तावद्गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा ।
न गर्जति महाशक्तिर्यावद्वेदान्तकेसरी ॥ १ ॥

અર્થાત્:—જેમ અરણ્યમાં શિયાળવાં ત્યાં સુધી જ ગર્જના કરી શકે છે કે જ્યાં સુધી સિંહે ગર્જના કરી ન હોય, તેમ અન્ય શાસ્ત્રો પણ ત્યાં સુધી જ ગર્જી શકે છે કે જ્યાં સુધી મહાસમર્થ વેદાન્તશાસ્ત્રની ગર્જના થઈ નથી.

મુદ્રક અને પ્રકાશક—ત્રિભુવનદાસ કે૦ ઠક્કર
સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, ઠે૦ રાયખડ—અમદાવાદ

श्रीयोगवासिष्ठमाहात्म्य

दीपे यथा विनिद्रस्य ज्वलिते संप्रवर्तते।
आलोकोऽनिच्छयाप्येवं निर्वाणमनया भवेत् ॥ ७॥
स्वयंज्ञाता श्रुता वापि भ्रान्तिशान्त्यैकसौख्यदा।
आप्रेक्ष्य वर्णिता सद्यो यथा स्वर्गतरंगिणी ॥ ८ ॥
यथा रज्वामहिभ्रान्तिर्विनश्यत्यवलोकनात् ।
तथैतत्प्रेक्षणाच्छान्तिमेति संसारदुःखितः ॥ ९ ॥ (मु. प्र. स. १७)

જેમ જેને નિદ્રા ન આવી હોય એવા માણસની આગળ દીવો બળતો હોય, તો તે માણસની ઇચ્છા વગર પણ પ્રકાશ થાય છે, તેમ આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનાર માણસને તેની ઇચ્છા વગર પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.[૭] આ સંહિતા પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કરીને જાણી હોય અથવા બીજા કોઈ વર્ણન કરનારના મુખથી સાંભળી હોય, તો તે ગંગાજીની પેઠે તુરત જ સઘળા તાપોની શાંતિ કરીને પરમસુખ આપે છે.[૮] જેમ રજ્જુ (દોરડી)નું અવલોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ આ સંહિતાના અવલોકનથી સંસારનાં દુઃખો ટળી જાય છે.[૯]

लोभमोहादयो दोपास्तानवं यान्त्यलं शनैः।
धियो दिशः समासन्नशरदो मिहिका यथा ॥१०॥ (मु. प्र. स. १८)

જેમ શરદઋતુ પ્રાપ્ત થતાં દિશાઓનાં મલિનપણાં ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછાં થવા લાગે છે, તેમ આ ગ્રંથનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછા થવા લાગે છે.[૧૦]

मनः प्रसादमायाति शरदीव महत्सरः।
परं साम्यमुपादत्ते निर्मन्दर इवार्णवः ॥१२॥ (मु. प्र. स. १८)

જેમ શરદઋતુમાં મોટું તળાવ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ ગ્રંથના અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે અને જેમ મંદરાચળ નીકળી ગયા પછી સમુદ્ર અત્યંત સ્થિર થઈ ગયો હતો, તેમ અત્યંત સ્થિર થઈ જાય છે.[૧૨]

मा जीवन्मुक्तता तस्य शनैः परिणतिं गता।
शान्ताशेपविशेपस्य भवत्यविपयो गिराम् ॥ १९ ॥
सर्वार्थशीतला शुद्धा परमा लोकदास्यधीः।
परं प्रकाशमायाति ज्योत्स्नेव शारदैन्दवी ॥ २० ॥ (मु. प्र. स. १८)

સઘળી કલ્પનાઓ શાંત થતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામેલું, આ ગ્રંથને વિચારનારનું જીવન્મુક્તપણું એવું થાય છે કે, જેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી.[19] સઘળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાશ આપનારી એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદઋતુની ચાંદનીની પેઠે અત્યંત ખીલી નીકળે છે.[20]

शाम्यन्ति शुद्धिमायान्ति सौम्यास्तिष्ठन्ति सुन्नते ।
अचंचले जले तृष्णाः शरदीवाभ्रमालिकाः ॥ २२ ॥
यत्किंचनकरी क्रूरा ग्राम्यता विनिवर्तते ।
दीनानना पिशाचानां लीलेव दिवसागमे ॥ २३ ॥ (મુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જેમ શરદઋતુમાં જળની તૃષ્ણા વગરનાં વાદળાંઓ શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને કદી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા ઊંચા પર્વતમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ આ ગ્રંથના વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વગરના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને કદી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા ઊંચા બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે.[22] જેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ક્રૂર અને મુખને દીન કરનારી પિશાચોની લીલા, દિવસ ઊગે ત્યારે બંધ પડી જાય છે; તેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ક્રૂર અને મુખને દીન કરનારી પામરતા આ ગ્રંથનો અભ્યાસ થાય ત્યારે બંધ પડી જાય છે.[23]

यस्मिञ्श्रुते मते ज्ञाते तपोध्यानजपादिकम् ।
मोक्षप्राप्तौ नरस्येह न किंचिदुपयुज्यते ॥ २५ ॥
एतच्छास्त्रघनाभ्यासात् पौनः पुन्येन वीक्षणात् ।
पाण्डित्यं स्यादपूर्वं हि चित्तसंस्कारपूर्वकम् ॥ २६ ॥
अहं जगदिति प्रौढो द्रष्टृदृश्यपिशाचकः ।
पिशाचोऽर्कोदयेनेव स्वयं शाम्यत्ययत्नतः ॥ २७ ॥ (મુ. પ્ર. સ. ૧૮)

આ ગ્રંથ સાંભળવામાં આવે, વિચાર કરવામાં આવે અને સમજવામાં આવે, તો માણસને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી.[25] આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને વારંવાર અવલોકનથી ચિત્તના સંસ્કારપૂર્વક અપૂર્વ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.[26] જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં યત્ન વગર જ પિશાચ પોતાની મેળે શાંત થાય છે, તેમ આ ગ્રંથનો અભ્યાસ થતાં 'હું અને જગત' એવા પ્રકારનો દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યરૂપી પ્રબળ પિશાચ યત્ન વગર પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે.

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ ગ્રંથની આ ચોથી આવૃત્તિની ૩૫૦૦ પ્રત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ આવૃત્તિમાં ભાષાંતર 'વેદધર્મસભા'વાળું જ લેવાયું છે. પરંતુ એ ભાષાંતર ઘણાં વરસો પહેલાં તૈયાર થયું હોવાથી તેમાં સુધારાને અવકાશ હોવાનું જણાયું; તેથી મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ સાથે રાખીને એ ભાષાંતરમાં યોગ્ય સુધારો-વધારો કરાવી લેવામાં આવ્યો છે અને તેની ભાષાશૈલી સરળ અને ભાવવાહી બને એ માટે યથાશક્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

અગાઉ અત્ર તરફથી આ ગ્રંથની બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી વેદધર્મ-સભા તરફથી સ્વ૦ વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યે નિષ્કામભાવે આપી હતી. આ ચોથી આવૃત્તિમાં પણ એ ભાષાંતરનો ઉપયોગ કરવા માટેની પરવાનગી વેદધર્મસભાની વતી **શ્રીયુત લક્ષ્મીનારાયણ વૈદ્યે** નિષ્કામભાવે આપી છે, તે બદલ તેમનો અત્રે આભાર માનવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથની યોજના ઇત્યાદિ વિષે આગલી આવૃત્તિના નિવેદનમાં જે હકીકત અપાયલી, તે જ આ સ્થળે (સહજ સંશોધન સાથે) આપીએ છીએ.

"વેદાંત સંબંધી અનેક ગ્રંથો હોવા છતાં જિજ્ઞાસુ જનોમાં 'યોગવાસિષ્ઠ' ના જેટલો આદર અન્ય કોઈપણ ગ્રંથે ભાગ્યે જ મેળવ્યો હશે. આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ અથવા તો એમાંનાં 'વૈરાગ્ય' અને 'મુમુક્ષુ' પ્રકરણોની હિંદી કે ગુજરાતી આવૃત્તિ જેણે વાંચી ન હોય એવો જિજ્ઞાસુ કોઇક જ હશે. ઉત્તમ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોને સામાન્ય બુદ્ધિ પણ સમજી શકે એવી સરસ અને સુગમ રીતે આ ગ્રંથમાં ગૂંથેલા હોવા ઉપરાન્ત વાક્યેવાક્યમાં ઊભરાઇ જતી બંધબેસતી ઉપમાઓ, સ્થળે સ્થળે યોજાયલાં અનેકાનેક સુઘટિત દ્રષ્ટાંતો, તેમજ શૈલી પણ ઉત્તમ અને સરલ હોવાથી, આ ગ્રંથ વેદાંતના અન્ય ગ્રંથો કરતાં અતિ વિસ્તૃત છતાં પણ આટલો આકર્ષક થઈ પડે એમાં નવાઈ નથી."

"આ ગ્રંથનું સારભૂત ભાષાંતર આ દેશની વર્તમાન ભાષાઓમાં સર્વથી પ્રથમ પ્રકટ કરવાનું માન જેમ પંજાબી ભાષાએ મેળવ્યું છે, તેમ તેનું સંપૂર્ણ ભાષાંતર પ્રથમ પ્રકટ કરવાનું ગૌરવ ગુજરાતી ભાષાને પ્રાપ્ત થયું છે. પરંતુ આ ખતેથી વિશેષતાયુક્ત-એટલે કે પ્રત્યેક મૂળ શ્લોક-સહિત-ભાષાંતર પ્રકટ કરવાનું સૌભાગ્ય તો હિંદી ભાષાને જ પ્રાપ્ત થયું છે.* આ ઉત્તમ હિંદી ભાષાંતર પંડિત શ્રી. ઠાકુરપ્રસાદ શર્મા પાસે તૈયાર કરાવનાર સંયુક્તપ્રાંતવાસી સ્વર્ગસ્થ રાયબહાદુર લાલા બૈજનાથ બી. એ., એફ. એ. યુ., એઓ હતા. જાતમહેનત, ખંત અને પ્રમાણિકતા ઇત્યાદિ અનેક સદ્‌ગુણો વડે જિલ્લાજજ્જ સુધીનો હોદ્દો ભોગવ્યા પછી પેન્શન લઇ, નિવૃત્તિપૂર્વક શાસ્ત્રા-ભ્યાસ, અધ્યાત્મચિંતન અને લોકહિતના વિચારોમાં તેઓ પોતાનું જીવન ગાળતા હતા. આજથી દશ-બાર વર્ષ પર આ લખનાર હૃષીકેશ તરફ હતો, ત્યારે સાંજના સમયે ફરવા નીકળી પડેલા અનેક સંત-મહાત્માઓ અને જિજ્ઞાસુજનોનાં, પથ્થર પર વિરાજીને પારમાર્થિક ચર્ચા કરતાં ટોળાં-ઓ વચ્ચે એકાદ પથ્થર પર બેસી જઇને તેઓ પણ ગૂઢ આધ્યાત્મિક વિષયો પર વિદ્વત્તા અને વિનયપૂર્વક ચર્ચા કરતા અનેક સમયે જણાતા હતા. એકાંતસેવન માટે હૃષીકેશ સમીપ ગંગાકિનારે એક નાનો આશ્રમ તેમણે બંધાવેલો હોઇને ત્યાં સારા ગ્રંથોની લાયબ્રેરી પણ સ્થાપેલી છે. વિદેહ-

---

* આ સસ્થાએ આ ગ્રંથ મૂળ શ્લોકસહિત ન છપાવ્યો તેનું કારણ એ છે કે, તેનો ઉપયોગ કરનારાઓમાં સંસ્કૃત જાણનારાનું પ્રમાણ બહુ જ થોડું હોવાથી અને તેવાઓ તેની સંસ્કૃત આવૃત્તિ ખરી-દીને ચલાવી શકે તેમ હોવાથી, તેમને ખાતર ઘણાખરા સંસ્કૃત નહિ જાણનારા મોટા વર્ગ પર પણ કદના વધારાના પ્રમાણમાં મૂલ્યનો દોઢો-બમણો બોજો ચડાવવો યોગ્ય લાગ્યો નથી.

મુક્ત સ્વામી શ્રીરામતીર્થજી પ્રત્યે તેઓ બહુ જ પૂજ્યભાવ ધરાવતા હોઇને તેમને 'સચ્ચા સાધુ' કહેતા. સ્વામીજીની સ્મૃતિ માટે તેમણે એ આશ્રમનું નામ 'રામાશ્રમ' રાખ્યું છે. હિંદી પાઠકો માટે 'સસ્તા સાહિત્ય' જેવી કંઈક યોજના કરવાનું આ લખનારે હૃષીકેશમાં તેમને સૂચવ્યું હતું. આ બાબત તેમના ધ્યાનમાં ઊતરવાથી, કેવી રીતે કામ કરવું, ઇત્યાદિ વિષયો પર આ લખનાર સાથે કેટલોક પત્રવ્યવહાર કર્યા પછી, ધનની સહાયતા માટે હિંદી વર્તમાનપત્રોમાં તેમણે એક લેખ પણ છપાવ્યો હતો; પરંતુ તે કાર્ય આગળ વધે તે પહેલાં જ લોકોના દુર્ભાગ્યે તેઓ વિદેહ થયા. ઉક્ત યોગવાસિષ્ઠની ભૂમિકામાં તેમણે આપેલો પ્રત્યેક પ્રકરણનો સારાંશ ઇત્યાદિ ગુર્જર પાઠકો માટે પણ ઉપકારક હોવાથી તેનો ભાવાર્થ નીચે આપ્યો છે."

"સર્વ વેદાંત-અનુરાગી સજ્જનોને વિદિત છે કે, 'યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ' નામક ગ્રંથ મુમુક્ષુઓનું સર્વસ્વ અને બ્રહ્મવિદ્યાના ગ્રંથોમાં શિરોમણિ ગણાય છે. આ ગ્રંથને 'ઉત્તરરામાયણ' પણ કહે છે. પૂર્વ (વાલ્મીકિ) રામાયણમાં શ્રીરામચંદ્રજીના જન્મથી લઈને તેમની રાવણવધાદિ અનેક સાંસારિક લીલાઓ-દર્શાવી છે; તે દ્વારા પિતૃભક્તિ, ભ્રાતૃસ્નેહ, એકપત્નીવ્રત, સજ્જનરક્ષા, સત્યધર્મ, ઇત્યાદિ ઉત્તમ ગુણોનું પાલન આ સંસારમાં મનુષ્ય જો કરવા ધારે, તો કેટલી હદ સુધી અને કેવી રીતે કરી શકે છે, તે રૂડે પ્રકારે સમજાવેલું છે. એ રામાયણમાં મૂળમંત્ર જેવાં નીચલાં વાક્યો શ્રીરામચંદ્રજી વદે છે કે:–

सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः। सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम्॥
दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च। वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत्॥
नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात्तमोन्वितः। सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः॥

"અર્થાત્-સંસારમાં સત્ય જ ઈશ્વરરૂપ છે; સત્યમાં જ ધર્મ સદા સ્થિત રહેલો છે, સત્ય જ સર્વનું મૂળ છે અને સત્યથી ઉત્તમ પદ કોઈ પણ નથી. દાન, યજ્ઞ, હવન, તપ અને વેદ, એ સર્વ સત્યના જ આશ્રયે છે, માટે સંપૂર્ણતઃ સત્યપરાયણ બનીને લોભથી, મોહથી અને તમોગુણના આશ્રયે રહેલા અજ્ઞાનથી દબાઈ જઇને, હું સત્યની મર્યાદાને અને મારા પિતા સાથેની મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞાને તોડીશ નહિ.

"શ્રીરામચંદ્રજીનું સમગ્ર જીવન આ પ્રકારે વ્યતીત થવાથી જ તેમના અનુયાયીઓને પોતાનો જન્મ સફળ કરવાનો અવસર મળ્યો. આ વૃત્તાંત વાલ્મીકિ રામાયણમાં છે.

"ઉત્તરરામાયણ તે આ **યોગવાસિષ્ઠ** છે. એમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠે શ્રીરામચંદ્રજીને એવો ઉપદેશ આપ્યો છે, કે જેથી તેઓ સંસારનાં કાર્યો કરવા છતાં પણ તેથી નિર્લિપ્ત રહી, જીવન્મુક્તિના સુખનો અનુભવ લઈ, વિદેહકૈવલ્યના ભાગી બન્યા હતા. આ કથાપ્રસંગ આ પ્રકારે છે:–શ્રીરામચંદ્રજી વિદ્યાધ્યયન કરી પિતાની આજ્ઞાથી તીર્થયાત્રા અને દેશાટન કરવાને ગયા; ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી તેમને સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે એવો તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો કે તેઓ આહ્નિક કૃત્ય તથા ભોજનાદિકથી પણ ઉદાસીન થઈને એકાંતસેવન કરવા લાગ્યા; અને દિનપ્રતિદિન તેમનું શરીર કૃશ તથા દુર્બળ થવા લાગ્યું. આ સમયે વિશ્વામિત્ર મુનિએ મહારાજા દશરથની સભામાં આવીને પોતાના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનારા રાક્ષસોને મારવાને માટે શ્રીરામચંદ્રજીની માગણી કરી. મહારાજા દશરથે પોતાની પુત્રસ્નેહની અધિકતા અને દીનતા પ્રકટ કરીને, શ્રીરામચંદ્રજીને તેમને સોંપવામાં સંકોચ કર્યો, અને તે સમયે શ્રીરામચંદ્રજીના ચિત્તની જે દશા હતી તે વિદિત કરી. આથી વિશ્વામિત્રજીએ રામચંદ્રજીને સભામાં બોલાવી તેમના ચિત્તની દશાનું સર્વ વૃત્તાંત પૂછ્યું અને કહ્યું કે, 'કઈ ચિંતા આપને આટલો બધો ક્લેશ આપી રહી છે અને તેનું કારણ શું છે?' શ્રીરામચંદ્રજીએ પોતાની ચિત્તની દશા જણાવતાં સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે અરુચિ દર્શાવી કહ્યું કે, 'આ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ અવિનાશી અને આનંદદાયક નથી. મનુષ્ય આ સંસારમાં જન્મ લઈ

પૂર્વકાળથી જે દુઃખદાયક વિષયોનું સેવન કરતો આવ્યો છે તેને જ ભોગવવા માંડે છે; છતાં વાસ્તવિક સુખ કે સંતોષ, આ ભોગોમાંથી તેને પ્રાપ્ત નહિ થતાં ઊલટો અનેકવિધ દુઃખોનો જ અનુભવ કર્યા કરવામાં આયુષ્ય ગુમાવે છે, ને અંતે મરણદશાને પ્રાપ્ત થાય છે. મરણ પછી પણ પાછો તે જન્મે છે; વળી મરે છે અને પાછો જન્મે છે. આ પ્રમાણે તે અનાદિ કાળથી જન્મ–મરણ અને વિષયદુઃખોના પ્રવાહમાં વહ્યા કરે છે. આવા ભવચક્રમાં અનંત વાર ભમ્યા કરવા છતાં તેને કદી પણ ખરી શાંતિ મળતી નથી; કેમકે જગતના સર્વ પદાર્થો પરસ્પર કાંઈ પણ સંબંધ ધરાવતા નથી, કિંતુ મન દ્વારા તેની સાથે કલ્પિત જ સંબંધ બંધાયલો છે. આ મન પોતે અસત (અનિત્ય) હોવા છતાં પણ, તેણે આ જગતને સતસદૃશ મનાવીને મનુષ્યને અનેકવિધ અસત પદાર્થોમાં મોહિત કરી દીધો છે. આ કારણને લીધે જો મનનું મિથ્યાત્વ સમજી લેવાય, તો પછી જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ સત્ય રહેશે નહિ. આ લૌકિક વાસનારૂપી જાળ કે જેમાં પ્રાણીમાત્ર બંધાયેલા છે, તે મન દ્વારા જ ફેલાયલી છે. આપણને કોઈએ વેચ્યા નથી, પરંતુ આપણી પોતાની વાસનાને લીધે વેચાયેલા જેવા જ છીએ. યદ્યપિ આપણે અનેક સમય કહીએ છીએ કે, આ જગત સર્વથા મિથ્યા છે; તથાપિ આપણે તેના પદાર્થો તરફ દોડીએ છીએ. પ્રતિદિન આપણી સમક્ષ અનેક પ્રાણીઓ અને પદાર્થો નષ્ટ થઈ જાય છે; શ્રીમાનોની પણ લક્ષ્મી સ્થિર નહિ રહેતાં શ્રીમંતના ગરીબ અને ગરીબના શ્રીમંત પ્રતિદિન થતા રહે છે; તથાપિ આપણને આપણા મરણની અને સંસારની નશ્વરતાની ખાતરી થતી નથી. બાલ્ય, યૌવન, આદિ અવસ્થાઓ અને શ્રી આદિ પદાર્થોમાં સ્થાયી રમણીયતા નહિ જોવા છતાં પણ આપણે તેમાં જ મોહિત રહીને–તેમાં જ જન્મ ગુમાવી દઈને, આત્મચિંતનમાં કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપતા નથી. આ સર્વનું કારણ આપણી વાસના જ હોવાથી હું તે વાસનાથી મુક્ત થવા ઇચ્છું છું.' ત્યારે શ્રીરામચંદ્રજીએ સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે આવો વૈરાગ્ય અને રાજ્યાદિ પ્રત્યે સર્વત્ર અરુચિ પ્રકટ કરી; અને વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર ઇત્યાદિ જે ઋષિઓ તે સભામાં ઉપસ્થિત હતા તેમને પ્રાર્થના કરી કે, 'આપ મને એવો ઉપદેશ આપો કે જે વડે હું આ શોકસાગરથી પાર ઊતરી શકું;' ત્યારે વિશ્વામિત્રજીએ વસિષ્ઠજીને કહ્યું કે, 'આપ રામચંદ્રજીને એવો ઉપદેશ આપો કે જેથી એમનો અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર થાય.' આથી વસિષ્ઠજીએ રામચંદ્રજીને આ 'મહારામાયણ' નામક શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. તેનું જ નામ **યોગવાસિષ્ઠ છે.**

"પૂર્વરામાયણમાં જેમ બાલ, અયોધ્યાદિ ૭ કાંડો છે, તેમ આ ઉત્તરરામાયણમાં પણ વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ અને નિર્વાણ, એવાં ૭ પ્રકરણો છે. આ ગ્રંથમાં ૩૨૦૦૦ (બત્રીસ હજાર) શ્લોક છે.×

× બત્રીસ હજારને બદલે તેનાથી સોગણા એટલે કે બત્રીસ લાખ અને એથી યે આગળ વધીને દશહજારગણા એટલે કે બત્રીસ કરોડ જ નહિ, પણ હાલ કરતાં ત્રીસ હજારગણા એટલે કે સો કરોડ શ્લોક પણ રામાયણના હોવાનું કહેવાય છે. માર તોપ! આ યોગવાસિષ્ઠ તેમજ શ્રીરામચરિત્રાત્મક રામાયણ બેને ભેગાં કરીએ તો પણ આવા બેને બદલે ત્રણ ભાગમાં તે સમાઇ જાય છે; પણ જો ઉપલા ગપાષ્ટકને ખરું માનીએ, તો તો બત્રીસ લાખ શ્લોકને હિસાબે ત્રણને બદલે આવા બસો ભાગ થવા જાય! અને હજી યે મહાશ્રદ્ધાળુ બનીને 'બાબાવાક્ય પ્રમાણ'ની પેઠે 'શતકોટિ' શ્લોક માનવા હોય, તો તે હિસાબે તો વળી આવા ૬૦,૦૦૦ (સાઠ હજાર) ભાગો તેના થવા જાય! આ સર્વ ભાગો ખરીદવાને માટે ગ્રાહકે પણ કમમાં કમ દોઢ લાખ રૂપિયા અને સંગ્રહવાને માટે એક વિશાળ બંગલો, એટલું તો તૈયાર કરવું જ જોઇએ! વળી તેને આખો દહાડો માત્ર વાંચ્યા જ કરો તો પણ (રોજનાં સો પાનને હિસાબે પણ દરવર્ષે ૩૦ ભાગો વાંચી શકાય; તે જોતાં) ખાસ્સા બે હજાર વર્ષ તમારે ગાળવાં જોઇએ! અને તેટલું આયુષ્ય લંબાવવાને માટે વિધાતાને અપીલ પણ કરવી જોઇએ!' પણ થોભો, ગભરાતા નહિ, માત્ર 'શતકોટિ'ની વાત 'હરે નમઃ' કહીને શંકા લાવ્યા વિના સાંભળો, એટલું જ અમારા સનાતની યાંભલાઓ માટે તો બસ થઇ પડશે!' સાંભળેલી વાતો પર વિચાર કરી સત્યને ગ્રહણ કરવાની અને તે મુજબ વર્તવાની જરૂર તો માત્ર સત્યયુગમાં જ હતી;

"**પ્રથમ વૈરાગ્ય પ્રકરણ છે:**–એમાં જગતના પદાર્થોનું મિથ્યાત્વ અને નશ્વરતા સંપૂર્ણતઃ દર્શાવીને એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જ્યાં સુધી મુમુક્ષુને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યાં સુધી તે કદાપિ મોક્ષનો અધિકારી થઈ શકતો નથી. આ વૈરાગ્ય દૃઢ કરવાને માટે બાલ્ય, યૌવન, વૃદ્ધાવસ્થા, ધન અને સ્ત્રી આદિક પદાર્થોની નિંદા અને કાળની ગતિનું વર્ણન, એવા એવા મનોહર રૂપકાલંકાર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે, કે તેને વાંચીને ગમે તેવો સંસારલુબ્ધ મનુષ્ય પણ એક વાર તો મોહરહિત થાય."

"**દ્વિતીય મુમુક્ષુ પ્રકરણ છે:**–એમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, ચિત્તરૂપી વનમાં વાસનારૂપી નદી પ્રબળ વેગથી વહે છે, તેનો સહચારી થવાથી મનુષ્ય અવશ્ય અજ્ઞાનસાગરમાં જઈ પડે છે; માટે પ્રાણીમાત્રને ઉચિત છે કે, તેણે વાસનારૂપી નદીના પ્રવાહને સંસારથી પરાવૃત્ત કરી આત્મા તરફ વાળવો અને મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ વાસનાઓને ગ્રહણ કરવી. પરંતુ આ વાસનાત્યાગ પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધ થઇ શકે છે, પ્રારબ્ધ પર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહેવાથી સિદ્ધ થઇ શકતો નથી. પ્રારબ્ધ પણ પુરુષાર્થનું જ નામ છે. જો પ્રબલ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે, તો આ જન્મની તથા જન્માંતરની સર્વ મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ થઈ આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આવતાં સર્વ વિઘ્નો જિતાઈ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકરણમાં અનેક ઉદાહરણોથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થનું જ નામ વાસના છે–અર્થાત્ જે કર્મ કોઇ જન્મમાં પ્રયત્નપૂર્વક કરવામાં આવે, તેનો અભ્યાસ પડી જઈને ચિત્તમાં તે સંસ્કાર–ટેવ રૂપથી સ્થિત થઈ જાય છે, અને તે સંસ્કાર–ટેવ અનેક જન્મોમાં તે પ્રાણીને તે જ પ્રકારના કર્મ તરફ આકર્ષે છે. આનું જ નામ વાસના છે, અને તેથી જ શાસ્ત્રનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, એક જન્મનો પુરુષાર્થ અન્ય જન્મના પુરુષાર્થ કરતાં દુર્બળ તેમજ સબળ પણ થઈ શકે છે. શમ, વિચાર, સત્સંગ અને સંતોષ, એ ચાર મોક્ષરૂપી મંદિરના દ્વારપાળ છે. જો એ ચારેની સેવા ન થઈ શકે તો ત્રણની, બેની અથવા એકની પણ સેવા કરવાથી મોક્ષમંદિરમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. રસાયનનું પાન કરવાથી અથવા લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિથી કાંઈ સત્ય સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; પણ શમથી જ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શુભાશુભ પદાર્થોના શ્રવણ, સ્પર્શ, દર્શન, ભોજન કિંવા સંગ કરવા છતાં અંતઃકરણમાં જે હર્ષને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને શોકને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તે જ પુરુષ શાંત કહેવાય છે. વિચારથી બુદ્ધિ તીવ્ર થાય છે અને પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'હું કોણ છું?' 'આ સંસાર શું છે?' એ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે?' ઇત્યાદિ વિષયોનું વારંવાર ચિંતન કરવામાં આવે તેનું નામ વિચાર કહેવાય છે. અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો અને પ્રાપ્ત વસ્તુમાં સમબુદ્ધિ રાખવી; હર્ષ–વિષાદથી રહિત થવું અને ચિત્તને આશાથી વિવશ ન થવા દેવું, એનું નામ સંતોષ છે. 'સાધુસમાગમ' એ તો વળી આ સંસારસમુદ્રને તરવાની નૌકા જ છે, પરંતુ સાધુ તે જ છે કે જેના હૃદયની ગ્રંથિ તૂટી ગઈ હોય અને જેનામાં જ્ઞાન અને સમતાનો પૂર્ણ પ્રકાશ થયો હોય. આ પ્રકરણનો સારાંશ એ છે કે, વાસનાક્ષયને જ પંડિત લોકો મોક્ષ કહે છે, અને પદાર્થોની વાસના દૃઢ થવી એનું જ નામ બંધન છે."

"**તૃતીય ઉત્પત્તિ પ્રકરણ છે:**–તેમાં એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે, 'अस्मद्' અને 'युष्मद्' અર્થાત્ 'હું' અને 'તું' થી લઈને આ સર્વ દૃશ્યજગત એ માત્ર મનનો જ વિલાસ છે, વાસ્તવમાં એ કાંઈ પણ નથી. જેવી રીતે કથાપ્રસંગ અથવા આકાશમાં મોતીઓની માળા અથવા જળમાં તરંગ ઉત્પન્ન થઈથઈને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમાં વાસ્તવમાં આકાશ તથા જળથી

આ કલિયુગમા તો તેવી જરૂર અમો સનાતનીઓ ક્યાં સ્વીકારીએ છીએ કે જેથી ઉપલા દિમાગથી અમારે ભડકવું પડે અને લક્ષાવધિ '**हरे नमः**' કહી માથા નમાવનારાં ઘેટાંઓ વચ્ચે 'અશ્રદ્ધાળુ'મા ગણાઇને સત્યના સાચા શોધક તથા ઉપાસક બનવાની તકલીફ લેવી પડે!! —સદ્‌ગત ભિક્ષુ અખંડાનંદ

મોતીઓની માળા અને તરંગ ભિન્ન નહિ હોતાં, માત્ર આકાશરૂપ અને જળરૂપ જ છે; તેવી જ રીતે આ જગત પણ મનરૂપ જ છે. મન જ સર્વનો પ્રવર્તક છે અને જે પદાર્થને જેવો ચાહે તેવો કરી બતાવે છે. જે કાંઈ આ જગતમાં કોઇ પણ સ્થાને છે, તે સર્વ મન દ્વારા જ રચાયેલું છે. મનના રચ્યા સિવાય કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી; માટે જો એ મન શાંત થઈ ગયું, તો પછી જગત કાંઇ પણ બાધ કરી શકશે નહિ. **જે વસ્તુ સંકલ્પસિદ્ધ છે, તે સંકલ્પથી જ નષ્ટ થઈ શકે છે;** માટે જ્યાં સુધી 'હું બ્રહ્મ નથી' એવો સંકલ્પ સ્થિર છે, ત્યાં સુધી જ બંધન છે. જ્યારે એવો સંકલ્પ દૃઢ થઈ જાય કે, 'આ સર્વ દૃશ્ય બ્રહ્મ છે' ત્યારે પછી બંધન રહે જ ક્યાંથી? માટે સંસારની વાસનાનો ત્યાગ કરીને તથા પરમપુરુષાર્થથી મનને જીતી લઈને યોગની ઉચ્ચ ભૂમિકારૂપી પરમ-પદને પ્રાપ્ત થવું, એ જ આ પ્રકરણનો સિદ્ધાંત છે. આ કારણથી લીલા અને ઇન્દ્ર, બ્રાહ્મણ અને રાજા લવણાદિકનાં ઉપાખ્યાનોથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, **આ જગત સંકલ્પની વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિને પામે છે અને તેની ક્ષીણતાથી ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય છે.** આ પ્રકરણમાં દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ ઉત્તમ પ્રકારે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે; અને એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, સંકલ્પને લીધે જ સંસારનું ભાન થાય છે—અર્થાત્ ચિત્ત એ જ સંસાર છે. જ્યારે સંકલ્પનો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે સંસારરૂપી તુષાર પોતાની મેળે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. સર્વત્ર માત્ર અનાદિ અનંત બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે; બીજું કાંઈ પણ નથી. આ બ્રહ્મ જ શરદઋતુના નિર્મળ આકાશસમાન ભાસે છે. સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિભેદ એ માત્ર ભાવનામય કલ્પિત જગત છે. મન એ અસત્ અજ્ઞાનનું જ કાર્ય (પરિણામ) હોવાથી તે પણ અસત્ જ છે. અધિષ્ઠાનસાક્ષીની સત્તાથી જ મનની સત્તા છે અને મનનું સ્ફુરણ જ જગતની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનું કારણ છે."

"**ચતુર્થ સ્થિતિ પ્રકરણ છે:**—એમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, જગતની સ્થિતિ પણ તેની ઉત્પત્તિની પેઠે ભાવનામય જ છે; માટે આ સંકલ્પમય જગતનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં વિચરો. સર્વ પદાર્થોમાં સમદૃષ્ટિ, એ જ ચિત્તની પરમ સ્થિતિનું કારણ છે. તેમાં સ્થિતિ થવાથી મનુષ્ય પુનઃ જન્મ-મરણનો ભાગી થતો નથી. 'હું કાંઈ કરતો નથી, 'હું' આ નથી' અથવા 'હું જ સર્વ કરું છું' અને 'હું જ સર્વ છું' એમાંથી કોઈ એક દૃષ્ટિનો આશ્રય લેવાથી મનુષ્ય સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે. અહંકાર ત્રણ પ્રકારના થાય છે; કાર્યરૂપ આ સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ તથા કારણરૂપ પરમાત્મા 'હું જ છું' મારાથી અન્ય કાંઈ જ નથી' એ પ્રથમ અહંકાર છે. આ અહંકાર બંધનનો હેતુ નથી. 'હું સર્વથી પૃથક્ છું અને વાળના અગ્રભાગના કલ્પિત સોમા ભાગ કરતાં ય સૂક્ષ્મ છું' એ બીજો અહંકાર છે, તે પણ બંધનનો હેતુ નથી. એ ઉભય પ્રકારના અહંકાર જીવન્મુક્તોને જ થાય છે. દેહાદિમાં 'અહંબુદ્ધિ' એ ત્રીજા પ્રકારનો અહંકાર છે. એ અહંકાર લૌકિક છે. એનો ત્યાગ કરીને પ્રથમ બે પ્રકારના અહંકારની ભાવના કરો. અને પછી તે ઉભયનો પણ ત્યાગ—કે જે આપોઆપ જ થઈ જાય છે તે—કરીને પરમપદમાં સ્થિત થાઓ."

"**પાંચમું ઉપશમ પ્રકરણ છે:**—એમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, 'અહમ્' 'ત્વમ્' અને 'એતત્'નો જે પરસ્પર ભેદ જણાય છે, તે પણ કલ્પનામય જ છે. તેને નિવૃત્ત કરવાનો ઉપાય મનોનિગ્રહ છે. મનના નાશથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્તની સત્તા છે, ત્યાં સુધી જ દુઃખ છે અને ચિત્તના નાશથી દુઃખનો પણ નાશ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી 'હું સુખી છું' 'હું દુઃખી છું' એવો નિશ્ચય રહે છે, ત્યાં સુધી જ મન કે જે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે તે વિદ્યમાન રહે છે. જ્યારે એ મન મૈત્રી આદિ ગુણ દ્વારા શુદ્ધ વાસનાને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી તે વાસનાનો પણ ત્યાગ કરીને પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે પછી મનનો મનોભાવ રહેતો નથી. મનનો આ નાશ બે પ્રકારનો છે, એક સરૂપ અને બીજો અરૂપ. જીવન્મુક્તિ

પ્રાપ્ત થયા પશ્ચાત્ જ્યારે મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રફુલ્લિત થાય છે, ત્યારે સરૂપ મનનો નાશ થાય છે; અને જે સમયે વિદ્વાન એવા પદને પ્રાપ્ત થાય છે–કે જ્યાં ગુણ, અગુણ, તેજ, તમ, દિન, રાત્રિ, સંધ્યા, ઉદય, અસ્ત, હર્ષ, શોક, કાંઈ પણ નથી અને જે પદ મન, વાણી અને બુદ્ધિનો વિષય નથી–તે સમયે અરૂપ મનનો નાશ થાય છે. મનોનાશ, વાસનાક્ષય અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ત્રણે એકબીજાના સહચારી છે. યદિ વાસનાપરિત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો પણ મનનો નાશ થશે; અને મનના નાશથી તત્ત્વસાક્ષાત્કાર થશે. જ્યાં સુધી મનનો નાશ થતો નથી, ત્યાં સુધી વાસનાક્ષય થતો નથી અને જ્યાં સુધી વાસનાક્ષય થતો નથી, ત્યાં સુધી સાક્ષાત્કાર થતો નથી. જેણે સદ્વિચારથી ચિત્તને જીતી લીધું હોય, તેણે જન્મ સફળ કરી લીધો છે એમ સમજવું. તેને આધિ, વ્યાધિ અને વિષયો કિંચિત્ પણ દુઃખદાયક થતા નથી. જેણે સર્વ સંકલ્પોની સીમારૂપી જે પરમપદ, તેમાં વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે મેરુને પણ તૃણસમાન ગણે છે. સંગ (આસક્તિ) જ અનર્થોનું કારણ છે, સંગ જ સંસારનું કારણ છે, સંગ જ આશાનું કારણ છે અને સંગ જ આપત્તિનું કારણ છે. માટે એ સંગનો–આસક્તિનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે; અને સંગપરિત્યાગથી જ બંધન છૂટી જાય છે. જે જ્ઞાતા છે, તે સર્વ જગતને ચિન્માત્ર જાણી અંતર્મુખ રહીને જ જગતમાં વિચરે છે.”

“**છઠ્ઠું નિર્વાણ પ્રકરણ છે:**–એમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે આ જીવ આ સંસારમાં અનાદિકાળથી ભ્રમણ કરતો કરતો પોતાના પુરુષાર્થથી સર્વ વાસનાઓનો ક્ષય કરી આત્મપરાયણ થાય છે, ત્યારે તેને એવું ભાન થાય છે કે, જેમ અગ્નિથી ઉષ્ણતા, કમળથી સુગંધ અથવા હિમથી શુક્લતા ભિન્ન નથી; તે જ પ્રમાણે આ જગત ચેતનથી–અર્થાત્ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. ‘હું ચિન્મય અર્થાત્ ચિત્સ્વરૂપ છું, હું કિંચિન્માત્ર અર્થાત્ દૃશ્ય નથી, પણ આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છું’ એવી બુદ્ધિ જ્યારે ઉદય પામે છે, ત્યારે જ સંસારનાં બંધનો તૂટી જાય છે. જ્યાં સુધી આ બુદ્ધિ ઉદય પામતી નથી અને ‘હું દેહ છું’ એવી બુદ્ધિ રહે છે, ત્યાં સુધી સંસારબંધનથી મુક્તિ મળતી નથી. પરમપદની પ્રાપ્તિ કાંઈ માત્ર શાસ્ત્રાભ્યાસથી કે ગુરુથી જ થઈ શકતી નથી; કિંતુ (તે તો માત્ર બાહ્યસાધન જ હોઈને) કેવળ આપણી પોતાની અંતરશુદ્ધિ અને શુદ્ધબુદ્ધિથી જ પરમપદને પ્રાપ્ત થવાય છે. ‘મારાથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી’ ‘આ સંસારચક્ર કે જે અનાદિ કાળથી ચાલી રહ્યું છે, તે વાસ્તવમાં બ્રહ્મથી–અર્થાત્ મારા સ્વરૂપથી–ભિન્ન નથી’ એવું જે જ્ઞાન તે જ માત્ર પરમપદ છે, અન્ય કાંઈ પણ નથી. આવા જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી જ ‘अहम्’ ‘मम’ ‘कार्य’ ‘कारण’ આદિ સર્વ અભિમાનનો ત્યાગ થઈ શરીર વિદ્યમાન રહેવા છતાં પણ જીવન્મુક્તિનું સુખ ભોગવીને જ્ઞાની પુરુષ વિદેહકૈવલ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકરણની અધિક વ્યાખ્યા દ્વિતીય ભાગમાં કરીશું.”

“આ ગ્રંથના સંબંધમાં ઘણાને એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે, એ વાલ્મીકિમુનિપ્રણીત નથી; કેમકે એમાં બૌદ્ધ તથા અર્હંત મતનું પ્રસંગવશાત્ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તેમજ ભગવદ્ગીતાનું પણ સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને એ બૌદ્ધ તથા અર્હંત મત અને ભગવદ્ગીતા તો વાલ્મીકિજીના સમય પછીનાં છે. વળી આ ગ્રંથની રચના પણ આદિકવિની રચના સમાન પ્રતીત થતી નથી. એનો ઉત્તર માત્ર એટલો જ આપી શકાય છે કે, આ ગ્રંથ વાલ્મીકિજીનો રચેલો હો યા ન હો, પરંતુ એટલું તો નક્કી જ છે કે, વેદાંતના સર્વ ગ્રંથોમાં શિરોમણિ તો આ જ ગ્રંથ છે; અને કોઈ પણ મુમુક્ષુ એની ઉપેક્ષા કરી શકતો નથી. વિદ્યારણ્યસ્વામીએ પોતાના જીવન્મુક્તિવિવેકમાં એનો પરમ ગૌરવસહિત સ્વીકાર કર્યો છે અને મહાભારતના ટીકાકાર શ્રીનીલકંઠજીએ પણ સ્થળે સ્થળે એનો મહિમા ગાયો છે.”

"આ ગ્રંથનો આશય દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ છે, અર્થાત્ દૃષ્ટિ (વૃત્તિ)થી જ સૃષ્ટિ છે, એમ એ પ્રતિપાદન કરે છે. આ વાદ શ્રીનીલકંઠજીએ મહાભારતથી સિદ્ધ કર્યો છે અને યુરોપમાં પણ વર્તમાન સમયમાં જર્મનીના મહાન વિદ્વાન કેન્ટ તથા તેના અનુયાયીઓનો એ જ સિદ્ધાંત છે; માટે યોગવાસિષ્ઠ પ્રાચીન ઋષિઓ ઉપરાંત આધુનિક વિદ્વાનોના સિદ્ધાંતને પણ સર્વથા અનુકૂળ છે. એનો અંગ્રેજી ભાષાનુવાદ કલકત્તાનિવાસી શ્રીયુત બિહારીલાલ મિત્રે મહાપરિશ્રમ કરીને છપાવ્યો છે."

"વર્તમાન સમયમાં પણ આ ગ્રંથ મુમુક્ષુઓને લાભદાયક છે. પૂર્વે આ ગ્રંથ સંસ્કૃત ટીકાસહિત મુંબઈમાં ગણપત કૃષ્ણાજીના યંત્રાલયમાં છપાયો હતો. દોઢસો વર્ષ પૂર્વે પતિયાલાના અધિપતિ શ્રીયુત સાહિબસિંહજીની બે ભગિનીઓ વિધવા થઈ હતી, તેમને તેમણે મહાત્માશ્રી રામપ્રસાદ નિરંજની દ્વારા યોગવાસિષ્ઠની કથા સંભળાવી હતી. આ કથાને બે ગુપ્ત લેખકો પંજાબી ભાષામાં લખતા ગયા. એ ગ્રંથ યોગવાસિષ્ઠના નામથી સંવત ૧૯૨૨ માં પંજાબી ભાષામાં છપાયો. તત્પશ્ચાત્ એ ગ્રંથ લખનૌમાં પંજાબીમાંથી હિંદી ભાષામાં અનુવાદિત થઈને છપાયો; પરંતુ એ ઉભય અનુવાદો પૂર્ણ નથી. ઘણાં સ્થાનોમાં અધ્યાયના અધ્યાય છોડી દેવામાં આવ્યા છે અને અનેક સ્થાનોમાં મૂળ અર્થ પણ મળતો નથી; એટલા માટે મને સંકલ્પ થયો કે, આ અપૂર્વ ગ્રંથને શુદ્ધ અને સરલ ભાષાનુવાદસહિત છપાવું તો ઠીક. × × × ×"

"આશા છે કે જેમ શ્રીરામચંદ્રજીએ શ્રીવસિષ્ઠજીના ઉપદેશ દ્વારા સંસારનાં સર્વ કાર્ય કરતા રહેવા છતાં જીવન્મુક્તિના સુખનો અનુભવ કર્યો અને વિદેહકૈવલ્યને પ્રાપ્ત થયા, તેવો જ લાભ આ ગ્રંથના પઠનથી જિજ્ઞાસુ અધિકારીજનો પણ પ્રાપ્ત કરશે." —**विद्वज्जनो का सेवक-बैजनाथ**

અહીં સુધી શ્રીમાન બૈજનાથજીની પ્રસ્તાવના આપ્યા પછી, હવે અત્ર તરફથી એ બીજી આવૃત્તિમાં સદ્ગત **સ્વામીશ્રી ભિક્ષુ અખંડાનંદજી**એ આપેલી બીજી વધુ હકીકત પણ ઉતારીશું કે:—

"આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર સર્વથી પ્રથમ તૈયાર કરાવવાનું માન મુંબઈ વેદધર્મસભાના અગ્રણી સ્વર્ગસ્થ દેશપ્રસિદ્ધ વૈદરાજ પ્રભુરામ જીવનરામે પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ ગ્રંથ ઉપરાંત શ્રીમદ્ભાગવત તથા ભગવતીભાગવત જેવા અતિવિસ્તૃત ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો કરાવીને તથા છપાવીને ગુર્જર પાઠકવર્ગ પર તેમણે જે મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે તે, તે સમયના સંયોગોની કલ્પના કરનાર સહજમાં સમજી શકે તેમ છે. તેમનો એ ઉપકાર ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે."

"આવો મોટો ગ્રંથ બહુ નાના અક્ષરોમાં છપાવવાથી તેના કદમાં અને તેથી ખર્ચ તેમજ મૂલ્યમાં પણ શુમારે ચોથા ભાગ જેટલો ઘટાડો થઈ શકીને તે રૂ. ૧૮)ને બદલે રૂ. ૧૨ાા જેટલું મૂલ્ય વેદધર્મસભા રાખી શકત; પણ તે છતાં યે તેનું જે કદ અને વજન અવશેષ રહે, તે જોતાં ઝીણા અક્ષરોને લીધે વાંચનારને કાં તો ખૂબ ચક્ષુઓ તાણવાં પડત, કે કાં તો હાથ વડે ચક્ષુ સુધી ઊંચકી રાખવાનું કષ્ટ વેઠવું પડત, એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. આવું કષ્ટ પાઠકવર્ગને ઉઠાવવું ન પડે તે માટે જ વેદધર્મસભાએ આવા ગ્રંથો દૂરથી વાંચવા ફાવે તેવા મોટા ટાઇપમાં છપાવ્યા હોવા જોઇએ. યદ્યપિ વેદધર્મસભાએ આ ગ્રંથનું મૂલ્ય રૂ. ૧૮) રાખ્યું હતું, પરંતુ તે સમયે ભાષાંતર ઇત્યાદિ ખાતે જે મોટો ખર્ચ એ સભાને કરવો પડેલો, તેમજ વધારો પડે તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓ ઇત્યાદિને સહાય કરવાનો પરોપકારક હેતુ રાખેલો, તે જોતાં એ સભાના ચાલકોની નિઃસ્વાર્થબુદ્ધિ પ્રત્યેનું આપણું માન લેશ પણ ઓછું થાય તેમ નથી. વેદધર્મસભાએ આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય સંવત ૧૯૪૩ના વર્ષથી શરૂ કરીને સં. ૧૯૪૯ કે ૫૦ માં પૂર્ણ કર્યું હતું."

"વેદધર્મસભા તરફથી આવા ગ્રંથોની પુનરાવૃત્તિઓ કાઢવાનું લાંબા સમયથી બંધ પડવા છતાં એ સભાના સંબંધમાં આ વાત મુબારકબાદી આપવા યોગ્ય છે કે, જે લોકહિતની વૃત્તિથી

એ સભાએ શ્રીમદ્‌ભાગવત, ભગવતી ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ ઇત્યાદિ મહાન ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરાવી છપાવ્યાં હતાં, તેનો ઉપયોગ પણ છેવટે તેવા જ હેતુવાળી એક સંસ્થાને હાથે થાય છે; અને પ્રથમ કરતાં માત્ર ત્રીજા ભાગના જ મૂલ્યે તેની પુનરાવૃત્તિઓ નીકળીને જનસમાજના હક્કમાં અધિક પ્રચાર દ્વારા પણ અધિક ઉપકારક થાય છે.”

“આ ભાષાંતર પૂર્ણ નિષ્કામભાવથી પ્રકટ કરવાની રજા આપીને વેદધર્મસભાના સુયોગ્ય વર્તમાન મંત્રી શ્રીયુત વિશ્વનાથ પ્રભુરામ બી. એ; બૅરિસ્ટર–ઍટ લૉ, તેમજ પ્રમુખ શ્રીયુત ભાઇશંકર ન્હાનાભાઈ સોલિસિટર, એ મહાશયોએ જે ઉપકાર કર્યો છે, તે પણ આ સ્થળે અમારે વાચકોના ધ્યાન પર લાવવો જોઈએ; કેમકે જો નવીન ભાષાંતર કરાવવું પડ્યુ હોત, તો સહજ ચાર–આઠ આના પ્રત્યેક ગ્રાહકને વધુ જ ખર્ચવા પડત.”

“આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિમાં શ્લોકના અંક દાખલ કરવાનું તેમજ તેમાં બીજું સંશોધન કરવાનું કાર્ય અમદાવાદનિવાસી ‘પુરાણભૂષણ’ શ્રીમાન શાસ્ત્રી નરહરિ મગનલાલ શર્માએ અનતી કાળજીથી બજાવ્યું છે. આમાં શ્લોકોના અંક, ઉપર જણાવાઈ ચૂકેલી ‘મૂળશ્લોકસહિત હિંદી ભાષાંતર’ વાળી આવૃત્તિ પ્રમાણે મેળવીને ઉમેરવામાં આવ્યા છે. જેમ કરતાં શુમારે ૫૦ શ્લોક પ્રતભેદથી અથવા તો દૃષ્ટિદોષથી આમાં રહી ગયેલા જણાયાથી તે તે સ્થળે તેનું પણ ભાષાંતર ઉમેરી લેવામાં આવ્યું હતું.”

આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૪૩ માં રૂપિયા ૧૮) ની કિંમતે વેદધર્મસભા–મુંબઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. એ પછી તેની બીજી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૭૧ માં એ સભાની પરવાનગીથી બન્ને ભાગના રૂા. ૫) (અને એક ભાગના રૂા. ૩) થી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તે પછી તેની ત્રીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૧૪ માં લડાઈ પછીની મોંઘવારી હોવા છતાં માત્ર સંવત ૧૯૮૩ માં (બન્ને ભાગના રૂા. ૧૦) ના મૂલ્યથી, પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. એ આવૃત્તિ ખલાસ થતાં તેની માગણી સતત ચાલુ હતી; આથી હમણાં અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થતાં આ ચોથી આવૃત્તિ ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. અગાઉની આવૃત્તિ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. પરંતુ અનુભવે એવું સમજાયું છે કે, આવા મોટા ગ્રંથો વારંવાર હરકોઈ વસાવી શકે નહિ અને જો તે નાના નાના ભાગોમાં બાંધી આપી શકાય તો ટકાઉપણાની દૃષ્ટિએ પરિણામે લાભદાયી નીવડે છે. આથી થોડું ખર્ચ વધતું હોવા છતાં આ આવૃત્તિ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

ભાગ પહેલામાં:—વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, અને ઉત્પત્તિ પ્રકરણ અપાયાં છે.
ભાગ બીજામાં:—સ્થિતિ અને ઉપશમ પ્રકરણ અપાયાં છે.
ભાગ ત્રીજામાં:—નિર્વાણ પ્રકરણ (પૂર્વાર્ધ) અપાયું છે.
ભાગ ચોથામાં:—નિર્વાણ પ્રકરણ (ઉત્તરાર્ધ) અપાયું છે.

ઉપર પ્રમાણે આ આવૃત્તિ ચાર ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, એટલે તેને અંગે છીંટ, બોર્ડ, અસ્તર વગેરેનો ખર્ચ બેવડો આવે એ સ્વાભાવિક છે; વળી આ આવૃત્તિમાં સંશોધનનો ખર્ચ પણ નવેસરથી કરવામાં આવ્યો છે; અને અત્યારની ચાલુ લડાઈને લીધે શાહી, પૂઠાં કાગળો, છીંટ ઇત્યાદિ દરેક વસ્તુઓમાં અનહદ મોંઘવારી વધી પડી છે. આ બધાં કારણોને લીધે આ આવૃત્તિના ચારે ગ્રંથના આખા સેટનું મૂલ્ય રૂપિયા ૧૨) રખાયું છે.

આ પછી પૃષ્ઠ ૧૬ ઉપર શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે, તે તરફ વાચકબંધુઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

ભાદરવા વદિ ૧૦,
સંવત ૧૯૯૮

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
ત્રિભુવનદાસ ક૦ દક્ષર

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	વિ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૧	૧૧	વિશ્વા	વિશ્રવા
૧૯	૧	૧૨	વૈશ્રવણુ	વૈશ્રવણુ
૨૧	૧	૧૦	શ્રીયોગવાસિવષ્ઠ	શ્રીયોગવાસિષ્ઠ
૩૪	૧	૨૪	નચાવતી	મચાવતી
૩૪	૧	૩૨	વિંટોળિયો	વંટોળિયો
૩૭	૨	૨૧	તેમ	તેમાં
૩૮	૨	૧૭	તે અને	અને
૩૮	૨	૧૮	આ	છે, તે આ
૪૨	૧	૩૬	નિદ	નિંદા
૪૨	૨	૧૮	યૌવાનરૂપી	યૌવનરૂપી
૪૨	૨	૨૮	સ્પપ્નમાં	સ્વપ્નમાં
૪૪	૧	૭	રહે,	રહે છે,
૪૪	૨	૧૫	શો મનમ્	શોભનમ્
૫૦	૨	૯	તે પ્રકટ	પ્રકટ
૫૨	૧	૨૦	લોકે	લોકેઽ
૬૪	૨	૩૧	વિશ્વાન્તિ	વિશ્રાન્તિ
૬૮	૨	૩૩	કેટલાકે	કેટલાક
૭૪	૧	૧૨	આજે	આ જે
૭૭	૧	૧૩	નિઃશંસય	નિઃસંશય
૭૮	૨	૯	અત્મા	આત્મા
૮૦	૧	૨૮	જીવમુક્તિ	જીવન્મુક્તિ
૮૬	૨	૯	જેને	તેને
૮૮	૨	૯	ચારણથી	ચરણથી
૯૨	૨	૯	તરપો	તરાપો
૧૦૫	૨	૨૫	બ્રહ્રકાર	બ્રહ્માકાર
૧૧૧	૧	૧૮	તે તેમાં	તેમા
૧૧૩	૧	૪	થાય,	થાય છે,
૧૨૬	૧	૨૪	°તોજ્જિતો	°તોજ્ઝિતો
૧૩૨	૨	૨૨	ગુંજરાવ	ગુંજારવ
૧૩૫	૧	૪	પિયાશ	પિશાચ
૧૩૬	૧	૧૯	માયામર્મ	માયામયં
૧૩૭	૨	૧૧	ઊત્પત્તિ	ઉત્પત્તિ
૧૩૮	૨	૨૧	આમતત્ત્વ	આત્મતત્ત્વ
૧૩૯	૧	૩૩	વિરુપાધિક	નિરુપાધિક
૧૪૨	૧	૫	ક્ષેય	જ્ઞેય
૧૪૪	૧	૧૪	તે જ	તેજ
૧૪૫	૧	૩૪	તમરૂપ	તમોરૂપ
૧૫૦	૧	૨૦	મયમુજ્જિત	મયમુજ્ઝિત
૧૫૪	૧	૨૧	સંકલ્પરૂપપાણાને	સંકલ્પરૂપપણાને
૧૫૫	૨	૯	સંપક્ષ્પ	સંકલ્પ
૧૬૧	૧	૧૩	છતાં જ	છતાં
૧૬૨	૧	૬	સતા	સત્તા
૧૬૨	૧	૧૩	ઉપદાન	ઉપાદાન
૧૬૭	૧	૧૭	રસસહિત	રસરહિત
૧૭૩	૨	૧૫	પાતકા	પતાકા
૧૭૬	૧	૧૪	કોતરાડામાં	કોતરડામાં
૧૭૭	૨	૧૮	બીક	બીજ
૧૭૭	૨	૨૨	છે,	છે.
૧૮૧	૨	૧૨	લાગ	ભાગ
૧૮૨	૨	૧૮	વસનાના	વાસનાનાં
૧૮૬	૧	૨૧	સ્થેળોમા	સ્થળોમાં
૧૮૭	૧	૧૮	ગાયબાથી	ગાયનોથી
૧૯૪	૧	૧૬	સ્થલભૂત	સ્થૂલભૂત
૧૯૫	૧	૧૯	શુમાર્તિ	શુભાતિ
૨૦૯	૧	૩	નૃત્યં સ્યં	નૃત્યંત્સં
૨૧૦	૨	૨૧	તે તે	તે
૨૧૪	૧	૨૫	હાથો	હાથોના
૨૧૯	૧	૨	કિરણભર્યાં	કિરણભર્યાં
૨૨૬	૧	૮	રહેવાઓ	રહેવાસીઓ
૨૨૯	૧	૧૦	યોદ્ઘએ	યોદ્ધાએ
૨૪૩	૨	૧૧	લીલએ	લીલાએ
૨૫૯	૧	૨૩	સ્રની	સ્રીની
૨૬૧	૨	૧૬	ઉપરશી	ઉપરથી
૨૭૨	૧	૧૫	ય	યે
૨૭૬	૧	૨૯	જંતુમ્રિયતે	જંતુ મ્રિયતે
૨૭૮	૧	૨૦	પોતના	પોતાના
૨૮૪	૨	૨૬	પ્રુભુ	પ્રભુ
૩૦૯	૧	૨૭	ગગનગ	ગગનગત
૩૨૭	૧	૧૨	અહે !	અહો !
૩૯૨	૧	૮	દ્દદ	દૃદ
૩૯૪	૨	૧૯	અવાં	આવાં
૪૦૬	૨	૧૬	અસંકલ્ય	અસંકલ્પ
૪૧૦	૨	૧૯	વસ્તવિક	વાસ્તવિક
૪૨૪	૧	૨૧	માયનું	માયાનું

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ
महारामायण

१—वैराग्य—प्रकरण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

१-वैराग्य-प्रकरण

सर्ग १ लो*

વાલ્મીકિ તથા અરિષ્ટનેમિનો સંવાદ

यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभांति स्थितानि च ।
यत्रैवोपशमं यांति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ १ ॥

જેની સત્તાથી સઘળા ભૂત—ભૌતિક પદાર્થો સત્તા પામીને પ્રકટ થયા છે, જેની સત્તાથી જ તે સ્થિતિકાળમાં સ્થિતિ ભોગવે છે અને જેની જ સત્તા રહેતાં પ્રલયકાળમાં જેને વિશે લય પામે છે, તે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું.[1] જાણનાર, જાણવું અને જાણવાના વિષયરૂપ પદાર્થો, જોનાર, જોવાનું સાધન અને જોવાના વિષયરૂપ પદાર્થો, તેમજ કરનાર, ક્રિયા અને ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાનું નિમિત્ત—એ સઘળાં જેની સત્તાથી જ થયાં છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું.[2] જેમાંથી સઘળા બ્રહ્માંડની અંદર આનંદના કણો સ્ફુરે છે અને જે સઘળાઓના મૂળતત્ત્વરૂપ છે, તે

---

* આ પહેલા સર્ગમા અપ્સરાના તથા દેવદૂતના અને અરિષ્ટનેમિ રાજાના તથા વાલ્મીકિના સંવાદનો ઉપક્રમ કહેવાશે.

સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું.[૩] સુતીક્ષ્ણ નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. તેનું મન સંશયથી વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. તે અગસ્તિમુનિને આશ્રમે ગયો અને તેમને આદરપૂર્વક આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો.[૪]

સુતીક્ષ્ણ બોલ્યોઃ–હે ભગવન્! હે ધર્મનાં તત્ત્વોને જાણનારા! હે સઘળાં શાસ્ત્રોમાં નિશ્ચયવાળા! મને એક મોટો સંશય છે, માટે આપ કૃપા કરીને તેનું નિવારણ કરો.[૫] મોક્ષનું સાધન શું કર્મ છે, શું જ્ઞાન છે કે એ બન્ને છે? આપ આ વિષયમાં પૂર્ણ નિશ્ચય કરીને એ ત્રણમાંથી એક કહો.[૬]

અગસ્તિ બોલ્યાઃ–આકાશમાં જેમ પક્ષીઓની ગતિ બન્ને પાંખોથી જ થાય છે, તેમ જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્ને સાધનથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એકલા કર્મથી કે એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થતો નથી, પણ બન્નેથી મોક્ષ થાય છે. આથી જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્ને મોક્ષનાં સાધન છે, એમ મહાત્માઓ જાણે છે. (કર્મ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પરંપરાથી મોક્ષનું સાધન છે અને ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી કર્મની અપેક્ષા નહિ રાખતાં કર્મત્યાગપૂર્વક એકલું જ્ઞાનજ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે.)[૭,૮] આ વિષયમાં પૂર્વે થયેલો એક ઇતિહાસ હું તારી પાસે કહું છું. પૂર્વે 'કારુણ્ય' નામનો એક વેદ ભણેલો બ્રાહ્મણ હતો.[૯] તે અગ્નિવેશ્યનો પુત્ર હતો અને ગુરુને ઘેર રહીને વિદ્યા ભણ્યો હતો. એ બ્રાહ્મણ વિદ્યા ભણીને વેદ તથા વેદનાં અંગોનો પાર પામી પાછો ઘેર આવ્યો હતો.[૧૦] પણ ત્યાં મનમાં સંશય પડી જવાને લીધે તે વર્ણાશ્રમનાં કર્મો કરતો નહોતો અને ગુપચુપ થઈને બેસી રહેતો હતો. આમ પુત્રને કર્મ નહિ કરતો અને નિંદા યોગ્ય થયેલો જોઈને તેના પિતા અગ્નિવેશ્યે તેને તેના હિતને સારુ આ પ્રમાણે કહ્યું.[૧૧]

અગ્નિવેશ્ય બોલ્યાઃ–હે પુત્ર! તું તારા કર્મનું કેમ પાલન કરતો નથી? કહે, તું કર્મોમાં લાગ્યા વિના શી રીતે સિદ્ધિ પામીશ? અને કર્મોથી અટકવાનું શું કારણ છે, તે પણ કહે.[૧૨,૧૩]

કારુણ્ય બોલ્યોઃ–જીવતાં સુધી અગ્નિહોત્ર હોમવું અને નિત્ય સંધ્યોપાસન કરવું, એ પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ શ્રુતિએ અને સ્મૃતિએ કહેલો છે.[૧૪] ત્યારે બીજી શ્રુતિ એમ કહે છે કે, 'ધનથી, કર્મથી કે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી મોક્ષ થતો નથી, પણ કેવળ ત્યાગથીજ મોક્ષ થાય છે અને એ પ્રમાણે ત્યાગ કરવાથી જ કેટલાક સંન્યાસીઓ મોક્ષ પામ્યા છે.[૧૫] તો, હે પિતા! આ બે શ્રુતિઓના ભિન્ન-ભિન્ન મતમાં 'મારે શું કરવું?' આ પ્રકારનો સંદેહ પડવાને લીધે હું કર્મથી અટકી બેઠો છું.[૧૬]

અગસ્તિ બોલ્યાઃ–હે સુતીક્ષ્ણ! એટલું બોલીને કારુણ્ય ચૂપ થઈ ગયો. આમ મૌન થયેલા પુત્રને જોઇને અગ્નિવેશ્યે તેને ફરી વાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૧૭]

અગ્નિવેશ્ય બોલ્યાઃ–હે પુત્ર! તું એક કથા સાંભળ. પછી તે કથાનું સઘળું તાત્પર્ય મારી પાસેથી હૃદયમાં ધારીને તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરજે.[૧૮] મોહનાં મંડળોથી ઘેરાયેલું હિમાલયનું એક શિખર છે. તેમાં કામદેવથી તપેલી કિન્નરીઓ કિન્નરોની સાથે રમણ કરે છે અને મહાપાપોના સમૂહનો નાશ કરનારો ગંગાજીનો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં 'સુરુચિ' નામની કોઈ અપ્સરાઓના વર્ગમાં ઉત્તમ સ્ત્રી બેઠી હતી. તેણે ઇન્દ્રના એક દૂતને અંતરિક્ષમાં જતાં દીઠો. મહાભાગ્યશાળી અને અપ્સરાઓમાં ઉત્તમ તે સુરુચિએ તે દૂતને આ પ્રમાણે પૂછ્યું.[૧૯-૨૧]

સુરુચિ બોલીઃ–હે દેવના દૂત! હે મહાભાગ્યશાળી! તું ક્યાંથી આવે છે અને તારે હવે ક્યાં જવું છે,* એ સઘળું કૃપા કરીને કહે.[૨૨]

* તું ઉપાધિને લીધે જીવરૂપ થઇને અહીં ક્યાંથી આવે છે અને ઉપાધિ દૂર થતાં પાછો ક્યાં જશે? એવો અભિપ્રાય પણ આ પ્રશ્નમાંથી નીકળે છે.

દેવદૂત બોલ્યોઃ—હે સુંદરી! તેં બહુ સારું પૂછ્યું. હું તને સઘળી વાત કહું છું. 'અરિષ્ટનેમિ' નામનો ધર્માત્મા રાજર્ષિ પોતાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી પુત્રને રાજ્ય આપી દઈને તપ કરવા સારુ વનમાં આવ્યો છે અને તે ગંધમાદનપર્વતમાં તપ કરે છે. તેની પાસે મારે કામ હતું. તે કરીને અત્યારે હું ત્યાંથી આવું છું અને હવે તે વૃત્તાંતનું નિવેદન કરવા સારુ હું દેવરાજ ઇન્દ્રની પાસે જાઉં છું.[૨૩-૨૫]

અપ્સરા બોલીઃ—હે પ્રભુ! ત્યાં શી વાત થઈ હતી તે મને કહો, હું વિનયભાવે તમને પૂછવા ઇચ્છું છું. આથી તમારે જવાની ઉતાવળ કરવી જોઇએ નહિ.[૨૬]

દેવદૂત બોલ્યોઃ—હે ભદ્રા! સાંભળ હું તને તે બનાવ વિશે વિસ્તારથી અને યથાર્થ રીતે કહું છું. હે સુંદર ભ્રૂકુટીવાળી સુંદરી! અરિષ્ટનેમિ રાજા ત્યાં વનમાં દુષ્કર તપ આચરી રહ્યા છે એ જાણીને દેવરાજ ઇન્દ્રે મને આ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી હતીઃ 'હે દૂત! અપ્સરાઓનાં ટોળાંવાળું, અનેક વાદિત્રો વડે શોભી રહેલું અને ગંધર્વો, સિદ્ધો, યક્ષો તથા કિન્નરો આદિથી દીપી રહેલું એ વિમાન લઇને તેમજ સાથે બીજાં પણ તાલ, વેણુ અને મૃદંગ આદિ લઇને ત્યાં જા. હે દૂત અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી વીંટાયેલા તે 'ગંધમાદન' નામના શુભ પર્વત ઉપર જા અને એ અરિષ્ટનેમિ રાજાને વિમાનમાં બેસાડી તેને સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવવાને માટે આ અમરાવતી નગરમાં તેડી લાવ.'[૨૭-૩૧] ઇન્દ્રની એ પ્રમાણે આજ્ઞા થતાં, હું સઘળી સામગ્રીઓવાળું તે વિમાન લઇને ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયો.[૩૨] તે પર્વત ઉપર જઈ આવી હું એ રાજર્ષિ અરિષ્ટનેમિના આશ્રમમાં ગયો અને તેને મેં ઇન્દ્રની સઘળી આજ્ઞા કહી જણાવી.[૩૩] હે શુભા મારું આ વચન સાંભળીને તે રાજા સંશયમાં પડ્યો અને આ પ્રમાણે બોલ્યોઃ—

રાજા બોલ્યોઃ—હે દૂત! હું તને કાંઈક પૂછવા ઇચ્છું, તો તારે તેનો ઉત્તર દેવો જોઇએ.[૩૪] સ્વર્ગલોકમાં શાશા ગુણ અને શાશા દોષ છે, તે તું મને કહે. એ સ્થિતિ જાણ્યા પછી હું મને ગમશે તેમ કરીશ.[૩૫]

દૂત બોલ્યોઃ—સ્વર્ગમાં પુણ્યની સામગ્રી અનુસાર ઉત્તમ સુખ ભોગવવા મળે છે. ઉત્તમ પુણ્ય કર્યું હોય તો ઉત્તમ સુખ મળે છે, મધ્યમ પુણ્ય કર્યું હોય તો મધ્યમ સુખ મળે છે અને કનિષ્ઠ પુણ્ય કર્યું હોય તો કનિષ્ઠ સુખ મળે છે. આમાં ફેરફાર થતો જ નથી. પણ પુણ્ય પહોંચતાં હોય, ત્યાં સુધી જ સ્વર્ગમાં રહેવાય છે. ત્યાં પરાયાનો ઉત્કર્ષ ખમી શકાતો નથી, પોતાથી ઉત્તમ તથા સમાન એવા લોકોની સાથે સ્પર્ધા રહ્યા કરે છે અને પોતાથી ઓછા સુખવાળા લોકોને જોઈને સંતોષ લેવાય છે. પછી પુણ્યો ખૂટી જાય છે, ત્યારે (જો સારાં કર્મો શેષ રહ્યાં હોય છે તો) તે જીવો મનુષ્યનો આ અવતાર પામે છે. હે રાજન! એવા અને એવી જાતના બીજા પણ કેટલાએક ગુણો* તથા દોષો× સ્વર્ગલોકમાં છે.[૩૬-૩૯] હે ભદ્રા! આ સાંભળીને તે રાજા બોલ્યો.

રાજા બોલ્યોઃ—હે દેવદૂત! આવાં ફળવાળા સ્વર્ગને હું ઇચ્છતો નથી.[૪૦] સર્પ જેમ જૂની કાંચળીને છોડી દે છે, તેમ હું તો હવે મહા ઉગ્ર તપ કરીને આ અશુદ્ધ શરીરને છોડી દઈશ. (તપથી પાપકર્મનો સમૂળ નાશ થઈ જશે અને પુણ્યો રાગ નહિ હોવાને લીધે બીજો જન્મ આપી શકશે નહિ; માટે આ દેહ પડી જતાં જ અને મોક્ષ થશે.)[૪૧] હે દેવદૂત! તું જેમ આવ્યો છે, તેમ જ પાછો ઇન્દ્રની પાસે આ વિમાન લઇને

* મનુષ્યોના કરતા વિશેષ સ્વતંત્રતા, ઇચ્છાનો અભિઘાત ન થવો, સર્વદા યુવાવસ્થા રહેવી અને શરીરની નીરોગી સ્થિતિ ઇત્યાદિ ગુણો.

× મરણનું જ્ઞાન હોવાથી થતો ભય ઇત્યાદિ દોષો.

ચાલ્યો જા. હું તને પ્રણામ કરું છું.[૪૨]

દેવદૂત બોલ્યોઃ–હે ભદ્રા ! રાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે હું એ વૃત્તાંતનું નિવેદન કરવા માટે ઇન્દ્રની સભામાં ગયો. ત્યાં મારી સંપૂર્ણ વાત સાંભળીને સભામાં બેઠેલા લોકોને મોટું આશ્ચર્ય થયું.[૪૩] ફરીથી ઇન્દ્રે મને કોમળ અને મધુર વાણીમાં કહ્યું.

ઇન્દ્ર બોલ્યોઃ–હે દૂત! તું ત્યાં ફરીથી જા અને તે વૈરાગ્યવાન રાજાને આત્મસ્વરૂપનો બોધ કરાવવા માટે એને તત્ત્વવેત્તા વાલ્મીકિમુનિના આશ્રમે તેડી જા. મહર્ષિ વાલ્મીકિને તું મારો આ સંદેશો કહેજે કે, [૪૪।૪૫] 'હે મહર્ષિ ! આ વૈરાગ્યવાન અને નમ્રતાવાળો રાજા સ્વર્ગને ઇચ્છતો નથી તો, હે મહામુનિ! તમે તેને આત્મજ્ઞાન આપો.[૪૬] એટલે સંસારનાં દુઃખોથી કાયર થયેલો આ રાજા ક્રમપૂર્વક મોક્ષ પામશે.' આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને ઇન્દ્રે મને પાછો તે રાજર્ષિ પાસે મોકલ્યો. આમ હું ફરી ત્યાં ગયો અને ત્યાંથી રાજાને તેડી જઇને વાલ્મીકિની પાસે ગયો અને ત્યાં વાલ્મીકિને મેં કહ્યું: 'આ રાજાને ઇન્દ્રે આપની પાસે મોકલ્યો છે અને એને આત્મજ્ઞાન આપવાની આપને ભલામણ કરી છે.' પછી વાલ્મીકિએ ઘણી પ્રીતિપૂર્વક તે રાજાને પુત્રાદિકના કુશળસમાચાર પૂછ્યા અને તેના આરોગ્યની ખબર કાઢી.[૪૭–૪૯]

રાજા બોલ્યોઃ–હે ભગવન્! હે ધર્મના તત્ત્વને જાણનારા ! હે બ્રહ્મવેત્તા ! હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ ! હું આપની કૃપાદૃષ્ટિથી કૃતાર્થ થયો છું અને એ જ મારું કુશળ છે.[૫૦] હે ભગવન્! હું જે પૂછવા ઇચ્છું તેનો આપ મને નિર્વિઘ્ને ઉત્તર આપો. (બીજાને આવા કામમાં દેવતાઓ ઘણાં વિઘ્નો કરે છે, પણ મને તો દેવતાઓના રાજાએ જ મોકલ્યો છે. માટે મારા કામમાં વિઘ્ન થશે નહિ; એ ભાવાર્થ છે.) હું શી રીતે સંસારરૂપ બંધનથી થતાં દુઃખોની પીડામાંથી છૂટો થાઉં? તે આપ મને કહો.[૫૧]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–હે રાજન્! સાંભળ, હું તને સમગ્ર રામાયણ કહું છું, તે સાંભળીને તથા યત્નપૂર્વક તેને મનમાં ધારણ કરીને તું જીવન્મુક્ત થઈશ.[૫૨] હે રાજેન્દ્ર ! મને પરબ્રહ્મના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. તો હે જ્ઞાની ! હું તને વસિષ્ઠ અને રામના સંવાદરૂપે* થયેલી મોક્ષના ઉપાયોવાળી શુભ કથા કહું છું, તે તું સાંભળ.[૫૩]

રાજા બોલ્યોઃ–એ રામ કોણ હતા? કેવા હતા? કોના પુત્ર હતા ! એ કોઈ બંધનમાં પડેલ સાધારણ જીવરૂપ હતા કે સર્વદા મુક્તરૂપ વિષ્ણુનો અવતાર કહેવાય છે તે હતા ? હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા ! એ સર્વ વાત મને નિશ્ચયપૂર્વક કહો.[૫૪]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–રાજાનું સ્વરૂપ ધારણ કરનારા એ રામ પોતે વિષ્ણુ હતા, તો પણ તે પ્રભુ શાપને બહાને (પોતાના ભક્તલોકોનાં વચનોને સાચાં કરવા સારુ) પોતે જ અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરીને અલ્પજ્ઞ થયા હતા.[૫૫]

રાજા બોલ્યોઃ–ચિદાનંદસ્વરૂપ અને મૂર્તિમાન ચૈતન્ય એવા એ રામને શાપ મળવાનું કારણ શું ? એમને કોણે શાપ આપ્યો હતો? આ આપ મને કહો.[૫૬]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–એક વાર નિષ્કામ સનત્કુમાર બ્રહ્માની સભામાં બેઠા હતા. ત્યાં ત્રૈલોક્યના અધિપતિ મહાસમર્થ વિષ્ણુ વૈકુંઠમાંથી આવ્યા.[૫૭] બ્રહ્માએ અને બીજા પણ સત્યલોકના રહેવાસીઓએ ત્યાં વિષ્ણુની પૂજા કરી, એક સનત્કુમારે જ તેમની પૂજા કરી નહિ. એ જોઇને વિષ્ણુપ્રભુએ તેમને કહ્યું કે, [૫૮] 'હે સનત્કુમાર ! તમે અભિમાનને લીધે નિઃસ્પૃહપણાનો ડોળ રાખીને અક્કડ રહો છો, એટલા માટે તમે હવે કામનાઓથી ઘેરાયેલા શરજન્મા× થશો.'[૫૯]

* વસિષ્ઠે રામચંદ્રજીને બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ યોગ આ ગ્રંથમાં કહ્યો છે; માટે આ ગ્રંથનું નામ 'યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ' છે.

× શર (બરુ)ના વનમાં જેમનો જન્મ થયો હતો એવા કાર્તિકસ્વામી

ત્યારે સનત્કુમારે પણ વિષ્ણુને શાપ દીધો કે, 'તમારામાં જ સર્વજ્ઞપણું છે, તેને છોડીને તમે પણ કેટલાક કાળ સુધી અજ્ઞાની થશો.'[૬૦] વળી (વિષ્ણુને હાથે) પોતાની ભાર્યાને હણાયેલી જોઇને, ક્રોધથી મૂર્છિત થયેલા ભૃગુઋષિએ પણ વિષ્ણુને શાપ દીધો હતો કે, 'હે વિષ્ણુ! તમને પણ તમારી સ્ત્રીનો વિયોગ થશે.'[૬૧] તેમજ જાલંધરની સ્ત્રી વૃંદાએ પણ વિષ્ણુને શાપ આપ્યો હતો કે, 'તમે છળ કરીને મારા પતિવ્રતપણાનો ભંગ કર્યો છે, એટલા માટે તમે મારા શાપથી સ્ત્રીનો વિયોગ પામશો.'[૬૨] દેવદત્ત નામના બ્રાહ્મણની સ્ત્રી પયોષ્ણી નદીને કાંઠે બેઠી હતી, તે નૃસિંહરૂપધારી વિષ્ણુને જોઇને મરી ગઈ હતી. તેથી સ્ત્રીના વિયોગથી દુઃખાતુર થયેલા તે દેવદત્તે એ નરહરિને શાપ દીધો હતો કે, 'હે વિષ્ણુ! તમને પણ તમારી સ્ત્રીનો વિયોગ થશે.'[૬૪] આ પ્રમાણે વિષ્ણુને સનત્કુમારે, ભૃગુઋષિએ, વૃંદાએ અને દેવદત્તે શાપ આપ્યા હતા, તેથી તે વિષ્ણુ મનુષ્યરૂપે અવતર્યા હતા.[૬૫] હે અરિષ્ટનેમિ રાજા! આ પ્રમાણે શાપનાં મિષ થવાનાં સઘળાં કારણો મેં કહ્યાં. હવે હું મોક્ષના સાધનરૂપ એવું સંપૂર્ણ રામાયણ કહું છું, તે એકાગ્રબુદ્ધિથી સાંભળ.[૬૬]

एतत्ते कथितं सर्वं शापव्याजस्य कारणम् ।
इदानीं वच्मि तत्सर्वं सावधानमतिः शृणु ॥६६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'સૂત્રપાતનક*' એ નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

* દોરી છાટવી.

સર્ગ ૨ જો+

અધિકારી, ગ્રંથરચના અને જીવન્મુક્તની સ્થિતિ

॥ वाल्मीकि उवाच ॥

दिवि भूमौ तथाऽऽकाशे बहिरन्तश्च मे विभुः ।
यो विभात्यवभासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—જે અખંડ પ્રકાશરૂપ પરમાત્મા મને સ્વર્ગમાં, ભૂમિમાં, આકાશમાં, બહાર તેમજ શરીરની અંદર પણ ભાસે છે, તે સર્વના સ્વરૂપભૂત પરમાત્માને હું નમન કરું છું.[૧]

આ શાસ્ત્રમાં અત્યંત અજ્ઞાની કે અત્યંત જ્ઞાની અધિકારી નથી, પણ જે પુરુષને 'હું આ સંસારમાં બંધાયો છું અને જ્ઞાન મળવાથી હું મુક્ત થઈશ.' એવો નિશ્ચય હોય તે જ અધિકારી છે.[૨] જે વિવેકી પુરુષ પ્રથમ પૂર્વરામાયણની કથાઓનો વિચાર કરી તેમાં કહેલાં નીતિ તથા ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી આ મોક્ષના ઉપાયરૂપ ઉત્તરરામાયણનો વિચાર કરે છે, તેને પુનર્જન્મ થતો નથી.[૩] હે રિપુનાશન! પ્રથમ પૂર્વરામાયણમાં રાગ આદિ દોષોનું ઉચ્છેદન કરવામાં પ્રબળતા ધરાવનારા રામચંદ્રની કથાઓરૂપ ઉપાયો રચ્યા હતા અને સમુદ્ર જેમ યાચકને મણિ આપે, તેમ પૂર્વે મેં તે બુદ્ધિમાન અને વિનયવાળા ભરદ્વાજ નામના શિષ્યને સાવધાનપણાથી આપ્યા હતા.[૪,૫] પછી તે બુદ્ધિમાન ભરદ્વાજે એ પૂર્વરામાયણરૂપ ઉપાયો મેરુ પર્વતના કોઈ ગહન ભાગમાં બ્રહ્માની આગળ બોલી દેખાડ્યા હતા.[૬] એટલે લોકોના પિતામહ અને ઉદાર મનવાળા ભગવાન બ્રહ્માએ સંતોષ પામીને ભરદ્વાજને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! તું મારી પાસેથી

\+ આ બીજા સર્ગમાં અધિકારી, કથાના ઉપાયનો સંબંધ, બ્રહ્માની આજ્ઞાથી ગ્રંથની રચના અને જીવન્મુક્તની સ્થિતિ કહેવામાં આવશે.

વર માગ.' (બ્રહ્માનું એ વચન સાંભળી ભરદ્વાજે નીચે પ્રમાણે વરદાન માગ્યું.)[૭]

ભરદ્વાજ બોલ્યાઃ—હે ભગવન્! હે ભૂત-ભવિષ્યના સ્વામી! જે ઉપાયથી જનતા સંસાર-રૂપી દુઃખમાંથી મુક્ત થાય તે ઉપાય કહો. હમણાં તો મને એ જ વરદાન રુચે છે.[૮]

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ—હે પુત્ર! આ વિષયમાં તુ પ્રયત્નપૂર્વક તારા ગુરુ વાલ્મીકિની જ સત્વર પ્રાર્થના કર કે, 'તમે આ જ અનિંદિત રામાયણ કરવા માંડ્યું છે, તે પૂરું કરો.' એ રામાયણ પૂરું થયા પછી સાંભળવામાં આવશે, તો લોકો જે પ્રમાણે અપાર ગુણવાળા સેતુ (રામે બાંધેલા પુલ)થી સમુદ્રનો પાર પામે છે, તે પ્રમાણે મનુષ્ય અપાર ગુણવાળા એ રામાયણથી સઘળા મોહને પાર કરી જશે.[૯,૧૦]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા એ બ્રહ્મા આ પ્રમાણે ભરદ્વાજને કહીને તે ભરદ્વાજની સાથે જ મારા આશ્રમે આવ્યા.[૧૧] મેં તે દેવની તુરત અર્ઘ્ય તથા પાદ્ય આદિથી પૂજા કરી. પછી મહાન સત્ત્વવાળા અને સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં તત્પર રહેનારા તે બ્રહ્માએ મને કહ્યું: 'હે મહામુનિ! તમે રામના સ્વભાવનું વર્ણન કરવાને સારુ આ જ ઉત્તમ ગ્રંથ રચવા માંડ્યો છે, તે તમે કાયર થઇને *વચમાંથી છોડી દેશો નહિ; તમારે તેને સમાપ્ત* કરવો જ જોઇએ.[૧૧-૧૩] કારણ કે લોકો જેમ નૌકાથી ઝટ સમુદ્રને પાર કરે છે, તેમ તેઓ એ ગ્રંથથી તુરત આ સંસારરૂપી સંકટને પાર કરશે.[૧૪] હું તમને આ ભલામણ કરવાને સારુ જ અહીં આવ્યો છું, માટે લોકોના હિતને માટે તમે એ શાસ્ત્ર પૂરું જ કરો.' બ્રહ્માએ મને આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી જેમ જળનો થોડી વારમાં જાગેલો મોટો તરંગ થોડી જ વારમાં અદ-શ્ય થઈ જાય, તેમ તે ભગવાન પણ મારા એ પવિત્ર આશ્રમમાંથી અદશ્ય થઈ ગયા.[૧૫,૧૬] તે સમયે મને ભારે આશ્ચર્ય થયું હતું. એટલે ભગવાન બ્રહ્મા ગયા પછી મેં ચિત્તને સ્વસ્થ કરી ભરદ્વાજને ફરી પૂછ્યું કે, [૧૭] 'હે ભરદ્વાજ! બ્રહ્માએ મને આ શું કહ્યું; તે તું તુરત મને કહે.' મેં આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ ભરદ્વાજ મને ફરી નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—[૧૮]

ભરદ્વાજ બોલ્યાઃ—તમે જેમ પૂર્વરામા-યણ કર્યું છે, તેમ જ સર્વ લોકોના હિતને માટે તમે સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરે એવું ઉત્તરરામાયણ પણ કરો—એમ ભગવાને આપને કહ્યું છે.[૧૯] હે ભગવન્! મહાત્મા રામ, ભરત, શત્રુઘ્ન, લક્ષ્મણ, યશસ્વિની સીતા અને રામને અનુસરનારા મહાબુદ્ધિમાન મંત્રીઓના પુત્રો—એ સૌ આ સંસારરૂપી સંકટમાં કેવા વ્યવહારથી વર્ત્યાં હતાં? તેઓ કેવી રીતે નિર્દુઃખપણું પામ્યાં હતાં? આપ મને આ સ્પષ્ટતાથી કહો, એટલે હું આ બીજા લોકોની સાથે તેવી સ્થિતિને પામું. હે રાજેન્દ્ર! પછી ભરદ્વાજે મને આદરસહિત કહ્યું: 'આપ એ કથા કહો.' એટલે હું બ્રહ્માની આજ્ઞા પાળવા માટે ઉત્તરરામાયણ કહેવા લાગ્યો. હે પુત્ર ભરદ્વાજ! હું તારા પૂછવા ઉપ-રથી કહું છું તે સાંભળ. તે સાંભળવાથી તું (આત્મતત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપી) મોહને પૂરો દૂર કરી નાખીશ.[૨૦-૨૪] હે બુદ્ધિમાન! કમળલોચન *મહાશય રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, કૌશલ્યા,* સુમિત્રા, સીતા, દશરથ અને રામના મિત્ર કૃતા-સ્ત્ર, તથા અવિરોધ, એ સૌ સુખી હતાં, છતાં અનાસક્ત મનથી વ્યવહાર કરતાં હતાં. તું પણ તે જ પ્રમાણે સઘળા વિષયોમાં અનાસક્ત બુદ્ધિથી વ્યવહાર કર. બોધના પારને પામેલા વસિષ્ઠ તથા વામદેવ નામના બે બ્રહ્મર્ષિઓ તથા ધૃષ્ટિ, જયંત, ભાસ, સાચું બોલનારો વિજય, વિભીષણ, સુષેણ, હનુમાન અને ઇન્દ્રજિત્ વાનર, એ આઠ મંત્રીઓ તેમ જ તેવી રીતના બીજા મહાત્માઓ જીવન્મુક્ત હતા, ચિત્તમાં સમતા-

વાળા હતા, વૈરાગ્યવાળા હતા અને બહારના પ્રારબ્ધથી જે પ્રાપ્ત થાય તેને અનુસરનારા હતા.[૨૫–૨૯] હે પુત્ર! તેઓ જેમ હોમ કરતા હતા, દાન આપતા હતા, ધનાદિક ગ્રહણ કરતા હતા અને નિવાસ તથા સ્મરણ આદિ વ્યવહારોથી વર્તતા હતા, તેમ તું પણ જો વર્તીશ, તો આ સંસારરૂપી સંકટમાંથી તું મુક્ત જ થઈશ. આ અપાર સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડેલો હોવા છતાં પણ જે માણસ સરસ મુક્તિ મેળવીને ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપી બળને દૃઢ કરે છે, તે માણસ શોક પામતો નથી તેમ દીનતા પણ પામતો નથી. તે તો અભિમાનના તાપથી મુક્ત થઈને નિરતિશય આનંદસ્વરૂપે નિત્ય તૃપ્ત રહે છે.[૩૦,૩૧]

अपारसंसारसमुद्रपाती लब्ध्वा परां युक्तिमुदारसत्त्वः । न शोकमायाति न दैन्यमेति गतज्वरस्तिष्ठति नित्यतृप्तः ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'સૂત્રપાતનક' એ નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો*

દશ્યબાધનો ઉપાય, વાસનાભેદનું લક્ષણ તથા રામની તીર્થયાત્રા

॥ भरद्वाज उवाच ॥

जीवन्मुक्तस्थितिं ब्रह्मन्कृत्वा राघवमादितः ।
क्रमात्कथय मे नित्यं भविष्यामि सुखी यथा ॥१

ભરદ્વાજ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! પ્રથમ રામના ચરિત્રનો સંબંધ લઈને આપ અનુક્રમે મને જીવન્મુક્તની સ્થિતિ કહો; એટલે તેનું અનુસંધાન રાખીને હું સર્વદા સુખી રહીશ.[૧]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–હે સાધુ! આ જગતરૂપી ભ્રમ આકાશમાં દેખાતા નીલવર્ણ જેવો છે. (જેમ આકાશમાં નીલવર્ણ સાચે જ નથી, તેમ પરબ્રહ્મ વિશે જગત પણ સાચે જ નથી, એ તો ભ્રમ છે.) કોઈ સમયે પણ તેનું પાછું સ્મરણ ન થાય એવું વિસ્મરણ થવું, એ મુક્તિનું સર્વોત્તમ લક્ષણ અને સ્વરૂપ છે, એવો મારો નિશ્ચય છે. દશ્યમાત્ર એકદમ અસ્તિત્વરહિત છે, એવો બોધ× થયા વિના આ વાત કોઈ સમયે પણ કોઈના અનુભવમાં આવતી નથી; અને એ બોધ, સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના થતો નથી. એટલા માટે ઉપાયથી સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ કરવો જોઈએ.[૨,૩] આ શાસ્ત્ર યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવે, તો એ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય; એટલા માટે તત્ત્વનો નિર્ણય થતાં સુધી તું આ વિસ્તીર્ણ શાસ્ત્ર સાંભળીશ તો તને એ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થશે; તે સાંભળ્યા વિના થશે નહિ.[૪] હે નિષ્પાપ! જેમ આકાશનો નીલવર્ણ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ પૂર્ણ વિચારથી જોતાં 'નથી જ' એમ અનુભવમાં આવે છે, તેમ આ જગતરૂપ ભ્રમ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ આ ગ્રંથના વિચારથી 'નથી જ' એમ અનુભવમાં આવે છે.[૫] 'જે દશ્યપદાર્થ છે તે કાંઈ છે જ નહિ.' એવા બોધથી જો મનમાંથી દૃશ્ય પદાર્થનું માર્જન થઈ જાય, તો તેથી સ્વરૂપનો અનુભવ થતાં સર્વોત્તમ મોક્ષસુખ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.[૬] બાકી અનાદિકાળના અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા અને અહીં બહિર્મુખ શાસ્ત્રોરૂપી ખાડાઓમાં લોટયા કરતા તમલોકોને આ ગ્રંથના અભ્યાસ વિના હજારો કલ્પો વીતતાં પણ મોક્ષસુખ મળવાનું નથી.[૭] હે બ્રહ્મન્! વાસનાઓનો સમૂળગો ત્યાગ તે જ ઉત્તમ મોક્ષ કહેવાય છે, અને તે ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી શ્રવણમનનાદિક નિર્મળ ક્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે.[૮]

* આ ત્રીજા સર્ગમાં દશ્ય પદાર્થોનો બાધ કરવાનો ઉપાય, વાસનાના ભેદનું લક્ષણ અને રામની તીર્થયાત્રા વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

× પ્રતીત થતા પદાર્થોમાં મિથ્યાપણાના સંશયવિપર્યયથી રહિત સુદૃઢ નિશ્ચય, જેમ મૃગજળ પ્રતીત થતાં છતાં વિવેકીને 'એ જળ નથી' એવો સુદૃઢ નિશ્ચય રહે છે તેમ.

હે બ્રહ્મન્ ! જેમ ઠંડી પાતળી પડતાં હિમનો કણ તુરત પીગળી જાય છે, તેમ વાસના ક્ષીણ થતાં વાસનાઓના સમૂહરૂપ મન પણ તુરતજ પીગળી જાય છે.[૯] જેમ અંદર પરોવેલો ઝીણો દોરો મોતીઓના સમૂહને ધરી રાખે છે, તેમ વાસના જ આ ભૂતના સમુદાયથી બનેલા દેહને ધરી રાખે છે. એક 'શુદ્ધ' અને બીજી 'મલિન' એમ બે પ્રકારની વાસના છે. જેથી જન્મ આવે છે તે વાસનાને મલિન જાણવી અને જેથી જન્મનો નાશ થાય છે તે વાસનાને શુદ્ધ જાણવી. પ્રબળ અહંકારરૂપી માળીથી પોષાતી અને અજ્ઞાનરૂપી ખેતરમાં (વિષયોના અનુસંધાનને કારણે) ઘાટી તથા અત્યંત દૃઢ જામતી મલિન વાસનાને પંડિતોએ પુનર્જન્મ આપનારી કહી છે.[૧૦–૧૨] જે શુદ્ધ વાસના કહી છે, તે તત્ત્વબોધમાં ઉપયોગી છે, ભૂંજેલા બીજની જેમ અંકુરરહિત છે, પુનર્જન્મ આપતી નથી અને તાત્કાલિક દેહને જ ધારણ કરે છે.[૧૩] પુનર્જન્મ ટાળનારી શુદ્ધ વાસના જીવન્મુક્ત પ્રાણીઓનાં શરીરમાં ચાકડાના ભ્રમણ પેઠે રહે છે. (જેમ કુંભારનો ચાકડો હાથથી ફેરવવાનું છોડી દીધા છતાં પણ વેગના સંસ્કારથી થોડી વાર સુધી ફર્યા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્તનો દેહ ફર્યા કરે છે.)[૧૪] જેમની વાસના શુદ્ધ હોય, તેઓ ફરી વાર જન્મરૂપી અનર્થના પાત્ર થતા નથી. તેઓ પરમતત્ત્વને પામેલા, જીવન્મુક્ત અને મહાન બુદ્ધિમાન કહેવાય છે.[૧૫] મહામતિમાન રામ જે પ્રકારે જીવન્મુક્તિના પદને પામ્યા હતા, તે પ્રકાર હું તારી પાસે જરા તથા મરણની શાંતિને વાસ્તે કહું છું. તું તે સાંભળ.[૧૬] હે મહાબુદ્ધિમાન ભરદ્વાજ ! આ રામનો શુભ અનુક્રમ હું એવી રીતે કહીશ કે જેથી તું સર્વદા સઘળું સમજી શકીશ.[૧૭] કમળનયન રામ (વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં) વિદ્યાશાળામાંથી નીકળીને ઘેર આવ્યા અને ત્યાં નિર્ભયપણે અનેક પ્રકારના વિનોદોથી દિવસો કાઢવા લાગ્યા.[૧૮] આ સમયે દશરથરાજા પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા અને સઘળી પ્રજાઓ શોકરહિત તથા સંતાપરહિત હતી.[૧૯] એવામાં કોઈ એક દિવસે ગુણશાળી રામને મનમાં અનેક તીર્થો અને પવિત્ર આશ્રમો જોવાની અત્યંત ઉત્કંઠા થઈ. તે વિચાર કરીને પિતા પાસે આવ્યા અને હંસ જેમ નવીન અને કેસરાવાળાં બે કમળોનું ગ્રહણ કરે, તેમ તેમણે પિતાનાં સુંદર અને નખોરૂપી કેસરાવાળાં બે ચરણકમળનું ગ્રહણ કરીને આ પ્રમાણે વિનતિ કરી:–[૨૦૨૧]

શ્રીરામ બોલ્યાઃ–હે પિતા ! હે સ્વામી ! મારા મનમાં તીર્થો, દેવમંદિરો, વનો અને ક્ષેત્રો જોવાને માટે ઉત્કંઠા થઈ છે.[૨૨] માટે આ મારી પહેલી માગણીને આપે સફળ કરવી જોઈએ. હે નાથ ! આપે જેને માન નહિ આપ્યું હોય એવો કોઈ પણ અર્થી આ જગતમાં નથી.[૨૩] આ પ્રમાણે રામે પ્રાર્થના કરી, એટલે દશરથરાજાએ વસિષ્ઠ મુનિની સાથે વિચાર કર્યો અને રામે એ પહેલી જ માગણી કરી હતી તેથી તેમને યાત્રાએ જવાની આજ્ઞા આપી. પછી શુભ નક્ષત્રવાળે દિવસે રામચંદ્રજી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નની સાથે યાત્રામાં નીકળવા સજ્જ થયા. બ્રાહ્મણોએ તેમને સ્વસ્તિવાચન કર્યું, માતાઓએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યા, આલિંગન કર્યાં અને તેમને શણગાર ધરાવ્યા. તેમણે પોતે પણ માંગલિક પદાર્થોથી શરીરને સુશોભિત કર્યું. ત્યાં શાસ્ત્રોને જાણનારા કેટલાક બ્રાહ્મણો વસિષ્ઠની આજ્ઞાથી તેમની સાથે આવવાને સજ્જ થયા. આમ એ બ્રાહ્મણોની સાથે તથા કેટલાક સ્નેહી રાજકુમારોની સાથે રામ તીર્થયાત્રા કરવા સારુ ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા. હવે તે અયોધ્યાનગરમાંથી નીકળ્યા, એટલે નગરજનો વાજિંત્ર વગાડીને તેમને માન આપવા લાગ્યા અને નગરની નારીઓ ભમરાનાં

ટોળાંની જેમ ચંચળ નેણે તેમના મુખારવિંદને પી રહી.[૨૫-૨૮] હિમાલય જેમ હિમથી ઢંકાઈ જાય, તેમ ગ્રામીણ લલનાઓના વિલોલ હસ્તકમળોમાંથી પડતી લાજાની વૃષ્ટિથી રામ ઢંકાઈ ગયા.[૨૯] આ પ્રમાણે ગામબહાર નીકળીને રામે બ્રાહ્મણસમૂહોને દાનમાન આપી વશ કર્યા અને પ્રજાવર્ગને આશિષોને સત્કારપૂર્વક સાંભળી. પછી દિશાઓના ભાગોને જોતાંજોતાં તે જુદાંજુદાં વનોમાં ફરવા લાગ્યા.[૩૦] પોતાના કોશલદેશથી માંડી માર્ગમાં કોઈ સ્થળે પણ સ્નાન, દાન, તપ અને ધ્યાન આદિ નિયમો નહિ છોડી, તેઓ અનુક્રમે પવિત્ર નદીઓનાં તીરો, વનો, ક્ષેત્રો, દેશના છેડાનાં જંગલો, સમુદ્ર તથા પર્વતોની પાસેના પ્રદેશોને જોવા લાગ્યા.[૩૧-૩૨] ચંદ્રસમાન સ્વચ્છ જળવાળાં ભાગીરથી, કમળો જેવી નિર્મળ યમુના, સરસ્વતી, શતદ્રુ (સતલજ), ચંદ્રભાગા, ઈરાવતી, વેણી, કૃષ્ણાની સાથે મળેલી વેણી, નિર્વિંધ્યા, સરયૂ, ચર્મણ્વતી (ચંબલ), વિતસ્તા, વિપાશા, બાહુદા, પ્રયાગ, નૈમિષારણ્ય, ધર્મારણ્ય, ગયા, કાશી, શ્રીશૈલ, કેદાર, પુષ્કર, ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલું માનસસરોવર, ઉત્તરમાનસ, હયગ્રીવતીર્થ, અગ્નિતીર્થ, ઇન્દ્રદ્યુમ્નસર નામનું મહાતીર્થ, કાર્તિકેયસ્વામી, શાલગ્રામ, વિષ્ણુ, વિષ્ણુનાં તથા સદાશિવનાં ચોસઠ સ્થાનકો, અનેક આશ્ચર્યોવાળા ચારે સમુદ્રના તટો, વિંધ્યાચળની કુંજ, મંદરાચળની કુંજ, કુલપર્વતોનાં સ્થળો, મહાન રાજર્ષિઓના આશ્રમો, બ્રહ્મર્ષિઓના આશ્રમો, દેવતાઓ તથા બ્રાહ્મણોના પવિત્ર શુભ આશ્રમો અને એ સિવાયના બીજા પણ તીર્થોના સમૂહો, સરોવરો, નદીઓ, નદો તથા ધરાઓમાં રામ પોતાના ભાઈઓની સાથે વારંવાર ફર્યા.[૩૩-૪૦] આ પ્રમાણે માનદાતા રામે પોતાના બન્ને ભાઈઓ સાથે ચારે દિશાઓના છેડા ઉપરના સર્વ પૃથ્વીભાગોની વારંવાર યાત્રા કરી.[૪૧] હવે દિશાઓમાં વિહાર કરીને શિવજી જેમ શિવલોકમાં પાછા ફરે, તેમ દેવો, કિન્નરો તથા માનવોથી સન્માનિત થયેલા એ રઘુનંદન રામ આ અખિલ પૃથ્વીનાં દર્શન કરીને પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા.[૪૨]

अमरकिन्नरमानवमानितः समवलोक्य महीमखिलामिमाम् । उपययौ स्वगृहं रघुनंदनो विहृतदिक् शिवलोकमिवेश्वरः ॥ ४२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'તીર્થયાત્રાપ્રકરણ' એ નામનો સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો*

રામનું તીર્થયાત્રાથી પાછા ફરવું

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

रामः पुष्पांजलिव्रातैर्विकीर्णः पुरवासिभिः । प्रविवेश गृहं श्रीमाञ्जयंतो विष्टपं यथा ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—અયોધ્યાના નિવાસીઓએ રામને પુષ્પાંજલિઓના સમૂહોથી વધાવ્યા અને ઇન્દ્રપુત્ર જયંત જેમ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે તેમ રામે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો.[૧] એ પ્રથમ પ્રવાસથી આવીને રામે પિતાને, વસિષ્ઠને, ભાયાતોને, બાંધવોને, બ્રાહ્મણોને તથા કુળના વૃદ્ધપુરુષોને પ્રણામ કર્યા.[૨] સંબંધીઓએ, માતાઓએ, પિતાએ તથા બ્રાહ્મણોએ વારંવાર આલિંગન કરીને તેમનો સદાચાર કર્યો. તે સમયે રામ જાણે આનંદથી સમાતા નહોતા.[૩] ત્યારે દશરથનંદનના ઘરમાં લોકો પરસ્પર મધુર અને પ્રિય વાતો કરવા લાગ્યા અને કોમળ બંસરીના મધુર સૂર જેવા તેમના શબ્દોથી દિશાઓ ગાજી રહી.[૪] આમ રામનું આગમન થતાં આઠ દિવસ સુધી ઓચ્છવ ચાલ્યો અને તેમાં સુખને લીધે લોકો એ જાણે ગાંડા થઈને ગાનતાનથી ભારે કોલાહલ

* આ ચોથા સર્ગમાં રામ તીર્થયાત્રામાંથી આવ્યા પછી, તેમણે કરેલી સગાંસંબંધીઓને રાજી રાખવાની તથા મૃગયા આદિની કથા કહેવામાં આવશે.

કરી મૂક્યો.[૫] ત્યારપછી રામ પોતાના ઘરમાં આનંદથી રહેવા લાગ્યા અને તે તે માણસોની આગળ પોતે જોયેલા જુદી જુદી તરેહના દેશાચારોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા.[૬] રામ નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સંધ્યાવંદન કરતા અને પછી પોતાના ઇન્દ્રસમાન પિતાનું દર્શન કરવા માટે સભામાં પધારતા. ત્યાં તે વસિષ્ઠ આદિ મહાત્માઓની સાથે આદરપૂર્વક અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનોથી ભરેલી વાતચીત કરતા. પછી ભોજનાદિક ક્રિયાઓ કરી લઇને ચોથે પહોરે પિતાની આજ્ઞા લઈ, તે મૃગયાની ઇચ્છાએ મોટી સેનાથી વીંટાઇને સુવર અને પાડાઓથી ભરેલા વનમાં પધારતા.[૭-૯] વનમાંથી પાછા ઘેર પધારીને તથા નિયમ પ્રમાણે સ્નાન આદિ કરીને તે રાત્રે મિત્રો તથા બાંધવોની સાથે ભોજન કરતા અને પછી સ્નેહીઓને પોતાની પાસે રાખીને રાત ગાળતા. તીર્થયાત્રામાંથી આવ્યા પછી, રામ ઘણું કરીને નિત્ય આ રીતે દિનચર્યા રાખી, પોતાના ભાઇઓની સાથે પિતાના ઘરમાં રહેતા હતા.[૧૦,૧૧] આમ હે નિષ્પાપ ! રાજરીતિને અનુસરતા વ્યવહારને લીધે મનનું હરણ કરનારી, સજ્જનોના મનમાં ચાંદનીની પેઠે આનંદ આપનારી અને ઝરતા અમૃતના રસની પેઠે મધુરતાવાળી ચેષ્ટાથી રામ પોતાના દિવસો ગાળતા હતા.[૧૨]

नृपतिसंव्यवहारमनोज्ञया सुजनचेतसि चंद्रिकयानया । परिनिनाय दिनानि स चेष्टया स्रुतसुधारस पेशलयाऽनघ ॥ १२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'દિવસવ્યવહારનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

રામના વૈરાગ્યનું વર્ણન

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

अथोनषोडशे वर्षे वर्तमाने रघूद्वहे ।
रामानुयायिनि तथा शत्रुघ्ने लक्ष्मणेऽपि च ॥१॥

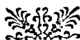
વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—આ સમયે રામની પોણાસોળ વર્ષની અવસ્થા થઈ હતી. શત્રુઘ્ન તથા લક્ષ્મણ પણ રામને અનુસરીને ચાલતા હતા.[૧] ભરત ઘણું કરીને સર્વદા મોસાળમાંજ રહીને વિનોદ કરતા હતા. ત્યારે રઘુકુળના અગ્રણી મહા વિદ્વાન દશરથરાજા યોગ્ય રીતે અખિલ પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા અને મંત્રીઓની સાથે નિત્ય પુત્રોનાં સગપણ સંબંધી વિચાર કર્યા કરતા હતા.[૨,૩] તીર્થયાત્રા કરીને આવ્યા પછી રામ તો પોતાના ઘરમાંજ રહેવા લાગ્યા અને શરદ્ઋતુમાં જેમ નિર્મળ તળાવ દિવસે દિવસે સુકાઈ જાય, તેમ તે સુકાવા લાગ્યા.[૪] ભ્રમરોની પંક્તિવાળું અને પાકીને ઊપડી ગયેલી પાંદડીઓવાળું શ્વેત કમળ જેમ ફિક્કું પડે, તેમ તે રાજકુમારનું વિશાલ લોચનવાળું શ્વેત મુખકમળ પણ ફિક્કું પડવા લાગ્યું.[૫] રામ ચિંતામાં પરવશ થઈ રહ્યા અને પદ્માસન વાળી, ગાલ ઉપર હાથો મૂકીને બેસી રહેવા લાગ્યા. તે સઘળાં કામોને મૂકીને જાણે મૂંગા જેવા બનવા લાગ્યા.[૬] આમ રામ ચિન્તાએ કરીને શરીરે લેવાઈ ગયા હતા, મનમાં અત્યંત ખેદ પામ્યા હતા અને ચિત્રમાં ચીતરેલા માણસની જેમ તે કોઈની પણ સાથે કશું પણ બોલતા કરતા નહોતા.[૭] સેવકલોકો જ્યારે વારંવાર પ્રાર્થના કરે ત્યારે જ કંટાળીને રામ દિવસનાં પોતાનાં

* આ પાંચમા સર્ગમા રામના શરીરમા વૈરાગ્યને લીધે નિર્બળપણા આદિની સ્થિતિ થઇ, દશરથરાજાને તેનુ કારણ જાણવાની ઇચ્છા થઇ અને તે ઉપરથી વસિષ્ઠે ઉત્તર દેવાનો આરંભ કર્યો, એટલી કથા કહેવાશે.

આવશ્યક કાર્યો કરતા હતા અને તેમનું મુખ-કમલ તો કરમાયેલું જ રહેતું હતું.[૮] ગુણના ગુણનિધિ એ રામને એવી સ્થિતિમાં જોઇને એમના ભાઇઓ લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન પણ એવી જ દશાને પ્રાપ્ત થયા.[૯] એ પ્રમાણે એ પુત્રોને મૂંઝાતા અને દૂબળા પડતા જોઇને દશરથરાજા તથા તેમની રાણીઓ સૌ ચિંતાથી વિવશ થઈ ગયાં.[૧૦] સ્નેહભર્યા શબ્દોમાં રાજાએ રામને વારંવાર પૂછ્યું: 'ઓ દીકરા! તને એવી તે શી ભારે ચિંતા આવી પડે છે?' પણ રામે તેનો કશો જ ઉત્તર આપ્યો નહિ.[૧૧] પિતાના ખોળામાં બેઠેલા એ રામે આટલું જ કહ્યું: 'હે પિતાજી! મને કાંઈ જ દુ:ખ નથી.' એમ કહીને કમલનયન રામ ચુપચાપ બેસી જ રહ્યા.[૧૨] પછી દશરથરાજે સઘળાં કાર્યોને જાણનારા અને વક્તાઓમાં ઉત્તમ એવા વસિષ્ઠમુનિને પૂછ્યું કે, 'રામ શા માટે મૂંઝાય છે?'[૧૩] રાજાએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે વસિષ્ઠમુનિએ વિચાર કરીને ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે શ્રીમાન મહારાજ! તમે ખેદ કરશો નહિ. રામને ચિંતા થવામાં (પરિણામે સુખદાયી થાય એવું) કંઇ કારણ છે. હે રાજા! જેમ બ્રહ્માંડમાં પંચમહાભૂતો સૃષ્ટિના કે સંહારના વેગરૂપી મોટું કારણ ઉત્પન્ન થયા વિના અલ્પકારણથી વધવા-ઘટવારૂપ વિકારને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેમ સત્પુરુષો પણ મોટા અને મહત્ત્વના કારણ વિના માત્ર સ્વલ્પ કારણથી કોપ, ખેદ કે મોટા હર્ષરૂપ વિકારને પામતા નથી.[૧૩–૧૫]

कोपं विषादकलनां विततं च हर्षं नाल्पेन कारणवशेन वहंति संतः। सर्गेण संहृतिजवेन विना जगत्यां भूतानि भूप न महांति विकारवंति ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'કાર્યનિવેદન' એ નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો*

વિશ્વામિત્રનું આગમન

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

इत्युक्ते मुनिनाथेन संदेहवति पार्थिवे।
खेदवत्यास्थिते मौनं किंचित्कालं प्रतीक्षणे ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:–એ મુનિવર વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે વાત કરતા હતા અને સંદેહ તથા ખેદથી ઘેરાયેલા રાજા દશરથ ચિંતાનું કારણ જાણવા માટે મૌન ધરીને કંઇ વાર સુધી રાહ જોઈ રહ્યા હતા.[૧] ત્યારે રાજાના રાણીવાસમાં સર્વ રાણીઓ ઉદાસ થઈ ગઈ હતી અને રામની ચેષ્ટા સંબંધમાં સાવધાન રહી બેઠી હતી.[૨] એ જ સમયે 'વિશ્વામિત્ર' નામના પ્રખ્યાત મહર્ષિ અયોધ્યાનરેશ દશરથરાજાને મળવા સારુ ત્યાં આવ્યા.[૩] ધર્મનાં કાર્યોમાં તત્પર રહેનારા એ બુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રના યજ્ઞને ઉન્મત્ત થયેલા રાક્ષસલોકો માયાના બળથી તથા શરીર આદિના બળથી ભંગ કરી નાખતા હતા.[૪] આમ વિઘ્ન પડવાથી વિશ્વામિત્ર પોતાના યજ્ઞને નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત કરી શકતા નહોતા; તેથી તે યજ્ઞની રક્ષા કરવા સારુ તેમણે રાજાને મળવાની ઇચ્છા કરી.[૫] આમ એ રાક્ષસોના વિનાશ માટે સજ્જ થયેલા તે મહાતેજસ્વી તપોનિધિ વિશ્વામિત્ર અયોધ્યાનગરીમાં આવ્યા હતા.[૬] રાજાના દર્શનની ઇચ્છાથી વિશ્વામિત્રે ત્યાં દ્વારપાલોના વડાને કહ્યું કે, 'હું ગાધિનો પુત્ર કુશિકવંશી વિશ્વામિત્ર આવ્યો છું. રાજાને ઝટ ખબર આપો'.[૭] એમનું એ વચન સાંભળીને સર્વ દરવાનો મનમાં ગભરાઈ ગયા અને એમના વચનથી પ્રેરાઈ રાજમંદિરમાં ગયા.[૮] ત્યાં રાજમહેલે જઇને તે

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં વિશ્વામિત્ર આવ્યા, દશરથ રાજાએ તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને તે પછી હર્ષપૂર્વક તેમનું કામ કરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, એ કથા કહેવામાં આવશે

પ્રતિહારોએ પોતાના ઉપરીને સમાચાર આપ્યા કે, વિશ્વામિત્ર ઋષિ આવ્યા છે.[૯] એટલે તે વડા છડીદારે સભામાં રાજાઓના મંડળથી વીંટાઈને બેઠેલા દશરથરાજાની પાસે તુરત આવીને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે,[૧૦] 'હે દેવ! દેવડીએ એક મહાતેજસ્વી શ્રીમાન પુરુષ ઊભા છે. બાલસૂર્યના જેવી તેમની કાંતિ છે અને લાલ લાલ અગ્નિના જેવો તેમનો જટાજૂટ છે.[૧૧] ઝગઝગતી ધજાઓની રાશો, ઘોડાઓ, હાથીઓ અને આયુધો સાથેનો એ આખો પ્રદેશ તેમણે પોતાનાં તેજકિરણોથી કાંચનવર્ણો કરી દીધો છે.[૧૨] એવા એ વિશ્વામિત્ર મુનિ પધાર્યા છે.' છડીદારે આ પ્રમાણે વિનયભરી વાણીમાં રાજાને નિવેદન કર્યું.[૧૩] છડીદારનાં આ વચન સાંભળતાં જ નૃપતિશ્રેષ્ઠ દશરથ સુવર્ણના સિંહાસન ઉપરથી ઊઠ્યા અને સાથે તેમના સામંતો તથા મંત્રીઓ પણ ઊભા થયા.[૧૪] રાજાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા અને રાજસમૂહના મંડળથી સ્તુતિ પામતા એ દશરથરાજ એકદમ વસિષ્ઠ અને વામદેવની સાથે ત્યાંથી પગે ચાલી નીકળ્યા અને જ્યાં એ મહામુનિ વિશ્વામિત્ર ઊભા હતા ત્યાં પહોંચી ગયા. ત્યાં તેમણે એ મુનિવરને દેવડી આગળ ઊભેલા જોયા.[૧૫,૧૬] ત્યારે બ્રહ્મતેજ અને ક્ષાત્રતેજથી ભરપૂર ભરેલા એ મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર જાણે કોઈ કારણથી સૂર્યનારાયણ પૃથ્વી પર આવ્યા હોય તેવા દેખાતા હતા.[૧૭] વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ધોળી થયેલી અને નિત્ય તપના પ્રકર્ષને લીધે રુક્ષ થયેલી તેમની જટાની જૂડો ખભાઓ ઉપર વીંટાયેલી હતી, તેથી તે જાણે સાયંકાળનાં વાદળાંઓથી વીંટાયેલો કોઈ પહાડ હોય એવા લાગતા હતા.[૧૮] એમનું શરીર સૌમ્ય અને સુંદર હતું. તેજના અંબારને લીધે સામે જોઈ શકાય એમ નહોતું. તે અવયવોની પ્રૌઢ રચનાવાળું, વિનયવાળું, કાંતિવાળું અને કોઈના તેજથી દબાય નહિ એવું હતું.[૧૯] એમની પ્રભા રુચિકર, અત્યંત ભયાનક, સ્વચ્છ, ચકચકિત તથા ગંભીર હતી અને જાણે અમાપ તેજથી રંગાયેલી હતી.[૨૦] પ્રસન્ન મનવાળા એ મુનિએ હાથમાં અનિંદિત, સ્નિગ્ધ અને અનંત કાળ સુધી ચાલેલા પોતાના જીવનના મિત્રરૂપ એવું એક કમંડલુ ધારણ કર્યું હતું. તેમનું ચિત્ત કરુણાથી ભર્યું હતું, તેથી પ્રસન્નમધુર ભાષણોથી તથા કટાક્ષોથી તે જાણે આ સર્વ પ્રજાને અમૃતથી નવરાવી રહ્યા હતા.[૨૧,૨૨] એમની આંખની ભ્રમરો ધોળી તથા ઊંચી હતી અને અંગ ઉપર એમણે યોગ્ય ઉપવીત ધારણ કર્યાં હતાં. જોનારાઓનાં મનમાં એ જાણે અપાર વિસ્મય ઉત્પન્ન કરતા હતા. એવા એ મુનિને જોઈને દશરથરાજે દૂરથી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. તે વખતે તેમના મુકુટમાંના મણિઓ પડવાથી પૃથ્વી જાણે મણિઓની માળાવાળી થઈ ગઈ.[૨૩,૨૪] ત્યારે સૂર્ય જેમ ઇન્દ્રને આશીર્વાદ આપે, તેમ વિશ્વામિત્રે પણ મધુર અને ઉદાર વાણીથી તે પૃથ્વીનાથને આશીર્વાદ આપ્યા.[૨૫] પછી વસિષ્ઠ આદિ સઘળા બ્રાહ્મણોએ પણ એમને આદરપૂર્વક સ્વાગત આદિ ક્રમથી સત્કાર આપ્યો.[૨૬]

દશરથ બોલ્યાઃ–હે મહાત્મા! સૂર્ય જેમ દર્શન આપીને કમલવનોને અનુગ્રહ કરે છે, તેમ આપ તેજસ્વીએ આમ ઓચિંતાં દર્શન આપીને અમને અનુગ્રહ કર્યો છે.[૨૭] હે મુનિ! અનાદિ, વિકારરહિત અને વિનાશરહિત જે અખંડ સુખ છે, તે આજ મને આપના દર્શનથી મળ્યું છે.[૨૮] આજ આપે અહીં પધારી અમારી ભાળ લીધી છે, તેથી કરીને અમે સાચે જ ધર્મરીતિએ ભાગ્યશાળી લોકોમાં પ્રથમ ગણનાપાત્ર થયા છીએ.[૨૯]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા બીજા રાજાઓ અને મહર્ષિઓ પણ યોગ્ય ઉપચાર કરી સભાના સ્થાનમાં આવ્યા અને પોતપોતાનાં આસનો પર બેઠા.[૩૦] તપની

લક્ષ્મીથી દીપી રહેલા તે ઋષિવરને જોઈ, પ્રસન્ન મુખવાળા દશરથરાજાએ અપરાધ* થવાની બીકથી, પોતાને હાથેજ અર્ઘ્યનું જળ લાવીને તેમને નિવેદન કર્યું.[૩૧] રાજાના અર્ઘ્યનો સ્વીકાર કર્યા પછી મુનિએ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણા કરતા તે રાજાની કેટલીક પ્રશંસા કરી.[૩૨] આમ દશરથરાજાએ મુનિનું પૂજન કર્યું અને મુનિએ પ્રસન્નમુખે રાજાને તેના મંત્રી તથા પુત્ર આદિના કુશળ વિશે તેમજ ભંડારના ભરપૂરપણા વિશે સમાચાર પૂછ્યા.[૩૩] પછી, તે મુનિવર હસીને વસિષ્ઠને મળ્યા અને તેમને યથાયોગ્ય સત્કાર આપીને તેમણે તેમના શિષ્ય તથા આશ્રમઆદિનું કુશળ પૂછ્યું.[૩૪] આ પ્રમાણે તેઓ થોડી વાર યથાયોગ્ય રીતે એકબીજાને મળ્યા અને એકમેકને માન આપીને મનમાં પ્રસન્ન થયા. હવે તે સર્વે તેજસ્વી લોકો રાજસભામાં યોગ્ય આસનો પર બેસીને આદરપૂર્વક પરસ્પરનું સ્વસ્થપણું પૂછવા લાગ્યા.[૩૫,૩૬] રાજાએ આસન પર બિરાજેલા એ મહાબુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રને વારંવાર પાદ્ય, અર્ઘ્ય, ગાય તથા વસ્ત્રાદિક અર્પણ કર્યાં. પછી તેમનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરીને તેણે સાવધાન રહી પ્રસન્નતા સાથે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું.[૩૭,૩૮]

દશરથ બોલ્યા:–આ આપનું પધારવું અમને અમૃતની પ્રાપ્તિ જેવું છે, દુષ્કાળમાં વૃષ્ટિ થયા જેવું છે અને આંધળાને આંખ મળ્યા જેવું છે.[૩૯] આપનું આ આગમન અપુત્ર પુરુષને પ્રિય પત્નીના સમાગમથી પુત્ર થાય અને સ્વપ્નમાં દીઠા પ્રમાણે જાગ્રદાવસ્થામાં અર્થલાભ થાય, તેના જેવું સંતોષ દેનારું છે.[૪૦] ઇષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી, પ્રિયજનના આવવાથી અને ગયેલી વસ્તુ પાછી મળવાથી જેવો હર્ષ થાય, તેવો આપના પધારવાથી અમને હર્ષ થયો છે.[૪૧] હે બ્રહ્મન! મરી ગયેલો માણસ આકાશમાર્ગે પાછો આવે તેથી તેના સંબંધીઓને જેવો આનંદ થાય, તેવો આ આપના આવવાથી અમને આનંદ થયો છે. હે મહામુનિ! આપને સ્વાગત હો.[૪૨] હે મુનિ! બ્રહ્મલોકમાં રહેવાનું કોને આનંદ ન આપે? આપના આવવાથી અમને તેવો આનંદ મળ્યો છે, એ હું સાચું જ કહું છું.[૪૩] હે મહારાજ! આપને શી મોટી કામના છે? આપની હું શી સેવા કરું? હે વિપ્ર! આપ પરમ ધર્માત્મા છો અને સર્વ સ્વીકારવાને પાત્ર છો.[૪૪] હે ભગવન્! પ્રથમ આપ રાજર્ષિ હતા અને પછી તપ કરી ભારે તેજ મેળવીને આપ બ્રહ્મર્ષિપણું પામ્યા છો. આપ મારે પૂજવાયોગ્ય છો.[૪૫] ગંગાજળમાં નાહવાથી મને જેવી પ્રીતિ થાય, તેવી પ્રીતિ મને તમારાં દર્શનથી થઈ છે અને તે મારા અંતરાત્માને શીતલતા આપે છે.[૪૬] આપ ઇચ્છા, ભય, ક્રોધ, રાગ અને સંતાપથી રહિત છો. હે બ્રહ્મન્! એવા આપ આજ મારી પાસે આવ્યા, એ ઘણું અદ્ભુત છે.[૪૭] હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા! આજ હું મારા આત્માને નિર્દોષ થયેલો, શુભ ધામમાં રહેલો અને જાણે ચંદ્રના મંડળમાં ડૂબેલો માનું છું.[૪૮] હે મુનિ આજ આપ મારી પાસે પધાર્યા છો, તે હું જાણે સાક્ષાત્ બ્રહ્મા પધાર્યા છે, એમ માનું છું. આપના આવવાથી હું પવિત્ર થયો છું અને અનુગ્રહ પામ્યો છું. હે મહાત્મા! આજ આપના આગમનરૂપી પુણ્યથી રંગાઈ જવાને લીધે મારો જન્મ સફળ થયો છે અને જીવિત પણ સુજીવિત થયું છે. સમુદ્ર જેમ ચંદ્રને દેખીને પોતામાં સમાતો નથી, તેમ અહીં પધારેલા આપનાં દર્શન, પૂજન અને નમન કરીને હું પણ સમાઈ રહેતો નથી. હે મુનિવર! આપને જે કંઈ કાર્ય હોય અથવા જે કોઈ અર્થથી આપ અહીં પધાર્યા હો તે કાર્ય અને તે અર્થ મેં કર્યાં જ છે, એમ આપ સમજો; કારણ કે આપ સર્વદા મારે માન્ય

* પૂજ્ય પુરુષના અર્ઘ્ય માટેનું જળ સેવક પાસે મંગાવવું તે અપરાધ ગણાય છે.

છે.[૫૦-૫૨] હે કૌશિક! આપે આપના કાર્ય માટે કશો જ સંશય નહિ રાખવો. હે ભગવન્! આપને ન આપું એવી કોઈ વસ્તુ મારી પાસે છે જ નહિ. (કારણ કે તમને આપવાથી તે વસ્તુનું પણ સાર્થક થશે.)[૫૩] આપે આપના કામના સંબંધમાં કાંઈ પણ પ્રકારે સંદેહ રાખવો જોઇએ નહિ. આપનું જે કાંઈ કામ હશે તે હું ધર્મની રીતિ પ્રમાણે સઘળું કરી આપીશ. આપ મારા પરમ ઈષ્ટદેવ છો.[૫૪]

ગુણ અને યશમાં પ્રખ્યાત એવા એ મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્ર પોતાના પ્રભાવને જાણનારા દશરથરાજનાં આવાં અત્યંત મધુર, કાનને સુખદાયી, વિનયભરેલાં અને ઉત્તમ ગુણોથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને પરમ હર્ષ પામ્યા.[૫૫]

इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मविदा विनीतमुक्तम्। प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टं मुनिवृषभः परमं जगाम हर्षम्॥ ५५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'વિશ્વામિત્રાભ્યાગમન' એ નામનો સર્ગ ૬ ઠ્ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

વિશ્વામિત્રની રામને મોકલવાની માગણી

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम्। हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે સિંહ સમા દશરથરાજનાં અદ્ભુત અને વિસ્તારભર્યાં વચન સાંભળીને મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર હર્ષથી રોમાંચિત થયા અને દશરથ રાજાને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૧]

* આ સાતમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્રમુનિએ કરેલા દશરથરાજાના વખાણ, યજ્ઞના વિઘ્નનું નિવેદન અને રાક્ષસોને મારવાને માટે રામને મોકલવાની માગણી કહેવામાં આવશે.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ—હે રાજસિંહ! પૃથ્વીમાં મહા વંશમાં જન્મેલા અને વસિષ્ઠના કહ્યા પ્રમાણે વર્તનાર તમને આવું બોલવું યોગ્ય જ છે. પણ હે રાજસિંહ! મારા મનમાં રહેલું જે વચન છે, તે કરી આપવાનો નિશ્ચય રાખજે અને તમારા ધર્મનું પાલન કરજો.[૨,૩] હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! હું સિદ્ધિને વાસ્તે યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કરું છું, પણ ભયંકર રાક્ષસો મને તેમાં વિઘ્ન કરવામાં સજ્જ રહે છે.[૪] જ્યારે જ્યારે હું યજ્ઞથી દેવતાઓના સમૂહનું યજન કરું છું, ત્યારે ત્યારે રાક્ષસો મારા યજ્ઞને રંજાડ કરે છે.[૫] મેં ઘણી ઘણી વાર યજ્ઞ માંડી જોયો, પણ ફેરે ફેરે એ રાક્ષસનાયકો યજ્ઞભૂમિને માંસથી તથા લોહીથી છાંટી દે છે. આ પ્રમાણે મારા ઘણા યજ્ઞો વીંખાઇ ગયા અને મારો પરિશ્રમ માથે પડ્યો, એટલે ઉત્સાહરહિત થઈને હું તે સ્થળેથી અહીં આવ્યો છું.[૬,૭] હે રાજા! એ રાક્ષસોને શાપ આપવાની મને ઇચ્છા થતી નથી, કારણ કે એ કર્મ જ એવું છે કે તેમાં કોઈને શાપ અપાય નહિ.[૮] એ મહાયજ્ઞ સંબંધમાં મારી આવી યજ્ઞદીક્ષા છે; માટે જો તમે કૃપા કરો તો જ મને નિર્વિઘ્ને એ દીક્ષાનું મોટું ફળ મળે.[૯] હું પીડિત છું અને શરણ મેળવવાની ઇચ્છાથી આવ્યો છું. તમારે મારું રક્ષણ કરવું જોઈએ. કેમકે સારા યાચકોને નિરાશ કરી પાછા વાળવા એ એક રીતે તેમનો પરાભવ કરવા જેવું છે.[૧૦] તમને મદોન્મત્ત સિંહના જેવો પરાક્રમી, અને ઇન્દ્રના જેવો વીર્યવાન રામ નામે શ્રીમાન પુત્ર છે. તે રાક્ષસોને ચીરી નાખે એમ છે.[૧૧] હે રાજસિંહ! માથામાં ઝુલફાંવાળો અને સાચા પરાક્રમવાળો તમારો એ શૂરવીર પાટવીપુત્ર રામ તમારે મને સોંપવો જોઈએ.[૧૨] હું મારી દિવ્ય શક્તિથી તેનું રક્ષણ કરીશ, એટલે એ રામ મારા યજ્ઞનો ભંગ કરનારા રાક્ષસોનાં માથાં કાપી શકશે.[૧૩] હું એ રામનું ઘણું

પ્રકારનું અનંત કલ્યાણ પણ કરીશ અને તેથી તે ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય થશે.[૧૪] જેમ હરણાં ક્રોધ પામેલા કેસરીને જોઇને વનમાં તેની સામે ઊભાં રહી શકતાં નથી, તેમ એ રાક્ષસો પણ રામને જોઈને રણમાં સામા ઊભા રહી શકશે નહિ.[૧૫] જેમ મદોન્મત્ત હાથીઓની સાથે યુદ્ધ કરવામાં ક્રોધ પામેલા કેસરી વિના બીજો કોઈ સમર્થ નથી, તેમ એ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવામાં રામ વિના બીજો કોઈ પુરુષ સમર્થ નથી.[૧૬] એ પાપી રાક્ષસો ખર તથા દૂષણના સેવક છે, પરાક્રમથી છકી ગયા છે, રણમાં કાળકૂટ જેવા છે અને કોપ પામેલા કાળ જેવા છે. તો પણ હે રાજસિંહ ! જેમ રજના કણો વરસાદની સતત પડતી ધારાઓને સહન કરી શકતા નથી, તેમ તેઓ રામનાં બાણોને સહન કરી શકશે નહિ.[૧૭,૧૮] હે રાજા ! તમારે પુત્રનો અતિ સ્નેહ રાખવો યોગ્ય નથી, કેમકે આ સંસારમાં મહાત્માઓને અપાય નહિ એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી.[૧૯] રાક્ષસો મૂઆ જ પડ્યા છે એમ હું જાણું છું અને તમે પણ એમ જ સમજો. કારણ કે, અમારા જેવા જ્ઞાનીઓ સંદેહભરેલી વાતમાં પડે જ નહિ.[૨૦] કમળસરખાં નેત્રવાળા મહાત્મા રામને હું જાણું છું, તેમ મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠ તેમજ બીજા દીર્ઘદ્રષ્ટાઓ પણ તેમને જાણે છે.[૨૧] જો તમારા મનમાં ધર્મનું, મહત્તાનું અને યશનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા હોય, તો મેં ધાર્યું છે તે પ્રમાણે તમારે રામને મારા હાથમાં આપવા જોઈએ.[૨૨] એ મારો યજ્ઞ દશ અહોરાત્ર પહોંચે એમ છે અને તેમાં રામે યજ્ઞનો ભંગ કરનારા મારા વૈરી રાક્ષસોને મારવાના છે.[૨૩] હે કકુત્સ્થવંશી દશરથ ! વસિષ્ઠ આદિ તમારા સર્વ મંત્રીઓએ પણ આ વિષયમાં સંમતિ આપવી યોગ્ય છે. આથી તેમની સમ્મતિ લઈને રામને મોકલો.[૨૪] હે કાલવેત્તા રઘુવંશી ! માટે મારો યજ્ઞ કરવાનો સમય ચાલ્યો જાય નહિ તેમ કરો. તમે મનમાં કોઈ જાતનો શોક રાખો નહિ. તમારું કલ્યાણ થાઓ. યોગ્ય સમયે કરેલું નાનુંસરખું કામ પણ ઉપકારરૂપ થાય છે; અને સમય વીતી ગયા પછી કરેલું મોટું કામ પણ નકામું નીવડે છે.[૨૫,૨૬]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—મહાતેજસ્વી અને ધર્માત્મા એવા એ મુનિશ્વર વિશ્વામિત્ર ધર્મ તથા અર્થથી ભરેલાં આટલાં વચન બોલીને બંધ રહ્યા.[૨૭] મોટા પ્રભાવવાળા દશરથરાજા મુનિવર વિશ્વામિત્રનાં વચન સાંભળીને તેમને યુક્તિભર્યો ઉત્તર દેવા સારુ જરાવાર ચૂપ રહ્યા; કારણ કે જેનું મનમાં ધારેલું કરી આપવાનું ન હોય, તે બુદ્ધિમાન પુરુષ યુક્તિભરેલો ઉત્તર મળ્યા વિના સંતોષ પામે નહિ.[૨૮]

श्रुत्वा वचो मुनिवरस्य महानुभावस्तूष्णीमतिष्ठदुपपन्नपदं स वक्तुम् । नो युक्तियुक्तकथनेन विनैति तोषं धीमानपूरितमनोऽभिमतश्च लोकः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'વિશ્વામિત્રવાક્ય' એ નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો*

દશરથરાજાને થયેલો ખેદ

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
मुहूर्तमासीन्निश्चेष्टः सदैन्यं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—આમ રાજસિંહ દશરથ વિશ્વામિત્રનું એ બોલવું સાંભળીને ઘડીભર તો જડ જેવા થઈ ગયા અને પછી રાંકપણે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.[૧]

* આ આઠમા સર્ગમાં સ્નેહને લીધે દશરથ રાજાએ કરેલું યુદ્ધમાં રામની અયોગ્યતાનું વર્ણન અને રાવણ આદિનું બળ જાણીને રાજાને થયેલો ખેદ કહેવામાં આવશે.

દશરથ બોલ્યાઃ—અરે ! એ કમળલોચન રામને હજી પૂરાં સોળ વર્ષ પણ થયાં નથી, માટે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાની હું એનામાં યોગ્યતા જ દેખતો નથી.[૨] હે પ્રભુ ! આ પૂરી અક્ષૌહિણી* સેના સજ્જ છે. હું તેનો સ્વામી છું. એ સેનાથી વીંટાઈને હું પોતે તે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરીશ.[૩] આ મારા સેવકો શૂરા છે, પરાક્રમી છે અને વિચાર કરવામાં વિચક્ષણ છે. વળી હુ પણ હાથમાં ધનુષ ધરીને રણમોખરે એનું રક્ષણ કરીશ.[૪] કેસરી જેમ મહોન્મત્ત હાથીઓ સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ હું એ લોકોની સહાયતાથી ઇન્દ્ર કરતાં પણ અધિક પરાક્રમ વાળા વીર લોકોની સાથે યુદ્ધ કરીશ.[૫] રામ તો બાળક છે અને તેને સૈન્યોનાં બળાબળની ભાળ સરખી ય નથી. અંતઃપુરમાં આલેખેલી રણભૂમિ વિના એણે બીજી સાચી રણભૂમિ જોઈ પણ નથી.[૬] તેની પાસે ઉત્તમ શસ્ત્રાસ્ત્રો નથી, તેમ તે યુદ્ધમાં કુશળ નથી. વળી અનેકાનેક શૂરવીરોથી ભરેલી રણભૂમિથી તે પૂરો જાણીતો નથી.[૭] કેવળ ફૂલવાડીઓમાં, નગરનાં ઉપવનોમાં અને બગીચાઓની વનકુંજોમાં નિત્ય ફરવાનો જ એને અભ્યાસ છે. વેરેલાં પુષ્પોની સુંદર સજાવટભરી પોતાની ઘરઆંગણાની વાડીઓમાં જ એને રાજકુમારોની સંગાથે વિહાર કરવાનું આવડે છે.[૮] તેમાં વળી હે બ્રહ્મન્! મારું ભાગ્ય અવળું ફર્યું છે, એટલે તો હિમથી પીળા તથા દૂબળા પડી જતા કમળની જેમ એ રામ પણ પીળો અને દૂબળો પડી ગયો છે[૧૦] એ નથી અન્ન ખાઈ શકતો અને નથી ઘરની ભોંયમાં વિહરી શકતો. એનું મન ઊંડા ઊંડા ખેદથી ભરાઈ ગયું છે અને સાવ સૂનમૂનની જેમ એ પડી રહે છે.[૧૧] હે મુનિનાયક! એને કારણે હું, મારી પત્નીઓ અને મારા સેવકો શરદઋતુના મેઘની જેમ ખાલી ખાલી થઈ ગયાં છીએ.[૧૨]

આમ મારો એ બાળકુમાર પીડાથી આવો પરવશ થઈ ગયો છે, તો હું તેને કેમ કરીને રાક્ષસો સામે યુદ્ધ કરવા સારુ તમને સોંપું ?[૧૩] હે મહાત્મા ! હે મહાબુદ્ધિમાન ! પુત્ર ઉપરનો સ્નેહ તો મુગ્ધા સ્રીના સંગ કરતાં, અમૃતના રસ કરતાં અને રાજ્ય કરતાં ય વધારે સુખકારી છે.[૧૪] ત્રણે લોકમાં (તપ આદિ) જે કાર્યો મહાકષ્ટે અને લાંબે ગાળે પૂરાં થાય છે, તે કાર્યો પણ સત્પુરુષો પુત્રના સ્નેહને લીધે નિઃસંશય કરે છે.[૧૫] મનુષ્યો પ્રાણને, ધનને અને સ્રીઓને સહજમાં છોડી દઈ શકે છે, પણ તેઓ પોતાના પુત્રને છોડી દઈ શકતા નથી. હે મુનિવર ! પ્રાણીઓમાં આ સ્વાભાવિક જ છે.[૧૬] રાક્ષસો ક્રૂર કામો કરનારા છે અને કપટભર્યું યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે. આ બાજુ રામની આવી સ્થિતિ છે. એટલે રામને એ રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરાવવું એ, યોજના જ અતિ અસહ્ય છે.[૧૭] જીવવાની ઇચ્છાવાળો હું રામ વિના એક ઘડી પણ જીવી શકું એમ નથી. આથી આપે રામને લઈ જવા યોગ્ય નથી. હે વિશ્વામિત્ર ! નવ હજાર વર્ષ સુધી મેં પુત્રેઇચ્છાથી અનેક યત્નો કર્યા, ત્યારે અશ્વમેધ અને પુત્રેષ્ટિ આદિ ક્રિયાથી મને માંડમાંડ હમણાં ચાર પુત્રો થયા છે. તે ચારેમાં કમળલોચન રામ મુખ્ય છે. મારા ત્રણ પુત્રો પણ એ રામ વિના પ્રાણ ટકાવી શકશે નહિ.[૧૮-૨૦] છતાં આપ રામને રાક્ષસો સામે લડવા લઈ જ જશો, તો મને પુત્રોથી રહિત થયેલો અને તત્કાલ મરણ પામેલો જ માની લેજો.[૨૧] ચારે દીકરાઓમાં મને રામ ઉપર જ વધારે પ્રીતિ છે, માટે પાટવી કુંવર અને ધર્મમાં તત્પર રહેનારા એ રામને આપે લઈ જવો યોગ્ય નથી.[૨૨] આપ જો રાક્ષસોના સૈન્યને હણાવા જ ઇચ્છતા હો, તો ચાલો, મારી ચતુ-

* એકવીસહજાર આઠસો સિત્તેર રથ, એકવીસહજાર આઠસો સિત્તેર હાથી, પાંસઠહજાર છસો ને દશ ઘોડા અને એકલાખ છ હજાર ત્રણસો પચાસ પાળા મળીને એક અક્ષૌહિણી સેના થાય છે.

રંગ (રથ, હાથી, ઘોડા તથા પાળા) સેના સાથે મને લઈ જાઓ.[૨૩] તે રાક્ષસો કેવા વીર્યવાન છે? કોના પુત્રો છે? કેવું વર્તન રાખે છે? કેટલા છે? કોણ કોણ છે? આ બધું આપ ફોડ પાડીને મને કહો.[૨૪] હે બ્રહ્મન્! કપટથી યુદ્ધ કરનારા એ રાક્ષસો સાથે રામે, મારા બાળકોએ અથવા મારે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું?[૨૫] એ દુર્ભાગી રાક્ષસો સામે મારે મહાસંગ્રામમાં કેવી રીતે ઊભા રહેવું? હે ભગવન્! આપ આ બધું મને કહો કારણકે, રાક્ષસો બળથી ઉત્કટ હોય છે.[૨૬] સંભળાય છે કે વિશ્રવા મુનિનો પુત્ર અને સાક્ષાત વૈશ્રવણ (કુબેર)નો ભાઈ એવો રાવણ નામનો એક મહાબળવાન રાક્ષસ છે.[૨૭] તે દુર્મતિયો જ જો આપના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરતો હોય, તો તો અમે એ દુરાત્માની સામે સંગ્રામમાં ઊતરી શકીએ એમ નથી.[૨૮] હે બ્રહ્મન્! કોઈ સમયે કાળની ગતિથી પ્રાણીઓમાં ભારે પરાક્રમ અને ભારે વિભૂતિઓ ઉદય પામે છે અને કોઈ સમયે કાળની ગતિથી તે અસ્ત પણ પામે છે.[૨૯] એટલે આજને સમયે અમે રાવણ આદિ શત્રુઓની સામે થવાને અશક્ત છીએ. હમણાં ઈશ્વરની એવી જ ઇચ્છા છે.[૩૦] માટે હે ધર્મજ્ઞ! આપ મારા પુત્ર ઉપર કૃપા કરો, હું હીનભાગી છું. આપ જ મારા પરમ દેવતરૂપ છો.[૩૧] દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, પક્ષી અને નાગલોકો પણ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી, તો પછી માનવીના તો ભાર જ શા? રાવણ રાક્ષસ મહાબળવાનોના બળને પણ યુદ્ધમાં તોડી નાખે છે; માટે એની અથવા એના પુત્રોની સાથે પણ અમે યુદ્ધ કરી શકીએ એમ નથી.[૩૨ ૩૩] આ કાળ કોઈ બીજી જ રીતનો છે, તેણે સજ્જનોને નિર્બળ કરી નાખ્યા છે અને તેથી રઘુવંશનો ધુરંધર હું પણ ઘડપણથી જર્જરિત થઈને દીનતા પામ્યો છું.[૩૪] અથવા મધુનો પુત્ર લવણાસુર આપના યજ્ઞનો નાશ કરતો હોય તો તે કહો, છતાં પણ હું મારા પુત્રને મોકલીશ નહિ અથવા વિવસ્વાન યમના જેવા સુંદ–ઉપસુંદના પુત્ર મારીચ અને સુબાહુ આપના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરતા હોય તો તેવું કહો, છતાં પણ હું મારો પુત્ર આપને આપીશ નહિ.[૩૫,૩૬] આમ છતાં આપ જો રામને લઈ જ જશો, તો આપે મને મારી જ નાખ્યો એમ સમજીશ. રામને મોકલવાથી કોઈ રીતે મારું સુખ અવિચળ રહે એમ હું ધારતો નથી.[૩૭] મુનિનું વચન માનવું કે નહિ માનવું એવા સંશયરૂપી મોટા તરંગમાં ડૂબેલા તે રઘુશ્રેષ્ઠ મહાત્મા દશરથરાજા આ પ્રમાણે કોમળ વચન બોલીને જાણે મોટા તરંગો ઊછળતા સાગરમાં ગળકાં ખાતા હોય તેમ મૂંઝાઈ ગયા; તેમને કોઈ જાતનું સુખ મળ્યું નહિ તેમ તે કોઈ નિશ્ચય ઉપર આવ્યા નહિ.[૩૮]

इत्युक्त्वा मृदुवचनं रघूद्वहोऽसौ कल्लोले मुनिमतसंशये निमग्नः । नाऽज्ञासीत्क्षणमपि निश्चयं महात्मा प्रोद्वीचाविव जलधौ स मुह्यमानः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'દશરથવાક્ય' એ નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

વિશ્વામિત્રના તપોબળ ઇત્યાદિનું વર્ણન

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलेक्षणम् ।
समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–દશરથરાજાનાં એ વચન સાંભળીને વિશ્વામિત્ર રોષ પામ્યા અને સ્નેહથી ભરાઈ ગયેલી આંખોવાળા એ રાજાને આ વચનો કહેવા લાગ્યા.[૧]

વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ–તમે એક વાર કહ્યું કે, હું તમારું કામ કરીશ અને હવે બીજી વાર તમે

* આ નવમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્રનો કોપ અને તેમનાં તપોબળ તથા અસ્ત્રબળ કહીને વસિષ્ઠે કરેલું દશરથ રાજાના મનનું સમાધાન કહેવામાં આવશે.

તે પ્રતિજ્ઞાને ફોક કરવા ઇચ્છો છો. આ તો જાણે તમે કેસરી સિંહ થઇને હરણું થવા ઇચ્છો છો.[૨] આમ બોલેલાં વચન ખોટાં કરવાનું રઘુવીરોના આ કુળને શોભતું નથી. શીતલ કિરણવાળા ચંદ્રમામાંથી ક્યારે ય ઉષ્ણ કિરણો નીકળે જ નહિ.[૩] હે રાજન્! તમે તમારું વચન પાળવા સમર્થ નહિ હો તો આ હું જેમ આવ્યો છું તેમ પાછો જઈશ. હે કકુત્સ્થવંશજ! પણ તમે હવે પ્રતિજ્ઞા ઉપર પાણી ફેરવીને ભલે તમારા બંધુઓ સાથે સુખી થાઓ![૪]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–આ પ્રમાણે મહાત્મા વિશ્વામિત્ર કોપથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા, ત્યારે સઘળી પૃથ્વી ધ્રૂજવા લાગી અને દેવતાઓને પણ ભય ઉત્પન્ન થયો.[૫] જગતના મિત્ર એવા એ મહામુનિ વિશ્વામિત્રને આમ ક્રોધાયમાન થયેલા જાણીને ધીરજવાળા અને ઉત્તમ નિયમો પાળનારા બુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિએ રાજાને આ વચન કહ્યાં.[૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–તમે દશરથરાજ ઇક્ષ્વાકુના કુળમાં જાણે સાક્ષાત્ બીજા ધર્મ જ અવતર્યા છો; તમે શ્રીમાન છો અને ત્રણે લોકોના ગુણોથી વિભૂષિત છો.[૭] મોટી સમૃદ્ધિવાળા તમે ધીરજવાળા અને સદાચારવાળા છો. આમ હોઇને તમારે સ્વધર્મ છોડી દેવો જોઇએ નહિ.[૮] તમે ત્રણે લોકમાં પ્રખ્યાત છો અને ધર્મ તથા યશથી સંપન્ન છો; માટે તમે સ્વધર્મને અનુસરો અને ધર્મનો ત્યાગ ન કરો. ત્રિભુવનના સ્વામી એવા આ મુનિનું વચન તમારે માથે ચડાવવું જ જોઈએ.[૯] હે રાજન્! તમે પ્રથમ 'કામ કરીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યા છો. હવે તમે તે નહિ કરો, તો તેથી તમારો યજ્ઞ અને જલાશય આદિ કરવારૂપ ધર્મ નિષ્ફળ થશે. માટે તમે રામને મોકલો. તમે ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં જન્મ્યા છો અને વળી પોતે દશરથ છો. છતાં તમે વચન નહિ પાળો, તો પછી બીજે કોણ પોતાનું વચન પાળશે![૧૦-૧૧] તમારા જેવાઓએ બાંધેલા નિયમો ઉપરથી તો બીજા લોકો પણ મર્યાદા છોડતા નથી, તો તમારે તો એ મૂકવી જ નહિ જોઇએ.[૧૨] રામે ભલે અસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હોય કે ન કર્યો હોય; પરંતુ જેમ અગ્નિએ રક્ષેલા અમૃતનો બીજાઓ પરાભવ કરી શક્યા નહોતા, તેમ આ પુરુષશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રે રક્ષેલા એ રામનો પણ રાક્ષસો પરાભવ કરી શકશે નહિ.[૧૩] આ વિશ્વામિત્રમુનિ મૂર્તિમાન ધર્મ છે, સૌ પરાક્રમીઓમાં એ શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ લોકમાં એ અધિક બુદ્ધિમાન છે અને એ તપના પરમ નિવાસરૂપ છે.[૧૪] એ વિશ્વામિત્ર વિવિધ અસ્ત્રોને જાણે છે. સચરાચર ત્રૈલોક્યમાં બીજો કોઈ પુરુષ તે જાણતો નથી અને જાણશે પણ નહિ. દેવો, ઋષિઓ અસુરો, રાક્ષસો, નાગો, યક્ષો અને ગંધર્વો એ સઘળા ભેગા થાય, તો પણ તે કોઈ વિશ્વામિત્રની તોલે આવે એમ નથી. આ વિશ્વામિત્ર પૂર્વે જ્યારે રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે તપથી પ્રસન્ન થયેલા સદાશિવે એમને 'કૃશાશ્વ' નામના પ્રજાપતિએ ઉત્પન્ન કરેલાં સર્વ દુર્જય અસ્ત્રો આપ્યાં છે.[૧૫-૧૭] સંહાર કરવામાં રુદ્રની સમાનતા ધરાવનારા, વીર, દીપ્તિવાળા અને અદ્ભુત સામર્થ્યવાળા એ કૃશાશ્વના પુત્રો (અસ્ત્રો) વિશ્વામિત્રનું સેવન કરે છે.[૧૮] 'જયા' અને 'સુપ્રભા' નામની દક્ષપ્રજાપતિની બે સુંદર કેડવાળી પુત્રીઓ કૃશાશ્વ પ્રજાપતિની સ્ત્રીઓ હતી. તે સ્ત્રીઓમાં કૃશાશ્વ પ્રજાપતિએ કોઇથી પણ જિતાય નહિ એવા સો પુત્રો (અસ્ત્રોના દેવ) ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૧૯] પૂર્વે જયાએ પતિની સેવા કરીને વરદાન મેળવ્યું હતું અને પચાસ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. તેઓ અસુરોનાં સૈન્યોનો વધ કરવામાં સમર્થ છે અને પ્રયોગ કરનારની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે.[૨૦] બીજી સુપ્રભાએ 'સંધર્ષ' નામના પચાસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તેઓ દુર્ધર્ષ છે, તીક્ષ્ણ આકારવાળા છે અને બળવત્તર છે.[૨૧] યોગના બળથી સઘળા જગતને જોઈ શકનારા આ મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્રમુનિ આવા વીર્યવાન છે, માટે

રામને એમની સાથે મોકલવામાં તમારે તમારી બુદ્ધિને ગાભરી કરવી જોઈતી નથી. હે સદ્રાજન ! આ અપાર શક્તિશાળી મુનિરાજ સમીપમાં હોય, ત્યારે કોઈ પુરુષનું મૃત્યુ આવી ચૂકેલું હોય તો પણ તે પુરુષ અમરતાને પામે છે; માટે તમે મૂઢ મનુષ્યની પેઠે દીનતા પામો નહિ.[૨૨,૨૩]

अस्मिन्महासत्त्वतमे मुनींद्रे स्थिते समीपे पुरुषस्य साधो। प्राप्तेऽपि मृत्यावमरत्वमेति मा दीनतां गच्छ यथा विमूढः ॥ २३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'વસિષ્ઠસમાશ્વાસન' એ નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

सर्ग १० मो×

રામની સ્થિતિ

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुतम्। संप्रहृष्टमना राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દશરથરાજા મનમાં હર્ષ પામ્યા અને તેમણે લક્ષ્મણની સાથે પુત્ર રામને બોલાવવા સારુ આ આજ્ઞા કરી.[૧]

દશરથ બોલ્યાઃ–ઓ દ્વારપાલ ! વિશ્વામિત્રમુનિનું ધર્મસંબંધી કાર્ય નિર્વિઘ્ને સંપાદન કરવાને માટે તું વીર અને સાચા પરાક્રમવાળા રામને લક્ષ્મણસહિત અહીં તુરત બોલાવી લાવ. એ પ્રમાણે રાજાએ મોકલેલો તે દ્વારપાલ અંતઃપુરમાં આવેલા રામના મંદિરે ગયો. તુરત (રામના અનુચરોની સાથે) તે પાછો આવ્યો અને રાજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ 'હે દેવ ! હે પોતાના બે હાથથી સઘળા શત્રુઓને મસળી નાખનારા ! બિડાયેલા કમળમાં બેઠેલા ભ્રમરની પેઠે રામ તો પોતાના આવાસમાં અત્યંત ઉદાસ થઇને બેઠા છે. એક તરફથી તે કહે છે કે, 'હું આ ઘડીએ આવું છું,' પણ બીજી તરફથી તો કોઈ વિચારમાં ડૂબી જાય છે અને મનમાં મૂંઝાઈને તે કોઈની પાસે ઊભા રહેવાને ઇચ્છતા નથી.[૨–૫] એ પ્રમાણે દ્વારપાળે કહ્યું, એટલે દશરથરાજા રામના સર્વ અનુચરોને આશ્વાસન આપ્યું અને અનુક્રમથી પૂછ્યું કે, 'રામ શું કરે છે અને કેવી સ્થિતિમાં છે?' રાજાએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે ખેદ પામેલા રામના અનુચરે રાજાને આ વચન કહ્યાંઃ 'હે દેવ ! આપના પુત્ર રામનું શરીર ખેદને લીધે કરમાઈ ગયું છે, તેથી અમે પણ ખેદ પામીને દૂબળા થઈ ગયા છીએ. કમળસરખાં નેત્રવાળા રામ જ્યારથી બ્રાહ્મણોની સાથે તીર્થયાત્રામાંથી પાછા આવ્યા છે, ત્યારથી તે આજ દિવસસુધી તે મનમાં કચવાયા કરે છે.[૬–૯] અમે ઘણા યત્નથી પ્રાર્થના કરીએ છીએ, ત્યારે રામ કરમાયેલા મોઢે પોતાનાં દિવસસંબંધી કાર્યો કદી કરે છે અને કદી નથી પણ કરતા.[૧૦] સ્નાન, દેવપૂજન, દાન અને ભોજન આદિ ક્રિયાઓને વિશે એ રામ તો કચવાતે મને વર્તે છે અને અમે વીનવીએ છીએ તો પણ પૂરું જમતા નથી. અંતઃપુરની ચપળ દાસીઓ ક્રીડા કરવાનાં સ્થાનોમાં હીંડોળા બાંધી રાખે છે, તો પણ બપૈયો જેમ વરસાદની ધારાઓની સાથે ક્રીડા કરે, તેમ તે લીલાથી તેમની સાથે ક્રીડા કરતા નથી.[૧૧,૧૨] હે રાજન્ ! જેને સ્વર્ગમાંથી પડવાનો કાળ પાસે આવ્યો હોય, તેને જેમ સ્વર્ગ આનંદ આપતું નથી, તેમ કળી જેવાં માણિક્યોથી જડેલા બાજુબંધ અને કડાંનાં જૂથો પણ એ રામને આનંદ આપતાં નથી.[૧૩] જેમાં ક્રીડા કરતી સ્ત્રીઓ વારંવાર જોયા કરતી હોય અને જેમાં ફૂલોના સુગંધવાળા પવન ચાલ્યા કરતા હોય, એવા લતામંડપની કુંજોને વિશે પણ રામ અત્યંત ખેદ પામે છે.[૧૪] જે પદાર્થ યોગ્ય, સ્વાદિષ્ટ, સુકોમળ

× આ દશમા સર્ગમાં દ્વારપાળોએ અને રામના અનુચરોએ દશરથરાજાની પાસે રામની સ્થિતિનું નિવેદન કર્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

અને ચિત્તને હરનાર હોય, તે પદાર્થથી પણ તે ખેદ પામે છે અને તેથી તેમની આંખો પણ જાણે આંસુના પૂરથી ઊભરાઈ રહે છે.[૧૫] સ્ત્રીઓ નૃત્યવિલાસો કરે છે, ત્યારે તે 'આ નારીઓ શરીર હલાવી હલાવીને મને શા માટે દુઃખ દે છે,' એમ બોલીને તેમની નિંદા કરે છે.[૧૬] ભોજન, શયન વાહન, વિલાસ, સ્નાન અને આસન એ બધાં યોગ્યતાવાળાં હોવા છતાં પણ તે ઘેલા માણસની પેઠે તેના ઉપર રુચિ કરતા નથી.[૧૭] 'સંપત્તિ હોય તો પણ શું? વિપત્તિ હોય તો પણ શું? ઘરમાં શો સાર છે? મનોરથ કરવાથી શું વળે? એ તો સઘળું મિથ્યા છે' એમ બોલીને તે ચુપચુપ એકલા બેસી રહે છે.[૧૮] વિનોદમાં એ આનંદ લેતા નથી, ભોગમાં આસક્ત થતા નથી અને કામમાં એ ચિત્ત પરોવતા નથી; માત્ર ચુપ થઇને જ એ બેસી રહે છે.[૧૯] હરિણીઓ જેમ વનના ઝાડને આનંદ આપી શકતી નથી, તેમ ફરફરતી કેશલટોવાળી અને ફરકતી વિલાસભરી આંખોવાળી સુંદરીઓ પણ એમને આનંદ આપી શકતી નથી.[૨૦] એ તો પામર લોકોમાં વેચાયેલા માણસની પેઠે એકાંતરૂપ દિશાઓના છેડાઓમાં, નદી આદિના તીરોમાં, વનોમાં અને અરણ્યોમાં જ રુચિ પામે છે.[૨૧] આમ હે રાજન્! વસ્ત્ર, પાન, ભોજન અને જોઇતી વસ્તુઓનું ગ્રહણ ઇત્યાદિકમાં આ વિમુખતા સેવવાથી તે સંન્યાસના ધર્મ પાળનારા તપસ્વીને અનુસરે છે.[૨૨] હે જનેશ્વર! તે નિર્જન પ્રદેશમાં એકલા જ રહે છે અને એકાકાર બુદ્ધિને લીધે તે હસતા નથી, ગાતા નથી કે રોતા પણ નથી.[૨૩] તે તો પદ્માસન વાળીને શૂન્ય મનથી બેસી રહે છે અને કેવળ ડાબા હાથની હથેળી ઉપર ગાલને ટેકવી રાખે છે.[૨૪] તે કોઈ જાતનું અભિમાન ધરતા નથી, રાજા થવાને ઇચ્છતા નથી, સારા પદાર્થ મળવાથી રાજી થતા નથી અને અનિષ્ટ પદાર્થ મળવાથી ખેદ ધરતા નથી.[૨૫] એ પોતે શી રીતે ચાલે છે? શું કરે છે? શું માગે છે? કોની ચિંતા કરે છે? કેમ આવે છે? કયો નિયમ રાખે છે? કોને અનુસરે છે? એ વિષે અમે કશું જ જાણતા નથી.[૨૬] શરદઋતુના અંતમાં ઝાડની પેઠે તે દિવસે દિવસે દૂબળા પડતા જાય છે, પીળા પડતા જાય છે અને રુક્ષ થતા જાય છે.[૨૭] હે રાજન્! એમને અનુસરનારા લક્ષ્મણ તથ શત્રુઘ્ન પણ તેમના પ્રતિબિંબની પેઠે તેમના જેવા જ થઈ ગયા છે.[૨૮] સેવકો, રાજાઓ અને માતાઓ રામને વારંવાર પૂછે છે, છતાં એ તો 'કાંઈ જ નથી.' એમ કહીને કશી સૂચક ચેષ્ટા વિના મૂંગા બેસી રહે છે.[૨૯] કદી પોતાની પાસે કોઈ વિવેકી સ્નેહી બેઠો હોય છે, તો તે તેને શિખામણ આપી બેસે છે કે, 'ઉપરઉપરથી જ હૃદયહારી લાગતા આ સાંસારિક સુખભોગોમાં મન ઘાલીશ નહિ.[૧૩૦] અનેક પ્રકારના વૈભવોથી રમણીય લાગતી સ્ત્રીઓ પોતાની સામે સભામાં બેઠી હોય, તો પણ તે તેમને વિશે કાંઈ પ્રીતિ કરતા નથી અને જાણે તેમના વિનાશને જ સમીપમાં દેખતા હોય એમ વર્તે છે. 'અનાયાસે મળે એવા પદને નહિ મેળવતાં મેં બહારની પ્રવૃત્તિઓ કરીને આટલાં વરસોને પાણીમાં નાખ્યાં' એમ વારંવાર તે મધુર ધ્વનિથી ગાયા કરે છે. કોઈ પોતાની પાસે રહેનાર સેવક તેમને 'ચક્રવર્તી થાઓ અને રાજસૂયયજ્ઞ કરજો' એમ કહે છે, તો પોતાનું મન તે વિષયમાં નહિ હોવાને લીધે તે મૂંગા રહે છે અને કહેનાર જાણે બકબક કરતો ઘેલો માણસ હોય, તેમ તેને હસી કાઢે છે. તે કોઈના કહ્યા ઉપર ધ્યાન આપતા નથી, પાસે પડેલા પદાર્થ પર દૃષ્ટિ કરતા નથી અને પોતાને જોઇએ તેવી વસ્તુ મળ્યા છતાં પણ તેની અવજ્ઞા કરે છે.[૩૧-૩૪] 'જો આકાશમાં મોટું વન હોય અને તે વનમાં વળી કમળ સંભવિત હોય, તો આત્મામાં મન સંભવે અને મનમાં વિસ્મય સંભવે' એવા વિચારથી એમના મનમાં કોઈ

વસ્તુને જોઇને આશ્ચર્ય થતું નથી.[૩૫] એ રામ કામિનીઓની મધ્યમાં બેઠા હોય, તો પણ જેમ વરસાદની ધારાઓ મોટા પથરાને ભેદી શકતી નથી, તેમ કામદેવનાં બાણો એમના અભેદ્ય મનને ભેદી શકતાં નથી.[૩૬] કોઈ પોતાની પાસે ધન માગવા આવે, તો તેને 'ધન તો આપદાઓના મુખ્ય સ્થાનકરૂપ છે, તેને તું શા માટે ઇચ્છે છે?' એમ કહીને સઘળું ધન આપી દે છે.[૩૭] 'આ આપત્તિ છે અને આ સંપત્તિ છે, એ તો મોહ છે, અને તે માત્ર કલ્પનાથી જ ઊભો થાય છે.' એવા અર્થના શ્લોકોને તે ગાયા કરે છે.[૩૮] વળી તે બોલ્યા કરે છે કે, 'હાય! હું માર્યો ગયો! હાય! હું અનાથ છું!' એવી રીતે લોકો રોયા કરે છે, તો પણ તે લોકોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી, એ આશ્ચર્ય છે.[૩૯] રઘુવંશરૂપી વનમાં ઊંચા શાલવૃક્ષ જેવા અને શત્રુઓને હણનારા એ રામ હમણાં આવી સ્થિતિમાં વર્તે છે, તેથી અમે અત્યંત ખેદ પામ્યા છીએ.[૪૦] હે માહાબાહુ! રામનું ચિત્ત એવું થઈ ગયું છે કે, તેનું શું કરવું એ જ અમને સમજાતું નથી; માટે હે કમલનેત્ર! આ વિષયમાં આપ જ અમારા આધાર છો.[૪૧] હે પ્રભુ! કોઈ રાજા અથવા બ્રાહ્મણ એમની આગળ બેસીને એમને રાજનીતિનો કે વ્યવહારનો ઉપદેશ કરે છે, તો તે પોતે એકમાર્ગી હોવાથી તેમને જાણે મૂર્ખ ગણીને હસી કાઢે અને તેમની વાત કાને ધરતા નથી.[૪૨] 'આ બાહ્યદૃષ્ટિથી જ જણાતું જે વિનાશી તથા વિસ્તીર્ણ જગત ઊઠયું છે તે વાસ્તવિક નથી અને હું તો કોઈ એથી જુદો જ છું.' એવો નિર્ણય કરીને એ રામ તે વિષે વધારે સમજણ મેળવવા ઇચ્છે છે.[૪૩] હે વિભુ! શત્રુમાં, પોતાના દેહમાં, મિત્રમાં, રાજ્યમાં, માતામાં, સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં એમનું મન લાગતું જ નથી, તેમ વળી બહારના વિષયોમાં પણ એમના મનની પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી.[૪૪] એમને સ્વાધીન વિષયો ઉપર રુચિ નથી, પરાધીન વિષયોની આશા નથી, કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા નથી અને છતાં એમના મનને વિશ્રાંતિ મળતી નથી. એ પોતે વિવેકી છે તેથી એમને મૂઢ કહી શકતા નથી અને એમને વિશ્રાંતિ મળી નથી તેથી મુક્ત પણ કહી શકતા નથી. આથી અમે બહુ જ સંતાપ પામ્યા કરીએ છીએ.[૪૫] 'ધનનું શું કામ છે? માતાઓનું શું કામ છે? રાજ્યનું શું કામ છે? અથવા ઉદ્યમનું શું કામ છે?' એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને તે જાણે મરવાની જ વાટ જોતા હોય તેમ દેખાય છે.[૪૬] વરસાદ રોકાઈ જવાથી જેમ બપૈયો ઉદ્વેગ પામે, તેમ રામ ભોગ, આયુષ્ય, રાજ્ય, મિત્ર, પિતા અને માતા વિશે અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યા કરે છે.[૪૭] આ પ્રમાણે આપના પુત્ર ઉપર ઘણી શાખાઓના વિસ્તારવાળી વિપત્તિ આવી પડી છે, માટે આપે દયા કરીને તે વિપત્તિને ઉખેડી નાખવાને પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ. હે પ્રભુ! રામનો આવો સ્વભાવ થઈ જવાને લીધે સઘળા વૈભવોવાળી આ વિસ્તીર્ણ સંસારરૂપી જાળ તેમને ઝેર જેવી પ્રતિકૂળ લાગે છે.× આ પૃથ્વી ઉપર એવો મહાશય કોણ મળે કે, જે રામને રાજ્યસંબંધી યોગ્ય વ્યવહારમાં નાખવાને સમર્થ થાય? જેમ સૂર્ય અંધારું મટાડીને જગતમાં પોતાના પ્રકાશકપણાને સફળ કરે છે, તેમ એ મહાત્મા રામના મનમાં રહેલા સઘળા દુઃખદાયી મોહને મટાડીને, કોણ પોતાના ઉપદેશકપણાને સફળ કરે?'[૪૯-૫૧]

मनसि मोहमपास्य महामनाः सकलमार्तितमः किल साधुताम्। सफलतां नयतीह तमो हरन्दिनकरो भुवि भास्करतामिव ॥ ५१ ॥

સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

× શ્રીરામના અનુચરોએ શ્રીરામની જે અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે, તેની અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા વિના—અર્થાત્ હૃદયમાં વિષયવૈરાગ્ય પ્રગટ્યા વિના સતશાસ્ત્રનું શ્રવણ તત્ત્વસાક્ષાત્કાર કરવામાં સમર્થ થતું નથી.

सर्ग ११ मो*

રામનું દશરથરાજાએ કરેલું સાન્ત્વન

॥ विश्वामित्र उवाच ॥

एवं चेतन्महाप्राज्ञा भवंतो रघुनंदनम् ।
इहाऽऽनयंतु त्वरिता हरिणं हरिणा इव ॥ १ ॥

વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ—હે મહાવિચક્ષણ અનુચરો! જો એમ હોય તો, જેમ મૃગો પોતાના યૂથપતિને લઈ આવે, તેમ તમે તુરત રઘુનંદન રામને અહીં લઈ આવો.[1] રઘુપતિ રામને આ જ મોહ થયો છે, તે કોઈ જાતની આપત્તિઓથી કે કોઈ જાતના રાગથી થયો નથી, પણ તે વિવેક અને વૈરાગ્યને લીધે થયો છે. એ મોહ નથી પણ બોધ જ છે અને તેનું ઉત્તમ ફળ આવશે.[2] રામ અહીં તુરત આવે, એટલે જેમ પવન પર્વત ઉપરનાં વાદળાંને દૂર કરી નાખે છે, તેમ અમે તેમના મોહને તુરત જ દૂર કરી નાખીશું.[3] મોહ યુક્તિપૂર્વક દૂર કરવામાં આવશે, એટલે તે રામ અમારી પેઠે સર્વોત્તમ પદમાં વિશ્રાંતિ પામશે.[4] પછી તે અમૃતપાન પામેલા પુરુષની પેઠે યથાર્થ સુખને, આનંદને, જ્ઞાનસંપન્નપણાને, વિશ્રાંતિને, તાપરહિતપણાને, પુષ્ટપણાને અને શરીરમાં શુભ વર્ણપણાને પ્રાપ્ત થશે.[5] આમ મનમાં પરિપૂર્ણ થઈને તે પોતાના કુળની ચાલી આવેલી વ્યવહારની પરંપરાને અખંડતાએ અનુસરશે.[6] તે વ્યવહારમાં માનપાત્ર થશે અને વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ મહાધૈર્યવાન રહેશે. તે બંધ તથા મોક્ષનાં કાર્યકારણના જ્ઞાતા થશે, સુખ-દુઃખની દશાથી રહિત થશે અને ઢેફાંમાં, પથરામાં તથા સોનામાં સમદષ્ટિ રાખશે.[7] મુનિવર વિશ્વામિત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દશરથરાજાનું મન આનંદથી ભરાઈ ગયું અને તેમણે રામને બોલાવવાને માટે ફરી વાર દૂતો ઉપર દૂતો મોકલ્યા. એટલી વારમાં જેમ ઉદયાચળમાંથી સૂર્ય ઊગે તેમ રામ પણ પિતાની પાસે આવવા માટે પોતાના આસન પરથી ઊઠ્યા.[8-9] આમ તે કેટલાક સેવકો તથા પોતાના બે ભાઈઓની સાથે ઇન્દ્રના સ્વર્ગ જેવી પોતાના પિતાની એ પવિત્ર સભામાં આવ્યા.[10] રામે દૂરથી જ પોતાના પિતા દશરથરાજાનાં દર્શન કર્યાં. તે સમયે તે રાજા દેવતાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા ઇન્દ્રની પેઠે રાજાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા બેઠા હતા. વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર તેમને બે પડખે બેઠા હતા અને મધુર વચનોથી તેમને રાજી કરતા હતા. સઘળાં શાસ્ત્રોના અર્થને વિસ્તારનારો સમજુ મંત્રીઓનો સમૂહ તેમને શોભા આપી રહ્યો હતો; ત્યાં જાણે દેહધારી દિશાઓ ઊભી હોય, તેમ સુંદર દાસીઓ હાથમાં સુંદર ચામરો લઈને તેમની યથાયોગ્ય સેવા કરતી હતી.[11-13] ત્યાં દશરથરાજાએ અને વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર આદિ લોકોએ પણ કાર્તિકેય સ્વામી જેવા રામને દૂરથી આવતા દીઠા.[14] એ રામ સઘળાઓએ સેવવાયોગ્ય, ગંભીર, સ્ફુટ અને સત્ત્વમર્ય× સ્થિતિવાળી શીતળતા* વડે હિમાલયની પેઠે સંયુક્ત હતા.[15] એમનું શરીર સૌમ્ય, સમાન અંગવાળું, શુભ આકારવાળું, કમનીય અને ઉપશાંત હતું. એમનું મન વિનયથી ઉદાર હતું અને તે પરમ પુરુષાર્થના પાત્ર હતા.[16] એમનાં અંગોમાં જુવાનીનો આરંભ થતો હતો અને વૃદ્ધ પુરુષની પેઠે તે ઉપશમથી શોભી રહ્યા હતા. એ ઉદ્વેગરહિત હતા, પણ એમને પરમ આનંદ મળ્યો નહોતો; વૈરાગ્યને લીધે એમના મનોરથો ઘણું કરીને પૂર્ણ સ્થિતિમાં હતા.[17] સંસારની સર્વ ગતિઓનો એમણે વિચાર કર્યો હતો અને પવિત્ર ગુણોના એ

---

* આ અગિયારમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી સભામાં લાવેલા રામનું દશરથ રાજાએ આશ્વાસન કર્યાની તથા પીડા આદિનું કારણ પૂછ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

× ધૈર્ય અને પશુ આદિ જેવો. * તાપ મટાડી આહ્લાદકપણું અને ટાઢ.

નિવાસરૂપ હતા. જાણે સઘળા સદ્ગુણો કોઈ મહાશય પુરુષમાં રહેવાના એકમાત્ર લોભથી એમનામાં જ આવીને વસ્યા હતા.[૧૮] કોઈ રીતે ક્ષોભ નહિ પામતી વૃત્તિને લીધે એ પોતાના સર્વોત્તમ અંતઃકરણને ઉદાર, આર્ય અને ભરપૂર દેખાડતા હતા.[૧૯] એમણે પહેરેલા હાર અને વસ્ત્રો મંદહાસ્યની ઝાંખીથી બહુ જ સ્વચ્છ લાગતાં હતાં. આવા અનેક ગુણોથી ભરેલા રઘુવર રામે ધરતીકંપથી ડોલી રહેલા મેરુ પર્વતના જેવી શોભાવાળા અને ચળકતા ચૂડામણિનાં સુંદર કિરણોવાળા પોતાના મસ્તક વડે દૂરથી જ પ્રણામ કર્યા.[૨૦,૨૧] હજી તો મુનીન્દ્ર વિશ્વામિત્ર રામને વિશે બોલતા જ હતા, તેટલી વારમાં કમળસરખાં નેત્રવાળા રામ, પિતાના ચરણમાં પ્રણામ કરવા સારુ પોતે જ આવી પહોંચ્યા.[૨૨] ઉદારચિત્ત રામ પ્રથમ પિતાને, પછી માન્ય પુરુષોએ સન્માનેલા બે મુનિઓને, પછી બીજા બ્રાહ્મણોને, પછી બંધુઓને અને તે પછી ગુરુલોકોને પગે લાગ્યા. ત્યારે, રાજાલોકોએ એમને અનેકાનેક પ્રણામો કર્યા, તે એમણે ક્યારેક દૃષ્ટિથી, ક્યારેક જરાક નમાવેલા મસ્તકથી તો ક્યારેક વાણીથી સ્વીકાર્યા. પછી દેવ જેવા સોહામણા અને લાભ તથા અલાભમાં મનની સમાન સ્થિતિવાળા એ રામને બંને મુનિઓએ આશીર્વાદ આપ્યા અને તે પછી તે પોતાના પિતાના પવિત્ર સમીપમાં ગયા.આમ રામ પિતાના ચરણમાં અભિવંદન કરવા લાગ્યા એટલે તરત જ એ દશરથરાજા તેમનું માથું સૂંઘ્યું અને તેમને વારંવાર ચુંબન કર્યું.[૨૩-૨૬] ગાઢ સ્નેહવાળા અને શત્રુવીરોને હણનારા એ રાજાએ એ જ પ્રમાણે લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્નને આલિંગન કર્યું; અને રાજહંસ જેમ બે કમળોને ચુંબન કરે, તેમ તેમણે તેમનાં મુખોને ચુંબન કર્યાં.[૨૭] 'હે પુત્ર! મારા ખોળામાં બેસો,' એમ દશરથરાજા બોલે તેટલી વારમાં તો સેવક પૃથ્વી પર પાથરેલા એક વસ્ત્ર ઉપર રામ બેસી ગયા. પછી દશરથરાજાએ તેમને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યાં.[૨૮]

રાજા બોલ્યો:–હે પુત્ર! તું વિવેકી છે અને વળી અનેક શુભ ગુણોના પાત્રરૂપ છે. માટે તારે મૂર્ખની પેઠે શિથિલ બુદ્ધિથી તારા આત્માને ખેદને સ્વાધીન કરવો નહિ જોઈએ. તારા જેવાએ તો વૃદ્ધો, વિપ્રો અને ગુરુઓનું કહેલું કરવું જોઈએ. પુણ્યપદ એમ જ સાંપડે છે; અને મૂંઝાયા કરવાથી તે મળતું જ નથી.[૨૯,૩૦] હે પુત્ર! જ્યાં સુધી મોહને પ્રસરવાનો અવકાશ આપવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી જ આપત્તિઓ દૂર રહે છે અને કદાચ પાસે આવે છે, તો પોતાનું કામ કરી શકતી નથી.[૩૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રાજકુમાર! હે મહાબાહુ! તમે શૂરા છો અને ભારે દુઃખદાયી તથા મુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવા વિષયોરૂપી શત્રુઓને પણ તમે જીતી લીધા છે.[૩૨] તો પછી, અજ્ઞાનીઓને જ યોગ્ય એવા આ અનેક તરંગોથી ભરેલા અને ક્ષારે જડતાવાળા× મોહરૂપી સમુદ્રમાં તમે કેમ અવિવેકીની જેમ ડૂબકાં ખાઓ છો?[૩૩]

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:–હે રામ! હે ચલાયમાન નીલકમળોના સમૂહસરખાં નેત્રવાળા! તમારા ચિત્તની ચપળતા છોડી દઈને તમે કહો કે, તમે શા કારણથી મૂંઝાઓ છો?[૩૪] જેમ ઉંદરો ઘરને બગાડી નાખે છે, તેમ ચિંતા તમારા મનને બગાડી નાખશે. તો તમને તે ચિંતાઓ કયા કારણથી થઈ છે? કયો મનોરથ સિદ્ધ થાય તો તે ચિંતા દૂર થાય એમ છે? તે કેટલીક છે? તે કેવી છે અને ક્યાં રહી છે?[૩૫] જેને કષ્ટ પડ્યું હોય અથવા જે દરિદ્ર હોય, તેને ચિંતાઓ થવાનો સંભવ છે; પણ હું ધારું છું કે, તે ચિંતાઓ તમને પ્રાપ્ત થવી સંભવિત નથી. (તમારા પિતાના પ્રભાવને લીધે જ તમારી વિપત્તિઓ દૂર થઈ જાય એમ છે, એટલે તેમનો પ્રતીકાર

× ઠંડી અને આવરણ

કરવાનું તમારે માથે આવે એમ નથી; એટલું જ નહિ પણ તમે સર્વ પ્રકારનાં સૌભાગ્યથી પૂર્ણ છો, માટે તમારી પાસેથી તે પોતાની મેળે જ દૂર રહેવી જોઇએ.)[૩૬] હે નિષ્પાપ! તમારા મનમાં જે અભિપ્રાય હોય તે તમે ઝટ કહો. તમને જે જોઈતું હશે તે સઘળું મળશે, એટલે ચિંતાઓ ફરી વાર તમારા મનનું ભેદન કરશે નહિ.' બુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રે આ પ્રમાણે યોગ્ય વસ્તુનો પ્રકાશ પાડનારાં તાત્પર્યવાળાં વચનો કહ્યાં, એટલે તે સાંભળીને રઘુવંશના કેતુસમા રામે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થવાનું અનુમાન કર્યું. આ પ્રમાણે મોર જેમ મેઘની ગર્જના સાંભળીને વરસાદ પડવાનું અનુમાન કરે છે અને ખેદને છોડી દે છે, તેમ એ રામે પણ પોતાનો ખેદ છોડી દીધો.[૩૭ ૩૮]

इत्युक्तमस्य सुमते रघुवंशकेतुराकर्ण्य वाक्यमुचितार्थविलासगर्भम् । तत्याज खेदमभिगर्जति वारिवाहे बर्ही यथा त्वनुमिताभिमतार्थसिद्धिः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'રાઘવસમાશ્વાસન' એ નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો×

ભોગની દુઃખરૂપતા, વિષયોની અસત્યતા અને સંપત્તિની અનર્થરૂપતા

॥ वाल्मीकिरुवाच ॥

इति पृष्टो मुनीन्द्रेण समाश्वस्य च राघवः ।
उवाच वचनं चारु परिपूर्णार्थमंथरम् ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—મુનિવરે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે રામ આશ્વાસન પામ્યા અને તે જાણે પૂર્ણ અર્થના ભારથી જ ધીરે ચાલતું હોય એવું આ સુંદર વચન બોલ્યા.[૧]

× આ બારમા સર્ગમા ભોગનુ દુઃખરૂપપણુ, વિષયાદિનુ અસત્યપણુ અને સંપત્તિઓનુ અનર્થરૂપપણુ કહેવામા આવશે.

રામ બોલ્યાઃ—હે ભગવન્! હું તો અજ્ઞાન છું. પણ આપે પૂછ્યું છે એટલે હું મારો સઘળો અનુભવ આપની આગળ કહું છું. મહાત્માના વચનનું ઉલ્લંઘન કોનાથી થાય? 'હું આ મારા પિતાના ઘરમાં જન્મ્યો, જન્મ પછી અનુક્રમે મોટો થયો, મોટો થયા પછી વિદ્યા ભણ્યો અને વિદ્યા ભણ્યા પછી ઘરમાં રહ્યો.' પછી હે મુનિનાયક! ઘરમાં રહ્યા પછી સદાચારમાં તત્પર થઈ, હું તીર્થયાત્રા કરવા સારુ સમુદ્રપર્યંત પૃથ્વીમાં ફર્યો. એટલા કાળમાં સંસાર ઉપરથી આસ્થા ઉઠાડી દે એવો વિવેક મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો.[૪] મારું મન વિવેકથી વ્યાપી ગયું, એટલે પછી ભોગમાં રાગ વગરની થયેલી બુદ્ધિથી હું પોતે આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો.[૫,૬] 'અરેરે! આ સંસાર-સંબંધી જે સુખ છે તે શું છે? કાંઈ નથી. આ સંસારના વિસ્તારમાં લોકો મરવાને માટે જ જન્મે છે અને જન્મવાને માટે જ મરે છે[૭] આ સ્થાવરજંગમરૂપ જે ભોગો છે, તે બધા અસ્થિર છે, મોટી આપદારૂપ છે, પાપરૂપ છે અને વૈભવ હોય ત્યાં સુધી જ રહેનારા છે.[૮] એ પદાર્થો લોઢાની સળીઓની પેઠે પરસ્પર સંબંધ વગરના છે, તો પણ કેવળ પોતાના મનની કલ્પનાથી તેઓનો સંબંધ કરવામાં આવે છે.[૯] આ સઘળું વિસ્તીર્ણ જગત પણ મનને× અધીન જ જોવામાં આવે છે અને તે મન ખોટું હોય એમ જણાય છે. આમ છતાં આપણે શા માટે મોહ પામીએ છીએ?[૧૦] અરે! આ કષ્ટની વાત છે કે, જેમ વનમાં મૂઢ મૃગલાંઓ ઝાંઝવાનાં ખોટાં જળથી ઘણે દૂર સુધી ખેંચાય છે તેમ આપણે હૈયાફૂટા પણ આ સંસારમાં ખોટા વિષયોથી ખેંચાઈએ છીએ[૧૧] આપણને કોઇએ વેચ્યા નથી, તે છતાં આપણે વેચાયા જેવા થઈ ને રહ્યા છીએ, અને આ કોઈ ઇન્દ્રજાળ જેવું છે

× મન જેવી કલ્પના કરે તેવુ પ્રતીત થનાર.

એમ જાણતાં છતાં પણ આપણે સઘળા મૂઢ બની રહ્યા છીએ.[૧૨] આ પ્રમાણે પ્રપંચોમાં શો સાર છે ? ખાટી આ તો આપણે 'બંધાયા છીએ' એમ અમસ્થા જ મોહથી માની બેઠા છીએ. ભોગો તો એવા જ અભાગિયા છે, તેમણે આપણને 'બંધન છે' એમ મનાવી દીધું છે.[૧૩] અહો ! આ તો ઘણે કાળે જાણવામાં આવ્યું કે, મૂઢ મૃગલાંઓ જેમ ખાડામાં પડે છે, તેમ આપણે પણ નિરર્થક જ મોહરૂપી ખાડામાં પડ્યા છીએ.[૧૪] હું કોણ છું ? આ દશ્ય પદાર્થો શી વસ્તુ છે ? શા માટે તે આવેલા છે ? મારે રાજ્યની અને ભોગોની સાથે શો સંબંધ છે ? જે ખોટું છે, તે ખોટું જ છે. ખોટાની સાથે કોઈને કાંઈ લાગતું-વળગતું જ નથી.[૧૫] હે બ્રહ્મન્ ! આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં જેમ વટેમાર્ગુને નિર્જળ ભૂમિમાં અરુચિ થાય, તેમ મને સઘળા પદાર્થોમાં અરુચિ થઈ છે.[૧૬] તો હે ભગવન્ ! હવે મને આપ કહેશો કે ઇન્દ્રજાળ જેવું આ જગત શા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે ? શા કારણથી વધે છે ? અને શા કારણથી પાછું નાશ પામે છે ? જગતમાં જન્મ, જરા, મરણ, સંપત્તિ અને વિપત્તિ આદિ અનેક અનર્થો વારંવાર પ્રકટ થાય છે, તિરોહિત થઈ જાય છે અને વળી પાછા વધે છે.[૧૭,૧૮] જુઓ, પવન જેમ પહાડ ઉપરનાં વૃક્ષોને ઢીલાં કરી નાખે છે, તેમ એ સર્વ તુચ્છ ભોગોએ અમને જર્જરિત કરી નાખ્યા છે.[૧૯] જેમ પોલા વાંસો પવનથી બોલ્યા કરે છે, તેમ મનુષ્યો 'પ્રાણ' નામના વાયુઓથી બોલ્યા કરે છે. તેઓ જો કાંઈ પુરુષાર્થ ન કરે તો તેમને વ્યર્થ અને જડ જેવા જ સમજવા જોઇએ.[૨૦] જેમ જૂનું ઝાડ પોતાની બખોલમાં રહેલા ઉગ્ર અગ્નિથી તપી જાય, તેમ હું પણ 'આ દુઃખ શી રીતે ટળે ?' એ ચિંતાથી તપી ગયો છું.[૨૧] જોકે મારું હૃદય સંસારનાં દુઃખોરૂપી પથરાઓથી પુરાઈ ગયું છે, તો પણ 'મારાં સ્વજનો મારે માટે રોશે' એવી બીકને લીધે હું આંસું પાડીને રોતો નથી. હું આંસુ પાડ્યા વગર અંદર ને અંદર રોયા કરું છું, તે છતાં સ્વજનોને ખેદ ન થાય એટલા માટે ઉપરઉપરથી કોઈ સમયે મુખ મલકાવું છું તથા બોલુંચાલું છું. 'આમ છતાં મારી તે હસવા તથા બોલવા આદિ વૃત્તિઓ કેવી રસ-રહિત છે, એ વાતને કેવળ મારા હૃદયમાં રહેલો વિવેક જ જાણે છે.[૨૨,૨૩] જેમ ધનવાન માણસ ધન જતું રહ્યા પછી દરિદ્રતા આવે ત્યારે આગલી દશાને સંભારીને બહુ જ મૂંઝાયા કરે છે, તેમ હું પણ પરમાનંદમાંથી ખસીને આ સંસારની ખટપટમાં આવી પડ્યો છું, માટે આગલી દશા સંભારીને બહુ જ મૂંઝાયા કરું છું.[૨૪] આ રાજ્યસંબંધી સંપત્તિઓ કેવળ ઠગારી જ છે, મનની વૃત્તિને મૂંઝાવી દેનારી છે, ગુણોના સમૂહને તોડનારી છે અને દુઃખના સમૂહને આપનારી છે.[૨૫] દરિદ્રતા આદિ ઉગ્ર વિપત્તિ-ઓથી પીડાયેલા મનુષ્યને જેમ ઘણાં છોકરાં જણ-નારી સ્ત્રીઓવાળાં ઘરો આનંદ આપતાં નથી, તેમ અનેક ચિંતાઓરૂપી ચકરીઓ ઉત્પન્ન કર-નારાં આ ધનો પણ મને આનંદ આપતાં નથી.[૨૬] હે મુનિ ! જેમ સાંકળોથી બંધાયેલા જંગલી હાથીને વિશાળ અને ભાંગી જાય એવા કાષ્ઠાદિકથી ઢાંકેલા ખાડામાં પડવાને લીધે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો તથા દુર્દશાઓ વેઠવી પડે છે અને તેનો વિચાર કરતાં તેને મનમાં સુખ વળતું નથી, તેમ મને પણ વિશાળ અને ક્ષણભંગુર એવા દેહાદિકમાં પડવાને લીધે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો તથા દુર્દશાઓ વેઠવાં પડે છે અને તેનો વિચાર કરતાં મને મનમાં સુખ વળતું નથી.[૨૭] આ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં લોકોના વિચારરૂપ નેત્રોની શક્તિ અપાર મોહરૂપી ભારે ઝાંકળથી બંધ પડી ગઈ છે. તેમાં ભારે પહોંચેલા અને ખળ એવા સેંકડો વિષયોરૂપી ચોરો સર્વદા

ચારે બાજુથી વિવેકરૂપી મુખ્ય રત્નનું જ હરણ કરવામાં લાગી રહ્યા છે. તત્ત્વવેત્તાઓ વિના બીજા કયા સુભટો તેમને યુદ્ધ કરીને મારવામાં સમર્થ છે? (કોઈ પણ નથી, કારણ કે મોહરૂપી અંધારાનો નાશ કર્યા વિના તેમનો વધ થવાનો સંભવ નથી.)[૨૮]

खलाः काले काले निशि निशितमोहैकमिहिका गता लोके लोके विषयशतचोराः सुचतुराः। प्रवृत्ताः प्रोद्युक्ता दिशि दिशि विवेकैकहरणे रणे शक्तास्तेषां क इव विदुषः प्रोज्झ्य सुभटाः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'પ્રથમપરિતાપ' એ નામનો સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

सर्ग १३ मो

લક્ષ્મીના દોષોનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

इयमस्मिन् स्थितोदारा संसारे परिकल्पिता। श्रीर्मुने परिमोहाय साऽपि नूनं कदर्थदा॥ १॥

રામ બોલ્યાઃ—હે મુનિ! આ સંસારમાં જેની સ્થિતિને સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્પવામાં આવી છે, તે લક્ષ્મી પણ વાસ્તવિક રીતે મોહ ઉત્પન્ન કરનારી છે; કારણ કે તેમાંથી અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન થાય છે.[૧] જેમ વર્ષા ઋતુમાં નદી બહુ જ ઊછળતા, મલિન અને જડ કરી નાખે એવા અનેકાનેક મોટા તરંગોને ધારણ કરે છે, તેમ લક્ષ્મી પણ બહુ જ ઊછળતા, મલિન અને જડ કરી નાખે એવા રાગદ્વેષાદિક અનેકાનેક મોટા તરંગોને ધારણ કરે છે.[૨] લક્ષ્મીને ચિંતાઓરૂપી ઘણી દીકરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે નદીઓની લહેરોની પેઠે બહુ જ આડાં વલણોવાળી અને ચંચળ હોય છે.[૩] પગમાં અગ્નિના તણખાથી દાઝી ગયેલી કોઈ અભાગણી સ્ત્રી જેમ એક ઠેકાણે પગલું નહિ રાખતાં કઢંગી રીતે આમતેમ દોડ્યા કરે છે, તેમ અભાગણી લક્ષ્મી પણ એક ઠેકાણે પગ માંડ્યા વિના કઢંગી રીતે ચારે બાજુ દોડ્યા કરે છે.[૪] દીવાની શિખાની પેઠે લક્ષ્મી પોતાના એક ભાગને સ્પર્શ થવાથી પણ ભારે બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતાની અંદર વિનાશરૂપ કાજળને જ ધરી રહે છે.[૫] રાજાની પ્રકૃતિની પેઠે તે મૂઢ છે અને કષ્ટપ્રાપ્ય છે. ગુણાવગુણનો વિચાર કર્યા વિના જ તે પાસે રહેનારા જ કોઈના પર ચડી જાય છે.[૬] જેમ દૂધ પાવાનાં કાર્યોથી અનેક સર્પોના વેગનો વિસ્તાર થાય છે, તેમ પાપકાર્યો કરવાથી પાપોના વેગનો વિસ્તાર થાય છે એવાં પાપકર્મો કરવાથી જ લક્ષ્મી વિસ્તાર પામે છે.[૭] જ્યાંસુધી વાયુએ ટાઢને કઠિન ન કરી હોય, ત્યાંસુધી જ તે ટાઢ શીતળ અને કોમળ સ્પર્શવાળી લાગે છે; તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી લક્ષ્મીએ માણસને કઠિન ન કર્યો હોય, ત્યાં સુધી જ તે માણસ સ્વજનને તથા પરજનને ટાઢો તથા કૂણો લાગે છે.[૮] જેમ ધૂળની મૂઠી ગમે તેવા ઉત્તમ મણિઓને પણ મેલા કરી નાખે છે, તેમ લક્ષ્મી વિચક્ષણ, શૂર, કૃતજ્ઞ, ઉદાર અને કોમળ માણસોને પણ મલિન કરી નાખે છે.[૯] હે ભગવન્! ઝેરી લતાની પેઠે લક્ષ્મી સુખને માટે નહિ પણ દુઃખને માટે જ વધે છે. રક્ષણ કરવાથી તે અંતે વિનાશ જ લાવે છે.[૧૦] ધનવાન છતાં લોકોની નિંદાને પાત્ર ન થયેલો, શૂરવીર છતાં બકવાદ નહિ કરનારો અને સમર્થ છતાં સમદૃષ્ટિ રાખનારો, એ ત્રણ પુરુષો અતિ દુર્લભ છે.[૧૧] આ લક્ષ્મી અનેક દુઃખરૂપી સર્પોની વિષમ તથા ગહન ગુફારૂપ છે અને ગાઢ મોહરૂપી ગજેન્દ્રની વિંધ્યાચળની તળેટીરૂપ છે.[૧૨] સત્કાર્યરૂપી કમળોને નાશ કરનારી તે રાત્રિરૂપ છે, દુઃખોરૂપી કુમુદો (રાત્રિવિકાસી કમળો)ને

* આ તેરમા સર્ગની અંદર સઘળાઓને અત્યંત પ્યારી લાગનારી એવી લક્ષ્મીના દોષનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ચાંદનીરૂપ છે, સુદષ્ટિરૂપી દીવીને વંટોળિયારૂપ છે અને અનેક વિકારોરૂપી કલ્લોલોની તે નદીરૂપ છે. તે ભ્રાંતિના ગંધર્વનગરરૂપ છે, ખેદરૂપી ઝેરને વધારનારી છે, વિકલ્પરૂપી ધાન્યોના ખેતરરૂપ છે અને ખેદસહિત ભયને ઉત્પન્ન કરનારી સર્પિણીરૂપ છે.[૧૪] વૈરાગ્યરૂપી લતાઓને તે હિમરૂપ છે, રાગદ્વેષ આદિ ઘુવડોને તે રાત્રિરૂપ છે, વિવેકરૂપી ચંદ્રને તે રાહુની દાઢરૂપ છે અને સૌજન્યરૂપી કમળને ચાંદનીરૂપ છે.[૧૫] ઇન્દ્રધનુષની પેઠે તે ચપળતાભરેલા અનેક રંગોથી મનને હરનારી છે, વીજળીની પેઠે ઉત્પન્ન થઇને તે ચપળતાથી તુરત જતી રહેનારી છે અને જડનો આશ્રય કરનારી છે.[૧૬] ચપળતામાં તે વનનાં નોળિયાં કરતાં પણ અધિક છે, તે નીચ કુળના લોકોની પાસે ભરાઈ રહેનારી છે અને ઉનાળાના ઝાંઝવાનાં પાણી કરતાં પણ તે વધારે ઠગનારી છે.[૧૭] પાણીની લહેરની પેઠે તે કોઈ સ્થળમાં ક્ષણમાત્ર પણ એકરૂપે રહેતી નથી, દીવાની જ્યોતની પેઠે તે ચંચળ છે અને અચાનક દુર્દશામાં નાખનારી છે.[૧૮] યુદ્ધમાં ઉત્સાહ ધરાવનારા પુરુષોરૂપ હાથીઓનાં ટોળાંને તે સિંહણની પેઠે તોડી પાડનારી છે અને ખડ્ગની ધારની પેઠે તે ટાઢી, તીખી તથા તીક્ષ્ણ હૃદયવાળાઓનો આશ્રય કરનારી છે.[૧૯] પરાયાં ધનોને લઈ લેવાની ઇચ્છાવાળી અને ગુપ્તરૂપે નીચ ચિંતાઓને છુપાવી રહેલી એ અભાગણી લક્ષ્મીથી હું દુ:ખ વિના બીજું કાંઈ પણ ફળ દેખતો નથી.[૨૦] અરેરે! અલક્ષ્મીરૂપ શોક્ય તેને દૂર હઠાવી મૂકે છે, તો પણ તે નિર્લજ્જ અને નફફટ લક્ષ્મી તેજ દરિદ્ર માણસને સદા આદર સાથે આલિંગન કરે છે![૨૧] કોઈ ખાડમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને અનેક સર્પોનાં શરીરોથી વીંટાયેલી ફૂલવેલની પેઠે એ લક્ષ્મી ઉપરથી મનોહર હોવાને લીધે ચિત્તની વૃત્તિને ખેંચે છે, સાહસથી મળે એવી છે અને ક્ષણભંગુર છે.[૨૨]

मनोरमाकर्षति चित्तवृत्तिं कदर्थसाध्या क्षणभंगुरा च। व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा श्वभ्रोत्थिता पुष्पलतेव लक्ष्मीः ॥ २२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'લક્ષ્મીનિરાકરણ' એ નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

सर्ग १४ मो*

મૂર્ખના જીવિતની નિંદા

॥ राम उवाच ॥

आयुः पल्लवकोणाग्रलंबांबुकणभंगुरम् ।
उन्मत्तमिव संत्यज्य यात्यकांडे शरीरकम् ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–હે મુનિ! આવરદા તો પાંદડાંના ખૂણાની અણી પર લટકી રહેલા એક જળબિન્દુ જેવું ક્ષણભંગુર છે. ઘેલાની પેઠે તે સમય વગર જ બિચારા શરીરને છોડીને ચાલતું થાય છે.[૧] વિષયોરૂપી સર્પોના સંગથી જેમનું ચિત્ત પૂરું જર્જરિત થઈ ગયું છે અને જેમને આત્માનો પૂર્ણ વિવેક પ્રાપ્ત થયો નથી, એવા લોકોને તો આયુષ કેવળ પરિશ્રમના કારણરૂપ છે; પરંતુ જેમણે જાણવાયોગ્ય વસ્તુને જાણી લીધી છે અને જેઓ અપરિચ્છિન્ન પદમાં વિશ્રાંતિ પામ્યા છે, તેમને આયુષ્ય સુખદાયી થાય છે અને તેમને લાભાલાભ સમાન જ લાગે છે.[૩] હે મુનિ! અમે 'દેહાદિક આત્મા છે' એવો નિશ્ચય કરી બેઠા છીએ, તેથી સંસારરૂપી વાદળની વીજળીના સમૂહરૂપ આયુષ્યમાં અમને સુખ મળતું નથી.[૪] કદાચ વાયુને વીંટી શકાય, આકાશને તોડી શકાય અને તરંગોને પણ ગૂંથી શકાય; પણ આ આયુષ્યનો કદી વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ.[૫] શરદ્ઋતુનાં વાદળાંની પેઠે અલ્પજીવી, તેલ વ-

* આ ચૌદમા સર્ગમાં મૂર્ખનું જીવિત, યૌવન તથા આયુષ્ય કે જે વ્યાધિ, રોગ તથા જરાથી ઘેરાયેલું અને કામ આદિએ મલિન કરેલું હોય છે, તેની નિંદા કરવામાં આવી

ગરના દીવાની પેઠે નાશમાં ઉન્મુખ અને તરંગની પેઠે ચપળતાવાળું આ આયુષ્ય જતું રહ્યું જ જોવામાં આવે છે.[૬] તરંગને, પ્રતિબિંબના ચંદ્રને વીજળીના સમૂહને અને આકાશના કમળને કદી પકડી રાખવાની આશા રાખી શકું; પણ આ અસ્થિર આયુષ્યને પકડી રાખવાની આશા તો હું કદી રાખી શકું નહિ.[૭] તૃષ્ણાતુર મૂઢ માણસ વ્યર્થ આયુષ્યને લાંબું કરવા ઇચ્છે છે. ખચરી જેમ ગર્ભ ધારણ કરીને દુઃખને નોતરે છે, તેમ એ મનુષ્ય પણ એ ઇચ્છા કરીને દુઃખને જ બોલાવે છે.[૮] હે બ્રહ્મન્ ! આ ભવ–ભટકણમાં આ જે કાયારૂપી વેલો છે, તે સૃષ્ટિરૂપી સમુદ્રના જળના ફીણ જેવો જ છે. માટે મને આમાં જીવવું ગમતું નથી.[૯] જેથી અવશ્ય પામવા યોગ્ય પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, ફરી વાર શોક કરવો ન પડે અને જે જીવન્મુક્તિના પરમસુખના સ્થાનકરૂપ થાય, તે જ જીવતર કહેવાય છે.[૧૦] ઝાડ પણ જીવે છે અને મૃગો તથા પક્ષીઓ પણ જીવે છે, પરંતુ જેનું મન તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે તુચ્છરૂપ થઈ ગયું છે, તે જ સાચો જીવે છે.[૧૧] જગતમાં જન્મેલા જે પુરુષોને ફરી વાર જન્મનો ભય મટી જાય છે, તેમનું જીવવું જ સફળ છે; બીજા પુરુષોનું જીવવું તો ઘરડા ગધેડાના જેવું છે.[૧૨] અવિવેકીને શાસ્ત્ર પણ ભારરૂપ છે, વિષયોમાં રાગવાળાને જ્ઞાન પણ ભારરૂપ છે, અશાંતને મન પણ ભારરૂપ છે અને આત્માને નહિ જાણનારને શરીર પણ ભારરૂપ છે.[૧૩] વહીતરાને જેમ ભાર દુઃખદાયી છે, તેમ દુર્બુદ્ધિ પુરુષને રૂપ, આયુષ્ય, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર એ સઘળું દુઃખદાયક જ છે.[૧૪] વિશ્રાંતિ વગરનું, પૂર્ણકામપણાથી રહિત, આપદાઓના મોટા સ્થાનરૂપ અને રોગરૂપી પક્ષીઓના નિવાસરૂપ આ આયુષ્ય અત્યંત પરિશ્રમના સાધનરૂપ જ છે.[૧૫] જેમ ઉંદર નિત્યના પરિશ્રમથી કાયર થયા વિના નિરંતર ધીરે ધીરે જૂના ખાડાને અત્યંત ખોદ્યા જ કરે છે, તેમ કાળ પણ નિત્યના પરિશ્રમથી કાયર થયા વિના નિરંતર ધીરે ધીરે આયુષ્યને અત્યંત ખોદ્યા જ કરે છે.[૧૬] દરમાં રહેનારા અને ઝેરથી બાળી નાખનારા ભયંકર સર્પો જેમ વનના વાયરાને પીધા કરે છે, તેમ શરીરરૂપી દરમાં રહેનારા અને ઝેરના જેવી બળતરા દેનારા ભયંકર રોગો પણ આયુષ્યને પીધા કરે છે.[૧૭] તુચ્છ, નિરંતર રજને ઝરતા અને અંદર રહેનારા 'ઘુણ' નામના ક્રૂર કીડાઓ જેમ જૂના ઝાડને કાપ્યા કરે છે તેમ નિરંતર તુચ્છ, લોહીપરુ આદિને ઝરત અને અંદર રહેનારાં રોગઆદિ ક્રૂર દુઃખો શરીરને કાપ્યા કરે છે.[૧૮] બિલાડો જેમ ઉંદરને તુરત ગળી જવાને સારુ તેના ઉપર ઉત્કંઠાભેર નિરંતર ટાંપ્યાં કરે છે, તેમ મૃત્યુ પણ આયુષ્યને તુરત ગળી જવાને સારુ તેના ઉપર ઉત્કંઠાભેર નિરંતર ટાંપ્યા કરે છે.[૧૯] જેમ બહુ ખાનારો માણસ અન્નને જીર્ણ કરી નાખે છે, તેમ ગંધ આદિ ગુણોવાળી અને સાર વગરની વૃદ્ધાવસ્થારૂપ વેશ્યા, શરીરને અશક્ત કરીને જીર્ણ કરી નાખે છે.[૨૦] જેમ સજ્જન થોડા દિવસમાં જ દુર્જનને ઓળખી કાઢે છે અને તેને પ્રીતિરહિત થઇને છોડી દે છે, તેમ યૌવન પણ થોડા દિવસમાં જ શરીરને ઓળખી કાઢે છે અને તેને પ્રીતિરહિત થઇને છોડી દે છે.[૨૧] જેમ જાર પુરુષ રૂપ ઉપર તાક્યા કરે છે, તેમ દુઃખ, જરા અને મરણનો મિત્ર એવો કાળ પણ નિત્ય આયુષ્ય ઉપર જ તાક્યા કરે છે.[૨૨] સ્થિરપણાએ તથા સુખદાયીપણાએ સર્વદા છોડી દીધેલું, ગુણરહિત અને મરણના પાત્રરૂપ આયુષ્ય, જગતમાં જેવું અત્યંત તુચ્છ છે, તેવું બીજું કાંઈ પણ અત્યંત તુચ્છ નથી.

स्थिरतया सुखभासितया तया सततमुज्झितमुत्तमफल्गु च । जगति नास्ति तथा गुणवर्जितं मरणभाजनमायुरिदं यथा ॥ २२ ॥

સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો*

અહંકારનિંદા

॥ राम उवाच ॥

मुधैवाभ्युत्थितो मोहान्मुधैव परिवर्द्धते ।
मिथ्यामयेन भीतोऽस्मि दुरहंकारशत्रुणा ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ—અહંકારરૂપી દુષ્ટ શત્રુથી હું ભય પામું છું. તે મોહને લીધે વૃથા ઉત્પન્ન થયો છે, વૃથા વધે છે અને નિરર્થક જ છે.[૧] વિવિધ આકારવાળો સંસાર એ અહંકારને લીધે જ રાંકમાં પણ રાંક પુરુષોને રાગદ્વેષાદિક દોષરૂપી કોઠારોમાં મૂંઝવ્યા કરે છે.[૨] વિપત્તિઓ અહંકારથી જ થાય છે, દુષ્ટ ચિંતાઓ અહંકારથી જ થાય છે, અને અહંકારથી જ નીચ ક્રીયા પણ થાય છે. માટે અહંકાર જ મારો રોગ છે.[૩] હે મુનિ! એ અહંકાર મારો લાંબા કાળનો વૈરી છે, તેને લીધે જ હું ખાતો નથી અને પાણી પણ પીતો નથી, તો પછી ભોગોને તો કેમ જ ભોગવું? પારધીની જેમ અહંકારરૂપી દોષ મનમોહક જાળ પાથરે છે. સંસારરૂપ રાત્રિ જેમ લાંબી છે, તેમ આ મનમોહક માયા પણ લાંબી છે.[૪-૫] જેમ પર્વત ઉપર લાંબાં, વિષમ અને મોટાં એરનાં ઝાડો ઊગે છે, તેમ એ અહંકારમાંથી જ લાંબાં, વિષમ અને મોટાં એવાં જે તે દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે.[૬] શાંતિરૂપી ચંદ્રને અહંકાર રાહુના મુખરૂપ છે, ગુણરૂપી કમળોને અહંકાર મહાવિષમ હિમરૂપ છે અને સમતારૂપી મેઘને અહંકાર શરદ્ઋતુના સમયરૂપ છે. હું એ અહંકારને છોડી દઉં છું.[૭] હું રામ નથી, મને વાંછના નથી અને કોઈ પદાર્થોમાં મારું મન લાગતું નથી. હું તો સર્વ પ્રાણીઓને મારા સમાન ગણીને, હારી ગયેલાની પેઠે શાંતિથી બેસી રહેવા ઈચ્છું છું.[૮] મેં અહંકારથી જ કાંઈ ભોગવ્યું છે, હોમ્યું છે અને કર્યું છે તે સઘળું નિઃસાર જ થયું છે. અહંકારથી રહિત રહેવું એ જ સાર છે.[૯] હે બ્રહ્મન્! જો મને 'હું છું' એવું અભિમાન થાય છે તો હું આપદાઓથી દુઃખી થાઉં છું અને એ અભિમાન હોતું નથી, તો હું સુખી થાઉં છું. એટલા માટે નિરહંકારપણું જ શ્રેષ્ઠ છે.[૧૦] હે મુનિ! હું અહંકારને છોડી દઈ શાંતિભરેલા મનથી ઉદ્વેગરહિત થઈને રહું છું. ભોગોનો સમૂહ તો દેહ, ઇન્દ્રિય અને વિષય આદિ વિનાશી પદાર્થોને અધીન છે. જો એ બધામાંથી એકાદ પદાર્થનો ભંગ થાય, તો પણ ઉદ્વેગ થયા વિના રહે નહિ.[૧૧] હે બ્રહ્મન્! જ્યાંસુધી અહંકારરૂપી મેઘ પોતાનાં ગાત્રોને વિસ્તારે છે, ત્યાં સુધી તૃષ્ણારૂપી ઇન્દ્રજવના ઝાડનાં માંજર ફૂટ્યા કરે છે.[૧૨] અહંકારરૂપી મેઘ શાંત થાય છે, ત્યારે તૃષ્ણારૂપી નવીન વિદ્યુલ્લતા, બુઝાઈ ગયેલા દીવાની જ્યોતની જેમ તુરત જ ક્યાંય સરી જાય છે.[૧૩] અહંકારરૂપી મોટા વિંધ્યાચળમાં મનરૂપી મોટો મદોન્મત્ત હાથી મેઘની પેઠે ભારે કડાકાથી ગાજ્યા કરે છે.[૧૪] આ દેહરૂપી મહાવનમાં ગાઢ અહંકારરૂપી મોટો સિંહ કૂદ્યા કરે છે, તેણે જ આ જગતને વિસ્તાર્યું છે.[૧૫] અહંકારરૂપી મોટા જાર પુરુષે, તૃષ્ણારૂપી ઝીણા દોરામાં પરોવાયેલી ઘણા ઘણા જન્મોની પરંપરાને, પોતાના ગળામાં મોતીના હારરૂપ કરી છે.[૧૬] હે મુનિ! આ અહંકારરૂપી વૈરીએ અહીં કાંઈ મંત્ર—તંત્ર કર્યા વગર જ પુત્ર, મિત્ર અને સ્ત્રી આદિ ઉન્માદક સાધનો પ્રસાર્યાં છે.[૧૭] જો અહંકાર ટળી જાય છે, તો ઉપર કહેલી સઘળી દુષ્ટ પીડાઓ પણ તુરત આપોઆપ જ ટળી જાય છે.[૧૮] જો અહંકારરૂપી મેઘ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, તો મનરૂપી આકાશમાં રહેલી અને શાંતિને કાપી નાખનારી મોહરૂપી ઝાકળ ક્યાંય જતી રહે છે.[૧૯] હે બ્રહ્મન્! હું નિરહંકારવૃત્તિનો છું અને છતાં મૂર્ખતાને લીધે જ શોકથી પીડાયા કરું છું, તો આપને જે કાંઈ યોગ્ય જણાય તે

* આ પંદરમા સર્ગમાં અહંકાર કે જે સઘળા અનર્થના મૂળરૂપ છે, તેની નિંદા કરવામાં આવશે.

મને કહો.[20] હે મહાનુભાવ! હૃદયમાં રહેલું અહંકારરૂપી લાંછન સઘળી આપદાઓના સ્થાન-રૂપ છે, ધ્રુવપદથી વિરુદ્ધ છે, શાંતિ આદિ ઉત્તમ ગુણોને દૂર રાખનાર છે અને ચાર બાજુ મહા-દુઃખરૂપ છે. હું તેને વિવેકની દઢતાથી રાખતો નથી. માટે આપ હવે પછી મને જે કર્તવ્ય હોય તેનો ઉપદેશ કરો.[21]

सर्वापदां निलयमध्रुवमंतरस्थमुन्मुक्तमुत्तमगुणेन न संश्रयामि। यत्नादहंकृतिपदं परितोऽतिदुःखं शेषेण मां समनुशाधि महानुभाव॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'અહંકારજુગુપ્સા*' એ નામનો ૧૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

सर्ग १६ मो+

ચિત્તદોષનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

दोषैर्जर्जरतां याति सत्कार्यादार्यसेवनात्।
वातांतःपिच्छलववच्चेतश्चलति चंचलम्॥ १॥

રામ બોલ્યાઃ—સારાં કાર્યને તથા મહાત્માઓના સેવનને છોડી દેવાથી ચંચળ ચિત્ત રાગ-દ્વેષાદિક દોષોથી જર્જરિત થઈ જાય છે, અને જેમ નાનું સરખું પીંછું વાયુની અંદર ભમ્યા કરે છે તેમ તે વિષયોની અંદર ભમ્યા કરે છે. ગામના કૂતરાની પેઠે તે રાંક અને અત્યંત વ્યગ્ર થઈને નિરર્થક આમતેમ દૂર દૂર દોટ મૂકયાં કરે છે. એ ચિત્તને કયાંય કાંઈ પણ ગમતું નથી.[2] કયાંક તેને ઘણું ધન મળે છે, તો પણ વાંસનો કરંડિયો જેમ પાણીથી ભરાય નહિ, તેમ તે પણ ભરાતું નથી.[3] હે મુનિ! શૂન્ય અને સર્વદા દુષ્ટ આશારૂપી જાળથી વીંટાયેલું મન, ટોળામાંથી વિખૂટા પડેલા મૃગની પેઠે, વિશ્રાંતિ પામતું જ નથી.[4] તરંગ જેવી ચપળ વૃત્તિવાળું મન પોતાના અવ્યવસ્થિતપણાને છોડીને ક્ષણમાત્ર પણ હૃદયમાં સ્થિતિ કરતું નથી.[5] જેમ મંદરાચળથી ક્ષોભ પામેલું ક્ષીરસાગરનું જળ, દશે દિશાઓમાં ફરી વળે છે, તેમ વિષયોના ચિંતનથી ક્ષોભ પામેલું મન દશે દિશાઓમાં દોડાદોડ કરે છે.[6] અનેક જાતની ઠગાઈઓરૂપ ક્રૂર મગરની માળાવાળા અને ભોગ મેળવવાના ઉત્સાહરૂપ તરંગોથી ડુબાવી દે એવી ચકરીઓવાળા એ મનરૂપી મહાસાગરને રોકવાને હું સમર્થ નથી. હે બ્રહ્મન! મનરૂપી મૃગ ભોગરૂપી કૂંપળોના અંકુરોની લાલચથી, નરકરૂપ ખાડમાં પડી જવાની ચિન્તા નહિ રાખતાં દૂર દોડ્યાં કરે છે. જેમ સમુદ્ર પોતાના ચંચળપણાને છોડતો નથી, તેમ મારું ચિત્ત આકુળ વૃત્તિથી પોતાના અવ્યવસ્થિતપણાને કદી છોડતું નથી.[7-9] પાંજરામાં પુરાયેલો કોઈ કેસરી જેમ એક ઠેકાણે સ્થિર થતો નથી, તેમ ચિંતાઓના ભારથી ભટકયા કરતું ચિત્ત પણ પોતાની ચંચળ વૃત્તિને લીધે કોઈ પણ એક ઠેકાણે જંપ વાળતું નથી.[10] હંસ જેમ જળમાંથી દૂધને નિઃશંક રીતે ખેંચી લે છે, તેમ મોહરૂપી રથ પર ચડેલું ચિત્ત શરીરમાંથી સમતારૂપ સુખને નિઃશંક રીતે ખેંચી લે છે.[11] હે મુનિરાજ! અનેકાનેક કલ્પનાઓરૂપી શય્યામાં સૂતેલી ચિત્તની વૃત્તિઓ કોઈ રીતે પણ જાગ્રત થતી નથી, તેથી હું વ્યાકુળ થઈને તપ્યા કરું છું. હે બ્રહ્મન! પક્ષી જેમ મજબૂત ગાંઠો પાડેલી દોરીમાં રહેલી જાળથી બંધાયું હોય છે તેમ હું પણ અહંતામમતારૂપી મજબૂત ગાંઠો પાડેલી તૃષ્ણારૂપ દોરીમાં રહેલા ચિત્તથી બંધાયો છું. હે બ્રહ્મન! નિરંતર ક્રોધરૂપી ધુમાડાવાળા અને ચિંતાઓરૂપ જ્વાળાઓથી ભરપૂર રહેતા ચિત્તરૂપી અગ્નિથી હું સૂકા ખડની માફક બળી રહ્યો છું. હે બ્રહ્મન!

* આ પંદરમા સર્ગમાં 'હું બ્રહ્મ છું' આ શુદ્ધ અહંકારથી ભિન્ન બીજા સર્વ અશુદ્ધ અહંકારો કે જે બંધન કરનારા છે, તેમની નિંદા કરી છે.

+ આ સોળમા સર્ગમાં ચિત્તના દોષોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

કૂતરીને અનુસરનારો કૂતરો જેમ જડપણાવાળા ગૃઅને કાડી ખાય છે, તેમ તૃષ્ણારૂપી કૂતરીને અનુસરનારો ચિત્તરૂપી કૂતરો, મને જડપણાવાળાને ફાડી ખાય છે. હે બ્રહ્મન્! જેમ તરંગોને લીધે ચપળ રીતે પછડાયા કરતો જળરૂપી પ્રવાહ, કાંઠાનાં વૃક્ષોને તાણી જાય છે, તેમ રાગ-દ્વેષાદિક તરંગોને લીધે ચપળ રીતે પછડાયા કરતું જડરૂપી ચિત્ત મને તાણી જાય છે.[૧૫-૧૬] જેમ પ્રચંડ પવન ખડને વચમાં જ પાડવાને સારુ અથવા આકાશમાં જ ફેરવવાને સારુ દૂર લઇ જાય છે, તેમ ચિત્ત પણ મને અકસ્માત્ નરકમાં પાડવાને સારુ અથવા ઘણા ઘણા જન્મોમાં ફેરવવાને સારુ દૂર લઈ જાય છે.[૧૭] હું આ સંસારસમુદ્રને તરી જવાની નિત્ય ઉત્કંઠા રાખું છું, છતાં પાજ જેમ પાણીના પૂરને રોકી રાખે છે તેમ દુષ્ટ ચિત્ત મને રોકી રાખે છે.[૧૮] જેમ નીચેથી ઊંચે જતી અને ઊંચેથી નીચે જતી ખરાબ દોરી કૂવામાંથી પાણી કાઢવાના લાકડાને ચોંટી રહે છે, તેમ નીચેથી ઊંચે જતું અને ઊંચેથી નીચે જતું આ ચિત્ત મને વળગી રહે છે.[૧૯] જેમ બાળક ખોટી કલ્પનાથી ભયંકર રૂપને પામેલા અને પૂર્ણ વિચારથી મિથ્યા થઈ જનારા ભૂતથી ઝડપાઈ જાય છે, તેમ હું પણ ખોટી કલ્પનાથી ભયંકર રૂપને પામેલા અને પૂર્ણ વિચારથી મિથ્યા થઈ જનારા ચિત્તથી ઝલાઈ ગયો છું.[૨૦] હે બ્રહ્મન્! ઘણા શ્રમથી પણ દૂર કરી શકાય નહિ એવો એ મનરૂપી પિશાચ અગ્નિ કરતાં પણ વધારે તાપ દેનારો છે, પર્વત કરતાં પણ વિશેષ કષ્ટસાધ્ય છે અને વજ્ર કરતાં પણ વધારે દઢ છે.[૨૧] જેમ પક્ષી માંસ ઉપર ઝપટ મારે છે, તેમ ચિત્ત વિષયો ઉપર ઝપટ મારે છે. બાળક જેમ રમકડું મળતાં ઘણા દિવસના અભ્યાસને છોડી દે છે, તેમ ચિત્ત પણ વિષય મળતાં ઘણા દિવસથી માંડેલા શુભ કાર્યને છોડી દે છે.[૨૨] હે તાત! જડ* પ્રકૃતિવાળો, અત્યંત ચંચળ, જન્મ-મરણરૂપી અનેક વિસ્તૃત ચકરીઓથી ભરેલો અને કામાદિરૂપ મહાદુઃખદાયી સર્પોના નિવાસવાળો આ મનરૂપી સમુદ્ર મને દૂર તાણી લઈ જાય છે.[૨૩] હે મહાત્મા! મહાસમુદ્રને પી જવા કરતાં, મેરુ પર્વતને ઉખેડી નાખવા કરતાં અને અગ્નિનું ભક્ષણ કરવા કરતાં પણ, ચિત્તનો નિગ્રહ કરવો વધારે કઠિન છે.[૨૪] ચિત્ત જ વિષયોના કારણરૂપ છે, ચિત્ત હોય તો જ જગત છે અને ચિત્ત ક્ષીણ થાય તો જગત પણ ક્ષીણ થાય છે, માટે પ્રયત્નપૂર્વક ચિત્તની જ ચિકિત્સા કરવી જોઇએ.[૨૫] હે મુનિ! જેમ પર્વતમાંથી વનો ઊગે છે, તેમ ચિત્તમાંથી જ આ સેંકડો સુખદુઃખ ઊગે છે. એ ચિત્ત જો વિવેકને લીધે ક્ષીણ થઈ જાય, તો હું ધારું છું કે સુખદુઃખો પણ અત્યંત ક્ષીણ થઈ જ જાય.[૨૬] જે ચિત્તરૂપી શત્રુને જીતવામાં જ મહાત્મા પુરુષોએ શમ, દમ આદિ સકલ ગુણોના વિજયની આશા બાંધી છે, તે ચિત્તરૂપી શત્રુને જીતવા માટે હું ઉદ્યોગ કર્યા કરું છું. મારી રતિ ઓસરી ગઈ છે, એટલે ચંદ્ર જેમ જડ અને મલિન વિલાસવાળી વાદળાંની રેખાને અંતરથી અભિનંદન આપતો નથી, તેમ હું પણ જડ અને મલિન વિલાસવાળી રાજલક્ષ્મીને અંતરથી અભિનંદન આપતો નથી.[૨૭]

सकलगुणजयाशा यत्र बद्धा महद्भिस्तमरिमिह विजेतुं चित्तमभ्युत्थितोऽहम्। विगतरतितयांतर्नाभिनंदामि लक्ष्मीं जडमलिनविलासां मेघलेखामिवेंदुः ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'ચિત્તદૌરાત્મ્ય'× એ નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

* અજ્ઞાન અને શીતળતા.

× મન જ્યાં સુધી આત્માથી ભિન્ન પદાર્થને આકારે થયા કરે છે, ત્યાં સુધી જીવના ભવભ્રમણનો અંત આવતો નથી; પણ જ્યારે તે મન આત્માકારે થઈ-આત્મભાવને પામે છે, ત્યારે જ તેના ભવભ્રમણનો અંત આવે છે, એવું આ સર્ગનું તાત્પર્ય છે.

सर्ग १७ मो

તૃષ્ણા ઉપર ધિક્કાર

॥ राम उवाच ॥

हार्दांधकारशर्वर्या तृष्णयेह दुरंतया।
स्फुरंति चेतनाकाशे दोषाः कौशिकपंक्तयः॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–સંસારમાં વિવેક આદિને ઢાંકી દેવામાં અંધારી રાત્રિ જેવી અને અંત વિનાની તૃષ્ણાને લીધે, જીવરૂપ *આકાશમાં, રાગદ્વેષ આદિ ઘુવડ પક્ષીઓની પંક્તિઓ ઊડતી જોવામાં આવે છે.[૧] જેમ અંદર દાહ આપનારો સૂર્યનો તાપ કાદવના રસને અને કૂંણાપણાને સૂકવી નાખીને તેને કઠિન બનાવી દે છે, તેમ અંદર દાહ આપનારી તૃષ્ણાએ મારા આનંદને અને કૂણાપણાને સૂકવી નાખીને મને કઠિન બનાવી દીધો છે.[૨] વ્યામોહરૂપી અંધારાથી ભરપૂર અને શૂન્ય એવા મારા ચિત્તરૂપી મહાન અરણ્યમાં આશારૂપી પિશાચણી અતીવ નાચી રહી છે.[૩] કાંચનના ઉપવન જેવી શોભતી તૃષ્ણારૂપી ચણાની મંજરી, ચિત્તરૂપી ક્ષેત્રમાં વચનોરૂપી ઝાકળનાં ટીપાં પડવાથી મહોરતી જ રહે છે.[૪] મધભાગે હાલકડોલક થતી મહાસાગરની લહરી જેમ લોકને ઘૂમરીએ ચડાવવાને માટે જ અત્યંત ઊંચે ઊછળી આવે છે, તેમ મનમાં અનેક ગરબડો નચાવતી તૃષ્ણા પણ મને ઘૂમરીએ ચડાવવાને માટે જ બલવત્તર ઉલ્લાસમાં ઊછળી રહે છે.[૫] મિથ્યાભાષણ આદિ કલ્લોલોના પ્રચંડ શબ્દોવાળી, અનેક પ્રકારના તરંગોવાળી અને એક સ્થળમાંથી બીજા સ્થળમાં જતી તૃષ્ણારૂપી નદી આ મારા દેહરૂપી પર્વતમાં વહ્યા કરે છે.[૬] ચિત્તરૂપી બપૈયો એકાગ્રતારૂપી જળને પીવા સારુ પોતાની ચપળતાને રોકવા સજ્જ થાય છે; પણ મેલો વિંટાળિયો વા, જેમ જૂના ખડને ક્યાંય લઈ જાય છે, તેમ મેલી તૃષ્ણા તેને પણ ક્યાં ય તાણી જાય છે.[૭] નાની ઉંદરડી જેમ વીણાના તારને કાપી નાખે છે, તેમ વિવેકવૈરાગ્ય આદિ ગુણો મેળવવાને હું જે જે ઉત્સાહ ધરું છું, તે તે ઉત્સાહને તૃષ્ણા કાપી નાખે છે.[૮] જેમ જીરણ પાંદડું પાણીમાં ભમ્યાં કરે છે, જૂનું ખડ જેમ વાયુમાં ભમ્યાં કરે છે અને જેમ શરદઋતુનું વાદળું આકાશમાં ભમ્યાં કરે છે, તેમ હું ચિંતારૂપી ચક્રમાં ભમ્યાં કરું છું.[૯] અમારી બુદ્ધિ પરમધામે પહોંચવાને અશક્ત છે અને અમે જાળમાં ગૂંચવાઈ ગયેલા પક્ષીઓની જેમ તૃષ્ણારૂપી જાળમાં ગૂંચવાઈ ગયા છીએ.[૧૦] હે પિતા! આ તૃષ્ણા નામની જ્વાળાથી હું એવો તો બળી ગયો છું કે, હવે મને અમૃતોથી પણ એ બળતરા શાંત થાય એમ લાગતું નથી.[૧૧] તૃષ્ણારૂપી મસ્ત ઘોડી દિશાઓના છેડાઓમાં એવા પ્રબળ વેગથી દોડયા કરે છે કે, તે તુરત જ ઘણે દૂર સુધી પહોંચી જાય છે અને વળી પાછી તુરત જ ઠેકાણે આવીને રહે છે.[૧૨] રેંટને મોઢે બાંધેલી દોરીની પેઠે× તૃષ્ણા જળનો સંબંધ પામ્યા કરે છે, ઘણી ગાંઠોવાળી છે, હાલ્યા કરે છે અને નિરંતર ઊંચે તથા નીચે આવ–જા કર્યા કરે છે.[૧૩] દેહની અંદર પરોવાયેલી અને કોઈથી પણ કાપી શકાય નહિ એવી આ તૃષ્ણારૂપી નાથ, લોકોની પાસે બળદની પેઠે ભારે ઝડપથી ભાર ઉપડાવ્યા કરે છે.[૧૪] જેમ નિરંતર આકર્ષણના સ્વભાવવાળી ભીલડી પક્ષીઓ ઉપર જાળ નાખ્યા કરે છે, તેમ નિરંતર આકર્ષણના સ્વભાવવાળી તૃષ્ણા લોકો ઉપર પુત્ર, મિત્ર અને સ્ત્રીઓ આદિરૂપ જાળ નાખ્યા કરે છે. હું મારા પોતાના અનુભવથી આ કહું છું કે, તૃષ્ણા કાળી રાત્રિની પેઠે ધીરપુરુષને પણ બિવડાવે છે, દેખતાને પણ આંધળો કરી દે છે અને આનંદીને પણ ઉદાસ કરી મૂકે છે.[૧૫,૧૬] તૃષ્ણા કાળી

* આ આખા સત્તરમા સર્ગમાં જગતને ભમાવનારી તૃષ્ણાને જ ધિક્કારવામાં આવશે.

× જળ અને મૂર્ખ.

નાગણની પેઠે કુટિલ છે, કૂણા સ્પર્શવાળી છે, ઝેરભરેલી વિષમતાવાળી છે અને જરાક અડવામાં આવે તો પણ કરડી ખાય છે.[૧૭] તૃષ્ણા કાળી રાક્ષસીની પેઠે પુરુષોનાં હૃદયને ભેદી નાખે છે, ઠગાઇભરેલાં કામો કરે છે, દુર્ભાગ્ય લાવે છે અને બહુ જ કંગાલ છે.[૧૮] હે બ્રહ્મન્! જેમ આળસને લીધે તૂટી ગયેલા તારોથી વીંટાયેલા તૂંબડાને ધરનારી જૂની વીણા, આનંદના સમયમાં શોભતી નથી, તેમ દૈવગતિથી તૂટી ગયેલા મનોરથોથી વીંટાયેલા મનરૂપી તૂંબડાને ધરનારી તૃષ્ણારૂપી જૂની વીણા, નિર્વિક્ષેપપણારૂપ આનંદના સમયમાં શોભતી નથી.[૧૯] પર્વતની ગુફામાં ઉત્પન્ન થયેલી વેલની જેમ તૃષ્ણા સર્વદા અત્યંત મલિન, કડવી, સંસર્ગ કરનારનું માથું ફેરવી દેનારી, લાંબાં લાંબાં ગૂંચળાંવાળી અને બહુ ચીકાશવાળી હોય છે.[૨૦] તૃષ્ણા વૃક્ષના સુકાઈ ગયેલા મોરની જેમ ગ્લાનિકર છે, રસરહિત છે, નિષ્ફલ છે, વ્યર્થ ઊંચે ચઢેલી છે, અમંગળકારી છે અને ભૂંડી છે.[૨૧] તૃષ્ણા ઘરડી વેશ્યા જેવી છે. તે કોઈ પરાયા ચિત્તને વશ ન કર્યા છતાં સઘળાની પાછળ દોડે છે અને એમ છતાં કાંઈ ફળને મેળવી શકતી નથી.[૨૨] તૃષ્ણા તો બુઢ્ઢી નાચનારી છે અને તે બ્રહ્માંડોરૂપી નાટકશાળાઓની અંદર અનેક રસોની લાલચવાળા સંસારી લોકોના મોટા ટોળામાં નાચ્યા કરે છે. સંસારરૂપી લાંબા જંગલમાં વિસ્તાર પામેલી અને ઊંચે ચડેલી તૃષ્ણારૂપી ઝેરી વેલમાં ઘડપણરૂપી ફૂલ થાય છે અને અનેક પ્રકારની ઊથલપાથલોરૂપી ફળોની પંક્તિઓ થાય છે. બુઢ્ઢી થયેલી નટડીની પેઠે તૃષ્ણા જે કાર્ય પોતાનાથી બની શકે એવાં ન હોય તે કરવાને પણ ફૂદકા માર્યા કરે છે અને આનંદ આપી ન શકવા છતાં પણ નાચ્યા કરે છે.[૨૩–૨૫] તૃષ્ણારૂપી ચપળ મયૂરી (ઢેલ), મોહરૂપી ઝાકળનું આવરણ થાય ત્યારે નાચે છે. એ આવરણ મટી જઈને વિવેકરૂપી પ્રકાશ થાય, ત્યારે ઠંડી પડી જાય છે અને કોઈથી ન પહોંચી શકાય એવાં સ્થાનોમાં રહેઠાણ કરે છે.[૨૬] ચોમાસામાં જ ચાલનારી નદીની જેમ તૃષ્ણા અનેક મલિન તરંગોને ઉછાળે છે, લાંબા કાળ સુધી વચ્ચે વચ્ચે સૂકી રહે છે અને ક્ષણમાત્ર જ ઉલ્લાસ પામે છે.[૨૭] જેમ ચપળ પક્ષિણી પડી ગયેલા ઝાડને છોડી દઈને બીજા ઊભેલા ઝાડ પર જાય છે, તેમ ચપળ તૃષ્ણા પડતીમાં આવેલા પુરુષને છોડીદઇને ચઢતીવાળા પુરુષ પાસે જાય છે.[૨૮] તૃષ્ણારૂપી ચપળ વાંદરી ન પહોંચી શકાય એવા સ્થાનમાં પણ પહોંચે છે, ધરાયા છતાં પણ ફળની ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે અને ઘણી વાર સુધી એક સ્થળમાં ટકતી નથી.[૨૯] તૃષ્ણા દૈવની ગતિની પેઠે એક અવળું કામ કરીને વળી બીજું અવળું કામ કરવા દોડે છે અને તે કરીને પણ પાછી બંધ પડતી નથી પણ નિરંતર એવાં કામો કરવામાં જ તત્પર રહે છે.[૩૦] હૃદયરૂપી કમળમાં રહેનારી તૃષ્ણારૂપી ભમરી ક્ષણમાત્રમાં પાતાળમાં જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં આકાશમાં જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં દિશાઓરૂપી નિકુંજોમાં ફરે છે.[૩૧] સંસારસંબંધી સઘળા દોષોમાં એક તૃષ્ણા જ લાંબુ દુઃખ દેનારી છે અને અંતઃપુરમાં ગુપ્ત રહેલાને પણ તે અતિ સંકટમાં નાખી દે છે.[૩૨] મેઘમાળાની જેમ તૃષ્ણા ઘણી જડતા× આપે છે, પરમ પ્રકાશને* રોકી દે છે અને મોહરૂપી ઝાકળથી ભરપૂર રહે છે.[૩૩] જેમ પશુઓને બાંધવાની લાંબી દોરી સઘળાં પશુઓનાં ગળાંઓને બાંધી લે છે, તેમ તૃષ્ણા સંસારમાં વ્યવહાર કરનારા સઘળા જીવોનાં મનને બાંધી રાખે છે.[૩૪] તૃષ્ણા ઇન્દ્રધનુષની પેઠે વિચિત્ર રંગોવાળી છે, ‡ગુણ વિનાની છે, લાંબી છે, મલિનમાં રહેનારી છે, તુચ્છ છે અને

× ટાઢ અને મૂર્ખતા. * અજવાળું અને વિવેક.
‡ દોરી અને સદ્ગુણ.

તુચ્છ સ્થિતિવાળી છે.[૩૫] તૃષ્ણા સદ્‌ગુણરૂપી ધાન્યોને મેઘના દુષ્ટ કડાકારૂપ છે, આપત્તિરૂપી ધાન્યોને ફલિત કરવામાં શરદૃઋતુરૂપ છે, બોધરૂપી કમળોને હિમરૂપ છે અને મોહરૂપી અંધકારોને શિયાળાની દીર્ઘ રાત્રિરૂપ છે.[૩૬] તૃષ્ણા સંસારરૂપી નાટકશાળાની નટી છે, કાર્યોરૂપી માળાઓની પંખણી છે, મનરૂપી જંગલની હરણીરૂપ છે અને કામદેવના ગાયનની વીણા છે.[૩૭] વ્યવહારરૂપ સમુદ્રની તે લહેર છે, મોહરૂપી હાથીને બાંધવાની સાંકળ છે, સૃષ્ટિરૂપ વડની વડવાઈ છે અને દુઃખરૂપી કુમુદોને વિકસાવનારી ચાંદની છે.[૩૮] જરા તથા મરણ આદિ દુઃખરૂપી રત્નોનો તે મુખ્ય ડાબલો છે અને આધિ તથા વ્યાધિરૂપ વિલાસોને માટે સર્વદા મસ્ત વિલાસિની છે.[૩૯] વર્ષાઋતુના આકાશની પેઠે તૃષ્ણા ક્ષણમાત્રમાં થોડાક પ્રકાશથી* નિર્મળ થાય છે, ક્ષણમાત્રમાં જરાક ×અંધારાવાળી થઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં ઝાકળથી+ ભરપૂર થાય છે.[૪૦] જ્યારે ગાઢ અંધારાવાળી રાત્રિ મટે છે, ત્યારે રાક્ષસોની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમજ જ્યારે ગાઢ મોહવાળી તૃષ્ણા મટે છે, ત્યારે કાયાના પરિશ્રમ મટે છે.[૪૧] જ્યાં સુધી તૃષ્ણારૂપી ઝેરી વિષૂચિકા (કૉલેરા નામનો રોગ) લાગુ રહે છે, ત્યાં સુધી આ લોકો મૂંઝાયા કરે છે, સારી વાતો કરી શકતા નથી અને ચિત્તમાં સંભ્રમિત રહે છે.[૪૨] જો ચિંતાને છોડી દેવામાં આવે છે, તો આ લોકોનાં સઘળાં દુઃખ ટળી જાય છે. ચિંતાને છોડી દેવી એજ તૃષ્ણારૂપી કોગળિયાને મટાડવાનો મંત્ર છે.[૪૩] તૃષ્ણારૂપ માછલી ચિત્તરૂપી જળાશયમાં ખડ, પથરા અને કાષ્ઠ આદિ સઘળા પદાર્થોને ભોગરૂપ સમજીને લીધા કરે છે અને અંતે તરફડિયાં મારે છે.[૪૪] સૂર્યનાં કિરણો જેમ કમળને ખુલ્લું કરી નાખે છે, તેમ રોગની પીડા, સ્ત્રી અને તૃષ્ણા ગંભીર માણસને પણ ખુલ્લો કરી નાખે છે.[૪૫] વાંસની લતાની જેમ તૃષ્ણા અંદરથી પોલી છે, ઘણી ગાંઠોવાળી છે, લાંબા લાંબા અંકુરો× તથા કાંટાઓવાળી÷ છે, પરસ્પરથી છૂટી છૂટી છે અને સર્વદા મુક્તામણિની પેઠે પ્રિય છે.[૪૬] અહો ! આ મોટું આશ્ચર્ય છે કે, મહાબુદ્ધિમાન પુરુષો કષ્ટથી કપાય એવી તૃષ્ણાને પણ વિવેકરૂપ નિર્મળ ખડ્‌ગથી કાપી નાખે છે.[૪૭] હે બ્રહ્મન્ ! હૃદયમાં રહેલી આ તૃષ્ણા જેવી તીક્ષ્ણ છે તેવી તલવારની ધાર પણ તીક્ષ્ણ નથી, તેવી વજ્રની જ્વાળા પણ તીક્ષ્ણ નથી અને તપાવેલા લોઢાની કણીઓની જ્વાળાઓ પણ તેવી તીક્ષ્ણ નથી.[૪૮] દીવાની શિખાની પેઠે તૃષ્ણા મધ્યમાં ઉજ્જ્વળ છે, અંતમાં કાળી તથા તીક્ષ્ણ છે, પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, બળતરા થવાના કારણરૂપ હોવાને લીધે અસહ્ય છે અને તેની દશા+ સ્નેહને× લીધે ઘણા કાળ સુધી પહોંચે એવી છે.[૪૯] મનુષ્ય મેરુપર્વત જેવો દૃઢ હોય, જ્ઞાનવાન હોય, શૂરવીર હોય અને ધીર હોય તો પણ, તૃષ્ણા એ નરોત્તમને એક પલકારામાં તરણાના તોલનો કરી નાખે છે.[૫૦] તૃષ્ણારૂપી વિંધ્યાચલની તળેટી લાંબા લાંબા ગહનોથી† વ્યાપ્ત છે, ભયંકર છે, ઘાટાં જાળાંવાળી છે, રજથી× ભરેલી છે, અંધારાવાળી છે અને ઉગ્ર ઝાકળવાળી* છે.[૫૧] જગતની અંદર રહેલી આ તૃષ્ણા ચંચળ છે, તરંગોની માળાવાળા ક્ષીરસાગરના ચપળ જળમાં રહેલી માધુર્યશક્તિની પેઠે એક છતાં તે ભુવનોના÷ સઘળા ભાગોમાં વ્યાપ્ત છે અને અતિ

* અજવાળું અને વિવેક.
× અંધારું અને મોહ.
\+ ઝાકળ અને ભૂખો.

× ચિંતાઓ. + દુઃખો.
\+ વાટ અને સ્થિતિ. × પ્રેમ અને તેલ.
† ખાડમો અને અલ્પપો. × ધૂળ અને રજોગુ
* ઝાકળ અને મોહ
÷ જળ અને સ્વર્ગ આદિ લોકો.

નિકટ હોવા છતાં પણ તે સ્પષ્ટ આકૃતિથી દેખી શકાતી નથી.× [૫૨]

एकेन सर्वभुवनांतरलब्धलक्ष्या दुर्लक्ष्यतामुपगतैव वपुःस्थितैव । तृष्णा स्थिता जगति चंचलवीचिमाले क्षीरोदकांबुतरले मधुरेव शक्तिः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'તૃષ્ણાભંગ' એ નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

सर्ग १८ मो*

દેહની નિંદા

॥ राम उवाच ॥

आर्द्रांत्रतंत्रीगहनो विकारी परिपातवान् ।
देहः स्फुरति संसारे सोऽपि दुःखाय केवलम् ॥

રામ બોલ્યાઃ—સંસારમાં ભીંજાયેલાં આંતરડાંઓથી ભરેલો, નાડીઓથી વ્યાપેલો, અનેક વિકારવાળો અને અંતે મરણ પામનારો આ જે દેહ આવે છે, તે કેવળ દુઃખને માટે જ છે.[૧] એ દેહ જડ છે, છતાં આત્માના અધ્યાસરૂપ ચમત્કારનું પાત્ર હોવાને લીધે એ આત્મા જેવો લાગે છે. વિચાર કરતાં તે મુક્તિના કારણરૂપ હોવાને લીધે ઉત્તમ છે અને નરકના કારણરૂપ હોવાને લીધે તે અધમ પણ છે. વળી તે બીજા જડ પદાર્થો જેવો પણ નથી અને ચેતન પણ નથી.[૨] વિવેકી અને અવિવેકીમાં ચંચળ અને અશુદ્ધ ચિત્તવાળો મૂર્ખ અવિવેકી તો દેહને જ આત્મારૂપ દેખે છે.[૩] આ દેહ થોડી વારમાં આનંદ પામે છે અને થોડી વારમાં ખેદયુક્ત થઈ જાય છે; તેના જેવો ખેદ કરવાને પાત્ર, નીચ અને સદ્‌ગુણરહિત બીજો કોઈ પણ નથી.[૪] આ દેહ એક જાતના ઝાડ સરખો છે, તેમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશવાળા દાંતરૂપી કેસરાની શોભા છે અને તે મંદસ્મિતરૂપી ઊઘડેલાં પુષ્પોથી નિત્ય અલંકૃત છે. તેને હાથરૂપી શાખાઓ છે અને ખભાઓરૂપી ઊંચાં શાખાઓનાં મૂળ છે. તેને ઊંચા ભાગમાં દાંતરૂપી પક્ષીઓ હારદોર રહેલાં છે, આંખોરૂપી ભ્રમરોને રહેવાનાં છિદ્ર છે અને માથારૂપી મોટું ફળ ઉત્પન્ન થયેલું છે. તેને કાનરૂપી સુતાર× નામના પક્ષીએ કરેલાં છિદ્રો છે, હાથપગની આંગળીઓરૂપી કૂણાં કૂણાં પાંદડાં છે, દાઢીમૂછરૂપી ગુચ્છો છે, શસ્ત્રાદિથી અત્યંત કપાઈ જવાનો સ્વભાવ રહ્યો છે અને તેમાં જીવ તથા ઈશ્વરરૂપી બે પક્ષીઓએ માળા કરેલા છે. ત્યાં જીવરૂપી વટેમાર્ગુએ ઉતારો કર્યો છે અને તેને નીચે છાયા પણ જોવામાં આવે છે—એવા દેહરૂપી વૃક્ષને કોણ પોતાનું કહે? અને કોણ તેને પારકાનું કહે? એના ઉપર પ્રીતિ કે દ્વેષ રાખવાં પણ શા કામનાં છે?[૫-૮] હે પિતા! સમુદ્રનો પાર પામવા માટે વારંવાર લેવામાં આવતા વહાણમાં અને આયુષ્યનો પાર પામવા માટે વારંવાર લેવામાં આવતા શરીરમાં 'કોણ મારાપણાની ભાવના કરે?[૯] દેહ નામે એક ઉજ્જડ વન છે, તેમ વિપ્રોરૂપી અનેક ખાડાઓ છે અને રુંવાટાંરૂપી અસંખ્ય ઝાડો છે, તેમાં નિઃશંકપણે રહેવાનો વિશ્વાસ જ કોણ કરે?[૧૦] હે તાત! માંસ, સ્નાયુ તથા હાડકાંથી ભરેલા, ઘણાં છિદ્રોવાળા અને બહાર નીકળવાના ઉપાયરૂપ શબ્દ વિનાના, આ શરીરરૂપી ઢોલમાં હું બિલાડાની પેઠે બેસી રહ્યો છું.[૧૧] આ કાયારૂપી શોભીતું પીપળાનું વૃક્ષ છે. તે સંસારરૂપી વગડામાં ઊગ્યું છે, ચિત્તરૂપી ચપળ વાંદરાવાળું છે, ચિંતારૂપી કૂંપળમયું છે અને લાંબા દુઃખોરૂપી ઘણોએ તેને ઘાયલ કર્યું છે.[૧૨] તે તૃષ્ણાઓરૂપી નાગણીના નિવાસરૂપ છે, કોપરૂપી કાગડા-

× વિષયોની તૃષ્ણાથી જ પ્રકામા જીવભાવ કલ્પાએ છે, ને તે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો જીવ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપે-બ્રહ્મરૂપે સ્થિત થાય છે.

* આ અઢારમા સર્ગમાં દેહની જ નિંદા કરવામાં આવશે.

ના સ્થાનકરૂપ છે, સ્મિતરૂપી સારા ફૂલગાવાળું છે અને પાપપુણ્યરૂપી મોટી ટેટીઓવાળું છે. તે બાહુરૂપી ઘાટી લતાઓની જાળવાળું છે, હાથીરૂપી ગુચ્છોથી મનોહર છે અને પવનને લીધે હાલતાં સર્વ અંગોરૂપી પાંદડાંવાળું છે. તે સર્વે ઇન્દ્રિયોરૂપી પક્ષીઓના આધારરૂપ છે, સુંદર ગોઠણરૂપી થાંભલાવાળું છે, ઊંચું છે, યૌવનરૂપી શીતળ છાયાવાળું છે અને કામરૂપી વટેમાર્ગુએ તેને સેવેલું છે.[૧૩-૧૫] તે માથે ઊગેલી લાંબા કેશરૂપી ખડની પંક્તિવાળું છે, અહંકાર-રૂપી ગીધ પક્ષીને રહેવાના માળારૂપ છે અને પેટરૂપી પોલાણવાળું છે.[૧૬] મૂળમાં જુદી જુદી વાસનાઓરૂપી ઝાંખરાંઓથી વીંટાયેલુ હોવાને લીધે તે કાપવામાં મુશ્કેલ પડે એવું છે અને ઘણા પરિશ્રમોરૂપી લંબાઈથી તે રુક્ષ લાગે છે. એ કાયારૂપી પીપળવૃક્ષ મને સુખદાયી લાગતું નથી.[૧૭] હે મુનિ! અહંકારરૂપી ગૃહસ્થના મોટા ઘરરૂપ એવું આ શરીર પડી જાય કે સ્થિર રહે, તેમાં મારે શું?[૧૮] જેમાં ઇન્દ્રિયોરૂપી પશુઓ હારદોર બાંધેલાં છે, જેમાં તૃષ્ણારૂપી ઘરવાળી ચારે બાજુ આંટા માર્યા કરે છે અને જેમાં સઘળા ભાગો રાગરૂપી રંગથી રંગાયેલા છે, તે આ દેહ-રૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૧૯] જેમાં પીઠનાં હાડ-કાંઓરૂપી લાકડાંઓના જથાથી વચલો અવ-કાશ સંકોચ પામ્યો છે અને જે આંતરડાંરૂપી દોરીઓથી બાંધેલુ છે, તે આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૨૦] લાંબી લાંબી નસોરૂપ દોરીઓ-થી ગૂંથાયેલું, લોહીરૂપ પાણીથી કાદવરૂપ થયેલું અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ ચૂનાથી ધોળેલું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૨૧] ચિત્તરૂપી સેવકે કરેલા અનેક ઉપાયોથી ટકી રહેલુ અને મિથ્યા મોહ-રૂપી પાટડાઓવાળું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૨૨] જેમાં દુઃખોરૂપી બાળકો ચીસાચીસ પાડે છે, જે સુખરૂપી શય્યાથી મનોરમ છે અને જેમાં દુષ્ટ ચેષ્ટાઓરૂપ નીચ દાસીઓ છે, તે આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૨૩] જેમાં વિષયોરૂપી મેલાં વાસણો છે, મલિન સાધનોની ભરતી છે અને અજ્ઞાનરૂપી લૂણો લાગેલો છે, તે આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૨૪] ઘૂંટી-ઓરૂપી કુંભીઓના આધારથી રહેલું, સાથળો-રૂપી ઊંચા થાંભલાઓથી ટકી રહેલા ઉપરભાગ-વાળું અને લાંબા લાંબા હાથરૂપી લાકડાંઓથી દૃઢ રહેલું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૨] હે બ્રહ્મન્! જેમાં બુદ્ધિરૂપી ઘરધણિયાણી જ્ઞાને-ન્દ્રિયોરૂપી પ્રકટ ગોખોમાં રમ્યાં કરે છે અને જેમાં ચિંતારૂપી ઘણી દીકરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૨૬] કેશરૂપી આવરણથી ઢંકાયેલી કાનરૂપી મેડીઓવાળું અને લાંબી લાંબી આંગળીઓરૂપી ખીંટીઓ-વાળું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતુ નથી.[૨૭] જેમ સર્વ અંગોરૂપી ભીંતોના સમૂહ ઉપર ઘાટાં રુંવાટાંરૂપી જવારા ઊગ્યા છે, તે અને જે કદી પુરાય નહિ એવી પેટરૂપી ખાડવાળું આ દેહ-રૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૨૮] નખરૂપી કરોળિયા-ઓના નિવાસરૂપ, ભૂખરૂપી કૂતરીએ ગજાવી મૂકેલું અને પવનના ભયકારી શબ્દોવાળું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૨૯] પેસવામાં અને બહાર નીકળવામાં નિરંતર લાગી રહેલા વાયુના વેગવાળું અને છિદ્રોરૂપી મોટા મોટા ગોખવાળું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૩૦] જીભરૂપ આગળિયાથી ભિડાતા મુખરૂપ દ્વારથી ભયંકર લાગતું અને દાંતરૂપી હાડકાંના કટકાઓ દેખાડી રહેલું, આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૩૧] ચામડીરૂપી ચૂનો ચોપડવાને લીધે લીસું, અંદર નાડીઓરૂપ યંત્રો ફરવાથી ધ્રૂજતું અને મનરૂપી જૂના ઉંદરે ઉખેળ્યા કરેલુ આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૩૨] ક્ષણમાત્રમાં સ્મિતરૂપી દીપપ્ર-ભાથી આનંદ પામતું તથા સુંદર લાગતું અને ક્ષણમાત્રમાં શોકરૂપી અંધકારના પ્રવાહોથી ભરાઈ જતું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૩૩]

સઘળા રોગોના ધામરૂપ, એવું વલી× તથા પલિત (પળિયાં)ના નગરરૂપ એવું અને સઘળી ભયંકર ચિંતાઓને રહેવાના દુર્ગરૂપ એવું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.[૩૪] ઇન્દ્રિયોરૂપી રીંછોની ગડબડથી વિષમ, ઉજ્જડ, નિઃસાર ખાડાઓવાળું અને અંધકારથી ઘેરાયેલી દિશાઓરૂપી કુંજોવાળું આ દેહરૂપી જંગલ મને ગમતું નથી.[૩૫] હે મુનીશ્વર! કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથીને જેમ થોડા બળવાળો બહાર કાઢી શકે નહિ, તેમ અનંત તાપોમાં ખૂંચી ગયેલા મારા શરીરને હું બહાર કાઢી શકતો નથી.[૩૬] લક્ષ્મીથી શું થાય? રાજ્યથી શું થાય? કાયાથી શું થાય? અને ક્રિયાઓથી પણ શું થાય? ગણ્યા દિવસમાં કાળ એ સઘળાંને કાપી નાખે છે.[૩૭] હે મુનિ! કહો, બહાર તથા અંદર લોહી અને માંસથી જ ભરેલી તેમજ અવશ્ય નાશ પામવાના સ્વભાવવાળી આ કાયામાં રમણીયતા વળી શી છે? હે તાત! પાળીપોષીને મોટાં કરેલાં શરીરો મરણને અવસરે જીવની સાથે જતાં નથી, તો હે તાત! કહો, એવાં કૃતઘ્ન શરીરો ઉપર બુદ્ધિમાનોને આસ્થા શાની હોય?[૩૮,૩૯] મદોન્મત્ત હાથીના કાનની અણી જેવો ચંચળ અને લટકી રહેલા પાણીના બિંદુ જેવો ક્ષણભંગુર આ દેહ મને છોડે નહિ, તે પહેલાં જ હું એને છોડી દઉં છું.[૪૦] આ દેહરૂપી પાંદડું પવનની પલકથી હાલ્યા કરે છે, કૂણું છે, જર્જરિત છે, ક્ષુદ્ર સ્વભાવવાળું છે, કડવું છે અને સ્વાદ વગરનું છે, મને તે ગમતું નથી.[૪૧] ઘણા કાળ સુધી ખાઈપીને છેવટ યત્ન વગર જ નાના પાંદડાંની પેઠે દેહ દૂબળો થઈ જાય છે અને મરણને જ અનુસરે છે. એનાં એ જ આવ્યાં કરતાં સુખદુઃખોને વારંવાર અનુભવવા છતાં, આ પામર દેહને લાજ પણ આવતી નથી. જે દેહ ચિરકાળ સુધી ઐશ્વર્યને ભોગવીને તથા વૈભવોની લક્ષ્મીને સેવીને પણ ઉત્કર્ષ પામતો નથી કે અવિનાશીપણું પણ પામતો નથી, તેને શા માટે પાળવો જોઈએ? ભોગીના તથા દરિદ્રના એ બન્નેના દેહ સરખા જ છે; કારણ કે તેઓ ઘડપણના સમયમાં ઘરડા થાય છે અને મરવાના સમયમાં મરી જાય છે. આમ જેને ગુણઅવગુણનું જ્ઞાન નથી, એવા દેહને શા માટે પાળવો જોઈએ? આ કાયારૂપી કાચબો કોઈ રીતે બહાર નીકળવાનો યત્ન નહિ કરતાં સંસારરૂપી સમુદ્રની અંદર તૃષ્ણારૂપી ખાડામાં મૂઢ બનીને ચુપચુપ રહ્યા કરે છે.[૪૨–૪૬] બાળવાના કામને જ લાયક એવાં શરીરરૂપી ઘણાં ઘણાં લાકડાંઓ આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તણાયા કરે છે અને તેમાં કેટલાંક લાકડાં 'મનુષ્ય' નામે કહેવાય છે.[૪૭] આ દેહરૂપી લતા, લાંબા દુરાત્માપણારૂપી ગૂંચળાંવાળી છે અને નાશ પામ્યા પછી અધોગતિરૂપ ફળને આપનારી છે, વિવેકીને તેનું કશું જ પ્રયોજન નથી.[૪૮] કાદવથી ભરેલાં વિષયોરૂપી ખાબોચિયાંમાં ડૂબ્યા કરતો અને તુરત જ ઘરડો થઈ જતો આ દેહરૂપી દેડકો કેવો છે અને કેવી કેવી દુર્દશાઓ ભોગવીને તરત જતો રહેશે, એ જાણવામાં આવતું નથી.[૪૯] જેમની સઘળી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે એવાં અને ચપળ પ્રાણવાળાં શરીરો ધૂળભેગાં મળી જાય છે, તે અહીં કોઈના જોવામાં આવતાં નથી.[૫૦] હે ભગવન્! વાયુ, દીવો તથા મન જાય છે અને આવે છે, તેની ગતિ જાણવામાં આવે છે; પણ શરીર જાય છે અને આવે છે તેની ગતિ તો કદી જાણવામાં આવતી નથી.[૫૧] જે લોકો મોહરૂપી મદિરાથી ઉન્મત્ત થઇને શરીર અને જગતની સ્થિતિ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે તેમને વારંવાર ધિક્કાર હો![૫૨] હે મુનિ! 'હું દેહ નથી, હું દેહનો નથી અને દેહ મારો નથી' એવી સમજણથી જેમનાં ચિત્ત વિશ્રાંતિ પામ્યાં છે, તેઓ પુરુષોમાં ઉત્તમ છે.[૫૩] અનેક માન અપમાનથી ભરેલા અને અનેક કલ્પિત લાભોમાં

× ચામડીમાં પડતી કરચલી.

મનને રમાડી રહેલા નીચ વિચારો શરીર ઉપર જ વિશ્વાસ રાખી બેઠેલા માણસને મારે છે.[૫૪] શરીરરૂપી ખાડમાં રહેનારી અને કોમળ અંગોવાળી અહંકારની ચમત્કૃતિ (ભોગઆદિની તૃષ્ણા) રૂપ પિશાચણીએ અમને છળથી છેતર્યો છે.[૫૫] હાય! કાયામાં વિશ્વાસ બધાવનારી આ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ દુષ્ટ રાક્ષસીએ બિચારી (એકલી વિવેક આદિની સહાયવગરની) બુદ્ધિને સઘળી રીતે ઠગી છે.[૫૬] આ દશ્ય જગતમાં કશું જ સાચું નથી. તેમાંનું આ મૂવું અભાગિયું શરીર લોકોને ઠગે છે, એ આશ્ચર્ય છે.[૫૭] આ કાયારૂપી જૂનું પાંદડું ઝરણાના પાણીની કણી પેઠે થોડાક દિવસમાં વિનાયત્ને ખરી જાય છે.[૫૮] પરપોટા જેમ સમુદ્રમાં આવીને જોતજોતામાં નાશ પામે છે, તેમ આ કાયા પણ ઉત્પન્ન થઇને પલકવારમાં નાશ પામે છે. આ નિષ્ફળ શરીર સંસારસંબંધી અનેક કાર્યોરૂપી પાણીની ચકરીઓમાં વ્યર્થ ઘૂમરીઓ ખાયાં કરે છે.[૫૯] હે દ્વિજ! અજ્ઞાનના વિકારરૂપ અને સ્વપ્ન જેવી ભ્રાંતિઓના આધારરૂપ આ અવશ્ય નાશ પામનારા દેહમાં મને ક્ષણભર પણ આસ્થા નથી.[૬૦] જેને વીજળીઓમાં, શરદૃઋતુનાં વાદળાંમાં અને ગંધર્વનગરોમાં સ્થિરતાનો ભરોંસો બેઠો હોય, તે ભલે દેહને વિષે સ્થિરતાનો વિશ્વાસ રાખે.[૬૧] વિનાશ પામવાની ઉતાવળમાં જાણે એકબીજાની સ્પર્ધાથી અધિક અધિક થવાને ધારતા નાશવંત પદાર્થોની પરંપરામાં વિજય મેળવનારા અને પ્રબળ દોષોથી ભરેલા આ કલેવરને તરણાં જેવું તુચ્છ સમજીને હું સુખી રહું છું[૬૨]

सततभंगुरकार्यपरंपराविजयि जातजयं हठवृत्तिषु । प्रबलदोषमिदं तु कलेवरं तृणमिवाऽहमपोह्य सुखं स्थितः ॥ ६२ ॥

સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત*

* શરીરમાં જ્યાં સુધી અહંતા–મમતા હોય, ત્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવા સમર્થ થતો નથી; માટે તે અહંતા–મમતાનો ત્યાગ કરવા આ સર્ગમાં વિવિધ પ્રકારે ઉપદેશ કર્યો છે.

સર્ગ ૧૯ મો+

બાલ્યાવસ્થાની નિંદા

॥ राम उवाच ॥

लब्ध्वापि तरलाकारे कार्यभारतरंगिणि । संसारसागरे जन्म बाल्यं दुःखाय केवलम् ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–ચંચળ સ્વભાવવાળા અને કામકાજના અભિનિવેશોરૂપી અનેક તરંગોવાળા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં મનુષ્યજન્મ મળ્યા છતાં પણ બાલ્યાવસ્થા કેવલ દુઃખને જ દેનારી છે.[૧] અશક્તિ, આપદાઓ, ખાવા આદિની તૃષ્ણા, મૂંગાપણું, મૂઢપણું, લાલચુપણું, ચપલપણું અને જોઇતી વસ્તુ ન મળે તો દીનપણું, એ સઘળાં બાલ્યાવસ્થામાં થાય છે.[૨] જેમ ખીલો હાથીઓને સાંકળમાં બાંધવાના સ્થાનરૂપ છે, તેમ બાલ્યાવસ્થા માણસોને રોષ તથા રોવાથી ત્રાસદાયી અને દીનતાભરેલી દુર્દશાઓમાં બાંધવાના સ્થાનરૂપ છે.[૩] બાલ્યાવસ્થામાં જેવી ચિંતાઓ હૃદયને પીડે છે તેવી ચિંતાઓ મરણના સમયમાં, જરા તથા રોગના સમયમાં, આપત્કાલમાં કે યૌવનાવસ્થામાં પણ હૃદયને પીડતી નથી. પશુજાતિની ખાવાપીવા આદિની રીતભાતોને સર્વે લોકોએ ધિક્કારી છે, તો એ પ્રમાણે બાલકની ચપલ રીતભાત પણ ધિક્કારને પાત્ર છે અને તે મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયી છે.[૪-૫] જેમાં પ્રતિબિંબની જેમ ઘોર અજ્ઞાન છે, મન અવ્યવસ્થિત રહે છે અને જે અનેક પ્રકારના સંકલ્પો થવાને લીધે તુચ્છતાભર્યું છે, તે બાળકપણું કોને સુખદાયી થાય?[૬] બાલ્યાવસ્થામાં પગલે પગલે જળ, અગ્નિ અને વાયુ આદિથી દુઃખો થવાનું ધારીને અજ્ઞાનથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવો ભય આપત્કાલમાં પણ બીજા કોઇને થતો નથી. રમતોમાં, નીચ વિલાસોમાં નીચ, ચેષ્ટાઓમાં અને

+ આ ઓગણીસમા સર્ગમાં બાલ્યાવસ્થા, જે બહુ જ અધમ છે તેની નિંદા કરવામાં આવશે.

નીચ અભિપ્રાયમાં ઝડપથી પડતો બાળક એમાં સારપણાની મોટી ભ્રાંતિ ધરે છે. નિષ્ફળ કર્મોમાં પણ કૌતુકથી મોટા આરંભ કરનારી, દુષ્ટ વિલાસોથી ભરેલી અને અધમ સ્થિતિવાળી બાલ્યાવસ્થા માણસને એક જાતની શિક્ષા ભોગવવાને સારુ જ છે, શાંતિને માટે નથી.[૭-૯] જેમ ઊંડા ખાડામાં ઘુવડો ભરાઈ રહે છે, તેમ બાલ્યાવસ્થામાં સઘળા દોષો, દુરાચારો અને કોઈ રીતે ન મટે એવી દુષ્ટ ચિંતાઓ ભરાઈ રહે છે.[૧૦] હે મુનિ! જે લોકો 'બાલ્યાવસ્થા રમણીય છે,' એવી કલ્પના કરે છે, તેમની બુદ્ધિ વ્યર્થ છે. મરી ગયેલી બુદ્ધિવાળા એ મૂરખાઓને ધિક્કાર હો![૧૧] જેમાં ઝોલા જેવું મન ક્ષણે ક્ષણે જુદી જુદી વૃત્તિઓમાં હીંચકા ખાય છે અને એથી જે ત્રૈલોકયમાં સર્વ કરતાં ભૂંડી છે, તે બાલ્યાવસ્થા કેમ સંતોષ આપે? હે મુનિ! સઘળાં પ્રાણીઓનું મન સઘળી અવસ્થાઓ કરતાં બાલ્યાવસ્થામાં દશગણું ચંચલ હોય છે. મન સ્વાભાવિક રીતેજ ચંચલ છે અને બાલ્યાવસ્થા પણ મહા ચંચલતા ભરેલી છે. તો એ બન્ને ચંચલ પદાર્થ ભેગા થતાં તેમાંથી કેવો અનર્થ ઉત્પન્ન થાય અને તે અનર્થમાંથી રક્ષક પણ કોણ થાય? હે બ્રહ્મન્! સ્ત્રીઓનાં નેત્રો, વીજળીઓ, જ્વાલાઓના સમૂહો અને જળના તરંગોએ બાલ્યાવસ્થાથી દબાયેલા ચિત્તની પાસેથી જ ચપલતાનો અભ્યાસ કર્યો જણાય છે.[૧૨-૧૫] ચપલ સ્વભાવવાળું બાળકપણું તથા મન એ બન્ને નાશવંત છે અને સઘળી રીતભાતોમાં જાણે એકબીજાના ભાઇઓ હોય એમ જણાય છે.[૧૬] જેમ બીજાં માણસો ધનવાનના આધારથી જ વર્તે છે, તેમ સઘળાં દુઃખદાયી દુર્વ્યસનો, સઘળા દોષો અને સઘળી અધમ ચિંતાઓ પણ બાળકના આધારથી જ વર્તે છે.[૧૭] બાળકને જો નિત્ય નવોનવો પ્રીતિદાયી પદાર્થ ન મળે, તો તે ઝેર જેવા અસહ્ય ચિત્તવિકારથી મૂર્ચ્છા પામી જાય છે.[૧૮] કૂતરાની પેઠે બાળક બટકું મળ્યે વશ થઈ જાય છે, બટકું ન મળ્યે ચિડાઈ જાય છે અને ગંદામાં જ રમ્યા કરે છે.[૧૯] ધગી રહેલી અને વરસાદના પડેલા છાંટાથી છંટાઈ ગયેલી ધરતીની પેઠે બાળક પણ નિરંતર બાષ્પ (બાફ અને આંસુ) થી ઘેરાયેલા મુખવાળો રહે છે, કાદવથી ખરડાયેલો રહે છે અને અંદર જડ જ રહે છે.[૨૦] ભય તથા આહારમાં તત્પર, રાંક, બુદ્ધિ તથા શરીરની ચપલતાવાળી અને પાસેના તથા દૂરના પદાર્થોની ઇચ્છાવાળી એ બાલ્યાવસ્થા કેવળ દુઃખ ભોગવવાને માટે જ ધરવામાં આવે છે.[૨૧] નિર્બળ બાળકને પોતે ઇચ્છેલા પદાર્થો મળતા નથી, ત્યારે તે મનમાં તપી જાય છે અને જાણે પોતે કપાઇ ગયો હોય એવું દિલમાં દુઃખ પામે છે.[૨૨] હે મુનિ! અવળા મનોરથોથી પ્રાપ્ત થયેલાં અને ઘણા ઘણા ઠગવાના ઉપયો થવાથી ક્રૂરતાભરેલાં જે દુઃખો બાળકને થાય છે, તે દુઃખો કોઇને પણ થતાં નથી.[૨૩] જેમ વનની ભૂમિ ગ્રીષ્મઋતુથી નિરંતર તપે છે, તેમ બાળક મનોરથોમાં વિલસતા પોતાના બળવાન મનથી નિરંતર તપે છે. બાળક જ્યારે નિશાળમાં રહે છે, ત્યારે ખીલામાં બંધાયેલા હાથીની પેઠે તે ઝેર કરતાં પણ વધારે વિષમ અને ભયંકર એવી બીજી પીડાઓને પામે છે. અનેક મનોરથોથી ભરેલી અને ખોટી વસ્તુઓમાં સાચાપણાની કલ્પના કરનારી તુચ્છ મનવાળી બાલ્યાવસ્થા બહુ જ લાંબા દુઃખને સારુ જ છે.[૨૪-૨૬] જે મૂર્ખતા વડે મનુષ્ય ત્રૈલોકયનું રાજ્ય ભોગવવાનો ઉત્સાહ ધરે છે અને જેને લીધે તે આકાશમાંથી ચંદ્રને પકડવાનું મન કરે છે, તે મૂર્ખતા સુખદાયી થાય-જ કેવી રીતે? હે મહાબુદ્ધિમાન! અંદર દુઃખોને જાણતાં છતાં પણ બાળક ટાઢ–તડકા આદિનું નિવારણ કરવામાં અશક્ત છે, તે બાળકમાં અને ઝાડમાં શો ફરક છે? ભૂખમાં, ભયમાં તથા આહારમાં નિરંતર તત્પર રહેનારાં બાળકો પ-

ક્ષીઓના જેવી રીતભાતવાળાં છે. પક્ષીઓ જેમ પાંખોથી ઊડવાને ઇચ્છે છે, તેમ તેઓ પોતાના હાથોથી ઊડવાને ઇચ્છા કરે છે. બાળકપણામાં ગુરુની, માતાની, પિતાની, લોકોની અને પોતાનાથી મોટા છોકરાઓની પણ બીક રહે છે. માટે બાળકપણું ભયોનું ઘર જ છે. હે મહામુનિ! દોષોની સઘળી દશાઓથી દૂષિત થયેલા અંતઃકરણવાળું અને અવિવેકરૂપી નિરંકુશ ગૃહસ્થના ઘરરૂપ એ બાળકપણું આ સંસારમાં કોઇને પણ સુખ આપી શકનારું નથી.[૨૭–૨૧]

सकलदोषदशाविहताशयं शरणमप्यविवेकविलासिनः । इह न कस्यचिदेव महामुने भवति बाल्यमलं परितुष्टये ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'બાલ્યજુગુપ્સા×' એ નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

सर्ग २० मो*

યૌવનનિંદા

॥ राम उवाच ॥

बाल्यानर्थमथ त्यक्त्वा पुमानभिहताशयः । आरोहति निपाताय यौवनं संभ्रमेण तु ॥ १ ॥

શ્રીરામ બોલ્યાઃ–પછી બાલ્યાવસ્થારૂપ અનર્થને છોડી ભોગના ઉત્સાહથી દૂષિત થયેલા મનવાળો પુરુષ છેવટે નરકમાં પડવાને વાસ્તે જ યૌવનની દશા ઉપર ચઢે છે.[૧] યૌવનમાં અનંત ચેષ્ટાઓવાળા પોતાના ચપળ ચિત્તની રાગદ્વેષ-આદિ અનેક વૃત્તિઓનો અનુભવ કરતો મૂર્ખ પુરુષ એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં પડે છે.[૨] ચિત્તરૂપી ગુફામાં રહેલો અને અનેક પ્રકારના સંભ્રમો કરાવનારો કામદેવરૂપી પિશાચ યુવાનને પરવશ કરીને બળાત્કારે દબાવે છે.[૩] જેમ ધરતીમાં ગુપ્ત રહેલા ભંડારને જોવા સારુ બાળકોના હાથમાં આપેલું અંજન તેમનાં નેત્રોની પ્રભાઓને સ્વતંત્રતા અને બહુ ગતિ આપે છે, તેમ યુવાનીમાં પરવશ થયેલું ચિત્ત, સ્ત્રીઓની પેઠે ચપળ સ્થિતિવાળી ચિંતાઓને સ્વતંત્રતા અને બહુ ગતિ આપે છે.[૪] હે મુનિ! યૌવનમાં તે અવસ્થાએ જ વધારેલા અને સ્ત્રી (સ્ત્રીના પ્રસંગમાં પુરુષ) તથા જુગાર આદિ વ્યસનોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગ તથા લોભ આદિ પ્રસિદ્ધ દોષો પોતામય જ થયેલા અને ચિંતા આદિથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળા પુરુષને દુઃખી કરી નાખે છે.[૫] જે લોકો મહા નરકના બીજરૂપ અને નિરંતર સંભ્રમ આપનારા યૌવનથી પરવશ થતા નથી, તે લોકો બીજા કોઇથી પરવશ થતા નથી.[૬] જે પુરુષ અનેક પ્રકારના રસો (અભિલાષો અને જળો)થી ભરેલી અને વિચિત્ર વૃત્તાંતોના સમૂહવાળી આ યૌવનરૂપી ભયંકર વનભૂમિનો (નીચ કામ કર્યા વિના) પાર પામે છે, તે જ ધીર કહેવાય છે.[૭] આ અમંગલરૂપ યૌવન વીજળીના પ્રકાશની પેઠે પળવાર રહેનારું છે અને અતિ ચંચલ મેઘની જેમ ગર્જનાઓથી (ગાજવાથી અને અભિમાનનાં વચનોથી) ભરેલું છે. મને તે ગમતું નથી.[૮] આ યૌવન મદિરાના વિલાસની પેઠે મધુર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, તીખું છે, પરિણામે દુષ્ટ છે અને સઘળા દોષોના શિરોમણિરૂપ છે. મને તે ગમતું નથી. આ યૌવન સ્વપ્નમાં થયેલા સ્ત્રીના સમાગમની પેઠે અસત્ય છે, સત્ય જેવું લાગે છે અને થોડીવારમાં ઠગીને જતું રહેનારું છે. મને તે ગમતું નથી."[૧૦] આ યૌવન ગંધર્વનગરની પેઠે ક્ષણિક પદાર્થોમાં અગ્રેસર છે અને ક્ષણમાત્રમાં સઘળાં માણસોનાં મનને હરનારું છે. મને તે ગમતું નથી.[૧૧] છોડેલ બાણને નિશાન પર પડતાં જેટલી વાર લાગે તેટલી જ વાર સુધી સુખ દેનારું, દુઃખમય જણાતું

× શરીરની બાલ્યાવસ્થા કોઈ પણ પ્રકારે વાસ્તવિક સુખવાળી નથી; માટે તેમાં રાગ રાખવો ઉચિત નથી, એમ આ સર્ગથી સમજાવ્યું છે.

* આ વીસમા સર્ગમાં અનેક દોષોવાળા યૌવનની નિંદા કરવામાં આવી.

અને નિરંતર બળતરા કરાવનારું આ યૌવન મને ગમતું નથી.[૧૨] આ યૌવન વેશ્યાના સમાગમની પેઠે ઉપરથી જ રમણીય છે અને અંદર સદ્ભાવ વગરનું છે. મને તે ગમતું નથી.[૧૩] જેમ પ્રલયકાળમાં મોટા મોટા ઉત્પાતો દેખાવ દે છે તેમ સર્વને દુઃખ દેનારા સૌ કોઈ સમારંભો આ યુવાનીના સમયમાંજ દેખાવ દે છે.[૧૪] ભગવાન સદાશિવ ભયંકર આકૃતિવાળા છે, તો પણ હૃદયમાં અંધારું કરી દેનારી યૌવનમાં થતી અજ્ઞાનરૂપ રાત્રિથી ભય પામે છે. (તેથી તે જ્ઞાનરૂપ ચંદ્રને ધરી રહ્યા છે.)[૧૫] આ યૌવનસંબંધી મોહ શુભ આચારને અત્યંત ભુલાવનારી અને બુદ્ધિનો ભ્રંશ કરનારી મહાભ્રાંતિને ઉત્પન્ન કરે છે.[૧૬] યૌવનમાં પુરુષ (વા સ્ત્રી) હૃદયમાં સ્ત્રી (વા પુરુષ)ના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા અસહ્ય શોકરૂપી અગ્નિથી જેમ ઝાડ દાવાનળથી બળે છે, તેમ મનુષ્ય યૌવન અવસ્થામાં કાંતાના વિયોગથી થયેલા અસહ્ય શોકાગ્નિથી બળે છે.[૧૭] બુદ્ધિ નિર્મળ હોય, વિશાળ હોય અને પવિત્ર હોય, તો પણ તે વર્ષાઋતુની નદીની જેમ યૌવનના સમયમાં મેલી થઈ જાય છે.[૧૮] કદાચ ઘાટા કલ્લોલોવાળી ભયંકર નદીને ઓળંગી શકાય, પણ યુવાનીમાં ચપળ થયેલી અને તૃષ્ણાથી ઇન્દ્રિયોને ચપળ કરનારી ચિત્તની વૃત્તિને તો ઓળંગી શકાતી નથી.[૧૯] 'પેલી સ્ત્રી, એનાં પેલાં પુષ્ટ સ્તન, પેલા વિલાસો અને પેલું સુંદર મોં' એવી એવી ચિંતાઓથી યુવાનીમાં પુરુષનું મન જાજરું થઈ જાય છે. (સ્ત્રીનું મન પુરુષના રૂપાદિની ચિંતાઓથી જાજરું થઇ જાય છે.)[૨૦] કપાઈ ગયેલા જૂના ખડના તણખલાને જેમ કોઈ ગણનામાં લેતું નથી, તેમ સત્પુરુષો યુવાનીની ચંચળ તૃષ્ણાઓથી પીડાયેલા પુરુષને ગણનામાં લેતા નથી.[૨૧] મદથી ઘેરાયેલા અને દોષરૂપી મોતીને ધરનારા અભિમાનરૂપી મહાગજને યૌવન એ નિરંતર બંધાઈ રહેવાનો નાશકારી એક ખીલો છે.[૨૨] યૌવન એ એક મનરૂપી મોટાં મૂળવાળાં તથા દોષરૂપી સર્પોને ધારણ કરનારાં, શોષભર્યાં રોદનરૂપ વૃક્ષોનું વન છે.[૨૩] સમજો કે, યૌવન એ એક સુખના લેશોરૂપી કેસરાઓની ભીડવાળું અને દુષ્ટ કલ્પનાઓરૂપી પાંખડીઓથી ઘેરાયેલું, નીચ ચિંતાઓરૂપી ભ્રમરોનું એક કમળ છે.[૨૪] કરેલાં તથા નહિ કરેલાં લૌકિક કાર્યોરૂપી પાંખોવાળાં અને હૃદયરૂપ તળાવના તીરે ફરનારાં આધિ—વ્યાધિરૂપ પક્ષીઓનો યૌવન એક માળો છે.[૨૫] નવયૌવન એ એક જડ, અસંખ્ય અને ઊછળતા વિકલ્પોરૂપી કલ્લોલોનો નિર્મર્યાદ મહાસમુદ્ર છે. ૨૭* અને તમને+ વ્યાપ્ત કરનારો યૌવનરૂપી વિષમ પવન ઘણા પ્રયત્નોથી સિદ્ધ થયેલા સઘળા ગુણોની× સ્થિતિને ટાળી નાખવામાં સમર્થ છે.[૨૬,૨૭] યૌવનરૂપી લૂખા રજકણો મુખની કાંતિને બગાડી નાખે છે, પોતાની સાથે રહેલા ઇન્દ્રિયોના વિલાસરૂપી ચપળ કચરાઓથી અસહ્ય થઈ પડે છે અને બહુ જ ઊંચે ચઢી જાય છે.[૨૮] મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થયેલો પાપોની સંપત્તિઓના વિલાસરૂપી યૌવનનો ઉલ્લાસ દોષોના સમૂહને જાગ્રત કરે છે અને સદ્ગુણોની પંક્તિને છેદી નાખે છે.[૨૯] રજોગુણરૂપી પરાગને* લીધે શરીરરૂપી કમળમાંજ ફર્યા કરતી બુદ્ધિરૂપ ચંચળ ભમરીને આ નવયૌવનરૂપી ચન્દ્રમા શરીરરૂપી કમળમાં જ બાંધીને મૂંઝવી દે છે.[૩૦] શરીરરૂપી કુંજમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને બહુ જ વૃદ્ધિ પામેલી યૌવનરૂપી રમણીય લતા પોતાનામાં લાગેલા મનરૂપી ભ્રમરને મદયુક્ત કરી દે છે.[૩૧] શરીરરૂપી નિર્જળ ભૂમિમાં કામનારૂપી તાપથી યૌવનરૂપી ઝાંઝવાનાં પાણી દેખાય છે. તે તરફ દોડ્યાં જતાં મનરૂપી હરિણો વિષયરૂપી ખાડામાં પડી જાય છે.[૩૨] યુવાની શરીરરૂપી

* ધૂળ અને રજોગુણ. + અંધકાર અને તમોગુણ.
× સદ્ગુણો અને કરોળિયાનાં જાળાં. * ફૂલની રજ.

રાત્રિની ચાંદની છે. ચિત્તરૂપી સિંહની કેશવાળી છે અને જીવિતરૂપી સમુદ્રની લહેર છે. હું તેથી સુખ પામતો નથી.[૩૩] યુવાનીરૂપી શરદ્ઋતુ દેહરૂપી જંગલમાં થોડાક દિવસ ફળ દેખાડે છે. તેનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી.[૩૪] ચિંતામણિ જેમ અભાગી માણસના હાથમાંથી તુરત જતો રહે, તેમ યૌવનરૂપી પક્ષી શરીરરૂપી વૃક્ષમાંથી તુરત ઊડી જાય છે.[૩૫] યૌવન જ્યારે જ્યારે ભારે ઊંચી સ્થિતિ પર ચઢે છે, ત્યારે ત્યારે સંતાપ અને મનોરથો ભારે વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી મનુષ્યોનો કેવળ નાશ જ થાય છે.[૩૬] આ યુવાનીરૂપ રાત્રિ જ્યાં સુધી સમૂળગી મટી ગઈ નથી ત્યાં સુધી જ રાગ અને દ્વેષરૂપી પિશાચણીઓ વિશેષે કરીને ફર્યા કરે છે.[૩૭] અનેક પ્રકારના વિકારોથી વ્યાપ્ત થયેલું અને ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામનારું આ બિચારું યૌવન મરવા પડેલા પુત્ર જેવું છે. તેનો તો શોક કરવો જ ઘટે છે.[૩૮] જે પુરુષ આ ક્ષણભંગુર યુવાનીથી અજ્ઞાનને લીધે રાજી થાય છે, તે મહામૂઢને નરપશુ જ સમજવો જોઈએ.[૩૯] અજ્ઞાન અને અભિમાનથી જે પુરુષ મદોન્મત્ત યૌવનને સારરૂપ સમજીને તેમાં આસક્ત થાય છે, તે દુર્બુદ્ધિ પુરુષને થોડા દિવસમાં જ પસ્તાવો કરવાનો આવે છે.[૪૦] હે મહાત્મા! જેઓ યૌવનરૂપી સંકટમાંથી સહેજે પાર ઊતરી જાય છે, તેઓ જ પૃથ્વીમાં પૂજ્ય છે, તેઓ જ મહાત્માઓ છે અને તેઓ જ સાચા પુરુષો છે.[૪૧] કદાચ મોટા મોટા મગરોની ખાણરૂપ એવા સમુદ્રને સુખેથી તરી શકાય, પણ રાગદ્વેષાદિક કલ્લોલોના બળથી છલકાતા અને દોષોથી ભરેલા અભાગિયા યૌવનને સુખથી તરી શકાય નહિ.[૪૨] હે મુનીશ્વર! જેમ આકાશમાં સુંદર વૃક્ષોથી શોભી રહેલું, દેવતાઓના પ્રસંગવાળું, દયાથી દીપતું અને ફળ–પુષ્પાદિકની સંપત્તિવાળું ઉપવન જગતની અંદર બહુ જ દુર્લભ છે, તેમ આ મનુષ્યજન્મમાં પણ વિનયોથી શોભી રહેલું, મહાત્માઓના પ્રસંગવાળું, દયાથી દીપતું અને સદ્ગુણોની સંપત્તિવાળું સુયૌવન પણ બહુ જ દુર્લભ છે.*[૪૩]

विनयभूषितमार्यजनास्पदं करुणयोज्ज्वलमावलितं गुणैः । इह हि दुर्लभमंग सुयौवनं जगति काननमंबरगं यथा ॥ ४३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'યૌવનગર્હા' એ નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

सर्ग २१ मो+

સ્ત્રીના શરીરની નિંદા

॥ राम उवाच ॥

मांसपांचालिकायास्तु यंत्रलोलेंगपंजरे । स्नाय्वस्थिग्रंथिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥

રામ બોલ્યા:–નસો અને હાડકાંની ગૂંથણીથી શોભનારી માંસની પૂતળીરૂપ અને યંત્રની પેઠે હાલ્યા કરતા સ્ત્રીના શરીરરૂપી પાંજરામાં તે શું સોહામણું છે?[૧] ચામડી, માંસ, લોહી અને પાણીને જુદાં પાડીને સ્ત્રીનાં નેત્રને જુઓ તો ખરા–તેમાં રમણીય પદાર્થ કયો રહે છે? અને છતાં તે ઉપર શા માટે ફોગટનો મોહ કરીએ?[૨] સ્ત્રીનું આ શરીર બહાર કેશથી અને અંદર લોહીથી ભરેલું છે. એ અત્યંત બીભત્સ શરીરનું વિવેકીને શું પ્રયોજન છે?[૩] હે મુનિ! સર્વ પ્રાણીઓનાં જે અંગોને વસ્ત્રોથી અને ચંદન આદિનાં લેપનોથી વારંવાર લાડ લડાવવામાં આવે છે, તે અંગોને અંતે તો માંસ ખાનારાં ગરજ અને શિયાળવાં આદિ પશુઓ ફાડી જ ખાય છે. સ્ત્રીનાં જે સ્તનો ઉપર મેરુપર્વ-

* એવી રીતે જ યુવાન પુરુષે કે યુવાન સ્ત્રીએ પોતાનું યૌવન વ્યતીત કરવું જોઈએ

\+ આ એકવીસમા સર્ગમાં સ્ત્રીના શરીરની નિંદા કરવામાં આવશે

તના શિખર ઉપરથી પડતા ગંગાજળના પ્રવાહ જેવી મોતીના હારોની હલક જોવામાં આવી હોય છે, તે જ સ્તનોને સમય પ્રાપ્ત થતાં કૂતરાંઓ સ્મશાનોના ભાગોમાં અન્નના ગોળાની પેઠે ચપોચપ ખાઈ જાય છે.[૪–૬] લોહી, માંસ અને હાડકાંથી જ બનેલાં ઊંટનાં અંગોના વનમાં જે સંસ્કાર થાય છે, તેજ કામિનીનાં અંગોના પણ થાય છે. છતાં સ્ત્રી ઉપર આટઆટલો આગ્રહ આમ શા માટે હોય?[૭] હે મુનિ! સ્ત્રીનું અંગ કેવળ ઉપરથી જોતાં રમણીય છે એમ કલ્પવામાં આવે છે; પણ મને તો લાગે છે કે તે ઉપરથી પણ રમણીય નથી. કેવળ મોહને લીધે જ આ રમણીયપણું લાગે છે.[૮] મદિરા અને સ્ત્રી એ બન્ને મદ તથા મદનને લીધે ભારે ઉલ્લાસ આપનારાં છે અને અનેક વિકારોથી ભરેલાં છે. બંનેમાં ભેદ જ શો છે?[૯] હે મુનિ! સ્ત્રીઓરૂપી ખીલાઓમાં મદને લીધે સૂઈ ગયેલા પુરુષોરૂપ હાથીઓ શાંતિનાં વચનોરૂપી દૃઢ અંકુશો વાગવા છતાં જાગ્રત થતા નથી.[૧૦] પાપરૂપ અગ્નિની જ્વાળાઓરૂપ સ્ત્રીઓ કેશરૂપી કાજળને ધારણ કરે છે, સ્પર્શ કરવામાં અશક્ય છે ને આંખોને પ્રિયકારી છે અને તેઓ પુરુષને ખડની પેઠે બાળી નાખે છે. ઉપરથી રસવાળી જણાતી છતાં વાસ્તવિક રીતે રસ વિનાની (એટલે ઉપરથી સુંદર દેખાતી છતાં પરિણામે દારુણ ફળ આપનારી સ્ત્રીઓ છેટે સળગતા નરકરૂપ અગ્નિઓને પણ લાકડાંની પેઠે ઉત્તેજન આપે છે.)[૧૧,૧૨] સ્ત્રીરૂપ લાંબી રાત્રિ કે જેમાં ચોટલારૂપ અંધકાર ફેલાયો છે, ચળકતી આંખોરૂપ તારાઓ છે, મુખરૂપી પૂર્ણચંદ્રનું બિંબ છે, તેમાં હાસ્યરૂપ પુષ્પોના સમૂહનો ઉગાડ છે અને તેમાં પુરુષો ક્રીડા કરવામાં ચપળ થાય છે. તે અનેક કાર્યોનો વિઘાત કરનારી છે અને બુદ્ધિને અત્યંત મોહ ઉપજાવનારી છે. કાંતા એ વિષલતા છે.[૧૩,૧૪] પુષ્પથી (રજસ્વલાપણાથી અને ફૂલથી) તે મનોહર તથા મધુર લાગે છે, હાથરૂપી પાંદડાંઓથી તે શોભે છે, આંખોના વિલાસરૂપી ભ્રમરોને તે ધારે છે, સ્તનરૂપી ગુચ્છોને તે ધારણ કરે છે, ફૂલના કેસરાઓને લીધે તે ગૌરાંગી છે અને માણસોને મારવામાં તે તત્પર રહે છે. તે લોકોને ઉન્મત્ત અને પરવશ કરી નાખે છે.[૧૫,૧૬] ખોટા સત્કારરૂપ શ્વાસથી જાર પુરુષોરૂપી સર્પોનો વિનાશ કરવામાં ઉત્કંઠા ધરનારી એ સ્ત્રીરૂપ રીંછડી પુરુષરૂપ સર્પને બળાત્કારથી સુમાર્ગરૂપી રાફડામાંથી બહાર કાઢે છે.–[૧૭] કામદેવ નામના ભિલ્લે મૂઢ ચિત્તવાળા પુરુષોરૂપી પક્ષીઓને બાંધી લેવાને માટે આ સ્ત્રીરૂપી જાળ પાથરી છે.[૧૮] હે મહારાજ! સ્ત્રીરૂપી મોટા ખીલામાં રતિરૂપ સાંકળથી બંધાયેલો મનરૂપી મદગળ માતંગ મૂંગાની પેઠે ઊભો રહે છે.[૧૯] જન્મરૂપી ખાબોચિયામાં પડેલાં અને ધનરૂપી કાદવમાં લોટતાં પુરુષોરૂપી માછલાંઓને માટે નીચ વાસનારૂપ દોરીવાળી સ્ત્રીરૂપી એક કુંઠી (ગલ) છે.[૨૦] ઘોડાર જેમ ઘોડાને, ખીલો જેમ હાથીને અને મંત્ર જેમ સરપને બંધનકારક છે, તેમ સ્ત્રી પુરુષોને બંધન આપનારી છે.[૨૧] હે મુનિ! અનેક રસોવાળી આ બ્રહ્માંડરૂપી વિચિત્ર ભૂમિ અહીં સ્ત્રીના આશ્રયથી જ ભારે દૃઢ સ્થિતિને પામી છે.[૨૨] સઘળા દોષોરૂપી રત્નોના દૃઢ ડાબલારૂપ અને દુઃખોની સાંકળરૂપ એ સ્ત્રીનું મારે કદી પણ કશું પ્રયોજન નથી.[૨૩] સ્ત્રીનાં સ્તન, નેત્ર, નિતંબ અને ભ્રમર એ બધાં તુચ્છ છે અને માત્ર માંસરૂપી જ સારવાળાં છે. તેમને હું શું કરું?[૨૪] હે મુનિ! સ્ત્રીના શરીરમાં અહીં માંસ છે, અહીં લોહી છે, તો સારે હાડકાં છે. ગણ્યા દહાડામાં જ એ શરીર વીંખાઈ જાય છે.[૨૫] હે પિતા! સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા પુરુષો જ પ્રિયાઓને બહુ લાડ લડાવે છે, તે જ પ્રિયાઓ પાછી અંગેઅંગ વીંખાઈ જઈને

— રીંછડી પોતાના ફૂંફાડાથી સર્પને રાફડામાંથી બહાર કાઢી ખાઈ જાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

સ્મશાનમાં સૂવે છે. હે બ્રહ્મન્! સ્ત્રીઓનાં જે મુખ ઉપર પતિએ અત્યંત સ્નેહપૂર્વક ચંદન આદિનાં ચિત્રો આલેખ્યાં હોય છે, તે જ મુખ પાછું જંગલમાં સુકાયાં કરે છે. કંઇક દહાડે સ્ત્રીના કેશ મસાણમાં વૃક્ષો ઉપર ભૂખરા ચમરના વાળની જેમ લટક્યાં કરે છે; અને તેનાં હાડકાં ટુકડે ટુકડા થઈને પૃથ્વી પરના ઝીણા ઝીણા તારાઓ જેવાં લાગે છે.[26-28] સ્ત્રીનો પ્રાણરૂપી પવન આકાશમાં જતો રહે છે, તેની ચામડીને કાગડીઓ ખાઈ જાય છે, તેનું લોહી ધૂળથી સુકાઈ જાય છે અથવા તે લોહીને અનેક માંસાહારી પશુપક્ષીઓ પી જાય છે.[29] હે લોકો! સ્ત્રીઓનાં અંગોની આ જ સ્થિતિ થોડા દિવસમાં જ થનારી છે, તે મેં તમને કહી સંભળાવી. આમ છતાં તમે કેમ ભ્રાંતિને જ અનુસર્યા કરો છો?[30] 'સ્ત્રી' નામનું આ ઓઠું પંચમહાભૂતોના સંઘાતથી બનેલું છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ 'એમાં રસ છે' એવી ભૂલથી તેના ઉપર કેમ દોડે છે? સ્ત્રીની ચિંતા વગડાઉ લતા જેવી છે. તે આસપાસની વિપત્તિઓરૂપી શાખાઓથી ઘાટી છે, શોક તથા તાપ આદિ કડવાં તથા ખાટાં ફળોવાળી છે અને દિવસે દિવસે ઊંચી જ વધતી રહે છે. વાટી તૃષ્ણાથી આંધળું અને વ્યાકુળ થયેલું ચિત્ત ટોળામાંથી છૂટા પડેલા મૃગની પેઠે 'ક્યાં જાઉં અને કેમ કરું' એવા પ્રકારની ચિંતાથી અત્યંત મૂંઝાઈ જાય છે.[31-33] વિંધ્યાચળમાં જેમ હાથી, હાથિણીના લોભમાં લલચાઇને ખાડામાં સપડાઇ જાય છે, તેમ તરુણ પુરુષ તરુણ સ્ત્રીના લોભમાં લલચાઈ મહાન શોકને પામે છે.[34] જેને સ્ત્રી હોય છે તેને ભોગની ઇચ્છા રહે છે, પણ સ્ત્રી વગરનાને ભોગનું સ્થળ ક્યાં હોય? સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી જગતનો ત્યાગ થાય છે અને જગતનો ત્યાગ થવાથી સુખ સાંપડે છે.[35] ભોગો તો માત્ર ઉપર ઉપરથી જ રમણીય લાગે છે. તેઓ બહુ જ દુસ્તર છે અને ભમરાઓની પાંખોના મૂળની પેઠે અત્યંત ચંચળ છે. હે બ્રહ્મન્! મરણ, રોગ અને ઘડપણ આદિની બીકને લીધે હું તેમને વિશે આસક્ત થતો નથી; હું તો શાંત રહું છું અને પ્રયત્નપૂર્વક પરમ પદ પામવાને માટે મનમાં ઉત્કંઠા રાખું છું.[36]

आपातमात्ररमणेषु सुदुस्तरेषु भोगेषु नाऽहमलिपक्षतिचंचलेषु । ब्रह्मन् रमे मरणरोगजरादिभीत्या शाम्याम्यहं परमुपैमि पदं प्रयत्नात् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'સ્ત્રીજુગુપ્સા×' એ નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

सर्ग २२ मो*

વૃદ્ધપણાની નિંદા

॥ राम उवाच ॥

अपर्याप्तं हि बालत्वं बलात्पिबति यौवनम् ।
यौवनं च जरा पश्चात्पश्य कर्कशतां मिथः ॥१॥

રામ બોલ્યા:–બાલ્યાવસ્થાના રમત આદિના અભિલાષ હજી તો પૂરા થયા નથી, ત્યાં તે યૌવન તેને ગળી જાય છે. પછી યૌવનના પણ ભોગ ભોગવવાના અભિલાષ પૂરા ન થયા હોય, ત્યાં જરાવસ્થા તેને ગળી જાય છે. જુઓ તો ખરા! આ અવસ્થાઓ પણ પરસ્પર કેવી ક્રૂરતા રાખે છે.[1] જેમ વજ્ર જેવું હિમ કમળનો નાશ કરે છે, વાવ ટોળ જેમ શરદ્‌ઋતુના કમળનો નાશ કરે છે અને નદી જેમ કાંઠા ઉપરનાં વૃક્ષોનો નાશ કરે છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા દેહનો નાશ કરે છે.[2] જેમ ખાવામાં આવેલું ઝેર તુરત દેહના રૂપને બગાડી નાખે છે, તેમ સઘળાં અંગોને જર્જરિત

× મુમુક્ષુ પુરુષના હૃદયમાં અનાદિકાળથી રહેલી સ્ત્રીશરીરના રમણીયપણાની ભ્રાંતિને દૂર કરવા જેમ સ્ત્રીશરીરના દોષો દેખાડયા, તેમ મુમુક્ષુ સ્ત્રીએ પુરુષશરીરની રમણીયપણાની ભ્રાંતિ દૂર કરવા પુરુષશરીરના દોષોને જોવા.

* આ બાવીસમા સર્ગમાં ઘડપણની નિંદા કરવામાં આવશે.

કરનારી અને ઘરડા રૂપવાળી જરાવસ્થા, તુરત દેહના રૂપને બગાડી નાખે છે.[૩] જરાવસ્થાથી જેનાં શરીર જીર્ણ થઈ ગયાં છે અને તેથી જેનાં સઘળાં અંગો શિથિલ તથા લાંબાં થઈ ગયાં હોય છે, તે પુરુષને સ્ત્રીઓ ઊંટ જેવો ગણે છે.[૪] સહજમાં દીનતા આપનારી જરાવસ્થા જ્યારે માણસને પકડી પાડે છે, ત્યારે શોકથી પરાભવ પામેલી સ્ત્રીની પેઠે બુદ્ધિ તે માણસને છોડીને નાસી જાય છે.[૫] દાસો, પુત્રો, સ્ત્રીઓ, બાંધવો તથા સંબંધીઓ, જેમ ઘેલા માણસની હાંસી કરે છે, તેમ તેઓ વૃદ્ધાવસ્થાએ ધ્રુજાવેલા માણસની પણ હાંસી કરે છે.[૬] જોવા પણ ન ગમે એવા, ખળખળી ગયેલા, રાંકપણું પામેલા અને સદ્‌ગુણ તથા શક્તિથી રહિત થયેલા વૃદ્ધ પુરુષરૂપી જીર્ણ ઝાડ ઉપર મહાન તૃષ્ણારૂપી ગીધપક્ષી આવીને બેસે છે.[૭] દીનતા આદિ દોષોથી ભરેલી, લાંબી, હૃદયમાં બળતરા આપનારી અને સઘળી આપત્તિઓની મુખ્ય સખી એવી એ તૃષ્ણા ઘડપણમાં વધે છે.[૮] 'હાય! હાય! હવે પરલોક માટે મારે શું કરવું?' એવી ચિંતાથી અત્યંત દારુણ અને જેનો ઉપાય બની શકે નહિ એવો ભય ઘડપણમાં વધે છે.[૯] ! 'હું રાંક કોણ માત્ર છું? હું શું કરું? હું કેવી રીતે કરું? હવે તો હું મૂંગો જ બેસી રહું' એવા પ્રકારની દીનતા ઘડપણમાં આવવા લાગે છે. 'મારાં સંબંધીઓ મને કેવી રીતે ખાવાનું આપશે, ક્યારે આપશે અને કેવુંક સ્વાદિષ્ટ આપશે?' એવી એવી ચિંતાઓથી આ વૃદ્ધાવસ્થા ઘરડા માણસના ચિત્તને બાળ્યા કરે છે.[૧૦,૧૧] ઘડપણમાં ખાવાની તૃષ્ણા ઘણી જ વધે છે, પણ ખાઈ શકાતું નથી અને અશક્તપણાને લીધે વૃદ્ધનું હૃદય બળ્યા કરે છે.[૧૨] જેમાં પોતે નિવાસ કર્યો છે તે દેહરૂપી વૃક્ષને મળમૂત્રાદિકથી બગાડનારી અને કાયારૂપી વૃક્ષને માથે બેઠેલી જરારૂપ બુઢ્ઢી બગલી રોગરૂપી સર્પથી ઘેરાઇને ચીસો પાડે છે. ત્યાં તો મૂર્છારૂપી અંધકારને ઇચ્છનારો મૃત્યુરૂપી ઘુવડ ત્યાં ક્યાંકથી આવી પહોંચેલો જણાય છે.[૧૩,૧૪] જેમ સાયંસંધ્યાને પ્રગટ થયેલી જોઈ અંધકાર તેની પછવાડે દોડ્યો આવે છે, તેમ શરીરમાં જરાને પ્રકટ થયેલી જોઈને મૃત્યુ તેની પછવાડે દોડ્યું આવે છે.[૧૫] હે મુનિ! દેહરૂપી ઝાડને વૃદ્ધાવસ્થારૂપી ફૂલ બેઠાં છે, એ દૂરથી પણ જોઈને મરણરૂપી વાંદરો તેના ઉપર વેગપૂર્વક તરાપ મારે છે.[૧૬] કદાચ ઉજ્જડ નગર પણ શોભે, કપાઈ ગયેલી લતાઓવાળું ઝાડ પણ શોભે અને વરસાદ વિનાનો દેશ પણ શોભે, પરંતુ જરાથી જર્જરિત થયેલો દેહ કદી શોભતો નથી.[૧૭] ઉધરસરૂપી રણકારા કરતી જરારૂપ ગીધપંખણી માણસરૂપી માંસને ક્ષણમાત્રમાં ગળી જવાને માટે તેના ઉપર ઝડપભેર તરાપ મારે છે.[૧૮] જેમ કોઈ નાની છોકરી કમળને જોતાં જ આતુર થઈને બે ઘડીમાં તેને માથેથી પકડીને ચીરી નાખે છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા દેહને જોતાંજ આતુર બનીને જરાવારમાં તેને માથેથી પકડીને ચીરી નાખે છે.[૧૯] જેમ સિસકારા કરાવનારો અને ધૂળથી બરડ થયેલો શિયાળાનો પવન ઝાડનાં પાંદડાંને જર્જરિત કરીને ફાડી નાખે છે, તેમ સિસકારા કરાવનારી અને રોગોરૂપી ધૂળથી બરડ થયેલી આ વૃદ્ધાવસ્થા શરીરને જર્જરિત કરીને ફાડી નાખે છે.[૨૦] જરાની ઝપટથી જર્જરિત થયેલો દેહ હિમના સમૂહો પડવાથી કરમાઈ ગયેલા કમળ જેવો લાગે છે.[૨૧] જરારૂપ ચાંદની જ્યાં માથારૂપી પર્વત ઉપર ઉદય પામે છે, ત્યાં તે વાયુ અને ઉધરસરૂપ રાત્રિવિકાસી કમળોને પ્રફુલ્લિત કરી દે છે.[૨૨] માણસોના માથારૂપ કહોળાને પાકેલું અને જરારૂપી ખારથી ભૂખરું થયેલું જોઈને તેના પર સ્વામિત્વ ધરાવનારો કાળ તેને ખાઈ જાય છે.[૨૩] જ્યારે આયુષ્યરૂપી પ્રવાહ મહાવેગથી ચાલવા લાગે છે ત્યારે જરારૂપી જાહ્નવી આ શરીરરૂપી કાંઠે રહેલાં વૃક્ષોનાં મૂળોને મહા ઉદ્યોગપૂર્વક કાપવા

માંડે છે. શરીરરૂપી માંસને ખાવા ઇચ્છતી જરા-રૂપી મહાઉદ્ધત બિલાડી વિષયરૂપી ખાડાને ખોદનારા યૌવનરૂપી ઉંદરને ખાઈ જાય છે અને અત્યંત આનંદમાં આવી જાય છે. આ દેહરૂપી જંગલમાં જરારૂપ ફાવડી ચીસો પાડે છે, ત્યારે જેવું ભૂંડું થાય છે, તેવું ભૂંડુ જગતમાં બીજા કોઈ પણ ઉત્પાતથી થતું નથી. ઉધરસ તથા શ્વાસ-રૂપ છિમછિમાટવાળી અને દુઃખરૂપી ધુમાડાથી મૂંઝવી દેનારી આ જરારૂપી જ્વાળા જેના શરી-રમાં બળતી હોય તેને બળેલો જ સમજવો.[૨૪–૨૭] હે પિતા! જેનાં પાંદડાં ધોળાં થઈ ગયાં હોય છે એવી પાતળી ફૂલવેલ જેમ જીરણતાથી વાંકી વળી જાય છે, તેમ જેના અવયવો ફિક્કા પડી ગયા હોય છે, એવી માણસોની આ પાતળી દેહરૂપી વેલ ઘડપણથી વાંકી વળી જાય છે.[૨૮] હે મુનિ! મરણરૂપી માતંગ જરારૂપી કપૂરથી ધોળી થયેલી કાયારૂપી કેળ વૃક્ષને તુરત ઉખેડી નાખે છે.[૨૯] હે મુનિ! મરણરૂપી રાજા આવવાને સજ્જ થાય છે, ત્યારે જરારૂપી ધોળા ચામરવાળી રોગો તથા ઉદ્વેગોની સેના આગળથી જ નીકળે છે.[૩૦] હે મુનિ! જુઓ, જેઓ કોઈ પણ શત્રુઓથી યુદ્ધમાં જિતાયા ન હોય અને પર્વતની ગુફામાં પેસી ગયા હોય, તેઓ પણ જરારૂપ બુઢ્ઢી રાક્ષ-સીથી થોડી વારમાં જિતાય જાય છે.[૩૧] જરા-રૂપી હિમ પડવાથી શરીરરૂપી ઘર વાંકું વળી જાય છે અને ઇન્દ્રિયરૂપી બાળકો તેમાં કાંઈ પણ ક્રિયા કરી શકતાં નથી. લાકડીરૂપ ત્રીજા પગવાળી અને વારંવાર ઠેસો ખાતી જરારૂપી બુઢ્ઢી વેશ્યા ઉધરસ અને અધોવાયુરૂપ મૃદંગ વાગતાં નાચ્યાં કરે છે. આ સંસારરૂપી રાજાને વ્યવહાર કરવાના ગંધોથી* ભરેલી દેહરૂપી સભામાં માથા પર રહેલી જરારૂપી ચામરની શોભા ઝળકી રહે છે.[૩૨–૩૪] હે મુનિ! જીવિતની આશારૂપ તળાવમાં રહેલું શરીરરૂપી નગર વૃદ્ધા-વસ્થારૂપી ચંદ્રના ઉદયથી ધોળું થઈ જાય છે, એટલે તુરત જ મરણરૂપી કુમુદ તેમાં ખીલી આવે છે. જરારૂપી કળીચૂનાના લીંપણથી ધોળા થયેલા શરીરરૂપી અંતઃપુરમાં અશક્તિ, પીડા અને આપદા એ ત્રણ રાણીઓ ઘણા સુખથી રહે છે.[૩૫,૩૬] હે મુનિ! પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં મરણના અગ્રણીરૂપ ઘડપણ અવશ્ય આવીને પોતાનો પ્રભાવ દેખાડે છે. એવા શરીરમાં મને મંદમતિવાળાને શો વિશ્વાસ આવે![૩૭] હે પિતા! ઘડપણ આવ્યા છતાં પણ જીવવું, એવો આ દુઃખમય જીવિતમાં દુરાગ્રહ રાખવો એ વ્યર્થ જ છે. કારણ કે જગતમાં કોઇથી પણ નહિ જિતાયેલી એ વૃદ્ધાવસ્થા માણસોના સઘળા મનોરથોને ધૂળધાણી કરી નાખે છે.[૩૮]

किं तेन दुर्जीवितदुर्ग्रहेण जरागतेनाऽपि हि जीव्यते यत्। जरा जगत्यामजिता जनानां सर्वेषणास्तात तिरस्करोति ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'જરાજુગુપ્સા*' એ નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

सर्ग २३ मो×

કાળવર્ણન

॥ राम उवाच ॥

विकल्पकल्पनानल्पजल्पितैरल्पबुद्धिभिः । भेदैरुद्दुरतां नीतः संसारकुहरे भ्रमः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ—અનેક જાતના લાભોની કલ્પના સંબંધી ઘણી ઘણી વાતો કરનારા

* ચંદન આદિ સુગંધો અને અધોવાયુ આદિ દુર્ગંધો.

* વૃદ્ધાવસ્થામાં કાંઈ પણ પારમાર્થિક સાધનો સાધી શકવાનો પ્રાયશઃ સંભવ નથી. માટે વિવેકીએ ઉપર કહેલા દોષોવાળી વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવા પહેલાં જ પારમાર્થિક સાધનો સાધી લેવાં.

× આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં સર્વ પ્રાણીઓની અનેક ક્રિયાઓને કરનારા કાળનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

દેહાભિમાની લોકોએ શત્રુમિત્ર અને રાગદ્વેષ આદિ અનેક ભેદોથી આ બ્રહ્માંડના છિદ્રમાં ખોટી પકડને અત્યંત દૃઢ કરી મૂકી છે.[૧] જાળની પેઠે દૂરથી પણ ખેંચી લઈને બાંધી લેનારા વિષયોના પાંજરા જેવા આ દેહમાં વિવેકી પુરુષોને કેમ જ વિશ્વાસ આવે? એ તો બાળક જ અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા ફળને ખાવાની ઇચ્છા કરે.[૨] કેટલાકને આવા ક્ષુદ્ર સંસારમાં પણ તુચ્છ સુખની આશા હોય છે; કાળરૂપી ઉંદર તે આશારૂપી તંતુને પણ અશેષે કાતરી નાખે છે.[૩] વડવાનલ જેમ સમૃદ્ધ સમુદ્રને ગળી જાય છે, તેમ આ સર્વભક્ષી કાળ આ જગતમાં જન્મ પામેલી એકેએક વસ્તુને ગળી જાય છે.[૪] કાળરૂપી ભયંકર મહેશ્વર એકસરખી રીતે આ સઘળા દૃશ્ય પદાર્થોની સ્થિતિનો કોળિયો કરી જવા માટે સજ્જ થઈ રહે છે.[૫] અનંત બ્રહ્માંડોને ગળી જનારો અને જગતમાં વ્યાપી રહેલો આ કાળરૂપી દેવ મોટા મોટા પુરુષોને તોડવામાં પણ ઘડીની ઢીલ કરતો નથી.[૬] વાસ્તવિક રીતે અલક્ષ્યરૂપવાળો છતાં યુગ, સંવત્સર તથા કલ્પ આદિ રૂપોથી કાંઈક પ્રકટતા પામેલો એ કાળ સર્વ જગતને વશ કરીને રહ્યો છે.[૭] જેમ સરપોને ગરુડ ગળી ગયો હતો, તેમ આ કાળ જેઓ રૂપવાળા હતા, જેઓ સારાં કામ કરનારા હતા અને જેઓ મેરુપર્વત સમાન ભારે હતા, તેમને પણ ગળી ગયો છે.[૮] નિર્દય, પથરા જેવો કઠિન, વાઘ જેવો ક્રૂર, કરવત જેવો કર્કશ, કંગાળ અને અધમ એવો આ કાળ, જેને ગળી જતો નથી એવી કોઈ વસ્તુ આજ સુધી થઈ નથી[૯] સર્વને કોળિયારૂપ કરવામાં જ તત્પર રહેનારો આ બહુભક્ષી કાળ પર્વતોને પણ ખાઈ જાય છે અને એમ અનંત બ્રહ્માંડોને ખાતાં છતાં પણ તે ધરાતો નથી.[૧૦] નટની પેઠે અનેક રૂપો ધારણ કરીને આ કાળ સંસારરૂપી નાટકમાં તે તે વસ્તુઓનું હરણ કરે છે, તેમનો વિનાશ કરે છે, તેમની નવી ઉત્પત્તિ કરે છે, તેમને ખાઈ જાય છે અને તેમનું ઉચ્છેદન કરે છે.[૧૧] પોપટ જેમ દાડમનાં બીજને ફોલી ફોલીને ખાઈ જાય છે, તેમ કાળ જગતમાં જુદા જુદા રહેલાં પદાર્થોને વીંખીવીંખીને નિરંતર ખાયા કરે છે.[૧૨] વૃદ્ધિ પામેલા લોકોરૂપી કમળોના વનમાં રહેલો અને પાપપુણ્યરૂપી દંતૂશળની અણીઓથી પ્રાણીઓરૂપી પાંદડાંઓને છૂંદી નાખતો આ કાળરૂપી હાથી સર્વદા ગાજ્યા જ કરે છે.[૧૩] જેમનું મૂળ બ્રહ્મા છે અને મોટા દેવતાઓ ફળ છે, એવા બ્રહ્માંડોરૂપી વૃક્ષોવાળા બ્રહ્મરૂપી વિશાળ વનમાં કાળ ચારે બાજુ વ્યાપીને રહેલો છે.[૧૪] રાત્રિઓરૂપી ભમરાવાળાં અને દિવસરૂપી ફૂલવાળાં વર્ષો, કલ્પો તથા તેમના અંતર્ગત કળારૂપ લતાઓની પૂર્ણ રચના કર્યા કરતો આ કાળરૂપી પુરુષ કદી પણ કાયર થતો નથી.[૧૫] હે મુનિ! આ ધુતારાઓનાં શિરોમણિરૂપ કાળ, ભેદતાં ભેદાતો નથી, બાળતાં બળતો નથી અને દેખાતાં છતાં પણ દેખાતો નથી.[૧૬] વિસ્તાર પામેલો આ કાળ, ભારે ભારે મનોરથની પેઠે એક પલકારામાં કોઈ વસ્તુને એકદમ ઉત્પન્ન કરે છે અને કોઈ વસ્તુનો એકદમ નાશ કરી નાખે છે. કશોલી રીતભાતવાળી અને પ્રાણીઓનાં કષ્ટથી જ પુષ્ટ થતી પોતાની ચેષ્ટાથી આ કાળ દેહાદિકના અધ્યાસવાળા જીવોને સ્વર્ગ તથા નરક આદિમાં ફેરવ્યા કરે છે.[૧૮] પોતાનો સ્વભાવ કેવળ પેટ ભરવાનો જ હોવાથી એ કાળ ખડ, ધૂળ, ઇન્દ્ર, મેરુ, પાંદડાં અને સમુદ્ર વગેરે સઘળા પદાર્થોને ગળી જવા સારુ જ સજ્જ રહે છે.[૧૯] આ કાળમાં જ પૂરું ક્રૂરપણું છે, પૂરું લોભીપણું છે, પૂરું દુર્ભાગ્યપણું છે અને પૂરું ચપળપણું છે.[૨૦] જેમ બાળક બે દડા ઉછાળી ઉછાળીને પોતાના આંગણામાં રમે છે, તેમ કાળ પણ જાણે પોતાની લીલાથી સૂર્ય તથા ચંદ્રને ઉછાળી ઉછાળીને આકાશમાં રમે છે.[૨૧] કલ્પ પૂરો થાય છે, ત્યારે

એ કાળરૂપી કાપાલિક સઘળાં પ્રાણીઓનો વિનાશ કરીને અને પગ સુધી તેમનાં હાડકાંઓની માળાઓ પહેરીને નાચ્યા કરે છે.[૨૨] પ્રલયકાળમાં નિરંકુશ આચરણવાળા એ કાળનાં અંગોમાંથી નીકળેલા પવનોને લીધે મેરુપર્વત આકાશમાં ભોજપત્રની પેઠે ઊડ્યા કરે છે.[૨૩] એ કાળ રુદ્ર થઇને પાછો ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા, શુક્ર, તથા કુબેરરૂપ થાય છે; અને વળી પાછો કોઈરૂપ નહિ એવો થઈ જાય છે.[૨૪] જેમ સમુદ્ર પોતાનામાં ઊઠતા અને બેસી જતા તરંગોને રાત્રિદિવસ ધારણ કરે છે, તેમ કાળ પોતાનામાં નિરંતર ઉત્પન્ન થતી અને નિરંતર પ્રલય પામતી અનેક દેખાવવાળી સૃષ્ટિઓને ધારણ કરે છે.[૨૫] જેમ કોઈ માણસ વૃક્ષોમાંથી પાકાં ફળોને પાડ્યા કરે છે, તેમ કાળ મહાકલ્પોમાંથી પાકેલા દેવ તથા દૈત્યોના સમૂહોને પાડ્યા કરે છે.[૨૬] આ કાળ બ્રહ્માંડોરૂપી ફળોવાળું 'ઊમરા'નું એક મહાવૃક્ષ છે. તે ફળો વારંવાર પડ્યાં કરે છે અને તેમાં પ્રાણીઓરૂપી મચ્છરો ગણગણ્યા કરે છે.[૨૭] પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ પ્રિયતમાની સાથે રહીને આ કાળ બ્રહ્મરૂપી ચાંદનીને લીધે પ્રફુલ્લિત થયેલી જગતરૂપ કુમુદિનીથી પોતાના શરીરને વિનોદ કરાવે છે.[૨૮] જેમ મોટા પર્વત અનંત તથા અપાર પાયાથી પોતાના ઊંચા શરીરને ટકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ અનંત અને અપાર બ્રહ્મરૂપી પાયાથી પોતાના ઊંચા શરીરને ટકાવીને રહ્યો છે.[૨૯] આ કાળ કોઈ સ્થળે અંધારા જેવું કાળું કાર્ય કરે છે, કોઈ સ્થળે વિસ્તારવાળું ઊજળું કાર્ય કરે છે અને કોઈ સ્થળે એ બન્નેથી જુદા જ સ્વભાવવાળું કાર્ય કર્યા કરે છે.[૩૦] જેમ માણસ બહુજ બોજાવાળી પૃથ્વી પર પગ ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ જેમાં અનંત પ્રાણીઓના સંસારોનો લય થાય છે એવી બ્રહ્મની દૃઢ સત્તા પર સ્થિર પગે રહ્યો છે.[૩૧] એ કાળ કોઈ રીતે કાયર થતો નથી, કોઈના પર પ્રેમ કરતો નથી, એ આવતો નથી, જતો નથી અને સેંકડો મહાકલ્પ વીતતાં પણ એ અસ્ત કે ઉદય પામતો નથી.[૩૨] કાળજી ધર્યા વગર, ભારે અનાસ્થાથી (બેદરકારીથી) જગતમાં ફેરફાર કરવાની રમત કરીનેજ તે પોતાના વિશાળ શરીરને રાજી રાખ્યા કરે છે.[૩૩] એ કાળ રાત્રિરૂપી કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થનારી અને વાદળાંરૂપી ભ્રમરોવાળી દિવસોરૂપી રાતાં કમળોની પંક્તિને પોતાના સ્વરૂપરૂપી તળાવમાં તે પ્રકટ કર્યા કરે છે.[૩૪] કાળરૂપી લોભી ધૂળધોયો રાત્રિરૂપ કાળી અને જૂની સાવરણી લઈને મેરુપર્વતની પાસે વીખરાયેલા સૂર્યના પ્રકાશરૂપી સોનાના ભૂકાને ઉસરડ્યા કરે છે.[૩૫] કૃપણપણાને લીધે તે કાળ પોતાની ચેષ્ટારૂપ આંગળીથી સૂર્યરૂપી દીવીને ખૂણાઓમાં ફેરવ્યાં કરે છે અને જગતરૂપી ઘરમાં કઈ વસ્તુ ક્યાં પડી છે તેની ખોળમાં રહે છે.[૩૬] દિવસરૂપી મટકાંવાળાં સૂર્યરૂપી નેત્રથી જોઇને એ કાળ જગતરૂપી જૂના વનમાંથી બહુજ પાકેલાં લોકપાલોરૂપી ફળો ખાયા કરે છે.[૩૭] જગતરૂપી જૂની ઝૂંપડીમાં વીખરાયેલા ગુણવાન લોકરૂપી મણિઓને એ કાળ અનુક્રમે ઘણી ઊંડાઈવાળા મૃત્યુરૂપી ડાબલામાં નાખતો જાય છે.[૩૮] ઉત્તમ લોકોરૂપી રત્નોને જે હાર ગુણોના* સમાગમથી અત્યંત તેજસ્વી થાય છે, તેને કાળ પોતાના અંગમાં શણગારની પેઠે ધારણ કરે અને વળી તેને કાપી નાખે છે.[૩૯] આ ચપલ કાળ દિવસરૂપી હંસોએ અનુસરેલી અને તારાઓરૂપી કેસરાવાળી રાત્રિરૂપી કાળાં કમળોની માળાને નિરંતર કંકણની પેઠે ધારણ કરી રહ્યો છે.[૪૦] એ કાળરૂપી કસાઈ પર્વત, સમુદ્ર, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીરૂપ ચાર શિંગડાંવાળા જગતરૂપી ઘેટાઓને માર્યા કરે છે અને પ્રત્યેક દિવસે તારાઓરૂપી લોહીના છાંટાઓ જોઈને તેમને પણ ચાટી જાય છે. ચંદ્રની પેઠે જુવાનીરૂપ કમલિનીને સંકોચ આપનારો અને કેસરી-

* વિદ્યા આદિ સદ્‌ગુણો અને દોરાઓ.

સિંહની પેઠે આયુષ્યરૂપી હાથીઓને ફાડી નાખનારો આ કાળ જેનું હરણ કરતો ન હોય એવી તુચ્છ કે અતુચ્છ કોઈ પણ વસ્તુ નથી.[૪૧,૪૨] જીવોને ચૂર્ણરૂપ કરીને મૃત્યુના મુખમાં નાખનારા પ્રલયરૂપી ક્રીડાવિલાસ કરીને કાળ પોતે કાર્ય પદાર્થોના અભાવવાળો થાય છે. પ્રલય વખતે તે અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થનો પ્રકાશ કરનારા બ્રહ્મચૈતન્યથી નિજ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લે છે, એટલે તેનાથી તે જુદો પ્રતીત થતો નથી.[૪૩] એ પ્રમાણે પ્રલયમાં વિશ્રાંતિ લઈ તે પાછો સૃષ્ટિના સમયમાં પોતે જ જગતનો કર્તા, ભોક્તા, સંહાર કરનાર અને સ્મરણ કરનાર આદિ સઘળાં રૂપવાળો થાય છે.[૪૪] અકળ બુદ્ધિથી પણ જેમનાં રહસ્યને કોઈ કળી શકતું નથી એવાં સારાંનરસાં સઘળાં પ્રકારનાં શરીરોને પ્રકટ કરતો અને વળી તેમને તુરત જ લીન કરી નાખતો, આ કાળ અહીં ક્રીડા કર્યા જ કરે છે. સર્વ લોકોમાં એ કાળનું બળ પ્રસિદ્ધ જ છે.×[૪૫]

सकलमप्यकलाकलितांतरं सुभगदुर्भगरूपधरं वपुः। प्रकटयन्सहसैव च गोपयन् विलसतीह हि कालबलं नृप ॥ ४५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'કાલાપવાદ' એ નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

× એવા બળવાન કાળનું સ્મરણ રાખી મુમુક્ષુએ પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર જેમ બને તેમ શીઘ્ર કરી લેવો જોઈએ.

સર્ગ ૨૪ મો+

કાળનું રાજકુમારરૂપે વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

असोढ़ामरलीलस्य दूरास्तसकलापदः। संसारे राजपुत्रस्य कालस्याकलितौजसः ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ—પરમાત્મારૂપ રાજાનો પુત્ર આ કાળ છે. સઘળી આપત્તિઓ તેનાથી દૂર રહી છે અને તેનાં પરાક્રમ અપાર છે. હું તેના ચરિત્રનું વર્ણન કરું છું.[૧] જગતરૂપી જૂના જંગલના જાળામાં એ કાળ રાંક અને મૂઢ પ્રાણીઓરૂપી મૃગના સમૂહનો નાશ કરવારૂપ મૃગયા રમ્યા કરે છે.[૨] જેના એક ભાગમાં વડવાનલરૂપી સુંદર કમળ શોભ્યા કરે છે એવો પ્રલયકાળનો મહાસાગર એને રમવાની સુંદર નદીરૂપ છે.[૩] કડવા, તીખા તથા ખાટા રસોવાળાં તથા દહીંદૂધના સાગરોવાળાં વાસી જગતોથી એને સવારના શિરામણનું કામ ચાલે છે.[૪] સઘળી દેવીઓ સાથેની જે કાળરાત્રિ ચાતુરીથી ફર્યા કરે છે, જે સંસારરૂપી વનમાં વિહાર કરવાને જોડાયેલી છે અને જે વાઘણની પેઠે પ્રાણીઓના સમૂહનો ઘાત કરનારી છે, તે એ કાળરૂપ રાજકુમારની પ્રિય સ્ત્રી છે.[૫] કમળ, ઉત્પલ અને કલ્હારરૂપી ફૂલતી જાળીઓવાળી આ પૃથ્વી એ કાળના હાથમાં રહેલી રસભરેલી પીવાની પ્યાલીરૂપ છે.[૬] ગર્જના કરતો, વિકટ રીતે પંજા પછાડતો અને કેશવાળીથી વિકટ તથા પુષ્ટ ખભાવાળો નૃસિંહાવતાર એ કાળના હાથના પાંજરામાં શિકારીબાજરૂપ છે. બ્રહ્માંડોની માળાઓ પહેરી લેવાને લીધે ઘણાં તૂંબડાંવાળી વીણા જેવો લાગતો અને શરદ્ઋતુના આકાશ જેવી શ્યામ કાંતિવાળો સંહારભૈરવ નામનો દેવ, એ કાળરૂપી રાજકુમારને રમવાના કોયલના બચ્ચારૂપ છે.[૮] નિરંતર ચકચકિત આ-

+ આ ચોવીસમા સર્ગમાં કાળનું રાજકુમારરૂપે વર્ણન કરવામાં આવશે.

એ કાળરૂપી કાપાલિક સઘળાં પ્રાણીઓનો વિનાશ કરીને અને પગ સુધી તેમનાં હાડકાંઓની માળાઓ પહેરીને નાચ્યા કરે છે.[૨૨] પ્રલયકાળમાં નિરંકુશ આચરણવાળા એ કાળનાં અંગોમાંથી નીકળેલા પવનોને લીધે મેરુપર્વત આકાશમાં ભોજપત્રની પેઠે ઊડ્યા કરે છે.[૨૩] એ કાળ રુદ્ર થઇને પાછો ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા, શુક, તથા કુબેરરૂપ થાય છે; અને વળી પાછો કોઈરૂપ નહિ એવો થઈ જાય છે.[૨૪] જેમ સમુદ્ર પોતાનામાં ઊઠતા અને બેસી જતા તરંગોને રાત્રિદિવસ ધારણ કરે છે, તેમ કાળ પોતાનામાં નિરંતર ઉત્પન્ન થતી અને નિરંતર પ્રલય પામતી અનેક દેખાવવાળી સૃષ્ટિઓને ધારણ કરે છે.[૨૫] જેમ કોઈ માણસ વૃક્ષોમાંથી પાકાં ફળોને પાડ્યા કરે છે, તેમ કાળ મહાકલ્પોમાંથી પાકેલા દેવ તથા દૈત્યોના સમૂહોને પાડ્યા કરે છે.[૨૬] આ કાળ બ્રહ્માંડોરૂપી ફળોવાળું 'ઊંબરા'નું એક મહાવૃક્ષ છે. તે ફળો વારંવાર પડ્યાં કરે છે અને તેમાં પ્રાણીઓરૂપી મછરો ગણગણ્યા કરે છે.[૨૭] પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ પ્રિયતમાની સાથે રહીને આ કાળ બ્રહ્મરૂપી ચાંદનીને લીધે પ્રફુલ્લિત થયેલી જગતરૂપ કુમુદિનીથી પોતાના શરીરને વિનોદ કરાવે છે.[૨૮] જેમ મોટો પર્વત અનંત તથા અપાર પાયાથી પોતાના ઊંચા, શરીરને ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ અનંત અને અપાર બ્રહ્મરૂપી પાયાથી પોતાના ઊંચા શરીરને ટેકાવીને રહ્યો છે.[૨૯] આ કાળ કોઈ સ્થળે અંધારા જેવું કાળું કાર્ય કરે છે, કોઈ સ્થળે વિસ્તારવાળું ઊજળું કાર્ય કરે છે અને કોઈ સ્થળે એ બન્નેથી જુદા જ સ્વભાવવાળું કાર્ય કર્યા કરે છે.[૩૦] જેમ માણસ બહુજ બોજાવાળી પૃથ્વી પર પગ ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ જેમાં અનંત પ્રાણીઓના સંસારોનો લય થાય છે એવી બ્રહ્મની દૃઢ સત્તા પર સ્થિર પગે રહ્યો છે.[૩૧] એ કાળ કોઈ રીતે કાયર થતો નથી, કોઈના પર પ્રેમ કરતો નથી, એ આવતો નથી, જતો નથી અને સેંકડો મહાકલ્પ વીતતાં પણ એ અસ્ત કે ઉદય પામતો નથી.[૩૨] કાળજી ધર્યા વગર, ભારે અનાસ્થાથી (બેદરકારીથી) જગતમાં ફેરફાર કરવાની રમત કરીને જ તે પોતાના વિશાળ શરીરને રાજી રાખ્યા કરે છે.[૩૩] એ કાળ રાત્રિરૂપી કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થનારી અને વાદળાંરૂપી ભ્રમરોવાળી દિવસોરૂપી રાતાં કમળોની પંક્તિને પોતાના સ્વરૂપરૂપી તળાવમાં તે પ્રકટ કર્યા કરે છે.[૩૪] કાળરૂપી લોભી ધૂળધોયો રાત્રિરૂપ કાળી અને જૂની સાવરણી લઈને મેરુપર્વતની પાસે વીખરાયેલા સૂર્યના પ્રકાશરૂપી સોનાના ભૂકાને ઉસરડ્યા કરે છે.[૩૫] કૃપણપણાને લીધે તે કાળ પોતાની ચેષ્ટારૂપ આંગળીથી સૂર્યરૂપી દીવીને ખૂણાઓમાં ફેરવ્યાં કરે છે અને જગતરૂપી ઘરમાં કઈ વસ્તુ કયાં પડી છે તેની ખોળમાં રહે છે.[૩૬] દિવસરૂપી મટકાંવાળાં સૂર્યરૂપી નેત્રથી જોઇને એ કાળ જગતરૂપી જૂના વનમાંથી બહુજ પાકેલાં લોકપાલોરૂપી ફળોને ખાયા કરે છે.[૩૭] જગતરૂપી જૂની ઝૂંપડીમાં વીખરાયેલા ગુણવાન લોકરૂપી મણિઓને, એ કાળ અનુક્રમે ઘણી ઊંડાઈવાળા મૃત્યુરૂપી ડાબલામાં નાખતો જાય છે.[૩૮] ઉત્તમ લોકોરૂપી રત્નોનો જે હાર ગુણોના* સમાગમથી અત્યંત તેજસ્વી થાય છે, તેને કાળ પોતાના અંગમાં શણગારની પેઠે ધારણ કરે અને વળી તેને કાપી નાખે છે.[૩૯] આ ચપલ કાળ દિવસરૂપી હંસોએ અનુસરેલ અને તારાઓરૂપી કેસરાવાળી રાત્રિરૂપી કાળ કમળોની માળાને નિરંતર કંકણની પેઠે ધારણ કરી રહ્યો છે.[૪૦] એ કાળરૂપી કસાઈ પર્વત સમુદ્ર, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીરૂપ ચાર શિંગડાંવાળા જગતરૂપી ઘેટાઓને માર્યા કરે છે અને પ્રત્યે દિવસે તારાઓરૂપી લોહીના છાંટાઓ જોઈ તેમને પણ ચાટી જાય છે. ચંદ્રની પેઠે જુવાનરૂપ કમલિનીને સંકોચ આપનારો અને કેસર

* વિદ્યા આદિ સદ્‌ગુણો અને દોરાઓ.

સિંહની પેઠે આયુષ્યરૂપી હાથીઓને ફાડી નાખનારો આ કાળ જેનું હરણ કરતો ન હોય એવી તુચ્છ કે અતુચ્છ કોઈ પણ વસ્તુ નથી.[૪૧,૪૨] જીવોને ચૂર્ણરૂપ કરીને મૃત્યુના મુખમાં નાખનારા પ્રલયરૂપી ક્રીડાવિલાસ કરીને કાળ પોતે કાર્ય પદાર્થોના અભાવવાળો થાય છે. પ્રલય વખતે તે અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થનો પ્રકાશ કરનારા બ્રહ્મચૈતન્યથી નિજ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લે છે, એટલે તેનાથી તે જુદો પ્રતીત થતો નથી.[૪૩] એ પ્રમાણે પ્રલયમાં વિશ્રાંતિ લઈ તે પાછો સૃષ્ટિના સમયમાં પોતે જ જગતનો કર્તા, ભોક્તા, સંહાર કરનાર અને સ્મરણ કરનાર આદિ સઘળાં રૂપવાળો થાય છે.[૪૪] અકળ બુદ્ધિથી પણ જેમનાં રહસ્યને કોઈ કળી શકતું નથી એવાં સારાંનરસાં સઘળાં પ્રકારનાં શરીરોને પ્રકટ કરતો અને વળી તેમને તુરત જ લીન કરી નાખતો, આ કાળ અહીં ક્રીડા કર્યા જ કરે છે. સર્વ લોકોમાં એ કાળનું બળ પ્રસિદ્ધ જ છે.×[૪૫]

सकलमप्यकलाकलितांतरं सुभगदुर्भगरूपधरं वपुः। प्रकटयन्सहसैव च गोपयन् विलसतीह हि कालबलं नृपु ॥ ४५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'કાલાપવાદ' એ નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

।

× એવા બળવાન કાળનું સ્મરણ રાખી મુમુક્ષુએ પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર જેમ બને તેમ શીઘ્ર કરી લેવો જોઈએ.

સર્ગ ૨૪ મો+

કાળનું રાજકુમારરૂપે વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

असोढामरलीलस्य दूरास्तसकलापदः।
संसारे राजपुत्रस्य कालस्याकलितौजसः ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ-પરમાત્મારૂપ રાજાનો પુત્ર આ કાળ છે. સઘળી આપત્તિઓ તેનાથી દૂર રહી છે અને તેનાં પરાક્રમ અપાર છે. હું તેના ચરિત્રનું વર્ણન કરું છું.[૧] જગતરૂપી જૂના જંગલના જાળામાં એ કાળ રાંક અને મૂઢ પ્રાણીઓરૂપી મૃગના સમૂહનો નાશ કરવારૂપ મૃગયા રમ્યા કરે છે.[૨] જેના એક ભાગમાં વડવાનલરૂપી સુંદર કમળ શોભ્યા કરે છે એવો પ્રલયકાળનો મહાસાગર એને રમવાની સુંદર નદીરૂપ છે.[૩] કડવા, તીખા તથા ખાટા રસોવાળાં તથા દહીંદૂધના સાગરોવાળાં વાસી જગતોથી એને સવારના શિરામણનું કામ ચાલે છે.[૪] સઘળી દેવીઓ સાથેની જે કાળરાત્રિ ચાતુરીથી ફર્યા કરે છે, જે સંસારરૂપી વનમાં વિહાર કરવાને જોડાયેલી છે અને જે વાઘણની પેઠે પ્રાણીઓના સમૂહનો ઘાત કરનારી છે, તે એ કાળરૂપ રાજકુમારની પ્રિય સ્ત્રી છે.[૫] કમળ, ઉત્પલ અને કહ્લારરૂપી ઝૂલતી જાળીઓવાળી આ પૃથ્વી એ કાળના હાથમાં રહેલી રસભરેલી પીવાની પ્યાલીરૂપ છે.[૬] ગર્જના કરતો, વિકટ રીતે પંજા પછાડતો અને કેશવાળીથી વિકટ તથા પુષ્ટ ખભાવાળો નૃસિંહાવતાર એ કાળના હાથના પાંજરામાં શિકારીબાજરૂપ છે. બ્રહ્માંડોની માળાઓ પહેરી લેવાને લીધે ઘણાં તૂંબડાંવાળી વીણા જેવો લાગતો અને શરદ્ઋતુના આકાશ જેવી શ્યામ કાંતિવાળો સંહારભૈરવ નામનો દેવ, એ કાળરૂપી રાજકુમારને રમવાના કોયલના બચ્ચારૂપ છે.[૮] નિરંતર ચકચકિત આ-

+ આ ચોવીસમા સર્ગમાં કાળનું રાજકુમારરૂપે વર્ણન કરવામાં આવશે.

રવાળું અને દુઃખોરૂપી બાણોની પંક્તિને ફેંક્યા કરતું સંહારરૂપ ધનુષ એના હાથમાં ચારે બાજુ શોભ્યા કરે છે.[૯] લક્ષ્યો (નિશાનો) ફરતાં છતાં અને પોતે પણ ફરતાં છતાં લક્ષ્યોને ચીરી નાખતો, મૃગયાના વિહારમાં ભારે ચતુર, લક્ષ્યોને વીંધનારાઓમાં સર્વોપરિ, જૂના જગતરૂપી વનમાં અનેક ચપળ વૃત્તિઓ કરતો આ સર્વોત્તમ કાળરૂપી રાજકુમાર અહીં ઘણી ચાલાકીથી પ્રાણીઓને માર્યા કરે છે.[૧૦]

अनुत्तमस्त्वधिकविलासपंडितो भ्रमचलन्परिविलसन् विदारयन्। जरज्जगज्जनितविलोलमर्कटः परिस्फुरद्वपुरिह काल ईहते ॥ १० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'કાળવિલાસ' એ નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો*

દૈવ અને ક્રિયારૂપ કાળનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

अत्रैव दुर्विलासानां चूडामणिरिहापरः।
करोत्यत्तीति लोकेऽस्मिन्दैवं कालश्च कथ्यते॥१॥

રામ બોલ્યાઃ—ઉપર કહેલા મહાકાળથી જુદો બીજો બે પ્રકારનો એક કાળ છે. તે મેળ વગરની રીતિવાળાઓમાં શિરોમણિ છે. તેનું પણ હું આ વિષયમાં જ વર્ણન કરું છું. આ જગતમાં જે કાળ ફળને ભોગવાવે છે, તે દૈવ કહેવાય છે; અને જે કાળ ફળને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા કરાવે છે, તે ક્રિયાકાળ કહેવાય છે.[૧] માત્ર પોતાના ચલનરૂપ એવી ક્રિયા વિના ક્રિયાકાળનું બીજું કાંઈ રૂપ, બીજું કાંઈ કામ કે બીજું કાંઈ ધારેલું જાણવામાં આવતું નથી.[૨] જેમ ગરમી હિમના સમૂહને બહુ જ ગાળી નાખે છે, તેમ એ ક્રિયા કાળ આ સઘળાં કૂણાં પ્રાણીઓને બહુ જ ગાળી નાખે છે.[૩] જે કાંઈ આ ભારે વિસ્તારવાળું જગતનું મંડળ જોવામાં આવે છે, તે એ ક્રિયાકાળની નાચવાની શાળા છે અને તેમાં એ બહુ જ નાચ્યા કરે છે.[૪] 'ત્રીજો દૈવ નામનો કાળ છે અને તેનું મહા દારુણ 'કૃતાંત' એવું પણ નામ છે. તે પણ કાપાલિક જેવો વેષ ધરણ કરીને ઉન્મત્તપણાથી જગતમાં નાચ્યા કરે છે.[૫] હે મુનિ! રાગી પુરુષની પેઠે બહુ જ નાચ્યા કરતા એ કૃતાંતનું નિયતિ (સર્વદા ફળનું નિશ્ચિતપણું) રૂપ સ્ત્રીમાં અત્યંત કામીપણું જોવામાં આવે છે. સંસારરૂપી વક્ષઃસ્થલ ઉપર ચંદ્રની કળા જેવો ધોળો શેષનાગ ને ત્રણે લોકમાં વહેંચાયેલો ગંગાનો પ્રવાહ, એ બન્ને દૈવરૂપી કાપાલિકના સવ્ય તથા અપસવ્ય જનોઈરૂપ છે.[૭] હે બ્રહ્મન્! ચંદ્રમંડળ તથા સૂર્યમંડળ એના બે હાથનાં મૂળોમાં સોનાનાં કડાંરૂપ છે અને મેરુપર્વત એના હાથમાં રમવાના કમળરૂપ છે.[૮] તારાઓરૂપ છાંટણાંઓથી વ્યાપેલું, પ્રલયના સમુદ્રના જળમાં ધોવાયેલુ તથા પ્રલયના મેઘરૂપી છેડાઓવાળું આકાશ એના એક વસ્ત્રરૂપ છે. (કાપાલિક લોકો મધ્યમાં છિદ્રવાળી માત્ર એક કંથા જ ગળામાં પહેરી રાખે છે, બીજું કાંઈ વસ્ત્ર રાખતા નથી). એવા રૂપવાળા એ દૈવરૂપી કાપાલિકની આગળ તેની નિયતિરૂપિણી કામિની નિરંતર ચાલતા આડંબરપૂર્વક અનેક કાર્યો કરતી કરતી નાચ્યા કરે છે.[૯,૧૦] હે દેવ! પ્રાણીઓના નિરંતર જવા-આવવાથી ચંચળતાવાળા જગતરૂપી માંડવાની અંદર નાચ્યા કરતી અને જેની ક્રિયાશક્તિ બંધ પડતી નથી એવી એ સ્ત્રીનાં અંગોમાં અનેક ભુવનોની પંક્તિ સુંદર ઘરેણાંરૂપ છે અને પાતાળ સુધી લાંબું આકાશ એના મહાન ચોટલાના મંડળરૂપ છે.[૧૧,૧૨] પ્રાણીઓની ચિચિયારીઓથી દીપતી તથા પાપરૂપી દોરાથી પાતાળરૂપી પગમાં બાંધેલી નરકોની પંક્તિ એની ઘૂઘરીઓરૂપ છે.[૧૩] યમરાજ એના લલાટરૂપ

* આ પચીસમા સર્ગમાં દૈવ અને ક્રિયારૂપ બે પ્રકારના કાળનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

છે અને તેમાં પ્રાણીઓનાં કર્મોની સંખ્યા જણાવનાર ચિત્રગુપ્તરૂપી કસ્તૂરીની ટીપકી છે.[૧૪] એ દેવી પોતાના પતિ દૈવરૂપ કાપાલિકના અભિપ્રાયને અનુસરીને પ્રલયના સમયોમાં ભારે આડંબરથી પર્વતો ફાડવાના મોટા કડાકા કરીને નાચે છે.[૧૫] આમ, સર્વનો સંહાર કરનારી એ નિયતિ નૃત્ય કરી રહી છે, ત્યારે તેની પાછળ કાર્તિક સ્વામીના મરી ગયેલા મોરનાં લટકી રહેલાં પીછાં ઊડ ઊડ કરે છે. ત્યાં રુદ્રનાં વિખરાયેલાં છિદ્રવાળાં પાંચ મસ્તકોમાંની જટાઓના ચન્દ્રો લાંબા થઈને લહેર્યા કરે છે. ત્યાં, ત્રણ નેત્રનાં મોટાં છિદ્રોમાંથી ભારે સુસવાટા ઊઠી રહ્યા છે; અને તેથી તે મસ્તકો ભયંકર લાગે છે. ત્યાં પાર્વતીના ફરફરી રહેલા કેશરૂપી ચામરો ચાલે છે; અને તેમાં કલ્પવૃક્ષનાં સોહામણાં પુષ્પો ગૂંથ્યાં છે. ત્યાં પર્વતો જેવા ભૈરવોના પેટરૂપ ઊંચાંનીચાં થતાં તૂમડાંઓ છે. ત્યાં સેંકડો છિદ્રોમાંથી ધ્વનિ કરતા ઇન્દ્રના શરીરરૂપી ભિક્ષાપાત્ર છે. ત્યાં સુકાઈ ગયેલા મનુષ્યોનાં હાડકાંરૂપ ખટ્વાંગો (ખાટલાના ઈંખિડપળાં) છે. આમ એ કાપાલિકની સ્ત્રી ગગન સુધી વ્યાપેલા પોતાના શરીરને પણ જાણે ચિતરાવી રહી છે.[૧૬-૧૯] મહાકલ્પોમાં સર્વનો સંહાર કરનારી એ કાળકામિની પોતાનાં નૃત્યોમાં આમતેમ ચલાયમાન થતી, અનેક આકારવાળાં માથાઓનાં સમૂહોરૂપ મોટાં કમળોની માળાથી શોભે છે.[૨૦] પ્રલયકાળમાં ઉન્મત્ત થયેલા તે સમયના મેઘરૂપ ડાકલાંઓના પ્રચંડ શબ્દો સાંભળીને તુંબુરુ આદિ ગંધર્વો તેની પાસેથી નાસી જાય છે.[૨૧] ત્યાં કુંડળની પેઠે ચળકતા ચંદ્રમંડળથી શોભી રહેલો અને તારાઓરૂપ ચાંદલાઓથી શોભતા આકાશરૂપ મયૂરપિચ્છથી કેશને શણગારીને આવેલો દૈવરૂપી કાપાલિક, જગતરૂપી નૃત્યશાળામાં નાચ્યા કરે છે.[૨૨] તેના એક કાનમાં સુશોભિત હિમાલય હાડકાંના કુંડલરૂપ છે અને બીજા કાનમાં મેરુપર્વત સુશોભિત સુવર્ણના કુંડલરૂપ છે.[૨૩] ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ એના બે કાનમાં કુંડલરૂપ છે અને તેથી એનું ગંડસ્થળ શોભી રહ્યું છે. 'લોકાલોક' નામના પર્વતનાં શિખરોની પંક્તિ એને ફરતી કટિમેખલા છે.[૨૪] આમતેમ જતી વીજળી એના હાથમાં ડોડી જેવા આકારવાળાં કંકણરૂપ છે. પવનથી ચલાયમાન કરેલી વાદળાંઓની પંક્તિ એની અનેકરંગી કંથારૂપ છે.[૨૫] મહાકાળના હાથથી નંખાયેલા, શેષનાગના શરીરરૂપ મોટા દોરાથી સંબંધ રાખતા અને સઘળો સંસાર જેથી બંધાઈ જાય છે, એવા લાંબા માયારૂપ પાશમાં ગૂંથાયેલી ક્ષય પામેલાં બ્રહ્માંડોમાંથી નીકળેલાં મૃત્યુઓથી બનેલી માળા, એ કાપાલિકના ગળામાં જાણે એકઠાં કરેલાં તીક્ષ્ણ મુશળ, ખડ્ગ, પ્રાસ, ત્રિશૂલ, તોમર અને મુદ્ગરોથી બનેલી માળા હોય એવી શોભે છે.[૨૬,૨૭] જીવતી મગરીઓરૂપ લાંછનોવાળી અને રત્નોનાં તેજથી દીપતી સાત સમુદ્રોરૂપ કંકણોની પંક્તિ એ કાપાલિકના બે હાથના ભૂષણરૂપ છે.[૨૮] વ્યવહારોરૂપી મોટાં ગૂંચળાંવાળી, રજ (ધૂળ અને રજોગુણ) થી ખરડાયેલી અને અંધારા જેવી કાળી સુખદુઃખોની પરંપરા એ કાપાલિકના રૂવાંટાંની પંક્તિરૂપ છે.[૨૯] ઘણાખરા આવા ગુણોવાળો એ દૈવરૂપી કાપાલિક પ્રલયમાં પોતાના તાંડવવાળા નાચને ઘણા કાળ સુધી બંધ પાડી વિસામો લે છે અને પાછા તે બ્રહ્મા તથા રુદ્ર આદિને ઉત્પન્ન કરીને જેમાં ઘણા દેખાવો કરવામાં આવે છે એવી અને જરા, શોક, દુઃખ તથા પરાભવથી શોભતી આ સૃષ્ટિરૂપ નાચની લીલા કરવા માંડે છે.[૩૦,૩૧] જેમ બાળક ગારામાંથી પૂતળાં આદિની રચનાને કાયર થયા વગર કર્યા કરે છે, તેમ એ દૈવરૂપ કાપાલિક પણ પાછો જળોને, વનોને, જુદાંજુદાં બ્રહ્માંડોને, પ્રાણીઓના સમૂહોને અને તે તે સમયને અનુસરતી સ્થિર તથા ચંચળ નવી નવી

રીતભાતોને કાયર થયા વગર કર્યા કરે છે.[૩૨]

भूयः करोति भुवनानि वनांतराणि लोकांतराणि जनजालककल्पनां च। आचारचारुकलनामचलां चलां च पंकायथार्भकजनो रचनामखिन्नः ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'કૃતાંતવિલસિત' એ નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

सर्ग २६ मो*

સંસારદુર્દશા

॥ राम उवाच ॥

वृत्तेऽस्मिन्नेवमेतेषां कालादीनां महामुने। संसारनाम्नि कैवाऽऽस्था मादृशानां वदत्विह ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ—હે મહામુનિ! કાળ આદિનું ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે, તો પછી 'સંસાર' એ નામના પદાર્થમાં મારા જેવાઓને શો વિશ્વાસ રહે?[૧] હે મુનિ! વિષયોની રચનાઓથી અમે વનના હરણિયાઓની પેઠે મોહ પામ્યા છીએ અને દૈવ આદિના હાથે જાણે વેચાયેલા હોઇએ તેમ રહ્યા છીએ.[૨] નીચ કામ કરનારો અને પોતાનું પેટ ભરવામાં જ તત્પર રહેનારો 'કાળ' નામનો આ ધુતારો જગતમાં સર્વ લોકોને નિરંતર આપદાના સમુદ્રમાં જ પાડ્યા કરે છે.[૩] જેમ અગ્નિ ઊના પ્રકાશવાળી જ્વાળાઓથી લોકોને અંદર તથા બહાર બાળે છે, તેમ કાળ પણ પોતાની દારુણ ચેષ્ટાને લીધે લોકોને દુષ્ટ આશાઓથી અંદર તથા બહાર બાળ્યા કરે છે.[૪] ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં પ્રવૃત્તિરૂપી જે મર્યાદા છે, તે નિયમરૂપી કાળની સ્ત્રી છે સ્ત્રીપણાથી તે ચપળ સ્વભાવની છે, જિતેંદ્રિય લોકોને ભમાવનારી છે અને ધીરજને રહેવા પણ દેતી નથી.[૫] કઠોર આચરણવાળો કાળ યુવાન શરીરને પણ ઘરડું બનાવી દે છે અને પછી સર્પ જેમ વાયુને ગળી જાય છે, તેમ તે નિરંતર પ્રાણીઓને ગળી જાય છે. યમરાજ તો નિર્દય પુરુષોનો પણ મહારાજા છે. તે કોઈ પણ દુઃખી માણસ ઉપર દયા કરતો નથી. બાકી સઘળાં પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવામાં ઉદારતા ધરાવનાર પુરુષ તો દુર્લભ જ છે.[૬-૭] હે મુનિ! પ્રાણીઓની સઘળી જાતિઓ તુચ્છ શક્તિવાળી છે અને વિષયોનાં સ્થળો દારુણ તથા અપાર દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાને વાસ્તે જ છે.[૮] આયુષ્ય અત્યંત ચપળ છે, મૃત્યુ અત્યંત કઠિન છે, યુવાની અત્યંત વેગે વહે છે અને બાળપણું મોહમાં જ સરી જાય છે.[૯] લોકો વિષયોની ચિંતાઓથી ઘેરાયા છે, સંબંધીઓ સંસારનાં બંધનરૂપ છે, ભોગો સંસારમાં મોટા રોગરૂપ છે અને તૃષ્ણાઓ ઝાંઝવાનાં પાણી જેવી છે.[૧૦] ઇન્દ્રિયો શત્રુનું કામ કરે છે, પરમાર્થ નહિ જેવો થઈ ગયો છે અને જેનું મન શત્રુ છે એવો આત્મા મનના અભિમાનને લીધે મનરૂપ થઈને પોતેજ પોતાને દુઃખી કરે છે.[૧૧] અહંકાર સ્વરૂપને દૂષિત કરે છે, બુદ્ધિઓ સ્વરૂપની નિષ્ઠારૂપ દઢતાથી રહિત છે, ક્રિયાઓ દુષ્ટ ફળ આપ્યા કરે છે અને મનના વિલાસો સ્ત્રીઓમાં જ (સ્ત્રીઓના પુરુષોમાં જ) લાગ્યા કરે છે.[૧૨] ઇચ્છાઓ કેવળ વિષયોની જ થાય છે, આત્માના ચમત્કારો જાણવામાં આવતા નથી, સ્ત્રીઓ (સ્ત્રીઓના સંબંધમાં પુરુષો) દોષોની સેનાઓરૂપ છે અને શાસ્ત્રો ઉપર પ્રેમ રહ્યો નથી.[૧૩] જે સાચું છે તે ખોટારૂપે સમજાયા કરે છે, ચિત્ત અહંકારમાં લાગેલું છે, પદાર્થો વિનાશ પામવાના પરિણામવાળા છે અને આત્મસ્વરૂપ જાણવામાં આવતું નથી.[૧૪] આકુળતાથી ભરેલી બુદ્ધિ કેવળ તપ્યા કરે છે, વિષયો ઉપર રાગરૂપી રોગ વધ્યા કરે છે અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી.[૧૫] રજોગુણથી સદ્વિચાર હણાઈ જાય છે, મોહ વધતો આવે છે, સત્ત્વગુણ મળતો નથી અને સત્ય વસ્તુ અત્યંત દૂર રહે

* આ છવ્વીસમા સર્ગમાં વૈરાગ્યની સિદ્ધિને માટે સંસારની ભારે દુર્દશાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

છે.[૧૬] જીવન અસ્થિર સ્થિતિને પામ્યું છે, મરણ આવવાને સજ્જ રહ્યું છે, ધીરજ નાશ પામી છે અને નિરંતર તુચ્છ વિષયોમાં પ્રીતિ રહે છે.[૧૭] મતિ મંદપણાથી મેલી થઈ છે, શરીર અવશ્ય નાશ પામનારું છે, દેહમાં જાણે વૃદ્ધાવસ્થા સળગ્યાં જ કરે છે અને પાપકર્મ મનમાં વારંવાર આવ્યા કરે છે.[૧૮] પ્રયત્ન છતાં યુવાની જતી રહે છે, સજ્જનનો સમાગમ દૂર રહે છે, કોઈ લોકનું સુખ અવિચળ જોવામાં આવતું નથી અને પરમાનંદપણું મળતું નથી.[૧૯] મન અંદર મૂંઝાયા કરે છે, પારકાની ઉન્નતિ જોઈને પ્રસન્ન થવું દૂર ગયું છે, ઉજ્જવળ કરણા ઉદય પામતી નથી અને નીચતા દૂરથી ચાલી આવે છે.[૨૦] ધીરપણું અસ્થિર થતું જાય છે, પ્રાણીઓ જન્મ-મરણમાં પરોવાયેલાં છે, દુર્જનનો સમાગમ સુલભ થાય છે અને સજ્જનનો સમાગમ દુર્લભ થઈ પડ્યો છે.[૨૧] સઘળા પદાર્થો જવા-આવવાવાળા છે, વાસના સંસારમાં બાંધ્યા કરે છે અને કાળ પ્રાણીઓના સમૂહને કેવળ કોઈ સ્થળમાં તાણ્યા જ કરે છે.[૨૨] સદુપદેશો જોવામાં આવતા નથી, સારી વાતોને અવકાશ મળતો નથી અને પર્વતો પણ વીંખાઈ જાય છે. આમ છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ? આકાશ પણ લય પામે છે, ભુવનો પણ ખવાઈ જાય છે અને પૃથ્વી પણ પ્રલય પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?[૨૩-૨૪] સમુદ્રો પણ સુકાઈ જાય છે, તારાઓ પણ વીંખાઈ જાય છે અને સિદ્ધ લોકો પણ નાશ પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો વિશ્વાસ રહે ?[૨૫] દાનવો પણ ચિરાઈ જાય છે, ધ્રુવનું જીવિત પણ અધ્રુવ થઈ જાય છે અને દેવતાઓ પણ માર્યા જાય છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?[૨૬] ઇન્દ્ર પણ કાળના મોંમાં ચવાઈ જાય છે, યમ પણ કાળના સપાટામાં આવી જાય છે અને વાયુ પણ સત્તા વગરનો થઈ જાય છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?[૨૭] ચંદ્ર પણ શૂન્ય થઈ જાય છે, સૂર્ય પણ ખંડિત થઈ જાય છે અને અગ્નિ પણ અભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?[૨૮] બ્રહ્મા પણ સમાપ્તિ પામે છે, અજન્મા હરિ પણ હરાઈ જાય છે અને ભવ પણ અભાવને પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?[૨૯] કાળ પણ લય પામે છે, નિયતિ (ફળનું નિશ્ચિતપણું) પણ તણાઈ જાય છે અને અનંત આકાશ પણ ક્ષય પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?[૩૦] જેનું સ્થૂલરૂપ જાણવામાં આવતું નથી અને જેનું સૂક્ષ્મરૂપ સાંભળી, બોલી કે જોઈ શકાતું નથી એવો કોઈ પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં જ માયાથી બ્રહ્માંડોને દેખાડે છે.[૩૧] અભિમાનના અંશને પ્રાપ્ત થઈને રહેલા, સર્વ લોકોની અંદર રહેનારા તે પુરુષથી બાધ નહિ પામતો હોય એવો પદાર્થ ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ નથી.[૩૨] અંદર રહેલા તે પુરુષથી રથની પેઠે પ્રેરાતા પરવશ થયેલા સૂર્યને તે પુરુષ જ નિત્ય શિલા, પર્વતો અને શિખરો વગેરે પ્રદેશોમાં વગડાના ગોળ પથરાની પેઠે ગબડાવ્યા કરે છે.[૩૩] જેની અંદર દેવ અને દૈત્યોના સમૂહ રહેલા છે એવા ભૂગોળને તે પુરુષે જ, છાલથી પાકેલા અખોડની પેઠે જ્યોતિશ્ચક્રથી ચારે બાજુ વીંટી લીધું છે.[૩૪] સ્વર્ગમાં કલ્પાયેલા દેવતાઓને, પૃથ્વીમાં કલ્પાયેલા માણસોને અને પાતાળોમાં કલ્પાયેલા સર્પોને તે પુરુષ સ્વસંકલ્પથી જ જર્જરિત કરી નાખે છે. અરે! જગતના ઈશ્વરની સાથેના યુદ્ધમાં પણ જેણે પરાક્રમ મેળવ્યું છે, તે મહાવીર કાળ અયોગ્ય પ્રકારથી જ જગતને વશ કરીને ફુલાયા કરે છે. પુષ્પોની વૃષ્ટિરૂપ મદની વૃષ્ટિઓથી, દિશાઓના સમૂહને સુગંધિત કરી દેનારો વસંતરૂપી મદોન્મત્ત હાથી, ચિત્તને ચપળ કરી નાખે છે.[૩૫-૩૭] પ્રેમપાત્ર થયેલી સ્ત્રીના ચપળ કટાક્ષોથી પરવશ થયેલા મનને મહાન વિવેક પણ સ્વસ્થ કરવાને સમર્થ નથી.[૩૮] હું

શરીરરૂપી નાવને કોઈ વિવેકરૂપ નાવિક મળતો નથી, તેથી ઇન્દ્રિયો નામના પાંચ મગરો તેને ઊથલપાથલ કરી નાખે છે.[૬] તૃષ્ણારૂપી વેલાઓના વનમાં ફરનારાં મનરૂપી વાંદરાંઓ મનોરથરૂપી વૃક્ષોની સેંકડો શાખાઓમાં કૂદતાં કૂદતાં કાળક્ષેપ કરે છે; પણ તેમના હાથમાં એકે ફળ આવતું નથી.[૭] આપત્કાળ પ્રાપ્ત થતાં પણ ખેદ તથા મોહને દૂર રાખનારા, સંપત્તિના સમયમાં કોઈ જાતનો મનમાં ગર્વ નહિ ધરવાથી શોભા પામેલા અને સ્ત્રીઓની લાલચથી અદૂષિત રહેલાં અંતઃકરણવાળા મહાત્મા પુરુષો આ સમયમાં બહુ જ દુર્લભ છે.[૮] જેઓ હાથીઓની ઘટારૂપી તરંગોવાળા સંગ્રામરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે, તેમને હું શૂરવીર માનતો નથી; પણ જેઓ મનરૂપી તરંગવાળા દેહ તથા ઇન્દ્રિયોરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે, તેમને જ હું શૂર માનું છું.[૯] કોઈ પણ ક્રિયા પરિણામે ક્લેશ વગરના ફળવાળી જોવામાં આવતી નથી. તે ક્રિયા કરીને દુષ્ટ આશાઓથી દૂષિત થયેલી ચિત્તવૃત્તિવાળો આ લોક વિશ્રાંતિ પામે છે.[૧૦] જગતને પ્રીતિથી, દિશાઓના ભાગોને પ્રતાપથી, ઘરને લક્ષ્મીથી અને લક્ષ્મીને વિનયાદિકના બળથી પૂર્ણ કરનારા અખંડ ધૈર્યવાળા મહાત્મા પુરુષો જગતમાં દુર્લભ છે.[૧૧] જો ભાગ્યોદય થયો હોય તો અણિમાઆદિ સિદ્ધિઓના વેગસહિત સઘળી લક્ષ્મીઓ, પર્વતોની શિલાઓથી બનેલી ભીંતની અંદર રહેલા પદાર્થો અને વજ્રથી બનેલા ઘરની અંદર રહેલા સઘળા પદાર્થો પણ પોતાની મેળે નિરંતર ચાલ્યા આવે છે. જેમ ભાગ્યરહિત પુરુષને આપત્તિઓ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ભાગ્યશાળી પુરુષને સંપત્તિઓ પણ પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૨] હે પિતા! પુત્રોને, સ્ત્રીઓને અને ધનને, ભ્રાંતિથી રસાયન જેવાં ઉપકારી માનવામાં આવે છે. પણ તે કોઈ અંતકાળે કામ આવતાં જ નથી. અંતકાળમાં તો બહુ રમણીય વિષયો પણ ઝેરની પેઠે દુઃખદાયી જ થાય છે.[૧૩] વૃદ્ધ પુરુષ દેહ પડવાના સમયમાં ખેદ પામે છે, વિષમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્યના સંગ્રહવગરનાં પોતાનાં કૃત્યોને સંભારી સંભારીને મનમાં બળ્યા કરે છે.[૧૪] નાચી રહેલા મોરના પીંછાના જેવું પુરુષનું ચપળ ચિત્ત પ્રથમ શરીરના સુખની અને ધનની લાલચથી ધર્મને અવકાશ ન રાખે એવી ક્રિયાઓ પાછળ દિવસો ગાળી નાખે છે, એટલે પછી તે કયા ઉપાયથી વિશ્રાંતિ પામે?[૧૫] ક્રિયાઓનાં જ ફળો પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થાય છે અને જે નદીના ઊંચા ઓઢાની જેમ ચંચળ હોવાથી મોં આગળ હોવા છતાં અપ્રાપ્ત જેવાં રહે છે, તેમનાથી દેહાભિમાની લોકો ઠગાય છે.[૧૬] 'આટલાં તુરત કરીશું અને આટલાં પછીથી કરીશું' એમ ધારી રાખવામાં આવતાં અને પરિણામે અનર્થ જ આપનારાં કાર્યો સ્ત્રીઓને રાજી કરવા સારુ મનના વેગથી કરવામાં આવે છે અને તેઓ ઘડપણના છેવટ સુધી માણસના ચિત્તને દુઃખ જ આપ્યા કરે છે.[૧૭] જેમ વૃક્ષોનાં જૂનાં પાંદડાં ભેગાં થઇને તુરત જ વીખરાઈ જાય છે, તેમ વિવેક વિના લોકો ભેગા થઇને પાછા કેટલાક દિવસે વીખરાઇ જાય છે.[૧૮] દિવસમાં વિવેકી લોકોનો સમાગમ અને સત્કર્મો નહિ કરતાં ચારેબાજુ દૂર દૂર ફરી સાયંકાળે ઘરમાં આવીને સૂઈ રહેતા મૂર્ખ વિના બીજા કોને રાત્રે નિદ્રા આવે?[૧૯] સઘળા શત્રુઓને હરાવ્યા પછી અને ચારે બાજુથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયા પછી સંસાર સબંધી સુખોને ભોગવવા લાગીએ છીએ, ત્યાં તો કોણ જાણે ક્યાંથી મૃત્યુ અચાનક ચાલ્યુ આવે છે. અરે! જેમનાં તુચ્છ રૂપને અજ્ઞાનથી જ વધારવામાં આવે છે તથા જે દેખાવ દઇને ક્ષણમાત્રમાં જ અદશ્ય થઇ જાય છે તે આ વિષયો જગતમાં લોકોને ભમાવી રહ્યા છે અને એ લોકો જન્મના કે મૃત્યુના દુઃખને જાણતા જ નથી. પોતે પ્રેમ રાખીને પુષ્ટ કરેલા પ્રાણો જ અભાગિયાં

કર્મોથી બંધાયેલાં પ્રાણીઓરૂપી ઘેટાંઓને અંતે બળાત્કારથી છોડી દે છે અને તેમને કાળના મુખમાં નાખે છે. માટે શરીરને પીડા કરનારા તે પ્રાણને પ્રિય સમજવા નહિ, પણ ખરેખર શત્રુ જ સમજવા.[૨૨] પૃથ્વીમાં ચપળતાવાળો પ્રાણીઓનો સમૂહ ક્ષણભંગુર તરંગોની પંક્તિની પેઠે સર્વદા કયાંયથી તુરત તુરત આવ્યા કરે છે અને પાછો તુરત જ કયાંય જતો રહે છે.[૨૩] જેમ પ્રાણનું હરણ કરવામાં જ તત્પર રહેનારી, રાતાં પલ્લવોવાળી અને ચંચળ ભ્રમરોવાળી ઝેરી ઝાડની ચપળ લતાઓ, રૂપાળી હોવાને લીધે લોકોનાં મનનું આકર્ષણ કરે છે, તેમ ધનનું હરણ કરવામાં જ તત્પર રહેનારી, રાતાં વસ્ત્રોવાળી અને ચંચળ આંખોવાળી સ્ત્રીઓ પણ રૂપાળી હોવાને લીધે પુરુષોનાં મનનું આકર્ષણ કરે છે.[૨૪] આમતેમથી સહેજમાં ભેગી થયેલી અને એક જ સ્થળે જવાના અભિપ્રાયવાળી મિત્ર, સ્ત્રી તથા પુત્ર આદિ વ્યવહારરૂપી માયા દેવોનો ઉત્સવ આદિ યાત્રામાં મળેલા માણસોના મેળા જેવી છે.[૨૫] મિથ્યાભૂત સંસારની રીતિઓ દીવાની ક્ષણિક જ્વાળાઓની પેઠે ઘણી દશાઓને× ભોગવે છે, ઘણા સ્નેહથી+ સંબંધ રાખે છે અને ચંચળતાથી ભરેલી છે. તેમનું સાચું તત્ત્વ જાણવામાં આવતું નથી.[૨૬] આ સંસારની પ્રવૃત્તિરૂપ અભાગણી ચકરી વર્ષાઋતુના પાણીના પરપોટાની પેઠે અસ્થિર છે, છતાં તે પ્રમાદી લોકોનાં મનમાં લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહેવાની પ્રતીતિ કરે છે.[૨૭] જેમ શરદૃઋતુમાં શોભા પામેલા કમળના ગુણો હેમંતઋતુમાં જર્જરા થઇને દૈવગતિથી એવા નાશ પામી જાય છે કે, તેઓ શરદૃઋતુમાં હતા એનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી, તેમ યૌવનમાં શોભા પામેલા શરીરના ગુણો ઘડપણમાં જર્જરા થઇને દૈવગતિથી એવા નાશ પામી જાય છે કે તેઓ યૌવનમાં હતા એનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી.[૨૮] ઝાડ માણસના પ્રયત્ન વિના પોતાની મેળે જ વધીને પોતાની છાયા, ફૂલ તથા ફળ આદિ આપવારૂપ ઘણો ઉપકાર કરે છે. લોકો તેને પણ કુહાડાથી કાપી નાખે છે, ત્યારે આ શરીર તો મૃત્યુનો કશો જ ઉપકાર કરતું નથી, તો મૃત્યુ તેને નહિ કાપે, એવો વિશ્વાસ કેમ રાખી શકાય?[૨૯] મનોહર છતાં પણ અંદર ઘણા ઘણા દોષોથી ભરેલા અને અંતર્ઘાત કરવાને માટે જ ઉત્પન્ન થયેલા ઝેરી ઝાડ જેવા સંબંધી મનુષ્યના* પ્રસંગથી આ કાળમાં દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય.[૩૦] જેઓમાં દોષ નથી એવા કયા વિચારો છે? જેઓમાં દુઃખની બળતરા નથી એવા કયા માર્ગો છે! જેઓમાં ભંગુરતા, નથી એવી કઈ પ્રજા છે! અને જેઓમાં છળ નથી, એવી કઈ ક્રિયાઓ છે?[૩૧] અનેક કલ્પોના સમૂહની ગણતરી કરી જોતાં એક એક મહાકલ્પ સુધી જીવનારા બ્રહ્માઓ પણ સમગ્ર સંખ્યાના એક ક્ષણપર્યંત જ જીવનારા છે. તેથી અનેક વિભાગોવાળા કાળના સમૂહમાં લાંબા અને ટૂંકા જીવનના વિચાર કરવા પણ ખોટા છે.[૩૨] સર્વ સ્થળમાં પર્વતો પથરાના જ છે, પૃથ્વી માટીની જ, છે, વૃક્ષો લાકડાનાં જ છે અને પ્રાણીઓ માંસનાં જ છે. તેઓમાં પુરુષોએ કેવળ નામરૂપના જુદાજુદા સંકેતો બાંધેલા છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે સર્વે પંચભૂતના વિકારરૂપ જ છે, નવા નથી.[૩૩] પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પંચભૂતોના અંશોના સમુદાયને અવિવેકી પુરુષો પોતાની બુદ્ધિથી ઘટ—પટ આદિ પદાર્થો માને છે! પરંતુ વિવેકથી તેમનું પૃથક્કરણ કરીએ તો આ જગત પંચભૂતોથી જુદું હોય એવું જણાતું નથી.[૩૪] હે મહાત્મા! આ જગતમાં વિદ્વાન લોકોના ચિત્તને પણ વિસ્મય આપનારો જે

× બાળપણ આદિ અવસ્થા અને સૂતર આદિની વાટ. + સ્નેહ અને તેલ.

* સ્ત્રીઓને માટે પુરુષલોક.

આશ્ચર્યકારી ચમત્કાર રહ્યો છે, તે કોઈ સાધારણ માણસને સ્વપ્નમાં પણ કદી જાણવામાં આવતો નથી.[૩૫] સંસારની કલ્પના આકાશની લતાના ફળની પેઠે મિથ્યા છે, છતાં પણ તેનું મહત્ત્વ એટલું બધું થઈ ગયું છે કે, તેને લીધે લોભના વિભાગોથી દુઃખી થયેલા લોકોનાં મનમાં (બાલ્યાવસ્થા જઈને ઉત્તરાવસ્થા આવતાં પણ) પરમાત્માના નિરૂપણની વાત ઉદય પામતી નથી.[૩૬] હવે સાધારણ માણસ જો મોટા પુરુષોની બરાબરી કરવા ઇચ્છે છે તો તે પોતાના ચેત્તથી જ હણાય છે અને જેમ પશુ લીલી લતાના ફળની ઇચ્છાથી પર્વતના શિખર ઉપરથી પડે છે, તેમ તે પણ નિઃસંશય ગબડી પડે છે.[૩૭] હમણાંના માણસો પોતાના શરીરના પોષણને માટે જ ઉપયોગ કરીને વિદ્યા, વિનય તથા ધન આદિ સંપત્તિનો વ્યર્થ નાશ કરે છે. તેઓ જેમનાં છાયા, લતા, પાંદડાં ફળ અને ફૂલ ખાડામાં જ પડવાથી લેશમાત્ર પણ કોઈ પ્રાણીઓના કામમાં આવતાં નથી, એવાં ઊંડી ખાડમાં ઊગેલાં વૃક્ષો બરાબર છે.[૩૮] જેમ કાળિયાર મૃગો કોઈ સ્થળમાં કુણાશથી સારા લાગતા અને કોઈ સ્થળમાં કઠિનપણાવાળા ધાડા વનના ભાગોમાં ફર્યા કરે છે, તેમ લોકો પણ કોઈ સમયે કુણાશથી સારા લાગતા અને કોઈ સમયે કઠિન પણાવાળા સંસારસંબંધી ધાડા વિચારોમાં ફર્યા કરે છે.[૩૯] આ શબના સરખાં દૈવનાં કાર્યો પ્રત્યેક દિવસે નવાં નવાં છે, ભયંકર છે, ઉપર ઉપરથી સારાં લાગે એવાં છે, અત્યંત અવ્યવસ્થિત પરિણામવાળા રાગદ્વેષાદિકથી ભરપૂર છે અને પરિણામે દુષ્ટ ફળ પાકવાને લીધે દૂષિત ઉદયવાળાં છે; તેઓ કયા પુરુષોનાં મનને વિસ્મય આપતાં નથી ?[૪૦] જગતમાં હમણાંના લોકો વિષયોમાં આસક્ત રહે છે અને અનેક પ્રકારની કુટિલતાભરેલી કુશળતામાં તત્પર રહે છે. સજ્જન તો સ્વપ્નમાં પણ મળતો નથી; અને સઘળી ક્રિયાઓ અવશ્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરે એવી જ છે. તો મારે આ જીવિતરૂપ દશા શી રીતે કાઢવી, એ હું જાણતો નથી.[૪૧]

जनः कामासक्तो विविधकुकलाचेष्टनपरः स तु स्वप्नेऽप्यस्मिन् जगति सुलभो नाऽद्यसुजनः। क्रिया दुःखासङ्गा विधुरविधुरा नूनमखिला न जाने नेतव्या कथमिव दशा जीवितमयी ॥४१

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં 'નિઃશ્રેયસવિરોધી ભાવાનિત્યતા પ્રતિપાદન'× એ નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

सर्ग २८ मो*

સર્વમાં ફેરફાર થવાના સ્વભાવનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

यच्चेदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजङ्गमम्। तत्सर्वमस्थिरं ब्रह्मन्स्वप्नसंगमसंनिभम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! જે કાંઈ આ સ્થાવરજંગમ જગત જોવામાં આવે છે, તે સઘળું સ્વપ્નમાં મળેલી સભાની પેઠે અસ્થિર છે.[૧] હે મુનિ! આજે જે સુકાયેલા સમુદ્ર જેવો મોટો ખાડો જોવામાં આવે છે, તે બીજે દિવસે સવારમાં વાદળાંઓથી વીંટાયેલો પહાડ બની જાય છે.[૨] વનના સમૂહથી વિસ્તાર પામેલો અને ગગનને ઢાંકી દેતો જે ઊંચો પર્વત હોય છે, તે કેટલેક દિવસે પૃથ્વી બરાબર થઈ જાય છે અથવા

× જ્યાં સુધી વિષયોમાં દૃઢ રાગ હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થઈ શકે નહિ; ને વિષયોમાં રહેલો દૃઢ રાગ સુદૃઢ દોષદર્શન વિના દૂર થતો નથી, માટે સર્વ દૃશ્ય વિષયોમાં દોષદર્શનનું નિરૂપણ આ સર્ગમાં કર્યું છે. જેમ દરિદ્રી મનુષ્ય ધનવાનને ત્યાં રહેલું સુવર્ણ જુએ તથા સ્પર્શ કરે તો પણ તે ભાગ્યહીનને તે દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, તેમ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપવાળા આત્માનું શ્રવણ તથા મનન કર્યાં છતાં પણ વૈરાગ્યરૂપ ભાગ્ય વિના વિષયીજનોને તે આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

* આ અઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં સઘળા પદાર્થોના ફેરફાર થવાના સ્વભાવનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

કૂવો બની જાય છે.[3] જે અંગ આજે રેશમી વસ્ત્રોથી, માળાઓથી અને ચંદનોથી શણગારાયું હોય છે, તે જ અંગ આવતી કાલે દિગંબર દશામાં દૂરના ખાડામાં વીંખાયેલું પડેલું જોવામાં આવે છે.[4] જે સ્થળમાં આજ વિચિત્ર પ્રકારોથી ભરપૂર એક નગર જોવામાં આવે છે, તે સ્થળમાં જ જતે દિવસે ઉજ્જડ રાનની સ્થિતિ જોવામાં આવે છે.[5] હે રાજન્! આજે જે પુરુષ તેજસ્વી થઇને ઘણા દેશોનો અધિપતિ થઈ બેઠો હોય છે, તે પુરુષ કેટલાક દિવસ પછી રાખોડીના ઢગરૂપ થઈ જાય છે.[6] જે મહાભયંકર અને આકાશના મંડળ જેવું કાળું તથા વિશાળ મોટું વન હોય છે, તે જ ધ્વજા–પતાકાઓથી ઢંકાયેલા આકાશવાળી નગરી બની જાય છે.[7] આજે લતાઓથી વીંટાયેલી ભયંકર વનોની જે હાર જોવામાં આવતી હોય છે, તે દિવસો જતાં પાછી ઝાડ અને જળ વગરની મરુભૂમિ થઈ જાય છે. જળની જગ્યાએ સ્થળ થઈ જાય છે અને સ્થળની જગ્યાએ જળ થઈ જાય છે. કાષ્ઠ, જળ અને ખડસહિત સઘળું જગત દિવસો જતાં વિપરીત થઈ જાય છે. યુવાની, બાલ્યાવસ્થા, શરીર અને દ્રવ્યના સમૂહો અનિત્ય છે. અને તેઓ તરંગોની પેઠે નિરંતર એક સ્વભાવને છોડી બીજા સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયા કરે છે.[9,10] જગતમાં, ઘણા વાયુમાં રહેલી નાના દીવાની શિખાની પેઠે જીવતર ચંચળ છે, અને ત્રણે લોકમાં પદાર્થોની શોભા વીજળીના ઝબકારા સમાન છે.[11] જેમ બીજનો સમૂહ વારંવાર પાણી પડવાથી ફેરફાર પામ્યા કરે છે, તેમ આ ઘણાં પ્રાણીઓનો સમૂહ કર્મોની ગતિથી નિરંતર ફેરફાર પામ્યા કરે છે.[12] મનરૂપી પવનથી ઊડી ઊડીને જથાબંધ થયેલા રજોગુણરૂપી વસ્ત્રોવાળી, પ્રાણીઓને ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ લોકમાં ગમન કરાવવારૂપી અભિનયવાળી અને પ્રબળ આડંબરવાળી આ જગતની સ્થિતિ નાચના આવેશથી કૂદકીઓ કર્યા કરતી નટડીની પેઠે ભ્રમણ કરતી જોવામાં આવે છે.[13,14] હે રાજન્! ગંધર્વનગર જેવા અનેક વિચિત્ર ફેરફારોને કરનારી, મોટા મોટા વ્યવહારોરૂપી ચંચળ કટાક્ષોથી મનનું આકર્ષણ કરનારી અને વારે વારે વીજળી જેવા ચપળ દેખાવ દેતી આ સંસારની રચના, જાણે કોઈ વેશ્યા નાચતી હોય તેવી દેખાય છે.[15,16] તે દિવસો, તે વડીલો, તે સંપત્તિઓ અને તે ક્રિયાઓ એ સઘળું જેમ માત્ર સ્મરણમાં જ રહ્યું છે, તેમ આપણે પણ થોડા કાળમાં લોકોના સ્મરણમાં જ રહીશું.[17] આ અભાગણી સંસારની પદ્ધતિ રોજ રોજ ક્ષય પામે છે અને રોજ રોજ પાછી ઉત્પન્ન થાય છે. પણ હજુ સુધી એ અભાગણીનો અંત આવતો નથી. હે વિભુ! માણસો પશુનો જન્મ પામે છે, પશુઓ માણસનો જન્મ પામે છે અને દેવતાઓ અદેવપણું પામે છે, ત્યારે આ સંસારમાં કઈ સ્થિતિ સ્થિર છે? કોઈ પણ નથી.[18,19] પોતાના કિરણોના સમૂહથી પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરતો આ કાળમય સૂર્ય વારંવાર રાત્રિ–દિવસો કાઢી કાઢીને પ્રાણીઓના નાશની અવધિ ઉપર લક્ષ રાખ્યા કરે છે.[20] સમુદ્રનાં જળો જેમ વડવાનળને જ અનુસર્યા કરે છે, તેમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને પ્રાણીઓની સઘળી જાતિઓ પણ નાશને જ અનુસર્યા કરે છે.[21] સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો અને નદીઓ એ સઘળાં વિનાશરૂપ અગ્નિનાં સૂકાં બળતણ છે.[22] ધન, બાંધવો, ચાકરો, મિત્રો અને વૈભવો, એ સઘળું વિનાશના ભયથી બીધેલાને રસવગરનું લાગે છે.[23] જ્યાંસુધી વિનાશરૂપી દુષ્ટ રાક્ષસ સ્મરણપથમાં આવતો નથી, ત્યાં સુધી જ એ પદાર્થો જગતમાં બુદ્ધિમાન પુરુષને ભાવે છે.[24] માણસો ક્ષણમાત્રમાં ઐશ્વર્યને પામે છે, ક્ષણમાત્રમાં દરિદ્રપણાને પામે છે, ક્ષણમાત્રમાં સ્વસ્થપણાને પામે છે અને ક્ષણમાત્રમાં રોગીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ક્ષણે ક્ષણે સ્થિતિમાં ફેરફાર કર્યા કરતા

આ ભૂંડા જગતરૂપી ભ્રમે કયા બુદ્ધિમાન પુરુષોને મોહિત કર્યા નથી?[૨૫,૨૬] આકાશનું મંડળ ક્ષણમાત્રમાં અંધારારૂપી કાદવથી ખરડાઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં તે સોનાના ઝરા જેવા કોમળ પ્રકાશથી શોભવા લાગે છે.[૨૭] ક્ષણમાત્રમાં તે વાદળારૂપી શ્યામ કમળોની પંક્તિઓથી પુરાઈ જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં તે ભારે કડાકાભડાકાથી ભરાઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં તે મૂંગા જેવું બની જાય છે.[૨૮] ક્ષણમાત્રમાં તે તારારૂપી મોતીઓથી દીપે છે, ક્ષણમાત્રમાં તે સૂર્યથી શોભે છે, ક્ષણમાત્રમાં તે ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં એ સઘળાંથી રહિત બની જાય છે.[૨૯] તેજ પ્રમાણે આ જગતની રચના ક્ષણિક સ્થિતિવાળી તથા ક્ષણિક નાશવાળી છે અને ક્ષણે ક્ષણે તે આવજાવ કર્યા કરે છે. તો પછી, કયો ધીર પુરુષ પણ સંસારમાં ભય ન પામે?[૩૦] હે મુનિ! ક્ષણમાત્રમાં વિપત્તિઓ આવે છે, ક્ષણમાત્રમાં સંપત્તિઓ આવે છે, ક્ષણમાત્રમાં જન્મ આવે છે અને ક્ષણમાત્રમાં મરણ આવે છે. ત્યારે કયો પદાર્થ ક્ષણિક નથી?[૩૧] હે ભગવન્! એક માણસ પ્રથમ જુદા પ્રકારનો હોય છે અને થોડાક દિવસ પછી વળી તે જુદા જ પ્રકારનો થઈ જાય છે. માટે સર્વદા એકરૂપે રહેનાર અને સારી પેઠે સ્થિરતાવાળો કોઈ પદાર્થ નથી.[૩૨] ઘડો કપાસના ખેતરમાં ફૂટી જાય તો વસ્ત્રરૂપ થાય છે અને વસ્ત્ર ફાટીને માટીમાં મળી જાય તો ઘડારૂપ થઇ જાય છે; માટે આ સંસારમાં જેનો ફેરફાર થતો નથી એવો કોઈ પદાર્થ જોવામાં આવતો નથી.[૩૩] વધવું, રૂપાંતર પામવું, ઘટવું, નાશ થવો અને પુનર્જન્મ થવો, એ પાંચ વિકારો રાત્રિ-દિવસોની પેઠે પ્રાણીને અનુક્રમે નિરંતર લાગુ પડ્યા કરે છે.[૩૪] કાયરના હાથે શૂર પુરુષ માર્યો જાય છે, એકના હાથે સો જણ માર્યા જાય છે અને કંગાલ લોકો પણ સમર્થપણું પામે છે. આમ જગતમાં બધી ઊથલપાથલ થયાં જ કરે છે.[૩૫] ઇન્દ્રિય આદિની ગતિને લીધે સર્વ લોકો તરંગોની પંક્તિની પેઠે નિરંતર ઊથલપાથલ પામ્યા જ કરે છે.[૩૬] થોડા દિવસ બાલ્યાવસ્થા રહે છે, થોડા દિવસ યુવાનીની શોભા રહે છે અને થોડા દિવસમાં વળી ઘડપણ આવે છે; આમ, દેહમાં પણ એકરૂપપણું નથી, તો બહારની વસ્તુઓમાં એકરૂપપણું રહેવાનો શો વિશ્વાસ રાખવો?[૩૭] નટની પેઠે સર્વ પ્રાણીનું મન ક્ષણમાત્રમાં આનંદ પામે છે, ક્ષણમાત્રમાં ખેદ પામે છે અને ક્ષણમાત્રમાં સૌમ્ય થઈ જાય છે.[૩૮] એક પાસ એક, બીજી પાસ બીજી અને ત્રીજી પાસ ત્રીજી, એમ વસ્તુની રચના કરતો આ વિધાતા ક્રીડા કરતા બાળકની જેમ કાયર થતો નથી.[૩૯] વિધાતા પ્રથમ કેટલાંએકને ભેગાં કરે છે, તેઓમાંથી કેટલાંએકને ઉત્પન્ન કરે છે, વળી તેમને મારીને ખાઈ જાય છે અને સ્વાદ લાગવાને લીધે વળી બીજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. આમ, જે નર ઉત્પન્ન થાય છે તેને રાત્રિદિવસોની પેઠે હર્ષશોક આદિ વિકારો નિરંતર પ્રાપ્ત થાય છે અને પાછા વળે છે.[૪૦] સંસારમાં પડેલો માણસ ક્ષણે ક્ષણે ઉદય-અસ્ત પામ્યા કરે છે; તેની આપત્તિઓ પણ સ્થિર રહેતી નથી અને સંપત્તિઓ પણ સ્થિર રહેતી નથી.[૪૧] સઘળા સમર્થ લોકોને પણ સપાટામાં લઈ લે તેવું આચરણ કરવામાં નિપુણ અને ઘણું કરીને સર્વને વિપત્તિમાં નાખનાર આ કાળ યથેષ્ટ રીતે ક્રીડા કરે છે.[૪૨] કર્મોરૂપ રસોના જેવા તથા વિષમપણાને લીધે અનેક પ્રકારોવાળા ત્રિલોકીની અંદર રહેનારા પ્રાણીઓના સમૂહરૂપ ફળોના સમૂહો, કાળરૂપ પવનનો સપાટો આવવાથી પ્રત્યેક દિવસે જુદા જુદા વિશાળ સંસારરૂપ વૃક્ષોમાંથી પડ્યા કરે છે.[૪૩]

समविषमविपाकतो विभिन्नास्त्रिभुवनभूतपरंपरा फलौघाः । समयपवनपातिताः पतंति प्रतिदिनमाततसंसृतिद्रुमेभ्यः ॥ ४३॥

સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો*

વૈરાગ્યવર્ણન તથા ઉપદેશની માગણી

॥ राम उवाच ॥

इति मे दोषदावाग्निदग्धे महति चेतसि ।
प्रस्फुरन्ति न भोगाशा मृगतृष्णा सरःस्विव ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે દોષદર્શનરૂપ દાવાગ્નિને લીધે મારા વિવેકી ચિત્તમાં વિષયો પરના વિશ્વસનાં બીજ બળી ગયાં છે. આથી, જેમ સરોવરમાં ઝાંઝવાનાં પાણી સ્ફુરતાં નથી, તેમ મારા એ ચિત્તમાં ભોગની આશાઓ સ્ફુરતી નથી.[૧] સંસારની આ ચપળ સ્થિતિ લીમડાની લતાની પેઠે કાળના ક્રમથી પાકવાને લીધે દિવસે દિવસે કડવી થતી જાય છે.[૨] હે રાજન્! કરંજના ઝાડની પેઠે, ઘણા કાંટાવાળા લોકોના ચિત્તમાં, દિવસે દિવસે ભૂંડાઈ વધતી જાય છે અને ભલાપણું ઓછું થતું જાય છે.[૩] સુકાયેલી અડદની સિંગની પેઠે પૃથ્વીમાં દિવસે દિવસે મર્યાદા તુરત તૂટતી જાય છે. અરે! સિંગ તૂટે છે ત્યારે કાંઇક શબ્દ થાય છે, પણ આ મર્યાદા તૂટે છે ત્યારે તો શબ્દ પણ થતો નથી.[૪] હે મુનીશ્વર! જેમાં કોઇ જાતની ચિંતા નથી એવી એકાગ્રતા ચિંતાઓથી ભરેલાં રાજ્યોથી અને વૈભવોના સમૂહોથી ઉત્તમ છે.[૫] ઉદ્યાન મને આનંદ આપે એમ નથી, સ્ત્રીઓ મને સુખ આપે એમ નથી અને ધનની પ્રાપ્તિ મને હર્ષ આપે એમ નથી. હું તો મનની સાથે શાંત જ થવા ધારું છું.[૬] હે પિતા! લોક અનિત્ય તથા દુઃખરૂપ છે, તૃષ્ણા પૂરી પડે એવી નથી અને ચિત્ત ચપળતાથી ઘેરાયલું છે, તો હું કઈ રીતે શાંતિ પામું?[૭] હું મરણને અભિનંદતો નથી, તેમ જીવિતને પણ અભિનંદન આપતો નથી. હું તો જેમ રહું છું તેમજ શાંત રીતે રહીશ. મારે રાજ્યનું ભોગોનું, ધનનું કે તેમના ઉદ્યમોનું શું પ્રયોજન છે? એ સઘળું અહંકારને લીધે થાય છે.[૯] પણ મારો તે અહંકાર જ ગળાઈ ગયો છે. જન્મોની પંક્તિરૂપ ચામડાના દોરડામાં ઇન્દ્રિયોરૂપી દઢ ગાંઠો બંધાયેલી છે. જેઓ તેમાંથી છૂટવાને માટે યત્ન કરે છે તેને જ હું ઉત્તમ સમજું છું.[૧૦] જેમ હાથી ખરીઓ વડે કોમળ કમળને છૂંદી નાખે છે, તેમ કામદેવ માનિનીઓ વડે કોમળ મનને મથી નાખે છે.[૧૧] હે મુનીંદ્ર! સ્વચ્છ બુદ્ધિથી આ બાલ્યાવસ્થામાં જ જો ચિત્તનો ઉપાય કરવામાં નહિ આવે, તો પછી તેનો અવસર જ ક્યાંથી આવશે?[૧૨] જે વિષ કહેવાય છે તે વિષ નથી, પણ વિષયોની વિષમતા એ જ વિષ છે; કારણ કે વિષ તો એક અવતારમાં જ હાનિ પહોંચાડે છે, ત્યારે વિષયો તો જન્માંતરોમાં પણ હાનિ પહોંચાડે છે.[૧૩] આત્મજ્ઞાનીના ચિત્તને સુખ, દુઃખ, મિત્રો, બાંધવો, જીવિત કે મરણ કાંઈ પણ બાધી શકતાં નથી. એટલા માટે હે બ્રહ્મન્! હે પૂર્વાપર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ! હું જે ઉપદેશથી જ્ઞાની થઈને શોક, ભય, તથા પરિશ્રમથી રહિત થાઉં તેવો ઉપદેશ તમે મને તુરત આપો. અજ્ઞપણારૂપી ભયંકર વન વાસનારૂપી જાળાંઓથી વ્યાપ્ત છે, દુઃખોરૂપી કાંટાઓથી ભરપૂર છે અને સંપત્તિઓ તથા વિપત્તિઓરૂપ ઘણા ઊંચાનીચા પ્રદેશોવાળું છે.[૧૪-૧૬] હે મુનિ! હું કરવતની ધાર વડે વહેરાવાનું સહન કરી શકું, પણ સંસારના વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થયેલાં તૃષ્ણા તથા વિષયોથી વહેરાવાનું સહન કરી શકું એમ નથી.[૧૭] 'આ ઇષ્ટ છે' એમ જાણી તેનું સંપાદન કરવામાં અને 'આ અનિષ્ટ છે' એમ જાણી તેનું નિવારણ કરવામાં જે વ્યવહાર કરવો પડે છે, તેના લેપથી જે ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રજના સમૂહને ઉડાવ્યા કરતા પવનની જેમ આ ચપળ ચિત્તને

* આ એકવીશમા સર્ગમાં રામે પોતાના વૈરાગ્યનું વર્ણન કરીને ઉપદેશની માગણી કરી; એ કહેવામાં આવશે.

ઉડાવ્યા કરે છે.[૧૮] આ સંસારરૂપી હાર તૃષ્ણારૂપી ઝીણા દોરામાં પરોવેલો છે અને જીવના સમૂહરૂપી મોતીઓવાળો છે. તેમાં ચૈતન્યની વ્યાપ્તિથી તથા સ્વચ્છપણાથી નિરંતર શોભી રહેલો ચિત્તરૂપી મધ્યમણિ છે અને કાળરૂપી વ્યભિચારી પુરુષનું એ આભૂષણ છે. હું તેનાથી કાયર થઈ ગયો છું અને કેસરી જેમ જાળને ફાડી નાખે છે તેમ હું તેને સહેલા ઉપાયથી ફાડી નાખવા માગું છું.[૧૯,૨૦] હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા ! મારા મનનું આ અજ્ઞાનરૂપી અંધારું મારા હૃદયરૂપી વનમાં ઝાકળરૂપે છે. તમે તેને સુખદાયી વિજ્ઞાનરૂપી દીવાથી દૂર કરો.[૨૧] હે મહાત્મા ! જેમ ચંદ્રથી નાશ ન પામે એવાં રાત્રિનાં અંધારાં હોતાં નથી. તેમ મહાત્માઓના સંગથી નાશ ન પામે એવા સંસાર સંબંધી કોઈ દુઃખ તાપો જગતમાં છે જ નહિ. વાયુએ વેરી નાખેલી વાદળાંની પંક્તિમાં લટકતા કોઈ જલબિન્દુના જેવું આયુષ્ય નાશવંત છે; વૈભવો મેઘના સમૂહનાં ચમકતી વીજળીના જેવા ચંચળ છે; યૌવનના વિનોદો પાણીના રેલાની પેઠે ચપળ છે. એમ તુરત વિચારીને મેં હમણાં લાંબી શાંતિને માટે જ ચિત્ત ઉપર દૃઢ છાપ (મુદ્રા) મારી છે.[૨૨,૨૩]

आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलम्बाम्बुवद्भंगुरं
भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचंचलाः।
लोला यौवनलालना जलरयश्चेत्याकलय्य द्रुतं
मुद्रैवाद्य दृढार्पिता ननु मया चित्ते चिरं शान्तये

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'સર્વપદાર્થાનાસ્થાપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૨૯ મો* સમાપ્ત

* શુદ્ધ વૈરાગ્ય ઉપજ્યા પછી જ પરમતત્ત્વને જાણવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા ઉપજે છે, એમ આ સર્ગના નિરૂપણ પરથી જાણવાનું છે.

સર્ગ ૩૦ મો×

વિશ્રાંતિના ઉપદેશની માગણી

॥ राम उवाच ॥

एवम्युत्थितानर्थशतसंकटकोटरे ।
जगदालोक्य निर्मग्नं मनो मननकर्दमे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે જગતને ચારે બાજુથી ઊઠેલા સેંકડો અનર્થોરૂપી સાંકડી ખાડમાં પડેલું જોઈને મારું મન ચિંતારૂપી કાદવમાં ખૂંચી ગયું છે.[૧] મને મારું મન ભમતું હોય એમ લાગે છે, મને ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને જૂના ઝાડનાં પાંદડાંઓની પેઠે મારાં ગાત્રો કંપ્યા કરે છે.[૨] ઉત્તમ સંતોષરૂપી ધીરજનો સંબંધ નહિ મળવાથી વ્યાકુળ થયેલી અને ઠેકાણા વગરની એવી મારી બુદ્ધિ, નબળા ધણીની સ્ત્રીની પેઠે અહીં ભય પામ્યા કરે છે.[૩] જેમ ખડથી ઠગાયેલા મૃગો ખાડાઓમાં પડીને તરફડે છે, તેમ તુચ્છ વિષયોથી ઠગાયેલી આ અંતઃકરણની વૃત્તિઓ વિક્ષેપરૂપી દુઃખોમાં પડીને તરફડે છે.[૪] અવિવેકી પુરુષના આશ્રયમાં રહેલી બિચારી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપી સ્ત્રીઓ સારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત નહિ થતાં દુઃખ પામીને જાણે ઊંડા કૂવામાં પડી હોય એમ લાગે છે.[૫] જેમ પતિને અધીન રહેનારી સ્ત્રી પતિના ઘરમાં જંપ વાળીને બેસે નહિ અને મનમાનતા સ્થાનમાં જઈ પણ શકે નહિ, તેમ જીવમાં લાગેલી મારી ચિંતા શાંત થતી નથી અને જોઈતા સ્થળમાં પહોંચી પણ શકતી નથી.[૬] માગશર મહિનાના અંતમાં જેમ લતા, પાંદડાંઓને જર્જરિત કરી નાખીને તેઓમાંથી કેટલાંકને છોડી દે છે, કેટલાંકને રાખી લે છે અને પોતે અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, તેમ મારી ધીરજ પણ વિષયોને જર્જરિત કરીને તેઓમાંથી કેટલાએકને છોડી

× આ ત્રીસમા સર્ગમાં કારણપૂર્વક પોતાના ચિત્તનો ઉદ્વેગ દેખાડી તે ઉદ્વેગને ટાળનારી વિશ્રાંતિને વાસ્તે ઉપદેશની માગણી ...

દે છે, કેટલાએકને રાખી લે છે અને પોતે અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે.[૭] હમણાં સંસારની સ્થિતિ મને અર્ધો ત્યજીને અને અર્ધો પકડીને રહી છે. આથી મારી અવ્યવસ્થાને લીધે મારા હાથમાંથી સંસારનાં તથા પરમાર્થનાં સુખો પણ ખોવાઈ ગયાં છે.[૮] અંદર તત્ત્વના નિશ્ચયવગરની મારી બુદ્ધિ, કપાયેલા વૃક્ષના મૂળની* પેઠે સંશયોનું સ્થાન થઈ પડી છે.[૯] આ ચિત્ત ચંચળ છે, અનેક પ્રકારના ભોગની વાસનાઓથી વિસ્તર્ણ છે અને ભુવનોની અંદર ફર્યા કરે છે. જેમ દેવ પોતાના વિમાનને છોડતા નથી, તેમ બળાત્કારે રોકવામાં આવે તો પણ તત્ત્વજ્ઞાનના આશ્રય વિના તે પોતાની ચપળતાને છોડતું નથી.[૧૦] આથી હે મહાત્મા! વાસ્તવિક રીતે સત્ય, જન્મ-મરણના પરિશ્રમ વગરનું, દેહાદિક ઉપાધિઓથી રહિત અને ભ્રાંતિ વિનાનું વિશ્રાંતિનું સ્થાન કયું છે, કે તેને પામવાથી કોઈ પ્રકારનો શોક જ ન રહે?[૧૧] જનકરાજા આદિ સજ્જનો સઘળા પ્રકારનાં કર્મો કરતા હતા અને વ્યવહારમાં અનુકૂળ રહ્યા હતા, છતાં પણ તેઓ મહાત્માની પદવીને કેવી રીતે પહોંચ્યા હતા?[૧૨] હે માનદાતા! અંગોમાં પાપપુણ્યરૂપી કાદવ ઘણી રીતે લાગ્યા છતાં પણ કેવી રીતે પુરુષ તે કાદવથી અહીં ન લેપાય? નિર્દોષ અને ઉદાર મનવાળા તમો મહાત્મા લોકો કયો વિચાર રાખી અહીં જીવન્મુક્ત થઇને ફરો છો?[૧૩,૧૪] કુટિલ આકારવાળા તથા કુટિલ શક્તિવાળા વિષયોરૂપી સર્પો અને તે લોકોને ખાઈ જવાને વાસ્તે જ લલચાવે છે. તો તેઓ શી રીતે અબાધકપણું પામે? મોહરૂપી હાથીએ ડહોળી નાખેલી અને કામ ક્રોધાદિક કાદવોવાળી આ બુદ્ધિરૂપી સરસી(મોટુ સરોવર) શી રીતે અત્યંત સ્વચ્છતા પામે? આ સંસારરૂપ પ્રવાહમાં વ્યવહાર કરવા છતાં માણસ શી રીતે કમળપત્ર ઉપરના જળની પેઠે અલગ રહે? આ સઘળા જગતને અંતર્દષ્ટિથી તણખલા જેવો જોતો પુરુષ મનની કામ આદિ વૃત્તિઓનો સ્પર્શ નહિ કરતાં શી રીતે ઉત્તમપણું પામે?[૧૭,૧૮] આ અજ્ઞાનરૂપી મહાસાગરના પારને પામેલા કયા મહાપુરુષનાં આચરણોનું સ્મરણ કરવાથી માણસ દુઃખમુક્ત રહે?[૧૯] કરવાયોગ્ય સાધન કયું છે? પામવા યોગ્ય ફળ કયું છે? અને આ મેળ વગરના સંસારમાં શી રીતે વર્તવું જોઇએ? હે પ્રભુ! આ જગત વિધાતાએ અવ્યવસ્થાવાળું જ બનાવ્યું છે. હું જે વડે તેના આદિમાં અને અંતમાં રહેનારી વસ્તુને જાણી શકું, તે કંઇક તત્ત્વ તમે મને કહો.[૨૦,૨૧] હે બ્રહ્મન્! જે રીતે મારા હૃદયાકાશમાં ચંદ્રરૂપ એવા ચિદાભાસનો મેલ દૂર થઈ જાય, તે રીતે તમે નિર્વિઘ્ન આચરો. અહીં શું લેવું? શું છોડી દેવું? અને શું લેવાય નહિ અને છોડાય પણ નહિ? તે કહો. ચપળતાવાળું ચિત્ત શી રીતે પર્વતની પેઠે સ્થિરતા પામે?[૨૨,૨૩] સેંકડો પરિશ્રમ કરાવનારો આ દુષ્ટ સંસારરૂપી વિષૂચિકાનો રોગ કયા પવિત્ર મંત્રથી શાંત થઈ જાય?[૨૪] આનંદરૂપ વૃક્ષની માંજર જેવી અંદરની અક્ષીણ શીતળતાને હું પૂર્ણચંદ્રની પેઠે શી રીતે અત્યંત પામું?[૨૫] હું અંતઃકરણમાં પૂર્ણ સંતોષ પામી હું પૂર્ણ થાઉં અને હું ફરી શોક ન કરું તે રીતે તમો તત્ત્વને જાણનારા સત્પુરુષો મને અહીં ઉપદેશ કરો.[૨૬] હે મહાત્મા! પામર જીવને સર્વોત્તમ આનંદપદમાં વિશ્રાંતિ મળતી નથી. જેમ વગડામાં પડેલા શબને કૂતરાઓ ફાડી ખાય છે તેમ તેને સંસારસંબંધી વિકલ્પો અહીં નિરંતર બહુ જ ફાડી ખાય છે.[૨૭]

अनुत्तमानन्दपदप्रधानविश्रान्तिरिक्तं सत महात्मन्। कदर्थयंतीह भृशं विकल्पाः श्वानो वने देहमिव चाल्पजीवम् ॥ २७ ॥

સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

* કપાયેલા વૃક્ષના મૂળમ જેવા ઊંચા થયાં રાને આ ઠૂંઠું છે કે ચોર છે એવો સંશય થાય છે.

સર્ગ ૩૧ મો*

સ્વલ્પ જીવિતમાં સુખરૂપ પદનો પ્રશ્ન

॥ राम उवाच ॥

प्रोषवृक्षचलत्पत्रलम्बाम्बुलवभंगुरे ।
आयुषीशानशीतांशुकलामृदुनि देहके ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ—આયુષ્ય તો મહાદેવજીના લલાટ ઉપરના ચંદ્રની કળા જેવું કોમળ છે અને અતિ ઊંચા ઝાડનાં હાલતાં પાંદડાંમાં લાગેલી જળની કણી જેમ ક્ષણભંગુર છે.[1] આ શરીર ડાંગરનાં ખેતરોમાં શબ્દ કરતા દેડકાના ગળાની ચામડીના એક ખૂણા જેવું ચપળ છે. મિત્રોનો અને સગાંઓનો સમાગમ તે પ્રાણીને જાળના આંટા જેવો છે.[2] વાસનારૂપી વાયુએ વીંટી લીધેલો, દુષ્ટ આશારૂપી વીજળીના ચમકારથી ભરેલો અને પ્રત્યક્ષ મોહરૂપી ઉગ્ર છાંટાવાળો મેઘ નિરંતર ગાજ્યા કરે છે અને તેના કડાકાભડાકા થયાં કરે છે.[3] તેમાં પ્રચંડ લોભરૂપી ચપળ મોર ભારે તાંડવથી નાચ્યા કરે છે, અને અનર્થરૂપી ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ફાલીફૂલીને અત્યંત પ્રફુલ્લિત થતું રહે છે. કાળરૂપી ક્રૂર બિલાડો પ્રાણીમાત્રરૂપી ઉંદરોને સંહાર્યા કરે છે, ક્ષણ પણ અટક્યા વિના દોડ્યા કરે છે અને ક્યાંયથી આવીને પ્રાણીઓ ઉપર ઝડપો દીધા કરે છે. ત્યારે હવે આનો ઉપાય શો ? ગતિ શી ? વિચાર શો ? અને આશરો શો ? આ જીવિતરૂપી વન અશુભ પરિણામ ન આપે એવો કયો માર્ગ છે ? આપ જેવા મહાત્માપુરુષો જેને રમણીય ન કરી શકે એવી કોઈ તુચ્છ વસ્તુ પણ પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં સ્વર્ગમાં કે બીજા કોઈ સ્થળમાં સુધ્ધાં નથી.[4–7] નિરંતર દુઃખોના આવવાથી વ્યાકુળતાવાળો આ ભૂંડો સંસાર, રસવગરનો છે, છતાં પણ મૂઢ પુરુષને મીઠો લાગે છે; પણ સમજુને તે શી રીતે સુસ્વાદુ લાગે ?[8] પૃથ્વી જેમ પુષ્પોથી શોભી રહેલી વસંતઋતુથી રમણીય થાય છે, તેમ પૂર્ણકામપણારૂપ દૂધથી સ્નાન કરવામાં આવે તો આ સંસાર પણ રમણીય લાગે છે.[9] પછી કામનાઓરૂપી કલંકવાળા મનરૂપી ચંદ્રને કયા પદાર્થથી ધોઈ નાખીએ તો તે ચંદ્રમાંથી મેલ મટી જાય અને તેનો અમૃત જેવો પ્રકાશ ઉદય પામે ?[10] સંસારના અનર્થોનો વિચાર કરીને જેઓ વૈરાગ્ય તથા બોધની દૃઢતાથી આ લોક તથા પરલોકના ભોગોને છોડી બેઠા છે એવા કયા મહાપુરુષની પેઠે અમારે આ સંસારરૂપી વનના માર્ગોમાં વ્યવહાર કરવો ?[11] ભોગોના સમૂહવાળી વિભૂતિઓ રાગ તથા દ્વેષરૂપી મોટા રોગોથી ભરેલી છે. સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ફરનારા પુરુષને તેઓ શી રીતે બાધ ન કરે ?[12] હે મહાત્માઓમાં ઉત્તમ ! જેમ પારદ (પારો) અગ્નિમાં પડતાં છતાં પણ બળતો નથી, તેમ પ્રીતિથી જ્ઞાનરૂપી અમૃતને સેવનારો પુરુષ સંસારમાં પડતાં છતાં પણ શી રીતે પરિતાપ પામતો નથી ?[13] સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાંની સ્થિતિ જેમ જળ વિના સંભવતી નથી, તેમ સંસારમાં જન્મેલા પુરુષની સ્થિતિ પણ વ્યવહાર કર્યા વિના સંભવતી નથી.[14] અગ્નિની જ્વાળા જેમ દાહ વિનાની હોતી નથી, તેમ આ સંસારમાં કોઈ સારી ક્રિયા પણ રાગદ્વેષ વિનાની અને સુખ કે દુઃખ વિનાની હોતી જ નથી.[15] ત્રૈલોક્યમાં મનનું અસ્તિત્વ વિષયોના અવલંબનરૂપ જ છે. સર્વ વિષયોનો બાધ કરનારા તત્ત્વના બોધની યુક્તિ વિના તેનો ક્ષય થતો જ નથી. એટલા માટે તમે મને એ ઉત્તમ યુક્તિ વિશે સારી રીતે કહો.[16] વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ જે યુક્તિથી મને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને મારા વ્યવહારમાં પણ અડચણ આવે નહિ, એવી ઉત્તમ યુક્તિ તમે મને કહો.[17] જેથી મન

* આ એકત્રીસમા સર્ગમાં સ્વલ્પ જીવિતની અંદર જે ઉપાયથી સુખરૂપ પદ મળે તે પૂછવામાં આવશે.

પરમ પાવન થઈને વિશ્રાંતિ પામે છે તે કામ શું છે? અને પૂર્વે ઉત્તમ ચિત્તવાળા કયા મહા પુરુષે કયા પ્રકારથી તે કર્યું છે?[૧૮] હે ભગવન્! જેવું આપના જાણવામાં હોય અને જે કરવાથી સાધુપુરુષો દુ:ખરહિતપણું પામ્યા હોય, તે મને મોહની નિવૃત્તિને માટે કહો.[૧૯] હે મુનીશ્વર! જો તેવી કોઈ યુક્તિ ન જ હોય અથવા તેવી યુક્તિ હોવા છતાં પણ જો કોઈ મને તે સ્ફુટ રીતે કહેશે નહિ, તો હું પોતે તેવી યુક્તિઓનો વિચાર કરીશ. આમ વિચાર કર્યા છતાં મને મહાવિશ્રાંતિરૂપ સર્વોત્તમ યુક્તિ મળશે જ નહિ, તો પછી હું સઘળા વ્યવહારને છોડી દઇશ, અહંકારરહિત થઈ જાઇશ, અન્ન ખાઇશ નહિ, પાણી પીશ નહિ, વસ્ત્રો પહેરીશ નહિ ને સ્નાન, દાન કે ભક્ષણ આદિ કોઈ કામ કરીશ નહિ.[૨૦-૨૨] હે મુનિ! ત્યારે હું સંપત્તિના કે આપત્તિના કોઈ કામમાં ઊભો રહીશ નહિ અને દેહનો ત્યાગ કરવા સિવાય બીજું કાંઈ પણ હું ઇચ્છીશ નહિ.[૨૩] આશંકા, મમતા તથા મત્સર છોડી દઈને હું કેવળ ચિત્રામણમાં આલેખેલા પુરુષની જેમ મૂંગો થઈને જ બેસી રહીશ.[૨૪] આમ આવા અનુક્રમથી શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ તથા ભાનને પણ છોડી દઇને હું અંતે આ 'દેહ' નામના અનર્થરૂપ ઓઠાને પણ છોડી દઇશ.[૨૫] હું કોઈનો નથી અને કોઈ મારું નથી, એમ નિશ્ચય કરીને હું તેલ વગરના દીવાની પેઠે બુઝાઈ જઈશ અને સઘળું છોડી દઇને અંતે આ ખોળિયાનો પણ ત્યાગ કરીશ.[૨૬]

શ્રીવાલ્મીકિ બોલ્યા:–નિર્મળ ચંદ્રની પેઠે પ્રિય લાગતા અને અતિમહાન વિચારમાં ઊપડેલા ચિત્તવાળા રામચંદ્રજી વસિષ્ઠ આદિ મહાત્માઓની આગળ આ વચન બોલ્યા અને પછી મોર જેમ મહામેઘોની આગળ ટૌકા કરીને બંધ પડે તેમ તે થાક લાગવાથી બોલતા બંધ પડ્યા.

इत्युक्तवानमलशीतकराभिरामो रामो महत्तरविचारविकासिचेताः । तूष्णीं बभूव पुरतो महतां घनानां केकारवं श्रमवशादिव नीलकंठः ॥२७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'રાઘવપ્રશ્ન' એ નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો*

રામનાં વચનોની પ્રશંસા

श्रीवाल्मीकिरुवाच

वदत्येवं मनोमोहविनिवृत्तिकरं वचः ।
रामे राजीवपत्राक्षे तस्मिन् राजकुमारके ॥ ४ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:–કમળપત્રસમાન નેત્રવાળા તે રાજકુમાર રામચંદ્રજી એ પ્રમાણે મનના મોહને ટાળી નાખનારાં વચનો બોલ્યા; ત્યારે ત્યાં બેઠેલા સર્વ લોકોનાં નેત્રો વિસ્મયથી પ્રફુલ્લિત થઈ ગયાં અને સર્વનાં રૂવાંટાં જાણે તે સાંભળવાને ઉત્કંઠિત થયાં હોય તેમ ઊભાં થઇને વસ્ત્રોમાંથી બહાર નીકળવાનું મન કરવા લાગ્યાં. ત્યાં વૈરાગ્યની વાસનાએ સર્વેની સઘળા પ્રકારની સંસાર સંબંધી વાસનાઓને દૂર કરી અને સઘળા લોકો તેટલી વાર તો જાણે અમૃતના સમુદ્રના એ તરંગોમાં ઊછળવા લાગ્યા.[૧-૩] આંતરિક આનંદનાં ચિહ્નોથી પુષ્ટ થતા સાંભળનારાઓએ ત્યાં ચિત્રામણમાં આલેખાયેલાઓની જેમ અત્યંત નિશ્ચેષ્ટ થઇને રામચંદ્રજીનાં તે વચનોને સાંભળ્યાં.[૪] વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓએ, સભામાં બેઠેલા જયંત તથા ધૃષ્ટિ આદિ ચતુર મંત્રીઓએ, દશરથ આદિ રાજાઓએ, પારશવ આદિ દેશોના અધિપતિઓએ, અયો-

ધ્યાના પ્રતિષ્ઠિત લોકોએ, સામંતોએ, રાજકુમારોએ, બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોએ, સૈનિક લોકોએ, નિરંતર રાજાની પાસે રહેનારાઓએ અને પાંજરામાં રહેલાં પક્ષીઓએ પણ તે વચનો સાંભળ્યાં. ક્રીડા કરવાને સારુ રાખેલા મૃગોએ પોતાના શરીરનું હલનચલન છોડી દઇને, ઘોડાઓએ ઘાસ ખાવું છોડી દઇને, પોતાનાં ગૃહોમાં બેઠેલી કૌશલ્યાદિ માતાઓએ પોતાનાં ઘરેણાંના શબ્દો તથા શરીરની ક્રિયાઓ બંધ પાડીને અને બગીચાની લતાઓમાં તથા મહેલ આગળનાં સ્થાનકોમાં રહેનારાં પક્ષીઓએ પાંખોના ફફડાટ તથા શબ્દ કરવાનું છોડી દઈને, રામનાં વચનો સાંભળ્યાં.[૫-૯] આકાશમાં ફરનારા સિદ્ધ લોકોએ, ગંધર્વોએ, કિન્નરોએ, નારદ, વ્યાસ તથા પુલહ આદિ મોટા મુનિઓએ, તેમજ બીજા દેવના સ્વામીઓ, વિદ્યાધરો તથા મોટા નાગોએ પણ વિચિત્ર અર્થવાળાં અને ભારે પ્રૌઢતાભરેલાં રામનાં તે વચનો સાંભળ્યાં.[૧૦,૧૧] હવે કમળસરખાં નેત્રવાળા, રઘુકુળરૂપી આકાશમાં ચંદ્ર સમાન અને પૂર્ણચંદ્ર જેવા સુંદર એ રામચંદ્રજી ચૂપ રહ્યા, એટલે તરત જ ત્યાં આકાશમાંથી અભિનંદનની વાણી સાથે સિદ્ધ લોકોએ પાથરેલા ચંદરવા જેવી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી.[૧૨,૧૩] મંદારવૃક્ષનાં પુષ્પોના મધ્યમાં રહેલા ભ્રમરોનાં જોડાંઓના નાદવાળી તે વૃષ્ટિના મધુર સુગંધથી અને સૌંદર્યથી સર્વ મનુષ્યો પ્રસન્ન થઇને તેને અધીન થઈ ગયાં.[૧૪] એ પુષ્પવૃષ્ટિ આકાશના પવને તોડી પાડેલી તારાઓની પંક્તિ હોય એવી લાગતી હતી; અથવા દેવાંગનાઓના હાસ્યની પૃથ્વી ઉપર પડેલી છટા હોય એવી લાગતી હતી.[૧૫] તે જાણે મૂંગાં મૂંગાં વરસતાં વાદળાંના ટુકડાની પડેલી હાર જેવી જણાતી હતી, અથવા માખણના પીંડાઓની પથરાયેલી પરંપરા જેવી જણાતી હતી.[૧૬] વળી તે જાણે હિમની અનરાધાર વૃષ્ટિ હોય, મોતીના હારના સમૂહો હોય, ચન્દ્રમાની કિરણમાળ હોય, અથવા ક્ષીરસાગરની પડેલી તરંગાવલિ હોય તેના જેવી જણાતી હતી. તે પુષ્પવૃષ્ટિ કેસરાવાળાં કમળોથી શોભતી હતી અને તેમાં ભમરાઓનાં વૃંદો ઘૂમી રહ્યાં હતાં. આનંદને લીધે થતા સિત્કારોથી જાણે ગાન કરી રહેલો સુગંધી અને મધુર પવન તેને આમતેમ ઉડાડી રહ્યો હતો.[૧૭,૧૮] તેમાં કેતકી, કૈરવ, ડોલર અને કુવલયોના સમૂહો ફૂદડીઓ ફરી ફરીને નીચે પડતા હતા.[૧૯] તે વૃષ્ટિથી આંગણાં, ઘરનાં છજાં અને ચોકાંઓ ભરાઈ ગયાં હતાં. નગરનાં નરનારીઓ પોતાની ડોકો ઊંચી કરીકરીને તેને જોતાં હતાં.[૨૦] વાદળાંઓથી રહિત હોવાને લીધે શ્યામ કમળ જેવા જણાતા આકાશમાંથી તે વરસતી હતી. પૂર્વે કોઈ દિવસે લોકોના જોવામાં નહિ આવેલી એ પુષ્પવૃષ્ટિથી સર્વ લોકો વિસ્મય પામ્યા.[૨૧] એવી એ પુષ્પવૃષ્ટિ આકાશમાં અદશ્યરૂપે ઊભેલા સિદ્ધલોકોના હસ્તોમાંથી સરળ રીતે અર્ધી ઘડી સુધી નીચે પડી.[૨૨] સભાને અને સભામાં બેઠેલા લોકોને ઢાંકી દેનારી એ પુષ્પવૃષ્ટિ શાંત થઈ તે પછી સિદ્ધલોકોનું આ બોલવું સભાસદોએ ત્યાં સાંભળ્યું.[૨૩] 'દેવલોકોમાં આપણે સૃષ્ટિના આરંભથી સિદ્ધોનાં મંડળોમાં ઘૂમ્યા કરીએ છીએ, પણ કાનને રસાયનની પેઠે તૃપ્તિ આપનારું આ અપૂર્વ વચન તો આપણે આજ જ સાંભળ્યું.[૨૪] રઘુવંશના ચંદ્રમારૂપ આ રામચંદ્રજીએ વૈરાગ્યની પૂર્ણતાથી જે આ ઉદાર વચન કહ્યું છે, તેનું વચન બૃહસ્પતિથી પણ બોલી શકાય એમ નથી.[૨૫] અહો ! બુદ્ધિને ભારે આનંદ આપનારું રામના મુખમાંથી નીકળેલું આ મહાપવિત્ર વચન આજ આપણે સાંભળ્યું છે.[૨૬] આ રઘુનંદન હમણાં ઉપશમરૂપી અમૃતથી શોભતું અને જાતિ, કુળ તથા આચાર આદિની સઘળી ઉત્તમતાને જણાવનારું જે યોગ્ય વચન આદરથી બોલ્યા છે, તેથી આપણે પણ તુરત વૈરાગ્યવાન થયા છીએ.'[૨૭]

उपशमामृतसुंदरमादरादविगतात्तमतापद-
मेष यत् । कथितवानुचितं रघुनंदनः सपदि तेन
वयं प्रतिबोधिताः ॥ २७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં–વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'નભશ્ચરસાધુવાદ' એ નામનો સર્ગ ૩૨ મો* સમાપ્ત

सर्ग ३३ मो×

સિદ્ધલોકોનું સભામાં આવવું

॥ सिद्धा ऊचुः ॥

पावनस्याऽस्य वचसः प्रोक्तस्य रघुकेतुना ।
निर्णयं श्रोतुमुचितं वक्ष्यमाणं महर्षिभिः ॥ १ ॥

સિદ્ધ લોકો બોલ્યાઃ–હવે મહર્ષિઓ રામચંદ્રજીએ કહેલા આ પવિત્ર વચનનો જે નિર્ણય કરે તે આપણે સાંભળવો જાઇએ.[1] હે નારદ, વ્યાસ તથા પુલહાદિ મુનીશ્વરો! તમો સઘળા મહર્ષિઓ નિર્વિઘ્ને તે સાંભળવાને માટે તુરત આવો.[2] દશરથરાજાની આ પવિત્ર સભા સંપત્તિઓથી ચારે બાજુ પરિપૂર્ણ છે અને સુવર્ણની પેઠે શોભી રહી છે. ભ્રમરો જેમ કમળના પુષ્પોમાં જાય, તેમ આપણે તે સભામાં જઇએ.[3]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–સિદ્ધ લોકોએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે આકાશનાં વિમાનોમાં રહેનારા સઘળા દિવ્ય મુનિઓનો સમાજ દશરથ રાજાની સભામાં જ્યાં રામ આદિ બેઠા હતા ત્યાં આવ્યો.[4] એ સમાજ હાથમાં નાદ કરતી વીણા લઇને આગળ ઊભેલા મુનીશ્વર નારદજીની અને જળથી પુષ્ટ થયેલા મેઘશ્યામ વ્યાસની વચમાં શોભતો હતો.[5] મહાત્માઓનું એ મંડળ ભૃગુ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, ચ્યવન, ઉદ્દાલક, ઉશીર અને શરલોમાદિ મોટા મોટા મુનિઓથી દીપી રહ્યું હતું અને તેમનાં મૃગચર્મો પરસ્પરની સાથે ઘસાવાથી આડાંઅવળાં થઈ ગયાં હતાં. રુદ્રાક્ષોની માળાઓરૂપ તેમનાં કંકણો હાલી રહ્યાં હતાં અને તેમના હસ્તોમાં સુંદર કમંડળો શોભતાં હતાં.[6,7] તે મંડળ આકાશમાં રહેલા તારામંડલની પેઠે તેજના ફેલાવાથી ઉજ્જ્વળ લાગતું હતું અને સૂર્યોની પંક્તિની પેઠે એકબીજાનાં મુખોનો પ્રકાશ કરતું હતું.[8] રત્નોની પંક્તિની પેઠે તે એકબીજાનાં અંગોની ઉપર અનેક જાતનાં રંગોની ઝલક પાડતું હતું અને મોતીની પંક્તિની પેઠે તે એકબીજા કરતાં શોભામાં વધી જતું હતું.[9] જાણે બીજી ચાંદનીની વૃષ્ટિ હોય, બીજી સૂર્યોની મંડળી હોય તથા ઘણે કાળે એકઠી કરવામાં આવેલી પૂર્ણચંદ્રોની પંક્તિ હોય તેમ તે લાગતું હતું.[10] જેમ તારાઓના સમૂહમાં મેઘ શોભે છે, તેમ એ મંડળમાં વ્યાસ શોભતા હતા અને જેમ તારાઓના સમૂહમાં ચંદ્રમા શોભે છે, તેમ તેમાં નારદજી શોભતા હતા.[11] જેમ દેવતાઓમાં ઇન્દ્ર શોભે, તેમ તેમાં પુલસ્ત્ય શોભતા હતા અને જેમ દેવોમાં સૂર્ય શોભે તેમ તેમાં અંગિરા શોભતા હતા.[12] એ સિદ્ધ લોકોની મંડળી આકાશથી પૃથ્વી ઉપર આવી એટલે મુનિઓથી ભરેલી દશરથ રાજાની સભા ઊભી થઈ.[13] ત્યાં પરસ્પર મિશ્રિત થયેલી અંગોની કાંતિઓથી દશે દિશાઓને શોભાવી રહેલા એ આકાશગામી અને ભૂમિગામી લોકો શોભવા લાગ્યા.[14] તેઓમાંના કેટલાક હાથમાં વાંસની લાકડી રાખી હતી, કેટલાક ક્રીડાકમલો ધારણ કર્યાં હતાં, કેટલાકે શિખામાં દર્ભના અંકુરો બાંધ્યા હતા, તો કેટલાકે મસ્તક ઉપર મુગટો મૂક્યા હતા.[15] કેટલાક પીંગળી જટાઓથી પીંગળા દેખાતા હતા, કેટલાકે

* હૃદયની સત્ય લાગણીથી જે કહેવામાં આવે તેના દેવાદિ પણ વખાણ કરે છે, અને તે માણસ અલ્પકાળમાં પોતાના ધારેલાને પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થાય છે; માટે મુમુક્ષુએ વૈરાગ્યાદિની પ્રાપ્તિ માટે સાચી લાગણીથી પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે.

× આ તેત્રીસમા સર્ગમાં સિદ્ધલોકોનું સભામાં આવવું અને તેઓએ યોગ્ય રીતે બેસી પછી કરેલી રામના વાક્યની પ્રશંસા કહેવામાં આવશે.

માથાના આગળના ભાગે માળાઓ વીંટી હતી, કેટલાક હાથનાં કાંડાંઓમાં રુદ્રાક્ષની માળાઓ ધારણ કરી હતી, તો કેટલાક મલ્લિકાનાં કંકણો પહેર્યાં હતાં. કેટલાક વસ્ત્રો તથા વલ્કલો પહેર્યાં હતાં, કેટલાક ફૂલમાળાઓ પહેરી હતી, કેટલાક રેશમી વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં અને કેટલાએકના ગળામાં મોતીની માળાઓ લટકતી હતી.[૧૭] વળી કેટલાક કટિમેખલા પહેરી હતી અને તે વારંવાર હાલ્યા કરતી હતી. વસિષ્ઠે અને વિશ્વામિત્રે એ આકાશગામી સનળા લોકોની અનુક્રમે અર્ધ્યો, પાદ્યો અને વચનોથી પૂજા કરી અને તે આકાશગામી મહાગણે પણ અર્ધ્યો, પાદ્યો તથા વચનોથી પ્રેમપૂર્વક વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્રની પૂજા કરી.[૧૮।૧૯] દશરથરાજાએ તે સિદ્ધલોકોની સર્વ પ્રકારના આદરથી પૂજા કરી અને તે સિદ્ધ લોકોએ રાજાનું પણ કુશળ પૂછીને તથા તે સમયને યોગ્ય વાતોથી દશરથરાજાની પૂજા કરી. હવે સ્નેહીઓને ઘટે તેવા સમારંભોથી અન્યોન્ય સત્કાર પામેલા તે આકાશગામી અને ભૂમિગામી લોકો યોગ્ય રીતે આસનો પર બેઠા. તેમણે પ્રણામ કરીને આગળ ઊભેલા રામનો વચનોથી, ચારે બાજુથી પુષ્પવૃષ્ટિથી અને પ્રશંસાથી સત્કાર કર્યો. પછી રાજ્યલક્ષ્મીથી અત્યંત દીપતા રામ તેમની મધ્યમાં બેઠા. વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, વામદેવ, મંત્રીઓ, નારદ, દેવપુત્ર, મુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસ, મરીચિ, દુર્વાસા, બૃહસ્પતિ, ક્રતુ, પુલસ્ત્ય, શરલોમા, વાત્સ્યાયન, ભરદ્વાજ, વાલ્મીકિ, ઉદ્દાલક, ઋચીક, શર્યાતિ, ચ્યવન તેમજ વેદ તથા વેદાંગને પાર પામેલા, આત્માના તત્ત્વને જાણનારા અને ઉદારચિત્ત મુખ્ય મુખ્ય એવા લોકો રામની પાસે જ બેઠા.[૨૦-૨૭] પછી વિધિપૂર્વક વેદને ભણનારા એ નારદાદિ લોકોએ તથા વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રે વિનયથી મુખ નમાવીને બેઠેલા રામનાં વચનો સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યું કે,[૨૮] 'અહો આ કુમારે ઉત્તમ ગુણોથી શોભનારી, પરમ ઉદાર અને વૈરાગ્યરૂપ રસથી ભરેલી અદ્ભુત વાણી કહી છે.[૨૯] રામે કહેલું આ વચન તત્ત્વના બોધવાળું છે, યોગ્ય છે, સ્ફુટ અર્થવાળું છે, ઉદાર છે, પ્રિયકર છે, મહાત્માપણાને જણાવનારું છે, ચિત્તની ચંચળતાને લીધે થતા દોષોથી રહિત છે, સ્પષ્ટ અક્ષરોવાળું છે, સ્પષ્ટ પદોવાળું છે, અબાધિત અર્થવાળું છે, હિતકારી છે, ઉચ્ચારણના દોષોથી રહિત છે, સંતોષ ભરેલું છે અને જેમાં બોલવાના વિષયો નિશ્ચયપૂર્વક સ્થપાયેલા છે, તે કોને વિસ્મય ઉત્પન્ન ન કરે ?[૩૦।૩૧] સેંકડો માણસો ભેગાં થયાં હોય તેમાં કોઈ એકાદ માણસની વાણી જ સર્વ અંશોમાં ઉત્તમ ચમત્કારવાળી હોય છે અને ધારેલા વિષયોને પરાયા મનમાં યથાર્થ રીતે ઉતારવામાં સમર્થ હોય છે.[૩૨] હે કુમાર ! વિવેકરૂપ ફળથી શોભનારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિરૂપ વિસ્તીર્ણ લતા તમારા વિના બીજા કોની આવી રીતે પ્રફુલ્લિત થાય ?[૩૩] રામની પેઠે જેના હૃદયમાં અસાધારણ પ્રકાશ કરનારી બુદ્ધિરૂપ દીવાની શિખા હોય, તે જ પુરુષ કહેવાય છે.[૩૪] રુધિર, માંસ અને હાડકાંઓથી બનેલાં યંત્રોરૂપ ઘણાં ઘણાં માણસો ખાવાપીવા આદિથી જગતના પદાર્થોને બગાડે છે, પણ તેમનામાં સચેતન પુરુષ નથી.[૩૫] જેઓ મોહને લીધે જન્મ, મરણ તથા જરા સંબંધી દુઃખોવાળા સંસારમાં વારંવાર પડ્યા કરે છે અને વિચાર જ કરતા નથી, તેમને પશુ જ સમજવા જોઈએ.[૩૬] શત્રુઓનું મર્દન કરનાર આ રામ જેવો નિર્મળ અંતઃકરણવાળો અને આગળ-પાછળના વિચાર કરવામાં પ્રૌઢતા ધરાવનારો પુરુષ, ભાગ્યે જ કોઈક સ્થળે કોઈ એકાદ જ જોવામાં આવે છે.[૩૭] જેમ સર્વોત્તમ ફળવાળાં અને સુંદર રૂપવાળાં આંબાનાં વૃક્ષો જગતમાં થોડાં જ હોય છે, તેમ આત્મસાક્ષાત્કારરૂપી ફળવાળા અને સુશોભિત શરીરવાળા ભવ્ય પુરુષો પણ જગતમાં થોડા જ હોય છે.[૩૮] આ

માન્ય બુદ્ધિવાળા રામમાં પરિપૂર્ણ રીતે જગતની રીતભાતોના અવલોકનવાળી અને સ્વાભાવિક વિવેકથી થયેલી આ ચમત્કૃતિ બાલ્યાવસ્થામાં જ જોવામાં આવે છે, એ આશ્ચર્ય છે.[૩૯] રૂપાળાં, સહેજે ચડી શકાય એવાં અને ફળો તથા પલ્લવોથી શોભતાં વૃક્ષો તો જ્યાં ત્યાં થાય છે; પણ ચંદનનાં વૃક્ષો કંઈ હરકોઈ દેશમાં થતાં નથી.[૪૦] ફળો અને પલ્લવોવાળાં વૃક્ષો તો પ્રત્યેક વનમાં સર્વદા મળે છે, પણ અપૂર્વ ચમત્કારવાળું લવિંગનું ઝાડ કંઈ સદા સહેજે મળતું નથી.[૪૧] ચંદ્રમાંથી જેમ શીતળ ચાંદની ઝરે છે, ઉત્તમ વૃક્ષમાંથી જેમ સુંદર મંજરી મહોરે છે અને પુષ્પમાંથી જેમ પરિમલની પંક્તિ સરે છે, તેમ રામમાંથી આજે ચમત્કૃતિ પ્રગટેલી દીઠી છે.[૪૨] હે દ્વિજેન્દ્રો ! આ દુષ્ટ સંસાર અત્યંત દુષ્ટતાવાળા દૈવની રચનાથી બનેલો છે, તેમાં વિવેકથી આત્મપ્રાપ્તિ થવી અત્યંત દુર્લભ છે.[૪૩] જેઓ પોતાની બુદ્ધિના સ્વાભાવિક વિચારથી આત્મલાભ મેળવવાનો યત્ન કરે છે, તેઓ જ યશના ભંડારરૂપ છે, તેઓ જ ભાગ્યશાળી છે, તેઓ જ સત્પુરુષોના અગ્રગણ્ય છે અને તેઓ જ સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ છે.[૪૪] અમે ધારીએ છીએ કે રામ જેવો વિવેકી અને ઉદાર મનવાળો બીજો કોઈ પુરુષ લોકોમાં હમણાં ક્યાંય નથી, આગળ જોવામાં આવ્યો નથી અને હવે પછી થવાનો નથી.[૪૫] હે મુનિઓ ! રામનું ચિત્ત સર્વ લોકોને અનેક પ્રકારના પ્રૌઢ વિચારોથી આનંદ આપનારુ છે. જો આપણામાંથી તેનો મનોરથ સિદ્ધ ન થાય, તો પછી સ્પષ્ટ રીતે આપણે જ મૂર્ખ છીએ એમ સમજવું જોઈએ.[૪૬]

सकललोकचमत्कृतिकारिणोऽप्यभिमतं यदि राघवचेतसः। फलति नो तदिमे वयमेव हि स्फुटतरं मुनयो हतबुद्धयः ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'નભશ્ચરમહીચરસંમેલન' એ નામનો સર્ગ ૩૩ મો* સમાપ્ત

वैराग्य-प्रकरण समाप्त

* શિષ્યના સત્ય વિચારને ગુરુજનો પણ વખાણે છે અને તેનું હિત સાધી આપવા શુદ્ધભાવથી પ્રવૃત્ત થાય છે, એમ સર્ગના આ પાછળના ભાગથી સ્પષ્ટ સમજાય છે

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ
महारामायण

२–मुमुक्षु–प्रकरण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ
महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

२-मुमुक्षु-प्रकरण

सर्ग १ लो*

જનકરાજાના વચનથી શુકદેવને વિશ્રામ

श्रीवाल्मीकिरुवाचः—इति नादेन महता वचस्युक्ते सभागतैः ।
राममग्रगतं प्रीत्या विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે સભામાં બેઠેલા લોકોએ મોટા નાદથી વચનો કહ્યાં, એ પછી વિશ્વામિત્રે પોતાની આગળ બેઠેલા અને બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારવાળા રામચંદ્રજીને પ્રીતિથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[1]

વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ—હે રામ ! હે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ ! તમારે જાણવાનું બીજું કાંઈ રહ્યું નથી. તમે તમારી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સઘળું જાણી ચૂક્યા જ છો.[2] તમારું બુદ્ધિ-રૂપી દર્પણ સર્વદા સ્વાભાવિક રીતે જ નિર્મળ છે, માત્ર તેને ઉપરથી જગક લૂંછી નાખવાની જરૂર છે.[3] ભગવાન વેદવ્યાસના પુત્ર શુકદેવની બુદ્ધિની પેઠે તમારી

* આ પહેલા સર્ગમા જે પોતાના વિચારથી સમજાયુ હતુ તે જ પિતાએ પણ કહેતાં, તે વિષે અવિશ્વાસ પામેલા શુકદેવજી જનકરાજાના વચનથી તત્ત્વમા વિશ્રામ પામ્યા, એ કથા કહેવાશે.

બુદ્ધિ પણ જે જાણવાનું છે તેને જાણી ચૂકી છે; છતાં તે માત્ર અંદર વિશ્રામ મળવાની અપેક્ષા કરે છે.[૪]

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! મહાત્મા વેદવ્યાસની બુદ્ધિ જ્ઞેય તત્ત્વમાં કેમ પ્રથમ વિશ્રામયુક્ત થઈ ન હતી અને કેમ પાછળથી વિશ્રામયુક્ત થઈ હતી ?[૫]

વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ–હે રામ! સાંભળો. આ શુકદેવજીનો વૃત્તાંત તમારા પોતાના વૃત્તાંત જેવો જ છે અને તે જન્મનો નાશ કરનારો (મોક્ષના કારણરૂપ) છે.[૬] આંજણના પર્વત જેવી કાંતિવાળા અને સૂર્ય જેવા તેજસ્વી આ જે ભગવાન વેદવ્યાસ, કે જે તમારા પિતાની બાજુમાં સુવર્ણના આસન પર બેઠા છે, તેમને મહાવિદ્વાન, દેહધારી યજ્ઞ જેવા, ચંદ્રસરખા મુખવાળા અને સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ શુકદેવજી નામે પુત્ર હતા.[૭-૮] એ શુકદેવજી મનમાં આ જગતની સ્થિતિનો અત્યંત વિચાર કરતા હતા, એવામાં તેમને પણ તમારી પેઠે જ આવો વિવેક ઉત્પન્ન થયો હતો.[૯] પછી એ ઉદારચિત્ત શુકદેવજીએ પોતાની મેળે જ પોતાના વિવેકથી લાંબા કાળ સુધી વિચાર કર્યો; અને જે સત્ય તથા સુંદર વસ્તુ છે તેને મેળવી.[૧૦] આમ એમને આપમેળે જ પરમ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હતી, છતાં પણ તેમનું મન વિશ્રામ પામ્યું નહોતું; અને 'પરમ વસ્તુ તે આ જ છે' એવો તેમને વિશ્વાસ આવ્યો ન હતો. બપૈયો જેમ વરસાદનાં માવઠાંની ધારાઓથી વિરામ પામે છે, તેમ એમનું ચિત્ત અત્યંત દુઃખ દેનારા વિષયોથી વિરામ પામ્યું હતું; અને તે ચપળતા વગરનું થયું હતું.[૧૧-૧૨] એક દિવસે એ નિર્મળ બુદ્ધિવાળા શુકદેવજીએ મેરુ પર્વત ઉપર એકાંતમાં બેઠેલા પોતાના પિતા શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનને ભક્તિપૂર્વક પૂછ્યું કે, [૧૩] 'હે મુનિ! આ સંસારરૂપી આડંબર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે? કોણે તેને ઉત્પન્ન કર્યો છે? તે કેટલો મોટો છે? અને ક્યારે તે શાંત થાય છે!' શુકદેવજીએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે આત્મસ્વરૂપને જાણનારા વેદવ્યાસે જે કાંઈ નિર્મળ ઉપદેશ કરવાનો હતો તે સઘળો યથાર્થ રીતે તેમને કર્યો; પણ 'અરે! આ તો હું પ્રથમથી જ જાણતો હતો,' એમ સમજી એ શુકદેવજીએ શુભબુદ્ધિથી પોતાના પિતાના તે વાક્યને સંતોષકારક માન્યું નહિ.*[૧૪-૧૬] એટલે, ભગવાન વ્યાસજીએ પણ પુત્રનો આવો અભિપ્રાય જાણીને તેમને ફરી વાર કહ્યું કે, 'જે જાણવાનું છે તેને હું યથાર્થ રીતે જાણતો નથી.×[૧૭] પૃથ્વી ઉપર જનક નામે રાજા છે, તે જ એ જાણવા યોગ્ય વસ્તુને યથાર્થ રીતે જાણે છે. તું તેમની પાસેથી એ સઘળું સમજશે.'[૧૮] પિતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શુકદેવજી મેરુપર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર ગયા અને જનકરાજાએ સારી રીતે રક્ષેલી મિથિલા નગરીમાં પહોંચ્યા.[૧૯] હે રાજન્! 'વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી દ્વારે આવીને ઊભા છે' એમ દ્વારપાળોએ મહાત્મા જનકરાજાને નિવેદન કર્યું.[૨૦] હવે શુકદેવજીની પરીક્ષા લેવા સારુ અવજ્ઞાથી 'ભલે ઊભો' એટલું બોલીને જનક રાજા સાત દિવસ સુધી ચૂપ રહ્યા; અને પછી આઠમે દિવસે તેમને દરબારમાં આવવાની આજ્ઞા કરી. ઉત્સુક મનવાળા શુકદેવજી દરબારમાં આવીને પણ સાત દિવસ સુધી એમ ને એમ રહ્યા.[૨૧-૨૨] પછી જનકે તેમને આઠમે દિવસે પોતાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. હવે 'જ્યાં સુધી ભોજન આદિથી તમારું પૂજન થયું નથી, ત્યાં સુધી રાજાનો મિલાપ નહિ થાય' એમ

---

* કોઈ વાત યથાર્થ હોય તો પણ વક્તાની સાથેના રક્તના સંબંધને લીધે શ્રોતાને તે વાત યથાર્થ પ્રતીત થતી નથી. રક્તના સંબંધ વિનાનાએ કહેલી વાત યથાર્થ પ્રતીત થાય છે, એમ શ્રીવ્યાસજીના વચનો શુકદેવજીને સત્ય પ્રતીત ન થયા અને જનક રાજાનાં વચનો સત્ય પ્રતીત થયા તેથી જણાય છે.

× 'તમારી દૃષ્ટિએ' એ શબ્દો અધ્યાહાર સમજવા.

કેવરાવીને જનકરાજાએ ચંદ્રસરખા મુખવાળા શુકદેવજીને સાત દિવસ સુધી યુવાનીના મદવાળી કામાતુર સ્ત્રીઓથી, ભોજનોથી તથા બીજા પણ ભોગવવાના અનેક પદાર્થોથી લલચાવી જોયા.[૨૨,૨૪] પરંતુ, જેમ મંદમંદ વાતા પવનો ઊંડે મૂળવાળા પર્વતને ચલાયમાન કરી શકે નહિ, તેમ તે વૈભવો અને તે દુઃખો શુકદેવજીના મનને ચલાયમાન કરી શક્યાં નહિ.+[૨૫] આનંદથી ભરપૂર મનવાળા, સ્વસ્થ અને સુખ–દુઃખાદિમાં સમબુદ્ધિવાળા એ શુકદેવજી તો કાંઈ પણ ભાષણ આદિ નહિ કરતાં પૂનમના ચંદ્રની પેઠે કેવળ નિર્મળપણું રાખી ને જ ત્યાં ઊભા રહ્યા.[૨૬] એ પ્રમાણે સ્વભાવની પરીક્ષા કરી લીધા પછી, તે જનકરાજાએ પ્રસન્નતાવાળા શુકદેવજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમનાં દર્શન કરીને તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી તેમણે તેમની તુરત આગતાસ્વાગતા કરી અને તેમને કહ્યું કે, 'હે કૃતાર્થ! હે પૂર્ણકામ! કહો, તમારી શી ઇચ્છા છે?'[૨૭,૨૮]

શુકદેવજી બોલ્યાઃ–હે ગુરુ! આ સંસારરૂપી આડંબર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે? તે કેવી રીતે શાંત થાય છે? આ મને તમે તુરત યથાર્થ રીતે કહો.[૨૯]

વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ–શુકદેવજીએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે જનકરાજે પ્રથમ તેમના પિતા વ્યાસજીએ તેમને જે કહ્યું હતું તે જ તે સમયે તેમને કહ્યું.[૩૦]

શુકદેવજી બોલ્યાઃ–હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! આ વિષય મેં પ્રથમ મારી પોતાની મેળે વિવેકથી જાણ્યો હતો. પછી પિતાજીને પૂછતાં તેમણે પણ મને એમ જ કહ્યું હતું. તમે પણ એ જ વિષય કહ્યો છે અને શાસ્ત્રોમાં પણ એ જ વાક્યાર્થ જોવામાં આવે છે.[૩૧,૩૨] આ દૃષ્ટ અને નિઃસાર સંસાર અંતઃકરણથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અંતઃકરણનો ક્ષય થતાં ક્ષય પામે છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓનો નિશ્ચય છે.[૩૩] હે વીર! આ પ્રમાણે મેં જે જાણ્યું છે તે જ સાચું હોય તો તમે મને નિઃસંદેહ રીતે કહો, એટલે હું તમારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને વિશ્રામ પામું. આ મારું ચિત્ત અવિશ્વાસથી ચારેબાજુ ભમે છે.[૩૪]

જનકરાજા બોલ્યાઃ–હે મુનિ! આથી અધિક બીજું કાંઈ પણ નિશ્ચય કરવાનું નથી. જે નિશ્ચય કરવાનું છે, તે તમે પોતાની મેળે જ જાણ્યું છે અને વળી ગુરુના મુખથી પણ સાંભળ્યું છે.[૩૫] અખંડ ચૈતન્યરૂપ આત્મા એકજ છે એ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. એ આત્મા પોતાના સંકલ્પને લીધે જ બંધાયેલો છે અને સંકલ્પરહિત થતાં તે મુક્ત જ છે.[૩૬] જે જાણવાનું છે તે તમે પ્રથમથી જ જાણેલું છે, એટલે ઉદાર મનવાળા તમને ભોગ ભોગવ્યા પહેલાં જ આ દશામાં સઘળા દૃશ્યપદાર્થોથી વૈરાગ્ય થયેલો છે.[૩૭] હે બાળક છતાં પણ વિષયોનો ત્યાગ કરવામાં મહાવીર! તમારી બુદ્ધિ લાંબા રોગો જેવા વિષયોમાંથી વિરામ પામી છે, તો હવે તમે બીજું શું સાંભળવા ઇચ્છો છો?[૩૮] તમને જેવી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવી પૂર્ણતા તો સઘળાં જ્ઞાનોના મોટા ભંડારરૂપ અને ભારે તપસ્યા કર્યા કરતા તમારા પિતા વ્યાસજીને પણ પ્રાપ્ત થઈ નથી.[૩૯] તમે વ્યાસના પુત્ર છો છતાં મારા શિષ્ય થયા છો, તેથી હું વ્યાસથી અધિક જ છું. પરંતુ વૈરાગ્યની સ્થિતિમાં તો તમે મારા કરતાં પણ અધિક છો.[૪૦] તમે પૂર્ણ ચિત્તવાળા છો અને મેળવવાની સઘળી વસ્તુ તમે મેળવી લીધી છે. હે બ્રહ્મન્! તમે બહારના વિષયોમાં પડ્યા જ નથી અને મુક્ત છો, માટે તમે ભ્રાંતિ છોડી દો.[૪૧]

વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ–આ પ્રમાણે મહાત્મા જનકરાજાએ ઉપદેશ કર્યો, ત્યારથી શુકદેવજી દૃશ્ય

+ નિરભિમાનપણા વિના ને વૈરાગ્ય વિના તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય, માટે રાજાએ શુકદેવજીની તે બન્ને વિષયમાં પરીક્ષા કરી છે.

પદાર્થોથી રહિત એવી પરમ વસ્તુમાં જ રહેવા લાગ્યા.[૪૨] પછી શોકથી, ભયથી તથા પરિશ્રમથી રહિત થયેલા, તૃષ્ણાથી મુક્ત થયેલા અને છિન્નસંશય તે શુકદેવજી સમાધિ કરવાને સારુ ત્યાંથી મેરુપર્વતના પવિત્ર શિખર ઉપર ગયા. ત્યાં દશ હજાર વર્ષ સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહીને તેલ વગરના દીવાની પેઠે તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ શાંત થયા. જેમ જળનો કણ સમુદ્રમાં એકતા પામે છે, તેમ દશ્યપદાર્થોમાં પ્રીતિ અને તેના કારણરૂપ અજ્ઞાન એ બન્ને ટળી જવાથી શુદ્ધ થયેલા તે મહાત્મા શુકદેવજી પોતે વાસના રહિત થઇને પવિત્ર પદરૂપ નિર્મળ સ્વરૂપમાં એકતા પામ્યા.[૪૩–૪૫]

व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धः स्वयममलात्मनि पावने पदेऽसौ । सलिलकण इवाम्बुधौ महात्मा विगलितवासनमेकतां जगाम ॥ ४५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણનો 'શુકનિર્વાણ' એ નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો

રામને ઉપદેશ આપવાનો વસિષ્ઠને ઉત્સાહ

॥ विश्वामित्र उवाच ॥

तस्य व्यासतनूजस्य मलमात्रोपमार्जनम् । यथोपयुक्तं ते राम तावदेवोपयुज्यते ॥ १ ॥

વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ—હે રામ! જેમ એ શુકદેવજીને માત્ર અવિશ્વાસરૂપી× મળને દૂર કરવા જેટલો જ ઉપયોગ હતો, તેમ તમારે પણ તેટલો જ ઉપયોગ છે.[૧] હે મુનીશ્વરો! જે જાણવાનું છે તેને રામ પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચૂક્યા છે; કારણ કે આ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામને રોગોની પેઠે ભોગો પણ ગમતા નથી.[૨] કોઈ પ ભોગ ગમે નહિ એ જ મનમાં જ્ઞેય વસ્તુ જણાયા ચિહ્ન છે.[૩] જગતમાં અજ્ઞાનથી થયેલો બં ભોગોની ભાવનાથી દૃઢ થાય છે અને ભોગો ભાવના શાંત થવાથી તે શિથિલ થઈ જાય છે. હે રામ! વાસનાઓના નિર્મૂળપણાને પંડિ મોક્ષ કહે છે અને પદાર્થોની વાસનાઓના દૃ પણાને તેઓ બંધ કહે છે. હે મુનિ! માણસો પોતાના સ્વરૂપનું ઉપરચોટિયું જ્ઞાન તો થોડ પરિશ્રમથી પણ થાય છે; પરંતુ વૈરાગ્ય તો ઘણ પરિશ્રમથી જ થાય છે.[૫-૬] જેણે પોતાના સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે જાણ્યું હોય, તે જ પંડિત કહેવા છે, તે જ જાણવાયોગ્ય વસ્તુને જાણી ચૂકેલો કહે વાય છે; અને તેને જ અવિદ્યાના ઉચ્છેદરૂપ ફ મળે છે. વિષયભોગો એ મહાત્મા પુરુષને બળા ત્કારે રુચિ કરાવતા નથી.[૭] પૃથ્વીમાં યશ આદિ ની ઇચ્છારૂપ કારણો વિના જ જેને ભોગો ઉપ અરુચિ થાય છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. પરમતત્ત્વને જાણવામાં જેટલી જેટલી ન્યૂનત હોય છે, તેટલી તેટલી વૈરાગ્યની ન્યૂનતા રહે છે આમ પરમતત્ત્વને જાણ્યું ન હોય, તો જે મરુભૂમિમાં લતા થતી નથી, તેમ ચિત્તમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી.[૯] રામને રમણીય વિષયોમાં પણ આસક્તિ થતી નથી, તેથી એમને પરમતત્ત્વને જાણી ચૂકેલા સમજવા જોઇએ.[૧૦] હે મુનીશ્વરો! પોતે પોતાના મનમાં જે જાણે છે તે જ સદ્વસ્તુ છે, એમ જો મહાત્માના મુખથી રામ સાંભળશે, તો તેમના ચિત્તને અવશ્ય શાન્તિ મળશે જ.[૧૧] જેમ શરદ્ઋતુની શોભા કેવળ આકાશના નિર્મળપણાની જ અપેક્ષા રાખે છે, તેમ રામની બુદ્ધિ દ્વૈતનો નાશ કરીને કેવળ ચૈતન્યરૂપે રહેવાની જ અપેક્ષા કરે છે.[૧૨] આ પ્રમાણે છે, તો હવે આ મહાત્મા રામના ચિત્તને વિશ્રાંતિ આપવા સારુ આ શ્રીમાન ભગવાન

* આ બીજા સર્ગમાં રામને ઉપદેશ આપવા સારુ વિશ્વામિત્ર પ્રાર્થના કરવાથી વસિષ્ઠને તે વિષે ઉત્સાહ થવાની કથા કહેવાશે.

× અવિશ્વાસ સત્યને સત્યરૂપે પ્રતીત થવા દેતો નથી, માટે મુમુક્ષુએ એ અવિશ્વાસને સુદૃઢ વિશ્વાસ વડે દૂર કરવો જોઇએ

વસિષ્ઠ તેમને આ વિષયમાં યુક્તિ કહો.[૧૩] કારણ કે, વસિષ્ઠમુનિ જ સઘળા રઘુવંશી ક્ષત્રિયોના ગુરુ છે, સર્વદા નિયંતા છે, સર્વજ્ઞ છે, સર્વના સાક્ષી છે અને નિર્મળ રીતે ત્રણે કાળને જાણનારા છે.[૧૪] હે ભગવાન વસિષ્ઠ! આપણી વચ્ચે જે વૈર હતું તેને શાંત કરવા સારુ તેમજ મહાબુદ્ધિમાન મુનિઓનું કલ્યાણ કરવા સારુ દેવદારુ નામનાં વૃક્ષોથી ઘેરાયેલા નિષધાચળના શિખર ઉપર સાક્ષાત્ બ્રહ્માએ આપણને જ્ઞાનનો જે ઉપદેશ કર્યો હતો, તે તમને સ્મરણમાં છે ને?[૧૫-૧૬] હે બ્રહ્મન્! જેમ સૂર્યથી રાત્રિ ટળી જાય છે, તેમ યુક્તિઓથી ભરેલા એ જ્ઞાનથી આ સંસાર સંબંધી વાસના નિઃશંસય ટળી જ જાય છે.[૧૭] હે બ્રહ્મન્! તમે આ તમારા શિષ્ય રામને એ યુક્તિઓવાળા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો, એટલે તુરત એમને વિશ્રાંતિ મળશે.[૧૮] રામ નિર્દોષ છે, એટલા માટે એમને સમજાવવામાં ઘણો પરિશ્રમ પડશે નહિ. નિર્મળ અરીસામાં વિનાયત્ને જ મુખનું પ્રતિબિંબ પડે છે.[૧૯] હે સુપાત્ર મુનિ! વૈરાગ્યવાન સુશિષ્યને ઉપદેશ કરવો એ જ પ્રશંસાપાત્ર ડહાપણ છે અને એ જ શાસ્ત્રાર્થ સમજવાની તથા જ્ઞાનની સફળતા છે.[૨૦] ઉપદેશ આપવાને અયોગ્ય અને વૈરાગ્ય વગરના માણસને જો કાંઈ ઉપદેશ કરવામાં આવે તો જેમ કૂતરાના ચામડામાં ગાયનું દૂધ અપવિત્ર થાય છે તેમ તે ઉપદેશ પણ અપવિત્ર થઈ જાય છે.[૨૧] રાગથી, ભયથી, ક્રોધથી તથા માનથી રહિત એવા આપના જેવા મહાત્માઓ ઉપદેશ કરે, ત્યાં તુરત જ બુદ્ધિને વિશ્રાંતિ મળ્યા વિના રહે જ નહિ.[૨૨]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—ગાધિપુત્ર વિશ્વામિત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વ્યાસ અને નારદ આદિ સઘળા મુનિઓએ 'બહુ સારું, બહુ સારું' એમ કહીને તેમની વાતને ઉત્તેજન આપ્યું.[૨૩] પછી રાજાની બાજુમાં બેઠેલા તે બ્રહ્માના પુત્ર અને બ્રહ્માના જેવા જ મહાતેજસ્વી મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.[૨૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે મુનિ! આપ મને જે કામની આજ્ઞા કરો છો તે કામ હું નિર્વિઘ્ને કરીશ. પોતે સમર્થ હોવા છતાં કયો પુરુષ મહાત્માઓનાં વચનને ઉથાપવાનું સાહસ કરે?[૨૫] જેમ માણસ દીવાથી રાત્રિના અંધારાને મટાડે છે, તેમ હું રામઆદિ રાજકુમારોના મનના અજ્ઞાનને જ્ઞાનથી તુરત મટાડીશ.[૨૬] પૂર્વે નિષધાચળ ઉપર બ્રહ્માએ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ ટાળવાને અર્થે જે જ્ઞાન કહ્યું હતું, તે અખંડ જ્ઞાનનું મને સંપૂર્ણ સ્મરણ છે.[૨૭]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે બોલીને, જેમણે સઘળી રીતની ઉપદેશ આપવાની સજ્જતા કરવાથી વક્તાપણાનું તેજ મેળવ્યું છે, એવા એ મહાત્મા વસિષ્ઠે સર્વનું અજ્ઞાન ટાળવા સારુ સુખ્યત્વે કરીને પરમપદને જણાવનારું શાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૮]

इति निगादितवानसौ महात्मा परिकरबंधगृहीतवक्तृतेजाः । अकथयदिदमज्ञतोपशान्त्यै परमपदैकविबोधनं वसिष्ठः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'વિશ્વામિત્રવાક્ય' એ નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો×

પરમાત્મામાં જગતનો આરોપ ને અપવાદ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

पूर्वमुक्तं भगवता यज्ज्ञानं पद्मजन्मना ।
सर्गादौ लोकशान्त्यर्थं तदिदं कथयाम्यहम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભમાં સઘળાઓનાં સંસારરૂપી દુઃખોને શાંત કરવા સારુ ભગવાન બ્રહ્માએ આ જે જ્ઞાન કહ્યું હતું,

× આ ત્રીજા સર્ગમાં પરમાત્માની અંદર જગતનો આરોપ કરીને અપવાદ કરવામાં આવશે.

તે હું કહી સંભળાવું.[૧]

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! વિસ્તારથી ભરેલી મોક્ષની સંહિતા પછી કહો; પણ આ ઘડીએ મારા મનમાં જે સંશય ઉત્પન્ન થયો છે તેનું આપ પ્રથમ નિવારણ કરો.[૨] વેદવ્યાસજી શુકદેવજીના પિતા છે, ગુરુ છે, સર્વજ્ઞ છે અને મહાબુદ્ધિમાન છે. તે કેમ વિદેહમુક્ત ન થયા અને એમના પુત્ર શુકદેવજી કેમ વિદેહમુક્ત થયા?[૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પરમાત્મારૂપ ચૈતન્યપ્રકાશની અંદર અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોરૂપ ત્રસરેણુઓ* દેખાઈ દેખાઈને લીન થઈ ગયાં છે, તેમની સંખ્યા ગણી શકાતી નથી.[૪] વર્તમાનકાળમાં પણ એ પ્રકાશની અંદર જ કરોડો બ્રહ્માંડો છે, તેમની કેટલી સંખ્યા છે તે કોઈથી પણ ગણી શકાતી નથી.[૫] વળી પરમાત્મારૂપી સમુદ્રમાં હવે પછી બ્રહ્માંડોરૂપી જે તરંગો ઉત્પન્ન થશે, તેમની સંખ્યા ગણવાની તો વાત સરખી પણ થઈ શકે એમ નથી. (જ્યારે બ્રહ્માંડો અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વ્યાસાદિક અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું?)[૬]

રામ બોલ્યાઃ–વર્તમાનકાળનાં બ્રહ્માંડો પણ અસંખ્ય છે, છતાં ભૂતકાળનાં અને ભવિષ્યકાળનાં બ્રહ્માંડોનો વિચાર કરતાં એ વર્તમાનકાળનાં બ્રહ્માંડો તેમની આગળ શી ગણતરીમાં છે? આથી વર્તમાન બ્રહ્માંડોને ભૂત–ભવિષ્યની પંક્તિમાં મૂકવાં એ યોગ્ય નથી. આ ઉપરથી, આપે બ્રહ્માંડોની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ એક ચૈતન્યરૂપ આત્મતત્ત્વ દેખાડયું તે પણ મારા જાણવામાં આવ્યું.[૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવ આદિ પ્રાણીઓના સમૂહમાં જે પ્રાણી જ્યારે અને જે પ્રદેશમાં મરી જાય છે, તે પ્રાણી ત્યારે અને તે જ પ્રદેશમાં આ બ્રહ્માંડોને દેખે છે; પણ બીજા પ્રદેશમાં અથવા ઘણે કાળે તે તેને દેખે એમ નથી.[૮] આ આતિવાહિક નામનું જે ચિત્તરૂપી લિંગશરીર છે, તેથી જ પોતાના હૃદયની અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ આકાશ વિશેની ભ્રાંતિને લીધે જ (જીવ) આ વાસનામય બ્રહ્માંડને દેખે છે તેમજ અનુક્રમે વાસનાથી પ્રાપ્ત થતાં તે તે શરીરોનો અનુભવ કરે છે. બાકી વાસ્તવિક રીતે તો આ[૧] નિર્લેપ છે અને જન્મ આદિ વિકારોથી રહિ[ત] છે.[૯] એ પ્રમાણે કરોડો પ્રાણીઓ મરી ગયાં [છે,] મરે છે અને મરી જશે. મરવાના સમયમાં દ[શ્ય] પદાર્થો જે વાસનામાં લય પામ્યા હોય છે, [તે] વાસનાને અનુસરીને તે પાછા જુદા જુદા પ્રક[ટ] થાય છે.[૧૦] આ જગતની પરંપરા માનસિ[ક] પૂજામાં મનથી બનાવેલા રત્નમય મંદિર જેવ[ી] છે, મનથી કલ્પેલા રાજ્યના વિલાસ જેવી છે ઇન્દ્રજાળોની પંક્તિ જેવી છે અને સાંભળેલ[ી] વાતના આભાસ જેવી છે.[૧૧] તે વાયુના રોગથ[ી] થતા ભૂકંપના ભ્રમ જેવી છે, બાળકને બિવરા[વ]વા સારુ કલ્પેલા પિશાચ જેવી છે, નિર્મ[ળ] આકાશમાં કલ્પેલી મોતીની પંક્તિ જેવી છે અને વહાણ ચાલતાં તેમાં બેઠેલાઓને દેખાતી કાંઠાનાં વૃક્ષોની ગતિ જેવી છે.[૧૨] વળી તે સ્વપ્નમાં દેખાતા નગર જેવી છે અને સ્મરણથી કલ્પેલા આકાશપુષ્પ જેવી છે. મરેલાં તથા જન્મેલાં પ્રાણીઓ આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં જગતને જોયા કરે છે.[૧૩] હૃદયાકાશમાં ઘણા પરિચયને લીધે જગતની દૃઢ છાપ પડી જાય છે અને જાણે બહાર હોય અને સાચું હોય એવું દેખાય છે.[૧૪] એ હૃદયાકાશમાં જ જન્મનો, જન્મ પછીની અનેક ક્રિયાઓનો અને મરણ આદિનો અનુભવ થાય છે. વળી મરણ પછી પણ તે જ હૃદયાકાશમાં તે જ પ્રમાણે પાછી પરલોકની કલ્પના થવા માંડે છે.[૧૫] જેમ કેળના થંભને

* ૭ પરમાણુઓ મળે ત્યારે એક ત્રસરેણુ કહેવાય છે. બારીમાંથી અગર છાપરામાંથી ઘરમાં પ્રકાશ પડતો હોય તેમાં જે રજકણો ઊડતાં પ્રતીત થાય છે તેમાંનું નાનું રજકણ ત્રસરેણુ કહેવાય છે.

ખેડતાં એકમાંથી બીજું અને બીજામાંથી ત્રીજું એમ અનેક પડો જોવામાં આવે છે, તેમ સંસારમાં પણ એક વાસનામય દેહની અંદર બીજા વાસનામય દેહો જોવામાં આવે છે અને તે દેહોમાં વળી વાસનામય અન્ય દેહો જોવામાં આવે છે.[૧૬] મરેલા જીવોને પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતના ગણો સાથે કે, તે તે લોકમાં ભ્રમણ આદિ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી, તો પણ કેવળ ભ્રાંતિથી તેમને વિશે એ જોવામાં આવે છે.[૧૭] આ અવિદ્યારૂપી નદી અપાર છે, અનેક જાતના ફાંટાઓમાં વહે છે અને તેમાં અનેક દેહોરૂપી તરતાં મોજાં છે. મૂઢ પુરુષો તેને તરી શકતા નથી.[૧૮] હે રામ! પરમાત્મારૂપ મોટા સમુદ્રમાં વારંવાર તેના તે અને બીજા પણ ઘણા ઘણા દેહોરૂપી તરંગો ઊઠ્યાં કરે છે.[૧૯] એ તરંગોમાં કેટલાએક તરંગો કુળથી, ક્રમથી અને મનના ગુણોથી સઘળી રીતે સમાન હોય છે, કેટલાએક અર્ધોઅર્ધ સમાન હોય છે અને કેટલાએક અત્યંત જુદા પ્રકારના જ થાય છે.[૨૦] તેઓમાં વ્યાસના દેહોરૂપી તરંગો યથાયોગ્ય જન્મથી, શાસ્ત્ર આદિના જ્ઞાનથી અને બ્રહ્મવિદ્યાથી સંયુક્ત હોય છે. તેઓમાં આ વ્યાસમુનિ બત્રીસમા છે, એમ મારું સ્મરણ છે.[૨૧] એ વ્યાસોમાં બાર તો બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પહોંચ્યા ન હતા, પણ કુળથી, આકારથી તથા પોતાની રીતભાતોથી સમાન હતા. દશ વ્યાસો સઘળી રીતે સમાન હતા અને બાકીના વ્યાસો કુળઆદિમાં વિલક્ષણ હતા. હજી પણ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, ભૃગુ, અંગિરા અને પુલસ્ત્ય આદિ અધિકારી પુરુષો ઘણા થશે. તેમનામાં કેટલાએક પહેલાંના જેવા જ થશે અને કેટલાએક તેનાથી વિલક્ષણ પણ થશે. મનુષ્યોના, દેવર્ષિઓના અને દેવતાઓના ઘણા ઘણા સમૂહો કોઈ સમયે સામટા ઉત્પન્ન થાય છે અને સામટા લય પામે છે; તો કોઈ સમયે જુદાજુદા ઉત્પન્ન થાય છે અને જુદાજુદા લય પામે છે.[૨૨-૨૪] બ્રહ્માના કલ્પમાં આ ત્રેતાયુગ બોતેરમો છે. આવો જ ત્રેતાયુગ આગળ હતો અને હવે પછી પણ થશે. ત્રેતાયુગ, લોકો, તમે અને હું પણ એવા ને એવા થઇશું અને કોઈ સમયે બીજી રીતના પણ થઈશું, એ પણ હું જાણું છું.[૨૫] અદ્ભુત કર્મ કરનારા અને દીર્ઘ વિચારવાળા આ વ્યાસના શરીરમાં જ જીવ છે, તેનો અનુક્રમથી આ દશમો અવતાર જોવામાં આવે છે.[૨૬] આપણે અનેક વાર વ્યાસની તથા વાલ્મીકિની સાથે જન્મ્યા હતા અને અનેક વાર અત્યંત જુદાજુદા કાળમાં પણ જન્મ્યા હતા.[૨૭] આપણે ઘણી ઘણી વાર શરીરથી તથા જ્ઞાનથી તુલ્ય થયા હતા, ઘણી ઘણી વાર શરીરથી અતુલ્ય તથા જ્ઞાનથી તુલ્ય થયા હતા અને ઘણી ઘણી વાર જ્ઞાનથી અતુલ્ય તથા શરીરથી તુલ્ય થયા હતા.[૨૮] હજી પણ આ વ્યાસને આઠ અવતાર ધરવાના છે અને તે અવતારોમાં તે ઇતિહાસસહિત ભારત નામના ગ્રંથને રચશે.[૨૯] ચાર વેદના વિભાગ કરીને, કુળને પ્રખ્યાત કરીને અને બ્રહ્માની પદવી ભોગવીને આ વ્યાસ છેવટે વિદેહમુક્તિ પામશે.[૩૦] આ વ્યાસ શોક તથા ભય વિનાના છે, શાંત છે, સુખરૂપ છે, કલ્પનાઓથી રહિત છે, વશ મનવાળા છે અને જીવન્મુક્ત છે.[૩૧] પ્રાણીઓ કોઈ સમયે ધનથી, બંધુઓથી, અવસ્થાઓથી, કર્મોથી, વિદ્યાથી, વિજ્ઞાનથી તથા ચેષ્ટાઓથી પરસ્પર સરખાં થાય છે અને કોઈ સમયે કોઈ પ્રકારથી પણ પરસ્પર મળતાં આવે નહિ એવાં થાય છે.[૩૨] કોઈ સમયે હજારો સૃષ્ટિઓમાં પણ સરખાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો કોઈ સમયે હજારો સૃષ્ટિઓમાં તેઓ તદ્દન જુદાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ માયા અંત વિનાની જ છે.[૩૩] ધાન્યના દાણાઓને પાલીમાં ભરીએ અને પછી તેને ઠાલવી લઇને વળી ભરીએ, તો પ્રથમ તે જ અનુક્રમથી પાલીમાં ગોઠવાયા હોય તે

અનુક્રમથી જ પાછા ગોઠવાતા નથી, પણ ફેરફાર પામે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણીઓના સમૂહ પણ અનેક જન્મોમાં અનેક ફેરફાર પામે છે.[૩૪] પરમાત્મારૂપી સમુદ્રમાં વારંવાર ઊઠતા સૃષ્ટિઓરૂપી તરંગો કોઈ સમયે એવા ને એવા આકારથી ગોઠવાય છે, તો કોઈ સમયે તે જુદાજુદા આકારોથી પણ ગોઠવાય છે.[૩૫] આવી સૃષ્ટિઓમાં જ બ્રહ્મવેત્તા જીવન્મુક્ત હોય છે, તે સમાહિત ચિત્તવાળો, ભેદની કલ્પનાઓથી રહિત, સ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠાવાળો અને આવરણથી રહિત થઈને પરમ શાંતિરૂપ અમૃતથી જ તૃપ્ત રહે છે.[૩૬]

आश्वस्तान्तःकरणः शान्तविकल्पः स्वरूपसारमयः। परमशमामृततृप्तस्तिष्ठति विद्वान्निरावरणः ॥ ३६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણને ‘ભૂયાભૂયઃ સર્ગોનું વર્ણન’ એ નામને સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો

જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહમુક્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

सौम्याम्बुत्वे तरङ्गत्वे सलिलस्याम्बुता तथा। सगैवाब्धौ तथाऽदेहसदेहमुनिमुक्तता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જેમ સમુદ્રની અંદર સ્થિર જળમાં અને તરંગરૂપે હાલતા જળમાં જળપણું સરખું જ છે; તેમ વિદેહમુક્તમાં અને જીવન્મુક્તમાં મુક્તિપણું પણ સરખું જ છે.[૧] મુક્તિ તે વિષયોને અધીન નથી. પછી ભલે તે વિદેહમુક્તિ હોય કે જીવન્મુક્તિ હોય. જેઓ વિષયોનો ઉપભોગ કરતા નથી, તેમને વળી વિષયના રસનો બોધ કયાંથી હોય? જો જીવન્મુક્તિમાં વિષયોને સાચા સમજીને ભોગવવામાં આવ[તા] હોય તો વિદેહમુક્તિમાં તે બાધક નીવડે; પ[ણ] જીવન્મુક્તિમાં વિષયોને મિથ્યાભૂત જ જાણે[લ] હોય છે, માટે તેઓ બાધક થતા નથી. અ[ા] જીવન્મુક્ત મુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસજીને આપણા મે[ા]આગળ આપણી કલ્પનાથી જ, આપણે દેહ[]વાળા જેવા દેખીએ છીએ; પણ આપણે એમન[ા] મનના નિશ્ચયને જાણતા નથી.[૨-૩] જીવન્મુક્ત અને વિદેહમુક્ત એ બન્ને બોધરૂપે જ* રહે છે માટે તેઓમાં કશો ભેદ નથી. જેમ સ્થિ[ર] જળમાં અને તરંગરૂપે હાલતા જળમાં જળપણુ એક જ છે, જેમ સ્થિર વાયુમાં અને ચાલતા વાયુમાં જરા પણ ભેદ નથી, તેમ વિદેહમુક્તમાં અને જીવન્મુક્તમાં જરા પણ ભેદ નથી.[૪-૫] અમારી કે વ્યાસની જીવન્મુક્તિ ઉપર કે વિદેહમુક્તિ ઉપર ધ્યાન આપવાનું નથી; પણ આત્માની દ્વૈતરહિતપણાથી જ એકતા છે તે ઉપર જ ધ્યાન આપવાનું છે.[૬] આથી હે રામ! અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના નાશ કરનાર અને કાનના ભૂષણરૂપ જ્ઞાનનો હું જે ઉપદેશ કરું છું, તેનું તમે શ્રવણ કરો.[૭] હે રઘુનંદન! આ સંસારમાં સર્વદા સર્વ પુરુષો સારી રીતે પુરુષાર્થ (ઉદ્યોગ) કરીને જ સઘળું પામે છે.[૮] શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે; અને તે દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થ[વા]નાથી હૃદયમાં ચંદ્રના જેવું શીતળ જીવન્મુક્તિનું સુખ ઉદય પામે છે. તે સુખ ઉદ્યોગથી જ મળે છે, બીજા કોઈથી મળતું નથી.[૯] ક્રિયાથી ફળ આપનારો પુરુષાર્થ પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવે છે, પણ પ્રારબ્ધ પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવતું નથી. આથી પ્રારબ્ધ એ કાંઈ જ નથી, પણ કેવળ મોહ પામેલા આળસુ લોકોએ એને કલ્પી કાઢ્યું છે.[૧૦] મનની, ઇન્દ્રિયોની તથા શરીરની જે ચેષ્ટા મહાત્માઓએ બતાવેલા માર્ગથી ક[ર]-

– આ ચોથા સર્ગમાં જીવન્મુક્તિમાં તથા વિદેહમુક્તિમાં અંતરના અભાવનું વર્ણન કરીને પછી મૂળને દૃઢ કરવાને શાસ્ત્રોક્ત રીતિને અનુસરતા ઉદ્યોગ અને—પુરુષાર્થને વખાણવામાં આવશે.

* જ્ઞાનરૂપે જ.

વામાં આવે છે, તેને સાચો પુરુષાર્થ સમજવો અને તે પુરુષાર્થ જ સફળ થાય છે. શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ રીતે જે પુરુષાર્થ કરવામાં આવે છે, તેને તો ઉન્મત્તની ક્રિયારૂપ જ સમજવો.[11] જે માણસ જે વસ્તુને ઇચ્છે છે અને તેને માટે યોગ્ય ક્રમથી યત્ન કર્યા કરે છે, તેને તે વસ્તુ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; સિવાય કે જો યત્ન કરતાં તે અધવચથી પાછો ન વળે.[12] કોઈ પ્રાણી હમણાં ત્રૈલોક્યનાં ઐશ્વર્યથી શોભી રહેલી ઇન્દ્રની પદવીને પામ્યો છે, તે પોતાના પુરુષાર્થથી જ પામ્યો છે.[13] ચૈતન્યનો કોઈ તરંગ કમળરૂપ આસન પર બેસીને બ્રહ્માની પદવીને ચલાવે છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી જ ચલાવે છે.[14] કોઈ જીવ વિષ્ણુપણાને પામ્યો છે અને પોતાની ધ્વજામાં ગરુડનું ચિહ્ન રાખે છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થના પ્રભાવથી જ છે.[15] આ સંસારમાં કોઈ પ્રાણી અર્ધા શરીરમાં સ્ત્રીથી અને મુકુટમાં અર્ધચંદ્રથી શોભી રહેલ સદાશિવ થયો છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી જ થયો છે.[16] પૂર્વજન્મનો અને આ જન્મનો, એમ પુરુષાર્થ બે પ્રકારનો છે. તેમાં આ જન્મના પુરુષાર્થથી પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને તુરત જીતી લેવાય છે.[17] યત્નવાળા, દૃઢ અભ્યાસવાળા અને ઘણા ઉત્સાહવાળા અધિકારી પુરુષો મેરુ પર્વતોને પણ ગળી જાય છે, ત્યારે પુરુષાર્થી પુરુષો પૂર્વજન્મના પ્રારબ્ધને ગળી જાય તેમાં તો કહેવું જ શું ?[18] જે પુરુષાર્થ શાસ્ત્રની રીતિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે, તે પુરુષાર્થ જ અનેક ધાર્યાં ફળોને સિદ્ધ કરે છે; પણ જે પુરુષાર્થ શાસ્ત્રની રીતિથી વિરુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેથી તો અનર્થ જ થાય છે.[19] પુરુષ પોતાનાં દુષ્ટ આચરણોને લીધે કોઈ દુર્દશા પામે છે, ત્યારે પોતાનો હાથ પણ સ્વાધીન નહિ રહેવાથી, માંડ માંડ આંગળીઓ વાળીને ખોબો ભરીને તેમાંથી પાણીનું એક ટીપું મોંમાં પાડવામાં આવે છે, તો તે પણ ઘણું ઘણું માનવામાં આવે છે. બીજી બાજુ પુરુષ કોઈ સદાચરણોને લીધે ઉત્તમ દશાને પામે છે; ત્યારે સમુદ્રોથી, પર્વતોથી, નગરોથી અને દ્વીપોથી ભરપૂર આ સઘળી પૃથ્વી પણ પુત્રોને વહેંચી આપતી વખતે ઓછી લાગે છે.[20]

कस्यांचित्स्वयमात्मदुःस्थितिवशात्पुंसो दशायां शनैरंगुल्यग्रनिपीडितैःकचुलुकादावापविन्दुर्वहुः । कस्यांचिज्जलराशिपर्वतपुरद्वीपान्तरालीकृता मर्त्यैन्योचितसम्विभागकरणे पृथ्वी न पृथ्वी भवेत् ॥ २० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'પૌરુષ-પ્રકરણ' એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

પુરુષાર્થની પ્રબળતા અને દૈવની અભિન્નતા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

प्रवृत्तिरेव प्रथमं यथाशास्त्रविहारिणाम् ।
प्रभेव वर्णभेदानां साधनी सर्वकर्मणाम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જેમ પીળા અને કાળા આદિ વર્ણોની પ્રકટતામાં પ્રભા જ કારણરૂપ છે, તેમ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલનારા લોકોની પ્રવૃત્તિ જ સઘળા પુરુષાર્થોની સિદ્ધિમાં કારણરૂપ છે.[1] મનથી કેવળ ઇચ્છા કરવામાં આવે પણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરીને સિદ્ધ કરવામાં ન આવે તો તે એક જાતનું ઘેલાપણું જ ગણાય. એથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી, પણ મોહ ઉત્પન્ન થાય છે.[2] જે જે રીતે કર્મ કરવામાં આવે છે તે તે રીતે મનુષ્યને ફળનો અનુભવ થાય છે. પૂર્વજન્મનાં જે કર્મો ભોગ આપવાને સજ્જ થયાં હોય, તે જ પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. માટે પ્રારબ્ધરૂપ કર્મોનું ખંડન આ જન્મનાં સત્કર્મોથી કરી

* આ પાંચમા સર્ગમાં પુરુષાર્થની પ્રબળતા અને પુરુષાર્થથી દૈવની અભિન્નતા યુક્તિપૂર્વક કહેવામાં આવશે.

શકાય છે.[૩] શાસ્ત્રોને અનુસરતો અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ, એમ બે પ્રકારના પુરુષાર્થ છે. તેમાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પુરુષાર્થથી અનર્થ થાય છે અને શાસ્ત્રને અનુસરતા પુરુષાર્થથી ઉત્તમ ફળ મળે છે.[૪] પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ અને આ જન્મનો પુરુષાર્થ એ બને પરસ્પરના હરીફ ન હોય તો પણ તેઓ ઘેટાઓની પેઠે લડ્યા કરે છે. અને તેમાં જ ઓછા બળવાળો હોય છે તે હારી જાય છે.[૫] આથી પુરુષે શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને એવો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ કે, જેથી આ જન્મનો પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને તુરત છતી લે.[૬] આપણો અને બીજાનો પુરુષાર્થ પરસ્પર સરખો ન હોય, તો તે બને ઘેટાઓની પેઠે લઢે છે અને તેઓમાં જે બળવાન હોય છે, તે જીતે છે.[૭] જો શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરતાં પણ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે સમયે એ અનર્થ આપનારા પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને બળવાન સમજવો. ત્યારે તો પ્રબળ ઉત્સાહ રાખીને દાંત પીસીને શુભ પુરુષાર્થ કરવામાં મંડ્યા જ રહેવુ, એટલે પછી વિઘ્ન પાડવા સજ્જ થયેલો પૂર્વજન્મનો અશુભ પુરુષાર્થ પણ હારી જ જાય.[૮] 'મને પૂર્વજન્મનુ પ્રારબ્ધ જ ચલાવે છે' એવા વિચારને તો પગ તળે બળપૂર્વક ચાંપી જ દેવો જોઈએ; કારણ કે આ જન્મના પ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થથી પૂર્વજન્મનો અપ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થ કદી પ્રબળ નથી નહિ.[૧૦] જ્યાંસુધી પૂર્વજન્મનો અશુભ પુરુષાર્થ પોતાની મેળે સંપૂર્ણ રીતે શાંત થાય નહિ, ત્યાંસુધી અત્યંત પુરુષાર્થ કરવામાં પ્રયત્નપૂર્વક મંડ્યા જ રહેવું.[૧૧] જેમ ગઈ કાલનું અજીર્ણ આજ કરેલા ઉપવાસથી ટળી જાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનો દોષ પણ આ જન્મમાં કરેલા શુભ પુરુષાર્થથી નિઃસંદેહ ટળી જાય છે.[૧૨] હિંમતભરેલી બુદ્ધિથી પૂર્વજન્મના દુષ્ટ પ્રારબ્ધનો તિરસ્કાર કરીને પોતાનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવાને વાસ્તે શ્રવણ–મનન આદિ સાધનોનું સંપાદન કરવા માટે ઉદ્યોગ કરવો, પણ નિરુદ્યોગ રહીને ગધેડા જેવા પુરુષોની પંક્તિમાં રહેવું નહિ. શાસ્ત્રને અનુસરતો ઉદ્યોગ જીવતાં અને મૂઆ પછી પણ હિતકારક છે.[૧૩,૧૪] સિંહ જેમ માણસોએ કરેલા બંધનના પાંજરામાંથી પુરુષાર્થ કરીને નીકળી જાય છે, તેમ સમજુ પુરુષે પણ સંસારરૂપી ગુફામાંથી બળપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીને નીકળી જવું જોઇએ.[૧૫] પોતાનો દેહ નાશવંત છે, એવો વિચાર નિત્ય રાખવો. પશુ જેવું થવું નહિ, પણ જે કર્મો સત્પુરુષોને યોગ્ય છે તે જ કરવાં.[૧૬] ઘામાં રહેલો કીડો જેમ ચીકણા અને કૂણા કૂણા માંસાદિક પદાર્થોનો સ્વાદ લેવામાં જ પોતાનો જન્મારો કાઢે છે, તેમ સમજુ પુરુષે ઘરમાં રહીને કોઈ કોઈ સ્ત્રી અને અન્નપાનાદિ ચીકણા અને કૂણા કૂણા પદાર્થોનો સ્વાદ લેવામાં પોતાના આવરદાને એળે કાઢવો નહિ. શુભ પુરુષાર્થ કરવાથી તુરત જ શુભ ફળ મળે છે અને અશુભ પુરુષાર્થ કરવાથી તુરત જ અવશ્ય અશુભ ફળ મળે છે. બાકી આ સંસારમાં દૈવ નામે કંઈ જ નથી.[૧૭,૧૮] જે પુરુષ પુરુષાર્થરૂપી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને છોડી દઈને, અનુમાનરૂપી દૈવનો આશરો લે છે, તે પુરુષ પોતાના બે હાથને જ સર્પરૂપ જાણીને તેમને જોઈ ભાગે છે, એમ સમજવું.[૧૯] જેમણે શ્રેષ્ઠ પુરુષોના વિચારો જોયા નથી અને જેઓ 'અમને દૈવ જ ચલાવે છે' એવો નીચ વિચાર રાખે છે, તે પુરુષોનું મોં જોઇને લક્ષ્મી પાછી જ વળી જાય છે.[૨૦] આથી પુરુષાર્થપૂર્વક પ્રથમ વિવેક આદિ સાધનોનું સંપાદન કરવુ અને જેઓમાં આત્મજ્ઞાનરૂપી ઉત્તમ અર્થ છે એવાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવો.[૨૧] જે મૂઢ લોકો શાસ્ત્ર પ્રમાણે શ્રવણ–મનનાદિ દ્વારા પુરુમાર્થરૂપ આત્મતત્ત્વનો ચિત્તમાં વિચાર કરતા નથી અને તે વિચારથી આત્મતત્ત્વરૂપ પરમ પુરુષાર્થનું સંપાદન કરતા નથી, પણ વિષય સંબંધી સુખો ભોગવવાની જ નીચ ઇચ્છા

રાખે છે, તેમને ધિક્કાર છે.[૨૨] ભારે યત્ન કરતાં પણ જેમ પથરામાંથી તેલ નીકળે નહિ, તેમ અનંત યત્ન કરતાં પણ વિષયોમાંથી સુખ મળે જ નહિ. માટે વિષયોને વાસ્તે નિષ્ફળ ઉદ્યોગ કરવો નહિ. સત્પુરુષો વિષયોને સારુ ઉદ્યોગ કરવાની ઇચ્છા પણ રાખતા નથી.[૨૩] જેમ ઘડો અને વસ્ત્ર આદિ બનાવતાં પહેલાં મનમાં તેનું માપ ધારી લઈને યોગ્ય સાધનો ગોઠવી લેવામાં આવે છે, તેમ પરમ પુરુષાર્થનું પણ માપ ધારી લઈને તેને સારુ શ્રવણ આદિ યોગ્ય સાધનોને ગોઠવવાં જોઇએ.[૨૪] આત્મતત્ત્વને પામવા માટેનો પુરુષાર્થ સારાં શાસ્ત્ર, સત્સંગ ને સદાચારથી સફળ થાય છે એ નિયમ છે; ા વિના તે સફળ થતો જ નથી.[૨૫] પુરુષાર્થનું ા જ સ્વરૂપ છે, માટે એ પ્રમાણે ચાલવામાં ાવે તો માણસ કદી પણ પોતાના યત્નમાં ષ્ફળ થતો નથી.[૨૬] દીનતા અને દરિદ્રતા આદિ ઓથી પીડાયેલા બીજા નળ અને હરિશ્ચંદ્ર ાદિ મોટા પુરુષો પણ પુરુષાર્થથી જ ઇન્દ્ર-માન થયા હતા.[૨૭] બાળકપણાથી માંડીને ત્નપૂર્વક શાસ્ત્રોનો અને સત્સંગ આદિ ગુણોનો ભ્યાસ કર્યો હોય, તો તે પુરુષાર્થથી સારાં ા થાય છે.[૨૮] આમ પ્રત્યક્ષ જોયું હોય, અનુ ર્યું હોય અને સાંભળ્યું હોય, છતાં પણ જે દ્ધિલોકો 'એ સઘળું દૈવથી જ કરવામાં આવ્યું અને તેનું ફળ પણ દૈવે જ આપ્યું છે એમ ને છે, તેમને માર્યા ગયેલા જ સમજવા.[૨૯] જગ ાં જો આળસરૂપ× અનર્થ નહિ હોય તો કયો ૫ ઘણા ધનવાળો અને પંડિત ન થાય? સમુ- ા છેડા સુધીની આ પૃથ્વીમાં આળસને ધે જ ઘણાં ઘણાં માણસો નિર્ધન અને પશુ જેવાં રહેલાં છે.[૩૦] નિરંતર કરવામાં આવતી રમતોને લીધે ચપળતાભરેલી બાલ્યાવસ્થા ચાલી જાય અને પછી હાથપગ આદિ અવયવોમાં યોગ્ય શક્તિથી શોભી રહેલી યુવાની આવે, ત્યારથી માંડીને માણસે સત્સંગ કરીને, શાસ્ત્રોનાં પદોમાં તથા પદોના અર્થમાં વ્યુત્પન્ન થઈને, 'શાથી હાનિ થાય છે અને શાથી લાભ થાય છે?' એવા વિચારો કરવા જોઇએ.[૩૧] વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ પૂરો થયો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં કાર્ય કરવાને સારુ ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફૂટયાં તે સમયે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી.[૩૨]

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायन्तनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं सभा कृतनमस्करणाजगाम श्यामाक्षये रविकरेण सहाजगाम ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણનો 'પૌરુષસ્થાપન' એ નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો પહેલો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ટ્ઠો*

દૈવની દુર્બળતા અને પુરુષાર્થની પ્રબળતા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

तस्मात्प्राक् पौरुषाद्दैवं नान्यत्तत्प्रोज्झ्य दूरतः ।
साधुसङ्गमसच्छास्त्रैर्जीवमुत्तारयेद्बलात् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–દૈવ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થથી જુદું નથી. તેથી તેને દૂર ફેંકી દઈને સમજુ પુરુષે બળથી મહાત્માઓનો સમાગમ કરીને અને સારાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને જીવનો ઉદ્ધાર કરવો.[૧] જેમ જેમ અધિક પ્રયત્ન

× આળસ એ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તથા શરી રહેતો મોટો શત્રુ છે. જે મનુષ્યો આળસના ઉપા- છે, તે મનુષ્યો પોતાની ઉન્નતિ કરી શકતા નથી, જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ પણ મેળવી શકતા નથી

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં દૈવની દુર્બળતા અને પુરુષાર્થની પ્રબળતા સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

કરવામાં આવે છે તેમ તેમ ફળ તુરત થાય છે, માટે પુરુષાર્થ જ સાચો છે. જો દૈવને માનવું હોય તો પુરુષાર્થને જ દૈવરૂપ માનો. દુઃખના સમયમાં દુઃખને લીધે 'હાય કષ્ટ' એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેમાં 'હાય કષ્ટ' એ શબ્દો 'હાય દૈવ'ના પર્યાયરૂપ છે.[૨,૩] દૈવનું સ્વરૂપ પૂર્વજન્મમાં પોતે કરેલાં કર્મોથી જુદું જ નથી. પ્રબળ પુરુષ જેમ બાળકોને જીતી શકે છે, તેમ પ્રબળ પુરુષાર્થ એ દૈવને જીતી શકે છે.[૪] ગઈ કાલે કરેલું પાપ-કર્મ જેમ આજ કરેલા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ શુભ કર્મથી તુરત જ પોતાનું ફળ આપવાને અશક્ત થઈ જાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ પણ આ જન્મમાં કરેલાં શુભ કર્મથી તરત જ પોતાનું ફળ આપવાને અશક્ત થઈ જાય છે.[૫] વિષયસુખના અલ્પાંશને માટે લાલચ રાખનારા જે લોકો દૈવને અધીન રહીને દૈવને જીતવાને સારુ યત્ન કરતા નથી, તેમને કંગાળ, પામર અને મૂઢ સમજવા.[૬] આપણે ઉદ્યોગથી કરેલું કામ કોઈના ઉદ્યોગથી નાશ પામે, તો ત્યાં તે નાશ કરનારના ઉદ્યોગને જ બલવત્તર માનવો; પણ દૈવને મનમાં લાવવું નહિ.[૭] એક ડીંટમાં લાગેલાં બે ફળોમાં એક ફળ રસ વગરનું જોવામાં આવે, તો ત્યાં તે રસને ખાઈ જનારા કીડા વગેરેના યત્નને જ પ્રબળ માનવો.[૮] જગતમાં સિદ્ધ થયેલા પદાર્થો પણ ક્ષય પામે છે, ત્યાં ક્ષય કરનારના યત્નને જ વિશેષ બળવાન્ સમજવો.[૯] બે પુરુષાર્થો ઘેટાઓની પેઠે પરસ્પરની સાથે લડ્યા કરે છે, તેઓમાં જે બળવાન હોય તે તુરત જ જીતે છે.[૧૦] કોઈ વખતે રાજાનો વારસ ન હોવાથી લોકો શણગારેલા હાથીને છૂટો મૂકે છે અને તે હાથી જેના ઉપર કળશ ઢોળે છે, તેને રાજા ઠરાવવામાં આવે છે. એવા પ્રસંગે કોઈ ભિખારી રાજા થાય, તો પણ ત્યાં મંત્રીઓના, હાથીના અને નગરના લોકોના પ્રયત્નને જ વિશેષ બળવાન સમજવો.[૧૧] દાંત જેમ ચાવવાના પદાર્થોને પોતાના યત્નથી દબાવીને ચૂરો કરી નાખે છે, તેમ શૂરવીર મનુષ્ય પણ દુર્બળ માણસને પોતાના યત્નથી દબાવીને ચૂરો કરી નાખે છે.[૧૨] દુર્બળ માણસો યત્ન કરનારા બળવાન માણસોના અન્નરૂપ જ છે, માટે બલિષ્ઠ માણસો તેમને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઢોરની પેઠે કામમાં લે છે.[૧૩] સમર્થ માણસનો જે દૃશ્ય કે અદૃશ્ય ઉદ્યોગ હોય છે, તેને મૂઢ અને અસમર્થ માણસ પોતાના મનમાં દૈવરૂપે માની લે છે.[૧૪] સમર્થ માણસોમાં પણ જેઓ વધારે સમર્થ હોય છે, તેઓ બીજાઓને દબાવે છે, એ વાત સઘળાં પ્રાણીઓમાં પરસ્પર જાણીતી છે. માટે દૈવ એ કાંઈ પદાર્થ જ નથી. રાજકીય નિયમનો, મંત્રીઓનો, હાથીનો અને નગરના લોકોનો એકમતપણારૂપ જે દૃઢ વિચાર થાય છે, તેથી જ ભિખારીને રાજ્ય મળે છે અને પ્રજાની મર્યાદા રહે છે.[૧૫,૧૬] અથવા એમ માનો કે શણગારેલો હાથી કોઈ સમયે ભિખારીને રાજા બનાવી દે છે, તો તેમાં એ ભિખારીનો પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ પ્રબળ કારણરૂપ છે.[૧૭] કોઈ સમયે આ જન્મનો પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને તોડી નાખે છે, તો કોઈ સમયે પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ આ જન્મના પુરુષાર્થને બળાત્કારથી તોડી નાખે છે. આમાં પણ પુરુષનો જે પુરુષાર્થ પ્રબળ હોય છે તે જ સર્વદા જીતે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.[૧૮] પૂર્વજન્મના અને આ જન્મના બે પુરુષાર્થમાં આ જન્મનો પુરુષાર્થ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેને જેવો બળવાન કરવો હોય તેવો કરી શકાય છે. આથી યુવાન માણસ જેમ બાળકને જીતી શકે છે, તેમ આ જન્મનો પ્રબળ પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને જીતી શકે છે.[૧૯] વરસાદથી કદી આખા વર્ષ સુધી કરેલી ખેડનો નાશ થાય છે, તો ત્યાં અધિક યત્નથી ભરેલા વરસાદના પુરુષાર્થની જીત થઈ સમજવી.[૨૦] અનુક્રમથી મેળવેલું ધન નાશ પામે, તો તેનો ખેદ નહિ કરવો. ત્યારે તો એમ વિચારવું કે, 'જ્યાં

મારું બળ ચાલી શકતું નથી ત્યાં હું શા માટે વિલાપ કરું?[૨૧] જે વાતમાં મારું કંઈ જ ચાલી શકે એમ નથી તે વાતનો હું ખેદ કરું તો પણ હું મૃત્યુને મારી શકતો નથી. માટે મારે રોજરોજ યત્નું જોઇએ નહિ.[૨૨] જગતમાં સઘળા પદાર્થો દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યની સગવડ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. એમાં જે અધિક યત્નવાળો છે, તે અવશ્ય સિદ્ધિ મેળવે છે.[૨૩] એથી સારાં શાસ્ત્રોથી અને સાધુજનોના સમાગમોથી પુરુષાર્થને સંપાદન કરવો અને એમ બુદ્ધિને નિર્મળ કરીને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવો.[૨૪] પુણ્યરૂપી અરણ્યમાં પૂર્વજન્મના તથા આ જન્મના પુરુષાર્થરૂપી બે ફળાઉ ઝાડો ઉત્પન્ન થયાં છે, તેમાં જે અધિક બળવાન હોય છે તે વિજયી થાય છે.[૨૫] જે પ્રાણી પૂર્વજન્મનાં તુચ્છ કર્મને આ જન્મનાં શુભ કર્મોથી તોડી નાખતો નથી, તે મૂર્ખ માણસ પોતાનાં સુખદુઃખને ટાળવામાં સ્વતંત્ર હોતો નથી.[૨૬] તેને ઈશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વર્ગનરકમાં જવું પડે છે અને એથી એ સર્વદા પશુની પેઠે પરાધીન રહે છે, એમાં સંશય નથી. [૨૭] પ્રબળ સિંહ જેમ પાંજરામાંથી નીકળી જાય છે, તેમ જે માણસ યત્નના ડહાપણરૂપ ઉત્તમ ચમત્કારવાળો હોય છે અને તેથી ઉત્તમ આચારવિચાર રાખનારો હોય છે, તે માણસ જગતરૂપી મોહમાંથી નીકળી જાય છે. જે માણસ પ્રત્યક્ષ વાતને છોડીને બીજો 'મને દૈવ પ્રેરે છે' એવી અનર્થરૂપ કુકલ્પનામાં લાગી રહે છે, તેને દૂરથી જ તજી દેવો જોઇએ. (અર્થાત એવા અધમ માણસનું મોં પણ જોવું જોઇએ નહિ.) સંસારમાં જે હજારો વ્યવહારો જાય છે અને આવે છે, તેઓમાં હર્ષશોકનો ત્યાગ કરીને શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ. જેમ પોતાની અવિચ્છિન્ન મર્યાદાને નહિ છોડતાં સમુદ્રને સઘળાં રત્નો પોતાની મેળે જ મળ્યાં છે, તેમ શાસ્ત્રને અનુસરી પોતાની અવિચ્છિન્ન મર્યાદાને નહિ છોડનારા પુરુષને સઘળી ઇષ્ટ વસ્તુઓ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રોક્ત રીતિને અનુસરીને પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય એવાં કામો કરવામાં તત્પર રહેવું, એ પુરુષાર્થ છે. તે અવશ્ય સિદ્ધિ આપે છે, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.[૩૨] ગુરુસેવા આદિ શરીરક્રિયાથી અને મહાત્માઓના સમાગમથી તેમજ ઉત્તમ શાસ્ત્રોના શ્રવણથી બુદ્ધિ અત્યંત સ્વચ્છ થાય છે. એ સ્વચ્છ બુદ્ધિથી પોતાની મેળે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, એ જ સ્વાર્થસાધકતા કહેવાય છે.[૨૮–૩૩] અજ્ઞાને કરેલી વિષમતા દૂર થઇને જે અનંત આનંદ થાય છે તેજ પરમાર્થ છે, એવો વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે. એ પરમાર્થ જેઓથી પ્રાપ્ત થાય એવાં શાસ્ત્રોનું અને સાધુઓનું નિરંતર સેવન કરવું જોઇએ.[૩૪] દેવલોકમાંથી અહીં આવીને રહેલા પુરુષનું દેવલોકમાં ભોગવતાં અવશેષ રહેલું અને બન્ને લોકમાં હિત કરનારું જે કર્મ હોય છે તે દૈવ છે, એમ જો કહેવામાં આવતું હોય તો તે યોગ્ય છે, નિસંદેહ છે અને એમાં અમારે કશો વાંધો નથી; પણ જેઓ મૂઢ લોકોએ માનેલા દૈવનો સ્વીકાર કરી બેસે છે, તેમને તો અમે દુ:ખી થયા જ સમજીએ છીએ.[૩૫–૩૬] સર્વદા પોતાના પુરુષાર્થથી જ બન્ને લોકમાં કલ્યાણ થાય છે. જેમ ગઈ કાલના દુરાચારણથી થયેલો દોષ આજના સદાચારણથી ટળી જાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનો દોષ આ જન્મના સદાચરણથી ટળી જાય છે. આથી જે માણસ યત્નપૂર્વક પુરુષાર્થમાં મંડયો રહે છે, તેને પુરુષાર્થનું ફળ હાથમાંના આમળાની પેઠે જોવામાં આવે છે. બાકી જે મૂઢ માણસ છે, તેજ પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારા પુરુષાર્થને છોડીને દૈવની ભૂલમાં ફસાઈ જાય છે.[૩૭,૩૮] તેથી હે શુભ વિચારવાળા રામચંદ્ર! દૈવ તો માત્ર પોતાની કલ્પનાના બળથી કલ્પી લેવામાં આવ્યું છે, મિથ્યા છે અને સઘળા પુરુષાર્થોથી તેમજ ફળોથી રહિત છે, તેની કાંઈ પણ અપેક્ષા નહિ રાખતાં પોતાના પુરુષાર્થનો જ આશ્રય કરો.[૩૯]

શાસ્ત્રોના શ્રવણથી, સદાચારથી અને તે તે દેશના નિયમિત ધર્મો પાળવાથી ચિત્તશુદ્ધિરૂપી અવિનાશી અને દઢ ફળ થવાનું પંડિતોએ માન્યું છે. જ્યારે હૃદયમાં ફળની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ચિત્તને ઉદ્યોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. આમ એ ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે અંગો તેને અનુકૂળ ક્રિયાઓ કરવામાં લાગી જાય છે. આ પ્રમાણે ઇચ્છાપૂર્વક ક્રિયાઓમાં લાગવું એ જ પુરુષાર્થ અથવા ઉદ્યોગ છે, એમ કહેવામાં આવે છે.[૪૦] એ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરવો એ જ મનુષ્યાવતારનું ફળ છે, આમ સમજીને પોતાના ઉદ્ધારમાં સર્વદા તત્પરતા રાખવી અને તે તત્પરતાને સારાં સારાં શાસ્ત્રોના સાધુજનોના તેમજ પંડિતોના સેવનથી અત્યંત સફળ કરવી. દૈવના અને પુરુષાર્થના સંબંધમાં ઊંડો વિચાર કરનારા વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, સર્વદા કરવામાં આવતો આ પુરુષાર્થ જ દૈવ ઉપર વિજય મેળવે છે. માટે મહાત્માઓની સેવા વડે શ્રવણાદિક મેળવીને તત્ત્વજ્ઞાનને સારુ ઉદ્યમ કરવો જોઇએ.*[૪૧,૪૨] અલ્યા જીવ! તું આ જન્મના વાંધા વગરના પુરુષાર્થને જ સિદ્ધિ આપનારા સમજ અને સંતોષવાળા સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેત્તાઓની સેવા કરીને મીઠાં અને અવશ્ય ફળદાયી એવા ઉત્તમ ઔષધથી તું અનંત જન્મમરણરૂપી રોગને શાંત કર[૪૩]

जन्मप्रबन्धमयमामयमेष जीवो बुद्ध्वैहिकं सहजपौरुषमेव सिद्ध्यै। शान्तिं नयत्ववितथेन वरौषधेन मृष्टेन तुष्टपरपंडितसेवनेन ॥ ४३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણનો 'દૈવનિરાકરણ' એ નામનો સર્ગ ૬ ઠો સમાપ્ત

* ધર્મ તથા મોક્ષ એ બે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પ્રારબ્ધથી કદી પણ થવાની નથી, માટે મુમુક્ષુએ મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન, ને જ્ઞાનનાં સાધન શ્રવણાદિક સંપાદન કરવા માટે ઘણામાં ઘણો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

સર્ગ ૭ મો×

સર્વ રીતે પુરુષાર્થનું જ પ્રાધાન્ય

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

प्राप्य व्याधिविनिर्मुक्तं देहमल्पाधिवेदनम्। तथात्मनि समादध्याद्यथा भूयो न जायते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–વ્યાધિઓથી રહિત અને અલ્પ માનસિક પીડાઓવાળા મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થઈને સમજુ પુરુષે ચિત્તનું એવું સમાધાન કરવું કે તેથી જેને ફરી વાર જન્મ ધરવો પડે નહિ. જે માણસ પુરુષાર્થથી દૈવનો પરાભવ કરવા ઇચ્છે છે, તે માણસના આ લોકમાં કે પરલોકમાં સઘળા મનોરથો સંપૂર્ણ થાય છે. પણ જેઓ પુરુષાર્થને છોડી દઈ દૈવને જ આધીન થઈ રહે છે, તેઓ પોતે જ પોતાના શત્રુઓ છે અને તેઓ ધર્મનો, અર્થનો તથા કામનો નાશ કરે છે.[૧-૩] પુરુષાર્થનું સ્ફુરણ થવું, પુરુષાર્થનાં સાધનોની ઇચ્છા થવી અને તેથી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થવી, એટલાં પુરુષાર્થનાં રૂપ છે, તે વડે જ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૪] જેવું પુરુષાર્થના વિષયોનું સ્ફુરણ થાય છે તેવી મનની ગતિ થાય છે; જેવી મનની ગતિ થાય છે, તેવી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને જેવી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેવી ફળભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૫] સર્વ સ્થળોમાં સઘળાં કાર્યો સંપૂર્ણ રીતે પુરુષાર્થથી સિદ્ધ થાય છે એ વાત સઘળાં મનુષ્યોના અનુભવમાં છે અને દૈવ તો કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી, આથી જગતમાં પુરુષાર્થ જ સાચો છે.[૬] બૃહસ્પતિ પુરુષાર્થથી જ દેવતાઓના ગુરુ થયા છે અને શુક્રાચાર્ય પણ પુરુષાર્થથી જ દૈત્યોના ગુરુ થયા છે.[૭] હે રામચંદ્ર! દીનતા અને દરિદ્રતા આદિ દુઃખોથી પીડાયેલા મોટા મોટા પુરુષો પણ

× આ સાતમા સર્ગમાં વિસ્તારસહિત ઉદાહરણોથી, સામા ઉદાહરણોથી અને યુક્તિઓથી કેવળ પુરુષાર્થનાજ પ્રધાનપણાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

પોતાના પુરુષાર્થથી જ દેવેન્દ્ર સમાન થયા છે.[૮] અનેક જાતનાં આશ્ચર્યનો આશ્રય કરનારા કેટલા ય મહાપુરુષો વૈભવોનો ઉપભોગ કરીને પોતાના પુરુષાર્થની ભૂલથી જ નરકમાં ગયા છે.[૯] સંપત્તિ તથા વિપત્તિ આદિ અનેક પ્રકારની હજારો દશાઓમાં પ્રાણીઓ પોતાના પુરુષાર્થથી જ તરી ગયાં છે.[૧૦] શાસ્ત્રથી, ગુરુથી અને પોતાથી એમ ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિઓ થાય છે. તે સઘળી પુરુષાર્થની જ સિદ્ધિઓ છે, પણ તેમાંની એકે કદી દૈવની નથી.[૧૧] અશુભ માર્ગોમાં લાગેલા ચિત્તને પ્રયત્નપૂર્વક શુભ માર્ગોમાં ઉતારવું, એટલું જ સઘળાં શાસ્ત્રોના અર્થનું તાત્પર્ય છે.[૧૨] ગુરુઓ પણ શિષ્યોને ઉપદેશ કરે છે કે, 'હે પુત્રો! જે સર્વોત્કૃષ્ટ છે, જે વાસ્તવિક સત્ય છે અને જે નિત્ય છે, તેને પામવાને માટે જ પ્રયત્નપૂર્વક આચરણ કરો.'[૧૩] મેં પણ જેમ જેમ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ તેમ મને તુરત ફળ થયું છે; આમ હું પણ દૈવથી નહિ પણ પુરુષાર્થથી જ ફળ પામ્યો છું.[૧૪] પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ પુરુષાર્થથી જ આચરણ કરે છે. દૈવ તો કેવળ દુઃખમાં રડતા અને અલ્પ બુદ્ધિવાળા લોકોનાં આંસુ લુછવા માટે છે.[૧૫] જગતમાં પરદેશ જવા આદિ પુરુષાર્થનો આરંભ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી સર્વદા સફળ થતો જોવામાં આવે છે.[૧૬] જે જમે છે તે તૃપ્ત થાય છે; પણ જે જમતો નથી તે તૃપ્ત થતો નથી. જે પગ ચલાવે તે ચાલે છે; પણ જે પગ ચલાવતો નથી તે ચાલતો નથી. જે જીભ ચલાવે છે તે બોલે છે; પણ જે જીભ ચલાવતો નથી તે બોલતો નથી. આથી માણસોનો પુરુષાર્થ જ સફળ છે.[૧૭] શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા પુરુષો પુરુષાર્થ વડે જ અનાયાસે ભયંકર સંકટોમાંથી તરી જાય છે, પણ દૈવનો વ્યર્થ વિચાર કરવાથી તેઓ તરી શકતા નથી.[૧૮] જે જે માણસ જે રીતે પ્રયત્ન કરે છે, તે તે માણસ તેવી રીતે અવશ્ય તેના ફળને પામે છે, પણ જગતમાં હાથપગ જોડીને બેસી રહેવાથી કોઈને ય ફળ સાંપડતું નથી.[૧૯] હે રામ! શુભ પુરુષાર્થથી શુભ ફળ આવે છે અને અશુભ પુરુષાર્થથી અશુભ ફળ આવે છે, તો હવે જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કરો.[૨૦] આ સંસારમાં પુરુષાર્થથી જ ફળપ્રાપ્તિ છે. દેશ અને કાળને લીધે તે ફળપ્રાપ્તિ તરત થાય કે લાંબે ગાળે થાય, આને જ દૈવ કહ્યું છે.[૨૧] દૈવ કયાં ય જોવામાં આવતું નથી, તેમ તે બીજા લોકમાં પણ રહ્યું નથી. સ્વર્ગલોકમાં કર્મનું જ ફળ ભોગવવામાં આવે છે, તેને દૈવ કહે છે.[૨૨] જગતમાં માણસ જન્મે છે, મોટા થાય છે અને પાછા જીર્ણ થઈ જાય છે. તેમાં જેમ બાલ્ય, યૌવન અને જરા જોવામાં આવે છે, તેમ કયાં ય દૈવ જોવામાં આવતું નથી.[૨૩] પોતાના અર્થની સિદ્ધિ કરાવે એવાં કામોમાં જ પ્રયત્નપૂર્વક મંડ્યા રહેવું, એ જ પુરુષાર્થ કહેવાય છે. એવા પુરુષાર્થથી સઘળું મળે છે.[૨૪] એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવું, હાથથી પદાર્થોનું ધારણ કરવું અને અંગોથી બીજા વ્યાપાર કરવા તે બધું પુરુષાર્થથી થાય છે, પણ દૈવથી કશું થતું નથી.[૨૫] પણ અનર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં કામમાં જ પ્રયત્નપૂર્વક લાગ્યા રહેવું, એ તો એક જાતની ઘેલછા છે. એથી કશું શુભ થતું નથી અને માત્ર અશુભ જ થાય છે. મહાત્માઓના સમાગમથી અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોનાં શ્રવણથી તીવ્ર થયેલી બુદ્ધિ વડે પોતાની જ મેળે નિશ્ચય કરી શકાય છે કે, શરીરના ચલનરૂપ સાધનથી જ સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે.[૨૬,૨૭] અજ્ઞાનથી થયેલી વિષમતા મટી જાય અને તેથી સમતા થવારૂપ જે અપાર આનંદ થાય, તે જ પોતાનો પરમાર્થ છે એમ વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે. જેમના દ્વારા એવો આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તે શાસ્ત્રોનું અને સાધુઓનું યત્નપૂર્વક સેવન કરવું જોઈએ.*[૨૮]

* મુખ્યત્વે સર્વ મનુષ્યો અર્થ અને કામમાં પુરુષયત્ન કરે છે, તો ધર્મ અને મોક્ષમાં તેમણે શા માટે પુરુષપ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ?

સન્મતિથી સત્સમાગમનો તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રાભ્યાસનો લાભ થાય છે, અને એ સત્સમાગમ તથા શાસ્ત્રાભ્યાસથી તત્ત્વબોધ થાય છે. આમ વર્ષાઋતુમાં જેમ તળાવ અને કમળની પરસ્પર વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ એ એકમેકના અભ્યાસથી ગુણવૃદ્ધિ થાય છે.[૨૯] બાલ્યાવસ્થાથી જ જો પ્રયત્નપૂર્વક શાસ્ત્રોના તથા સાધુઓના સમાગમનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હોય, તો તેના ગુણોથી હિતકારી સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્માંડમાં વિષ્ણુએ દૈત્યોને જીત્યા, લોકોની મર્યાદાઓનું સ્થાપન કર્યું તથા જગતની રચના કરી; એ સઘળું પુરુષાર્થથી જ થયું છે, દૈવથી એ કશું થયું જ નથી.[૩૦,૩૧] હે રઘુનાથ! આ જગતમાં પુરુષાર્થ જ મુખ્ય કારણ છે. તો હે સદ્ભાગી! તમે એવો પુરુષાર્થ કરો કે, તમને ઝાડની કે સર્પાદિની દશા નિ:સંશય આવે જ નહિ.[૩૨]

जगति पुरुषकारकारणेऽस्मिन् कुरु रघुनाथ चिरं तथा प्रयत्नम् । व्रजसि तरुसरीसृपाभिधानां सुभग यथा न दशामशङ्क एव ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ–પ્રકરણનો 'પૌરુષપ્રાધાન્યસમર્થન' એ નામનો સર્ગ ૭ મો. સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો*

દૈવના મિથ્યાપણા વિષે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

नाकृतिर्न च कर्माणि न स्पन्दो न पराक्रमः । तन्मिथ्याज्ञानवद्रूढं दैवं नाम किमुच्यते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–દૈવને આકાર નથી, કર્મ નથી, ગતિ નથી અને પરાક્રમ પણ નથી; તો આ દૈવ કહેવાય છે તે શો પદાર્થ છે! એ દૈવ તો એક જાતની રૂઢ થયેલી ભ્રાંતિ જેવું છે.[૧] જ્યારે પોતાનાં કર્મોનાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે 'આ કર્મ આ રીતે કર્યું હતું અને તેથી આ પ્રમાણે ફળ મળ્યું' એવા પ્રકારની વાતો થાય છે, આવી વાતો જ 'દૈવ'ને નામે પ્રસિદ્ધિ પામે છે.[૨] જેમ દોરીમાં સર્પને માની લેવામાં આવે છે, તેમ મૂરખ મતિવાળા લોકોએ ભ્રાંતિથી આવી વાતોમાં 'દૈવ છે' એવો નિશ્ચય પકડી લીધો છે.[૩] જેમ ગઈ કાલે કરેલું દુરાચરણ આજના સદાચારણથી ટળી જાય છે; તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ આ જન્મના કર્મથી ટળી જાય છે; માટે યત્નથી શુભ કાર્યો કર્યા કરવાં.[૪] જે દુર્બુદ્ધિવાળો પુરુષ મૂઢ લોકોના અનુમાનથી સિદ્ધિ થતા દૈવને માનતો હોય, તેણે 'દૈવયોગથી નહિ જ બળું' એમ સમજીને ભડભડતી આગમાં પડવું જોઈએ! જો દૈવ જ કર્તા હોય, તો માણસને ક્રિયા કરવાનું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે દૈવ જ સ્નાન, દાન, આસન અને મલોત્સર્ગ આદિ ક્રિયાઓ કરશે.[૫,૬] જો દૈવ જ કર્તા હોય, તો પછી પુરુષ તો મૂગો ઠરશે. તે તો જેમ દૈવ ચલાવશે તેમ ચાલશે; પછી તેને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવાનું પ્રયોજન શું છે? ત્યારે જગતમાં કોઈને કોઈ વાતનો ઉપદેશ શા માટે કરવામાં આવે છે?[૭] જગતમાં એક શબ વિના ક્યાંય ક્રિયારહિતપણું જોવામાં આવતું નથી અને ક્રિયાથી ફળની પ્રાપ્તિ થતી પણ જોવામાં આવે છે, આથી દૈવ વ્યર્થ જ છે.[૮] દૈવ આકાર વગરનું છે અને તે આકારવાળા પુરુષની સાથે રહીને કોઈ ક્રિયા કરે એ પણ અસંભવિત છે. માટે દૈવ વ્યર્થ જ છે.[૯] લેખણ અથવા અસ્ત્રો વગેરે સાધનો મળતાં બેમાંથી એક હાથ તે તે કાર્યનો કર્તા થશે. પરંતુ એ હાથ વગેરે ઝલાઈ જ ગયા હોય, ત્યારે દૈવે તે કામ કદી કર્યું હોતું નથી. માટે દૈવ વ્યર્થ જ છે.[૧૦] જેમ મનનો અને બુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે, તેમ રબારીઓથી માંડીને વિદ્વાનો સુધી કોઈને પણ દૈવનો અનુભવ થયેલો ક્યાંય જાણવામાં આવ્યો નથી.

* આ આઠમા સર્ગમાં દૈવના મિથ્યાપણા વિષે ઘણા ઉદાહરણો અને ઘણી યુક્તિઓ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

માટે દૈવ સર્વદા મિથ્યા જ છે.[૧૧] બુદ્ધિ અને દૈવ જુદાંજુદાં હોય તો બુદ્ધિનો ક્રિયા કરવામાં ઉપયોગ છે, પણ દૈવનો ઉપયોગ નથી. માટે દૈવ એ એક કલ્પિત પદાર્થ જ છે. હવે જો બુદ્ધિ તથા દૈવ એ બન્ને એક જ હોય, તો પણ દૈવની કલ્પના વ્યર્થ થાય છે. પછી જો બુદ્ધિથી જુદા દૈવની કલ્પનામાં પ્રમાણ હોય તો તે પ્રમાણથી શા માટે પુરુષાર્થને જ સિદ્ધ ન કરવો ?[૧૨] જેમ દેહધારીને આકાશનો સંયોગ સંભવતો નથી, તેમ તેને દૈવનો સંયોગ પણ સંભવતો નથી. જો આકાર હોય તો જ સંયોગ થતો જોવામાં આવે છે. માટે આકાર વગરનું અને સંયુક્ત માનવામાં આવતું દૈવ છે જ નહિ.[૧૩] છતાં દૈવ ત્રૈલોક્યમાં પ્રાણીઓને માટે ખટપટ કરનારું હોય, તો પછી સઘળાં પ્રાણીઓએ સૂઈ જ રહેવું જોઇએ; કારણ કે દૈવ જ સઘળું કામ કરી દેશે.[૧૪] 'મને દૈવે પ્રેર્યો છે તેથી હું આ કામ કરું છું' એમ જ કહેવામાં આવે છે, તે તો સામા માણસને ધીરજ આપવાની વાત છે; પણ વાસ્તવિક રીતે દૈવ છે જ નહિ.[૧૫] મૂઢ લોકોએ જ દૈવને કલ્પેલું છે. જેઓ તે દૈવમાં ખૂંચ્યા છે, તેઓ તો મૂઆ જ પડ્યા છે. સમજુ પુરુષો તો પુરુષાર્થથી જ ઉત્તમ પદને પામ્યા છે.[૧૬] કહો જોઈએ, જેઓ વીર છે, પરાક્રમી છે, સમજુ છે અને પંડિતો છે, તેઓ આ જગતમાં કદી દૈવની વાટ સરખી જુએ છે ખરા ?[૧૭] અમુક માણસનો આવરદા ઘણો લાંબો છે એવો જોશીઓએ નિર્ણય કર્યો હોય અને તે મનુષ્યનું મસ્તક કાપી નાખવામાં આવે છતાં તે જીવતો રહે, તો દૈવને ઉત્તમ ગણવું જોઈએ.[૧૮] હે રામચંદ્ર ! જોશીઓએ જેને વિશે નિર્ણય કર્યો હોય કે આ માણસ પંડિત થશે, તે માણસ ભણાવ્યા વગર પણ શાસ્ત્રોને સમજી જાય, તો દૈવને ઉત્તમ ગણવું જોઈએ.[૧૯] હે રામ ! વિશ્વામિત્ર મુનિએ દૈવને દૂર હઠાવીને પુરુષાર્થથી જ બ્રાહ્મણપણું મેળવ્યું છે. તેમણે તે કંઈ દૈવના આધારથી મેળવ્યું નથી.[૨૦] હે રામ ! મુનિપણું પામેલા અમે બીજા લોકો પણ લાંબા કાળના પુરુષાર્થથી જ આકાશમાં ચાલવાની શક્તિ પામ્યા છીએ. મોટા મોટા દૈત્યોએ પણ પુરુષપ્રયત્નથી જ દેવતાઓના સમૂહને ઉખેડી નાખીને ત્રૈલોક્યમાં ચક્રવર્તીપણું કર્યું છે.[૨૧] દેવસ્વામીઓએ દાનવોના સૈન્યને મારી તોડીને તેની પાસેથી ત્રૈલોક્યના વિશાળ રાજ્યને બળથી પાછું લીધું છે, તે પણ પુરુષાર્થથી જ છે.[૨૨] હે રામ ! આ વાંસના કરંડિયામાં લાંબા સમય સુધી સુંદર જળને ભરી રાખવામાં આવે છે, તે પણ પુરુષાર્થની યુક્તિથી જ છે. એમાં દૈવે તો કશું જ કામ કર્યું નથી.[૨૩] હે રામ ! સ્વજનોનું પોષણ કરવું, શત્રુના દેશને લઈ લેવો, ક્રોધથી શત્રુઓનો નિગ્રહ કરવો અને અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસ કરવા, ઇત્યાદિ જે જે શ્રમસાધ્ય પુરુષાર્થો છે, તે કંઈ જેમ જડીબુટ્ટીથી કે છુમંતર આદિથી થઈ શકતા નથી, તેમ દૈવથી પણ થઈ શકતા નથી.[૨૪] આથી હે શુભ વિચારવાળા રામચંદ્ર ! તમે દૈવની કાંઈ અપેક્ષા જ રાખો નહિ. તમે ઉત્તમ પુરુષાર્થનો જ આશ્રય કરો.[૨૫] એ દૈવ તો માત્ર પોતાની કલ્પનાથી જ માની લેવાયું છે, મિથ્યા છે અને સર્વ ઉદ્યોગોથી તથા ફળોથી વિરુદ્ધ છે.[૨૬]

सकलकारणकार्यविवर्जितं निजविकल्पवशादुपकल्पितम् । त्वमनपेक्ष्य हि दैवमसन्मयं श्रय शुभाशय पौरुषमुत्तमम् ॥ २६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણનો 'દૈવનિરાકરણ' એ નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

કર્મોનું મનોમાત્રપણું તથા મનનું ચિદાત્માથી અભિન્નપણું

॥ राम उवाच ॥

भगवन् सर्वधर्मज्ञ प्रतिष्ठाफलमागतम् ।
यल्लोके तद्वद ब्रह्मन् दैवं नाम किमुच्यते ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્ ! હે સઘળા ધર્મોને જાણનારા ! હે બ્રહ્મન્ ! લોકમાં જે અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે તે દૈવ શું છે, તે કહો. જે દૈવ કહેવાય છે, તે કાંઈ વસ્તુ છે કે નથી ?[१]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રાઘવ ! સર્વત્ર પુરુષાર્થ જ સઘળાં કાર્યોનો કરનાર અને તેનાં ફળોનો ભોગવનાર છે. તેમાં દૈવ કારણરૂપ છે જ નહિ.[२] દૈવ કાંઈ કરતું નથી તેમ કાંઈ ભોગવતું પણ નથી. તે છે નહિ, તેમ દેખાતું પણ નથી. પંડિત લોકો તેને માનતા જ નથી; એ તો માત્ર એક વ્યર્થ કલ્પના જ છે.[३] અવશ્ય ફળ આપનારા પુરુષાર્થથી જ જે ફળ સિદ્ધ થાય છે, તે કોઈને સારું લાગે છે અને કોઈને માઠું લાગે છે. એ વાત જ દૈવ શબ્દથી કહેવાય છે.[४] પુરુષાર્થથી મળેલી ઇષ્ટ વસ્તુમાંથી કોઈ સમયે પાછી અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અનિષ્ટ વસ્તુમાંથી કોઈ સમયે પાછી ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ દૈવ શબ્દથી કહેવાય છે.[५] ભોગના મુખ્ય સાધનરૂપ જે પદાર્થ અવશ્ય થવાનો હોય છે, તેને પણ લોકોના સમુદાયમાં કેટલાએક દૈવ શબ્દથી કહે છે.[६] હે રાઘવ! ભ્રાંતિવાળા કોઈ માણસને દૈવ કાંઇક નવાઈ જેવું દેખાડે છે, પણ વિવેકી પુરુષને તે કાંઈ દેખાડતું નથી.[७] સિદ્ધ થયેલા પુરુષાર્થમાંથી શુભ કે અશુભ ફળનો ઉદય થાય છે, ત્યારે 'આ કામ આ બીજરૂપે જ હતું' એમ જ બોલવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે.[८] કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયા પછી 'મારી બુદ્ધિ આમ હતી અને મારે વિચાર આવો હતો' એમ જ બોલવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે.[९] ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે 'પૂર્વનું કર્મ આવા પ્રકારનું હતું' એમ માણસને ધીરજ અપવાને માટે જે વચન બોલવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે.[१०]

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્ ! હે સર્વ ધર્મોના જાણનારા ! જે પૂર્વે સંપાદન કરેલું કર્મ છે, તેને જ જો તમે વારંવાર 'દૈવ દૈવ' કહેતા હો તો તે તો છે જ. આમ છતાં તે 'નથી' એમ તમે શા માટે કહો છો ?[११]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રાઘવ ! તમે સારું સમજો છો, માટે હું સંપૂર્ણ રીતે તમને તે કહીશ. એ દૈવ નથી જ એવો તમારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય થશે. સાંભળો.[१२] પ્રથમ મનની ઘણા ઘણા પ્રકારની જે વાસના હોય છે, તે જ માણસોનાં કર્મરૂપે પરિણામ પામે છે.[१३] હે રામ ! માણસના મનમાં વાસના ઊઠે છે, તે પ્રમાણે જ તુરત તે કર્મ કરે છે. વાસના એક પ્રકારની હોય અને કર્મ બીજા પ્રકારનું કરે એમ કદી બનતું નથી.[१४] જેને ગામ જવાની વાસના ઊઠે છે તે ગામ જાય છે અને જેને નગરમાં જવાની વાસના ઊઠે છે તે નગરમાં જાય છે. જે જે માણસને જેવી જેવી વાસના હોય છે, તે તે માણસ સર્વદા તેવા તેવા પ્રકારનો જ પ્રયત્ન કરે છે.[१५] પૂર્વે ફળની અત્યંત ઇચ્છાના વેગને લીધે જે કર્મ ભારે યત્નથી કરવામાં આવ્યું હોય, તે બીજા નામથી દૈવ કહેવાય છે.[१६] કર્મ કરનારાઓનાં સઘળાં કર્મો આ જ રીતે થાય છે. જે કર્મ છે તે વૃદ્ધિ પામેલી વાસના જ છે. જે વાસના છે તે પોતાના કારણરૂપ મનથી જુદી નથી. જે મન છે તે પરમાત્માનું જ રૂપાંતર હોવાથી પરમાત્મા જ છે.×[१७] આમ હે સાધુ ! જે દૈવ છે તે કર્મ જ

* આ નવમા સર્ગમાં દૈવનું ખંડન કરવાને માટે ફળમલિન કર્મોનું મનોમાત્રપણું અને મનનું ચિદાત્માથી અભિન્નપણું કહેવામાં આવશે.

× વાસનાને મનમાં સમાવવાથી અને મનને આત્મામાં સમાવવાથી જીવ કૃતાર્થ થાય છે; માટે

છે, જે કર્મ છે તે મન જ છે અને જે મન છે તે પરમાત્મા જ છે. માટે દૈવ નથી જ એવો નિશ્ચય છે.[૧૮] મન આદિરૂપ થયેલો એ જ આત્મા જે જે કર્મને હિતરૂપ જાણીને કરે છે, તે પોતારૂપ દૈવથી જ તે તે કર્મના ફળને પામે છે.[૧૯] હે રામ! મન અનિર્વચનીય છે, સત્પુરુષોએ તેનાં મન, ચિત્ત, વાસના, કર્મ, દૈવ અને નિશ્ચય એવાં નામો કહ્યાં છે.[૨૦] આમ હે રામ! અનેક નામોવાળો આત્મા જ નિત્ય દઢ ભાવનાથી જે યત્ન કરે છે, તે પ્રમાણે તે સંપૂર્ણ ફળ પામે છે.[૨૧] હે રઘુશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે સઘળું પુરુષાર્થથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા કશાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે તમે કલ્યાણકારી પુરુષાર્થ કરો.[૨૨]

રામ બોલ્યા:–હે મુનિ! મને પૂર્વની વાસનાઓની જાળ જેવી રીતે રાખે છે, તેવી રીતે હું રહું છું. હું તે વાસનાઓને વશ છું; તો હું પરવશ માણસ શું કરી શકું?[૨૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ! તમારી વાસનાઓ અનુકૂળ છે, તેથી જ તમે પોતાના પ્રયત્નપૂર્વક પુરુષાર્થ વડે અવિનાશી સુખને પામશો, પુરુષાર્થ વિના એ સુખ સાંપડશે જ નહિ.[૨૪] હે રામ! તમારી પહેલાંની વાસનાઓ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારની હોવી જોઇએ, અથવા તે બેમાંથી એક પ્રકારની હોવી જોઇએ.[૨૫] જો તમને હમણાં શુદ્ધ વાસનાઓનો સમૂહ પ્રવર્તાવતો હશે, તો તમે શુભ અનુક્રમથી જ અવિનાશી પદને પામશો.[૨૬] પણ કદાચ અશુભ વાસનાઓનો ઓઘ તમને સંકટમાં નાખતો હોય, તો તેને તમારે યત્ન કરીને બળાત્કારથી જીતવો જોઇએ.[૨૭] તમે કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ છો, જડરૂપ દેહ નથી જ. જો તમારાથી ચૈતન્યરૂપ આત્મા જુદો હોય તો તે તમને જાણતો નથી, એટલે તેને સર્વજ્ઞ કહેવાય નહિ. આથી તમારો પ્રકાશ કરનાર બીજું કોઈ ચૈતન્ય છે જ નહિ; તમે જ મૂળ ચૈતન્યરૂપ છો.[૨૮] જો તમને કોઈ બીજો ચેતના આપતો હોય, તો તેને ચેતના આપવાને સારુ ત્રીજો જોઇએ. પછી તે ત્રીજાને ચેતના આપવાને કોઈ ચોથો જોઇએ. એમ કરતાં તો અનવસ્થાદોષ (જેનો છેડો ન આવે એવી સ્થિતિ) આવી જાય અને તે દોષ મૂળને હાનિ કરનાર છે.[૨૯] વાસનારૂપી નદી શુભ અને અશુભ એમ બે માર્ગથી વહે છે. પુરુષપ્રયત્નથી તેને શુભ માર્ગમાં જ વાળવી જોઇએ.[૩૦] હે બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ! જો તમારું મન અશુભમાં લાગ્યું હોય, તો તમે બળપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીને તેને શુભમાં જ ઉતારો.[૩૧] માણસનું ચિત્ત બાળક જેવું છે. તેને અશુભમાંથી અટકાવીએ તો તે શુભમાં જાય છે અને શુભમાંથી અટકાવીએ તો તે અશુભમાં જાય છે. આથી બળપૂર્વક તેને અશુભમાંથી અટકાવવું જોઈએ.[૩૨] એ ચિત્તરૂપી બાળકને તુરત સમતારૂપી સાંત્વન આપીને નિર્દોષ કરવું. પછી ઉતાવળ કર્યા વિના ધીરે ધીરે પુરુષપ્રયત્નથી તેને સારા માર્ગમાં ચલાવવું.[૩૩] તમે પૂર્વે અભ્યાસથી વાસનાઓના શુભ અથવા અશુભ ગમે તેવા સમૂહને દઢ કર્યો હોય, તો પણ હવે તો વાસનાઓના શુભ સમૂહને જ દઢ કરો.[૩૪] હે શત્રુમર્દન! જો પૂર્વના અભ્યાસને લીધે તમારી આ વાસના ઉદય પામી હોય, તો તેથી જ અભ્યાસનું સફળપણું સિદ્ધ થાય છે એમ સમજો.[૩૫] હે નિષ્પાપ! હમણાં પણ અભ્યાસ કરશો તો તમારી શુભ વાસના જ ગાઢ થશે, માટે તમે શુભ અભ્યાસને જ સંપાદન કરો.[૩૬] હે તાત! કદાચ પૂર્વના અભ્યાસથી તમારી વાસના ગાઢી નહિ થઈ હોય, તો હવે તે વધી શકવાની નથી. તમે સુખી થાઓ.[૩૭] વાસનાઓના ફળ સંબંધમાં તમને સંદેહ હોય, તો પણ શુભ વાસનાઓને જ એકઠી કરો. શુભ આચરણથી શુભ વાસનાઓ

મુમુક્ષુએ સર્વ વાસનાઓને મનમાં શમાવી, મનને આત્મામાં સમાવવું જોઇએ.

વધશે તો કોઈ જાતની હાનિ થશે નહિ.[૩૮] જગતમાં જે જે વિષયનો આગ્રહપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તે તે વિષય સિદ્ધ થયા વિના રહેતો નથી. એ વાત બાળકથી માંડીને વિદ્વાનો-પર્યંત નિસંદેહ જોવામાં આવે છે.[૩૯] આથી દૃઢ પુરુષાર્થ કરીને પાંચે ઇન્દ્રિયોને જીતીને તમે કલ્યાણને અર્થે શુભ વાસનાથી યુક્ત થાઓ.[૪૦] જ્યાં સુધી તમે સ્વરૂપ જાણ્યું નથી અને તમારું મન તે વિષયમાં જાણીતું થયું નથી, ત્યાં સુધી તમે ગુરુના વચન પ્રમાણે અને શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણે નિર્ણય કરીને શુભ વાસનાનો અભ્યાસ કરો.[૪૧] જ્યારે તમારા રાગદ્વેષાદિક મળો શિથિલ થઈ જાય અને આત્મવસ્તુ જાણવામાં આવે, ત્યારે તમે કશી ચિંતા રાખ્યા વિના શુભ વાસનાઓના ઓઘને પણ છોડી દેજો.[૪૨] હે સાધુ ! તમે જે શ્રેષ્ઠ છે, અતિ સુંદર છે અને મહાત્માઓએ સેવેલી છે, તે શુભ વાસનાઓનો અભ્યાસ કરો. એ શુભ વાસનાથી ભરપૂર થયેલી બુદ્ધિ વડે તમે સર્વદા શોકરહિત એવા પદનો સાક્ષાત્કાર કરો. પછી તે શુભ વાસનાઓને પણ છોડી દઈને તમે અખંડિત રીતે સ્વરૂપમાં જ રહો.[૪૩]

यदतिसुभगमार्यसेवितं तच्छुभमनुसृत्य मनोज्ञभावबुद्ध्या। अधिगमय पदं सदा विशोकं तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ ॥ ४३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણનો 'કર્મવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

सर्ग १० मो*

પૃથ્વીમાં જ્ઞાન ઉતારવાનો ક્રમ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वं सत्ता नियतिरुच्यते ।
सा विनेतुर्विनेतृत्वं सा विनेयविनेयता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે તે સર્વના અનુકૂળપણાથી જ સર્વદા રહેલું છે. તેની જે સત્તા છે તેને જ આપણે ભવિષ્યકાળનો સંબંધ આપીને ભવિતવ્યતા કહીએ છીએ. આમ કારણ પદાર્થોમાં જે નિયામકપણું છે તથા કાર્યપદાર્થોમાં જે નિયમ્યપણું છે, તે જ ભવિતવ્યતા છે.[૧] આથી કલ્યાણને અર્થે અવિચળ બાંધવરૂપ એવા પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમે તમારા ચિત્તને એકાગ્ર કરો અને આ મારી વાત સાંભળો.[૨] વિષયોના મનોરથો ઉપર બહુ જ ચઢી ગયેલી અને વિષય સંબંધી સુખો ઉપર તરાપો માર્યા કરતી ઇન્દ્રિયોને તમે પુરુષાર્થથી નિયમમાં લઈને મનની સમતા મેળવો.[૩] આ હું તમને સંહિતા કહું છું તે તમે સાંભળો. એ સંહિતા મનુષ્યલોકમાં તથા સ્વર્ગ આદિ લોકમાં પણ અધિકારીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સારુ પુરુષાર્થરૂપી ફળ આપનારી છે, સર્વ વેદોના સારથી બનાવેલી છે અને મોક્ષના ઉપાયોથી ભરેલી છે.[૪] હે રામ ! હું તમને આ મોક્ષનો ઉપાય કહું છું. સંસાર સંબંધી વાસનાઓને, તે ફરી ઊઠે જ નહિ તેવી રીતે ત્યજી દઈને, ઉદાર બુદ્ધિથી શમ તથા સંતોષનું સંપૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરીને અને મનને આગલાં—પાછલા વાક્યોના અર્થમાં પહોંચી શકે એવું, વિષયોમાં આઘાત—પ્રત્યાઘાત નહિ પામતું, આત્માના અનુસંધાનવાળું તેમજ અનુભવમાં એકરસ કરીને તમે તે સાંભળો. એ ઉપાય સુખનો તથા દુઃખનો ક્ષય કરનારો છે અને અખંડિત મહા આનંદના મુખ્ય કારણરૂપ છે.[૫–૭] તમે સઘળા વિવેકીઓની સાથે આ મોક્ષકથા સાંભળીને દુઃખરહિત એવા પરમપદને પામશો અને ત્યાં મૃત્યુનો ભય જ હશે નહિ.[૮] સઘળાં દુઃખનો ક્ષય કરનારું અને બુદ્ધિને પરમ વિશ્રાંતિ આપનારું, આ શાસ્ત્ર સર્વના બનાવનારા બ્રહ્માએ કલ્પના આરંભમાં કહ્યું હતું.[૯]

* આ દશમા સર્ગમાં બ્રહ્માનો તથા પોતાનો જન્મ, પોતાને થયેલો ઉપદેશ અને પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનો સંપ્રદાય ઉતારવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! આ શાસ્ત્ર બ્રહ્માએ શા કારણથી કર્યું હતું? અને તમને તે શી રીતે પ્રાપ્ત થયું હતું? હે પ્રભુ! તે મને કહો.[10]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–માયા સંબંધી અનંત વિલાસોના અધિષ્ઠાનરૂપ, સર્વનો અંતર્યામી, સર્વના આધારરૂપ, અવિનાશી અને સર્વ પ્રાણીઓમાં અપરોક્ષ રીતે દીવાની પેઠે પ્રકાશનો એક ચૈતન્યરૂપી આત્મા છે.[11] જેમ હાલતા અને થંભેલા છતાં અખંડિત જળરૂપ સ્વભાવવાળા સમુદ્રમાંથી તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ માયાના તથા તેના કાર્યોના ક્ષોભકાળમાં અને અક્ષોભકાળમાં એક જ સ્વભાવવાળા તે નિર્વિકાર પરમાત્મામાંથી બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. એ વિરાટ પુરુષના મેરુપર્વતરૂપી ડોડીવાળા, દિશાઓરૂપી પાંખડીઓવાળા અને તારાઓરૂપી કેસરાવાળા હૃદયકમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. જેમ મન અનેક વિકલ્પોના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વેદને તથા વેદના અર્થને જાણનારા અને દેવતાઓનાં તથા મુનિઓનાં મંડળોથી શોભતા એ બ્રહ્માએ, સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહને ઉત્પન્ન કર્યો.[12–14] જંબૂદ્વીપના* એક ખૂણારૂપ આ ભરતખંડમાં તેમણે આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી ઘેરાયેલાં, લાભથી તથા અલાભથી અસ્થિર મનવાળાં અને થોડા જીવનવાળાં સર્વે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી જેમ પુત્રનાં દુઃખ જોઈને પિતાને કરુણા આવે, તેમ આ સૃષ્ટિમાં માણસોને અનેક પ્રકારની પીડાઓથી ભરપૂર દુઃખો પડતાં જોઇને સર્વ લોકોને ઉત્પન્ન કરનારા મહાસમર્થ બ્રહ્માને પણ કરુણા આવી.[15–17] એ કરુણાને લીધે બ્રહ્માએ લોકોના કલ્યાણને માટે જરા વાર એકાગ્ર ચિત્તથી વિચાર કર્યો કે, 'આ અભાગિયા લોકોનાં દુઃખોનો નાશ કરે એવો કયો ઉપાય હશે?'[18] એ પ્રમાણે વિચાર કરીને ભગવાન બ્રહ્માએ પોતે જ તપને, ધર્મને, દાનને, સત્યને અને તીર્થોને ઉત્પન્ન કર્યાં.[19] એમને સરજ્યા પછી વળી બ્રહ્માએ વિચાર કર્યો કે, 'આ તપ આદિ સાધનોથી લોકોનાં દુઃખનો છેવટનો અંત આવવાનો નથી.[20] ખરું સુખ તો મોક્ષ જ છે. તે મળવાથી માણસને ફરી વાર જન્મવું કે મરવું રહેતું નથી. એ મોક્ષ જ્ઞાનથી જ મળે છે.[21] જીવને સંસારમાંથી તરવાનો ઉપાય જ્ઞાન જ* છે. તપ, દાન અને તીર્થ એ મોક્ષના અંતરંગ× ઉપાયો કહ્યા નથી.[22] માટે આ અભાગિયા લોકોને દુઃખથી છોડાવવા માટે મારે તુરત જ એક નવો દૃઢ ઉપાય પ્રગટ કરવો.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને કમળ પર બિરાજેલા બ્રહ્માએ મનથી સંકલ્પ કર્યો અને આ મને ઉત્પન્ન કર્યો.[23,24] ત્યાં હે નિષ્પાપ! જેમ એક મોજામાંથી ઓચિંતું બીજું મોજું ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ હું ઓચિંતો જ તે પિતા બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન થયો અને તરત જ તેમની પાસે ગયો.[25] કમંડળને ધારણ કરનારા અને હાથથી માળા ફેરવતા તે સર્વના અધ્યક્ષ બ્રહ્માની પાસે જઈને, મેં તેમને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કર્યા. ત્યારે મારા હાથમાં પણ કમંડળ હતું અને ફેરવવાની માળા હતી.[26] બ્રહ્માએ મને કહ્યું કે 'હે પુત્ર! આવ.' એ પછી જેમ ચંદ્રને ધોળા વાદળા પર બેસાડે, તેમ તેમણે મને હાથથી પોતાના કમળના ઉત્તરભાગ ઉપર બેસાડ્યો.[27] જેમ ઉત્તમ હંસ સારસને કહે, તેમ મૃગચર્મરૂપી વસ્ત્રવાળા પિતાજી બ્રહ્માએ મને તેવાં જ વસ્ત્રવાળાને કહ્યું કે,[28] 'હે પુત્ર! જેમ ચંદ્રમાં કલંક પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ જરા વાર તારા ચિત્તમાં વાંદરાના જેવી ચપળતા કરાવનારું અજ્ઞાન પ્રવેશ કરો.'[29] આમ બ્રહ્માએ તુરત શાપ દીધો એટલે તે સમયે જ હું મારા અત્યંત પરિપૂર્ણ નિર્મળ સ્વરૂપને ભૂલી ગયો.[30]

* એશિયાખંડના.

* નિષ્કામકર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા અને ઉપાસના ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા જ્ઞાનના સાધનરૂપ છે.

× સમીપના.

આ પ્રમાણે સ્વરૂપ ભુલાયાથી હું દીનતા પામ્યો અને મૂઢ બુદ્ધિથી ઊભો રહ્યો. નિર્ધન થયેલા માણસની પેઠે હું દુઃખથી અને શોકથી તપવા લાગ્યો.[31] હું ચુપચાપ ઊભો રહીને મનનાં વિચાર કરવા લાગ્યો 'અરેરે ! ભૂંડું થયું, આ સંસારરૂપી દોષ અહીં કેમ આવ્યો ?' [32] પછી પિતાજીએ મને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર ! તને શું દુઃખ થયું છે ? મને દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય પૂછ એટલે તે કરવાથી તું સુખી થઈશ.[33] હવે સોનેરી રંગના કમળની પાંખડી પર બેઠેલા મેં સર્વ લોકોના કર્તા ભગવાન બ્રહ્માને, સંસારરૂપી વ્યાધિના ઔષધ વિષે પૂછ્યું:[34] 'હે નાથ ! જીવને શી રીતે મહાદુઃખમય સંસાર આવ્યો છે ? કેમ કરવાથી તે ક્ષય પામે છે ?' મેં એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે બ્રહ્માએ મને ઘણું જ્ઞાન કહ્યું. તે પવિત્ર જ્ઞાનને જાણીને હું બ્રહ્માના અંતઃકરણમાંના ઉત્તમ તત્ત્વબોધની પેઠે નિર્મળ અને પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળો થયો.[35,36] આમ જે જાણવાનું હતું તે સઘળું જાણીને હું બ્રહ્માત્મક સ્થિતિને પામ્યો, એટલે જગતના કર્તા બ્રહ્માએ મને સઘળું કારણ કહ્યું કે,[37] 'હે પુત્ર ! જ્ઞાનરૂપી સાર સઘળા અધિકારી લોકોને મળે તેટલા માટે મેં તને શાપથી જ્ઞાનરહિત કરીને પૂછનારો કર્યો હતો.[38] હવે મારો શાપ શાંત થઈ ગયો છે અને મેલું થયેલું સુવર્ણ જેમ શોધન કર્યાથી પાછું શુદ્ધ સુવર્ણરૂપે થઈ રહે છે, તેમ તું પણ મારી પેઠે પરમબોધ પામીને અખંડિત એકરસરૂપે રહ્યો છે.[39] હે સાધુ ! હવે તું લોકો પર અનુગ્રહ કરવાને સારુ પૃથ્વી ઉપર જંબૂદ્વીપની અંદરના ભરતખંડમાં જા.[40] હે પુત્ર ! તું મોટી બુદ્ધિવાળો અને ક્રમને જાણનારો છે. ત્યાં ભરતખંડમાં જઈ, જેઓ કર્મકાંડમાં આસક્તિવાળા હોય તેમને તારે કર્મકાંડના ક્રમથી બોધ કરવો અને વૈરાગ્યવાળા, ઝીણી વાતને સમજી શકે એવા અને વિચારવાળા હોય, તેમને તારે આનંદ આપનારા જ્ઞાનના ક્રમથી બોધ કરવો.[41,42] હે રામ ! મને મારા પિતા કમળયોનિ બ્રહ્માએ આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે, તેથી જ્યાં સુધી ભરતખંડમાં અધિકારી લોકો રહેશે, ત્યાં સુધી હું પણ રહીશ.[43] આ સંસારમાં મારે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. હું મનથી રહિત છું, છતાં પણ સંસારમાં રહેવું જ જોઈએ એમ સમજીને હું શાંત વૃત્તિથી સંસારમાં રહ્યો છું. અજ્ઞાની લોકોની દૃષ્ટિથી હું કાર્ય કરું છું, પણ મારી પોતાની દૃષ્ટિથી હું કાંઈ જ કરતો નથી.[44]

कर्तव्यमस्ति न ममेह हि किंचिदेव स्थातव्यमित्यविमना भुवि संस्थितोऽस्मि । संशान्तया सततसुप्तधियेह वृत्त्या कार्यं करोमि न च किञ्चिदहं करोमि ॥ ४४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણનો 'જ્ઞાનાવતરણ' એ નામનો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ११ मो*

પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનો વિસ્તાર તથા પૂછનાર અને કહેનારનાં લક્ષણો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

**एतत्ते कथितं सर्वं ज्ञानावतरणं भुवि ।
मया स्वमीहितं चैव कमलोद्भवचेष्टितम् ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનું ઊતરવું, મારી પોતાની ચેષ્ટા અને બ્રહ્માની ચેષ્ટા, એ સઘળું મેં તમને કહી સંભળાવ્યું.[1] હે રામ ! આજે મોટા પુણ્યના ઉદયને લીધે તમારા ચિત્તને એ ઉત્તમ જ્ઞાન સાંભળવા માટે ઘણી ઉત્કંઠા થઈ છે.[2]

રામ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મન્ ! મહાત્મા બ્રહ્માની બુદ્ધિ સૃષ્ટિ કર્યા પછી જગતમાં જ્ઞાન ઉતારવાને અર્થે કયા પ્રકારથી પ્રવર્તી ?[3]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જેમ સમુદ્રમાં ચલનાત્મક

* આ અગિયારમા સર્ગમાં જ્ઞાનના ઊતરવાનો વિસ્તાર, રામના વૈરાગ્યની સ્તુતિ અને વક્તાના તથા પૂછનારના લક્ષણો ઇત્યાદિ કહેવામાં આવશે.

[ઈ]જું ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં વાસ[ના]ને લીધે નિરંતર ક્રિયાશક્તિવાળા પોતે બ્રહ્મા [ઉત્]પન્ન થયા.[૪] એ બ્રહ્માએ સૃષ્ટિને દુઃખી થતી [જો]ઈ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની [સૃ]ષ્ટિની સઘળી સ્થિતિ એવી જ દુઃખી હોવાનો [વિ]ચાર કર્યો.[૫] જે શુભ સાધનો કરવાને યોગ્ય [હ]ોના સત્યુગ* આદિ સમયનો અંત આવતાં [લો]કોને ભવિષ્યકાળમાં મોહ થશે, એ જોઇને [બ્રહ્મા]ને દયા ઉત્પન્ન થઈ.[૬] એ ઉપરથી બ્રહ્માએ [મ]ને સર્જ્યો અને મને વારંવાર જ્ઞાન આપીને [આ] લોકનું અજ્ઞાન મટાડવાને માટે પૃથ્વીની [પી]ઠ ઉપર મોકલ્યો છે.[૭] જેમ તેમણે મને મોકલ્યો [છે], તેમ સનત્કુમાર અને નારદ આદિ બીજા પણ [ઘ]ણા ઘણા મહર્ષિઓને તેમણે પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યા [છે].[૮] આમ તેમણે મન તથા અજ્ઞાનરૂપી રોગથી [પી]ડાયેલા લોકોનો પવિત્ર કર્મકાંડના ક્રમથી તથા [જ્ઞા]નના ક્રમથી ઉદ્ધાર કરવા સારુ અમને સર્વને [મો]કલ્યા છે.[૯] આમ પૂર્વે સત્યુગ ઊતર્યા પછી [પૃ]થ્વીમાં કાળક્રમને લીધે શુદ્ધ કર્મકાંડ સંકોચ [પા]મી ગયો. વળી તેમણે મર્યાદાઓના સ્થાપનને [મા]ટે જુદા જુદા દેશોના વિભાગ કર્યા અને તેમાં [રા]જાઓનું સ્થાપન કર્યું.[૧૦,૧૧] ત્યારે તે તે [મ]હર્ષિઓએ તે ક્રિયાક્રમના વિધાન માટે તેમજ [પૃ]થ્વીમાં ધર્મની, કામની તથા અર્થની સિદ્ધિને [મા]ટે યોગ્ય ધર્મશાસ્ત્રો તથા યજ્ઞ સંબંધી શાસ્ત્રો [રચ્]યાં.[૧૨] એ પ્રમાણે કાળક્રમ ચાલતાં ચાલતાં [પ]છી ધર્માદિકનો ક્રમ તૂટી ગયો અને લોકો માત્ર [વિ]ષયમાં જ લંપટ થઇને નિત્ય ભોગ્યપદાર્થોને [મે]ળવવામાં જ મચ્યા રહ્યા.[૧૩] દેશોને માટે [રા]જાઓમાં વેર ઉત્પન્ન થયાં અને પૃથ્વીમાં ઘણાં [મ]ાણસો શિક્ષાને યોગ્ય થઈ ગયાં.[૧૪] આમ થતાં [જે] રાજાઓ પ્રથમ પૃથ્વીનું પાલન કરવાને [સ]મર્થ હતા, તેઓ યુદ્ધ કર્યા વિના પૃથ્વીનું પાલન [ક]રવા અસમર્થ થયા અને પ્રજાઓની સાથે કંગાળ થઈ ગયા.[૧૫] રાજાઓની દીનતા મટાડવાને માટે અને લોકોમાં આત્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને માટે, મેં તથા બીજા ઋષિઓએ જ્ઞાન સંબંધી મોટા મોટા વિચારો પ્રગટ કરવા માંડ્યા. આમ આત્મવિદ્યાનો પ્રથમ રાજાઓમાં પ્રચાર થયો અને પછી તે વિદ્યા લોકોમાં વિસ્તાર પામી. એટલે એ ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન રાજવિદ્યા અને રાજગુહ્ય કહેવાવા લાગ્યું. હે રાઘવ! એ રાજવિદ્યાને જાણીને રાજાઓ અત્યંત દુઃખરહિત થયા.[૧૬-૧૮] આ પ્રમાણે હે રામ! કાળક્રમ ચાલતાં નિર્મળ કીર્તિવાળા ઘણા રાજાઓ થઈ ગયા. પછી તમે આ દશરથરાજાથી હમણાં અહીં પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયા છો.[૧૯] હે રિપુમર્દન! તમારા આ અત્યંત સ્વચ્છ મનમાં દુઃખાદિક કારણો વિના પણ આ પવિત્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે.[૨૦] હે રામ! સઘળા સાધુઓને અને વિવેકીઓને પણ કોઈ દુઃખાદિક કારણોને લીધે રજોગુણી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.[૨૧] પણ તમને તો કોઈ કારણો વિના કેવળ પોતાના વિવેકથી જ આ સાત્વિક વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે અને તે અપૂર્વ છે તથા સત્પુરુષોને આશ્ચર્યકારી છે.[૨૨] અપ્રિય વિષયોને જોઇને કોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી? પણ સત્પુરુષોને તો વિવેકથી જ ઉત્તમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.[૨૩] જેમના નિર્મળ મનનાં કોઈ કારણો વિના જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ જ ધન્ય છે અને મહાવિચક્ષણ છે.[૨૪] જેમ યુવાન પુરુષ વરમાળાથી શોભે છે, તેમ મનુષ્ય પોતાના વિવેકથી જ તત્ત્વવિચારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, બીજા વિષયોમાંથી વૈરાગ્ય પામેલી બુદ્ધિ વડે શોભે છે.[૨૫] જેઓ વિવેકથી આ સંસારની રચનાનો વિચાર કરી વૈરાગ્ય પામે છે, તેઓ જ પુરુષોમાં ઉત્તમ ગણાય છે.[૨૬] પોતાના વિવેકપૂર્વક વારંવાર વિચાર કરીને આ ઇન્દ્રજાળ સમાન જગતનો બહારથી તથા મનથી સહસા ત્યાગ કરવો જોઇએ.[૨૭] સ્મશાનને, વિપત્તિને અને દીનતાને જોઇને કોને

* ૧૭૨૮૦૦૦ વર્ષનો પહેલો યુગ.

વૈરાગ્ય થતો નથી? પણ જે વૈરાગ્ય પોતામાંથી જ ઊગ્યો હોય તેજ અત્યંત વખાણવા યોગ્ય છે.[૨૮] તમે સાચેસાચા વૈરાગ્યરૂપ અત્યંત મોટાઈને પામ્યા છો; માટે જેમ કોમળ સ્થળ બીજને યોગ્ય છે, તેમ તમે જ્ઞાનના સારને યોગ્ય છો.[૨૯] પરમેશ્વર અને સર્વના નાથ પરમાત્માના પ્રસાદથી જ તમારા જેવાની શુભ બુદ્ધિ વિવેક ઉપર દોડે છે.[૩૦] ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલા સઘળા સંસ્કારો થવાથી, તપથી, દાનથી, નિયમથી, તીર્થયાત્રાથી અને લાંબા કાળના વિવેકથી પાપોનો ક્ષય થતાં પ્રાણીની બુદ્ધિ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે પરમાર્થના વિચારમાં પ્રવર્તે છે.[૩૧,૩૨] કર્મકાંડમાં તત્પર રહેનારા લોકો પણ જ્યાં સુધી પરમપદનો અનુભવ કરતા નથી, ત્યાં સુધી તેઓ ચક્રની પેઠે ફેરવનારા રાગ–દ્વેષાદિકથી વીંટાઈને આ સંસારમાં અત્યંત ભમ્યા કરે છે.[૩૩] જેમ હાથીઓ બંધનના થાંભલાથી છૂટીને પોતાના ઇષ્ટસ્થળમાં જાય છે, તેમ વિચક્ષણ પુરુષો આત્મતત્ત્વને યથાર્થ રીતે જાણીને સંસારમાંથી છૂટીને પરમપદમાં જાય છે.[૩૪] હે રામ! દેહના અધ્યાસવાળો અને તેથી મનુષ્ય છતાં પણ કીડા જેવો પ્રાણી અજ્ઞાનને લીધે વિષમ છે અને અનંત એવા આ સંસારરૂપી વનને દેખતો નથી.[૩૫] હે રઘુકુલશ્રેષ્ઠ! મોટી બુદ્ધિવાળા પુરુષો આ સંસારરૂપી અતિ દુસ્તર સમુદ્રને જ્ઞાનની યુક્તિરૂપ વહાણથી નિમેષમાત્રમાં તરી ગયા છે.[૩૬] સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તારનારી જ્ઞાનની એ યુક્તિનું તમે સાવધાન થઇને અને નિરંતર વિવેકાદિકની સંપત્તિવાળી તે બુદ્ધિથી શ્રવણ કરો.[૩૭] એ અનિંદિત યુક્તિ મળી હોય નહિ તો જગતસંબંધી અનંત વિક્ષેપોવાળા દુઃખના ભયો લાંબા કાળ સુધી અંતઃકરણને બાળ્યા કરે છે.[૩૮] હે રાઘવ! જ્ઞાનની યુક્તિ ન હોય તો સાધુ પુરુષો ટાઢ, વાયુ અને તડકા આદિ દ્વંદ્વ દુઃખોને કેમ સહન કરી શકે?[૩૯] સંસારસંબંધી દુઃખની ચિંતાઓ મૂઢ માણસને પગલે પગલે આવી પડે છે અને જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓ ઘાસને બાળી દે છે, તેમ તે તેને બાળી દે છે.[૪૦] વર્ષાઋતુથી અત્યંત ભીંજાયેલા વનને જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓ બાળી શકતી નથી, તેમ વેદાંતશાસ્ત્રના જાણનાર અને આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર પામનાર વિદ્વાનને તે ચિંતાઓ બાળી શકતી નથી.[૪૧] આધિઓ તથા વ્યાધિઓરૂપી ચકરીઓવ સંસારરૂપી મારવાડનો પવન ગડબડ કરતો હો તો પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ અત્યંત દૃઢ વૃક્ષની તેથી ભાંગતો નથી.[૪૨] તેથી બુદ્ધિમાન પુ તત્ત્વ જાણવા માટે શ્રુતિ આદિ પ્રમાણોમાં પ્ર ણતાવાળા આત્મજ્ઞાનીને સેવાથી પ્રસન્ન કરી સ્નેહપૂર્વક પૂછવું જોઈએ.[૪૩] આમ ઉત્તમ ચિ વાળા પ્રમાણિક વક્તાને પૂછવું અને રંગ નાખેલું વસ્ત્ર જેમ કેસરના રંગને પકડે છે, તે તેણે ઉપદેશકના વચનને યત્નપૂર્વક પકડવું. વચનનો સાર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ! જે માણ તત્ત્વને નહિ જાણનારા અને જેનું વચન સ્વી કારવાયોગ્ય ન હોય એવા માણસને પૂછે તેના જેવો બીજો કોઈ પણ મહામૂઢ નથી.[૪૪,૪૫] પ્રામાણિક અને આત્મવેત્તા વક્તા પુરુષને પૂછ પછી જે માણસ તેના વચન પ્રમાણે યત્નપૂ ચાલતો નથી, તેના જેવો અધમ બીજો કો નથી.[૪૬] જે માણસ પ્રથમ વક્તાના વ્યવહા ઉપરથી 'તે વક્તા તત્ત્વને જાણે છે કે નહિ' એવો નિશ્ચય કર્યા પછી તેને પૂછે છે, તે પૂછના માણસ મોટી બુદ્ધિવાળો જાણવો.[૪૭] જે મૂ માણસ વક્તાની પરીક્ષા કર્યા વિના જ તેને પૂ છે, તે માણસ અધમ કહેવાય છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ મોટો પદાર્થ પણ મળતો નથી.[૪] જે માણસ કહેલી વાતનો અને ન કહેલી વાતનો પણ વિવેચનપૂર્વક નિશ્ચય કરવાને સમર્થ બુદ્ધિવાળો હોય અને જે અનિંદિત હોય, તેને જ તત્ત્વવેત્તાએ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જોઈએ.[૫૦]

જે અધમ અને પશુ જેવો હોય તેને તેણે ઉત્તર આપવો જ નહિ.[૪૯] પૂછનાર માણસ પ્રમાણસિદ્ધ વિષયને સમજવા માટે ' યોગ્ય છે કે નહિ, એવો વિચાર કર્યા વિના જ જે વક્તા પુરુષ તેને ઉત્તર આપે છે, તેને વિદ્વાન પુરુષો અત્યંત મૂઢ કહે છે.[૫૦] હે રઘુનંદન ! તમે પૂછનારા સદ્ગુણોથી અત્યંત વખાણવા યોગ્ય છો અને હું પણ યથાર્થ કહી જાણું છું. તો આપણે માટે આ યોગ જોઇએ તેવો યોગ્ય છે.[૫૧] હે શબ્દોને તથા તેમના અર્થોને જાણનારા ! હું જે વાત કહું તે વાત યથાર્થ જ છે એવો નિશ્ચય રાખીને તમારે એ વાતને હૃદયમાં અખંડ ધારણ કરી રાખવી.[૫૨] તમે મહાત્મા છો, વૈરાગ્યવાળા છો અને લોકોની સ્થિતિના તત્ત્વને જાણનારા છો. માટે જેમ વસ્ત્રમાં કેસરી રંગ લાગી જાય છે, તેમ મારું તે કહેવું તમારા મનમાં લાગી જશે.[૫૩] જેમ સૂર્યની પ્રભા જળમાં પેસી જાય છે, તેમ કહેલી વાતને ધારી લેવામાં સમર્થ અને પરમાર્થનું વિવેચન કરનારી તમારી બુદ્ધિ ગંભીર વિષયમાં પેસી જશે.[૫૪] હું જે જે કહું, તે તમારે સ્વીકારવું અને પ્રયત્નપૂર્વક તેને હૃદયમાં ધરી લેવું. જો એમ ન કર્યું હોય, તો તમારે મને મફતનું પૂછવું જ નહિ.[૫૫] હે રામ ! મન ચપળ છે અને સંસારરૂપી વનના વાંદરારૂપ છે. તેને પ્રયત્નથી હૃદયમાં બાંધી રાખીને પરમાર્થનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું. જે માણસો અવિવેકી, જ્ઞાનરહિત તથા દુઃસંગમાં રુચિવાળા હોય તેમને ચિરકાળ સુધી અત્યંત દૂર રાખવા અને મહાત્માઓને જ માન આપવું.[૫૬,૫૭] સજ્જનના નિત્ય સમાગમથી જ વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે અને ભોગ તથા મોક્ષ એ બન્ને વિવેકરૂપી ઝાડનાં જ ફળ છે.[૫૮] શમ, વિચાર, સંતોષ અને ચોથો સાધુઓનો સમાગમ એ ચાર મોક્ષના દ્વારમાં દ્વારપાળ કહેવાય છે.[૫૯] એ ચારેનું અથવા એઓમાંથી ત્રણનું કે બેનું પણ યત્નપૂર્વક સેવન કરવું જોઈએ; કારણ કે, તેઓ મોક્ષરૂપી રાજમહેલનું બારણું ઉઘાડી દે છે.[૬૦] અથવા પ્રાણ સુધ્ધાં જવા દઈને તેઓમાંના એકનો તો સબળા યત્નથી આશ્રય લેવો; કારણ કે એક વશ થાય તો પછી ચારે પોતાની મેળે વશ થાય છે.[૬૧] જેમ સૂર્ય તેજના પાત્રરૂપ છે, તેમ જગતના શિરોમણિ જેવો વિવેકી પુરુષ જ્ઞાનના, તપના તથા શ્રવણના પાત્રરૂપ છે.[૬૨] જેમ પાણી સખત ઠંડીને લીધે પથરા જેવું થઈ જાય છે, તેમ મૂર્ખ પુરુષોની બુદ્ધિ પણ મૂર્ખપણાથી ઘટ્ટ થઈને કઠિન થઈ જાય છે.[૬૩] હે રામ ! જેમ સૂર્યોદયમાં કમળ પ્રફુલ્લિત થઈને રહે છે, તેમ સૌજન્યરૂપ ગુણથી અને શાસ્ત્રોના અર્થસંબંધી વિચારોથી તમારું અંતઃકરણ તો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યું છે.[૬૪] હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા ! જેમ મૃગ આદિ પ્રાણી વીણાના શબ્દને કાન ઊંચા કરીને એકાગ્રતાથી સાંભળે છે, તેમ તમારે પણ આ જ્ઞાનની કથા એકાગ્રતાથી સાંભળવી અને સમજવી જોઇએ.[૬૫] હે રામ ! વૈરાગ્યના અને અભ્યાસના યોગથી તમે સમતા અને સૌજન્ય આદિ સંપત્તિઓને મેળવી લો, એટલે પછી નાશ થતો જ નથી.[૬૬] સંસારમાંથી મુક્ત થવાને માટે પ્રથમ શાસ્ત્રોના અને સજ્જનોના સમાગમપૂર્વક તપનો અને જિતેન્દ્રિયપણાનો આશ્રય કરવો જોઈએ તથા બુદ્ધિને જ વધારવી જોઇએ.[૬૭] જરાક સંસ્કારવાળી બુદ્ધિથી પણ આ શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તેથી માણસની મૂર્ખતાનો અત્યંત નાશ થાય છે, એમ સમજો.[૬૮] આ સંસારરૂપી ઝેરી ઝાડ આપત્તિઓનું મુખ્ય સ્થાન છે. તે અજ્ઞાનીને નિરંતર મોહ ઉપજાવે છે. એટલા માટે યત્ન કરીને અજ્ઞાનનો નાશ કરવો જોઇએ.[૬૯] જેમ ચામડું અગ્નિના યોગથી સંકોચ પામી જાય છે, તેમ દુષ્ટ આશાઓને લીધે કુટિલ ગતિ કરનારા અને હૃદયમાં ફેલાયા કરતા અજ્ઞાનથી ચિત્ત સંકોચ પામી જાય છે.[૭૦] જેમ વાદળાંઓ ન હોવાને લીધે સંપૂર્ણ નિર્મળ મંડળવાળા ચંદ્ર

જોઈને માણસની દૃષ્ટિ પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેમ સમજુ પૂછનારાને જોઇને વક્તાનો યથાર્થ વસ્તુ-વિચાર પ્રફુલ્લિત થાય છે.[૭૧] જે પુરુષની બુદ્ધિ પૂર્વાપરનો વિચાર કરીને અર્થનું રહસ્ય સમજવામાં સુંદર ચતુરાઈવાળી છે અને પ્રફુલ્લિત છે, તેજ અહીં પુરુષ કહેવાય છે.[૭૨] જેમ પ્રફુલ્લિત થયેલા, સ્વચ્છ, અંધકારને મટાડનારા, શીતળ કાંતિવાળા અને આહ્‌લાદકપણા આદિ ગુણોવાળા નિર્મળ ચંદ્રથી આકાશ શોભે છે, તેમ તમે પ્રફુલ્લિત થયેલા, સ્વચ્છ, અજ્ઞાનને છોડનારા, ઉત્તમ વિચારરૂપ શીતળતાવાળા અને સૌજન્ય આદિ ગુણોવાળા હૃદયથી શોભો છો.[૭૩]

विकसितेन सितेन तमोमुचा वरविचारणशीतलरोचिषा। गुणवता हृदयेन विराजसे त्वममलेन नमः शशिना यथा ॥ ७३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણનો 'વક્તૃપૃચ્છકલક્ષણ' એ નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

सर्ग १२ मो

જ્ઞાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય ને રામની યોગ્યતા

પૂછનારના સઘળા ગુણોની સંપત્તિ છે અને મારામાં વક્તાના ગુણોની સંપત્તિ છે.[૩] હે પુત્ર! ચંદ્રકાંતમણિ જેમ પોતામાં ચંદ્રનાં કિરણોનો સમૂહ લાગવાથી આર્દ્રપણું પામે છે, તેમ તમે પોતાનામાં વિવેક અને અસંગ પ્રકટ થવાથી વૈરાગ્ય પામ્યા છો.[૪] જેમ શુદ્ધ કમળને અત્યંત લાંબા અને વણતૂટ્યા શુદ્ધ તંતુઓનો જન્મથી જ પરિચય હોય છે, તેમ તમને શુદ્ધને વિસ્તરેલા અને વચમાં વિચ્છેદ નહિ પામેલા નિર્મળ સદ્‌ગુણોનો બાળપણથી જ અભ્યાસ છે.[૫] આથી હું જે કથા કહું છું, તે તમે સાંભળો. તમે જ એ સાંભળવાને પાત્ર છો. શુદ્ધ કુમુદિની ચંદ્રના સંબંધ વિના પ્રફુલ્લિત થાય જ નહિ.[૬] જે કોઈ આરંભો છે અને જે કોઈ વિચારો છે, તે સઘળા પોતાનું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, ત્યારે શાંત થઈ જાય છે. જો ઉત્તમ ચિત્તવાળાને જ્ઞાનથી વિશ્રાંતિ ન મળતી હોય, તો આ સંસારમાં કયો સાધુપુરુષ સાધનોની ચિંતાના અપાર પરિશ્રમને સહન કરે? જેમ પ્રલયકાળના અનેક સૂર્યોના સંબંધથી સઘળા મોટા પર્વતોની શિલાઓ પીગળી જાય છે, તેમ પરમજ્ઞાનનો સંબંધ થતાં ચિત્તની સઘળી વૃત્તિઓ પીગળી જાય [illegible]

વેનોદથી ઇન્દ્રજાળની પેઠે જોયા કરે છે. બાકી જેને બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેને જ આ જગત દુઃખરૂપ ભાસે છે.[૧૩] આ અત્યંત વિષમ સંસાર સંબંધી રાગ સર્પની પેઠે કરડે છે, તલવારની પેઠે કાપી નાખે છે, ભાલાની પેઠે વીંધી નાખે છે, રસીની પેઠે બાંધી લે છે, અગ્નિની પેઠે બાળે છે, રાત્રિની પેઠે અંધ કરી નાખે છે અને પથરાની પેઠે ઓચિંતા પડીને પુરુષોને પરવશ કરી નાખે છે. તે બુદ્ધિને હરી લે છે, સ્થિતિનો નાશ કરે છે, મોહરૂપી ઊંડી ખાડમાં પાડી દે છે અને તૃષ્ણાથી જર્જરિત કરી નાખે છે. એવું કોઈ પણ દુઃખ નથી કે જે સંસારી માણસને પ્રાપ્ત થતું નથી.[૧૪] આ વિષયોના સંગરૂપી વિષૂચિકા બહુ જ માઠાં પરિણામ આણે છે. જો એનો યથાર્થ ઉપાય કરવામાં ન આવે, તો નરકસ્થાનોના સમૂહરૂપી ફળ આપનારો એ રોગ તે તે અનેક પીડાઓ ઉત્પન્ન કરે છે.[૧૫] એ રોગથી નરકોમાં પડવાનું આવે છે અને ત્યાં પથરા ખાવા પડે છે, તલવારથી કપાવું પડે છે, પર્વતોનાં શિખરો ઉપરથી નીચે ગબડવું પડે છે, પથરાના પ્રહાર ખમવા પડે છે, અગ્નિથી બળવું પડે છે અને હિમના જળથી નાહવું પડે છે. ત્યાં અંગો કપાઈ જાય છે, છીપરોમાં ચંદનની પેઠે ઘસાવું પડે છે અને તલવારની ધાર જેવાં પાંદડાંવાળાં વનમાં ભટકવું પડે છે. જેમ 'ઘણ' નામના જીવડાથી લાકડું કોતરાઈ જાય છે, તેમ ત્યાં કોતરાવું પડે છે, તપાવેલી લોઢાની સાંકળોથી વીંટાવું પડે છે, પરાયા હાથથી ચામડી ઉખેડાવવી પડે છે અને નિરંતર અગ્નિથી ધગધગતાં લડાઈનાં બાણો સહન કરવાં પડે છે. ત્યાં ભયંકર ગરમીમાં ઉઘાડા શેકાવું પડે છે અને શિયાળામાં ફુવારાના ઘરમાંથી પાણીનો વરસાદ સહન કરવો પડે છે. ત્યાં માથું કપાઈ જાય છે, મરણ થઈ જાય છે, મોંમાં ડૂચો ખોસાવાથી મૂંગા થવું પડે છે, શરીર વ્યવહારને અયોગ્ય થઈ જાય છે અને શરીરનો એકાદ ભાગ બહુ જ વધી જાય છે.[૧૬] હે રાઘવ! આવી રીતની હજારો કષ્ટદાયી ચેષ્ટાઓથી દારુણ એવા આ સંસારરૂપી હાલતા યંત્ર વિશે ઉપેક્ષા ન જ કરવી. તેને વિશે અવશ્ય એવો વિચાર કરવો અને એવું સમજવું કે, શાસ્ત્રવિચારથી જ કલ્યાણ થાય છે.[૧૭] હે રઘુકુળચંદ્ર! બીજું આ પણ કહું છું. જ્ઞાનરૂપી કવચથી જેમણે શરીરને વીંટી લીધું છે એવા આ મોટા મુનિઓ, મહર્ષિઓ* બ્રાહ્મણો અને રાજાઓ સંસારરૂપી દુઃખ ભોગવવાને યોગ્ય નથી, છતાં તેઓ પણ અજ્ઞાની જનની પેઠે શા માટે દુઃખ દેનારી અનેક પ્રકારની સંસારસંબંધી પીડાઓને જાણી જોઈને ભોગવે છે? તમે આવી શંકા રાખશો નહિ, કારણ કે જો તેમને સંસારની કાંઈ પણ પીડા હોય તો તેઓ આવી રીતે મનમાં આનંદથી ભરપૂર જ કેમ રહે?[૧૮] નવા નવા વિષયોને જોવામાં અને ભોગવવામાં ઉત્સાહ વગરના, કલ્પનાઓથી ઊઠતા વિક્ષેપોથી રહિત થયેલા, પરમાત્મારૂપી દીપકને પામેલા અને અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા આ મહાત્મા લોકો જગતમાં જેમ વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્મા આદિ રહ્યા છે, તેમ જ જીવન્મુક્ત થઈને રહેલા છે.[૧૯] મહાત્માઓની સાથે વિચાર કરીને તથા શરીર આદિ અનાત્મ પદાર્થોનો વિનાશ કરીને બુદ્ધિથી પરમ તત્ત્વ જાણવામાં આવે, એટલે મોહ ક્ષીણ થાય, અજ્ઞાનરૂપી ગાઢ વાદળાં દૂર થઈ જાય અને વાક્યો ઉપરથી જાણેલા વિશાળ પરમ તત્ત્વનો પોતામાં જ અનુભવ થાય. આમ થાય, ત્યારે પુરુષનું જગતમાં આ જે ભ્રમણ છે તે એક જાતના રમણ સમાન જ થાય છે.[૨૦] બીજું પણ હે રાઘવ! પોતાનું ચિન્મય× સ્વરૂપ અનાત્મ પદાર્થો દૂર કરવાથી સ્વચ્છ થાય, હૃદયમાં ઉત્તમ શાંતિનો આવિર્ભાવ થાય અને આગળની સઘળી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ શાંતિરૂપ રસના સ્વાદમય થઈ જાય, ત્યારે અંતઃ-

* સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ જાણવામાં સમર્થ. × ચૈતન્યમય.

કરણની ઘટના બ્રહ્મરસનો સ્વાદ લઇને બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે. એવી રીતે બુદ્ધિથી પરમતત્ત્વનો અનુભવ થાય, ત્યારે પુરુષનું જગતમાં આ જે ભ્રમણ છે, તે એક જાતના રમણ સમાન જ થાય છે. બીજું પણ નિર્મળ બુદ્ધિથી પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી એ જ્ઞાનીને લાગે છે કે, 'આ ચેતના વગરનો જે દેહ છે તે રથ છે, ઇન્દ્રિયોની જે ગતિ છે તે ઘોડાઓની ચાલ છે, જે મન છે તે રેન છે અને સમાધિના કાળમાં પરમાત્મારૂપ તથા વ્યવહારના કાળમાં ઉપાધિથી જીવરૂપ એવો હું એ રથમાં બેસીને આનંદરૂપ વિષયોમાં ફરવાની મોજ કરું છું.' આ પ્રમાણે એ વિચાર કરે છે, ત્યારે પુરુષનું જગતમાં આ જે ભ્રમણ છે તે એક જાતના રમણ સમાન જ થાય છે.[२१,२२]

रथः स्थाणुर्देहस्तुरगरचना चेन्द्रियगतिः परिस्पन्दो वातो वहनकलितानन्दविषयः। परोऽणुर्वा देही जगति विहरामीत्यनघया धिया दृष्टे तत्त्वे रमणमटनं जागतमिदम् ॥ २२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણનો 'તત્ત્વમાહાત્મ્યવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

सर्ग १३ मो*

વૈરાગ્યાદિ ગુણો તથા શમનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य दृष्टात्मानः सुबुद्धयः।
विचरन्तीह संसारे महान्तोऽभ्युदिता इव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા આત્મજ્ઞાની પુરુષો આવો નિશ્ચય રાખીને આ સંસારમાં મોટા ચક્રવર્તી રાજાઓની પેઠે વિચરે છે [१] તેઓ શોક કરતા નથી, કશું ઇચ્છતા નથી, શુભને કે અશુભને માગતા નથી અને સઘળું કરે છે, છતાં પણ કશું જ કરતા નથી.[२] ત્યાજ્ય પક્ષથી તથા ગ્રાહ્ય પક્ષથી રહિત થયેલા અને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહેલા એ લોકો નિર્લેપ રીતે રહે છે, નિર્લેપ રીતે કરે છે અને લૌકિક માર્ગમાં નિર્લેપ રીતે ચાલે છે ×[३] તેઓ આવે છે પણ આવતા નથી; જાય છે પણ જતા નથી, કરે છે પણ કરતા નથી અને બોલે છે પણ બોલતા નથી.[४] જે કોઈ આરંભો અને જે કોઈ વિચારો ત્યાજ્ય અથવા ગ્રાહ્ય પક્ષમાં છે, તેઓ પરમપદની પ્રાપ્તિ થયા પછી ક્ષીણ થઈ જાય છે. જેણે સઘળી ઇચ્છાઓ છોડી દીધી હોય છે, તેનું મધુર વૃત્તિઓવાળું મન, જાણે ચંદ્રના બિંબમાં જ રહ્યું હોય તેમ સઘળી રીતે શાંતિ પામે છે[५,६] સઘળી વિચારસંબંધી ક્રિયાઓથી રહિત થયેલું અને સઘળા પ્રકારનાં કૌતુકોથી મુક્ત થયેલું એ મન, જેમ ચંદ્રમાં અમૃત માતું નથી, તેમ પોતાનામાં પણ માતું નથી. (પ્રફુલ્લિત જ રહે છે)[७] એ મન કોઈ જાતની ઇન્દ્રજાળો ઊભું કરતું નથી અને વાસના તરફ દોડતું નથી. તે તો બાળકના જેવી સઘળી ચપળતાને છોડી દઈને બ્રહ્માકારપણાથી જ બિરાજે છે.[८] આવી વૃત્તિઓ આત્મતત્ત્વના અવલોકનથી જ મળે છે, પણ બીજા કોઈ પ્રકારથી મળતી નથી.[९] તથી પુરુષે આત્માને જ જાણવો જોઈએ અને જીવતાં સુધી તેનું જ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. બીજાં વ્યર્થ કર્મ તેણે કરવાં જ નહિ જોઈએ[१०] જેને અવિચ્છિન્ન અભ્યાસથી પોતાના અનુભવની, શાસ્ત્રની અને ગુરુની એકવાક્યતા થઈ હોય, તે પુરુષ સ્વરૂપાનંદ ભોગવે છે[११] જેઓ શાસ્ત્રના અર્થનો અનાદર કરે છે અને તત્ત્વવેત્તાઓનો તિરસ્કાર કરે છે, તે મૂઢ લોકો સાથે જ્ઞાની પુરુષ મહાવિપ

* આ તેરમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તિના ફળરૂપ વૈરાગ્ય આદિ ગુણોનું અને વિશેષે કરીને શમનું વર્ણન કરવામાં આવશે

× આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી તેમને પોતાને અકર્તાભાવ તથા અભોક્તાભાવ અનુભવાયો છે, તેથી તેઓ સર્વ કર્મમાં નિર્લેપ રીતે વિચરે છે.

ત્તિના સમયમાં પણ સમાનતા પામે નહિ.[૧૨] પોતાના શરીરમાં રહેલી એક મૂર્ખતા માણસોને જેવો ખેદ આપે છે, તેવો ખેદ તેને પૃથ્વીમાં રોગ, ઝેર, આપત્તિ કે આધિ, તેમનામાંનું કોઈ પણ આપતું નથી.[૧૩] આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કંઈક સંસ્કારી બુદ્ધિવાળા પુરુષની મૂર્ખતાને જેવી દૂર કરે છે, તેવી બીજા કોઈ શાસ્ત્રનું શ્રવણ તે દૂર કરતું નથી.[૧૪] સુખદાયી, યથોચિત દર્ષ્ટાંતોથી રમણીય અને વિરોધ વગરનું આ શાસ્ત્ર વાક્યાર્થ ઉપર ધ્યાન રાખીને સઘળું સાંભળવું જોઈએ.[૧૫] જેમ ખેરના ઝાડમાંથી કાંટા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અટળ આપદાઓ અને સઘળી નીચ યોનિઓ, મૂર્ખપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૬] હે રામ! હાથમાં કોડિયું લઈને ચાંડાળોનાં ઘરોની ગલીઓમાં ભીખ માગવા માટે ફરવું એ સારું છે, પણ મૂર્ખતાથી મર્યા જેવું થયેલું જીવતર સારું નથી.[૧૭] ભયંકર ઊંડી ખાડામાં અથવા વૃક્ષોની બખોલમાં સર્વદા આંધળા કીડાના અવતારે રહેવું સારું છે, પણ મહાદુઃખદાયી મૂર્ખતા સારી નથી.[૧૮] કોઈ પણ માણસ આ મોક્ષના ઉપાયરૂપ પ્રકાશને પામીને પાછો મૃત્યુ જેવા અંધારામાં પણ આંધળો થતો નથી, તો તે બીજામાં તો કેમ જ થાય?[૧૯] જ્યાં સુધી વિવેકરૂપી સૂર્યની નિર્મળ પ્રભાનો ઉદય ન થાય, ત્યાં સુધી જ તૃષ્ણારૂપી રાત્રિ માણસરૂપી કમળને સંકોચ પમાડે છે.[૨૦] હે રામ! જેમ વિષ્ણુ તથા શિવ આદિ જીવન્મુક્તો અને બીજા 'પણ જીવન્મુક્ત બ્રહ્મર્ષિઓ વિહાર કરે છે, તેમ તમે પણ સંસારના દુઃખથી છૂટવાને માટે ગુરુના તથા શાસ્ત્ર' ના પ્રમાણથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણી, મારા જેવા બંધુઓની સાથે વિહાર કરો.[૨૧,૨૨] આ સંસારમાં દુઃખ અનંત છે અને સુખો તો ઘાસના તણખલા બરાબર છે. માટે અંતે દુઃખ આપનારાં સુખોમાં કદી પણ દષ્ટિ બાંધવી નહિ

સમજુ પુરુષે તો પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિને માટે અનંત અને પરિશ્રમ વિનાના બ્રહ્મપદને પ્રયત્નપૂર્વક સાધવું જોઈએ. જેમનું મન સંતાપથી મુક્ત થયું છે અને બ્રહ્મપદનું જ અવલંબન કરીને રહ્યું હોય છે, તે જ ઉત્તમ પુરુષો પુરુષાર્થના પાત્રરૂપ છે.[૨૩-૨૫] જે દુષ્ટ મનવાળા પુરુષો ભોગ ભોગવવાની લાલચથી રાજ્યાદિક સુખોમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે, તેમને આંધળા દેડકા જ સમજો. જેઓ ભોગને ભોગવનારા, શઠ, પ્રબળ અને પાપકર્મોને જ કરનારા મિત્રરૂપી શત્રુઓમાં પ્રેમ રાખે છે, તે મૂઢ પુરુષો મોહથી મંદબુદ્ધિવાળા હોય છે. પરિણામે તેઓ એક સંકટમાંથી બીજા સંકટમાં, એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં, એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં અને એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં જાય છે.[૨૬-૨૮] હે રામ! દુઃખથી સુખ નાશ પામે છે અને સુખથી દુઃખ નાશ પામે છે; આમ મનુષ્યને સુખદુઃખની દશામાં કદી પણ વિશ્રાંતિ મળતી નથી. એ સુખદુઃખની દશાઓ તો વીજળીના વિસ્તાર જેવી ક્ષણભંગુર છે.[૨૯] માટે તમારા જેવા જ મહાત્મા પુરુષો વૈરાગ્યવાળા અને ઉત્તમ વિવેકવાળા હોય છે તેમને જ પ્રણામ કરવા યોગ્ય અને ભોગના તથા મોક્ષના મુખ્ય પાત્રરૂપ સમજવાં.[૩૦] ઉત્તમ વિવેકનો આશ્રય કરીને અને વૈરાગ્યના તથા અભ્યાસના યોગથી આ ઘોર આપત્તિરૂપ સંસારરૂપી નદીને પાર કરવી જોઇએ.[૩૧] સારી રીતે સમજનારા વિવેકી પુરુષે ઝેરની વ્યાપ્તિ પેઠે મોહ આપનારી આ સંસારસંબંધી રચનાઓમાં આસક્તિ રાખવી નહિ.[૩૨] જે માણસ આ સંસારને પામીને બેભાનની જેમ ઉપેક્ષાથી બેસી રહે છે, તે માણસ સળગેલા ઘરની ઉપર ઘાસની પથારીમાં જ સૂતો છે.[૩૩] જેને પામીને વિદ્વાનો પાછા ફરતા નથી અને જેને પામીને મનુષ્યને કદી પણ શોક કરવો પડતો નથી, તે પદ નિઃસંશય જ્ઞાનમાત્રથી જ મળે છે.[૩૪] કદાચ એ પદ ન હોય

* અજ્ઞાન જ સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે માટે સારું નથી.

તો પણ તમને શી હરકત છે? અને તે હશે તો તેનો વિચાર કરવાથી તમે સંસારરૂપી સમુદ્ર પાર ઊતરી જશો.[૩૫] આ સંસારમાં પુરુષ જ્યારે મોક્ષનો ઉપાય વિચારવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તે પુરુષ તુરત જ મોક્ષનો ભાગીદાર કહેવાય છે.[૩૬] ત્રણે લોકમાં એક કૈવલ્યસ્વરૂપના સ્વાસ્થ્ય વિના બીજું એક સ્વાસ્થ્ય નાશરહિત, શંકારહિત અને વિભ્રમરહિત નથી.[૩૭] જો આત્મવિચાર કરવામાં આવે, તો કૈવલ્યની પ્રાપ્તિમાં કશો પરિશ્રમ પડતો નથી. એ પદની પ્રાપ્તિમાં ધન, મિત્રો, બાંધવો, હાથપગનું ચલાવવું, પરદેશમાં જવું, કાયાને ઉપવાસ આદિ ક્લેશો આપીને દુઃખી થવું કે તીર્થક્ષેત્રોમાં નિવાસ–એમાંનું કંઈ પણ સહાયતા આપે એમ નથી. પણ માત્ર મનથી કલ્પેલા દ્વૈતનો મૂળથી ઉચ્છેદ કરવામાં આવે, તો તે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ મૂલોચ્છેદ શ્રવણમનન આદિ પુરુષાર્થથી જ સાધ્ય છે અને તે બ્રહ્માકાર દૃઢ વાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે. [૩૮–૪૦] વિષયોને છોડી દેનારો પુરુષ માત્ર વિવેકથી સાધ્ય થનારા અને વિચારથી તથા એકાગ્રતાથી નિશ્ચય કરી શકાય એવા એ પદને પામે છે.[૪૧] સુખદાયી આસન ઉપર બેઠાં બેઠાં તે પદનો પોતાની મેળે વિચાર કરવામાં આવે, તો પણ તે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે પદ મળવાથી શોક કરવો પડતો નથી તેમ પાછો જન્મ ધરવો પડતો નથી.[૪૨] સાધુપુરુષો એ પદને સર્વ સુખોના વરસાદની સીમારૂપ જાણે છે અને તેને જ તેઓ સર્વોત્તમ આનંદના ઝરાવાળું રસાયન કહે છે.[૪૩] જેમ ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળ હોતું નથી, તેમ સર્વ પદાર્થો નાશવંત હોવાને લીધે મનુષ્યલોકમાં કે સ્વર્ગલોકમાં ક્યાંય પણ ખરું સુખ નથી.[૪૪] એથી શમ અને સંતોષરૂપ સાધનથી મનને જીતવાનો જ યત્ન કરવો; એટલે અનંત પદમાં એકરસ થવારૂપ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય.[૪૫] રાક્ષસ, દાનવ, દેવ કે માણસ ગમે તે હોય–તેણે ઊભાં રહેતાં, ચાલતાં, પડતાં અને ફરતાં પણ મનની શાંતિથી ઉત્પન્ન થનારું તે પરમ સુખ અવશ્ય મેળવવું જ જોઈએ. તે સુખ મનની શાંતિરૂપ પ્રફુલ્લિત પુષ્પવાળા વિવેકરૂપી કલ્પવૃક્ષનું* ફળ છે.[૪૬,૪૭] વ્યવહારમાં તત્પર રહેવા છતાં પણ આકાશમાં રહેલા સૂર્યની પેઠે નિર્લેપ રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારને છોડી દેતો નથી, તેમ વ્યવહારને ઇચ્છતો પણ નથી.+[૪૮] શાંતિ પામેલું, અત્યંત સ્વચ્છ, વિશ્રામવાળું, ભ્રાંતિ વગરનું, ચેષ્ટારહિત અને બીજા કોઈને પણ ઇષ્ટ નહિ ગણનારું જ્ઞાનીનું મન વ્યવહારને ઇચ્છતું નથી, તેમ વ્યવહારને છોડી દેવા પણ ધારતું નથી.[૪૯] હવે હું મોક્ષના દ્વારમાં જે દ્વારપાળો છે, તેમને વિષે અનુક્રમે કહું છું, તે તમે સાંભળો. તેમનામાંના એકને વિશે પણ આસક્તિ રાખવામાં આવે, તો મોક્ષના દ્વારમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.[૫૦] સુખની આશારૂપી તીવ્ર તરસથી બહુ જ લાંબી થઈ પડેલી અને ઘણા તાપવાળી આ સંસારરૂપી મરુભૂમિ વિવેકી પુરુષને શમને લીધે ચંદ્રમાની કાંતિના જેવી શીતળ થઈ જાય છે.[૫૧] શમથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે, શમ જ ઉત્તમ પદવીરૂપ છે. શમ જ સુખદાયી છે, શમ જ શાંતિના કારણરૂપ છે અને શમ જ ભ્રાંતિનું નિવારણ કરનાર છે.[૫૨] શમથી તૃપ્તિ પામેલા, શમથી શણગારેલા ચિત્તવાળા અને શીતળ તથા અત્યંત સ્વચ્છ મનવાળા પુરુષને શત્રુ પણ મિત્ર થઈ જાય છે.[૫૩] જેમનું હૃદય શમરૂપી ચંદ્રથી શોભી રહ્યું છે, તેમની પરમ નિર્મલતા ક્ષીરસાગરની નિર્મલતાની જેમ વિશેષ ઉદય પામે છે.[૫૪] જેમના હૃદયોરૂપી કમળના પોટાઓમાં શમરૂપી કમળ પ્રફુલ્લિત

* ઇચ્છિત વસ્તુ આપનાર દેવોનું વૃક્ષ તે કલ્પવૃક્ષ કહેવાય છે.

+ સર્વનું બ્રહ્મનો અનુભવ કરનારને કાંઈ ત્યજવાનું કે ઇચ્છવાનું રહેતું નથી, એમ જણાવવા એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

ર્યું હોય છે, તેને વિષ્ણુ સમાન જ સમજવા. કારણ કે, જેમ વિષ્ણુના હૃદયકમળમાં બ્રહ્માના આસનરૂપ કમળ પ્રફુલ્લિત થયું છે, તેમ તેમના હૃદયકમળમાં શમરૂપી બીજું કમળ પ્રફુલ્લિત હોય છે.[૫૫] પોતાના ગુણોથી સઘળાઓની ઇન્દ્રિયોને વશ કરી લેનારા જે પુરુષોના મુખરૂપી નિષ્કલંક ચંદ્રમાં શમની શોભા દીપી રહી હોય છે, તે ઉત્તમ કુલીન પુરુષો વંદન કરવાને યોગ્ય છે.[૫૬] જેમની આગળ ચક્રવર્તીપણાની સંપત્તિઓ પણ વિસાત વિનાની છે, તે શમની વિભૂતિઓ જેવો આનંદ આપે છે, તેવો આનંદ ત્રૈલોક્યની અંદર રહેનારી કોઈ પણ વિભૂતિઓ આપતી નથી.[૫૭] જેમ સૂર્યમાં અંધારું નાશ પામે છે, તેમ જ કોઈ દુઃખો છે, જે કોઈ તૃષ્ણા છે અને જે કોઈ અસહ્ય ચિંતાઓ છે, તે સઘળું શાંત ચિત્તવાળા પુરુષોમાં લય પામી જાય છે.[૫૮] સર્વ પ્રાણીઓનું આશ્ચર્યભર્યું ચિત્ત શાંત મનુષ્યના દર્શનથી જેટલું પ્રસન્ન થાય છે, તેટલું ચંદ્રમાના દર્શનથી પણ પ્રસન્ન થતું નથી.[૫૯] શમથી શોભનારા અને સર્વ પ્રાણીઓ પર સ્નેહ રાખનારા સજ્જનમાં પરમતત્ત્વ આપમેળે જ પ્રસન્ન થાય છે.[૬૦] ક્રૂર સ્વભાવવાળાં તેમજ કોમળ સ્વભાવવાળાં મનુષ્યો જેમ પોતાની માતાનો વિશ્વાસ કરે છે, તેમ તેઓ શમવાળા પુરુષનો પણ વિશ્વાસ કરે છે.[૬૧] શમથી અંતઃકરણને જેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું સુખ ઇન્દ્રની પદવી મળતાં, અમૃતનું પાન કરવાથી કે વિષ્ણુની પદવી મળતાં લક્ષ્મીનું આલિંગન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. હે રાઘવ ! સઘળી આધિઓ તથા વ્યાધિઓએ બિવરાવીને ધ્રુજાવેલા અને તૃષ્ણારૂપી દોરડાથી ખેંચાઈ ખેંચાઈને થાકી ગયેલા મનને તમે વારંવાર શમરૂપ અમૃત છાંટીને ધારણા આપો. જે બુદ્ધિ શમથી શીતળ થઈ હોય, તો જે કરવામાં આવશે અને જે ખાવામાં આવશે, તે સઘળું મીઠું લાગશે. હે તાત ! શમ વિના મનમાં જે સારું હશે તે પણ મીઠું લાગશે નહિ.[૬૨-૬૪] હે રાઘવ ! હું તો ધારું છું કે શમરૂપી અમૃતથી ઢંકાયેલું મન જ આનંદને પામે છે, તે આનંદથી જે અંગો કપાઈ ગયાં હોય તેઓ પણ પાછાં ઊગે છે ![૬૫] પિશાચો, રાક્ષસો, દૈત્યો, શત્રુઓ, સિંહો કે સર્પો એ કોઈ પણ શમવાળા પુરુષનો દ્વેષ કરતા નથી.[૬૬] બાણો જેમ વજ્રમય શિલાને વીંધી શકતાં નથી, તેમ જેણે સઘળાં અંગોમાં શમરૂપી અમૃતમય કવચ સારી રીતે સજ્યું હોય છે, તેને કોઈ પણ દુઃખો વીંધી શકતાં નથી.[૬૭] સમજુ મનુષ્ય શમવાળી અને સમતાવાળી સ્વચ્છ બુદ્ધિથી જેવો શોભે છે, તેવો રાજા સુંદર રાણીથી પણ શોભતો નથી.[૬૮] શાંતિવાળા પુરુષને જોઈને માણસોને જેવો સંતોષ મળે છે, તેવો સંતોષ પ્રાણાધિક પ્રિયને જોવાથી પણ મળતો નથી.[૬૯] જે પુરુષ શમથી ભરેલી, લોકમાં વખણાયેલી અને સમતાવાળી વૃત્તિથી સારી રીતે વર્તે છે, તેનું જ જીવવું સફળ છે; બીજા કોઈનું જીવવું સફળ નથી.[૭૦] નમ્ર અને શાંત મનવાળો સાધુપુરુષ જે કાર્યો કરે છે, તેનાં તે સઘળાં કાર્યોને આ સર્વ પ્રાણીઓ વખાણે છે.[૭૧] જે પુરુષ પ્રિય અથવા અપ્રિય પદાર્થને સાંભળીને, અડકીને, જોઇને, જમીને અથવા તેવા જળમાં નાહીને હર્ષ પામે નહિ, તેમ ગ્લાનિ પણ પામે નહિ, તે શાંત કહેવાય છે.[૭૨] સર્વ પ્રાણીઓને વિશે જે સમબુદ્ધિવાળો છે અને જે પુરુષપ્રયત્નથી ઇન્દ્રિયોને જીતીને ભવિષ્યકાળનાં સુખાદિને ઇચ્છતો નથી, તેમ પ્રારબ્ધથી મળેલાં સુખાદિને છોડી દેતો નથી, તે શાંત કહેવાય છે.[૭૩] નિર્મળ બુદ્ધિથી તલસ્પર્શ કરીને જોતાં જેના મનની અંદરનાં તથા બહારનાં સઘળાં કાર્યો સરખાં જોવામાં આવે છે, તે શાંત કહેવાય છે.[૭૪] જેનું મન ચંદ્રના બિંબ જેવું સ્વચ્છ હોય છે અને ઉત્સવમાં, યુદ્ધમાં તથા મરણમાં પણ એકસરખું શાંત હોય છે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે. જે પુરુષ હર્ષનાં તથા

ક્રોધનાં કારણોવાળા પ્રદેશમાં રહ્યો હોય છતાં પણ નહિ રહેલાની પેઠે રાજી થાય નહિ તેમ કોપ કરે નહિ, પણ સુષુપ્તિવાળાની પેઠે સ્વસ્થ જ રહે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે. જેની પ્રસન્નતાભરી દૃષ્ટિ સર્વ લોકો ઉપર અમૃતના ઝરાની જેમ સુંદર પ્રસરતી હોય છે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે.[૭૫-૭૭] જે પુરુષ મનમાં અત્યંત શીતળ થઈ ગયો હોય અને વ્યવહાર કરવા છતાં પણ જે વિષયોમાં ડૂબી જતો ન હોય કે મોહ પામતો ન હોય, તે શાંત કહેવાય છે.[૭૮] દુરંત* આપદાઓ આવવા છતાં અને મોટા મોટા કલ્પોના પ્રલયો થયા છતાં જેનું મન નીચ વલણ લેતું

સર્ગ ૧૪ મો

વિચારની પ્રશંસા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

शास्त्रावबोधामलया धिया परमपूतया।
कर्तव्यः कारणज्ञेन विचारोऽनिशमात्मनः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–શાસ્ત્રના બોધથી નિર્મળ થયેલી પરમ પવિત્ર બુદ્ધિ વડે વિદ્વાન ગુરુની સાથે નિરંતર આત્મવિચાર કરવો જોઈએ.[૧] બુદ્ધિ વિચારથી અત્યંત તીક્ષ્ણ થાય છે, તો પરમ પદને જાણી શકે છે; કારણ કે વિચાર જ સંસારરૂપી લાંબા રોગનું વડું ઓસડ છે.[૨] અનંત

માંથી પરમપદને પામી ગયા છે, એ વિચારરૂપી દીપકના ઉત્તમ પ્રકાશનું ઉત્તમ ફળ છે.[૯] હે રાઘવ! રાજ્યો, ઉજ્જ્વલ સમૃદ્ધિઓ, ભોગ અને અવિનાશી મોક્ષ એ વિચારરૂપી કલ્પવૃક્ષનાં ફળો છે.[૧૦] જેમ તૂંબડાં પાણીમાં ડૂબતાં નથી, તેમ સંસારમાં મહાત્મા પુરુષોની વિવેકને પ્રફુલ્લિત કરનારી જે વિચારવાળી બુદ્ધિ છે, તે વિપત્તિમાં ડૂબતી નથી.[૧૧] જેઓ વિચારનો ઉદય કરનારી બુદ્ધિથી વ્યવહાર કરે છે, તેઓ અત્યંત ઉત્તમ ફળોના પાત્રરૂપ થાય છે.[૧૨] જે કોઈ દુઃખના પ્રકારો છે, તે સઘળા મોક્ષની ઇચ્છારૂપ દિશાને રોકનારાં અને મૂર્ખોનાં હૃદયોરૂપી વનમાં રહેનારાં અવિચારરૂપી કરંજ નામનાં વૃક્ષોના ડોડારૂપ છે.[૧૩] હે રાઘવ! અવિચારરૂપી નિદ્રા આંજણના ચૂર્ણની પેઠે મેલી છે અને મદિરાની પેઠે ભ્રાંતિ આદિ ધર્મોને ઉત્પન્ન કરનારી છે; તે તમારા મનમાંથી ક્ષય પામો.[૧૪] જેમ તેજોરાશિ સૂર્ય અંધકારોમાં ડૂબતો નથી, તેમ સદ્વિચારમાં તત્પર રહેનારો માણસ મોટી આપદાવાળાં અને અત્યંત લાંબાં અજ્ઞાનોમાં ડૂબતો નથી.[૧૫] જેના સ્વચ્છ માનસ (મન અને માનસરોવર)માં વિચારરૂપી કમળનો સમૂહ પ્રફુલ્લિત થયો હોય, તે માણસ અવશ્ય હિમાલયની જેમ શોભે છે.[૧૬] જેમ બાળકને મૂર્ખતાને લીધે ખોટા ભૂતનો ઉદય થાય છે, તેમ વિચાર વગરની બુદ્ધિવાળા મૂર્ખ પુરુષને મનમાંથી વજ્ર જેવા ખોટા સંસારનો ઉદય થાય છે.[૧૭] હે રામ! વિવેક વિનાનો અધમ પુરુષ દુઃખોની મોટી કોઠીરૂપ છે. તે વિપત્તિઓરૂપી નવી નવી લતાઓને વસંતની જેમ પ્રફુલ્લિત કરે છે. તેનો દૂરથી જ ત્યાગ કરી દેવો. જેમ ભૂતપિશાચો અંધારાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જે કોઈ દુષ્ટ આરંભો છે, દુષ્ટ આચારો છે અને દુષ્ટ ચિંતાઓ છે, તેઓ અવિચારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૮,૧૯] હે રઘુનંદન! અવિચારી પુરુષ વનના ઝાંડના જેવી જ રીતિવાળો છે અને સારાં કાર્યો કરવામાં અસમર્થ છે. તેને સઘળી રીતે દૂર રાખજો.[૨૦] જેમ પૂર્ણચંદ્ર વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ આશાની પરવશતાથી રહિત થયેલું જીવનું વિચારવાળું મન, આત્મામાં પરમ વિશ્રાંતિ પામે છે. જેમ ચંદ્રથી ઉદય પામેલી ચાંદની સર્વ જગતને શોભાવે છે અને અત્યંત શીતળ કરે છે, તેમ વિવેકથી ઉદય પામેલી વિશ્રાંતિ સઘળા દેહને અત્યંત શોભાવે છે અને અત્યંત શીતળ કરે છે. જેમ ચંદ્ર રાત્રે શોભે છે, તેમ પરમાર્થરૂપી મહારાજ્યની પતાકારૂપ બુદ્ધિની સાથે સંબંધ રાખનારો જીવનો વિચારરૂપી ધોળો ચામર શોભે છે. વિચારથી જ જીવન્મુક્ત થયેલા જીવો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશીને દશે દિશાઓમાં પ્રકાશ કરે છે અને ઘણાં પ્રાણીઓના સંસારના ભયરૂપી અંધકારને મટાડે છે.[૨૧-૨૪] રાત્રે બાળકના પોતાના મનના મોહથી જ આકાશમાં જે પ્રાણહારી ભૂતની કલ્પના કરાય છે, તે વિચારથી જ લય પામે છે. તેજ પ્રમાણે પુરુષના પોતાના મનના મોહથી જ આત્મમાં જે ઘણાં ઘણાં દુઃખો દેનારો સંસારરૂપી જૂઠો ભૂત કલ્પવામાં આવે છે, તે વિચારથી લય પામે છે.[૨૫] જગત સંબંધી જે કોઈ પદાર્થો છે, તેઓ સઘળા અવિચારથી સારા લાગનારા છે; પણ અસ્તિત્વ વિનાના છે અને વિચારથી વીંખાઈ જનારા છે.[૨૬,૨૭] બ્રહ્મકારની સ્થિતિ જગતની વિષમતાથી રહિત છે, સુખરૂપ છે, બાધારહિત છે, અનંત છે અને સ્વાભાવિક છે. તે વિવેકરૂપી કલ્પવૃક્ષનું ફળ છે એમ સમજો.[૨૮] જેમ પ્રકટ થયેલા વિસ્તીર્ણ તેજવાળા ચંદ્રથી ઉત્તમ શીતળતાનો ઉદય થાય છે, તેમ પ્રકટ થયેલા વિસ્તીર્ણ શક્તિવાળા વિચારથી અવિચળ સ્થિતિને લીધે સર્વોત્તમપણાવાળી નિષ્કામતાનો ઉદય થાય છે.[૨૯] ઉત્તમ સ્થિતિને આપનારી ચિત્તમાં જ રહેલી પોતાના વિચારરૂપ મોટી ઔષધિથી સિદ્ધ થયેલો સાધુ પુરુષ અપ્રાપ્ત સુખને ઇચ્છતો

નથી, તેમ પ્રાપ્ત સુખને છોડી દેતો નથી.[૩૦] જીવન્મુક્ત વિવેકીનું વિસ્તીર્ણ ચિત્ત પરમપદનું અવલંબન કરીને આભાસરૂપે* રહેલું હોય છે, તેથી તે વિનાશ પામતું નથી. તે ચિત્તની સઘળી વિક્ષેપક વાસનાઓ બ્રહ્મરૂપ થયેલી હોવાથી તેમાં રાગદ્વેષાદિક વૃત્તિઓ ઊઠતી નથી, તેથી વિક્ષેપ થવાનો પણ સંભવ નથી.[૩૧] આ વિસ્તીર્ણ જગતને સ્થિરપણાથી કેવળ સાક્ષીની પેઠે જોયા કરતો જીવન્મુક્ત પુરુષ વિષયોમાં મન પરોવતો નથી, વિષયોને સાચા સમજીને ભોગવતો નથી અને વિષયોમાં ઉત્કંઠા ધરતો નથી. તે શાંત રહે છે, પણ સુષુપ્તિવાળાની પેઠે શાંત રહેતો નથી. તે સ્વપ્નવાળાની પેઠે અંદરની વાસનાઓમાં ડૂબતો નથી, બહારના વિષયોમાં મૂઝાઈ રહેતો નથી, ક્રિયારહિત થતો નથી, તેમ ક્રિયાઓમાં ડૂબી જતો નથી.[૩૨,૩૩] એ પુરુષ સમુદ્રની પેઠે ગઈ વસ્તુની ઉપેક્ષા કરે છે, પ્રાપ્ત વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે, પોતાની મર્યાદાને છોડતો નથી, ક્રિયાઓને ચલાવ્યા કરે છે અને સર્વદા ભરપૂર રહે છે.[૩૪] ઉદાર વિચારવાળા મહાત્મા જીવન્મુક્ત યોગીઓ આ પ્રમાણે પૂર્ણમનથી આ જગતમાં વિહાર કરે છે.[૩૫] એ ધીર પુરુષો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી જગતમાં રહીને અંતે આભાસ જેવા દેહને છોડી દે છે અને પરિચ્છેદ વગરના× વિદેહકૈવલ્યને પામે છે.[૩૬] બુદ્ધિમાન પુરુષે આપત્કાળમાં પણ સંસારને ટાળવાના શ્રવણ—મનનાદિક ઉપાયો સાથે રહીને પ્રયત્નપૂર્વક હું કોણ છું અને સંસાર કોનો થયો છે ? એવો વિચાર પોતાનાથી જ કર્યા કરવો જોઈએ. હે રાઘવ ! પોતાને જ્યારે રાજકીય કામોની સાંકડમાં સંદેહ પડે છે, ત્યારે રાજા પણ વિચાર કરવાથી જ કાર્યને સફળ કે નિષ્ફળ જાણી શકે છે; વિચાર કર્યા વગર તે તે જાણી શકતો નથી. જેમ રાત્રે દીવાથી અમુક જમીનનો નિર્ણય કરી શકાય છે, તેમ વિચારથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા કર્મકાંડ તથા વેદાન્તના સિદ્ધાંતનાં તત્ત્વોનો નિર્ણય કરી શકાય છે.[૩૭–૩૯] વિચારરૂપી સુંદર આંખ અંધારામાં પણ શક્તિરહિત થતી નથી અને તીવ્ર પ્રકાશોમાં પણ અંજાઈ જતી નથી. તેથી દૂરની અને અંતરાયવાળી વસ્તુઓ પણ જોઈ શકાય છે.[૪૦] જે દુર્મતિ માણસ વિવેકમાં આંધળો છે, તે જન્મનો આંધળો છે અને સર્વના ધિક્કારને પાત્ર છે. વિચારરૂપી દિવ્ય ચક્ષુવાળો વિવેકી પુરુષ તો સર્વ વસ્તુઓમાં વિજય વર્તાવે છે.[૪૧] વિચારરૂપી ચમત્કાર પરમાત્મામય છે, માનપાત્ર છે અને પરમાનંદના મુખ્ય સાધનરૂપ છે. તેને ક્ષણમાત્ર પણ છોડવો જોઈએ નહિ પાકવાથી અત્યંત મીઠી થયેલી કેરી જેમ મોટાઓને પણ ગમે છે, તેમ પરિચય થવાથી મધુર થયેલા વિચારવાળો પુરુષ મહાત્માઓને પણ ગમે છે.[૪૨,૪૩] વિચારથી શોભી રહેલી બુદ્ધિવાળા અને વિચારથી ચાલવાના માર્ગનો નિર્ણય પામેલા પુરુષોને વારંવાર અનેક દુઃખોરૂપી ખાડાઓમાં લોટવું પડતું નથી.[૪૪] અવિચારથી આત્મનાશ પામેલો અજ્ઞાની મનુષ્ય જેમ પોતાને રોગ કે અનર્થ આવતાં રુવે છે, તેમ વિચારવાન પુરુષ રોગથી અનેક અનર્થોથી શિથિલ થઈ જતાં પણ રોતો નથી. કાદવમાં દેડકારૂપે જન્મવું સારું છે, મળમાં કીડારૂપે જન્મવું સારું છે અને ગુફામાં આંધળા સર્પરૂપે જન્મવું સારું છે, પણ અવિચારી મનુષ્યરૂપે જન્મવું એ સારું જ નથી. અવિચાર સઘળા અનર્થોના ઘરરૂપ છે, સઘળા સાધુઓએ તેને ધિક્કાર્યો છે અને તે સઘળી દુષ્ટ સ્થિતિઓની છેલ્લી સીમારૂપ છે; માટે તેને છોડી દેવો જોઈએ.[૪૭] મહાત્માએ* નિરંતર વિચારયુક્ત થવું જોઈએ, કારણ કે રાગ આદિ ઊંડી ખાડમાં પડતા મનુષ્યોને વિચાર જ એક આધારરૂપ છે.[૪૮] આથી સૌએ પોતાના મનરૂપી મૃગને વિચાર દ્વારા પોતા-

* છાયારૂપે—અચિત્તભાવરૂપે. × અંત વિનાના.

* ઉદાર બુદ્ધિવાળાએ

ની મેળે જ દુષ્ટ વિષયોમાંથી અટકાવવું જોઈએ અને તેને સંસારના મોહરૂપી સમુદ્રમાંથી તારવું જોઈએ.[૪૯] 'હું કોણ છું અને મને આ સંસારરૂપી દોષ શા કારણથી આવ્યો છે, તેએ રીતે શ્રુતિસંપ્રદાયથી જ અવલોકન કરવું તેને વિચાર કહેવામાં આવે છે.[૫૦] જેમ શિલાની અંદરનો ભાગ અત્યંત અંધકારમય છે, બહુ કઠોર છે અને કેવળ લાંબા કાળ સુધી ટાંકણા આદિથી કપાવારૂપ દુઃખો ભોગવવાને માટે જ છે, તેમ વિચારવગરના દુર્બુદ્ધિપુરુષનું હૃદય પણ ઘોર અંધકારમય હોય છે, મોહને લીધે અત્યંત કઠિન હોય છે અને કેવળ લાંબા કાળ સુધી દુઃખો ભોગવવાને સારુ જ હોય છે. હે રાઘવ ! સત્ય વસ્તુના ગ્રહણની અને મિથ્યા વસ્તુના ત્યાગની ઇચ્છાવાળા પુરુષો આ સંસારમાં વિચાર કર્યા વિના કશા સાચા તત્ત્વને જાણી શકતા નથી.[૫૧,૫૨] વિચારથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મામાં વિશ્રાંતિ થાય છે, વિશ્રાંતિથી મનમાં શાંતિ થાય છે અને તેથી સઘળાં દુઃખોનો ક્ષય થાય છે.[૫૩] પૃથ્વીમાં પુરુષ સ્ફુટ વિચારથી જ સઘળાં વૈદિક તથા લૌકિક કર્મોને સફળ કરે છે અને સાતમી ભૂમિકા સુધી ચઢવારૂપ ઉત્તમ પ્રખ્યાતિને પામે છે. માટે તમારે શમવાળા એવા વિચાર ઉપર રુચિ રાખવી.[૫૪]

सफलतां फलते भुवि कर्मणां प्रकटतां किल गच्छति उत्तमाम् । स्फुटविचारदशैव विचारिता शमवते भवते च विरोचताम् ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'વિચારનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત.

સર્ગ ૧૫ મો*

સંતોષનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

सन्तोषो हि परं श्रेयः सन्तोषः सुखमुच्यते । संतुष्टः परमभ्येति विश्राममरिसूदन ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે શત્રુનાશન ! સંતોષ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે અને સંતોષ જ સુખ કહેવાય છે. સંતુષ્ટ પુરુષ પરમ વિશ્રામને પામે છે.[૧] સંતોષરૂપી ઐશ્વર્યથી સુખિયા અને લાંબા કાળથી વિશ્રાંતિ પામેલા ચિત્તવાળા શાંત પુરુષોને ચક્રવર્તી રાજ્ય પણ જૂના ખડના તણખલા જેવું લાગે છે.[૨] હે રામ ! સંતોષથી શોભતી અને સંસારની વિષમ વૃત્તિઓ આવી પડતાં પણ ઉદ્વેગ નહિ પામતી મહાત્માઓની બુદ્ધિ કદી પણ સુખનો વિયોગ પામતી નથી.[૩] જે શાંત પુરુષો સંતોષરૂપી અમૃતના પાનથી તૃપ્તિ પામ્યા હોય છે, તેમને આ અતુલ વૈભવોવાળી લક્ષ્મી પણ ઝેરની જેમ પ્રતિકૂળ લાગે છે.[૪] દીનતા આદિ દોષોનો નાશ કરનારો અને અત્યંત મીઠા સ્વાદવાળો સંતોષ જેવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ અમૃતના રસની લહરીઓ પણ આપતી નથી.[૫] જે પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની ઇચ્છા કરતો નથી તથા પ્રાપ્ત વસ્તુઓને પણ અપ્રાપ્ત જેવી લેખે છે અને તેથી જેને હર્ષશોકની દશા જોવી પડતી નથી, તે સંતુષ્ટ કહેવાય છે.[૬] જ્યાં સુધી મન પોતાની મેળે જ પોતાનામાં સંતોષ પામતું નથી, ત્યાં સુધી એ મનરૂપી ખાડામાંથી લતાઓની જેમ આપદાઓ ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે.[૭] જેમ ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થયેલું કમળ સૂર્યનાં કિરણોથી અત્યંત પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેમ સંતોષથી શીતળ થયેલું ચિત્ત શુદ્ધ જ્ઞાન સંબંધી વિચા-

* આ પંદરમા સર્ગમાં વૈરાગ્યરૂપી કલ્પવૃક્ષની છાયાસમાન, સુખદશીતળ અને મોક્ષના ત્રીજા દ્વારપાળરૂપ સંતોષનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

શેથી અત્યંત પ્રફુલ્લિત થાય છે.[૮] જેમ મેલા અરીસામાં મોંનુ પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેમ સંતોષ વિનાના અને આશાની આળપંપાળથી પરવશ થયેલા ચિત્તમાં પણ જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી.[૯] જેને સર્વદા સંતોષરૂપી સૂર્ય ઊગ્યો હોય છે, તે મનુષ્યરૂપી કમળ અજ્ઞાનરૂપી ગાઢી રાત્રિથી પણ સંકોચ પામતું નથી.[૧૦] જેનું મન સંતોષ પામેલું હોય છે, તે માણસ અત્યંત દરિદ્ર હોય તો પણ આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી રહિત એવા ચક્રવતીંપણાના સુખને ભોગવે છે.[૧૧] જે અત્યંત સૌમ્ય અને સદાચારી પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુને ઇચ્છતો નથી અને પ્રાપ્ત થયેલાં સુખ–દુઃખને ભોગવ્યા કરે છે, તે સંતુષ્ટ કહેવાય છે.[૧૨] ક્ષીરસાગરની પેઠે શુદ્ધતા તથા પરિપૂર્ણતા પામેલા અને સંતોષથી અત્યંત તૃપ્ત થયેલા મહાત્માના મુખ ઉપર કોઈ અપૂર્વ શોભા ઝળકી રહે છે.[૧૩] પુરુષપ્રયત્નથી પોતાની મેળે પોતામાં જ અત્યંત પૂર્ણતા મેળવવી અને સર્વ પદાર્થોની તૃષ્ણાને છોડી દેવી.[૧૪] ચંદ્રના અમૃત જેવા સંતોષના અમૃતથી પૂર્ણ થયેલા પુરુષનું મન શાંત અને શીતળ થયેલી બુદ્ધિને લીધે પોતાની મેળે જ અખંડ સ્થિરતા પામે છે.[૧૫] જેમ રાજાની પાસે ચાકર લોકો પોતાની મેળે આવે છે, તેમ સંતોષથી પુષ્ટ થયેલા મનવાળા પુરુષની પાસે મોટી સમૃદ્ધિઓ કિંકર થઈને પોતાની મેળે આવે છે.[૧૬] પોતાની મેળે પોતામાં જ સ્વસ્થ થયેલો પુરુષ સંતુષ્ટ થઈને રહે છે; ત્યારે વર્ષાઋતુ આવતાં જેમ રજ તુરત શાંત થઈ જાય છે, તેમ સઘળી ચિંતાઓ તુરત શાંત થઈ જાય છે.[૧૭] હે રામ! ચંદ્ર જેમ નિરંતર શીતળ અને કલંકથી મુક્ત એવી પૂર્ણતાથી શોભે છે, તેમ પુરુષ નિરંતર શીતળ અને રાગ–દ્વેષાદિકથી મુક્ત એવી શુદ્ધ વૃત્તિથી શોભે છે.[૧૮] એ પુરુષના સમતાથી રમણીય લાગતા મુખને જોઈને સર્વ લોકો જેવો સંતોષ પામે છે, તેવો સંતોષ તેઓ ધનના ઢગલા જોઈને પણ પામતા નથી.[૧૯] હે રઘુનંદન! જે ઉત્તમ પુરુષ આ જગતમાં ગુણવાન લોકોને પ્રિય એવી સમતાથી વિભૂષિત હોય છે, તે નિર્મળ પુરુષને દેવતાઓ અને મહામુનિઓ પણ બુદ્ધિથી પ્રણામ કરે છે.[૨૦]

समतया मतया गुणशालिनां पुरुषराडिह यः समलंकृतः। तममलं प्रणमन्ति नभश्चरा अपि महामुनयो रघुनन्दन ॥ २० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'સંતોષનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત.

સર્ગ ૧૬ મો×

સત્સંગવર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

विशेषेण महाबुद्धे संसारोत्तरणे नृणाम्।
सर्वत्रोपकरोतीह साधुः साधुसमागमः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે મહાબુદ્ધિમાન! વિશેષે કરીને, માણસોને આ સંસારને તરી જવામાં સાધુઓનો* સત્સમાગમ અહીં સર્વત્ર ખરું ઉપકારક છે.[૧] જે મહાત્માઓ સાધુઓના સંગરૂપી વૃક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેકરૂપી સ્વચ્છ ફળને સાચવી રાખે છે, તેઓ મોક્ષની સંપત્તિના પાત્રરૂપ થાય છે.[૨] વિદ્વાન લોકોના સમાગમથી ઉજ્જડ ઘર પણ ધનાદિકથી ભર્યું ભર્યું જેવું લાગે છે, મરણ પણ ઉત્સવ જેવું લાગે છે અને આપત્તિ પણ સંપત્તિ જેવી લાગે છે.[૩] આ જગતમાં સાધુઓના સત્સમાગમનો જ જયજયકાર છે. તે સત્સમાગમ આપદારૂપી કમલિનીને હિમરૂપ છે અને મોહરૂપી ઝાકળને પવનરૂપ છે. સાધુઓનો સમાગમ બુદ્ધિને અત્યંત વધારનાર છે, અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષને કાપી

× આ સોળમા સર્ગમાં મોક્ષના ચોથા દ્વારપાળ સત્સંગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને ચારમાં એક એકનું સેવન કરવાથી પણ મોક્ષ મેળવવાનું કહેલ છે.

* સાધુઓનો એટલે જ્ઞાને સંશય–વિપર્યયરહિત અપરોક્ષપણે જાણનારાઓનો.

ાપનાર છે અને આધિઓને દૂર કરનાર છે, એમ તમે સમજો.[૪-૫] જેમ પાણી રેડવાથી પુષ્પોનો તથા ફળોનો સુંદર ગુચ્છ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સાધુઓના સમાગમથી મનોહર અને ઉજ્જ્વલ એવો વિવેકરૂપી ઉત્તમ દીપક પ્રકટે છે.[૬] સાધુઓના સંગની વિભૂતિઓ નાશરહિત, બાધરહિત અને નિરંતર વધતી રહેતી સર્વોત્તમ વિશ્રાંતિને આપે છે.[૭] અત્યંત કષ્ટદાયી દશાને પામેલા અને પરવશ થયેલા માણસોએ પણ સાધુઓના સમાગમને જરા પણ છોડવો જોઈએ નહિ.[૮] સંસારમાં સાધુઓના સમાગમો શુભ માર્ગના દીવારૂપ છે, હૃદયના અંધકારને હરનાર છે અને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના પ્રકાશરૂપ છે.[૯] જે મનુષ્ય સત્સંગતિરૂપ શીતળ અને સ્વચ્છ ગંગામાં સ્નાન કરે છે, તેને દાનોનું, તીર્થોનું, તપોનું કે યજ્ઞોનું શું પ્રયોજન છે ?[૧૦] હે નિષ્પાપ ! વિષયોમાં રાગ વિનાના, કપાઈ ગયેલા સંદેહવાળા અને દેહાદિકના અધ્યાસથી રહિત થયેલા સાધુપુરુષો જો મળે, તો પછી તપનું અને તીર્થયાત્રાનું શું કામ છે ?[૧૧] જેમ દરિદ્રી મનુષ્ય મણિઓને પરમ પ્રયત્નથી જોયા કરે છે, તેમ સમજુ મનુષ્યે વિશ્રાંતિ પામેલા મનવાળા સાધુઓને પરમ પ્રયત્નથી જોયા કરવા જોઈએ.[૧૨] જેમ લક્ષ્મીજી અપ્સરાઓના સમૂહમાં વિષ્ણુના સમાગમથી અને રૂપથી શોભ્યાં હતાં, તેમ બુદ્ધિઓના સમુદાયમાં સાધુઓના સમાગમથી અને સદ્‌ગુણોથી બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિ સદા શોભે છે.[૧૩] જે ભાગ્યશાળીએ સાધુઓના સમાગમને છોડ્યો નથી, તેણે નિર્મળ વિચારથી મળનારા બ્રહ્મપદને સૌથી પહેલાં પોતાના મુકુટરૂપ કરી લીધું છે એમ સમજવું.[૧૪] અધ્યાસથી રહિત થયેલા, બ્રહ્મપદને જાણનારા અને સઘળાઓને પ્રિય લાગનારા સાધુઓને સર્વ ઉપાયથી સેવવા જોઈએ; કારણ કે તેઓ જ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તરવાનાં સાધનરૂપ છે.[૧૫] જે મનુષ્યોએ નરકરૂપી અગ્નિને મેઘની પેઠે ઠારી દેનારા સાધુઓને રમતમાં પણ દીઠા નથી, તે મનુષ્યો નરકરૂપી અગ્નિઓને સૂકાં ઇંધણાંની જેમ કામે આવે છે.[૧૬] દારિદ્રય, મરણ અને દુઃખ ઇત્યાદિ વિષયોની ભ્રાંતિઓ સાધુઓના સમાગમરૂપી ઔષધોથી સંપૂર્ણ રીતે ટળી જાય છે.[૧૭] માણસોને સંતોષ, સાધુઓનો સંગ, વિચાર અને શમ એ જ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરવાના ઉપાયો છે.[૧૮] સંતોષ એ પરમ લાભ છે, સત્સંગ એ પરમ ગતિ છે, વિચાર એ પરમ જ્ઞાન છે અને શમ એ પરમ સુખ છે.[૧૯] એ ચાર સંસારને ભેદવાના નિર્મળ ઉપાયો છે. જેમણે એમનો અભ્યાસ કર્યો હોય છે, તેઓ મોહરૂપી જળવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જ ગયા છે, એમ સમજવું.[૨૦] હે સુબુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ ! એ ચારમાંથી નિર્મળ ફળ આપનારા એકનો પણ જો અભ્યાસ થાય, તો ચારેનો અભ્યાસ થઈ જાય છે.[૨૧] એ ચારમાંનો એક એક પણ ચારેને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે મનુષ્યે એ ચારેને સિદ્ધ કરવા સારુ યત્નપૂર્વક એકનો તો અવશ્ય આશ્રય કરવો જોઈએ.[૨૨] જેમ મોજાં આદિ વિનાના સ્વચ્છ સમુદ્રમાં વહાણો સારી રીતે ફરી શકે છે, તેમ શમથી સ્વચ્છ થયેલા મનમાં સત્સંગ, સંતોષ અને વિચાર, સારી રીતે પ્રવર્તી શકે છે.[૨૩] જેમ કલ્પવૃક્ષોનો આશ્રય કરનારા પ્રાણીને લૌકિક સંપત્તિઓ સાંપડે છે, તેમ વિચાર, સંતોષ, શમ અને સત્સંગરૂપી કલ્પવૃક્ષનો આશ્રય કરનારા જીવને જ્ઞાનની સંપત્તિઓ સાંપડે છે.[૨૪] જેમ પૂનમના ચંદ્રમાં સૌંદર્ય આદિ ગુણો પ્રવર્તે છે, તેમ વિચાર, શમ, સંતોષ અને સત્સંગવાળા મનુષ્યમાં પ્રસાદ આદિ ગુણો પ્રવર્તે છે.[૨૫] જેમ મંત્રીઓનું કહ્યું માનનારા રાજામાં જયની સંપત્તિઓ પ્રવર્તે છે, તેમ સત્સંગ, સંતોષ, શમ અને વિચારવાળા બુદ્ધિમાન મનુષ્યમાં જ્ઞાનની સંપત્તિઓ પ્રવર્તે છે. આથી હે રઘુનંદન ! મનને પુરુષાર્થથી જીતીને આ ગુણોમાંથી એક ગુણનું સર્વદા યત્નથી સંપા-

દન કરવું જોઇએ.[26,27] જ્યાંસુધી દઢ પુરુષાર્થથી મનરૂપી માતંગને જીતીને તેમાં એમાંના એક ગુણને પણ ધારણ કરવામાં આવતો નથી, ત્યાંસુધી ઉત્તમ ગતિ મળતી નથી.[28] હે રામ ! દાંત પીસીને ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહીને પણ એમાંના એક ગુણનું સંપાદન કરવું જોઈએ.[29] હે મહાબાહુ ! જ્યાં સુધી એ ગુણોને સંપાદન કરવા માટે તમારા મનનો આગ્રહ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમે દેવ, યક્ષ, પુરુષ કે ઝાડ થશો, તો પણ તમને જ્ઞાન મેળવવાનો કોઈ ઉપાય થયો નથી, એમ સમજવું.[30] એમાંથી ફળદાયી એક ગુણ પણ જો બળ પામે છે, તો વિવશ ચિત્તવાળા પુરુષના સઘળા દોષો તુરત જ ક્ષય પામે છે.[31] એક ગુણ વધે છે, તો દોષોને જીતનારા બીજા ગુણો પણ વધે છે; અને એક દોષ વધે છે, તો ગુણોનો નાશ કરનારા બીજા દોષો પણ વધે છે.[32] મનુષ્યોના આ મનરૂપી મોહકારી વનમાં શુભ તથા અશુભરૂપી મોટા કાંઠાઓવાળી વાસનારૂપી નદી સર્વદા પ્રબળ વેગે ચાલી જાય છે.[33] આપણે પોતાના પ્રયત્નથી એ નદીને જે કાંઠામાં નાખીએ, તે કાંઠામાં જ તે વહે છે; માટે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો.[34] હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ ! મનરૂપી વનમાં ચાલી જતી પોતાની વાસનારૂપ એ મોટી નદીને તમે પુરુષપ્રયત્નના વેગથી અનુક્રમે શુભ કિનારાને અનુસરતી કરો. તેમ કરવાથી તમે જરા પણ અશુભ કિનારાની કોરે તણાશો નહિ.[35]

पुरुषयत्नजवेन मनोवने शुभवटानुगतां क्रमशः कुरु। वरमते निजभावमहानदीमहह तेन मनागपि नोवसे ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણનો 'સદાચારનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો*

ગ્રંથવિભાગ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवमन्तर्विवेको यः स महानिह राघव।
योग्यो ज्ञानगिरः श्रोतुं राजेव नयभारतीम् ॥ १

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રાઘવ ! જેમ વિવેકી રાજા નીતિશાસ્ત્રની વાણી સાંભળવાને યોગ્ય છે તેમ આ સંસારમાં ઉપર કહેલી રીતે જેના મનમાં વિવેક ઉત્પન્ન થયો હોય તે મહાત્મા પુરુષ જ્ઞાનની વાતો સાંભળવાને યોગ્ય છે.[1] જેમ મેઘના સંગથી રહિત થયેલું નિર્મળ આકાશ શરદ્‌ઋતુના નિર્મળ ચંદ્રના ઉદયને યોગ્ય છે, તેમ મૂર્ખોના સંગથી રહિત થયેલો નિર્મળ અને મોટા મનવાળો પુરુષ નિર્મળ વિચારના ઉદયને યોગ્ય છે.[2] તમે એ ગુણોની અખંડિત લક્ષ્મીથી સંપન્ન છો, તેથી હું આ જે મનના મોહને હરનારું વચન કહીશ તે તમે સાંભળો.[3] જેનું પુણ્યરૂપી કલ્પવૃક્ષ ફળોના ભારથી લચીને મુક્તિ આપવા માટે જ સજ્જ ઊભું હોય, તે જીવને આ સાંભળવાની સૂઝ જાગે છે.[4] કલ્યાણને વાસ્તે પવિત્ર, ઉદાર અને પરમબોધને જ દેનારાં વચનોનું પાત્ર ઉત્તમ પુરુષ જ થાય છે, કોઈ અધમ પુરુષ એ વચનોનું પાત્ર થતો નથી.[5] આ મોક્ષ દેનારી અને મોક્ષોપાય નામની વેદતુલ્ય સંહિતા બત્રીસ હજાર શ્લોકની છે.[6] માણસ જાગતો હોય અને એની આગળ દીવો બળતો હોય, તો તે દીવો તે માણસની ઇચ્છા વિના પણ તેને પ્રકાશ આપે છે. તેમ આ ગ્રંથ તેનો અભ્યાસ કરનાર માણસને તેની ઇચ્છા વિના પણ મુક્તિ આપે છે.[7] આ સંહિતા પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કરીને સમજી હોય, અથવા બીજે કોઈ વર્ણન કરતાં

* આ સત્તરમા સર્ગમાં આ ગ્રંથની સંખ્યાના પ્રકરણપ્રમાણે વિભાગ અને તેઓમાં વર્ણન કરવાના વિષયો કહેવામાં આવશે.

તેના મુખથી સાંભળી હોય, તો ગંગાજી જેમ તુરત પાપતાપની શાંતિ કરી પરમ સુખ આપે છે, તેમ તે તુરત જ સઘળી ભ્રાંતિની શાંતિ કરી પરમસુખ આપે છે.[૮] જેમ રજ્જુનું× અવલોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ આ સંહિતાનું અવલોકન કરવાથી સંસારનાં દુઃખો ટળી જાય છે.[૯] આ સંહિતામાં યુક્તિયુક્ત અર્થોથી ભરેલાં વાક્યોવાળાં અને શ્રેષ્ઠ દષ્ટાંતોવાળી આખ્યાયિકાઓવાળાં જુદાંજુદાં છ પ્રકરણો છે.[૧૦] એ પ્રકરણોમાં પહેલું 'વૈરાગ્ય' પ્રકરણ છે. જેમ નિર્જળ પ્રદેશમાં પાણી રેડવાથી ઝાડ વધે છે, તેમ એના અભ્યાસથી વૈરાગ્ય વધે છે. જેમ સારી રીતે લૂછી નાખવાથી મણિમાં શુદ્ધતા ઝળકી ઊઠે છે, તેમ એ પ્રકરણના દોઢ હજાર શ્લોકોનો વિચાર કરવાથી હૃદયમાં શુદ્ધતા ઝળકી ઊઠે છે.[૧૧,૧૨] તે પછી એક હજાર શ્લોકનું અને યુક્તિઓની રચનાથી સુંદર એવું 'મુમુક્ષુવ્યવહાર' નામનું બીજું પ્રકરણ છે. તે તેમાં મુમુક્ષુ માણસોના સ્વભાવનું વર્ણન કર્યું છે.[૧૩] તે પછી ઘણાં દષ્ટાંતો તથા ઘણી આખ્યાયિકાઓવાળું 'ઉત્પત્તિ' પ્રકરણ છે.[૧૪] તેમાં વિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તેમાં સાત હજાર શ્લોકો છે. તેમાં 'હું અને આ' એવા રૂપવાળી જગતસંબંધી દ્રષ્ટાની તથા દશ્યોની વિચિત્રતા ઉત્પન્ન થઈ જ નથી, છતાં પણ ભ્રાંતિને લીધે તે ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે એ વિશે વર્ણન કર્યું છે. એ પ્રકરણ સાંભળવાથી શ્રોતા મનુષ્ય આ સઘળા જગતને પોતાની અંદર જ કલ્પાયેલું સમજે છે.[૧૫,૧૬] દ્રષ્ટાના તથા દશ્યના પરસ્પર અધ્યાસવાળું, અનંત બ્રહ્માંડોના વિસ્તારવાળું અને પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં લોક, આકાશ તથા પર્વતોવાળું જગત અમુક રીતિથી નિરૂપણ કરવાને અશક્ય છે, પાયા વિનાનું છે અને પર્વત આદિ ભેદોથી રહિત છે.[૧૭] તે પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી રહિત છે, સંકલ્પથી ઊભા થયેલા નગર જેવું છે, સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો જેવું છે અને મનોરાજ્યની પેઠે વિસ્તાર પામેલું છે.[૧૮] વ્યર્થ દેખાવોથી તે ગંધર્વનગર જેવું છે, બે ચંદ્રની ભ્રાંતિ જેવું છે અને ઝાંઝવાનાં પાણી જેવી સ્થિતિવાળું છે. તે વહાણ ચાલતાં પર્વતો ચાલવાના ભ્રમ જેવું છે, સત્યથી તથા પુરુષાર્થથી રહિત છે, ચિત્તભ્રમથી કલ્પાયેલા પિશાચ જેવું છે અને બીજરહિત છતાં પણ તે પ્રતીત થાય છે.[૧૯,૨૦] તે મનમાં પ્રતિભાસ પામતા કથાના યુદ્ધાદિક વિષયો જેવું છે, આકાશમાં કલ્પાયેલી મોતીની માળા જેવું છે અને સુવર્ણમાં કડાંની પેઠે તથા જળમાં તરંગની પેઠે તે માત્ર કલ્પિત નામ-રૂપવાળું છે.[૨૧] આકાશમાંના નીલા રંગની પેઠે મિથ્યા છતાં પણ તે સર્વદા પ્રતીત થનારું છે. જેમ સ્વપ્નમાં અથવા આકાશમાં ભીંત, રંગ તથા ચિતારા વિના પણ સુંદર ચિત્ર જોવામાં આવે છે, તેમ તે લાંબા કાળથી જોવામાં આવે છે અને દેખાવમાત્ર છે. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલો અગ્નિ સાક્ષાત્ અગ્નિ નહિ હોવા છતાં પણ અગ્નિ કહેવાય છે, તેમ જગત પણ નામરૂપથી કહેવા માત્ર જ છે.[૨૨,૨૩] વિચાર કરતાં તે રહેતું નથી, તેથી તે જગત શબ્દના જનારરૂપ અર્થને મળતું છે. તે તરંગોમાં ભ્રાંતિથી કલ્પાયેલી કમળોની માળા જેવું છે. ક્યાંક જોયેલા નૃત્યની જેમ તે સ્મરણથી ઊઠી આવે છે.[૨૪] આકાશમાં ચકલાંઓની ભારે ચિચિયારીઓ સંભળાતાં, છાતી પર હાથનો ભાર દઈને સૂતેલા પુરુષને તળાવની જ ભ્રાંતિ થાય છે, તેના જેવું તે છે. તે ગ્રીષ્મઋતુમાં પાંદડાં વગરના સુકાયેલા તથા છિન્નભિન્ન થયેલા વન જેવું છે.[૨૫] તે મરવા પડેલા માણસના ચિત્તની પેઠે ઢંગધડા વિનાનું છે.-તે પર્વતની ગુફાની પેઠે ઘોર અંધારાવાળું, ઉજ્જડ તથા ભયંકર છે. તે અંધકારવાળી ગુફામાં કલ્પનાથી થતા એક એક નાચ જેવું છે. તે ઘેલા માણસની ચેષ્ટા જેવું

× દોરડીનું.

છે.[૨૬] તે અજ્ઞાનરૂપી ટાઢા ઝાકળના વરસાદવાળું છે, શરદઋતુના આકાશ જેવા નિર્મળ બ્રહ્મમાં ઊઠેલું છે અને થાંભલામાં કોતરેલાં તથા ભીંતમાં આલેખેલાં ચિત્રો જેવું છે.[૨૭] તે માટીમાંથી બનાવેલાં ઝાડ આદિ અચેતનના તથા હાથી આદિ ચેતનનાં પૂતળાં જેવું છે. એ ઉત્પત્તિપ્રકરણ પછી ચોથું 'સ્થિતિ' પ્રકરણ છે.[૨૮] તેમાં ત્રણ હજાર શ્લોકો છે અને તેમાં ઘણાં વ્યાખ્યાનો તથા ઘણી આખ્યાયિકાઓ છે. તેમાં દ્રષ્ટાના તથા દશ્યના ક્રમને પામેલું બ્રહ્મ જે રીતે ભોગ્યરૂપે તથા ભોક્તારૂપે સ્થિતિ પામ્યું છે; અને દશે દિશાઓના મંડમળમાં વિસ્તાર પામીને પ્રકાશતો આ જગતરૂપી ભ્રમ જે રીતે વૃદ્ધિ પામ્યો છે, તે રીતિનું ઘણું ઘણું વર્ણન કર્યું છે.[૨૯,૩૦] તે પછી પાંચમું પાંચહજાર શ્લોકનું, પવિત્ર અને અનેક યુક્તિઓથી રમણીયતાવાળું 'ઉપશાંતિ' પ્રકરણ છે.[૩૧] તેમાં 'આ જગત, હું, તું અને તે' એવી રીતે ઊઠેલી ભ્રાંતિ જે પ્રકારથી શાંત થાય છે તે પ્રકાર અનેક શ્લોકોથી કહ્યો છે. એ ઉપશાંતિપ્રકરણ સાંભળવાથી જીવન્મુક્ત થયેલા પુરુષને જન્મમરણરૂપી સંસાર શાંત થઈ જાય છે.[૩૨] તે વખતે તે ભ્રાંતિ મરવાથી ક્ષીણ થયેલું તે જગત ભૂંસાઈ ગયેલી આલેખેલી સેનાની પેઠે કાંઈક કાંઈક જોવામાં આવે છે, તે માંડ સોમા ભાગે બાકી રહે છે.[૩૩,૩૪] તે બીજાના ચિત્તમાં રહેલી સંકલ્પિત નગરની શોભા જેવું થઈ જાય છે. પડખામાં સૂતેલો માણસ સ્વપ્નમાં ધનાદિક નહિ મળવાથી યુદ્ધ કરતો હોય તથા મોટી ચીસો પાડતો હોય તેના જેવું તે લાગે છે.[૩૫] તે શાંત સ્થિતિમાં સંકલ્પથી કલ્પાયેલા પ્રબળ વાદળાના ભયંકર શબ્દ જેવું લાગે છે. વળી તે સ્વપ્નથી અથવા સંકલ્પથી કલ્પાઈને ઘણીખરી રીતે ભુલાઈ ગયેલા નગર જેવું લાગે છે.[૩૬] પછી અનુક્રમે એ શાંતિ કરતાં પણ વધારે શાંતિ મળે છે ત્યારે જગત ભવિષ્યનગરના બગીચામાં જણનારી વાંઝણી જેવું જ લાગે છે; અને વાંઝણીએ જીભથી વર્ણન કરવા માંડેલી પોતાના પુત્રોની યુદ્ધ આદિ સંબંધી કથાના અનુભવ જેવું લાગે છે.[૩૭] ત્યારે તે જેણે ચિત્રો કદી પણ આલેખ્યાં ન હોય તેનાં ચિત્રોથી ભરાઈ ગયેલી ભીંત જેવું લાગે છે; અને બીજા માણસે કલ્પેલી છતાં ભુલાઈ જવાતી નગરી જેવું લાગે છે.[૩૮] તે કોઈ પણ ઋતુમાં ઉત્પન્ન નહિ થયેલા બગીચા જેવું લાગે છે, તે ભવિષ્યની ફૂલવાડીમાં વસંતનો રંગ લાગ્યા જેવું જણાય છે અને છેવટે તે જેમાં તરંગોના સમૂહ અંદર જ લીન થઈ ગયા હોય એવી સ્વચ્છ જળવાળી નદી જેવા પરબ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે. તે પછી છઠ્ઠું 'નિર્વાણ' પ્રકરણ કહ્યું છે.[૩૯,૪૦] તેમાં સાડાચૌદ હજાર શ્લોકો છે અને તે જ્ઞાનરૂપી મહાન પુરુષાર્થને આપનાર છે. એ પ્રકરણ યથાર્થ સમજાયાથી મૂળ અવિદ્યાનો પણ નાશ થાય છે અને તેથી સઘળી કલ્પનાઓની શાંતિવાળું પરમ કલ્યાણરૂપ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે.[૪૧] નિર્વાણ પામેલો પુરુષ નિર્વિષય થાય છે, ચૈતન્યના પ્રકાશરૂપ થાય છે, જ્ઞાનરૂપ થાય છે, ઉપાધિઓરહિત થાય છે, વાદળાં વિનાના આકાશના ગર્ભ જેવો સ્વચ્છ થાય છે અને સંસારસંબંધી સઘળી ભ્રાંતિઓથી મુક્ત થાય છે.[૪૨] તે જગતની ક્રિયાઓથી પરવારી ચૂકે છે અને કૃતાર્થતાને લીધે સુસ્થિત થાય છે. જેમાં સર્વ લોકોનાં પ્રતિબિંબ પડે એવા હીરાના સ્તંભની પેઠે તે નિર્મળ થઈ જાય છે અને આકાશની પેઠે નિર્લેપ થઈ જાય છે.[૪૩] ઘણાં ઘણાં બ્રહ્માંડોને ગળી જઈને તે અત્યંત તૃપ્તિવાન થાય છે અને સઘળા બાહ્યભોગોથી તથા માનસિક ભોગોથી તે શૂન્ય થાય છે.[૪૪] ત્યારે તે શરીર, ઇન્દ્રિયો, દેવતા, ત્યાજ્ય તથા ગ્રાહ્ય એઓના વિચારથી રહિત થાય છે, શરીરવાળો છતાં પણ શરીરવગરનો થાય છે અને સંસારવાળો છતાં પણ સંસારરહિત થાય છે.[૪૫] તે ચૈતન્યમય થાય

) અને કઠિન પથરાના ગર્ભની પેઠે બીજા પદાર્થના પ્રવેશને અયોગ્ય થાય છે. તે જગતને પ્રકાશ આપનાર ચૈતન્યાત્મક સૂર્યરૂપે પરમ પ્રકાશરૂપ થાય, તે છતાં દશ્ય પદાર્થો નહિ રહેવાને લીધે તે ગાઢ અંધકારના ગાંગડાની પેઠે પરમ અંધ જેવો થઈ જાય છે. તે સંસારની દુષ્ટ ખટપટોથી મુક્ત થાય છે અને આશારૂપી વિષૂચિકાથી મોકળો થાય છે.[૪૬-૪૭] તે અહંકારરૂપી પિશાચને જોતો નથી અને શરીરથી રહિત છતાં પણ તે બીજાઓને શરીરી હોય તેવો લાગે છે. મહા મેરુપર્વતના કોઈક ફૂલમાં એકાદ ભ્રમરી બેઠી હોય છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ થયેલા એ જીવન્મુક્ત પુરુષનાં કરોડો રૂંવાડાંમાંના એક રૂંવાડા જેવી અવિદ્યાના એકાદ ભાગમાં આ જગતનું સૌન્દર્ય વાસ કરીને રહે છે.[૪૮] જે વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મના ઉદરમાં એક એક પરમાણુ જેટલા ભાગમાં હજારો બ્રહ્માંડોની રચનાઓને બનાવીને જુએ છે, તે પરબ્રહ્મ જીવન્મુક્તના સ્વરૂપભૂત છે.[૪૯] જીવન્મુક્ત થયેલા મહામતિ પુરુષના હૃદયની વિશાળતાનું માપ સેંકડો અને લાખો વિષ્ણુઓથી, શિવોથી કે બ્રહ્માઓથી પણ કરી શકાતું નથી; કારણ કે સર્વોત્તમ બ્રહ્મરૂપ થયેલા જીવન્મુક્તના હૃદયની વિશાળતા અપાર જ છે.[૫૦]

वितततां हृदयस्य महामतेर्हरिहराब्जजलक्षशतैरपि। तुलनमेति न मुक्तिमतो यतः प्रविततास्ति निरुत्तमवस्तुनः ॥ ५० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'સંખ્યાદિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો×

ગ્રંથના ગુણ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अस्यां वाचितमात्रायां प्रबोधः सम्प्रवर्तते।
बीजादिव सतो न्युप्तादवश्यं भावि सत्फलम् ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જેમ સારું બીજ વાવવામાં આવ્યું હોય તો તેમાંથી સારું ફળ અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ સંહિતાને વાંચવાથી અવશ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.[૧] માણસે રચેલું શાસ્ત્ર પણ જો યુક્તિઓથી તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવતું હોય, તો તેને ગ્રહણ કરવું અને ઋષિએ રચેલું શાસ્ત્ર પણ જો તેવી રીતે નિર્ણય કરાવતું હોય નહિ તો તેને તજી દેવું. બુદ્ધિમાન પુરુષે તો ન્યાયને અનુસરતી પદ્ધતિ જ પકડવી જોઈએ.[૨] બાળકનું વચન પણ જો યુક્તિવાળું હોય, તો તે સ્વીકારી લેવું અને બ્રહ્માનું વચન પણ જો યુક્તિઓથી વિરુદ્ધ હોય, તો તેને તણખલાની પેઠે છોડી દેવું.[૩] પાસે રહેલા ગંગાના જળને છોડી દઈને જે 'આ તો અમારા બાપનો કૂવો છે' એવા આગ્રહથી તે કૂવાનું પાણી પીતો હોય, તે હઠીલા પુરુષને કોણ સમજાવી શકે?[૪] જેમ પરોઢિયું થતાં અવશ્ય પ્રકાશ આવે છે, તેમ આ સંહિતા વાંચવાથી અવશ્ય સારો વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે.[૫] આ ગ્રંથને વિદ્વાનના મુખેથી સંપૂર્ણ સાંભળવામાં આવે છે અને પોતાની મેળે ધીરે ધીરે વિચાર કરતાં બુદ્ધિમાં સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મનમાં પ્રથમ લતાની પેઠે અત્યંત શુદ્ધ સંસ્કૃત વાક્યોનો ઉદય થાય છે અને તે વાક્યો સભાના મોટા આભૂષણરૂપ થાય છે.[૬-૭] ત્યારે મોટાપણાને અનુસરતા ગુણોવાળી ઉત્તમ ચતુરાઈ પણ ઉદય પામે છે અને તેથી

× આ અઢારમા સર્ગમાં આ ગ્રંથના મુખ્ય ગુણો ફળની સાથે કહેવામાં આવશે અને ઉપમાઓમાં કયા અંશો ગ્રહણ કરવા, તે પણ કહેવામાં આવશે.

રાજાઓ તથા દેવની પેઠે પૂજવા જેવા વિદ્વાનો પણ રાજી થઇને તે માણસ ઉપર સ્નેહ રાખે છે.[૮] જેમ સારાં નેત્રવાળો પુરુષ હાથમાં દીવો રાખે, તો તે રાત્રે પદાર્થોના આગલાપાછલા ભાગોને જાણી શકે છે, તેમ બુદ્ધિમાન માણસ પણ આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરે, તો તે સર્વ વિષયોના પૂર્વાપર સંબંધોને જાણી શકે છે. જેમ શરદઋતુ બેસતાં દિશાઓનાં ધુમ્મસ ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓસરી જાય છે, તેમ આ ગ્રંથનો વિચાર કરતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછા થતા જાય છે.[૯,૧૦] તમારે કેવળ બુદ્ધિમાં વિવેકને દૃઢ કરવાનો અભ્યાસ રાખવો, કારણ કે અભ્યાસ વિના કોઈ ક્રિયા કાંઈ પણ ફળ આપતી નથી.[૧૧] જેમ શરદઋતુમાં મોટું તળાવ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ ગ્રંથના અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે. જેમ મંદરાચળ નીકળી ગયા પછી સમુદ્ર અત્યંત સ્થિર થઈ ગયો હતો, તેમ મન ત્યાં અત્યંત સ્થિર થઈ જાય છે.[૧૨] આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યાથી મોહરૂપી કાજળ વિનાની, અંધકારના પડદાને દૂર કરનારી અને પદાર્થોના વિભાગ દેખાડનારી બુદ્ધિ, રત્નના દીવાની આંચની પેઠે અત્યંત પ્રકાશી રહે છે.[૧૩] બાણો જેમ કવચવાળા મનુષ્યનાં મર્મસ્થળોને કાપી શકતાં નથી, તેમ દીનતા અને દારિદ્રય આદિ દોષોથી ભરેલા વિચારો જગતનું મિથ્યાતત્ત્વ સમજનારા માણસોનાં ચિત્તોને ભેદી શકતાં નથી.[૧૪] જેમ મોટો પથ્થર આગળ પડ્યો હોય તો પણ બાણો તેને ભેદી શકતાં નથી, તેમ શાસ્ત્ર જાણનાર ચિત્ત આગળ રહ્યું હોય છતાં સંસારના મહાદુઃખદાયી ત્રાસો તેને ભેદી શકતા નથી.[૧૫] જો સંસારમાં 'જન્મ પ્રથમ થયો હોય તો પુરુષાર્થ મુખ્ય ગણાય અને જો કર્મ પ્રથમ થયાં હોય તો દૈવ મુખ્ય ગણાય; ત્યારે એમાંથી પ્રથમ શું થયું હશે? ઇત્યાદિ અનેક સંશયો છે. જેમ દિવસથી અંધારું ટળી જાય છે, તેમ આ ગ્રંથના અભ્યાસથી તે સંશયો ટળી જાય છે.[૧૬] રાત્રિ શાંત થતાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે જેમ સર્વ પદાર્થો યથાસ્થિત જોવામાં આવે છે, તેમ આ શાસ્ત્રથી મોહ શાંત થતાં વિવેકનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સર્વદા જગતનું તત્ત્વ યથાસ્થિત જોવામાં આવે છે.[૧૭] વિચાર કરનારા માણસને મનમાં સમુદ્રના જેવી ગંભીરતા, મેરુના જેવી સ્થિરતા અને ચંદ્રના જેવી શીતળતા સાંપડે છે.[૧૮] જેની સઘળી કલ્પનાઓ શાંત થઈ છે, તે પુરુષનું જીવન્મુક્તપણું ધીરે ધીરે પરિપાકને પામે છે અને તેનું વાણીથી વર્ણન કરી શકાતું નથી.[૧૯] સઘળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાશ આપનારી એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદઋતુની ચાંદનીની પેઠે અત્યંત ખીલી નીકળે છે.[૨૦] શમથી પ્રકાશવાળા અને અત્યંત નિર્મળ થયેલા હૃદયરૂપી આકાશમાં જ્યારે વિવેકરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે અનર્થોના સમૂહો કરનારા કામ, ક્રોધ આદિ ધૂમકેતુઓ* ઉદય પામી શકતા નથી.[૨૧] જેમ શરદઋતુમાં જળની તૃષ્ણા વિનાનાં વાદળાંઓ શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને ઊંચા તથા અચલ પર્વતમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ આ ગ્રંથના વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વિનાના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને ઊંચા તથા અચલ બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે.[૨૨] જેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ક્રૂર અને સુખને દીન કરનારી પિશાચોની લીલા, દિવસ ઊગતાં બંધ પડી જાય છે, તેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ક્રૂર અને સુખને દીન કરનારી પામરતા આ ગ્રંથનો અભ્યાસ થતાં બંધ પડી જાય છે.[૨૩] જેમ પવનો ચિત્રમાં આલેખેલી લતાને કંપાવી શકતા નથી, તેમ ચિંતાઓ પરબ્રહ્મરૂપી ભીંતમાં અત્યંત ચોંટી ગયેલી પરમ ધીરજવાળી બુદ્ધિને કંપાવી શકતી નથી.[૨૪] તત્ત્વને જાણનારો માણસ વિષયોની આસક્તિરૂપ ખાડમાં પડતો નથી. કારણ કે જેણે માર્ગ જાણ્યો

* પૂંછડિયા તારા.

હોય એવો કયો માણસ ખાડામાં પડવા દોડે![૨૫] પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલા અંતઃપુરના આંગણામાં રમે છે, તેમ સારાં શાસ્ત્રોના પ્રસંગથી સારાં આચરણો કરનારાઓની બુદ્ધિ યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલા અવિરોધી કાર્યમાં રમે છે.[૨૬] લાખો અને કરોડો બ્રહ્માંડોમાં જેટલાં અંતઃકરણો છે, તે તે પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં વિરક્ત બુદ્ધિવાળો પુરુષ બ્રહ્માંડોને રહેલાં દેખે છે.[૨૭] મોક્ષના ઉપાયો સમજવામાં આવવાથી જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હોય છે, તે પુરુષને ભોગનો સમૂહ કદી પણ ખેદ આપતો નથી, તેમ તે તેને કદી પણ આનંદ આપતો નથી.[૨૮] પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં બ્રહ્માંડોના અસીમ સમૂહો પ્રકટ થાય છે અને લીન થાય છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તેમને પાણીમાં ઊછળી ઊછળીને લીન થતાં મોજાં જેવા સમજે છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કાર્યોનાં તથા ફળોનાં સ્વરૂપોને જાણે છે, છતાં પણ અજ્ઞાની ઝાડની પેઠે તે પ્રાપ્ત થયેલાં અનિષ્ટોનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ જતાં રહેલાં ઇષ્ટોની ઇચ્છા કરતો નથી.[૨૯,૩૦] ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ ફળોની પ્રાપ્તિ થતાં પણ હૃદયથી અજિત રહેનારો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાને જે મળે છે તેને અનુસર્યા કરે છે, તેથી તે બીજા લોકો જેવો જોવામાં આવે છે.[૩૧] આ ગ્રંથને સંપૂર્ણ રીતે સમજી—વાંચી તેના પ્રત્યેક શ્લોકનું વિવેચન કરવામાં આવે, તો અનુભવ થશે કે, આમાં જે કહ્યું છે તે સઘળું યુક્તિસિદ્ધ છે, પણ વરદાનના કે શાપના વચનની જેમ કહી દીધું નથી.[૩૨] આ શાસ્ત્રરૂપ કાવ્ય શબ્દાલંકારોથી તથા અર્થાલંકારોથી શણગારેલું છે, રસમય છે, સુંદર દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ છે અને સમજવું સહેલું છે.[૩૩] જેને પદોનું અને પદોના અર્થોનું થોડુંઘણું જ્ઞાન હોય છે, તે પુરુષ પોતાની મેળે જ આ ગ્રંથને સમજી શકે છે; પણ આમાં જે તત્ત્વ છે તેને તે જાણી શકતો નથી, માટે તેણે પંડિતના મુખથી આ ગ્રંથ સાંભળવો જોઈએ.[૩૪] આ ગ્રંથ સાંભળવામાં આવે, વિચારવામાં આવે અને સમજવામાં આવે, તો માણસને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની કાંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી.[૩૫] આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને તેના વારંવાર અવલોકનથી ચિત્ત સંસ્કારી થાય છે અને અપૂર્વ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૬] જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં પ્રયત્ન વિના જ પિશાચ પોતાની મેળે શાંત થાય છે, તેમ આ ગ્રંથનો અભ્યાસ થતાં 'હું અને જગત' એવા પ્રકારનો દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યરૂપી પ્રબળ પિશાચ પણ પ્રયત્ન વગર પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે. જેમ સ્વપ્નની ભૂલ જાગ્રત અવસ્થાથી જાણ્યામાં આવ્યા પછી કાંઈ પણ ભમાવતી નથી, તેમ 'હું અને જગત' એવી રીતની દ્વૈતરૂપી ભૂલ પણ જ્ઞાનથી જાણ્યામાં પછી કાંઈ પણ ભમાવતી નથી. તે તો એમ ને એમ શાંત જ થઈ જાય છે. જેમ સંકલ્પથી ઉઠાવેલા નગરમાં આવ્યાથી પુરુષને હર્ષ કે શોક બાધ કરતા નથી, તેમ આ જગતરૂપી ભ્રમ જાણવામાં આવ્યાથી પુરુષને હર્ષ કે શોક બાધ કરતાં નથી. જેમ સર્પના ચિત્રને ચિત્રરૂપે જાણવાથી તે સર્પ ભય આપનાર થતો નથી, તેમ જગતરૂપી સર્પને યથાર્થરૂપે જાણ્યા પછી તે સુખ કે દુઃખને આપનાર થતો નથી.[૩૭–૪૦] જેમ જાણવાથી ચિત્રના સર્પનું સર્પપણું એમ ને એમ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનને* જાણવાથી સંસારનું સંસારપણું એમ ને એમ નાશ થઈ જાય છે. ફૂલને કે પાંદડાંને વીંખી નાખવામાં થોડોક પરિશ્રમ પડે છે; પણ તેટલો થોડો પરિશ્રમ પણ અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને જાણવાથી સંસારને વીંખી નાખવામાં પડતો નથી. ફૂલને કે પાંદડાંને મસળવામાં હાથ ચલાવવા પડે છે, પણ સંસારને મસળવામાં તો કેવળ બુદ્ધિને જ રોકવાનું કામ છે; બીજા કોઈ અવયવ ચલાવવાનું તેમાં કામ નથી. સુખદાયી આસન ઉપર બેસવું, જેવા મળી આવે તેવા ભોગોને ભોગવવા અને

* કલ્પિતના આધારરૂપ બ્રહ્મને.

સદાચારથી વિરોધી હોય એવાં કાર્યો નહિ કરવાં, દેશકાળને અનુસરીને બનતા સત્સંગથી સુખપૂર્વક આ શાસ્ત્રનો અથવા ઉપનિષદ આદિ શાસ્ત્રનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવો. આથી આ સંસારની શાંતિ આપનારો પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને એ સાક્ષાત્કારથી ફરી વાર યોનિરૂપી યંત્રમાં દબાવું પડતું નથી.[૪૧-૪૬] એ પ્રમાણે સુગમતા છતાં પણ એથી ડરી જઇને જ પાપીઓ ભોગના રસમાં લંપટ રહે છે, તે અધમોને તેમની માતાના મળના કીડારૂપ જાણવા અને તેમનું નામ પણ લેવું નહિ.+[૪૭] હે રામ! હવે હું અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓના પ્રાણરૂપ અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરનારું આ શાસ્ત્ર કહું છું તે તમે સાંભળો.[૪૮] પ્રથમ એ શાસ્ત્ર કઈ રીતે સાંભળવું અને કઈ રીતે તથા કઈ પરિભાષાથી (શાસ્ત્રના અસાધારણ સંકેતથી) તેને વિચારવું, તે હું કહું છું; તમે તે સાંભળો.[૪૯] જોવામાં આવેલા પદાર્થથી અનુભવમાં નહિ આવેલા પદાર્થને જ સમજાવવામાં આવે છે, તેને વિદ્વાનો દૃષ્ટાંત કહે છે, તે દૃષ્ટાંતથી બોધમાં કેટલીક સુગમતા પડે છે.[૫૦] હે રામ! જેમ રાત્રે દીવા વિના ઘરમાં રાચરચીલાંની ખબર પડતી નથી, તેમ દૃષ્ટાંત વિના અપૂર્વ વિષયનો યથાર્થ બોધ થતો નથી.[૫૧] હે કકુત્સ્થવંશજ! હું તમને અહીં જે જે દૃષ્ટાંતોથી સમજાવીશ, તે તે દૃષ્ટાંતોને તમારે ઉત્પન્ન થયેલાં અને તેમ હોવાથી ખોટાં સમજવાં. એ દૃષ્ટાંતોથી તમારે જ્ઞેય જે બ્રહ્મ છે, તેને જ નિત્ય અને સત્ય સમજવું.[૫૨] એક પરબ્રહ્મ વિના બીજા જે કાંઈ ઉપમાનો* અને ઉપમેયો× છે, તે સઘળાં સ્પષ્ટ રીતે કોઈનાં કાર્યરૂપ છે અને કોઈનાં કારણરૂપ છે.[૫૩] બ્રહ્મના ઉપદેશમાં તમને જે દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે, તેમાંથી એક અંશની સરખાઈ લેવી, પણ સઘળા અંશોની સરખાઈ મેળવવાનો આગ્રહ રાખવો નહિ.[૫૪] તમને અહીં બ્રહ્મતત્ત્વ સમજાવવાને માટે જે જે દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે, તે તે દૃષ્ટાંતને તમારે જગતની અંદરનું જ અને સ્વપ્ન સંબંધી પદાર્થ જેવું જ સમજવું.[૫૫] આ પ્રમાણે પરિભાષા જાણી રાખવાથી નિરાકાર બ્રહ્મમાં સાકાર દૃષ્ટાંત કેમ લાગુ પડે? એવી મૂર્ખ લોકોની તાર્કિક શંકાઓનો અવકાશ જ રહેશે નહિ.[૫૬] તર્કશાસ્ત્રમાં અસિદ્ધ અને વિરુદ્ધ આદિ જે દોષો કહેલા છે, તે ઉપર ચોટ રાખીને બીજા લોકો કદાચ દૃષ્ટાંતોમાં દૂષણ આપે, તો પણ જગત સ્વપ્ન જેવું જ છે, માટે કશું દૂષણ લાગુ પડશે નહિ.[૫૭] કેટલાએક તાર્કિક લોકો કહે છે કે, 'જાગ્રત અને સ્વપ્નને સરખાં કેમ ગણાય?' પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો જેમ સ્વપ્ન પૂર્વકાળમાં કે પરકાળમાં રહેતું નથી અને વર્તમાનકાળમાં પણ અનિર્વચનીયરૂપે રહે છે, તેમ જાગ્રત પણ પૂર્વકાળમાં કે પરકાળમાં રહેતું નથી અને વર્તમાનકાળમાં પણ અનિર્વચનીયરૂપે રહે છે, એ વાત વિદ્વાનોથી માંડીને તે બાળક સુધી સર્વમાં અનુભવસિદ્ધ છે.[૫૮] આથી જેમ જાગ્રતની કલ્પનાઓ સ્વપ્નમાં કેટલુંક કામ કરે છે, તેમ ધ્યાન, વરદાન, શાપ અને ઔષધાદિ સ્વપ્નની કલ્પનાઓ પણ કોઈ સમયે જાગ્રતમાં ફળ દેતી જોવામાં આવે છે. જગતની સ્થિતિ જ એવી છે, માટે જાગ્રત અને સ્વપ્નનાં દૃષ્ટાંતો અપાય છે તે યથાર્થ જ છે.[૫૯] મોક્ષના ઉપાયરૂપ ગ્રંથો કરનારાઓએ બીજા પણ જે જે ગ્રંથો કરેલા છે, તે તે ગ્રંથોમાં પણ બોધ્ય એવા બ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજાવવા માટે જે દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે, તેમાં પણ તેવી જ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. વેદમાં અને શાસ્ત્રમાં જગતનું સ્વપ્નસમાનપણું સમજાવવામાં આવે છે, પણ તે સમજીને વાત કરી બીજાને ગળે ઉતરાવવું, એ તુરત

+ વિવેકી મનુષ્યે આ વચનોનું તાત્પર્ય સમજી પોતાના પારમાર્થિક કર્તવ્યના અનુષ્ઠાનમાં પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી.

* જેમની ઉપમા આપીએ તે.

× જેમને ઉપમા આપીએ તે

બની શકે એમ નથી, કારણ કે પોતે સમજવા કરતાં બીજાને સમજાવવામાં વાણીનો ક્રમ જુદી રીતે ગોઠવવો પડે છે. જગત સ્વપ્નની કલ્પના જેવું તથા માનસિક પૂજામાં કલ્પેલા નગર આદિ જેવું જ છે; માટે આ વિષયમાં જગતને એ જ દૃષ્ટાંતો લાગુ પડે છે, બીજાં દૃષ્ટાંતો લાગુ પડતાં નથી. જેમ માટી એ ઘડા આદિનું કારણ છે, તેમ બ્રહ્મ કોઈનું કારણ નથી; તે છતાં બોધની અનુકૂળતાને માટે બ્રહ્મને માટી આદિની ઉપમા આપવામાં આવે છે. તેવી ઉપમાઓમાં ઘણા પરિશ્રમો કરવા છતાં પણ સઘળા અંશોની સાથે સમાનતા મળી શકતી નથી.[12-13] બુદ્ધિમાન પુરુષે બોધની અનુકૂળતા સારુ નિર્વિવાદ થઈને ઉપમેયમાં એક અંશથી ઉપમાનના સાદૃશ્યનો અંગીકાર કરવો.[14] 'આ મણિ દીવા જેવો છે,' એમ લોકમાં કહેવામાં આવે છે; ત્યાં પણ દીવાની માત્ર પ્રભાનું* જ મણિમાં સરખાપણું માનવામાં આવે છે, પણ એ સરખાપણામાં કોડિયાં, તેલ તથા વાટ આદિનો સરખાપણામાં ઉપયોગ થતો નથી.[15] જેમ દીવો પ્રભાના સરખાપણાથી મણિના સ્વરૂપને સમજાવે છે, તેમ સઘળાં ઉપમાનો એક દેશના સાદૃશ્યથી જ ઉપમેય સ્વરૂપને સમજાવે છે.[16] દૃષ્ટાંતના એકાદ અંશથી સાદૃશ્યને લઈને જે સમજવાનું હોય તે જો સમજાતું હોય, તો તે દૃષ્ટાંતનો સ્વીકાર કરીને શાસ્ત્રોનાં મહાવાક્યોના અર્થનો નિશ્ચય કરવો.[17] પણ કુતાર્કિકપણું રાખીને જેઓથી અનુભવનું ખંડન જ થાય એવા અપવિત્ર વિકલ્પોથી પરમ પુરુષાર્થને ધક્કો પહોંચાડવો નહિ.[18] વેદાંતશાસ્ત્ર સંસારનો ત્યાગ કરાવનારું છે, તેથી તેની વાતો વેરીની વાતો જેવી અપ્રિય લાગે છે. બીજાં શાસ્ત્રો પ્રપંચમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં હોવાથી તેમની વાતો સ્ત્રીની વાતો જેવી મીઠી લાગે છે, તો પણ અમે સિદ્ધાંત કર્યો છે કે, વેરીની વાત પણ જો વિચારથી અનુભવ કરાવનારી હોય, તો તેનો સ્વીકાર કરવો અને સ્ત્રીની વાત પણ જો વેદોક્ત પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ કરનારી હોય, તો તેને બકવાદરૂપ જ સમજવી, પણ પ્રામાણિક સમજવી નહિ.[19] હે રામ! અમારી મતિ એવી છે કે, તેથી જીવન્મુક્તિરૂપ ફળ આપનાર વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે બુદ્ધિથી અપરોક્ષ અનુભવ કરાવનારો પરમ પુરુષાર્થ મળે એવી સઘળાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રોની એકવાક્યતા છે. માટે વેદવિરુદ્ધ કેવળ પોતાના તર્કોથી જ પુષ્ટ થયેલાં બીજાં શાસ્ત્રોથી બની શકે નહિ, એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરાવનારો પરમ પુરુષાર્થ એ જ અમારા મતમાં પ્રમાણ છે.[70]

अस्माकमस्ति मतिरङ्ग यथेति सर्वशास्त्रैकवाक्यकरणं फलितं यतो यः । प्रातीतिकार्थमपशास्त्रनिजाक्षपुष्टात्सम्वेदनादितरदस्ति ततः प्रमाणम् ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-પ્રકરણનો 'દૃષ્ટાંતનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

सर्ग १९ मो×

દૃષ્ટાંતોનો અર્થ સમજાવવા પરમતત્ત્વનું શોધન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

विशिष्टांशसमर्थत्वमुपमानेषु गृह्यते ।
को भेदः सर्वसादृश्ये तूपमानोपमेययोः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જે અંશનું વિશેષે કરીને પ્રતિપાદન કરવું હોય, તે અંશથી જ ઉપમાનોમાં સરખાપણું લેવામાં આવે છે, પણ જો સર્વ અંશોથી સરખાપણું લેવાનું હોય, તો પછી ઉપમાનમાં અને ઉપમેયમાં ભેદ જ શો રહે ?[1]

* માત્ર અજવાળાથી.

× આ ઓગણીસમા સર્ગમાં દૃષ્ટાંતોના અર્થ સમજાવવાના પ્રસંગથી જેમાં સર્વ પ્રમાણોનો અંતર્ભાવ છે એવા પરમતત્ત્વનું શોધન કરવામાં આવશે.

દૃષ્ટાંત સમજાયાથી અદ્વિતીય આત્માનું નિરૂપણ કરનારાં શાસ્ત્રોનો અર્થ સમજવામાં આવે છે. આમ સ્પષ્ટ જણાયેલા બ્રહ્મસ્વરૂપથી અજ્ઞાનની તથા અજ્ઞાનનાં કાર્યોની સારી પેઠે શાંતિ થાય છે. આ જે શાંતિરૂપી નિર્વાણ થાય છે, તે જ દૃષ્ટાંતોનું ફળ છે.[૨] આથી દૃષ્ટાંતોમાં અને સિદ્ધાંતોમાં અનેક વાંધાઓ ઉઠાવવાનું માંડી વાળવું અને ગમે તે યુક્તિથી પણ મહાવાક્યોનો* અર્થ યથાર્થ સમજવા ઉપર લક્ષ્ય રાખવું.[૩] શાંતિ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે, માટે તેને સિદ્ધ કરવામાં યત્ન રાખો. ભાણામાં ભાત આવ્યો હોય, પછી 'તે કેવી રીતે રંધાયો?' એ વિષે કલ્પનાઓ કરવાનું શું પ્રયોજન છે?[૪] સઘળી રીતે મળતાં ન આવે એવાં છતાં પણ એક રીતથી મળતાં આવીને, ધારેલું કામ પાર પાડે એવાં ઉપમાનોથી અને ઉપમેયોથી જેમ બને તેમ બોધની સગવડ કરવામાં આવે છે.[૫] પથરાઓના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા જાડા તથા આંધળા દેડકાની પેઠે વિવેકરહિત થઈને સંસારના ભોગોમાં આસક્ત થવું નહિ.[૬] દૃષ્ટાંતો ઉપરથી સમજીને યત્ન કરવો, પરમપદ મેળવવું અને શાંતિ આપનારાં શાસ્ત્રોના અર્થનો નિરંતર વિચાર કર્યા કરવો.[૭] જ્યાં સુધી ચિત્તમાં પુનરાવૃત્તિથી રહિત એવી 'સાતમી ભૂમિકા' નામની શાંતિરૂપ વિશ્રાંતિ સારી રીતે મળે, ત્યાં સુધી સમજુ પુરુષે પ્રત્યેક અવકાશમાં ગુરુની સેવા આદિ ધર્મો તથા તેઓમાં ઉપયોગી સાધનો સંપાદન કરવાં અને શાસ્ત્રોનાં વચનોથી, સૌજન્યથી, બુદ્ધિથી તથા તત્ત્વવેત્તાઓના સમાગમથી વિચાર કર્યા કરવો.[૮,૯] સાતમી ભૂમિકામાં વિશ્રાંતિ પામેલા અને સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી પાર ઊતરેલા ગૃહસ્થ કે સંન્યાસીને આ લોકમાં કે પરલોકમાં કરેલાં કર્મોનું કશું ફળ થતું નથી, તેમ કર્મો નહિ કરવાથી તેને કશો દોષ લાગતો નથી.[૧૦] એ પુરુષ તો મંદરાચળ વિનાના થયેલા સમુદ્રની પેઠે વિક્ષેપરહિત જ રહે છે, તેથી તેને શ્રુતિઓનો કે સ્મૃતિઓનો પરિચય રાખવાનું કશું કામ નથી.[૧૧] જ્ઞાનના વિષયને યથાર્થ રીતે મનમાં ઉતારવા સારુ ઉપમાનનું અને ઉપમેયનું એક અંશથી સાદૃશ્ય લેવું, પણ સઘળા અંશો મેળવવાનું દોઢ–ડહાપણ ડહોળવું નહિ. દોઢડહાપણમાં વ્યાકુળ થયેલા દોઢડાહ્યાને યોગ્યનું કે અયોગ્યનું ભાન રહેતું નથી, એટલામાટે તમારે દોઢડહાપણ કરવું નહિ અને જે સમજવાનું છે તે ગમે તે યુક્તિથી સમજી લેવાનો જ આગ્રહ રાખવો.[૧૨,૧૩] હૃદયમાં વ્યાપક ચૈતન્યનો અનુભવ આવવા છતાં જે પુરુષ તેમાં કુતર્કો કર્યા કરે છે તે પુરુષ દોઢડાહ્યો કહેવાય છે.[૧૪] જેમ મેઘ નિર્મળ આકાશને મલિન કરી નાખે છે, તેમ જે મૂર્ખ મનુષ્ય અભિમાનથી ઊઠતા કલ્પનાના અંશોથી જ્ઞાનમાં ખોટા વાંધા નાખ્યા કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાના મનના નિર્મળ બોધને મલિન કરી નાખે છે.[૧૫] હવે હું તમને એક મુખ્ય પ્રમાણરૂપ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ કહું છું, તમે તે સાંભળો. જેમ સઘળાં જળો સમુદ્રમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ સઘળાં પ્રમાણો, એ મુખ્ય પ્રમાણરૂપમાં વિશ્રાંતિ પામે છે.[૧૬] સઘળી ઇન્દ્રિયોને સત્તા તથા સ્ફુરણ આપનાર જે મુખ્ય અખંડિત જ્ઞાન વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે જ અનુભવથી સિદ્ધ એવું પ્રત્યક્ષતત્ત્વ કહેવાય છે.[૧૭] અર્થને અનુસરીને એ તત્ત્વનાં જ અનુભૂતિ,* વેદન,× પ્રતિપત્તિ÷ તથા પ્રત્યક્ષ એ નામો કહેવાય છે અને વ્યવહારની દશામાં એ જ આપણો જીવ કહેવાય છે.[૧૮] એ પ્રત્યક્ષતત્ત્વરૂપ અખંડિત જ્ઞાન વૃત્તિરૂપ ઉપાધિને લઈને સંવિત કહેવાય છે અને 'હું' એવી પ્રતીતિને લઈને પ્રમાતા+ કહેવાય છે. વળી તે જ જ્યારે બહારનાં આવરણોનો ભંગ

* જીવ-બ્રહ્મના અભેદને જણાવનાર વેદનાં તત્ત્વમસિ (તે બ્રહ્મ તું છે) ઇત્યાદિ વાક્યોનો અર્થ.

* અનુભવ. × જ્ઞાન. ÷ સમજ. + પ્રમાણથી જાણનાર.

થઈ વિષયરૂપે પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ઘટાદિક પદાર્થ કહેવાય છે.[૧૯] જેમ વાયુ આદિને લીધે જળ તરંગાદિક રૂપે સ્ફુરે છે, તેમ અનેક પ્રકારના ભ્રમોને ઉત્પન્ન કરનારા સંકલ્પ–વિકલ્પને લીધે એ જ તત્ત્વ જગતરૂપે સ્ફુરે છે.[૨૦] એ બ્રહ્મતત્ત્વ કોઈનું પણ કારણ નથી, છતાં સૃષ્ટિના આરંભમાં તુરત સૃષ્ટિરૂપે સ્ફુરીને સૃષ્ટિના કારણરૂપ થયેલ છે, એટલે પોતે પોતામાં જ પોતાના કારણરૂપ થયેલ છે.[૨૧] એ બ્રહ્મ કોઈનું કારણ નથી, છતાં પણ જીવનું કારણ છે એમ માનવામાં આવે છે. પણ એ જીવ જ અજ્ઞાનથી ઊઠેલો છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મ જીવનું કારણ નથી. જેમ બ્રહ્મ અવિદ્યાથી જીવરૂપ થયો છે, તેમ તે પ્રકૃતિમાં જગતરૂપે પણ પ્રકટ થયો છે.[૨૨] જ્ઞાનદશામાં એ બ્રહ્મ જ સાક્ષાત્કારરૂપ થાય છે અને પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના શરીરનો (જગતનો) નાશ કરીને તુરત પોતાને (જીવને) પરમ વ્યાપક પ્રત્યક્ષરૂપ કરે છે.[૨૩] જીવ જ્યારે સાક્ષાત્કારથી આત્માકાર થાય છે, ત્યારે તે સાક્ષાત્કાર પણ કોઈ શબ્દથી કહી શકાય નહિ એવા પરમ સ્વરૂપથી રહે છે.[૨૪] પોતાની બુદ્ધિની, ઇન્દ્રિયોની અને કર્મોની સાથે જ્યારે ક્રિયારહિત થયેલું મન શાંત થાય છે, ત્યારે તે પાછું ઊઠવાનું નહિ હોવાને લીધે જીવન્મુક્તાને કરેલાં કર્મોથી કશું ફળ થતું નથી અને વિહિત કર્મો નહિ કરવાથી કશો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.[૨૫] વિષયોનું સ્ફુરણ નહિ રહેવાથી મન જ્યારે શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે કર્મેન્દ્રિયો બંધ પાડેલા યંત્રની પેઠે કર્મ આદિમાં પ્રવર્તતી નથી.[૨૬] જેમ પાટિયા પર ગોઠવેલા લાકડાના બે ઘેટાઓનાં માથાં અફળાવામાં, તેમની અંદર રહેલી ખેંચવામાં આવતી દોરી કારણ છે, તેમ મનરૂપી યંત્રના ચાલવામાં વિષયોનું સ્ફુરણ કારણ છે, એમ વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે.[૨૭] જેમ ચલન વાયુની અંદર જ રહેલું છે, તેમ ઇન્દ્રિયોના તથા મનના વિષયોથી ખીચોખીચ ભરેલું જગત બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે.[૨૮] શુદ્ધ અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ જ્યારે જગતરૂપે દેખાય છે, ત્યારે તે જાણે ઉત્પન્ન થયું હોય અને જાણે દિશા, કાળ, બાહ્ય પદાર્થો તથા માનસિક પદાર્થો આદિ અપાર દેહોવાળું થયું હોય એમ જણાય છે.[૨૯] દશ્યરૂપે ભાસતા દેહાદિકને જોઈને 'એ જ મારું સ્વરૂપ છે' એમ મોહથી સમજી લેવામાં આવે છે, તો એ જ પરબ્રહ્મ જીવરૂપ થઈ જાય છે. જ્યાં જેવી રીતે જે રૂપ દશ્ય થયું હોય, ત્યાં પરબ્રહ્મ પણ તેવી રીતે તે રૂપ જ જણાય છે.[૩૦] એ સર્વાત્મા જ્યાં જેવી રીતે ઉલ્લાસ પામે છે, ત્યાં તુરત તેવી રીતે જ રહે છે અને જાણે દશ્યરૂપ થઈ ગયેલ હોય તેમ પ્રકાશે છે.[૩૧] સર્વાત્મકપણાને લીધે જાણે તેમાં દ્રષ્ટાપણું અને દશ્યપણું આવ્યું હોય એમ બને છે; પણ વાસ્તવિક રીતે દ્રષ્ટાપણું અને દશ્યપણું એ બન્ને મિથ્યા છે. કારણ કે દશ્ય વિના દ્રષ્ટા હોતો નથી અને દ્રષ્ટા વિના દશ્ય હોતું નથી. આ પ્રમાણે સઘળાં કાર્યો મિથ્યા છે, માટે બ્રહ્મ કોઈનું કારણ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. સર્વને સત્તા તથા સ્ફુરણ આપનારા એ બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ જ છે અને અનુમાન આદિ સર્વે પ્રમાણો તેના અંશરૂપ છે.[૩૨,૩૩] હે રામ! પૂર્વે પોતે જ કરેલા યત્નમાં દૈવની કલ્પના કરીને પુરુષો તેની ઉપાસના કરે છે, પણ વીર પુરુષો તો દૈવની ઉપાસના કરનારા પુરુષોએ માનેલા દૈવ શબ્દના અર્થને દૂર છોડી દે છે અને પરબ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ પદને પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાનામાં પામે છે.[૩૪] જ્યાં સુધી તમને પોતાની બુદ્ધિથી પોતાની મેળે જ શુદ્ધ અને અનંતરૂપ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમે આચાર્યોની પરંપરાના સત્ય અને ઉજ્જ્વલ મત પ્રમાણે વિચાર કર્યા કરો.[૩૫]

विचारयाऽऽचार्यपरम्पराणां मतेन सत्येन सितेन तावत् । यावद्विशुद्धं स्वयमेव बुद्धया ह्यनन्तरूपं परमम्युपैपि ॥ ३५ ॥

સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત .

સર્ગ ૨૦ મો×

બુદ્ધિના પ્રકાર અને મહાપુરુષનાં લક્ષણ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

आर्यसङ्गमयुक्त्यादौ प्रज्ञां वृद्धिं नयेद्बलात् ।
ततो महापुरुषतां महापुरुषलक्षणैः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પુરુષાર્થ કરીને મહાત્માઓના સમાગમથી તથા યુક્તિ આદિથી પોતાની બુદ્ધિને વધારવી અને તે પછી મહાપુરુષોના શમ આદિ ગુણોને સંપાદન કરીને પોતાનામાં મહાપુરુષપણું મેળવવું.[૧] આ જગતમાં જે પુરુષની પાસે જે ગુણ અધિક હોય, તેની પાસેથી તે ગુણ શીખીને વિચારશક્તિને વધારવી.[૨] હે રામ! શમ આદિ જે ગુણવાનપણું છે, તે જ મહાપુરુષપણું છે. યથાર્થ જ્ઞાન વિના એ મહાપુરુષપણું કોઈ રીતે સિદ્ધ થતું નથી.[૩] જેમ પૃથ્વીમાં રહેલા અને અંદર ફળ હોવાથી વખાણવા યોગ્ય એવા નવા અંકુરો વૃષ્ટિથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ સત્પુરુષોમાં રહેલા અને અંદર ફળ હોવાથી વખાણવા યોગ્ય એવા શમ આદિ ગુણો જ્ઞાનથી વૃદ્ધિ પામે છે.[૪] જેમ ઘણાં અન્નોવાળા યજ્ઞોથી ધાન્યોને વધારનારી ઉત્તમ વૃષ્ટિ વધે છે, તેમ શમ આદિ ગુણોથી ઉત્તમ જ્ઞાન વધે છે.[૫] જેમ કમળોથી તળાવને શોભા મળે છે અને તળાવથી કમળોને શોભા મળે છે, તેમ જ્ઞાનથી શમ આદિ ગુણો શોભે છે અને શમ આદિ ગુણોથી જ્ઞાન શોભે છે.[૬] સદાચારથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે અને જ્ઞાનથી સદાચારની વૃદ્ધિ થાય છે. એટલે જ્ઞાન અને સદાચાર એ બન્ને પરસ્પરને વધારનાર છે.[૭] બુદ્ધિમાન પુરુષે શમ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આદિથી દૃઢ થયેલા પુરુષાર્થના ક્રમ વડે, જ્ઞાનનો અને સદાચારનો અભ્યાસ કરવો.[૮] હે તાત! જ્યાં સુધી જ્ઞાન અને સદાચારનો સાથે અભ્યાસ થાય નહિ, ત્યાં સુધી પુરુષને તેમાંનો એક પણ ગુણ સિદ્ધ થતો નથી.[૯] પાકેલી સાળના ખેતરનું રક્ષણ કરનારી સ્ત્રી, તાળીઓ પાડીને ગાતી હોય છે, તેથી પક્ષીઓને ઉરાડવાનું કામ થાય છે અને તે સાથે તેને ગાયનનો આનંદ પણ મળે છે; તે જ પ્રમાણે અકર્તા છતાં લોકને કર્તા લાગતો તૃષ્ણારહિત પુરુષ જ્ઞાનનો અને સદાચારનો અભ્યાસ કરતો હોય છે તેથી અજ્ઞાનને ટાળવાનું કામ થતાં તેની સાથે તેને પરમપદની પ્રાપ્તિનો આનંદ પણ થાય છે.[૧૦,૧૧] હે રઘુનંદન! આમ મેં તમને સદાચારનો ક્રમ કહ્યો. હવે હું એવી જ રીતે ઉત્તમ જ્ઞાનના ક્રમનો ઉપદેશ કરીશ.[૧૨] બુદ્ધિમાન પુરુષે યશને વધારનારું, આયુષ્યમાં સુખ આપનારું ને પરમ પુરુષાર્થરૂપ ફળને આપનારું આ ઉત્તમ શાસ્ત્ર યથાર્થ કહેનારા તત્ત્વવેત્તાના મુખથી સાંભળવું.[૧૩] જેમ મેલું પાણી કતકની+ રજના સંબંધથી આપોઆપ જ નિર્મળ થઈ જાય છે, તેમ તમે પણ નિર્મળ બુદ્ધિથી આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી પોતાની મેળે જ પરમપદને પ્રાપ્ત થશો.[૧૪] સાધનોની સંપત્તિ મેળવીને મનન કરનારા પુરુષનું મન આ જાણવા યોગ્ય વસ્તુને જાણ્યા પછી પરમપદને ઇચ્છતું ન હોય તો પણ પરવશ થઈને તે પરમપદને પામે છે. કેમકે અજ્ઞાનનો તથા તેનાં કાર્યોનો નાશ કરીને જાગ્રત થયેલી એ અખંડિત ઉત્તમ વસ્તુ જ્ઞાનને આધીન હોવાથી મનને કદી પણ ત્યજતી નથી.[૧૫]

विदितवेद्यमिदं हि मनो मुनेर्विवशमेव हि याति परं पदम् । यदवबुद्धमखण्डितमुत्तमं तदवबोधवशान्न जहाति हि ॥ १५ ॥

સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

मुमुक्षु–प्रकरण समाप्त

× આ વીસમા સર્ગમાં બુદ્ધિના પ્રકાર, મહાપુરુષનાં લક્ષણ અને સદાચારના ક્રમ વિષે કહેવાશે.
+ નિર્મળીના ફળની.

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ
महारामायण

३—उत्पत्ति-प्रकरण

शुद्ध ગુજરાતી ભાષાંતર

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

३-उत्पत्ति-प्रकरण

सर्ग १ लो*

જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે, કર્મ કે યોગથી નહિ

वसिष्ठ उवाच—वाग्भाभिर्ब्रह्मविद्ब्रह्म भाति स्वप्न इवात्मनि ।
यदिदं तत्स्वशब्दोत्थैर्यो यद्वेत्ति स वेत्ति तत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—બ્રહ્મરૂપ જ બ્રહ્મવેત્તા મહાવાકયોથી પ્રાપ્ત થયેલા બોધરૂપી પ્રકાશથી પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે; કારણ કે આ જે દૃશ્યપદાર્થરૂપ જગત છે, તે સ્વપ્નની પેઠે આત્મામાં જ પ્રકટ થયેલું છે. જે કોઈ માણસ શ્રવણાદિક ઉપાયોથી બ્રહ્મને જાણે છે, તે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પામે છે.[1] આ ન્યાય પ્રમાણે આ સઘળી સૃષ્ટિ બ્રહ્મમાત્ર જ છે. માટે આ જગત શું છે, કોનું છે અને તે શામાં રહ્યું છે, ઇત્યાદિ શંકાઓનો અવકાશ જ રહેતો નથી.[2] હે રામ ! આ જગત મેં જે રીતનુ જાણ્યું છે, તે જે વસ્તુરૂપ છે અને

* આ પહેલા સર્ગમાં આત્માને જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે; પણ કર્મથી કે યોગથી થતો નથી તથા નહિ જાણેલો આત્મા જ જગતને સર્જે છે, એ વિષે કહેવામા આવશે.

તે જ ક્રમથી ગોઠવાયું છે, તે સઘળું હું શ્રોતાઓનાં મનમાં ઊતરે એવી રીતે કહું છું, તે તમે સાંભળો. ચિદાકાશજ પોતે જીવરૂપ થઈને પોતામાંજ સ્વપ્નની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલા જગતને દેખે છે. દ્રષ્ટા તથા દશ્ય સાથેના આ જગતને સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા સંસારનું દૃષ્ટાંતજ લાગુ પડે છે. મેં તમને 'મુમુક્ષુ–વ્યવહાર' નામનું પ્રકરણ કહી સંભળાવ્યું. હવે હું તમને ઉત્પત્તિ–પ્રકરણ કહું છું. દશ્યપદાર્થોની સ્થિતિથી બંધન દેખાય છે અને દશ્યોનો બાધ થઈ જાય તો બંધન રહેતું જ નથી. માટે હવે દશ્યનો કેવી રીતે બાધ થઈ જાય છે, એ વિષે હું તમને અનુક્રમથી કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૩-૬] જગતમાં જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ વૃદ્ધિ પામે છે, તેજ સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે અને તે જ મોક્ષનો અનુભવ કરે છે.[૭] આથી હું તમને તમારા સ્વરૂપનો બોધ થાય, એ માટે પ્રથમ ઉપદેશ આપું છું. ઉત્પત્તિ આદિ સંબંધો સંસારની કોટિમાં છે, આત્માની કોટિમાં નથી. આત્મા તો જેવો પ્રથમથી છે તેવો જ રહે છે.[૮] હે રાઘવ! હું પ્રથમ તમને આ પ્રકરણનો સંક્ષેપથી અર્થ કહું છું, તે તમે સાંભળો. પછી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું તે વિસ્તારથી કહીશ.[૯] જેમ સ્વપ્ન સુષુપ્તિમાં લય પામે છે, તેમ આ જે સ્થાવર અને જંગમરૂપ સર્વ જગત જોવામાં આવે છે, તે પ્રલયકાળમાં લય પામે છે.[૧૦] એ સમયે સ્થિર, ગંભીર, તેજથી ન્યારું, અંધકારથી ન્યારું, વ્યાપક અને નામરૂપ વગરનું કાંઈક સદ્વસ્તુ બાકી રહે છે.[૧૧] વિદ્વાનોએ ઉપદેશની સગવડ માટે એ સદ્વસ્તુનાં ઋત, આત્મા, પરબ્રહ્મ અને સત્ય ઇત્યાદિ નામો કલ્પેલાં છે.[૧૨] એ આત્મા કાંઈ પણ વિકાર પામતો નથી, છતાં જાણે પોતે બીજી રીતનોજ હોય તેમ પ્રકાશ પામીને, તે ભવિષ્યમાં ભ્રાંતિને લીધે 'જીવ' એવું ક્ષુદ્ર નામ ધારણ કરે છે. પછી પ્રાણને ધારણ કરવો એ જીવ શબ્દનો અર્થ છે. તે ધારણ કરવાથી એ ચંચળપણું પામે છે. હવે સંકલ્પ આદિનું મનન કરવાથી તે મંદ થઈ જાય છે અને રૂપ ધારણ કરે છે. એ મન લિંગશરીર કહેવાય છે.[૧૩,૧૪] જેમ સ્થિર આકારવાળા સમુદ્રમાંથી અસ્થિર આકારવાળો તરંગ થાય છે, તેમ વ્યાપક પરમાત્મામાંથી એ મન ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૫] એ મન હિરણ્યગર્ભરૂપ બ્રહ્મા કહેવાય છે અને તે તુરત પોતાની મેળે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિરંતર સંકલ્પો કર્યા કરે છે. તે સત્યસંકલ્પથી આ વિસ્તારવાળી જગતરૂપી ઇન્દ્રજાળ ઉત્પન્ન થઈ છે.[૧૬] આથી જેમ કડાંનો અર્થ સુવર્ણથી જુદો નથી, તેમ જગત શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મથી જુદો નથી. આ અનંત પ્રકારોવાળું જગત સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે, છતાં જેમ સુવર્ણમાં કડાપણું નથી, તેમ બ્રહ્મમાં જગતરૂપપણું નથી.[૧૭,૧૮] જેમ ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી સાચી જેવી જણાતી ખોટી ચંચળ લહરીને ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે, તેમ મન સાચી જેવી જણાતી જગત સંબંધી ખોટી અને ચંચળ એવી ઇન્દ્રજાળની શોભાને ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે.[૧૯] જે અવિદ્યાને લઈને આ જગતનું ખોટાપણું છે, તે અવિદ્યાનાં અવિદ્યા, સંસૃતિ, બંધ, માયા, મોહ, મહત્ અને તમ એવાં નામો વિદ્વાનોએ કલ્પ્યાં છે.[૨૦] હે ચંદ્રવદન રામ! પ્રથમ હું બંધનું સ્વરૂપ કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે પછી તમે મોક્ષનું સ્વરૂપ જાણી શકશો.[૨૧] દ્રષ્ટા ઉપર દશ્યની જ સત્તા થાય છે, તેજ બંધ કહેવાય છે. દ્રષ્ટા દશ્યના બળથી જ બંધાયેલો છે અને જો દશ્યનો બાધ થઈ જાય અથવા તે મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થઈ જાય, તો દ્રષ્ટા મુક્તિ પામે છે.[૨૨] જગત, તું અને હું ઇત્યાદિ અનાત્મ પદાર્થો દશ્ય કહેવાય છે. જ્યાં સુધી એ દશ્ય હોય છે ત્યાં સુધી મોક્ષ હોતો નથી.[૨૩] 'આ દશ્ય નથી. આ દશ્ય નથી.' એવી રીતના વ્યર્થ બકવાદોથી દશ્ય શાંત થતું નથી, કારણ કે એથી

આ દશ્ય નથી તો બીજું કાંઈક દશ્ય છે' એવા સંકલ્પો ઊઠે છે અને એ બકવાદોથી દશ્યરૂપી રોગ ઊલટો વધે છે.[૨૪] વળી અનેક ક્રિયા કરવાથી કે તીર્થ–નિયમ આદિથી પણ દશ્ય શાંત થતું નથી. દશ્યરૂપ જગતનો બાધ કરવાનો ઉપાય તો વિચાર જ છે.[૨૫] જો જગતરૂપી દશ્ય બ્રહ્મથી જુદું જ સત્તાવાળું હોય, તો કોઈને શાંતિ થાય જ નહિ; કારણ કે, અસત્ પદાર્થનો ભાવ (સત્તા) હોતો નથી અને સત્ પદાર્થનો અભાવ હોતો નથી. વિચાર વિના બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી આત્મા જાણવામાં આવી શકતો જ નથી. તેની સત્તાથી દશ્યપદાર્થની સત્તા જુદી નથી. માટે જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટા હોય, ત્યાં ત્યાં તેના સૂક્ષ્મ ઉદરમાં પણ ભ્રાંતિથી દશ્યનો ઉદય થાય છે. આથી 'આ દશ્ય જગત આત્માથી જુદી સત્તાવાળું છે અને મેં તેને તપથી, ધ્યાનથી તથા જપથી છોડી દીધું છે એમ સમજવું, એ તો કાંજીથી તૃપ્તિ થયા જેવું છે. હે રામ! જો દશ્ય પદાર્થ જુદી સત્તાવાળો હોય, તો સૂક્ષ્મ ઉદરવાળા આ ચૈતન્યરૂપી દર્પણમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વગર રહેશે નહિ.[૨૭–૨૯] જેમ દર્પણ ગમે તે સ્થળમાં હશે, તો પણ તેમાં પર્વત, સમુદ્ર, નદી, પૃથ્વી અને જળ આદિનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વગર રહેશે જ નહિ, તેમ ચૈતન્યરૂપી દર્પણ ગમે ત્યાં હશે, તો પણ તેમાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. આમ તે પ્રતિબિંબ પડશે, એટલે ત્યાં પણ દુઃખ, જરા, મરણ અને જન્મના ક્રમ જાગ્રતમાં તથા સ્વપ્નમાં અનેક રીતે બદલાતા નાનામોટા પદાર્થોના ત્યાગ અને સ્વીકાર થશે જ નહિ.[૩૦] 'આ દશ્યને મેં ટાળી નાખ્યું અને હમણાં હું આ સ્થિતિમાં આવેલો છું' એમ જો સમાધિમાં પ્રતીત થાય, તો સમાધિમાં સંસારના સ્મરણનું એ જ અક્ષય બીજ રહ્યું છે, એમ સમજવું. જો દશ્ય ન હોય, તો નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તુરીયાવસ્થારૂપ બ્રહ્મપણાનો અનુભવ થાય છે; પણ જો દશ્ય હોય, તો તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય?[૩૧–૩૩] હે રામ! જેમ સુષુપ્તિના અંતમાં સર્વ જગત પાછું પ્રતીત થાય છે, તેમ સમાધિમાંથી ઉત્થાન થતાં આ અખંડિત દુઃખરૂપ જગત જેવું ને તેવું પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ. તેમજ થયું, તો પછી સમાધિથી વળ્યું પણ શું? આમ અનર્થ પાછો જ આવે, તો પછી જરા વાર રહેનારી સમાધિમાં સુખ શું છે?[૩૪।૩૫] કદાચ, જીવતાં સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાંથી ઊઠવાનું જ ન આવે, તો પણ જ્ઞાન વિના મળેલું એ આત્મસુખ નિત્યની સુષુપ્તિના સુખ જેવું થયું, તેમાં શો સાર છે?[૩૬] માટે જો આ દશ્યની સત્તા રહેશે, તો અનેક યત્ન કરીને સમાધિ કર્યા છતાં પણ તે સમાધિમાં દશ્યની પ્રતીતિ નહિ જ થાય કે? અવશ્ય થશે જ. કારણ કે જ્યાં ચૈતન્ય રહે છે, ત્યાં તેને લગતો જગતરૂપી ભ્રમ આવ્યા વિના રહેશે નહિ.[૩૭] કદાચ દ્રષ્ટા સમાધિમાં બળાત્કારથી પોતાનામાં પાષાણપણાની ભાવના કરે, તો પણ સમાધિના અંતમાં દશ્યનો ઉદય થયા વિના રહેશે જ નહિ.[૩૮] એવી સમાધિઓને સ્થિર રાખવાની આશા રાખવી એ પણ ખોટી છે; કારણ કે પાષાણપણા જેવી નિર્વિકલ્પ સમાધિઓ કોઈને પણ સર્વદા સ્થિર રહેતી નથી, એવો સર્વનો અનુભવ છે.[૩૯] કદાચ એ પાષાણપણા જેવી સમાધિઓ જામી જાય, તો પણ તે શાંત, ચૈતન્યરૂપ, સ્વત સિદ્ધ અને અવિનાશી એવા મોક્ષપદને પામતી નથી.[૪૦] આથી જો આ દશ્ય પરબ્રહ્મથી જુદી સત્તાવાળું હોય, તો તે કદી પણ શાંત થાય નહિ. તપથી, જપથી અને ધ્યાનથી દશ્યની શાંતિ થશે, એ તો મૂરખાઓની કલ્પના છે.[૪૧] જેમ કમળકાકડીના ગર્ભમાં કમલિનીના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ તંતુ રહે છે, તેમ દ્રષ્ટામાં પણ દશ્યપદાર્થ બીજરૂપે રહે છે.[૪૨] જેમ પદાર્થોમાં રસ છે, તલ આદિમાં તેલ છે

અને પુષ્પોમાં સુગંધ છે, તેમ દ્રષ્ટામાં દશ્યનો અનુભવ સર્વદા હોય છે જ.[૪૩] જેમ કપૂર આદિ પદાર્થોને ગમે ત્યાં રાખવામાં આવ્યા હોય તો પણ તેમના સુગંધનો ઉદય થયા વિના રહેતો નથી, તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માને સમાધિમાં રાખવામાં આવ્યો હોય, તો પણ તેના ઉદરમાં જગતનો ઉદય થયા વિના રહેતો નથી. તમારા નાના હૃદયમાં પણ મોટાં મોટાં સ્વપ્નો, સંકલ્પો અને મનોરાજ્યો રહ્યાં છે, એ તમારા અનુભવથી સિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યના સૂક્ષ્મ ઉદરમાં પણ સઘળું દશ્ય રહેલું છે. જેમ ચિત્તની કલ્પનામાં રહેલો પિશાચ બાળકને દુઃખી કર્યા વિના રહે જ નહિ, તેમ સર્વદા વળગેલી આ દશ્યરૂપી ચુડેલ, દ્રષ્ટાને દુઃખી કર્યા વિના રહે જ નહિ.[૪૪,૪૫] જેમ બીજની અંદર રહેલો અંકુર દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ દ્રષ્ટામાં રહેલું દશ્ય પણ દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને પ્રકાશિત કરે છે.[૪૭] જેમ બીજ આદિ પદાર્થના સૂક્ષ્મ ગર્ભની અંદર અંકુર આદિ વિચિત્ર કાર્યો રચવાની અવિનાશી શક્તિ સર્વદા રહી છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માના ઉદરમાં પણ સ્વભાવરૂપ જગતની સ્થિતિ સર્વદા રહી છે.[૪૮]

द्रव्यस्य हृद्येव चमत्क्रियर्यथा सदोदिता-स्त्यस्तमितोज्झितोदरे । द्रव्यस्य चिन्मात्रशरीरिणस्तथा स्वभावभूतास्त्युदरे जगत्स्थितिः ॥ ४८

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો ' બંધહેતુવર્ણન ' એ નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો*

ભૌતિક દેહનું મૃત્યુ થાય છે, પરંતુ તત્ત્વવેત્તા અને ચૈતન્યમયનું થતું નથી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इदमाकाशजाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ।
उत्पत्त्याख्यं प्रकरणं येन राघव बुद्ध्यते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રાઘવ ! હવે તમને શ્રવણના અલંકારરૂપ એવું આ આકાશજ નામના બ્રાહ્મણનું આખ્યાન કહું છું, તે તમે સાંભળો. એથી આ ઉત્પત્તિ–પ્રકરણ સારી રીતે સમજાશે.[૧] 'આકાશજ' નામનો એક પરમ ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ હતો. તે ધ્યાનમાં જ નિષ્ઠા રાખતો હતો અને પ્રજાઓનું હિત કરવામાં તત્પર રહેતો હતો.[૨] એ ઘણું લાંબું જીવ્યો, ત્યારે મૃત્યુએ વિચાર કર્યો કે, 'હું અક્ષય છું અને અનુક્રમે સઘળાં પ્રાણીઓને ખાઈ જાઉં છું; તો આ આકાશજ બ્રાહ્મણને હું શા માટે નહિ ખાઈ જાઉ ? પણ જેમ પથરામાં ખડ્ગની ધાર બુઠ્ઠી થઈ જાય છે, તેમ આ બ્રાહ્મણ ઉપર મારી શક્તિ બુઠ્ઠી થઈ જાય છે.'[૩,૪] આવો વિચાર કરીને મૃત્યુ તે બ્રાહ્મણને મારવાને માટે મેરુ પર્વત ઉપર તેના નગરમાં ગયો; કારણ કે જેઓ ઉદ્યમમાં આનંદવાળા છે, તેઓ કોઈ પણ પોતાનાં કાર્યોને છોડતા નથી.[૫] પછી મૃત્યુ એ બ્રાહ્મણના નગરમાં પેસવા ગયો, ત્યાં તુરત જ પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવો અગ્નિ, કે જેને તે બ્રાહ્મણે કિલ્લારૂપે રાખ્યો હતો, તેએ મૃત્યુને બાળવા લાગ્યો. આમ છતાં, મૃત્યુ તો એ અગ્નિની મોટી મોટી જ્વાળાઓની હારોને ચીરીને અંદર ગયો અને તે બ્રાહ્મણને જોઇને તેને પ્રયત્નપૂર્વક હાથથી પકડવા લાગ્યો

* આ બીજા સર્ગમાં જેનો દેહ ભૌતિક હોય, તે પ્રાણી મૃત્યુનો ભક્ષ્ય થાય છે, પણ જે પ્રાણી આકાશજ બ્રાહ્મણની પેઠે તત્ત્વવેત્તા અને ચૈતન્યમય હોય, તે મૃત્યુનો ભક્ષ્ય થતો નથી, એ કહેવામાં આવ્યું.

પણ બળવાન પુરુષ જેમ સંકલ્પથી ઊભા કરેલા પુરુષને સેંકડો હાથે પણ પકડી શકે નહિ, તેમ મૃત્યુ પણ તેને પકડી શક્યો નહિ. એ બ્રાહ્મણ આંખ આગળ બેઠેલો જણાતો હતો, તો પણ મૃત્યુ તેને પકડી શક્યો નહિ. આથી મૃત્યુ સંશયોને છેદનારા યમરાજાની પાસે આવ્યો અને તેમને પૂછ્યું કે, 'હે પ્રભુ! આ આકાશજ બ્રાહ્મણને હું કેમ ખાઈ શકતો નથી?' ૬–૯

યમ બોલ્યોઃ–હે મૃત્યુ! તું એકલો કોઇને પણ બળાત્કારથી મારવાને સમર્થ નથી. પ્રાણીઓને તો તેમનાં કર્મો જ મારે છે, બીજું કોઈ તેમને મારી શકતું નથી.૧૦ આથી તું જો એ બ્રાહ્મણને મારી નાખવા ધારતો હોય, તો યત્ન કરીને તેનાં કર્મોને શોધી કાઢ, એટલે તે કર્મોની સહાયતાથી તું એને ખાઈ શકીશ.૧૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પછી આ બ્રાહ્મણનાં કર્મોને શોધી કાઢવામાં તત્પર થયેલો તે મૃત્યુ, લોકોનાં મંડળોમાં, દિશાઓના છેડાઓમાં, તળાવોમાં, નદીઓમાં, દિશાઓમાં, વનોમાં, અનેક જંગલોમાં, પર્વતોમાં સમુદ્રોના કિનારાઓમાં, જુદાજુદા દ્વીપોમાં, અરણ્યોમાં, નગરોમાં, પુરોમાં, ગામડાંમાં, સઘળા દેશોમાં અને દેશોની અંદરનાં ગહન સ્થળોમાં ફરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે મૃત્યુ સઘળા ભૂમંડળમાં ફર્યો, પણ તેને ક્યાં ય પેલા આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કર્મોનો પત્તો મળ્યો નહિ. જેમ સમજુ માણસને પણ વાંઝણીના પુત્રનો પત્તો મળે નહિ અને એક માણસને બીજાના સંકલ્પથી ઊભા કરેલા પર્વતનો પત્તો મળે નહિ, તેમ તે મૃત્યુને પણ એ આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કર્મોનો પત્તો મળ્યો નહિ. એટલે મૃત્યુએ સઘળા વિષયોને જાણનારા એવા યમરાજની પાસે આવીને તેમને પૂછ્યું; કારણ કે સંદેહવાળા વિષયોમાં સેવકોને હંમેશાં સ્વામીઓનાં વચનો ઉપર આધાર રહે છે.૧૨–૧૬

મૃત્યુ બોલ્યોઃ–હે પ્રભુ! આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કર્મો કયા સ્થળમાં છે તે કહો. એટલે યમરાજા ઘણી વાર સુધી વિચાર કરીને મૃત્યુને આ પ્રમાણે કહ્યું.૧૭

યમ બોલ્યોઃ–હે મૃત્યુ! એ આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કોઈ જ કર્મો નથી; કારણ કે એ બ્રાહ્મણ કેવળ આકાશથી ઉત્પન્ન થયો છે.૧૮ જે આકાશથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તે નિર્મળ આકાશ જેવો જ હોય છે; આથી તને સહાયતા આપે એવાં એનાં કોઈ પણ કર્મો નથી.૧૯ જેમ વાંઝણીના પુત્રને અથવા જેનો જન્મ ન થયો હોય તેને પૂર્વકર્મનો જરા પણ સંબંધ હોતો નથી, તેમ એ આકાશજને પણ પ્રાચીન કર્મનો જરા પણ સંબંધ નથી.૨૦ અવિદ્યા આદિ કારણો નહિ હોવાને લીધે એ બ્રાહ્મણ આકાશરૂપ જ છે. જેમ આકાશમાં મોટું ઝાડ નથી, તેમ એ બ્રાહ્મણનું પૂર્વકર્મ છે જ નહિ.૨૧ આમ પૂર્વકર્મો નહિ હોવાને લીધે એનું ચિત્ત પરવશ નથી અને આજ સુધી પોતાને ભોગવવું પડે એવું કોઈ કર્મ તેણે કર્યું નથી.૨૨ આ પ્રમાણે આકાશના ઘરરૂપ એવો એ બ્રાહ્મણ સ્વચ્છ આકાશરૂપી પોતાના કારણમાં જ રહેલો છે, માટે તે નિત્ય છે. એને ઉત્પન્ન કરનારાં કોઈ પણ કર્મો નથી.૨૩ એનાં પૂર્વકર્મો નથી, તેમ હમણાં પણ એ કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી. આથી જગતમાં એ ચિદાકાશરૂપ જ છે.૨૪ છતાં પણ એનું પ્રાણના ચલનરૂપી જે કર્મ આપણા જોવામાં આવે છે, તે માત્ર આપણા જેવા લોકોના જ જોવામાં આવે છે; પણ એ બ્રાહ્મણ એ કર્મને 'સાચું છે' એમ જાણતો નથી.૨૫ એ બ્રાહ્મણ ચૈતન્યરૂપ સ્તંભમાં ચૈતન્યરૂપ પૂતળી જેવો છે. આથી તેનો આકાર ચૈતન્યથી વિલક્ષણ દેખાય છે, તે તો દેખાવામાત્ર જ છે; વાસ્તવિક રીતે તો તે ચૈતન્યથી વિલક્ષણ નથી. જેમ જળમાં દ્રવપણું રહ્યું છે, આકાશમાં શૂન્યપણું રહ્યું છે અને વાયુમાં ચલનપણું રહ્યું છે, તેમ પરમપદમાં એ બ્રાહ્મણ

રહ્યો છે. એનાં કોઈ હમણાંનાં કર્મો નથી, તેમ પૂર્વકર્મો પણ નથી. તેથી એ બ્રાહ્મણ સંસારને વશ થયો નથી. જે જીવ સહાયતા આપનારાં બીજાં કાંઈ પણ કારણોની સહાય વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે પોતાના કારણથી જુદો હોતો નથી, એ અનુભવસિદ્ધ છે. એની ઉત્પત્તિમાં પણ સહાયતા આપનારાં બીજાં કોઈ કારણો નથી, તેથી એ સ્વયંભૂ કહેવાય છે.[૨૬-૩૦] એણે પૂર્વે કાંઈ કર્મ કર્યું નથી અને હમણાં પણ એ પોતાની દૃષ્ટિથી કાંઈ કરતો નથી. તો તું કહે, તેને શી રીતે દબાવી શકાય? જે જીવને 'હું દેહરૂપ છું' એવો નિશ્ચય થઈ જાય છે, તે દેહરૂપજ થઈ જાય છે અને તેને તુરત પકડી શકાય છે. માટે એ બ્રાહ્મણ જો 'હું દેહરૂપ છું' એવી મરણરૂપ કલ્પના કરશે, તો જ તારાથી તેને પકડી શકાશે. પણ હજી એ બ્રાહ્મણને દેહાભિમાન થયું નથી, તેથી એ દેહરહિત છે. માટે જેમ મજબૂત દોરીથી પણ આકાશને બાંધી શકાતું નથી, તેમ તારાથી એને બાંધી શકાશે નહિ.[૩૧-૩૩]

મૃત્યુ બોલ્યો:—હે ભગવન્! શી રીતે આ બ્રાહ્મણ શૂન્ય આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયો? એ તમે કહો. વળી પૃથ્વી આદિ પંચભૂતમય દેહનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે તથા કેવી રીતે થતો નથી, તે પણ કહો.[૩૪]

યમ બોલ્યો:—એ બ્રાહ્મણ કેવળ વિજ્ઞાનના પ્રકાશરૂપ છે; માટે એ કદી જન્મ્યો નથી અને કદી પણ નથી હોતો એમ નથી. એ તો સદા નિર્વિકાર સ્વરૂપે રહ્યો છે.[૩૫] જ્યારે મહાપ્રલય થાય છે, ત્યારે બીજું કાંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી; માત્ર શાંત, અજર, અનંત, કેવળ, સૂક્ષ્મ, ઉપાધિરહિત, સર્વોત્તમ અને અનાત્મ પદાર્થોથી રહિત એ પરબ્રહ્મજ રહે છે. પછી જ્યારે સૃષ્ટિના આરંભનો સમય થાય છે, ત્યારે એ બ્રહ્મનો સ્વભાવ જ્ઞાનમાત્ર હોવાને લીધે તેમાં પર્વતના જેવું તથા 'હું દેહ છું' એમ કહેવાના પાત્રરૂપ એવું વિરાટસ્વરૂપ આપણી વાસનાઓરૂપી હેતુથી કાકતાલીયન્યાય વડે સ્ફુરી નીકળે છે. તે સમયે જ જીવોને ઉપર કહેલા હેતુથી સ્વપ્ન સંબંધી શરીર જેવો મિથ્યા આકાર અકસ્માત્ જોવામાં આવે છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં એ પરબ્રહ્મરૂપ આકાશમાં એ આકાશજ બ્રાહ્મણ રહ્યો છે અને તે નિર્વિકલ્પ તથા ચિદાકાશરૂપ ધારણ કરીને રહ્યો છે.[૩૬-૩૯] એને દેહ, કર્મો, કર્તાપણું કે વાસના કાંઈ પણ નથી. એ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે, જ્ઞાનઘન છે અને વ્યાપક છે.[૪૦] જેમ તેજ કેવળ પ્રભારૂપ જ છે તેમ એ બ્રાહ્મણ કેવળ ચિદાકાશરૂપ છે. તેથી તેને પૂર્વજન્મની વાસનાઓની કાંઈ પણ જાણ નથી,[૪૧] જો એના ચિત્તની વૃત્તિ બહિર્મુખ હોય, તો તે હમણાં જેવો જોવામાં આવે છે તેવો પણ તે જોવામાં આવે નહિ. આથી પરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી વિષયનું મિથ્યાપણું જાણવામાં આવે તો પછી વિષયો જાણનારી સર્વ લાગણીઓ પણ ચૈતન્યરૂપ થઈ જાય; એટલે પછી તેમાં પૃથ્વી આદિ ભૂતોનો સંભવજ ક્યાંથી અને કેવો હોય! તો હે મૃત્યુ! તું એને દબાવવાને પ્રયત્ન જ કરીશ નહિ.[૪૨,૪૩] કારણ કે આકાશ કોઈ સમયે કોઈથી પણ પકડી શકાતું નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ સાંભળીને મૃત્યુ વિસ્મય પામ્યો અને પાછો પોતાના સ્થળે ગયો.[૪૪]

રામ બોલ્યા:—આ તો આપે સ્વયંભૂ, અજન્મા, એકાત્મા અને વિજ્ઞાનરૂપ એવા મારા પ્રપિતામહ બ્રહ્માની આખ્યાયિકા કહી છે, એમ હું ધારું છું.[૪૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! તમે ધારો છો તેમ જ છે. આ બ્રહ્માની જ વાત મેં તમારી આગળ કહી છે. એ બ્રહ્માને સારુ જ પૂર્વે મૃત્યુએ યમરાજની સાથે વાતચીત કરી હતી.[૪૬] જે મનુઓના સંધિના સમયમાં સર્વને ખાઈ જનારા મૃત્યુએ જ્યારે પ્રજાઓનો નાશ કરીને બળ મેળવ્યું હતું અને બ્રહ્માને પણ દબાવવાનો

આરંભ કર્યો હતો, ત્યારે યમરાજાએ તેને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સમજણ આપી હતી. જે કામ નિત્ય કરવામાં આવતું હોય, તે કામમાં જ રુચિ વધતી જાય, એ સ્વાભાવિક છે. આથી સર્વને મારતાં મૃત્યુને બ્રહ્માને પણ મારવાનું મન થયું હતું. પણ બ્રહ્મા તો પરબ્રહ્મરૂપ છે. મૃત્યુ તેને શી રીતે દબાવી શકે ? બ્રહ્માનું શરીર કેવળ મનોમાત્ર છે, સંકલ્પમાત્ર છે અને પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી રહિત છે. એ બ્રહ્મા પરબ્રહ્મ ચિદાકાશના ચમત્કારરૂપ છે અને અનુભવરૂપી આકારવાળા છે. તેથી તે પરબ્રહ્મ જ છે અને તેને કારણપણું કે કાર્યપણું કાંઈ જ નથી.[૪૭–૫૦] જેમ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષને, પૃથ્વી આદિ પંચભૂતોનો સંબંધ હોતો નથી અને તે જેમ આકાશમાં સ્ફુર્યા કરે છે, તેમ બ્રહ્મા પણ પરબ્રહ્મમાં સ્ફુર્યા કરે છે.[૫૧] જેમ નિર્મળ આકાશમાં મોતીની માળા દેખાય છે અને સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં પૃથ્વી આદિ ભૂતોની સાથે સંબંધ થયા વિના નગર આદિ દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મા પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી રહિત છતાં પણ દેખાય છે.[૫૨] પરમાત્મામાં દૃશ્ય કે દ્રષ્ટા કાંઈ નથી, કેવળ ચૈતન્યપણું જ છે, તો પણ તેમાં બ્રહ્મા પ્રતીત થાય છે.[૫૩] મનનું રૂપ સંકલ્પમાત્ર જ છે. તે પૃથ્વી આદિથી જોડાયેલું નથી અને જે મન છે તે જ બ્રહ્મા કહેવાય છે. માટે બ્રહ્મા પરમાત્માના સંકલ્પરૂપ પુરુષ છે. એમાં પૃથ્વી આદિ કાંઈ જ નથી.[૫૪] જેમ ચિત્રનો આરંભ કર્યો રહેલાં ચિતારાના મનમાં દેહ વિનાની પૂતળી ખડી થાય છે, તેમ પરમાત્મામાં મન ખડું થાય છે અને તે જ બ્રહ્મરૂપે ભાસે છે.[૫૫] જે પરમાત્મા ચિદાકાશરૂપ છે, કેવળ છે, અને આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે, તે જ પરમાત્મા અજ્ઞાનને લીધે જાણે આકારવાળા અને પુરુષ જેવા જોવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં તો વાંઝણીના પુત્રની પેઠે તે પરમાત્માને દેહ જ નથી.[૫૬]

चिद्व्योमकेवलमनंतमनादिमध्यं ब्रह्मेति भाति निजचित्तवशात् स्वयंभूः । आकारवानिव पुमानिव वस्तुतस्तु वंध्यातनूज इव तस्य तु नास्ति देहः ॥ ५६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'આદ્યસૃષ્ટિકર્તૃવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો*

મનઃસંકલ્પથી થયેલું જગત મિથ્યા છે

॥ राम उवाच ॥

एवमेव मनः शुद्धं पृथ्व्यादिरहितं त्वया ।
मनो ब्रह्मेति कथितं सत्यं पृथ્व्यादिवर्जितम् १

રામ બોલ્યાઃ–પૃથ્વી આદિથી રહિત અને શુદ્ધ જે મન છે તે જ બ્રહ્મા છે, એમ તમે કહી ગયા. તો એ વાત અનુભવમાં આવે છે. બ્રહ્મા મનરૂપ હોવાથી તેમનું શરીર પૃથ્વી આદિથી બનેલું હોવું જ જોઈએ નહિ.[૧] પરંતુ મારાં, તમારાં તથા બીજાં પ્રાણીઓનાં શરીરોની ઉત્પત્તિમાં જેમ પૂર્વજન્મની વાસનાઓ કારણરૂપ છે, તેમ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં પણ તેમના પૂર્વજન્મની વાસનાઓ શા માટે કારણરૂપ ન હોય ? એ વિષે તમે મને કહો.[૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જેને ભોગવવાનાં પૂર્વકર્મોવાળો પૂર્વદેહ હોય, તેને આ દેહની ઉત્પત્તિ થવામાં પૂર્વદેહની વાસનાઓ કારણરૂપ હોય છે. પણ બ્રહ્માને તો પૂર્વદેહ જ ન હતો અને તેને લીધે તેમને પૂર્વનું કાંઈ કર્મ જ ન હતું, એટલે પછી બ્રહ્માને પૂર્વદેહની વાસનાનો ઉદય તથા શરીરનો જન્મ ઘટે જ કેવી રીતે ?[૩,૪] આથી બ્રહ્માનું શરીર સહાયતા આપનારાં કારણો વિના જ પ્રકાશે છે, અથવા આપણી કલ્પનારૂપ કારણને

* આ ત્રીજા સર્ગમાં બ્રહ્મા મનરૂપ છે અને સઘળું જગત તેમના સંકલ્પથી જ થયું છે; માટે જગત મનોરાજ્યની પેઠે મિથ્યા છે, એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

લીધે જ પ્રકાશે છે. યથાર્થ જ્ઞાનવાળા એ બ્રહ્મા તો પોતાના કારણરૂપ ચિદાકાશથી ભિન્નરૂપ જ નથી. હે રામ! અજન્મા અને સ્વયંભૂ એવા એ બ્રહ્માનો જ દેહ છે તે લિંગદેહ જ છે, એમનો ભૂતમય એવો સ્થૂલ દેહ નથી.[૫,૬]

રામ બોલ્યાઃ–સર્વ પ્રાણીઓને લિંગદેહ અને સ્થૂલદેહ, એમ બે દેહ છે; ત્યારે બ્રહ્માને એક લિંગદેહ જ છે, તો તેનું કારણ શું?[૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–સઘળાં પ્રાણીઓનાં શરીર પંચ મહાભૂતોવાળાં છે, તેથી તેમને બબ્બે દેહ છે. બ્રહ્મા તો સહકારી કારણથી રહિત છે, તેથી તેમને એક લિંગદેહ જ છે.[૮] બ્રહ્મા સઘળાં પ્રાણીઓના મૂળકારણરૂપ છે, પણ બ્રહ્માનું કોઈ કારણ નથી, આથી બ્રહ્મા એક દેહવાળા જ છે.[૯] પ્રથમ પ્રજાપતિ એવા એ બ્રહ્માનો દેહ ભૂતમય નથી. ચિદાકાશરૂપ એ બ્રહ્મા કેવળ લિંગદેહવાળા જ છે.[૧૦] બ્રહ્મા ચિદાકાશરૂપ છે, માત્ર ચિત્તરૂપ શરીરવાળા છે અને પૃથ્વી આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી. માટે તે આદ્ય પ્રજાપતિથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. તે સઘળી પ્રજાઓ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે, અને બ્રહ્માના સંકલ્પ વિના બીજા કોઈ પણ કારણોથી તે ઉત્પન્ન થતી નથી. બ્રહ્મા જેમ બ્રહ્મરૂપ છે, તેમ સઘળી પ્રજાઓ પણ બ્રહ્મરૂપ છે; કારણ કે જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે, તે તે રૂપ જ હોય છે, એવો સઘળાઓનો અનુભવ છે.[૧૧,૧૨] જીવ પણ એ રીતે ઉપાધિથી બ્રહ્માનો ચિત્તમાત્ર જ છે અને બ્રહ્માની પેઠે પરમ બોધરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે. તે પૃથ્વી આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરપણાને કદી પામતો નથી.[૧૩] ચિત્તરૂપી દેહવાળા અને અહંભાવના ઉદયસ્થાન એવા બ્રહ્મા સંસારમાં વ્યવહાર કરનારાં સઘળાં પ્રાણીઓનું પૂર્વરૂપ છે.આમ જેમ વાયુથી ઉત્પન્ન થતી ચલનરૂપ સૃષ્ટિ વાયુથી જુદી નથી, તેમ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સૃષ્ટિ પણ બ્રહ્માથી જુદી નથી. તે બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૧૪,૧૫] પ્રાતિભાસિક શરીરવાળા બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સૃષ્ટિ પણ પ્રાતિભાસિક શરીરવાળી જ છે અને તે આપણને સાચી હોય એમ લાગે છે.[૧૬] તમને સ્વપ્નમાં તે સ્વપ્નથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીની સાથે થયેલું સુરત પ્રાતિભાસિક છતાં પણ ક્રિયા થવાથી જેમ સાચું લાગે છે, તે જ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ પ્રાતિભાસિક છે, છતાં પણ ક્રિયા થવાથી તે સાચી લાગે છે.[૧૭] પૃથ્વી આદિથી રહિત, ચિદાકાશમય આકૃતિવાળા, પ્રાણીઓના સ્વામી અને પુરુષ જેવી આકૃતિવાળા બ્રહ્મા સ્થૂલદેહથી રહિત હોવા છતાં પણ જાણે તે સ્થૂલ દેહવાળા હોય એવા જણાય છે.[૧૮] એ બ્રહ્મા પરમાત્માના સંકલ્પરૂ[illegible] છે, તેથી તે જગતની પેઠે કર્માધીન નથી. આથી [illegible] જન્મતા નથી, તેમ મરતા પણ નથી.[૧૯] સંકલ્પથ[illegible] થયેલા પુરુષરૂપ અને પૃથ્વી આદિથી રહિત શરીરવાળા, એ બ્રહ્મા કેવળ ચિત્તમાત્ર જ છે અને [illegible] સઘળાં બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે.[૨૦] [illegible] જે પ્રકારથી એ બ્રહ્માનો સંકલ્પ પ્રફુલ્લિત થાય છે, તે તે પ્રકારથી આ જગત પ્રકટ થતું આવે છે. જેમ તમારા સંકલ્પથી કોઈ સમયે પર્વત ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે[૨૧] આ જગત પ્રાતિભાસિક છે; તો પણ તેનું પ્રાતિભાસિક રૂપ દૃઢ રીતે ભૂલી જવાય છે, તો જેમ ખોટો પ્રાતિભાસિક પિશાચ ભૂલને લીધે સ્થૂલશરીરવાળો દેખાય છે, તેમ તે જગત પણ પૃથ્વી આદિથી બનેલા સ્થૂલ શરીરવાળું દેખાય છે. બ્રહ્મા તો માયાવિશિષ્ટ પરમાત્માના પ્રથમ સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી તે શુદ્ધ જ્ઞાનવાળા છે. આપણે પ્રાતિભાસિક રૂપને ભૂલી ગયા છીએ, તેમ એ પોતાના પ્રાતિભાસિક રૂપને ભૂલી જતા નથી.[૨૨,૨૩] આ સ્થૂલદેહની ભ્રાંતિરૂપ ચુડેલ ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે અસત્ય છે અને જડપણારૂપ ખોટા ભ્રમને આપનારી છે, તે એ કારણને લીધે બ્રહ્માને વળગતી નથી.[૨૪] બ્રહ્મા પૃથ્વી આદિમય નથી પણ

નોમાત્ર જ છે. માટે તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલું ॥ જગત પણ મનોમાત્ર જ છે. જે જેનાથી ઉત્પ- ન્ન થયું હોય છે તે તેના રૂપ જ હોય છે.[૨૫] જેમ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં કર્મ આદિ કારણો નથી, તેમ બ્રહ્માથી થયેલ આ જગતની ઉત્પતિમાં પણ કર્મ આદિ કોઈ પણ કારણો નથી.[૨૬] આથી કાર્યની કારણથી જરા પણ વિલક્ષણતા નથી. કારણ જેવું શુદ્ધ છે, તેવું જ કાર્ય પણ શુદ્ધ છે.[૨૭] જગત-માં કાર્ય–કારણપણું જરા પણ ઘટતું નથી. જેવું પરબ્રહ્મ છે તેવું જ બ્રહ્માંડ છે.[૨૮] જે પરબ્રહ્મ છે મનપણાને પામીને જગતને રચે છે, માટે જગત શુદ્ધ આત્માથી અભિન્ન જ છે. જેમ દ્રવપણું પાણીથી અભિન્ન છે, તેમ જગત પણ પરબ્રહ્મથી અભિન્ન છે.[૨૯] આપણે જેમ સંકલ્પના નગરને ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, તેમ પરમાત્માનું મન પણ આ વિસ્તારવાળા ખોટા જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.[૩૦] જેમ રજ્જુમાં સર્પપણું નથી, તેમ જગત ભૂતમયપણું નથી. આથી બ્રહ્મા આદિ જ્ઞાની પુરુષો જગતમાં કોઈ પણ રીતે મોહરહિત જ રહે છે.[૩૧] વાસ્તવિક રીતે તો જ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં પ્રાતિભાસિક પ્રપંચ પણ નથી, ત્યારે સ્થૂલ પ્રપંચની વાત જ શી કરવી?[૩૨] પરમાત્માના મનરૂપી ગુણે બ્રહ્માનો આકાર ધાર્યો છે, તેના મનોસ્વરૂપ આ જગત ભ્રાંતિથી સાચા જેવું જણાય છે.[૩૩] પરમાત્માનું જે મન છે તેજ બ્રહ્મા છે, માટે બ્રહ્મા પરમાત્માના સંકલ્પરૂપ છે. એ બ્રહ્મા પોતાના મનથી સંકલ્પને વિસ્તીર્ણ કરીને આ જગતને રચે છે.[૩૪] બ્રહ્મા મનનું રૂપ છે અને જગત બ્રહ્માનું રૂપ છે માટે તેમણે બનાવેલા આ જગતમાં પૃથ્વી આદિ કાંઈ છે જ નહિ જે પૃથ્વી આદિ દેખાય છે, તે કેવળ કલ્પિત જ છે.[૩૫] જેમ કમળકાકડીની અંદર જે કમળ રહે છે, તે કમળકાકડીરૂપ જ છે, તેમ મનની અંદર જે જગત રહે છે, તે મનરૂપ જ છે. મનને અને જગતને કદી કોઈ જુદાં પાડી શકયું નથી જેમ તમારા પોતાના અનુભવ પ્રમાણે તમારું સ્વપ્ન, તમારો સંકલ્પ અને તમારું મનોરાજ્ય એ સઘળું તમારા મન-માંજ છે, તેમ આ સઘળું દૃશ્ય જગત પણ મન-માંજ છે.[૩૬।૩૭] જેમ ચિત્તની કલ્પનામાં રહેલો પિશાચ, ભ્રાંતિથી પ્રત્યક્ષ દેખાઈને બાળકને મારી નાખે છે, તેમ ચિત્તમાંજ રહેલી આ દૃશ્યરૂપી ચુડેલ ભ્રાંતિથી પ્રત્યક્ષ દેખાઈને જોનારાને મારી નાખે છે.[૩૮] બીજની અંદર રહેલો અંકુર જેમ દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને બહાર પ્રફુલ્લિત કરે છે, તેમ મનની અંદર રહેલું જગત ભ્રાંતિરૂપ કારણ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને બહાર પ્રફુલ્લિત કરે છે[૩૯] જો દૃશ્ય(જગત)રૂપી દુઃખ સાચું હોય તો તે કદી પણ શાંત થાય નહિ. જો તે શાંત ન થાય, તો દ્રષ્ટાને કેવળપણું પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ, પણ જો દૃશ્ય શાંત થાય તો દ્રષ્ટામાં દ્રષ્ટાપણું કહાય સાચું હોય તો પણ શાંત થાય. તો પછી તે ખોટું છે ને શાંત થાય એમાં તો કહેવું જ શું? દ્રષ્ટાનું દ્રષ્ટાપણું શાંત થાય એ જ એનો મોક્ષ છે, એમ કહેવામાં આવે છે[૪૦]

सर्वेन शाम्यति कदाचन दृश्यदुःखं दृश्ये त्वशाम्यति न बोद्धरि केवलत्वम् । दृश्ये त्वसंभवति बोद्धरि बोद्धभावः शाम्येत्स्थितोऽपि च तदस्य विमोक्षमाहुः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'બંધહેતુવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત.

સર્ગ ૪ થો×

સત્સંગવર્ણન, સાયંકાળ તથા પ્રાતઃકાળ-નું વર્ણન અને ઉપદેશનો આરંભ

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

कथयत्येवमुद्दामवचने मुनिनायके ।
श्रोतुमेकरसे जाते जने मौनमुपस्थिते ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–ઉદ્દામ વચનોવાળા

× આ ચોથા સર્ગમાં ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યા પછી

મુનિવર વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા અને તે સાંભળવાને માટે તલ્લીન થયેલા લોકો ત્યાં મૌન ધરીને બેઠા હતા![1] ત્યાં લોકોએ એકાગ્રતાને માટે શરીરોનું ચલન પણ બંધ કર્યું હતું; તેથી તેમનાં આભરણોની ઘૂઘરીઓના શબ્દો પણ બંધ પડી ગયા હતા. ત્યાં પાંજરાઓમાં બેઠેલાં હારીત પક્ષીઓ તથા પોપટો પણ પોતાની રમત બંધ કરીને સાંભળતા હતા.[2] લલનાઓ પણ પોતાના વિલાસોને બંધ કરીને બેસી રહી હતી અને સઘળી રાજસભા જાણે ચિત્રમાં આલેખેલી હોય તેમ સ્થિર થઈને બેઠી હતી.[3] ત્યારે દિવસ માત્ર બે ઘડી બાકી રહ્યો હતો, તડકો મંદ પડી ગયો હતો, સૂર્યનાં કિરણો અલ્પ થઈ ગયાં હતા અને લોકોના વ્યવહારો પણ ઓછા બની ગયા હતા. પ્રફુલ્લિત થયેલા કમળોના સુગંધોથી પુષ્ટ થયેલા વાયુઓ ત્યાં જાણે કથા શ્રવણ કરવા આવતા હોય તેમ તે મંદ મંદ વાવા લાગ્યા હતા.[૪,૫] ત્યાં સાંભળેલા વિષયનું જાણે મનન કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમ સૂર્યનારાયણ પણ જગતમાં ફરવાની ખટપટ છોડી દઈને અસ્તાચળના નિર્જન સ્થળમાં ગયા હતા.[૬] જ્ઞાનની વાર્તાના શ્રવણથી જેવી અંદર શીતળતા થાય, તેવી શીતળતાવાળી ઝાકળ ત્યારે વનની ભૂમિઓમાં પડવા લાગી હતી.[૭] જેમ સાવધાનપણે સાંભળવાને માટે શ્રોતાઓની હેરફેર ઓછી થઈ ગઈ હતી, તેમ સઘળી દિશાઓમાં સઘળા લોકોની હેરફેર પણ ઓછી થઈ ગઈ હતી. જેમ વસિષ્ઠમુનિનું ભાષણ સાંભળવા સારુ સઘળા શ્રોતાઓના કંઠો ઉત્કંઠાથી લાંબા થયા હતા, તેમ સઘળા પદાર્થોની છાયાઓ પણ લાંબી થઈ હતી.[૮–૯] તેવામાં દ્વારપાળ દશરથરાજાની પાસે આવ્યો અને તેણે નમ્ર થઈને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે,

સભાના ઊઠવા (સાયંકાળ)નું, રાત્રિનું અને પ્રાતઃકાળે પાછા સમાગમનું વર્ણન કરી ઉપદેશનું પ્રકરણ ચલાવવામાં આવશે.

'હે મહારાજ! નાહવાનો અને દેવતાઓની તથા બ્રાહ્મણોની પૂજા કરવાનો સમય બહુ વીતી ગયો છે.' એ સાંભળી મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિએ પોતાના મધુર ભાષણને બંધ કરીને કહ્યું કે, 'હે મહારાજ! આજ તો આટલે સુધી જ સાંભળો,[૧૦,૧૧] બીજું જે કહેવાનું છે તે કાલે પ્રાતઃકાળે કહીશ.' એટલુ બોલીને તે ચૂપ થઇ ગયા. વસિષ્ઠમુનિનાં એ વચન સાંભળીને દશરથરાજાએ કહ્યું 'ભલે એમ હો.' પછી રાજાએ કલ્યાણની વૃદ્ધિને સારુ દેવર્ષિઓની, મુનિઓની તથા બ્રાહ્મણોની પુષ્પોથી, પાદ્યોથી, અર્ઘ્યોથી, સન્માનોથી અને દક્ષિણાઓથી પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરી.[૧૨–૧૩] પછી રાજમંડળ તથા મુનિમંડળ સાથે તે સઘળી સભા ત્યાંથી ઊઠી. તે વખતે એ સ્થાનકમાં વેરાયેલાં રત્નોના સમૂહની પ્રભાના કુંડાળાથી સઘળાઓનાં મુખો છવાઈ ગયાં.[૧૪] ત્યાં એકબીજાને એકબીજાનાં અંગો અડકવાથી બાજુબંધોનો અને કંકણોનો ધ્વનિ જામી રહ્યો, શરીરોમાં ઉપર પહેરેલાં તથા નીચે પહેરેલાં સોનેરી વસ્ત્રોની કાંતિ હારોના ભારથી દબાઈ ગઈ.[૧૫] સર્વનાં માથાંઓના મુકુટો પર વિશ્રાંતિ પામેલા અને તે સમયે જાગેલા ભ્રમરાઓ ગુંજરાવ કરવા લાગ્યા અને તે શ્યામ રંગના હોવાથી જાણે કેશ જ ગુંજારવ કરતા હોય એમ જણાવા લાગ્યું.[૧૬] જેમનાં સુવર્ણનાં આભરણોના પ્રકાશથી દિશાઓનાં મુખો ઝળાંઝળાં થઈ ગયાં હતાં અને જેમની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વસિષ્ઠમુનિની વાણીના અર્થ બુદ્ધિમાં ઠરી જવાને લીધે સારી રીતે શાંત થઈ ગઈ હતી, એવા દેવતાઓ આકાશમાં ગયા અને મનુષ્યો પોતપોતાનાં સ્થાનકોમાં ગયા. તે સઘળાઓએ પોતપોતાને ઘેર જઇને દિવસ સંબંધી કાર્યો કર્યાં.[૧૭–૧૮] એવામાં સૌ લોકોથી અળગી પડેલી યુવાન સ્ત્રી જેમ ઘરમાં જોવામાં આવે, તેમ લોકોના પ્રચારથી અળગી પડેલી કાળી રાત્રિ સર્વ સ્થળોમાં દેખાવા લાગી.[૧૯] સૂર્યનારાયણ

જાણે અનુક્રમે સર્વને પ્રસન્ન કરવારૂપ સત્પુરુષોના નિયમને પાળવા ધારતા હોય, તેમ દેશાંતરમાં પ્રકાશ કરવાને ગયા.[૨૦] ચારે બાજુ તારાઓના સમૂહને ધારણ કરનારી સંધ્યા પ્રગટ થઈ અને તે જાણે પ્રફુલ્લિત થયેલાં ખાખરાનાં વનોવાળી વસંતની શોભા ભોગી હોય તેમ જણાવા લાગી.[૨૧] જેમ નિર્મળ વૃત્તિઓ નિદ્રાથી ઘેરાયેલા ચિત્તમાં લીન થવા લાગે, તેમ પક્ષીઓ શાખાઓનાં અગ્રોમાં, આસોપાલવોનાં અગ્રોમાં, દર્ભોનાં અગ્રોમાં, ગામનાં દેવવૃક્ષોમાં અને મોટાં મોટાં ઘરોમાં લીન થવા લાગ્યાં.[૨૨] કાંઈક કાંઈક કેસરના રંગ જેવી લાગતી સૂર્યની કાંતિથી શણગારેલાં વાદળાંઓરૂપી પીળાં વસ્ત્રોવાળો જણાતો, તારાઓરૂપી હારવાળો અને ઉત્તમ શોભાવાળો અસ્તાચળ, જાણે પોતાના જેવી જ શોભાવાળા આકાશની સાથે મળી ગયો હોય એમ દેખાવા લાગ્યો.[૨૩] સંધ્યાદેવી લોકોએ કરેલી પૂજાનો સ્વીકાર કરીને પાછી વળ્યા બાદ પિશાચ સરખાં રૂપવાળા અંધકારો પ્રગટ થવા લાગ્યા.[૨૪] ઝાકળની કણિકાઓને ઝરનારો, વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓને જરા જરા કંપાવતો, કોમળતાવાળો અને કુમુદોની પ્રફુલ્લિત સ્થિતિની સૂચના આપતો શીતળ પવન વાવા લાગ્યો.[૨૫] જેમ લાંબા લાંબા કાળા કેશવાળી અને આંસુઓથી ઘેરાયેલી દ્રષ્ટિઓવાળી વિધવા સ્ત્રીઓ અત્યંત અંધપણું પામી જાય છે, તેમ લાંબા લાંબા શ્યામ અંધકારવાળી અને ઝાકળથી ઘેરાયેલા તારાઓવાળી દિશાઓ અત્યંત અંધપણું પામી હતી.[૨૬] પોતાના તેજરૂપી દૂધના પ્રવાહથી બ્રહ્માંડને ભરપૂર કરતો અને અમૃતમય આકારવાળો ચંદ્રરૂપી ક્ષીરસાગર આકાશમાં ફેલાવા લાગ્યો.[૨૭] જેમ જ્ઞાનની કથાઓને સાંભળનારા રાજાના ચિત્તમાંથી અજ્ઞાન ક્યાંય પલાયન કરીને અદૃશ્ય થઈ જાય, તેમ આકાશમાંથી અંધકારના સમૂહો પણ ક્યાંય પલાયન કરીને અદૃશ્ય થઈ ગયા.[૨૮] ઋષિઓ, રાજાઓ મુનિઓ અને બ્રાહ્મણોનાં ચિત્તમાં જેમ વસિષ્ઠ મુનિના ઉપદેશોએ વિશ્રામ કર્યો, તેમ તેમણે પણ પોતપોતાનાં સ્થળોમાં વિશ્રામ કર્યો.[૨૯] પછી ગાઢ અંધકારથી ભરપૂર હોવાને લીધે પ્રથમ યમના શરીર જેવી લાગેલી રાત્રિ ધીરે ધીરે જતી રહી અને ઘણા ઝાકળવાળો પ્રાતઃકાળ આવ્યો. આકાશમાં પુષ્પવૃષ્ટિની પેઠે પ્રકાશતા તારાઓ જાણે પ્રભાતના પવનથી ઊડી ગયા હોય, તેમ અદૃશ્ય થઈ ગયા. મહાત્માઓનાં મનમાં જેમ પોતાના સ્વરૂપના પ્રકાશથી નવી એવી વિવેકની વૃત્તિ ઉદય પામે તેમ આકાશમાં પોતાના પ્રકાશથી લોકોનાં ચક્ષુઓને ઉઘાડનારો પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય પ્રકટ જણાવા લાગ્યો.[૩૦–૩૨] કાંઈક કાંઈક કેસરના રંગ જેવી લાગતી સૂર્યનારાયણની કાંતિએ શણગારેલાં વાદળાંઓરૂપી પીળાં વસ્ત્રવાળો જણાતો, તારાઓરૂપી હારવાળો અને અને ઉત્તમ શોભાવાળો ઉદયાચળ જાણે પોતાના જેવી જ શોભાવાળા આકાશની સાથે મળી ગયો હોય એમ દેખાવા લાગ્યો.[૩૩] દેવલોકો અને મનુષ્યલોકો પ્રાતઃકાળની ક્રિયાઓને આટોપી લઈને આગલા દિવસની જેમ સભામાં આવ્યાં. પાછલે દિવસે જે ક્રમથી સભા બેઠી હતી, તેજ ક્રમથી તે દિવસે પણ સઘળી સભા બેઠી અને જેમ પવનથી મુક્ત થયેલું સરોવર સ્થિર થઈ જાય, તેમ તે સ્થિર થઈ ગઈ.[૩૪,૩૫] પછી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં રામચંદ્રજીએ સર્વ ભાષણકર્તાઓમાં ઉત્તમ એવા મહામુનિ વસિષ્ઠને નીચે પ્રમાણે મધુર વાણીથી પૂછ્યું.[૩૬]

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! મન આ સઘળી લોકરૂપી લતાને વિસ્તારનારું છે, તો તેનું રૂપ કેવું છે? એ મને સ્પષ્ટ રીતે કહો.[૩૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! મન આકાશની પેઠે શૂન્ય છે અને જડ આકારવાળું છે. તેનું નામમાત્ર વિના બીજું કાંઈ પણ રૂપ જોવામાં આવતું નથી.[૩૮] હે રામ! એ મનનું રૂપ બહાર કે

હૃદયમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય એવું નથી, તો પણ એ મન આકાશની પેઠે સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપી રહ્યું છે. ક્ષણે ક્ષણે સંકલ્પો કરનારા એ મનમાંથી ઝાંઝવાનાં પાણી જેવું અને બીજા ચંદ્રની ભ્રાંતિ જેવું આ સઘળું જગત ઉત્પન્ન થયું છે. પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવા જતાં વચમાં તે તે પદાર્થોનો જે આકાર સ્ફુરે છે, તે આકાર જ લોકોનું મન કહેવાય છે. મનનું બીજું કાંઈ સ્વરૂપ નથી.[૩૯-૪૧] અથવા નિરાકાર ચૈતન્યનો પદાર્થોરૂપે જે અધ્યાસ છે, તે જ મન કહેવાય છે; એ વિના બીજું કાંઈ પણ મનનું સ્વરૂપ નથી.[૪૨] જે સંકલ્પ થાય છે તે જ મન છે. જેમ દ્રવ જળથી જુદો પડતો નથી અને ચલન વાયુથી જુદું પડતું નથી, તેમ મન સંકલ્પથી જુદું પડતું નથી.[૪૩] જ્યાં જ્યાં સંકલ્પ ઊઠે છે, ત્યાં ત્યાં તેવા આકારથી મન જ ગોઠવાય છે, એમ સમજવું. સંકલ્પને અને મનને આજ દિવસ સુધી કોઇએ પણ જુદાં પાડ્યાં નથી.[૪૪] પદાર્થોનો પ્રતિભાસ ખરો હો કે ખોટો હો, તો પણ તે પ્રતિભાસ મનનું સ્વરૂપ જ છે અને એ મન જ લિંગ શરીરવાળા બ્રહ્મા કહેવાય છે, એમ તમે સમજો.[૪૫] એ મનરૂપી બ્રહ્મા પોતાનામાં રહેલા સૂક્ષ્મ જગતને લાંબા કાળના પરિચયને લીધે સ્થૂળ માની લે છે, એ જ તેનું સ્રષ્ટાપણું છે.[૪૬] એવી રીતે મનના સર્જેલા દૃશ્યપદાર્થનાં પણ અવિદ્યા, સંસૃતિ, ચિત્ત, મન, બંધ, મળ અને તમ, એ નામો કહેવાઈ શકે છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.[૪૭] દૃશ્યપદાર્થ વિના બીજું કાંઈ પણ મનનું પ્રત્યક્ષ રૂપ નથી. પરંતુ એ દૃશ્યપદાર્થ તો ઉત્પન્ન જ થયો નથી, એમાં હું પાછળથી કહીશ.[૪૮] જેમ કમળના સૂક્ષ્મ બીજમાં કમળનો આખો વેલો રહે છે, તેમ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યની અંદર જ આ સઘળું દૃશ્યજગત રહ્યું છે.[૪૯] જેમ દેખાવ એ પ્રકાશનો સ્વભાવ છે, ચપળપણું એ વાયુનો સ્વભાવ છે અને દ્રવપણું એ જળનો સ્વભાવ છે, તેમ દૃશ્યપણું એ દ્રષ્ટાનો સ્વભાવ છે.[૫૦] જેમ બાજુબંધની સત્તા સુવર્ણની સત્તાથી જુદી નથી, જેમ ઝાંઝવાનાં જળની સત્તા કિરણોની સત્તાથી જુદી નથી અને જેમ સ્વપ્નની ભીતિની સત્તા સ્વપ્નથી જુદી નથી, તેમ દૃશ્યની સત્તા દ્રષ્ટાથી જુદી નથી.[૫૧] આમ દ્રષ્ટામાં દૃશ્યપણું સ્વભાવરૂપે રહ્યું છે અને તે તમારા ચિત્તરૂપી દર્પણના મેલરૂપ છે. માટે, તેને પણ હું હવે તુરત લૂછી નાખું છું. જ્યારે દૃશ્યની જુદી સત્તા માનવામાં આવે જ નહિ ત્યારે દૃશ્યના અભાવને લીધે દ્રષ્ટામાં દ્રષ્ટાપણું રહે નહિ. આ પ્રમાણે દૃશ્ય મિથ્યા થાય છે, એટલે સત્ય એવા આત્માને કેવળપણું પ્રાપ્ત થાય, એમ સમજવું.[૫૨,૫૩] જેમ વાયુનું હાલવુંચાલવું બંધ પડે છે, એટલે પાંદડાં આદિ પણ હાલતાંચાલતાં બંધ પડે છે, તેમ કૈવલ્યના બોધથી ચિત્ત કેવળ આત્મારૂપ થાય છે, એટલે ચિત્તનું ચલન પણ બંધ પડે છે; તેથી રાગ અને દ્વેષ આદિ વાસનાઓ પણ બંધ પડી જાય છે.[૫૪] દિશાઓ, પૃથ્વી અને આકાશ આદિ કોઈ પ્રકાશયોગ્ય પદાર્થ નહિ રહે, તો પ્રકાશનું રૂપ નિર્મળ થાય છે. તેમજ હું, તું અને જગતરૂપ દૃશ્યોનો અભાવ થાય છે, તો નિર્મળ સ્વરૂપવાળા દ્રષ્ટાનો પણ તેવો જ શુદ્ધ કેવળીભાવ (કેવળપણું) થાય છે.[૫૫,૫૬] પર્વત આદિ પદાર્થોનું પ્રતિબિંબ નહિ પડવાથી દર્પણને તેનું સ્વરૂપાત્મક કેવળપણું રહે છે, તેમ જ હું, તું અને જગત આદિ દૃશ્યનો ભ્રમ શાંત થતાં દ્રષ્ટાપણાથી રહિત થયેલા આત્માનું પણ કેવળપણું થાય છે.[૫૭,૫૮]

રામ બોલ્યાઃ—જો દૃશ્ય ન જ હોય તો આત્મા કેવળપણું પામે; પણ દૃશ્ય તો પ્રત્યક્ષ રીતે સત્તાવાળું જોવામાં આવે છે અને જે સત્ હોય તેનો અભાવ હોય નહિ. અનેક પીડાઓ આપનાર આ દૃશ્યનો અભાવ થવાની વાત અમારા અનુભવમાં આવતી નથી.[૫૯] માટે હે બ્રહ્મન્ ! મનથી સંસારની ભ્રાંતિ આપનારી આ

ઃખના સમૂહોને આપનાર આ દશ્યરૂપી વિષૂચિકા શી રીતે શાંત થાય ?[૬૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! આ દશ્યરૂપી પિશાચની શાંતિને માટે હું તમને આ મંત્રરૂપ ઉપદેશ કહું છું, તમે તે સાંભળો. એથી એ પિશાચ સારી પેઠે મરણતોલ થઈ નાશ પામશે. જે હોય છે, તેનો કદી પણ નાશ થતો નથી. માટે દશ્યપદાર્થ જો હોય તો તેનો નાશ સંભવે નહિ. કદાચ તે પદાર્થ અંતર્ધાન થઈ જાય તો પણ તે હૃદયની અંદર બીજરૂપે રહે, એટલે તે બીજથી ચિદાકાશમાં દશ્યતા પાછી ઉત્પન્ન થાય અને લોકો પર્વતો તથા આકાશ આદિ આકારવાળા પ્રપંચરૂપ પ્રબળ દોષને ઉત્પન્ન કરે.[૬૧-૬૩] આમ દશ્ય જો બીજરૂપે પણ રહેતું હોય, તો કોઈને પણ મોક્ષ થવાનો સંભવ નથી—એ દોષ આવી પડે. પણ આપણે તો જીવન્મુક્ત થયેલા દેવર્ષિઓને તથા મુનિઓને પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ. આમ દશ્ય બીજરૂપે પણ રહેતું નથી, એમ સમજો.[૬૪] જો આ જગત આદિ પદાર્થ બીજરૂપે પણ રહેતો હોય, તો કોઇનો પણ મોક્ષ થવો સંભવિત નથી; કારણ કે દશ્ય પદાર્થ ગમે તો બહાર હોય કે ગમે તો અંદર હોય તો પણ તેની સ્થિતિ કેવળ નાશ કરે છે.[૬૫] આથી હે રામ ! બીજા વાદીઓને અત્યંત ભયંકર લાગે એવી આ એક પ્રતિજ્ઞા હું કરું છું, તે તમે સાંભળો. એ પ્રતિજ્ઞા હવે ઉત્તરગ્રંથથી તમારા હૃદયમાં ઊતરશે.[૬૬] આ આકાશ આદિ ભૂતો, હું, અને તું ઇત્યાદિરૂપ જે જગત શબ્દનો અર્થ છે, તે કાંઈ પણ નથી.[૬૭] આપણી આગળ જે કાંઈ દશ્ય જોવામાં આવે છે, તે સઘળું અજર, અમર અને અવ્યય પરબ્રહ્મ જ છે.[૬૮] આ સઘળો દશ્ય પ્રપંચપૂર્ણ અને શાંત એવા પરબ્રહ્મમાં પૂર્ણરૂપે જ પ્રસરે છે અને શાંતરૂપે જ રહે છે. જેમ આકાશમાં જ ઉદય પામેલું ઘટાકાશ આકાશરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્મમાં જ ઉદય પામેલો જીવ બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૬૯] દશ્ય, દ્રષ્ટા કે દર્શન એ કોઇની સત્તા બ્રહ્મથી જુદી નથી. જે બ્રહ્મ છે તે શૂન્ય નથી, જડ નથી અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત પણ નથી. માટે તે વ્યાપક શાંત જ છે.[૭૦]

રામ બોલ્યાઃ—હે પ્રભો ! આ તો વાંઝણીનો પુત્ર પર્વતનો ભૂકો કરી નાખે, સસલાનું શિંગડું નાદ કરવા લાગે, શિલા હાથ લાંબા કરીને નાચવા લાગે, રેતીમાંથી તેલ નીકળે, પથરાની પૂતળીઓ ભણવા લાગે અને ચિત્રમાં આલેખેલાં વાદળાં ગર્જના કરવા લાગે તેના જેવી વાત છે.[૭૧,૭૨] જરા, મરણ તથા દુઃખો આદિથી ભરપૂર અને પર્વતો તથા આકાશ આદિવાળું આ જે જગત પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે કાંઈ છે જ નહિ એમ આપ મારી આગળ કેવી રીતે કહો છો ?[૭૩] હે બ્રહ્મન્ ! આ જગત જે રીતે વ્યવસ્થિત નથી, જે રીતે ઉત્પન્ન થયું નથી અને જે રીતે છે જ નહિ, તે સઘળી રીતિઓ કહો, એટલે મને એ વિષયનો નિશ્ચય થાય.[૭૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ— હે રાઘવ ! મારું બોલવું કાંઈ અસંબદ્ધ નથી. તે યથાર્થ જ છે. જેમ વાંઝણીનો પુત્ર ચીસો પાડે છે, તેમ આ જગત પણ મિથ્યા છતાં જોવામાં આવે છે. હું તેનું કારણ કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૭૫] આ જગત ખરી રીતે તો સૃષ્ટિના આરંભમાં થયું જ નથી, તેથી વર્તમાનકાળમાં પણ તેનો અભાવ જ છે. જેમ મનને લીધે સ્વપ્ન આદિમાં નગર જોવામાં આવે છે, તેમ મનને લીધે જ આ જગત જોવામાં આવે છે.[૭૬] મિથ્યાસ્વરૂપવાળું મન જ સૃષ્ટિના આરંભમાં ઉત્પન્ન થયું નથી, ત્યારે જગત તો કેમ જ ઉત્પન્ન થયું હોય ? આ વાત તમારા અનુભવમાં આવે એવી રીતે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૭૭] મન મિથ્યા છે, છતાં ખરા જેવું જણાય છે. જેમ સ્વપ્ન બીજા સ્વપ્નને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ એ મન આ વિનાશી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.[૭૮] એ મન પોતાની ઇચ્છાથી પોતાની મેળે જ સ્થૂલદેહની

કલ્પના કરે છે અને લાંબા કાળની ભાવનાથી વૃદ્ધિ પામેલા એ સંકલ્પથી જ આ ઇન્દ્રજાળ ઊભી થઈ છે.[૭૯] એકલું મન જ પોતે ચંચળ શક્તિવાળું છે, તેથી તે ચાલે છે, ફરક્યા કરે છે, કૂદકા માર્યા કરે છે, ચાલ્યા કરે છે, માગે છે, ભમે છે, ડૂબે છે, સંહારે છે, સંસારીપણું ભોગવે છે અને મોક્ષરૂપ ઉત્કર્ષને પણ પામે છે.[૮૦]

स्फुरति वल्गति गच्छति याचते भ्रमति मज्जति संहरति स्वयम् । अपरतामुपयात्यपि केवलं चलति चंचलशक्तितया मनः ॥ ८० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં 'ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ઉત્પત્તિપ્રકરણાર્થકલ્પન' એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

જગત તથા મનનું મૂળતત્ત્વ

॥ राम उवाच ॥

भगवन्मुनिशार्दूल किमिवेह मनोभ्रमे । विद्यते कथमुत्पन्नं मनोमायामयं कुतः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ મનરૂપી ભ્રાંતિમાં મૂળ કારણ શું છે? અને તે મિથ્યાભૂત મન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે? તે શાથી ઉત્પન્ન થયું છે?[૧] હે ભાષણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ! પ્રથમ મને સંક્ષેપથી મનની ઉત્પત્તિ કહો. પછી જે બાકી રહે તે પાછળથી કહેજો.[૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–મહાપ્રલયમાં સઘળું સૂક્ષ્મરૂપ થઈ જવાથી ક્રિયા કરવામાં અશક્ત થઈ ગયું હતું અને સઘળાં દશ્યોની સૃષ્ટિનો આરંભ નહોતો થયો, ત્યારે વિક્ષેપરહિત, અસ્તરહિત, પ્રકાશમાન, અજન્મા, ઉપદ્રવરહિત, સર્વદા સઘળું કરવાની શક્તિવાળા, સર્વરૂપ અને મહેશ્વર એવા એક શાંત પરમાત્મા જ અવશેષ રહ્યા હતા. તેમના સ્વરૂપને ઇન્દ્રિયો પહોંચી શકતી નથી અને ત્યાંથી પાછી વળે છે. મુક્તલોકો તેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. તેમનાં આત્મા આદિ નામો સ્વાભાવિક નથી, પણ આરોપિત ધર્મોથી કલ્પી કાઢેલાં છે.[૩–૫] સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ તેમને પુરુષ કહે છે, વેદાંતશાસ્ત્રીઓ તેમને અત્યંત નિર્મળ બ્રહ્મ કહે છે, વિજ્ઞાનવાદીઓ તેમને ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ કહે છે, શૂન્યવાદીઓ તેમને શૂન્ય કહે છે અને તે સૂર્યના તેજને પણ પ્રકાશ આપનારા છે. વળી તે સર્વના પ્રત્યગાત્મારૂપે સર્વદા બોલનાર, વિચાર કરનાર, કર્મનાં ફળોને ભોગવનાર, જોનાર તથા કરનાર છે.[૬,૭] એ પરમાત્મા જગતમાં વિદ્યમાન છતાં પણ પામર-લોકોની દૃષ્ટિથી અવિદ્યમાન છે અને દેહમાં રહેલ છતાં પણ દૂર છે. જેમ સૂર્યથી પ્રકાશ થાય છે, તેમ એમનાથી આ પ્રપંચ થાય છે.[૮] જેમ સૂર્યથી કિરણો થાય છે, તેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ એમનાથી થાય છે. જેમ સમુદ્રમાંથી પરપોટા થાય છે, તેમ એમનામાંથી અનંત બ્રહ્માંડો થાય છે.[૯] જેમ સઘળાં જળો સમુદ્રમાં લય પામે છે, તેમ સઘળા દશ્ય પદાર્થો એમનામાં લય પામે છે. દીવાની પેઠે એ પોતે જ પોતાને તથા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે.[૧૦] આકાશમાં, શરીરમાં, પથરાઓમાં, જળમાં, લતાઓમાં, રજમાં, પર્વતોમાં, વાયુઓમાં અને પાતાળોમાં એ જ રહેલા છે.[૧૧] પોતપોતાનાં કાર્યોમાં લાગેલી આઠ પુરીઓને (કર્મેન્દ્રિયોને, જ્ઞાનેંદ્રિયોને, શબ્દાદિકને, પ્રાણોને, અવિદ્યાને, કામને, કર્મોને અને અંતઃકરણોને) એ જ પોતાના ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત કરી દે છે. એમણે જ મૂગી કરેલી મૂઢ શિલાઓ જાણે ધ્યાન ધરીને બેઠી હોય તેમ જણાય છે.[૧૨] આકાશને એમણે જ શૂન્ય કર્યું છે. પર્વતોને એમણે જ સ્થૂલ બનાવ્યા છે અને જળને એમણે જ દ્રવરૂપ કર્યું છે. જગતના દીપકરૂપ સૂર્ય એમના જ સ્વાધીનમાં છે.[૧૩] જેમ અક્ષય જળથી ભરેલા

* આ પાંચમા સર્ગમાં જગતના મૂળરૂપ મનનું મૂળ કહેવામાં આવશે અને એ જ તત્ત્વ જગતનું તથા મનનું મૂળતત્ત્વ છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવશે.

મેઘમાંથી વિચિત્ર વૃષ્ટિઓ થાય છે, તેમ અક્ષય અમૃતથી ભરેલા એ પરમાત્મામાંથી સંસારરૂપી પાણીની વિચિત્ર વૃષ્ટિઓ થાય છે.[૧૪] જેમ અત્યંત પથરાયેલા નપાણિયા દેશમાં ઝાંઝવાનાં જળ જેમ ક્ષણમાં ઊગે છે અને આથમે છે, તેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ એ પરમાત્મામાં બ્રહ્માંડોરૂપી મોજાંઓ ક્ષણમાં ઊડે છે અને લય પામે છે.[૧૫] એ પરમાત્મા પ્રપંચરૂપે નાશવાન છે, પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપે અવિનાશી છે. તે સર્વ પદાર્થોની અંદર રહેલા છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મપણાને લીધે અંદર ગુપ્ત છે. આમ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા છતાં પણ તે સર્વના નાશથી નાશ પામતા નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યમાં ઉત્પન્ન થયેલી, બ્રહ્માંડોરૂપી સુંદર રેખાવાળી, ચિત્તરૂપી મૂળવાળી અને ઇન્દ્રિયોરૂપી પાંદડાંવાળી પ્રકૃતિરૂપી લતા, એના જ રૂપાંતરરૂપ ઈશ્વરરૂપી વાયુથી નાચ્યા કરે છે.[૧૬,૧૭] પ્રત્યેક દેહરૂપી ડાબલાઓમાં ચૈતન્યાત્મક મણિરૂપે એ જ પ્રકાશે છે. જેમ ચંદ્રમાં કિરણો સ્ફુરે છે, તેમ એ પરમાત્મારૂપમાં જ જગતના સમૂહો સ્ફુરે છે.[૧૮] એ પરમાત્મારૂપ શાંત મેઘ જ્યારે ચૈતન્યરૂપી જળને વરસાવતો પ્રકાશે છે, ત્યારે તેમાં જડ પદાર્થો ધારાઓનાં જળરૂપ છે અને ચેતનપદાર્થો પ્રસિદ્ધ રીતે વીજળીઓરૂપ છે.[૧૯] સઘળી વસ્તુઓ એમના પ્રકાશથી જ પરસ્પર મળીને વિચિત્ર કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે. આ જગતમાં સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે છતાં પણ એમની સત્તાથી જ તે સત્તાવાન જણાય છે.[૨૦] શાંત રીતે સ્વરૂપમાં જ રહેલા એ પરમાત્મા અસંગ છે. એ કશું ઇચ્છતા નથી, તો પણ એમની સમીપમાં આ અત્યંત જડ શરીર ચાલ્યા કરે છે.[૨૧] વાસ્તવિક સત્તાવાળા એ પરમાત્માથી જ નિયમ, દેશ, કાળ, ચલન, સ્પંદન અને ક્રિયા એ સૌને સત્તા મળેલી છે.[૨૨] એ પરમાત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અધિષ્ઠાનસ્વરૂપ છે, તેથી આપણે તેમને આકાશરૂપ ધારીએ તો તે આકાશરૂપ થાય છે અને એમને બીજા પદાર્થોરૂપ ધારીએ તો એ બીજા પદાર્થોરૂપ થાય છે.[૨૩] એ પરમાત્મા મોટાં મોટાં બ્રહ્માંડોના અનંત સમૂહોને ઉત્પન્ન કરે છે, તો પણ તે કોઈ કાર્યોને કે કોઈ ક્રિયાઓને કરતા નથી. તે તો અખંડ જ્ઞાનમય અને નિર્વિકાર છે, ઉત્પત્તિ–સ્થિતિ આદિથી રહિત એવા પોતાના સ્વરૂપમાં તે એકલા જ રહેલા છે.[૨૪]

कुर्वन्नपीह जगतां महतामनंतवृंदं न किंचन करोति न काश्चनापि । स्वात्मन्यनस्तमयसंविदि निर्विकारे त्यक्तोदयस्थितिमति स्थित एक एव ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો ‘મૂલકારણદેવ સ્વરૂપવર્ણન’ એ નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો×

જ્ઞાનથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તથા જ્ઞાનનાં સાધનોનો ક્રમ

॥वसिष्ठ उवाच॥

अस्य देवाधिदेवस्य परस्य परमात्मनः ।
ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नत्वनुष्ठानदुःखतः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–સર્વોત્તમ અને ઇન્દ્રિયોને પણ પ્રકાશ આપનારા એ પરમાત્માનો લાભ તેમના સ્વરૂપને જાણવાથી જ થાય છે. ક્રિયાઓ કરવાનાં અનેક દુઃખો વેઠવાથી તે પ્રાપ્તિ થતી નથી.[૧] જેમ ઝાંઝવાનાં પાણીરૂપ ભ્રાંતિને ટાળવામાં કોઈ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ નથી, માત્ર તેના અધિષ્ઠાનને જાણવાનો જ ઉપયોગ છે, તેમ આ જગતરૂપ ભ્રાંતિને ટાળવામાં પણ કોઈ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ નથી, માત્ર તેના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્માને જ જાણવાનો ઉપયોગ છે.[૨] સ્વરૂપાનંદના પ્રકાશરૂપ એ પરમાત્મા દૂર નથી તેમ પાસે

× આ છઠ્ઠા સર્ગમાં આત્માની પ્રાપ્તિ કર્મો કરવાથી થતી નથી પણ જ્ઞાનથી થાય છે તે તથા જ્ઞાનનાં સાધનોનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

નાશ પામે છે.[૨૧]

सच्छास्त्रसत्संगमजैर्विवेकैस्तथा विनश्यंति बलादविद्याः । यथा जलानां कतकानुषंगाद्यथा जनानां मवयोपि योगात् ॥ २२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'મુમુક્ષુપ્રયત્નોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૬ ઠ્ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

જગતના મૂળરૂપ પરમાત્માનું નિરુપાધિક તત્ત્વ

॥ राम उवाच ॥

य एष देवः कथितो यस्मिन् ज्ञाते विमुच्यते । वद कासौ स्थितो ब्रह्मन् कथमेनमहं लभे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન્! તમે કહી ગયા કે 'એ દેવના જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે.' તો એ દેવ ક્યાં રહે છે અને મને તેમની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? આ તમે મને કહો.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—મેં જે દેવ વિષે કહ્યું છે, તે દેવ દૂર રહેતા નથી પણ સર્વદા શરીરમાં જ રહે છે, તે 'ચૈતન્યમાત્ર છે' એમ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે.[૨] સઘળું જગત એ દેવમય છે, પણ એ દેવ સઘળા જગતમય નથી. એ દેવ સર્વમાં વ્યાપક છે અને એક જ છે. એમાં જગતનો લેશ પણ નથી.[૩] સદાશિવ ચૈતન્યમાત્ર છે, વિષ્ણુ ચૈતન્યમાત્ર છે, સૂર્ય ચૈતન્યમાત્ર છે અને બ્રહ્મા પણ ચૈતન્યમાત્ર જ છે.[૪]

રામ બોલ્યાઃ—બાળકો પણ કહે છે કે, આ જગત ચૈતન્યમાત્ર (જીવરૂપ) છે અને તમે પણ એમ જ કહો છો, ત્યારે આ વાતમાં અપૂર્વ ઉપદેશપણું શું આવ્યું છે?[૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! તમે જીવને ચૈતન્ય સમજીને જગતને તે રૂપ સમજ્યા છો. આથી હજી તમે સંસારનો નાશ થાય એવી સાચી વાત કાંઈ જ સમજ્યા નથી.[૬] હે રામ! આ સંસારરૂપ જીવ પશુ કહેવાય છે. તો તે ચૈતન્યમાત્ર દેવ હોય ખરો? એ જીવ તો દેહનું ગ્રહણ કરીને જરા તથા મરણ આદિ અનેક ભયને ભોગવે છે. એ જીવ નિરાકાર છે, તો પણ અજ્ઞાની છે અને દુઃખના જ પાત્રરૂપ છે, તેથી તેને ચૈતન્યમાત્ર દેવ કેમ કહેવાય? જીવ પોતે ચેતનશક્તિવાળો હોવાથી અનર્થરૂપ મનને જાગ્રત કરે છે અને પોતે મનરૂપ થઈને રહે છે, આથી તે દુઃખના પાત્રરૂપ જ છે.[૮] વિષયોથી રહિતપણું અથવા તો વિષયોથી દૂર રહેવાપણું એ એની સંપૂર્ણ સ્થિતિ છે. તેને જાણવાથી મનુષ્યને શોક કરવો પડતો નથી પરંતુ તે કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત કરે છે.[૯] જ્યારે સઘળાં કારણોના કારણરૂપ એવા પરમ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે જડના તથા ચૈતન્યના અધ્યાસરૂપ ગાંઠ છૂટી જાય છે, સઘળા સંશયો ભેદાઈ જાય છે અને સઘળાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે.[૧૦] જીવ જે વિષયો તરફ ખેંચાય છે, તે વિષયોનો અભાવ કર્યા વિના રોકી શકાય એમ નથી; અને પ્રત્યક્ષ દેખાતા વિષયોનો અભાવ જ્ઞાન વિના થાય એમ નથી; તો પછી, જ્ઞાન થયા વિના મોક્ષ પણ ક્યાંથી થાય? સમાધિ પણ દૃશ્ય એવા વિષયોનો બાધ કરવાથી થાય છે, ત્યારે મોક્ષમાં દૃશ્ય વિષયોનો બાધ કરવાની આવશ્યકતા હોય તેમાં તો કહેવું જ શું?[૧૧,૧૨]

રામ બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન્! નિરાકાર છતાં પણ પશુ જેવા અજ્ઞાની જે જીવને જાણવાથી સંસાર (જન્મમરણરૂપ પ્રવાહ) ટળતો નથી, તે જીવ ક્યાં રહે છે અને કેવો છે?[૧૩] વળી હે બ્રહ્મન્! સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તારનારા જે પરમાત્મા મહાત્માઓના તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રોના સંગથી જાણવામાં આવે છે, તે ક્યાં છે અને

* આ સાતમા સર્ગમાં આગળ બ્રહ્મા આદિ જગતના મૂળરૂપ જે દેવનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેનું નિરુપાધિક તત્ત્વ કહેવામાં આવશે.

કેવા છે ? આ તમે મને કહો![14]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—ચેતતરૂપવાળા અને જન્મ-મરણ આદિ જંગલમાં ભટકતા આ જીવને જેઓ આત્મા માને છે તેઓ પંડિત છતાં મૂર્ખ છે.[15] જીવ ચેતન છતાં પણ સંસારરૂપ છે અને દુઃખના સમૂહરૂપ જ છે. માટે એ જાણવાથી કોઇ પણ ઠેકાણેથી કોઇ પણ તત્ત્વ જાણવામાં આવ્યું હોય એમ સમજવું જ નહિ.[16] પણ હે રામ ! જો પરમાત્મા જાણવામાં આવે, તો જેમ ઝેરનો આવેશ શાંત થતાં વપુચિકા શાંત થઈ જાય છે, તેમ સઘળાં દુઃખોનો સમૂહ પણ શાંત થઈ જાય છે.[17]

રામ બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન્ ! મને પરમાત્માનું ખરું સ્વરૂપ કહો, કે જે જાણવાથી મારું મન સર્વ મોહને તરી જાય.[18]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આપણું જ્ઞાન એક પ્રદેશમાંથી પલકવારમાં બીજા પ્રદેશમાં પહોંચે છે. તે વખતે તે બન્ને પ્રદેશના સંબંધથી રહિત એવું જે તેનું નિર્વિષય સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[19] જે જ્ઞાનરૂપી મહાસાગરમાં સંસાર નાશ આદિ કોઈ વિકારોને પ્રાપ્ત થયા વિના પણ અત્યંત અભાવને પામે છે, તે પરમાત્માનું રૂપ છે. દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો ક્રમ જેમ ને તેમ રહ્યા છતાં જેને વિશે અસ્ત પામી જાય છે અને જે ભરપૂર છતાં પણ સઘળી કલ્પનાઓને અવકાશ આપે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[20,21] જે અશૂન્ય છતાં પણ શૂન્ય જેવું પ્રતીત થાય છે, જેમાં વાંઝણીના પુત્ર જેવું આ જગત રહ્યું છે અને જે પોતાનામાં અનંત બ્રહ્માંડો રહેલાં હોવા છતાં પણ તેમનાથી રહિત છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[22] જે મહાજ્ઞાનમય છતાં પણ આપણા વૃત્તિજ્ઞાનની પેઠે ચલિત નહિ થતાં મોટા પથરાની પેઠે અવિચળ રહ્યું છે અને જેમાં જડ તથા ચેતનરૂપ આખા જગતનો સમાવેશ છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[23] બહારના તથા અંદરના વિભાગવાળું આ સઘળું જગત જેની સત્તાથી સત્તા પામ્યું છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[24] જેમ પ્રકાશથી દેખાવ જુદો પડતો નથી અને આકાશથી શૂન્યપણું જુદું પડતું નથી, તેમ જ આ જગત કલ્પિત હોવાને લીધે જેના સ્વરૂપથી જુદું પડતું નથી, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[25]

રામ બોલ્યાઃ—જે પરમાત્મા જોવામાં આવતા નથી તે જ એક સત્ય છે એમ કેમ જાણી શકાય ને આવડું બધું પ્રત્યક્ષ જણાતું આ જગત સઘળું મિથ્યા છે, એ શી રીતે મનમાં ઊતરે ?[26]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આ જગતરૂપી ભ્રમ, જેમ આકાશમાં લીલાકાળા રંગ ભ્રમને લીધે જોવામાં આવે છે તેમ ઉત્પન્ન થયો છે. જો તેના અત્યંત અભાવનું જ્ઞાન દૃઢ રીતે થાય તો તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે; બીજી કોઈ ક્રિયાથી તે જાણવામાં આવતું નથી. દૃશ્યના અત્યંત અભાવને દૃઢ કર્યા વિના બ્રહ્મને જાણવાનો બીજો કોઈ પણ સારો ઉપાય નથી.[27,28] જેવી સ્થિતિમાં છે તેવી જ સ્થિતિમાં રહેલા આ જગતનો અત્યંત અભાવ સમજાય, તો તેના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મા બાકી રહે છે. જે આ જ્ઞાનથી સમજે છે, તે પોતે પરમાત્મારૂપ થાય છે. જ્યાંસુધી બીજો કોઈ પણ પદાર્થ હોય ત્યાં સુધી દર્પણમાં તે પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું જ નથી; તેજ પ્રમાણે જ્યાંસુધી જગત પોતાની સત્તાવાળું દેખાય છે, ત્યાંસુધી બુદ્ધિમાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું જ નથી. આથી જગતનો અત્યંત અભાવ કરવાથી બુદ્ધિમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી અને તેમ થયા પછી જ બુદ્ધિમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આ જગતનો અભાવ કર્યા વિના બુદ્ધિમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ.[29] આ 'જગત' નામનો દૃશ્યપદાર્થ મિથ્યા જ છે, એમ નિશ્ચય કર્યા વિના કોઈ આયુષ્ય કરી પણ પરમતત્ત્વ સમજી શકે નહિ.[30]

રામ બોલ્યાઃ—હે મુનિ ! આવડું બધું

બ્રહ્માંડરૂપ જે દશ્ય છે, તેમાં તેની પોતાની સત્તા નથી પણ બ્રહ્મની જ સત્તા છે એમ આપે કહ્યું, પણ તે શી રીતે મનમાં ઊતરે ? જેમ સરસવના પેટમાં મેરુ પર્વતનો સમાવેશ અસંભવિત છે, તેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા બ્રહ્મમાં આવડા મોટા બ્રહ્માંડનો સમાવેશ થાય એ સંભવિત છે.[૩૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! તમે જો મનમાં અકળાયા વિના મહાત્માઓના અને ઉત્તમ શાસ્ત્રના સંગમાં તત્પર રહીને થોડાક દિવસ સાંભળ્યા કરશો, તો હું ક્ષણમાત્રમાં દશ્યને ઉડાડી દઈશ. જેમ ખરું જ્ઞાન થતાં ઝાંઝવાનું પાણી દેખાતું બંધ પડે છે, તેમ બોધ થયા પછી તમને દશ્ય પણ અબાધિત રહેશે નહિ. દશ્યનો અભાવ થાય છે, એટલે દ્રષ્ટાપણું પણ શાંત થઈ જાય છે અને કેવળ બોધ એટલે જ્ઞાન અવશેષ રહે છે.[૩૩-૩૪] જો દશ્ય છે તો જ દ્રષ્ટા છે અને જો દ્રષ્ટા છે તો જ દશ્ય છે. તેમજ એક હોય તો જ બે છે અને બે હોય તો જ એક છે.[૩૫] આમાંથી એકનો અભાવ થાય, તો બન્ને અસિદ્ધ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે બેપણું, એકપણું, દશ્યપણું અને દ્રષ્ટાપણું એ ચારેનો અભાવ થશે, ત્યારે પરમાર્થ વસ્તુ જ અવશેષ રહેશે.[૩૬] તમારા મનરૂપી દર્પણમાં અહંપણા આદિ દશ્ય જગતરૂપ જે મેલ છે, તેનો અત્યંત અભાવ સમજાવીને હું તે મેલને માંજી નાખીશ.[૩૭] જે પદાર્થ પોતાની સત્તા વિનાનો હોય છે, તેનો ભાવ હોતો નથી અને જે પદાર્થ પોતાની સત્તાવાળો હોય છે તેનો અભાવ હોતો નથી. આથી જગત પોતાની સત્તા વિનાનું હોવાથી ભાવ વિનાનું જ છે. તેને ટાળી નાખવામાં તે શી મહેનત પડવાની હતી ?[૩૮] જગત મૂળે ઉત્પન્ન જ થયું નથી, છતાં તે આ જે વિશાળતાવાળું દેખાય છે, તે નિર્મળ પરમાત્મામાંજ દેખાય છે અને પરમાત્માની સત્તાથી જ તે સત્તાવાળું છે.[૩૯] જેમ કડાં આદિ આભૂષણ સુવર્ણથી જુદાં ઉત્પન્ન થયાં નથી, સુવર્ણથી જુદાં નથી અને સુવર્ણથી જુદાં જોવામાં આવતાં નથી, તેમ આ જગત બ્રહ્મથી જુદું ઉત્પન્ન થયું નથી, બ્રહ્મથી જુદું નથી અને બ્રહ્મથી જુદું જોવામાં પણ આવતું નથી; એ જગતને ટાળવામાં શી મહેનત પડવાની હતી ? (જેમ કડાંમાં સુવર્ણની બુદ્ધિ કરવાથી કડાંપણું રહેતું નથી, તેમ જગતમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવાથી જગતપણું રહેતું નથી.)[૪૦] આ વિષય હું તમને ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી વિસ્તારપૂર્વક કહીશ; એટલે અબાધિત એવું શુદ્ધ તત્ત્વ પોતાની મેળે જ તમારા અનુભવમાં આવશે.[૪૧] જેમ મરુ દેશમાં નદી જ નથી તો પછી તેનું જળ ક્યાંથી હોય ? જેમ બીજો ચંદ્ર જ નથી તો તેનું ગ્રહણ થવું ક્યાંથી હોય ? તેમ જ જગત મૂળમાં ઉત્પન્ન થયું નથી તો પછી તેનું અસ્તિત્વ પણ ક્યાંથી હોય ?[૪૨] જેમ વાંઝણીનો પુત્ર હોતો નથી, મરુદેશમાં જળ હોતું નથી અને આકાશમાં વૃક્ષ હોતું નથી, તેમ આ ભ્રાંતિરૂપ જગત મૂળમાં છે જ નહિ.[૪૩] હે રામ ! જે આ જોવામાં આવે છે તે અખંડિત બ્રહ્મ જ છે. એ વિષય હું આગળ જતાં તમને કેવળ વચનથી જ નહિ પણ યુક્તિથી કહીશ.[૪૪] હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા ! વિદ્વાન લોકો આ વિષયમાં યુક્તિઓથી જે કહે છે, તેનો અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો માણસ યુક્તિઓથી ભરેલા વિષયનો અનાદર કરીને મહા દુઃખદાયી આગ્રહ લઈ બેસે છે, તેને વિદ્વાન લોકો મૂર્ખ જ સમજે છે.[૪૫]

यन्नामयुक्तिभिरिह प्रवदंति तज्ज्ञास्तत्राव-
हेलनमयुक्तमुदारबुद्धे । यो युक्तियुक्तमवमत्य
विमूढबुद्धिः कष्टाग्रहो भवति तं विदुरज्ञमेव ॥४५

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'જગદાદિ દશ્યાસત્તાપ્રતિજ્ઞા'
એ નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

सर्ग ८ मो*

સારાં શાસ્ત્રોના શ્રવણથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે

॥ राम उवाच ॥

कथैतज्ज्ञायते युक्त्या कथमेतत्प्रसिद्ध्यति ।
न्यायानुभूत एतस्मिन्न ज्ञेयमवशिष्यते ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ—જે કાંઈ આ દેખાય છે તે સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ છે, એ વાત કઈ યુક્તિથી જાણવામાં આવે અને શી રીતે સિદ્ધ થાય? જો ન્યાયની રીતિથી એ વિષયનો અનુભવ થાય, તો પછી બીજું કશું જાણવાનું બાકી રહે નહિ.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—ઘણા કાળથી જામેલી અને અવિચારથી થયેલી 'જગત' નામની મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી વિષૂચિકા જ્ઞાન વિના શાંત થતી જ નથી.[૨] હે રામ! તમારા બોધની સિદ્ધિને સારુ હું આ જે આખ્યાયિકાઓ કહેવા ધારું છું, તે તમે સાંભળો. હે સુજન! તેથી તમે સુબુદ્ધિ પામીને તુરત જ મુક્તિ પામશો.[૩] તમે જો અકળાઈ જશો અને સાંભળવાનું મૂકી અધવચ ઊઠી જશો, તો તમે પશુ સમાન થશો અને તમારું કશું કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ.[૪] મનુષ્ય જો થાકી જઇને અટકે નહિ, તો તે જે જે વસ્તુને માગે છે તથા જે જે વસ્તુને માટે તે યત્ન કરે છે તે તે વસ્તુને તે અવશ્ય પામે છે.[૫] હે રામ! જો તમે મહાત્માઓના સમાગમમાં અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોમાં તત્પર રહેશો, તો થોડા મહિનામાં નહિ પણ થોડા દિવસમાં જ તમે પરમ પદને પ્રાપ્ત થશો.

રામ બોલ્યાઃ—હે ઉત્તમ શાસ્ત્રવેત્તા! આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને સારું કયું શાસ્ત્ર મુખ્ય છે? તે કહો એટલે તે જાણવાથી કોઈ પ્રકારનો શોક કરવો પડે નહિ.[૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે મહાબુદ્ધિમાન! મુખ્યત્વે કરી આત્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરનારાં શાસ્ત્રોમાં આ સુંદર મહારામાયણ (યોગવાસિષ્ઠ) જ સર્વોત્તમ શાસ્ત્ર છે.[૮] આ ઉત્તમ ઇતિહાસ સાંભળવાથી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સઘળા ઇતિહાસોમાં આ ઇતિહાસ જ સારરૂપ છે.[૯] વાણીની રચનારૂપ આ ગ્રંથ સાંભળવાથી પોતાની મેળે જ અક્ષય જીવન્મુક્તતા ઉદય થાય છે તેથી આ ગ્રંથ જ અત્યંત પવિત્ર છે.[૧૦] જેમ સ્વપ્ન હોવા છતાં 'આ તો સ્વપ્ન છે' એમ જાણવામાં આવે, તો સ્વપ્નના સત્યપણાની ભાવના ટળી જાય છે, તેમ આ દૃશ્ય જગત હોવા છતાં આ 'બ્રહ્મરૂપ જ છે' એમ જાણવામાં આવે તો જગતના સત્યપણાની ભાવના ટળી જાય છે.[૧૧] જે આ ગ્રંથમાં છે તે જ બીજા ગ્રંથોમાં છે અને જે આ ગ્રંથમાં નથી તે બીજા કોઈ ગ્રંથમાં નથી. વિદ્વાનો આ ગ્રંથને સઘળા જ્ઞાનગ્રંથોના કોશરૂપ સમજે છે.[૧૨] જે પુરુષ આ ગ્રંથને નિત્ય સાંભળે છે, તે પુરુષની બુદ્ધિ બીજા ગ્રંથોથી થયેલા પ્રૌઢ ચમત્કારવાળા બોધ કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ એવા બોધને મેળવે છે, એ વિશે સંદેહ જ નથી.[૧૩] જે પુરુષને કોઈ પાપના ઉદયને લીધે આ શાસ્ત્ર ઉપર રુચિ ન થાય, તે પુરુષ ભલે જ્ઞાનના વિષયવાળા કોઈ બીજા ઉત્તમ શાસ્ત્રનો વિચાર કરે.[૧૪] જેમ ઉત્તમ ઔષધ પીવામાં આવતાં પોતાની મેળે જ આરોગ્યનો અનુભવ થાય છે, તેમ આ ગ્રંથ સાંભળવામાં આવતાં પોતાની મેળે જ જીવન્મુક્તપણાનો અનુભવ થાય છે.[૧૫] આ શાસ્ત્ર સાંભળવાથી શ્રોતાને પોતાની મેળે જ નિશ્ચય થશે કે, અમે જે કહ્યું છે તે યથાર્થ જ છે અને અમે વરદાન કે શાપની વાતની પેઠે કશું જ ઠોકી બેસાડતા નથી.[૧૬] આ આત્મવિચારમય ગ્રંથની કથાથી જ તમારું સંસાર સંબંધી દુઃખ ટળી જશે. એ દુઃખ ધનથી, દાનથી, તપથી, વેદ સાંભળવાથી, બીજાં શાસ્ત્રો સાંભળવાથી, કે તે તે ગ્રંથોમાં કહેલા સેંકડો

* આ આઠમા સર્ગમાં 'તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રોથી જ થાય છે અને સારાં શાસ્ત્રોમાં પણ તુરત ફળ આપનારો આ ગ્રંથ છે' એ કહેવામાં આવશે.

મ્નો કરવાથી ટળશે નહિ.[૧૭]

નશ્યપિ સંસૃતિદુઃસમિદં તે સ્વાત્મવિચાર-
ણયા કથયેવ । નો ધનદાનતપઃશ્રુતવેદૈસ્તત્કથ-
નોદિતયત્નશતેન ॥ ૧૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સચ્છાસ્ત્રનિરૂપણ' એ
નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો[×]

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ તથા આત્માનું સ્વરૂપ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

ચ્चित्तास्तद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
કથયંતश्च तन्नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જેઓ આત્મામાં જ ચિત્ત
ાખીને તથા આત્માની પ્રાપ્તિને અર્થે જ જીવ-
નો વ્યાપાર રાખીને એકબીજાને સમજાવ્યા
રે છે, સર્વદા બોધની વાતો જ કર્યા કરે છે
ને એમ કરવાથી જેઓ સંતોષ પામે છે તથા
ાનંદ ધરે છે, તે જ્ઞાનમાં જ એકમાત્ર નિષ્ઠા
ખનારા તથા આત્મજ્ઞાનનો જ વિચાર કરવા-
ળા મનુષ્યોને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને
વિદેહમુક્તિ સમાન છે.[૧-૨]

રામ બોલ્યાઃ-હે બ્રહ્મન્ ! વિદેહમુક્તનાં
ને જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો કહો; એટલે હું શાસ્ત્ર-
ાદ્ધ વિચાર કરીને તે પ્રમાણે જ યત્ન કરું.[૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ
ને આ જગત જેવું છે તેવું રહ્યા છતાં પણ
ની દૃષ્ટિમાં જગત આકાશની પેઠે શૂન્ય થઈ
ય છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૪] જે પોતે
વહાર કરતાં છતાં પણ જ્ઞાનમાં જ એકનિષ્ઠ
છે અને જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિવાળાની પેઠે
નિર્વિકારપણાથી રહે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય
છે.[૫] સર્વદા એકનિષ્ઠાથી જ રહેનારા જે પુરુષના
મુખની કાંતિ સુખમાં ઉદય પામતી નથી અને
દુઃખમાં અસ્ત પામતી નથી, તે પુરુષ જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે.[૬] જે પુરુષ સુષુપ્તિવાળાની પેઠે નિર્વિ-
કારપણે રહે છે, જેને વિષયોના સ્પર્શરૂપ જાગ્રત
અવસ્થા જ નથી અને જેને જાગ્રતની વાસનાથી
થતું સ્વપ્ન પણ આવતું નથી, તે જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે.[૭] જે પોતે રાગ, દ્વેષ અને ભય આદિ-
ને અનુકૂળ એવી ક્રિયાઓ કરતાં છતાં પણ
આકાશની પેઠે મનમાં નિર્લેપ રહે છે, તે જીવ-
ન્મુક્ત કહેવાય છે.[૮] ક્રિયાઓ કરતાં અથવા નહિ
કરતાં પણ જેનું મન અહંકારયુક્ત થતું નથી
અને જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તે જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે.[૯] સ્વસ્વરૂપમાં એક સ્થિતિથી રહેનારો
જે પુરુષ આત્માના પ્રકાશમાત્રથી જગતનો લય
થાય છે અને આત્માને આવરણમાત્ર થવાથી
જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ અનુભવપૂર્વક
જાણે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૧૦] જેનાથી
લોકો ઉદ્વેગ પામતા નથી, જે લોકોથી ઉદ્વેગ
પામતો નથી અને જે પોતે હર્ષથી, ક્રોધથી તથા
ભયથી રહિત હોય છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય
છે.[૧૧] જે પુરુષ સંસારમાં સત્યતાબુદ્ધિ ટળી
જવાને લીધે ચિત્તવાળો હોવા છતાં પણ ચિત્ત-
વિનાનો હોય છે અને શરીરવાળો હોવા છતાં
પણ શરીરથી રહિત હોય છે, તે જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે.[૧૨] જે પોતે સર્વ પદાર્થોથી વ્યવહાર
કરતાં છતાં પણ શીતળ રહે છે અને જે સર્વ
પદાર્થોમાં પણ પૂર્ણસ્વરૂપે રહે છે, તે જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે.[૧૩] જ્યારે શરીર કાળને અધીન થાય
છે, ત્યારે એ પુરુષ જીવન્મુક્તની પદવીને છોડે છે
અને જેમ પવન નિશ્ચળપણાને પામે છે, તેમ તે
વિદેહમુક્તની પદવીને પામે છે.[૧૪] વિદેહમુક્ત
પુરુષ ઉદય પામતો નથી, અસ્ત પામતો નથી,
મંદ પડતો નથી, પ્રત્યક્ષ રહેતો નથી, અપ્રત્યક્ષ
રહેતો નથી, દૂર રહેતો નથી, અહંરૂપ રહેતો નથી

× આ નવમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તના લક્ષણો, તેનું
ાત્મકપણું અને પ્રલયમાં પણ અવશેષ રહેનારા
ત્માનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવશે.

અને અહંરૂપથી અલગ પણ રહેતા નથી.[૧૫] વિદેહમુક્ત પુરુષ સૂર્ય થઈને પ્રકાશે છે, વિષ્ણુ થઈને ત્રિલોકનું રક્ષણ કરે છે, રુદ્ર થઈને સર્વનો સંહાર કરે છે અને બ્રહ્મા થઈને સૃષ્ટિઓ કરે છે.[૧૬] તે આકાશ થઇને પવનોને, ઋષિઓને, સુરોને તથા અસુરોને ધારણ કરે છે અને મેરુ પર્વત થઈને લોકપાલોનાં પુરોનાં સ્થાનકરૂપ થાય છે.[૧૭] તે પૃથ્વી થઇને લોકોની અખંડ મર્યાદાને સાચવે છે અને ખડ, ગુચ્છ તથા લતાઓ થઇને તે ફળોના સમૂહો આપે છે.[૧૮] અગ્નિ થઇને તે પ્રજ્વલિત થાય છે, જળ થઇને તે દ્રવીભૂત થાય છે, ચંદ્ર થઈને તે અમૃતને ઝરે છે અને હળાહળ થઈને તે મરણ આપે છે.[૧૯] તે તેજ થઇને દિશાઓને પ્રકટ કરે છે, તે અંધકાર થઈને સર્વને અંધ કરે છે, તે આકાશ થઈને અવકાશ આપે છે અને તે પર્વત થઇને રોકી રાખે છે.[૨૦] ચેતનવાળો થઈને તે જંગમ થાય છે, જડ થઈને તે સ્થાવર થાય છે, સમુદ્ર થઇને તે પૃથ્વીરૂપી સ્ત્રીને કંકણની પેઠે વીંટી લે છે અને આવરણરહિત પરમાત્મા થઈને તે પોતાના પ્રકાશથી વ્યાપેલાં બ્રહ્માંડોરૂપી અનેક પરમાણુઓને ફેલાવતા છતાં પણ નિર્વિકારરૂપે જ રહે છે.[૨૧,૨૨] ત્રણે કાળના-સંબંધવાળું જે કાંઇ આ દશ્ય પ્રકાશે છે, પ્રકાશી ગયું છે અને પ્રકાશશે, તે સઘળું એ વિદેહમુક્તરૂપે જ છે.[૨૩]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્ ! એવું તે શી રીતે થવાય ? મને તો એ સ્થિતિ વિષમ, ઘણા કષ્ટથી પ્રાપ્ત થાય એવી અને પામ્યા પછી સ્થિર રાખવી કઠિન લાગે છે.[૨૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! મેં આ જે વિદેહમુક્તની સ્થિતિ કહી છે તે મુક્તિ જ કહી છે અને જે મુક્તિ છે તેજ બ્રહ્મ છે, તેજ નિર્વાણ છે. હવે એ સ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે વિષે હું કહું છું, તમે તે સાંભળો.[૨૫] હું અને તું આદિ વ્યવહારોવાળું જે કાંઈ આ દશ્ય જોવામાં આવે છે. તે વિદ્યમાન છતાં પણ 'ઉત્પન્ન થયું જ નથી' એમ સમજવામાં આવે તો એ નિર્વાણ સ્થિતિ મળે છે.[૨૬]

રામ બોલ્યાઃ–હે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ ! જે વિદેહમુક્ત થયેલા પુરુષો તમારા કહેવા પ્રમાણે ત્રૈલોક્યરૂપ થતા હોય, તો તેઓ સંસારરૂપ જ થાય એમ હું માનું છું.[૨૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જો ત્રૈલોક્ય હોય તો તેઓ ભલે ત્રૈલોક્યના સ્વરૂપને ધારણ કરે પણ જ્યાં 'ત્રૈલોક્ય' શબ્દથી કહેવાતો કોઈ પદાર્થ જ નથી, ત્યાં 'વિદેહમુક્ત ત્રૈલોક્યસ્વરૂપ થાય છે' એમ કહેવું બને જ કેમ ? માટે આ 'જગત' શબ્દથી કહેવાતો કોઈ પદાર્થ જ નથી.[૨૮,૨૯] જે કાંઈ જગત છે તે સઘળું પરમાર્થરૂપે અદ્વૈત, શાંત, પ્રકાશવી અને આકાશની પેઠે નિર્મળ પરબ્રહ્મ જ છે.[૩૦] મેં ઘણો ઘણો વિચાર કર્યો, તો પણ સોનાનાં કડાંમાં મેં નિર્મળ સોના વિના બીજું કાંઈ પણ કડાંપણું દીઠું નહિ.[૩૧] જળના તરંગમાં હું જળ વિના બીજું કાંઈ જોતો નથી. જળમાં જે જે તરંગપણું જોવામાં આવે છે, તે મિથ્યા જ જોવામાં આવે છે વાસ્તવિક રીતે જળમાં તરંગપણું છેજ નહિ.[૩૨] જે ચલન છે, તે કોઈ સ્થળમાં કદી પણ પવનથી જુદું હોતું નથી; કારણ કે જે ચલન છે, તે વાયુ જ છે. આ પ્રમાણે જગત બ્રહ્મથી જુદું પડતું નથી.[૩૩] જેમ જગતમાં અવકાશ છે તે આકાશ જ છે અને નિર્જળ ભૂમિમાં જે જળ દેખાય છે તે તેજ જ છે, તેમ આ ત્રૈલોક્ય પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૩૪]

રામ બોલ્યાઃ–હે મુનિ ! જે યુક્તિથી જગતનું મિથ્યાપણું જાણીને મુક્તપણું પ્રાપ્ત થાય તે ઉત્તમ યુક્તિ મને કહો.[૩૫] દ્રષ્ટા અને દશ્ય એકરૂપ થઈને પરસ્પર મળી ગયાં છે અને તે બન્ને નથી, એવી જ્યારે મનની દૃઢ સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે નિર્વાણસ્વરૂપ અવશેષ રહે છે.[૩૬] માટે દ્રષ્ટાનો ને દશ્ય જગતનો જે રીતે અત્યંત બાધ

થઈ જાય અને સ્વરૂપે રહેલું એક બ્રહ્મ જ છે, એમ સમજાય એવી યુક્તિ તમે મને કહો.[૩૭] હે મુનિ! આ બાબત કઈ યુક્તિથી જાણી શકાય તથા શી રીતે સિદ્ધ થાય ? એવો બોધ જો સિદ્ધ થાય, તો પછી કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રહેતું નથી.[૩૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—ઘણા કાળથી ઘર ઘાલી રહેલી આ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી વિષૂચિકા વિચારરૂપ મંત્રથી જ નિર્મૂળ થઇને શાંત થઈ જાય છે.[૩૯] આ રોગ ઘણા કાળથી જામેલો છે, માટે તેને તુરત ઉખેડી શકાય એમ નથી. કારણ કે, લીસા પર્વત ઉપર ચઢવામાં જેટલો પરિશ્રમ થાય છે, તેટલો જ પરિશ્રમ ઊતરવામાં પણ થાય છે. આથી અભ્યાસના યોગથી, યુક્તિથી અને ન્યાયોની ઘટનાઓથી જે રીતથી જગતરૂપી ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે, તે રીત હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો.[૪૦,૪૧] હે રામ! જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે કે તમને આ જ કથા કહીશ, તે તમે સાંભળશો, તો તમે બોધ પામીને અવશ્ય મુક્ત થશો.[૪૨] હવે હે રામ! હું તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણ કહું છું. એમાં તમે આત્મા પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જગતથી મુક્ત થઇને રહે છે, એ વિષય સમજશો.[૪૩] આ શૂન્ય ભ્રાંતિરૂપ જગત મૂળે ઉત્પન્ન જ થયું નથી, છતાં તે દેખાય છે, એ વિષય હું હવે આ પ્રકરણમાં તમને કહું છું.[૪૪] સઘળા પ્રકારોવાળું અને સુર, અસુર તથા કિન્નરો સાથેનું આ જે સ્થાવરજંગમ જગત જોવામાં આવે છે તે સઘળું, જ્યારે ઇન્દ્રાદિકને પણ અંતર્ધાન કરી દેનારો મહાપ્રલય આવે છે, ત્યારે ક્યાં ય પણ જતું રહે છે, નાશ પામી જાય છે, અસત્ થઈ જાય છે અને અદર્શરૂપ થઈ જાય છે.[૪૫-૪૬] એ પ્રમાણે જગતનો પ્રલય થાય છે, ત્યારે વ્યાપક, કહી શકાય નહિ એવું, નામ-રૂપથી રહિત, નિશ્ચળ અને ગંભીર એવું કાંઇક સત્ બાકી રહે છે.[૪૭] તે સત્ તેજરૂપ નથી, તમરૂપ નથી, શૂન્ય નથી, આકારવાળું નથી, દશ્ય નથી, દર્શનરૂપ નથી અને ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોના સમૂહરૂપ નથી. તે અનંતપણાથી રહે છે. તેના સ્વરૂપનું કોઈ રીતે નિરૂપણ થઈ શકતું નથી, પૂર્ણ કરતાં પણ પૂર્ણ છે, સત્ કહેવાઈ શકાતું નથી, અસત્ કહેવાઇ શકાતું નથી, ઉત્પત્તિવાળું નથી, તેમ ઉત્પત્તિરૂપ પણ નથી. તે ચૈતન્યમાત્ર છે, બુદ્ધિતત્ત્વથી ભિન્ન છે, અનંત છે, જરારહિત છે અને સુખરૂપ છે. તે આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે, કારણરહિત છે અને પીડારહિત છે. ચિત્રમાં આલેખેલા મોતીના હંસની પેઠે જેમાં આ જગત પ્રકાશ પામે છે, જે જગતરૂપ છે, તેમ જે જગતરૂપ નથી, તે જગતની વ્યક્તાવસ્થા તથા અવ્યક્તાવસ્થામાં રહેનારા પરમાત્મા છે. પોતાને કાન, જીભ, નાક, ચામડી કે નેત્ર નહિ છતાં પણ તે સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશમાં સાંભળે છે, સ્વાદ લે છે, સૂંઘે છે, સ્પર્શ કરે છે તથા જોયા કરે છે.[૪૮-૫૨] એમના પ્રકાશથી જ સઘળું જગત પ્રકાશે છે. એમનું સ્વરૂપ જ અજ્ઞાનના સમયમાં સૃષ્ટિરૂપે વિચિત્ર લાગે છે અને અજ્ઞાનની નિવૃત્તિના સમયમાં તે આદિથી તથા અંતથી રહિત લાગે છે.[૫૩] જેમ નેત્રને અર્ધા ઉઘાડીને ભમરની સામે જોતાં બંન્ને ભમરના મધ્યમાં ખોટી કાળી ટપકી જોવામાં આવે છે, તેમ એ દેવના સ્વરૂપમાં પણ મિથ્યા જગત જોવામાં આવે છે.[૫૪] એ દેવ આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહીને પોતાના સ્વરૂપની સત્તાથી પોતામાં સત્રૂપ લાગતા જગતને જોયા કરે છે.[૫૫] એ સતરૂપ પરમાત્માનું બીજા કોઈ પણ કારણ હોવાની કલ્પના કરવી એ સસલાના શિંગડાની કલ્પના કર્યા જેવું છે. જેમ તરંગોનો સમૂહ જળના કાર્યરૂપ છે, તેમ આ જગત પણ એ દેવના કાર્યરૂપ છે.[૫૬] નિરંતર પ્રકાશતા અને ચિત્તરૂપી સ્થાનકોમાં રહેનારા એ ચૈતન્યમાત્ર દેવરૂપી દીવાના પ્રકાશથી સઘળું બ્રહ્માંડ પ્રકાશ્યા કરે છે.[૫૭] એ દેવ ન હોય, તો સૂર્ય આદિ આ સઘળા પ્રકાશો અંધકારસમાન થઈ પડે છે, એ દેવરૂપી તેજમાં બ્રહ્માંડોરૂપી ઝાંઝ-

વાનાં જાળાં ઝળકયાં કરે છે. જેમ ઉંબાડિયું ઘૂમવા માંડે છે, ત્યારે તેમાં ચક્ર જેવો આકાર દેખાય છે અને જ્યારે તે ઘૂમતું થંભે છે, ત્યારે તેમાં એ આકાર દેખાતો નથી; તેમજ એ દેવ જ્યારે મનનું રૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેમાં આ જગત દેખાય છે અને જ્યારે તે મનરૂપપણાને છોડી દે છે, ત્યારે તેમાં આ જગત દેખાતું નથી.[૫૮] વ્યાપક અને વિભાગ વિનાના એ દેવના સ્વરૂપમાં, જગતની જે ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય થાય છે, તે કેવળ અવિદ્યાના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને લીધે થાય છે. એ દેવનું વાસ્તવિક રૂપ તો નિર્મળ છે અને અક્ષય છે. જેમ પવનનાં ચલન અને અચલન કહેવાપૂરતાંજ પવનથી જુદાં છે પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી, તેમ જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય પણ કહેવા પૂરતાં જ.એ દેવથી જુદાં છે પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી; કારણ કે એ દેવની સત્તા એવી અખંડિત છે કે, તેમાં બીજા કોઈની સત્તા સમાય એમ નથી. એ દેવ સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશમાં જ્ઞાની પુરુષોને પ્રકાશમાન છે, અજ્ઞાનીઓને અપ્રકાશિત છે અને મુક્ત પુરુષોને અપ્રકાશિત નથી તેમ પ્રકાશિત પણ નથી.[૫૯–૬૧] એ દેવ ચલનરહિત છે, કલ્યાણસ્વરૂપ છે અને શાંતસ્વરૂપ છે. એમાં જ કલ્પાયેલી અવિદ્યાના ચલનથી ત્રણ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ એક જ દેવ અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને ભરપૂર સ્વરૂપવાળા છે. જેમ પુષ્પોનો વિનાશ થતાં પણ તેમના પાર્થિવ ભાગનો વિનાશ થતો નથી, તેમ બ્રહ્માંડોનો વિનાશ થતાં પણ એ દેવની સત્તાનો વિનાશ થતો નથી. જેમ ધોળા વસ્ત્રમાં રહેલું ધોળાપણું પ્રત્યક્ષ છે, છતાં પણ તેને ગ્રહણ કરી શકાતું નથી, તેમ એ દેવ પ્રત્યક્ષ છતાં પણ ગ્રહણ કરી શકાતા નથી.[૬૨,૬૩] એ દેવ વાણીથી રહિત છે છતાં પણ બોલે છે, મનથી રહિત છે, છતાં પણ મનન કરે છે, સર્વદા તૃપ્ત છે, છતાં પણ ભોગવે છે અને તે ક્રિયાનાં સાધનોથી રહિત છે છતાં પણ ક્રિયા કરે છે.[૬૪] એ દેવ અંગરહિત છે, છતાં સર્વ અગોવાળા છે. તેમને હજાર હાથ અને હજાર આંખ, હસ્ત તથા નેત્રો છે. એ દેવ કોઈમાં રહેલા નથી, છતાં સઘળા જગતમાં વ્યાપેલા છે.[૬૫] એ દેવ ઇન્દ્રિયોના બળથી રહિત છે, છતાં સઘળી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ એનાથી જ થાય છે. એ દેવ મનથી રહિત છતાં જગતની આ સઘળી રચનાઓ એમના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ દેવને નહિ જોવાથી સંસારરૂપી મિથ્યા સર્પથી ડરવું પડે છે; પણ એ દેવના દર્શનથી સંસારની સઘળી કામનાઓ અને ભીતિઓ ક્યાંય ભાગી જાય છે. જેમ દીવાનો પ્રકાશ હોવાને લીધે નાટક સંબંધી સઘળી ક્રિયાઓ પ્રવર્તે છે, તેમ અવિચળ અને મહાપ્રકાશરૂપ એ સાક્ષી હોવાને લીધે ચિત્તની ચલનરૂપ સર્વ ચેષ્ટાઓ પ્રવર્તે છે.[૬૬–૬૮] જેમ સમુદ્રમાંથી નાનામોટા તરંગોની પંક્તિઓ ઊઠે છે, તેમ એ દેવમાંથી ઘટપટ આદિ સેંકડો પદાર્થોની પંક્તિઓ ઊઠ્યા કરે છે.[૬૯] જેમ સોનું કડાં, બાજુબંધ, કેયૂર અને ઝાંઝર આદિ અનેકરૂપે ઉદય પામે છે, તેમ એજ દેવ અનેક વ્યાવહારિક અને મિથ્યા પદાર્થોને રૂપે ઉદય પામે છે. જો એ દેવનો સાક્ષાત્કાર થાય તો તમે, હું અને આ સઘળા લોકો, એકરૂપ જ છીએ અને જો સાક્ષાત્કાર ન થાય તો તમે, હું અને સઘળા લોકો ભિન્ન ભિન્ન છીએ. જળમાં તરંગોની પંક્તિ જળથી અન્ય નથી, છતાં તે અન્ય જેવી લાગે છે, તે અભિન્ન છે છતાં ભિન્ન જેવી લાગે છે અને તે અનાદિ છે છતાં ઉત્પન્ન થયા જેવી લાગે છે. માટે તે મિથ્યા છે. તેજ પ્રમાણે એ દેવમાં દશ્ય પદાર્થોની પંક્તિ અન્ય નહિ છતાં અન્ય જેવી લાગે છે, અભિન્ન છતાં ભિન્ન જેવી લાગે છે અને અનાદિ છતાં ઉત્પન્ન થયા જેવી લાગે છે, આથી તે મિથ્યા છે.[૭૦–૭૨] કાળ સંબંધી છ વિકારો, દશ્ય પદાર્થોનો દેખાવ અને અનેક જાતના માનસિક મનોરથો એ દેવને લીધે જ સ્ફુરે છે. એ દેવના પ્રકાશથી જ

જગતનો પ્રકાશ થાય છે.[૭૩] ક્રિયા, રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ અને અંતઃકરણનું ચૈતન્ય આદિ જે કાંઈ તમારા જાણવામાં આવે છે, તે એ જ દેવ છે અને જેથી એ સઘળું જાણવામાં આવે છે, તે પણ એ જ દેવ છે.[૭૪] હે સુજન! પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એમાં અખંડિતરૂપે જે સંવિત્ (જ્ઞાન) રહેલું છે તે તમારું સ્વરૂપ છે, એમ તમે એકાગ્ર મનથી સમજો.[૭૫] એ બ્રહ્મ જન્મરહિત છે, જરારહિત છે, અનાદિ છે, અવિચળ છે, નિત્ય છે, સુખરૂપ છે, નિર્મળ છે, જાણ્યા પછી દૂર થાય એમ નથી, અત્યંત વંદનીય છે, શુદ્ધ છે, સઘળી રચનાઓથી રહિત છે, કારણોના કારણરૂપ છે, અનુભવરૂપ છે, બીજાથી જણાય એમ નથી, જ્ઞાનરૂપ છે, સર્વરૂપ છે અને સર્વરૂપ છતાં પણ ગુપ્ત રહેલ છે.[૭૬]

अजमजरमनाद्यं शाश्वतं ब्रह्म नित्यं शिवममलममोघं वंद्यमुच्चैरनिंद्यम् । सकलकलनशून्यं कारणं कारणानामनुभवनमवेद्यं वेदनं विश्वमंतः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો ‘પરમકારણવર્ણન’ એ નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો*

બ્રહ્મના લક્ષણમાં શંકા અને તેનું સમાધાન

॥ राम उवाच ॥

महाप्रलयसंपत्तौ यदेतदवशिष्यते ।
भवत्येतदनाकारं नाम नास्त्यत्र संशयः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–મહાપ્રલય થતાં જે તત્ત્વ બાકી રહે છે, તે નિરાકાર જ રહેવું જોઇએ, એમાં કશો સંશય નથી.[૧] પરંતુ એ તત્ત્વ શૂન્ય શા માટે નહિ અને પ્રકાશ શા માટે નહિ, તમ શા માટે નહિ, પ્રકાશવાળું શા માટે નહિ?[૨] તે જ્ઞાતાથી રહિત શી રીતે છે, જીવરૂપ શી રીતે નથી, બુદ્ધિરૂપ શા માટે નથી અને મનરૂપ કેમ નથી?[૩] એ તત્ત્વ કોઈરૂપ નથી એ શી રીતે? અને સર્વરૂપ પણ છે એ શી રીતે? આ તમારી વચનોની વિચિત્ર ઢબથી તો મારા મનમાં ગૂંચવાડો ઊભો થયો છે; માટે તે તમે દૂર કરો.[૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–તમે આ જે પૂછો છો, તે મારા અભિપ્રાયને ઓળંગીને પૂછો છો. એ ઘણો વિષમ છે, છતાં જેમ સૂર્ય કશા પણ યત્ન વિના રાત્રિના અંધારાને ભેદી નાખે છે, તેમ હું પણ કશા પણ યત્ન વિના તમારા સંશયને ભેદી નાખીશ.[૫] હે રામ! મહાપ્રલયના સમયમાં જે સત્ વસ્તુ અવશેષ રહે છે, તે શૂન્ય નથી. આ વિષે હું જે કહું છું તે તમે સાંભળો.[૬] જેમ કોતર્યા વિનાની પૂતળી થાંભલામાં રહેલી છે, તેમ આ જગત પણ તે સમયે બ્રહ્મમાં રહ્યું હોય છે. માટે જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ તે બ્રહ્મ શૂન્ય નથી.[૭] આ આવી રીતનો જગતરૂપ જે મોટો આડંબર જોવામાં આવે છે, તે સાચો હોય કે ખોટો હોય, તો પણ તે જેમાં રહેતો હોય તે પદાર્થ શૂન્ય હોય જ નહિ.[૮] જેમ થાંભલો પોતાનામાં પૂતળી કોતરાયા વિના હોય છતાં પણ પૂતળી વિનાનો નથી, તેમ બ્રહ્મ પણ પ્રલયકાળમાં જગતના પ્રકાશથી રહિત છે, છતાં પણ જગત વિનાનું નથી, માટે તે શૂન્ય નથી.[૯] હે રામ! જેમ જળમાં તરંગ નથી અને છે પણ ખરા, તેમ બ્રહ્મમાં આ જગત નથી અને છે પણ ખરું.[૧૦] જો દેશ, કાળ, કોતરનાર અને કોતરવાનાં સાધનો હોય, તો થાંભલામાં પૂતળીની રચના થઈ શકે છે; પણ બ્રહ્મમાં તો દેશ, કાળ આદિ સામગ્રીનો સંભવ નથી, તેથી તેમાં જગતની રચના થવી સંભવતી નથીઃ આમ માનીને વાદીઓ મિથ્યા મૂંઝાયા કરે છે.[૧૧] કારણ કે બ્રહ્મમાં જગતની સ્થિતિ વિષે થાંભલાની પૂતળીનું જે દૃષ્ટાંત આવે છે, તે એક દેશથી સરખું લેવાનું છે, પણ સઘળી રીતે સરખું લેવાનું નથી. જગતની ઉત્પત્તિની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાથી

* આ દશમા સર્ગમાં બ્રહ્મના લક્ષણમાં જે શંકા થઈ તેનું સમાધાન કરી તેનું તાત્પર્ય કહેવાશે.

જુદી નથી અને તેના પ્રલયની સત્તા પણ બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી નથી; તો એવા કેવળ, સત્ અને સ્વરૂપેસ્થિત બ્રહ્મની અંદર જગતની ઉત્પત્તિ થવામાં બીજી કોઈ સામગ્રીની જરૂર નથી.[૧૨,૧૩] અશૂન્ય પદાર્થને લઇને શૂન્ય શબ્દનો અર્થ કલ્પી શકાય છે અને શૂન્ય પદાર્થને લઇને અશૂન્ય શબ્દનો અર્થ કલ્પી શકાય છે; પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજો કોઈ પદાર્થ જ નથી; માટે બ્રહ્મને શૂન્ય કે અશૂન્ય કહેવાય જ કેમ?[૧૪] જે પ્રકાશ છે તે સૂર્યનો, અગ્નિનો, ચંદ્રનો કે તારા આદિનો ધર્મ છે. માટે બ્રહ્મને પ્રકાશ કહી શકાય નહિ, તેમજ એ સૂર્ય આદિ કોઈ પણ પદાર્થ બ્રહ્મમાં નથી, માટે બ્રહ્મ પોતે પ્રકાશવાળું પણ નથી.[૧૫] સૂર્ય આદિ મહાભૂતોના પ્રકાશોનો જે અભાવ તે તમ કહેવાય છે. બ્રહ્મ કાંઈ તેવા પ્રકાશના અભાવરૂપ નથી, માટે તે તમરૂપ નથી.[૧૬] આકાશની પેઠે સ્વચ્છ એવા એ બ્રહ્મનો જે પ્રકાશ કહેવાય છે, તે એના પોતાના અનુભવરૂપ જ છે. તે પ્રકાશનો એ પોતે જ અનુભવ કરે છે, પણ બીજા કોઇને તેનો અનુભવ થતો નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ્ઞાતાથી રહિત છે.[૧૭] જે બ્રહ્મ તમથી તથા પ્રકાશથી પણ રહિત છે અને અવિનાશી પદ છે, તે આકાશની પેઠે નિર્મળ છે અને તેમાં સઘળું જગત ભ્રાંતિથી જ કલ્પાયું છે. માટે તે બ્રહ્મને જીવરૂપ, બુદ્ધિરૂપ કે મનરૂપ કહી શકાતું નથી.[૧૮] બીલામાં અને બીલાના મધ્યમાં જેમ કશો ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં અને જગતમાં કશો ભેદ નથી. માટે બ્રહ્મ કોઈ અન્યરૂપ નથી તેમ સર્વરૂપ છે એમ પણ કહેવાય છે. જેમ જળની અંદર તરંગ છે અને માટીની અંદર ઘડો છે, તેમ જેની અંદર જગત છે, તે બ્રહ્મ શૂન્ય કેમ જ હોય?[૧૯,૨૦] 'જેમ પૃથ્વીની અંદર રહેલું જળ પૃથ્વીરૂપ નથી, તેમ બ્રહ્મની અંદર રહેલું જગત બ્રહ્મરૂપ ન હોવું જોઇએ' એવી શંકા કરવી નહિ; કારણ કે પૃથ્વી આદિ સાકાર પદાર્થોની ઉપમા નિરાકાર બ્રહ્મમાં યથાર્થ રીતે લાગુ પડે નહિ. બ્રહ્મ આકાશની પેઠે નિર્મળ છે અને તેની અંદર રહેલું જગત પણ આકાશની પેઠે નિર્મળ જ છે. જેમ બ્રહ્મ આકાશથી પણ અધિક નિર્મળ છે, તેમ તેની અંદર રહેલું જગત પણ આકાશથી અતિ નિર્મળ છે. એટલે જેવું બ્રહ્મ છે તેવું જ જગત છે. મરીની અંદર રહેલી તીખાશ જેમ તેના ખાનાર વિના અન્યને જાણવામાં આવતી નથી, તેમ બ્રહ્મનું ચિન્માત્રપણું, પ્રલયકાળમાં જીવ નહિ હોવાથી જાણવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ ચિદ્રૂપ છે, તે પ્રલયકાળમાં જીવના અભાવને લીધે ચિદ્રૂપે ભાસતું નથી. એ સમયમાં જેમ જીવનું જીવપણું નિવૃત્ત થાય છે, તેમ જગતનું જગતપણું નિવૃત્ત થાય છે. જીવ અને જગત બન્ને બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે, ત્યારે સઘળા બહારના દેખાવો અને મનની અંદરના દેખાવો પણ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે અને બીજું કશું રહેતું નથી. પ્રલયમાં તથા સમાધિના કાળમાં સંપૂર્ણ જગત સુષુપ્તરૂપ થઈ જાય છે અને જ્ઞાન કાળમાં તુર્યરૂપ થઈ જાય છે.[૨૧,૨૫] સમાધિના કાળમાં જગત સુષુપ્ત થઈ જાય છે, તેથી સઘળા સંસ્કારોના ડાબલારૂપ યોગી સંસારરહિત થઇને બ્રહ્મરૂપે રહે છે; જ્ઞાનકાળમાં એટલે બ્રહ્મના અનુસંધાનના સમયમાં સઘળા સંસ્કારોના ડાબલારૂપ જ્ઞાની વ્યવહારવાળો છતાં પણ સંસ્કારરહિત બ્રહ્મરૂપે રહે છે.[૨૧] જેમ આકારવાળા નિશ્ચળ જળમાં મોટાં મોજાં જળરૂપે રહેલાં છે, તેમ આકારવગરના પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્મરૂપે જગત રહેલું છે.[૨૭] પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી જે જગત તથા જીવ પ્રસરેલ છે, તે બ્રહ્મરૂપે જ પ્રસરેલ છે; માટે જગત તથા જીવ પૂર્ણ જ છે અને નિરાકાર જ છે. બ્રહ્મમાંથી જગતનું સ્ફુરણ માનવામાં આવ્યું, એટલે તેના દ્રષ્ટારૂપે જીવનું સ્ફુરણ પણ માનવામાં આવ્યું છે.[૨૮] જગત પૂર્ણમાંથી પૂર્ણરૂપે જ પ્રસરેલું છે અને પૂર્ણરૂપે જ રહેલું છે; માટે

જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી; અને જો ઉત્પન્ન થયું હોય તો પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૨૯] પ્રલયમાં જીવને દ્રષ્ટાપણું નહિ રહેવાથી જગતમાં દશ્યપણું પણ રહેતું નથી, એટલે પછી જગતમાં જગતપણું શું રહ્યું? મરીનો સ્વાદ લેનારો ન રહે ત્યારે 'મરીમાં તીખાશ રહે છે' એમ કેમ જ કહેવાય?[૩૦] બ્રહ્મમાં ચિત્ત અને દશ્યપણું વગેરે છે જ નહિ છતાં તે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મમાં કોઈ ઉપાધિ છે જ નહિ, તો પછી તે ઉપાધિમાં બ્રહ્મનું જીવરૂપે પ્રતિબિંબિત થવું પણ કેમ કહેવાય?[૩૧] બ્રહ્મ પરમાણુના પણ કારણરૂપ છે, સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, શુદ્ધ છે, પર છે અને આકાશના ગર્ભ કરતાં પણ અત્યંત શાંત છે.[૩૨] તે દેશ–કાળ આદિના વિભાગથી રહિત છે, તેથી તે અત્યંત વિસ્તીર્ણ છે. તે આદિ તથા અંતથી રહિત છે, પ્રકાશમાત્ર છે અને પ્રકાશ્ય પદાર્થોથી રહિત છે.[૩૩] બ્રહ્મમાં દશ્ય જ થયું નથી, ત્યારે ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો કહેવાતો અને નિરંતર વાસનામય કહેવાતો દ્રષ્ટા (જીવ) તો ક્યાંથી જ થયો હોય?[૩૪] દશ્યનો ઉદય નહિ થવાથી બ્રહ્મમાં જીવપણું નથી, બુદ્ધિપણું નથી, ચિત્તપણું નથી, ઇન્દ્રિયપણું નથી કે વાસના પણ નથી.[૩૫] આમ પરબ્રહ્મ બીજાઓને જગતરૂપી મોટા આડંબરથી ભરેલો લાગે છે, પણ અમને તો તે શાંત અને આકાશ કરતાં પણ અધિક શૂન્ય લાગે છે.[૩૬]

રામ બોલ્યાઃ—એ અપાર ચૈતન્યમય પરબ્રહ્મનું રૂપ કેવું છે? તમે એ ફરી વાર સારી પેઠે મને કહો, એટલે મારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય.[૩૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–મહાપ્રલય થતાં સઘળાં કારણોના પણ કારણરૂપ જે પરબ્રહ્મ અવશેષ રહે છે, તેનું હું રૂપ કહું છું; તે તમે સાંભળો.[૩૮] સમાધિમાં વૃત્તિઓનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે મનના રૂપનો પણ નાશ કરીને, જે કોઈ રીતે નિરૂપણ કરી શકાય નહિ એવું સદ્રૂપ રહે છે, તે પરબ્રહ્મનું રૂપ છે.[૩૯] સમાધિમાં દશ્યરૂપ જગત રહેતું નથી, તેથી દ્રષ્ટાનો અભાવ થવાથી જે એકરસ જેવું સાક્ષીરૂપ પ્રતીત થાય છે, તે પરબ્રહ્મનું રૂપ છે.[૪૦] જેને વિશે ભવિષ્યકાળમાં જીવનું સ્વરૂપ થયું માનવામાં આવે છે, તેવા ચૈતન્યનું દશ્યોમાં ઉન્મુખ નહિ થયેલું, ચિન્માત્ર, નિર્મળ અને શાંત એવું જે રૂપ છે, તે પરબ્રહ્મનું રૂપ છે.[૪૧] શરીરને વાયુ આદિ લાગતાં છતાં પણ જેમ તેનો સ્પર્શ આદિ અનુભવ નહિ થતાં, જે રૂપ સમાધિમાં જીવતા યોગીનું રહે છે, તે પરમાત્માનું રૂપ છે.[૪૨] હે નિષ્પાપ! સ્વપ્ન વિનાની, માંકડ આદિની પીડાથી નહિ તૂટતી અને અંદર પ્રકાશવાળી બુદ્ધિની જે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે, તે ઘણી વાર સુધી રહે છે ત્યારે તેનું જે ચૈતન્યરૂપ છે, તે પ્રલયકાળમાં પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[૪૩] ત્રિપુટીથી રહિત એ ચિદ્રૂપ પરમાત્માનું જે રૂપ છે, તે આકાશના અવકાશ જેવું છે, શિલાના એકરસપણા જેવું છે અને પવનના પૂર્ણપણા જેવું છે.[૪૪] જીવતાં છતાં દશ્યનો અને મનનો ત્યાગ કરી દેતાં સ્વરૂપની જે પર અને શાંત સ્થિતિ રહે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[૪૫] આનંદમય કોશની અંદર, સૂર્યની અંદર, આકાશની અંદર અને વૃત્તિઓની અંદર જે એક પ્રકાશ સ્ફુરે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[૪૬] બુદ્ધિની વૃત્તિના, પદાર્થોના સ્ફુરણના, પદાર્થોના તથા અજ્ઞાનના સાક્ષીરૂપ અને આદિ–અંત વગરનું જે જ્ઞાન છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[૪૭] આ જગત કદી ઉત્પન્ન થયું જ નથી, છતાં પણ તે જેનાથી ઉત્પન્ન થયા જેવું જણાય છે અને જેનાથી અભિન્ન હોવા છતાં પણ તે ભિન્ન જેવું જણાય છે, તે પરમાત્માનું રૂપ છે.[૪૮] જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારમાં લાગ્યા છતાં પણ તે જે પાષાણના જેવી અવિચળ સ્થિતિમાં રહે છે તથા જે અખંડિત છતાં જગતને અવકાશ આપે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[૪૯] પ્રમાતા,* પ્રમાણ×

* ચિદાભાસ. × ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ.

અને પ્રમેય+ એ ત્રણે જેમાં ઉદય પામે છે અને જેમાં અસ્ત પામે છે, તે પરમ દુર્લભ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[૫૦] બુદ્ધિ આદિથી રહિત એવા જે મોટા અરીસામાં પ્રમેયપણું, પ્રમાણપણું અને પ્રમાતાપણું પ્રતિબિંબિત થયેલું છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.[૫૧] જાગ્રતથી, સ્વપ્નથી તથા સુષુપ્તિથી રહિત એવું જે મહા ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે અને સ્થાવરમાં તથા જંગમમાં જે સતરૂપે પ્રતીત થાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે અને તે જ પ્રલયમાં અવશેષ રહે છે.[૫૨] સ્થાવરોનું રૂપ કે જે મનથી તથા બુદ્ધિ આદિથી રહિત છે, તે જો જ્ઞાનમય હોય, તો તેને પરમાત્માના રૂપની ઉપમા આપી શકાય.[૫૩] બ્રહ્મા, સૂર્ય, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર અને સદાશિવ આદિનો નાશ થતાં સુખરૂપ, સઘળી ઉપાધિઓનો નાશ થવાથી ભેદરહિત, ચૈતન્યમાત્ર અને જેમાં જગતનો સંગ રહેતો નથી એવું એક પરમ સ્વરૂપ પ્રલયકાળમાં રહે છે.[૫૪]

ब्रह्मार्कविष्णुहरशक्रसदाशिवादिशांतौ शिवं परममेवदिहैकमास्ते । सर्वोपाधिव्ययवशादविकल्परूपं चैतन्यमात्रमयमुज्झितविश्वसंगम् ॥ ५४

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'મહાકલ્પાંતાવશિષ્ટપરમભાવવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ११ मो×

જગતની સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જુદી નથી

॥ राम उवाच ॥

इदं रूपमिदं दृश्यं जगन्नास्तीति भासुरम् । महाप्रलयसंपत्तौ भो ब्रह्मन् क्व विष्ठति ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! આવા રૂપથી પ્રકાશતું આ દશ્યરૂપ જગત મહાપ્રલયના સમયમાં બ્રહ્મની અંદર રહેતું નથી, ત્યારે ક્યાં રહે છે? તે કહો.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–વાંઝણીનો દીકરો ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે તથા આકાશનું વન ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે? તે કહો.[૨]

રામ બોલ્યાઃ–વાંઝણીનો દીકરો તથા આકાશનું વન છે જ નહિ અને થવાનાં પણ નથી. આમ તેઓ પ્રત્યક્ષ નથી; અને પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાને લીધે તેમનો પ્રલય થવાનું પણ કહી શકાય એમ નથી; માટે તમે જગતને તેમની ઉપમા આપો છો, એ કેમ સંભવે?[૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જેમ વાંઝણીનો દીકરો અને આકાશનું વન એ કદી પણ નથી, તેમ જગત આદિ દશ્ય પણ કદી નથી.[૪] એની પેઠે જ જગત ઉત્પન્ન થયું નથી તેમ નાશને પણ પામનારું નથી. જે વસ્તુ પ્રથમ છે જ નહિ તેની ઉત્પત્તિ વળી કેવી હોય? પછી ઉત્પત્તિ ન હો ત્યારે નાશની તો વાત જ શી હોય?[૫]

રામ બોલ્યાઃ–જેની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ છે એવા જગતને વાંઝણીના પુત્ર આદિ અત્યંત અસત્ પદાર્થની ઉપમા આપવી ઘટતી નથી. માટે વાંઝણીના પુત્રની અને આકાશના વનની ઉપમા નહિ આપતાં, તેઓની કલ્પના જેમનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ પ્રત્યક્ષ છે, તેમની ઉપમા આપો તો અયોગ્ય કહેવાય?[૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જેને ઉપમા આપવાની હોય તેને તેનાથી ભિન્ન પદાર્થની ઉપમા આપવી જોઈએ. વાંઝણીના પુત્રની અને આકાશના વનની કલ્પના તો જગતથી ભિન્ન નથી, પણ જગતની અંદર જ આવી જાય છે. માટે જગતને તેની ઉપમા આપવી અયોગ્ય જ છે. આથી

+ વિષયો.

× આ અગિયારમા સર્ગમાં 'પ્રલયમાં પણ જગતની સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી છે અને સૃષ્ટિમાં પણ તેની અધિષ્ઠાનથી જુદી સત્તા નથી' એ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

મેં અત્યંત અસત્ પદાર્થની ઉપમા આપી છે. જગત પણ અત્યંત અસત્ પદાર્થ જ છે. બીજા કોઈ પદાર્થની ઉપમા નહિ લાગુ પડતાં તેના તે પદાર્થની ઉપમા આપવામાં આવે તો 'આ કાચ આકાશ જેવું છે' એ વાક્યની પેઠે અનન્વયાલંકારનું ઉદાહરણ થઈ જાય.[૭] આ જગત તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે અત્યંત અસત્ કેમ સંભવે? એવી શંકા રાખશો નહિ; કારણ કે કેટલાએક પદાર્થો અત્યંત અસત્ છતાં પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમ સુવર્ણનાં કડાંમાં કડાપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ તે અત્યંત અસત્ છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગતપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે અત્યંત અસત્ છે.[૮] જેમ આકાશમાં શૂન્યપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે આકાશથી જુદું નથી; કાજળમાં કાળાપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે કાજળથી જુદું નથી; હિમમાં શીતપણું પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ તે હિમથી જુદું નથી અને ચંદ્રમાં શીતળપણું પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ તે ચંદ્રથી જુદું નથી; તેમ બ્રહ્મમાં જગતપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ તે બ્રહ્મથી જુદું નથી.[૯–૧૧] જેમ મરુ દેશની નદીમાં જળ અને બીજા ચંદ્રમાં ચંદ્રપણું પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ નથી જ, તેમ બ્રહ્મમાં જગતપણું પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ નથી જ.[૧૨] જો કે બ્રહ્મ જગતનું કારણ કહેવાય છે, તો પણ જેમ તડકો છાયાનું કારણ હોય એ સંભવિત છે તેમ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ જડરૂપ પૃથ્વી આદિનું કારણ હોય એ અસંભવિત છે. માટે જગત સુદ્દલ થયું જ નથી એમ સમજવું.[૧૩] આ પ્રમાણે જે પ્રથમ થયું જ નથી તે વર્તમાનકાળમાં પણ હોતું નથી, ત્યારે તેનો નાશ થવાની તો વાત જ કેમ બને?[૧૪] આથી જગતરૂપ કાર્ય કાંઈ ઉત્પન્ન થયું જ નથી, પણ જે બ્રહ્મ છે તે જ જગતરૂપે ભાસે છે, એમ માનવું યોગ્ય છે.[૧૫] જો 'અજ્ઞાન જ જગતરૂપે પરિણામ પામ્યું છે' એમ કહેવામાં આવે, તો પણ અજ્ઞાનનું પરિણામ એ સંવિત્‌નું* વિવર્ત× જ છે. સ્વપ્નમાં જે જગત જોવામાં આવે છે તે સંવિત્‌નું વિવર્ત જ છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.[૧૬] જેમ સ્વપ્નમાં જે ભ્રમરૂપ જગત જોવામાં આવે છે તે સંવિત્‌નો જ દેખાવ છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભમાં જે જગત જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મનો જ દેખાવ છે.[૧૭] આ જે કાંઈ જગત જોવામાં આવે છે, તે સર્વદા બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગતનો કોઈ પણ સમયે અને કોઈ પણ પ્રલય થયો નથી અને ઉદય પણ થયો નથી.[૧૮] જેમ દ્રવપણું જળરૂપ જ છે, ચલન વાયુરૂપ જ છે અને દેખાવ પ્રકાશરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્માંડ પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૧૯] જેવી રીતે સ્વપ્નને જોનારા પુરુષનું જે જ્ઞાન છે તે જ સ્વપ્નના નગર જેવું દેખાય છે, તેવી જ રીતે પરમાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપમાં જગતની પેઠે પ્રતીત થાય છે.[૨૦]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! આ દશ્યરૂપી ઝેર સ્વપ્નના અનુભવની પેઠે અસત્ હોય, તો તે અત્યંત દૃઢ રીતે કેમ પ્રતીત થાય છે? સ્વપ્નનો પદાર્થ તો અત્યંત દૃઢ પ્રતીત થતો નથી.[૨૧] જ્યાં સુધી દશ્યની સ્થિતિ હશે ત્યાં સુધી દ્રષ્ટાનું વારણ થવાનું નથી અને જ્યાં સુધી દ્રષ્ટાની સ્થિતિ હશે ત્યાં સુધી દશ્યનું વારણ થવાનું નથી. તેમજ એમાંનું એક હશે ત્યાં સુધી બન્ને બંધ રહેશે અને એમાંના એકનો ક્ષય થશે ત્યારે બન્નેનો મોક્ષ થશે.[૨૨] પણ જ્યાં સુધી દશ્યનો અત્યંત બાધરૂપ ક્ષય સમજાયો નથી, ત્યાં સુધી દ્રષ્ટા અને દશ્યનો સંબંધ ટળવાનો નથી. પછી જ્યાં સુધી એ સંબંધ ટળ્યો નથી ત્યાં સુધી મોક્ષની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.[૨૩] જો પ્રથમ દશ્ય પદાર્થ હોય અને પછીથી તેનો ક્ષય થતો હોય, તો સંસ્કારરૂપે રહેલા દશ્યનો ઉત્પત્તિરૂપ અનર્થાત્મક બંધ શાંત થતો નથી.[૨૪] કારણ કે ચૈત-

* જ્ઞાન × મૂળ વસ્તુ ન ફરતા તેમાં બીજું ભાન થાય તે.

ન્યરૂપી અરીસાઓ જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં તેમાં સઘળા દશ્યનું સ્મરણરૂપ મોટું પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું નથી.[૨૫] જો દશ્ય ઉત્પન્ન જ થયું ન હોય અને અસ્તિત્વ વિનાનું જ હોય, તો દ્રષ્ટા દશ્યથી મુક્ત થઈ શકે છે. હે શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાની! એટલા માટે મારા મનમાં મુક્તિના અસંભવની જ શંકા છે, તેને તમે યુક્તિઓથી દૂર કરો. હું જ્યાં સુધી દશ્યના અત્યંત અસંભવને બરાબર સમજું નહિ ત્યાં સુધી તમે મને વિસ્તારથી કહ્યા કરો.[૨૬,૨૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! જગત દૃઢ રીતે પ્રતીત થાય છે, છતાં તે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. એ વિષય હું લાંબી આખ્યાયિકાઓથી કહું છું તે તમે સાંભળો.[૨૮] જેમ પાણીના ધરામાં ધૂળ નીચે બેસી જાય છે, તેમ જ્યાં સુધી તમારા હૃદયમાં દશ્યનો અત્યંત અસંભવ બેસી જશે નહિ, ત્યાં સુધી હું પૂર્વના મહાત્માઓની કથાઓનાં વાક્યોથી તમને તે સમજાવ્યા કરીશ.[૨૯] તમે જ્યારે-ભ્રાંતિરૂપ જગતની સૃષ્ટિના અત્યંત અભાવને બરાબર રીતે સમજશો, ત્યારે તમે તત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ પામીને વ્યવહાર કર્યા કરશો.[૩૦] જેમ બાણો મોટા પર્વતને વીંધી શકતાં નથી, તેમ તમે જ્યારે જગતના અત્યંત અભાવને સમજશો, ત્યારે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ વિષયોનાં પ્રયોજનની, અપ્રયોજનની, લેવાની અને મૂકવાની ચપળ વૃત્તિઓ તમને વીંધી શકશે નહિ.[૩૧] એ આત્મા એક અને અદ્વિતીય જ છે, તેમાં બીજી કોઈ કલ્પના છે જ નહિ; તે છતાં એ આત્મામાં જે રીતે જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તે રીતે હું તમને કહી સંભળાવીશ.[૩૨] હે રામ! આ સઘળાં બ્રહ્માંડો એ આત્માથી જ પ્રકટ થયાં છે. એ આત્મા જ સમષ્ટિ—વ્યષ્ટિરૂપ થઇને બહારના પદાર્થોરૂપ તથા માનસિક પદાર્થોરૂપ થાય છે. તે પોતે જ જગતરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પોતે જ પ્રલયરૂપે લય પામે છે.[૩૩]

तस्मादिमानि सकलानि विजृंभितानि सोऽपीदमंग सकलासकलं महात्मा। रूपावलोकनमनोमननप्रकाराकारास्पदं स्वयमुदेति विलीयते च॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'પરમાર્થ-વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

सर्ग १२ मो

અધ્યારોપ અને અપવાદ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतस्मात्परमाच्छांतात् पदात् परमपावनात्।
यथेदमुत्थितं विश्वं तच्छृणूत्तमया धिया॥ १।

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એ શાંત અને અત્યંત પવિત્ર પરમપદમાંથી આ જગત જે પ્રકારે ઉત્પન્ન થયું છે, તે પ્રકાર તમે ઉત્તમ બુદ્ધિથી સાંભળો.[૧] જેમ પ્રત્યેક પુરુષનું પોતાનું શાંત સ્વરૂપ જ સ્વપ્નની પેઠે વિવર્ત પામે છે, તેમ સઘળા જીવોનું એકઠું શાંત સ્વરૂપ જ સૃષ્ટિની પેઠે વિવર્ત પામે છે. એ સર્વસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો જગતરૂપે વિવર્ત થવામાં જે ક્રમ છે તે તમે સાંભળો.[૨] આ સઘળું જગત સર્વદા સ્વાભાવિક રીતે અનંત પ્રકાશરૂપ એ ચૈતન્યમણિની સત્તારૂપ જ છે, તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ કાંઇક દશ્યપણાને પામે છે.[૩] અહંકારના અધ્યાસ વગરનું અને આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મતાવાળું એ શુદ્ધ તત્ત્વ ભવિષ્યમાં થનારાં નામરૂપોનાં અનુસંધાનોથી પ્રથમ કાંઈક કલ્પનાવાળું થાય છે. શાસ્ત્રો એ કલ્પનાને 'ઈક્ષણ' કહે છે. તે ઈક્ષણવાળી એ પરમસત્તા ઈક્ષણરૂપ વૃત્તિમાં પ્રકટ થયેલા ચૈતન્યને લીધે વાણીના વ્યવહારની કાંઈક યોગ્યતા મેળવે છે અને તેથી તે 'ઈશ્વર' એવું યોગ્ય નામ ધારણ કરે છે.[૪-૬] પછી ઘણા કાળની ભાવનાથી ઈક્ષણવૃત્તિ દૃઢ થાય છે, એટલે

* આ બારમા સર્ગમાં પછી અપવાદથી જગતનો અત્યંત અસંભવ કહેવા માટે પ્રથમ તેને પડતો સૃષ્ટિનો અધ્યારોપ કહેવામાં આવશે.

એ જ સત્તા સૂક્ષ્મ પ્રપંચપણાને પકડે છે અને પોતાના પરબ્રહ્મપણાને વિસ્મરણથી છોડી દે છે. ત્યારે તે સત્તા ભવિષ્યમાં જીવ અને હિરણ્યગર્ભ આદિ નામોવાળી થાય છે.[૭] આમ જે બ્રહ્મસત્તા છે, તે જ એવી રીતની ભાવનાઓને લીધે સંસારની સ્થિતિમાં તત્પર થાય છે. એ સત્તાનો સ્વભાવ જ આવો છે, આથી જેમ રજ્જુમાં સર્પભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તે સત્તામાં જીવ તથા હિરણ્યગર્ભ આદિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે એ સત્તામાં જીવભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે પછી તુરત જ શૂન્યરૂપ (આકાશપણું) ઉદય પામે છે. એ આકાશ(શબ્દ)આદિ તન્માત્રાઓના બીજરૂપ છે અને ભવિષ્ય નામોને પ્રકાશ આપનાર છે.[૭–૯] તે પછી કાળની સત્તાની સાથે અહંકારનો ઉદય થાય છે અને તે ભવિષ્યમાં થનારી જગતની સ્થિતિના મુખ્ય બીજરૂપ છે.[૧૦] આ પ્રમાણે પરબ્રહ્મથી જ જરા પણ વિકાર પામ્યા વિના આ મિથ્યા જગતરૂપી જાળ ઉદય પામે છે અને સ્ફુરવાને લીધે તે જાણે જુદી સત્તાવાળી હોય એમ દેખાય છે.[૧૧] અહંતાના ઉદયને અનુસરીને ભાસનારું એ બ્રહ્મતત્ત્વ, આ સંકલ્પભાવ જગતરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે. આ અહંકારનો ઉદય થાય છે, તે પછી અહંકારના એકદેશ જેવો અને ચલનશક્તિવાળો (વાયુ) ઉદય પામે છે.[૧૨] અહંકારવાળી એ જ બ્રહ્મસત્તા આકાશની તન્માત્રારૂપ શબ્દની ભાવનાને લીધે આકાશ કરતાં કાંઈક ઘાટી થાય છે અને શબ્દરૂપે પ્રતીત થાય છે.[૧૩] એ શબ્દ સઘળા ભવિષ્ય પદાર્થોનો વાચક થાય છે, શબ્દના સમૂહરૂપ વૃક્ષના બીજરૂપ છે, વેદરૂપે પ્રકાશ પામે છે અને પદો, વાક્યો તથા પ્રમાણો એ નામોથી ઓળખાય છે.[૧૪] એ પ્રમાણે વેદરૂપપણાને પામેલા બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી સઘળું જગત ઉત્પન્ન થાય છે. જે જે શબ્દોનો ઉદય થયો તે તે શબ્દોના વાચ્ય પદાર્થોરૂપે પણ એ જ તત્ત્વ પ્રતીત થાય છે.[૧૫] એક જાતના વાયુરૂપ પ્રાણને ધારણ કરવાથી એ બ્રહ્મસત્તા જીવ કહેવાય છે. અનેક રૂપોવાળા જુદા-જુદા દેહોની ભવિષ્યની પ્રાપ્તિથી તે જીવનાં વ્યષ્ટિભાવે અનેક નામો થાય છે.[૧૬] ભવિષ્યનાં ચૌદ બ્રહ્માંડોમાં રહેવાથી ચૌદ પ્રકારવાળા અને પ્રાણવાયુ સાથે સંબંધ ધરાવનારા એ જીવો ચૈતન્યમાંથી બ્રહ્માંડોરૂપી ખાડાઓમાં પસરે છે.[૧૭] જેમાં પ્રથમ નામ કે ગતિ કાંઈ પણ હોતું નથી, તે જ ચૈતન્ય તુરત સ્ફુરણ પામીને ક્ષણમાત્રમાં ભાવનાને લીધે સ્પર્શરૂપ થાય છે.[૧૮] સ્પર્શોના આધારરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ એ જ ચૈતન્ય આવહ અને પ્રવહ આદિ પવનોરૂપ થાય છે. અને તે પવનોરૂપ થયેલા ચૈતન્યમાંથી સર્વ પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ ગતિ ફેલાય છે.[૧૯] એ જ ચૈતન્યમાં પ્રકાશની ભાવનાને લીધે પ્રકાશ (તેજ)નો અનુભવ થાય છે અને તે તેજમાં અનેક ભવિષ્યરૂપોના સમષ્ટિભૂત રૂપનો અનુભવ થાય છે. રૂપમાંથી સૂર્ય અને અગ્નિ આદિ વ્યષ્ટિરૂપો ઉત્પન્ન થાય છે. તે રૂપ જ અનેક રૂપોના આધારરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે; એટલે તેમાંથી જુદાં જુદાં વ્યષ્ટિરૂપોના ભેદથી સંસાર ફેલાય છે. એ જ ચૈતન્ય 'હું જળના રસના સમુદાયરૂપ છું,' એવી ભાવનાને લીધે રસરૂપ થઈ જાય છે. સાકાર પદાર્થોનો જીભથી સ્વાદ લેતાં જે પ્રતીતિ થાય છે, તે રસ તન્માત્રા કહેવાય છે. જળોના ભવિષ્ય વિલાસોરૂપ એ રસ વ્યષ્ટિરસોરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે. એટલે તેમાંથી પરસ્પર સ્વાદોની વૃદ્ધિ થતાં સંસાર વિસ્તાર પામે છે.[૨૦–૨૩] એ જ ચૈતન્ય 'હું પૃથ્વી છું' એવા સંકલ્પરૂપ થાય છે, ત્યારે તે પૃથ્વીના ભવિષ્યના ભેદોને યોગ્ય થાય છે અને સંકલ્પોને લીધે જ પોતામાં ગંધપણાને દેખે છે. ભાવી ભૂગોળપણાને લીધે એ જ મનુષ્ય આદિ આકૃતિઓનું બીજ છે. સર્વના આધારરૂપ એ પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્યમાંથી સંસાર ફેલાય છે.[૨૪,૨૫] તે તે ભૂતોના અદ્‌ભાવને પામેલું ચૈતન્ય જ ભાવના કરે છે, તેથી એ [illegible]

આદિ તન્માત્રાઓ પરસ્પર એકઠી થાય છે અને જેમ જળમાં પરપોટા થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાંજ અનેક બ્રહ્માંડોરૂપે પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે.[૨૬] જ્યાં સુધી સર્વનો નાશ થઈ જાય નહિ, ત્યાં સુધી તે જુદાજુદા પદાર્થો ચોખ્ખા પડીને દેખાય જ નહિ એવી રીતે એ એકઠા થઈ ગયેલા છે. એ પદાર્થો બ્રહ્મમાં બ્રહ્મની સત્તાથી જ રહ્યા છે. એક કણી સરખા બીજની અંદર જેમ અનેક વડનાં વૃક્ષ રહ્યાં છે, તે વડનાં વૃક્ષો અનેક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને સેંકડો શાખાઓથી સ્ફુરે છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ બીજમાં અનેક બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે, તે બ્રહ્માંડો અનેક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને સેંકડો શાખાઓથી સ્ફુરે છે. પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ બ્રહ્મમાં માયાને લીધે એ બ્રહ્માંડો પ્રતીત થાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં એ વધી જાય છે.[૨૭-૨૯] આ સઘળાં બ્રહ્માંડો ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ જ છે અને વિવર્તરૂપ હોવાથી નિર્વિકાર જ છે. નિર્વિકાર ચૈતન્યમાં જ વિવર્તરૂપ હોવાને લીધે એ સઘળાંઓને વધતાં વાર લાગતી નથી અને ક્ષણમાત્રમાં જ તે વધી જાય છે.[૩૦] આ જે તન્માત્રાઓનો સમૂહ છે તે સંકલ્પરૂપપણાને પામેલું ચૈતન્ય જ છે. એ ચૈતન્ય પોતે નિરાકાર છે, છતાં તે પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી પોતાનામાં જગતને ત્રસરેણુ સમાન દેખે છે.[૩૧] જગતનું બીજ પાંચ તન્માત્રાઓ છે, તે તન્માત્રાઓનું બીજ પરમાત્માની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ ધરાવનારી માયાશક્તિ છે અને એ માયાશક્તિનું બીજ પરમાત્મા જ છે, એમ સર્વદા વિદ્વાનોનો અનુભવ છે. માટે જે જગત છે તે અજ અને આદિરૂપ બ્રહ્મ જ છે. જગત બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ જ છે.[૩૨]

बीजं जगत्तु ननु पंचकमात्रमेव बीजं परा-
व्यवहितस्थिवशिक्तिराद्या । बीजं तदेव भवतीति
सदानुभूतं चिन्मात्रमेवमजमाद्यमतो जगच्छ्रीः ॥

શ્રીયોગ૦ મહા૦ ઉત્પત્તિ–પ્રકરણનો
સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો×

બ્રહ્મને જીવભાવની પ્રાપ્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

परमे ब्रह्मणि स्फारे समे राम समस्थिते ।
अनुत्पन्ननभस्तेजस्तमःसत्ता चिदात्मनि ॥ १

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! જેમાં આકા તેજ કે તમ ઉત્પન્ન થયાં નહોતાં એવા ચિદ્રૂ વિસ્તર્ણ અને સ્વરૂપે સ્થિર રહેલા નિર્વિકાર પ બ્રહ્મમાં દશ્ય પદાર્થોરૂપે પ્રતીત થવાના સ્વભાવ લીધે પ્રથમ વિષયોની કલ્પના ઊઠી; તે પ ચિત્તરૂપે પ્રતીત થવાના લીધે ચિત્તની કલ્પ ઊઠી; તે પછી દશ્યોની સાથે સંયુક્ત થઇને જી રૂપે પ્રતિત થવાના સ્વભાવને લીધે જીવપણા કલ્પના ઊઠી; તે પછી દશ્યોની સાથે એકરૂ પણું પ્રતીત થવાથી અહંભાવની કલ્પના ઊઠી અને તે પછી અહંભાવની વૃદ્ધિ થવાથી બુદ્ધિ પણાની કલ્પના ઊઠી. એવી રીતે જ શબ્દ આ વિષયોનું મનન કરનાર મનની અને બીજા પ કેટલાએક ભાવોની કલ્પના ઊઠી.[૧-૪] પછી શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓનું પંચીકરણ થવાથી વૃદ્ધિ પામેલા અને તેથી સ્થૂલદેહપણાને પામેલ તે મનમાંથી આવા પ્રકારનો આ બ્રહ્માંડ આદિરૂપ મોટા ગોટા ઉત્પન્ન થયેલો જોવામાં આવે છે.[૫] જેમ સ્વપ્નમાં બાંધ્યા વિનાનું નગર તુરત ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ ક્રમ પ્રમાણે તુરત જ એ ગોટા ઉત્પન્ન થાય છે. આ બ્રહ્માંડરૂપી મોટું જાળું ચિદાકાશરૂપી મોટા વનમાં ઉત્પન્ન થઈ થઈને પાછું નાશ પામે છે.[૬] મન જગતરૂપી કરંજની કુંજોનું વાવ્યા વિનાનું બીજ છે. તેને પૃથ્વીની, જળની કે ગરમી આદિની કશી અપેક્ષા રહેતી નથી.[૭] જેમ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નગરને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ બ્રહ્મમાં કલ્પાયેલું એ મન પાછળથી પૃથ્વી આદિને ઉત્પન્ન કરે છે.[૮] એ મન ગમે

× આ તેરમા સર્ગમાં બ્રહ્મને જીવભાવ થવાનું અને દેહાદિકની પ્રાપ્તિ થવાનું વર્ણન કરાશે.

માં રહ્યું હોય, તો પણ જગત આદિ અંકુરને ઉત્પન્ન કર્યા જ કરે છે. જગતનું બીજ મનરૂપી પાંચ તન્માત્રાઓ છે અને તન્માત્રાઓનું બીજ પરબ્રહ્મ છે. માટે જગત બ્રહ્મમય જ છે.[૯] કારણ કે જે બીજ હોય છે, તે જ અંકુર આદિરૂપે થાય છે. આવી રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં પરબ્રહ્મરૂપ આકાશમાં, બ્રહ્મના તે તે પદાર્થોરૂપે પ્રતીત થવાના સ્વભાવને લીધે અધિષ્ઠાનથી અભિન્ન એવો શબ્દ આદિ પાંચ વિષયોનો ગણ કલ્પનાથી જ ફાટ્યો છે, વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો તે ઉત્પન્ન થયો જ નથી. શબ્દ આદિના સમૂહો વૃદ્ધિને પામીને જે કાંઈ આ જગત બનાવે છે, તે પણ ચિદાકાશમાં અધ્યાસ પામીને જ બનાવવામાં આવે છે. તે કલ્પિત જ છે, સત્ય નથી. માટે જગતની સ્થિતિ પોતાની સત્તાથી નથી, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ છે. જે કલ્પિત પદાર્થોથી થયું હોય, તે કદી પણ વાસ્તવિક હોતું નથી. જેનું સ્વરૂપ જ કલ્પનામય હોય, તેને સત્યપણાની પ્રાપ્તિ કેમ જ સંભવે ? શબ્દ આદિ પાંચ વિષયો બ્રહ્મરૂપ જ છે, માટે તેમનાં કાર્યો પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે; એટલે સઘળું બ્રહ્માંડ પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જેમ સૃષ્ટિના આરંભમાં શબ્દ આદિ પાંચ વિષયોની ઉત્પત્તિ મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે, તેમ ઉત્તરકાળમાં તેમનાથી થતી બીજા કાર્યોની ઉત્પત્તિ પણ મિથ્યા જ છે. એ પ્રમાણે જગત કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી અને અધિષ્ઠાનથી જુદું જોવામાં આવતું નથી.[૧૦-૧૫] જેમ સ્વપ્નમાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલું નગર અસત્ છતાં સત્ જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ પરમ પ્રકાશમય બ્રહ્માકાશમાં જીવપણું અસત્ છતાં પણ સત્ જેવું પ્રતીત થાય છે.[૧૬] ચૈતન્યમાંથી પૃથ્વી આદિનો અસંભવ છે, તેથી ચૈતન્ય અત્યંત નિર્મળ છે જેમ મહાકાશમાં પરિચ્છિન્ન (મર્યાદિત) ઘટાકાશનો ઉદય થાય છે, તેમ બ્રહ્માકાશમાં પરિચ્છિન્ન (મર્યાદિત) જીવનો ઉદય થાય છે.

આમ મેં જીવના સ્વરૂપનો નિર્ણય તમારી પાસે કહ્યો.[૧૭] એ જીવ આ સ્થૂલદેહને કેવી રીતે પામે છે, તે સાંભળો. પરમેશ્વરમાં કલ્પાયેલો સમષ્ટિ જીવાકાશ 'હું તણખા જેવો અત્યંત નાનો તેજનો કણ છું' એમ ચિંતવન કરે છે અને પોતાનો તેવો જ અનુભવ કરે છે. એ અનુભવરૂપ ભાવનાની વૃદ્ધિ થાય છે, એટલે અણુરૂપ પોતે અસત્ છતાં સત્ જેવું પ્રતીત થાય છે.[૧૮,૧૯] જેમ સંકલ્પનો ચંદ્ર સાચો હોતો નથી, તેમ ભાવનાથી મનાયેલું અણુરૂપ પણ સાચું નથી. જીવ એ અણુરૂપની ભાવના કરતાં કરતાં પોતે એક છતાં બે-પણાને પામે છે, એટલે દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યરૂપ થઈ જાય છે. અસંભવિત છતાં જેમ સ્વપ્નમાં પોતે પોતાના મરણનો દ્રષ્ટા થાય છે, તેમ અસંભવિત હોવા છતાં પણ જીવ પોતાના દૃશ્યપણાનો દ્રષ્ટા થાય છે. આમ દ્રષ્ટાપણાની તથા દૃશ્યપણાની ભાવના દૃઢ થાય છે, ત્યારે તે લિંગશરીરરૂપ થઈને કાંઈક પહેલાના કરતાં વિશેષ સ્થૂલપણું પામે છે પછી જેમ પુરુષ સ્વપ્નમાં પોતાના વટેમાર્ગુપણાનો અનુભવ કરે છે, તેમ 'હું લિંગશરીરરૂપ છું' એવી ભાવનાને લીધે એ આત્મા, લિંગદેહપણાનો અને સ્થૂલદેહપણાનો પણ અનુભવ કરે છે. ચિત્ત જેમ વિષયરૂપ થઈ જાય છે, તેમ જીવ દેહરૂપ થઈ જાય છે. એટલે જેમ બહારનો પર્વત અરીસાની અંદર પ્રતીત થાય છે, બહારનો દેહ કૂવામાં રહેલો પ્રતીત થાય છે અને બહારનો હોકારો સ્વળ આદિના ગુંબજમાં પ્રતીત થાય છે, તેમ પોતે સઘળી ઉપાધિઓથી બહાર રહેનારો છતાં પણ ઉપાધિની અંદર કલ્પી કાઢેલા આકાશમાં પ્રતીત થાય છે જેમ જીવ સ્વપ્નના અને સંકલ્પના સવિત્ દેહની અંદર જ સ્વપ્નને તથા સંકલ્પને દેખે છે, તેમ અણુરૂપમાંથી લિંગદેહના અભિમાનને પામેલો જીવ પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ વાસનામય વ્યવહારનો અનુભવ કરે છે.[૨૦-૨૬]

વ્યવહારની દૃષ્ટિથી જોતાં વાસનામય દેહાદિક બુદ્ધિના અને ચિત્ત આદિના પરિણામરૂપ છે અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં એ દેહાદિક જ્ઞાનરૂપ, સત્તારૂપ અને આનંદરૂપ જ છે.[૨૭] લિંગદેહમાં રહેલો જીવ લિંગદેહના આકાશમાં રહેલા વ્યવહારને 'હું જોઉં છું' એવી ભાવનાથી આકાશમાં જોવા માટે ગતિ કરવા જેવું કરે છે. જે બે છિદ્રોથી તે ભવિષ્યમાં બાહ્ય નામવાળા પદાર્થોને દેખે છે, તે બે છિદ્રો 'નેત્રો' એવા નામથી ઓળખાય છે. જેનાથી તે પદાર્થોનો તે સ્પર્શ કરે છે, તે 'ત્વચા' એવા નામથી ઓળખાય છે અને જેનાથી તે સાંભળે છે, તે 'શ્રવણ' એવા નામથી ઓળખાય છે.[૨૮,૨૯] જેનાથી તે સૂંઘે છે તેને પોતાનામાં ઘ્રાણરૂપે તે દેખે છે અને જેનાથી તે સ્વાદ લે છે, તેને પાછળથી રસનારૂપ થયેલું દેખે છે. જેનાથી તે ચલન કરે છે, તેને પ્રાણરૂપ થયેલું દેખે છે; અને જેનાથી તે ચેષ્ટા કરે છે, તેને કર્મેન્દ્રિયોના સમૂહરૂપ થયેલું દેખે છે. 'આ દેખાવ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને આ દેખાવ મનમાં થાય છે' ઇત્યાદિ ભાવના કરતો એ લિંગદેહનો એ અભિમાની જીવ જેમ મહાકાશમાં ઘટાકાશ રહે છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં રહે છે. એ પ્રમાણે પોતાના અણુરૂપમાં ખોટી પણ સાચી જેવી લાગતી વૃદ્ધિની ભાવના કરવાથી બ્રહ્મ જ 'જીવ' એ શબ્દને યોગ્ય થઈ જાય છે. એ રીતે કલ્પનાઓથી આકુળપણાને પામેલો, લિંગદેહના અભિમાનવાળો અને જેનો લિંગદેહ જ સ્થૂલ દેહરૂપ થાય છે એવો જીવ, પોતાની કલ્પનાની અંદર જ આ સાકાર બ્રહ્માંડને દેખે છે.[૩૦–૩૪] એ બ્રહ્માંડમાં કોઈ જીવ પોતાને જળમાં રહેલો દેખે છે, કોઈ જીવ પોતાને ચક્રવર્તીરૂપ દેખે છે અને કોઈ જીવ ભાવી–બ્રહ્માંડોની કલ્પના કરે છે તથા તેમનો અનુભવ પણ કરે છે. તે પોતાના ચિત્તના સંકલ્પો પ્રમાણે દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યોરૂપ પોતાને રહેવાનાં મિથ્યા ઘરોની કલ્પના કરે છે અને તેમનાં જુદાં જુદાં નામો કલ્પીને ભાવનાને લીધે તે તેમનાથી પોતાને જ બાંધે છે. જે મિથ્યા સ્વપ્નમાં મિથ્યા આકાશમાં ઊડવું પ્રતીત થાય છે, તેમ મિથ્યા જગતરૂપ ભ્રાંતિમાં મિથ્યા સંકલ્પમય જીવ પ્રતીત થાય છે. આમ સમષ્ટિ અને આદિ પ્રજાપતિ બ્રહ્મા, જે પોતે સંકલ્પમય હોવાથી સ્થૂલરૂપે ઉત્પન્ન થયા નથી, છતાં પણ તે ઉત્પન્ન થયા છે, એમ કહેવાય છે. આ બ્રહ્માંડરૂપી ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે, તેમાં કાંઈ પણ મિશ્રિત થયું નથી, કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી અને કાંઈ પણ ગ્રહણ કરવામાં આવતું નથી. તે તો કેવળ અનંત પરબ્રહ્મરૂપ આકાશ જ છે અને તેમાં બીજું કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું જ નથી. આ જગત સંકલ્પના નગરની પેઠે પ્રતીત થાય છે, છતાં તે સત્ય નથી, કોઈએ રચ્યું નથી અને તે રંગ વિના થયેલા ચિત્ર જેવું છે.[૩૫–૪૧] જગત ઉત્પન્ન થયું નથી, છતાં પણ તે અનુભવમાં આવે છે. તે મિથ્યા છે, છતાં પણ સત્યની પેઠે પ્રતીત થાય છે. મહાકલ્પમાં બ્રહ્માદિક મુક્ત થઈ ગયેલા હોય છે, તેથી આ કલ્પના બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં કે તેણે કરેલી ક્રિયામાં તેના પૂર્વજન્મનો સંસ્કાર કે બીજું પણ કાંઈ કારણ નથી. આથી જેવા બ્રહ્મા સંકલ્પજન્ય છે, તેવું જ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત પણ સંકલ્પજન્ય છે.[૪૨,૪૩] આ પૃથ્વી આદિની સૃષ્ટિમાં સાક્ષીનો જ અનાદિકાળનો અનુભવ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે, તેની સ્થિતિ જાગ્યા પછી થયેલી સ્વપ્નના પદાર્થોની સ્થિતિ જેવી છે.[૪૪] જેમ બ્રહ્મા શૂન્ય છે, તેમ જગત પણ સર્વદા શૂન્ય જ છે. જેવી રીતે ગમે તે દેશકાલમાં પણ દ્રવપણું જળથી જુદું પડતું નથી, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ કદી પરમાત્માથી જુદી પડતી નથી. પરમાત્મા સર્વદા સમાન અને અખંડ છે અને પ્રતીત થતી આ ભારે આડંબરવાળી સૃષ્ટિ એ પ્રમાણે મિથ્યારૂપ છે.[૪૫,૪૬] આ પ્રમાણે જ બ્રહ્માંડ પ્રતીત થાય

છે તે અત્યંત નિર્મળ બ્રહ્મ જ છે; બ્રહ્મ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. આ રીતે માત્ર કલ્પનાથી કહેલું આ જગત શાંત થાય છે, એટલે આધારથી, આધેયથી તથા દ્વૈતથી રહિત તથા દ્વૈતનો અભાવ હોવાને લીધે જેને એક પણ કહી શકાય નહિ એવું પરબ્રહ્મ અવશેષ રહે છે. જગતરૂપી ભ્રાંતિ થયેલી હોવા છતાં તેમાં બીજું કાંઈ પણ થયેલું નથી.[૪૭] સર્વથી રહિત અને સ્વચ્છ કેવળ ચિદાકાશ જ છે. એ ચિદાકાશમાં સંસારપણું કાંઈ જ થયું નથી. જે સ્વરૂપ છે તે જ છે.[૪૮,૪૯] ચિદાકાશમાં આધેય નથી, આધાર નથી, દશ્ય નથી, દ્રષ્ટા નથી, બ્રહ્માંડ નથી, બ્રહ્મા નથી, કાંઈ જાતની ખટપટ નથી, જગત નથી અને પૃથ્વી પણ નથી. જે છે તે સઘળું શાંતરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે. આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, જે કાંઈ પ્રતીત થાય છે તે સ્વચ્છ બ્રહ્મ જ પોતે પોતાનાથી પોતાનામાં જ પ્રકાશે છે.[૫૦,૫૧] જેમ દ્રવપણાને લીધે જળ પોતાનામાં ચકરીરૂપે દેખાય છે, તેમ ચૈતન્યપણાને લીધે બ્રહ્મ પોતાનામાં જગતરૂપે દેખાય છે. આ જગત મિથ્યા જ દેખાય છે, છતાં તે સાચા જેવું જણાય છે.[૫૨] જેમ સ્વપ્નમાં ખવાયેલું પોતાનું મગજ જાગ્રતમાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ અજ્ઞાનકાળમાં દેખાતું આ મિથ્યા જગત જ્ઞાનકાળમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. અથવા આ જગત અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય છે, બાધરહિત છે, અખંડિત છે, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, જ્ઞાનમાત્ર છે અને આકાશની પેઠે સ્વચ્છ છે.[૫૩] પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્મા શૂન્યરૂપ જ છે. જે પરમાત્મા છે, તે જ સર્વદા શૂન્ય એવા બ્રહ્મા આદિરૂપે પ્રકાશે છે. બ્રહ્મા મનોમય શરીરવાળા છે. તે પંચભૂતમય શરીરવાળા નથી. પૃથ્વી આદિ પદાર્થો બ્રહ્મના સંકલ્પથી થયેલા છે. માટે તે સત્ય નથી પણ સસલાનાં શિંગડાં આદિ અજાત પદાર્થો જેવા છે.[૫૪]

आकाश एव परमे प्रथमः प्रजेशो नित्यं स्वयं कचति शून्यतया समो यः। स ह्याति वाहिकवपुर्न तु भूतरूपी पृथ्व्यादि तेन न सदस्ति यथा न जातम् ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સ્વયંભૂત્પત્તિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો×

બ્રહ્મની સત્તાનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इत्थं जगदहंतादि दृश्यं जातं न किंचन।
अजातत्वाच्च नास्त्येव यच्चास्ति परमेव तत् ॥ १

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–એ રીતે જગત અને અહંકાર આદિ કાંઈ પણ દશ્ય ઉત્પન્ન થયું નથી અને ઉત્પન્ન નહિ થયેલું હોવાને લીધે તે મુદ્દલ છે જ નહિ. જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે.[૧] જેમ નિસ્પંદ સમુદ્રના ગર્ભમાં રહેલું જળ તરંગપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મ પોતે જ પ્રથમ જીવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે જીવપણું ધારણ કરવાથી તેનું બ્રહ્મપણું મટી જતું નથી.[૨] સંકલ્પરૂપ ચૈતન્યની વૃત્તિ જેમ સ્વપ્નના પર્વત આદિને પ્રિય માને છે, તેમ તે ભ્રાંતિથી આ વિરાટને પણ પ્રિય ધારે છે.[૩] આ જે મોટો વિરાટ દેહ છે, તે પૃથ્વી આદિથી રહિત છે, મનોમય જ છે અને સ્વચ્છ ચૈતન્યમાત્ર બ્રહ્મમય જ છે.[૪] આ વિરાટ દેહ ઠેકાણા વિનાનો છે અને સ્વપ્નના પર્વત જેવો છે. સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર જો સ્થિર રહે, તો તો આ વિરાટ સ્થિર રહે એમ છે. ચિતારાના મનમાં રહેલું ચીતરવાનું સૈન્ય જો સ્થિર રહે, તો આ વિરાટ તેની ઉપમાને લાયક છે.[૫] તે મહાન સ્તંભોમાં વણકોતરેલી પૂતળીઓના સમૂહ જેવો છે. તે બ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ સ્તંભમાં વણકોતરેલી પૂત-

× આ ચૌદમાં સર્ગમાં પૂર્વે વર્ણન કરેલા જીવપણામાં પરિચ્છેદ આદિ સંશયોને યુક્તિથી ટાળીને, અવશેષ રહેલી બ્રહ્મની એકતાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

બીરૂપ છે.[૬] પહેલા પ્રજાપતિ બ્રહ્મા કહેવાય છે, તે પણ પૂર્વકાળનાં કર્મ આદિ કોઈ કારણો નહિ હોવાને લીધે કારણો વિનાના જ છે.[૭] પૂર્વકાળના સઘળા બ્રહ્માઓ મહાકલ્પોના અંતોમાં મુક્ત જ થઈ જાય છે, તો આ કલ્પના બ્રહ્માનાં પૂર્વ કર્મો ક્યાંથી જ હોય?[૮] જેમ ભીંત વિનાના દર્પણમાં ભીંતનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, છતાં તે મિથ્યા છે, તેમ બ્રહ્મમાં પ્રતીત થયેલા બ્રહ્મા પણ દેખાતા છતાં મિથ્યા છે. દૃશ્ય નથી, દ્રષ્ટા નથી, સ્રષ્ટા નથી તેમ સૃજ્ય પણ નથી.[૯] જેમાં સઘળાં નામ–રૂપોની કલ્પના થાય છે, એવું એક બ્રહ્મ જ છે. જેમ એક દીવામાંથી અનેક દીવાઓ ઉદય પામે છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી અનેક જીવો ઉદય પામે છે.[૧૦] જેમ સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નનો ઉદય થાય છે, તેમ હિરણ્યગર્ભમાંથી વિરાટનો ઉદય થયો છે; અને એ સંકલ્પમાત્ર વિરાટમાંથી સંકલ્પમાત્ર વ્યષ્ટિદેહનો ઉદય થાય છે. આથી વિરાટ અને વ્યષ્ટિદેહ પૃથ્વી આદિથી રહિત જ છે. પ્રથમ સંકલ્પરૂપ એ એક વિરાટમાંથી જે બીજા સંકલ્પોરૂપ જીવો ઉદય પામે છે, તેમની ઉત્પત્તિમાં બીજાં કોઈ સહાયકારી કારણો હોતાં નથી. તેથી તે જીવો વિરાટરૂપ જ છે. સહાયકારક કારણો ન હોય તો કાર્ય અને કારણ એક જ હોય છે. આથી બ્રહ્મમાંથી આ જે ભ્રાંતિરૂપ સૃષ્ટિ ઉદય પામી છે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. સૃષ્ટિ વિરાટથી અભિન્ન છે અને વિરાટ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, માટે જીવ બ્રહ્મ જ છે; કારણ કે પૃથ્વી આદિ બીજું કાંઈ છે જ નહિ.[૧૧–૧૪]

રામ બોલ્યાઃ—જીવ એક છે કે અનંત છે? અથવા જીવનો કોઈ પર્વત જેવો સમષ્ટિ પિંડ છે, કે તેમાંથી મેઘની ધારાઓની પેઠે, સમુદ્રમાંથી જળકણોની પેઠે અને તપેલા લોઢામાંથી અગ્નિના તણખાઓની પેઠે જીવો નીકળ્યાં કરે છે.[૧૫,૧૬] હે ભગવન્! આ રીતે મને જીવના સમૂહોનો નિર્ણય કહો. જો કે તમારો અભિપ્રાય ઘણોખરો તો મારા સમજવામાં આવી જ ગયો છે, તો પણ નિશ્ચયને માટે તમે એ વિષયનું સ્પષ્ટપણે વિવેચન કરો.[૧૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જીવ એક પણ નથી, તે પછી તે અનંત હોવાનો તો સંભવ જ ક્યાંથી હોય? આ તો સસલાનું શિંગડું ઊડીને ચાલ્યું એવી તમે વાત કરો છો.[૧૮] હે રાઘવ! જીવ એક નથી, જીવોના સમૂહો પણ નથી અને જીવનો પર્વત જેવો કોઈ સમષ્ટિ પિંડ પણ નથી.[૧૯] સઘળા પ્રતિભાસોવાળા જે કોઈ જીવો દેખાય છે, તેઓ કોઈ છે જ નહિ. એવો આ વિષયમાં તમે પાકો નિશ્ચય રાખો. શુદ્ધ, ચૈતન્યમાત્ર, નિર્મળ અને વ્યાપક એક બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. એ બ્રહ્મ સઘળી શક્તિવાળું હોવાથી અનેક દશ્યોરૂપે ભાસે છે.[૨૦,૨૧] જેમ લતા પોતાને પ્રથમ કળીઓવાળી દેખે છે અને પછી પ્રફુલ્લિત દેખે છે, તેમ બ્રહ્મ પ્રથમ પોતાના આભાસોના અનુપ્રવેશના ક્રમથી પોતારૂપ દશ્યોને તુરત જ સૂક્ષ્મ દેખે છે અને પછી સ્થૂલ દેખે છે.[૨૨] પર બ્રહ્મ જીવ, બુદ્ધિ, ક્રિયા, ચલન, મન, દ્વિત્વ અને એકત્વ ઇત્યાદિરૂપે પ્રફુલ્લિત થતી પોતાની સત્તાનું જ અનુસંધાન કરે છે.[૨૩] એવી રીતે સત્તાનું જે પ્રફુલ્લિતપણું થાય છે, તે અજ્ઞાનથી જ થાય છે. જો જ્ઞાન થાય છે, તો સઘળી સત્તા બ્રહ્મરૂપે જ અવશેષ રહે છે. આત્મબોધથી એ અજ્ઞાન ટળી જાય છે, પણ તે આત્મબોધ બહુ દુર્લભ છે.[૨૪] જેમ દીવો થતાં અંધકારનો ક્યાંય પત્તો મળતો નથી, તેમ બોધ થતાં અજ્ઞાન પણ ક્યાંય લોપ પામે છે.[૨૫] આ પ્રમાણે જે જીવ છે, તે જ વિભાગરહિત, અખંડિત, સઘળી શક્તિવાળું અને આદિથી તથા અંતથી રહિત એવું બ્રહ્મ જ છે. બાધ નહિ પામનારું ચૈતન્ય જ જીવનું વાસ્તવિક રૂપ છે.[૨૬] એ બ્રહ્મ કોઈથી પણ પરિચ્છેદ પામતું નથી, તેથી એમાં કદી પણ ભેદ થયો નથી. જે કાંઈ જીવ અને જડ આદિ ભેદ દેખાય છે, તે

વાસ્તવિક જોતાં બ્રહ્મ જ છે.[૨૭]

રામ બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન્! જેમ તમે કહો છો તેમ જ હોય, તો સઘળા જીવો સમષ્ટિરૂપે એક જ છે. તો પછી એક જીવની ઇચ્છાથી સઘળા જીવોને કેમ સુખદુઃખાદિક થતાં નથી?[૨૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—વ્યષ્ટિરૂપ વિભાગો થયા પહેલાં જ સઘળી શક્તિઓવાળા એ સમષ્ટિવિરાટની એવી ઇચ્છા હોય છે કે, 'સઘળાઓમાં હું એક જ સાચા સંકલ્પવાળો રહું. મારા વિના બીજા કોઈના સંકલ્પ સાચા થાય નહિ.' આથી એ સમષ્ટિવિરાટ નિરંતર જેવી ઇચ્છા કરે છે, તે જ પ્રમાણે તુરત થાય છે; અને વ્યષ્ટિ જીવોની ઇચ્છા પ્રમાણે થતું નથી.[૨૯,૩૦] સમષ્ટિવિરાટે એ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા જ સત્ય થાય, એવો સંકલ્પ કર્યો; અને પાછળથી ઉદય પામનારા પોતાના અંશરૂપ વ્યષ્ટિ જીવોની ક્રિયાના ક્રમને માટે આવો નિયમ કર્યોઃ 'તેઓની ક્રિયાઓ અમુક રીતિથી અને અમુક સાધનોથી જ થાય, પણ સંકલ્પમાત્રથી થાય નહિ.' હવે કોઈ સમયે રીતિ અને સાધનો વિના પણ કોઈ મહર્ષિ આદિ વ્યષ્ટિજીવોની ક્રિયાઓ સંકલ્પમાત્રથી સિદ્ધ થાય છે, તો ત્યાં તેમનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાની સમષ્ટિવિરાટની જ ઇચ્છા છે, એમ માનવું.[૩૧,૩૨] કોઈ પણ જીવની ક્રિયા, તેની શક્તિ પ્રમાણે જ ફલિત થાય છે અને તે સમષ્ટિવિરાટે સ્થાપેલા નિયમો વિના થતી નથી.[૩૩] સમષ્ટિવિરાટનો નિયમ જો ફળની સિદ્ધિમાં અનુકૂળ હોય, તો તેની શક્તિને અધીન રહેનારા વ્યષ્ટિજીવોની ક્રિયાઓ સફળ થાય છે; પણ તે જો પ્રતિકૂળ હોય તો તે કદી સફળ થતી નથી.[૩૪] આ પ્રમાણે જે બ્રહ્મ છે, તે જ આદિ તથા અંતરહિત સમષ્ટિવિરાટ છે. બ્રહ્મ જ સમષ્ટિજીવરૂપ તથા વ્યષ્ટિજીવરૂપે થયા છે અને તેમ છતાં તે કોઇરૂપે થયેલ નથી.[૩૫] દશ્યના અનુસંધાનને લીધે તે જીવ થાય છે અને જન્મમરણને પામે છે. જો એ અનુસંધાન છૂટી જાય છે, તો તે જીવ પાછો પોતાના અખંડ સ્વરૂપમાં જ રહે છે.[૩૬] વ્યષ્ટિજીવો જો ઉપાસનાના માર્ગે ચાલે છે, તો જેમ તાંબુ રસોથી તથા ઔષધોથી પાકીને અનુક્રમે સુવર્ણ થાય છે, તેમ તે સમષ્ટિવિરાટને પામીને અનુક્રમે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. તે જો જ્ઞાનના માર્ગે ચાલે છે, તો જેમ તાંબુ પારસમણિનો સંયોગ થતાં તુરત જ સુવર્ણ થાય છે, તેમ તુરત જ એટલે અનુક્રમ વિના જ બ્રહ્મરૂપ થાય છે.[૩૭] આ સૂક્ષ્મ ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મમાં સમષ્ટિઓ કે વ્યષ્ટિઓ કાંઈ પણ નથી, તો પણ તેના ચમત્કારને લીધે તે જાણે હોય એમ પ્રતીત થાય છે. તેમની એ પ્રતીતિ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ થાય છે.[૩૮] બ્રહ્મમાં પોતાની મેળે જ જે ચમત્કાર ઊઠે છે, તે અહંભાવ કહેવાય છે અને તેનાં ભવિષ્યકાળમાં નામો તથા રૂપો કલ્પી લેવામાં આવે છે.[૩૯] બ્રહ્મને પોતાથી અભિન્ન અહંકારનું જ અનુસંધાન થાય છે, તે જ આ મહાવિસ્તીર્ણ સંસારરૂપે બ્રહ્મમાં સ્ફુરે છે અને તે બ્રહ્મમય હોવાને લીધે અનંત છે.[૪૦] બ્રહ્મમાં પ્રતીત થયેલા બ્રહ્મરૂપ દશ્યને જો કે બ્રહ્મથી જુદું પાડવું અશક્ય છે, તો પણ પોતાની શક્તિને લીધે જ તે પરિણામ અને વિકાર આદિ શબ્દોના વ્યવહારમાં આવીને તે જુદા જેવું જણાય છે.[૪૧] ચૈતન્ય અને ચૈતન્યને અધીન પ્રકાશવાળો દશ્યવર્ગ સ્વાભાવિક રીતે જુદો કરી શકાય નહિ એવા સ્વભાવને પામે છે, ત્યારે તેનો જે અનુભવ થાય છે, તે જ ભ્રાંતિથી જગત કહેવાય છે.[૪૨] આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મતાવાળી અને અત્યંત વિસ્તારવાળી ચૈતન્યની જે શક્તિ છે, તે પ્રથમ સ્વાભાવિક રીતે જ અહંકારનું અનુસધાન કરે છે.[૪૩] જ્યારે પોતાનામાં પોતાની મેળે પોતારૂપ જ એવા એ અહંકારનું ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે સ્ફુરણ થાય છે, ત્યારે તે ચૈતન્ય વધી વધીને બ્રહ્માંડરૂપે પરિણામ પામેલા સૂક્ષ્મ અહંકારને દેખે છે.[૪૪] ચમત્કાર કરનારું એ ચૈત-

ન્ય પોતેજ પોતાનામાં જે અપૂર્વ ચમત્કાર કરે છે, તેનેજ 'જગત'એ નામ આપવામાં આવે છે. હે રાઘવ! અહંકારની કલ્પના ચૈતન્યને અધીન છે અને જગતની કલ્પના અહંકારની કલ્પનાને અધીન છે; માટે અહંકાર અને જગત ચૈતન્યરૂપ છે. એવા અખંડ ચૈતન્યમાં દ્વૈત અને અદ્વૈત ક્યાં રહ્યાં? વાસના અને કર્મ આદિ એ જીવભાવનાં કારણરૂપ માનવામાં આવે છે. તેમનો ત્યાગ કરીને તમે 'તું' અને 'હું' એ ભાવનો પણ ત્યાગ કરો, એટલે પછી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યના મધ્યમાંથી કેવળ સત્તા જ અવશેષ રહેશે.[૪૫-૪૭] પ્રથમથી જ સિદ્ધ એવી અધિષ્ઠાનની સત્તા જુદી જણાતી દૃશ્યની સત્તાને ગળી જાય છે, એટલે વાદળાં ટળી જતાં ઊગતી આકાશની સત્તાની પેઠે એક જ સત્તા ઉદય પામે છે. એ સત્તામાં જગતની સત્તા કે અસત્તા કશું જાણવામાં આવતું નથી.[૪૮] મનની ચેષ્ટારૂપ સૂક્ષ્મ જગત પણ શૂન્ય છે અને ઇન્દ્રિય આદિના વિષયરૂપ આ સાકાર સ્થૂલ જગત પણ શૂન્ય છે. એ બન્ને ચૈતન્યના ચમત્કારરૂપ છે. માટે ચૈતન્યથી ભિન્ન કાંઈ છે જ નહિ.[૪૯] અવયવવાળા પદાર્થોમાં પણ જે જેના વિલાસરૂપ હોય છે, તે તેથી કદી પણ જુદો પડતો નથી; ત્યારે નિરવયવ ચૈતન્યના વિલાસોમાં તો ચૈતન્યથી ભિન્નપણાની વાત જ શી કરવી![૫૦] ચૈતન્ય સર્વદા દૃશ્યોથી રહિત છે, નામથી રહિત છે અને તેનું જે વિસ્તીર્ણ સ્વરૂપવાળું રૂપ છે, તે જ સ્ફુરણ પામેલા જગતનું રૂપ છે.[૫૧] મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પ્રાણીઓ, પર્વતો અને દિશાઓ ઇત્યાદિ જે જે રચનાઓ છે, તે સઘળી ચૈતન્યની જ રચનાઓ છે; કારણ કે જગતની સ્થિતિ ચૈતન્યરૂપ છે.[૫૨] જગતને ચૈતન્યના ધર્મરૂપ સમજો. જગત વિના ચૈતન્યપણું છે જ નહિ. જો જગત ન હોય તો ચૈતન્ય પોતાના ચમત્કાર વિનાનું જ થઈ જાય માટે જગતમાં અને ચૈતન્યમાં કહેવામાત્રથી ભેદ છે, પણ વાસ્તવિક ભેદ નથી. એટલે પછી જગતની જુદી સત્તા જ ક્યાં રહી?[૫૩] સ્ફુરણના બીજરૂપી ચૈતન્યમાં તેનો પોતાનો જે ચમત્કાર છે, તે જીવ અને તન્માત્રાઓરૂપ જગત છે.[૫૪] જે અહંકાર છે, તે ચૈતન્ય શક્તિનો જ વિલાસ છે. એ વિલાસમાં ચૈતન્યના જ વિલાસરૂપ ચલનક્રિયા પ્રાપ્ત થાય એટલે તેનું ભવિષ્યકાળમાં 'જીવ' એવું નામ કહેવાય છે. જો કે ચૈતન્ય અને ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશ કરનાર અહંકાર આદિ પોતાના વિકારોથી પરિચ્છિન્ન (વિભક્ત) થઈ જીવ આદિ નામ ધારણ કરે છે, તો પણ એ વિકારો મિથ્યા હોવાને લીધે પરિચ્છિન્નરૂપ છે જ નહિ, એટલે જીવમાં અને બ્રહ્મમાં કશો ભેદ જ નથી.[૫૬] ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ અને ચૈતન્યના વિલાસરૂપ જીવને કશો ભેદ નથી ચૈતન્યની શક્તિરૂપ હોવાને લીધે ચૈતન્યે કરેલ જેવો જણાતો ચૈતન્યનો જે વિલાસ છે, તે જ જીવ કહેવાય છે.[૫૭] જીવ અને જીવોનું મન એ બન્ને ચૈતન્યના વિલાસરૂપ છે; અને જે મન છે તે ઇન્દ્રિયોરૂપે થયેલું છે; માટે એક જ બ્રહ્મ અનેકરૂપે સત્તાને પામેલું છે.[૫૮] ચૈતન્યના પ્રકાશની છટારૂપ આ જગત સઘળા ભેદોથી રહિત એવું ચૈતન્યરૂપ જ છે. કાર્યો અને કારણો આદિ કંઈ પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.[૫૯] આ ઉપરથી હંમેશ એવો નિશ્ચય રાખવો કે, 'હું છેદન પામવાને અશક્ય છું, બળાવાને અશક્ય છું, પલાળાવાને અશક્ય છું અને શોષાવાને અશક્ય છું; નિત્ય છું, વ્યાપક છું, અવિનાશી છું અને અચળ છું.[૬૦] પોતપોતાના ભ્રમોથી બીજાઓને ભમાવતા અને વાંધાઓ લેતા વાદીઓ આ વિષયમાં વિવાદ કરે છે, પણ અમને તો ભ્રાંતિ ટળીને આ વિષયનો પાકો નિશ્ચય થયો છે.[૬૧] અજ્ઞાનીઓએ દૃઢ કરી માનેલા આ સાકાર જગતમાં વિકાર આદિ જુદા જુદા દેખાય છે. પણ જ્ઞાનીઓએ જગતનો નિષેધ કરીને નિરાકાર અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ જે બ્રહ્મનું દૃઢ રીતે અનુસંધાન કર્યું છે, તેમાં

વિકાર આદિ જુદા જુદા દેખાતા નથી.[૬૨] ચૈતન્યરૂપ વસંતની સ્વાભાવિક શોભારૂપ માયા જ્યારે ચૈતન્યરૂપ વૃક્ષમાં દશ્યના અનુસંધાનરૂપ જળ સિંચાય છે, ત્યારે આકાશમાં પ્રફુલ્લિત થનારી કાળ આદિ નામવાળી પોતાની મંજરીને વિસ્તારે છે.[૬૩] એ ચૈતન્ય પોતે છિદ્ર વગરનું છે; છતાં છિદ્રવાળા આકાશરૂપે સ્ફુરે છે અને તે ચલન વગરનું છે, છતાં ચલનવાળા વાયુરૂપ સ્ફુરે છે. તે આકાર વગરનું છે, છતાં પૃથ્વીના વિચિત્ર રસોને ઉલ્લાસ આપનાર સૂર્ય આદિરૂપે તથા પ્રૌઢ પ્રકાશરૂપે સ્ફુરે છે; તે દ્રવરૂપ છતાં પૃથ્વીની સૃષ્ટિ નહિ થવાથી ખાડામાં નહિ જનારા જળરૂપે સ્ફુરે છે. તે પોતે કઠિનપણા આદિ વગરનું છતાં જ વિચિત્ર ધાતુઓવાળી તથા દેવ આદિના શરીરોના ઉપાદાનરૂપ પૃથ્વીરૂપે સ્ફુરે છે.[૬૪–૬૬] પોતાના જ્ઞાનથી દશ્ય પદાર્થોનો અસત થતાં પણ એ ચૈતન્ય પ્રકાશિતરૂપે રહે છે અને અજ્ઞાનકાળમાં સ્થાવરાદિક જડ પદાર્થોમાં જડતાને લીધે એ અપ્રકાશિતરૂપે રહે છે.[૬૭] અવિચારકાળમાં પ્રાણાદિક ભાવોની કલ્પનાને લીધે એ ચૈતન્ય સંસારી થાય છે અને વિચારકાળમાં એ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહે છે. ચૈતન્યના પ્રકાશથી પ્રકાશતું આ જગત ચૈતન્યની સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી નથી.[૬૮] આ જગત ચિદાકાશની શૂન્યતારૂપ જ છે; તે ચિદાકાશની સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી નથી. ચૈતન્યના પ્રકાશના મહાન રૂપમય આ જગત ચૈતન્યના પ્રકાશની સત્તાથી છે, પણ પોતાની સત્તાથી નથી.[૬૯] ચૈતન્યરૂપી વાયુના ચલનરૂપ આ જગત ચૈતન્યરૂપ વાયુની સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી નથી. ચૈતન્યરૂપી ઘાટા અંધારાના કાળાપણારૂપ આ જગત ચૈતન્યરૂપી ઘાટા અંધારાની સત્તાથી સ્ફુરે છે અને પોતાની સત્તાથી સ્ફુરતું નથી.[૭૦] ચૈતન્યરૂપી સૂર્યના તેજના દિવસરૂપ આ જગત ચૈતન્યરૂપી સૂર્યના તેજની સત્તાથી સ્ફુરે છે અને પોતાની સત્તાથી સ્ફુરતું નથી. જગતની રચના તેલના પરમાણુરૂપ છે અને ચૈતન્ય કાજળરૂપ છે; એટલે તેલ બળી જતાં જેમ કાજળ અવશેષ રહે છે, તેમ જગતનો બાધ થતાં ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે.[૭૧] જગત ચૈતન્યરૂપ અગ્નિની ઉષ્ણતા છે, ચૈતન્યરૂપ શંખની ધવલતા છે, ચૈતન્યરૂપ પર્વતની કઠિનતા છે અને ચૈતન્યરૂપ જળની દ્રવતા છે.[૭૨] તે ચૈતન્યરૂપ શેરડીનું માધુર્ય છે, ચૈતન્યરૂપી દૂધની સ્નિગ્ધતા છે, ચૈતન્યરૂપી હિમની શીતતા છે અને ચૈતન્યરૂપી જ્વાળાનું જ્વલન છે.[૭૩] તે ચૈતન્યરૂપી સરસવના તેલરૂપ છે, ચૈતન્યરૂપી જળના તરંગરૂપ છે, ચૈતન્યરૂપી મધની મધુરતારૂપ છે અને ચૈતન્યરૂપ સુવર્ણના બાજુબંધરૂપ છે.[૭૪] તે ચૈતન્યરૂપ પુષ્પના સુગંધરૂપ છે અને ચૈતન્યરૂપી લતાના ફળરૂપ છે. જે ચૈતન્યની સત્તા છે, તે જ જગતની સત્તા છે અને જે જગતની સત્તા છે તે જ ચૈતન્યનું શરીર છે. જેમ આકાશમાં નીલતા પ્રતીત થયા છતાં પણ તે વાસ્તવિક રીતે હોતી નથી, તેમ ચૈતન્યમાં બ્રહ્માંડ પ્રતીત થતું હોવા છતાં પણ તે વાસ્તવિક રીતે નથી. આ પ્રમાણે જગત પોતાની સત્તાથી અસત્ છે, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ છે. કલ્પિત પદાર્થની સત્તા અને અસત્તા અધિષ્ઠાનથી જુદી હોય જ નહિ, માટે જગતની સત્તા અને અસત્તા બ્રહ્મથી જુદી નથી. વિદ્વાનોના અનુભવનું ખંડન કરવા માટે જે લોકો 'અવયવવાળા જગતની અને અવયવરહિત પરમાત્માની એકતા કેમ ઘટે' એવી કલ્પનાઓ કરે છે, તેમને ધિક્કાર છે. જે ચૈતન્યમાં અખંડિતપણાને લીધે પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી, નદીઓ અને દેવતાઓસહિત આ સઘળું જગત જ નથી, તેમાં સસલાના શીંગડા જેવા અવયવ અને અવયવીની કલ્પનાઓને અવકાશ જ ક્યાંથી મળે? જેમ સ્ફટિકમણિ પોતાની અંદર બીજા કોઇનો સમાવેશ ન થાય એવો ઘાટો હોવા છતાં પણ પોતામાં આખા નગરના પ્રતિબિંબને ધારણ-

કરે છે, તેમ નિર્મળ બ્રહ્મ અત્યંત અખંડ હોવા છતાં પણ પોતામાં આ સઘળા અસત્ બ્રહ્માંડને ધરે છે. જ્યારે કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા આ પ્રત્યક્ષ આકાશને પણ વાયુ આદિનો સંગ નથી, ત્યારે સર્વ પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ ચિદાકાશને જગતની સત્તા, અસત્તા, તુંપણું અને હુંપણું ઇત્યાદિનો સંબંધ કેમ જ હોય? પોતાની અંદરની નસોનો સમૂહ પોતાથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે; છતાં પાંદડું તેને પોતાની અંદર ધારણ કરી રહે છે, તે જ પ્રમાણે જગત પોતાથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે, છતાં બ્રહ્મ તેને પોતાની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ ધારણ કરી રહેલ છે. જેમ જગતનું ઉપદાનકારણ નિર્વિકાર હોવાથી જગતરૂપ વિકાર મિથ્યા છે, તેમ ચિત્તોની સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને લીધે જગતરૂપ વિકાર પણ મિથ્યા છે. અને ખોટી હજારો કલ્પનાઓરૂપ ચિત્તો મિથ્યા છે, તેથી તેમની સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ પણ મિથ્યા છે. આમ હિરણ્યગર્ભ મિથ્યા છે, તેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત પણ મિથ્યા છે. 'જગત મિથ્યા હોય તો ચૈતન્ય પણ મિથ્યા હોવું જોઈએ' એવી વાત કરવાથી ચૈતન્યનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થતું નથી; કારણ કે ચૈતન્ય તો અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. જે વિષય અનુભવથી વિરુદ્ધ હોય, તેમાં વચનની પ્રમાણતા મનાય જ નહિ. જેમ જે બીજ હોય છે, તે જ અંકુરરૂપે ઉદય પામતું જોવામાં આવે છે, તેમ જે બ્રહ્મ છે, તે જગતરૂપે ઉદય પામે છે, એવો નિશ્ચય રાખવો.[૭૫-૮૪] હે રામ! આકાશ જેવા આ મહાચૈતન્યની અંદર આ જે સઘળું દૃશ્યરૂપ બ્રહ્માંડ છે, તે મહા ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી પણ મહા ચૈતન્યમય જ છે, એવો તમે અનુભવપૂર્વક નિશ્ચય રાખો.[૮૫] આ પ્રમાણે વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને કથા કહી, તેટલામાં તે દિવસ પૂરો થયો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિમુનિને નમસ્કાર કરીને સાયંકાર્યનો વિધિ કરવા સારુ નાહવા ગઈ. પછી રાત્રિ પૂરી થઈ રહેતાં સૂર્યનાં કિરણો ફૂટયાં, એટલે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી.[૮૬]

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमितो जगाम। स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'બ્રહ્મપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો ત્રીજો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો*

મંડપાખ્યાનનો આરંભ-પદ્મરાજા અને તેની સ્ત્રી લીલાનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

जगदाकाशमेवेदं यथा हि व्योम्नि मौक्तिकम्।
विमले भाति स्वात्मैव जगच्चिद्गगनं यथा ॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આ જગત ચૈતન્યરૂપ જ છે; કારણ કે જેમ નિર્મળ આકાશમાં મોતી પ્રતીત થાય છે તેમ ચૈતન્યરૂપમાં તે પ્રતીત થાય છે. જગત ચૈતન્યરૂપ આત્માથી અભિન્ન છે તે વિષે દૃષ્ટાંતો કહું છું તે સાંભળો.[૧] જેમ સ્તંભમાં વગર કોતરેલી પૂતળી પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં ઉત્પન્ન થયા વિનાનું જ બ્રહ્માંડ પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્યરૂપ સ્તંભમાં પ્રતીત થતી આ બ્રહ્માંડરૂપ પૂતળી કોતરાયેલી જ નથી; કારણ કે તેનો કોઈ કોતરનાર જ નથી.[૨] જેમ સમુદ્રની અંદર રહેલાં જળો જળરૂપ સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ થયા વિના જ તરંગોરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત પણ બ્રહ્મના સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ થયા વિના જ દૃશ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે.[૩] જેમ પરમાણુની પાસે પર્વતો

સ્થૂલ છે, તેમ જગતની પાસે જાળિયામાં આવેલાં સૂર્યનાં કિરણોની અંદર દેખાતા ત્રસરેણુઓ પણ સ્થૂલ છે. મૂઢ લોકોને જગત અત્યંત સ્થૂલ લાગે છે, પણ વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં તો એ જગત અત્યંત સૂક્ષ્મ છે.[૪] ત્રસરેણુઓની સત્તા કિરણોની સત્તાથી હજી જુદી જણાય છે, પણ જગતની સત્તા તો બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી અનુભવમાં આવતી જ નથી.[૫] બ્રહ્મમાં આ પૃથ્વી આદિ જગત પ્રતીત થાય છે, તો પણ સ્વપ્નના અને સંકલ્પના જગતની પેઠે તે સાચાપણાવાળું છે જ નહિ.[૬] જેમ નિર્જળ દેશની નદીમાં જળનો સંભવ નથી, તેમ ચિદાકાશરૂપ આ જગતમાં ભિન્ન આકારનો કદી પણ સંભવ નથી.[૭] આ જગત ભિન્ન આકારથી રહિત છે અને સંકલ્પના નગર જેવું છે. જેમ નિર્જળ દેશમાં નદી ભ્રાંતિરૂપે દેખાય છે તેમ તેમાં પણ દૃશ્યતા ભ્રાંતિરૂપે પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મરૂપ ત્રાજવાંના એક પલ્લામાંસ્વપ્નને અને બીજા પલ્લામાં જગતને મૂકવામાં આવે અને કોઈ વિચક્ષણ પુરુષ દાંડીના મધ્યનો શીશો સૂયો બરાબર મધ્યબિંદુમાં રહે એવી રીતે જોખી જુએ, તો જગત સ્વપ્નની પેઠે જ ભિન્ન આકારથી રહિત થઈને બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે.[૮-૯] અવિચારજ જગતને ભિન્ન દેખાડનાર છે. તેને છોડી દેવામાં આવે, તો જગત શબ્દના અર્થમાં અને બ્રહ્મ શબ્દના અર્થમાં ભિન્નતા છે જ નહિ.[૧૦] જગત દૃશ્યતાથી રહિત છે અને ચૈતન્યમાત્ર જ છે. ચિદાકાશમાં સાક્ષીરૂપ સૂર્યથી જગતનો પ્રકાશ થયા કરે છે. જેમ વાદળાંની પાસે સંકલ્પનું વાદળું સૂક્ષ્મ છે તેમ ચૈતન્યની પાસે જગત સૂક્ષ્મ છે.[૧૧] જેમ સ્વપ્નનું અને સંકલ્પનું જગત, જાગ્રતના જગતના ઉપમાનરૂપ છે, તેમ જાગ્રતનું જગત પણ સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના જગતના ઉપમાનરૂપ થઈ શકે એમ છે. એટલે જાગ્રતના જગતમાં અને સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના જગતમાં કાંઈ પણ ન્યૂનાધિકપણું નથી.[૧૨] આથી જગત દૃશ્યતાથી રહિત છે અને બ્રહ્મરૂપ છે. જગત કેવળ આકાશ જ છે; (અર્થાત્ પોતાની સત્તાથી શૂન્ય છે.) જેમ આકાશ એટલે 'શૂન્ય' એમ આપણે સમજીએ છીએ, તેમ જગત એટલે પણ 'શૂન્ય' એમ સમજવું. જગત અને આકાશ એ શબ્દો પણ કલ્પિત હોવાને લીધે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી.[૧૩] આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે ચૈતન્યમાં જગત આદિ કાંઈ પણ દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું જ નથી. તે નામથી રહિત છે, રૂપથી રહિત છે અને જેવું છે તેવું જ છે.[૧૪] આ રીતે ચિદાકાશમાં રહેલું જગત આવરણરૂપ ભીંત તૂટી જતાં ચિદાકાશરૂપ જ થઈ જાય છે. જગત પોતાની સત્તાથી ચૈતન્યના અણુમાત્ર પ્રદેશની પણ સમાન થઈ શકે એમ નથી.[૧૫] જગત ભિન્ન આકારથી રહિત હોવાને લીધે સ્વચ્છ ચૈતન્યરૂપ જ છે, તે ચિદાકાશમાં ચિદાકાશરૂપ ચિત્ર છે અને સંકલ્પના નગરની પેઠે તે રહેલું છે.[૧૬] આ વિષયમાં શ્રવણના ભૂષણરૂપ એવું આ મંડપનું આખ્યાન હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો. એ સાંભળવાથી આ વિષય નિઃસંદેહ રીતે તમારા મનમાં ઠસી જશે.[૧૭]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! સદ્બોધની વૃદ્ધિને માટે કેટલીએક સબંધવાળી છતાં અનુપયોગી એવી વાતોનો સક્ષેપ કરીને, તમે તુરત મને મડપનું આખ્યાન સપૂર્ણ કહો; એટલે મારા બોધની વૃદ્ધિ થાય.[૧૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આ પૃથ્વીની પીઠમાં કુળની કીર્તિ વધારનારો, પ્રૌઢ સામર્થ્યવાળો, લક્ષ્મીવાળો, ઘણા પુત્રોવાળો અને વિવેકવાળો 'પદ્મ' નામનો એક રાજા હતો. એ રાજા મર્યાદાનું પાલન કરવામાં સમુદ્રરૂપ હતો, શત્રુઓરૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્યરૂપ હતો, સ્ત્રીરૂપી કુમુદિનીને વિકસાવવામાં ચંદ્રરૂપ હતો અને દોષોરૂપી ખડને બાળવામાં અગ્નિરૂપ હતો.[૧૯,૨૦] તે વિબુધો (દેવતાઓ અને પંડિતો)ને મેરુ પર્વતરૂપ હતો, સંસારરૂપી સમુદ્રને યશરૂપી

ચન્દ્ર હતો, સદ્‌ગુણરૂપી હંસોને સરોવરરૂપ હતો અને સંપત્તિઓરૂપ કમળોને નિર્મળ સૂર્યરૂપ હતો.[૨૧] તે સંગ્રામમાં શત્રુઓરૂપી લતાઓને પવનરૂપ હતો, શત્રુનાં મનરૂપી માતંગોને સિંહરૂપ હતો, સમસ્ત વિદ્યાઓનો વલ્લભરૂપ હતો અને સર્વ આશ્ચર્યકારી ગુણોની ખાણરૂપ હતો. વળી દૈત્યોરૂપી સમુદ્રનો ક્ષોભ કરવામાં તે પ્રબળ મંદરાચળરૂપ હતો, વિલાસોરૂપી પુષ્પોના ઓઘને તે વસંતરૂપ હતો અને રૂપથી તે કામદેવતુલ્ય હતો. લીલાઓરૂપી લતાઓને નૃત્ય કરાવવામાં તે પવનરૂપ હતો, અશક્ય કામો કરવાના ઉત્સાહમાં તે વિષ્ણુતુલ્ય હતો, સૌજન્યરૂપી રાત્રિવિકાસી કમળને તે ચંદ્રરૂપ હતો અને દુષ્ટ ચેષ્ટાઓરૂપ લતાઓને અગ્નિરૂપ હતો.[૨૨–૨૪] એ પદ્મરાજને રૂપવતી અને વિલાસપ્રિય લીલા નામની ભાર્યા હતી. એ લીલા સઘળાં સૌભાગ્યોથી યુક્ત હતી અને પૃથ્વીમાં જાણે બીજી લક્ષ્મીજી અવતરેલી હતી.[૨૫] તે લીલા પતિની તથા સંબંધીઓની સેવા કરવામાં વિચક્ષણ હતી, વિલાસને લીધે મધુર બોલવાની ટેવવાળી હતી, આનંદપૂર્વક મંદ મંદ ચાલનારી હતી અને એનું મંદહાસ્ય બીજા ચંદ્રના ઉદય જેવું શોભતું હતું. એનું ઉજ્જવલ મુખકમળ કેશરૂપી ભ્રમરોથી મનોહર લાગતું હતું. તે નિર્મળ અંગોવાળી હતી અને કર્ણિકા (કાનનું આભરણ અને ડોડી)થી સુશોભિત હતી. આથી તે જાણે જંગમ કમલિની હોય એમ શોભતી હતી.[૨૬,૨૭] પોતે પ્રૌઢ વિલાસોના સમૂહોને પ્રફુલ્લિત કરનારી, (રસથી ભરેલી, કૂંપળિયા જેવા હાથવાળી અને પુષ્પોની શોભાવાળી હોવાને લીધે જાણે ડોલરનાં ફૂલોના સમૂહોને પ્રફુલ્લિત કરનારી,) મકરંદથી ભરેલી કૂંપળિયાંવાળી અને પુષ્પોની શોભાવાળી દેહધારિણી વસંતની લક્ષ્મી હોય એવી તે લાગતી હતી.[૨૮] સ્વચ્છ શરીરવાળી, પવિત્ર, સ્પર્શમાત્રથી પણ આનંદ આપનારી અને હંસની ગતિવાળી હોવાને લીધે તે જાણે દેહ ધરીને પૃથ્વીમાં આવેલાં ગંગાજી હોય એમ લાગતી હતી.[૨૯] સર્વ લોકોને આનંદ આપનાર પૃથ્વીના કામદેવ સરખા એ પદ્મરાજની લાંબા દિવસો સુધી સેવા કરવાને સારુ જાણે બીજી રતિ જન્મી હોય એવી તે જણાતી હતી.[૩૦] એ લીલા જ્યારે પદ્મરાજા ઉદ્વેગ પામતો, ત્યારે ઉદ્વેગ પામતી, આનંદ પામતો ત્યારે આનંદ પામતી અને આકુળ થતો ત્યારે આકુળ થતી; આથી તે પદ્મરાજાના પ્રતિબિંબ સમી હતી. પણ પદ્મરાજા ક્રોધ કરતો ત્યારે તે પોતે ક્રોધ નહિ કરતાં કેવળ ભય જ પામતી હતી.[૩૧]

उद्विग्ने प्रोद्विग्ना मुदिते मुदिता समाकुलाकुलिते । प्रतिबिंबसमा कांता संक्रुद्धे केवलं भीता ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'રાજવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

सर्ग १६ मो*

લીલારાણીની તપશ્ચર્યા અને સરસ્વતીનું પ્રસન્ન થવું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

भूतलाप्सरसा सार्द्धमनन्यदयितापतिः ।
अकृत्रिमप्रेमरसं स रेमे कांतया तया ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–એ પદ્મરાજાને લીલા વિના બીજી કોઈ પણ રાણી ન હતી. એ પદ્મરાજાએ ભૂતલ પરની અપ્સરા સમાન પોતાની સ્ત્રી લીલા સાથે સ્વાભાવિક પ્રેમરસથી રમણ કર્યાં.[૧] તેની સાથે તેણે બગીચાઓની નિકુંજોમાં, તમાલવનોમાં અને પુષ્પોના મંડપોથી તથા રમણીય લતાઓથી ઘેરાયેલાં ઘરોમાં રમણ કર્યાં.[૨] વળી તે પુષ્પમય અંતઃપુરની શય્યાઓમાં પુષ્પોભરી ગલી-

* આ સોળમા સર્ગમાં 'કામભોગોથી અતૃપ્તિ અને તેમાં પરિણામે થતું અપાર દુઃખ દેવતાઓથી પણ ટાળી શકાય એમ નથી' એ કહેવામાં આવશે.

તેમાં, વસંતકુંજોના હીંડોળાઓમાં અને ક્રીડા કરવાનાં નાનાં તળાવોમાં રમ્યો.[3] ચંદનનાં વૃક્ષોવાળા પર્વતોમાં, 'સંતાનક' નામનાં કલ્પવૃક્ષોનાં તળોમાં, કંદઓનાં તથા આસોપાલવોનાં ઘરોમાં અને લીમડાઓની નિકુંજોમાં તેણે રમણ કર્યાં.[4] તે પ્રફુલ્લિત થતાં ડોલરતથા મંદાર નામનાં પુષ્પોના મકરંદથી સુગંધિત થયેલાં અને કોયલ પક્ષીઓના ટહુકારથી ગાજી રહેલા વસંતવનોના સમૂહોમાં રમ્યો.[5] તે અનેક અરણ્યોનાં સુકોમળ કાંતિવાળાં ખડનાં સ્થળોમાં રમ્યો; અને ઊંચાં ઊછળતાં બિંદુઓની અત્યંત વૃષ્ટિ કરનારાં ઝરણાંઓમાં રમ્યો.[6] તે પર્વતોની અંદર મણિઓની તથા માણિક્યોની શિલાઓના ઉપરના ભાગોમાં રમ્યો. વળી તેણે પૂર્વદેવતાઓના, ઋષિઓના તથા મુનિઓના નિવાસરૂપ એવા દૂર દૂરના પવિત્ર આશ્રમોમાં રમણ કર્યાં.[7] પ્રફુલ્લિત કુમુદિનીઓનાં સ્થળોમાં, પ્રફુલ્લિત કમલિનીઓનાં સ્થળોમાં અને પુષ્પોથી તથા ફળોથી ઘેરાયેલાં વનોના શ્યામ પ્રદેશોમાં તે પોતાની કાન્તા સાથે રમ્યો.[8] એ અત્યંત સુંદર પદ્મરાજએ લીલાની સાથે સુંદર વિષયોવાળાં અને દેવના જેવી યુવાનીને યોગ્ય એવાં સુરતો કર્યાં. તેણે અન્યોન્યના ઘાટા પ્રેમરસથી અત્યંત ભરપૂર સુકોમળ વિલાસો કર્યા.[9] તેણે જગત સંબંધી હાંસીની વાતો કરી, પુરાણોનાં આખ્યાનો સાંભળ્યાં, અક્ષરમુષ્ટિ અને ગૂઢચતુર્થક આદિ ઘણા પ્રકારની દ્યૂતની ક્રીડાઓ કરી.[10] વળી તેણે નાટકો જોયાં, કાવ્યરૂપે રચાયેલી આખ્યાયિકાઓ સાંભળી, ગૂઢ અભિપ્રાયવાળા શ્લોકોની ચર્ચાઓ કરી અને દેશ–કાળને અનુસરીને ગ્રામ્ય અને નાગરિક ચેષ્ટાઓ કરી.[11] તેણે વિવિધ પ્રકારોથી પુષ્પોની માળાઓ ગૂંથી, અનેક પ્રકારનાં આભૂષણો ઓઢવાની કળાઓ કરી, વિનોદને લીધે શરીરના અવયવો વાળવાની ક્રિયાઓ કરી અને વિચિત્ર રસવાળાં ભોજનો કર્યાં.[12] કોમળ કેસર તથા કપૂરવાળી તેણે પાનબીડીઓ ચાવી અને પ્રફુલ્લિત પુષ્પોથી, લતાઓથી કે ચણોઠીઓથી શરીરને ઢાંકવાની જરૂર પડે એવા પરસ્પરને નખોના વ્રણો કર્યા.[13] પછવાડેથી દોડીને સ્પર્શ કરવારૂપ વિલાસો કર્યા, માળાઓથી પ્રહાર દેવાની રમતો કરી અને ઘરમાં પુષ્પોના હિંડોળામાં બેસાડીને એકબીજાને ઝુલાવવાની ક્રીડાઓ કરી.[14] તેણે વહાણમાં બેસીને ફરવાના વિનોદ કર્યા, સારી રીતે કેળવેલા બબ્બે ઘોડા, હાથી તથા ઊંટ ઉપર બેસીને જવાઆવવાના વિનોદો કર્યા અને જળક્રીડાના વિલાસમાં પરસ્પરને જળથી ભીંજાવવાની રમતો કરી.[15] તેણે નાચો તથા ગાયનો કર્યાં, જુદીજુદી કળાઓથી તાલપૂર્વક તાંડવો કર્યાં, પરસ્પરને શણગાર ધરાવ્યા, ગાયનની કળાઓ સંબંધી ચર્ચાઓ કરી, ગાયનોના આલાપ કર્યા અને વીણાઓ તથા મૃદંગો વગાડ્યાં.[16] તેણે બગીચાઓમાં, નદીઓના કિનારાઓ ઉપરનાં વૃક્ષોમાં, ઉત્તમ ઉત્તમ કેડીઓમાં, અંતઃપુરોમાં અને હવેલીઓમાં પ્રફુલ્લિત એવા હિંડોળાખાટથી હીંચકવાની ક્રીડાઓ કરી.[17] એ પ્રમાણે સુખમાં ઊછરેલી, પરમ પ્રેમવાળી, મનોરથોથી ભરેલી અને સુંદર ભમરવાળી પદ્મરાજની તે પ્રિયા લીલા એક સમયે વિચાર કરવા લાગી કે, 'યૌવનના ઉલ્લાસથી ભરેલા અને ભરી ભરી લક્ષ્મીવાળા આ મારા પ્રાણાધિક પ્રિયતમ પદ્મરાજ શી રીતે અજર અને અમર થાય?[18,19] કેવી રીતે ઉન્નત સ્તનવાળી હું કાન્તા મારા એ ભર્તા સાથે કુસુમ–ભવનોમાં સો સો યુગના ચિરકાળ સુધી યથેચ્છ રીતે રમણ કરી શકું?[20] હવે મારે તપથી, જપથી, યમોથી અને નિયમોથી એવો યત્ન કરવો કે, તેથી આ રજનીનાથ સમા મુખવાળા રાજા અજરામર થાય.[21] મારે પ્રથમ તો જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપવૃદ્ધ અને વિદ્યાવૃદ્ધ એવા બ્રાહ્મણોને પૂછવું જોઈએ કે શું કરવામાં આવે તો માણસોનું મરણ ન થાય?[22] એ પ્રમાણે

વિચાર કરીને તેણે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. તેમનું પૂજન કરીને તથા તેમને પ્રણામ કરીને લીલાએ વારંવાર તેમને પૂછવા માંડ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણો ! શી રીતે અમરપણું પ્રાપ્ત થાય?'[૨૩]

બ્રાહ્મણો બોલ્યાઃ–તપ કરવાથી, જપ કરવાથી અને નિયમો પાળવાથી સિદ્ધિઓ મળે, પણ અમરપણું તો કદી જ મળે નહિ.[૨૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનું વચન સાંભળીને પતિના વિયોગથી બીતી એ લીલાએ ફરી વાર તુરત પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચાર કર્યો કે,[૨૫] 'જો દૈવયોગે પતિના પહેલાં જ મારું મરણ થશે, તો હું ચિત્તમાં સર્વ દુઃખોથી રહિત થઈને પરલોકમાં સુખથી રહીશ.[૨૬] પણ જો કદાચ હજાર વર્ષે પણ પતિ મારાથી આગળ જશે, તો હું દુઃખી થઇશ. માટે મારે પતિનો જીવ ઘરમાંથી જતો જ રહે નહિ, એમ કરવું.[૨૭] એમ કરવાથી પતિનો જીવ મારા આ અંતઃપુરના મંડપમાં ફર્યા કરશે અને હું સર્વદા પતિની દૃષ્ટિ તળે સુખથી રહીશ.[૨૮] એટલે આજથી હું જપ, ઉપવાસો અને નિયમો આદરીશ અને ચૈતન્યરૂપ સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી હું એ વડે તેમનું પૂજન કરીશ.'[૨૯] સુંદરાંગી લીલાએ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને પતિને તેની જાણ કર્યા વિના જ શાસ્ત્ર પ્રમાણે નિયમો રાખીને ઉગ્ર તપ કરવા લાગી.[૩૦] ત્રણ ત્રણ અહોરાત્ર પૂરાં થઈ રહે, ત્યારે તે પારણું કરવા લાગી; અને દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની, ગુરુની, પંડિતોની તથા વિદ્વાનોની પૂજા કરવામાં તત્પર રહેવા લાગી.[૩૧] તે સ્નાનમાં, દાનમાં, તપમાં તથા ધ્યાનમાં નિત્ય ઉદ્યોગી રહેતી. સંપૂર્ણ આસ્તિકપણાને લીધે સદાચાર પાળતી અને બીજાઓનાં દુઃખોને ટાળતી.[૩૨] આમ એ લીલા પોતાની સ્થિતિની પતિને ખબર પડવા નહિ દેતાં કાળ, ઉદ્યોગ, શાસ્ત્ર અને ક્રમને અનુસરીને પતિને પણ રાજી રાખવા લાગી.[૩૩] એ પ્રમાણે નિયમો પાળતી એ લીલાએ કષ્ટ વેઠી વેઠીને પણ ત્રણસો અહોરાત્ર સુધી અવિચ્છિન્ન તપ કર્યું.[૩૪] આમ ત્રણસો અહોરાત્ર પૂરાં થયાં અને બાહ્ય ઉપચારોથી તથા માનસિક ઉપચારોથી પૂજા પામેલાં નિર્મળ સરસ્વતી દેવીએ પ્રસન્ન થઈને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું.[૩૫]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હે પુત્રી ! પતિભક્તિને લીધે અત્યંત શોભા પામેલા તારા આ અવિચ્છિન્ન તપથી હું પ્રસન્ન થઈ છું. માટે તારે જે વરદાન જોઇતું હોય તે તું માગી લે.[૩૬]

લીલા બોલીઃ–હે જન્મ તથા જરારૂ જ્વાળાથી થતા દાહરૂપી દોષને મટાડવા ચંદ્રસમાન કાન્તિવાળાં ! હે હૃદયમાં રહેલા અ[illegible]રૂપી અંધકારના ઓઘનું નિવારણ કરવા સૂર્યસમાન કાન્તિવાળાં ! હે અંબે ! હે મા ! જગદંબા ! હું રાંક છું, મારું રક્ષણ કરો. શુભા ! હું માગું તે પ્રમાણે બે વરદાન આપો.[illegible] પહેલું એ કે 'મારો પતિ મરી જાય ત્યારે પ[illegible] તેનો જીવ આ મારા પોતાના અંતઃપુરના મંડ[illegible]માંથી જતો રહે નહિ.[૩૯] બીજું હે મહાદેવી હું એ માગું છું કે, વરદાન લેવા સારુ દર્શન વાસ્તે હું જ્યારે જ્યારે તમારી પ્રાર્થના ક[illegible] ત્યારે ત્યારે તમારે મને દર્શન આપવાં.[૪૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે લીલાનાં વ[illegible]નો સાંભળીને જગદંબા સરસ્વતીએ 'તને [illegible] પ્રમાણે થશે' એમ વર આપ્યો અને જેમ સમુ[illegible]માં તરંગ ઊઠીને પોતાની મેળે જ અંતર્ધા[illegible] થઈ જાય, તેમ તે અંતર્ધાન થઈ ગયાં.[૪૧] આ[illegible] જેને ઇષ્ટ દેવતાનો પ્રસાદ થયો હતો, તે રાજરા[illegible] લીલા, જેમ ગાયન સાંભળવાથી હરિણી આન[illegible] પામે, તેમ સરસ્વતીનાં વચનોથી આનંદ પામ[illegible] પછી કાળરૂપી ચક્ર જે પક્ષ, માસ તથા ઋતુઓ[illegible]રૂપી કુંડળીવાળું છે, દિવસોરૂપી આગમોવાળું છે, વર્ષરૂપી પરીવાળું છે, ક્ષણરૂપી વચલાં છિદ્રો[illegible]વાળું છે અને સૂર્ય આદિની ગતિઓમય છે [illegible]

ચાલ્યા કરતું હતું.[૪૨,૪૩] ત્યાં કોઈક સંગ્રામમાં ઘવાયેલા તેના પતિ પદ્મરાજની ચેતના, સુકાયેલાં પાંદડાંના રસની જેમ, જોતજોતામાં જ લિંગશરીરમાં અસ્ત પામી ગઈ.[૪૪] આમ અંતઃપુરના મંડપમાં એ રાજા મરણ પામ્યો, એટલે જળ વગરની કમલિનીની જેમ લીલા પણ બહુ જ કરમાઈ ગઈ.[૪૫] તેનાં હોઠરૂપી પલ્લવો ઝેર જેવા ગરમ નિસાસાઓથી વિવર્ણ થઈ ગયા અને શરીરમાં કાંટો ભોંકાયો હોય એવી હરિણીની પેઠે તે મરવા જેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ.[૪૬] જેમ દીવાથી ઝગઝગાટ મારતી ઘરની શોભા દીવાની શિખા લગાર પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તો અંધકારમય થઈ જાય છે, તેમ તે લીલા પણ પતિનું મરણ થતાં મૂર્છિત થઈ ગઈ અને અંધકારમય થઈ ગઈ.[૪૭] જેમ પ્રવાહનો નાશ થતાં ખારાથી ધૂસરી થયેલી નદી દૂબળી થઈ જાય છે, તેમ પતિનું મરણ થતાં રસસહિત થયેલી એ લીલા ક્ષણમાત્રમાં દૂબળી થઈ ગઈ.[૪૮] પતિના વિયોગને લીધે એ લીલા ચક્વીની પેઠે જરાવારમાં ચીસો પાડતી, જરાવારમાં મૂંગી રહેતી અને મરવા પડી હોય એવી થઈ ગઈ.[૪૯] પછી જળનો ધરો સુકાઈ જવાથી અત્યંત વિહ્વળ થયેલી માછલી ઉપર જેમ પહેલી મેઘવૃષ્ટિ દયા કરે છે, તેમ પતિના મરણથી અત્યંત વિહ્વળ થયેલી તે લીલા ઉપર ચૈતન્યમાં જ પ્રકટ થયેલાં દયાળુ સરસ્વતીએ દયા કરી. (સરસ્વતીએ લીલાનું આશ્વાસન કરીને તેને આગળ પ્રમાણે કહ્યું.)[૫૦]

अथ तामतिमात्रविह्वलां सकृपाकाशमवा सरस्वती । शफरीं ह्रदशोषविह्वलां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकंपत ॥ ५० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણમાં મંડપાખ્યાન સંબંધનો 'રાજ્ઞીપરિદેવન' એ નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો*

મંડપાખ્યાન—નવીન અને પ્રાચીન સૃષ્ટિ મનોવિલાસમાત્ર છે

॥ सरस्वत्युवाच ॥

शवीभूतमिमं वत्से भर्तारं पुष्पपुंजके ।
आच्छाद्य स्थापयैनं त्वं पुनर्भर्तारमेष्यसि ॥ १ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ—હે પુત્રી! આ શબરૂપ થયેલા તારા ભર્તાને તું પુષ્પોના સમૂહમાં ઢાંકીને રાખી મૂક. પછી તું એ ભર્તાને પ્રાપ્ત થઈશ.[૧] પુષ્પો કરમાશે નહિ અને આમ શરીર પણ બગડશે નહિ. થોડા દિવસમાં પાછો એ તારો પતિ જીવતો થશે.[૨] આકાશની પેઠે નિર્મળતાવાળો એનો જીવ આ તારા અંતઃપુરના મંડપમાંથી તુરત નીકળી જશે નહિ.[૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે સરસ્વતીનાં વચનો સાંભળીને એ લીલાને ધીરજ આવી. પછી જેમ જળ આવીને કમલિનીનું આશ્વાસન કરે છે, તેમ બંધુઓએ આવીને તેને આશ્વાસન કર્યું. હવે ભ્રમરોની પંક્તિ જેવાં નેત્રોવાળી એ લીલાએ પતિના શરીરને પુષ્પોના સમૂહમાં ત્યાં જ ઢાંકી રાખી મૂક્યું. જેમ કોઈ દરિદ્ર સ્ત્રી ધન મળતાં સ્થિરતા રાખીને રહે, તેમ તે પણ કંઈક સ્થિરતા રાખીને રહી.[૪,૫] એ જ દિવસે અર્ધરાત્રિના સમયમાં સઘળાં પરિજનો નિદ્રાથી અત્યંત ઊંઘી ગયાં એ પછી, લીલાએ દુઃખને લીધે જ્ઞાનરૂપ સરસ્વતીદેવીને શુદ્ધ ધ્યાનવાળી બુદ્ધિથી અંતઃપુરના મંડપમાં બોલાવ્યાં, એટલે સરસ્વતીએ ત્યાં આવીને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ—હે પુત્રી! તેં મારું કેમ સ્મરણ કર્યું છે? તું શા માટે શોક કરે છે? જેમ ઝાંઝવાનાં પાણી મિથ્યા હોવા છતાં જ

* આ સત્તરમા સર્ગમાં 'નવીન અને પ્રાચીન એ બન્ને સૃષ્ટિઓ મનના વિલાસમાત્ર છે,' એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

પ્રતીત થાય છે, તેમ સંસારની ભ્રાંતિઓ પણ મિથ્યા હોવા છતાં પ્રતીત થાય છે.[૮]

લીલા બોલી:—મારો પતિ હમણાં ક્યાં રહ્યો છે? તે શું કરે છે? કેવો છે? તમે મને એની પાસે તેડી જાઓ. હું પતિ વિના એકલી જીવી શકીશ નહિ.[૯]

સરસ્વતી બોલ્યાં:—હે સુંદરમુખી! એક વાસનામય ચિત્તાકાશ છે, બીજું શુદ્ધ ચિદાકાશ છે અને ત્રીજું આ વ્યાવહારિક આકાશ છે. પહેલાની અને ત્રીજાની સંધિમાં જ ચિદાકાશ છે, તે બન્નેથી રહિત છે.[૧૦] હમણાં તારો પતિ જેમાં છે તે સ્થાન આદિ એ ચિદાકાશના ગર્ભરૂપ જ છે. આથી તે સ્થાન આદિ ચિદાકાશથી જુદું નથી. છતાં એ ચિદાકાશનું એકાગ્રપણે ચિંતવન કરવામાં આવે, તો તે સ્થાન આદિ તુરત જ અહીં દેખવામાં અને અનુભવમાં આવે એમ છે. હે સુંદરી! સંવિત્ નિમેષમાત્રમાં એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જાય છે, ત્યારે તે સંવિતનું બન્ને પ્રદેશથી રહિતપણું જ મધ્ય છે, તે ચિદાકાશ છે, એમ સમજવું.[૧૧,૧૨] તું સઘળા સંકલ્પોને છોડી દઈને એ ચિદાકાશમાં વિશ્રામ કરીશ તો એ સર્વાત્મકપદ હોવાથી તેમાં તને તારા પતિના સ્થાન આદિની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થશે.[૧૩] હે સુંદરી! જો કે જગતનો અત્યંત બાધ થાય ત્યારે જ એ પદ મળે છે અને બીજી રીતે એ મળે એમ નથી; તો પણ મારા વરદાનના પ્રભાવથી તને એ પદની તુરત પ્રાપ્તિ થશે.[૧૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એટલાં વચનો કહીને સરસ્વતીદેવી તુરત પોતાના સ્થાનમાં ગયાં અને તેમના વરદાનના પ્રભાવને લીધે લીલાને તો રમતવાતમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ થઈ.[૧૫] પલકવારમાં લીલાએ સમાધિને લીધે અંતઃકરણરૂપ દઢ પિંજરવાળા સ્થૂલ દેહને છોડી દીધો (દેહના અભિમાનને છોડી દીધું); અને જેમ પંખિણી પોતાના માળાને છોડી દઈને આકાશમાં સ્થિતિ કરે, તેમ તેણે ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરી.[૧૬] આમ ચિદાકાશમાં સ્થિતિ પામેલી તે લીલાએ તે ઘરના આકાશમાં જ ઘણા રાજાઓથી ખિચોખિચ ભરેલી સભામાં પોતાના પતિ પદ્મરાજને (પદ્મરાજાના બીજા અવતારરૂપ વિદૂરથરાજાને) બેઠેલો દીઠો.[૧૭] એ રાજા સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો અને લોકો 'જય! જય!' તથા 'ચિરંજીવ! ચિરંજીવ!' એવા શબ્દોથી તેની સ્તુતિ કરતા હતા.[૧૮] તે પોતાની પાસે આવેલાં ખંડપતિઓનાં તથા સૈન્યોનાં કાર્યોનો નિર્ણય કરવાના કાર્યમાં લાગ્યો હતો. તે પતાકાઓનાં મંડળોથી વ્યાપ્ત થયેલી રાજધાનીના મુખ્ય મહેલમાં બેઠો હતો! એ મંદિરના પૂર્વદ્વારમાં અસંખ્ય મુનિઓ તથા બ્રહ્મર્ષિઓ બેઠા હતા.[૧૮,૧૯] ત્યાં દક્ષિણદ્વારમાં અસંખ્ય મોટા મોટા રાજાઓ બેઠા હતા અને પશ્ચિમદ્વારમાં અસંખ્ય લલનાઓ બેઠી હતી.[૨૦] ત્યાં ઉત્તરદ્વારમાં અસંખ્ય રથોની, હાથીઓની તથા ઘોડાઓની ભીડ જામી હતી. એ રાજા કોઈએક સેવકના વચનથી દક્ષિણદેશ સંબંધી યુદ્ધના પ્રસંગનો નિર્ણય કરતો હતો.[૨૧] ત્યાં પૂર્વદેશમાં જે મર્યાદાઓ સ્થાપવાની હતી, તે સંબંધી ગોઠવણ તેની પાસે બેઠેલો કર્ણાટકદેશનો રાજા કરતો હતો અને ત્યાં સઘળા મ્લેચ્છોવાળા ઉત્તરદેશને વશ કરવાનું કામ ત્યાં સોરઠનો રાજા કરતો હતો.[૨૨] સઘળાં પશ્ચિમનાં રાજ્યોની તથા 'તંગણ' નામના દેશની માલદેશનો રાજા તેની આજ્ઞાથી વ્યવસ્થા કરતો હતો. એ ચક્રવર્તી રાજાને દક્ષિણસમુદ્રના કિનારેથી આવેલો લંકાનો દૂત ત્યાંની વાતોથી વિનોદ કરાવતો હતો.[૨૩] પૂર્વસમુદ્રના કિનારાથી આવેલો મહેંદ્રાચળનો રહેનારો કોઈ સિદ્ધ ત્યાં આકાશગંગાની વાતો સંભળાવતો હતો; અને ઉત્તરસમુદ્રના કિનારાથી આવેલો દૂત ત્યાં યક્ષોની વાત સંભળાવતો હતો.[૨૪] વળી પશ્ચિમસમુદ્રના કિનારાને જોઈને આવેલો દૂત ત્યાં સૂર્યના અસ્ત-

ા પ્રકાર સંભળાવતો હતો. ત્યાં રાજદ્વારના
ધળા ભાગો હારદોર ઊભેલા અસંખ્ય રાજા-
ોની કાંતિઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા હતા.[૨૫] ત્યાં,
જ્ઞોનાં સ્થાનકોમાં મંત્રો ભણતા બ્રાહ્મણોના
બ્દોથી 'તૂર્ય' નામનાં વાજાંઓના શબ્દો
બાઈ જતા હતા અને બંદીજનોનો પ્રબળ કોલા-
લ સાંભળીને જંગલી હાથીઓ સામા શબ્દો
રતા હતા.[૨૬] ત્યાં ગાયનમાં બજાવવામાં આવ-
ાં વાજિંત્રોના શબ્દોથી, આકાશનો ગર્ભ ગાજી
ો હતો અને હાથીઓએ, ઘોડાઓએ તથા
ોએ ઉરાડેલી રજથી આકાશમાં વાદળાંઓના
ો પ્રૌઢ આડંબર મચી રહ્યો હતો.[૨૭] પુષ્પો-
, કપૂરની તથા ધૂપોની પ્રૌઢ સુગંધ તે પર્વત
ા પ્રદેશોમાં ફેલાઈ રહી હતી; અને સઘળા
ોમાંથી તે તે વસ્તુઓ મંગાવીને રાજ્યના
ડારને ભરપૂર રાખનારા સેવકલોકો ત્યાં અનેક
ારનાં શાસનો લખતા હતા. તે રાજાનો યશ કપૂર,
ાણી વિનાનું વાદળું, શ્વેત વસ્ત્ર અને શ્વેતગિરિ
ો હતો. આકાશ અને પૃથ્વીના એક સ્તંભરૂપ
તાના પ્રતાપ વડે તેણે સૂર્યનો પણ પરાજય
ાં હતો.[૨૮,૨૯] ત્યાં, સામંત રાજાઓ પ્રબળ
ારંભવાળાં મોટાંમોટાં કામોમાં વ્યગ્ર થઈ રહ્યા
ા; અને મોટા મોટા કારીગર લોકો અનેક
ારનાં નગરનાં બાંધકામો કરવામાં તત્પર થઈ
ા હતા.[૩૦] પ્રૌઢ આડંબરવાળી અને વાસના-
 એવી તે લીલારાણી જેમ આકળ આકાશમાં
પ્ત થાય, તેમ વાસનામય એવી તે ઉપર જણા-
ી સભામાં પ્રાપ્ત થઈ.[૩૧] જેમ પુરુષો સંક-
માત્રથી રચાયેલી સ્ત્રીને દેખે નહિ, તેમ સભા-
દોએ પોતાની આગળ ફરતી તે લીલારાણીને
ઈ નહિ.[૩૨] જેમ એકના સંકલ્પથી રચાયેલી
ારીને બીજાઓ જોઈ શકતા નથી તેમ સભા-
દોએ પોતાની આગળ સંચરતી તે લીલાને
ઈ નહિ.[૩૩] જાણે રાજાની સાથે એક નગર
થી બીજા નગરમાં આવેલા હોય એવા
આગળના જ પોતાના સઘળા રાજકીય પુરુષોને
ત્યાં લીલાએ સભામાં બેઠેલા દીઠા.[૩૪] ત્યાં જેવા
પોતાના દેશમાં હતા તેવા જ અને તેવી જ રીત-
ભાતવાળા તેના તે પુત્રોને, તેની તે પુત્રવધૂઓને
તેના તે મંત્રીઓને, તેના તે રાજાઓને, તેના તે
પંડિતોને, તેના તે હાસ્યરસ ઉપજાવનારાઓને
અને તેના તે સેવકોને લીલાએ દીઠા.[૩૫-૩૬]
વળી તેણે ત્યાં બીજા કેટલાએક નવા પંડિતોને,
નવા સંબંધીઓને, નવા વ્યવહારોને અને નવા
નગરજનોને પણ દીઠા.[૩૭] ત્યાં તેણે દિવસના
મધ્યાહ્નકાળમાં દિશાઓને ઘાટા દાવાનળથી
વ્યાપ્ત થયેલી દીઠી; અને અંતરિક્ષને ચંદ્ર, સૂર્ય,
મેઘના શબ્દો, પવનના સુસવાટો, પર્વતો, નદી-
ઓ, વૃક્ષો, નગરો, મોટાં નગરો, અનેક પ્રકારનાં
નગરોની પેઠે રચાયેલાં જંગલો તેમજ ગામડાં-
થી ભર્યું ભરપૂર દીઠું.[૩૮,૩૯] આગળની જરાથી
રહિત થઇને સોળ વર્ષની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા
રાજાને, સઘળા આગળના સભાસદ આદિને
અને સઘળા આગળના ગામના રહેવાસીઓને
જોઈને લીલા વિચારમાં પડી ગઈ કે, 'જૂના
નગરના રહેવાસીઓ સઘળા મરી ગયા હશે કે
શું?'[૪૦,૪૧] એટલામાં તો, સરસ્વતીના પ્રસાદથી
સમાધિમાંથી વ્યુત્થાન થયું, એટલે લીલા ક્ષણ-
માત્રમાં આગળના અંતઃપુરમાં આવી; ત્યાં તેણે
અર્ધરાત્રે ઊંઘી ગયેલાં તે માણસોને તેમનાં તેમ
જ દીઠાં.[૪૨] પછી લીલાએ નિદ્રાથી ઘેરાયેલી
સખીઓને ઉઠાડીને કહ્યું કે, 'હું અહીં દુઃખથી
બહુ પીડાઉં છું, એટલા માટે મને સભામાં લઈ
જાઓ.[૪૩] હું મારા પતિના સિંહાસનની પાસે
ઊભી રહું અને ત્યાં અનેક સભાસદોને જોઉં, તો
જ જીવતી રહું, નહિ તો જીવીશ નહિ.'[૪૪] એ
પ્રમાણે લીલાએ આજ્ઞા કરી, એટલે સઘળો રાજ-
કીય પરિવાર અનુક્રમે નિદ્રામાંથી જાગ્યો અને
જાગીને પોતપોતાનાં કાર્યો કરવામાં પરોવાયો.[૪૫]
જેમ સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વીમાં વ્યવહારો ચલાવવા-

ને સારુ જાય છે, તેમ અનેક છડીદારો નગરજનો અને સભાસદોને બોલાવવા ગયા.[૪૬] જેમ શરદ-ઋતુના દિવસો, વર્ષાઋતુનાં વાદળાંઓથી મલિન થયેલા આકાશને સાફ કરે છે, તેમ સેવક લોકોએ ઘણી ઉતાવળથી સભાની ભૂમિને સાફ કરી નાખી.[૪૭] આંગણામાં કરવામાં આવેલા અને અંધકારરૂપી જળને પી જનારા દીવાઓ જાણે આશ્ચર્ય જોવાને માટે આકાશમાંથી નક્ષત્રો આવેલાં હોય તેમ ત્યાં શોભવા લાગ્યા.[૪૮] જેમ સૃષ્ટિનો પ્રથમ સમય, પ્રલયમાં સુકાઈ ગયેલા સમુદ્રોને જળથી ભરપૂર કરી દે છે, તેમ આવવા લાગેલા લોકોએ પોતાના સમૂહોથી સભાના પ્રદેશોને ભરપૂર કરી દીધા.[૪૯] જેમ ત્રૈલોક્ય ફરી વાર ઉત્પન્ન થતાં લોકપાલો પોતપોતાની દિશાઓમાં આવે છે, તેમ સારા સ્વભાવવાળા મંત્રીઓ અને સામંતો સભામાં પોતપોતાનાં સ્થાનકો પર આવ્યા.[૫૦] વેરેલા કપૂરની પેઠે ઘાટી હિમની કણીઓથી શીતળતાવાળા અને પ્રફુલ્લિત પુષ્પોમાંથી નીકળતા સુગંધથી પુષ્ટ થયેલા વાયુઓ ત્યાં વાવા લાગ્યા.[૫૧] જેમ સુગ્રીવને માટે ઋષ્યમૂકપર્વતની સમીપમાં રહેનારા તેના પિતા સૂર્યના તાપથી તપી ગયેલાં વાદળાંઓ આસપાસના પર્વતો ઉપર સ્થિતિ કરે, તેમ ધોળાં વસ્ત્રોવાળા દ્વારપાળો સભાના આસપાસના પ્રદેશોમાં ઊભા રહ્યા.[૫૨] જેમ તીવ્ર પવનને લીધે સ્થાનકોમાંથી ભ્રષ્ટ થઇને તારાઓના સમૂહો ખરે, તેમ પોતાની કાંતિથી અંધકારોના સમૂહોને પીનારાં પુષ્પોના સમૂહો પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. જેમ પ્રફુલ્લિત કમળોથી વ્યાપ્ત થયેલા સરોવરને હંસો પોતાનાથી ભરપૂર કરી મૂકે, તેમ રાજાના અનુચરોએ એ સભાને ભરપૂર કરી મૂકી.[૫૩,૫૪] જેમ કામદેવથી વિકાર પામેલા ચિત્ત પર શૃંગારની ચેષ્ટા બેસે, તેમ રાજાના સિંહાસનની સમીપમાં રહેલા સુવર્ણમય નવા વિચિત્ર આસન પર લીલા બેઠી.[૫૫] ત્યાં લીલાએ આગળના સઘળા રાજાઓને, ગુરુઓને, આર્યલોકોને મિત્રોને, સભાસદોને, સંબંધીઓને અને બાંધવોને આગળની પેઠે બેઠેલા જોયા.[૫૬] આમ રાજાના સઘળા દેશ લોકોને આગળની પેઠે જ બેઠેલા જોઇને લીલા બહુ આનંદ પામી અને પતિના જીવનની આશાને લીધે ઉદય પામેલી શોભાથી તે ચંદ્રની પેઠે શોભવા લાગી.[૫૭]

सकलमेव हि पूर्ववदेव सा समवलोक्य मुदं परमां ययौ । नृपतिराष्ट्रजनं खलु जीवनाभ्युदितया च बभौ शशिवच्छ्रिया ॥ ५७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સંદેહરાષ્ટ્રવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

सर्ग १८ मो

લીલા અને સરસ્વતીનો સંવાદ-બન્ને સૃષ્ટિની સમાનતા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

રહ્યાં છે. માટે આ કોઈ વિચિત્ર માયા છે.[૩] તાડી, તમાલ અને હિંતાલ નામનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત થયેલા આ પર્વતો પણ જેમ ત્યાં છે, તેમ અહીં પણ છે; માટે આ કોઈ વિસ્તીર્ણ માયા જણાય છે.[૪] જેમ અરીસામાં બહાર તથા અંદર પણ પર્વતનો અનુભવ થાય છે, તેમ ચૈતન્યની અંદરના અને બહારના પ્રદેશોમાં પણ એવી ને એવી જ સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે.[૫] તો તેમાં કઈ સૃષ્ટિ ખોટી છે અને કઈ ખરી છે! એ વિષે સરસ્વતીનું પૂજન કરીને હું તેમને પૂછી જોઉં એટલે મારો સંશય ટળે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને લીલાએ સરસ્વતીનું પૂજન કર્યું, એટલે તેણે કુમારિકાનું રૂપ ધારણ કરીને સન્મુખ પધારેલાં સરસ્વતીનાં દર્શન કર્યાં. ભદ્રાસન ઉપર બિરાજેલાં એ ચૈતન્યશક્તિરૂપ સરસ્વતીની સામે ધરતી પર બેસીને લીલાએ તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.[૮]

લીલા બોલીઃ–હે દેવી! સૃષ્ટિના આરંભમાં તમે જ ઉત્તમ મર્યાદા સ્થાપી છે કે, 'જેના ઉપર દયા કરવાની હોય એવા સેવકજનની પાસે મહાત્માઓ કશી પણ ઉતાવળ કરે નહિ.'[૯] માટે હું તમને પ્રણામ કરીને જે કાંઈ પૂછું છું, તેનો મને યથાર્થ ઉત્તર મળવો જોઇએ. હે પરમેશ્વરી! તમે મારા ઉપર જે અનુગ્રહ કર્યો છે તે સફળ થજો.[૧૦] આ 'જગત' નામના પદાર્થનો અરીસો આકાશ કરતાં પણ અત્યંત નિર્મળ છે અને તેના સ્વરૂપમાં કરોડો યોજનો પણ એક નાના સરખા અવયવરૂપ છે.[૧૧] તે વાણીથી અગમ્ય છે, પ્રકાશમય છે, મૂર્તિરહિત હોવાને લીધે સૂક્ષ્મ છે, સુશીતલ છે, નામથી અખંડ ચૈતન્ય કહેવાય છે, ભેદથી રહિત છે અને સઘળા વ્યવહારોમાં પહેલાંથી સ્ફુરનાર છે.[૧૨] દિશાઓ, કાળ, સઘળાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ, તેમને રહેવાનો અવકાશ, તેમના પ્રકાશ અને વ્યવહારના ચોક્કસ નિયમો એ બધાં અત્યંત વિસ્તીર્ણ વિચિત્રપણાને પામીને તેની અંદર પ્રતિબિંબની પેઠે સ્ફુરે છે.[૧૩] એ ચૈતન્યરૂપ અરીસાની બહાર તેમજ અંદર સૃષ્ટિ રહી છે, એમ સમાધિથી મારા અનુભવમાં આવ્યું છે. તો એ બે સૃષ્ટિઓમાં ખોટી સૃષ્ટિ કઈ છે અને ખરી સૃષ્ટિ કઈ છે?[૧૪]

દેવી બોલ્યાંઃ–હે સુંદરી! એમાંથી તને કઈ સૃષ્ટિ સાચી લાગે છે અને કઈ સૃષ્ટિ ખોટી લાગે છે, તે તું મને યથાર્થ રીતે કહે.[૧૫]

લીલા બોલીઃ–હે દેવેશ્વરી! આ હું અને તમે અહીં બેઠાં છીએ તે સાચી સૃષ્ટિ છે એમ હું જાણું છું. હે દેવી! મારા પતિ હમણાં જે સૃષ્ટિમાં છે તે ખોટી સૃષ્ટિ છે એમ હું માનું છું; કારણ કે હે અંબિકા! નવી સૃષ્ટિ શૂન્ય છે અને પૂરતા દેશકાળ વિનાની છે.[૧૬,૧૭]

દેવી બોલ્યાંઃ–એ નવી સૃષ્ટિ પણ કારણ વિનાની તો હોય જ નહિ માટે તેના કારણ વિષે વિચાર કરતાં બીજું કાંઈ પણ કારણ નહિ મળવાથી આ જૂની સૃષ્ટિને જ તેના કારણરૂપ માનવી પડે છે. હવે આ જૂની સૃષ્ટિ સાચી હોય, તો તેમાંથી કદી પણ ખોટી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય નહિ. કારણ કે, કાર્ય ક્યારેય કારણથી અસમાન ઉત્પન્ન થાય નહિ.[૧૮]

લીલા બોલીઃ–હે મા! કારણથી કાર્ય અત્યંત વિલક્ષણ થતું પણ જોવામાં આવે છે. જેમકે માટી જળને ધારણ કરવાને અશક્ત છે, પણ માટીથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘડો જળને ધારણ કરવાને સમર્થ છે.[૧૯]

દેવી બોલ્યાંઃ–જે કાર્ય બીજાં નિમિત્તકારણોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે, તેમાં નિમિત્ત–કારણને લીધે કાંઈક વિચિત્રતા થતી જોવામાં આવે છે. (માટીરૂપ ઉપાદાનકારણમાંથી ચાકડા આદિ બીજાં નિમિત્તકારણોની મદદથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે; આથી ઘડામાં માટીથી કાંઈક વિલક્ષણતા દેખાય છે. પણ એક દીવામાંથી બીજા દીવાની પેઠે જે કાર્યનાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત જુદાં ન હોય પણ એક જ હોય તે

ને સારુ જાય છે, તેમ અનેક છડીદારો નગરજનો અને સભાસદોને બોલાવવા ગયા.[૪૬] જેમ શરદ-ઋતુના દિવસો, વર્ષાઋતુનાં વાદળાંઓથી મલિન થયેલા આકાશને સાફ કરે છે, તેમ સેવક લોકોએ ઘણી ઉતાવળથી સભાની ભૂમિને સાફ કરી નાખી.[૪૭] આંગણામાં કરવામાં આવેલા અને અંધકારરૂપી જળને પી જનારા દીવાઓ જાણે આશ્ચર્ય જોવાને માટે આકાશમાંથી નક્ષત્રો આવેલાં હોય તેમ ત્યાં શોભવા લાગ્યા.[૪૮] જેમ સૃષ્ટિનો પ્રથમ સમય, પ્રલયમાં સુકાઈ ગયેલા સમુદ્રોને જળથી ભરપૂર કરી દે છે, તેમ આવવા લાગેલા લોકોએ પોતાના સમૂહોથી સભાના પ્રદેશોને ભરપૂર કરી દીધા.[૪૯] જેમ ત્રૈલોક્ય ફરી વાર ઉત્પન્ન થતાં લોકપાલો પોતપોતાની દિશાઓમાં આવે છે, તેમ સારા સ્વભાવવાળા મંત્રીઓ અને સામંતો સભામાં પોતપોતાનાં સ્થાનકો પર આવ્યા.[૫૦] વેરેલા કપૂરની પેઠે ઘાટી હિમની કણીઓથી શીતળતાવાળા અને પ્રફુલ્લિત પુષ્પો-માંથી નીકળતા સુગંધથી પુષ્ટ થયેલા વાયુઓ ત્યાં વાવા લાગ્યા.[૫૧] જેમ સુગ્રીવને માટે ઋષ્ય-મૂકપર્વતની સમીપમાં રહેનારા તેના પિતા સૂર્યના તાપથી તપી ગયેલાં વાદળાંઓ આસ-પાસના પર્વતો ઉપર સ્થિતિ કરે, તેમ ધોળાં વસ્ત્રોવાળા દ્વારપાળો સભાના આસપાસના પ્રદે-શોમાં ઊભા રહ્યા.[૫૨] જેમ તીવ્ર પવનને લીધે સ્થાનકોમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને તારાઓના સમૂહો ખરે, તેમ પોતાની કાંતિથી અંધકારોના સમૂહોને પીનારાં પુષ્પોના સમુદો પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. જેમ પ્રફુલ્લિત કમળોથી વ્યાપ્ત થયેલા સરોવરને હંસો પોતાનાથી ભરપૂર કરી મૂકે, તેમ રાજાના અનુચરોએ એ સભાને ભરપૂર કરી મૂકી.[૫૩-૫૪] જેમ કામદેવથી વિકાર પામેલા ચિત્ત પર શૃંગારની શોભા બેસે, તેમ રાજાના સિંહાસનની સમીપમાં રહેલા સુવર્ણમય નવા વિચિત્ર આસન પર લીલા બેઠી.[૫૫] ત્યાં લીલાએ આગળના સઘળા રાજાઓ-ને, ગુરુઓને, આર્યદોને મિત્રોને, સભાસદોને, સંબંધીઓને અને બાંધવોને આગળની પેઠે જ બેઠેલા જોયા.[૫૬] આમ રાજાના સઘળા દેશી-લોકોને આગળની પેઠે જ બેઠેલા જોઈને લીલા બહુ આનંદ પામી અને પતિના જીવનની આશાને લીધે ઉદય પામેલી શોભાથી તે ચંદ્ર-ની પેઠે શોભવા લાગી.[૫૭]

सकलमेव हि पूर्ववदेव सा समवलोक्य मुदं परमां ययौ । नृपतिराष्ट्रजनं खलु जीवनाम्बुदि तया च बभौ शशिवच्छ्रिया ॥ ५७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન
સંબંધી 'સંદહરાષ્ટ્રવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

सर्ग १८ मो

લીલા અને સરસ્વતીનો સંવાદ: બન્ને સૃષ્ટિની સમાનતા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

રહ્યાં છે. માટે આ કોઈ વિચિત્ર માયા છે.[૩] તાડી, તમાલ અને હિંતાલ નામનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત થયેલા આ પર્વતો પણ જેમ ત્યાં છે, તેમ અહીં પણ છે; માટે આ કોઈ વિસ્તીર્ણ માયા જણાય છે.[૪] જેમ અરીસામાં બહાર તથા અંદર પણ પર્વતનો અનુભવ થાય છે, તેમ ચૈતન્યની અંદરના અને બહારના પ્રદેશોમાં પણ એવી ને એવી જ સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે.[૫] તો તેમાં કઈ સૃષ્ટિ ખોટી છે અને કઈ ખરી છે? એ વિષે સરસ્વતીનું પૂજન કરીને હું તેમને પૂછી જોઉં એટલે મારો સંશય ટળે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને લીલાએ સરસ્વતીનું પૂજન કર્યું, એટલે તેણે કુમારિકાનુ રૂપ ધારણ કરીને સન્મુખ પધારેલાં સરસ્વતીનાં દર્શન કર્યાં. ભદ્રાસન ઉપર બિરાજેલાં એ ચૈતન્યશક્તિરૂપ સરસ્વતીની સામે ધરતી પર બેસીને લીલાએ તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.[૬,૮]

લીલા બોલીઃ–હે દેવી! સૃષ્ટિના આરંભમાં તમે જ ઉત્તમ મર્યાદા સ્થાપી છે કે, 'જેના ઉપર દયા કરવાની હોય એવા સેવકજનની પાસે મહાત્માઓ કદી પણ ઉતાવળ કરે નહિ.'[૯] માટે હું તમને પ્રણામ કરીને જે કાંઈ પૂછું છું, તેનો મને યથાર્થ ઉત્તર મળવો જોઇએ. હે પરમેશ્વરી! તમે મારા ઉપર જે અનુગ્રહ કર્યો છે તે સફળ થજો.[૧૦] આ 'જગત' નામના પદાર્થનો અરીસો આકાશ કરતાં પણ અત્યંત નિર્મળ છે અને તેના સ્વરૂપમાં કરોડો યોજનો પણ એક નાના સરખા અવયવરૂપ છે.[૧૧] તે વાણીથી અગમ્ય છે, પ્રકાશમય છે, મૂર્તિરહિત હોવાને લીધે મૃદુ છે, સુશીતલ છે, નામથી અખંડ ચૈતન્ય કહેવાય છે, ભેદથી રહિત છે અને સઘળા વ્યવહારોમાં પહેલાંથી સ્ફુરનાર છે.[૧૨] દિશાઓ, કાળ, સઘળાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ, તેમને રહેવાનો અવકાશ, તેમના પ્રકાશ અને વ્યવહારના ચોક્કસ નિયમો એ બધાં અત્યંત વિસ્તીર્ણ વિચિત્રપણાને પામીને તેની અંદર પ્રતિબિંબની પેઠે સ્ફુરે છે.[૧૩] એ ચૈતન્યરૂપ અરીસાની બહાર તેમજ અંદર સૃષ્ટિ રહી છે, એમ સમાધિથી મારા અનુભવમાં આવ્યું છે. તો એ બે સૃષ્ટિઓમાં ખોટી સૃષ્ટિ કઈ છે અને ખરી સૃષ્ટિ કઈ છે?[૧૪]

દેવી બોલ્યાંઃ–હે સુંદરી! એમાંથી તને કઈ સૃષ્ટિ સાચી લાગે છે અને કઈ સૃષ્ટિ ખોટી લાગે છે, તે તું મને યથાર્થ રીતે કહે.[૧૫]

લીલા બોલીઃ–હે દેવેશ્વરી! આ હું અને તમે અહીં બેઠાં છીએ તે સાચી સૃષ્ટિ છે એમ હું જાણું છું. હે દેવી! મારા પતિ હમણાં જે સૃષ્ટિમાં છે તે ખોટી સૃષ્ટિ છે એમ હું માનું છું; કારણ કે હે અંબિકા! નવી સૃષ્ટિ શૂન્ય છે અને પૂરતા દેશકાળ વિનાની છે.[૧૬,૧૭]

દેવી બોલ્યાંઃ–એ નવી સૃષ્ટિ પણ કારણ વિનાની તો હોય જ નહિ માટે તેના કારણ વિષે વિચાર કરતાં બીજું કાંઈ પણ કારણ નહિ મળવાથી આ જૂની સૃષ્ટિને જ તેના કારણરૂપ માનવી પડે છે. હવે આ જૂની સૃષ્ટિ સાચી હોય, તો તેમાંથી કદી પણ ખોટી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય નહિ. કારણ કે, કાર્ય ક્યારેય કારણથી અસમાન ઉત્પન્ન થાય નહિ.[૧૮]

લીલા બોલીઃ–હે મા! કારણથી કાર્ય અત્યંત વિલક્ષણ થતું પણ જોવામાં આવે છે. જેમકે માટી જળને ધારણ કરવાને અશક્ત છે, પણ માટીથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘડો જળને ધારણ કરવાને સમર્થ છે.[૧૯]

દેવી બોલ્યાંઃ–જે કાર્ય બીજાં નિમિત્તકારણોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે, તેમાં નિમિત્ત–કારણને લીધે કાંઈક વિચિત્રતા થતી જોવામાં આવે છે. (માટીરૂપ ઉપાદાનકારણમાંથી ચાકડા આદિ બીજાં નિમિત્તકારણોની મદદથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે; આથી ઘડામાં માટીથી કાંઈક વિલક્ષણતા દેખાય છે. પણ એક દીવામાંથી બીજા દીવાની પેઠે જે કાર્યનાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત જુદાં ન હોય પણ એક જ હોય, તે

કાર્ય કારણથી વિચિત્રતાવાળું હોતું નથી. આ જૂની સૃષ્ટિમાંથી જે નવી સૃષ્ટિ થઈ છે તેનું ઉપાદાન પણ જૂની સૃષ્ટિ છે અને નિમિત્ત પણ જૂની સૃષ્ટિ છે; માટે નવી સૃષ્ટિ જૂની સૃષ્ટિથી વિલક્ષણ હોવી જોઇએ નહિ. આમ છે એટલા માટે જૂની સૃષ્ટિ અને નવી સૃષ્ટિ બન્ને મિથ્યા છે).[૨૦] હે સુંદરવદના! જો તારા પતિની એ નવી સૃષ્ટિનું બીજું કાંઈ નિમિત્તકારણ હોય તો પૃથ્વી આદિમાંથી કયું નિમિત્તકારણ છે તે તું કહે. જો તેમાં પૃથ્વી નિમિત્તકારણ હોય, તો કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાને માટે પૃથ્વી અહીંથી ઊડીને ત્યાં જવી જોઇએ; તો પછી તે પૃથ્વી અહીં ક્યાંથી રહે? આમ છે એટલા માટે આ જૂની સૃષ્ટિના અનુભવના સંસ્કાર માત્રથી જ ત્યાંની નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને એ કારણરૂપ સંસ્કાર માત્રને સહાયતા આપનારાં બીજાં કોઈ નિમિત્તકારણો છે જ નહિ. આમ નિમિત્તકારણો નથી છતાં પણ જો 'નિમિત્તકારણો હોવાં જ જોઇએ' એવો આગ્રહ હોય તો સંસ્કાર માત્રને નિમિત્તકારણરૂપ માની લે. સર્વ વિદ્વાનોનો અનુભવ છે કે, એવી રીતનાં કાર્યોમાં ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ જુદાં હોતાં જ નથી.[૨૩]

લીલા બોલી:–હે દેવી! મને મારા ભર્તાનું જે સ્મરણ છે, (અનુભવનો સંસ્કાર છે,) તે જ વૃદ્ધિ પામીને પતિની નવી સૃષ્ટિનું કારણ થયેલ છે; એટલે એ સ્મૃતિથી જ એ નવી સૃષ્ટિ થઈ, એવો મને નિશ્ચય થયો.[૨૪]

દેવી બોલ્યાં:–જેમ તારો એ સંસ્કાર કલ્પનારૂપ છે, તેમ તેથી થયેલી એ નવી સૃષ્ટિ પણ કલ્પનારૂપ જ છે; પછી જેમ એ નવી સૃષ્ટિ કલ્પનારૂપ છે, તેમ આ જૂની સૃષ્ટિ પણ કલ્પનારૂપ જ છે, કારણ કે એ પણ એથી પૂર્વની સૃષ્ટિના સંસ્કારથી થયેલ છે.[૨૫]

લીલા બોલી:–મારા પતિની નવી સૃષ્ટિ કલ્પનારૂપ જ થઈ છે, તો એ દૃષ્ટાંતથી આ સૃષ્ટિને પણ હું કલ્પનારૂપ જ માનું છું.[૨૬]

દેવી બોલ્યાં:–હે પુત્રી! હવે તને જે નિશ્ચય થયો તે સાચો છે. જેમ તારા પતિની નવી સૃષ્ટિ ખોટી છતાં પણ તે તે પદાર્થોથી શોભતી હતી, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ ખોટી છતાંજ તે તે પદાર્થોથી શોભે છે. આ વાત હું અનુભવસિદ્ધ કહું છું.

લીલા બોલી:–આ સૃષ્ટિના સંસ્કારમાંથી મારા પતિની ભ્રમરૂપ અને પદાર્થો વગરની નવી સૃષ્ટિ શી રીતે થઈ તે મને કહો, એટલે જગત વિષેની ભ્રાંતિ ટળી જાય.[૨૭,૨૮]

દેવી બોલ્યાં:–સ્વપ્નની પેઠે ભ્રાંતિસ્વરૂપ આ સૃષ્ટિ જે રીતે પૂર્વસૃષ્ટિના સંસ્કારથી થઈ છે, તે હું તને કહું છું, તું તે સાંભળ. એથી તને નવી સૃષ્ટિનો પ્રકાર પણ સમજાઈ જશે.[૨૯] ચિદાકાશમાં કોઈ એક સંસારરૂપી મંડપ છે અને તે કાચના કટકાના જેવી શ્યામતાવાળા આકાશથી ઢંકાયલો છે.[૩૦] એમાં મેરુપર્વતરૂપી થાંભલો છે અને તેમાં લોકપાલોરૂપ તથા તેમની સ્ત્રીઓરૂપ પૂતળીઓ છે. એમાં ચૌદ ભુવનોરૂપ અંતર્ગૃહો છે, ત્રિભુવનના અંતરરૂપ ત્રણ ખાડા છે અને સૂર્યરૂપી દીપક છે.[૩૧] એમ ખૂણાઓમાં રહેલી પંચમહાભૂતરૂપ ઊધાઈઓએ પર્વતોરૂપ માટીના ઉકરડા કરેલા છે. અતિ પુત્રોવાળો 'બ્રહ્મા' નામનો બુઢ્ઢો બ્રાહ્મણ એ મંડપમાં છે.[૩૨] એ મંડપ જીવોના સમૂહરૂપી કોશેટાઓથી ભરપૂર છે. ઉપરના આકાશના તળથી કાળાશવાળો લાગે છે અને આકાશમાં રહેનારા સિદ્ધોરૂપી મચ્છરાંના ગણગણાટવાળો છે.[૩૩] તે વાદળાંરૂપી અંદરના ધુમાડાના પ્રબળ પેરાવથી તેના ખૂણાઓ પેરાયલા છે. તેમ ત્યાં વાયુના માર્ગોરૂપી મોટા વાંસો પર દેવતાઓરૂપી કીડાઓ રહ્યા છે.[૩૪] તે સુર તથા અસુર આદિ દુષ્ટ બાળકોની રમતના કોલાહલથી ગાજી રહ્યો છે અને પૃથ્વી આદિ લોકોની અંદર રહેલાં નગરો તથા ગામડાંઓરૂપ સરસામાનથી ભરપૂર છે.[૩૫] તે

તળાવો, નદીઓ, સમુદ્રો તથા નાનાં તળાવો વગેરેનાં જળોથી છંટાયેલો છે અને પાતાળ, ભૂતળ તથા સ્વર્ગલોકરૂપી દરેથી ઝગઝગી રહ્યો છે.[૩૬] એ મંડપના પર્વતોના પથરાઓથી તથા માટીનાં ઢેફાંઓથી ભરેલા કોઈ એક ઊંડાણવાળા ખૂણામાં એક ખાડા જેવું પહાડી ગામ છે.[૩૭] નદીઓથી, પર્વતોથી અને વનોથી ઢંકાયેલા એ ગામમાં સ્ત્રીવાળો, પુત્રોવાળો, રોગરહિત, ગાય આદિ પશુઓની સંપત્તિને લીધે ઘણા દૂધવાળો, રાજાના ભયથી રહિત, સઘળા અતિથિઓને પૂજનારો અને ધર્મમાં તત્પર રહેનારો એક અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો.[૩૮]

तस्मिन्नदीशैलवनोपगूढे साग्निः सदारः सुतवानरोगः । गोक्षीरवान् राजभयाद्विमुक्तः सर्वातिथिर्धर्मपरो द्विजोऽभूत ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સકલજગતભ્રાંતિપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

सर्ग १९ मो×

'વસિષ્ઠ' નામના એક બ્રાહ્મણનું દૃષ્ટાંત

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

वित्तवेषवयःकर्मविद्याविभवचेष्टितैः ।
वसिष्ठस्यैव सदृशो न तु वासिष्ठचेष्टितः ॥ १ ॥

દેવી બોલ્યાં:–એનું નામ 'વસિષ્ઠ' હતું. તે ધનથી, વેષથી, અવસ્થાથી, કર્મથી, વિદ્યાથી, વૈભવથી તથા ચેષ્ટાથી વસિષ્ઠ જેવો જ હતો, પણ વસિષ્ઠના જેવો તે જીવન્મુક્ત ન હતો.[૧] અને ચંદ્રમા જેવી રૂપમતી 'અરુંધતી' નામની સ્ત્રી હતી અને તે જાણે પૃથ્વીરૂપ આકાશમાં બીજી અરુંધતી હોય એવી હતી.[૨] એ બ્રાહ્મણી ધનથી, વેષથી, અવસ્થાથી, કર્મથી, વિદ્યાથી, વૈભવથી તથા ચેષ્ટાથી અરુંધતી જેવી જ હતી, પણ અરુંધતીના જેવી જીવન્મુક્ત ન હતી.[૩] સ્વાભાવિક પ્રેમરસથી ભરેલી, વિલાસને લીધે મંદ મંદ ચાલનારી અને કુમુદ જેવા હાસ્યવાળી એ સ્ત્રીને તે વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ પોતાના સંસારના સર્વસ્વરૂપ માનતો હતો.[૪] એક દિવસે એ બ્રાહ્મણ પર્વતના સપાટ અને લીલા ઘાસવાળા શિખર પર બેઠો હતો. એવામાં પૃથ્વીના નીચલા પ્રદેશ પર એક રાજા જતો હતો, તે તેના જોવામાં આવ્યો.[૫] એ રાજા પોતાના સઘળા પરિવારની સાથે મૃગયા કરવાની ઇચ્છાથી જતો હતો. એનું સૈન્ય જાણે મેરુપર્વતને તોડી નાખવા ઇચ્છતું હોય તેમ ભારે કોલાહલ કરતું હતું.[૬] એના ચામરોથી અને પતાકાઓથી લતાઓનું વન જાણે ચંદ્રનાં કિરણોથી વ્યાપ્ત થયું હોય એવું શોભતું હતું. ધોળાં છત્રોનાં મંડળોથી આકાશ જાણે રૂપાની ભૂમિકાઓથી બંધાયેલું હોય એવું જણાતું હતું, ઘોડાઓની નાળોથી ધરતી ખોદાતાં તેમાંની રજથી આકાશ ઘેરાઈ ગયું હતું, હાથીઓના સમૂહો પર બાંધેલી અને સૂર્યનાં કિરણોને તથા વાયુને પણ રોકી દે એવી અંબાડીઓને લીધે તે રાજા પર રજ પડતી ન હતી.[૭-૮] એના સૈન્યના મોટા કોલાહલથી ભય પામીને વનનાં પશુઓ નાસતાં હતાં અને દિશાઓ ભૂલી જવાથી ચકરીઓ ખાતાં હતાં. એ રાજા સોનાના અને માણિક્યોના ચકચકિત હારોથી તથા બાજુબંધોનાં મંડળોથી અતીવ શોભતો હતો.[૯] એ રાજાને જોઈ પેલો વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'અહો ! સઘળાં સૌભાગ્યોથી શોભી રહેલું આ રાજાપણું તો બહુ સારું છે.[૧૦] પાળાઓથી, રથોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી પતાકાઓથી, છત્રોથી અને ચામરોથી દશે દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી દેનારો પૃથ્વીપતિ હું ક્યારે થાઉં ? ક્યારે ડોલરના પુષ્પોના મકરંદની સુગ-

× આ ઓગણીસમા સર્ગમાં 'વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ રાજાના દર્શનથી થયેલી રાજ્યની ઇચ્છાના દૃઢ સંકલ્પને લીધે પદ્મરાજારૂપે અવતર્યો હતો' એ કથા કહેવાશે.

છે, તે સાચો હોતો જ નથી.[૧૯,૨૦] આ તારું ઘર એ બ્રાહ્મણના ઘરના આકાશમાંજ રહ્યું છે. હું, તું અને બ્રહ્માંડ એ સઘળાં કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ છીએ, એમ સમજ.[૨૧] સઘળા પ્રપંચનું મિથ્યાપણું સમજવામાં તથા અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનું સત્યપણું સમજવામાં સ્વપ્ન સંબંધી ભ્રમ, સંકલ્પ અને પોતાના અનુભવની પરંપરા એ જ મુખ્ય દીવાની પેઠે સાધન છે.[૨૨] એ બ્રાહ્મણનો જીવ પોતાના ઘરની અંદર રહ્યો છે અને જેમ ભ્રમર કમળમાં રહે છે, તેમ સમુદ્રો અને વનોસહિત આ પૃથ્વી તેના હૃદયાકાશમાં રહી છે[૨૩] જેમ આકાશમાં પ્રતીત થતું માથાના વાળ જેવું ચકરડું રહે છે, તેમ એ પૃથ્વીના કોઈ એક નાના ખૂણાના દોતગડામાં આ નગર અને તારાં શરીર આદિ રહેલ છે.[૨૪] હે સુંદરી ! એ પૂર્વની સૃષ્ટિ અને આ સૃષ્ટિ તે ઘરની અંદર એકઠી થઈ છે, છતાં પણ એ ઘર એમનું એમ જ છે. તો એ ઉપરથી આપણે એક ત્રસરેણુની અંદર પણ અનેક બ્રહ્માંડો રહેવાની સંભાવના કરીએ તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? આમ હે પુત્રી ! ચિદાકાશના એક એક પરમાણુની અંદર આવાં અનેક બ્રહ્માંડો છે, એમાં શકા રાખવા જેવું શું છે ?[૨૫,૨૬]

લીલા બોલીઃ–હે પરમેશ્વરી ! તમે કહો છો કે, એ બ્રાહ્મણ આજથી આઠમે દિવસે મરી ગયો છે. પણ હે મા ! અમારા જન્મને તો ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. તો એ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીમાંથી અમારી ઉત્પત્તિ થવી કેવી રીતે સંભવે ?[૨૭]

દેવી બોલ્યાંઃ–હે સુંદરી ! હૃદયાકાશમાં જેમ દેશની લંબાઈ નથી, તેમ કાળની લંબાઈ પણ નથી જ. એ વિષે હું ન્યાયને અનુસરીને કહું છું, તે સાંભળ.[૨૮] જેમ આ જગતની સૃષ્ટિ પ્રતિભાસમાત્ર જ છે, તેમ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ પણ પ્રતિભાસમાત્ર જ છે.[૨૯] તુંપણાના તથા હુંપણાના અધ્યાસને લીધે જેમને પોતાનો જન્મ થયાની ભ્રાંતિ છે, તેમને જ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ સઘળું જગત ભાસે છે. હવે આ પ્રતિભાસ થવાનો ક્રમ કહું છું, તે સાંભળ.[૩૦] હે સુવ્રતા ! જીવ ક્ષણમાત્રમાં પોતાના મિથ્યા મરણરૂપી મૂર્ચ્છાનો અનુભવ કરીને આગલા ભાવને ભૂલી જાય છે અને બીજા ભાવને દેખે છે.[૩૧] એ બીજા ભાવનો પ્રતિભાસ થાય છે, એટલે પોતે દેહાદિક આધારથી રહિત છતાં પણ પોતાના હૃદયાકાશમાં જ 'હું આ દેહાદિક આધારમાં આધેયરૂપે રહ્યો છુ એમ અનુભવ કરે છે; આમ તે આ હાથ–પગ આદિવાળો દેહ મારો છે, એમ જુએ છે[૩૨,૩૩] દેહનો અધ્યાસ થતાં જ 'હું આ પિતાનો પુત્ર છું, મને આટલાં વર્ષો થયાં, આ મારા સુંદર બાંધવો છે, આ મારું સુંદર ઘર છે, હું જન્મ્યો છું, પ્રથમ બાળક હતો, હમણાં મોટો થયો છું, હું આવો છું અને મારા સઘળા બાંધવો પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે.' એ સઘળું જોવામાં આવે છે.[૩૪,૩૫] દેહરૂપ થયેલા ચિત્તના અને આત્માની એકતાના દૃઢ અધ્યાસને લીધે એ કે એ બાંધવાદિક પદાર્થો સંબંધ વિનાના જ છે, તો પણ તે પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ભાસે છે. આ પ્રમાણે જીવના ચિત્તમાં સંસારરૂપી ખંડ ઉદય પામ્યો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ ઉદય પામ્યું નથી. જીવ શુદ્ધ ચિદાકાશસ્વરૂપ જ છે જેમ સ્વપ્નમાં જે દ્રષ્ટામાં ચૈતન્ય છે, તે જ દશ્યમાં ચૈતન્ય છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ જે દ્રષ્ટામાં ચૈતન્ય છે તે જ દશ્યમાં ચૈતન્ય છે.[૩૬,૩૭] કારણ કે, એક ચૈતન્યજ સર્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જેમ સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ પરલોકમાં ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, અને પરલોકમાં જેમ તે ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ આ લોકમાં તે ચોથા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે. એટલે સઘળી સ્થિતિઓમાં ચૈતન્ય એક જ છે. [૩૮,૩૯] જેમ તરંગો જળથી જરા પણ જુદા નથી, તેમ સ્વપ્ન, પરલોક અને આ લોક

ચૈતન્યથી જરા પણ જુદા નથી. આથી જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી અને ઉત્પન્ન થયું નથી તેથી નાશ પણ પામવાનું નથી.[૪૦] જગત પોતાના સ્વરૂપથી કાંઈ છે જ નહિ. જે પ્રકાશે છે, તે ચૈતન્ય જ પ્રકાશે છે. જેમ દશ્યો વિનાનું ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ જ છે, તેમ દશ્યોવાળું ચૈતન્ય પણ પરબ્રહ્મ જ છે. આથી જેમ તરંગો જળથી જુદા નથી, તેમ દશ્યો ચૈતન્યથી જુદાં નથી.[૪૧,૪૨] જેમ જળમાં તરંગપણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં શિંગડાં જેવું જ છે, તેમ ચૈતન્યમાં દશ્યપણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં શિંગડાં જેવું છે. ચૈતન્ય પોતાના સ્વભાવથી જરા પણ ભ્રષ્ટ થયા વિના જ જાણે દશ્યપણાને પામેલ હોય એમ પ્રતીત થાય છે.[૪૩] આમ દશ્ય પદાર્થ છે જ નહિ. જો દશ્ય છે જ નહિ, તો પછી 'આ દ્રષ્ટા અને આ દશ્ય' એવો વિભાગ જ કેમ હોય? જીવને મરણરૂપ મોહ થયા પછી નિમેષમાત્રમાં જ દેશ, કાળ, આરંભ, ક્રમ, જન્મ, માતા, પિતા, સંતાનો, અવસ્થા, સમજણ, સ્થાન, દેહ, બંધુઓ, સેવકો, અસ્ત અને ઉદય ઇત્યાદિકની વાસનાઓને અનુસરતી બ્રહ્માંડરૂપી દશ્ય સર્ગની શોભા નજરે પડવા માંડે છે. જીવ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે; તે પોતે જન્મેલો નથી, છતાં પણ 'હું જન્મેલો છું' એમ ધારી લે છે તેથી તે દેશ, કાળ, ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિય આદિને જુએ છે. જો કે આ પ્રમાણે દષ્ટિસૃષ્ટિ હોવાથી મૂવા પછી તુરત જ પોતાનું શરીર પ્રવાન દેખવામાં આવ્યું હોય તો પણ પુષ્પ પછી જેમ ફળનો ઉદય થાય છે તેમ પાછળથી 'આ મારી માતા છે, આ મારો પિતા છે અને હું બાળક હતો,' ઇત્યાદિક અનુભવેલો અને નહિ અનુભવેલો વાસનામય ક્રમ ઉદય પામે છે તથા નિમેષમાત્રમાં કલ્પ જેવડો મોટો કાળ જતો રહ્યાની પણ પ્રતીતિ થાય છે.[૪૪-૫૦] હરિશ્ચંદ્ર રાજાને એક રાત્રિમાં બાર વર્ષ નીકળી ગયાની પ્રતીતિ થઈ હતી અને આજ પણ જેમને પ્રિય સ્ત્રીનો વિયોગ થયો હોય છે, તેને એક દિવસ પણ વર્ષ જેવડો થઈ પડે છે. સ્વપ્નમાં 'હું મરી ગયો, હું જન્મ્યો અને મારો અમુક પિતા છે' એ રીતે નહિ ભોગવેલા ભાવોમાં ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. વળી જગતમાં બાળક આદિ મુગ્ધ લોકોને ભોગવેલા ભાવોમાં પણ નહિ ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવોને આ સંસાર સંબંધી સઘળી પ્રતીતિઓ મિથ્યા જ થાય છે. જેમ મદ અને સ્વપ્ન આદિ સંબંધી ભ્રમના સમયમાં જે શૂન્ય હોય છે, તે પણ ભરપૂર લાગે છે, દુઃખો પણ ઉત્સવોરૂપ લાગે છે અને હાનિ પણ લાભરૂપ લાગે છે, તેમ જીવોને જગતરૂપી ભ્રમના સમયમાં કેવળ ચૈતન્ય પણ દશ્યોથી ભરપૂર લાગે છે, વ્યવહારરૂપ દુઃખો પણ સુખરૂપ લાગે છે અને સ્વરૂપની ભૂલ પણ અનુકૂળ લાગે છે.[૫૧-૫૩] જેમ મરીના બીજના કણમાંની તીખાશ તે બીકથી અભિન્ન જ રહેલી છે અને જેમ સ્તંભમાં વણકોતરેલી પૂતળીઓ તેનાથી અભિન્ન જ રહેલી છે, તેમ જે બ્રહ્મચૈતન્યમાં આ સઘળું દશ્ય તેથી અભિન્ન જ રહેલ છે અને અભિન્ન હોવાને લીધે શાંત જ છે, તે બ્રહ્મચૈતન્યમાં સાચો મોક્ષ કેવો હોય અને શા કારણથી હોય? છે જ નહિ.[૫૪]

तैक्ष्ण्यं यथा मरिचबीजकणे स्थितं स्वं स्तंभेषु चारुचितपुत्रकजालमंतः। दृष्टं त्वनन्यदिदमेवमजेऽस्ति शांतं तस्यास्ति बंधनविमोक्षदृशः कुतः काः ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પરમાર્થપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

ધવાળા વાયુઓ મારા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના મુખ ઉપર સુરતશ્રમથી થયેલા પરસેવાનાં બિંદુઓને પીશે ?[૧૧,૧૨] ક્યારે હું પૂર્ણ યશથી દિશાઓનાં મુખોને અને કપૂરથી રાણીઓનાં મુખોને ચંદ્રના ઉદય જેવાં શ્વેત કરીશ ?[૧૩] એ પ્રમાણે વસિષ્ઠના મનમાં ત્યારથી સંકલ્પ લાગી રહ્યો અને જ્યાં સુધી એ જીવ્યો ત્યાં સુધી એ આળસરહિત થઇને નિત્ય સ્વધર્મમાં જ તત્પર રહ્યો.[૧૪] હવે જેમ હિમરૂપી વજ્ર કમળને પ્રાપ્ત થાય, તેમ શરીરને પાણીમાં તૂટી ગયેલી પાળના જેવું શિથિલ તથા જર્જરિત કરી નાખવામાં સજ્જ રહેનારી જરાવસ્થા એ બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થઈ.[૧૫] આમ એ બ્રાહ્મણને મરણ સમીપમાં આવ્યું, ત્યારે જેમ વસંતઋતુની સમાપ્તિના અવસરમાં લતા ગ્રીષ્મઋતુના ભયથી કરમાવા લાગે તેમ તેની સ્ત્રી પણ કરમાવા લાગી.[૧૬] પછી હે લીલા! જેમ તું મારું આરાધન કરવા લાગી હતી, તેમ તેણે પણ મારું આરાધન કરવા માંડ્યું. પછી પતિને અમરપણું પ્રાપ્ત થવું અશક્ય જાણીને તેણે મારી પાસેથી વરદાન માગ્યું કે,[૧૭] 'હે દેવી! મારો પતિ મરી જાય, ત્યારે તેનો જીવ આ મારા મંડપમાંથી જાય નહિ.' એ પ્રાર્થના સાંભળીને મેં તેને 'तथास्तु' કહ્યું.[૧૮] પછી કાળના યોગથી તે બ્રાહ્મણ મરી ગયો અને તેજ ઘરના આકાશમાં જીવરૂપે રહ્યો.[૧૯] નિરાકાર શરીરવાળો એ બ્રાહ્મણ પૂર્વના અપાર સંકલ્પને લીધે મોટી શક્તિવાળો અને ત્રૈલોક્યને જીતનારો તારો પતિ પદ્મરાજ થયો હતો. તેણે પોતાના પ્રભાવથી ભૂલોકને જીતી લીધો હતો, તેણે પોતાના પ્રતાપથી સ્વર્ગલોકને પણ દબાવ્યો હતો અને તેણે કૃપાથી પાતાળનું પાલન કર્યું હતું.[૨૦,૨૧] તે શત્રુઓરૂપ વૃક્ષોને પ્રલયાગ્નિરૂપ હતો, સ્ત્રીઓને કામદેવરૂપ હતો, વિપત્તિઓરૂપ વાયુઓને રોકવામાં મેરુ તુલ્ય હતો અને સાધુઓરૂપ કમળોને વિકસાવવામાં સૂર્યરૂપ હતો.[૨૨] તે સઘળાં શાસ્ત્રોના અરીસારૂપ હતો, યાચક લોકોને કલ્પવૃક્ષરૂપ હતો, બ્રાહ્મણોના ચરણરૂપ હતો અને ધર્મરૂપ ચંદ્રને પૂર્ણિમારૂપ હતો.[૨૩] હૃદયાકાશમય પોતાના ઘરના આકાશમાં જીવરૂપે રહેલા એ બ્રાહ્મણનું શરીર શબરૂપ થઈ ગયું, એટલે શોકથી અત્યંત પીડા પામેલી તેની સ્ત્રી અરુંધતી સુકાયેલી અડદની શિંગની પેઠે હૃદયમાં ચિરાઈ ગઈ.[૨૪,૨૫] પછી પતિની સાથે શબરૂપ થયેલી એ બ્રાહ્મણી દેહને દૂર છોડી દઈને મનોમય શરીરથી પોતાના પતિને પ્રાપ્ત થઈ.[૨૬] જેમ નદી નીચા પ્રદેશને અનુસરે છે, તેમ પોતાના પતિને અનુસરતી તે બ્રાહ્મણી, વસંતઋતુમાં ઊગેલી મંજરીની પેઠે શોકરહિત થઇ ગઈ.[૨૭] એ બ્રાહ્મણનાં ઘરો અને પૃથ્વી તથા સ્થાવર આદિ ધનો તે પહાડી ગામમાં છે. એના મરણનો આજ આઠમો દિવસ છે અને તેનો જીવ એ પહાડી ગામના-ઘરની અંદર રહ્યો છે.[૨૮]

तत्रास्य विप्रस्य गृहाणि संति भूस्थावरादीनि घनानि संति । अद्याष्टमं वासरमासमृत्यो र्जीवो गिरिग्रामककंदरस्थः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'બ્રાહ્મણમરણ' એ નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

सर्ग २० मो×

લીલાના પૂર્વજન્મની દૃઢતા

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

स ते भर्ताथ संपन्नो द्विजो भूपत्वमागतः । यामावरुंधती नाम ब्राह्मणी सा त्वमंगने ॥ १ ॥

દેવી બોલ્યાંઃ—હે લીલા ! એ બ્રાહ્મણ રાજપણું પામીને હમણાં તારો પતિ થયો હતો.

× આ વીસમા સર્ગમાં 'પૂર્વજન્મનું ચરિત્ર સાંભળીને તેમાં જેને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ એવી લીલાને દૃષ્ટાંતોથી અને યુક્તિઓથી સરસ્વતીએ સમજાવી' એ કથા કહેવામાં આવશે.

જે 'અરુંધતી' નામની તેની બ્રાહ્મણી હતી તે હું છે.[1] ચકવા અને ચકવીની પેઠે પરસ્પર સ્નેહથી બંધાયેલાં અને પૃથ્વી ઉપર જાણે નવાં શિવ–પાર્વતી જન્મેલાં હોય એવાં તમે સુદંપતી અહીં રાજ્ય કરતાં હતાં.[2] આ તને સઘળું પૂર્વનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં જીવભાવની ભ્રાંતિ થવાથી એ સઘળું પ્રતીત થયું હતું.[3] એ ભ્રાંતિરૂપ પૂર્વસૃષ્ટિમાંથી આ સૃષ્ટિરૂપ ભ્રાંતિ પ્રતિબિંબિત થઈ છે. આ સૃષ્ટિ પોતાની સત્તાથી અસત્ય છે અને અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય છે; તેણે તમને જન્મની અને મરણની મિથ્યા જ પ્રતીતિ કરેલી છે.[4] આથી કઈ સૃષ્ટિ ભ્રાંતિમય અને કઈ સૃષ્ટિ સાચી કહેવાય ? પ્રતિબંધ વગરના અનર્થરૂપ અવિદ્યા છે અને તે અવિદ્યા વિના સૃષ્ટિનું બીજું કાંઈ પણ સ્વરૂપ નથી.[5]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આ પ્રમાણે સરસ્વતીનાં વચન સાંભળીને લીલા વિસ્મય પામી અને ઘણી વાર સુધી તેનાં નેત્રો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યાં. પછી તે મંદ મંદ અક્ષરોથી નીચે પ્રમાણે બોલી.[6]

લીલા બોલીઃ–હે દેવી ! તમે આ ખોટી વાત કેમ કરી ? ક્યાં પોતાના ઘરમાં રહેલો બ્રાહ્મણનો જીવ ? અને ક્યાં અહીં રહેલાં આ અમે ? એ જોડાંની અને અમારી એકતા સંભવે જ કેમ ?[7] મેં સમાધિમાં જે નવી સૃષ્ટિ જોઈ તે આ ઘરમાં જ છે, એ વાત પણ કેમ સંભવે ? જેમાં મારા સ્વામી રહ્યા છે તે પરલોક, તે પૃથ્વી, તે પર્વતો અને તે દશે દિશાઓ આ ઘરની અંદર રહેલાં સંભવે જ કેમ ?[8] હે સર્વ ઈશ્વરોનાં ઈશ્વરી ! સરસવના દાણાની મીંજમાં મદોન્મત્ત ઐરાવત હાથી બંધાવો સંભવે નહિ, નાના કોમાં મચ્છરોએ સિંહોના સમૂહો સાથે લડાઈ કર્યાની વાત સંભવે નહિ, કમળકાકડી ઉપર મેરુ રહ્યાની વાત સંભવે નહિ, નાનો ભમરો મેરુને ગળી ગયાની વાત સંભવે નહિ અને સ્વપ્નના મેઘની ગર્જના સાંભળીને મોર વિચિત્ર રીતે નાચવા લાગ્યાની વાત સંભવે નહિ; તેજ પ્રમાણે આ ઘરની અંદર એ પૃથ્વીની અને પર્વતોની સ્થિતિ છે એ વાત પણ સંભવે નહિ. હે ઈશ્વરી ! બુદ્ધિથી નિર્મળ વિચાર કરીને એ વાત જે રીતે મારા મનમાં ઠસે તે રીતે તે કહો. મહાત્મા લોકો પોતાના કૃપાપાત્ર માણસથી અકળાઈ ઊઠતા નથી.[9–12]

દેવી બોલ્યાંઃ–હે સુંદરી ! હું ખોટી વાત કરતી નથી, પણ યથાર્થ જ કહું છું. સાચું બોલવાના જે વેદોક્ત નિયમો છે, તેમને અમે તોડીએ જ નહિ.[13] જે મર્યાદાને બીજા કોઈ તોડવા કરે છે, તેને હું સ્થાપિત કરું છું. પછી તે મર્યાદાને હું જ તોડું, તો તેને બીજું કોણ પાળે ?[14] એ પહાડી ગામના બ્રાહ્મણનો જીવ ચિદ્રૂપ છે અને તે પોતાના હૃદયકાશમાં, પોતાના ઘરમાં જ, આ મોટા દેશને જોઇ શકે છે.[15] હે સુંદરી ! જેમ જાગ્રતની સ્મૃતિ લુપ્ત થઇને સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારની સ્મૃતિ થાય છે, તેમ તમને આગળની સ્મૃતિ લુપ્ત થઈને બીજા પ્રકારની સ્મૃતિ થઈ છે. સ્મૃતિનો અત્યંત લોપ થવો એ જ મરણ છે. જેમ સ્વપ્નનું તથા સંકલ્પનું ત્રૈલોક્ય ખોટું છે, જેમ યુદ્ધની કથા સાંભળ્યા પછી મનમાં થતો યુદ્ધનો પ્રતિભાસ ખોટો છે અને જેમ નિર્જળ દેશમાં પ્રતીત થતાં ઝાંઝવાનાં પાણી ખોટાં છે, તેમ આ સઘળું જે દેખવામાં આવે છે તે ખોટું જ છે.[16,17] જેમ સંકલ્પમાં અને અરીસામાં આખી પૃથ્વી રહે છે, તેમ પર્વતો, વનો અને નગરોવાળી આ પૃથ્વી તે બ્રાહ્મણના ઘરની અંદર જ રહી છે.[18] આ ધાટી સૃષ્ટિ ખોટી છે, છતાં સાચી જેવી પ્રતીત થાય છે. જે ચિદાકાશ પોતાનામાં પ્રતીત થયેલાને સાચા જેવું જણાવે છે, તેના ગર્ભાકાશમાં સ્મૃતિને લીધે જે ખોટાથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે, તે ખોટું જ હોવું જોઇએ. ઝાંઝવાનાં પાણીની નદીથી જે તરંગ ઉત્પન્ન થાય

છે, તે સાચો હોતો જ નથી.[૧૯,૨૦] આ તારું ઘર એ બ્રાહ્મણના ઘરના આકાશમાંજ રહ્યું છે. હું, તું અને બ્રહ્માંડ એ સઘળાં કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ છીએ, એમ સમજ.[૨૧] સઘળા પ્રપંચનું મિથ્યાપણું સમજવામાં તથા અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનું સત્યપણું સમજવામાં સ્વપ્ન સબંધી ભ્રમ, સંકલ્પ અને પોતાના અનુભવની પરંપરા એજ મુખ્ય દીવાની પેઠે સાધન છે.[૨૨] એ બ્રાહ્મણનો જીવ પોતાના ઘરની અંદર રહ્યો છે અને જેમ ભ્રમર કમળમાં રહે છે, તેમ સમુદ્રો અને વનોસહિત આ પૃથ્વી તેના હૃદયાકાશમાં રહી છે.[૨૩] જેમ આકાશમાં પ્રતીત થતું માથાના વાળ જેવું ચકરડું રહે છે, તેમ એ પૃથ્વીના કોઈ એક નાના ખૂણાના કોતરાડામાં આ નગર અને તારાં શરીર આદિ રહેલ છે.[૨૪] હે સુંદરી ! એ પૂર્વની સૃષ્ટિ અને આ સૃષ્ટિ તે ઘરની અંદર એકઠી થઈ છે, છતાં પણ એ ઘર એમનું એમ જ છે. તો એ ઉપરથી આપણે એક ત્રસરેણુની અંદર પણ અનેક બ્રહ્માંડો રહેવાની સંભાવના કરીએ તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? આમ હે પુત્રી ! ચિદાકાશના એક એક પરમાણુની અંદર આવાં અનેક બ્રહ્માંડો છે, એમાં શકા રાખવા જેવું શું છે ?[૨૫,૨૬]

લીલા બોલીઃ—હે પરમેશ્વરી ! તમે કહો છો કે, એ બ્રાહ્મણ આજથી આઠમે દિવસે મરી ગયો છે. પણ હે મા ! અમારા જન્મને તો ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. તો એ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીમાંથી અમારી ઉત્પત્તિ થવી કેવી રીતે સંભવે ?[૨૭]

દેવી બોલ્યાંઃ—હે સુંદરી ! હૃદયાકાશમાં જેમ દેશની લંબાઈ નથી, તેમ કાળની લંબાઈ પણ નથી જ. એ વિષે હું ન્યાયને અનુસરીને કહું છું, તે સાંભળ.[૨૮] જેમ આ જગતની સૃષ્ટિ પ્રતિભાસમાત્ર જ છે, તેમ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ પણ પ્રતિભાસમાત્ર જ છે.[૨૯] તુંપણાના તથા હુંપણાના અધ્યાસને લીધે જેમને પોતાનો જન્મ થયાની ભ્રાંતિ છે, તેમને જ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ સઘળું જગત ભાસે છે. હવે આ પ્રતિભાસ થવાનો ક્રમ કહું છું, તે સાંભળ.[૩૦] હે સુવ્રતા ! જીવ ક્ષણમાત્રમાં પોતાના મિથ્યા મરણરૂપી મૂર્છાનો અનુભવ કરીને આગલા ભાવને ભૂલી જાય છે અને બીજા ભાવને દેખે છે.[૩૧] એ બીજા ભાવનો પ્રતિભાસ થાય છે, એટલે પોતે દેહાદિક આધારથી રહિત છતાં પણ પોતાના હૃદયાકાશમાં જ 'હું આ દેહાદિક આધારમાં આધેયરૂપે રહ્યો છું' એમ અનુભવ કરે છે; આમ તે આ હાથ-પગ આદિવાળો દેહ મારો છે, એમ જુએ છે.[૩૨,૩૩] દેહનો અધ્યાસ થતાં જ 'હું આ પિતાનો પુત્ર છું, મને આટલાં વર્ષો થયાં, આ મારા સુંદર બાંધવો છે, આ મારું સુંદર ઘર છે, હું જન્મ્યો છું, પ્રથમ બાળક હતો, હમણાં મોટો થયો છું, હું આવો છું અને મારા સઘળા બાંધવો પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે.' એ સઘળું જેવામાં આવે છે.[૩૪,૩૫] દેહરૂપ થયેલા ચિત્તના અને આત્માની એકતાના દૃઢ અધ્યાસને લીધે જો કે એ બાંધવાદિક પદાર્થો સંબંધ વિનાના જ છે, તો પણ તે પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ભાસે છે. આ પ્રમાણે જીવના ચિત્તમાં સંસારરૂપી ખંડ ઉદય પામ્યો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ ઉદય પામ્યું નથી. જીવ શુદ્ધ ચિદાકાશસ્વરૂપ જ છે. જેમ સ્વપ્નમાં જે દ્રષ્ટામાં ચૈતન્ય છે, તે જ દશ્યમાં ચૈતન્ય છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ જે દ્રષ્ટામાં ચૈતન્ય છે તે જ દશ્યમાં ચૈતન્ય છે.[૩૬,૩૭] કારણ કે, એક ચૈતન્ય જ સર્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જે સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ પર લોકમાં ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, અને પરલોકમાં જેમ તે ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ આ લોકમાં તે ચોથા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે. એટલે સઘળી સ્થિતિઓમાં ચૈતન્ય એક જ છે.[૩૮,૩૯] જેમ તરંગો જળથી જરા પણ જુદા નથી, તેમ સ્વપ્ન, પરલોક અને આ લોક

ચૈતન્યથી જરા પણ જુદા નથી. આથી જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી અને ઉત્પન્ન થયું નથી તેથી નાશ પણ પામવાનું નથી.[40] જગત પોતાના સ્વરૂપથી કાંઈ છે જ નહિ. જે પ્રકાશે છે, તે ચૈતન્ય જ પ્રકાશે છે. જેમ દશ્યો વિનાનું ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ જ છે, તેમ દશ્યોવાળું ચૈતન્ય પણ પરબ્રહ્મ જ છે. આથી જેમ તરંગો જળથી જુદા નથી, તેમ દશ્યો ચૈતન્યથી જુદાં નથી.[41,42] જેમ જળમાં તરંગપણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં શિંગડાં જેવું જ છે, તેમ ચૈતન્યમાં દશ્યપણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં શિંગડાં જેવું છે. ચૈતન્ય પોતાના સ્વભાવથી જરા પણ ભ્રષ્ટ થયા વિના જ જાણે દશ્યપણાને પામેલ હોય એમ પ્રતીત થાય છે.[43] આમ દશ્ય પદાર્થ છે જ નહિ. જો દશ્ય છે જ નહિ, તો પછી 'આ દ્રષ્ટા અને આ દશ્ય' એવો વિભાગ જ કેમ હોય! જીવને મરણરૂપ મોહ થયા પછી નિમેષમાત્રમાં જ દેશ, કાળ, આરંભ, ક્રમ, જન્મ, માતા, પિતા, સંતાનો, અવસ્થા, સમજણ, સ્થાન, ચેષ્ટા, બંધુઓ, સેવકો, અસ્ત અને ઉદય ઇત્યાદિકની વાસનાઓને અનુસરતી બ્રહ્માંડરૂપી દશ્ય સર્ગની શોભા નજરે પડવા માંડે છે. જીવ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે; તે પોતે જન્મેલો નથી, છતાં પણ 'હું જન્મેલો છું' એમ ધારી લે છે તેથી તે દેશ, કાળ, ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિય આદિને જુએ છે. જો કે આ પ્રમાણે દૃષ્ટિસૃષ્ટિ હોવાથી મૂવા પછી તુરત જ પોતાનું શરીર યુવાન દેખવામાં આવ્યું હોય તો પણ પુષ્પ પછી જેમ ફળનો ઉદય થાય છે તેમ પાછળથી 'આ મારી માતા છે, આ મારો પિતા છે અને હું બાળક હતો,' ઇત્યાદિક અનુભવેલો અને નહિ અનુભવેલો વાસનામય ક્રમ ઉદય પામે છે તથા નિમેષમાત્રમાં કલ્પ જેવડો મોટો કાળ જતો રહ્યાની પણ પ્રતીતિ થાય છે.[44-50] હરિશ્ચંદ્ર રાજાને એક રાત્રિમાં બાર વર્ષ નીકળી ગયાંની પ્રતીતિ થઈ હતી અને આજ પણ જેમને પ્રિય સ્ત્રીનો વિયોગ થયો હોય છે, તેને એક દિવસ પણ વર્ષ જેવડો થઈ પડે છે. સ્વપ્નમાં 'હું મરી ગયો, હું જન્મ્યો અને મારો અમુક પિતા છે' એ રીતે નહિ ભોગવેલા ભાવોમાં ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. વળી જાગ્રતમાં બાળક આદિ મુગ્ધ લોકોને ભોગવેલા ભાવોમાં પણ નહિ ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવોને આ સંસાર સંબંધી સઘળી પ્રતીતિઓ મિથ્યા જ થાય છે. જેમ મદ અને સ્વપ્ન આદિ સંબંધી ભ્રમના સમયમાં જે શૂન્ય હોય છે, તે પણ ભરપૂર લાગે છે, દુઃખો પણ ઉત્સવોરૂપ લાગે છે અને હાનિ પણ લાભરૂપ લાગે છે, તેમ જીવોને જગતરૂપી ભ્રમના સમયમાં કેવળ ચૈતન્ય પણ દશ્યોથી ભરપૂર લાગે છે, વ્યવહારરૂપ દુઃખો પણ સુખરૂપ લાગે છે અને સ્વરૂપની ભૂલ પણ અનુકૂળ લાગે છે.[51-53] જેમ મરીના બીજના કણમાંની તીખાશ તે ખીકથી અભિન્ન જ રહેલી છે અને જેમ સ્તંભમાં વણકોતરેલી પૂતળીઓ તેનાથી અભિન્ન જ રહેલી છે, તેમ જે બ્રહ્મચૈતન્યમાં આ સઘળું દશ્ય તેથી અભિન્ન જ રહેલ છે અને અભિન્ન હોવાને લીધે શાંત જ છે, તે બ્રહ્મચૈતન્યમાં સાચો મોક્ષ કેવો હોય અને શા કારણથી હોય ? છે જ નહિ.[54]

तैक्ष्ण्यं यथा मरिचबीजकणे स्थितं स्वं स्तंभेषु चारुचितपुत्रकजालमंतः । दृष्टं त्वनन्यदिदमेवमजेऽस्ति शांतं तस्यास्ति बंधनविमोक्षदृशः कुतः काः ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પરમાર્થપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો*

સરસ્વતી અને લીલાનો સંવાદ

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

प्रतिभांति जगंत्याशु मृतिमोहादनंतरम् ।
जीवस्योन्मीलनादक्ष्णो रूपाणीवाखिलान्यलम् ॥

દેવી બોલ્યાં:–જેમ આંખો ઉઘાડ્યાથી તુરત જ સઘળાં રૂપો પૂરી રીતે પ્રતીત થાય છે, તેમ જીવને મરણરૂપ મોહ થયા પછી તુરત જ અનેક જગત પ્રતીત થાય છે.[1] દિશાઓ, કાળ, વ્યવહારો, આકાશ, સ્વર્ગાદિક અને ઘર આદિ પદાર્થો તથા કલ્પપર્યંત સ્થિર રહેનારા પૃથ્વી આદિ પદાર્થો પણ અનંત સ્ફુરે છે.[2] જેમ સ્વપ્નમાં પોતાના મરણની પોતાને પ્રતીતિ થાય છે, તેમ જીવને સંસારમાં જે કાર્યો અનુભવાયેલાં કે દેખાયેલાં પણ ન હોય, તે કાર્યોમાં પણ 'મેં કર્યાં' એવી પ્રતીતિ થાય છે.[3] આ પ્રમાણે ચિદાકાશની અંદર માયારૂપી આકાશમાં અનંત ભ્રાંતિઓ સ્ફુરે છે. આ 'જગત' નામની નગરી ભીંત વગર જ ચિતરાયેલી છે, માટે કલ્પનામાત્ર જ છે.[4] 'આ જગત છે અને આ સૃષ્ટિ છે' એ રીતે વાસના જ સ્ફુરે છે અને એ વાસના સમીપમાં દૂરપણાનો અને ક્ષણમાં કલ્પપણાનો વિપરીત ભ્રમ કરે છે.[5] એક અનુભવેલા વિષયોની અને બીજી નહિ અનુભવેલા વિષયોની, એમ બે પ્રકારની વાસના છે. એ વાસના ચૈતન્યરૂપે રહેલી છે અને પૂર્વનાં કારણોથી રહિત છે[6] જેમ સ્વપ્નસંબંધી ભ્રમ આદિમાં બીજા પિતામાં પણ પોતાના પિતાની વાસના થાય છે, તેમ આ સંસારમાં નહિ અનુભવેલામાં પણ અનુભવેલાપણાની વાસના કોઈ સમયે ઉદય પામે છે.[7] કોઈ સમયે વાસના વિના જ જગતનો અનુભવ થાય છે, દાખલા તરીકે બ્રહ્માને પૂર્વની વાસના વિના જ જગતનો ક્રમ વગરનો અનુભવ થયો છે.[8] હે સુંદરી! કેટલાએકને અનુભવમાં આવેલું આ બ્રહ્માંડ આદિ દશ્ય વાસનામાં રહે છે અને કેટલાએકને અનુભવમાં નહિ આવેલું બ્રહ્માંડ આદિ દશ્ય પણ વાસનામાં રહે છે.[9] કેટલાએક જીવોને વાસના વિના જ દશ્યની પ્રતીતિ થાય છે; જેમકે બ્રહ્માને કાકતાલીયની પેઠે અકસ્માત્ જ બ્રહ્માપણું પ્રાપ્ત થયું છે.[10] જગતનું જે અત્યંત વિસ્મરણ થાય છે, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે અને મોક્ષની એ સ્થિતિમાં કોઈને કાંઈ પ્રિય–અપ્રિય રહેતાં નથી, તેમજ બીજા કોઈ પદાર્થો પણ રહેતા નથી.[11] અહંકાર અને જગતના નિદાનરૂપ અવિદ્યાનો અત્યંત અભાવ થયા વિના મોક્ષ ઉદય પામતો નથી; જો કે તે સ્વાભાવિક રીતે વિદ્યમાન છે.[12] જેમ રજ્જુમાં થયેલો ભ્રમરૂપ સર્પ વાસ્તવિક રીતે નહિ છતાં પણ જ્યાં સુધી રજ્જુમાં તેનો અત્યંત અભાવ સમજાય નહિ ત્યાં સુધી ટળતો નથી, તેમ બ્રહ્મમાં પ્રતીત થયેલું આ ભ્રમરૂપ જગત જ્યાં સુધી તે જગતનો અત્યંત અભાવ સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી ટળતું નથી.[13] સમાધિમાં જગત શાંત થયાની આશા રાખવી જ નહિ, કારણ કે સમાધિમાં જગતની પૂરી શાંતિ થતી નથી, પણ અધી શાંતિ થાય છે. તેથી જેમ મૂર્ખને એક પિશાચના અંતે પાછો તેવો ને તેવો બીજો પિશાચ જોવામાં આવે છે, તેમ વ્યુત્થાનકાળમાં મનુષ્યનું પાછું તેવું ને તેવું જગત જોવામાં આવે આવે છે.[14] 'આ જે વિસ્તીર્ણ સંસાર છે તે બ્રહ્મ જ છે,' એવો નિશ્ચય છે. જગત અવિદ્યાને લીધે ભાસે છે, એ અવિદ્યાનો બાધ થયા પછી પણ અનુવૃત્તિને (પુનરાવૃત્તિને) લીધે જો જગત સ્ફુરે, તો તે મિથ્યા જાણેલું હોવાને લીધે બંધન કરનાર થતું નથી.[15]

લીલા બોલી:–હે દેવી! તમે કહી ગયાં કે 'અમારા આ રાજા–રાણીના જન્મમાં પ્રથમના

* આ એકવીસમા સર્ગમાં 'વિચાર કરતાં જે સ્થૂલ છે તે સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે, સૂક્ષ્મ અવિદ્યા થઈ જાય છે અને અવિદ્યા ચૈતન્યમાત્ર થઈ જાય છે,' એમ સરસ્વતી લીલાને સમજાવશે

બ્રાહ્મણ–બ્રાહ્મણીના જન્મસમયની અનુભવેલી વાસના કારણરૂપ છે.' જો તેમ હોય તો આ સમયના જે દશ્ય પદાર્થો છે, તેઓ તે સમયે નહોતા; માટે તેમનો અનુભવ થયેલો ન જ હોવો જોઈએ; પછી અનુભવ વિના તેમનો સંસ્કાર પણ ન રહેવો જોઈએ. આમ સંસ્કાર નહિ રહ્યા છતાં આ સમયના દશ્ય પદાર્થો કેમ થાય છે![૧૬]

દેવી બોલ્યાં:–તમને આ દશ્ય પદાર્થોની સ્મૃતિ થાય છે, તેમાં પિતામહ બ્રહ્માનો સંસ્કાર કારણરૂપ છે. (કેટલાએકને નહિ અનુભવાયેલું દશ્ય પણ વાસનામાં રહે છે એમ આગળ કહ્યું છે, તેનો એ જ અભિપ્રાય છે.) બ્રહ્માને તો પોતાનો દેહ આદિ વાસના વિના જ દેખાય છે; કારણ કે પહેલાંનો બ્રહ્મા મુક્ત થઈ ગયેલ છે, તેથી તેની વાસના હમણાંના બ્રહ્માને હોવી સંભવિત નથી.[૧૭] બ્રહ્માને પૂર્વબ્રહ્માના દેહની વાસના રહેવી સંભવતી નથી જ; એટલા માટે વાસનાઓ વિના એકલું ચૈતન્ય જ બ્રહ્મા આદિરૂપે વિવર્ત પામે છે એમ સમજવું. ચૈતન્યનો એવો સ્વભાવ જ છે.[૧૮] કાકતાલીયન્યાયથી કોઈ પ્રતિભાસમય બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે માને છે કે, 'આગળના બ્રહ્માથી હું બીજો બ્રહ્મા થયો છું.'[૧૯] જગતની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, માટે કોઈ પણ પ્રદેશમાં અને કોઈ પણ કાળમાં કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી; કેવળ ચિદાકાશ જ છે, એ વિના બીજું કશું જ નથી.[૨૦] અનુભવથી થયેલી અને અનુભવ વિના થયેલી બે પ્રકારની વાસનાઓ માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ બ્રહ્મમાં તો કાર્યકારણભાવ આદિ ભેદનો લેશ પણ નથી.[૨૧] કાર્યો, ઉપાદાનકારણો અને નિમિત્તકારણો એમાંનું કાંઈ પણ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં નથી. કારણ કે, એ સઘળાંઓનો બાધ થાય છે, પણ એ સર્વ કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મનો બાધ થતો નથી.[૨૨] જગતના કારણરૂપ જે વાસના છે તે પણ બ્રહ્મનો જ વિવર્ત છે; એટલે જગત અને વાસના એ કહેવામાત્ર જ છે, વાસ્તવિક નથી.[૨૩] આ પ્રમાણે જગત આદિ કાંઈ પણ દશ્ય ઉત્પન્ન થયું જ નથી; કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે અને તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે.[૨૪]

લીલા બોલી:–હે દેવી! અહો જેમ સૂર્યની કાંતિ પ્રાતઃકાળમાં જગતની શોભાને દેખાડે છે, તેમ તમે મને ઉત્તમ વિચાર દેખાડ્યો છે. એ વિચાર તલસ્પર્શ કરવાથી વધારે વધારે પ્રકાશતો જશે.[૨૫] પણ હે દેવી! અભ્યાસ નહિ હોવાને લીધે મને જ્યાં સુધી આ વિષયમાં દઢ વ્યુત્પત્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી મારા મનમાં એક ઉત્કંઠા છે, તેને તમે શાંત કરો.[૨૬] એ બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણી સાથે જે સૃષ્ટિમાં રહેતો હતો તેમાં અને તે પહાડી ગામમાં મને તેડી જાઓ, એટલે હું તેમને જોઉં.[૨૭]

દેવી બોલ્યાં:–તું પરમ પવિત્ર કારણબ્રહ્મપણાનું ગ્રહણ (સમાધિ) કરી, આ દેહને ભૂલી જઈને નિર્મળ થા.[૨૮] એટલે જેમ પૃથ્વીમાં રહેલા માણસનો સંકલ્પ આકાશના અંતઃપુરને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તું ચિદાકાશમાં રહેલા માયાકાશરૂપ તે સર્ગને અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈશ.[૨૯] તું આ દેહના અભિમાનને છોડી દે, તો આપણે બન્ને સાથે જ એ સર્ગને જોઈએ. એ સર્ગના દર્શનના દ્વારમાં આ સ્થૂલદેહ મોટી અડચણરૂપ છે.[૩૦]

લીલા બોલી:–હે દેવી! આ સ્થૂલદેહથી બીજા સર્ગમાં શા માટે જવાય નહિ? એ વિષયમાં જે યુક્તિ હોય, તે મારા ઉપર અનુગ્રહનો આગ્રહ રાખીને કહો.[૩૧]

દેવી બોલ્યાં:–જેમ તમે સોનાને વીંટીરૂપે સમજો છો, તેમ આ નિરાકાર બ્રહ્માંડોને તમે અજ્ઞાનથી સાકાર સમજો છો.[૩૨] સોનું વીંટીના રૂપને ધારણ કરે છે, તો પણ તેમાં જેમ વીંટીપણું નથી, તેમ પરબ્રહ્મ જગતરૂપ થયેલ છે, તો પણ તેમાં જગતપણું નથી.[૩૩] આ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે. જે દેખાય છે તે બ્રહ્મ જ દેખાય છે. જેમ સમુદ્રમાં ધૂળની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ

બ્રહ્મમાં માયાની કલ્પના કરવામાં આવે છે.[૩૪] આ પ્રપંચ મિથ્યા જ છે અને જે જીવ છે, તે અદ્વય અને સત્યરૂપ બ્રહ્મ જ છે. આ વિષયમાં ઉપનિષદો, ગુરુઓ અને અનુભવ એ પ્રમાણ છે.[૩૫] જીવ બ્રહ્મ છે અને તે બ્રહ્મને જાણે છે. જે બ્રહ્મ ન હોય તે બ્રહ્મને જાણે નહિ. જે બ્રહ્મ છે તે જ સૃષ્ટિ આદિ નામોથી વિવર્ત પામેલ છે. બ્રહ્મમાં એવો વિવર્ત પામવાનો સ્વભાવ જ છે.[૩૬] કોઈ પણ નિમિત્તકારણો નહિ હોવાને લીધે જગતને કાર્યપણું કે બ્રહ્મને કારણપણું છે જ નહિ.[૩૭] જ્યાં સુધી દૃઢ અભ્યાસથી તારી ભેદબુદ્ધિ ટળી નથી, ત્યાં સુધી તું બ્રહ્મરૂપ નથી અને બ્રહ્મને દેખતી નથી.[૩૮] અમારો જે વર્ગ છે તેઓને એ વિષયનો દૃઢ અભ્યાસ થયેલો છે અને અમે દૃઢ અભ્યાસને લીધે બ્રહ્મરૂપ થયાં છીએ, તેથી અમે તે શુદ્ધ બ્રહ્મને જોઈ શકીએ છીએ. જેમ સંકલ્પના નગરનું સ્વરૂપ બ્રહ્મમય છે, તેમ મારું સ્વરૂપ પણ બ્રહ્મમય છે તેથી હું આ દેહથી જ એ પરમપદને મારા અંતરમાં જોઉં છું અને ચિત્તની શુદ્ધિને લીધે યોગ્ય થયેલા બ્રહ્માદિક પણ તે જ પ્રમાણે જુએ છે. હે સુંદરી! વાસ્તવિક સત્તાથી બ્રહ્મરૂપ આ જગત આદિ સઘળું બ્રહ્મના એક દેશમાં રહ્યું છે.[૪૦,૪૧] અભ્યાસ નહિ હોવાને લીધે તારો આકાર બ્રહ્મરૂપ થયો નથી, પણ અંતઃકરણમાં ચિદાભાસરૂપ જ રહેલ છે; તેથી તું બ્રહ્મને કે પૂર્વસૃષ્ટિને જોતી નથી.[૪૨] આ સ્થૂલદેહથી પોતાના સંકલ્પના નગરમાં પણ પહોંચાતું નથી, તો બીજાના સંકલ્પના નગરરૂપ એવી તમારી પૂર્વસૃષ્ટિમાં તો કેમ જ પહોંચાય?[૪૩] આથી હે કાર્યો સમજનારાઓમાં શ્રેષ્ઠતાવાળી! આ દેહનું વિસ્મરણ કરીને અને લિંગદેહરૂપ થઇને તું તારી પૂર્વસૃષ્ટિને જોઈ શકીશ, માટે તે પ્રમાણે તુરત કર.[૪૪] સંકલ્પના નગરમાં તો સંકલ્પરૂપ થયેલાથી જ પહોંચાય છે; બીજા કોઈ જીવતા કે મૂવાથી ત્યાં પહોંચાતું નથી.[૪૫] જ્યારથી બ્રહ્માની સૃષ્ટિ થઈ છે અને જગતરૂપ ભ્રાંતિ ઊઠી છે, ત્યારથી એવો જ દૃઢ નિયમ બંધાયો છે કે, સંકલ્પરૂપ થયા વિના સંકલ્પિત સ્થાનમાં પહોંચાય જ નહિ.[૪૬]

લીલા બોલી:–હે દેવી! તમે કહી ગયાં કે, 'એ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીના જગતમાં આપણે સાથે જઇશું.' તો હે મા! તે વિષે મારે પૂછવાનું છે કે, ત્યાં આપણે બન્ને શી રીતે જઈ શકીશું?[૪૭] હું તો આ દેહને અહીં રાખીને શુદ્ધ સત્ત્વગુણને અનુસરનારાં ચિત્ત વડે એ પરલોકમાં જઈ શકીશ; પણ તમે તમારા પોતાના દેહથી ત્યાં શી રીતે આવી શકશો?[૪૮]

દેવી બોલ્યાં:–તારા સંકલ્પરૂપી આકાશનું વૃક્ષ વિદ્યમાન છતાં પણ આકાશરૂપ છે. એ વૃક્ષ સાકાર નથી તેથી એ કોઈ ભીંતથી રોકાય એમ નથી, તેમ પોતે પણ કોઈ ભીંતને તોડી નાખે એમ નથી. તે જ પ્રમાણે મારું શરીર છે.[૪૯] મારો દેહ શુદ્ધ સત્ત્વગુણની રચનારૂપ છે અને બ્રહ્મના જ પ્રતિભાન સ્વરૂપ છે. (આ મારો દેહ બળી ગયેલા વસ્ત્રના જેવો છે. જેમ બળી ગયેલા વસ્ત્રમાં વસ્ત્રનો આકારમાત્ર જ હોય છે અને તે વાસ્તવિક રીતે ભસ્મરૂપ જ હોય છે, તેમ મારો દેહ આકારમાત્ર જ છે અને તે વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે.) આ મારો દેહ બ્રહ્મથી જરાક જ જુદો પડે એવો છે.[૫૦] એટલા માટે હું આ દેહને છોડીને નહિ આવું; પણ જેમ વાયુ ગંધમાં પહોંચે છે, તેમ હું આ દેહથી જ તે પ્રદેશમાં પહોંચીશ.[૫૧] જેમ જળની સાથે જળ, અગ્નિની સાથે અગ્નિ અને વાયુની સાથે વાયુ મળી જાય છે, તેમ આ મારો દેહ મનોમય દેહોની તથા મનોમય બીજી વસ્તુઓની સાથે પણ મળી જાય એમ છે.[૫૨] તારો દેહ પૃથ્વીના વિકારરૂપ સર્જાયેલો છે અને મારો દેહ ચેતન્યરૂપ સર્જાયેલો છે. એથી તારો દેહ મારા દેહની સાથે એક અથવા સંયુક્ત થઇને ત્યાં આવી શકે એમ નથી. કેમકે, કલ્પનાના પર્વતને અને સાચા પર્વતને એકરૂપ થવું

સંભવે નહિ અને પરસ્પર ભટકાવું પણ સંભવે નહિ.[૫૩] આમ તો આ તારો સ્થૂલદેહ પણ વાસ્તવિક રીતે મનોમય જ છે, તો પણ લાંબા કાળની ભાવનાથી તું એને પૃથ્વી આદિ ભૂતોના વિકારરૂપ સ્થૂલ સમજી બેઠી છે.[૫૪] જેમ સ્વપ્નમાં લાંબા કાળના ધ્યાનમાં, ભ્રમમાં, સંકલ્પમાં અને ગંધર્વનગરમાં મનોમય પદાર્થોને પણ સ્થૂલ સમજી લેવામાં આવે છે, તેમ આ તારો દેહ મનોમય છતાં પણ સ્થૂલ સમજાયો છે.[૫૫] જ્યારે સમાધિના અભ્યાસથી તારી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જશે, ત્યારે તારા સ્થૂલદેહમાં પાછું મનોમયપણું પ્રાપ્ત થશે.[૫૬]

લીલા બોલી:–મનોમય દેહપણાની પ્રતીતિ દૃઢ થઈ જાય, ત્યારે આ સ્થૂલદેહ મનોમય થઈ જાય છે કે, પછી નાશ પામી જાય છે?[૫૭]

દેવી બોલ્યાં:–જે પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોય તેમાં નાશનો અને અનાશનો ક્રમ સંભવિત છે, પણ જે પદાર્થ વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ, તેનો નાશ કેવી રીતે સંભવે? હે પુત્રી! રજ્જુનું રજ્જુપણું સમજાયાથી સર્પરૂપી ભ્રમ નાશ પામે છે, ત્યારે સર્પ નાશ પામ્યો અથવા નાશ નથી પામ્યો એમ કહી શકાય કે? એટલે જેમ સાચું જ્ઞાન થવાથી રજ્જુમાં સર્પ દેખાતો નથી, તેમ દેહમાં મનોમયપણું જણાયાથી સ્થૂલપણું દેખાતું નથી.[૫૮–૬૦] અમારા વાસ્તવિક સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો સ્થૂલદેહની કલ્પના થવાનો પણ સંભવ નથી, પણ જો કોઈ વેદાન્ત એવી કલ્પનાને સિદ્ધ કરતો હોય, તો તે કલ્પના પણ ટળી જાય છે. જે સ્થળમાં જે શિલા જ નથી, તે સ્થળમાંથી તે શિલાને દૂર કાઢી નાખેલી જ સમજવી.[૬૧] હે ભદ્રા! અમે તો ખરી રીતે દેહાદિકને બ્રહ્મમાં રહેલાં, બ્રહ્મથી પૂર્ણ અને બ્રહ્મરૂપ જ જોઈએ છીએ; પણ તું એ પ્રમાણે જોતી નથી.[૬૨] સૃષ્ટિના આરંભમાં જ્યારે પહેલો સંકલ્પ ઊઠવાની કલ્પના થઈ, ત્યારે ચૈતન્ય મનોમય દેહરૂપ જ થયું હતું; પણ ત્યારથી માંડીને જેમ જેમ સ્થૂલતા કલ્પાતી જાય છે, તેમ તેમ ચૈતન્ય ભ્રાંતિથી પોતાને દૃશ્યરૂપ જોતું આવે છે.[૬૩]

લીલા બોલી:–પરમ તત્ત્વરૂપ એક જ ચૈતન્ય અત્યંત શાંત છે અને દિશાઓના અથવા કાળ આદિના વિભાગોથી રહિત છે. તેમાં પહેલી કલ્પનાને પણ ક્યાંથી અવસર મળ્યો?[૬૪]

દેવી બોલ્યાં:–જેમ સુવર્ણમાં કડાંપણું નથી, જળમાં તરંગપણું નથી અને સ્વપ્નમાં કે સંકલ્પનાં નગર આદિમાં સત્યતા નથી, તે જ રીતે વાસ્તવિક અનુભવ કરીએ તો બ્રહ્મમાં કલ્પના પણ નથી જ. કારણ કે, બ્રહ્મ નિર્મળ હોવાથી તેમાં કલ્પનાનો લાગ આવે એમ જ નથી.[૬૫,૬૬] જેમ આકાશમાં રજ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં કલ્પના પણ નથી જ. બ્રહ્મ તો વિષયોથી રહિત છે, શાંત છે, એક છે, સ્વતઃસિદ્ધ છે અને વ્યાપક છે.[૬૭] જેમ કાચનો તથા સુશોભિત ઉત્તમ મણિનો ચકચકાટ હોય છે, તેમ જોવામાં આવતું જે કાંઈ આ જગત છે, તે પરબ્રહ્મનો ચકચકાટ જ છે અને તે શુદ્ધ જ છે.[૬૮]

લીલા બોલી:–હે દેવી! આટલા બધા લાંબા કાળ સુધી કોણે આપણને આ સઘળાં દ્વૈતની અને અદ્વૈતની કલ્પનાઓથી ભમાવ્યાં છે?[૬૯]

દેવી બોલ્યાં:–હે તરલા! તને તારા અવિચારોએ જ લાંબા કાળ સુધી ભમાવી છે અને વ્યાકુળ કરી છે. એ અવિચાર સ્વાભાવિક રીતે ઊઠ્યો છે અને તે વિચારથી નાશ પામે છે.[૭૦] એ અવિચાર, વિચાર વડે પલકવારમાં નાશ પામે છે, તે પણ બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો નથી, એટલે બ્રહ્મમાં એ અવિચારરૂપ અવિદ્યા છે જ નહિ.[૭૧] આથી અવિચાર નથી, અવિદ્યા નથી, બંધન નથી કે મોક્ષ પણ નથી. જે જગત છે, તે બાધરહિત અને શુદ્ધ બોધરૂપ બ્રહ્મ જ છે.[૭૨] આટલા કાળ સુધી તેં આ વિચાર કર્યો નથી, તેથી તું સમજી નથી, ભમેલી જ રહી છે અને વ્યાકુળ જ રહી છે.[૭૩] હવે તારા ચિત્તમાં

વાસનાઓની અલ્પતારૂપ મુક્તિનું બીજ પડી ચૂક્યું છે, એટલા માટે તું આજથી સમજુ છે, મુક્તિને યોગ્ય થઈ છે અને વિવેકવાળી થઈ છે.[૭૪] આ 'સંસાર' નામનું દશ્ય સુદ્ધાં ઉત્પન્ન થયું જ નથી, માટે તેની વાસના પણ શી હોય? અને તે વાસનાથી તારે સંયુક્ત થવું પણ શું હોય? પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય આ ત્રણનો અત્યંત અભાવ થાય અને મનમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ એક પરબ્રહ્મનું અનુસંધાન દૃઢ થાય, ત્યારે વાસના કશી જ વસ્તુ નથી.[૭૫,૭૬] તારા હૃદયમાં વાસનાઓના ક્ષયના બીજરૂપ આ વિચાર કંઇક અંકુરિત થયો છે, તો હવે અનુક્રમે કરીને, રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ ઉદય પામશે નહિ. હવે આ સંસારનો સંભવ નિર્મૂળ થઈ જશે અને પરમ નિર્વિકલ્પ સમાધિ અત્યંત સ્થિર થઈ જશે.[૭૭] તું હવે નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે કેટલેક કાળે માયાના અને માયાનાં કાર્યોના અધિષ્ઠાનરૂપ નિર્મળ આત્માના અવલંબનથી, ભ્રાંતિરૂપ કાળાશથી રહિત થઈ જશે અને તેના સંસ્કારથી પણ રહિત થઇને તું સર્વ પ્રાણીઓની ભ્રાંતિઓના, તે ભ્રાંતિઓની–વાસનાઓના તથા તે વાસનાઓના કારણરૂપ અવિદ્યાના છેડારૂપ એ મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે.[૭૮,૭૮]

विगतकलनकालिमाऽकलंका गगनकलांतरनिर्मलांबनेन। सकलकलनकार्यकारणांतः कतिपयकालवशाद्भविष्यसीति ॥ ७९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'વિશ્રાંત્યુપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો*

વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો ઉપાય અને અભ્યાસ

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

यथा स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नदेहो न वास्तवः। अनुभूतोऽप्ययं तद्वद्वासनातानवादसन् ॥ १ ॥

દેવી બોલ્યાં:–જેમ 'સ્વપ્ન છે' એમ સમજાયાથી સ્વપ્નનો દેહ અનુભવમાં આવેલો છતાં પણ શાંત થઈ જાય છે, તેમ વાસનાઓ ક્ષીણ થવાથી સ્થૂલ દેહ અનુભવમાં આવેલો હોવા છતાં પણ શાંત થઈ જાય છે.[૧] જેમ સ્વપ્નના જ્ઞાનથી સ્વપ્નનો દેહ ટળી જાય છે, તેમ વાસનાઓ ક્ષીણ થવાથી જાગ્રતનો દેહ પણ ટળી જાય છે.[૨] જેમ સ્વપ્નના કે સંકલ્પના દેહનો અંત થાય છે ત્યારે આ સ્થૂલદેહ ઉદય પામે છે, તેમ જાગ્રતના સ્થૂલદેહના અહંભાવનો અંત થાય છે, ત્યારે મનોમય દેહ ઉદય પામે છે.[૩] જેમ સ્વપ્નમાં વાસનાના બીજનો ઉદય બંધ પડે છે ત્યારે સુષુપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જાગ્રતમાં સઘળી વાસનાઓનું બીજ બાધિત થાય છે, ત્યારે જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.[૪] જીવન્મુક્ત લોકોની જે વાસના જોવામાં આવે છે તે વાસના નથી, પણ સત્તા સામાન્યરૂપ શુદ્ધબ્રહ્મ જ એ 'વાસના' નામથી કહેવાય છે[૫] જેમાં સઘળી વાસનાઓ સૂઈ જાય છે, તેવી નિદ્રા સુષુપ્તિ કહેવાય છે અને જેમાં સઘળી વાસનાઓ સૂઈ જાય છે તેવી જાગ્રદવસ્થા ગાઢ મૂર્ચ્છા કહેવાય છે.[૬] જેમાં સઘળી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તે સ્થિતિ તુર્યાવસ્થા કહેવાય છે અને પરબ્રહ્મ જાણવામાં આવે તો એ તુર્યાવસ્થા જાગ્રતમાં પણ થાય છે.[૭] જેમાં જીવતા માણસોની વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ હોય

* આ બાવીસમા સર્ગમાં તુર્યાવસ્થાનું લક્ષણ, જીવન્મુક્તિની સ્થિતિ, વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો ઉપાય અને તે ઉપાયનો અભ્યાસ, એઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે

છે, તેવી જીવનની સ્થિતિ જીવન્મુક્તદશા કહેવાય છે અને તે દશાને અમુક્ત પુરુષો જાણતા પણ નથી.[૮] એ ચિત્ત સમાધિથી પરબ્રહ્મમાં લાગીને પાતળી વાસનાઓવાળું થાય છે, તો જેમ હિમ તાપથી પીગળીને જળપણું પામે છે, તેમ તે સ્થૂલરૂપને છોડી દઈને સૂક્ષ્મરૂપ થઈ જાય છે.[૯] જે મન આત્માના પ્રબોધથી સૂક્ષ્મતા પામેલું હોય છે, તે મન બીજી સૃષ્ટિઓમાં તથા બીજા જન્મોમાં રહેલાં બીજાં ચિત્તોની સાથે અને દેવ આદિનાં શરીરોની સાથે મળી જાય છે; પણ તે સિવાયનું બીજું મન એમ મળી શકતું નથી.[૧૦] જ્યારે દૃઢ અભ્યાસથી તારો આ અહંભાવ શાંત થશે, ત્યારે તને વિસ્તીર્ણ અને દૃશ્યમાત્રના છેડારૂપ એવું બોધપણું આપોઆપ પ્રાપ્ત થશે.[૧૧] જ્યારે તારું સૂક્ષ્મપણાનું જ્ઞાન અવિચળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તું સર્વે લોકોને સંકલ્પથી અદૂષિત અને પરમ પવિત્રતાવાળા જોશે.[૧૨] આથી હે અનિન્દિતા! તું વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો યત્ન કર. તારો એ યત્ન દૃઢ થશે એટલે તું જીવન્મુક્ત થશે.[૧૩] અપાર શીતળતાવાળો આ બોધરૂપી ચંદ્રમા, જ્યાં સુધી પૂર્ણ કળાઓવાળો થયો નથી, ત્યાં સુધી તું આ સ્થૂલદેહને અહીં રાખીને બીજા લોકને જો.[૧૪] વ્યાવહારિક દૃષ્ટિમાં માંસમય દેહ, માંસમય દેહની સાથે જ પ્રયોગ પામે છે, પણ તે સૂક્ષ્મદેહની સાથે પ્રયોગ પામતો નથી; એટલા માટે તારે તારા સ્થૂલદેહને મારા દેહની સાથે સંયુક્ત કરીને ત્યાં આવવાની આશા રાખવી નહિ.[૧૫] આ વાત મેં મારા અનુભવ પ્રમાણે જેમ છે, તેમ જ કહી છે, અને બાળકો પણ તે સમજી શકે એવી છે. સિદ્ધલોકોના અનુભવથી પણ તે સિદ્ધ છે. આ વાત કંઈ વરદાનની કે શાપની વાતની જેમ ઠોકી બેસાડેલી નથી.[૧૬] બોધના દૃઢ અભ્યાસથી સંસાર સંબંધી વાસનાઓ પાતળી પડી જાય છે અને આ સ્થૂલદેહ ... સૂક્ષ્મદેહરૂપ થઈ જાય છે.[૧૭] જો કે મરણના સમયમાં પણ જીવને સૂક્ષ્મદેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ તે દેહ કોઈ જીવતાના કે મૂવાના અનુભવમાં આવતો નથી. લોકો તો કેવળ સ્થૂલદેહને જ મરતો જુએ છે.[૧૮] વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો આ સ્થૂલદેહ પણ મરતો નથી કે જીવતો પણ નથી. કારણ કે, કલ્પિત પદાર્થને મરણ કે જીવિત હોવાનો સંભવ જ નથી. સ્વપ્ન જેવી અને સંકલ્પ જેવી ભ્રાંતિમાં મરણ કે જીવિત કહેવાય જ કેમ?[૧૯] હે પુત્રી! જેમ સંકલ્પના પુરુષમાં જીવિત અને મરણ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેમ આ શરીરમાં પણ જીવિત અને મરણ મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે.[૨૦]

લીલા બોલી:–હે દેવી! તમે મને એવા નિર્મળ જ્ઞાનનો ઉપદેશ દીધો છે કે, તે સાંભળવાથી દૃશ્યરૂપી વિષૂચિકાનો રોગ શાંત થઈ જાય.[૨૧] હવે આ વિષયમાં મારા ઉપર વિશેષ ઉપકાર કરીને કહો કે, 'એ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કેવો છે? તે કેવી રીતે કરવો જોઈએ? કેવી રીતે એ અભ્યાસ પુષ્ટ થાય? અને તે પુષ્ટ થયાથી કેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય?[૨૨]

દેવી બોલ્યાં:–ગમે તે સમયમાં પણ જે જે માણસ જે જે કાર્ય કરે છે, તે તે માણસનું તે તે કાર્ય અભ્યાસ વિના કદી પણ સિદ્ધ થતું નથી.[૨૩] જ્ઞાનનું ચિંતન કરવું, જ્ઞાનની વાતો કરવી, નહિ જણાયેલા અંશ એકબીજાને સમજાવવા અને જ્ઞાનમાં જ તત્પર રહેવું એને પંડિતો અભ્યાસ કહે છે.[૨૪] મનમાં ભલાઈવાળા અને વૈરાગ્યવાળા જે મહાત્માઓ સંસારનું બંધન ટાળવાને માટે યત્નપૂર્વક વાસનાઓની ક્ષીણતા કરે છે, તેઓ જગતમાં વિજયી છે.[૨૫] જેમની બુદ્ધિ સર્વ પરિગ્રહના ત્યાગરૂપી ઝળકતા સૌંદર્યવાળા વૈરાગ્યરસથી રંગાયેલી છે અને જે આનંદને ઝરનારી છે, તેમને ઉત્તમ અભ્યાસી સમજવા.[૨૬] જેઓ જ્ઞાતાનો અને ...

અને શાસ્ત્રોથી યત્ન કરે છે, તેમને જ્ઞાનના અભ્યાસી જાણવા.[27] આ દૃશ્ય જગત સૃષ્ટિના આરંભમાં મૂળે ઉત્પન્ન થયું જ નથી, તે કદી પણ છે જ નહિ અને આ જે દેખાય છે તે તથા જે અહંભાવ રૂપે છે, તે એમ જે ચિંતન કર્યા કરવું એ બોધનો અભ્યાસ કહેવાય છે.[28] દૃશ્યનો બાધ થઈ જતાં રાગ–દ્વેષાદિકની અલ્પતા થાય છે અને બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી જે આત્મરતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાનનો અભ્યાસ કહેવાય છે.[29] દૃશ્યનું બાધિતપણું જાણ્યા વિના રાગ–દ્વેષાદિકને જે અલ્પ કરવામાં આવે છે, તે તપ કહેવાય છે; પણ તે જ્ઞાન કહેવાય નહિ. એ તપ તો રાગ–દ્વેષાદિકને વૃથા રોકનારા દુઃખને જ વિસ્તારે છે.[30] દૃશ્યનો અત્યંત અભાવ સમજવો, એ જ જ્ઞાન છે અને એ જ બ્રહ્મ કહેવાય છે; એવા જ્ઞાનના અભ્યાસથી નિર્વાણસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ એ અભ્યાસ મહાન ફલદાયી છે.[31] જેમ શરદઋતુમાં મોટી ઝાકળ વીંખાઇ જાય છે, તેમ સંસારરૂપી કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિમાં, ચિત્તમાં પ્રવર્તેલી મોહરૂપી મોટી નિદ્રા પણ હિમના જેવાં શીતળ વિવેક તથા વૈરાગ્યરૂપી જળનાં નિરંતર સિંચનોથી અશેષે વીંખાઈ જાય છે.[32] વાલ્મીકિમુનિ એટલું કહી રહ્યા તે સમયમાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની તે સભા, વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી સાયંકાળનું નિત્યકૃત્ય કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠીને સ્નાન કરવા માટે ગઈ. પછી રાત્રિ સમાપ્ત થઇ અને સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં એટલે એ સભા શ્રવણ કરવાને માટે ફરી પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી.[33]

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विषयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं समाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ३३ ॥

સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો ચોથો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો*

સરસ્વતી અને લીલાનું જ્ઞાનદેહથી આકાશમાં ગમન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति संकथनं कृत्वा तस्यां निशि वरांगने।
सुप्ते परिजने नूनमथांतःपुरमंडपे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–દઢ અને વિચિત્ર આગળિયાઓવાળા દ્વારોના ગોખવાળા એ અંતઃપુરના મંડપમાં ચતુર, ચિત્તવાળાં બીજાં સર્વે માણસો સૂઈ રહ્યાં હતાં તે સમયે સરસ્વતીદેવી તથા લીલા–એ બે વરાંગનાઓ પણ ચિમળાયેલી માળાઓથી તથા વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા શબના પડખામાં આસનો પર બેઠી. નિર્મળ, નિષ્કલંક અને સઘળી કળાઓથી સંપૂર્ણ એવા ચંદ્રના જેવાં પોતાનાં મુખોથી, તે બન્ને મંડપને શોભાવતી હતી અને પુષ્પોના સમૂહમાંથી નીકળેલા ઘાટા સુગંધથી ભરપૂર થઈ રહી હતી. તે રાત્રિએ ઉપર પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરીને તેઓ ત્યાંથી સમાધિના સ્થાનમાં ગઈ. ત્યાં જાણે રત્નના સ્તંભમાં કોતરેલી પૂતળીઓ હોય અને જાણે ભીંતમાં આલેખેલી પ્રતિમાઓ હોય, તેમ તે બન્ને નિશ્ચળ થઇને બેઠી.[1-4] જેમ ચોમેર સુગંધને ફેલાવનારી બે કમલિનીઓ સાયંકાળે સંકોચ પામે, તેમ સંકોચ પામેલી એ બે સ્ત્રીઓએ સઘળી ચિંતાઓ છોડી દીધી.[5] શરદઋતુના વાયુવિહીન સમયમાં પર્વત ઉપર ઊતરેલી વાદળાંઓની બે પંક્તિઓની જેમ, તે બે સ્ત્રીઓ અત્યંત શાંત, શુદ્ધ અને ચલનરહિત હતી.[6] જેમ કલ્પવૃક્ષની બે સુશોભિત લતાઓ, બીજી ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં આગલા રસને છોડી દે છે, તેમ

* આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં 'સરસ્વતી અને લીલા યોગથી સ્થૂલદેહનો ત્યાગ કરીને પહાડી ગામને જોવાની ઇચ્છાથી મંડપની અંદર જ પ્રતીત થયેલા મોટા આકાશમાં ગઈ,' એ કથા કહેવામાં આવશે.

તે બન્નેએ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરીને સઘળાં બાહ્ય અનુસંધાનો છોડી દીધાં હતાં.[૭] 'હું છું અને આ જગત છે,' એવી ભ્રાંતિરૂપી દશ્ય મુદ્દલ ઉત્પન્ન જ થયું નથી અને તેનો અત્યંત અભાવ જ છે, એમ જ્યારે તેમના અનુભવમાં આવ્યું, ત્યારે તેમનો આ દશ્યરૂપી પિશાચ અત્યંત અસ્ત પામી ગયો.[૮] હે નિર્દોષ રામ! અમે તો 'જે આદિમાં હોતું નથી, તે વર્તમાનમાં પણ હોતું જ નથી.' એ સિદ્ધાંતથી જગતને મિથ્યા જ સમજેલા છીએ; તેથી કોઈ સમયે જગત દેખાય છે, તો તેને ઝાંઝવાનાં પાણી જેવું જાણીએ છીએ અને નથી દેખાતું તો તેને સસલાનાં શિંગડાં જેવું ગણીએ છીએ.[૯-૧૦] જેમ પ્રલયકાળમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય આદિ પદાર્થોના સમૂહોથી અત્યંત રહિત એવું આકાશ સ્વભાવથી કેવળ અને શાંત હોય છે, તેમ દશ્યનો અસ્ત થતાં એ બે સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી કેવળ અને શાંત થઈ ગઈ.[૧૧] ચિદ્રૂપ સરસ્વતી દેવી તે જ જ્ઞાનદેહથી આકાશમાં ફરવા લાગ્યાં અને માનુષી લીલા પણ જ્ઞાન અને ધ્યાનને અનુસરતા બીજા દેહથી આકાશમાં ફરવા લાગી.[૧૨] ચિદાકાશરૂપ અને આકાશમાં ફરનારાં શરીરોવાળી એ બે સ્ત્રીઓ, પ્રકટ થયેલા પૂર્વસંકલ્પના સંસ્કારથી, એ ઘરના આકાશમાં જ એક વેંત જેટલા ભાગમાં ચઢીને ઊભી રહી. પછી વિનોદથી ચપળતાવાળી અને લલિત નેત્રોવાળી તે બન્ને લલનાઓ, વિષયોના જ્ઞાનનો વિષયોને અનુકૂળ કલ્પના કરવાનો સ્વભાવ હોવાને લીધે, ત્યાંથી દૂર આકાશમાં ગઈ. જો કે તેઓ એ જ મંડપમાં ઊભી હતી, તો પણ 'આપણે આકાશમાં ઊડીએ છીએ' એવી કલ્પનાવૃત્તિથી તેઓ કરોડ યોજનના વિસ્તારવાળાં અત્યંત દૂર અંતરના આકાશમાં ચઢી ગઈ.[૧૩-૧૫] એ બે સખીઓ વાસ્તવિક રીતે ચિદાકાશમય શરીરોવાળી હતી, તો પણ પૂર્વે સંકલ્પિત કરેલા દશ્યના અનુસંધાનવાળા પોતાના સ્વભાવને લીધે, તેઓ પરસ્પરના આકારને જોઈને પરસ્પર ઉપર અત્યંત સ્નેહ કરવા લાગી.[૧૬]

दृश्यानुसंधानानिजस्वभावादाकाशदेहे अपि ते मिथोऽत्र । परस्पराकारविलोकनेन बभूवतुः स्नेहपरे वयस्ये ॥ १६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં 'ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'જ્ઞાનદેહાકાશગમન' એ નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

सर्ग २४ मो

વિચિત્રતા અને વિલાસોથી ભરપૂર આકાશનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

दूराद्दूरमभिप्लुत्य शनैरुच्चैः पदं गते ।
हस्तं हस्ते समालंब्य यान्त्यौ ददृशतुर्नभः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—દૂરથી પણ દૂર ઊડીને તેઓ ધીરે ધીરે ઊંચા સ્થાનમાં પહોંચી ગઈ અને એકબીજાનો હાથ ઝાલીને ચાલતી એ સખીઓ આકાશને નિહાળવા લાગી.[૧] એ આકાશ પ્રલયકાળના ગંભીર સમુદ્રની પેઠે અપાર, નિર્મળ અંતરવાળું, કોમળ અને કોમળ પવનના સંયોગથી સુખ આપનારું હતું. તે સૌમ્ય, શૂન્યતારૂપ જળમાં નિમગ્ન કરીને બહુ આનંદ ઉપજાવનારું, અત્યંત શુદ્ધ, ગંભીર અને સજ્જનના મન કરતાં પણ અધિક પ્રસન્ન હતું.[૨-૩] પછી તે બન્નેએ દિશાઓમાં મેરુ આદિ પર્વતોનાં શિખરો પર રહેલા અને પૂર્ણચંદ્રના ગર્ભની પેઠે નિર્મળતા ધરાવનારા વાદળાંના પૃષ્ઠ ઉદરરૂપ સ્વચ્છ મહેલમાં વિશ્રામ કર્યો.[૪] પછી તેમણે સિદ્ધોની તથા ગંધર્વોની મંદારમાળાઓની મહેકથી મનનું આકર્ષણ કરનારા અને ચંદ્રના મંડળમાંથી નીકળેલા સુખદાયી પવનમાં રમણ

--- આ ચોવીસમા સર્ગમા અનંત બ્રહ્માંડોની વિચિત્રતારૂપ વિલાસોથી ભરપૂર અને લીલાના તથા સરસ્વતીના માર્ગરૂપ આકાશનું વર્ણન કરવામા આવશે.

કર્યું.[૫] પછી ઘણી ગરમીનો નાશ કરનારાં, વીજળીઓરૂપી રાતાં કમળોથી વ્યાપ્ત અને જળના સમૂહથી ભરેલા મેઘમંડળરૂપી તળાવમાં તેમણે સ્નાન કર્યું.[૬] પછી જેઓમાં અનેક ભૂતલોના પર્વતો કમળના કંદના અંકુરની અણીઓ જેવા લાગતા હતા, એવી દિશાઓરૂપ સરસીઓ (તળાવડીઓ)માં તેમણે ભ્રમરીઓની પેઠે યથેષ્ટ રીતે ભ્રમણ કર્યાં.[૭] પછી તેમણે ગંગાજીનાં ધીર ઝરણાંઓનાં ઊડતાં બિંદુઓવાળા અને વાયુથી ક્ષોભ પામેલા મેઘમંડળરૂપી મંડપને ફુવારાનું ઘર સમજીને તેમાં વિહાર કર્યો.[૮] પછી ધીરે ધીરે જતી અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિશ્રામ લેતી એ બે મનોમય શરીરવાળી સ્ત્રીઓએ, લોકોની રચના આદિ મોટા આરંભોથી ભરપૂર થયેલું એક બીજું આકાશ દીઠું.[૯] એ આકાશ એવી રીતે સાથે રહીને એમણે કદી પણ જોયું ન હતું. બહુ ગંભીર હોવાને લીધે તે અનેક કરોડ બ્રહ્માંડોથી પણ પુરાય એવું ન હતું.[૧૦] ઊંચેઊંચે એકબીજાની ઉપર ગોઠવાયેલાં વિચિત્ર આભરણો જેવાં જુદાં જુદાં વિમાનયુક્ત ભૂતલોથી એ આકાશ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં વ્યાપ્ત હતું.[૧૧] ચારેબાજુ અવકાશોને પૂરી દેતા મેરુ આદિ મહાપર્વતોના માણિક્યમય ભાગોથી મધ્યભાગમાં તે પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાઓ જેવું લાગતું હતું.[૧૨] એ પર્વતોનાં મોતીમય શિખરોની કાંતિઓના સમૂહોથી તે હિમાલયના શિખરની જેમ શોભતું હતું. સુવર્ણમય પર્વતોનાં સ્થળોની પ્રભાઓથી તે સુવર્ણના સ્થળ જેવું દીપતું હતું. પર્વતોમાં રહેલા મોટા મરકતમણિઓની કાંતિઓથી તે લીલાં ઘાસવાળી પૃથ્વીની પેઠે શ્યામ જણાતું હતું. જોનારને કે જોવાના પદાર્થોને જુદા જુદા દેખાવ ન આપે એવા ઉત્પન્ન થયેલા પ્રૌઢ અંધકારથી તે કાળાશભર્યું હતું. કોઈ સ્થળમાં ત્યાં પારિજાતની લતાઓનાં વનો ઉપર અનેક વિમાનો ફરતાં હતાં, તેથી પાસે રહેનારાઓને તે વનોની મંજરી જેવું લાગતું હતું અને દૂર રહેનારાઓને તે વૈડૂર્યમણિની ભૂમિકા જેવું લાગતું હતું.[૧૩–૧૫] એ આકાશમાં મન સરખા વેગવાળા મોટા મોટા સિદ્ધ લોકો જવા આવવાથી વાયુના વેગને પણ અટકાવી દેતા હતા. ત્યાં વિમાનોરૂપી ઘરોમાં બેઠેલી દેવતાઓની સ્ત્રીઓનાં ગાયનોનો અને વાજિંત્રોનો ઘોંઘાટ જામી રહ્યો હતો.[૧૬] ત્યાં ત્રૈલોક્યનાં ઉત્તમ પ્રાણીઓના સમૂહો ફરતા હતા, તેથી ભીડ જામી ગઈ હતી. ત્યાં દેવતાઓનાં અને દૈત્યોનાં અનેક ટોળાંઓ એકબીજાથી અદૃશ્ય રૂપે રહીને ફરતાં હતાં.[૧૭] આસપાસના ભાગોમાં કુષ્માંડોનાં, રાક્ષસોનાં અને પિશાચોનાં મંડળો ઊભાં હતાં. ત્યાં દેવતાઓનાં વિમાનો આવહ અને પ્રવહ વગેરે વાયુઓના જેવા મોટા વેગથી આવ–જાવ કરતાં હતાં.[૧૮] ચાલ્યાં જતાં વિમાનોની સુસવાટીનો શબ્દ ત્યાં જાણે મુઠીમાં પકડાઈ શકે એવો ઘાટો સંભળાતો હતો. વાયુના યંત્રરૂપી જ્યોતિશ્ચક્ર ગ્રહોના અને નક્ષત્રોના અત્યંત સંચારથી કંપ્યા કરતું હતું.[૧૯] પાસે રહેલા સૂર્યના તડકાથી તપી ગયેલા નાનામોટા સિદ્ધો પોતપોતાનાં સ્થળોને છોડીને દૂર જતા હતા. ત્યાં નાનાં વિમાનો સૂર્યથી બળી જતાં હતાં અથવા સૂર્યના ઘોડાઓનાં મુખોમાંથી નીકળતા પવન વડે દૂર ઊડી જતાં હતાં.[૨૦] લોકપાલ દેવતાઓ તથા અપ્સરાઓના સમૂહોના સંચારથી અને તેઓનાં નેત્ર આદિ અંગોની ચેષ્ટાઓથી આકાશ ચંચળ થઈ ગયું હતું. ત્યાં દેવાંગનાઓની દાસીઓએ બાળવા માંડેલા ધૂપના ધુમાડાઓથી જાણે વાદળાં ચડ્યાં હોય એમ લાગતું હતું. ત્યાં દેવતાઓએ પોતપોતાના લોકમાં તેડેલી અપ્સરાઓ ઉતાવળથી તે તે લોકમાં જતી હતી અને તેમનાં કેટલાંએક આભરણો પડી જતાં હતાં. ત્યાં આકાશની નીલતા સામાન્ય સિદ્ધલોકોના ઉગ્ર પ્રભાવોને ઢાંકી દેનારા તમોગુણના બળ

જેવી જણાતી હતી.[૨૧,૨૨] ત્યાં બળવાન સિદ્ધ-લોકોની બળપૂર્વક આવ–જાવને લીધે વાદળાંઓ વીંખાઈ ગયાં હતાં અને પાસે રહેલા હિમાલય, મેરુ તથા મંદરાચલનાં શિખરો ઉપર વિસામો લેતા રહ્યાં હતાં. આથી તે પર્વતો જાણે વસ્ત્રો ઓઢીને બેઠા હોય એવા જણાતા હતા.[૨૩] ત્યાં ચારે બાજુ કાગડાઓ, ઘુવડો, ગીધો અને ગરજ પક્ષીઓ ટોળેટોળાં થઈને ઊડતાં હતાં. સમુદ્રમાં જેમ તરંગો નાચે, તેમ એ આકાશના પ્રદેશમાં ડાકણોનાં ટોળાં નાચતાં હતાં.[૨૪] કૂતરાં, કાગડા, ઊંટ અને ગધેડાંનાં જેવાં મોઢાંઓવાળી અનેક યોગિનીઓ સેંકડો યોજન સુધી જઈને પાછી આવતી હતી.[૨૫]

સિદ્ધોનાં અને ગંધર્વોનાં જોડાંઓ લોકપાલો-ની આગળ પણ ધુમાડાઓની પેઠે ધૂસરાં લાગતાં વાદળાંરૂપી મંદિરોમાં સુરતોત્સવ કરતાં હતાં.[૨૬] માર્ગમાં ચાલનારા લોકો સ્વર્ગમાં થતાં દિવ્ય ગાયનોથી તથા દિવ્ય સ્તોત્રોથી ઉન્મત્ત થતા હતા અને કામથી આતુર થતા હતા. નિરંતર ચાલ્યા કરતા જ્યોતિશ્ચક્રમાં સૂર્ય આદિની ગતિ ઉપરથી પખવાડિયાં આદિ કાળનું પ્રમાણ કરી શકાતું હતું.[૨૭] વાયુના સ્કંધોરૂપી ખાડાઓમાં આકાશ-ગંગાનું જળ વહેતું હતું. દેવતાઓનાં બાળકો આશ્ચર્યોને જોવા સારુ વ્યગ્ર થઇને ફરતાં હતાં.[૨૮] વજ્ર, ચક્ર, ત્રિશૂળ, તલવાર અને સાંગો દેવતાઓ-રૂપે દેહધારી થઈને ફરતાં હતાં. કોઈ ઠેકાણે ભીંત વગરનાં ઘરો જોવામાં આવતાં હતાં, તો કોઇ સ્થળમાં નારદજી તંબૂરો લઈ ગાયન કરતા હતા.[૨૯] કોઈ સ્થળમાં પુષ્કરાવર્ત આદિ પ્રલય-કાળના મેઘોએ વાદળાંઓના માર્ગમાં ભારે ગડ-બડ મચાવી હતી, તો કોઈ સ્થળમાં પ્રલયકાળના મેઘો પણ મૂંગા રહેવાથી ચિત્રમાં આલેખેલા જેવા દેખાતા હતા.[૩૦] કોઈ સ્થળમાં વાદળાં કાજળના ઊછળતા મોટા પર્વતો જેવાં સુંદર દેખાતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં ગ્રીષ્મઋતુના અંતસમયમાં વાદળાંઓ સૂર્યનાં કિરણો લાગવા-થી સોનાના રસ જેવાં સુશોભિત લાગતાં હતાં.[૩૧] કોઈ સ્થળમાં દિશાઓ બળતી હતી અને તેના તાપથી આકાશ ધગી રહ્યું હતું. પૂર્વરામાયણમાં ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર જે પ્રમાણે મેઘોને વરસતા વર્ણવ્યા છે, તે પ્રમાણે ત્યાં કોઈ સ્થળમાં મેઘો વરસી રહ્યા હતા અને તેઓ કાળાં વસ્ત્રો જેવા લાગતા હતા. વળી કોઈ સ્થળમાં જળના સમૂહ જેવી શૂન્યતા નિશ્ચળ સમુદ્રના જેવી ગંભીર જણા-તી હતી.[૩૨] કોઈ સ્થળમાં મોટાં મોટાં વિમાનો જાણે વાયુરૂપી નદીમાં ઘાસ અને પાંદડાં તણાતાં જતાં હોય એવાં લાગતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં નિર્મળ રીતે પ્રકાશતી શ્યામતા, ઊડતા ભ્રમરોની પીઠ જેવી જણાતી હતી.[૩૩] કોઈ સ્થળમાં વાયુથી ઊડતી અને પહાડી નદી જેવી લાગતી ધૂળથી ત્યાં ધૂસરપણું થઈ રહ્યું હતું, તો કોઈ સ્થળમાં વિમાનોમાં બેઠેલા દેવતાઓની કાંતિઓરૂપ ત્યાં વિચિત્રતા થઈ રહી હતી.[૩૪] કોઈ સ્થળમાં 'માતૃ-કા' કહેવાતી દેવીઓનાં મંડળો નગ્ન થઇને નાચ-તાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં નિરંતર મદ્યપાનથી મત્ત રહેનારી યોગીશ્વરીઓ ધમાધમ મચાવી રહી હતી.[૩૫] કોઈ સ્થળમાં શાંત અને વિશ્રાંતિ પામેલા મુનિઓ સમાધિ ધરીને બેઠા હતા, તો કોઈ સ્થળમાં કોલાહલ તથા ક્રોધાદિક નહિ હોવાથી સમતા હતી અને સાધુઓના ચિત્તના જેવી મનોહરતા હતી.[૩૬] કોઈ સ્થળમાં કિન્નરો-નાં, ગંધર્વોનાં અને દેવાંગનાઓનાં મંડળો ગાયન કરતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં અનેક નગરો નિશ્ચ-ળ દેખાતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં મોટાં મોટાં નગરો ગતિ કરતાં દેખાતાં હતાં.[૩૭] કોઈ સ્થળ-માં રુદ્રોનાં અનેક નગરો દેખાતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં બ્રહ્માનાં અનેક નગરો દેખાતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં માયાએ કરેલાં અનેક નગરો દે-ખાતાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં ભવિષ્યકાળમાં નગરો થવાનાં જણાતાં હતાં.[૩૮] કોઈ ...

માયારચિત ચન્દ્રસરોવરો ભમતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં સરોવરો હિમના જેવાં ઘાટાં થઈ ગયાં હતાં; કોઈ સ્થળમાં સિદ્ધલોકો ફરતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં ચંદ્રનો ઉદય થયો હતો. કોઈ સ્થળમાં સૂર્યનો ઉદય થયો હતો, કોઈ સ્થળમાં રાત્રીનું અંધારું વ્યાપી રહ્યું હતું, કોઈ સ્થળમાં સંધ્યાકાળની વિચિત્રતા થઈ રહી હતી અને કોઈ સ્થળમાં ઝાકળથી ધુસરતા પથરાઈ હતી.[૩૯,૪૦] કોઈ સ્થળમાં હિમ જેવાં વાદળાંઓની ધવલતા વ્યાપી રહી હતી, કોઈ સ્થળમાં વરસાદ વરસતો હતો અને કોઈ સ્થળમાં લોકપાલ દેવતાઓ, જાણે સ્થળની જેમ આકાશમાં જ બેઠા હતા.[૪૧] કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યોનાં ટોળાં ઊંચે-નીચે જવામાં વ્યગ્ર થઈ રહ્યાં હતાં; તો કોઈ સ્થળમાં એ ટોળાંઓ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં વ્યાકુળતાથી ફરતાં હતાં.[૪૨] કોઈ સ્થળમાં લાખો યોજન સુધી પણ પર્વતો માંડ માંડ મળે એમ હતું; કોઈ સ્થળમાં અટલ અંધારું વ્યાપી રહ્યું અને કોઈ સ્થળમાં છીપરના ગર્ભ જેવું કઠણપણું જણાતું હતું.[૪૩] કોઈ સ્થળમાં અવિનાશી મહાન તેજ વ્યાપી રહ્યું હતું, કોઈ સ્થળમાં સૂર્ય તથા અગ્નિના જેવી પ્રભા વ્યાપી રહી હતી; અને કોઈ સ્થળમાં ચંદ્ર આદિનાં મંદિરોમાં હિમના ગર્ભના જેવી શીતળતા પ્રસરી રહી હતી.[૪૪] કોઈ સ્થળમાં આંખ આગળ દેવતાઓના અનુચરો દૈત્યોના ભયથી કલ્પવૃક્ષની લતાઓના વનને ઉપાડીને લઈ જતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં દૈત્યોના પ્રહારોથી દેવતાઓનાં ઊંચાં ઊંચાં નગરો પડી જતાં હતાં. કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓ વિમાનોમાંથી પડી જતા હતા અને તેમના તેજથી જાણે અગ્નિની રેખા અંકાતી હતી. કોઈ સ્થળમાં ઊગેલા સેંકડો કેતુઓના પરસ્પર ભટકાવાથી ગિરદી થઈ રહી હતી.[૪૫,૪૬] કોઈ સ્થળમાં શુભ ગ્રહો ઊંચા ભાગના મંડળમાં ઊગ્યા હતા, કોઈ સ્થળમાં રાત્રિના જેવું અંધારું વ્યાપી રહ્યું હતું; અને કોઈ સ્થળમાં દિવસના જેવો પ્રકાશ થઈ રહ્યો હતો.[૪૭] કોઈ સ્થળમાં વાદળાંઓ ગાજતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં નિર્મળ વાદળાંઓ મૂંગાં થઈને રહ્યાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં વાયુથી વીંખાયેલાં ધોળાં વાદળાંઓના સમૂહો પુષ્પોની શય્યાઓ જેવા લાગતા હતા.[૪૮] કોઈ સ્થળમાં અસંત નિર્જનતા, શુદ્ધપણું, ઉપાધિરહિતતા, આનંદથી કોમળપણું, શાંતપણું અને સ્વચ્છપણું હતું તેથી ત્યાં જ્ઞાનીપુરુષના વિશાળ હૃદયના જેવી શોભા દેખાતી હતી.[૪૯] કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓનાં વાહનોરૂપી દેડકાંઓ ગળામાંથી શબ્દો કરતાં હતાં તો કોઈ સ્થળમાં શૂન્યતારૂપી જળ ફેલાયાથી દેવતાઓના ક્યારાઓની ભ્રાંતિ થતી હતી.[૫૦] કોઈ સ્થળમાં મયૂર અને હેમચૂડ આદિ પક્ષીઓ વિનોદ કરતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં વિદ્યાધરીઓનાં અને દેવાંગનાઓનાં વાહનો બેઠાં હતાં.[૫૧] કોઈ સ્થળમાં કાર્તિકસ્વામીના મયૂરોનું મંડળ વાદળાંઓ વિશે ઉદ્ધત નૃત્ય કરતું હતું અને કોઈ સ્થળમાં અગ્નિના વાહનરૂપ પોપટો બેઠા હતા. આથી ત્યાં લીલાં ઘાસવાળા પ્રદેશના જેવી હરિયાળી થઈ રહી હતી.[૫૨] કોઈ સ્થળમાં યમરાજના પાડાના શરીર આગળ વાદળાંઓ પણ નાનાં લાગતાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં ઘોડાઓ ઘાસના સમૂહની ભ્રાંતિથી કાળાં વાદળાંઓને ચાવવા લાગ્યા હતા.[૫૩] કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓનાં નગરો વ્યાપી રહ્યાં હતાં, કોઈ સ્થળોમાં દૈત્યોનાં નગરો દેખાતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં પર્વતોને પણ ફાડી નાખે એવા પવનને લીધે એકબીજાનાં નગરો અપ્રાપ્ત હતાં.[૫૪] કોઈ સ્થળમાં મોટા પર્વતો જેવા ભૈરવો નાચતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં પાંખોવાળા પર્વતો જેવા વિનાયકો નાચતાં હતા.[૫૫] કોઈ સ્થળમાં પર્વતો પાંખોથી ઊડીને પવનની ભારે ધુધવાટી કરતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં ગંધર્વનગરો તથા દેવાંગનાઓનાં ટોળાં

ફેલાઈ રહ્યાં હતાં. કોઈ સ્થળમાં ઊડતા પર્વતોમાંથી પડેલાં લાખો વૃક્ષો વાદળાંઓનાં છત્રો જેવાં થઈ રહ્યાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં માયાએ બનાવેલી આકાશનદીઓનાં જળોથી શીતળતા થઈ રહી હતી.[૫૬,૫૭] કોઈ સ્થળમાં ચંદ્રનાં કિરણોના આકર્ષણથી પવનો શીતળ અને સુખકારી વાતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં ઊના પવનથી બળી ગયેલાં ઝાડવાળા પર્વતો વાદળાં જેવા લાગતા હતા.[૫૮] કોઈ સ્થળમાં વાયુ અત્યંત શાંત થઈ જવાથી લેશમાત્ર પણ શબ્દ થતો ન હતો અને કોઈ સ્થળમાં પર્વતો જેવાં વાદળાંઓની સેંકડો શિખાઓ પ્રકટી હતી.[૫૯] કોઈ સ્થળમાં વર્ષાઋતુનાં ઉન્મત્ત અને ઘાટાં વાદળાંઓ મોટો ગડગડાટ કરતાં હતાં; તો કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓના અને દૈત્યોના સમૂહો યુદ્ધ કરતા હતા. બાથી ત્યાં જઈ શકાય એમ પણ ન હતું.[૬૦] કોઈ સ્થળમાં આકાશ–કમલિનીઓમાં રહેનારી હંસીઓ શબ્દ કરીને હંસોને બોલાવતી હતી અને કોઈ સ્થળમાં પવન આકાશગંગાના કાંઠાઓમાં ઊગેલી કમલિનીઓના સુગંધને લૂંટી જતો હતો.[૬૧] કોઈ સ્થળમાં સાક્ષાત્ ગંગા આદિ નદીઓની સ્થિતિને લીધે માછલાં, મગરો, કરચલાં, શંખલાં અને કાચબાઓ ઠેકતાં હતાં.[૬૨] કોઈ સ્થળમાં સૂર્ય પૃથ્વીના પછવાડેના ભાગ પર આવતો હતો, એટલે ઊંચે પ્રસરેલી પૃથ્વીની કાળી છાયાની ગતિથી ચંદ્રગ્રહણ થતું હતું. કોઈ સ્થળમાં સૂર્ય ચંદ્રના પછવાડેના ભાગ પર આવતો હતો, એટલે (ચંદ્રના મંડળમાં પૃથ્વીની છાયાનું પ્રતિબિંબ પડવાથી કાળા થયેલા ચંદ્રને લીધે) સૂર્ય ઢંકાતાં સૂર્યગ્રહણ થતું હતું.[૬૩] કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓએ માયાથી બનાવેલા પવનોને લીધે માયાની ફૂલવાડીઓ હાલતી હતી અને કોઈ સ્થળમાં પુષ્પોમાંથી પડતા મકરંદરૂપી હિમની વૃષ્ટિથી દેવાંગનાઓ ત્રાસ પામતી હતી.[૬૪] આમ જેમ ઉંબરાના ફળની અંદર જંતુઓ ભમે છે, તેમ તે આકાશમાં ત્રૈલોક્યનાં પ્રાણીઓ ભમતાં હતાં. તે સરસ્વતી અને લીલા, એવા એ ઊંચા આકાશમાં ફરીને પાછાં પૃથ્વી પર જવાને સજ્જ થયાં.[૬૫]

उदुंबरोदरमशकक्रमभ्रमज्जगत्रयांतरगतभूतसंचयम् । विलंघ्य तद्वरललने खमुच्चकैर्महीतलं पुनरपि गंतुमुद्यते ॥ ६५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ–પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'ગગનવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

सर्ग २५ मो×

સમુદ્રો, દ્વીપો અને બ્રહ્માંડનાં આવરણોયુક્ત ભૂમંડળનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

नभःस्थलाद्गिरिग्रामं गच्छंत्यौ किंचिदेव ते । ज्ञप्तिचित्तस्थितं भूमितलं ददृशतुः स्त्रियौ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! આકાશમાંથી ઊતરીને પૃથ્વીના પહાડી ગામમાં જતી એ બે સ્ત્રીઓએ કોઈ એક ભૂતળ દીઠું. તે ભૂતળ સરસ્વતીએ લીલાને દેખાડવા ધાર્યું હતું.[૧] એ મોટું ભૂતળ બ્રહ્માંડરૂપી પુરુષના હૃદયકમળરૂપ હતું. તેમાં દિશાઓરૂપી આઠ પાંખડીઓ હતી, પર્વતોરૂપી ઘાટા કેસરાઓ હતા અને તેમાં મધુર આમોદ (હર્ષ તથા સુગંધ) નો સુંદર સમૂહ વ્યાપી રહ્યો હતો.[૨] તેમાં નદીઓરૂપી નાના કેસરાઓનો નાળ હતો અને હિમના કણોરૂપી મકરંદનાં બિંદુઓ હતાં. તેમાં રાત્રિરૂપી ભ્રમરી ફરતી હતી અને પ્રાણીઓરૂપી મચ્છરાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં.[૩] તેની અંદર ઘણા ઘણા ગુણો (ભોગ્ય વસ્તુઓના ગુણો અને

× આ પચીસમા સર્ગમાં 'સાત સમુદ્રોથી, સાત દ્વીપોથી અને બ્રહ્માંડનાં આવરણોથી વીંટાયેલું અપૂર્વ ભુવન તેઓએ દીઠું' એ કથા કહેવામાં આવશે.

તંતુઓ) હતા અને જળનાં પૂર વહાવી રહેલાં પાતાળોરૂપી નાળનાં છિદ્રો હતાં. તેમાં રસની (શૃંગાર આદિની અને મકરંદની) ભીનાશ ફેલાઈ હતી અને ઉપર હંસ (સૂર્ય તથા હંસ પક્ષી) ફરતો હતો. દિવસના (બ્રહ્માના દિવસના અને લૌકિક દિવસના) પ્રકાશથી તે પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યું હતું અને રાત્રિમાં (બ્રહ્માની રાત્રિમાં તથા લૌકિક રાત્રિમાં) તે સંકોચ પામતું હતું. પાતાળરૂપી કાદવમાં ડૂબેલા શેષનાગ તે કમળનું નાળ હતું.[૪,૫] કોઈ સમયે આધારભૂત સમુદ્રના કંપવાથી દિશાઓરૂપી પાંખડીઓ કંપતી હતી. ત્યાં નીચે રહેલા પાતાળરૂપી નાળના ભાગમાં દૈત્યો તથા દાનવોરૂપી ઘણા ઘણા કાંટાઓ હતા. ત્યાં પોતાના વંશના બીજરૂપ અને સંભોગમાં સુકુમાર એવી દૈત્યોની સ્ત્રીઓના સમૂહરૂપી વેલ પર્વતોરૂપી મોટાં બીજોના મૂળભાગ સુધી પહોંચી ગઈ હતી.[૬,૭] એ ભૂતળરૂપી કમળમાં તેમણે જંબૂદ્વીપરૂપી મોટી ડોડી જોઈ. તેમાં નદીરૂપી નાના કેસરાઓ હતા અને નગરો તથા ગ્રામોરૂપી મોટા કેસરાઓ હતા.[૮] તેમાં હિમાલય આદિ કુલપર્વતોરૂપી સાત ઊંચાં બીજ શોભી રહ્યાં હતાં અને તેમાં વચમાં રહેલું મેરુપર્વતરૂપી બીજ જાણે આકાશને દબાવી દે એવું ઊંચું હતું.[૯] તેમાં સરોવરોરૂપી હિમની કણીઓ હતી, વનો તથા જંગલોરૂપી પરાગ હતા અને સ્થળોના સર્વ પ્રદેશમાં રહેલા લોકોના સમૂહો ભ્રમરોના મંડળરૂપ હતા.[૧૦] સેંકડો યોજનોમાં વિસ્તાર પામેલા અને પ્રત્યેક યુગે વૃદ્ધિ પામનારા ચારે દિશાઓના સમુદ્રોરૂપ ભ્રમરોથી એ ડોડી વ્યાપ્ત હતી.[૧૧] દિશાઓરૂપી આઠ પાંખડીઓમાં રહેલા દેવલોકોના સમૂહોરૂપી ભ્રમરોથી તે ઘેરાયેલી હતી અને ત્રિભુવનના પુત્ર નવ ગ્રહ્યોએ તેને ના પ્રકારે વર્ણવેલી હતી.[૧૨] તે લાખ યોજનના વિસ્તારવાળી હતી, રજરૂપી પરાગની કણીઓથી વ્યાપ્ત હતી અને તે અનેક દેશોના સમૂહરૂપ સ્થિર હિમના કણોવાળી હતી. જેમ ચૂડીથી હાથનું કાંડું વીંટાયેલું હોય છે, તેમ તે બહાર પોતાનાથી બમણા પ્રમાણવાળી ક્ષારસમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. વળી ક્ષારસમુદ્રથી બહાર તે ક્ષારસમુદ્ર કરતાં પણ બમણા વિસ્તારવાળી અને જગતરૂપી કમળની લતા સરખી શાકદ્વીપરૂપી ગોળ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.[૧૩–૧૫] શાકદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી નવીન દૂધથી તે ભરેલા ક્ષીરસમુદ્રરૂપ સ્વાદિષ્ટ અને શીતળ રેખાથી તે વીંટાયેલી હતી.[૧૬] ક્ષીરસમુદ્રથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને વિવિધ પ્રકારના લોકોથી શોભતી કુશદ્વીપરૂપ રેખાથી તે વીંટાયેલી હતી.[૧૭] કુશદ્વીપથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા વિસ્તારવાળી અને દેવતાઓના સમૂહને હર્ષ કરનારી દહીંના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.[૧૮] દહીંના સમુદ્રથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી ક્રૌંચદ્વીપરૂપ રેખાથી, વીંટાયેલી હતી. માનો ખાઈથી રાજાની નવી નગરી વીંટાયેલી હતી.[૧૯] ક્રૌંચદ્વીપથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી ઘીના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. ઘીના સમુદ્રથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને મદ્યના સંબંધને લીધે પાપોથી ભરેલી શાલ્મલીદ્વીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.[૨૦] શાલ્મલીદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને પુષ્પો સરખી ધોળી સુરાના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. માનો શેષનાગની કાયાથી વિષ્ણુની કાયા વીંટાયેલી હતી. સુરાના સમુદ્રથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી પ્લક્ષદ્વીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. પ્લક્ષદ્વીપથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને હિમાલયના શિખર જેવી ધોળી શેરડીના રસના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.[૨૧,૨૨] શેરડીના રસના સમુદ્રથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી પુષ્ક-

દ્વીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. એ પુષ્કરદ્વીપથી બહાર, તે તેથી બમણા પ્રમાણવાળી મીઠા જળના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. એ જંબૂદ્વીપરૂપી ડોડીને મીઠા જળના સમુદ્ર પછી તેથી પણ દશગણા પ્રમાણવાળી, પાતાળમાં પહોંચનારી, પાતાળના એક માર્ગરૂપ, મહાભયંકર અને ખાડાઓના સમૂહરૂપ નીચાણવાળી સોનાની ધરતીનો આંટો હતો. સોનાની એ ધરતી પછી તેથી પણ દશગણી ઊંચી, ચારે દિશાઓમાં આકાશપર્યંત પહોંચેલી, ખાડાઓના સમૂહથી ભય ઉપજાવનારી, અર્ધભાગમાં સૂર્યના પ્રકાશને લીધે અર્ધસંકોચ પામેલા અંધકારરૂપી નીલકમળોની પંક્તિઓવાળી તેમજ અનેક પ્રકારનાં માણિક્યમય શિખરોનાં તળાવોમાં ઊગેલાં કલ્હારોથી, કુમુદોથી તથા પદ્મોથી શોભતી, લોકાલોક પર્વતરૂપ ઊંચી, મોટી તથા ઉત્તમ ગુણોવાળી માળા વીંટાયેલી હતી. આથી એ જંબૂદ્વીપરૂપ ડોડી, જાણે ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીના કેશની ઉત્તમોત્તમ રચના હોય એવી લાગતી હતી. એ ડોડીને લોકાલોક પર્વત પછી સર્વ કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા 'અજ્ઞાતભૂતસંચાર' (જેમાં પ્રાણીઓનો સંચાર જણાતો નથી) એ નામના અરણ્યનો ફરતો આંટો હતો. એ અરણ્ય પછી સેંકડો કરોડ યોજનોના પ્રમાણવાળી, સુવર્ણના જેવી અને બે ભાગવાળી બ્રહ્માંડની ઘાટી ભીંતનો ફરતો આંટો હતો. એ ભીંત પછી સર્વ કરતાં દશગણા અને આકાશની પેઠે શોભતા અપાર જળનો ચારે દિશાઓમાં આંટો હતો. જળ પછી સર્વ કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા અને મેરુ આદિ પર્વતોને પણ પિગળાવી નાખે એવા મોટી જ્વાળાઓવાળા અગ્નિનો ફરતો આંટો હતો. અગ્નિ પછી સર્વ કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા, મેરુ આદિ પર્વતોના સમૂહને પણ ખડની પેઠે તથા ધૂળની પેઠે ઉરાડી નાખે એવા, મોટા મોટા પર્વતોને પણ ફાડી નાખે એવા, બીજાઓના વેગને તોડનારા અને પદાર્થોના શૂન્યપણાને લીધે સુસવાટી વગરના એવા પવનનો ફરતો આંટો હતો. તે પવન પછી એ સર્વ કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા, એક આકારવાળા અને શૂન્યતાવાળા આકાશનો ફરતો આંટો હતો.[૨૩–૩૪] એ પ્રમાણે સમુદ્રોથી, મોટા પર્વતોથી, લોકપાલોથી, દેવતાઓથી, નગરોથી, આકાશથી અને ભૂતળથી વ્યાપ્ત થયેલું બ્રહ્માંડનું એ ઉદર જોઇને લીલાએ તુરત પૃથ્વીમાં પોતાના પ્રથમ ઘરના આધારરૂપ એવું તે ઊંડું પહાડી ગામ દીઠું.[૩૫]

इति जलधिमहाद्रिलोकपालत्रिदशपुरांबरभूतलैः परीवम् । जगदुदरमवेक्ष्य मानुषी द्राग् भुवि निजमंदिरकोटरं ददर्श ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'ભૂલોકવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો

લીલાને પોતાના ઘરમાં સ્વજનોનું દર્શન થયું*

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति ते वरवर्णिन्यौ तस्मो ब्रह्मांडमंडलात् ।
निर्गत्यान्यदनुप्राप्ते यत्र तद् ब्राह्मणास्पदम् ॥ १

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! એ પ્રમાણે એ સ્ત્રીઓ પદ્મરાજાના વાસરૂપ બ્રહ્માંડના મંડળમાંથી નીકળીને વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણના વાસરૂપ તે બીજા બ્રહ્માંડમાં આવી.[૧] ત્યાં બ્રહ્મવિદ્યાથી સિદ્ધ થયેલી અને લોકને અદૃશ્ય એવી એ બે સ્ત્રીઓએ પોતાનું જ ઘર દીઠું અને તેમાં તે બ્રાહ્મણને રહેવાનો

* આ છવીસમા સર્ગમાં પોતાના ઘરમાં સ્વજનોનું દર્શન થયા પછી તથા એઓનો વિલાપ સાંભળ્યા પછી, ત્યાં જ ઊભેલી લીલા ઉપર સરસ્વતીએ અનુગ્રહ કર્યો, એ કથા કહેવાશે અને જગતનું તત્ત્વ પણ કહેવાશે.

મંડપ પણ દીઠો.[2] તેમાં સઘળી દાસીઓ ચિંતાથી વિહ્વળ થઈ હતી, સર્વ સ્ત્રીઓનાં મુખો આંસુના પ્રવાહથી ભીંજાઈ ગયાં હતાં અને લગભગ બધા લોકોનાં મોં લેવાઈ ગયાં હતાં. આથી એ ઘર ખરી પડેલી પાંખડીઓવાળા કમળ જેવું લાગતું હતું.[3] તે ઓચ્છવહીણા નગર જેવું, અગસ્ત્યે જળ પી જઇને ખાલી કરેલા સમુદ્ર જેવું, ગ્રીષ્મઋતુના અગ્નિથી બળી ગયેલા બગીચા જેવું અને વીજળીથી બળેલા ઝાડ જેવું લાગતું હતું.[4] તે વાયુથી તૂટેલાં વાદળાં જેવું, હિમથી બળેલાં કમળ જેવું અને વાટ તથા તેલ અલ્પ રહેવાથી પ્રકાશરહિત થયેલા દીવા જેવું લાગતું હતું.[5] ઘરધણીના વિયોગથી ભાંગ્યા ભાગ્યવાળું તે ઘર ખરી ગયેલાં પાંદડાંવાળાં જૂનાં વૃક્ષોનાં વન જેવું, અનાવૃષ્ટિથી ધૂળમય થયેલા દેશ જેવું અને બારણે મોતના ટકોરા સંભળાતાં કરુણાકુલ થયેલી મુખકાંતિ જેવું થઈ ગયુ હતું.[6]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પછી હે રામ! નિર્મળ જ્ઞાનનો લાંબો અભ્યાસ કરવાથી તે સુંદરી લીલા દેવની પેઠે સત્ય સંકલ્પવાળી અને સત્ય કામનાવાળી થઈ ગઈ.[7] તેણે સંકલ્પ કર્યો કે, 'આ મારા બંધુઓ મને તથા સરસ્વતીને સાધારણ સ્રીરૂપે દેખો.'[8] ત્યાં તો તે ઘરનાં સર્વે માણસોએ ઘરને ઝગમગ કરી મૂકતી અને જાણે લક્ષ્મી તથા ગૌરી હોય એવી એ બે સ્ત્રીઓને દીઠી.[9] પગ સુધી પહેરેલી અને નહિ કરમાયેલી એવી અનેક પ્રકારની માળાઓથી શોભી રહેલી એ બે સુંદરીઓ જાણે વનને સુગંધમય કરનારી વસંત—લક્ષ્મીની જોડ હોય એવી લાગતી હતી.[10] એ સ્રીઓ સઘળી ઔષધિઓને, વનને તથા ગામને પોતાની સ્વચ્છ કાન્તિથી ભરપૂર કરી મૂકતી હતી અને શીતળ તથા પ્રેમભરેલા સુખને ઉત્પન્ન કરતી હતી. આથી તે જાણે બે ચંદ્ર ઊગેલા હોય એવી લાગતી હતી.[11] લાંબા કેશરૂપી લતાઓની પાસે ચપળતા ધગવનારા નેત્રરૂપી ભ્રમરોવાળી એ બે સ્રીઓ પોતાના શ્યામ અને શ્વેત કાન્તિવાળા કટાક્ષોથી જાણે નીલકમળો સાથે માલતીનાં પુષ્પોના સમૂહોને વરસતી હોય એવી જણાતી હતી.[12] પિગળાવેલા સોનાના રસની નદીના પ્રવાહની પેઠે મનનું આકર્ષણ કરનારા પોતાના દેહની કાન્તિના પ્રવાહથી તેમણે વનને સુવર્ણમય જેવું કરી મૂક્યું હતું.[13] જાણે બ્રહ્માનંદરૂપ સમુદ્રના તરંગો જ હોય અને તે તરંગો જાણે શરીરોના સ્વાભાવિક કાન્તિના વિલાસના હિંડોળા જ હોય, એવી એ બે સ્રીઓ દેખાતી હતી.[14] એ સ્રીઓ પોતાની બાહુરૂપી લતાઓને અને રાતારાતા હાથોને આમતેમ હલાવતી હતી, તેથી જાણે તેઓ નવનવાં અને સુવર્ણમય કલ્પવૃક્ષની લતાઓના વનને ઉછાળતી હોય એમ લાગતું હતું.[15] વણચોળાયેલાં અને વણકરમાયેલાં પુષ્પો તથા પલ્લવોના જેવી કોમળતાવાળા તેમજ સ્થળકમળની પાંખડીઓ જેવી શોભાવાળા પોતાના ચરણોથી પૃથ્વીને અડ્યા વિના જ તેઓ ચાલતી હતી.[16] સુકાઈ ગયેલાં અને ફિક્કાં પડી ગયેલાં તાડીઓનાં તથા તમાલોનાં વનોમાં એમના કટાક્ષોરૂપી અમૃત સિંચાવાને લીધે નવીન પલ્લવો ઉત્પન્ન થતા હતા.[17] એ બે સ્રીઓને જોઈને લીલાના પૂર્વજન્મના મોટા પુત્ર જ્યેષ્ઠશર્માએ તથા ઘરનાં બીજાં પણ સઘળાં માણસોએ 'વનની દેવીઓને પ્રણામ હોજો' એમ બોલીને તેમના ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી.[18] જેમ કમલિનીઓનાં બે કમળોમાં ઝાકળનાં ટીપાંની વૃષ્ટિ પડે, તેમ તે ઘરની અંદર લીલાના અને સરસ્વતીના ચરણોમાં તે કુસુમાંજલિ પડી.[19] જ્યેષ્ઠશર્મા આદિ બોલ્યા 'હે વનની દેવીઓ! અમે તમને પ્રણામ કરીએ છીએ. તમે અમારાં દુઃખનો નાશ કરવાને માટે જ આવ્યાં છો. કારણ કે, બહુધા બીજાઓનું રક્ષણ કરવું, એ જ મહાત્માઓનું કર્તવ્ય કર્મ છે.' એમણે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે પછી તે દેવીઓએ પ્રેમથી તેમને કહ્યું

કે, 'જે દુઃખથી તમે સૌ પીડિત થયેલાં જણાઓ છો, તે દુઃખ વિષે તમે અમને વાત કરો.' એ પ્રમાણે દેવીઓનાં વચન સાંભળીને જ્યેષ્ઠશર્મા આદિ લોકોએ તેમની આગળ વસિષ્ઠના અને અરુંધતીના મરણરૂપ પોતાના દુઃખની વાત અનુક્રમથી કહી સંભળાવી.[૨૦–૨૨]

જ્યેષ્ઠશર્મા બોલ્યાઃ–હે દેવીઓ ! અહીં પરસ્પર સ્નેહવાળાં, સર્વને માન આપનારાં, વંશનું સ્થાપન કરનારાં અને બ્રાહ્મણોની મર્યાદાના સ્તંભરૂપ એવાં બ્રાહ્મણ જાતિનાં બે સ્ત્રીપુરુષ રહેનાં હતાં.[૨૩] એ સ્ત્રી–પુરુષ અમારાં માતપિતા હતાં. તેઓ હમણાં આ ઘરને, પુત્રોને, પશુઓને અને બાંધવોને છોડીને સ્વર્ગવાસી થયાં છે. આથી અમને આ સઘળું ત્રૈલોક્ય સૂનું લાગે છે. ક્ષણે ક્ષણે આ પક્ષીઓ આકાશમાંથી પોતાનાં શરીરોને પછાડે છે અને ભક્તિને લીધે આ ઘર ઉપર બેસીને મધુર સ્વરોથી અમારાં માબાપનો શોક કરે છે. ગુફારૂપી મુખથી ગુરગુર શબ્દરૂપ વિલાપ કર્યા કરતો આ પર્વત અત્યંત વ્યાકુળ થઈને નદીઓરૂપી મોટી આંસુધારાઓ વહાવીને રોયા કરે છે.[૨૪–૨૬] ઝરણાંઓના શબ્દોરૂપી ચીસો પાડતી, ઊના પવનોરૂપ નિસાસા મૂક્યા કરતી અને મેઘરૂપી વસ્ત્રોથી રહિત થઈ જતી આ દિશાઓ, અમારાં માબાપના શોકથી અત્યંત દુર્બળ થઈ ગઈ છે.[૨૭] ગામનાં સઘળાં માણસો પછડાઈપછડાઈને સઘળાં અંગોમાં ઘવાઈ ગયાં છે, કરુણરસથી ભરેલી ચીસો પાડ્યા કરે છે, રાંક થઈ ગયાં છે, ઉપવાસ કર્યા કરે છે અને મરી જવાની ઇચ્છા કરે છે.[૨૮] વૃક્ષોનાં ગુચ્છોરૂપી નેત્રોમાંથી દિવસે તાપથી ગરમ થયેલાં હિમકણરૂપી આંસુનાં ટીપાંઓ ધરતી પર પડ્યાં કરે છે ધૂળથી ઘેરાયેલી અને લોકોની અવરજવર વિનાની થઈ પડેલી આ ગલી વિધવાની જેમ જાણે આનંદ વિહીન અને શૂન્યહૃદય થઈ ગઈ છે. કોયલપક્ષીઓના તથા ભ્રમરોના શબ્દોરૂપી વિલાસ કરતી, ઝાકળની વૃષ્ટિરૂપ આંસુઓથી ભીંજાયેલી અને અત્યંત ઊના પવનોરૂપી નિઃશ્વાસથી રુક્ષ થયેલી આ લતાઓ પોતાનાં પલ્લવોરૂપ હાથોથી છાતી તથા માથાને કૂટ્યાં કરે છે.[૨૯–૩૧] તાપથી તપી ગયેલાં શરીરોવાળાં આ ઝરણાંઓ શોકને લીધે પોતાનાં શરીરોના સેંકડો ટુકડાઓ કરી નાખવાને વાસ્તે મોટા ખાડાઓની છીપરો ઉપર શરીરોને પડતાં મૂકે છે.[૩૨] આ અમારાં ઘરોનો સરસામાન વીંખાઈ ગયો છે, તેમની લક્ષ્મી ઊડી ગઈ છે, સર્વ સ્થળે સૂનકાર વર્ત્યો છે અને સર્વત્ર ઘાટાં અંધારાં વ્યાપ્યાં છે. એવાં આ અમારાં ઘરો અવશ્ય અરણ્યરૂપ થઈ ગયાં છે.[૩૩] ભ્રમરોના શબ્દોથી વિલાપ કરતી આ ફૂલવાડીઓમાંથી અમને અપ્રિય લાગતો 'સુગંધ' નામનો દુર્ગંધ નીકળ્યા કરે છે.[૩૪] આ ચૈત્રમાસનાં વૃક્ષોને વિલાસ આપનારી લતાઓ પણ પોતાનાં ગુચ્છોરૂપી નેત્રોને સંકોચી લે છે, દિવસે દિવસે રસરહિત તથા દુર્બળ થાય છે અને તૂટી પડે છે.[૩૫] જવામાં ઉતાવળી થયેલી, ઘણો કલકલાટ કરતી અને ધરતી પર લોટતી જતી આ નદીઓ શોકને લીધે પોતાનાં શરીરોને સમુદ્રમાં નાખવા સજ્જ થયેલી છે.[૩૬] આ વાવો પ્રથમ ઘણી ચપળતાવાળી હતી, પણ તે હમણાં મગતરું બેસવાથી જેટલું ચલન થાય તેટલું ચલન સુધ્ધાં કરતી નથી અને મનમાં આનંદને ઉત્પન્ન જ થવા નહિ દે એવા શોકની ભાવના કર્યા કરે છે.[૩૭] અમે ધારીએ છીએ કે, હમણાં અમારાં માતપિતા આકાશને શોભાવતાં હશે, તેથી આકાશમાં કિન્નરો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો અને અપ્સરાઓ ગાયન કરવા લાગ્યાં હશે.[૩૮] હે દેવીઓ ! આ પ્રમાણે બન્યું છે, તો હવે તમે અમારા શોકનો નાશ કરો, કારણ કે, મહાત્માઓનું દર્શન કદી પણ નિષ્ફળ થવું જોઈએ નહિ.[૩૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પુત્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે કમલિની જેમ નમીને પોતાના પલ્લવથી પોતાના

મૂળથી ગાંઠનો સ્પર્શ કરે છે, તેમ લીલાએ નમીને પોતાના નમ્ર પુત્રના માથા ઉપર પોતાના હાથથી સ્પર્શ કર્યો.[૪૦] જેમ પર્વત વર્ષાઋતુના મેઘના સંબંધથી ઉનાળાના તાપનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જ્યેષ્ઠશર્માએ લીલાના હાથના સ્પર્શથી દુઃખના અને દુર્ભાગ્યપણાના સંકટનો ત્યાગ કર્યો.[૪૧] જેમ લોકો અમૃતના પાનથી દુઃખરહિત અને લક્ષ્મીવાળાં થાય છે, તેમ એ ઘરનાં સઘળાં માણસો તે દેવીઓનાં અવલોકનથી દુઃખરહિત અને શોભાવાળાં થયાં.[૪૨]

રામ બોલ્યા:—એ લીલાએ પોતાના પુત્ર જ્યેષ્ઠશર્માને દેવીરૂપે દર્શન દીધું, પણ શા માટે જનનીરૂપે દર્શન ન દીધું? પ્રથમ મારા આ સંશયને મટાડો.[૪૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જે અજ્ઞાની માણસ કલ્પિત પૃથ્વી આદિના સમૂહરૂપ દેહને સ્થૂલભૂતમય સમજે છે, તેની દૃષ્ટિમાં એ દેહ સ્થૂલ જ થઈ જાય છે; પણ જ્ઞાની માણસોને તો તે દેહ કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ રહે છે.[૪૪] હે રામ! જેમ બાળકની સામે ઊભેલો પુરુષ 'તે પુરુષ છે' એમ નહિ સમજાયાને લીધે ભૂત લાગે છે, તેમ અજ્ઞાનીને આ પૃથ્વી આદિ પદાર્થો મિથ્યા છતાંપણ તેનું તત્ત્વ નહિ સમજાયાને લીધે તે સત્ય ભાસે છે.[૪૫] જેમ સ્વપ્નમાં પૃથ્વી આદિરૂપે પ્રતીત થયેલા પદાર્થો 'આ સ્વપ્ન છે' એમ જણાયાથી ક્ષણમાત્રમાં પૃથ્વી આદિરૂપથી રહિત થઈ જાય છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ પ્રતીત થતા પદાર્થો તેનું તત્ત્વ જણાયાથી ક્ષણમાત્રમાં બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે.[૪૬] પિત્ત આદિ ધાતુઓના ક્ષોભને લીધે માથું ફરી ગયું હોય, તેવા મનુષ્યો સ્ફટિકમણિની ભીંતને અવકાશરૂપ સમજે છે, તો તેને અવકાશરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે; એટલે તેઓ તે માર્ગે જવાનો ઉદ્યોગ કરે છે. તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો બ્રહ્મરૂપ સમજવામાં આવે, તો તેઓ બ્રહ્મરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે.[૪૭] જેમ સ્વપ્નમાં નગર શૂન્યરૂપ સમજવામાં આવે છે અને સમભૂમિ ખાડારૂપ સમજવામાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં બ્રહ્મ પૃથ્વી આદિરૂપ સમજવામાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલી ખોટી સ્ત્રી પણ પગ ચાંપવા આદિ કામ કરે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં પ્રતીત થયેલું આ ખોટું જગત પણ ક્રિયાઓ કરે છે.[૪૮] બ્રહ્મને પૃથ્વી આદિરૂપ સમજીએ, તો તે ક્ષણમાત્રમાં પૃથ્વી આદિરૂપ થઈ જાય છે. (પરમ ચૈતન્ય આપણા સમજવા પ્રમાણે વિવર્ત પામે છે એવો તેનો સ્વભાવ જ છે.) જેમ મૂર્ચ્છામાં પરલોક નહિ છતાં પણ કેટલાએકને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં જગત નહિ છતાં પણ તે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે.[૪૯] જેમ બાળક આકાશને જ પિશાચરૂપ સમજે છે, તેમ અજ્ઞાની બ્રહ્મને જ જગતરૂપ સમજે છે. જેમ મરવા પડેલો માણસ આકાશમાં વનને દેખે છે, તેમ અજ્ઞાની બ્રહ્મમાં જગતને દેખે છે. જેમ માણસ ભ્રમમાં આકાશને કેશના ફૂંડાળારૂપ સમજે છે, તેમ અજ્ઞાની માણસ બ્રહ્મને જગતરૂપ સમજે છે. જેમ કોઈને આકાશમાં મોતીની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનીને બ્રહ્મમાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે.[૫૦] જેમ ત્રાસ પામેલા, મત્ત થયેલા, અર્ધી નિદ્રાવાળા અને વહાણમાં બેસીને જતા માણસો આકાશમાં જ ભૂત, વન અને વૃક્ષાદિને દેખે છે, તેમજ તેને લીધે પલાયન આદિ ક્રિયાઓનો પણ અનુભવ કરે છે, તેમ અજ્ઞાની માણસો બ્રહ્મમાં જ આ જગતને દેખે છે તેમજ તે દેખવાથી ઘણી ઘણી ક્રિયાઓનો પણ અનુભવ કરે છે.[૫૧] બ્રહ્મમાં ભાવના પ્રમાણે જ તે તે પદાર્થોના આકારો સ્ફુરે છે અને તે આકારો ઘણા કાળના અભ્યાસથી સ્થૂલ પ્રતીત થાય છે. પણ વાસ્તવિક વિચારીએ તો તેમનું કોઈ નિયત જુદું રૂપ જ નથી.[૫૨] હવે લીલા તો યથાર્થ રીતે સમજતી હતી કે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો મુદ્દલ છે જ નહિ અને જે બ્રહ્મ છે તે જ કલ્પનાને લીધે મિથ્યા પ્રપંચરૂપે

માને છે. આથી પુત્ર સંબંધી સ્નેહ નહિ રહેવાને લીધે તેણે પુત્રને જનનીરૂપે દર્શન આપ્યું નહિ.[૫૩] ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મના જ બોધવાળા મુનિને દૃષ્ટિથી, કેવી રીતે અને ક્યારે પુત્રો, મિત્રો અને સ્ત્રીઓ હોય![૫૪] આ દૃશ્ય મૂળે ઉત્પન્ન જ થયું નથી અને જે પ્રતીત થાય છે તે બ્રહ્મ જ છે; એવા ઉત્તમ જ્ઞાનવાળાં માણસોને રાગની કે દ્વેષની દૃષ્ટિ જ કેમ હોય![૫૫] લીલાએ જ્યેષ્ઠશર્માના માથા ઉપર જે હાથ મૂકયો હતો, તે તો આરંભ અને તે આરંભના બોધરૂપી શક્તિવાળા ચૈતન્યનું જ વિવર્તરૂપ ફળ હતું.[૫૬] હે રામ! અખંડ બોધરૂપી બ્રહ્મ આકાશ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને અત્યંત શુદ્ધ છે. જેવી રીતની કલ્પના ઊઠે છે, તેવી રીતથી તે તુરત ભાસે છે. માટે સર્વ બ્રહ્માંડમાં જે કોઈ પદાર્થો છે, તે સઘળા–બ્રહ્મથી–ભિન્ન–જ–નથી—આપણે સ્વપ્નનાં અને સંકલ્પનાં નગરોમાં–એવી રીતનો અનુભવ પણ કર્યો છે.[૫૭]

बोधो हि चेतति यथैव तथा शुभाविधृक्समस्तु खादपि तथाविततां विशुद्धः । सर्वत्र राघव स एव पदार्थजालं स्वप्नेषु कल्पितपुरेष्वनुभूतमेतत् ॥ ५७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં 'ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સિદ્ધદર્શનહેતુકથન' એ નામનો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

सर्ग २७ मो×

લીલાને જ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ થયું

॥वसिष्ठ उवाच॥

तस्मिन् गिरितटग्रामे तस्य मंडपकोटरे ।
अंतर्धिमाश्रयतुस्तत्रस्थे एव ते स्त्रियौ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પછી એ બે સ્ત્રીઓ તે પહાડી ગામની અંદર તે જ ઘરના મંડપના આકાશમાં જ્યેષ્ઠશર્મા આદિની સમીપમાં રહેલી છતાં જ તુરત બીજા લોકોની દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.[૧] તે ઘરનાં માણસો 'હવે આપણા ઉપર વનની બે દેવીઓએ અનુગ્રહ કર્યો' એમ સમજી દુઃખરહિત થયાં અને તે પોતપોતાનાં કાર્યોમાં લાગી ગયાં. પછી સંકલ્પમય શરીરવાળાં સરસ્વતીએ મંડપના આકાશમાં જ અંતર્ધાન થઇને રહેલી તે સંકલ્પમય શરીરવાળી અને વિસ્મયને લીધે કશું નહિ બોલતી લીલાને કહ્યું.[૨] લોકમાં જેમનાં સ્વપ્ન કે સંકલ્પ પરસ્પરને મળતાં આવે છે, તેની તે સમયે પરસ્પર થયેલી વાતચીત (ઉષાના અને અનિરુદ્ધના પરસ્પર થયેલા સ્વપ્નની વાતચીતની પેઠે) ઉપયોગમાં આવે એવી થાય છે. તે જ પ્રમાણે લીલાની અને સરસ્વતીની એ વાતચીત પરસ્પરને કામ લાગે એવી થઈ.[૩।૪] જેમ સ્વપ્નમાં અને સંકલ્પમાં પૃથ્વી આદિ ભૂત, નાડીઓ અને પ્રાણ આદિ ન હોવા છતાં પણ, પરસ્પર વાતચીત થાય છે, તેમ લીલાને અને સરસ્વતીને પણ પૃથ્વી આદિ ભૂત, નાડીઓ અને પ્રાણ આદિ ન હોવા છતાં, પણ પરસ્પર નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ.[૫]

દેવી બોલ્યાંઃ—હે લીલા! જે જાણવાનું હતું તે સઘળું તારા જાણવામાં આવ્યું છે અને જે જોવાનું હતું તે સઘળું પણ જોવાઈ ચૂક્યું છે. આ બ્રહ્મની સત્તા એવા પ્રકારની જ છે. હવે તારે બીજું કાંઈ પૂછવાનું હોય તો તે કહે.[૬]

લીલા બોલીઃ—મારા મરી ગયેલા પતિ (પદ્મરાજા)નો જીવ જે સ્થળમાં રાજ્ય કરે છે, તે સ્થળમાં તે લોકોએ મને કેમ દીઠી નહિ? અને અહીં મારા પુત્રે મને કેમ દીઠી?[૭]

દેવી બોલ્યાંઃ—હે સુંદરી! હે પુત્રી! તે સમયે તને અભ્યાસ નહોતો, તેથી તારા દ્વૈતનો

× આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં વિસ્મય પામેલી અને ફરી વાર પતિનું દર્શન કરવાને ઇચ્છતી લીલાને સરસ્વતીએ પ્રબોધ દેતાં લીલા પોતાના ઘણા જન્મોની વાત કરશે.

નિશ્ચય સંપૂર્ણ રીતે અસત પામ્યો ન હતો.[૮] જે પોતે અદ્વૈતપણાને પ્રાપ્ત થયો નથી, તેને સત્ય સંકલ્પ આદિક અદ્વૈતની ક્રિયાઓ પ્રાપ્ત નથી. જે માણસ તડકામાં ઊભો હોય તેને છાયાના શીતળપણાનો અનુભવ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય?[૯] તે સમયે અભ્યાસ નહિ હોવાથી તને 'હું લીલા છું' એવી ભાવના ટળી નહોતી, તેથી તારામાં સત્યસંકલ્પપણું હતું નહિ.[૧૦] હે સુંદરી! હમણાં તું સત્યસંકલ્પ થઈ છે, તેથી 'મારો પુત્ર મને દેખે' એવો તારો સંકલ્પ સત્ય થયો. હવે તું તે પતિની પાસે જઇશ, તો તેની સાથે આગળની પેઠેજ તારો વ્યવહાર પ્રવૃત્ત થશે.[૧૧,૧૨]

લીલા બોલીઃ–આ ઘરના જ આકાશમાં મારો પતિ વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો. એ મરણ પામીને અહીંજ પદ્મરાજા થયો હતો.[૧૩] આ આકાશમાં જ બીજી પૃથ્વી ઉપર તેના સંસારની રાજધાની છે અને તે રાજધાનીમાં હું તેની રાણી હતી.[૧૪] અહીં જ અંતઃપુરમાં તે મારો પતિ પદ્મરાજા મરી ગયો અને મરી જઇને પાછો આ અંતઃપુરના આકાશમાં જ પૃથ્વી ઉપર તે નગરમાં અનેક પ્રકારના દેશોનો સ્વામી એવો વિદૂરથ રાજા થયો છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યનો સઘળો વિવર્ત ક્ષણમાત્રમાં આ આકાશમાં જ થયો છે.[૧૫,૧૬] હું ધારું છું કે, જેમ ડાબલામાં સરસવના સમૂહો રહે છે, તેમ આ ઘરના આકાશમાં જ સઘળાં બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે.[૧૭] એ મારા પતિનો દેશ અહીં અત્યંત સમીપમાં જ હશે, એમ હું ધારું છું. તો અહીં કોઈ ખૂણામાં રહેલા એ દેશને હું જોઈ શકું તેમ કરો.[૧૮]

દેવી બોલ્યાંઃ–હે પુત્રી! હે ભૂતલની અરુંધતી! તારા અનેક જન્મોમાં સેંકડો પતિઓ થઈ ગયા છે. તેમાંના ત્રણ તો હમણાંજ થઈ ગયા છે.[૧૯] તારા હમણાંના ત્રણ પતિઓમાં વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ ભસ્મ થઈ ગયો છે, પદ્મરાજા અંતઃપુરમાં શબ થઇને પુષ્પમાં પડ્યો છે.અને ત્રીજો હમણાં આ સંસારમંડળમાં રાજ્ય કરે છે. એ રાજા સંસારરૂપી મહાસમુદ્રમાં પડીને ભમ્યા કરે છે.[૨૦,૨૧] એ ભોગોરૂપી કલ્લોલોમાં ગૂંચવાઈને વિક્ષેપ પામેલો છે, મેલી બુદ્ધિવાળો થઈ ગયો છે, સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કાચબારૂપ થયે છે અને દેહાભિમાનથી સ્વરૂપને ભૂલી ગયે છે.[૨૨] તે વિચિત્ર પ્રકારનાં રાજકાર્યોને વ્યગ્રતા પૂર્વક કર્યે જાય છે, તો પણ દેહાભિમાનને લીધે સૂઈ ગયો છે અને સંસારરૂપી ભ્રાંતિમાં ચેતતો નથી.[૨૩] તે 'હું ઈશ્વર છું, ભોગી છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું અને સુખી છું' એવી રીતના દુરભિમાનરૂપી અનર્થકારી દોરીથી બંધાઈને પરવશ થઈ ગયો છે.[૨૪] હવે હે સુંદરી! તને હું કયા પતિની પાસે લઈ જાઉં? તે તું મને કહે. જેમ વાવંટોળ સુગંધને એક વનમાંથી બીજા વનમાં લઈ જાય છે, તેમ હું તને તું જ્યાં કહે ત્યાં અહીંથી લઈ જાઉં.[૨૫] હે પુત્રી! એ સંસાર બીજો છે, બ્રહ્માંડરૂપી મંડપ પણ બીજો છે અને ત્યાં થતી વ્યવહારની પરંપરાઓ પણ બીજી જ છે.[૨૬] જો કે ચૈતન્યદષ્ટિથી એ સઘળાં સંસારમંડળો અહીં પડખામાં જ છે, તો પણ લૌકિકદષ્ટિથી તેઓ વચ્ચે કરોડો યોજનોનું અંતર છે.[૨૭] એ સંસારમંડળોમાં કરોડો મેરુ અને મંદરાચળ પર્વતો રહ્યા છે. તેનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે તો આ ચિદાકાશમાત્ર જ છે એમ જાણી લે.[૨૮] જેમ સૂર્યની પ્રભામાં અનેક ત્રસરેણુઓ સ્ફુરે છે, તેમ મહાચૈતન્યના પરમાણુ–પરમાણુમાં અનેક બ્રહ્માંડો અવિચ્છિન્ન રીતે સ્ફુરે છે.[૨૯] જો કે બ્રહ્માંડો દ્વીપ અને સમુદ્ર આદિ પ્રબળ આડંબરોથી ભરપૂર છે, તો પણ વિચારરૂપી તુલામાં ચઢાવી જોતાં તેઓ વડનાં બીજ જેવડાં પણ થઈ શકતાં નથી.[૩૦] જેમ અનેક જાતનાં રત્નોનો નિર્મળ પ્રકાશ, ભ્રાંતિથી આકાશમાં કોઈ વન જેવો પ્રતીત થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ ભૂતો વિનાનું ચૈતન્યજ, અવિદ્યા સંબંધી દઢ વાસનાને લીધે જગતરૂપે પ્રતીત

થયું છે.[૨૧] જે પરમ ચૈતન્ય છે, તે પોતાનામાં જ આ જગતાદિરૂપે સ્ફુરે છે; કારણ કે પૃથ્વી આદિ કોઈ પણ વસ્તુઓ સૃષ્ટિના આરંભમાં સદ્રૂપ ઉત્પન્ન જ થઈ નથી.[૨૨] જેમ તળાવમાં તરંગો થઈને વળી પાછા ફરી થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં વિચિત્ર આકારવાળા દિવસ આદિ કાળના વિભાગો તથા બ્રહ્માંડાદિ દેશો અસંત થઈને વળી પાછા ફરી થયા કરે છે.[૨૩]

લીલા બોલીઃ–હે જગદંબા! તમે કહો છો તેમ જ છે. મને હમણાં એ બધું સાંભરે છે. મારો આ જન્મ તામસ કે સાત્ત્વિક નથી, પણ રાજસ છે.[૨૪] હું આ કલ્પના આરંભમાં બ્રહ્માથી અવતરી છું, ત્યારથી અનેક યોનિઓમાં મારા આઠસો જન્મ થઈ ગયા છે. તે બનાતું મને અત્યારે સ્પષ્ટ સ્મરણ થયું છે.[૨૫] હું પૂર્વે કોઈ સંસારમંડળમાં વિદ્યાધરની વરાંગના હતી અને જેમ ભ્રમરી કમળમાં ફરે છે, તેમ વિદ્યાધરના લોકમાં ફરતી હતી.[૨૬] પછી હું દુષ્ટ વાસનાઓથી મલિન થઈને, કોઈ સંસારમંડળમાં મનુષ્યની સ્ત્રી થઈ હતી. તે પછી હું બીજા સંસારમંડળમાં નાગરાજની કામિની થઈ હતી.[૨૭] તે પછી હું કદંબ, કંદ, લીંબુ તથા કરંજના વનમાં રહેનારી, શ્યામ શરીરવાળી અને પાંદડાંનાં વસ્ત્રો પહેરનારી ભીલડી થઈ હતી.[૨૮] એ જન્મમાં હું વનની વાસનાને લીધે ધર્મને જાણતી નહોતી અને ઉદ્ધતપણાથી વર્તતી હતી; તેથી તે જન્મ પછી મને પાંદડાંરૂપી હાથવાળી અને પુષ્પોરૂપી નેત્રોવાળી 'ગુચ્છ' નામની લતાનો અવતાર આવ્યો હતો.[૨૯] હું તે જન્મમાં એક પવિત્ર આશ્રમલતા તરીકે અવતરી હતી. હું ત્યાં એક મુનિના સંબંધથી પવિત્ર થઈ હતી. પછી હું દાવાનળથી બળી ગઈ હતી અને ત્યાં જ રહેનારા એ મહામુનિની દીકરી થઈ હતી.[૪૦] તે પછી પુરુષપણું આપે અને સુખ આપે એવાં કર્મો પાકવાને લીધે હું સો વર્ષ સુધી સોરઠ દેશમાં મોટી સંપત્તિવાળો રાજા થઈ હતી.[૪૧] રાજાના એ અવતારમાં મેં કેટલાંએક દુષ્ટ કર્મો કર્યાં, તેથી તે પછી હું તાડીઓના વૃક્ષોવાળા જળમય દેશમાં નવ વર્ષ સુધી નોળિયણ થઈ હતી અને તે અવતારમાં મારું અંગ કોઢથી બગડી ગયું હતું.[૪૨] હે દેવી! તે પછી મેં સોરઠ દેશમાં મોહને લીધે આઠ વર્ષ સુધી ગાયનો અવતાર ભોગવ્યો હતો. તે અવતારમાં મેં દુષ્ટ, મૂર્ખ અને બાળક એવા ગોવાળોના માર ખાધા હતા અને તેમને પછવાડે દોડાવવા આદિ વિનોદ પણ કર્યા હતા.[૪૩] તે પછી વનની પૃથ્વીમાં મને પક્ષિણીનો અવતાર આવ્યો હતો, તે અવતારમાં વિનાકારણ વેર વધારનારા પારધીએ મારા ઉપર જાળ નાખી હતી. જ્ઞાની જેમ અધમ વાસનાઓને સાધનોના મોટા પરિશ્રમથી તોડી નાખે છે, તેમ મેં ઘણા પ્રયત્નથી તે જાળને તોડી નાખી હતી.[૪૪] તે પછી મને ભ્રમરીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું ભ્રમરની સાથે પુષ્પોના કેસરાઓરૂપી શય્યાઓમાં વિશ્રામ લેતી હતી અને કમળોની કળીઓની અંદર બેસીને એકાંતમાં તે કમળોના કેસરાઓને ખાતી હતી.[૪૫] તે પછી મને મનોહર નેત્રોવાળી હરિણીનો જન્મ પ્રાપ્ત થયો હતો. એ જન્મમાં મારાં મર્મસ્થળોમાં પારધીઓનાં બાણ વાગવાથી મારે ઊંચાં શિખરોવાળા વનોના રમણીય પ્રદેશોમાં ભટકવું પડ્યું હતું.[૪૬] તે પછી મને માછલીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું સમુદ્રનાં મોજાંઓથી તણાતાં તણાતાં દિશા ભૂલી ગઈ હતી અને મચ્છીમાર લોકની પાસે પહોંચી ગઈ હતી. ત્યાં માછીમાર લોકોએ મારા મોઢા ઉપર લાકડીનો ઘા કર્યો; પણ દૈવયોગે તે લાકડી પાણીમાં રહેલા એક કાચબાની પીઠના હાડકામાં વાગી અને વ્યર્થ ગઈ, આ મેં જોયું હતું. પછી મને ભીલડીનો અવતાર આવ્યો હતો. તે અવતારમાં મેં 'ચર્મણ્વતી' નામની નદીના કાંઠે મધુર સ્વરથી ગીતો ગાયાં હતાં અને

રતિક્રીડાને અંતે નાળિયેરીના રસનું મદ્ય પીધું હતું.[૪૭।૪૮] તે પછી મને સારસપક્ષિણીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં પ્રેમભરેલી ભ્રમરીની પેઠે નિશ્ચળ રહીને સત્કારસહિત મધુર સ્વર કરતાં કરતાં યથેષ્ટ સુરતો ખેલીને મેં મને આધીન થયેલા સારસને સારી રીતે તૃપ્ત કર્યો હતો.[૪૯] તે પછી અન્ય અવતારમાં હું યૌવનને લીધે ચપળ મુખવાળી અને ચપળ નેત્રવાળી જન્મી હતી. તે અવતારમાં તાડીઓ તથા તમાલોની નિકુંજોમાં મેં મદભરેલા કટાક્ષોથી ઉત્પન્ન થયેલા કામદેવના વિકારોપૂર્વક કાન્તનું અવલોકન કર્યું હતું.[૫૦] તે પછી મને સ્વર્ગમાં અપ્સરાનો અવતાર આવ્યો હતો. જેમ કમલિની પોતાનાં સુંદર અંગોથી ભ્રમરાઓને ઝટ રાજી કરે છે, તેમ મેં એ અવતારમાં સુવર્ણના રસના સમૂહની પેઠે શોભતાં મારાં અંગપંજરોથી દેવતાઓને ઝટ રાજી કર્યા હતા.[૫૧] એ અવતારમાં જ મેં મણિઓ, સુવર્ણો, માણિક્યો અને મોતીઓના સમૂહથી શોભતી પૃથ્વીવાળા મેરુ પર્વત ઉપર કલ્પવૃક્ષોનાં વનની અંદર યુવાનની સાથે રમણ કર્યું હતું.[૫૨] તે પછી મને કાચબીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું તરંગોથી વ્યાપેલા પ્રદેશોવાળી તથા ગુચ્છા અને લતાઓથી શોભતી સમુદ્રતીર ઉપરની એક વનગુફામાં લાંબા કાળ સુધી રહી હતી.[૫૩] તે પછી મને રાજહંસીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં મેં ઊંચા ઊછળતા તરંગોવાળાં તળાવોમાં મારાં પીછડાંરૂપ ચંચળ વસ્ત્રો ઉપર કમળોની ભ્રાંતિથી બેઠેલા પ્રેમભર્યા ભ્રમરોને ઝુલાવ્યા હતા.[૫૪] અને એમ રાજહંસીપણું ભોગવ્યું હતું. એક વખત શિંગળાના ઝાડનું એક પાંદડું પવનથી હાલતું હતું; તે ઉપર ઘણાં મગતરાંઓ બેસીને ઝૂલતાં હતાં. તેમાંથી એક મગતરું છૂટું પડી ગયું અને ઘણી ભીડને લીધે તે પાંદડાં ઉપર પાછું બેસી શક્યું નહિ. આ મેં તે રાજહંસીના અવતારમાં મરવાના સમયે જેયું હતું. આથી મને રાજહંસીના અવતાર પછી મગતરાનો અવતાર આવ્યો હતો અને તે અવતારમાં હું ઘણા જ કંગાળપણાથી વર્તી હતી.[૫૫] તે પછી મને નદીને કાંઠે નેતરના ઝાડનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં ઊંચા ઊછળતા તરંગોવાળી પહાડી નદીના તરંગોના અગ્રભાગોના સ્પર્શથી મારે વારંવાર આમતેમ હાલવું પડ્યું હતું.[૫૬] તે પછી મને ગંધમાદન પર્વતનાં કલ્પવૃક્ષોના સ્થાનમાં વિદ્યાધરીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં મેં વિદ્યાધરોના કેટલાએક કામાતુર કુમારોને મારા પગમાં નમાવ્યા હતા. તેમજ ત્યાં જેમ ચંદ્રની કાન્તિ ચંદ્રનાં પ્રતિબિંબોમાં આમતેમ ગોથાં ખાધા કરે છે, તેમ મેં પણ તેમના વિયોગથી આતુર થઈને, વિરહની શાંતિને અર્થે કપૂર વેરેલી સેજોમાં ઘણા કાળ સુધી ગોથાં ખાધાં કર્યાં હતાં. સંસારરૂપી લાંબી નદીની ચંચળ લહેરોથી ઊંચીનીચી એવી અનેક સ્થિતિઓને હું પામી હતી અને તેથી મારું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું હતું. આમ જેમ વાતપ્રમી જાતની હરિણી પોતાનો અટક્યા વિના વાયુના પ્રવાહને અનુસરવાનો સ્વભાવ હોવાથી ચારેબાજુ ભમ્યા કરે છે, તેમ હું પણ અનેક પ્રકારનાં હજારો દુઃખોથી ભરેલી યોનિઓમાં ભમીભટકી છું.[૫૭-૫૮]

योनिष्वनेकविधदुःखशतान्वितासु भ्रांतं मयोन्नमनसन्नमनाकुलांग्या । संसारदीर्घसरिदश्चलया लहर्या दुर्वारवातहरिणीसरणक्रमेण ॥ ५९

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'જન્માંતરવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો*

દૃશ્યનું મિથ્યાપણું અને પર્વત તથા પહાડી ગામનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

वज्रांगसाराद् ब्रह्मांडकुड्यान्निबिडमंडलात् ।
कोटियोजनसंपुटात् कथं ते निर्गतेऽचले ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ-કરોડો યોજનની જાડાઈવાળી, ઘાટી અને વજ્ર જેવી દૃઢતાવાળી બ્રહ્માંડની ભીંતમાંથી એ બે સ્ત્રીઓ શી રીતે નીકળી ગઈ હતી?[1]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-બ્રહ્માંડ હતું જ ક્યાં? તેની ભીંત હતી જ ક્યાં? તેમાં વળી વજ્રના જેવી દૃઢતા હતી જ ક્યાં? કશું હતું જ નહિ. એ બે દેવીઓ તો અંતઃપુરના આકાશમાં જ ઊભી હતી.[2] એ જ પહાડી ગામમાં અને તે જ ઘરના આકાશમાં 'વસિષ્ઠ' નામનો તે બ્રાહ્મણ રાજ્ય ભોગવતો હતો.[3] તે જ મંડપના આકાશનો જે ખૂણો શૂન્ય હતો, તેને એ બ્રાહ્મણ રાજા થઈને ચાર સમુદ્રરૂપી છેડાવાળું ભૂતળ દેખતો હતો.[4] એ આકાશમાં ભૂતળ હતું, એ ભૂતળમાં રાજધાની હતી અને તે રાજધાનીના મોટા મહેલમાં તે અરુંધતી લીલા થઈને રહેતી હતી. તે જ લીલાએ સરસ્વતીની પૂજા કરી હતી અને તેમને વશ કર્યાં હતાં. તેથી લીલા સરસ્વતીની સાથે ઘણાં આશ્ચર્યોથી મનનું આકર્ષણ કરનારા બ્રહ્માંડમાં આકાશનું ઉલ્લંઘન કરીને ગઈ હતી. તે બ્રહ્માંડ તે જ ઘરના ઉદરમાં એક વેંત જેટલા આકાશમાં હતું, એ બ્રહ્માંડમાંથી નીકળી તે બીજા બ્રહ્માંડમાં આવી અને પછી પહાડી ગામમાં પોતાના ઘરની અંદર આવી ઊભી રહી.[5-7] જેમ શય્યામાં સૂતેલો પુરુષ એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જઈને બીજી શય્યામાં સૂએ છે, તેમ લીલા પણ એક બ્રહ્માંડમાંથી નીકળી બીજા બ્રહ્માંડમાં જઈને ત્યાં પોતાના ઘરમાં આવી.[8] એ સઘળું આભાસમાત્ર હતું, વાસ્તવિક રીતે તે આકાશની પેઠે શૂન્ય જ હતું. ત્યાં બ્રહ્માંડ હતું નહિ, સંસાર હતો નહિ, ભીંત આદિ હતું નહિ અને દૂરપણું પણ હતું જ નહિ.[9] એ તો એવું વાસનામાત્રથી ઉલ્લેખવાળું ચિત્ત જ તેવા તેવા મનોહર આકારોથી સ્ફુરતું હતું. બાકી બ્રહ્માંડ ક્યાં છે અને સંસાર પણ ક્યાં છે?[10] જેમ આકાશને જ હાલવાચાલવાના યોગથી વાયુરૂપ કલ્પી લેવામાં આવે છે, તેમ આવરણરહિત અને અંતરહિત ચિદાકાશને જ તેમણે પોતાના ચિત્તથી બ્રહ્માંડરૂપ કલ્પી લીધું હતું.[11] ચિદાકાશ સર્વકાળમાં અને સર્વ દેશમાં શાંત છે તથા ઉત્પત્તિથી રહિત છે. તે પોતે જ ચૈતન્યપણાને લીધે પોતાના સ્વરૂપને વિષે જગતરૂપે ભાસે છે.[12] જે મનુષ્ય એના તત્ત્વને સમજે છે, તેને એ જગત આકાશથી પણ વધારે શૂન્ય જેવું લાગે છે; અને જે મનુષ્ય તત્ત્વને જાણતો નથી, તેને જગત વજ્ર જેવું તથા પહાડ જેવું લાગે છે. જેમ સ્વપ્નમાં ઘરની અંદર નગર અવિદ્યમાન છતાં પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં જગત અવિદ્યમાન છતાંપણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે.[13,14] જેમ નિર્જળ દેશમાં જળ મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે અને જેમ સુવર્ણમાં કંકણપણું મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં દૃશ્યપણું મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે.[15] પછી હે રામ! એ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતી એ લલિત આકારવાળી લલનાઓ સુમનોહર ડગો ભરતી ભરતી ઘરમાંથી બહાર નીકળી.[16] ગામના લોકોથી અદૃશ્ય રહીને તે બન્ને મોઢા આગળના પર્વતને જોવા લાગી. તે પર્વત ગગનની શુકાને ચમતો હતો।

*આ અઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં દૃશ્યપ્રપંચનું મિથ્યાપણું હોવાથી ચિદાકાશનું સત્યપણું કહેવાશે; અને તે પછી પર્વતનું તથા પહાડી ગામનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

અને જાણે સૂર્યના મંડળને અડતો હતો.[17] એ પર્વતમાં અનેક વર્ણોવાળાં સઘળાં વિચિત્ર વનો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યાં હતાં અને ત્યાં અનેક ઝરણાંઓના નાદની સાથે વનનાં પક્ષીઓ શબ્દ કરી રહ્યાં હતાં.[18] વિચિત્ર મંજરીઓના સમૂહો વડે ત્યાં તો વાદળાંઓનું મંડળ પિંગળવર્ણું લાગતું હતું. તે વાદળાં બહુ સુંદર દેખાતાં હતાં અને ત્યાં સ્વચ્છ ગુચ્છની લતાઓના અગ્રભાગો આગળ સારસ પક્ષીઓ વિશ્રામ લેતાં હતાં.[19] નેતરનાં વૃક્ષોના પ્રબળ વિસ્તારથી ત્યાં સઘળી નદીઓના કિનારાઓ ઢંકાઈ ગયા હતા અને પવન શિલાઓના ખાડાઓમાં ઊગવાને લીધે વૃક્ષોને નહિ પહોંચી શકેલી લતાઓને કંપાયમાન કરતો હતો.[20] જાણે આકાશરૂપી ભંડારની ભીંતો હોય એવાં વાદળાં ત્યાં અગ્રભાગમાં પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં. શિખરો ઉપરથી પડતા નદીઓના લાંબા પ્રવાહો, ત્યાં મોતીની માળાઓની પેઠે શોભતા હતા.[21] વૃક્ષોનાં અનેક વનોને કંપાવનારો વાયુ નદીઓના કિનારાઓને ઘેરી લેતો હતો અને ત્યાં અનેક વનોથી ભરપૂર થયેલા પ્રાંતભાગોની છાયાઓથી નિરંતર શીતળતા રહેતી હતી.[22] પછી એ બે લલનાઓએ પર્વતમાં રહેલું તે સઘળું પહાડી ગામ જોયું. તે ગામ જાણે આકાશમાંથી પડેલો સ્વર્ગનો કટકો હોય એવું શોભતું હતું.[23] એ ગામમાં પાણીની અનેક પરનાળો ગાજી રહી હતી, તેનાં ઘરો આગળનાં તળાવો જળથી ભરપૂર હતાં અને પોતાને રમવાના જળવાળા ખાડાઓમાં પક્ષીઓ કિલકિલાટ કરતાં હતાં. સઘળી કુંજો ચાલ્યાં જતાં ગાયોનાં ધણોના હુંકારોથી ગાજી રહી હતી. કુંજોમાં ગુચ્છોના સમૂહોવાળાં વૃક્ષો ઊગ્યાં હતાં અને સઘળાં ઘાટાં લીલા ઘાસવાળાં વનો છાયાથી હરિયાળાં હતાં.[25] વૃક્ષોની ઘટાને લીધે વનોની અંદર સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રવેશ માંડમાંડ થતો હતો, છીપરોથી અને ઝાકળથી ધૂસરપણું લાગતું હતું અને વૃક્ષોની શિખાઓમાં લાંબા મંજરીઓના સમૂહો જટાઓની પેઠે લટકતા હતા.[26] શિલાઓનાં છિદ્રોમાં ધોધનાં પાણી પછડાવાથી મોતી જેવાં બિંદુઓ ઊડતાં હતાં અને તેથી એ જલધોધો, મંદરાચળથી વલોવાતા ક્ષીરસાગરના જળનું સ્મરણ આપતા હતા.[27] ફળોના અને પુષ્પોના મોટા ભારથી નમી રહેલાં આંગણાનાં વૃક્ષો જાણે પુષ્પો આદિ પૂજાની સામગ્રી લાવીને ઘરનાં સેવક લોકો પાસે પાસે ઊભાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. ઊછળતા તરંગોને લીધે ઘોંઘાટ કરાવતા પવનો રસભરેલાં વૃક્ષોને કંપાવી રહ્યા હતા અને તે વૃક્ષો પુષ્પોની વૃષ્ટિઓથી તે તે પ્રદેશોને ઘેરી દેતાં હતાં [28,29] ત્યાં, મનુષ્ય આદિનો કોઈ ભય નહોતો, છતાં પણ સતત રીતે શિલાઓના સમૂહો ઉપરથી પડતાં જળનાં ટીપાંઓના શબ્દોથી પક્ષીઓ ભય પામતાં હતાં અને છાનાંછાનાં ધીમાધીમા શબ્દ કરતાં હતાં.[30] ઊછળતા તરંગોના સપાટાઓથી થાકી રહેલા અને જળબિંદુઓનો સ્વાદ લેવામાં આકુળ થયેલા હંસો, જાણે નદીમાં નક્ષત્રો ફરતા હોય એવા લાગતા હતા.[31] જેમને શિરામણ પચી ગયું હતું એવાં બાળકો, ઊંચી તાડીઓમાં બેઠેલા કાગડા તથા મીંદડાં આદિને જોઈ 'રખેને તેઓ ઝડપ મારશે' એવી શંકાને લીધે પોતાના આમીક્ષા (ઊના દૂધમાં દહીં નાખીને તૈયાર કરવામાં આવતું એક ભોજન)ને સંતાડી રાખતા હતા.[32] ગામનાં બાળકોએ પુષ્પોના ટોપ અને પુષ્પોનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. ખજૂરી, લીમડા અને લીંબુઓનાં વનની સમીપમાં શીતળતા જામી રહી હતી. અતસી જાતના ઝાડના રેસાઓનાં લૂગડાં વણીને પહેરનારી અને ભૂખથી દૂબળી થયેલી એવી ગામની હલકી વરણની સ્ત્રીઓ કાનમાં વૃક્ષોની મંજરીઓને ખોસીને ગલીઓમાં આમતેમ ફર્યાં કરતી હતી.[33,34] નદીના તરંગોના પરસ્પર અથડાવાના શબ્દથી લોકોને વાતો સાંભ-

જોવાનું પણ વસમું પડતું હતું. અનઆવડતને લીધે કામથી ડર્યા રહેતા કેટલાએક આળસુ લોકો એકાંતસ્થળોમાં બેસવા ઇચ્છતા હતા. જેમનાં મોઢાં, હાથ અને ખભા દહીંથી ખરડાયેલાં હતાં; જેમણે ગળામાં પુષ્પોની ઘાટી લતાઓને પહેરી હતી; જેઓ નાગાં હતાં અને જેઓ છાણથી ખરડાયેલાં હતાં એવાં બાળકો ત્યાં ચૌટાઓમાં ક્રીડ કરીને રમતાં હતાં.[૩૫-૩૬] નદીના કિનારાઓ-પર લીલા ખડવાળી પૃથ્વીમાં ઊગેલી લતાઓને ઝૂલે ઝુલાવતા તરંગોએ, ત્યાં પાણીને આડે માર્ગે વહેવરાવ્યાં હતાં અને તેમની રેખાઓ રેતીના ભાગોમાં ઊઠી રહી હતી.[૩૭] દહીંના અને દૂધના ઘાટા સુગંધથી મત્ત થયેલી માખીઓ તે પદાર્થો ઉપરથી માંડ માંડ ઊડતી હતી. માબાપને અધીન અને પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે ખાવા લેવાનો કજિયો કરતાં બાળકો આંસુ ભેરી રોઈરોઈને થાકી જતાં હતાં.[૩૮] છાણથી ખરડાયેલી ચૂડીઓ-વાળી કેટલીએક સ્ત્રીઓ, બીજી તેવી સ્ત્રીઓની સાથે વઢવાડ કરતી હતી. વઢવાડથી ત્રાસ પામેલી અને પોતાના છૂટી ગયેલા ચોટલાને સંભાળવામાં વ્યગ્ર થયેલી તે સ્ત્રીઓને જોઈને ગામના લોકો હસતા હતા.[૩૯] અન્નાદિકને લેવા સારુ પર્વત-નાં શિખરો ઉપરથી ઊડીને આવતા કાગડાઓને સારા માણસો, પુષ્પોથી કે પાંદડાંઓથી બિવડા-વીને દૂર કરતાં હતાં, ઘરોનાં દ્વારોમાં અને ગલી-ઓની છીંડીઓમાં ચોરાદિ લોકો પેસે નહિ એ-ટલા માટે તીક્ષ્ણ કાંટાવાળા હાથલા પાથરી રાખ-વામાં આવ્યા હતા.[૪૦] ઘરોનાં પડખાંઓની ખાડોમાં ઊગેલી કુંજો પ્રફુલ્લિત થઈ હતી અને તેમાંથી ઘૂંટી સુધી પગ ખૂંચી જાય એટલાં ફૂલો આંગણામાં નિત્ય પડતાં હતાં.[૪૧] આસપાસનાં જંગલોમાં ચમરીઓ અને મૃગોના સમૂહો ખડ ચરતા હતા અને ચણોઠીઓની નિકુંજોમાં ઊગે-લાં લીલાં ખડોમાં મૃગોનાં બચ્ચાંઓ સૂઈ રહ્યાં હતાં.[૪૨] અત્યંત ઊંઘી ગયેલાં વાછરડાં પોતાનો એક કાન હલાવીને માખીઓને ઉડાડતાં હતાં; દહીંથી ખરડાયેલા ગોવાળોનાં ગલોફાંઓ ઉપર માખીઓ બેસ્યા કરતી હતી. સઘળાં ઘરોમાં મધપૂડાઓમાંથી માખીઓને દૂર કરીને મધનો સંચય કરવામાં આવતો હતો. પ્રફુલ્લિત આસો-પાલવોના ઉપવનોમાં લાખથી રંગેલાં કાષ્ઠોનાં વિહારગૃહો શોભી રહ્યાં હતાં.[૪૩-૪૪] બિંદુઓને વરસાવતા પવનથી નિરંતર ભીનાં રહેવાથી સઘળાં વૃક્ષો પ્રફુલ્લિત સ્થિતિમાં જ દેખાતાં હતાં. ઘરો ઉપરનાં સઘળાં છાજનાં ખડો ઉપર કદંબની કળીઓ પડી હતી, તેથી જાણે તે ખડો તે કળી-ઓમાં પરોવાઈ ગયાં હોય, એમ લાગતું હતું.[૪૫] આડી આવતી લતાઓને કાપી નાખવાને લીધે અત્યંત પ્રફુલ્લિત થયેલા કેવડાઓના સમૂહથી ચારે બાજુ ધવલતા વ્યાપી રહી હતી. પોતાનામાં પાણી વહ્યાં જતાં હતાં તેથી ત્યાં પરનાળોનો ગુરગુર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.[૪૬] મહેલોમાં પેસી ગયેલાં વાદળાં ગોખરૂપી ગુફાઓમાંથી પાછાં નીકળતાં હતાં. જળપૂર્ણ તળાવોમાં ઊગેલાં કમળો પૂનમના ચંદ્રોની પેઠે શોભતાં હતાં.[૪૭] લીલાં ખડવાળી નિર્મળ ભૂમિઓ વૃક્ષોની ઘાટી છાયાથી શીતળ રહેતી હતી. લીલાં ખડની ટોચ ઉપર લાગેલાં પાણીનાં ટીપાં-ઓમાં રાત્રે તારાઓનાં પ્રતિબિંબ પડતાં હતાં. નિરંતર પડતાં પુષ્પોના શીતળ મકરંદની વૃષ્ટિ-થી સઘળાં ઘરો ઊજળાં જ રહેતાં હતાં. વૃક્ષોમાં, વિચિત્ર મંજરીઓની, પુષ્પોની, પલ્લવોની અને ઉત્તમ ફળોની ઘણી સંપત્તિ હતી.[૪૮-૪૯] કેટલી-એક સુવાસિની સ્ત્રીઓ ઘરની દેવડીની અંદર આવેલાં વાદળાંઓમાં સૂઈ રહી હતી. ઘરો ઉપર બેસતાં વાદળાંઓની વીજળીઓથી ઘરોની અંદર દીવાઓ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નહોતી.[૫૦] ગુફાઓમાંથી નીકળતા પવનના 'ભુંભું' શબ્દ-થી મંડપોમાં મોટો ધુમકાર મચી રહ્યો હતો. ચકોર અને હારીત વગેરે પક્ષીઓ તેમજ હરિ-

ણી વગેરે પશુઓના ચલનથી મંદિરો અત્યંત રમણીય થઈ રહ્યાં હતાં.[૫૧] પ્રફુલ્લિત થયેલાં પુષ્પોમાંથી નીકળતા ઘાટા સુગંધથી સંયુક્ત થયેલા અને મંદ મંદ રીતે આવવા લાગેલા પવનોને લીધે ઘર આગળનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં હાલતાં હતા.[૫૨] કેટલીએક લલનાઓ લાવાં અને મેનાદિ પક્ષીઓને બોલવાનું શીખવવામાં લાગી ગઈ હતી. ત્યાં ચક્રવાક, કોયલ અને કાળી ડોકવાળા કાગડાઓનો કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો હતો.[૫૩] શાલ, તાડ, તમાલ અને કમળોનાં નીલ ફળોની પંક્તિઓ ચારે બાજુ જોવામાં આવતી હતી. લતાઓએ કંકણની જેમ સારી રીતે વીંટાઈને વૃક્ષોને શોભાવ્યાં હતાં.[૫૪] એ પર્વતનાં સ્થાનકો ચપળ પલ્લવોવાળી લતાઓથી ઘેરાયેલાં હતાં અને પ્રફુલ્લિત થયેલાં કદલ (કેળના પોટા) અને શિલીંધ્ર (બિલાડીના ટોપ) આદિ પુષ્પોથી મહેંક મહેંક થતા હતાં; તેમાં તાડીઓનાં અને તમાલોનાં ડોલી રહેલાં પાંદડાંવાળા મંડપો હતા અને બગીચાઓનાં પ્રફુલ્લિત પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી તે સ્થાનકો શીતળતાવાળાં હતાં.[૫૫] તેઓમાં રહેલાં ગાયોનાં ધણો પાણીમાંથી ઊતરતાં આકુળ થઈને 'હંભા, હંભા' શબ્દ કરતાં હતાં. નીલતાવાળાં ધાન્યોની અને પુષ્પોનાં સ્થળોની ત્યાં ભારે શોભા જામી રહી હતી. નદીઓના વેગ કિનારાઓ ઉપર ઊગેલાં વૃક્ષોના સમૂહથી ઢંકાઈ ગયા હતા અને ઘાટી રીતે પ્રફુલ્લિત થયેલી લતાઓનાં અગ્રો ચંદરવા જેવાં થઈ રહ્યાં હતાં.[૫૬] ઉપવનોમાં ડોલરોના મકરંદનો સુગંધ ફેલાઈ રહ્યો હતો અને સુગંધથી મદાંધ થયેલા ભ્રમરોએ કમળોને ઢાંકી દીધાં હતાં. કમળોની પંક્તિના પરાગથી આકાશનો ભાગ રાતો થઈ રહ્યો હતો. આમ એ સ્થાનકોએ પોતાની શોભાથી ઇન્દ્રનાં સ્થાનકોની શોભાને પણ હઠાવી દીધી હતી.[૫૭] વેગથી ચાલતી પહાડની નદીઓની ધુધવાટી સંભળાતી હતી. ડોલર જેવાં ધોળાં વાદળાંની કાંતિથી ચોમેર ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું હતું. મહેલો ઉપર લતાઓના મંડપો પ્રફુલ્લિતપણાથી શોભી રહ્યા હતા. વિનોદમાં લાગેલાં કોયલ પક્ષીઓ મધુર ધ્વનિ કરતાં હતાં.[૫૮] યુવાન પુરુષો પ્રફુલ્લિત પુષ્પોની પાંખડીઓની શય્યાઓમાં સૂતા હતા. વિલાસિની સ્ત્રીઓએ પોતાના પગ સુધીની માળાઓ પહેરી હતી સર્વ સ્થળોમાં સુંદર નવીન અંકુરોની શોભા થઈ રહી હતી. શોભી રહેલી ઉત્તમ લતાઓના ઘેરાવાને લીધે યાચક લોકો અંદર જવામાં વ્યાકુળ થતા હતા.[૫૯] ઉત્પન્ન થયેલી કોમળ લતાએ અને કમળો ચારેબાજુ ગીચ છવાયાં હતાં. ઘરે વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રોથી વીંટાઈ રહ્યાં હતાં. લીલ ખડની ભૂમિઓમાં ઝાકળનાં ટીપાંઓરૂપી મોતીના હારો આનંદ આપતા હતા. મહેલ ઉપર બેઠેલાં વાદળાંઓની વીજળીઓથી સ્ત્રીઓ ગભરાતી હતી.[૬૦] ચારે બાજુ નીલકમળોનો સુગંધ ફેલાઈ રહ્યો હતો. લીલાં ખડ ખાવાને સજ્જ થયેલી ગાયો, હુંકાર શબ્દોથી મનનું આકર્ષણ કરતી હતી. ઘરોનાં આંગણાંઓમાં વિશ્વાસ પામેલાં હરિણોનાં બચ્ચાં ફરતાં હતાં. ઝરણાંઓનાં ઘાટાં બિંદુઓ પડવાથી મેઘની ભ્રાંતિને લીધે મોર ભારે નાચ કરતા હતા.[૬૧] સુગંધથી મત્ત થયેલા પવનથી સઘળો ખેદ દૂર થઈ જતો હતો. શિખરો ઉપર 'જ્યોતિર્લતા' નામની ઔષધિઓ દીવાઓની પેઠે પ્રકાશતી હતી, તેથી લોકો દીવાઓને ભૂલી જતા હતા. પક્ષીઓના અનેક માળાઓમાં પક્ષીઓ કોલાહલ મચાવી રહ્યાં હતાં. ચારેબાજુ ઝરણાંઓના કોલાહલથી માણસોની પરસ્પરની વાતો બરાબર રીતે સંભળાતી ન હતી અને મોતીના સમૂહ જેવાં ઝરણાંઓનાં ટીપાં પડવાથી સઘળાં વૃક્ષો, લતાઓ, ખડો અને પલ્લવો શીતળ થઈ ગયાં હતાં. નિરંતર ઊઘડેલાં પુષ્પોથી પ્રકાશી રહેલાં એ ગિરિમંદિરોની અવર્ણનીય શોભાને કોણ વર્ણવી

શું એમ છે ![૧૨,૧૩]

मुक्ताफलप्रकरसुंदरबिंदुपातश्रीवारिलद्रुमलतातृणपल्लवानाम् । लक्ष्मीमनस्तमितपुष्पविकासमात्रां शक्नोति कः कलयितुं गिरिमंदिराणाम् ॥ ६३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'ગિરિગ્રામવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

सर्ग २९ मो

લીલાને પૂર્વચરિત્રોનું સ્મરણ અને પુનઃ આકાશગમન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

तत्र ते पेवतुर्देव्यौ ग्रामेंतःशीतलात्मनि । भोगमोक्षश्रियौ शांते पुंसीव चिदितात्मनि ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જેમ શાંતિ આદિ સાધનોથી સંપન્ન અને આત્માને જાણનારા પુરુષને વિશે ભોગની લક્ષ્મી તથા મોક્ષની લક્ષ્મી એ બન્ને વિચરે, તેમ અંદર શીતળતાથી ભરેલા તે પહાડી ગામને વિશે એ બે દેવીઓ વિચરવા લાગી.[૧] એટલા કાળ સુધી અભ્યાસ રહેવાને લીધે લીલાનો દેહ શુદ્ધજ્ઞાનમય થઈ ગયો અને તેને તે ગામમાં ત્રણે કાળનું નિર્મળ સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું.[૨] એ સ્મરણ પ્રાપ્ત થવાથી એને પ્રયત્ન વિના જ પૂર્વનાં જન્મમરણ ઇત્યાદિ સઘળી સંસારની ગતિઓનું ભાન થયું.[૩]

લીલા બોલીઃ–હે દેવી! તમારી કૃપાથી આ દેશનું દર્શન થતાં મને પૂર્વજન્મની સઘળી ક્રિયાઓનું અને તે પહેલાંના જન્મોની ક્રિયાઓનું પણ સંપૂર્ણ સ્મરણ થયું છે.[૪] પૂર્વજન્મમાં અહીં હું વૃદ્ધ, કૃશ અને ઉજ્જવલ એવી એક બ્રાહ્મણી હતી. મારા શરીરની સર્વ નસો ઉપર ઊપસી આવી હતી. ત્યાં સૂકા દર્ભોની અણીઓ વાગવાથી મારા હાથપગ ખરસટ થઈ ગયાં હતાં.[૫] હું પતિના કુળની સ્થિતિ સાચવનારી પત્ની હતી. હું દૂધ દોહવામાં અને દહીં-છાશ વલોવવામાં અત્યંત કાળજી રાખતી હતી. મને અનેક પુત્રો થયા હતા અને હું અતિથિઓને પ્રસન્ન કરતી હતી.[૬] હું દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની તથા મહાત્માઓની સેવા કરતી હતી અને દહીં તથા ઘી આદિ ગોરસોથી અંગે ખરડાયેલી રહેતી હતી. હું તવા, તપેલાં તથા કળશાદિ વાસણોને તથા ઘરનાં બીજાં સાધનોને માંજ્યા કર્યા કરતી હતી.[૭] હાથના કાંડામાં પહેરી રાખેલી મારી એકની એક કાચની બંગડી રાંધેલાં અન્નોની ઝીણી ઝીણી કણીઓથી ખરડાયેલી જ રહેતી હતી. હું જમાઈઓ, દીકરીઓ, જેઠ, દિયેર તથા સાસુ–સસરાનું સન્માન કર્યા કરતી હતી.[૮] વહુઓને તથા દાસીઓ આદિને હું 'તમે આ કામમાં બહુવાર લગાડી, તમે કેમ મોડું કર્યું'!' એવા ઠપકા આપ્યા કરતી હતી અને કામકાજમાં નિરંતર વ્યગ્ર રહેતી હતી. જીવતાં સુધી ઘરની ચાકરી કરવામાં જ મારાં રાત્રિ–દિવસ ગયાં હતાં.[૯] 'હું કોણ છું અને આ સંસારમાં શું છે?' એવો વિચાર મને સ્વપ્નમાં પણ આવતો ન હતો. વેદિયા ઢોર જેવા અને અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા મારા પતિ પણ મારી પેઠે જ કામકાજમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા હતા.[૧૦] મારું મન સમિધ, શાક, છાણ અને બળતણનો સંચય કરવામાં બહુ કાળજીથી લાગી રહેતું હતું. હું મારા દેખાઈ રહેલી નસોવાળા દૂબળા શરીરને ચોળાયેલા ધાબળાથીજ વીંટી રાખતી હતી.[૧૧] વાછરડીના કાનના મૂળમાં પડેલી ઈતડીઓ તથા જિંગોડાંઓને કાઢવામાં હું તત્પર રહેતી હતી અને ઘરના વાડામાં કરેલાં શાકના

* આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં લીલાને પૂર્વચરિત્રોનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થવાની અને પાછું અનેક લોકોથી શોભતા આકાશમા લીલાએ તથા સરસ્વતીએ ગમન કર્યાની કથા કહેવાશે

ક્યારાઓને પાણી પાવા સારુ હું ઘરનાં માણસો પાસેથી પાણી ભરેલા ઘડા જલદી માગ્યા કરતી હતી.[૧૨] જળાશયોના કિનારાઓમાં ઊગેલાં લીલાં ખડોને હું પોતાના હાથથી લાવીને વાછરડીને તૃપ્ત કરતી હતી. વારંવાર હું ઘરનાં બારણાંઓ આગળ છાણ–માટીથી લીપતી હતી અને તેમાં ગુલાલ આદિ રંગની વેલોની રચના કરતી હતી.[૧૩] ઘરનાં માણસોને નીતિ શીખવવાને સારુ હું જરા નરમાશથી વઢ્યા કરતી હતી. જેમ સમુદ્રની ભરતી મર્યાદાને છોડતી નથી, તેમ હું મારી મર્યાદાના નિયમને કદી છોડતી ન હતી.[૧૪] મારું શરીર જીરણ પાંદડાં જેવું થઈ ગયું હતું. માથું હાલવાને લીધે જાણે હું હિંડોળે બેસીને ઝૂલતી હોઉં એવી લાગતી હતી. મારો બીજો કાન બહેરો થઈ ગયો હતો, એટલે એક કાને જ હું કામ ચલાવતી હતી. હું હાથમાં લાકડી ઝાલીને ફરતી હતી અને મારી જીવનવૃત્તિ જાણે ધોકથી મારવા જેવી જરાવસ્થાથી બીતી હોય તેમ શિથિલ થઈ ગઈ હતી.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! સરસ્વતીની સાથે પહાડી ગામમાં ફરતાં ફરતાં લીલા એ પ્રમાણે વાતો કરવા લાગી અને વિસ્મય પામીને સરસ્વતીને નીચે પ્રમાણે તે તે સ્થળો અને માણસો આદિ બતાવવા લાગી.[૧૫–૧૬]

લીલા બોલીઃ–હે દેવી! આ મારી પાટલ વૃક્ષોના સમૂહથી શોભી રહેલી ફૂલવાડી છે. પ્રફુલ્લિત થયેલા લતાના મંડપોવાળી આ મારી આસોપાલવની વાડી છે. આ મારો પાણીનો હોજ છે. એના કિનારા પરનાં ઝાડોમાં વાછરડાંઓને થોડીક ગાંઠ દઈને હું બાંધી રાખતી હતી. મારી 'કર્ણિકા' નામની વાછરડી છે, અને એણે મારા વિયોગને લીધે ખાવાનું પણ છોડી દીધું છે. દુઃખને લીધે કામ કરવામાં અશક્ત થયેલી અને ધૂળથી ખરડાઈ રહેલી આ બિચારી મારી પાણી ભરનારી છે. આંસુથી ભીંજાયેલાં નેત્રવાળી આ પાણી ભરનારી આજ આઠ દિવસ થયાં રોયા કરે છે.[૧૭–૧૯] હે દેવી! હું અહીં જમતી હતી, અહીં વસતી હતી, અહીં બેસતી હતી, અહીં સૂતી હતી, અહીં પીતી હતી, અહીં દાન આપતી હતી અને અહીં ફળાદિને લાવીને એકઠાં કરતી હતી.[૨૦] આ જ્યેષ્ઠશર્મા નામનો મારો દીકરો ઘરમાં રોયા કરે છે. આ મારી દૂઝણી ગાય જંગલમાં લીલાં ખડ ચરે છે.[૨૧] મેં હોળીમાં બાળવાને માટે શરીરની પેઠે પાંચ છિદ્રોવાળું અને લૂખી–ખારી માટીથી ઉપરના ભાગમાં લીંપેલું છાણાનું આ જ મોઢવું કરી રાખ્યું છે, તે તમે જુઓ.[૨૨] જાણે મેં જ વાવીને ઉછેરેલી હોય એવી કડવી તૂંબડીના વેલાઓથી ઘેરાયેલું અને જાણે નસોથી ઘેરાયેલું મારું જ બીજું શરીર હોય એવું, આ મારું રસોડું છે, તે તમે જુઓ.[૨૩] જેમણે બાજુબંધને ઠેકાણે રુદ્રાક્ષની માળાઓ બાંધી છે, જેઓ પૃથ્વીમાં પ્રત્યક્ષ બંધનરૂપ છે અને જેમની આંખો રોઈ રોઈને રાતી થઈ ગઈ છે, તે આ મારા બંધુઓ અગ્નિને અને બળતણને લાવે છે, તે તમે જુઓ. આ નદીના તરંગો શિલાભર્યા અને જળથી ભરપૂર પ્રદેશમાં ગુચ્છોની પેઠે પછડાયા કરે છે અને કિનારાની લતાઓનાં પાંદડાંઓને તેમનો આકાર પણ ન દેખાય એ રીતે પોતાનામાં ડુબાવી દે છે. તે આસપાસની લીલાં ખડવાળી ભૂમિઓમાં ઊગેલી ઉત્તમ લતાઓને છાંટાઓથી ભરી દે છે અને શિલાઓરૂપી પાટિયાં પછડાવાને લીધે ફીણવાળાં તથા કમળના સુગંધવાળાં બિંદુઓને ઉછાળ્યા કરે છે.[૨૪–૨૬] તે ઊછળી ઊછળીને મધ્યાહ્ન કાળનાં સૂર્યનાં કિરણોને પણ ઝાકળ જેવાં કરી દે છે. જુઓ, આ નદીના કિનારાનાં વૃક્ષો પ્રફુલ્લિત પુષ્પોમાં ફરનારા ભ્રમરાઓના નાદથી જાણે પોતે જ કોઈ ઉત્કંઠાથી શબ્દ કરતાં હોય એવાં લાગે છે.[૨૭] જુઓ, પાસે ઊગેલા ખાખરાઓનાં પ્રફુલ્લિત થયેલાં કેસૂડાંઓની કાન્તિની

ાંખી પડવાથી તે જાણે પરવાળાં હોય એવાં ાગે છે અને નિરંતર પુષ્પોના સમૂહનો ઉલ્લાસ ર્યા કરે છે. હવે આ જુઓ મારા ઘરનો માંડવો. ે ગામની નદીથી વીંટાયેલો છે. એ નદી ભારે ોલાહલ કરનારી છે, પાણીની ચકરીઓથી મત્ત ાયેલી છે અને તેમાં તણાઈ આવતાં અનેક ળોને લેવા સારુ ગામનાં બાળકો કૂદ્યા કરે છે. ળના ઊછળતા તરંગો પછડાવાથી એ ગૃહ-ંડપની શિલાઓ નિત્ય ધોવાયા કરે છે. ઘાટાં ાંદડાંવાળાં વૃક્ષોની ઘેરી છાયાથી એ મંડપ નેરંતર શીતળ રહે છે અને પ્રફુલ્લિત થયે-ી લતાઓ વીંટાવાથી તે સુંદર લાગે છે. ે મંડપના ગોખો પડતાં ફળોથી, પુષ્પોથી મને ગુચ્છોથી ઢંકાયેલા રહે છે.[૨૯–૩૧] આ ંડપમાં મારો પતિ જીવરૂપે ક્રિયાઓથી રહિત ત્તાં પણ ચાર સમુદ્રરૂપી કટિમેખલાવાળી ૃથ્વીનો અધિપતિ થઇને રહ્યો છે.[૩૨] હા! મારા ાનમાં સ્મરણ છે કે, એ મારા પતિએ 'હું તર-ત જ રાજા થાઉં તો ઠીક' એવી પ્રબળ વેગથી ચ્છા કરી હતી.[૩૩] હે પરમેશ્વરી! એ ઇચ્છાના ાબળ વેગને લીધે એ મારા પતિને આઠ દિવસ-ાં જ લાંબા કાળની પ્રતીતિ આપનારું સમૃદ્ધિ-ાળું રાજ્ય મળ્યું છે.[૩૪] આ ઘરના આકાશમાં ' મારો પતિ રાજા થઈને રહ્યો છે, પરંતુ જેમ ાકાશમાં રહેલો વાયુ દેખાતો નથી અને વાયુ-ાં રહેલો સુગંધ દેખાતો નથી, તેમ એ પ્રત્યક્ષ ખાતો નથી.[૩૫] અહીં આ આકાશમાં જ અંગૂઠા ટલા દૂર પ્રદેશમાં મારા એ પતિનું રાજનગર ાવું જોઇએ. તે નગર લૌકિકદૃષ્ટિથી કરોડો યોજ-ને છેટે ધારવામાં આવે છે.[૩૬] હે ઈશ્વરી! ાપણે બન્ને જ આકાશમાં છીએ, તે જ આકા-માં મારા એ પતિનો હજારો પર્વતોવાળો વિ-ીર્ણ રાજ્યપ્રદેશ છે પણ તે જોવામાં આવતો થી; એ કોઈ મહામાયાનો પ્રભાવ છે.[૩૭] હે ી! હવે મને મારા પતિના નગરમાં જવાની ઇચ્છા થઈ છે; માટે ચાલો ત્યાં જઈએ. ઉદ્યોગી માણસોને શું દૂર હોય?[૩૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! લીલાએ આ પ્રમાણે કહ્યું અને સરસ્વતીને પ્રણામ કરીને તે તુરત મંડપમાં દાખલ થઈ. ત્યાંથી તે સરસ્વ-તીની સાથે તે પક્ષિણીની પેઠે તલવાર જેવા શ્યામવર્ણવાળા આકાશમાં ઊડી. તે આકાશ તોડી પાડેલા આંજણના ઢગલા જેવું લાગતું હતું. એક આકારવાળા નિશ્ચળ સમુદ્રના જેવું સુંદર હતું, નારાયણના શરીર જેવું હતું અને ભ્રમરાની પીઠના જેવી નિર્મળ કાન્તિવાળું હતું.[૩૯,૪૦] મેઘ-ના માર્ગને, વાયુના સ્કંધોના પ્રદેશને, સૂર્યના માર્ગને, ચંદ્રના માર્ગને, ધ્રુવના લોકને, સાધ્ય દેવ-તાઓના માર્ગને, સિદ્ધોના માર્ગને, સ્વર્ગલોકને બ્રહ્મલોકને, વૈકુંઠલોકને, જગતનાં માતપિતારૂપ શિવપાર્વતીના લોકને, શિવના સદેહ ભક્તોના લોકોને તથા દેહરહિત થઈને, રહેનારા ભક્તોના લોકોને પણ મૂકી દઈને, એ બે સ્ત્રીઓ દૂર કરતાં પણ ઘણે દૂર ગઈ. બહુ દૂર જઈને લીલા પોતાના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપને કાંઈક ભૂલી ગઈ અને તે પાછું વાળીને ઉલ્લંઘન કરાયેલા આકાશપ્રદેશને જોવા લાગી, તો તેને નીચે ચંદ્ર, સૂર્ય કે તારાદિ કાંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. ત્યાં તો કેવળ નિશ્ચળ, ગંભીર, દિશાઓનાં છિદ્રોને પૂરી દેનારું, પ્રલયકાળના સમુદ્રના ગર્ભ જેવું અને શિલાના ગર્ભ જેવું ઘાઢું અંધારું જ હતું.[૪૧–૪૬]

લીલા બોલીઃ–હે દેવી! આપણી નીચે સૂર્યાદિનું તેજ હતું, તે ક્યાં ગયું? અહીં શિલા-ના ગર્ભ જેવું દઢ અને મુઠીમાં પકડી શકાય એવું આ જાડું અંધારું ક્યાંથી આવ્યું? તે તમે મને કહો.[૪૭]

દેવી બોલ્યાંઃ–હે પુત્રી! તું આ આકાશ-ના આ દૂર દૂરના પ્રદેશમાં આવી છે, એટલે અહીં સૂર્યાદિનાં તેજ દેખાય જ નહિ.[૪૮] જેમ બહુ ઊંડી અંધારી ખાડમાં નીચે રહેલું પતં-

ગિયુ, ઉપર દૂર ઊભેલા મનુષ્યના જોવામાં આવતું નથી, તેમ નીચે રહેલો તે સૂર્ય અહીંથી આપણા જોવામાં આવતો નથી.[૪૯]

લીલા બોલીઃ—અહોહો ! આપણે આ દૂરાતિદૂર પ્રદેશમાં આવ્યાં છીએ, એટલે નીચે રહેલો તે સૂર્ય પરમાણુની પેઠે જરા પણ દેખાતો નથી.[૫૦] હે મા ! હવે પછીનો માર્ગ કેટલો છે, કેવો છે અને ત્યાં શી રીતે પહોંચાશે ? હે દેવી ! તે તમે મને કહો.[૫૧]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ— આ પ્રદેશ પછી આગળ જતાં બ્રહ્માંડનું ઉપલુ પડ તારા જોવામાં આવશે. તે પડની રજની કણીઓમાંથી સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરે ઉત્પન્ન થયા છે.[૫૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! આવી રીતે જેમ બે ભ્રમરીઓ પર્વતની ઘાટા મંડળવાળી ભીંતને પ્રાપ્ત થાય, તેમ પરસ્પર વાતો કરતી એ બે સ્ત્રીઓ બ્રહ્માંડના ઉપલા પડને પ્રાપ્ત થઈ.[૫૩] જેમ પોલાણમાંથી અનાયાસે નીકળી જવાય છે, તેમ એ બે સ્ત્રીઓ તે બ્રહ્માંડના પડમાંથી અનાયાસે બહાર નીકળી ગઈ. જે વસ્તુમાં સાચાપણું સમજાયુ હોય છે, તે વસ્તુ વજ્ર કરતાં પણ અધિક દૃઢ થઈ પડે છે, પણ જે વસ્તુ મિથ્યા સમજાઇને ભાવિત થઈ હોય છે, તે વસ્તુ કાંઈ પણ દૃઢ લાગતી નથી.[૫૪] હવે આવરણરહિત વિજ્ઞાનને પામેલી લીલાએ તે પછી બ્રહ્માંડના પારમાં અત્યંત પ્રકાશતાં અને ચારેબાજુ ફરતાં વ્યાપેલાં જળ આદિ આવરણો દીઠાં ત્યાં બ્રહ્માંડથી દશગણું પાણી હતું અને તે અખોડના ફળની છાલની પેઠે બ્રહ્માંડને ફરતું વીંટાઈને રહેલુ હતું.[૫૬] પાણી પછી તેથી દશગણુ અગ્નિનું આવરણ હતું અને એ અગ્નિ પછી તેથી દશગણું વાયુનું આવરણ હતું. વાયુ પછી તેથી દશગણું આકાશનું આવરણ હતું અને એ આકાશ પછી તો શુદ્ધ ચિદાકાશ જ હતું.[૫૫-૫૭] એ સર્વોત્તમ અને પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશમાં મધ્યની, આદિની અને અંતની કોઈ પણ કલ્પનાઓ વાંઝણીના પુત્રની વાતોની પેઠે ઉદય પામતી જ નથી.[૫૮] એ ચિદાકાશરૂપ પદ કેવળ છે, વ્યાપક છે, શાંત છે, અનાદિ છે અને ભ્રમરહિત છે. તે આદિથી, અંતથી તથા મધ્યથી રહિત છે અને પોતાના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપમાં જ રહે છે.[૫૯] હે રામ ! એ નિર્મળ આકાશ એવું તો અપરિચ્છિન્ન છે કે, તેમાં જો કદાચ ઉપરથી એક શિલા મોટા વેગથી કલ્પ સુધી નીચે પડ્યા જ કરે, નીચેથી ગરુડજી મોટાવેગથી કલ્પ સુધી ઊંચે ચઢ્યા જ કરે, અથવા આપવામાં સમર્થપણાનું અભિમાન ધરાવીને પવન બન્ને બાજુ સરખા વેગથી ચાલ્યા જ કરે, તો પણ તેઓ એના કોઈ છેડાને પામી શકે એમ નથી.[૬૦]

आकल्पमुत्तमवलेन शिला पतेच्चेत्तस्मिन्
वलात् पतगराडपि चोत्पतेच्चेत् । तद्योजनं न लभते
विमलेऽम्बरेऽतर्माकल्पमेकजवगोप्यथ मारुतोपि।

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પરમાકાશવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

सर्ग ३० मो*

લીલાએ ચિદાકાશમાં અનંત-કોટિ બ્રહ્માંડો દીઠાં

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

पृथिव्यप्तेजसां तत्र नमस्वन्नमसोरपि ।
यथोत्तरं दशगुणानतीत्यावरणान् क्षणात् ॥ १

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—ત્યાં પૃથ્વી, જળ, તે[જ,] વાયુ અને આકાશનાં આવરણો હતાં અને આવરણો એકએકથી દશદશગણાં અધિક હ[તાં.] લીલાએ તે સઘળાંનું ક્ષણમાત્રમાં ઉલ્લંઘન ક[ર્યું] અને તેણે પ્રમાણ વગરનું પરમ આકાશ દીઠું.

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં લીલાએ ચિદાકાશ રજની કણીઓની પેઠે રહેલાં તેવાં ને તેવાં અનં[ત] કોટિ બ્રહ્માંડો જોયાની કથા કહેવાશે.

ાઆકાશમાં તેણે આ બ્રહ્માંડ જેવાં બીજાં પણ નંત બ્રહ્માંડો જોયાં.[૧,૨] જેમ જાળીઓમાં ડેલા તડકામાં કરોડો ત્રસરેણુઓ જોવામાં ાવે છે, તેમ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યથી સ્ફુરિત થયેલા, ાંજ આવરણોવાળા કરોડો સર્ગો તે આકા-માં તેના જોવામાં આવ્યા.[૩] ચિદાકાશરૂપ સમુ-ાાં અવિદ્યારૂપ જળ હતાં અને ચૈતન્યના ાીભાવને લીધે તેમાં સર્ગોરૂપી અસંખ્ય પર-ાાઓ ઊઠ્યા હતા.[૪] ત્યાં તે તે જીવોની વાસ-ઓ અનુસાર કેટલાંએક બ્રહ્માંડો નીચે ઊત-ાં આવતાં હતાં, કેટલાંએક બ્રહ્માંડો ઉપર તાં જતાં હતાં, કેટલાંએક બ્રહ્માંડો આડાં ાાં હતાં અને કેટલાંએક બ્રહ્માંડો સ્થિર થઈને ાાં હતાં.[૫] જે જે જીવોની વાસના જે જે બ્રહ્માં-ાાં જેવા જેવા પ્રકારથી ઉદય પામી હતી, તે તે ાોનાં તે તે બ્રહ્માંડોનું તેવા તેવા પ્રકારનું રૂપ ા પામ્યું હતું.[૬] વાસ્તવિક વિચાર કરતાં ાાંડોમાં કોઈ ઊંચું નથી, કોઈ નીચે નથી ને કોઇનું જવું–આવવું પણ થતું નથી. સર્વના ાધિષ્ઠાનભૂત કોઈ અખંડિત વસ્તુ તો બીજી જ અને તેની સત્તાથી જ સઘળાં બ્રહ્માંડો સત્તા ાામાં છે.[૭] જેમ બાળકને અનેક સંકલ્પો ઉત્પન્ન ા છે અને ઉત્પન્ન થઇને વળી શાંત પણ થઈ ા છે, તેમ અવિદ્યાથી ઊઠતા સંકલ્પોને લીધે ામ ચૈતન્ય તે તે બ્રહ્માંડોરૂપે પ્રતીત થાય છે ને પ્રકટ થઈ થઇને વળી પાછાં તે તે બ્રહ્માંડો-શાંત પણ થઈ જાય છે.[૮]

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ ! જ્યારે અધિ-ામાં કોઈ નીચા, ઊંચા કે આડા વિભાગો ા, ત્યારે તેમાં કલ્પનાથી પ્રકટ થયેલાં બ્રહ્મા-માં નીચા, ઊંચા અને આડા વિભાગો કેમ ા સંભવે ? કારણ કે, અધ્યસ્ત પદાર્થો અધિ-ાની દિશાઓના ભાગોમાં જ રહે છે, એવા ારનો નિયમ છે.[૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જેમ અંધારાથી દૂષિત થયેલી આંખવાળાને આકાશમાં ઝીણા મોવા-ળાનાં જેવાં ચકરડાં પ્રતીત થાય છે, તેમ અજ્ઞા-નથી દૂષિત થયેલાઓને અંત વગરના મહા ચૈત-ન્યમાં આવરણવાળાં બ્રહ્માંડો પ્રતીત થાય છે. (આ રીતે જેમ આકાશમાં ગોળપણું નહિ છતાં પણ ચકરડાઓમાં ગોળપણું પ્રતીત થાય છે, તેમ મહાચૈતન્યમાં દિશાઓનો વિભાગ નહિ છતાં બ્રહ્માંડોમાં દિશાઓનો વિભાગ પ્રતીત થાય છે.)[૧૦] આ બ્રહ્માંડમાં સર્વ પદાર્થો ઈશ્વરેચ્છા-થી આમતેમ દોડ્યા કરે છે. તે પદાર્થો કાંઈ સ્વતંત્ર નથી. આવા બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વીના ભાગને નીચેનો જાણવો અને તેનાથી બીજાને ઉપરનો ભાગ જાણવો.[૧૧] અથવા જેમ ગોળ ઢેફાંને દશે દિશાઓમાં વળગેલી કીડીઓના પગ ઢેફાંને જ અડેલા હોય છે અને તે કીડીઓની પીઠ ઉપર આકાશ જ હોય છે, તેમ બ્રહ્માંડોમાં ચાલ્યા જતા સર્વે લોકોના પગ પૃથ્વીના ભાગોને જ અડેલા રહે છે અને તે લોકોને માથે આકાશ જ રહે છે. માટે પૃથ્વીના ભાગોને લઈને જ ઊંચા–નીચા પ્રદેશોની કલ્પના છે, પણ અધિષ્ઠાનના ભાગોને લઇને તે કલ્પના નથી.[૧૨] લીલાએ જે બ્રહ્માંડો જોયાં હતાં, તે બ્રહ્માંડોમાંનાં કેટલાંકમાં પૃથ્વી વૃક્ષોથી તથા રાફડાઓથી જ વીંટાયેલી હતી અને તેમાં મનુષ્યો નહોતા; તેમનું નિર્મળ આકાર દેવતાઓથી, કિંવા પુરુષોથી તથા દૈત્યોથી વીંટા-યેલું હતું.[૧૩] જેમ અખોડનું ફળ છાલની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ગામો, નગરો અને પર્વતો-સહિત બ્રહ્માંડ પણ કલ્પનામાત્રથી આવરણોની સાથે જ ઉત્પન્ન થયું છે. જેમ વિંધ્યાચળના વનના અમુક પ્રદેશમાં અનેક હાથીઓ જોવામાં આવે છે, તેમ પરમ ચૈતન્યમાં બ્રહ્માંડોરૂપી અનંત ત્રસરેણુઓ જોવામાં આવે છે.[૧૪,૧૫] સઘળું દશ્ય બ્રહ્મમાં જ રહ્યું છે, તે બ્રહ્મથી જ પ્રકટ થાય છે અને બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. આ રીતે સર્વ દિશામાં, સઘળા કાળોમાં અને સઘળી [illegible]

બ્રહ્મ જ છે; તો એ બ્રહ્મથી મોટો કયો પદાર્થ હોય ?[16] પરમ પ્રકાશમય અને શુદ્ધ બોધમય એ બ્રહ્મરૂપ સમુદ્રમાં 'બ્રહ્માંડો' નામના તરંગો નિરંતર ઉત્પન્ન થઈથઈને લીન થયા કરે છે.[17] સંકલ્પના ક્ષયથી જ ક્ષય પામનારાં એ બ્રહ્માંડોમાં કેટલાંએક તો અંદર ઉજ્જડ જ છે. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ચાલ્યા કરે છે, તેમ બ્રહ્મમાં કેટલાંએક બ્રહ્માંડો ચાલ્યાં જ કરે છે.[18] કેટલાંએક બ્રહ્માંડોની અંદર પ્રલય થાય છે, ત્યારે તેમની ભારે ધુંધવાટી થાય છે. તે ધુંધવાટી સ્વાભાવિક મોહથી ઘેરાયેલા બીજા લોકોના સાંભળવામાં કે જાણવામાં પણ આવતી નથી.[19] જેમ વાવેલાં બીજોના ગર્ભમાં પાછળથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કેટલાંએક બ્રહ્માંડોમાં ખાલી પડેલી પૃથ્વીઓમાં પાછળથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.[20] જેમ તાપમાં હિમના કણો પીગળી જાય છે, તેમ કેટલાંએક બ્રહ્માંડોમાં સૂર્ય, અગ્નિ, વીજળીઓ અને પર્વતો જગતનો પ્રલય કરીને પોતે પણ પીગળીને નાશ પામવા તૈયાર થાય છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો કલ્પના આરંભથી નીચે જ ઊતર્યા કરે છે, પણ હજુ સુધી તેમને કોઈ આધાર મળ્યો નથી; ત્યારે કેટલાંએક બ્રહ્માંડો વીંખાઈ જઇને પાછાં તુરત જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે.[21,22] કેટલાંએક બ્રહ્માંડો આકાશમાં પ્રતીત થતાં ઝીણા મોવાળાનાં ચકરડાંની પેઠે સ્થિરપણાથી રહ્યાં છે, ત્યારે કેટલાંએક બ્રહ્માંડો વાસનાઓને અનુસરીને વાયુની પેઠે દોડતાં જ લાગે છે.[23] વેદોમાં અને શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રહ્માંડોનો પહેલો આરંભ જ ક્રમ વગરનો અને નિયમ વિનાનો થયો છે; તેથી તેઓમાં બીજા પદાર્થોનો અને શરીરનો આરંભ પણ ક્રમ વગરનો અને નિયમ વિનાનો જ થાય છે.[24] કેટલાંએક બ્રહ્માંડોમાં બ્રહ્મા આદિપુરુષ થયેલા છે, કેટલાંએકમાં વિષ્ણુ આદિપુરુષ થયેલા છે, કેટલાંએકમાં બીજાઓ આદિપુરુષ થયેલા છે અને કેટલાંએક બ્રહ્માંડો આદિપુરુષ વિનાનાં જ છે.[25] કેટલાંએક બ્રહ્માંડો વિચિત્ર આદિપુરુષોવાળાં છે, કેટલાંએક બ્રહ્માંડો પશુપક્ષીઓથી જ ભરેલાં છે, કેટલાંએક મહાસમુદ્રથી જ ભરેલાં છે અને કેટલાંએક ઉત્પન્ન જ થયાં નથી.[26] કેટલાંએક શિલાના ગર્ભની પેઠે ઘાટાં જ છે, કેટલાંએક કીડાઓથી જ ભરેલાં છે, કેટલાંએક દેવતાઓથી જ ભરેલાં છે અને કેટલાંએક મનુષ્યોથી જ ભરેલાં છે.[27] કેટલાંએક બ્રહ્માંડો સર્વદા ઘાટા અંધકારથી જ ભરેલાં છે અને તેઓમાં અંધકારને મળતા જ સ્વભાવવાળાં પ્રાણીઓનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો સર્વદા પ્રકાશથી જ ભરેલાં છે અને તેમાં પ્રકાશને મળતા જ સ્વભાવવાળાં પ્રાણીઓનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે.[28] કેટલાંએક બ્રહ્માંડો ઊંબરાના ફળોની પેઠે મગતરાંથી ભરપૂર છે, કેટલાંએક બ્રહ્માંડો અંદર ઉજ્જડ જ છે અને કેટલાંએક બ્રહ્માંડો સ્પંદનરહિત પ્રાણીઓવાળાં જ છે.[29] બીજાં બ્રહ્માંડો તો વળી એવી સૃષ્ટિઓથી ભરપૂર છે કે, તે સૃષ્ટિઓ આકાશના મોટા પર્વતની પેઠે યોગીઓની કલ્પનામાં પણ આવતી નથી. એમની વચ્ચે જે પરસ્પરના અંતરરૂપ મોટું આકાશ છે, તે તો અત્યંત પથરાયેલું છે. વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ જીવતાં સુધી તેમાં ચાલ્યા જ કરે, તો પણ તેઓ તેનું માપ લઈ શકે એમ નથી. જેમ કાંડાને કડું વીંટાઈ રહે છે, તેમ પ્રત્યેક બ્રહ્માંડને સઘળાં આવરણો વીંટાઈને રહ્યાં છે અને તેઓ પૃથ્વીની પેઠે સ્વાભાવિક આકર્ષણને લીધે એકબીજાંથી છૂટાં પડી જતાં નથી.[30-32] બ્રહ્માંડોનાં વર્ણનમાં અમારી બુદ્ધિની જે શક્તિ હતી તે અમે દેખાડી ચૂક્યા છીએ. આથી વધુ જે કાંઈ છે, તે વિશે અમારી બુદ્ધિ પહોંચતી નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન! હવે જગત સંબંધી આથી વધારે વાત કરવાની મારી શક્તિ નથી.[33] જેમ ભયંકર અંધકારથી ઘાટા એવા મહાન અરણ્યમાં મહોન્મત્ત પિશાચો એકબીજાના જોવામાં આવે નહિ એવી રીતે નાચ્યા કરે છે, તેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ એવા

પરમ ચૈતન્યમાં એવી જ રીતે-અનેકાનેક મોટાં બ્રહ્માંડો સ્ફુર્યા કરે છે.૩૪

मीमांधकारगहने सुमहत्यरण्ये नृत्यं त्वदर्शिपरस्परमेव मत्ताः। यक्षा यथा प्रविवते परमांबरेऽत्रेवं स्फुरंति सुबहूनि महाजगंति ॥ ३४

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'વિચિત્રબ્રહ્માંડકોટિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ३१ मो×

પદ્મરાજાનું અંતઃપુર તથા શૂરપુરુષનાં લક્ષણો અને સજ્જ થયેલું સૈન્ય

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवमाकलयंत्यौ ते निर्गत्य जगतो निजात्।
अंतःपुरं दद्दशतुर्झटित्येव विनिर्गते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! આગળ કહ્યા પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતી એ બે સ્ત્રીઓ પોતાના જગતમાંથી નીકળી અને નીકળતાં વેંત જ તેઓએ તુરત અંતઃપુર જોયું. અંતઃપુરમાં 'પદ્મ' નામના મહારાજાનું શબ પુષ્પોના સમૂહમાં ઢંકાઈને પડ્યું હતું અને એ શબના પડખામાં સમાધિસ્થ ચિત્તવાળું લીલાનું સ્થૂળશરીર બેઠું હતું.૧,૨ શોકને લીધે રાત્રિ મોટી થઈ પડી હતી, એથી લોકો થોડી થોડી મહાનિદ્રાથી ઘેરાયા હતા. ત્યાં ધૂપ, ચંદન, કપૂર તથા કેસરનો મઘમઘાટ વ્યાપી રહ્યો હતો.૩ એ સ્થળને જોયા પછી પતિના બીજા સંસારમાં જવાને ઉત્કંઠિત થયેલી લીલા સંકલ્પમય દેહથી ત્યાં જ અને તે જ આકાશમાં ઊડી.૪ પતિના કાંઈક વિસ્તાર પામેલા બીજા સંકલ્પમય સંસારમાં પેસવા માટે ઉત્સુક થયેલી તે લીલા, બ્રહ્માંડનાં તે પડને તથા આવરણોને ભેદીને સરસ્વતીની સાથે તેવાં જ બીજાં આવરણોવાળા બીજા બ્રહ્માંડમાં પેઠી.૫,૬ ત્યાં પેસતાં પતિનું મોહરૂપી કાદવના ખાબોચિયા જેવું સંકલ્પમય જગત તેણે જોયું. જેમ બે સિંહણો અંધારાથી અને વાદળાંથી કાદવમય લાગતી પર્વતની ગુફામાં પેસે, તેમ સંકલ્પમય શરીરોવાળી એ બે દેવીઓ, તે સંકલ્પમય જગતમાં પેઠી. જેમ બે કીડીઓ પાકેલા કૂંણા બીલામાં પેસે, તેમ તે બન્ને સ્ત્રીઓ તે જગતમાં પેઠી. તેમાં બીજા લોકોનું, પર્વતોનું અને અંતરિક્ષનું ઉલ્લંઘન કરીને એ બે સ્ત્રીઓ પર્વતોનાં મંડળોથી તથા સમુદ્રોથી ભરપૂર ભૂમંડળમાં પહોંચી.૭-૯ ત્યાં મેરુપર્વતે શોભાવેલા અને નવ ખંડરૂપી નવ પાંખડીઓવાળા જંબૂદ્વીપમાં જઈ, લીલાએ ભરતખંડમાં પોતાના સ્વામી પદ્મરાજાના બીજા અવતારરૂપ વિદૂરથ રાજાનું રાજ્યમંડળ દીઠું.૧૦ એ સમયમાં, પૃથ્વીને શોભાવનારા તે દેશમાં, ખંડપતિ રાજાઓની સહાયતાથી વૃદ્ધિ પામેલો કોઈ 'સિંધુરાજ' નામનો રાજા સેના લઈને ચઢી આવ્યો હતો અને વિદૂરથરાજાએ પણ તેની સામે લડવાની તૈયારી કરી હતી.૧૧ એ સંગ્રામનો આડંબર થયો, ત્યારે ત્રૈલોક્યનાં પ્રાણીઓ તે જોવા માટે આવ્યાં હતાં અને તેથી આકાશમાં ભારે ભીડ જામી હતી.૧૨ તે બન્ને દેવીઓને આ સર્વના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય હતો, તેથી તેઓ નિઃશંક રીતે ત્યાં આવી હતી. ત્યાં તેમણે વાદળાંઓથી જાણે ઘેરાયેલું હોય તેમ આકાશમાં ફરનારા દેવ, ગંધર્વ, સિદ્ધ આદિ લોકોથી ઘેરાયેલું તે સંગ્રામનું આકાશ જોયું. એ આકાશમાં સિદ્ધોના, ચારણોના ગંધર્વોના તથા વિદ્યાધરોના ગણો ઘૂમતા હતા, તો શૂરવીર પુરુષોને વરી લેવાના ઉત્સાહથી સ્વર્ગલોકની ઘણી ઘણી અપ્સરાઓ ત્યાં ટોળે વળી હતી.૧૩,૧૪ ત્યાં ભૂતો, રાક્ષસો અને પિશાચો રુધિર પીવામાં તથા માંસ ખાવામાં ઉત્સુક થઈને નાચવા મંડ્યા

× આ એકત્રીસમા સર્ગમાં પદ્મરાજાનું અંતઃપુર જોયાની, બીજું બ્રહ્માંડ જોયાની, શૂરપુરુષનાં લક્ષણોની અને સજ્જ થયેલા સૈન્યોને જોયાની કથા કહેવાશે.

હતા, તો વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓ વીરલોકો ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવાને સારુ હાથમાં ઘણાં ઘણાં પુષ્પો લઇને ઊભી હતી. ત્યાં યુદ્ધ જોવાના ઉત્સાહવાળા વૈતાલો, યક્ષો અને કૂષ્માંડો આયુધો પડે તો બચી જવાય એ માટે પર્વતોનાં શિખરોની ઓથ લઈ ઊભા હતા.[૧૫,૧૬] જેટલામાં શસ્ત્રો ઊડવાનો સંભવ હતો તેટલા આકાશના ભાગમાંથી પ્રાણીઓના સમૂહો નાસી જતા હતા. વીરપુરુષો 'હું પુરુષ છું, હું પુરુષ છું' એવા અભિમાનથી ગરબડ મચાવીને જોનારા લોકોને આનંદ આપતા હતા. ત્યાં તુરતમાં થઈ ગયેલા બીજા સંગ્રામોની પરસ્પરમાં વાતો ચાલી રહી હતી. તેમજ વિનોદ કરવામાં, હાસ્ય કરવામાં અને વિલાસ કરવામાં ઉત્કંઠિત થયેલી સુંદર દેવાંગનાઓ ચામરો લઇને ઊભી હતી.[૧૭,૧૮] યોગના બળથી શ્રેષ્ઠતા પામેલા મુનિઓ યોગશક્તિથી પોતાનાં શરીરોને અદૃશ્ય રાખીને, જગતના કલ્યાણને માટે દેવતાઓની સ્તુતિઓ કરતા હતા; તો અપ્સરાઓ પોતાને મૂકીને રખે બીજા નવા પતિઓને વરે, એટલા માટે લોકપાલ દેવતાઓ તે અપ્સરાઓનાં સમયોચિત વખાણ કરતા હતા.[૧૯] ત્યાં સ્વર્ગને શોભાવે એવા વીરલોકોને, સ્વર્ગમાં લઈ જવાને માટે ઇન્દ્રના દૂતો આમતેમ ફરતા હતા; તો દેવતાઓએ શૂર લોકોને માટે ઊંચા ઐરાવતાદિ દિગ્ગજોને શણગારી રાખ્યા હતા.[૨૦] જે શૂરવીર લોકો રણમાં મરણ પામી દેવતા થઈને સ્વર્ગમાં આવે તેમને માન આપવા માટે ગંધર્વો અને ચારણો સજ્જ થઈને ઊભા હતા. શૂરલોકોને વરવામાં ઉત્સાહવાળી થયેલી દેવાંગનાઓ રણભૂમિમાં ઊભેલા ઉત્તમ સુરલોકોને કટાક્ષોથી જોયા કરતી હતી.[૨૧] વીર પુરુષના બાહુદંડનું આલિંગન કરવામાં અત્યંત આસક્તિવાળી ત્યાં હજારો દેવસુંદરીઓ ઊભી હતી અને ત્યાં શૂરપુરુષોનો શુભ યશ વ્યાપ્ત થવાથી સૂર્ય પણ ચંદ્ર જેવો થઈ ગયો હતો.[૨૨]

રામ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મન્! આપ કેવા યોદ્ધાને 'શૂર' કહો છો? કેવો યોદ્ધો સ્વર્ગના શણગારરૂપ થાય? અને કેવા પ્રકારનો સંગ્રામ અયોગ્ય કહેવાય?[૨૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! જે શૂરવીર પુરુષ શાસ્ત્રોક્ત આચાર પાળનારા પોતાના સ્વામીને સારુ યુદ્ધમાં મરણ પામે અથવા જય પામે, તેને શૂરપુરુષોના ઉત્તમ લોક મળે છે. અધર્મી સ્વામીને સારુ અથવા અધર્મ કરવાને સારુ યુદ્ધ કરતો જે પુરુષ રણમાં બીજા પ્રાણીના પ્રહારથી કપાઈ જઇને મરણ પામે છે, તે પુરુષ અયોગ્ય સંગ્રામમાં મૂવો કહેવાય છે અને તેને નરકની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.[૨૫] જે પુરુષ શાસ્ત્રમાર્ગથી વિરુદ્ધ આચારવાળા સ્વામીને સારુ યુદ્ધ કરે છે, તે પુરુષને મરણ પછી અક્ષય નરકવાસ જ મળે છે.[૨૬] યોગ્ય રીતે શાસ્ત્રની પદ્ધતિને તથા લોકાચારને અનુસરનારો અને તેવા જ સ્વામીની સેવા કરનારો જે પુરુષ યુદ્ધ કરે છે, તે શૂર કહેવાય છે.[૨] હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા! જે પુરુષ ગાયનું, બ્રાહ્મણનું મિત્રનું અથવા શરણાગતનું રક્ષણ કરવા માં યુદ્ધ કરીને મરણ પામે છે, તે તે પુરુષ સ્વર્ગના શણગારરૂપ થાય છે.[૨૮] પાલન કરવા યોગ્ય પોતાના દેશનું જ યોગ્ય રીતે પાલન કરવામાં સર્વદા તત્પર રહેતો હોય એવા રાજાને માટે જે પુરુષો યુદ્ધમાં મરણ પામે છે, તેમને વીર પુરુષોના લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૨૯] ક્ષત્રિય જાતિનો અથવા બીજી જાતિનો પણ જે રાજા પ્રજાને દુઃખ દેવામાં તત્પર રહેતો હોય, તેને માટે જે પુરુષો યુદ્ધમાં મરણ પામે છે, તેમને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૩૦] શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ચાલનારા રાજાઓને માટે અથવા તેવા બીજાઓને વાસ્તે જેઓ યુદ્ધમાં કપાઈ મરે છે, તેમને નરકમાં જવું પડે છે.[૩૧] જો યુદ્ધ ધર્મના માર્ગથી રહિત ન હોય, તો જ તેમાં મરનારાઓની સ્વર્ગમાં સ્થિતિ થાય છે. બાકી જો ધર્મરહિત યુદ્ધમાં

મરનારાઓને પણ સદ્ગતિ થતી હોય, તો મદોન્મત્ત લોકો પણ પાપ કરતાં છતાં નરકપાતથી નિર્ભય રહે અને યુદ્ધો ઊભાં કરીને લોકોનો વિનાશ જ કરે.[૩૨] 'શૂરપુરુષ ગમે તેવા સંગ્રામમાં મરે તો પણ તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.' એવાં જે વચનો કહેવામાં આવે છે, તે વચનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા વિના જુસ્સામાં આવીને કહેવાય છે, એમ સમજવું; કારણ કે જે ધર્મની રીતિવાળા યુદ્ધમાં લડે છે, તેજ શૂરવીર કહેવાય છે, એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.[૩૩] જેઓ સદાચારીઓને અર્થે ખડ્ગની ધારાની ટક્કર લે તેઓ જ શૂર કહેવાય છે, બીજાઓ તો ડિંબાહવમાં (એટલે અયોગ્ય સંગ્રામમાં) મૂવા કહેવાય છે.[૩૪] ધર્મસંગ્રામમાં મરેલાઓને માટે ઉત્કંઠિત ચિત્તોવાળી અને 'અમે તો શૂરવીર થયેલા મહા બળવાન પુરુષોની સ્ત્રીઓ છીએ' એમ બોલતી દેવોની સુંદરીઓ ત્યાં આકાશમાં ઊભી રહે છે.[૩૫] હે રામ! વિદૂરથના અને સિંધુરાજના એ સંગ્રામના સમયમાં આકાશ વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓના અતિ મધુર ગાયનથી ગાજી રહ્યું હતું, શૂરપુરુષોના કંઠોમાં પહેરાવવાને માટે કલ્પવૃક્ષોનાં પુષ્પોની માળાઓ ગૂંથવામાં લાગેલી દેવાંગનાઓથી ભરપૂર હતું અને જોવાને માટે આવેલા દેવતાઓનાં તથા સિદ્ધ લોકોનાં સુંદર વિમાનોની પંક્તિથી તે શોભી રહ્યું હતું. આથી તે જાણે ઉત્સવની શોભાથી ઊભરાતું હોય તેમ શોભી રહ્યું હતું.[૩૬]

विद्याधरीमधुरमंथरगीतिगर्भं मंदारमाल्यवलनाकुलकामिनीकम् । विश्रांतकांतसुरसिद्धविमानपंक्ति व्योमोत्सवोचरित शोभमिवोल्लास ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'યુદ્ધપ્રેક્ષિકાસ્થિતાંબરવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

सर्ग ३२ मो*

યુદ્ધ કરવાને ઊભેલી બે સજ્જ સેનાઓનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ वीरवरोत्कंठनृत्यदप्सरसि स्थिता ।
लीलावलोकयामास व्योम्नि विद्यान्विताववनौ ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી જેમાં ઉત્તમ વીર લોકોને વરવાની ઉત્કંઠાથી અપ્સરાઓ નાચતી હતી એવા આકાશમાં સરસ્વતીની સાથે ઊભેલી લીલાએ ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલી, નિર્મળ બે સમુદ્રના જેવી લાગતી, મોટા સમારંભથી ધાટી દેખાતી, મદોન્મત્ત બનેલી અને સામસામા બે રાજાઓએ પાળેલી બે સેનાઓ દીઠી.[૧-૩] તે સેનાઓ પૃથ્વીમાં પોતાના પતિએ પાળેલા પોતાના દેશમાં આવેલા એક વિશાળ અરણ્યમાં હતી. એ અરણ્ય સૈન્યોથી વ્યાપેલું હતું અને જાણે બીજા આકાશ જેવું ભયંકર હતું. ત્યાં તે સેનાઓ કવચ તથા શસ્ત્રાદિ ધારણ કરીને યુદ્ધ કરવામાં જ સજ્જ થઈ હતી અને પ્રદીપ્ત અગ્નિની જેમ અદ્ભુત લાગતી હતી. પહેલો પ્રહાર કોણ કરે છે, એ જોવાને માટે તેમાં સર્વ લોકોનાં નેત્રો ક્ષોભ પામી રહ્યાં હતાં.[૪] ત્યાં યોદ્ધાઓએ ઉપાડેલી નિર્મળ તલવારોની ધારાઓ જળની નીતરી ધારાઓ જેવી લાગતી હતી અને ફરશી, પ્રાસ, ભિંદિપાલ તથા મુદ્ગરો ચળકી રહ્યાં હતાં.[૫] જેમ ગરુડજીની પાંખોના પવનથી વન હાલે છે, તેમ ત્યાં યોદ્ધાઓ ક્રોધથી ધ્રૂજતા હતા. સોનાનાં બખ્તરો ઊગતા સૂર્યના પ્રકાશને લીધે ચળકી રહ્યાં હતાં[૬] યોદ્ધાઓ એકબીજાનાં મોઢાં જોઈને ક્રોધપૂર્વક શસ્ત્રો ઉગામતા હતા. યોદ્ધાઓની દૃષ્ટિઓ પરસ્પર ઉપર ચોંટી જવાથી

* આ બત્રીસમા સર્ગમાં લીલાએ અને સરસ્વતીએ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સજ્જ થઈને ઊભેલી બે સેનાઓને જોઈ, એ કથા કહેવાશે.

સૈન્યોનો આકાર ભીંતમાં આલેખેલાં ચિતરામણ જેવો થઈ રહ્યો હતો.[૭] મધ્યભાગમાં લાંબા પ્રદેશ સુધી બે સેનાઓની જુદી જુદી હદ બાંધી હતી, તેથી યોદ્ધાઓ પોતપોતાની હદમાં ઊભા હતા. અનિવાર્ય એવા મહાસૈન્યના કોલાહલથી ત્યાં એકબીજાની વાતો બરાબર સંભળાતી નહોતી.[૮] પોતપોતાના સ્વામીઓની આજ્ઞા વિના પહેલો પ્રહાર થઈ શકે નહિ, એટલા માટે બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ થોભી રહ્યા હતા. એ કામમાં કોઈ જાતની ઉતાવળ થઈ જાય નહિ, એટલા માટે ઘણી વાર સુધી દુંદુભિઓ વગાડવાં પણ બંધ રાખ્યાં હતાં.[૯] જેમ પ્રલયકાળના પવનથી મહાસમુદ્રના બે ભાગ થઈ જાય, તેમ બંન્ને સૈન્યોરૂપી મદમત્ત મહાસાગરની વચ્ચેના ભાગમાં હાથ હાથ જગ્યા ખાલી મૂકી હતી. તે જગ્યારૂપી પાજથી તે બન્ને સેનાઓરૂપી મહાસાગરમાં પણ વિભાગ પડ્યા હતા. સેનાઓના બન્ને રાજાઓ એ સંકટ સંબંધી ભારે ગોઠવણોની ચિંતાથી પરવશ થઈ ગયા હતા. ભીરુઓનાં હૃદયો બોલતા દેડકાના ગળાની ચામડીની પેઠે કંપતાં હતાં. અસંખ્ય યોદ્ધાઓ પ્રાણરૂપી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા માટે સજ્જ થઈ રહ્યા હતા. ધનુર્ધારીઓ કાન સુધી ખેંચી રાખેલાં બાણોને ફેંકવાને માટે ઉત્સુક થઈ રહ્યા હતા.[૧૦-૧૨] અસંખ્ય યોદ્ધાઓ યુદ્ધનો આરંભ જોવાને એકાગ્ર થઈને ઊભા હતા અને યોદ્ધાઓ યુદ્ધની ઉત્કંઠાથી નિર્દયપણું ધારણ કરીને આંખની ભયંકર ભ્રમરો ચડાવતા હતા.[૧૩] બખ્તરો પરસ્પર ભટકાતાં હતાં અને તેને લીધે તેઓમાંથી કઠોર રણકારા નીકળતા હતા. બીકણલોકો જાણે શૂરવીરોનાં મુખોના પ્રતાપથી બળી રહ્યા હતા અને કાળાં મોઢાં કરીને પર્વતોની ગુફાઓને શોધતા હતા.[૧૪] 'જ્યાં સુધી સૈન્યો વચ્ચે ઘમસાણ મંડાયેલું દેખાયું નથી, ત્યાં સુધી જ આપણે જીવતા છીએ, એમ કેટલાએક યોદ્ધાઓ માનતા હતા. હાથીઓ અને મનુષ્યો સઘળાં અંગોમાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જવાથી જાણે ઊભા અને આડા વધી ગયા હોય એવા જણાતા હતા.[૧૫] સર્વનાં ચિત્તોમાં પહેલો પ્રહાર જોવાની આકુળતા હતી; એટલે ત્યાં કોલાહલ શાંત પડ્યો હતો અને બન્ને સૈન્યો ઊંઘી ગયેલાં ગામો જેવાં લાગતાં હતાં.[૧૬] ત્યાં શંખોના, તૂરીઓના અને દુંદુભિઓના શબ્દો શાંત થઈ ગયા હતા. તેમજ સેનાઓ સ્થિર રહેવાને લીધે રજરૂપી વાદળાં પૃથ્વીરૂપી આકાશમાં જ લીન થયાં હતાં.[૧૭] ભાગવા લાગેલા બીકણ લોકો પછવાડેથી સેનાઓના શણગારરૂપ એવા વીરલોકોને છોડી દેતા હતા. ત્યાં કેટલોક ભાગ મકરવ્યૂહથી ગોઠવાવાને લીધે મગરથી શોભતા સમુદ્રના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.[૧૮] પતાકાઓના ઊડતા છેડાઓ આકાશના તારાઓની શોભાને હઠાવી દેતા હતા. હાથીઓએ સૂંઢો ઊંચી કરી હતી, તેથી જાણે આકાશમાં બગીચો ખડો થયો હોય એમ જણાતું હતું.[૧૯] સઘળાં આયુધો પોતાની કાન્તિઓના ચપળ ચળકાટ વડે પાંખોવાળાં જેવાં લાગતાં હતાં. દુંદુભિઓના ધમધમાટથી અને શંખોના શબ્દથી ત્યાં આકાશ ગાજી રહ્યું હતું.[૨૦] ચક્રવ્યૂહની રચના કરનારા લોકો દૈત્યોને દબાવનારા દેવતાઓ જેવા લાગતા હતા અને ગરુડવ્યૂહની ગોઠવણ જોઇને હાથીઓરૂપી સર્પો ભાગી જતા હતા.[૨૧] સેનાના અગ્રભાગમાં શ્યેનવ્યૂહ ગોઠવાયો હતો, તેથી ત્યાં ભારે કોલાહલ મચી રહ્યો હતો. સામસામી ખંભીઓ ઠોકાવાથી જ ઘણા કાયર માણસો ગલોટિયાં ખાઈ જતા હતા.[૨૨] અનેક પ્રકારના વ્યૂહોનાં મુખોમાંથી બહાર નીકળેલા વીરલોકો ભારે ગર્જનાઓ કરતા હતા મદોન્મત્ત વીરલોકો મુદ્‌ગરોને હાથમાં તોળીને ફેરવ્યા કરતા હતા, તેથી ત્યાં મુદ્‌ગરોનાં ગોળ મંડળો દેખાતાં હતાં.[૨૩] કાળાં આયુધોનાં કિરણોરૂપ વાદળાંઓથી સૂર્ય પણ ઢંકાઈ જતો હતો અને પવને ઉરાડેલાં 'પલ્યૂલ' નામ-

ના ખડની પેઠે બાણો સુસવાટી કરતાં હતાં.[૨૪] સૈન્યો જાણે પ્રલય કરવાની શક્તિ ધરાવનારા પુષ્કરાવર્તક આદિ મેઘો જેવાં જણાતાં હતાં અને ત્યાં પ્રલયકાળના પવનથી ક્ષોભ પામેલા એકાકાર થયેલા મહાસમુદ્રના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.[૨૫] એ બન્ને સૈન્યો જાણે મેરુપર્વતની તુરતની કપાયેલી તરફડતી પાંખો હોય, જાણે પ્રબળ પવને કંપાવેલા શ્યામ પર્વતો હોય, જાણે પાતાળના છિદ્રમાંથી ક્ષોભ પામીને બહાર નીકળેલા અંધકારો હોય, જાણે ઉન્મત્તપણાથી નાચતાં શિખરોવાળા બે લોકાલોક પર્વતો હોય અને જાણે પૃથ્વીને ફોડીને નીકળેલા નરકોના મોટા સમૂહ હોય એવાં લાગતાં હતાં.[૨૬,૨૭] દિવસનો તડકો પણ જેમના પ્રકાશને લીધે શ્યામ જણાવા લાગ્યો હતો એવી ભાલાંઓની, મુશળોની, તલવારોની અને ફરશીઓની ચપળ કાન્તિઓરૂપ મેઘોની અનંત વૃષ્ટિઓથી, એ બે સૈન્યો જાણે પલકવારમાં આખા બ્રહ્માંડમાં અગાધ જળપ્રલય કરી નાખવાને સજ્જ થયાં હોય એવાં જણાતાં હતાં.[૨૮]

आलोलकुंतमुसलासिपरश्वधांशुश्यामायमानदिनसातपनारिपूरैः । एकार्णवं भुवनकोशमिवाचिरेण कर्तुं समुद्यतमगाधमनंतपूरैः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'આહવારંભણ' એ નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ જો*

બે સેનાઓના સંગ્રામનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

भगवन् युद्धमेतन्मे समासेन मनाग्वद । श्रुतिराह्लादयते श्रोतुर्यस्मादेतामिरुक्तिभिः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા:–હે ભગવન્! એ યુદ્ધ શી રીતે થયું એ મને ટૂંકામાં જરા કહો; કારણ કે યુદ્ધનાં વર્ણનોથી શ્રોતાઓના કાનને આનંદ થાય છે.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–પછી લીલા અને સરસ્વતી એ બન્ને તે સંગ્રામને જોવાને માટે ત્યાં સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન કરેલા સુંદર વિમાનમાં સ્થિર થઈને બેઠી.[૨] આ સમયમાં સામસામી સેનાઓનાં મુખો ભેગાં થયાં અને શત્રુના સૈન્યમાં પ્રલયકાળના સમુદ્રનાં મોજાંની પેઠે ઉછળીને એક નિર્ભય યોદ્ધો પ્રહાર કરવા સારુ સામો આવી ઊભો રહ્યો. લીલાનો પતિ વિદૂરથ રાજા તેને આમ આવેલો સહન કરી શક્યો નહિ અને જેમ શિખર ઉપર શિલા નાખવામાં આવે, તેમ તેણે તે યોદ્ધાની છાતી ઉપર મુદ્ગર નાખ્યો.[૩,૪] આ પ્રમાણે પહેલો પ્રહાર થયો, એટલે પછી બન્ને સેનાઓમાં પ્રલયકાળના સમુદ્રના જેવા પ્રબળ વેગથી પરસ્પરનાં શસ્ત્રો પડવા લાગ્યાં. આમ ત્યાં અગ્નિના જેવા તથા વીજળીના જેવા ઝબકારા થવા લાગ્યા.[૫] ત્યાં ઊડતી તલવારોની ચપળ ધારાઓથી આકાશમાં જાણે રેખાઓ થઈ ગઈ હોય, એમ જણાવા લાગ્યું અને પતાકાઓના ફડફડાટની અંદર ધનુષ્યોના ટંકારો સંભળાવા લાગ્યા.[૬] ત્યાં વીર પુરુષોના ધીર હુંકારો ગ્રીષ્મઋતુમાં મિશ્રિત થયેલાં વાદળાંઓના ગડગડાટને હઠાવી દેવા લાગ્યા હતા અને બાણોની ધારાઓમાં પડતાં સૂર્યનાં કિરણો ચંદરવાની શોભા આપી રહ્યાં હતાં.[૭] ત્યાં બખ્તરોમાં બાણો પડવાથી રણકારા થતા હતા અને તેથી અગ્નિના તણખાઓ ઊડવા લાગ્યા હતા. પરસ્પરના પ્રહારથી કપાતાં શસ્ત્રોના કટકાઓ આકાશમાં જતાં પક્ષીઓની પેઠે ઊડવા લાગ્યા હતા.[૮] વીર લોકોએ શસ્ત્રોના ઘા કરવાને સારુ, ઊંચા કરેલા હાથો જાણે આકાશમાં વૃક્ષોનાં વન ચાલતાં હોય એવા જણાવા લાગ્યા હતા. દેવતાઓની સ્ત્રીઓ

* આ તેત્રીસમા સર્ગમાં સંકલ્પમાત્રથી જ ઉત્પન્ન કરેલા વિમાનમાં બેઠેલી લીલા અને સરસ્વતી એઓની દૃષ્ટિ આગળ બન્ને સેનાઓનો સંગ્રામ ચાલુ થયાની કથા કહેવાશે.

ધનુષ્યોના અને ચક્રોના શબ્દથી ત્રાસ પામીને નાસવા લાગી.[૯] ઉત્પન્ન થયેલા મોટા સિંહનાદોએ વાદળાંઓની ગર્જનાને પણ ભ્રમરાઓના ગુંજારવ જેવી કરી નાખી હતી. જેવી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં એકાગ્રતા થાય, તેવી સર્વ યોદ્ધાઓની યુદ્ધમાં એકાગ્રતા થઈ હતી.[૧૦] હવે બાણોની વૃષ્ટિઓથી અને ખડ્ગોની ધારાઓથી વીર પુરુષોનાં માથાં અને હાથો કપાવા લાગ્યાં અને પરસ્પરના ખભાઓમાં ભટકાવાને લીધે બખ્તરોના ઘેરા રણકારા થવા લાગ્યા.[૧૧] હુંકાર કરીને ફેંકાયેલાં શસ્ત્રો પરસ્પરમાં અથડાતાં હતાં અને તેથી કર્કશ ટંકારાઓ ઊઠવા લાગ્યા હતા. ત્યાં સઘળી દિશાઓનાં મુખ તલવારોની ધારાઓના ચકચકિત તરંગોરૂપી વાદળાંઓથી છવાઈ ગયાં હતાં.[૧૨] શસ્ત્રોને ઘણીવાર સુધી દૃઢપણે પકડી રાખ્યાથી વીર લોકોની મુઠ્ઠીઓમાં ઝણઝણી ચડવા લાગી હતી. લાંબી વાર સુધી યોદ્ધાઓ પોતાની ખંભીઓ ઠોકતા હતા અને તેથી તેમના ફડાકા થવા લાગ્યા હતા.[૧૩] મ્યાનોમાંથી નીકળતી અને સુસવાટા કરતી તલવારોમાંથી પડતા પ્રજ્વલિત તણખાઓનો ત્યાં સણસણાટ થવા લાગ્યો હતો. ધનુષ્યોમાંથી છૂટતાં બાણોના સમૂહો પડવાથી વીંખાઈ જતાં યોદ્ધાઓનાં શરીરમાં અરેરાટી થવા લાગી.[૧૪] કપાયેલા કંઠોમાંથી પ્રાણ જેવું પ્રિય લોહી ધકધક વહેવા લાગ્યું. કપાયેલા હાથો, માથાંઓના અને ખડ્ગોના ટુકડાઓથી આકાશ અવકાશ વગરનું થવા લાગ્યું.[૧૫] બખ્તરોમાંથી ઊઠતી અને ઝબકતી અગ્નિની જ્વાળાઓ લોકોના કેશોનો સ્પર્શ કરવા લાગી. શરીરો ઉપર રણકારા કરીને પડતી અનેક તલવારોના શબ્દો ઉત્સાહથી પ્રફુલ્લિત થયેલા દેહવાળા શૂરલોકોને રાજી કરવા લાગ્યા.[૧૬] ભાલાઓથી ભોંકાયેલાં હાથીઓનાં શરીરોમાંથી લોહીના ઊંચા ફુવારા ઊડવા લાગ્યા. હાથીઓ દંતૂશળ કપાઈ પડવાથી મોટી મોટી કઠિન ચીસો પાડવા લાગ્યા.[૧૭] મોટાં મોટાં મુસળો પડવાથી છૂંદાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓ ત્યાં કષ્ટભર્યા સ્વરો કાઢવા લાગ્યાં. શૂર પુરુષોનાં મસ્તકોરૂપી કમળોના સમૂહથી ત્યાં આકાશ ઢંકાઈ ગયું.[૧૮] કપાઇને ઊંચા ઊઠેલા હાથો આકાશમાં મોટા સર્પો જેવા દેખાવા લાગ્યા. ઊડીને ઊંચી ચડેલી ધૂળ મેઘના આડંબર જેવી દેખાવા લાગી. યોદ્ધાઓ પોતાનાં શસ્ત્રો કપાઈ જતાં એકબીજાના કેશો પકડીને એકબીજાને મારવા લાગ્યા.[૧૯] પરસ્પર નખો મારવાનું યુદ્ધ ચાલ્યું અને તેથી યોદ્ધાઓનાં આંખ, નાક, હોઠ તથા કંઠ કપાઈ જવા લાગ્યાં. મલ્લયુદ્ધ જાણનારા યોદ્ધાઓ પોતાનાં આયુધો કપાઈ ગયા પછી અવજ્ઞાપૂર્વક શત્રુઓની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરીને જય મેળવવા લાગ્યા.[૨૦] મદઝરતા હાથીઓ પડવાને લીધે ત્યાં પૃથ્વી કંપવા લાગી અને તે કંપથી માણસો પણ તુરતાતુરત પડી જવા લાગ્યાં. ઘણઘણ કરતા ચાલતા રથોના વેગથી ત્યાં ખાડાઓ પડ્યા અને તે પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી ઝરતાં રુધિરોને ચાલવાના માર્ગરૂપ થયા.[૨૧] ત્યાં ઊડતી ધૂળનો દેખાવ ઝાકળના જેવો જણાવા લાગ્યો. ઊછળતાં આયુધો બહુ ચમકવા લાગ્યાં અને સૈન્યોની ગર્જના જાણે સમુદ્રની તથા વાદળાંઓની એકઠી ગર્જના થતી હોય એવી પ્રબળ થવા લાગી.[૨૨] મહોન્મત્ત મૃત્યુ આનંદથી હાસ્યવિલાસ કરીને પ્રાણીઓને ચાવવા લાગ્યો. ગર્વિત થયેલા ગિરિરાજ જેવા ગજરાજોની ગર્જનાએ મેઘની ગર્જનાને પણ હઠાવી દીધી.[૨૩] આ લઇને લડતા કેટલાએક યોદ્ધાઓનાં ચક્રો, સાંગો, ઋષ્ટિઓ અને મુદ્ગરો વૃક્ષોથી અને ખાડાઓથી ઢંકાઈ જવા લાગ્યાં. યોદ્ધાઓનાં પહાડ જેવાં શરીરો, જાણે ઊનના દોરાઓથી ખિલાતા ધાબળાઓની જેમ બાણોથી ખિલાવા લાગ્યાં.[૨૪] કપાયેલી પતાકાઓનાં વસ્ત્રો અને ચામરો વાદળાંઓ સુધી પહોંચવા લાગ્યાં. ગોફણો વતી ફેંકાયેલા પથરાઓથી અને ચક્રોના સમૂહોથી પક્ષી આદિ

આકાશમાં ફરનારાં પ્રાણીઓ દૂર દૂર નાસી જવા લાગ્યાં.[૨૫] મરી જતા અને કપાઈ જતા યોદ્ધાઓ ઘોઘરી ચીસો પાડવા લાગ્યા. કુહાડાઓ પડવાને લીધે યોદ્ધાઓનાં માથાંના સમૂહો ફાટી જવા લાગ્યા.[૨૬] ઘણે દૂર સુધી ઊડેલા અને ચળકી રહેલા તલવારોના ટુકડાઓથી આકાશમાં જાણે તારાઓ ઊગ્યા હોય, એમ જણાતા લાગ્યું. બળથી ફેંકાયેલી અનેક સાંગોથી કપાઈ ગયેલા હાથીઓનાં શરીરોથી સઘળી રણભૂમિ ભરાઈ ગઈ.[૨૭] સૈન્યથી વ્યાકુળ થયેલી પિશાચોની સ્ત્રીઓ, લોકોને દૂર કરવા સારુ મુદ્‌ગરો ફેરવવા લાગી. શૂરલોકોએ આકાશમાં ઊંચા કરેલા ભાલાઓ જાણે તોરણો હોય એવા દેખાવા લાગ્યા.[૨૮] ભુશુંડીઓથી ભાંગી જઇને ઊડતા તલવારોના ટુકડાઓ જાણે આકાશના કેશ હોય એમ જણાતા હતા. આકાશમાં વ્યાપેલી ઊંચાં ભાલાંઓની કાન્તિ, વાંસના વનમાં લાગેલા દાવાનળની જ્વાળા જેવી લાગતી હતી.[૨૯] ખડ્‌ગોની અને ઋષ્ટિઓની વૃષ્ટિથી, રાજી થતા બે રાજાઓ પોતપોતાના યોદ્ધાઓની પ્રશંસા કરતા હતા. શત્રુઓએ ત્રિશૂળોથી ઊંચકાવેલા ઉત્તમ શૂરલોકોને વરી લેવામાં અપ્સરાઓ ધામધૂમ કરતી હતી.[૩૦] આભરણોથી દિશાઓને શોભાવતા યોદ્ધાઓનાં મોઢાંરૂપી કમળો ગદાઓરૂપ હિમ પડવાથી ફાટી પડતાં હતાં. પ્રાસોના બળથી ભિસાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ અત્યંત કષ્ટથી તરફડતા હતા.[૩૧] ઘોડાઓ, માણસો અને હાથીઓ ચક્રોરૂપી કરવતોના સંચારથી કપાઈ જતા હતા.[૩૨] લાકડીઓનાં ઝપાટાથી બીડી ગયેલા મોટા મોટા યોદ્ધાઓ પણ વૃક્ષ આદિમાં સંતાઈ રહેતા હતા. રથો ઉપર વૃક્ષોની પેઠે શોભતા ધ્વજદંડો ગોફણોના પથરાઓ પડવાથી ચૂરો થઈ જતા હતા.[૩૩] તલવારોથી કપાયેલી અણીવાળાં છત્રો, ધોળાં કમળોની જેમ શોભતાં હતાં. ક્ષીણ થયેલાં સૈન્યોમાં ગોફણોના પથરા પડવાથી ભારે ક્ષોભ થતો હતો, પણ તે ક્ષોભને કોઈ ગણકારતું ન હતું.[૩૪] કબંધોએ બંધમાં લીધેલા મોટા નાયકો પડી જતા હતા, તેથી પાસે ઊભેલા બીજાઓ પણ ચગદાઈ જતા હતા. વીર યોદ્ધાઓ પોતાને હાથીવાળાઓએ ફાડી નાખ્યા છતાં, પણ હાથીઓનો પરાજય કરતા હતા. કુહાડાઓના સમૂહો પડવાથી મદોન્મત્ત હાથીઓ નીચે ઢળી પડતા હતા. હાથમાં પાશ લઇને યુદ્ધ કરવાની વિશેષ રીતિને જાણનારા વીરલોકો પોતાના પ્રાણોરૂપી મૂઠ માંડીને યુદ્ધરૂપી જુગાર રમતા હતા.[૩૫,૩૬] ત્યાં છરીઓથી પેટ ફાટી જતાં લોકોનાં હૃદયકમળો બહાર નીકળી પડતાં હતાં. ત્રિશૂળોને આમતેમ વાળવામાં ઉન્મત્ત થયેલા લોકો, જાણે સંકીર્ણ રીતે નાચતા હોય એમ લાગતું હતું.[૩૭] દોડતા ધનુષધારી લોકો મૂંઝાઈ પડતા હતા અને સંપૂર્ણ રીતે પીડાના અસ્ફુટ શબ્દો કરતા હતા. ભિંદિપાલોરૂપી કેશવાળીના આટોપથી અને હુંકારરૂપી સાહંકાર નાદના આડંબરથી, વીરલોકો જાણે નૃસિંહનો વેષ ભજવતા હોય એમ લાગતું હતું.[૩૮] મલ્લયુદ્ધ કરનારાઓની વજ્રમુષ્ટિઓના પ્રહારથી ઉત્તમ યોદ્ધાઓ પણ લોટ જેવા થઈ જતા હતા. મોટી મોટી તલવારો આકાશમાં બાજની પેઠે ઊડતી હતી.[૩૯] હાથીઓ ઉપર બેઠેલા લોકો મોટા શૂર પુરુષોને, રથોને, હાથીઓને, ઘોડાઓને અને ધ્વજાઓને અંકુશોથી ખેંચી લેતા હતા. મોટા પહાડ જેવા યોદ્ધાઓ હળો લઈને પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં કપાઈ જતા હતા અને તેથી શત્રુઓના અપમાનના પાત્રરૂપ થઇને આકુળ થતા હતા.[૪૦] તાડ જેવા ઊંચા પુરુષોએ નાખેલી મોટી કોદાળીઓથી રણભૂમિ ખોદાઈ જતી હતી. કપાઈ ગયેલા લોકો અને ગોફણોથી પડેલા પથરાઓ બાણ પડે તેટલા પ્રદેશથી બમણે દૂર સુધી ફેંકી દેવામાં આવતા હતા.[૪૧] જેમનાં બન્ને પડખાંઓમાં કરવતો બાંધી હતી એવા હાથીઓ મોટા મોટા મદોન્મત્ત હાથીઓને પણ ચીરી નાખતા

હતા. સંગ્રામરૂપી ખાંડણિયામાં માણસોરૂપી ચોખાઓ મુસળોથી ખંડાઈ રહ્યા હતા.[૪૨] ખડ્ગોથી લડનારા વીરલોકોનાં ખડ્ગો અસ્ત્રોની કાંતિરૂપ સાંકળવાળી જાળથી બંધાયેલા યોદ્ધાઓરૂપ પક્ષીઓને યમરાજના ઘરના આંગણામાં લઈ જતા હતા.[૪૩] મોટા મોટા યોદ્ધાઓનાં શબોને તાણી જતાં નહાર આદિ પ્રાણીઓનાં ટોળાંઓએ ત્યાં ભારે કોલાહલ મચાવ્યો હતો. જેમ મરીનો મસાલો મળવાથી શાક રુચિકારક થાય, તેમ મોટા નખવાળા અંગૂઠાઓથી ઉપાડેલાં અને ધનુષથી ફેંકેલાં બાણોનો વેગથી થયેલો રણકારો મળવાથી બીજા સઘળા શબ્દો રુચિકારક થતા હતા. શત્રુઓએ નાખેલા ઘડાના અગ્નિઓથી મરતાં મરતાં પણ યોદ્ધાઓ શત્રુઓ ઉપર શસ્ત્રો ફેંકતા હતા.[૪૪,૪૫] કેટલાએક યોદ્ધાઓ એ અગ્નિઓથી બળી જઈને, શસ્ત્રોને છોડી દેતા હતા, કેટલાંએક પ્રાણીઓનાં નેત્રો એ ઘડાઓમાંથી પડેલા ધગધગતા અંગારાઓથી ફૂટી જતાં હતાં અને કેટલાએક લોકો સીમાવાળાએ-એ ઘડાઓમાંથી નાખેલાં ઝેરી પાણીથી ફાટી પડતા હતા.[૪૬] વેગથી ઘૂમતા માતંગોરૂપી પર્વતોથી એ રણસંગ્રામ વ્યાપેલો હતો અને તે પ્રલયકાળ જેવો થયો હતો. તેમાં બાણોરૂપી ઉત્તમ જળોની વૃષ્ટિ કરનારા વીરોરૂપી મદોન્મત્ત મેઘો હતા અને એ મેઘોના વિલાસથી તેમાં કબંધરૂપી મોરો નૃત્ય કરતા હતા.[૪૭]

नाराचवर्षवरवारिदवीरपूरमत्ताभ्रसंभ्रमसनृत्तकबंधबर्हीं । कल्पांतकाल इव वेगविवर्तमानमातंगशैलवलितोरणसंभ्रमोऽभूत् ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સેનયોઃપ્રથમપાત વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો*

લોકોની ઉક્તિઓથી યુદ્ધના ચમત્કારનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ राज्ञां युयुत्सूनां भटानां मंत्रिणामपि ।
नभसः प्रेक्षकाणां च तत्रेमाः प्रोदगुर्गिरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ ! એ પ્રમાણે સંગ્રામ ચાલતો હતો ત્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારા રાજાઓ, યોદ્ધાઓ અને મંત્રીઓ તથા આકાશમાં જોવા ઊભેલા દેવાદિ લોકો વચ્ચે પરસ્પર નીચે પ્રમાણે જુદીજુદી વાતો થવા લાગી.[૧] શૂરપુરુષોનાં મસ્તકોથી વ્યાપ્ત થયેલું આકાશ ચલાયમાન કમળોવાળા અને ઊડતાં પક્ષીઓવાળા સરોવર જેવું લાગે છે. આકાશમાં ઊડતાં આ માથાંઓ જાણે પક્ષીઓ ઊડતાં હોય અને જાણે તારાઓ ઊગ્યા હોય એવાં લાગે છે.[૨] જુઓ, આ ખરો બપોર છે, છતાં આ વાદળાંઓ અને સૂર્યનાં કિરણો રુધિરનાં છાંટાઓના સમૂહરૂપી સિંદૂરેથી રાતા થયેલા પવનોને લીધે જાણે સાયંકાળનાં હોય એવાં જણાય છે.[૩] હે -ભગવન્ ! આ આકાશ ધાન્યનાં પરાળોથી કેમ ભરાઈ રહ્યું છે? ના,* આ પરાળો નથી, એ તો વીર પુરુષોનાં બાણોના સમૂહો છે. રણભૂમિના જેટલાં રજકણો રુધિરથી ભીનાં થાય, તેટલાં હજાર વર્ષો સુધી શૂરલોકોનો સ્વર્ગમાં વાસ થાય છે બીશો નહિ, આ જે નીલકમળના જેવી કાન્તિવાળાં દેખાય છે તેઓ ખડ્ગો નથી, પણ વીરપુરુષોને જોયા કરતી લક્ષ્મીના કટાક્ષો છે.[૪-૬] જુઓ,+ વીરપુરુષોનું આલિંગન કરવાને ઉત્કંઠિત થયેલી દેવાંગના-

× આ ચોત્રીસમા સર્ગમાં લોકોની વિચિત્ર ઉક્તિઓથી યુદ્ધના ચમત્કારનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

– બાણોના સમૂહમાં ભ્રાંતિ થવાથી કોઈ પોતાના ગુરુને પૂછે છે

* ગુરુ કહે છે

+ આકાશમાં ઊભેલા લોકો વાતો કરે છે

ઓએ પોતાના નિતંબો ઉપર જ કટિમેખલાઓ પહેરી છે, તેમને કામદેવ હમણાં ઢીલી કરી નાખવા લાગ્યો છે.[૭] શોભીતી* ચપળ ભુજલતાઓવાળી, રાતાં પલ્લવો સરખા હસ્તોવાળી, મંજરી જેવાં રસભર્યાં નયનોવાળી, મદિરા પીવાથી આનંદ સુગંધ પામેલી અને મધુર આલાપોથી ગાયનો કરતી નંદનવનની દેવીઓ હમણાં પોતાની પાસે તારું આગમન થશે, એમ માનીને નાચવા લાગી.[૯] જેમ ગ્રામ્યવનિતા દષ્ટિના ચાળાઓથી પોતાના વલ્લભને હૃદયમાં ભેદી નાખે છે, તેમ આ સેના કઠિન કુહાડાઓથી સામા સૈન્યને મધ્ય ભાગમાં ભેદી નાખે છે.[૧૦] હાય! હાય! જેમ ગ્રહણનો સમય રાહુને સૂર્યની પાસે લઈ જાય છે, તેમ આ ભાલું મારા પિતાના પ્રજ્વલિત કુંડળોવાળા માથાને સૂર્યની પાસે લઈ ગયું.[૧૧] અરે!× આ યોદ્ધો પગ સુધી લાંબી યંત્રરૂપ સાંકળમાં પરોવાઇને ભમતા બે મોટા પથરાઓવાળા 'ચિત્રદંડ' નામના ચક્રને વેગથી ફેરવ્યા કરે છે, એ ઊંચા હાથવાળો છે અને ચારે બાજુથી એ સેનાનો સંહાર કરે છે. એ યમ જેવો લાગે છે અને દક્ષિણ દિશામાંથી જ આવે છે. માટે ચાલો, આપણે જેમ આવ્યા છીએ તેમ જતા રહીએ.[૧૨,૧૩] જેમનાં તુરત કપાઈ ગયેલાં માથાંઓના ખાડાઓમાં કંકપક્ષીઓ ડૂબી જાય છે, એવા આ કબંધો વાજાંઓના તાલ પ્રમાણે ઊછળીને નાચ્યા કરે છે.[૧૪] દેવતાઓની સભાઓમાં પરસ્પર વાતો ચાલી રહી છે કે, 'વીર લોકો આ લોકમાં ક્યારે આવશે? શી રીતે આવશે? કોણ કોણ આવશે? અને શા નિમિત્તથી આવશે?'[૧૫] અહો!! જેમ સમુદ્ર માછલાંઓના અને મગરોના સમૂહોવાળી આવેલી નદીઓને ગળી જાય છે, તેમ આ પ્રબળ યોદ્ધો મત્સ્યવ્યૂહો અને મકરવ્યૂહોવાળી આ સેનાઓને ગળી જાય છે.[૧૬] હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં વ્યાપી જતી આ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોની પંક્તિઓ શિખરોના સમૂહો ઉપર પડતી સંપૂર્ણ વૃષ્ટિઓ જેવી લાગે છે.[૧૭] એક યોદ્ધો 'હાય! ભાલું મારા માથાને લઈ જાય છે' એમ બોલવા જતો હતો, તેટલામાં તો તેનું માથું આકાશમાં જઇને 'હું જીવું છું' એમ પક્ષીની પેઠે બોલ્યું અને તે લોકોના સાંભળવામાં આવ્યું.[૧૮] આ સેના ગોફણના પથરાઓના વરસાદથી આપણને દુઃખ દે છે, તેને બળાત્કારથી સાંકળોની જાળમાં બાંધી લો.[૧૯] આ અપ્સરા* પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં અમુક યોદ્ધાની સ્ત્રી હતી. એ ચોખ્ખા સુવર્ણની પેઠે શોભતી હતી અને તે યોદ્ધાની છાતી ઉપર જ મરી ગઈ હતી, તે હમણાં પોતાના પતિને શોધવા લાગી છે.[૨૦] આ અપ્સરા પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં આ યોદ્ધાની સ્ત્રી હતી, તે હમણાં રણમાં મરાયેલા પોતાના પતિને વળીઓથી તથા ધોળા કેશથી મુક્ત થઈ દેવરૂપે આવેલો જોઈને તેને સ્વીકારી લે છે.[૨૧] આકાશ સુધી ફેલાયેલી ભાલાંઓના સમૂહની આ કાન્તિઓ જાણે વીર લોકોને સ્વર્ગમાં ચઢવા માટેની પગથિયાંઓની પંક્તિઓ હોય એવી લાગે છે.[૨૨] હાય! હાય! જેમ મહાપ્રલયના સમુદ્રના કલ્લોલો મેરુપર્વતના સ્થળને તોડી નાખે છે, તેમ દઢ મુષ્ટિવાળા આ યોદ્ધાઓએ આપણા સૈન્યને તોડી નાખ્યું.[૨૩] અરે મૂઢ લોકો! આગળ વધીને યુદ્ધ કરો અને આ અધમૂવાં માણસોને અહીંથી લઈ જવા દો. અરે અધમો! આમ આપણાં જ માણસો પડ્યાં છે, તેમને પગના પ્રહારોથી કચરી નાખો નહિ.[૨૪] જુઓ, આ યોદ્ધો ચોટલાને સરખો કરવામાં વ્યગ્ર થયેલી અને અત્યંત ઉત્કંઠાવાળી અપ્સરાઓના સમૂહની પાસે દિવ્ય શરીરથી પહોંચી ગયો છે![૨૫] હે સુંદરી!× આ વીર ઘણે દૂરથી આવ્યો છે, માટે તું એને સોનલવર્ણાં પ્રફુલ્લ કમળોવાળા

* એક વીર બીજા વીરને કહે છે.

× એક બીકણુ બીજા બીકણને કહે છે.

* એક દેવ બીજા દેવને કહે છે.

× અપ્સરાની સખી અપ્સરાને કહે છે.

હતા. સંગ્રામરૂપી ખાંડણિયામાં માણસોરૂપી ચોખાઓ મુસળોથી ખંડાઈ રહ્યા હતા.[૪૨] ખડ્ગોથી લડનારા વીરલોકોનાં ખડ્ગો અસ્ત્રોની કાંતિરૂપ સાંકળવાળી જાળથી બંધાયેલા યોદ્ધાઓરૂપ પક્ષીઓને યમરાજના ઘરના આંગણામાં લઈ જતા હતા.[૪૩] મોટા મોટા યોદ્ધાઓનાં શબોને તાણી જતાં નહાર આદિ પ્રાણીઓનાં ટોળાંઓએ ત્યાં ભારે કોલાહલ મચાવ્યો હતો. જેમ મરીનો મસાલો મળવાથી શાક રુચિકારક થાય, તેમ મોટા નખવાળા અંગૂઠાઓથી ઉપાડેલાં અને ધનુષથી ફેંકેલાં બાણોનો વેગથી થયેલો રણકારો મળવાથી બીજા સઘળા શબ્દો રુચિકારક થતા હતા. શત્રુઓએ નાખેલા ઘડાના અગ્નિઓથી મરતાં મરતાં પણ યોદ્ધાઓ શત્રુઓ ઉપર શસ્ત્રો ફેંકતા હતા.[૪૪,૪૫] કેટલાએક યોદ્ધાઓ એ અગ્નિઓથી બળી જઈને, શસ્ત્રોને છોડી દેતા હતા, કેટલાંએક પ્રાણીઓનાં નેત્રો એ ઘડાઓમાંથી પડેલા ધગધગતા અંગારાઓથી ફૂટી જતાં હતાં અને કેટલાએક લોકો સામાવાળાઓએ ઘડાઓમાંથી નાખેલાં ઝેરી પાણીથી ફાટી પડતા હતા.[૪૬] વેગથી ઘૂમતા માતંગોરૂપી પર્વતોથી એ રણસંગ્રામ વ્યાપેલો હતો અને તે પ્રલયકાળ જેવો થયો હતો. તેમાં બાણોરૂપી ઉત્તમ જળોની વૃષ્ટિ કરનારા વીરોરૂપી મદોન્મત્ત મેઘો હતા અને એ મેઘોના વિલાસથી તેમાં કબધરૂપી મોરો નૃત્ય કરતા હતા.[૪૭]

नाराचवर्षवरवारिदवीरपूरमत्ताभ्रसंभ्रमसनृत्तकबंधवर्ही। कल्पांतकाल इव वेगविवर्तमान मातंगशैलवलितोरणसंभ्रमोऽभूत् ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સેનયોઃપ્રથમપાત વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો*

લોકોની ઉક્તિઓથી યુદ્ધના ચમત્કારનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ राज्ञां युयुत्सूनां भटानां मंत्रिणामपि। नभसः प्रेक्षकाणां च तत्रेमाः प्रोदगुर्गिरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એ પ્રમાણે સંગ્રામ ચાલતો હતો ત્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારા રાજાઓ, યોદ્ધાઓ અને મંત્રીઓ તથા આકાશમાં જોવા ઊભેલા દેવાદિ લોકો વચ્ચે પરસ્પર નીચે પ્રમાણે જુદીજુદી વાતો થવા લાગી.[૧] શૂરપુરુષોનાં મસ્તકોથી વ્યાપ્ત થયેલું આકાશ ચલાયમાન કમળોવાળા અને ઊડતાં પક્ષીઓવાળા સરોવર જેવું લાગે છે. આકાશમાં ઊડતાં આ માથાંઓ જાણે પક્ષીઓ ઊડતાં હોય અને જાણે તારાઓ ઊગ્યા હોય એવાં લાગે છે.[૨] જુઓ, આ ખરે બપોર છે, છતાં આ વાદળાંઓ અને સૂર્યનાં કિરણો રુધિરનાં છાંટાઓના સમૂહરૂપી સિંદૂરથી રાતા થયેલા પવનોને લીધે જાણે સાયંકાળનાં હોય એવાં જણાય છે.[૩] હે –ભગવન્ ! આ આકાશ ધાન્યનાં પરાળોથી કેમ ભરાઈ રહ્યું છે ? ના,* આ પરાળો નથી, એ તો વીરપુરુષોનાં બાણોના સમૂહો છે. રણભૂમિના જેટલાં રજકણો રુધિરથી ભીંજાય, તેટલાં હજાર વર્ષો સુધી શૂરલોકોનો સ્વર્ગમાં વાસ થાય છે. ખીશો નહિ, આ જે નીલકમળના જેવી કાન્તિવાળાં દેખાય છે તેઓ ખડ્ગો નથી, પણ વીરપુરુષોને જોયા કરતી લક્ષ્મીના કટાક્ષો છે.[૪–૬] જુઓ,+ વીરપુરુષોનું આલિંગન કરવાને ઉત્કંઠિત થયેલી દેવાંગના-

× આ ચોત્રીસમા સર્ગમા લોકોની વિચિત્ર ઉક્તિઓથી યુદ્ધના ચમત્કારનું વર્ણન કરવામા આવશે

– બાણોના સમૂહમા ભ્રાંતિ થવાથી કોઈ પોતાના ગુરુને પૂછે છે

* ગુરુ કહે છે.

+ આકાશમા ઊભેલા લોકો વાતો કરે છે.

ઓએ પોતાના નિતંબો ઉપર જ કટિમેખલાઓ પહેરી છે, તેમને કામદેવ હમણાં ઢીલી કરી નાખવા લાગ્યો છે.૭ શોભીતી* ચપળ ભુજલતાઓવાળી, રાતાં પલ્લવો સરખા હસ્તોવાળી, મંજરી જેવાં રસભર્યાં નયનોવાળી, મદિરા પીવાથી આનંદ સુગંધ પામેલી અને મધુર આલાપોથી ગાયનો કરતી નંદનવનની દેવીઓ હમણાં પોતાની પાસે તારું આગમન થશે, એમ માનીને નાચવા લાગી.૮,૯ જેમ આમ્યવનિતા દષ્ટિના ચાળાઓથી પોતાના વલ્લભને હૃદયમાં ભેદી નાખે છે, તેમ આ સેના કઠિન કુહાડાઓથી સામા સૈન્યને મધ્ય ભાગમાં ભેદી નાખે છે.૧૦ હાય! હાય! જેમ ગ્રહણનો સમય રાહુને સૂર્યની પાસે લઈ જાય છે, તેમ આ ભાલું મારા પિતાના પ્રજ્વલિત કુંડળોવાળા માથાને સૂર્યની પાસે લઈ ગયું.૧૧ અરે!× આ યોદ્ધો પગ સુધી લાંબી યંત્રરૂપ સાંકળમાં પરોવાઇને ભમતા બે મોટા પથરાઓવાળા 'ચિત્રદંડ' નામના ચક્રને વેગથી ફેરવ્યા કરે છે, એ ઊંચા હાથવાળો છે અને ચારે બાજુથીએ સેનાનો સંહાર કરે છે. એ યમ જેવો લાગે છે અને દક્ષિણ દિશામાંથી જ આવે છે. માટે ચાલો, આપણે જેમ આવ્યા છીએ તેમ જતા રહીએ.૧૨,૧૩ જેમનાં તુરત કપાઈ ગયેલાં માથાંઓના ખાડાઓમાં કંકપક્ષીઓ ડૂબી જાય છે, એવા આ કબંધો વાજાંઓના તાલ પ્રમાણે ઊછળીને નાચ્યા કરે છે.૧૪ દેવતાઓની સભાઓમાં પરસ્પર વાતો ચાલી રહી છે કે, 'વીર લોકો આ લોકમાં ક્યારે આવશે? શી રીતે આવશે? કોણ કોણ આવશે? અને શા નિમિત્તથી આવશે?' ૧૫ અહો!! જેમ સમુદ્ર માછલાંઓના અને મગરોના સમૂહોવાળી આવેલી નદીઓને ગળી જાય છે, તેમ આ પ્રબળ યોદ્ધો મત્સ્યવ્યૂહો અને મકરવ્યૂહોવાળી આ સેનાઓને ગળી જાય છે.૧૬ હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં વ્યાપી જતી આ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોની પંક્તિઓ શિખરોના સમૂહો ઉપર પડતી સંપૂર્ણ વૃષ્ટિઓ જેવી લાગે છે.૧૭ એક યોદ્ધો 'હાય! ભાલું મારા માથાને લઈ જાય છે' એમ બોલવા જતો હતો, તેટલામાં તો તેનું માથું આકાશમાં જઇને 'હું જીવું છું' એમ પક્ષીની પેઠે બોલ્યું અને તે લોકોના સાંભળવામાં આવ્યું.૧૮ આ સેના ગોફણના પથરાઓના વરસાદથી આપણને દુઃખ દે છે, તેને બળાત્કારથી સાંકળોની જાળમાં બાંધી લો.૧૯ આ અપ્સરા* પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં અમુક યોદ્ધાની સ્ત્રી હતી. એ ચોખ્ખા સુવર્ણની પેઠે શોભતી હતી અને તે યોદ્ધાની છાતી ઉપર જ મરી ગઈ હતી, તે હમણાં પોતાના પતિને શોધવા લાગી છે.૨૦ આ અપ્સરા પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં આ યોદ્ધાની સ્ત્રી હતી, તે હમણાં રણમાં મરાયેલા પોતાના પતિને વળીઓથી તથા ધોળા કેશથી મુક્ત થઈ દેવરૂપે આવેલો જોઇને તેને સ્વીકારી લે છે.૨૧ આકાશ સુધી ફેલાયેલી ભાલાંઓના સમૂહની આ કાન્તિઓ જાણે વીર લોકોને સ્વર્ગમાં ચઢવા માટેની પગથિયાંઓની પંક્તિઓ હોય એવી લાગે છે.૨૨ હાય! હાય! જેમ મહાપ્રલયના સમુદ્રના કલ્લોલો મેરુપર્વતના સ્થળને તોડી નાખે છે, તેમ દઢ મુષ્ટિવાળા આ યોદ્ધાઓએ આપણા સૈન્યને તોડી નાખ્યું.૨૩ અરે મૂઢ લોકો! આગળ વધીને યુદ્ધ કરો અને આ અધમૂવાં માણસોને અહીંથી લઈ જવા દો. અરે અધમો! આમ આપણાં જ માણસો પડ્યાં છે, તેમને પગના પ્રહારોથી કચરી નાખો નહિ.૨૪ જુઓ, આ યોદ્ધો ચોટલાને સરખો કરવામાં વ્યગ્ર થયેલી અને અત્યંત ઉત્કંઠાવાળી અપ્સરાઓના સમૂહની પાસે દિવ્ય શરીરથી પહોંચી ગયો છે!૨૫ હે સુંદરી!× આ વીર ઘણે દૂરથી આવ્યો છે, માટે તું એને સોનલવર્ણાં પ્રફુલ્લ કમળોવાળા

* એક વીર બીજા વીરને કહે છે.
× એક બીકણુ બીજા બીકણુને કહે છે.

* એક દેવ બીજા દેવને કહે છે.
× અપ્સરાની સખી અપ્સરાને કહે છે.

આકાશગંગાના કિનારાઓ ઉપર લઈ જા. અલી ઓ! તું એને ત્યાં સુંદર છાયાથી, શીતળ જળોથી અને શીતળ પવનોથી વિશ્રામ આપ.[૨૬] અનેક આયુધો વાગવાથી તૂટેલાં અને રણકાર કરતાં આ કરોડો ભયંકર હાડકાંઓ આકાશના તારાઓની પેઠે ફેલાયેલાં છે.[૨૭] બાણોરૂપી પાણી વહેતી, ચક્રોરૂપ ચકરીઓવાળી અને ઘણા જીવોને તાણી જતી આ આકાશરૂપી મોટી નદીમાં પહાડો પણ કાદવના નાના લોંદા હોય એવું જણાય છે. અહોના માર્ગોમાં ભમતાં, આયુધોનાં કિરણોરૂપ નાળોવાળાં, ચોંટેલી તલવારોરૂપ પાંખડીઓવાળાં, ભોંકાયેલાં ત્રિશૂળાદિ કાંટાઓવાળાં, પતાકાઓનાં વસ્ત્રોરૂપ કદનાં અંગોવાળાં, બાણોરૂપ ભ્રમરાઓથી ભરાઈ ગયેલાં અને ચાલતા વાયુએ કંપાવેલાં વીરલોકોનાં મસ્તકોરૂપ કમળોએ આકાશને જાણે કમળસરોવર કરી દીધું છે.[૨૮-૩૦] જેમ કીડીઓ પર્વતમાં પેસી જાય અને જેમ સ્ત્રીઓ પુરુષની છાતીમાં પેસી જાય, તેમ બીકણ લોકો મરી ગયેલા હાથીઓના સમૂહમાં પેસી જાય છે.[૩૧] આ પવન વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓના કેશોને ઊંચા કરી નાખે છે અને એ સ્ત્રીઓને અપૂર્વ તથા ઉત્તમ રૂપવાળા, નવા સુંદર વરોનો સમાગમ મળવાને સૂચવતા શકુનોરૂપ થાય છે.[૩૨] છત્રો ઊડીને આકાશમાં ગયાં છે, તેથી ત્યાં ચંદ્રોનો સમૂહ ખડો થયો હોય એવું જણાય છે. વીર લોકોનો યશરૂપી ચંદ્ર પૃથ્વીમાં ખીલી રહ્યો છે, તે જાણે પૃથ્વીએ ધોળું છત્ર ઓઢ્યું હોય એવો લાગે છે.[૩૩] જેમ માણસ જાગ્રતના અંતમાં તુરત જ સ્વપ્નના નગરને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ યોદ્ધો મરણરૂપી મૂર્ચ્છાના અંતમાં તુરત જ પોતાના કર્મરૂપી કારીગરે રચેલા અમર શરીરને પ્રાપ્ત થયો છે.[૩૪] પ્રાણ લેવામાં જમને સંતોષ જ થયો નથી, એવાં ત્રિશૂળો, સાંગો, ઋષ્ટિઓ અને ચક્રો જાણે આકાશરૂપી સમુદ્રમાં રહેલાં માછલાં અને મગરાદિ પ્રાણીઓ હોય એવાં લાગે છે.[૩૫] બાણોથી કપાયેલું અને કલહંસ જેવાં ધોળાં છત્રોથી વ્યાપ્ત થયેલું, આકાશ જાણે ઘણા કાળથી સંઘરી રાખેલાં પૂર્ણચંદ્રોનાં લાખો બિંબોથી વ્યાપ્ત થયેલું હોય એવું લાગે છે.[૩૬] આકાશમાં ઊડેલા અને સુંદર શબ્દો કરતા ચામરોએ, આકાશમાં વાયુએ ચલાયમાન કરેલા તરંગોના સમૂહની શોભા કરી મૂકી છે.[૩૭] શસ્ત્રોથી કપાઈને આકાશમાં ગયેલાં છત્રો, ચામરો અને ધ્વજાઓ જાણે આકાશરૂપી ખેતરોમાં ફેલાયેલી યશરૂપી શાળોની લતાઓ હોય એવું લાગે છે.[૩૮] હે સૌમ્ય! જુઓ, જેમ આકાશમાં ચાલતાં તીડો, સમીપમાં પ્રાપ્ત થતી ધાન્યોની લક્ષ્મીનો નાશ કરી નાખે છે, તેમ આકાશમાં ચાલતાં બાણો સમીપમાં આવતી સાંગોની વૃષ્ટિને ક્ષય કરી નાખે છે. યોદ્ધાના મોટા બાહુદંડમાંથી આ જ ખડ્ગ છૂટ્યું છે, તે કઠિન કવચ ઉપર પડ્યું છે અને તેથી થયેલો આ ધડાકો જાણે મૃત્યુએ હુંકાર કર્યો હોય એવો સંભળાય છે.[૩૯,૪૦] શસ્ત્રોરૂપી પ્રલયકાળના પવનોએ ઉડાડેલા અને ધોળા દંતૂશળોરૂપી ઝરણાંઓવાળા આ હાથીઓરૂપી પર્વતો આ સંગ્રામરૂપી પ્રલયકાળમાં ભાંગીને ભૂકા થઈ જાય છે.[૪૧] વીરપુરુષોના હાથને અને લોઢાનાં કવચોરૂપી તાર ઉપર તલવારરૂપી હસ્તો અને કવચોરૂપ તારો ઉપર ખડ્ગોરૂપી દાંડીઓને ઘસાવાથી જે શબ્દો થાય છે, તેથી જાણે રણભૂમિમાં નાચતી કાળરાત્રિ વીણા બજાવતી હોય એવું લાગે છે.[૪૨] જુઓ, આ માણસો હાથીઓ, ગધેડાઓ અને ઘોડાઓનાં શરીરોમાંથી લોહીના જે ધોધો નીકળે છે, તેમના છાંટાઓથી ભીંજાયેલા આ પવને સઘળી દિશાઓને રાતી કરી મૂકી છે.[૪૩] હાય! હાય ચક્ર, સ્વામી, સારથિ અને અશ્વ સાથેનું આ રથરૂપી નગર પૂરું સજ્જ છે, છતાં પોતાની ગતિ રોકાઈ જવાથી તે રુધિરના મોટા ખાડામાં આમતેમ ભમે છે.[૪૪] આકાશમાં પહોંચેલી બાણોની આ પંક્તિ જાણે કાલિકાના કાળા ચોટ

લામાં કળીઓની માળા હોય એવી લાગે છે અથવા તો જાણે તે શસ્ત્રોનાં કિરણભર્યાં વાદળામાં ચમકતી વીજળી હોય એવી લાગે છે.[૪૫] અપાર રુધિરોથી ખરડાયેલાં તથા ધરતી પર પડેલાં આયુધોરૂપ જ્વાળાઓથી વ્યાપ્ત થયેલું આ મોટું સ્થળ જાણે અગ્નિનો લોક હોય એવું લાગે છે.[૪૬] ભુશુંડી, સાંગ, ત્રિશૂળ, તલવાર, મુસળ અને પ્રાસ એની વૃષ્ટિઓ સામસામી છેદાવાભેદાવાથી વીરલોકોના હાથમાંથી પડી ગઈ છે.[૪૭] ઘણા પ્રબળ યોદ્ધાઓને એક શૂરવીર યોદ્ધએ મારી નાખવાને લીધે, જાણે કોઈ રાક્ષસી માયા હોય એવું અને ક્રોધના આવેશથી જોયા કરતી યોદ્ધાની બુદ્ધિથી થયેલું આ યુદ્ધ, પ્રતીત થયેલા ઘણા પદાર્થો, (ભવિષ્યકાળમાં) એકલી જાગ્રદવસ્થાથી સંહાર કરે છે, તેથી રાક્ષસી માયા જેવા જણાતા અને જાગ્રતના આવેશથી જોયા કરતી આત્માની બુદ્ધિથી થયેલા સ્વપ્ન જેવું જણાય છે.[૪૮] ત્યાં કેવળ મારામારીના શબ્દો સંભળાયા કરે છે, એ સિવાય બીજા શબ્દો સંભળાતા નથી. તેથી જાણે રણભૂમિમાં ઘણું લોહી મળવાથી રાજી થયેલો કોઈ ભૈરવ ગાતો હોય એમ જણાય છે.[૪૯] કપાયેલાં છત્રોરૂપી તરંગોવાળો આ રણભૂમિરૂપી-સમુદ્ર એકબીજાના પ્રહારથી ભાંગી પડેલાં આયુધોના પુષ્કળ ભૂકાથી ભરાઈ જવાને લીધે જાણે રેતીમય થઈ ગયો હોય એવો લાગે છે.[૫૦] આ પ્રલયકાળ સરખા સમયમાં આ રણભૂમિરૂપી પર્વત, અત્યંત મધુર અને પ્રસરેલા એવા તૂરીઓના અવાજના પડઘાઓથી લોકપાળોના લોકોને પણ પૂરી દે છે અને જાણે ઉગ્રતાવાળી બન્ને સૈન્યરૂપી પાંખોના દૃઢ વેગથી તે આકાશમાં ઊડવાને તત્પર થયો હોય, એવો લાગે છે.[૫૧] ટંકાર કરનારી દોરીએ પ્રેરેલાં અને શબ્દો કરતાં બાણો આ કઠિન કવચો ઉપર પડ્યા છતાં પણ તેમને ભેદી શકતાં નથી! પછી એ કવચોમાંથી ઊડેલી સ્પષ્ટ વીજળી જેવી જ્વાળાઓથી તપી જઈને તેઓ પાછાં વળે છે અને પર્વતોની શિલાઓને પણ કાપીને ઉડાવી જાય છે. આમ એ બાણોએ જોઈતું કામ કર્યું નહિ અને પાછળથી નહિ જોઈતું મોટું કામ કર્યું! હાય હાય તેમને ધિક્કાર છે.[૫૨] હે નિરાશ થયેલા મિત્ર! હવે હું હિતકારી વાત કહું છું, તે સાંભળ. પ્રજ્વલિત અગ્નિથી ચળકી રહેલાં શત્રુઓનાં આ બાણોએ આપણાં શરીરોને તોડી નાખ્યાં નથી, તે પહેલાં ચાલ, આપણે અહીંથી નાસીને જતા રહીએ. કારણ કે, આ દિવસનો ચોથો પહોર યમરાજના જમણવારના વારા જેવો ચાલે છે.[૫૩]

छिन्नेच्छाच्छमिति न यावदंगमंगं कुर्वन्तो
ज्वलदनलोज्ज्वलाः पृषत्काः । तावद्द्राग् द्रुतमिति
एहि मित्र यामो यामोऽयं प्रवहति वासरश्चतुर्थः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'રણપ્રેક્ષકજનોક્તિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

सर्ग ३५ मो*

યુદ્ધનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ प्रोड्डयनोद्युक्ततुरंगमतरंगकः ।
उत्ताण्डव इवोन्मत्तो बभूव स रणार्णवः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પછી જેમાં ઘોડાઓરૂપી તરંગો ઊછળવા લાગ્યા હતા એવો એ યુદ્ધરૂપી સમુદ્ર, જાણે ઉન્મત્ત થયો હોય અને બહુ જ નાચતો હોય એવો દેખાવા લાગ્યો.[૧] એ સમુદ્રમાં ધોળાં બાણોરૂપી નાનાં માછલાંઓ છત્રોરૂપી ફીણમાં વિશ્રામ લેતાં હતાં અને એમાં સર્વ ભાગોમાં ઘોડાઓનાં સૈન્યોરૂપી પ્રબળ કલ્લોલ ઊછળી રહ્યા હતા.[૨] અનેક આયુધોરૂપી નદીએ ખેંચી આણેલાં સૈન્યોરૂપી વૃક્ષો, ત્યાં ભ્રમ-

* આ પાંત્રીસમા સર્ગમાં સંગ્રામને સમુદ્રનું, પર્વતનું અને પ્રલયકાળનું રૂપ આપીને વર્ણન કરવામાં આવશે.

ણ કરતાં હતાં અને મદોન્મત્ત હાથીરૂપી મોટા પર્વતો, અંદરના ભાગમાં ચલાયમાન થતા હતા. ચળકતાં ચક્રોરૂપી ચકરીઓમાં યોદ્ધાઓનાં મસ્તકોરૂપી ખડ ઘૂમરીઓ ખાતાં હતાં અને ધૂળરૂપી વાદળાંઓ ખડ્ગોની કાન્તિરૂપી જળને પીતાં હતાં.[3,4] મકરવ્યૂહરૂપી મગરના ઝપાટાથી પ્રબળ યોદ્ધાઓરૂપી વાહનો ભાંગી જતાં હતાં અને પર્વતોની ઘન ગુફાઓમાં થતા ભારે ગડગડાટના મોટા પડઘા ઊઠી રહ્યા હતા. મરેલાં માણસોરૂપી માછલાંઓનાં ઉદરોમાંથી બાણોના ટુકડાઓરૂપ ઝીણાં ઈંડાં નીકળતાં હતાં અને પતાકાઓરૂપી નાના તરંગો શસ્ત્રોરૂપી મોટા તરંગોથી છેદાઈ જતા હતા.[5,6] શસ્ત્રોરૂપી જળમાં રુધિરનાં કાળાં કૂંડાળાંરૂપી નાની ચકરીઓ દેખાતી હતી અને યોદ્ધાઓરૂપી તિમિ અને તિમિંગિલો (મોટા મગરની જાતો) મોટા આડંબરથી ફરતા હતા.[7] યોદ્ધાઓએ પહેરેલાં લોઢાનાં કવચોરૂપી કાળાં પાણી ત્રાસ આપતાં હતાં અને કબંધોનાં ભ્રમણરૂપી જળની રેખાઓમાં યોદ્ધાઓનાં આભરણોરૂપી રત્નો જોવામાં આવતાં હતાં.[8] બાણોની વૃષ્ટિરૂપી ટપકતી ઝાકળથી દિશાઓમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો અને ત્યાં સઘળા શબ્દોને ઢાંકી દેનારો પ્રબળ ઘોંઘાટ જામી રહ્યો હતો.[9] ત્યાં આકાશમાં માથાંઓના ટુકડાઓરૂપી છાંટાઓ ઊડતા હતા અને ઊડીઊડીને વળી પાછા પડતા હતા. ત્યાં ચક્રવ્યૂહોરૂપી ચકરીઓમાં યોદ્ધાઓરૂપી કાષ્ઠો ઘૂમરી ફરતાં હતાં.[10] ભયંકર શબ્દવાળાં ધનુષોરૂપી પાણીના વેગથી ત્યાં યોદ્ધાઓનાં અંગોરૂપી સર્પોનાં શરીરો તૂટી જતાં હતાં અને યોદ્ધાઓરૂપી મોટા કલ્લોલો જાણે નિઃશંક રીતે છેક પાતાળમાંથી ઊછળતા હોય એવા લાગતા હતા.[11] પતાકાઓ તથા છત્રોરૂપી ફીણના પુંજો વેગથી ત્યાં વારંવાર જવા-આવવા લાગ્યા હતા અને વહેતી લોહીરૂપી નદીના વેગથી રથોરૂપી વૃક્ષો અંદર ચાલ્યાં જતાં હતાં.[12] ત્યાં ઘણા રુધિરરૂપી જળના પરપોટાઓ હાથી જેવડા થઈ પડતા હતા અને સેનારૂપી પ્રવાહમાં ઘોડાઓ તથા હાથીઓરૂપી જળચરો ઊછળતા હતા.[13] એ સંગ્રામ લોકોને ગંધર્વનગરની પેઠે આશ્ચર્ય ઉપજાવતો હતો. એ યોદ્ધાઓના પગના ધબાકાને લીધે ત્યાં પ્રલયકાળના જેવો ભૂકંપ થતો હતો અને તેથી એ સંગ્રામરૂપી પહાડ કંપી ઊઠતો હતો.[14] એ પહાડમાં માથાંઓરૂપી પક્ષીઓ ઊડતાં હતાં, હાથીઓની ઘટારૂપી શિખરો પડી જતાં હતાં અને ત્યાં ભીરુરૂપી મૃગો ત્રાસને લીધે ઘુરઘુર શબ્દ કરતાં હતાં.[15] ત્યાં ઊડતાં બાણોરૂપી તીડોથી યોદ્ધાઓરૂપ વૃક્ષો જર્જરિત થઈ જતાં હતાં, ઘોડાઓરૂપી શસ્ત્રો ઊછળ્યા કરતાં હતાં અને પથરાયેલાં બાણોરૂપી વનની પૃથ્વી ભારથી નમી જતી હતી.[16] માખીઓરૂપી ભ્રમરાઓ ત્યાં ગુંજારવ કરતા હતા અને તૂરીઓરૂપી મોટી ગુફાઓમાંથી ભારે શબ્દો નીકળ્યા કરતા હતા. ત્યાં સૈન્યોરૂપી તથા ઊડતી ધૂળરૂપી વાદળાં ઘણી વાર સુધી જોવામાં આવતાં હતાં અને ત્યાં યોદ્ધાઓરૂપી સિંહો લોટતા હતા.[17] યોદ્ધાઓરૂપી શિખરોમાંથી ત્યાં લોહીરૂપી જળના ધોધ પડ્યા કરતા હતા, મોટા મોટા રથોરૂપી વૃક્ષો પડી જતાં હતાં અને ત્યાં તલવારોરૂપી ગેંડાઓ તપી જતા હતા.[18] ત્યાં લોકોનાં પગલાંરૂપી પુષ્પો ઊખડી રહ્યાં હતાં, પતાકાઓ તથા છત્રોરૂપી વાદળાંઓ લાગી રહ્યાં હતાં અને લોહીના પ્રવાહરૂપી નદીઓનાં પૂરમાં હાથીઓ ગર્જના કરીને પડતા હતા.[19] જગતનો ગ્રાસ કરવામાં તત્પર થયેલા એ યુદ્ધરૂપી પ્રલયકાળમાં ધ્વજાઓ, છત્રો, પતાકાઓ તથા રથોરૂપી નગરોની ભારે ઊથલપાથલ થતી હતી.[20] ત્યાં ઊડતાં નિર્મળ શસ્ત્રોરૂપી ઘણા સૂર્ય ઊગ્યા હતા અને મરી જવાના ભયરૂપ પ્રબળ દુઃખને લીધે સર્વ લોકોનાં અંતઃકરણો તપી ગયાં હતાં. ત્યાં ધનુષ્યોરૂપી 'પુષ્કરાવર્તક' નામના મેઘો-

માંથી નિરંતર બાણોરૂપી જળની ધારાઓ પડ્યા કરતી હતી અને શિલા ઉપર સજેલી ખડ્ગોની ધારાઓરૂપ વીજળીઓ આકાશને ઘેરી વળી હતી.[૨૧,૨૨] ત્યાં કપાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓના લોહીના પૂરરૂપ સમુદ્રમાં હાથીઓરૂપી મોટા પર્વતો ડૂબી જતા હતા અને આકાશમાં ફેલાયેલા રુધિરના કણોરૂપ તારાઓ ત્યાંથી પડીને પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા.[૨૩] ચક્રોની પરંપરારૂપી વાદળાંઓનાં ભ્રમણથી આકાશના સર્વે અવયવો પુરાઈ ગયા હતા અને સૈન્યોના ભાગોરૂપી ભુવનો અસ્ત્રોરૂપ કલ્પાંત અગ્નિથી બળી જતાં હતાં.[૨૪] શસ્ત્રોરૂપી વરસાદના ચમકારરૂપી વીજળીથી પૃથ્વી અને પર્વતો ઢંકાઈ જતાં હતાં અને મોટા હાથીઓરૂપ પર્વતો પડવાથી લોકો છૂંદાઈ જતા હતા.[૨૫] બાણોની ધારાઓરૂપ ગાઢાં વાદળાંઓના સમૂહોથી પૃથ્વી અને આકાશ જાણે એક થઈ ગયાં હોય એવાં લાગતાં હતાં અને મોટાં સૈન્યોરૂપી સમુદ્રોના સામસામા પ્રબળ વેગ વધવાથી લોકોમાં નાસભાગ થઈ રહી હતી.[૨૬] પ્રબળ પવનોની ચકરીઓરૂપ જળના સર્પો જોવામાં આવતા હતા અને એકબીજાને કાપી નાખવામાં સજ્જ થયેલાં શસ્ત્રોરૂપી ઉત્પાતો ઊઠ્યા હતા.[૨૭] પરસ્પરના વેગથી કપાઈ જવાને લીધે શબ્દો કરતાં, પ્રદીપ્ત અને દશે દિશાઓમાં ભ્રમણ કરતાં ત્રિશૂળ, તલવાર, ચક્ર, બાણ, સાંગ, ગદા, ભુશુંડી અને પ્રાસ આદિ સેંકડો શસ્ત્રો દશે દિશાઓમાં ઘૂમાઘૂમ કરતાં હતાં તથા એકબીજાં સાથે ભટકાઈને અને કપાઇને કડાકા કરતાં હતાં. ત્યાં એ અગ્નિ જેવાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો પ્રલયકાળના પવનથી ઊડતાં વૃક્ષો આદિ પદાર્થો જેવાં લાગતાં હતાં.[૨૮]

શૂલાસિચક્રशरशक्तिगदाभुशुंडीप्रासादयो विदलनेन मियो ध्वनंतः । दीप्ता अधुर्दश दिशः शतशो भ्रमंतः कल्पांतवातपरिवृत्तपदार्थलीलाम् ॥

સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો*

દ્વંદ્વયુદ્ધનું વર્ણન તથા સહાયક રાજાઓ અને દેશોનાં નામ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ शृंगोपमानेषु स्थितेषु शरराशिषु ।
सर्वभीरुषु भग्नेषु विद्रुतेषु दिशो दश ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે સંગ્રામ ચાલ્યો ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પડેલાં બાણોના સમૂહો પર્વતોનાં શિખરો જેવાં ઊંચાં થઈ ગયાં અને હારી ગયેલા સર્વે બીકણ લોકો દશે દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.[૧] ત્યાં હાથીઓનાં શબોરૂપી પર્વતો ઉપર વાદળાંઓની પંક્તિઓ બેસવા લાગી અને યક્ષો, રાક્ષસો તથા પિશાચો રુધિરના સમુદ્રમાં ક્રીડા કરવા લાગ્યા.[૨] ત્યારે ધર્મનિષ્ઠ, શીલવાન, સત્ત્વશાળી, શુદ્ધ, કુળના કમળરૂપ અને પાછી પાની ન કરનારા, મોટા મોટા વીરપુરુષો મેઘની જેમ ગર્જના કરતા હતા અને એકબીજાને ગળી જવા તૈયાર થયા હોય તેમ, તેઓ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જેમ બે નદીઓનાં પૂર સામસામાં મળે, તેમ તે વીર લોકો ત્યાં સામસામા મળ્યા.[૩] જેમ પાંજરાની સાથે પાંજરું મળે અને વનવાળો પર્વત વનવાળા પર્વતની સાથે મળે, તેમ ત્યાં હાથીઓનો સમૂહ બળપૂર્વક હાથીઓના સમૂહની સાથે ભેટ્યો.[૪,૫] જેમ ઘોષ કરતા તરંગોના સમૂહની સાથે સામા તરંગોનો સમૂહ ભેટે, તેમ હણહણાટી કરતા ઘોડાઓના સમૂહની સાથે, સામા ઘોડાઓનો સમૂહ ભેટ્યો.[૬] જેમ પવનથી ડોલતો વાંસનો સમૂહ પવનથી ડોલી રહેલા સામા વાંસના સમૂહની સાથે ભેટે, તેમ શસ્ત્રધારી પાયદળોનો સમૂહ સામા પાયદળોના સમૂહની સાથે

* આ છત્રીસમા સર્ગમા દ્વંદ્વયુદ્ધનું વર્ણન કરવામાં આવશે અને બન્ને રાજાઓની સેનાઓમાં સહાયતા દેવા સારુ જે જે દેશના રાજાઓ આવ્યા હતા, તે તે દેશોનાં નામો આપવામાં આવશે.

ભેટ્યો.[૭] જેમ દૈવગતિથી ઊડેલું અસુરોનું નગર બીજા તેવા નગરની સાથે ભેટીને ભીંસાય, તેમ રથોનો સમૂહ સામા રથોના સમૂહની સાથે ભેટીને સંપૂર્ણ રીતે ભીંસાવા લાગ્યો.[૮] આકાશને પણ ઢાંકી નાખે એવી ધનુર્ધારી લોકોની સેના, એવી રીતે યુદ્ધ કરવા લાગી હતી કે, ફેંકવામાં આવતાં અનેક બાણોની વૃષ્ટિથી આકાશમાં વાદળાંઓના જેવી અપૂર્વ રચના થઈ જાય. પોતાનાં આયુધો કરતાં જુદા પ્રકારનાં આયુધોવાળાઓની સાથે લડવાનું આવ્યું, ત્યારે કેટલાઓ, હળવાળાઓની સાથે હળવાળાઓ અને ત્રિશૂળવાળાઓની સાથે ત્રિશૂળવાળાઓ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.[૧૧] ત્યાં લોઢાની કાળી સાંકળોવાળાઓની સાથે તેવી સાંકળોવાળાઓ અને લોઢાની કાળી જગવાળાઓની સાથે તેવી જગવાળાઓ લડવા લાગ્યા. કલ્પાંત સમયને લીધે ક્ષોભ પામેલાં સમુદ્રનાં મોજાંઓ જેમ સામસામાં અફળાય, તેમ એ વીરલોકો ત્યારે કોપ કરીને પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ફર્યા કરતાં ચક્રોરૂપી ચારીઓવાળું, બાણોરૂપી ધારા પવનવાળું અને શસ્ત્રોરૂપી ભમ-

આંજન, વૃષલ, ધ્વજ, પદ્માન્ય તથા ઉદયાચળ એ પર્વતો પૂર્વદિશામાં તેના તાબામાં હતા.[૨૨–૨૫] ચેદિ, વત્સ, દાશાર્ણ, અંગ, વંગ, ઉપવંગક, કલિંગ, પુંડ્ર, જઠર, વિદર્ભ, મેખલ, શબરાનન, વર્ણ, કર્ણાત્રી, પુરપૂરક, કંટકસ્થળ, દીપકકોમળ, કર્ણાંધ્ર, ચૌલિક, ચાર્મણ્વત, કાકક, હેમકુડ્ય, શ્મશ્રુધર, બલિગ્રીવ, મહાગ્રીવ, કિષ્કિંધ અને નલિકેર એટલા દેશો અને વિંધ્યાચળ આદિ પર્વતો અગ્નિ ખૂણામાં તેના તાબામાં હતા.[૨૬–૨૯] વિંધ્યાચળ, કુસુમાપીડ, મહેન્દ્ર, દર્દુર, મલય તથા સૂર્યવાન એટલા પર્વતો તેમજ રાજ્યસમૃદ્ધક, અવંતી, શાંબવતી, દશપૂર, કથા, ચક્ર, રૈષિકાતુર, કચ્છપ, વનવાસ, ઉપગિરિ, ભદ્રગિરિ, નાગર, દંડક, ગણરાષ્ટ્ર, નૃરાષ્ટ્ર, સાહ, શૈવ, આર્ષ્યમૂક, કર્કોટ, વનબિંબિલ પંપાનિવાસી, કરક, કર્કવિરક, સ્વૈરિક, યાસિક, ધર્મપત્તન, પંજિક, કાશિક, તૃષ્ણખલ્લુલ, યાદ, તામ્રપર્ણક, ગોનર્દ, કનક, દીનપત્તન, તામ્રીક, દંભરાકીર્ણ, સહકારેણુક, વેતુંડક, તુંબવન, લાજિન, દ્વીપકર્ણિક, કર્ણિકાભ, શિબિ, કોંકણ, ચિત્રકૂટક, કર્ણાટ, મંટવટક, મહાકટકિક, આંધ્ર, કોલગિરિ, આવંતિક, વિચેરિક, ચંડાયત્ત, દેવનક, ક્રૌંચ, વાહ, શિલા, ક્ષારોદ, ભોનંદ, મર્દન, મલય, ચિત્રકૂટશિખર અને લંકા, એટલા દેશો દક્ષિણ દિશામાં એ લીલાના પતિ વિદૂરથના તાબામાં હતા.[૩૦–૩૮] મહારાજ્ય, સુરાષ્ટ્રક, સિંધુ, સૌવીર, શૂદ્ર, આભિર, દ્રવિડ, કીકટ, સિદ્ધખંડ, કાલિરુહ, બાહ્લીક, માર્ગણ, વંત, ધૂમ્ર, તુંબક, લાજગણ, ગિરિવાસી, અબ્ધિતોક અને નિયુત એટલા દેશો અને હેમગિરિ, રૈવતક, જયકચ્છ તથા મયવર એટલા પર્વતો નૈઋતખૂણામાં એ લીલાપતિના રાજ્ય તળે હતા. પર્વતોમાં યવન લોકો જ રહેતા હતા. હવે વિદૂરથરાજાના શત્રુ સિંધુરાજના રાજ્ય નીચે જે દેશો હતા તેમનાં નામો કહું છું તે સાંભળો. મણિમાન, કુરાર્પણ, વન, અર્કહ, મેઘભવ, ચક્રવાન, અસ્તાચળ, મોતીમય તથા મણિમય પૃથ્વીવાળો મહેંદ્ર અને સેંકડો નાના પર્વતોથી વીંટાયેલો રથાશ્વ એટલા મોટા પર્વતો અને દર્ભના તથા બ્રાહ્મણોના કાળરૂપ પંચજન, ભારક્ષતથ, પારક, શાંતિક, શૈબ્ય, રમરક, યાચ્છ, ગુરુત્વ, નિયમ, હૈહય, સુહ્ય, ગાય, તાજિક, હૂણક, દક્ષિણના તથા ઉત્તરના કતક દેશના પડખાના બેકર્ક, ગિરિપર્ણ તથા અવમ એટલા દેશો પશ્ચિમદિશામાં તેના રાજ્ય તળે હતા. પશ્ચિમદિશાના એ ઘણાખરા દેશો ધર્મની મર્યાદાઓથી રહિત અને મ્લેચ્છજાતિના જ નિવાસરૂપ હતા.[૪૦–૪૮] સઘળા દેશો પછી બસો યોજનની નિર્જન પૃથ્વી અને તે પછી ઉપર કહેલા 'મહેંદ્ર' અને 'રથાશ્વ' નામના બે પર્વતો હતા. એ પર્વતો પછી ભયંકર મહાસમુદ્ર હતો અને તે સમુદ્રને કિનારે 'પારિયાત્ર' નામનો પર્વત હતો. એ સઘળું એ રાજ્યના તાબામાં જ હતું.[૪૯,૫૦] ગિરિમતિ, વેણુપતિ, નરપતિ, ફલ્ગુણક, માંડવ્ય, અનેકનેત્રક, પુરુકુંદ, પાર, ભાનુમંડળ, ભાવન, વન્મિલ, નલિન, જેમાં રહેનારાઓના કેશ, અંગો તથા બાહુઓ લાંબા થાય છે એવો દીર્ઘદેશ, રંગ, સ્તનિક, અન્ય, ગુરુહ, ચલુહ અને ગાયોને, બળદોને તથા સંતાનોને ખાઈ જનારી સ્ત્રીઓનો દેશ (સ્ત્રીરાષ્ટ્ર), એટલા દેશો વાયવ્યખૂણામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. હિમાલય, ક્રૌંચ, મધુમાન, કૈલાસ, વસુમાન અને મેરુ એટલા પર્વતો અને મદ્ર, વારેવ, યૌધેય, માલવ, શૂરસેનક, રાજન્ય, અર્જુનાતનય, ત્રિગર્ત, એકપાદ, શૂદ્ર, મત્રલ, સ્વસ્તવાસી, અબળ, પ્રબળ, શાક, ક્ષેમધૂર્તિ, દશધાન, ગાવસન્ય, દંડ, હન્યસન, ધાનક, સરક, વાટધાન, અંતરદ્વીપ, ગાંધાર, અવંતિ, સુર, તક્ષશિલા, વીલવ, ગોધની, પુષ્કરાવર્તના પેટામાં આવેલો યશોવતી, નાભિમતી, તિક્ષા, કાલવર, કાહક નગર, સુરભૂતિપુર, રતિકાદર્શ, અંતરાદર્શ, પિંગલ, પાંડવ્ય, યામુન, યાતુધાનક,

માનવ, નાંગન, હેમતાલ અને સ્વસ્ત્વમુખ એટલા દેશો ઉત્તરદિશામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. એ દેશો પછી ઉપર કહેલા હિમાલય, વસુમાન, ક્રૌંચ અને કૈલાસ એ ચાર પર્વતો હતા.[૫૧-૬૨] તે પછી જનવસ્તી વિનાની આઠ હજાર યોજનની પૃથ્વી હતી. કાલુત, બ્રહ્મપુત્ર, કુણિંદ, ખદિન, માલવ, રંધ્રરાજ્ય, વન, રાષ્ટ્ર, કેડવસ્ત્ર, સિંહપુત્ર, વામન, સાવાકચ્ચ, અપલ, વહ, કામિર, દરદ, અભિસાસદ, જાર્વાક, પલોલ, કુવિ, કૌતુક, કિરાત, યામુપાત અને દીન એટલા દેશો ઈશાનખૂણામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. તે પછી એ દિશામાં સોનાની પૃથ્વી, તે પછી ઘણી શોભાવાળી દેવસ્થળના ઉપવનની પૃથ્વી, તે પછી વિશ્વાવસુનું ઉત્તમ મંદિર, તે પછી કૈલાસની પૃથ્વી અને તે પછી વિદ્યાધરોનાં તથા દેવતાઓનાં વિમાન જેવી પૃથ્વીવાળો 'મંજુવન' નામનો પર્વત હતો.[૬૩-૬૭]

देवस्थलोपवनभूस्तदनूदिश्रीविश्वावसोस्तदनु मंदिरमुत्तमं च। कैलासभूस्तदनु मंजुवनश्च शैलो विद्याधरामरविमानसमानभूमिः ॥ ६७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'જનપદવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

सर्ग ३७ मो*

દ્વંદ્વયુદ્ધમાં યોદ્ધાઓનો જય–પરાજય

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

रणे रभसनिर्लूननरवारणदारुणे।
अहं पूर्वमहं पूर्वमिति वृंदानुपातिनि ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ રણસંગ્રામમાં માણસો તથા હાથીઓ તુરતાતુરત કપાઈ જવાથી દારુણતા જામી રહી હતી અને યોદ્ધાઓ 'હું પહેલો, હું પહેલો.' એમ બોલીને સૈન્યો ઉપર તૂટી પડતા હતા.[૧] ત્યારે જેમ પતંગિયાં અગ્નિમાં જોશભેર પડીને ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમ ઉપર કહેલા અને બીજા યોદ્ધાઓ પ્રયત્નપૂર્વક એ રણઅગ્નિમાં પડીને ખાખ થઈ જતા હતા.[૨] આ યુદ્ધમાં વિદૂરથરાજાના પક્ષમાં મધ્યદેશની અંદરના બીજા પણ કેટલાએક દેશોના રહેવાસીઓ હતા. એમનાં નામો મેં તમને કહ્યાં નથી, તો તે હું કહું છું, તમે સાંભળો[૩] તદ્દેહિક, શૂરસેન, ગુડ, અશ્વધ, નાયક, ઉત્તમજ્યોતિ, ભદ્ર, મદ, મધ્યમિક આદિ, સાલૂ, કોહાધ, માલાસ્થ, દૌર્ણેય, પિપ્પલાયન, માંડવ્ય, પાંડુનગર, સૌગ્રીવાઘ, ગુરુગ્રહ, પારિયાત્ર, કુરાષ્ટ, યામુન, ઉદુંબર, રાજ્યાક્ષ, ઉજ્જિહાન, કાલકોટિક, માથુર, પાંચાલ, ધર્મારણ્ય, ઉત્તરદક્ષિણ, પાંચાલક, કુરુક્ષેત્ર અને સારસ્વત ઇત્યાદિ દેશોના ઘણાઘણા લોકો વિદૂરથ રાજાના સૈન્યમાં હતા.[૪-૭] ત્યાં કુંતિદેશના અને પાંચનદ દેશના લોકોએ ફેંકેલાં શસ્ત્રોથી ભાંગી જતી અને ધ્રૂજી ઊઠતી અવંતિદેશના રથોની પંક્તિ ભેરવજંપના ખાડામાં પડીને નાશ પામી ગઈ.[૮] વસ્ત્રવતીના રહેવાસીઓએ કાપી નાખેલા અને ધરતી પર પડેલા કાશશ્રાવસાનના રહેવાસીઓને મદોન્મત્ત હાથીઓએ કચરી નાખ્યા.[૯] દાસપુરના રહેવાસીઓનાં ઉદર તથા માથાંઓ શસ્ત્રોથી વીંધાઈ ગયાં હતાં અને બાણક્ષિતિના રહેવાસીઓએ એક યોજન સુધી પાછળ દોડીને તેમને દબાવીને પાણીના ધરામાં ડુબાવી દીધા હતા[૧૦] ઉદર ફાટી જવાથી નીકળી પડેલાં આંતરડાંઓ વડે વીંટાઈ ગયેલા શાંતિકદેશના રહેવાસીઓ જડ થઇને પૃથ્વી પર પડી ગયા અને રાત્રિમાં પિશાચોએ તેમને ચાવી ખાધા[૧૧] સંગ્રામરૂપી યજ્ઞમાં દીક્ષા પામેલા અને ભારે સિંહનાદ કરતા ભદ્રગિરિના રહેવાસીઓએ મરગના રહેવાસીઓને પૃથ્વીના જળભરેલા ખાડાઓમાં કાચબાઓની પેઠે નાખી દીધા.[૧૨]

* આ સાડત્રીસમા સર્ગમાં મધ્યદેશની અંદરના દેશોનાં નામો અને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં તે તે દેશના રહેવાસી લોકોનો જય-પરાજય કહેવામાં આવશે

ંડિકાનગરીના રહેવાસીઓ મહાન શત્રુઓને ભગાડનારા હતા, છતાં ત્યાં પોતે જ ભાગી રહ્યા હતા. પવનો જેમ 'વાતપ્રેમી' હરણાંને દોડાવે છે, તેમ હેહયોએ એ દંડિકાનગરીના નિવાસીઓને દોડાવ્યા.[૧૩] હાથીઓના દંતૂશળોથી ભેદાયેલા અને શત્રુઓનો સંહાર કરનારા દરદના રહેવાસીઓને લોહીની મહાનદી જાણે ઝાડનાં પાંદડાંઓની પેઠે તાણી ગઈ. બાણોએ ભેદી નાખેલા અને શિથિલ જીવિતોવાળા વૃદ્ધ ચીનાલોકોએ પોતાનાં શરીરોને ભારરૂપ સમજીને સમુદ્રમાં પડતાં મૂક્યાં. કર્ણાટકદેશના પ્રબળ યોદ્ધાઓએ ઉડાવેલાં ભાલાંઓને પરિણામે જેમનાં માથાં ઝટકાઈ ગયાં હતાં, તે નલદનિવાસી શૂર લોકો, પ્રાતઃકાળમાં જેમ તારાઓ વીખાઈ જાય તેમ ત્યાં વીખાઈ ગયા.[૧૪-૧૬] મગરોના સમૂહ સરખા મોટા મોટા હાથીઓએ જ્યારે વેગથી શસ્ત્રોનો નાશ કરી નાખ્યો, ત્યારે દાશકના તથા શકના રહેવાસી લોકો પરસ્પરના ચોટલાઓ પકડી લડવા લાગ્યા અને ગર્જનાઓ કરવા મંડ્યા.[૧૭] જેમ નેતરના મૂળમાં રહેનારાં માછલાં કાદવમાં ખૂંચી જાય, તેમ પાશના રહેવાસી લોકોએ નાખેલી સાંકળોરૂપી જાળોથી ભય પામેલા દશાર્ણના રહેવાસી લોકો લોહીના કાદવમાં ખૂંચી ગયા.[૧૮] રણમાં તંગણદેશના રહેવાસીઓનાં ઊંચાં ખડ્ગોએ તથા સેંકડો ખીલાઓએ ગુજરાતના રહેવાસીઓનો નાશ કર્યો અને તેમની સ્ત્રીઓના કેશનું મુંડન કર્યું.[૧૯] શસ્ત્રોને ઊંચાં કરી ઊભા રહેલા લોકોના સૈન્યમાંથી બહાર નીકળેલા અને વીર લોકોનાં શસ્ત્રોની કાન્તિઓરૂપ વીજળીઓથી મેઘ જેવા લાગતા તે નિગડદેશના રહેવાસીઓએ, જાણે વનો ઉપર ધારા કરતા મેઘોની જેમ ગુહદેશના રહેવાસીઓ ઉપર બાણધારા કરી. જેમ બળદોનું ટોળું લીલાં ખડો ઉપર પડે, તેમ શત્રુઓ ભુશુંડીઓના મંડળના પ્રકાશથી કાળા થયેલા સૂર્યને ઉત્પાતરૂપ સમજીને અત્યંત ત્રાસ પામેલા આભીરદેશના રહેવાસીઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. સુંદર સુવર્ણની પેઠે શોભતી 'તામ્ર' નામના યવનોની લડતી સેનાને ગૌડદેશના યોદ્ધાઓએ નખો મારીને અને કેશો ખેંચીને જ તોડી નાખી. ભાસક દેશના રહેવાસીઓએ તંગણદેશના રહેવાસીઓને યુદ્ધમાં પર્વતોને પણ તોડી નાખનારાં તથા શબ્દ કરતાં અસંખ્ય ચક્રો મૂકીને કાપી નાખ્યા અને તેમના ટુકડાઓને કંક પક્ષીઓનાં તથા ગરંજ પક્ષીઓનાં ટોળાંઓમાં વેરી દીધા.[૨૦-૨૩] ગૌડલોકો લાકડીઓ ઉછાળી રહ્યા હતા અને તેથી ત્યાં ગુડગુડ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. એ સાંભળીને ગાયોની પેઠે રાંક થયેલા ગાંધારદેશના રહેવાસીઓ પણ દ્રવિડના રહેવાસીઓની પેઠે ભાગી ગયા.[૨૪] પર્વતોમાંથી નીચે ઊતરતા, આકાશમાં ચાલતા, સમુદ્રની પેઠે શોભતા અને કાળાં કપડાં પહેરવાવાળા શકલોકોના સમૂહે ધવલ વસ્ત્રવાળા પારસીઓને રાત્રિના અંધકારની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી.[૨૫] એ ઇરાની લોકોરૂપી હિમાલયનાં શિખરો ઉપર શક (તાતારી) લોકોનાં આયુધો પડતાં હતાં, ત્યારે મંદરાચલના ધમાકાથી જેનાં ઊજળાં દૂધ ઊછળી રહ્યાં હતાં એવા ક્ષીરસમુદ્રમાં તે જાણે મંદરાચલનાં વનો હોય તેમ શોભી રહ્યાં હતાં.[૨૬] ધરતી પર ઊભેલા લોકો શસ્ત્રોના જે સમૂહને આકાશમાં ઊછળતા મેઘ જેવા દેખતા હતા, તે શસ્ત્રોના સમૂહને સ્વર્ગમાં ઊભેલા લોકો સમુદ્રમાં ઊછળતા મોટા તરંગ જેવા દેખાતા હતા.[૨૭] એ સમયમાં આકાશરૂપી વન ધોળાં છત્રોથી જાણે હજારો ચંદ્રોવાળું થયું હોય, બાણોના સમૂહોથી જાણે તીડોથી વ્યાપ્ત થયું હોય અને સાંગોથી જાણે અવકાશ વગરનું થયું હોય એવું જોવામાં આવતું હતું.[૨૮] કેકય દેશના અને કંકદેશના લોકોએ, યુદ્ધના સમયમાં મદિરાપાન કર્યું હતું અને તેમણે ભારે કોલાહલ કરતા શત્રુઓનાં માથાંઓને ઉડાવીને તે કંકપક્ષીઓને ખવરાવી દીધાં હતાં.[૨૯] અંગદેશના યોદ્ધાઓએ કિકિયારી-

થી જ કિરાતદેશની સેનાઓરૂપ કુમારીઓના મનોરથનો ભુક્કો કાઢી નાખ્યો હતો અને ભૈરવોની પેઠે ગર્જના કરી હતી.[30] કાશદેશના લોકો અદશ્ય રીતે માયાથી પક્ષીઓ બન્યા અને ઉગ્ર પવનો જેમ ધૂળને ઉડાડી દે છે, તેમ તેમણે પાંખોથી તદ્દેહક દેશના રહેવાસીઓને ઉડાડી દીધા.[31] જેમણે શત્રુઓને અત્યંત તોડી નાખ્યા હતા એવા નાર્મદદેશના રહેવાઓએ ઘેલા થઈ જઇને રણમાં પોતાનાં શસ્ત્રોને તથા વસ્ત્રોને ફગાવી દીધાં હતાં અને તેઓ બીજા લોકો હાંસી કરે એવી રીતે નાચવા લાગ્યા હતા, હસવા લાગ્યા હતા તેમજ ગાવા લાગ્યા હતા.[32] જ્યાં રણકતી ઘૂઘરમાળવાળી સાંગોની વૃષ્ટિ થવા માંડી, ત્યાં સાલ્વદેશના યોદ્ધાઓએ તેને બાણોરૂપ પવનથી તરત ઉડાવી દીધી અને તેના ઝીણા ઝીણા ટુકડાઓ કરી નાખ્યા.[33] ભાલાઓને ફેરવતા કુંતિદેશના યોદ્ધાઓએ જેમને કાપી–કચરીને શબરૂપ કર્યા હતા, તે શૈબ્યદેશના યોદ્ધાઓ સ્વર્ગમાં જવાના સમયે વિદ્યાધરો જેવા જણાતા હતા.[34] ધરતીને પગ તળે ચાંપી રાખનારી તે ધીરતાવાળી અહીન દેશની સેનાએ માત્ર ચાલવાનો ડોળ દેખાડીને જ પાંડુનગરના લોકોને લૂંટી લીધા.[35] જેમ હાથીઓ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ પાંચનદદેશના મત્ત યોદ્ધાઓએ ભાલાઓથી, હાથીઓના દાંતોથી અને વૃક્ષોથી પ્રબળ યુદ્ધ કરનાર તદ્દેહક દેશના લોકોને ભાંગી નાખ્યા.[36] નીપ દેશના યોદ્ધાઓએ ચક્રોથી તથા કરવતોથી ઘોડાઓ સહિત કાપી નાખેલા અને તેથી ધરતી પર પડેલા બ્રહ્માવત્સનક દેશના યોદ્ધાઓ ધરતી પર પડેલાં પ્રફુલ્લિત વૃક્ષોની પેઠે શોભવા લાગ્યા.[37] જઠરદેશના યોદ્ધાઓએ કુહાડાઓથી શ્વેતકાકદેશના મુખ્યરૂપ સૈન્યને કાપી નાખ્યું અને પડખામાં ઊભેલા ભદ્રદેશનારાજાએ બાણોરૂપ અગ્નિથી તે જઠરદેશના યોદ્ધાઓને બાળી નાખ્યા.[38] બંધનના સ્તંભો નહિ છતાં પણ કાષ્ઠયોધદેશના સૈન્યમાં બંધાઈ ગયેલા મત્ત ગજ દેશના યોદ્ધાઓરૂપ બુઠ્ઠા હાથીઓ જેમ અગ્નિમાં કાષ્ઠો લય પામી જાય, તેમ યુદ્ધમાં લય પામી ગયા.[39] ત્રિગર્તદેશના યોદ્ધાઓએ પક[ડે]લા મિત્રગર્તદેશના યોદ્ધાઓ શરીરના ઉપલા ભાગથી ખડની પેઠે આમતેમ વળી ગયા અને જાણે પાતાળના છેડામાં ભાગી જવા માગતા હોય તેમ તેઓ ઊંધે માથે ઢળી પડ્યા.[40] જેમ મંદશક્તિવાળા બુઠ્ઠા હાથીઓ કાદવમાં ખૂંચી જાય, તેમ મંદશક્તિવાળા વનિલદેશના યોદ્ધાઓ મંદમંદ પવનથી હાલતા સમુદ્રની જેમ શોભી રહેલા તે માગધ સૈન્યમાં ખૂંચી ગયા.[41] જેમ તડકાઓ માર્ગમાં વીંખાઈ ગયેલાં પુષ્પોના સુકુમારપણાને હરી લે, તેમ ચેદિદેશના યોદ્ધાઓએ રણભૂમિમાં ઊભેલા તગણદેશના યોદ્ધાઓની ચેતનાને હરી લીધી.[42] પૌરવદેશના યોદ્ધાઓની ગર્જનાને સાંખી નહિ રહેતા અને કાળ જેવા પરાક્રમવાળા કોસલદેશના વીર યોદ્ધાઓ પૌરવલોકોએ કરેલી ગદાઓની, પ્રાસોની, બાણોની અને સાંગોની અતિવૃષ્ટિથી કાયર થઈ ગયા.[43] જેમ પર્વતમાં પરવાળાંનાં વૃક્ષો કંપે, તેમ પૌરવલોકોના ભાલાઓથી અંગો કપાઈ જતાં પણ આશ્ચર્ય નહિ પામતા અને ઘાટા લોહીથી ઊગતા સૂર્ય જેવા લાગતા તે કૈસવ લોકો રણભૂમિમાં કંપવા લાગ્યા.[44] જેમ પવનથી કંપેલાં અને ભ્રમરોના સમૂહોથી વીંટાયેલાં વાદળાં આકાશમાં ભ્રમણ કરે, તેમ બાણોના ઓઘથી કંપેલા અને મોટાં મોટાં શસ્ત્રોથી વીંટાયેલા કોસલલોકો યુદ્ધભૂમિમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા.[45] એ લોકોના ગર્જના કરતા ગળે બાણોરૂપી ધારાઓને ધરનારા હોવાને લીધે મેઘ જેવા લાગતા હતા. બાણોરૂપી ઊનથી પૂર્ણ હોવાને લીધે ઘેટાઓ જેવા લાગતા હતા, બાણોરૂપી પાંદડાંથી વીંટાયેલા હોવાને લીધે વૃક્ષો જેવા લાગતા હતા અને તેઓ ઘૂમરીઓ ફરવા

હતા.[૪૬] 'વનરાજ' નામના દેશના રહે-
ી યોદ્ધાઓરૂપી જરાથી જીર્ણ થયેલા 'કંદા-
' નામના દેશના યોદ્ધાઓ અત્યંત ખેંચા-
ે લીધે કાચા તાંતણાઓની પેઠે તૂટી ગયા.[૪૭]
નાં પૈડાં લોહીના ખાડાઓમાં ખૂંચી જતાં
ં, એટલે જેમ વાદળાંઓ વનના પહાડો
 તૂટી પડે, તેમ ઘણા ઘણા લોઢા તે રથો
 તૂટી પડતા હતા.[૪૮] ઘણી જનતાના
હો એકઠા થવાથી એ રણભૂમિ વન જેવી
ગઈ હતી. તેમાં શાલદેશના તથા તાલદેશના
દ્ધાઓ દસ્તો કપાઈ જવાને લીધે તાડ જેવા
તે મસ્તકો કપાઈ પડવાને લીધે ઠૂંઠાંના સમુ-
 જેવા દેખાવા લાગ્યા.[૪૯] મત્ત યૌવનવાળી
ને ઉત્તમ વીરપુરુષોને પ્રાપ્ત થયેલી નંદનવ-
ી અપ્સરાઓ આનંદથી મેરુપર્વતનાં વનોમાં
ને ઉપવનોમાં ગાયન કરવા લાગી.[૫૦] આનં-
 ઊંચા શબ્દો કરતું સૈન્યરૂપી વન જ્યાં સુધી
નાં સામા પક્ષરૂપ પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળા
ચી ન હતી, ત્યાં સુધી જ શોભા પામ્યું.[૫૧]
શાોની પેઠે અનેક રૂપો ધરનારા કામરૂપ
દિ દેશોના રહેવાસીઓની સાથે રણમાં
ેલા, કપાઈ ગયેલા અને તેમનાં ભૂતોએ
મનાં શસ્ત્રો હરી લીધાં એવા દશાર્ણ દેશના
દ્ધાઓ જેમ વાછડાઓ નાના છોડવાઓને
ાડીને ભાગી જાય, તેમ આડા ઊભેલા કર્ણ-
ના યોદ્ધાઓને પાડીને ભાગી ગયા.[૫૨] 'તાંજિ
પિવન' નામના દેશના યોદ્ધાઓના સામર્થ્યથી
મના ધણીનો નાશ થઈ ગયો હતો, એવા
ર્ગદેશના યોદ્ધાઓ જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુના સામ-
ર્થ્યથી કમળો કાન્તિરહિત થઈ જાય, તેમ કાન્તિ-
હિત થઈ ગયા.[૫૩] મેસલદેશના યોદ્ધાઓએ
પાકદેશના યોદ્ધાઓને બાણોથી, સાંગોથી, તલ-
ારોથી અને મુદ્ગરોથી ઢાંકી દીધા. નરકદેશના
દ્ધાઓએ કટકચ્છલન દેશના યોદ્ધાઓને ઝૂડી
ાખ્યા, એટલે તેઓ નાસીજ ગયા.[૫૪] પ્રસ્થવાસ
દેશના યોદ્ધાઓએ રણભૂમિમાં ઊભા રહીને
કોંતકોન દેશના યોદ્ધાઓને ઘેરી લીધા, એટલે તે
યોદ્ધાઓ ખળપુરુષોએ દબાવેલા ગુણોની પેઠે
અત્યંત અશક્ત થઈ ગયા.[૫૫] જેમ કમળોને
વીણનારા પુરુષો હાથો વડે સરોવરમાંથી કમળોને
તોડીને તુરત નાસી જાય, તેમ દ્વિપિદેશના
યોદ્ધાઓ ભાલાઓ વડે બાહુધાનદેશના યોદ્ધા-
ઓનાં માથાંઓને કાપીને ક્ષણમાત્રમાં તુરત
નાસી ગયા.[૫૬] જેમ ઉત્તમ પંડિતો આખા
દિવસ સુધી વાદવિવાદનો શાસ્ત્રાર્થ ચલાવ્યા
છતાં પણ ગભરાઈ જાય નહિ અને હારે પણ નહિ'
એ રીતે સરસ્વતી નદીના તીરે રહેનારા સુભટો,
સાયંકાળ સુધી સંગ્રામ કર્યા છતાં પણ ગભરાયા
નહિ અને પરાજય પણ પામ્યો નહિ. શત્રુઓએ
ખર્વંગ દેશના ક્ષુદ્ર યોદ્ધાઓને નસાડ્યા હતા. છતાં
જેમ ઠંડા થવા આવેલા અગ્નિઓ પાછાં લાકડાં
મળવાથી પરમ તેજ પામે છે, તેમ તેઓ પાછી
લંકાના રાક્ષસોની સહાયતા મળવાથી પરમ તેજ
પામ્યાં. હે રામ! એ મોટા યુદ્ધનું સંપૂર્ણ વર્ણન
કરવાને બે હજાર જીભોવાળા શેષનાગ પણ સમર્થ
નથી, તો પછી હું એક જીભવાળો તો કેટલુંક વર્ણ-
ન કરી શકું ? હું તો એ વર્ણન કરતાં સાચે જ
ગભરાઈ ગયો છું.[૫૮,૫૯]

कियदाख्यायत एतज्जिह्वानिचयैः किलाल-
माकुलितः । वासुकिरपि वर्णयितुं न समर्थो
रणवरं राम ॥ ५९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબં-
ધી 'યોધજયપરાજયવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો

યુદ્ધથી નિવૃત્ત થતી સેના અને રણભૂમિનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवमत्याकुले युद्धे सास्फोटभयसंकुले ।
आदित्ये तमसा वृद्धे चटत्कठिनकंकटे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે જીતેલાઓના સિંહનાદોથી અને હારેલાઓના હાહાકારથી ભરેલું અતિ પ્રબળ યુદ્ધ ચાલતું હતું, ત્યારે સૂર્ય રજ આદિના અંધકારથી મંદ થઈ ગયો હતો.[1] ત્યારે શરીરોમાંથી નીકળેલાં રુધિરોને ઢાંકનારાં કવચોમાંથી રુધિરો ટપકતાં હતાં, ગોફણોમાંથી યુક્તિપૂર્વક ફેંકાતા પથરાઓની વૃષ્ટિઓ એક સ્થળમાં ઊછળતી હતી, તો બીજા સ્થળમાં પડતી હતી અને સાયંકાળ સમીપમાં આવવાથી નદીઓમાં કમળોની પંક્તિઓ સંકોચ પામવા લાગી હતી.[2] ત્યારે બાણોના આગલા ભાગો અને પાછલા ભાગો પરસ્પર મળવાથી અગ્નિના તણખાઓ ઊડતા હતા અને એ બાણોરૂપ નદીઓ ઘણે દૂર સુધી જતી હતી તથા આવતી હતી.[3] ત્યારે કપાઈને ઊડતાં મસ્તકોરૂપી કમળોવાળી, ચક્રોરૂપી ચકરીઓવાળી અને કાંતિઓરૂપ તરંગોવાળી શસ્ત્ર–સમૂહરૂપી આકાશગંગાઓએ આકાશરૂપ સમુદ્રને છલોછલ કરી દીધો હતો.[4] ત્યારે વાયુના જેવો શબ્દ કરતાં શસ્ત્રોના ધાટા સમૂહોને, વાંદરાઓ વર્ષાઋતુનાં વાદળાં માની લેતા હતા અને તેથી કામાતુર થઈ જતા હતા. સિદ્ધલોકો બે શસ્ત્રસમૂહોથી પોતે વચમાં કપાઈ જશે, એવી આશંકા રાખતા હતા.[5] આ સમયમાં ત્યાં જેમ શસ્ત્રો વાગવાથી વીર પુરુષ ક્ષીણ થઈ જાય તેમ પોતાનો માત્ર આઠમો ભાગ અવશેષ રહેવાને લીધે તડકો પડી ગયો અને મધુર થયેલો તે દિવસ ક્ષીણ થઈ ગયો. અર્થાત્ સાયંકાળનો સમય થયો.[6] ઘોડાઓ તથા હાથીઓ થાકી ગયા, સૂર્ય અસ્ત પામવાને લીધે શસ્ત્રોના ચળકાટો મંદ પડી ગયા અને દિવસના પ્રતાપની સાથે સેનાઓનો પ્રતાપ પણ મંદ થઈ ગયો.[7] આ સમયમાં બન્ને પક્ષના સેનાપતિઓએ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યો અને યુદ્ધ બંધ રાખવાનું કહેવા માટે એકબીજાની પાસે દૂતો મોકલ્યા.[8] સર્વેનાં યંત્રો, શસ્ત્રો અને પરાક્રમો શ્રમને લીધે મંદ પડી ગયાં હતાં, તેથી તે સમયમાં સઘળાઓએ યુદ્ધ બંધ કરવાનું સ્વીકારી લીધું.[9] પછી જેમ ધ્રુવ ઊંચા સ્થાનમાં ચઢે છે, તેમ બન્ને સેનાઓનો એક એક જણ, મોટા રથની ઊંચી ધ્વજાની પાસે કરેલા ઊંચા સ્થાનમાં ચઢ્યો.[10] જેમ રાત્રિ કિરણોથી લાંબા લાગતા ચંદ્રને ફેરવે છે, તેમ તે બન્ને જણાઓએ યુદ્ધ બંધ કરવાની સૂચના કરવાને માટે સઘળી દિશાઓમાં ધોળાં વસ્ત્રો ફેરવ્યાં. (અને એ રીતે યુદ્ધ બંધ કરવાની સૂચના કરી.)[11] જેમ પ્રલયના અગ્નિથી જગત બળી જાય છે ત્યારે 'પુષ્કરાવર્તક' નામના મેઘો ગાજવા લાગે છે, તેમ તે સમયે પડછંદાઓથી દિશાઓને વ્યાપ્ત કરનારાં દુંદુભિઓ ગાજવા લાગ્યાં.[12] જેમ તળાવમાંથી નદીઓ ચાલે છે, તેમ નીચે પડેલાં બાણ આદિ શસ્ત્રોની કાન્તિઓનો પ્રવાહ દેવલોકોથી ખાલી થયેલા આકાશમાં, અટકયા વિના ચાલવા લાગ્યો. જેમ ભૂકંપ થઈ રહ્યા પછી વનોનું કંપવું હલકું પડી જાય છે અને જેમ વર્ષાઋતુ પૂરી થતાં સમુદ્રનું ઊછળવું ધીમું પડી જાય છે, તેમ ત્યાં યોદ્ધાઓના હસ્તોરૂપી વૃક્ષોનું ચલન ધીરે ધીરે ધીમું પડી ગયું હતું.[13,14] જેમ પ્રલય–સમુદ્રમાંથી જળનો સમૂહ પ્રલયને અંતે ચારે દિશાઓમાં નીકળી જવા લાગે છે, તેમ ત્યાં બન્ને સૈન્યો રણભૂમિમાંથી નીકળી જવા લાગ્યાં.[15] મંદરાચળ નીકળી જવાથી જેમ ક્ષીરસાગર શાંતિ

* આ આડત્રીસમા સર્ગમાં સેનાઓના પાછા વળવાનું અને રણભૂમિના બીભત્સપણાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

પામ્યો હતો, તેમ ધુમાધુમ કરતાં અટકેલાં બન્ને સૈન્યો ધીરે ધીરે શાંતિ પામવા લાગ્યાં.[૧૬] રણભૂમિ ક્રમે ક્રમે થોડી વારમાં ખાલી થઈ ગઈ, તેથી તે પૂતનાના પેટ જેવી ભયંકર અને અગસ્ત્યે ખાલી કરેલા સમુદ્ર જેવી શૂન્ય થઈ ગઈ.[૧૭] એ રણભૂમિમાં શબોના ગંજના ગંજ પડ્યા હતા અને ઘણી ઘણી લોહીની નદીઓ વહી જતી હતી. જેમ વનમાં તમરાંઓ ચિચિયારી કરે છે, તેમ ત્યાં મરેલાઓનાં સંબંધીઓ ચિચિયારી કરતાં હતાં.[૧૮] લોહીની ચાલતી નદીઓમાં તરંગોની ઘુઘવાટી જામી રહી હતી અને અધમૂવેલાં માણસો, વ્યગ્ર થયેલાં જીવતાં માણસોને ચીસો પાડીને બોલાવતાં હતાં.[૧૯] મૂવેલાઓનાં અને અધમૂવેલાઓનાં શરીરોમાંથી લોહીના ધોધ નીકળ્યા કરતા હતા. ત્યાં જીવતાં માણસોની પીઠ ઉપર પડેલાં શબો, પીઠના ચાલવાથી હાલતાં હતાં અને પોતાના સજીવનપણાની ભ્રાંતિ ઉપજાવતાં હતાં.[૨૦] મોટા મોટા હાથીઓનાં શબોના ગંજો ઉપર વાદળાંઓ મેઘની ભ્રાંતિથી બેસતાં હતાં. વીખરાયેલા રથોના સમૂહો પડેલા હોવાને લીધે ત્યાં વાયુથી કંપાયેલાં વૃક્ષોવાળા વનના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. ચાલતી લોહીની નદીઓના વેગથી, ત્યાં હાથીઓ અને ઘોડાઓ તણાતા જતા હતા. બાણોના, સાંગોના, ઋષ્ટિઓના, મુસળોના, ગદાઓના, પ્રાસોના અને તલવારોના સમૂહથી ત્યાં કેટલીક સંકડાશ થઈ રહી હતી. પૃથ્વીના ભાગો પલાણોથી, અંગરખાંઓથી કમરપટાઓથી અને બખ્તરોથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યાં હતાં. અને શબોનાં શરીરો ધ્વજાઓનાં વસ્ત્રોથી તથા ચામરરૂપ વસ્ત્રોથી ઢંકાઈ રહ્યાં હતાં.[૨૧–૨૩] ઊંચી થયેલી ફણો જેવાં અને ઉઘાડાં મોઢાંવાળાં માથાંઓરૂપી કુંજમાં પેસીને પવન સુસવાટા કરતો હતો. ત્યાં શબોરૂપી પરાળના ઢગલામાં પિશાચો સૂતેલા જોવામાં આવતા હતા.[૨૪] મુકુટોના, હારોના અને બાજુબંધોના પ્રકાશથી ત્યાં હજારો ઇન્દ્રધનુષોના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. કૂતરાઓ અને શિયાળિયાંઓ ત્યાં પોતાના આગલા પગો વડે આંતરડાંઓની લાંબી અને ધાટી દોરીઓને ખેંચતાં હતાં.[૨૫] ઊઘડી ગયેલા દાંતવાળા કંઠપ્રાણ થયેલાં માણસો લોહીના ક્યારાઓમાં પડ્યાં પડ્યાં કરાંજતાં હતાં. અને જીવતાં માણસોરૂપી દેડકાંઓ રુધિરના કાદવમાં ડૂબી રહ્યાં હતાં. ત્યાં નીકળી પડેલી હજારો આંખો પાઘડીમાં કરેલા રંગના બુટ્ટાઓ જેવી લાગતી હતી અને ભય ઉપજાવનારી લોહીની સેંકડો નદીઓમાં હાથો તથા સાથળોરૂપી લાકડાંઓ તણાયે જતાં હતાં.[૨૬,૨૭] શોકથી ચીસો પાડતા કુટુંબીઓ મૂવેલાં તથા અધમૂવેલા માણસોને વીંટાઈને બેઠાં હતાં. ત્યાં બાણ, આયુધ, રથ અને અશ્વો તથા હાથીઓનાં પલાણોથી જમીનનો ખાલી ભાગ પુરાઈ ગયો હતો.[૨૮] રણભૂમિ ઉપર નાચ કરતાં ધડોએ, પોતાના બન્ને ભુજાઓરૂપી મંડપ વડે આકાશને પણ જાણે નીચું કરી દીધું હતું. મદ, મેદ તથા વસાનાની દુર્ગંધથી નાસિકાને પીડા થતી હતી અને તેમાંથી ચીકણો ભાગ નીકળતો હતો.[૨૯] ફાટી ગયેલાં મોઢાંવાળા અધમૂવેલા હાથીઓ તથા ઘોડાઓ પોતાના બાકી રહેલા જીવનનો પછડાઈ પછડાઇને અંત લાવતા હતા. લોહીની ચાલતી નદીઓના તરંગોરૂપી દાંડીઓ વાગવાથી ત્યાં દુંદુભિઓ શબ્દ કરતાં હતાં.[૩૦] ત્યાં લોહીની સેંકડો નદીઓમાં મરેલા હાથીઓ અને ઘોડાઓરૂપી મગરો તણાયે જતા હતા અને મરી જતાં માણસો પોતાના મોઢામાં આવતા લોહીના પ્રવાહને ફુત્કારીને દૂર બહાર કાઢી નાખતાં હતાં.[૩૧] થોડો થોડો જેમાં જીવ રહ્યો અને તેમના મોંઢા તથા આંખો બાણોથી ભરાઈ ગયાં હતાં તેઓ વેદનાથી ચિચિયારીઓ કરતાં હતાં. બરફોના અને ચરબીના ગંધવાળા પવનના સ્પર્શને લીધે વહી રહેલું લોહી ઘાટું થવા લાગ્યું હતું.[૩૨]

સૂંઢોને ઊંચી કરીને પડેલા મોટા મોટા અધમૂવા હાથીઓ સૂંઢોથી શબો દબાવી દેતા હતા અને સવાર વિનાના હાથીઓ તથા ઘોડાઓ કૂદી કૂદીને ઊંચાં ધડોને નીચે પાડી દેતા હતા.[૩૩] રોતા અને ચીસો પાડતા બંધુઓના હાથોમાંથી શબો પડી જતાં હતાં અને તેથી ત્યાં લોહીનો ઓઘ ઊછળતો હતો. મરી ગયેલા સ્વામીઓનું આલિંગન કરવા જતી કુલાંગનાઓ, આસપાસ પડેલાં શસ્ત્રોથી વીંધાઈને ત્યાં જ મરી જતી હતી.[૩૪] સેનાવાળાઓએ પોતપોતાના ઉતારાઓમાં જઈને, ત્યાંથી પોતપોતાનાં બંધુઓનાં શબોને ઉપાડી લાવવા માટે ઘણા ઝડપી ખેપિયાઓને મોકલ્યા હતા અને તેઓ શબોને ઉપાડી ઉપાડીને 'આ શબો, કહેલા માણસોનાં છે કે નહિ' એમ પરીક્ષા કરતા હતા. શબોને લેવા આવેલા યોદ્ધાઓના અનુચરો ઉતાવળને લીધે બીજાં અધમૂવેલાં માણસોને પણ હાથ વડે ઉપાડી ઉપાડીને ફેંકતા હતા.[૩૫] લોહીના પ્રવાહોરૂપ સેંકડો નદીઓમાં કેશરૂપી શેવાળ, મોઢાંઓરૂપી કમળો અને ચકોરૂપી ચકરીઓ જોવામાં આવતાં હતાં. વહ્યા જતા લોહીના મોટા નદોમાં ઊંચાં ઊંચાં મોજાંઓ ઊછળતાં હતાં. અધમૂવા થયેલા માણસો પોતાનાં અંગોમાં ખૂંચી ગયેલાં આયુધોને કાઢી નાખવામાં વ્યગ્ર થયાં હતાં. યોદ્ધાઓનું મરણ પરદેશમાં થવાથી અત્યંત રુદન કરતા તેમના સંબંધીઓ, રણભૂમિમાં જ તેમનાં આભરણોનાં, વસ્ત્રોનાં, ઘોડાઓનાં તથા હાથીઓનાં દાન કરી દેતા હતા.[૩૬,૩૭] મરવા પડેલા લોકો પુત્રોનાં, મિત્રોનાં, માતાઓનાં અને ઇષ્ટદેવોનાં નામોનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા હતા. મર્મસ્થળો કપાઈ ગયાની વેદનાનું વર્ણન 'હાય, હાય!' અને 'ઓય ઓય' એવા શબ્દોથી જ કરવામાં આવતું હતું.[૩૮] દૈવગતિને લીધે નિર્બળ લોકોના હાથથી માર ખાઈને મરવા પડેલા લોકો પોતાનાં પ્રારબ્ધોને ધિક્કાર દેતા હતા. હાથીઓની સાથે લડાઈ કરવામાં અસમર્થ અને હાથીઓની આગળ નિઃસત્ત્વ થઈ ગયેલા લોકો, જીવનાને માટે દેવોની માનતાઓ કરતા હતા.[૩૯] બીકણ લોકો મરવા પડેલા માણસોને પગ નીચે કચરી નાખતા હતા અને એમ તેમનું અપમાન કરીને પાછા નાસી જવામાં તત્પર થયા હતા. તેઓ નિઃશંક થઈને લોહીની ચકરીઓવાળાં ભયંકર સ્થાનોમાં જવામાં પણ અચકાતા ન હતા.[૪૦] લોકોને બાણો વાગવાથી મર્મસ્થળોને પણ છેદી નાખનારી પીડા થતી હતી અને તેઓ તેમાં પોતાના જન્માંતરનાં પાપોનું અનુમાન કરતા હતા. ભાગતા કબંધોને પકડીને પિશાચો મોઢાંઓથી તેમનું લોહી પીવા લાગ્યા હતા.[૪૧] લોહીની નદીઓમાં તણાતાં ધ્વજો, છત્રો અને ઉત્તમ ચામરો કમળો જેવાં લાગતાં હતાં. લોહીના નદોમાં સંધ્યાના રંગનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જાણે સર્વ દિશામાં રાતાં કમળો ઊઘડી રહ્યાં હોય એમ જણાતું હતું.[૪૨] રથોરૂપી પર્વતોવાળો અને પૈડાંરૂપી ચકરીઓવાળો લોહીનો એ સમુદ્ર જાણે સાત સમુદ્રોથી જુદો આઠમો સમુદ્ર થયો હોય એવો લાગતો હતો. એ સમુદ્રમાં પતાકાઓરૂપી ફીણના સમૂહો હતા અને સુંદર ચામરોરૂપી પરપોટાઓ હતા.[૪૩] ઊંધા પડેલા રથો જાણે પૃથ્વીમાં ઊંધાં વળી ગયેલાં નગરો હોય એવા લાગતા હતા. વળી તેઓ મોટા વનમાં ઉત્પાતી પવનથી પડી ગયેલાં વૃક્ષો હોય એવા જણાતા હતા.[૪૪] સેનાઓએ છોડી દીધેલું એ સ્થળ, પ્રલયકાળના અગ્નિથી બળી ગયેલા બ્રહ્માંડ જેવું, અગસ્ત્યમુનિએ પી જઈ ખાલી કરેલા સમુદ્ર જેવું અને અતિવૃષ્ટિથી માર્યા ગયેલા દેશના જેવું લાગતું હતું.[૪૫] ત્યાં ભાથાઓનાં, ભાલાઓનાં અને ભૃશુંડીઓનાં મંડળો વ્યાપી રહ્યાં હતાં. શબોના ઢગલા જાણે મદોન્મત્ત હાથીઓની જેમ ઊંચા થઈ ગયા હતા. તોમરો અને મુદ્ગરો ત્યાં સર્પો

તાં લાગતાં હતાં.[૪૬] ધરતીમાં ખૂંચેલાં ભાલાં-ઓ, જાણે પર્વતો ઉપર ઊગેલા તાડો હોય, તેવાં જણાતાં હતાં. વળી તે ખૂંચેલાં ભાલાંઓ, જાણે વહેતી લોહીની નદીને કિનારે ઊગેલાં ઊંચાં વૃક્ષો હોય એવાં લાગતાં હતાં.[૪૭] હાથીઓનાં અંગોમાં પેસી ગયેલાં શસ્ત્રોરૂપી વૃક્ષો, પોતાનાં કિરણોરૂપી પુષ્પોથી ભરપૂર થયાં હતાં. કાગડાઓ આંતરડાં અને છભોને ખેંચીને ઊંચે લઈ જતા હતા; તેથી આકાશમાં જાણે જાળાં બાઝ્યાં હોય એવું લાગતું હતું.[૪૮] ધરતીમાં ખૂંચેલાં ઊભાં ભાલાઓ જાણે લોહીની નદીઓના કિનારાઓમાં મોટાં વૃક્ષો ઊગ્યાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. લોહીના સમૂહોરૂપી સરોવરોમાં ઊંચી રહેલી પતાકાઓ જાણે કમલિનીઓ ઊગી હોય એવી જણાતી હતી.[૪૯] લોહીના કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા લોકો બહાર નીકળવાને માટે પોતાના સ્નેહીઓને બોલાવતા હતા. બીકણ લોકો હાથીઓનાં શબોના સમૂહમાંથી જરા પણ બહાર નીકળીને સૈન્યોના પાછા વળવાનો લાગ જોતા હતા.[૫૦] શસ્ત્રોથી કપાઈ ગયેલી ડાળોવાળાં વૃક્ષો હાથ વગરના શબોની શંકા ઉપજાવતાં હતાં. લોહીની નદીઓમાં વહ્યાં જતાં પલાણો અને હાથીઓનાં ગંડસ્થળો, વહાણોના સમૂહો હોય એમ જણાતાં હતાં.[૫૧] લોહીના પ્રવાહોમાં તણાતાં જતાં ધોળાં વસ્ત્રો ફીણના પિંડાઓ જેવાં લાગતાં હતાં. રણભૂમિમાં ફરીને ખાતરી કરવા માટે રાજાઓએ મોકલેલા ઉતાવળા સેવકલોકો શબોને જુદાં જુદાં તારવવા લાગ્યા હતા.[૫૨] ધડરૂપી નવા દાનવો ચારે બાજુ ઝડપથી દોડતા હતા. ગણોને શોધવા સારુ આવેલા કેટલાએક સૈનિક લોકો ઊંચાં અને મોટાં છિદ્રોવાળાં ચક્રોથી ચિરાઈને નાસી જતા હતા.[૫૩] અધમૂએલાં પ્રાણીઓ 'ભાંભાં' તથા 'ફૂફૂ' કરતાં હતાં અને લોહીના પ્રવાહનો શબ્દ પણ ભારે જામી રહ્યો હતો. શિલાઓના મોખરાઓમાંથી લોહીની ધારાને પીવા લાગેલાં પક્ષીઓ, પાંખો ફફડાવીને રજ ઉડાડતાં હતાં.[૫૪] તાડ જેવા ઊંચા વેતાલો તાળીઓ પાડીને તાંડવ મચાવી રહ્યા હતા. ઊંધા વળેલા રથોનાં કાષ્ઠોમાં કેટલાએક સુભટોનાં શરીરો અર્ધોઅર્ધ દબાઈ ગયાં હતાં.[૫૫] પ્રાણવાળાં શરીરોમાંથી લોહી નીકળી રહ્યું હતું અને તેની ગતિથી ઘણું ભયંકરપણું વ્યાપી રહ્યું હતું. જમનાં મોઢાંઓમાં લોહીનો કાદવ ભરાયો હતો અને જેઓ કાંઈક જીવતા હતા, તે યોદ્ધાઓ ઉપર બીજા લોકોની દયા ખેંચાતી હતી.[૫૬] કાંઈક જીવતાં માણસો ડોકીઓ ઊંચી કરીને, કૂતરાઓને તથા કાગડાઓને જોતાં હતાં. એક ભક્ષ્યને ખાવામાં ઉત્સુક થયેલાં માંસભક્ષી પ્રાણીઓ પરસ્પરની સાથે લડવાનો કોલાહલ મચાવી રહ્યાં હતાં અને કેટલાંએક માંસભક્ષક પ્રાણીઓ એક ભક્ષ્યને માટે પરસ્પર લડીને મરી જતાં હતાં.[૫૭] મૃત્યુના ઉદ્યાન સમું એ રણસ્થળ જાણે પ્રલયકાળમાં પર્વતો સહિત કચ્ચરઘાણ થઈ ગયેલું જગત હોય, એવું જણાતું હતું. તેમાં મરી ગયેલા અસંખ્ય અશ્વો, હાથીઓ, માણસો તથા રાજાઓનાં શરીરોમાંથી, તેમજ કપાઈ ગયેલી હાટાની ડોકામાંથી લોહીની મોટી મોટી નદીઓ ચાલી રહી હતી અને તેમાં આયુધોરૂપી લતાઓ, લોહીરૂપી જળના સિંચનથી ભીની ભીની થઈ રહી હતી.[૫૮]

विवृत्तासंख्याश्वद्विरदपुरुषाधीश्वररथप्रकृत्तो-
ग्रग्रीवाप्रस्रवरुधिरोद्गारसुसरित् । रणोद्यानं मृत्यो-
स्तदभवदशुष्कायुधलतं सशैलं कल्पांते जगदिव
विपर्यस्तमखिलम् ॥ ५८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ–પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'આહવવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ જો*

સૂર્યાસ્ત, સંધ્યાકાળ અને રણ-ભૂમિનું બીભત્સ વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ वीर इवारक्तः कालेनास्तमितो रविः ।
अस्त्रतेजः परिम्लानप्रतापोऽब्धौ समुज्झितः ॥ १

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પછી અસ્ત્રોના તેજથી પ્રતાપની મંદતાને પામેલા અને રાતા થયેલા વીરની પેઠે કાળની શક્તિથી પ્રતાપની મંદતાને પામેલા અને રાતા થયેલા સૂર્યને કાળે અસ્ત પમાડીને સમુદ્રમાં નાખી દીધો.[૧] આકાશરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી રણની લાલ પ્રભા સૂર્યનો અસ્ત થતાં જ આકાશને છોડી ગઈ; પણ ક્ષણમાત્રમાં ત્યાં સંધ્યાની રાતી કાન્તિ આકાશમાં પ્રકટ થઈ.[૨] ત્યાં સઘળી દિશાઓને ઘેરી લેતા તથા તાળીઓ પાડતા વેતાલો પ્રલય-સમુદ્રના પ્રવાહની પેઠે પૃથ્વીમાંથી, પાતાળો-માંથી, આકાશમાંથી અને દિશાઓમાંથી ભેગા થઈ ગયા.[૩] દિવસરૂપી ગજરાજનું મસ્તક પ્રૌઢ અંધકારરૂપી તલવારથી ખંડિત થઈ ગયું, ત્યાં સંધ્યાની રતાશરૂપી લોહીથી ખરડાયેલાં તારા-ઓના સમૂહરૂપી મોતીઓ પ્રકટ થવા લાગ્યાં.[૪] ભૂલેલાઓનાં હૃદયોની પેઠે સત્ત્વ (પ્રાણ અને હંસ આદિ પક્ષીઓ)થી રહિત થયેલાં અને તમ (મોહ તથા અંધકાર)થી ઘેરાયેલાં સરોવરોમાં ભ્રમરોના ગુંજારવવાળાં કમળો સંકોચ પામી ગયાં.[૫] બંધ થયેલી પાંખોવાળાં, ક્ષણમાત્રમાં સૂઈ ગયેલાં અને નિદ્રાને લીધે માંડ માંડ ડોકી-ઓને ઊંચી કરતાં પક્ષીઓ જેમ શબોના અંગોમાં શસ્ત્રો સ્થિર થઈ ગયાં હતાં તેમ માળાઓમાં નિશ્ચળ થઈને રહ્યાં.[૬] જેમ વીરલોકોના પક્ષોમાં લક્ષ્મીઓ પ્રફુલ્લિત થાય, તેમ ચંદ્રનો ઉદય સમીપમાં આવવાથી સુંદર દેખાવ દેતી પુષ્પપંક્તિઓ લતાઓ આદિમાં પ્રફુલ્લિત થઈ.[૭] સાયંકાળે જેમ રુધિરથી ઘેરાયેલી અને પોતામાં બાણોને રાખનારી રણભૂમિ સંકોચાયેલા મુખવાળી થઈ, તેમ પાણીથી ઘેરાયેલી અને પોતામાં ભ્રમરોને રાખનારી કમલિની પણ સંકોચાયેલાં કમળોવાળી થઈ.[૮] ઉપર આકાશરૂપી સરોવર તારાઓરૂપી પ્રફુલ્લિત કમળોથી શોભવા લાગ્યું અને નીચે પાણીનાં સરોવરો તારાઓ જેવાં પ્રફુલ્લિત કમળોથી શોભવા લાગ્યાં.[૯] પ્રથમ છૂટાં પડી ગયેલાં અને પછી અંધકારમાં ભેગાં થયેલાં, છતાં પણ પરસ્પરને નહિ ઓળખવાને લીધે પરસ્પરથી ભય પામતાં ભૂતો, જેમ પાળ વગરનાં જળો સઘળી દિશાઓમાં ફેલાય, તેમ સઘળી દિશાઓમાં ફેલાયાં.[૧૦] એ સમયે રણાંગણમાં વેતાલોનાં ઘણાં ઘણાં ટોળાંઓ ગાયન કરવા લાગ્યાં. શબોની ઉપર બેઠેલાં અને શબ્દો કરતાં કંક અને કાંદોલ આદિ માંસભક્ષક પક્ષીઓ ક્રીડા કરવા લાગ્યાં.[૧૧] ત્યાં માણસોનાં શબોને કાષ્ઠોની ચિતાઓમાં નાખી સળગાવી દેવામાં આવતાં હતાં, એટલે ચિતાઓની જ્વાળાઓથી, એ રણભૂમિ પ્રકાશતા તારાઓવાળા આકાશ જેવી જણાવા લાગી હતી. મેદ અને માંસો અગ્નિથી રંધાતાં ત્યાં પચપચાટ થવા લાગ્યો હતો.[૧૨] સઘળાં અંગોનાં અસ્થિઓ અગ્નિથી ફાટતાં ચિતાઓમાં ધડાકા થવા લાગ્યા અને વેતાલોની સ્ત્રીઓ જેમ જળક્રીડા કરતાં જળમાં અદૃશ્ય થઈ જાય, તેમ અગ્નિઓમાં અદૃશ્ય થઈ જવા લાગી.[૧૩] કૂતરા, કાગડા, યક્ષો અને વેતાલો ભારે અને ભયંકર કોલાહલ કરવા લાગ્યા. ભૂતોની ઘણી આવ—જાવ થવાને લીધે એ ક્ષેત્ર ઊડતા વન જેવું જણાવા લાગ્યું.[૧૪] ડાકણો રુધિરને, માંસને, વસાને અને મેદને લઈ જવાની બહુ ઉતાવળ કરવા લાગી. પિશાચો

* આ ઓગણચાળીસમા સર્ગમા સૂર્યના અસ્તનું, રાક્ષસોથી તથા વેતાલોથી વ્યાપ્ત થયેલી સંધ્યાનું અને રાત્રિમા અત્યંત બીભત્સ થયેલી રણભૂમિનું વર્ણન કરવામા આવશે.

લોહીને, વસાને, તથા માંસને અત્યંત ભચડી ભચડીને ચાવવા લાગ્યા અને તેમનાં ગલોફાં-ઓમાંથી તે પદાર્થોનો રસ ઝરવા લાગ્યો.[૧૫] વચ્ચે વચ્ચે ચિતાઓના અજવાળાથી શબોનાં રુધિર પ્રકટ દેખાવા લાગ્યાં. પૂતનાઓ મોટાં મોટાં શબોને પોતાના ખભાઓ ઉપર નાખીને લઈ જવા લાગી.[૧૬] 'કુંભાંડ' નામના પિશાચોનાં મંડળો ત્યાં ભારે તાંડવ કરવા લાગ્યાં, એટલે રણભૂમિનો મધ્યભાગ ગાજવા લાગ્યો. શબોનાં મોઢાંઓમાં જતી અગ્નિની જ્વાળાઓથી છમછમ શબ્દ થવા લાગ્યો. અને મેદની તથા રુધિરની વરાળોથી ત્યાં વાદળાંના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. વહી જતી લોહીની નદીઓના વેગમાં, પગ બોળી રાખવાને લીધે ચૂડેલો જાણે ભૂમિ પર ઊભેલી હોય એમ જણાતું હતું; અને શબોને ખેંચવાના સમયમાં વેતાલો ભારે આનંદના શબ્દો કરવા લાગ્યા.[૧૭,૧૮] વેતાલોનાં બાળકો મરેલા હાથીઓનાં પેટરૂપી પેટીઓમાં સૂઈ રહેવા લાગ્યાં અને રાક્ષસો રણભૂમિના એકાંત પ્રદેશ ઉપર જઈને લોહી પીવાની રમત કરવા લાગ્યા.[૧૯] મદોન્મત્ત વેતાલો કજિયો કરીને પરસ્પરની સાથે ચિતાઓનાં ઊબાડિયાંથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ચાલતાં રુધિરોના અને વસાના મિશ્ર ગંધવાળો દુર્ગંધયુક્ત પવન વાવા લાગ્યો.[૨૦] ચુડેલોની પેટીઓ માંસાદિના ઘણા ભારને લીધે ચરડ ચરડ થવા લાગી અને અર્ધાં પાકેલાં શબોનો સ્વાદ લેવામાં ઉત્સાહવાળા યક્ષો, પરસ્પરમાં કજિયો કરવા લાગ્યા.[૨૧] તુંગ, વંગ, કલિંગ, અંગ અને તંગણ એ દેશવાસી યોદ્ધાઓનાં ઊંચાં શબો ઉપર રાત્રે ફરનારાં પક્ષીઓ ઝડપ દેવા લાગ્યાં. જ્વાળાઓની પાસે ઊભા રહેવાથી પ્રત્યક્ષ દેખાતી ચુડેલો તારા ખરવાની રેડો જેવા દાંતો દેખાડીને હસતી હતી.[૨૨] ત્યાં વેતાલ લોકો લોહીની ચીકાશથી પડી જતા હતા અને વચમાં ઊભેલી ચુડેલો ખડખડ હસતી હતી. પિશાચ લોકો સમીપમાં આવેલી યોગિની-ઓના પ્રૌઢ શબ્દોને સાંભળવા લાગ્યા હતા.[૨૩] પિશાચો ઘણું કરીને ફેલાયેલાં આંતરડાંઓના મોટા તાર કરીને, બજાવવા લાગ્યા હતા અને અધમૂવેલાં અભાગિયાં માણસો પિશાચોને જોઇને વાસના ઠસી જવાથી પિશાચરૂપ થઈ જતાં હતાં.[૨૪] અધમૂવેલા ઉત્તમ યોદ્ધાઓ પણ ચૂડેલો-ને જોઈને અપૂર્વ ત્રાસ પામતા હતા. કોઈ સ્થળમાં વેતાલોની અને રાક્ષસોની ભીડ થવાથી ચુડેલોનો કલ્યાણોત્સવ અપૂર્ણ રહેતો હતો.[૨૫] ડાકણોના ખભાઓ ઉપરથી શબો પડી જતાં હતાં અને તેમના ધબકારાથી રાક્ષસો પણ ત્રાસ પામતા હતા. ભૂતલોકોએ ભેગી કરેલી માંસાદિક ભરવાની પેટીઓથી આકાશમાં ભીડ થઈ રહી હતી.[૨૬] મરતાં માણસોનાં માંસોને પણ પિશાચો ઘણા પ્રયત્નથી લઈ જતા હતા અને તેઓ પોતાના ભક્ષ્યોની ઇચ્છા કરતાં પોતાના પક્ષના ટોળાંઓમાં શબોના ગંજોને ફેંકતા હતા.[૨૭] ત્યાં ફાવડીઓનાં મોઢાંઓમાંથી નીકળતી અગ્નિની જ્વાળાઓનો સ્પર્શ થવાથી, માણસોની મૂર્છા મટી જતી હતી અને તેઓ ઊઠીઊઠીને ઠેકવા લાગ્યાં હતાં. લોહીથી ખરડાયેલાં એ માણસોને લીધે એ સ્થળમાં જાણે આસોપાલવનાં નવાં પુષ્પોના ગુચ્છો ઊડતા હોય એમ લાગતું હતું. વેતાલોનાં બાળકો કબંધોનાં કપાઈ પડેલાં માથાં-ઓથી રમવામાં વ્યગ્ર થઈ ગયાં હતાં. યક્ષો, રાક્ષસો અને પિશાચ આદિ લોકો પ્રકાશને માટે ચિતાઓનાં ઊબાડિયાંને આકાશમાં ઉપાડી જતા હતા.[૨૮,૨૯] એ રણક્ષેત્રના આકાશના ભાગોરૂપ પર્વતોમાં, તેમની નિકુંજોમાં અને તેમની ગુફા-ઓમાં પિંડાની પેઠે અંધકાર જામ્યો હતો અને તેથી તેમાં ઘાટાં વાદળાંઓના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. એવું એ રણક્ષેત્ર ચપળ ભૂતોના વેગથી વ્યાકુળ થયેલા તથા જેમાં લોકોને તથા તેમના સરસામાનોને પ્રલયનો વાયુ ઉડાવી દે

છે એવા બ્રહ્માંડના ગર્ભ જેવું લાગતું હતું.[30]

आकाशभूधरनिकुंजगुहांतरालपिंडोपमंडिततमोऽम्बुदपीठपूरम् । व्यालोलभूतरभसाकुलकल्पवातव्याधूतलोककरकांडकपेटकल्पम् ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણના લીલાના આખ્યાન સંબંધી ' નિશાચરાકુલરાત્રિરણાંગણવર્ણન ' એ નામનો સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

सर्ग ४० मो*

સૂક્ષ્મદેહનું નિરૂપણ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवं निशाचराचारचिरघोरे रणांगणे ।
अहनीव जनाचारे स्थिते यामावरेहिते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે રણક્ષેત્ર પિશાચ આદિના સંચારને લીધે લાંબા સમય સુધી ભયંકર થઈ રહ્યું હતું. જેમ માણસો દિવસે પોતાની ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે, તેમ યમના દૂતો તથા પિશાચ આદિ અધમ લોકો રાત્રિએ પોતાની ક્રિયાઓ કરતા હતા.[1] જેમાં હાથથી લઈ શકાય એવા અંધકારના પિંડારૂપી ભીંતો હતી, એવા રાત્રિરૂપ ઘરમાં ભૂતોને જોઈએ તેટલાં ભક્ષ્યો મળી રહ્યાં હતાં. આથી તેઓ સંતુષ્ટ થઈને નાચતાં હતાં અને પોતાનાં વસ્ત્રોની પણ સંભાળ રાખતાં ન હતાં.[2] ત્યારે નગર અંધારાથી ઘેરાયલું હતું, તેમાં લોકોના શબ્દો બેસી ગયા હતા અને સર્વ પ્રાણીઓ નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં એ નગરમાં મોટા મનવાળો લીલાનો પતિ વિદૂરથરાજા પોતાના મનમાં કાંઈક ખેદ પામ્યો હોય એવો જણાતો હતો.[3] તેણે મંત્રકુશલ મંત્રીઓની સાથે તુરત પ્રાતઃકાળના કૃત્યનો વિચાર કરી લીધો અને તે ચંદ્રના ગર્ભ જેવા તથા શીતળ સ્થાનવાળા પોતાના સુંદર ઘરમાં આવ્યો. ત્યાં તે લાંબા ચંદ્રના જેવા આકારવાળા અને હિમની પેઠે શીતળતાવાળા શયનમાં સૂતો. પછી તે આંખો મીંચી ગયો અને થોડી વારમાં ઊંઘી ગયો.[4,5] તેવામાં લીલા અને સરસ્વતી એ બન્ને લલનાઓએ આકાશને છોડી દીધું અને જેમ વાયુની રેખાઓ કમળની કળીમાં પેસી જાય, તેમ તેઓ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી વિદૂરથ રાજાના ઘરની અંદર પેસી ગઈ.[6]

રામ બોલ્યાઃ–હે ભાષણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ ! હે પ્રભુ ! એમનું ચાર હાથનું સ્થૂળ શરીર તાંતણા જેવા ઝીણા છિદ્રમાંથી કેમ કરીને તુરત પેસી શક્યું ?[7]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે નિષ્પાપ ! જેને 'હું આધિભૌતિક દેહ છું' એવી ભ્રાંતિ હોય તે ઝીણાં છિદ્રોમાંથી જઈ શકે નહિ.[8] 'મને આણે રોકી રાખ્યો છે અને હું અહીં સમાઈ શકું નહિ' એ રીતે જેને લાંબા કાળથી અનુભવ થતો આવ્યો હોય છે, તે જ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં નહિ જઈ શકવાનો અનુભવ કરે છે.[9] પણ જેણે 'હું સ્થૂળ દેહરૂપ નથી અને તેથી સર્વ સ્થળમાં જઈ શકું છું' એવો લાંબા કાળથી અનુભવ કર્યો હોય છે, તે ચૈતન્યની તેવી શક્તિઓવાળો હોવાને લીધે, પાછળથી સ્થૂળદેહને થતી રોકાઈ રહેવા આદિ ક્રિયાઓનો સંબંધ તેને કેમ થાય ?[10] અધિષ્ઠાનચૈતન્યની શક્તિ પ્રથમથી જેવી રીતે પ્રવર્તી હોય, તેવી ને તેવી રહે છે. જેમકે ચૈતન્યની જળરૂપ થયેલી શક્તિ ઊંચી આવતી નથી, તેમ અગ્નિરૂપ થયેલી શક્તિ નીચે જતી નથી.[11] જેમ છાયામાં બેઠેલાને ગરમીનો અનુભવ થતો નથી, તેમ સંકલ્પમય થયેલાને સ્થૂળદેહ સંબંધી અટકાયત આદિ ક્રિયાઓનો અનુભવ થતો નથી.[12] અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનો જે આકારે વિવર્ત થયો હોય છે, તે આકારને જ ચિત્ત અનુસર્યા કરે છે અને અધિષ્ઠાનચૈતન્ય પણ એ જ આકારે રહે છે. એ આકારમાં

* આ ચાળીસમા સર્ગમાં વિદૂરથ રાજા સૂઈ જતાં, લીલાએ અને સરસ્વતીએ તેના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યાની કથા કહેવાશે અને સૂક્ષ્મદેહના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

ફેરફાર કરીને બીજો આકાર આપવો હોય, તો યોગના અને જ્ઞાનના અભ્યાસ આદિ મોટા મોટા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડે છે.[૧૩] જેમકે રજ્જુનો સર્પના આકારે થયેલો વિવર્ત ખબા-ત્કારથી રજ્જુના તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યારે જ બદલાય છે; અને તે નિર્ણય ન કરવામાં આવે, તો તે જેવો હોય તેવો ને તેવો રહે છે.[૧૪] જેમ ચિત્ત અધિષ્ઠાનના વિવર્તને અનુસરે છે, તેમ ક્રિયાઓ ચિત્તને અનુસરે છે; એ વાત બાળકો પણ સમજી શકે એવી છે અને તે વાતનો કોને અનુભવ થયો નથી?[૧૫] સ્વપ્નનો અથવા સંકલ્પનો જે પુરુષ આકારવાળા જેવો દેખાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે નિરાકાર છે, તે પુરુષ શી રીતે રોકી શકાય અને કોનાથી રોકી શકાય? વાસ્તવિક રીતે સર્વ સ્થળોમાં સર્વનાં શરીરો ચિત્તમાત્ર જ છે, પણ કોઈ માણસને હૃદયમાં તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય તો તે અનુભવમાં આવે છે.[૧૬,૧૭] સૃષ્ટિના આરંભમાં અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, તે જે રૂપે અસ્ત પામવા કે જે રૂપે ઉદય પામવા ધારે છે, તે તે રૂપે થઈ શકે છે; અને પાછળથી લાંબા કાળનો પરિચય થતાં તે એક પ્રકારના દૃઢ અધ્યાસને પકડી બેસે છે.[૧૮] ચિત્ત અને સાક્ષી અધિષ્ઠાનથી જુદાં જ નથી; કારણ કે એમની સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જુદી નથી. ચિત્તાકાશ, ચિદાકાશ અને ત્રીજું આકાશ, એ ત્રણે એકરૂપ જ છે, એમ જાણો. કેમકે અધિષ્ઠાન વિના તેમનું અસ્તિત્વ સંભવતું જ નથી.[૧૯] એ ચિત્તરૂપી શરીર વાસનાઓને અનુસરીને જ્યાં જવાની કે જે આકારે થવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યાં તે જઈ શકે છે અને તે આકારે થઈ શકે છે.[૨૦] એ ચિત્ત ત્રસરેણુની અંદર રહી શકે છે અને આકાશના ગર્ભમાં વસી શકે છે. અંકુરના કોશમાં પેસી શકે છે અને પાંદડામાં રસરૂપ થઈ શકે છે.[૨૧] તે જળમાં તરંગરૂપ થઈ શકે છે, શિલાની અંદર નાચી શકે છે, મેઘ થઈને વરસી શકે છે અને શિલા થઈને સ્થિર રહી શકે છે.[૨૨] ઇચ્છા પ્રમાણે તે આકાશમાં જઈ શકે છે, પર્વતોના ગર્ભમાં પણ જઈ શકે છે અને પોલાણ વિનાના પરમાણુરૂપ પણ થઈ શકે છે.[૨૩] એ ચિત્ત દેહની અંદર તથા બહાર પણ આકાશપર્યંત પહોંચેલાં શિખરોવાળા, વનરૂપી રોમાંચોને ધરનારા અને પૃથ્વીને ધરી રાખનારા દૃઢ પર્વતરૂપ પણ થઈ શકે છે.[૨૪] એ ચિત્ત જ આકાશરૂપ થાય છે અને જેમ સમુદ્ર પોતાનામાં પોતાનાથી અભિન્ન એવી ચકરીઓની રચનાઓને ધારણ કરે છે, તેમ તે પોતાનામાં પોતાનાથી અભિન્ન એવાં કરોડો બ્રહ્માંડોને ધારણ કરે છે.[૨૫] સૃષ્ટિના આરંભમાં વાસનાઓના અનુસારથી જાગ્રત થયેલું એ ચિત્ત આકારરૂપ થાય છે; આકારરૂપ થઈને તે અનુક્રમે બ્રહ્માંડરૂપ થાય છે અને બ્રહ્માંડરૂપ થઇને તે પૂર્વકર્મોને અનુસરતી પ્રવૃત્તિઓ પણ કરે છે.[૨૬] જેમ ઝાંઝવાનું પાણી મિથ્યા છતાં પણ ચિત્તથી ઉદય પામે છે અને જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં 'આ માણસ વાંઝણીનો દીકરો છે' એવો ચિત્તથી મિથ્યા ભ્રમ ઉદય પામે છે, તે પ્રમાણે આ સઘળું મિથ્યા બ્રહ્માંડ પણ ચિત્તથી ઉદય પામ્યું છે.[૨૭]

રામ બોલ્યાઃ–ચિત્ત જ જગતરૂપ છે કે નથી? જો ચિત્ત જ જગતરૂપ હોય, તો પ્રત્યેક પ્રાણીનાં ચિત્ત ભિન્ન ભિન્ન છે; માટે ચિત્તદીઠ જગત પણ ભિન્ન ભિન્ન હોવાં જોઈએ. હવે જો જગત ચિત્તથી ભિન્ન હોય, તો ચિત્તનો નાશ થયા પછી પણ જગત રહેવું જોઈએ.[૨૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચિત્ત જગતને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળું છે અને જેટલાં ચિત્તો છે, તેટલી જ જગતરૂપી ભ્રાંતિઓ છે.[૨૯] જગતના અનંત સમૂહો કોઈને નિમેષમાત્રથી ઉદય પામે છે અને નિમેષમાત્રથી અસ્ત પામે છે; તો કોઈને એક એક કલ્પે ઉદય

પામે છે અને એક એક કલ્પે અસ્ત પામે છે. એ વિષે હું ક્રમ કહું છું તે તમે સાંભળો.[૩૦] હે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા! મરણ આદિરૂપ મૂર્ચ્છા પ્રત્યેક પ્રાણીના અનુભવમાં આવે છે, તેને તમે પ્રત્યેકના મહાપ્રલયરૂપ રાત્રિ સમજો.[૩૧] અને એ મહાપ્રલયની રાત્રિ પૂરી થયા પછી સર્વે પ્રાણીઓ જુદીજુદી સૃષ્ટિઓ પેદા કરે છે અને તેઓ સંભ્રમથી પ્રતીત થતા પર્વતના નૃત્યની પેઠે, સ્વાભાવિક રીતે પોતાની ત્રણ મિથ્યા અવસ્થાઓને દેખે છે.[૩૨] પરમાત્માના સમષ્ટિ મનરૂપ હિરણ્યગર્ભ, જેમ મહાપ્રલયરૂપ રાત્રિના અંતમાં આ જગતને સર્જે છે, તેમ પ્રત્યેક પ્રાણી પણ પોતાનામાં મરણના અંતમાં જુદાં જુદાં જગતને સર્જે છે.[૩૩]

રામ બોલ્યા:–જેમ મરણ પામ્યા પછી પ્રાણીઓએ કરેલો સર્ગ પૂર્વજન્મની વાસનાથી થતો માનવામાં આવે છે, તેમ હિરણ્યગર્ભે કરેલો લાંબા કાળ સુધી રહેનારો સર્ગ પણ તેના પૂર્વજન્મની વાસનાથી થતો માનવો જોઈએ. અને જો એમ હોય, તો હિરણ્યગર્ભ સત્યસંકલ્પ હોવાને લીધે, તેની પૂર્વવાસના પણ સત્ય હોય અને તેણે કરેલા પ્રપંચને પણ સાચો માનવો જોઈએ.[૩૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ! મહાપ્રલયમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આદિ સર્વે અધિકારીઓ, વિદેહમુક્તપણું પામે છે; એટલે આ કલ્પના બ્રહ્મા આદિને પૂર્વજન્મની વાસનાઓ રહેવાનો સંભવ જ ક્યાં છે? (પૂર્વકાળનો કોઈ જીવ ઉપાસનાના બળને લીધે આ કાળનો બ્રહ્મા થાય છે, માટે તેની પૂર્વજન્મની વાસનાઓ શી રીતે સત્ય સંભવે?) આપણે વ્યષ્ટિ જીવો છીએ, અને આપણે પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી મુક્તિ પામીએ છીએ; તો પછી પૂર્વકલ્પના બ્રહ્મા આદિ અધિકારીઓ તો વિદેહમુક્ત થયા વિના કેમ જ રહે![૩૫,૩૬] પૂર્વકલ્પમાં જે બીજા જીવો હતા, તેમને મોક્ષ નહિ મળવાથી તેમની મિથ્યાવાસના આ સર્ગોમાં કારણરૂપ થાય છે, જેમ હિરણ્યગર્ભની સૃષ્ટિ પ્રધાનમાંથી મહત્તત્ત્વ અને મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકાર ઇત્યાદિ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જીવોની પ્રત્યેક સૃષ્ટિ પણ એ જ અનુક્રમે થાય છે.[૩૭] મરણરૂપ મૂર્ચ્છાના અંતે જીવની બહાર અસ્પષ્ટ પણ અંદર સ્પષ્ટ જેવી જે સ્થિતિ હોય છે, તે પ્રધાન કહેવાય છે. અને તેમાં વ્યોમ, પ્રકૃતિ, અવ્યક્ત અને જડાજડ એ નામો પણ કહેવાય છે. એ પ્રધાન જ સૃષ્ટિના આદિરૂપ છે અને પ્રલયના અંતરૂપ છે.[૩૮,૩૯] એ પ્રધાન જ્યારે સ્પષ્ટ થવાને તત્પર થાય છે, ત્યારે મહત્તત્ત્વ કહેવાય છે અને સ્પષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે અહંકાર કહેવાય છે. એ અહંકારમાંથી તન્માત્રાઓ, દિશાઓ, કાળ, ક્રિયાઓ અને પંચભૂત ઇત્યાદિ ઉદય પામે છે.[૪૦] સ્પષ્ટ થયેલા અહંકારની જે સૂક્ષ્મ અવસ્થા છે, તે પાંચ ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે અને તે જ આતિવાહિક (લિંગ) દેહ કહેવાય છે. તે દેહ સ્વપ્નમાં અને જાગ્રતમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.[૪૧] એ આતિવાહિક દેહ લાંબા કાળની પ્રતીતિને લીધે કલ્પના વડે બાળકની પેઠે પુષ્ટ થાય છે અને સ્થૂલદેહપણાની પ્રતીતિ આપે છે.[૪૨] તે તે દેશના અને તે તે કાળના જે પદાર્થો વિશેષે કરીને, સ્થૂલદેહ ઉપર આધાર રાખે છે, તેઓ પણ સ્થૂલદેહની રીતે જ પ્રતીત થાય છે. એટલે તે વાસ્તવિક રીતે ઉત્પન્ન થયા નથી, છતાં વાયુના વાવાની પેઠે ઉદય પામ્યા છે.[૪૩] આ સંસારરૂપી ભ્રમ મિથ્યા વૃદ્ધિ પામ્યો છે અને તે સ્વપ્નની સ્ત્રીના સંગની પેઠે અનુભવમાં આવવા છતાં પણ મિથ્યા છે.[૪૪] જીવ જ્યાં મરણ પામે છે, ત્યાં જ તે તુરત જ જાણે સ્થૂળપણાથી રહેતો હોય તેમ આ વિસ્તારવાળા પ્રપંચને જુએ છે.[૪૫] જીવ ચિદાકાશરૂપ છે. નવા પ્રતીત થયેલા દેહાદિકને લીધે તે જન્મેલા જેવો થાય છે અને સ્વચ્છ રૂપમાં રહેતો હોવા છતાં પણ 'આ હું છું તથા આ જગત છે' એવા ભ્રમને અનુભવે છે.[૪૬] એ જગતરૂપી ભ્રમમાં દેવતા-

ઓથી, નગરોથી, પર્વતોથી, સૂર્યથી અને તારાઓના સમૂહથી સુંદરતા જણાય છે. તેમાં કેટલીએક કોતરો જરાથી, મરણથી, વિકળતાથી અને વ્યાધિઓથી ભરપૂર છે.[૪૭] એ ભ્રમમાં પ્રતીત થયેલા સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ સ્થાવર–જંગમ પ્રાણીઓ ઇષ્ટ પદાર્થોને મેળવવામાં અને અનિષ્ટ પદાર્થોનું નિવારણ કરવામાં આગ્રહથી ઉદ્યોગ કર્યા કરે છે. સમુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, તેમના સ્વામીઓ, દિવસો, રાત્રિઓ, કલ્પો, ક્ષણો અને ક્ષયો પણ એમાં જ રહ્યાં છે.[૪૮] 'હું અમુક પિતાથી આ સ્થળમાં જન્મ્યો છું' એવો નિશ્ચય એ ભ્રમ જ છે. 'આ મારી મા છે અને આ ધન મારું છે' એવી વાસના એમાં જ ઉદય પામે છે.[૪૯] 'મેં આ પુણ્ય કર્યું અને આ પાપ કર્યું' એવી કલ્પના પણ એમાં જ છે. 'હું પ્રથમ બાળક હતો અને હમણાં યુવાન થયો છું' એવી રીતે એ ભ્રમ હૃદયમાં સ્ફુરે છે.[૫૦] આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી ઝાડી પ્રાણીદીઠ જુદીજુદી રીતે ઉદય પામી છે. તે ઝાડીમાં તારાઓરૂપી પુષ્પો છે અને વાદળાંરૂપી ચચળ પાંદડાં છે.[૫૧] તેમાં મનુષ્યોરૂપી મૃગોના સમૂહો ફર્યા કરે છે, દેવતાઓ તથા દૈત્યોરૂપી પક્ષીઓ છે, દિવસોરૂપી પુષ્પોનો પરાગ છે અને રાત્રિઓરૂપી ઘાટી કુંજો છે.[૫૨] તેમાં સમુદ્રોરૂપી નાનાં તળાવો છે, મેરુ આદિ પર્વતોરૂપી ઢેફાં છે અને ચિત્તોરૂપી કમળકાકડીઓની અંદર તેમની વૃત્તિઓરૂપ અંકુરો રહેલા છે.[૫૩] આ જીવ જે સ્થળમાં મરે છે, તે જ સ્થળમાં ક્ષણમાત્રમાં એ પ્રમાણે સઘળું દેખે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રાણીદીઠ ઉદય પામેલાં બ્રહ્માંડોમાં પર્વતોને, સમુદ્રોને, દેશોને, દ્વીપોને અને જુદાજુદા લોકોને જોનારા કરોડો બ્રહ્માઓ, રુદ્રો, ઇન્દ્રો, દેવતાઓ, વિષ્ણુઓ અને સૂર્યો નષ્ટ થઈ ગયા છે. બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં દેખાઈ દેખાઈને નષ્ટ થતા જે એવા કરોડો દેખાવો વીતી ગયા છે, હવે પછી વીતશે અને હમણાં વીતે છે, તે સર્વની ગણતરી કરવાને કોણ સમર્થ છે ! આ રીતે ભીંતની પેઠે દેખાતું આ વિશ્વ એ સ્થૂલ સંકલ્પ વિના બીજું કાંઈ જ નથી. જેમ જેમ તેની અંદર વિચાર કરીએ છીએ, તેમ તેમ એ વિશ્વ ઊડતું જ જાય છે. તે વિષે હવે તમે પોતાના અનુભવથી વિચારી જુઓ.[૫૪–૫૭] વિચાર કરતાં જગતને ઉત્પન્ન કરનારું જે ચિત્ત છે, તે સાક્ષીથી જુદું પડતું નથી અને જે સાક્ષી છે તે પરબ્રહ્મથી જુદો પડતો નથી.[૫૮] જેમ પાણીમાં ચકરી વાસ્તવિક રીતે સાચી નથી, પણ જે પાણી છે તે જ ચકરી છે, તેમ જગત પણ વાસ્તવિક રીતે સાચું નથી પણ જે દ્રષ્ટા છે તે જ જગત છે.[૫૯] અનાદિ માયારૂપ આકાશમાં મણિના જેવો ચૈતન્યનો જે ચળકાટ છે, તે જ ભવિષ્યમાં અનેક નામ–રૂપાત્મક થનારું જગત છે. વળી જે માયા છે, તે પણ આકાશમાંના ખાડાની જેમ ચૈતન્યમાં કલ્પાયેલી છે.[૬૦] જગત શબ્દનો અને જીવ શબ્દનો જે અર્થ મારા સમજવામાં છે તે બ્રહ્મ જ છે, પણ જે તમારા સમજવામાં છે તે મુદ્દલ નથી.[૬૧] આમ છે, તેથી તે લીલા અને સરસ્વતી સર્વમાં વ્યાપક હતાં. પરમાત્માની પેઠે તેઓ સ્વચ્છ હતાં અને તેમનાં શરીર સંકલ્પમય હતાં. તેથી તેમની ગતિ કોઈ પણ સ્થળમાં અટકે એમ ન હતું.[૬૨] સર્વદા ચિદાકાશની અંદર જે જે સ્થળમાં તેઓ પોતાનો ઉદય કરવાનું ધારે, ત્યાં ત્યાં ધાર્યા પ્રમાણે તેઓ ઉદય કરી શકે એમ હતું. તેથી વિદૂરથરાજાના ઘરમાં તેઓ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી પ્રવેશ કરી શકયાં. ચિદાકાશ સર્વ પ્રદેશોમાં છે અને તેમાં આતિવાહિક કહેવાતો સૂક્ષ્મદેહ, જ્ઞાનના પ્રભાવથી ધાર્યા પ્રમાણે વિચરી શકે છે તથા પાછો વળી શકે છે. તો એ દેહને કેમ રોકી શકાય ? શા કારણથી રોકવામાં આવે ? અને તેને કોણ રોકી શકે ?[૬૪]

सर्वत्र संभवति चिद्गगनं तदत्र सद्वेदनं

वलनमामननं विसारि । तच्चातिवाहिकमिहाहुर-कुड्यमेव देहं कथं क इव तं वद किं रुणद्धि ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ—પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સમરસમનંતરસ્મૃત્યનુભવવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ४१ मो*

વિદૂરથરાજાના વંશનું વર્ણન અને સરસ્વતીએ આપેલો આત્મબોધ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

तयोः प्रविष्टयोर्देव्योः पद्मसद्म बभूव तत् ।
चंद्रद्वयोदयोद्योतधवलोदरसुंदरम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! એ બે દેવીઓએ તે રાજાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તે રાજાનું ઘર જાણે બે ચંદ્રના ઉદયથી સંયુક્ત થયું હોય તેમ તે સુંદર શ્વેત પ્રકાશવાળું થયું. એ દેવીઓના પ્રભાવથી એ ઘરમાં કોમળ અને નિર્મળ સુગંધવાળો કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોનો મંદમંદ પવન વાવા લાગ્યો.ત્યાં એક રાજા સિવાય બીજા સૌ પુરુષોને અને બીજી સૌ સ્ત્રીઓને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ.[૨] વ્યાધિઓ તથા વેદનાઓથી રહિત થયેલું એ ઘર સૌભાગ્યથી નંદનવન જેવું થઈ ગયું અને તે વસતઋતુના સમાગમવાળા વન જેવું તથા પ્રાતઃકાળમાં પ્રફુલ્લિત થયેલા કમળ જેવું જણાવા લાગ્યું.[૩] ચંદ્રમાંથી ઝરતા અમૃતના ઝરા જેવી શીતળતાવાળી એ બે દેવીઓનાં શરીરોની કાન્તિના પ્રવાહથી આહ્લાદ પામેલો તે રાજા અમૃતના છંટકાવથી જાગ્રત થાય તેમ જાગ્રત થયો.[૪] ત્યાં તો તેણે, મેરુપર્વતનાં બે શિખરો પર બે ચંદ્ર ઊગ્યા હોય એવી શોભતી એ બે દિવ્ય સ્ત્રીઓને, બે આસનો ઉપર બેઠેલી જોઈ.[૫] મનમાં વિસ્મય પામેલો એ વિદૂરથરાજા જરા વાર વિચારમાં રહ્યો અને પછી નારાયણ જેમ ભગવાન શેષનાગ ઉપરથી ઊઠે, તેમ તે પોતાની શય્યામાંથી ઊઠ્યો. તેનાં કંઠમાં પહેરેલા પુષ્પના હાર તથા કેડ ઉપર પહેરેલું વસ્ત્ર નિદ્રાને લીધે જરા ખસી ગયાં હતાં. તેમને પાછાં યોગ્ય રીતે બાંધી લીધાં અને પછી જેમ કોઈ દાસ પુષ્પોનો ખોબો ભરે તેમ રાજાએ ઓશીકાંની પાસે પડેલા પુષ્પોના કરંડિયામાંથી પુષ્પોનો ખોબો ભર્યો. પછી તે પૃથ્વી પર પદ્માસનથી બેઠો અને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે બોલ્યોઃ 'હે જન્મને, દુષ્ટ સ્થિતિને તથા ત્રિવિધ તાપને મટાડવામાં ચંદ્રની કાન્તિઓરૂપ અને અને બહારના તથા અંદરના અંધકારને મટાડવામાં સૂર્યની કાન્તિઓરૂપ દેવીઓ! તમારો જય હો! જય હો!.[૬—૯] જેમ પ્રફુલ્લિત થયેલું નદી કાંઠાનું વૃક્ષ બે કમલિનીઓના કમળો ઉપર પુષ્પો નાખે તેમ તે રાજાએ, એ પ્રમાણે બોલીને એ બે દિવ્ય સ્ત્રીઓનાં ચરણો ઉપર પુષ્પાંજલિ નાખી.[૧૦] પછી ઈશ્વરી સરસ્વતીએ લીલાને રાજાના જન્મની વાત સંભળાવવા સારુ, પડખામાં સૂતેલા એક મંત્રીને પોતાના સંકલ્પથી જાગ્રત કર્યો.[૧૧] મંત્રીએ જાગ્રત થતાં જ એ બે દિવ્ય સ્ત્રીઓને જોઈ, એટલે તેણે તેમને પ્રણામ કર્યા અને પછી, તેમનાં ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ નાખીને તે નમ્રતાથી તેમની પાસે બેઠો.[૧૨] પછી સરસ્વતીએ રાજાને પૂછ્યું કે, 'હે રાજા! તું કોણ છે? કોનો પુત્ર છે? અને આ દેશમાં ક્યારે જન્મ્યો છે?' પ્રશ્ન સાંભળી રાજાના તે મંત્રીએ આ પ્રમા વાત કરી.[૧૩] 'હે દેવીઓ! હું તમારા આગ જે કાંઈ બોલી શકું છું, તે તમારો જ પ્રમા છે. હે દેવીઓ! હું મારા સ્વામીના જન્મ વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૧૪] ઇક્ષ્વા રાજાના વંશમાં કમળ સરખાં નેત્રવાળો અ પોતાના બાહુની છાયાથી પૃથ્વીનું પાલન કર

* આ એકતાળીસમા સર્ગમાં રાજાએ સૂઈ ઊઠીને લીલાની તથા સરસ્વતીની પૂજા કર્યાની, રાજાની વંશાવળીની, સ્મરણની અને સરસ્વતીએ આપેલા આત્મબોધની કથા કહેવાશે.

નારો શ્રીમાન 'કુંદરથ' નામનો રાજા હતો.[૧૫] તેનો ચંદ્ર સરખા મુખવાળો 'ભદ્રરથ' નામનો પુત્ર હતો. એ ભદ્રરથને 'વિશ્વરથ,' તેનો 'બૃહદ્રથ,' તેનો 'સિંધુરથ,' તેનો 'શૈલરથ,' તેનો 'કામરથ,' તેનો 'મહારથ,' તેનો 'વિષ્ણુરથ' અને તેનો 'નભોરથ' નામનો પુત્ર હતો. જેમ ક્ષીરસાગરને ત્યાં પરિપૂર્ણ નિર્મળ આકૃતિવાળા અને અમૃતથી લોકોને સંતુષ્ટ કરનારા ચંદ્રનો જન્મ થયો હતો, તેમ એ નભોરથ રાજાને ત્યાં ઘણાં પુણ્યોના યોગથી પરિપૂર્ણ, નિર્મળ આકૃતિવાળા અને સદ્ગુણોથી લોકોને સંતુષ્ટ કરનારા આ અમારા રાજાનો જન્મ થયો છે. આ રાજા 'વિદૂરથ' એ નામથી લોકોમાં પ્રખ્યાત છે.[૧૬-૧૯] જેમ પાર્વતીથી કાર્તિકેયસ્વામીનો જન્મ થયો છે, તેમ 'સુમિત્રા' નામનાં માતાજીના ઉદરથી બીજા કાર્તિકેય સમાન આ રાજાનો જન્મ થયો છે. આ વિદૂરથ દશ વર્ષના થયા, ત્યારે એમના પિતા એમને રાજ્ય આપીને વનમાં ગયા છે.[૨૦] ત્યારથી આ વિદૂરથરાજા ધર્મની રીતિ પ્રમાણે ભૂમંડળનું પાલન કરે છે. હે દેવીઓ ! લાંબા કાળ સુધી પહોંચે એવાં તપો કરીને તેમજ સેંકડો દુઃખો વેઠવાથી પણ તમારાં દર્શન દુર્લભ હોય છે. આજ અમારું પુણ્યરૂપી વૃક્ષ સફળ થયું છે. વિદૂરથરાજાનો વૃત્તાંત એ પ્રમાણે છે.[૨૧,૨૨] આ રાજા આજ આપની કૃપા મળવાથી પરમ પવિત્ર થયા છે.'

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એ પ્રમાણે બોલીને મંત્રી ચૂપ રહ્યો અને પૃથ્વી પર પદ્માસન વાળીને બેઠેલો વિદૂરથરાજા મોઢું નમાવીને હાથ જોડી રહ્યો. ત્યારે સરસ્વતીએ કહ્યું કે, 'હે રાજા ! તું વિવેકથી પોતાની મેળે જ તારા પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કર.[૨૩,૨૪] સરસ્વતીએ આમ કહીને તે રાજાના માથા ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવ્યો એટલે તેનું હૃદય ખૂલી ગયું અને તેના જીવનું આવરણ કરનારો માયારૂપી અંધકાર દૂર થઈ ગયો.[૨૫] ત્યાં પૂર્વજન્મમાં ચક્રવર્તીપણાનું, લીલા રાણીના વિલાસોનું અને છેવટ પોતાનું મરણ થયાનું સઘળું વૃત્તાંત હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ જોવું થઈને તેના સ્મરણમાં આવ્યું. પોતાનું મરણ થયા પછી થયેલું લીલાનું તથા સરસ્વતીનું વૃત્તાંત તેના અનુભવમાં આવ્યું નહોતું, તો પણ તેનું પણ તેને જ્ઞાન થયું. આમ પોતાનું સઘળું વૃત્તાંત જાણવામાં આવતાં વિદૂરથરાજા જાણે પોતે સમુદ્રમાં ગળકાં ખાતો હોય એવો થઈ ગયો અને તેણે તે દેવીઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૬-૨૯]

વિદૂરથરાજા બોલ્યોઃ–અહો ! આ સંસારમાં મારા મનની અંદર જ માયાનો વિસ્તાર થયો છે, તે અહીં હમણાં તમારી કૃપાથી મારા જાણવામાં આવ્યો. હે દેવીઓ ! આ તે શું ? મારું મરણ થયાને હજી એક જ દિવસ થયો છે અને અહીં તો મારી અવસ્થા સિત્તેર વર્ષની થઈ છે ! અહો ! મને અનેક કાર્યોનું, પૂર્વજન્મના પરદાદાનું, બાલ્યાવસ્થાનું, યૌવનનું, મિત્રોનું, બંધુઓનું અને સઘળા સરસામાનોનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું છે ![૩૦,૩૧]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હે રાજા ! તને પૂર્વજન્મમાં 'મરણ' નામની મહામોહરૂપી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ એટલે તને તે સર્ગનું ભાન ટળી ગયું. પછી તે જ ઘડીએ તે જ ઘરમાં અને તે જ આકાશમાં તને આ સર્ગની પ્રતીતિ થઈ છે. ચિદાકાશની અંદર જ પહાડી ગામ છે, તે ગામની અંદરના બ્રાહ્મણના ઘરની અંદરના મંડપમાં જ તારો પૂર્વસર્ગ થયો હતો અને તે તારા પૂર્વસર્ગના ઘરના મંડપની અંદરના આકાશમાં જ તને આ સર્ગનો પ્રકાશ થયો છે.[૩૨-૩૩] એ પ્રત્યેક સર્ગમાં જગત ભિન્ન ભિન્ન થયાં છે. બ્રાહ્મણના ઘરની અંદર મારું ભજન કરનારો તારો જીવ રહ્યો છે.[૩૪] ત્યાં જ તારા પૂર્વજન્મનું ભૂમંડળ છે અને તે ભૂમંડળમાં રાજદ્વારના ઘરના મંડપની અંદર જ તારું આ સંસારનું મંડળ

છે.[૩૫] એટલા માટે પદ્મરાજાના સર્ગના મંડપની અંદર જ તારું આ ઘણી સમૃદ્ધિઓથી ભરપૂર ઘર છે. આકાશની પેઠે નિર્મળતાવાળા તારા એના એ ચિત્તમાં, આ વર્તમાનકાળના વ્યવહારરૂપી વિસ્તીર્ણ ભ્રમ ભાસમાન થયો છે. મારો જન્મ ઇક્ષ્વાકુરાજાના કુળમાં થયો છે, મારા અમુક નામના વડીલો થઈ ગયા છે, હું જન્મ્યા પછી દશ વર્ષનો થયો ત્યારે મારો પિતા રાજ્યમાં મારો અભિષેક કરીને સંસારનો ત્યાગ કરીને વનમાં ગયો છે; તે પછી હું દિગ્વિજય કરી, રાજ્યને નિષ્કંટક કરીને, આ મંત્રીઓની સાથે અને આ પૌરલોકોની સાથે પૃથ્વીનું પાલન કરું છું. ધર્મની રીતે પ્રજાઓનું પાલન કરતાં અને અનુક્રમ પ્રમાણે યજ્ઞની ક્રિયાઓ કરતાં મારી સિત્તેર વર્ષની અવસ્થા થઈ છે; આ શત્રુનું સૈન્ય આવ્યું છે તેની સાથે દારુણ યુદ્ધ થયું છે; યુદ્ધ કરીને હું આ ઘરમાં આવીને સૂતો છું; આ બે દેવીઓ મારા ઘરમાં આવી છે, આ દેવીઓનું હું પૂજન કરું છું; દેવતાઓનું પૂજન કરીએ તો તેઓ ધારેલાં ફળ આપે છે. બે દેવીઓમાંની આ એક દેવીએ જેમ સૂર્યની કાંતિ કમળને પ્રફુલ્લિતપણું આપે છે, તેમ મને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ આપનારું જ્ઞાન આપ્યું છે; હવે હું કૃતાર્થ થયો છું, મારા સઘળા સંશયો ટળી ગયા છે, મારાં સઘળાં દુઃખો શાંત થયાં છે, મને સુખ પ્રાપ્ત થયાં છે અને હું કેવળ પરમ સુખરૂપ થઇને રહ્યો છું'. એવા એવા પ્રકારની તને ભારે સંભ્રમભરેલી મોટી ભ્રાંતિ થઈ છે.[૩૬–૪૫] અનેક આચારો, અનેક વિહારો અને અમારા જેવા આદિ દેવતાઓનું દર્શન—એ સઘળું તને ભ્રાંતિથી જ પ્રતીત થયું છે. પૂર્વજન્મમાં જે ક્ષણે તું મૃત્યુ પામ્યો, તેજ ક્ષણમાં તને પોતાની મેળે જ હૃદયમાં આ પ્રતીતિ ઉદય પામી છે.[૪૬] જેમ નદીનો પ્રવાહ એક ચકરીરૂપ આકારને મૂકીને તુરત જ બીજી ચકરીરૂપ આકારનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ ચિત્તનો પ્રવાહ પણ એક વલણને મૂકીને તુરત જ બીજા પ્રકારનું વલણ ગ્રહણ કરે છે.[૪૭] જેમ કોઈ સમયે એક ચકરી બીજી ચકરી સાથે ભળીને પણ ચાલે છે, તેમ જાગ્રતમાં એક ચકરી બીજી ચકરીરૂપ બીજા જીવોથી મિશ્રિત થઇને પણ ચાલે છે. કોઈ સમયે તે સ્વપ્ન આદિમાં એકલી પણ પ્રવર્તે છે. તું ચૈતન્યના પ્રકાશમય છે. તને મરવાની તેજ ક્ષણમાં, આ મિથ્યા જાળ પ્રતીત થઈ છે. જેમ સ્વપ્નની એક ક્ષણની અંદર જ સો વર્ષની ભ્રાંતિ થાય છે, જેમ સંકલ્પની રચનામાં જીવનની અને વળી મરણની ભ્રાંતિ થાય છે, જેમ ગંધર્વનગરમાં ભીંતોની તથા ચિત્ર આદિની પ્રતીતિ થાય છે, જેમ વેગથી વહાણ ચાલતાં વૃક્ષોનું તથા પર્વતોનું ચાલવું પ્રતીત થાય છે, જેમ સન્નિપાતમાં પર્વતોનો અપૂર્વ નાચ પ્રતીત થાય છે અને જેમ સ્વપ્નમાં પોતાનું માથું કપાઈ પડવાની મિથ્યા ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ જ તને આ પ્રૌઢ અને વિસ્તીર્ણ સંસારની ભ્રાંતિ થઇ છે.[૪૮–૫૩] તું વાસ્તવિક રીતે કદી પણ જન્મ્યો નથી અને કદી પણ મૂવો નથી તું તો શુદ્ધ વિજ્ઞાનરૂપ છે અને સર્વદા શાંતસ્વરૂપમાં જ રહ્યો છે.[૫૪] તું આ સઘળું જુએ છે છતાં કશું જોતો નથી. સદા સર્વાત્મકપણાને લીધે તું સર્વોત્તમ મણિની પેઠે અને સૂર્યાદિકની પેઠે પોતામાં જ પોતાથી પ્રકાશે છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભૂમંડળ જ નથી અને તું વિદૂરથરાજા પણ નથી[૫૫,૫૬] યથાર્થ રીતે આ પર્વતો પણ નથી, આ ગામો પણ નથી, આ શત્રુઓ પણ નથી અને આ અમે પણ નથી. પહાડી ગામના રહેવાસી વસિષ્ઠબ્રાહ્મણના મંડપની અંદરના આકાશમાં જ લીલાના પતિ પદ્મરાજાના રાજ્યવાળું જગત છે અને મંડપોથી શોભતી લીલાવાળી એ રાજધાની પણ ત્યાં જ છે. એ રાજધાનીના મંડપના ગર્ભાકાશમાં જ આ તારું જગત છે અને તે જ જગતની અંદરના આ ઘરમાં હમણાં આપણે બેઠાં છીએ. એ સઘળા મંડપોનું જે આકાશ છે, તે આકાશ

આદિથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. એ મંડપોમાં પૃથ્વી, નગર, વનો, પર્વતો, વાદળાંઓ, નદીઓ કે સમુદ્રો કાંઈ નથી. કેવળ પૂર્ણબ્રહ્મની અંદર, કલ્પી કાઢેલા મિથ્યા ઘરમાં, મિથ્યા લોકો મિથ્યા વિહાર કરે છે.[૫-૧૧] ત્યાં કોઈ રાજાઓ નથી, કોઈ પર્વત નથી અને જીવો એકબીજાને જોતા પણ નથી.

વિદૂરથ બોલ્યોઃ-હે દેવી! જો એમ જ હોય તો આ મારા આત્મસંપન્ન અનુચરલોકો મારી પેઠે સાચા છે કે નહિ? તમે કહો છો કે, જગત સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીત થાય છે અને તેમાં જે જીવો છે તેઓ સ્વપ્નના જીવો જેવા છે. તો આ મારા અનુચરલોકો સાચા છે કે નહિ? તે મને કહો.

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ-હે રાજા! પરમ બ્રહ્મને જાણીને જેઓ શુદ્ધબોધરૂપ અને શુદ્ધચૈતન્યરૂપ [થયા] છે, તેમની દૃષ્ટિમાં તો આ જગત સંબંધી [કાં]ઈ પણ સાચું નથી. શુદ્ધબોધસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં [અ]વિદ્યાએ આ જગતરૂપી ભ્રમ કરેલો છે એમ [પ્ર]તીત જ થાય છે. જગતરૂપી ભ્રમનું મિથ્યાપણું [જ]ણાયા પછી તે ભ્રમની સત્તા રહેલી સંભવે જ [ક્યાંથી?] રજ્જુમાં થયેલો સર્પરૂપી ભ્રમ શાંત થયા [પ]છી એ ભ્રમની સત્તા રહે જ કેવી રીતે? આ [મૃગ]જળનું પાણી છે એમ જણાયા પછી તેમાં 'જળ' એવી બુદ્ધિ રહેવી કેમ જ સંભવે? આ સ્વપ્ન [છે] એમ જણાયા પછી સ્વપ્ન સંબંધી મરણ થવું [કેમ] સંભવે? જેમ જીવતા માણસને પોતાના [સ્વપ્ન]માં થતો પોતાના મરણનો ભય મિથ્યા છે, [તેમ] જગતમાં થતો પોતાના મરણ આદિનો ભય મિથ્યા જ છે.[૧૨-૧૭] હે રાજા! બોધ વડે [અજ્ઞા]નરૂપી વાદળાં ટળી ગયા પછી જેનું અંત[ઃકરણ] શરદઋતુના આકાશની શોભાની પેઠે સ્વચ્છ, [શાંત] અને પૂર્ણ થયું છે, તેવા અતિપવિત્ર જ્ઞાની[ઓ]ની દૃષ્ટિમાં 'આ હું છું અને આ જગત છે,' [એ] તુચ્છ શબ્દોના અર્થો વાસ્તવિક રીતે રહે[લા] નથી કારણ કે જગત અને હું એ શબ્દો તો કહેવા માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી. વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી, એટલામાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં કૃત્ય કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી.[૧૯]

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमितो जगाम । स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ६९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'ભ્રાંતિવિચારવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો પાંચમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો*

અજ્ઞાનદશામાં સ્વપ્નની સત્યતા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

यस्त्वबुद्धमतिर्मूढो रूढो न वितते पदे ।
वज्रसारमिदं तस्य जगदस्त्यसदेव सत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-બોધ વગરની મતિવાળો જે મૂઢ પુરુષ પરમપદમાં અત્યંત રૂઢ થયો નથી, તેને આ જગત મિથ્યા હોવા છતાં પણ સત્ય અને વજ્રના જેવી દૃઢતાવાળું લાગે છે.[૧] જેમ બાળકને વેતાલ મરવા સુધીનું દુઃખ આપનાર થાય છે, તેમ મૂઢ બુદ્ધિવાળાને જગત મિથ્યા હોવા છતાં પણ સાચું જણાય છે.[૨] જેમ મૃગોને સૂર્યનો તાપ જ જળરૂપ દેખાઇને ભ્રાંતિનું કારણ થાય છે, તેમ મૂઢ પુરુષને જગત મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું લાગે

* આ બેતાળીસમા સર્ગમાં અજ્ઞાનદશામાં સ્વપ્ન પણ સત્ય છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે અને છેવટે વરદાન સુધીનો કથાનો ભાગ કહેવામાં આવશે.

છે.[૩] જેમ મનુષ્યને સ્વપ્નમાં થયેલું મરણ મિથ્યા છતાં પણ સત્ય જણાય છે અને તે શોક તથા રોવા આદિ ક્રિયાઓ કરાવનાર થાય છે, તેમ મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓને જગત મિથ્યા છતાં પણ સત્ય જણાય છે અને તે ઘણી ક્રિયાઓ કરાવનાર થાય છે.[૪] જેમ સુવર્ણમાં અસિદ્ધ પુરુષને સુવર્ણનાં કડાંમાં કડાંની જ બુદ્ધિ હોય છે, પણ સુવર્ણની બુદ્ધિ જરા પણ હોતી નથી; તેમ અજ્ઞાની માણસને બ્રહ્મમાં નગરો, ઘરો, પર્વતો, વૃક્ષો, મોટા હાથીઓ અને મોટા સર્પો ઇત્યાદિકના અભિનિવેશવાળી દશ્યની જ બુદ્ધિ હોય છે, પણ બ્રહ્મની બુદ્ધિ જરા પણ હોતી નથી.[૫-૬] જેમ દષ્ટિના દોષવાળાઓને આકાશમાં મોતીની માળા, મોરપીંછ અને ઝીણા મોવાળાના જેવાં ચકરડાં મિથ્યા હોવા છતાં પણ સત્ય ભાસે છે, તેમ અજ્ઞાનીઓને જગત મિથ્યા છતાં પણ સત્ય ભાસે છે.[૭] અહંકાર આદિથી સંયુક્ત થયેલું આ જગત તો એક લાંબુ સ્વપ્ન છે, એમ સમજો. આ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા પોતાથી જુદા પુરુષો જે કારણથી સત્ય લાગે છે તે કારણ હું કહું છું, તમે તે સાંભળો.[૮] શાંત, વાસ્તવિક, સત્ય, પવિત્ર, દશ્યરહિત ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપવાળું, પરમ નિર્મળ અને પરમ વિસ્તીર્ણ જે બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે, તે માયાને લીધે સર્વવ્યાપક, સર્વ શક્તિઓવાળું, સર્વરૂપ અને સર્વાત્મક થાય છે તથા જે જે સ્થળમાં જે જે રીતે આવિર્ભાવ પામે છે, તે તે સ્થળમાં તે તેવી તેવી રીતે જ રહે છે.[૯,૧૦] એમ હોવાથી સ્વપ્નના નગરનો દ્રષ્ટા, જેમને તે નગરના રહેવાસી માણસો તરીકે જાણે છે, તેઓ ક્ષણમાત્રમાં જ તે નગરના માણસો થઈ જાય છે.[૧૧] દ્રષ્ટાનું જે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તે સ્વપ્નને પ્રફુલ્લિત થવાના સ્થાનરૂપ અતિ સૂક્ષ્મ નાડીના છિદ્રમાં પણ રહ્યું છે અને તે ચિત્તની વાસનાના અનુસારથી વિવર્ત પામીને 'માણસો છે' એમ જણાય છે.[૧૨] સ્વપ્નમાં તથા જાગ્રતમાં પણ આત્મામાં મનુષ્ય આદિનો અધ્યાસ થતાં, તે મનુષ્ય આદિમાં આત્માને સત્યતાનો અધ્યાસ થાય છે અને તેથી મનુષ્ય આદિ પદાર્થોને સત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૩]

રામ બોલ્યાઃ–હે મુનિ! સ્વપ્નનું શરીર માયામાત્ર જ છે. તેમાં દેખાતા પુરુષોને અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સાચા નહિ, પણ તમામ ખોટા જ માનીએ, તો તેમાં શો દોષ આવે છે ? તે કહો.[૧૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા નગરના રહેવાસી પુરુષો વાસ્તવિક રીતે સત્ય નથી, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય છે; કારણ કે તેઓ પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે. (જે પદાર્થ સસલાંનાં શિંગડાંની પેઠે અત્યંત અસત્ હોય છે, તેની પ્રતીતિ પણ થતી નથી. પણ સ્વપ્નના પુરુષોની તો પ્રતીતિ થાય છે, માટે તેમનામાં અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્યપણું છે.) એ વિષયમાં પ્રત્યક્ષ જ મોટું પ્રમાણ છે. બીજુ પ્રમાણ શોધવાની કશી જરૂર નથી.[૧૫] સૃષ્ટિના આરંભમાં સ્વપ્ન સરખા અનુભવરૂપ જે હિરણ્યગર્ભ છે, તેના સંકલ્પથી જ આ જાગ્રત જગતનો પ્રપંચ ઉત્પન્ન થયો છે, માટે જાગ્રતનો પ્રપંચ પણ સ્વપ્નની પેઠે અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ સત્તાવાળો છે.[૧૬] એ પ્રમાણે આ જાગ્રતનો પ્રપંચ પણ એક જાતનું સ્વપ્ન જ છે. માટે આ પ્રપંચમાં જેવા મારી દૃષ્ટિએ તમે અને બીજાઓ સાચા છો, તેવા જ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નના દ્રષ્ટાઓની દ્રષ્ટિએ સ્વપ્નનાં માણસો સાચાં છે.[૧૭] જો સ્વપ્નમાં દેખાતાં માણસો સાચાં નથી, તો સ્વપ્ન જેવા આ જાગ્રતપ્રપંચમાં પણ મારા જોવામાં આવતાં માણસો જરા પણ સાચાં નથી.[૧૮] આ સ્વપ્ન જેવા સંસારમાં જેમ તમારી દૃષ્ટિએ હું સાચો છું, તેમ મારી દૃષ્ટિએ મારા જોવામાં આવતું સઘળું સાચું છે. જાગ્રત તથા સ્વપ્ન બન્ને પરસ્પરથી તુલ્ય જ છે; માટે તેમનામાં પ્રતીત થતાં માણસો આદિની સત્યતા એક બીજાની દૃષ્ટિથી જ છે, પણ વાસ્તવિક સત્યતા

નથી.[૧૯] જેમ સ્વપ્નમાં તમને પ્રતીત થયેલો હું તમારી દૃષ્ટિએ સાચો છું અને સ્વપ્નમાં મને પ્રતીત થયેલા તમે મારી દૃષ્ટિએ સાચા છો, તે જ રીતે આ જાગ્રત સંબંધી સંસારરૂપી મહાન સ્વપ્નમાં પણ તમારી દૃષ્ટિએ હું સાચો છું અને મારી દૃષ્ટિએ તમે સાચા છો. સ્વપ્નોમાં એવોજ ક્રમ હોય છે.[૨૦]

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! આ તમારા કહેવા ઉપરથી મને લાગે છે કે, સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નિદ્રાથી રહિત થઈ જાય, તો પણ સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્તાવાળું રહે છે, આ મારું ધારવું યથાર્થ છે કે કેમ?[૨૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હા! જેમ તમે કહો છો તેમજ છે. સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નિદ્રાથી રહિત થઈ જતાં પણ સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્યજ અને આકાશની પેઠે સ્વચ્છ આકારવાળું જ રહે છે.[૨૨] એ વાત તો એક બાજુ રહેવા દો અને હવે બીજું કહું છું તે તરફ લક્ષ્ય આપો. સ્વપ્નના પ્રપંચમાં જાગ્રતના બાહ્ય દેશ–કાળ આદિના જેવો યથાર્થ સંબંધ નહિ રહેવાથી સ્વપ્નનો પ્રપંચ મિથ્યા છે, એમ માનતા હો તો, તમે જેને જાગ્રતનો પ્રપંચ માનો છો તેમાં પણ સ્વપ્નના દેશ–કાળ આદિના જેવો યથાર્થ સંબંધ નથી. આથી જાગ્રતનો પ્રપંચ પણ મિથ્યા છે.[૨૩] આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે આ સઘળો પ્રપંચ જે જોવામાં આવે છે તે સાચો નથી, પણ સાચા જેવો પ્રતીત થઈ રહ્યો છે. જેમ સ્વપ્નની સ્ત્રી સાથેનું સુરતસુખ મિથ્યા છતાં પણ આસક્તિથી મોહિત કરે છે, તેમ આ પ્રપંચ મિથ્યા હોવા છતાં પણ આસક્તિથી મોહિત કરે છે જે અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય છે તેજ વાસ્તવિક સાચું છે અને જે દેહની અંદર તથા બહાર સર્વ પ્રદેશોમાં ભરપૂર રહેલું છે, તે ચૈતન્ય માયાશક્તિને લીધે જેવી રીતે પોતાનું સ્ફુરણ કરવા ધારે છે તેવીજ રીતે પોતાને સ્ફુરેલું જુએ છે.[૨૪,૨૫] જેમ ભંડારમાં સઘળા પ્રકારનું ધન હોય છે અને તે જોનાર માણસના જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશમાં સઘળો પ્રપંચ છે અને તે ચિદાકાશના જોવામાં આવે છે.[૨૬] હે રામ! સરસ્વતીદેવીએ વિદૂરથરાજાને બોધરૂપી અમૃતનું સિંચન કરીને વિવેકના સુંદર અંકુરવાળો કર્યો અને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૭]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હે રાજા! આ સઘળી વાત મેં લીલાને રાજી કરવા સારુ કહી છે. તમારું કલ્યાણ હો. અમે બે હવે અહીંથી જઈએ છીએ. જે કાંઈ જોવાનું હતું તે લીલાએ જોઈ લીધું છે.[૨૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે સરસ્વતીએ મધુર અક્ષરોવાળી વાણીથી ભાષણ કર્યું, એટલે બુદ્ધિમાન વિદૂરથરાજાએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૯]

વિદૂરથ બોલ્યોઃ–હે દેવી! મારું દર્શન પણ કામનાવાળા મનુષ્યને નિષ્ફળ થતું નથી, ત્યારે તમે તો મોટાં ફળ દેનારાં છો, તમારું દર્શન તો કેમ નિષ્ફળ થાય? હે દેવી! હું જેમ એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જાઉં છું, તેમ આ દેહને છોડીને હુ અહીંથી મારા પહેલાંના સંસારમાં આવું એવી તમે કૃપા કરો.[૩૦,૩૧] હે માતાજી! હું શરણાગત છું, મારા પર કૃપાદૃષ્ટિ કરો, મને રંક જાણીને મારી માગણીનો ઉત્તર આપો. હે વરદા! ભક્તનો અનાદર કરવો એ મહાત્માઓને શોભે જ નહિ.[૩૨] હું જે પ્રદેશમાં આવું તે જ પ્રદેશમાં આ મારો મંત્રી અને આ મારી બાળક કુંવરી પણ આવે, એવી મારા પર દયા કરો.[૩૩]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હે પૂર્વજન્મના પદ્મરાજ! તું ત્યાં આવજે અને નિઃશંક થઈને યોગ્ય પદાર્થોથી તથા યોગ્ય વિલાસોથી સુંદરતાવાળું રાજ્ય કરજે. અમારી પાસે યાચકોએ જે જે માગણી કરી હશે, તેની અમે કદી પણ ના કહી હોય એવું કોઈના પણ જાણવામાં નથી, એમ તમારે સમજવું[૩૪].

आगच्छ राज्यमुचितार्थविलासचारु प्राग्-

जन्ममंडलपत्ते कुरु निर्विशंकम् । अस्माभिरार्थिंजनकामनिराकृतिर्हि दृष्टा न काचन कदाचिदपीति विद्धि ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી ' સ્વપ્નપુરુષસત્યત્વવર્ણન ' એ નામનો સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

सर्ग ४३ मो

વિદૂરથને વરપ્રદાન-સૈન્યથી નગરનું આક્રમણ અને સળગવું

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

अस्मिन् रणवरे राजन् मर्तव्यं भवताधुना ।
प्राप्तव्यं प्राक्तनं राज्यं सर्वं प्रत्यक्षमेव ते ॥ १ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે રાજન્! આ મોટા સંગ્રામમાં તારે હમણાં મરવું પડશે અને પછી તને પૂર્વનું રાજ્ય મળશે. એ સઘળું પ્રત્યક્ષ રીતે તારા જોવામાં આવશે.[૧] તું, તારી દીકરી અને તારો મંત્રી એ સર્વ પૂર્વના નગરમાં આવશો અને તેમાં તું તારા શબરૂપ થયેલા શરીરને પ્રાપ્ત થઈશ.[૨] હવે અમે જેમ આવ્યાં હતાં તેમ પાછાં જઈએ છીએ. તું તારા મંત્રી તથા તારી કુંવરી મનોમય દેહથી ત્યાં આવશો. જેમ ઘોડાની, ગધેડાની, ઊંટની અને મદથી ભીંજાયેલા ગંડસ્થળવાળા હાથીની ગતિ જુદી જુદી હોય છે, તેમ સ્થૂળદેહની અને મનોમય દેહની ગતિ પણ [illegible]

રાટ સાથે નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો.[૫]

હે રાજા ! જેમ પ્રલયકાળમાં ઉદ્ધત થયેલો મહાસાગર ધસી આવે તેમ બાણો, ચક્રો, ખડ્ગો, ગદાઓ અને પરિઘોની વૃષ્ટિ કરતું શત્રુનું સૈન્ય અહીં ધસી આવે છે.[૬] પરમ ઉત્સાહવાળું એ સૈન્ય પ્રલયકાળના પવને ઉડાડેલી મોટા પર્વતોની શિલાઓ સરખી ગદાઓને, સાંગોને અને ભુશુંડીઓને વરસાવે છે.[૭] આ પહાડ જેવા નગરમાં ચારે બાજુ એ અગ્નિ લાગી ચૂક્યો છે ચટચટ અને કડાકા ભડાકા કરતો એ અગ્નિ ઘરોને સળગાવી દઇને આ ઉત્તમ નગરીને પાડી દે છે.[૮] પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓની ઘટા સરખા ધુમાડાના પર્વતો બળાત્કારથી ગરુડોની જેમ આકાશમાં ઊડવા લાગ્યા છે.[૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે એ પુરુષ ગભરાટથી બોલતો હતો, તેટલામાં કઠોર શબ્દવાળો અને દિશાઓને પૂર્ણ કરી દેનારો બહાર, મોટો કોલાહલ ઊઠ્યો.[૧૦] ત્યાં બળથી કાનપર્યંત ખેંચવામાં આવતાં તથા બાણોની વૃષ્ટિ કરતાં ધનુષોનો પ્રબળ ટંકાર સંભળાવા લાગ્યો અને વેગવાળા મદોન્મત્ત હાથીઓ ગર્જના કરવા લાગ્યા[૧૧] ગામમાં ઘર આદિને બાળી નાખતા અગ્નિઓના ભારે ફડાકા થવા લાગ્યા. જેમની સ્ત્રીઓ બળી જતી હતી તે નગરજનો મોટો હાહાકાર કરવા લાગ્યા.[૧૨] તેઓ અગ્નિના ભડકાઓ ઘોર શબ્દ કરતા ઊંચે ઉછળતા હતા તેની વાતો કરવા લાગ્યા અને ત્યાં ધગધગ બળતી

વ્યાપી રહ્યું હતું. પ્રલયકાળના અગ્નિથી પીગળી જતા મેરુપર્વતની જેમ પ્રકાશતી અને આકાશને પૂરી દેતી મોટી જ્વાળાઓના સમૂહથી આખું નગર બળવા લાગ્યું હતું.[૧૫,૧૬] ચોર લોકો લૂંટ પાડવા સારુ મોટા મેઘની ગર્જના જેવાં તિરસ્કારનાં વચનો કાઢતા હતા અને પ્રબળ કિકિયારીઓ કરતા હતા.[૧૭] પ્રલયકાળના 'પુષ્કરાવર્તક' નામના મેઘ સમાન ધુમાડારૂપી વાદળાંઓથી ત્યાં આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું અને ઊડતા સોના જેવી પીળી જ્વાળાઓના સમૂહોથી કોઈ સ્થળમાં અવકાશ રહ્યો ન હતો.[૧૮] ઊડતાં ઊંબાડિયાંના ટુકડાઓને લીધે આકાશમાં ઉત્પાત સંબંધી રાતા તારાઓના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. અગ્નિના મોટા સમૂહો એક ઘર ઉપરથી બીજા ઘર ઉપર અને બીજા ઘર ઉપરથી પાછા પહેલા ઘર ઉપર આવતા હતા.[૧૯] ઘણા યોદ્ધાઓ કપાઈ ગયા હતા અને બાકી રહેલા યોદ્ધાઓ પાછા વળીને ગામમાં આવતા રહેતા હતા. અગ્નિના અંગારાઓ ઊડીઊડીને વાદળાંઓનાં છિદ્રોમાં પેસી જતા હતા. લોકોને કઠોર ચીસો પડાવનારા તથા તેમને બાળી નાખનારા શત્રુઓ ત્યાં ઉગ્ર ગર્જનાઓ કરતા હતા.[૨૦] આકાશ અગ્નિના તણખાઓથી અને બાણોથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. શત્રુઓ નગરને બાળવામાં દોડાદોડ કરતા હતા અને પોતાના હાથમાં ઘણા શસ્ત્રોને તથા શિલાઓને ઊંચાં કરીકરીને લોકો ઉપર તૂટી પડતા હતા.[૨૧] યુદ્ધના હાથીઓની ભારે નાસભાગથી મોટા મોટા શૂરવીર પુરુષો પણ છૂંદાઈ જતા હતા. કેટલાએક દોડતા ચોરલોકોનાં માથાંને ગામના લોકોએ કાપી નાખ્યાં હતાં અને તેથી ચોરલોકોએ લૂંટેલાં ધન ગામના માર્ગોમાં પથરાઈ જતાં હતાં.[૨૨] પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અંગારાઓના સમૂહોમાં પડીપડીને મોટા શબ્દથી રુદન કરતાં હતાં. અગ્નિથી બળીને ફાટતાં કાષ્ઠો ધડાકા કરીને ગામમાં ઊડતાં હતાં.[૨૩] આકાશમાં મોટાં મોટાં ઊંબાડિયાંનાં ચક્રો વ્યાપી વળ્યાં હતાં અને તેથી જાણે સેંકડો સૂર્ય ઊગ્યા હોય એમ જણાતું હતું. ગામની સઘળી પૃથ્વી અગ્નિના અંગારાઓથી પથરાઈ ગઈ હતી.[૨૪] અગ્નિથી બળેલાં બીજાં કાષ્ઠોની સાથે બળતા વાંસો પણ કેંકારા અને રણકારા કરતા હતા. બળી જતાં પ્રાણીઓની ઘાટી ચીસો સાંભળીને સર્વ સૈનિકો પણ રોઈ પડતા હતા.[૨૫] વૃદ્ધિ પામેલો અગ્નિ સઘળી રાજ્યલક્ષ્મીને ધૂળધાણી કરી નાખીને તૃપ્ત થતો હતો. અગ્નિરૂપી મહાભક્ષક સર્વને ગળી જવાના ઉદ્યોગમાં લાગ્યો હતો.[૨૬] દૈવગતિથી સર્વસ્વનો નાશ થયો હતો અને સૂતેલાઓની ઉપર માર પડતો હતો. આથી લોકો ત્રાસ પામીને ચીસો નાખતા હતા. વળી ત્યાં અટકાવી શકાય નહિ એવો અગ્નિ ધમી રહ્યો હતો. આ ચીસોથી અને એ અગ્નિથી સઘળાં જ ઘરો જાણે હાહાકાર કરતાં હોય એમ લાગતું હતું. ઘણાં પ્રાણીઓને ઘણા દિવસો સુધી ખાવા પહોંચે એવા ધાન્યોના સમૂહો બળી જતાં, કેટલાએક લોકો અવશેષ રહેલાં કાષ્ઠોને પણ બચાવી લેવા દોડતા હતા.[૨૭] આ સમયે જેમનાં સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા સર્વસ્વ બળી જતાં હતાં, એવા યોદ્ધાઓ ચારે બાજુ જોયા કરતા હતા, દોડાદોડ કરતા હતા અને નીચે પ્રમાણે બોલતા હતા. તેમનાં વચનો એ વિદૂરથ રાજાના સાંભળવામાં આવ્યાં:[૨૮] 'હાય ! હાય ! રસની ભરતીને લીધે લીલાંછમ, તડકાનું નિવારણ કરનારાં અને અત્યંત ઊંચાં થયેલાં આપણાં ઘરનાં વૃક્ષોને, આ તોફાની પવન ભારે ખડખડાટ કરીને હલાવી નાખે છે.[૨૯] હાય ! હાય! હિમના જેવી શીતળતાવાળી અને આ હમણાં, બળી જતી આપણી સ્ત્રીઓ, જેમ જ્ઞાનની સુંદર શક્તિઓ મહાત્માઓનાં મનમાં પેસી જાય છે, તેમ હાથીઓનાં શબોના સમૂહમાં પેસી જાય છે.[૩૦] હાય બાપ ! પ્રબળ અગ્નિએ પ્રેરેલી આ જ્વાળાઓ આપણી સ્ત્રીઓના કેશોરૂપી ખડની ગંજીઓમાં

લાગી ગઈ છે અને તેથી એ કેશો સુકાયેલાં પાંદડાંઓની પેઠે બળી જાય છે.૩૧ અરે! જુઓ, ચકરીઓ ખાતી, લાંબી અને ઊંચા તરંગોવાળી આ ધુમાડારૂપી યમુના વેગથી ચાલીને આકાશની ગંગાની પાસે જાય છે.૩૨ જુઓ તો ખરા, ઊંબાડિયાંઓરૂપી કાષ્ઠોને વહી રહેલી, ઊંચી ગતિવાળી અને અગ્નિના કણોરૂપી પરપોટાઓવાળી આ ધુમાડારૂપ નદી, વિમાનોમાં બેઠેલા દેવતાઓને પણ આંધળા કરી દે છે.૩૩ આ સ્ત્રીનાં મા, બાપ, ભાઈ, દીકરાઓ તથા બે દીકરીઓ પણ આ ઘરમાં બળી ગયાં છે અને એ પોતે પણ અગ્નિથી દૂર છતાં શોકથી બળી ગઈ છે.૩૪ હાય! હાય! હાય! અલ્યા ઓ! તારું આ ઘર આગમાં પૂરું સપડાઈ ગયું છે. જેમ પ્રલયમાં મેરુપર્વત પડવા તૈયાર થાય, તેમ તે અહીં પડવા તૈયાર થઈ ગયું છે.૩૫ તું ઝટ અહીં આવ. અરેરે! બાણો, શિલાઓ, સાંગો, ભાલાંઓ, પ્રાસો અને ખડ્ગો જાણે તીડોની પેઠે જાળિયાંરૂપી સંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓમાં પેસી જાય છે. અહો! જેમ સમુદ્રના જળનાં પૂરો પ્રબળ જ્વાળાઓવાળા વડવાનળમાં પેસે છે, તેમ આ અગ્નિની જ્વાળાઓના પ્રવાહો, જાણે બીકથી આકાશમાં ઊડી જવા ધારતી આ નગરીમાં પેસે છે.૩૬,૩૭ ધુમાડાઓ વાદળાંઓમાં પેસી જાય છે, જ્વાળાઓ પર્વતોનાં શિખરો સુધી પહોંચી જાય છે અને રસથી ભરેલા બગીચાઓ પણ રાગી-પુરુષોનાં હૃદયોની પેઠે સુકાઈ જાય છે. આ હાથીઓ જાણે કે પોતાના બંધનના સ્તંભની અંતને સમજી લઈને ક્રોધે ભરાયા હોય, તેમ ચિત્કાર કરે છે અને આ વૃક્ષોની હારને કડેડાટ શબ્દની સાથે પૃથ્વી પર પાડી નાખે છે. પૂર્વે આ ઘરનાં વૃક્ષોમાં પુષ્પોની, ફળોની અને સ્કંધોની પુષ્ટતા હતી; તે હમણાં શોભાથી રહિત થઈ ગયાં છે અને સર્વસ્વ પરવારી ચૂકેલા ગૃહસ્થોની પેઠે રાંક થઈ ગયાં છે. હાય! મા-બાપોએ આ બાળકોને તજી દીધાં છે અને તેઓ સંતાઈ જવાને માટે અંધારાને શોધવા નીકળ્યાં છે. ત્યાં તો હાય! તેઓ બાણોથી ખીચોખીચ ભરેલી ગલીઓમાં ભીંતો પડવાથી કચરાઈ ગયાં. પરસ્પર લડતી આ હાથણીઓ વાયુએ ઉડાવેલા અને જેમાંથી અંગારા ઝરે છે એવા આ છાજથી ડરીને ત્રાસદાયી ચીસો પાડે છે. હાય હાય! ભૂંડું થયું! આ પુરુષના તલવારથી ચિરાયેલા તથા જેના પર દૃઢ ઉંબાડિયું ચોંટી ગયું છે એવા ખભા ઉપર વજ્ર પડે તેમ ગોરૂણને પથરો પડ્યો. અહો! આકુળ થયેલાં આ ગાયો, ઘોડાઓ, પાડાઓ, હાથીઓ, ઊંટો, કૂતરા, શિયાળિયાં અને ગાડરોએ વેગમાં આવીને જાણે લડવાની તૈયારીઓ કરી છે.૩૮–૪૪ ચીસો પાડતી આ સ્ત્રીઓ પટપટ પડતાં જળનાં ટીપાંઓરૂપ ભમરોવાળાં ભીનાં વસ્ત્રો ઓઢીને ચાલી જાય છે, તેથી જાણે તેઓ સ્થળકમળોને ઓઢીને ચાલી જતી હોય એવી લાગે છે૪૫ જુઓ આસોપાલવનાં ફૂલો જેવી લાગતી જ્વાળાઓની આ શેડો, જાણે લટકતી નાગણીઓને ચાટતી ઊંટડીઓ હોય તેમ સ્ત્રીઓના કેશોની લટોને ચાટે છે.૪૬ હાય! હાય! જેમ કોઈ નીચ સ્ત્રી કુમાર્ગમાં વિશ્રામ લે, તેમ અગ્નિની શિખા હરણનાં બચ્ચાં જેવી નેત્રવાળી આ સ્ત્રીની ભમરાઓની પાંખો જેવી પાંપણોમાં વિશ્રામ લે છે.૪૭ આ પુરુષ પોતે બળી ગયો છે, છતાં પણ પોતાની સ્ત્રી વિના ઘરમાંથી બહાર નીકળતો નથી તેથી નિશ્ચય કરી શકાય છે કે, પ્રાણીઓ સ્નેહરૂપ જાળને કાપી શકતાં નથી!૪૮ બળી ગયેલી સૂંઢવાળા આ હાથીએ સળગતા અંગારાવાળા પોતાના બંધનના વૃક્ષને કોપને લીધે વેગથી ભાંગી નાખ્યું છે અને તે લોકોને કમળો આપનારા તળાવમાં જઈ પડ્યો છે.૪૯ આ ધુમાડો મેઘના સ્થાનકમાં પહોંચ્યો છે, અંદરથી વીજળી વેલથી ઝબકી રહ્યો છે અને બાણો સમાન ઊંચા અંગારાઓના સમૂહને વરસે છે.૫૦ હે રાજા! જેમ

અગ્નિના તણખા ચળકી રહ્યા છે એવો ચકરીઓ ખાતો અને શિખાઓરૂપી તરંગોવાળો આ ધુમાડો તે આકાશમાં જાણે રત્નોથી ભરપૂર સમુદ્ર હોય એવો લાગે છે.[૫૧] શિખરો જેવી જ્વાળાઓના તેજથી રાતું થયેલું આકાશ, જાણે મૃત્યુએ ઉત્સવના કારણથી દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓને કેસરથી ખરડેલો કરંડિયો આપ્યો હોય, એવું લાગે છે.[૫૨] અહો! ઊંચા આયુધોવાળા શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ, રાજાની સ્ત્રીઓને પકડે છે, એ બહુ ભૂંડું અને દુરાચારનું કામ થાય છે.[૫૩] આ પકડાતી રાજાની રાણીઓની માળાઓમાં ગૂંથાયેલાં પુષ્પો માર્ગમાં વેરાઈ જાય છે અને અર્ધા બળેલા ચોટલા છાતીઓ ઉપર તથા સ્તનો ઉપર પડ્યા છે.[૫૪] તે વસ્ત્રો ઊંચાં થઈ જવાને લીધે તેમનાં નિતંબો અને પેડુઓ દેખાઈ રહે છે; અને તેમનાં માણિક્યોથી જડેલાં કંકણો પડી જવાથી ધરતી શોભી રહી છે.[૫૫] હારોરૂપી લતાઓ તૂટી જતાં, તેમનાં નિર્મળ મોતીઓ વેરાઈ જાય છે. જરા વારમાં દેખાતાં અને જરા વારમાં નહિ દેખાતાં તેમનાં સ્તનોમાંથી, નિતંબોમાંથી અને પડખાંઓમાંથી સોના જેવી કાન્તિ ઝબકે છે.[૫૬] ટિટોડીઓના જેવા તેમના કરુણાભર્યા વિલાપોથી યુદ્ધનો કોલાહલ પણ બરાબર સાંભળવામાં આવતો નથી. લાગલાગટ બૂમો પાડવાથી તેમની પાંસળીઓ જાણે તૂટી ગઈ છે અને તેમના ચણિયાઓ લોહીના કાદવથી તથા આંસુઓથી ભીંજાઈ ગયા છે.[૫૭] અરે! આ રાણીઓને શત્રુપક્ષના માણસો ખભા ઉપર હાથ મૂકીને એકમેક સાથે બાંધીને બળપૂર્વક લઈ જાય છે; આથી એ રાણીઓનાં નેત્રો કમળોની પેઠે પાણીનાં ટીપાંઓને વરસ્યા કરે છે. તેઓ 'આ સમયમાં કોણ રક્ષણ કરશે? કોઈ પણ રક્ષણ કરનાર નથી' એમ નિરાશ થઈને કંગાળપણાથી જોયા કરે છે અને તે જોઈને તેમના પક્ષના યોદ્ધાઓને પણ આંસુ આવે છે.[૫૮,૫૯] સ્વચ્છ કમલિની સમાન આ રાણીઓના કમળનાળ જેવી કૂણી નિર્મળ સાથળોનાં મૂળો આંસુ પડવાથી ભીંજાઈ ગયાં છે અને તેથી તેઓ ઝીણાં વસ્ત્રોમાંથી દેખાઈ રહે છે. આ રાણીઓ જાણે વિષયસુખરૂપી મંદરાચળથી નિરંતર મથન કરાતા કામદેવરૂપી સમુદ્રમાંથી નીકળેલી ઉત્તમ લક્ષ્મીના જેવી છે. હાય! તેમનાં પુષ્પો, વસ્ત્રો, આભરણો તથા લેપન કરેલાં ચંદનો ચોળાઈ ગયાં છે, ભૂંસાઈ ગયાં છે અને તેમના લાંબા ચોટલાઓની ચપળ લટો આંસુઓથી ભીંજાઈ ગઈ છે.[૧૦,૧૧]

आलोलमाल्यवसनाभरणांगरागा बाष्पाकुलाक्तचलालकवल्लरीकाः। आनंदमंदरनिरंतरमथ्यमानात् कामार्णवात्समुदिता इव राजलक्ष्म्यः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'અગ્નિદગ્ધગૃહાદિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

सर्ग ४४ मो*

વિદૂરથ રાજાનું યુદ્ધ માટે નીકળવું અને લીલાના તત્ત્વનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतस्मिन्नंतरे राजमहिषी मत्तयौवना।
तद्विवेश गृहं लक्ष्मीरिव पंकजकोटरम्॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આ સમયે જેમ લક્ષ્મી કમળના છિદ્રમાં આવે, તેમ મત્ત યૌવનવાળી મહારાણી, વિદૂરથરાજાના તે ઘરમાં આવી.[૧] તેનાં પુષ્પો અને વસ્ત્રો વીંખાઈ ગયાં હતાં, તેના હારો તૂટી ગયા હતા અને તે વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી. ભયથી તે વિહ્વળ બની ગઈ હતી અને સખીઓ તથા દાસીઓ તેને અનુસરી રહી હતી.[૨] ચંદ્ર જેવું તેનું મુખ હતું, હાંફથી તેના પયોધરો

* આ ચુંવાળીસમા સર્ગમાં મહારાણીને ભય પામેલી જોઈ અને અંતઃપુરનો પરાભવ થયો એ સાંભળી, યુદ્ધને માટે રાજાના નીકળવાનું અને લીલાના તત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

હાલી રહ્યા હતા અને દાંતરૂપી તારાઓથી તે જાણે શરદઋતુના આકાશ જેવી સર્વાંગે સ્વચ્છ લાગતી હતી. પછી જેમ અપ્સરા, ભૂતોના સંગ્રામના વિચારમાં પડેલા ઇન્દ્રની પાસે વિજ્ઞપ્તિ કરે, તેમ તે પટરાણીની એક સખીએ અવિચારી શત્રુઓના સંગ્રામના વિચારમાં પડેલા વિદૂરથરાજાની પાસે આ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી[૩,૪] 'હે દેવ! આ દેવી અમારી સાથે અંતઃપુરમાંથી નાસીને આવી છે અને જેમ વાયુએ પીડેલી લતા વૃક્ષને શરણે આવે, તેમ આપને શરણે આવી છે.[૫] હે રાજન્! જેમ સમુદ્રનાં મોજાંઓ કિનારાનાં વૃક્ષોની લતાઓને હરી જાય છે, તેમ ઊંચાં આયુધોવાળા બળવાન શત્રુઓ આપની બીજી રાણીઓને હરી ગયા છે[૬] જેમ અચાનક આવેલા ઉદ્ધત પવનો મોટાં વૃક્ષોને તોડી નાખે છે, તેમ અચાનક આવેલા ઉદ્ધત શત્રુઓએ તમારા અંતઃપુરના સઘળા રક્ષકોને તોડી નાખ્યા છે.[૭] જેમ રાત્રે વર્ષાઋતુમાં દૂરથી અચાનક આવેલાં અને કોલાહલ કરતાં જળ, કમળોને ઘસડી લઈ જાય છે, તેમ રાત્રે દૂરથી અચાનક આવેલા શત્રુઓ આપણા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓને લઈ ગયા છે[૮] ધુમાડારૂપી કવચોવાળા, ઊંચા નાદ કરતા તથા ફેલાતી ઉગ્ર જ્વાળાઓવાળા અગ્નિઓથી તેમજ ધુમાડારૂપી કવચોવાળા, ઊંચા નાદ કરતા તથા ફેલાતાં ઉગ્ર શસ્ત્રોવાળા શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓથી આપણું નગર ભરાઈ ગયું છે.[૯] પારધી લોકો જેમ ચીસો નાખતી હરણીઓને બળાત્કારથી લઈ જાય છે, તેમ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ ચીસો પાડતી સ્ત્રીઓને ચોટલા પકડીને લઈ જાય છે[૧૦] આ પ્રમાણે અમારા ઉપર ઘણી શાખાઓમાં ફેલાયેલી આ ઉગ્ર વિપત્તિ આવી છે. તેનું અત્યંત નિવારણ કરવાને માટે આપ વિના બીજો કોઈ સમર્થ નથી.'[૧૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આ પ્રમાણે મહારાણીની સખીનાં વચનો સાંભળીને, વિદૂરથ રાજાએ દેવીઓની સામે જોયું અને તેમને આ વચન કહ્યાં 'ક્ષમા કરજો, હું અહીંથી જાઉં છું અને ભમરી જેમ કમળને શરણે રહે છે, તેમ આ મારી સ્ત્રી, આપના ચરણને શરણે રહે છે.'[૧૨] આ પ્રમાણે કહીને પછી કોપથી લાલલાલ આંખવાળો થયેલો વિદૂરથરાજા જેવી રીતે મદોન્મત્ત હાથીએ વનમાં તોફાન કરતાં કેસરીસિંહ ગુફામાંથી બહાર નીકળે, તેવી રીતે તે પોતાના ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી સરસ્વતીની સાથે રહેલી જ્ઞાનવાળી લીલાએ અરીસામાં દેખાતા પ્રતિબિંબની જેમ પોતાના જેવા જ આકારવાળી તથા અત્યંત રૂપવાળી બીજી લીલાને ત્યાં આવેલી જોઈ.[૧૩,૧૪]

લીલા બોલીઃ—હે દેવી! આ શું છે? તે મને કહો જે હું છું તે આ કેમ છે? અને જો એ હું જ હોઉં તો આટલો કાળ જતાં પણ એવી અવસ્થા યુવાનની યુવાન કેમ રહી છે?[૧૫] મંત્રી આદિ લોકો, નગરના રહેવાસીઓ અને સૈન્યો તથા વાહનો સહિત સર્વે યોદ્ધાઓ, જેઓ ત્યાં હતાં, તેઓ અહીં કેમ છે? અને જો અહીં છે, તો ત્યાં તેમ ને તેમ કેમ છે?[૧૬] હે દેવી! જેમ લોકો અરીસાની અંદર તથા બહાર પણ એવા જ હોય છે, તેમ આ લોકો ત્યાં અને અહીં પણ એના એ જ છે કે કેમ? આ લોકો ચેતનાવાળા છે કે નહિ?[૧૭]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ—જેમ મન સ્વપ્નાવસ્થામાં, જાગ્રતમાં અનુભવેલા પદાર્થોના આકારને પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે ચૈતન્ય પણ પોતાની અંદર કરેલા સંકલ્પના આકારને ક્ષણમાત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૮] ચિત્તમાં અને ચૈતન્યમાં સંસ્કારરૂપે જેવા આકારનું જગત હોય છે, તેવા આકારનું જ જગત ક્ષણમાત્રમાં બહાર હોય એમ પ્રતીત થાય છે. આ સઘળું ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ જ છે, માટે તેમાં પદાર્થોના સ્વભાવને અનુસરીને, દેશ–કાળની લંબાઈનો કે વિચિત્રતાનો અંત આવે એમ

નથી.[૧૯] જે અંદર હોય છે, તે જ બાહ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે; એ વિષયમાં સ્વપ્નના પદાર્થો દૃષ્ટાંતરૂપ છે. જેમ અંદર ચૈતન્યનો વિવર્ત જ સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના નગરરૂપે બહાર સ્ફુરે છે, તેમ આ પણ ચૈતન્યનો વિવર્ત જ બાહ્યરૂપે સ્ફુરે છે અને તે દૃઢ અભ્યાસને લીધે સ્ફુટ આકારવાળો થયો છે. તે સમયે તારા તે નગરમાં તારો પતિ પદ્મરાજા જે વાસનાઓને લઈને મરણ પામ્યો છે, તે વાસનાઓ પ્રમાણે તે સ્થળમાં જ તેવા વિષયોને પ્રાપ્ત થયો છે. અહીંના લોકો જેઓ ત્યાં હતા તેઓ જ છે એમ પ્રતીત થાય છે; તો પણ જેઓ ત્યાં હતા તેઓ જ નથી; પણ તેમના જેવા બીજા છે. જેમ સ્વપ્નનાં અને સંકલ્પનાં સૈન્યો તે અવસ્થાઓમાં સાચાં જ છે, તેમ તારા પતિને આ અવસ્થામાં આ લોકો પણ સાચા જ છે. જાગ્રતમાં જાગ્રતના સર્વે પદાર્થો વાંધા વિના અનુભવમાં આવે છે અને સ્વપ્નમાં સ્વપ્નના સઘળા પદાર્થો વાંધા વિના અનુભવમાં આવે છે; માટે એમનામાં વાસ્તવિક સત્યતા કેવી હોય અને કેમ હોય એ તું જ કહે. જાગ્રતના અને સ્વપ્નના સર્વે પદાર્થો ખોટા જ છે અથવા સ્વપ્નના પદાર્થો ઉત્તરકાળમાં રહેતા નથી, માટે તેઓ જ એકલા ખોટા છે, એમ તું માનતી હોય, તો જાગ્રતના પદાર્થો પણ ઉત્તરકાળમાં રહેતા નથી, એટલે સ્વપ્નના પદાર્થો કરતાં જાગ્રતના પદાર્થોમાં શી અધિકતા છે? સ્વપ્નમાં જાગ્રતના પદાર્થો રહેતા નથી અને જાગ્રતમાં સ્વપ્નના પદાર્થો રહેતા નથી.[૨૦–૨૫] જેમ જન્મના સમયમાં મરણ અસત્ય છે અને મરણના સમયમાં જન્મ અસત્ય છે, તેમ જાગ્રતના સમયમાં સ્વપ્ન અસત્ય છે અને સ્વપ્નના સમયમાં જાગ્રત અસત્ય છે. હે લીલા! જેમ અવયવો ચીંખાઈ જવાથી જગતનો નાશ થાય છે, તેમ અનુભવના બળથી જગતનો પણ નાશ થાય છે.[૨૬]

પ્રલયમાં, યુગોમાં અને આજ સુધી પણ જેનો કદી અભાવ થયો નથી, એવું તો એક બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ જ જગતરૂપે ભાસે છે. જેમ આકાશમાં ઝીણા મોવાળાનાં જેમ ચકરડાં પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં આ 'સૃષ્ટિ' નામની ભ્રાંતિઓ પ્રતીત થાય છે; માટે વાસ્તવિક વિચાર કરતાં સૃષ્ટિઓ છે જ નહિ. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈ થઈને પાછા તેમાં જ લય પામે છે, તેમ બ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થઈથઈને લય પામે છે. જેમ મહાપવનમાં રજના સંબંધની મિથ્યાપ્રતીતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગતના સંબંધની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે.[૨૭–૩૦] આથી આ જગતરૂપ ભસ્મ ઝાંઝવાના જળની જેમ ભ્રાંતિમય જ છે અને 'તું તથા હું' ઇત્યાદિ ખોટા વિભાગોથી જ તે ગોઠવાયેલ છે. તેના ઉપર શો વિશ્વાસ રાખવો? આ પ્રમાણે સમજવું એ જ ઉત્તમ સ્થિતિ છે અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જગત સંબંધી કોઈ પણ ભ્રાંતિઓ રહેતી નથી.[૩૧] જેમ ઘાટા અંધારામાં બાળકને પ્રતીત થતો યક્ષ અંધારાથી ભિન્ન નથી, તેમ બ્રહ્મમ પ્રતીત થતું આ જગત, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એટલા માટે જ જન્મ, મરણ અને મોહ આદિ જે પ્રતીત થાય છે, તે અજ્ઞાનથી જ પ્રતીત થાય છે; કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાનથી બાધ થતાં એ સઘળું નષ્ટ થઈ જાય છે અને એ નષ્ટ થતાં, બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. આ જે દૃશ્ય છે તે સત્ય નથી, અસત્ય નથી અને ઉભયરૂપ પણ કદી નથી. જે છે તે બ્રહ્મ જ છે; કારણ કે બ્રહ્મમાં એવો વિવર્ત થવાનો સંભવ છે. આકાશમાં, પરમાણુમાં કે કોઈ પદાર્થના ગર્ભમાં પણ જ્યાં જીવ હોય છે, ત્યાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ અગ્નિ પોતાના સ્વરૂપભૂત ઉષ્ણતાને પોતામાં અનુક્રમે ઉદય પામેલી માની લે છે, તેમ આ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આ-ત્મા

તડકો થતાં ઘરમાં અનેક ત્રસરેણુઓ ભમ્યા કરે છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં અનેક બ્રહ્માંડોરૂપ ત્રસરેણુઓ ભમ્યા કરે છે. જેમ વાયુમાં ચલન-તથા-ગંધ અને આકાશમાં શૂન્યતા સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત પણ સૂક્ષ્મરૂપે રહ્યું છે. આ સાકાર જણાતા જગતને નિરાકાર સમજવાને માટે હમણાં તારે એમ સમજવું કે, અવયવરહિત બ્રહ્મમાં આવિર્ભાવ, તિરોભાવ, ગ્રહણ, ત્યાગ, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, ચર અને અચર આદિ વિભાગો અજ્ઞાનથી જ કલ્પાયેલા છે.[૩૨-૩૯] એટલે તેઓ આત્માથી અભિન્ન જ છે. તેઓ અવયવો છે જ નહિ. પણ તેનુંજ રૂપ છે. આ રીતે જીવની વાસનાઓના ક્રમથી ઉદય પામતું આ જગત જેમ છે, તેમ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે અને બ્રહ્મમાં જ રહ્યું છે; માટે પૂર્ણ હોવાથી તે 'વિશ્વ' શબ્દને તથા તેના અર્થોને યોગ્ય છે. 'વિશ્વ' શબ્દના અર્થો પૂર્ણતાને અનુસરનારા છે. આ જગત રજામાં થયેલ અને કેટલાએક વિષયો સાવ નવા જ અનુભવમાં આવે છે. કોઈ સમયે કોઈ સ્થળમાં તેના તે જ વિષયો છે, એમ અનુભવમાં આવે છે અને કોઈ સમયે કોઈ સ્થળમાં, પૂર્વના વિષયોની સાથે અર્ધા મળતા આવે એવા વિષયો પણ અનુભવમાં આવે છે.[૪૨-૪૫] જીવને એ વિષયોના અનુભવો અસત્ય છતાં પણ સત્ય જેવા સ્ફુરે છે. આ રાજાને સઘળી પૂર્વની વાસનાઓને ઉત્પન્ન થવાથી તે જ મંત્રીઓ અને તે જ પૌરલોકો છે. અને તેઓ તે જ કુળમાં જન્મેલા, તેવી જ રીતભાતવાળા અને તેવી જ ક્રિયાઓવાળા પ્રતીત થયા છે. આ સઘળા લોકો અધિષ્ઠાનનો વિચાર કરતાં એના એ છે અને દેશ, કાળ તથા ક્રિયાઓ જોતાં તેઓના જેવા છે. ચૈતન્ય વ્યાપક છે અને આત્મસ્વરૂપ છે. તેની સ્થિતિ જ આવા પ્રકારની છે. રાજાના ચિત્તાકાશમાં ચૈતન્યમય વાસનાનો ઉદય થયો છે. તે પ્રમાણે જ આ સઘળું આગળ વધેલું છે અને તે

આપણું સ્વરૂપ છે. હે લીલા ! સઘળું જગત ચિદાકાશરૂપ બીલાંના ગર્ભરૂપ જ છે, એમ તત્વવેત્તાઓએ નિશ્ચય કર્યો છે. માટે તું પણ એમ જ સમજ અને એ પ્રમાણે સમજીને તું જેવી છે તેવી નિર્મળ અને નિર્વિક્ષેપ જ રહે.[૫૧,૫૨]

एषा त्वमंबरमहं भुवनं धरा च राजेति सर्वमहमेव विमात्रमात्रम्। चिद्व्योमबिल्वजठरं विदुरंग विद्धि त्वं तेन शांतममलास्स्व यथास्थितेह

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ–પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'જગદ્‌ભ્રમવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૪૪ મો સમાપ્ત

सर्ग ४५ मो×

જીવો પોતાના સંકલ્પપ્રમાણે ફળ પામે છે

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

विदूरथस्ते भर्तैष तनुं त्यक्त्वा रणांगणे ।
तदेवांतःपुरं प्राप्य तादृगात्मा भविष्यति ॥ १ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–આ તારો સ્વામી વિદૂરથ રાજા યુદ્ધભૂમિમાં દેહનો ત્યાગ કરી, તે જ અંતઃપુરને પ્રાપ્ત થઇને પદ્મરાજારૂપ થશે.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે સરસ્વતીએ લીલાને કહ્યું. તે સાંભળીને તે નગરમાં રહેનારી તે નવી લીલા સરસ્વતીની આગળ આવીને ઊભી રહી અને હાથ જોડીને તેણે તેને નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી.[૨]

બીજી લીલા બોલીઃ–હે દેવી ! હું સર્વદા ચૈતન્યરૂપ ભગવતીનું પૂજન કરું છું અને તે ભગવતી દેવી મને પ્રત્યેક રાત્રિએ સ્વપ્નમાં દર્શન આપે છે.[૩] હે દેવતાઓનાં ઈશ્વરી ! હે માતાજી ! જેવાં એ મારાં પૂજ્ય દેવી છે તેવાં જ તમે છો. તો, હે સુંદરવદના ! મુજ રાંક ઉપર કરુણા કરીને તમે વરદાન આપો.[૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે તે નગરનિવાસિની નવી લીલાની વિનતિ સાંભળીને, સરસ્વતીએ તેના ભક્તિભાવનું સ્મરણ કર્યું અને પ્રસન્ન થઇને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૫]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હે પુત્રી ! તારી જીવતાં સુધી પણ જીર્ણ ન થાય એવી અનન્ય ભક્તિથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું; માટે જે વરદાન જોઈતું હોય તે તું માગી લે.[૬]

બીજી લીલા બોલીઃ–આ મારો પતિ રણમાં દેહ છોડીને જ્યાં રહે, ત્યાં હું આ જ શરીરથી તેની સ્ત્રી થાઉં, એ હું માગું છું.[૭]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હે પુત્રી ! તેં ઘણાં પુષ્પો તથા ધૂપ આદિવાળી અનન્યભાવથી ભરેલી પૂજાથી, મારું ચિરકાળ સુધી નિર્વિઘ્ન રીતે પૂજન કર્યું છે; માટે જેમ તું માગે છે તે પ્રમાણે થશે.[૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આમ સરસ્વતીનું વરદાન મળવાથી તે દેશની નવી લીલા પ્રફુલ્લિત થઈ ગઈ; એટલે સંદેહથી વ્યાકુળ થયેલા મનવાળી પહેલી લીલાએ સરસ્વતીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૯]

પહેલી લીલા બોલીઃ–હે ઈશ્વરી ! આપના જેવા બ્રહ્મરૂપ અને સત્યસંકલ્પવાળા મહાત્માઓ તો સંકલ્પથી જે ધારે તે સઘળું તરત જ સિદ્ધ થાય છે. તે છતાં આપ મને લોકાંતરરૂપ એ પહાડી ગામમાં મારા એના એ સ્થૂલ શરીરથી શા માટે તેડી ગયાં નહોતાં તે કહો.[૧૦,૧૧]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હે સુંદરી ! હું કોઈનું કાંઈ પણ કરી આપતી નથી. જીવ પોતાની મેળે જ પોતાની સઘળી ધારણાઓને તુરત સંપાદન કરે છે.[૧૨] હું બોધરૂપ અને સંવિત્‌માત્રની દેવતા છું. હું તો પ્રાણીઓનું જે ભવિષ્ય શુભ હોય તેને વરદાનથી પ્રકટ કરું છું. પરંતુ તેમાં ફળ ઉત્પન્ન કરવામાં તો પ્રત્યેક જીવની માયાયુક્ત જે ચૈતન્ય શક્તિ છે, તે જ સમર્થ છે.[૧૩] જે જીવની

× આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં બીજી લીલાને પદ્મરાજાની પ્રાપ્તિરૂપ વરદાન મળ્યાનું કહેવાશે; અને તે પછી જીવોને પોતપોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહેવાશે.

શક્તિ જે રીતે ઉદય પામે છે, તે જીવની તે શક્તિ તે રીતે સદા ફળ આપે છે.[૧૪] તેં લાંબા કાળ સુધી મારું આરાધન કર્યું હતું. તારો સંકલ્પ તે સમયે 'મુક્ત થાઉં તો ઠીક' એવી ઇચ્છારૂપ હતો. તેથી મેં તને તેવા તેવા પ્રકારોથી સમજાવી છે અને જેથી મુક્તિ મળે એવી યુક્તિથી તને નિર્મળ બનાવી દીધી છે.[૧૫,૧૬] હે સુંદરી! મેં તારી એવી ભાવનાથી જ તને આટલા કાળ સુધી બોધ આપ્યો છે અને એ બોધ મળવાથી તું પોતાની ચૈતન્યશક્તિથી જ ધારેલા નિર્મળપણાને પ્રાપ્ત થઈ છે.[૧૭] જે જે જીવનો

સર્ગ ૪૬ મો

સૈન્યનું, રણભૂમિમાં પ્રવેશનું અને યુદ્ધનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

एवं संकथयंतीषु तासु तस्मिन् गृहोदरे।
विदूरथः किमकरोन्निर्गत्य कुपितो गृहात् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ—હે મુનિ! એ ઘરની અંદર એક સરસ્વતી અને બે લીલાઓ એ પ્રમાણે વાતો કરી રહી હતી, તે સમયમાં કોપ પામેલા વિદૂરથરાજાએ ઘરમાંથી નીકળીને શું કર્યું?[૧]

હતા અને ચાલવાના પ્રકારોથી જાણે પોતાના પાછલા ભાગને આગલા ભાગમાં લઈ લેતા હતા. તેઓ જાણે આકાશને પી જતા હતા, ચામરોની કાન્તિઓને લીધે જાણે સંપૂર્ણ ચંદ્રોથી સંયુક્ત હતા અને હણહણાટીઓથી તેઓ દિશાઓને પૂરી દેતા હતા.[૭-૯] ત્યારે મદોન્મત્ત હાથીઓ-રૂપી મેઘઘટાની ગર્જનાથી ભરપૂર અને પર્વતોની ગુફાઓમાંથી ઊઠતા પડછંદાઓથી દારુણ લાગતો દુંદુભિઓનો ભારે શબ્દ થવા લાગ્યો. મદોન્મત્ત યોદ્ધાઓ ભારે ઉત્સાહથી કોલાહલ કરવા લાગ્યા અને ત્યાં શસ્ત્રોના સંઘટ્ટનના શબ્દથી ઘાટા થયેલા ઘુઘરીઓના શબ્દો થવા લાગ્યા. ત્યાં ધનુષ્યોના ટંકારો થવા લાગ્યા, બાણોની સુંદર સ્વરવાળી સુસવાટીઓ થવા લાગી અને પરસ્પરનાં અંગોથી ભીંસાયેલાં કવચોનો ઝણઝણાટ થવા લાગ્યો.[૧૦-૧૨] ત્યાં અગ્નિની ઝાળો કાઢતાં શસ્ત્રોના ઘોર શબ્દો ઊઠવા લાગ્યા, નગરનાં પીડાયેલાં માણસો બૂમો પાડીને પીડાનું નિવેદન કરવા લાગ્યાં, યોદ્ધાઓ પરસ્પરને બોલાવવા લાગ્યા અને બંદીજનો ભીરુ લોકોનો તિરસ્કાર કરીને તેમને રોવરાવવા લાગ્યા. બ્રહ્માંડનાં છિદ્રોને પણ પૂરી દેનારો અને દશે દિશાઓરૂપી કુંજોને વ્યાપી વળનારો એ ભયંકર શબ્દ, જાણે હાથથી પકડી શકાશે એવો પુષ્ટ જણાવા લાગ્યો.[૧૩,૧૪] આ સમયમાં પુષ્ટપણાથી સૂર્યના માર્ગને પણ રોકી દે એવી ઘાટી રજ જાણે સઘળું ભૂમંડળ ઊડતું હોય એવી જણાવા લાગી.[૧૫] એ ઊડતી રજ વડે તે મોટું નગર જાણે ગર્ભવાસમાં હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. જેમ યૌવનથી મૂઢપણું ઘાટું થાય, તેમ ત્યાં અંધારું પણ ધીરે ધીરે ઘાટું થઈ ગયું.[૧૬] દીવાઓ દિવસના તારાઓની પેઠે અદૃશ્ય થઈ ગયા અને રાત્રિમાં વિહાર કરનારા પિશાચ આદિ લોકો ચપળ થઈને સૈન્યમાં આવવા લાગ્યા.[૧૭] સરસ્વતીએ જેમને દિવ્ય દૃષ્ટિઓ આપી હતી એવી બે લીલાઓ અને તે રાજકુંવરી, જાણે હૃદય ફાટી પડતું હોય એવા ખિન્ન મનથી તે મોટા યુદ્ધને નિહાળવા લાગ્યાં.[૧૮] જેમ પ્રલયના સમુદ્રનાં પૂરોથી વડવાગ્નિઓ શાંત થઈ જાય, તેમ વિદૂરથરાજાની કૂચથી ગામમાં લૂંટ પાડતા લોકોના રથોના, શસ્ત્રોના અને બાણોના ભારે ભયંકર શબ્દો શાંત પડી ગયા.[૧૯] વિદૂરથરાજા ધીરે ધીરે પોતાના સૈન્યને વધારતો આવતો હતો અને જેમ પાંખોથી ઊડેલો મેરુપર્વત પ્રલયના સાગરમાં પેસે, તેમ પોતાના તથા શત્રુના સૈન્યમાં જે અંતર હતું, તેને જાણ્યા વિના શત્રુના સૈન્યમાં પેઠો.[૨૦] આ સમયમાં ધનુષ્યોની દોરીઓના સ્પષ્ટ અને ભારે ટંકારો ઊઠવા લાગ્યા. ત્યાં આયુધોનાં કિરણોથી મેઘના જેવા જણાતા અનેક યોદ્ધાઓ રણભૂમિમાં ફરવા લાગ્યા.[૨૧] આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો પક્ષીઓની પેઠે ઊડવા લાગ્યાં અને લોકોના પ્રાણ લેવારૂપ પાપને લીધે શ્યામ રંગની થઈ પડી હોય એવી શસ્ત્રોની કાન્તિઓ ચારે તરફથી સંપૂર્ણ વ્યાપી ગઈ.[૨૨] શસ્ત્રોના પરસ્પર અથડાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ ઊબાડિયાના અગ્નિની પેઠે બળવા લાગ્યા. વીર પુરુષોરૂપી વાદળાં, બાણોરૂપી જળધારાઓને વર્ષાવતાં ગર્જના કરવા લાગ્યાં. કરવત જેવાં શસ્ત્રો વીરલોકોનાં શરીરોમાં પેસવા લાગ્યાં. આકાશમાં ખડ્ગોના પ્રહારોના અવાજો થવા લાગ્યા.[૨૩,૨૪] ત્યાં શસ્ત્રોરૂપી અગ્નિઓના પ્રકાશોથી અંધકારો તુરત શાંત થઈ ગયા અને સઘળી સેનાઓ શરીરોમાં ખૂંચી ગયેલાં બાણોથી જાણે રોમાંચિત થયેલી જણાવા લાગી.[૨૫] આ પ્રમાણે યમની યાત્રાના એ રણરૂપ મહોત્સવમાં કબંધોરૂપી નટોની મંડળીઓ નાચવા લાગી અને પિશાચીઓરૂપ રણનટીઓ ઊંચા સ્વરોથી રણની પ્રશંસાનાં ગીતો ગાવા લાગી. ત્યાં હાથીઓનાં દંતૂશળો બળાત્કારથી ભટકાવવામાં આવ્યાં અને તેમના કડાકાઓ થવા લાગ્યા.

આકાશમાં ગોફણોથી ફેંકાયેલા પથરાઓરૂપી મોટી નદીઓ ચાલવા લાગી.[૨૬,૨૭] ત્યાં અત્યંત પવનથી ઊડેલાં સૂકાં પાંદડાંઓની જેમ શબો નીચે પડવા લાગ્યાં અને જીવલેણ શસ્ત્રોરૂપી વરસાદથી ભીંજાયેલા રણરૂપ પર્વતમાંથી લોહીની નદીઓ ચાલવા લાગી.[૨૮] રુધિરોથી ધૂળ શાંત થઈ ગઈ, આયુધોના અગ્નિઓથી અંધારાં શાંત થઈ ગયાં, સઘળા લોકોનું ધ્યાન યુદ્ધમાં જ લાગી જવાથી કોલાહલો શાંત થઈ ગયા અને મરવાના નિશ્ચયને લીધે ભય પણ શાંત થઈ ગયા.[૨૯] સર્વે લોકોનાં ચિત્ત પ્રહારોની યુક્તિઓમાં લાગી ગયાં હતાં, તેથી તે યુદ્ધ પ્રથમ તો કોલાહલ વગરનું, સંભ્રમ વગરનું અને ખડ્ગોની દીપ્તિઓ તથા સુસવાટીઓવાળું હતું; તેમજ પવનથી નહિ આકુળ થયેલા વરસાદની પેઠે શોભવા લાગ્યું.[૩૦] તે યુદ્ધ બીકણ લોકોને દુસ્તર થઈ પડ્યું હતું, તેમાં બાણોના સમૂહો 'ખદખદ' શબ્દો કરતા ચાલતા હતા, તેમાં ભુશુંડીઓ પડવાના 'ટપટપ' શબ્દો થઈ રહ્યા હતા, તેમાં મોટાં મોટાં અસ્ત્રો ઝણઝણાટ કરીને પરસ્પર મળતાં હતાં અને બીજા કેટલાએક પદાર્થોનો 'તિમતિમ' શબ્દ પણ થઈ રહ્યો હતો.[૩૧]

खदखदरवसंवहच्छरौघं टकटकितारवसंपवद्भुशुंडि । झणझणरवमंमिलन्महास्त्रं तिमितिमिवद्रणमास दुस्तरं तत् ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'વિદૂરથનિર્યાણ' એ નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો*

સિંધુરાજની જીત થવાનું કારણ અને સૂર્યોદય તથા રણભૂમિનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतस्मिन् वर्तमाने तु घोरे समरसंगमे ।
लीलाद्वयमुवाचेदं ज्ञप्तिं भगवतीं पुनः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–સંગ્રામરૂપી એ ભયંકર ભેટો ચાલુ થયો, ત્યારે બન્ને લીલાઓએ સરસ્વતી દેવીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૧]

બન્ને લીલાઓ બોલીઃ–હે દેવી ! તમે અકસ્માત્ પ્રસન્ન થયાં છો, છતાં પણ હાથીઓની દોડાદોડવાળા આ સંગ્રામમાં અમારા બન્નેના પતિ આ વિદૂરથરાજ શા માટે જીતતા નથી ?[૨]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હે પુત્રીઓ ! વિદૂરથરાજાના શત્રુએ જયનો સંકલ્પ કરીને મારું ઘણા કાળ સુધી આરાધન કર્યું છે અને વિદૂરથરાજાએ તેવું આરાધન કર્યું નથી.[૩] આથી શત્રુ જીતે છે અને વિદૂરથરાજા હારતો જાય છે. હું પ્રાણીઓનાં મનની અંદર રહેનારી ચૈતન્યશક્તિ છું, માટે જે માણસ મને જ્યારે અને જે રીતે પ્રેરે છે, તે માણસને ત્યારે અને તે રીતે હું ફળ આપું છું. એટલે તેવી રીતનો વિવર્ત પામીને તે પ્રમાણે દેખાઉં છું.[૪,૫] જેમ ઉષ્ણપણું અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ એવી રીતના વિવર્ત પામવાનો મારો સ્વભાવ જ છે. હે બાળાઓ ! આ વિદૂરથરાજાએ 'મુક્ત જ થવું' એવો સંકલ્પ કરીને મારી ભાવના કરી હતી, માટે એ રાજા મુક્ત જ થશે. આના શત્રુ સિંધુરાજે સંગ્રામમાં જયનો સંકલ્પ કરીને મારું પૂજન કર્યું હતું. આથી હે સુંદરીઓ ! આ વિદૂરથરાજા તે દેહને પ્રાપ્ત થઈને

* આ સુડતાળીસમા સર્ગમાં સિંધુરાજની જીત થવાનું કારણ, સૂર્યનો ઉદય, રણનો ક્રમ અને બે રાજાઓનું મંત્રેલા અસ્ત્રોથી દ્વંદ્વયુદ્ધ–એમનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

તનારી બન્ને સાથે કાળે કરીને મુક્ત થશે અને એનો શત્રુ આ સિંધુરાજ એને મારીને જય મેળવશે અને પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે.[૧-૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આ પ્રમાણે સરસ્વતી બોલતાં હતાં અને બન્ને સૈન્યો યુદ્ધ કરતાં હતાં. તે સમયમાં સૂર્ય જાણે રણરૂપ આશ્ચર્યને જોવા ને ઉત્કંઠિત થયો હોય તેમ, ઉદયાચળ પર આવ્યો. અંધકારો ચલાયમાન થઈ ગયા. જેમ સંધ્યાકાળના અંધકારો તારાઓને પ્રકટ કરે છે, તેમ વિદૂરથના શત્રુઓરૂપી અંધકારો માયાથી સેનાઓ જેવા રાક્ષસ આદિ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ત્યાં ગુફાઓ, આકાશ, પર્વતો અને પૃથ્વી ધીરે ધીરે પ્રકટ થવા લાગ્યાં.[૮-૧૨] બ્રહ્માંડ જાણે કાજળના સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યું હોય તેમ શોભવા લાગ્યું. જેમ રણમાં વીરલોકોનાં શરીરો ઉપર રુધિરના પ્રવાહો ફેલાય છે, તેમ ત્યાં સૂર્યનાં સુવર્ણના રસ જેવાં સુંદર કિરણો પર્વતો ઉપર ફેલાવા લાગ્યાં.[૧૩,૧૪] ત્યારે આકાશમાં શૂરવીર લોકોના ઊડતા હાથોથી અને પૃથ્વીમાં વીરલોકોના પડતા હાથોથી સર્પોના ભમવા જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ત્યારે આકાશમાં ઊડતાં વીરલોકોનાં અંગોનાં આભરણોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં વીરલોકોનાં અંગોનાં આભરણોથી સોનું પથરાયા જેવું જણાવા લાગ્યું. આકાશમાં ઊડતાં કુંડળોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં કુંડળોથી ત્યારે રત્નો વેરાયા જેવો દેખાવ થયો. આકાશમાં ઊડતાં મસ્તકોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં મસ્તકોથી ત્યાં કમળોના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.[૧૫] આ આયુધોરૂપી ગેંડાઓના ઊંચે ઊછળવાથી તથા નીચે પડવાથી આકાશ અને પૃથ્વી અવકાશ વિનાનાં થઈ પડ્યાં. ઊડતાં બાણોરૂપી તીડોથી આકાશ વ્યાપ્ત થયું અને પૃથ્વી પણ નીચે પડતાં બાણોરૂપી તીડોથી વ્યાપ્ત થઈ. આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણોથી સંધ્યાકાળના જેવો રાતો રંગ દેખાવા લાગ્યો અને પૃથ્વીમાં લોહીની કાન્તિથી સંધ્યાકાળના જેવો રાતો રંગ દેખાવા લાગ્યો. ત્યારે પૃથ્વી પડતાં શબો વડે સિદ્ધ પુરુષોથી ભરેલી જણાવા લાગી.[૧૬] ત્યાં આકાશમાં ઊંચે ઊડતા અને પૃથ્વી ઉપર પડતા હારોરૂપી સર્પોની કાંચળીઓ દેખાવા લાગી. ત્યાં આકાશમાં ઊડતી અને પૃથ્વીમાં પડતી પતાકાઓથી જાણે આકાશ અને પૃથ્વીમાં લતાઓ પથરાઈ ગઈ હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. ત્યાં ઊડતાં અને નીચે પૃથ્વી પર પડતાં બખ્તરોથી આકાશ અને પૃથ્વી ખીચોખચ ભરાઈ ગયાં. આકાશમાં ઊડતી અને પછી પૃથ્વી ઉપર પડતી સાથળોથી, ત્યાં તોરણો ઊડતાં હોય એવો દેખાવ થયો.[૧૭] આકાશમાં ઊડતા અને પૃથ્વીમાં પડતા હાથ–પગોથી ત્યાં જાણે કૂંપળિયાં ફૂટ્યાં હોય એવો દેખાવ થયો. ઊડતાં શસ્ત્રોનાં કિરણોથી આકાશમાં અને પડતાં શસ્ત્રોનાં કિરણોથી પૃથ્વીમાં લીલા ખડવાળા પ્રદેશના જેવી શ્યામતા દેખાવા લાગી. ઊડતાં બાણોથી આકાશમાં અને પડતાં બાણોથી પૃથ્વીમાં જાણે કાસડાનું વન હોય એવો દેખાવ થયો. ઊડતાં શસ્ત્રોના સમૂહોથી અને પડતાં શસ્ત્રોના સમૂહોથી, જાણે પૃથ્વીમાં દેડકાનો સમૂહ થયો હોય એવો દેખાવ થયો. આકાશ અને પૃથ્વી આયુધોરૂપ માળાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયાં હતાં, તેથી તેઓ ઉન્મત્ત જેવાં ભયંકર જણાવા લાગ્યાં. શસ્ત્રોના પરસ્પર ભટકાવાથી ત્યાં અગ્નિઓ ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી આકાશ અને પૃથ્વી પ્રફુલ્લિત આસોપાલવોના વન જેવાં દેખાવા લાગ્યાં.[૧૮] સમુદ્રના જેવા ભારે ઘોંઘાટોથી આકાશમાં સિદ્ધલોકો અને પૃથ્વીમાં સેનાપતિ ભય પામીને નાસવા લાગ્યા. ઊગતા સૂર્યનાં કિરણો વડે ચળકતાં આયુધોને લીધે આકાશ અને પૃથ્વી જાણે સુવર્ણનાં નગર હોય એમ દેખાવા લાગ્યાં.[૨૦] આકાશમાં અને પૃથ્વીમાં પ્રાસોના, તલવારોના, સાંગોના, ચક્રોના ઋષ્ટિઓના અને મુદ્ગરોના શબ્દોથી ચારે બાજુ ઘોંઘાટ ઊડવા

લાગ્યો. આકાશમાં ઊછળતા લોહીના ફુવારાઓની અંદર શબોના સમૂહો ઊડવા લાગ્યા અને પૃથ્વીમાં ચાલતી લોહીની નદીના પ્રવાહમાં શબોના સમૂહો તણાવા લાગ્યા.[૨૧] આકાશ અને પૃથ્વી ભુશુંડીઓથી, સાંગોથી, ભાલાંઓથી, તલવારોથી, ત્રિશૂળોથી અને પથરાઓથી સંકુલ થઈ ગયાં. ત્રિશૂળો તથા શસ્ત્રો વાગવાથી કપાયેલા કબંધો, આકાશમાં ઊડવા લાગ્યા અને પૃથ્વીમાં પડવા લાગ્યા.[૨૨] કાળ જેવાં વેતાલોનાં કુળો, નૃત્ય કરતાં હતાં અને આકાશમાં તથા પૃથ્વીમાં મોટો કોલાહલ કરવા લાગ્યાં. આ સમયે ખાલી પડેલી રણભૂમિમાં વિદૂરથરાજનો રથ અને સિંધુરાજનો રથ આકાશના ધ્વજની જેમ તથા જાણે એકી સાથે આકાશમાં ઊગેલા ચંદ્ર તથા સૂર્યની જેમ દેખાવા લાગ્યા. પ્રદીપ્ત અને ચપળ એવા એ બન્ને રથો ચક્રોથી, ત્રિશૂળોથી, ભુશુંડીઓથી, ઋષ્ટિઓથી અને પ્રાસોથી ભરપૂર હતા.[૨૩,૨૪] તે લાખો શૂરવીર લોકોથી વીંટાયેલા હતા અને શબ્દો કરતા કરતા યથેષ્ટ રીતે મંડળગતિથી ફરતા હતા.[૨૫] ચિત્કાર કરતાં મોટાં પૈડાંઓથી તે અનેક જીવતાઓને તથા મૂએલાઓને પણ કચરી નાખતા હતા. પૈડાંરૂપી ચક્રવાકો તથા જળચંદ્રોના ઝપાટાથી પટપટ શબ્દ કરતા ફરતી રહ્યા હતા. બાણોરૂપી જળધારાઓના સમૂહોના શબ્દોથી તથા પ્રાસ આદિ શસ્ત્રોરૂપી કરાઓના શબ્દોથી એ બન્ને રથો પરસ્પર ગર્જના કરતા સમુદ્રની જેમ તથા મદોન્મત્ત મેઘની જેમ ગાજતા હતા. હવે એ બન્ને રથો જરાવાર પૃથ્વીના કુંડળસરખા મંડળમાં ફરીને યુદ્ધમાં એકબીજાની સામે ભેટ્યા. પ્રહાર કરતા એ બન્ને પૃથ્વીપતિઓનાં બાણો આકાશમાં ફેલાવા લાગ્યાં.[૨૮-૩૨] તેમાં કેટલાંએક બાણો પથરાના તથા મુશળના જેવા આકારવાળાં હતાં, કેટલાંએક તલવારના જેવાં મોઢાંવાળાં હતાં અને કેટલાંએક મુદ્ગરોના જેવાં મોઢાંવાળાં હતાં[૩૩] તેમાં કેટલાંએક ત્રિશૂળોના જેવાં મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક સળગેલા ચક્રના જેવાં મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક ફરશીઓના જેવા મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક સાંગોના જેવાં મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક તીક્ષ્ણ શિલાઓના જેવાં મોઢાંવાળાં અને કેટલાંએક મોટી શિલાઓના જેવાં જાડાં હતાં.[૩૪] એ બાણો તે સમયે પ્રલયના પવને પાડેલા શિલાઓના સમૂહોની પેઠે પડવા લાગ્યાં અને પ્રલયકાળમાં ઉદ્ધત થયેલા બે સમુદ્રો જેમ સામસામા ભેટી પડે તેમ તે વખતે બન્ને ગજઓનું સૈન્ય

સર્ગ ૪૮ મો

વિદૂરથ અને સિંધુરાજાનો સંગ્રામ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

प्राप्य राजा पुरः प्राप्तं सिंधुमुद्धुरकंधरम् ।
मध्याह्नतपनांतेन कोपेन विततोऽभवत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–ઊંચી કાંધવાળો સિંધુરાજ શહેર પાસે આવ્યો, તેથી વિદૂરથરાજાને મધ્યાહ્ન સમયના સૂર્યના જેવો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. આથી કલ્પના અંત સમયના પવનથી જુદો પડેલો મેરુ, જે પ્રમાણે પર્વતના શિખરને ધારણ કરે, તે પ્રમાણે તેણે ઘણી વાર સુધી દિશાને ગજાવી મૂકે તેવું ધનુષ ધારણ કર્યું.[૧,૨] પછી પ્રલયકાળનો સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોનો વિસ્તાર કરે, તેમ ક્રોધ પામેલા તે રાજાએ ભાથારૂપી જનીમાં બંધાયેલી બાણની પરંપરાને શત્રુ ઉપર મૂકવા માંડી.[૧-૩] તેની દોરીમાંથી એક જ બાણ નીકળતું હતું, તો પણ આકાશમાર્ગમાં જતાં તે બાણનાં એક હજાર બાણ થઈ જતાં તથા એક લાખ થઈને પૃથ્વી પર પડતાં.[૪] સિંધુરાજાને પણ એવી જ શક્તિ અને હાથનું લાઘવ હતાં. એ પ્રમાણે તે બન્ને રાજાને વરદાયી વિષ્ણુના વરદાનથી ધનુર્યુદ્ધમાં કુશળતા હતી.[૫] જેમ કલ્પના અંત સમયના વજ્રથી આકાશ છવાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે શબ્દ કરતાં મુશળની આકૃતિનાં 'મુશળ' નામનાં બાણોથી આકાશ છવાઈ ગયું. આકાશમાર્ગમાં શબ્દ કરતી સુવર્ણથી શોભતી બાણની પંક્તિઓ, કલ્પાંત સમયના પવનથી જુદા પામીને પડતા તારાની પેઠે પ્રકાશ પામવા લાગી.[૬,૭] જેમ સમુદ્રમાંથી પાણીનું પૂર નીકળે છે, સૂર્યમાંથી કિરણો છૂટે છે, પ્રચંડ પવને કંપાવેલાં મોટાં ઝાડમાંથી પુષ્પ ખરે છે, તપાવીને ટીપવામાં આવેલા લોઢાના ગોળામાંથી તણખાઓ નીકળે છે, વરસાદમાંથી ધારા નીકળે છે, પાણીનાં ઝરણાંમાંથી બિંદુ નીકળે છે અને વિદૂરથરાજાનું નગર બળતાં જેમ તેમાંથી પ્રકાશિત તણખા ઊડે છે, તેમ વિદૂરથરાજા તરફથી શત્રુ ઉપર એકદમ બાણનો વરસાદ પડવા લાગ્યો.[૮-૧૦] એ વેળા બન્ને સૈન્યમાંથી ઉત્પન્ન થતા 'ચટાચટ' શબ્દને સાંભળનાર બન્ને સૈન્યનાં મનુષ્યો શાંત પડેલા સમુદ્રની જેમ મૌન થઈ ગયાં.[૧૧] ઘુઘવાટી કરતું વેગવાળું બાણનું પૂર જાણે ગંગાનદીનું પૂર હોય તેમ યુદ્ધમાં સિંધુરાજ તરફ આકાશમાર્ગે ચાલવા લાગ્યું. ત્યાં ચળકતા સોનાના બાણની વૃષ્ટિ એકદમ ધનુષ્યરૂપી મેઘમાંથી સુસવાટાભેર નીકળવા લાગી.[૧૨,૧૩]

આ પ્રમાણે બાણરૂપી નદીનાં પૂર સિંધુરાજ તરફ ચાલ્યાં જતાં હતાં, તે તે નગરમાં રહેલી લીલાદેવીએ ગોખમાંથી જોયું. તે બાણના સમૂહથી પોતાના પતિનો જય થશે, એમ ધારીને તેનું મુખકમળ આનંદથી પ્રફુલ્લિત થયું અને તે આ પ્રમાણે બોલી.[૧૪,૧૫] 'હે દેવી! જય! જય! આ મારા પતિનો જય થાય છે તે જુઓ. આ બાણના સમૂહથી તો મેરુપર્વતનો પણ ચૂરો થઈ જાય.'[૧૬] આ પ્રમાણે તે બન્ને દેવીઓ ઘાટા સ્નેહના શબ્દથી આકુળ થાય તેવી રીતે માનુષી વાત કરતાં હતાં અને જોવામાં વ્યગ્ર થઈને હાસ્ય કરતાં હતાં તેવામાં જેમ જહ્નુરાજાએ ગંગાનદીનું પાન કર્યું હતું, તેમ તે સિંધુરાજરૂપી વડવાનળ પોતાનાં બાણની ઉષ્મારૂપ અગસ્ત્યઋષિદ્વારા× વિદૂરથરાજાના બાણરૂપી મહોન્મત્ત સમુદ્રનું પાન કરી ગયો.[૧૭,૧૮] તેણે પોતાના બાણરૂપી વરસાદથી વિદૂરથનાં બાણરૂપી વાદ-

* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં વિચિત્ર માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા મંત્ર તથા અસ્ત્રથી જગતને મોહ પમાડે તેવા સિંધુરાજ તથા વિદૂરથરાજાના રણસંગ્રામનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે.

× અગસ્ત્યઋષિ દરિયો પી ગયા તથા જહ્નુરાજા ગંગા નદીને પી ગયા, એ કથા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

બાને દાણેદાણ કરી નાખ્યાં અને તેમના રજ જેટલા કકડા કરીને તેમને આકાશરૂપી સમુદ્રમાં નાખી દીધાં.[૧૯] જેમ દીવો હોલવાયા પછી તેની ગતિ જાણવામાં આવતી નથી, તેમ વિદૂરથ-રાજાના બાણના સમૂહની ગતિ પણ જાણવામાં આવી નહિ.[૨૦] આમ તેણે તેનાં બાણોના સમૂહનો નાશ કર્યો અને પછી યુદ્ધમાં પ્રેમ-હોવાથી તેણે આકાશમાં શરીરધારી મેઘનો વિસ્તાર કર્યો. પણ પ્રલયસમયનો પવન જેમ સામાન્ય મેઘનો નાશ કરે છે, તેમ વિદૂરથ રાજાએ પોતાના બાણના સમૂહથી તેનો એકદમ નાશ કરવા માંડ્યો.[૨૧,૨૨] આ ઉપરથી સિંધુરાજાએ તેના પર બાણના પ્રહાર કર્યા, પણ તે વ્યર્થ ગયા. આથી તે સિંધુરાજાએ પોતાના સ્નેહી ગંધર્વ પાસેથી પોતાને મળેલું મોહનાસ્ત્ર વિદૂરથ રાજાના સૈન્યમાં માર્યું. તેથી વિદૂરથ સિવાય સૈન્યનાં સર્વ માણસોને મૂર્છા આવી ગઈ. પછી સઘળા યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર ચીંખાઈ ગયાં. તેઓ મૂંગા થઈ ગયા, તેમનાં મુખ તથા નેત્ર ખેદયુક્ત થઈ ગયાં. તેઓ મરણ પામેલા હોય એવા અથવા ચિત્રમાં આલેખેલા હોય તેવા થઈ ગયા. તેમની મૂર્છા ઓછી થવા લાગી, તેવામાં વિદૂરથરાજાએ પ્રબોધાસ્ત્ર (જાગૃત કરવાનું અસ્ત્ર) ધારણ કર્યું. તે અસ્ત્રથી તેના સૈન્યનાં મનુષ્યો પ્રાતઃકાળમાં કમળની પેઠે જાગૃત થયાં. હવે જેમ સૂર્ય દેવતાએ 'મંદેહ'* નામના રાક્ષસ ઉપર ક્રોધ કર્યો હતો, તેમ સિંધુરાજાએ વિદૂરથરાજા ઉપર ક્રોધ કર્યો.[૨૩-૨૭] તેણે પાશબંધનરૂપી ખેદ આપનારું ભયંકર નાગાસ્ત્ર ધારણ કર્યું અને પર્વતો જેવા તે સર્પથી આકાશ ભરાઈ ગયું.[૨૮] ત્યાં જેમ કમળથી તળાવ શોભે તેમ પૃથ્વી સર્પ-થી શોભવા લાગી અને પર્વતો કાળા સર્પોરૂપી કંબલો ધારણ કર્યા હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા.[૨૯] પૃથ્વીના સર્વ પદાર્થો ઝેરની ગરમીથી ખેદ પામવા લાગ્યા અને પર્વત તથા વન સાથેનું જગત વ્યાકુળ થવા લાગ્યું.[૩૦] ત્યાં ઝેરની વિષમતાને બતાવનારા રૂક્ષ, ગરમ, શીતળ અને ઝેર-રૂપી રેણુવાળા પવન, જાણે ધગધગતા અંગારા સાથે ભળેલા હોય તેમ વાવા લાગ્યા.[૩૧] આ પ્રમાણે થવાથી અસ્ત્રવિદ્યાને જાણનાર વિદૂરથ-રાજાએ ગરુડાસ્ત્ર ધારણ કર્યું અને તેથી પર્વતના જેવા ગરુડો ઉત્પન્ન થયા.[૩૨] સુવર્ણની પેઠે સર્વ આશા (દિશાઓ)ને પરિપૂર્ણ કરનાર તે ગરુડોએ પાંખવાળા÷ પર્વતની પેઠે ઊડવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને પ્રલયકાળના જેવો ભયંકર પવન ઉત્પન્ન કર્યો.[૩૩] નાકના પવનના વેગથી તે ગરુડો સર્પોને ખેંચવા લાગ્યા અને 'ઘરઘરાટ' શબ્દથી સમુદ્રોના વિભાગને પૂરી દેવા લાગ્યા.[૩૪] જેમ અગસ્ત્યઋષિ સમુદ્રનું પાન કરી ગયા હતા, તેમ ગરુડરૂપી મેઘ પૃથ્વીને પૂરનાર અને વેગથી ચાલનાર તે સર્પના સમૂહનું પાન કરી ગયો.[૩૫] આથી વરાહમૂર્તિ× ભગવાને ઉદ્ધાર કરેલા અને જળસમૂહથી રહિત થયેલા પૃથ્વીના અવકાશની પેઠે તે સર્પરૂપી કંબલથી મુક્ત થયેલું પૃથ્વીનું મંડળ શોભવા લાગ્યું.[૩૬] પછી જેમ પવનની ઝપ-ટથી દીવા ઓલવાઈ જાય છે, જેમ શરદઋતુમાં મેઘમંડળ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, જેમ વજ્રના ભય-થી પાંખવાળા પર્વતો નાસી જાય છે, જેમ સ્વપ્ના-વસ્થામાં જોયેલું જગત જાગ્રત અવસ્થામાં મટી જાય છે, જેમ સંકલ્પથી કલ્પેલું નગર સ્વપ્નને અંતે અદૃશ્ય થાય છે ને જેમ નદીનું પૂર ઊતર્યા પછી પાણીનો પ્રવાહ મંદ થાય છે, તેમ જ સર્પના સમૂહનો નાશ થયા પછી તે ગરુડો પણ

* 'મંદેહ' નામના રાક્ષસની સાથે સૂર્યને મોટું યુદ્ધ થયું હતું, એવી ભારતમાં પ્રસિદ્ધ કથા છે.

÷ પ્રથમ પર્વતને પાંખ હતી અને તે પક્ષીની પેઠે ઊડતા હતા. પછી ઇન્દ્રે પર્વતની પાંખ કાપી નાખી, એવી પુરાણમાં કથા છે.

× ધરતી રસાતળમાં ડૂબી ગઈ હતી, તે વખતે ભગવાને વરાહનો અવતાર ધારણ કરી પૃથ્વીને ત્યાં-માંથી બહાર કાઢી હતી.

અદૃશ્ય થઈ ગયા.[૩૭-૩૮] ત્યાર પછી સિંધુરાજાએ ચારે બાજુ અંધારું કરે તેવું તમોઅસ્ત્ર નાખ્યું; તેથી પૃથ્વીના મધ્યભાગ જેવી કાળા અંધકારની વૃદ્ધિ થઈ.[૩૯] આથી ત્યાં પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે એક દરિયો હોય તેવો વિસ્તાર થયો. તેમાં સેના મત્સ્યના જેવી જણાવા લાગી અને તારાઓ મણિના જેવા દેખાવા લાગ્યા.[૪૦] ત્યાં અંધારાની પ્રવૃત્તિ થવાથી જગત જાણે મશીના ગાગના દરિયા જેવું થઈ ગયું અને તે કાજળના પર્વતના સંભારથી ઉત્પન્ન થયેલા કલ્પના અંત સમયના પવનોથી વ્યાપી ગયું હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. સઘળી પ્રજા અંધારા કૂવામાં પડી હોય તેવી થઈ રહી અને જેવી રીતે કલ્પાંત સમયમાં દિશાની ખબર પડતી નથી, તેવી રીતે અંધારાને લીધે દિશાનો વ્યવહાર શાંત થયો. ત્યાર પછી, મંત્ર જાણવામાં ઉત્તમ એવા વિદૂરથરાજાએ બ્રહ્માંડરૂપી મંડપમાં માર્તંડ (સૂર્ય)રૂપી અસ્ત્રને દીપકરૂપે પ્રકટ કર્યું અને જગતને જાગ્રત કર્યું. જેમ નિર્મળ શરદઋતુ મેઘનું પાન કરી જાય છે, તેમ અગસ્ત્યઋષિરૂપી સૂર્યનાં કિરણો કાળા અંધકારરૂપી સમુદ્રનું પાન કરી ગયાં.[૪૧-૪૪] ત્યાં અંધકારરૂપી વસ્ત્રથી મુક્ત થયેલી દિશા, રાજા પાસે રહેલી રમણીય પયોધરવાળી સ્ત્રી જેમ શોભવા લાગી.[૪૫] ત્યાં લોભરૂપી કાજળથી મુક્ત થયેલી સત્પુરુષની બુદ્ધિની જેમ વનની સમગ્ર પંક્તિ પ્રકાશ પામવા લાગી.[૪૬] ત્યાર પછી કોપથી આકુળ થયેલા સિંધુરાજાએ શત્રુ ઉપર ક્ષણમાત્રમાં ભયાનક રાક્ષસાસ્ત્ર નાખ્યું. આથી દિગ્ગજ હાથીની ગર્જનાથી ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રોની જેમ ક્રૂર રાક્ષસો દિશામાંથી બહાર નીકળ્યા. તે રાક્ષસોની જટા પિંગળી અને ઊંચી હતી તથા તેઓ ચટચટાટ શબ્દ કરતા હતા. લીલાં લાકડાંના બળવાથી થયેલા અગ્નિના ધુમાડા જેવો તેમનો વર્ણ હતો.[૪૭-૪૯] તેઓ આકાશમાં કૂદકી કરતા હતા અને ચિત્કારરૂપ ટંકાર કરતા હતા. તેઓ અગ્નિથી બળતા ધુમાડાવાળા ઊંબાડિયાં જેવા ચપળ હતા.[૫૦] તેમની દાઢ અણીદાર હતી, તેમની આંખ મેલી હતી, તેમનું મુખ મલિન હતું–આવો તેમનો દેહ હતો. એ દેહમાં ખરાબ ખાબોચિયાના કાંઠાની પેઠે રૂંવાડાંરૂપી શેવાળનો સમૂહ વળગ્યો હતો.[૫૧] જટારૂપી જાળના સમૂહે વડે તે રાક્ષસો વીજળીવાળા જળભર્યા મેઘ જેવા જણાતા હતા. તેઓ જાણે જગતને ગળી જવા ઉત્પન્ન થયા હોય તેમ, ગર્જના કરતા હતા અને દોડતા હતા.[૫૨] એટલી વારમાં લીલાદેવીના પતિ વિદૂરથરાજાએ દુષ્ટ ભૂતનું નિવારણ કરનારું નારાયણાસ્ત્ર શત્રુ ઉપર નાખ્યું. આમ એ મહાન અસ્ત્ર પ્રગટ થયું, એટલે જેમ સૂર્યના ઉદયથી અંધકાર મટી જાય, તેમ તે રાક્ષસોનાં અસ્ત્રોની પંક્તિનો નાશ થયો.[૫૩-૫૪] આ પ્રમાણે રાક્ષસના સમૂહનો નાશ થયો, એટલે તે ત્રણે લોક શરદઋતુમાં વાદળાંનો નાશ થઈને નિર્મળ થયેલા આકાશની પેઠે શોભવા લાગ્યા. ત્યાર પછી સિંધુરાજાએ આગ્નેયાસ્ત્ર નાખ્યું, તેથી દિશાઓ જાણે કલ્પાંતના અગ્નિથી બળતી હોય તેમ બળવા લાગી.[૫૫-૫૬] સઘળી દિશાઓ જાણે આકાશમાં પાતાળ સંબંધી અંધકારથી વ્યાકુળ થઈ હોય તેમ ધુમાડારૂપી મેઘના ભારથી ઢંકાઈ ગઈ.[૫૭] પ્રફુલ્લિત વનમાં રહેલા ચંપાના ઝાડના સમૂહની પેઠે, અગ્નિથી બળતા પર્વતો સોનાના હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. મૃત્યુના ઉત્સવમાં કુંકુમ છાંટેલી માળાની પેઠે ત્યાં આકાશ, પર્વત અને દિશાની કુંજ અગ્નિની જ્વાળાથી જટિલપણાને પામી ગઈ.[૫૮-૫૯] હજારો આકૃતિનાં વહાણના વેગે સમુદ્રમાંથી ચાલ્યા આવતા વડવાનળની જેમ આકાશને અડતી તે અગ્નિજ્વાળા જાણે જગતને અગ્નિરૂપ કરતી હોય તેવી રીતે બળવા લાગી.[૬૦] આ પ્રમાણે સિંધુરાજા જીતીને શત્રુને પ્રહાર કરે છે, ત્યાં તો વિદૂરથરાજાએ પૂજા કરીને વરુણાસ્ત્ર છોડ્યું.[૬૧] તે વરુણાસ્ત્રમાંથી ચારે બાજુ ઊંચે તથા નીચે, દિશાઓમાંથી ધુઘવાટી કરતાં પાણીનાં

પૂર ચાલવા મંડ્યાં. તે પૂરો જાણે અંધારાના ઓઘ હોય, જાણે પીગળેલા પર્વતો હોય, જાણે બ્રાહ્મણના અવકાશમાં રહેલા અવયવો હોય, જાણે બંધાયેલી ગતિવાળા મેઘો હોય, જાણે મહાન સમુદ્રો હોય, જાણે ઊંચા પ્રદેશમાંથી પડેલી કુળ-પર્વતની મોટી શિલાઓ હોય, જાણે ઊંચા રહેલા તમાલના સમૂહો હોય, જાણે સંધિ થયેલી રાત્રિઓ હોય, જાણે લોકાલોક પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કાજળના સમૂહો હોય અને જાણે આકાશ જોવાની ઇચ્છાથી રસાતળની ગુહામાંથી ચાલ્યા આવતા સર્પો હોય તેમ જણાતાં હતાં.[૬૨,૬૫] કાળી રાત્રિ જેમ ભુવનમાં વ્યાપેલી સંધ્યાને પી જાય છે, તેમ તે પાણીનાં પૂર અગ્નિના સમૂહને પી ગયાં.[૬૬] આ પ્રમાણે અગ્નિસમૂહનું પાન કરીને તે પૂરોએ ભૂતળને જળમય કરી દીધું. જેમ વ્યક્ત થયેલી નિદ્રાદેવી દેહમાં વ્યાપી વળે છે, તેમ તે પાણીની શોભા આખી પૃથ્વીમાં પ્રસરી વળી.[૬૭] આવી રીતે પ્રથમ નાખેલા અસ્ત્રનો નાશ કરે તેવાં બીજાં અસ્ત્રો નાખીને, સેનાનાયકો પરસ્પરની માયા જુએ છે તથા અનુભવ કરે છે, ત્યાં તો સિંધુરાજાના સૈન્યમાં તેના ચક્ર વગેરેની રક્ષા કરનાર યોદ્ધાઓ ખડની પેઠે પાણીમાં તણાવા લાગ્યા અને તેનો રથ પાણીમાં ડૂબી ગયો.[૬૮,૬૯] 'એટલી વારમાં સિંધુરાજાએ આપત્તિના વખતમાં રક્ષા કરનારું શોષણાસ્ત્ર ધનુષ્યમાં સાંધીને શત્રુ ઉપર નાખ્યું.[૭૦] એટલે સૂર્યથી જેમ રાત્રિની શાંતિ થાય, તેમ તે અસ્ત્રથી એ જળમયી માયાની શાંતિ થઈ. ત્યાં સજ્જન મનુષ્યો મૃતતુલ્ય થઈ ગયાં અને પૃથ્વીમાં શુષ્કતા વ્યાપી ગઈ.[૭૧] ત્યાર પછી મૂર્ખ માણસના ક્રોધની પેઠે પ્રજાને સંતાપ કરનારો અને સુકાયેલાં પાંદડાંથી પથરાઈ ગયેલા વનના વિસ્તારથી કર્કશ થયેલો તાપ, ત્યાં વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.[૭૨] આથી જાણે દિશાને ગજરાણીની પેઠે સુવર્ણની કાન્તિ જેવો સુંદર અંગરાગ લાગ્યો હોય, તેમ દેખાવા લાગ્યું.[૭૩] જેમ ગ્રીષ્મઋતુના દાવાનળથી કોમળ પાંદડાં બળી જાય છે, તેમ તે શોષણાસ્ત્રથી, શત્રુના સૈન્યને મૂર્ચ્છા આવી ગઈ.[૭૪] પછી વિદૂરથરાજાએ તે રણસંગ્રામમાં 'જયા' શબ્દની શોભાથી વિસ્તાર પામતું પર્જન્યાસ્ત્ર બાણમાં સાંધીને મૂક્યું.[૭૫] તેથી તમાલનો સમૂહ આકાશમાં જતો હોય તેવી રીતે ત્યાં રાત્રિના સમૂહની જેમ મેઘની પંક્તિ ઉત્પન્ન થઈ.[૭૬] દિઙ્મંડલો પાણીના પૂરથી નીચાં જણાતાં હતાં, તેમાં ગર્જના થઈ રહી હતી અને સ્વાભાવિક વિસ્તારમાં તેમની ગતિ સંકોચ પામી હતી. તેઓ કુંડળના આકાર જેવાં દેખાવા લાગ્યાં.[૭૭] મેઘાડંબરનો ભેદ કરનારા અને જળના કણથી તથા ઝાકળના ભારથી સુખ ઉત્પન્ન કરનારા પવનો ત્યાં વાવા લાગ્યા.[૭૮] જાણે પર્વતમાંથી નીકળતા સુવર્ણમય સર્પ હોય અને જાણે સ્વર્ગમાં દેવતાની સ્ત્રીના કટાક્ષ હોય, તેમ આકાશમાં વીજળી સ્ફુરવા લાગી.[૭૯] ગર્જનાથી પડછંદા પાડતી પર્વતની ગુફાઓ, ગાજવા લાગી, તેમજ હાથી, સિંહ તથા રીંછના શબ્દથી પ્રતિશબ્દ કરતી દિશા પણ ગાજવા લાગી. યમરાજની દૃષ્ટિની પેઠે કષ્ટરૂપ એવા કરા પડવાથી ત્યાં કઠોર મુશળના જેવી ધારાથી મેઘની વૃષ્ટિ થવા લાગી.[૮૦,૮૧] ત્યાં મેઘના સમૂહ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જાણે વિવાસ ધારણ કર્યો હોય, તેમ પાતાળમાંથી ગરમ અગ્નિની કાન્તિ જેવી બાફ નીકળવા લાગી.[૮૨] પરબ્રહ્મના બોધરૂપી રસના પૂરથી જેમ સંસારની વાસના મટી જાય છે, તેમ મેઘવૃષ્ટિથી ત્યાં ઝાંઝવાનાં જળરૂપ તાપનો ક્ષણમાત્રમાં નાશ થયો.[૮૩] આખું ભૂમંડળ ચાલી શકાય નહિ તેવું કાદવથી ભરાઈ ગયું અને સિન્ધુની પેઠે સિંધુરાજ જળથી ભરાઈ ગયો. પછી તેણે વાયવ્યાસ્ત્ર માર્યું. તે કલ્પના અંત સમયે મદોન્મત્ત થઈને નૃત્ય કરતા તથા ભીષણ ગર્જના કરતા ભૈરવ જેવું હતું. તેણે આકાશરૂપી કોતરને પૂરું પૂરી દીધું. વળી નૈઋી દિશાઓમાં

વજ્રના પડવાથી અંગને પીડા કરનારા, શિલાના કટકાને કાપનારા, પ્રલયના સમયની સૂચના કરનારા અને યોદ્ધાની સામે મનોહર ટંકાર કરનારા પવન વાવા લાગ્યા.[૮૪-૮૬]

वज्रशनिनिपातपीडितांगा दलितशिलाशकलाः ककुम्मुखेषु । प्रलयसमयसूचका भटानां कृतपटुटांकृतटंकिनः समीराः ॥ ८६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'આયુધવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો*

પર્વતાસ્ત્ર, વજ્રાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્ર તથા પિશાચાસ્ત્રનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

चतुश्चलितनीहारा विकीर्णवनपल्लवाः ।
वायवो धूतवृक्षौघाः सल्लीलापीडपांसवः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પછી ત્યાં ઝાકળને મટાડનાર, વનનાં પાંદડાંને વિખેરનાર, વૃક્ષના સમૂહોને હલાવનાર અને રજને સત્પુરુષના મસ્તકનાં ઘરેણાંરૂપ કરનાર પવન વાવા લાગ્યા.[૧] તે પવનોને પરિણામે વૃક્ષોના સમૂહો પક્ષીઓની જેમ ડોલવા લાગ્યા, મોટા મોટા યોદ્ધાઓ પડીપડીને ભીડવા લાગ્યા અને આકાશની ભીંતને ભેદનારી અટ્ટાલિકાઓ ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગઈ.[૨] સુકાયેલાં પાંદડાં જેમ પાણીના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય, તેમ આ ભયંકર વાયુમાં વિદૂરથરાજાનો રથ પણ તણાવા લાગ્યો.[૩] મહાન અસ્રવેત્તા વિદૂરથરાજાએ આ સમયે શત્રુ ઉપર પર્વતાસ્ત્ર છોડ્યું.[૪] તે અસ્ત્ર જાણે મેઘના જળ સાથે આકાશને પણ ઝપટમાં લેવા તૈયાર થયું હોય, એવું જણાતું હતું.[૪] જેમ ચૈતન્યની શાંતિથી વિરાટ પ્રાણની શાંતિ થાય, તેમ તે પર્વતાસ્ત્રથી વાયુની શાંતિ થઈ.[૫] અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યોનાં શબના સમૂહમાં જેમ કાગડાની પંક્તિઓ પડે, તેમ અંતરિક્ષમાં રહેલી વૃક્ષની પંક્તિઓ પૃથ્વી ઉપર પડી.[૬] નગર, ગામડાં તથા લતાના નિરર્થક શબ્દોની પેઠે ત્યાં દિશાઓમાં નિશ્વાસના શબ્દો, લોટવાના શબ્દો તથા ભયંકર યોદ્ધાઓના શબ્દો શાંત થયા.[૭] જેમ સમુદ્ર પોતાને વિશે ચોતરફથી પડતા મૈનાક આદિ પર્વતોને જુએ, તેમ સિંધુરાજ પણ આકાશમાંથી પાંદડાંની પેઠે પડતા પર્વતોને જોઈ રહ્યો.[૮] પછી તેણે વજ્રાસ્ત્ર નાખ્યું, એટલે અગ્નિ જેવી રીતે ઇંધનનો નાશ કરે, તેવી રીતે પ્રકાશ પામતા તે વજ્રાસ્ત્રે પર્વતરૂપી અંધકારનો નાશ કર્યો.[૯] તે વજ્રના અગ્રભાગરૂપી ચાંચથી પર્વતનાં શિખરો કપાવા લાગ્યાં અને ઉગ્ર પવનથી વૃક્ષ ઉપરથી જેમ ફળ પડે તેવી રીતે તે પડવા લાગ્યાં.[૧૦] ત્યાર પછી, વિદૂરથ રાજાએ વજ્રાસ્ત્રની શાંતિને માટે બ્રહ્માસ્ત્ર નાખ્યું, એટલે બ્રહ્માસ્ત્ર તથા વજ્રાસ્ત્ર એ બન્ને એકીવખતે શાંત થયાં.[૧૧] રાત્રિ જેવી રીતે અંધકાર નાખે, તેવી રીતે સિન્ધુરાજાએ પિશાચાસ્ત્ર નાખ્યું; તેથી અત્યંત ભયજનક એવી પિશાચોની પંક્તિ પેદા થઈ.[૧૨] સંધ્યાસમયે જેમ દિવસ શ્યામ થાય છે, તેમ ભયથી તે દિવસ પણ શ્યામ થઈ ગયો અને અંધકારના ભારની પેઠે પિશાચો પૃથ્વીમાં આવવા લાગ્યા. તે પિશાચો બળી ગયેલા સ્તંભના જેવા, ઊંચા તાડના જેવા વિલાસવાળા, મોટા આકારવાળા તથા હાથથી પહોંચાય નહિ તેવા હતા. તેમના કેશ ઊંચા હતા અને તેઓ અંગે દૂબળા હતા તેઓ મોટી દાઢીવાળા હતા અને ગામડામાં રહેનાર માણસની પેઠે કાળા હતા. તેઓ મેલા અંગવાળા હતા અને આકાશમાં ફરવાવાળા હતા.[૧૩-૧૫] આચારહીન મૂઢલોકો બહુ જ ભયપૂર્વક તેમની તરફ જોતા હતા. તેમના હાથમાં હાડકાં વગેરે અપવિત્ર પદાર્થો હતા.

* આ સર્ગમાં પર્વતાસ્ત્ર, વજ્રાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્ર તથા પિશાચના આચારથી યુક્ત પિશાચાસ્ત્રનું વર્ણન કરેલ છે.

તે પિશાચો ચંચળ હતા અને ગામડિયા જેવા ગરીબડા હતા; છતાં તેઓ વજ્રથી અને તલવારથી ક્રૂર લાગતા હતા. ગામડાંના ઝાડ, કાદવ તથા, માર્ગની વચ્ચે ઉજ્જડ સ્થાનમાં તેમનો નિવાસ હતો. તેઓ પોતાનાં ગલોફાં ચાટતા હતા. પ્રેતના રૂપ જેવાં તેમનાં રૂપ હતાં. તેમનું અંગ કાળું હતું અને તેઓ વીજળીની પેઠે ક્ષણમાં દેખાતા હતા અને ક્ષણમાં અદૃશ્ય થતા હતા.[૧૬,૧૭] એ પિશાચોએ વિદૂરથરાજાના નાશ થતા બચેલા સૈન્યને પકડી પાડ્યું, તેથી સૈન્યના તે મનુષ્યોનાં શસ્ત્રો બૂઠાં થઈ ગયાં અને તેમનું ચૈતન્ય હરાઈ ગયું.[૧૮] તેમણે આયુધો હાથમાંથી નીચે નાખી દીધાં અને તેઓએ શરીર ઉપરના બખ્તર પણ ઉતારી નાખ્યાં. તેમને પ્રાણનો ભય લાગવા માંડ્યો અને તેમને ચાલતાં ઠેસો લાગવા માંડી. નેત્ર, અંગ, મુખ અને પગમાં તેમને ભૂતનો આવેશ થયો હોય તેવી ચેષ્ટા થવા લાગી.[૧૯] તેમણે કૌપીન વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કર્યો, તેમનાં ઉત્તરીયવસ્ત્રો શરીર સાથે ચોંટી જવા લાગ્યાં. તેમનાં ઝાડો-પેશાબ છૂટી ગયાં અને ત્યાં આરંભ કરેલું નૃત્ય પણ બંધ થઈ ગયું.[૨૦] સિંધુરાજાના પિશાચોનો સમુદાય વિદૂરથરાજાનો પરાભવ કરે છે, તેવામાં વિદૂરથરાજાએ માયા ઉત્પન્ન કરી.[૨૧] પરંતુ વિદૂરથરાજા પિશાચની સંગ્રામ કરવાની માયા જાણતા હતા, તેથી તેમણે તે પિશાચના સૈન્યને શત્રુના સૈન્યની સાથે જોડી દીધું.[૨૨] એટલે પોતાના સૈન્યના મનુષ્યો સ્વસ્થ થયા અને શત્રુયોદ્ધાઓ પિશાચી થયા. પછી વિદૂરથરાજાએ ક્રોધથી રૂપિકાસ્ત્ર* નાખ્યું.[૨૩] તેથી ઊંચા કેશવાળી, ભયંકર નેત્રવાળી, ચંચળ નિતંબવાળી અને હાલતાં સ્તનવાળી રાક્ષસીઓ ભૂતળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ.[૨૪] યુવાવસ્થાની ઉત્પત્તિથી તેમનું અંગ ધાટું થયેલું હતું, વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેમાંની કેટલીકનાં અંગ શિથિલ થયેલાં હતાં, તેમનાં જઘન જોવામાં આવતાં નહોતાં, તેમની નાભિ ઘણી બિભત્સ હતી અને તેમનું અંગ વિકાસ પામતું હતું.[૨૫] તેમના હાથમાં મનુષ્યનાં લોહીવાળી ખોપરીઓ હતી સંધ્યાકાળનાં વાદળાંની પેઠે તેમનાં ગાત્ર રાતાં હતાં, તેમનાં ગલોફાંમાંથી અર્ધું ચાવેલું માંસ તથા લોહી ઝરતાં હતાં અને તેથી તેમનાં મોં ભરાઈ રહેલાં હતાં.[૨૬] તેમની અનેક પ્રકારની અંગની ચેષ્ટાઓ હતી, નહિ નમનાર મનુષ્યને નમાવવાની તેમનામાં સત્તા હતી અને તેમનાં હાથ, મોઢું, સાથળ, કેડ તથા પડખાં પથ્થર જેવાં કઠિન હતાં.[૨૭] તેમણે બાળકોનાં મડદાંને માળારૂપ કર્યાં હતાં, તેમણે આંતરડાંરૂપ દોરી હાથમાં રાખેલી હતી, તેમનાં મોઢાં કૂતરાં, કાગડા તથા ઘુવડના જેવાં હતાં અને તેમનું મોઢું, દાઢી અને પેટ નમતું હતું.[૨૮] દુષ્કર્મ કરનાર જેવી રીતે બાળકને ગ્રહણ કરે, એવી રીતે તે રાક્ષસીઓએ પિશાચને પતિરૂપે ગ્રહણ કર્યા. તેથી પિશાચો અને રૂપિકાઓનું સૈન્ય એકતા પામી ગયું.[૨૯] તેઓ પરસ્પર આકર્ષણ કરતાં હતાં, પરસ્પર દોડતાં હતાં અને તેમનાં મુખ, અંગ તથા નેત્ર ક્રીડાના રસમાં મગ્ન થઈ ગયાં હતાં.[૩૦] તેઓ પોતાની મોટી જીભને બહાર લપલપાવતાં હતાં અને એમ તેઓ પોતાનાં મુખને અનેક વિકારો ઉપજાવતાં હતાં. તેઓ એકબીજાની પ્રીતિ માટે જામી ગયેલા લોહીવાળાં શબોને ખેંચતાં હતાં.[૩૧] તેમજ પેટ, હાથ, કાન, હોઠ તથા નાક લાંબાં હતાં, એવાં તેમનાં શરીરો જાણે, લોહીના દરિયામાંથી ડૂબીને બહાર નીકળ્યાં હોય તેમ શોભવા લાગ્યાં.[૩૨] ક્ષીરસમુદ્રમાં મંદરાચળ વડે મથન થવાથી જે પ્રમાણે કોલાહલ થયો હતો, તે પ્રમાણે રુધિર અને માંસના ગારામાં તેમના આલિંગનથી કોલાહલ થવા લાગ્યો.[૩૩] જે પ્રમાણે વિદૂરથરાજાએ સિંધુરાજા ઉપર માયાનો સંચાર કર્યો, તે જ

* રાક્ષસી માયાને ઉત્પન્ન કરનારું અસ્ત્ર

પ્રમાણે સિંધુરાજાએ પણ વિદૂરથરાજા ઉપર માયાનો સંચાર કર્યો.[૩૪] પછી સિંધુરાજાએ વેતાલાસ્ત્ર નાખ્યું, તેથી માથાં વિનાના તથા માથાંવાળા ચાલતા શબના સમૂહ ઉત્પન્ન થયા અને તેઓ વેતાલના આવેશથી ભરપૂર હતા.[૩૫] ઉગ્ર કર્મવાળું ને પિશાચરૂપિકા અને વેતાલનું ભયંકર સૈન્ય પૃથ્વીને ગળી જવાને સમર્થ થયું. પછી વિદૂરથરાજાએ સિંધુરાજા ઉપર ત્રૈલોક્યને ગ્રહણ કરવાને માટે સમર્થ થાય તેવું રાક્ષસશાસ્ત્ર નાખ્યું.[૩૬,૩૭] તેથી જેમ પાતાળમાંથી દેહ ધારણ કરીને નરદો પ્રકટે, તેમ પર્વતના જેવા આકારના સ્થૂળરાક્ષસો ત્યાં દેહ ધારણ કરીને ચારે બાજુથી ઉત્પન્ન થયા.[૩૮] પછી ત્યાં સુરો અને અસુરોને પણ ભય ઉપજાવે તેવું ભયંકર સૈન્ય ઊભું થઈ ગયું. તેમાં ગર્જના કરતા રાક્ષસોના મહાનાદરૂપી વાજિંત્ર હતું અને કબંધોનું નૃત્ય હતું.[૩૯] તે મેદ અને માંસરૂપી શાકથી યુક્ત હતું અને રુધિરરૂપી આસવથી સુંદર હતું. તે મદોન્મત્ત કૂષ્માંડગણ, વેતાલગણ તથા યક્ષગણના તાંડવથી શોભતું હતું.[૪૦] ત્યાં એ કૂષ્માંડગણના પ્રબળ તાંડવમાં 'દંડપાદ' નામની પગ પછાડવાની ક્રિયાથી ઊછળતા લોહીના ઊંચા ચડેલા તરંગોથી ભીંજાઈ રહેલાં અને સંધ્યાકાળનાં વાદળાંના સમૂહના રંગ જેવી કાન્તિવાળાં ભૂતોએ જાણે લોહીના પ્રવાહનો સેતુ બાંધ્યો હોય-તેવો તે સૈન્યનો દેખાવ લાગતો હતો.[૪૧]

कूष्मांडकोर्चांडवदंडपादक्षुब्धासृगुत्क्षिप्तत-रंगासिक्तैः । संध्याभ्ररागोत्करकोटिकान्तिभूतैर-सृक्स्रोतसि दत्तसेतु ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'તૃતીયાસ્ત્રયુદ્ધ' એ નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો[×]

વિદૂરથરાજાનું મરણ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरविभ्रमे ।
सर्वारिसैन्यनाशार्थमेकं स्वबलशांतये ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આ પ્રમાણે ઘોર યુદ્ધ ચાલતું હતું તે સમયે, સર્વ શત્રુનો નાશ કરી પોતાના સૈન્યને પિશાચ આદિથી થતી પીડાની શાંતિ કરવા માટે સ્મરણશક્તિવાળા, અંતકાળના સમયે ઉચિત પ્રતિભાવાળા તથા ધીરજવાળા સિંધુરાજાએ ઉદારપણાથી, કાળરુદ્રની પેઠે સંહાર કરનારું વૈષ્ણવાસ્ત્ર નાખ્યું. તે પછી સિંધુરાજાએ વૈષ્ણવાસ્ત્રથી અભિમંત્રણ કર્યું, એટલે તે બાણ ફળના અગ્ર ભાગમાંથી તેજસ્વી ચક્રોની પંક્તિઓ નીકળવા માંડી. તેથી દિશાઓના તટોમાં સેંકડો સૂર્યો ઊગ્યા હોય તેવી શોભા જામી રહી અને ચાલી આવતી ગદાથી હજારો વાંસથી ભરપૂર હોય એવું આકાશ થઈ રહ્યું.[૩,૪] ત્યાં હજારો ધારવાળાં વજ્રની પંક્તિથી ગગનમાં તૃણની હાર હોય એવું થઈ રહ્યું અને પદ્મના દળ જેવાં મુકુલાકારનાં પટ્ટિશ (એક જાતનાં હથિયાર)થી જાણે આકાશ કપાઈ ગયેલ ઝાડ વડે છવાઈ ગયું.[૫] તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોની પંક્તિથી આકાશ પુષ્પના સમૂહથી ફેલાયું હોય તેવું જણાવા લાગ્યું અને શ્યામ ખડ્ગની પંક્તિથી ગગન પત્રોના સમૂહ જેવું થઈ રહ્યું.[૬] પછી વિદૂરથરાજાએ પણ વૈષ્ણવાસ્ત્રની શાંતિ માટે સામું વૈષ્ણવાસ્ત્ર નાખ્યું. એટલે તેમાંથી પણ સિન્ધુરાજાના શસ્ત્રને કાપી નાખે તેવાં બાણ, સાંગ, ગદા, પ્રાસ અને પટ્ટિશની પાણીમય નદી ચાલી નીકળી. તે વખતે આકાશમાં શસ્ત્રોની નદીનું યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. તે આકાશ અને પૃથ્વી

× આ સર્ગમા વૈષ્ણવાસ્ત્રથી બન્ને રાજાએ યુદ્ધ કર્યું તથા વિદૂરથરાજાનું મરણ થયું એ વાત કહેવામાં આવશે.

વચ્ચેના અંતરને ક્ષય કરનારું અને કુલપર્વતને નાશ કરનારું હતું. ત્યાં બાણમાંથી બહાર નીકળતાં શૂળ, અસિ અને ખડ્ગથી પટ્ટિશના ચૂરા થઈ ગયા. મુશળના વિસ્તારથી તથા પ્રાસ અને ત્રિશૂળથી સાંગડીઓ ખંડિત થઈ ગઈ.[૭–૧૦] બાણરૂપી પાણીના સમૂહને મથન કરવા માટે, ત્યાં ગદાના જેવા મોંવાળા મત્ત મુદ્ગરો મંદરાચળની જેમ ઘૂમી રહ્યાં. તેમાં કદી પાછા ન હઠનારા યોદ્ધાઓના પ્રભાવ જેવાં પરાક્રમી શસ્ત્રો હતાં.[૧૧] તેમાં રિષ્ટરૂપી (પોતાના સૈન્યના નાશરૂપી) અરિષ્ટ (અંધકાર)ને નાશ કરવાને જે કુંત (ભાલાં)રૂપી ચંદ્રમંડળનો ઉદય થયો હતો, ત્યાં પ્રાસના વિસ્તારરૂપી યમરાજ મનુષ્યનો નાશ કરવા આવ્યા હોય એમ જણાતું હતું.[૧૨] ત્યાં ચક્રોથી ઊંચે ઊછળતાં અસ્ત્રો ટીંચાઈ જતાં હતાં, સર્વ આયુધોનો ક્ષય થતો હતો, શબ્દોથી બ્રહ્માંડો ફાટી ભૂકા થઈ જતાં હતાં અને કુલાચલો પછડાઇને ભાંગી જતા હતા.[૧૩] વળી વિશ્વામિત્રને તથા મારે યુદ્ધ થયું, તે વખતે મારા અસ્ત્રનું નિવારણ કરવા માટે જેમ તેણે શસ્ત્ર નાખ્યું હતું, તેમ બન્નેનાં અસ્ત્રો સામસામે યુદ્ધ કરતાં હતાં અને તે અસ્ત્રોની ધારથી શસ્ત્રોના સમૂહો કપાઈ જતા હતા વળી તેમાં શસ્ત્રથી પણ ન કપાય તેવા પર્વતો પણ રહ્યા હતા.[૧૪] શકુની ગંકાવાળાં તથા સુસવાટી કરતાં ત્રિશૂળ તથા હજારો શિલાઓ તેમાં ઊછળતાં હતાં. 'ભુશુંડી' નામના હથિયારથી જિતાયેલાં ઉત્તમ 'ભિંદીપાલ' નામનાં હથિયારનાં તેમાં મંડળ દીપી નીકળ્યાં હતાં. મહાદેવજીના ત્રિશૂળ જેવી કાન્તિવાળાં શૂળથી કુંઠિત ગતિવાળાં તથા બહાર નીકળતાં તરત કપાઈ જવાથી વિષમ ગતિના શત્રુને નાશ કરે તેવાં, શસ્ત્રોનો તેમાં સંચાર જોવામાં આવતો હતો.[૧૫–૧૬] ઉત્પન્ન થતા ચટચટાટ શબ્દથી તેમાં ગંગાજીનો વેગ રોકાઈ ગયો હતો. જેમાં ખડ્ગ તથા હથિયારના ચૂર્ણના સંભારથી મહાધૂમના જેવો ચંદરવો બંધાયો હતો. એવું તે બન્ને રાજાના અસ્ત્રનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તેની અંદર એકબીજાનાં શસ્ત્રના સમૂહથી વીજળીના જેવી શોભા જણાવા લાગી હતી. તેમાં મોટા શબ્દ સાથે બ્રહ્માંડ ફાટી જતાં હતાં અને તે સાથે કુલાચલો પણ ભેદાઈ જતા હતા.[૧૮] પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં વૈષ્ણવાસ્ત્રોની ધારાથી શસ્ત્રોનો સમૂહ કપાઈ જતો હતો. આવા યુદ્ધમાં વિદૂરથરાજા પર્વતની પેઠે સ્થિર થઈને જડની પેઠે, મારા અસ્ત્રયુદ્ધની પેઠે કાળક્ષેપ કરતો ઊભો રહ્યો.[૧૯] તેથી સિન્ધુરાજા 'વિદૂરથરાજાનું મારી પાસે કેટલું બળ છે!' એવી રીતે તેની નિંદા કરતો ઊભો રહ્યો, તેવામાં વિદૂરથરાજાએ શત્રુ ઉપર વજ્રના જેવો શબ્દ કરતું આગ્નેયાસ્ત્ર નાખ્યું. એટલે સુકાયેલા ખડની જેમ સિન્ધુરાજાનો રથ બળી ગયો. તેટલી વારમાં હથિયારથી છવાઈ ગયેલા આકાશમાં, વર્ષાઋતુના મેઘ જેવો વિદૂરથરાજા તથા વર્ષાઋતુના મેઘથી પૂર આવેલી નદી જેવો સિન્ધુરાજા, એ બન્ને રાજાનાં વૈષ્ણવાસ્ત્રો થોડી વાર સુધી ઘણું દારુણ યુદ્ધ કરીને શાંત થઈ ગયાં. એવામાં આગ્નેયાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિએ સિન્ધુરાજાના રથને બાળીને ખાખ કરી દીધો, અને વનનો અગ્નિ જેમ વનને બાળીને પછી ગુફામાંથી બહાર નીકળેલા સિંહને બાળવા દોડે, તેમ તે સિંધુરાજા સામે દોડ્યો. ત્યારે સિંધુરાજાએ વારુણાસ્ત્રથી તે અગ્નિની શાંતિ કરી. રથનો ત્યાગ કરી પૃથ્વી પર ઊતરેલા તે રાજાએ, ઢાલ–તલવાર ધારણ કર્યાં અને ક્ષણમાત્રમાં તેણે શત્રુના ઘોડાની ખરી કમળોની જેમ કાપી નાખી આથી રથરહિત થયેલા વિદૂરથરાજાએ પણ ઢાલ–તલવાર ધારણ કર્યાં.[૨૦–૨૧] આ પ્રમાણે સમાન આયુધ તથા સમાન ઉત્સાહવાળા તે બન્ને રાજાઓ, યુદ્ધ કરતા મંડળાકાર કરવા લાગ્યા. એકબીજાને પ્રહાર કરતાં તે બન્ને રાજાનાં ખડ્ગ કરવતના જેવાં થઈ ગયાં.[૨૨] આમ તે બન્ને સૈન્યો યમરાજાના બે દાંતની જેમ પ્રજાને ચાવતી હતી. તેવામાં વિદૂરથરાજાએ

ખડ્ગને ફેંકી દઇને શત્રુ ઉપર શક્તિ (સાંગ-ડી)નો ઘા કર્યો.[૨૮] તે શક્તિ પ્રલયના ઉત્પાતને સૂચવનારા સમુદ્રના જેવો ઘુઘવાટ કરતી હતી. અને અપ્રિય પતિને ન ઇચ્છતી સ્ત્રીની જેમ તે સિંધુરાજના વક્ષઃસ્થળ ઉપર એકધારી આવીને પડી. એ શક્તિના પ્રહારથી સિંધુરાજાનું મરણ ન થયું, પણ જેમ હાથીને મદ ઝરે, તેમ તે સિંધુરાજાને રુધિર વહેવા લાગ્યું. પછી ચંદ્રના ઉદયથી જેમ અંધકારનો નાશ થાય, તેમ તે સૈન્યનો નાશ થયેલો જોઇને અત્યંત આનંદ પામેલી તે દેશની લીલા, પૂર્વની લીલાદેવીને કહેવા લાગી: 'હે દેવી! આપણા પતિરૂપ નૃસિંહદેવે શક્તિરૂપી નખથી, ઊંચી કાંધવાળા સિંધુરાજરૂપી હિરણ્યકશિપુદૈત્યનો નાશ કર્યો છે. તેની છાતી કચરાઈ ગઈ છે અને તળાવની પાસે રહેલા હાથીની સૂંઢમાંથી ફુત્કારનું પાણી નીકળે, તેમ તેમાંથી સડસડ કરતું લોહી ચાલ્યુ જાય છે. હાય! હાય! આ સોનાના મેરુશિખર જેવો રથ લાવવામાં આવ્યો છે અને મેઘરાજની જેમ આ સિંધુરાજ એમાં બેસવા તત્પર થયો છે. હે દેવી! જુઓ તો ખરાં! જેમ અર્જુનના બાણથી નિવાતકવચના સોનાના નગરનો નાશ થયો, તેમ મુદ્ગરથી એ રાજાનો રથ ચૂરેચૂરા થઈ ગયો છે. આ મારા પતિ પણ આવેલા રથમાં બેસવાને તત્પર થયા છે. હાય! ઇન્દ્રદેવતા જેમ વજ્ર ઉપર દૃષ્ટિ કરે, તેમ સિંધુરાજાએ મુશળ ઉપર દૃષ્ટિ કરી ત્યાં મારા પતિએ મુશળધારી સિંધુરાજા ઉપર વેગથી દોટ મૂકી. પછી તે સિંધુરાજાને છેતરીને એ રમતમાત્રમાં ચપળતાભેર રથમાં બેસી ગયા. પણ એવામાં હાય! સિંધુરાજા આર્યપુત્રના રથ ઉપર વેગપૂર્વક ચડી આવ્યો. ત્યારે તે રથ શેવાળથી લીલા થયેલા પાણીના ખાબોચિયામાં ઊભેલા અને ચેખરભાગે પૃથ્વીવાળા ઉન્મત્ત વૃક્ષ જેવો લાગતો હતો. આમ ચડી આવીને તે વિદૂરથને બાણવર્ષાથી પીડવા લાગ્યો.[૨૯–૩૯] તેણે તેમનાં ધ્વજ, રથ, ઘોડા, સારથિ, બાણ અને કવચ કાપી નાખ્યાં અને તેમનાં સર્વ અંગો ભાંગી નાખીને તેમને આકુળ કરી દીધા.[૪૦] અરે! આ સિંધુરાજા વજ્ર સમાન બાણો મૂકીને વિદૂરથરાજાના પથરાના જેવા દૃઢ તથા ઘાટા માથાને ભેદી નાખે છે અને તેને પૃથ્વી ઉપર પછાડી નાખે છે.[૪૧] આ જુઓ! આર્યપુત્રને માંડમાંડ ચૈતન્ય આવે છે અને તે લાવવામાં આવેલા બીજા રથમાં જેમતેમ બેસવા જાય છે. ત્યાં તો, હાય! હાય! પેલા સિન્ધુએ તલવારને ઝાટકે તેમના ખભાને ઉરાડી મૂક્યો છે![૪૨] આ જુઓ, તેમાંથી પદ્મરાગના પર્વતમાંથી જેમ રાતી કાન્તિનો પ્રવાહ પડે, તેમ લોહી પડે છે. હાય! હાય! જેવી રીતે કોઈ કરવતથી ઝાડ કાપી નાખે, તેવી રીતે સિંધુરાજાએ ખડ્ગની ધારાથી મારા પતિની જાંઘ કાપી નાખી. અરેરે! હું હણાઈ ચૂકી, બળી ગઈ, મરી ગઈ, આ મારો સત્યાનાશ થયો. અરે! મારા પતિના બન્ને ઢીંચણ પણ મૃણાલની પેઠે કપાઈ ગયા.' એ પ્રમાણે બોલ્યા પછી, તે દૃશ્ય જોઇને, પતિ પરના સ્નેહને લીધે ભયથી આતુર થયેલી તે લીલાદેવી ફરસીથી કપાઈ ગયેલી લતાની જેમ મૂર્ચ્છિત થઇને પૃથ્વી ઉપર પડી ગઈ. બીજી તરફ ઢીંચણ વિનાનો થયેલો છતાં શત્રુઓ ઉપર પ્રહાર કરતો વિદૂરથરાજા પણ, મૂળ કપાઈ ગયેલા ઝાડની જેમ રથ ઉપરથી પૃથ્વી પર પડી ગયો. તે જેવો નીચે પડ્યો કે તુરત જ સારથિ તેને રથની સાથે જ રણભૂમિમાંથી લઈને નાઠો.[૪૩–૪૭] એટલે ઉદ્ધત સિંધુરાજા તેની પાછળ દોડ્યો અને તેના કંઠમાં ખડ્ગનો ઘા કર્યો, તેથી તેનું અરધું ગળું કપાઈ ગયું.[૪૮] તે પછી સૂર્યનાં કિરણો જેમ પદ્મમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે સિન્ધુરાજાએ રથ સહિત વિદૂરથના રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ ઉન્મત્ત મગતરું જેમ અગ્નિની જ્વાળામાં પ્રવેશ ન કરી શકે, તેમ વિદૂરથરાજાના સરસ્વતીના પ્રભાવવાળા ઘરમાં તે

પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ.[૪૯] વિદૂરથરાજાનું ગળું કપાઈ જવાથી તે છિદ્રમાંથી વાયુ સહિત લોહીની ધારા નીકળવા લાગી હતી અને તે રુધિરથી તેનું શરીર, કવચ તથા વસ્ત્ર ભીંજાઈ ગયાં હતાં. સારથિએ તે રાજાને રથમાંથી નીચે ઉતારીને ભગવતી સરસ્વતીની પાસે મરણપથારીએ સુવાડ્યો. સિંધુરાજ તો તેના ઘરમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ, તેથી તે ત્યાંથી પાછો વળ્યો.[૫૦]

खड्गावकृत्तगलगर्तगलत्सवातरक्तच्छटाछुरितवस्त्रतनुत्रगात्रम् । तत्याज तं भगवतीमभितो गृहान्तः सूतः प्रवेश्य मृतितल्पतले गतोऽरिः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ–પ્રકરણને લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'વિદૂરથમરણવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ५१ मो*

રાજા વિનાના દેશની ભયાકુળ દશા અને પુનઃ સ્વસ્થતા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

हतो राजा हतो राजा प्रतिराजेन संयुगे ।
इति शब्दे समुद्भूते राष्ट्रमासीद्भयाकुलम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–રણસંગ્રામમાં શત્રુ સિંધુરાજાએ વિદૂરથ રાજાને હણી નાખ્યો છે, એ પ્રમાણે શબ્દ ઉત્પન્ન થયો, એટલે તે દેશ ભયથી વ્યાકુળ થઈ રહ્યો.[૧] તે દેશ પાત્ર અને સાધનસામગ્રીઓથી યુક્ત હતો. તેની અંદર ગાડાંનો સમૂહ દોડતો હતો. ચીસો પાડતી અને દુઃખી થતી સ્ત્રીઓથી તે ભરપૂર હતો. નગરનાં મનુષ્યો દોડતાં હતાં તેથી તેમાં પ્રવેશ થવો દુર્લભ હતો.[૨] નાસી જતાં અને રાડો પાડતાં સ્ત્રીઓનાં ટોળાંને, નીચ લોકો માર્ગમાંથી પકડી જતા હતા અને એકબીજાને દુઃખ દેવાને વ્યગ્ર થયેલા લોકોથી મહાભય ઉત્પન્ન થયો હતો.[૩] શત્રુના દેશના મનુષ્યો પોતાનો જય થવાથી તે દેશમાં તાંડવ કરતા હતા અને આનંદના શબ્દો બોલતા હતા. હાથી અને ઘોડા પર બેઠેલા વીર લોકો તે ઉપરથી નીચે પડતા હતા.[૪] ખજાનાનાં કમાડો ચીરવાથી તેમાંથી ખજાનો નાશ થયાનો શબ્દ ઉત્પન્ન થતો હોય,' એમ જણાતું હતું. ખજાનાનું પાલન કરનાર અસંખ્ય યોદ્ધાઓનો પરાભવ થયો હતો.[૫] શત્રુઓએ શસ્ત્રથી આંતરડાં ઉખેડી નાખેલી રાણીઓ રાજમહેલમાં મરી ગઈ હતી અને રાજાના અંતઃપુરમાં ચંડાળ તથા નીચ લોકોએ વિશ્રાંતિ કરી હતી. ઘરમાંથી બહાર ઉપાડી આણેલું રાજશાહી અન્ન જમવામાં પામર લોકો તત્પર થઈ રહ્યા હતા. સોનાના હાર પહેરનાર વીર પુરુષોના પગના આઘાતથી નગરનાં બાળકો રુદન કરતાં હતાં.[૬-૭] નગરની તરુણ સુંદરીઓના કેશોને વીંખવામાં આવ્યા હતા અને ચોરના હાથમાંથી પડેલાં અમૂલ્ય રત્નથી માર્ગો પ્રકાશિત થઈ ગયા હતા. યોદ્ધાઓનો સમૂહ, ઘોડા, હાથી અને રથને એકઠા કરવામાં વ્યગ્ર થયો હતો અને સિંધુરાજાના પુત્રને પટ્ટાભિષેક કરવાની આજ્ઞાથી તેના મંત્રીઓ કામમાં રોકાયા હતા. સ્થપતિઓએ રાજધાનીનું નિર્માણ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો અને કારીગરોએ કરેલા ગોખમાં સિંધુરાજાની સ્ત્રીઓ નગરની શોભા જેવા સારુ બેઠી હતી.[૮-૧૦] ત્યાં હજારો જયજયકારના શબ્દ સહિત સિંધુરાજાના પુત્રે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને સિંધુરાજાએ કરેલી દેશની મર્યાદાનો તેના પક્ષના અનેક રાજાઓએ અંગીકાર કર્યો.[૧૧] વિદૂરથરાજાના સ્નેહી મનુષ્યો બીજા દેશમાં સંતાઈ રહ્યા હતા, તે પણ ત્યાંથી શત્રુના ભયથી નાસી જવા લાગ્યા તથા નગર અને ગ્રામમાં બીજા મંડળનું રાજ્ય થયું.[૧૨] ચોરલોકોએ ચોરી કરવા સારુ શહેરના જવા–આવવાના માર્ગો બંધ કરી દીધા હતા અને મોટા

* આ સર્ગમાં વિદૂરથરાજાનો વધ થવાથી દેશનો ભય તથા સિંધુરાજા ગાદીએ બેઠા તેથી પાછી દેશમાં સ્વસ્થતા થઈ તેનું વર્ણન લખ્યું છે.

અનુભવવાળા વિદૂરથરાજાના વિરહથી દિવસનો તડકો આકળવાળો હોય એવો ઝાંખો થઈ ગયો હતો. મરી ગયેલાં માણસના બંધુઓના રુદનથી, મરણસમયના તૂરીના શબ્દથી અને હાથી, ઘોડા તથા રથના શબ્દથી ત્યાં હાથથી પકડી શકાય એવો ઘોરો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થતો હતો. 'ભૂમંડલ-નરેશ ચક્રવર્તી સિંધુરાજનો જય થાઓ' એ પ્રમાણે પ્રત્યેક નગરમાં ભેરીના શબ્દથી ઢંઢેરો ફર્યો.[૧૫] પછી યુગને અંતે જેમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા સારુ, મનુ જગતમાં પ્રવેશ કરે, તેમ હાથી ખાંધવાળા સિંધુરાજએ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં જેમ સમુદ્રમાં રત્નનાં પૂર આવે, તેમ દશે દિશામાંથી હાથી અને ઘોડાના આકારથી સિંધુરાજના નગરમાં કર આવવા લાગ્યા.[૧૬,૧૭] સર્વ દિશામાં અને પ્રત્યેક દેશમાં સિંધુરાજના મંત્રીએ મર્યાદા બાંધી તથા સિંધુરાજનાં ચિહ્નો સ્થાપન કર્યાં.[૧૮] જીવિતમાં અને મરણમાં જેમ યમરાજાથી નિયમ થાય છે, તેમ પ્રત્યેક દેશમાં તથા નગરમાં થોડા વખતમાં નિયમ બંધાઈ ગયા.[૧૯] પવન શાંત થવાથી જેમ ધૂળ અને ખડ વગેરે ઊડતાં બંધ થઈ શાંતિ થાય છે, તેમ સિંધુરાજા ગાદિપતિ થયા પછી સઘળો ઉપદ્રવ શાંત થઈ ગયો. ક્ષોભ પામેલો ક્ષીરસમુદ્ર જેમ મંદરાચળ પર્વત બહાર નીકળવાથી સૌમ્ય થાય છે, તેમ તે દશે દિશાવાળો દેશ સૌમ્યપણાને પામી ગયો.[૨૦,૨૧] ત્યાં સિંધુરાજાના દેશની સ્ત્રીઓનાં મુખકમળ ઉપર ભ્રમરની પેઠે રહેલા કેશને ચલાયમાન કરનાર તથા પરસેવાનાં જળબિંદુઓને આમતેમ ઉરાડવામાં આકુળ થયેલા પવનો ત્યાં પોતાની સુગંધી વડે ...માંથી દુર્ગંધી વગેરે દુર્ગુણને ક્ષણમાત્રમાં નાશ ...રતા હોય તેમ વાવા લાગ્યા. [૨૨]

चतुरलकचयान् विलोलयंतो मुखकमलालिकुलानि सैंधवीनाम् । जललवलनाकुलाः समीरा अशिवगुणानिव सर्वतः क्षणेन ॥ २२ ॥

સર્ગ ૫૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૨ મો

વિદૂરથરાજાનું મરણ, સંસારનું મિથ્યાપણું તથા લીલાનું વાસનાપણું*

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतस्मिन्नंतरे राम लीलोवाच सरस्वतीम् । श्वासावशेषमालोक्य मूढं भर्तारमग्रगम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એટલા સમયમાં પોતાની સન્મુખ રહેલા પોતાના પતિને, કેવળ શ્વાસમાત્ર લેતો અને મૂર્ચ્છામાં રહેલો જોઈને લીલાદેવીએ સરસ્વતીને કહ્યું.[૧] 'હે અંબિકા ! આ મારો પતિ દેહત્યાગ કરવાને તત્પર થયો છે.'

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હે લીલા ! આ પ્રમાણે આખા દેશનો સંભ્રમ કરનાર સંગ્રામ ઉત્પન્ન થયો અને પાછો બંધ થયો, તો પણ વિચિત્ર રીતે આરંભાયેલા આ દેશનો અથવા આ પૃથ્વીનો કાંઈ પણ નાશ થયો નથી, તેમ સ્થિતિ પણ રહી નથી. કેમકે આ આખું જગત સ્વપ્નાત્મક છે. હે નિર્દોષ લીલા ! આ આખો દેશ તારા પતિના જીવના શબાકાશમાં, તેં પ્રથમ જોયેલા મંડપમાં, વિંધ્યાદ્રિગ્રામમાં 'વસિષ્ઠ' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર, અંતઃપુરમાં રહ્યો છે. શબગૃહરૂપી જગત 'વસિષ્ઠ' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર રહેલું છે અને તેની કૂખમાં આ આખું જગત રહેલું છે. એ પ્રમાણે આ ત્રણ જગતરૂપ મોટો આરંભ ભ્રમરૂપ છે.[૨-૭] પહાડી ગામરૂપી દેહના મધ્યમ આકાશરૂપી કોશમાં તારાથી, મારાથી, આ બીજી લીલાથી તથા તારા પતિથી યુક્ત એવી આ સમુદ્રપર્યંતની પૃથ્વી રહેલી છે.[૮] આત્મા જ કોઈ સમયે વ્યર્થ પ્રકાશ પામે છે અને કોઈ સમયે પ્રકાશ પામતો નથી; અને જેનો કોઈ દિવસ નાશ નથી તેમ ઉત્પત્તિ પણ નથી, તે જ પરમપદ છે, એમ તું સમજ.[૯] પોતાની મેળે

* આ બાવનમા સર્ગમા રાજાનું મરણ, સંસારનું મિથ્યાપણું તથા તે નગરમાં રહેલી લીલાદેવીના વાસનાપણાનું વર્ણન કરેલું છે.

પ્રકાશ પામતું, શાંત, પર તથા અનામય એવું તે પદ, તે મંડપરૂપી ઘરમાં પોતાના ચૈતન્યમાત્ર સ્વભાવથી આત્માને વિષે પ્રકાશ પામે છે.[૧૦] આ પ્રમાણે આરંભમાં ઘનરૂપ એવા તે મંડપની વચ્ચે પણ શૂન્ય આકાશ રહેલું છે. તેમાં જગતની પ્રતીતિ થતી નથી અને જે પ્રતીતિ થાય છે તે ભ્રમરૂપ છે.[૧૧] ભ્રમનો કોઈ પણ દ્રષ્ટા નથી, તો ભ્રમમાં ભ્રમતા કેમ ઘટે ? માટે ભ્રમની સત્તા છે જ નહિ અને જે છે તે જન્મરહિત ઉત્તમ પદ છે.[૧૨] વળી ભ્રમ અદૃશ્ય તથા અસત્ય છે, તેને દૃષ્ટા અને દૃશ્યપણાનો સંભવ નથી. આમ દૃષ્ટા અને દૃશ્યપણું ન હોવાથી કેવળ અદ્વૈતપણું જ છે.[૧૩] નાશ અને ઉત્પત્તિરહિત જે સ્થાનક છે, તે પરમપદ કહેવાય છે અને તે સ્વયંપ્રકાશ, શાંત, આદિ તથા અનામય છે, એમ જાણ.[૧૪] મંડપરૂપી ઘરમાં સર્વ લોકો, પોતપોતાના વ્યવહારને અનુકૂળ એવી વ્યવસ્થાથી ચૈતન્યરૂપ આત્માને વિષે વિહાર કર્યા કરે છે, પણ તેમાં જગતનો અથવા સૃષ્ટિનો કાંઈ પણ અનુભવ થતો નથી; છતાં અજ્ઞાની માણસે અહંકારના સાક્ષીભૂત ચૈતન્ય આકાશને જ જગતરૂપે માનેલું છે.[૧૫,૧૬] સ્વપ્નાવસ્થામાં મોટું નગર જોવામાં આવે છે તે જેમ ખોટું હોય છે, તેમ મેરુપર્વત અને ગિરિજાળરૂપી જગતની જે પ્રતીતિ છે, તે સર્વ ખોટી છે[૧૭] સર્વ લોકો કંઠથી હૃદય સુધીના ભાગમાં સ્વપ્નાને વિશે પર્વતમાળાથી ભરેલાં અને વજ્રના સારરૂપ એવાં લાખો જગતોનાં આકાશ જુએ છે.[૧૮] તેજ પ્રમાણે એક અણુને વિષે પણ કેળના પડની પેઠે ઘણાં જગત હોવાનો સંભવ છે.[૧૯] સ્વપ્નના નગરની જેમ ચૈતન્યરૂપ અણુમાં ત્રણ જગત રહેલાં છે અને તેની વચ્ચે પણ ચૈતન્યરૂપ અણુ છે. વળી તે એક એક અણુને વિષે પણ એક એક જગત રહેલું છે.[૨૦] હવે હે શુભા! તે જગતોમાંના જે જગતમાં આ પદ્મરાજ શબરૂપે રહેલ છે, તેમાં તારી પૂર્વની શોક એવી આ બીજી લીલાદેવી પ્રાપ્ત થઈ છે. જે સમયે આ લીલાદેવી તારી પાસે મૂર્છા પામી ગઈ, તે જ સમયે તે પોતાના પતિ પદ્મરાજના શબની પાસે જઈને ઊભી.[૨૧,૨૨]

લીલા બોલી:–હે દેવી ! તે દેહધારી લીલાદેવી ત્યાં કેમ કરીને ગઈ? શોકના ભાવને ધારણ કરીને તે ત્યાં કેવી રીતે રહી ? પદ્મરાજાના ઉત્તમ ઘરમાં રહેનારા મનુષ્યો તેનું કેવું રૂપ જુએ છે તથા તેને માટે શું બોલે છે ? આ વિષે તમે મને ટૂંકામાં કહો.[૨૩,૨૪]

સરસ્વતી બોલ્યાં:–હે લીલા ! તમે જે પ્રશ્ન કર્યો, તેનો હું ટૂંકામાં ઉત્તર આપું છું, તે સાંભળો. તે લીલાદેવી તથા તારો પતિ પદ્મરાજ દેખાવમાં દુઃશાભરેલું એવા પોતાના નિર્ણાયક વૃત્તાંતને તેમજ વિસ્તરેલી એવી આ જગતરૂપ ભ્રાંતિને તે શબના આશ્રયરૂપ ઘરને વિષે જુએ છે. આ જે યુદ્ધ થયું છે, તે પણ ભ્રાંતિરૂપ છે. આ લીલાદેવી પણ ભ્રાંતિરૂપ છે. આ મનુષ્ય છે, તે પણ જન્માદિ વિકારરહિત છે. આ મરણ છે, તે પણ ભ્રાંતિમૂલક છે. આ આખો સંસાર ભ્રાંતિરૂપ છે.[૨૫-૨૭] હે સુદરાંગી ! આ ભ્રમના ક્રમથી જ લીલાદેવી તેની સ્ત્રી છે. હે વરારોહા! એ જ ક્રમે તું પણ સ્વપ્નમાત્રની તેની સ્ત્રી છે.[૨૮] હે વરાંગના ! જે પ્રમાણે તમે બન્ને તેની સ્વપ્નરૂપ સ્ત્રી છો, તેજ પ્રમાણે આ તમારો પતિ પણ સ્વપ્નરૂપ છે અને હું પણ તેની જ છું.[૨૯] આ જગતની શોભા પણ તે પ્રમાણે સ્વપ્નરૂપ છે. તે જગત દૃશ્ય કહેવાય છે, પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી તે દૃશ્ય શબ્દના અર્થનો ત્યાગ કરે છે.[૩૦] આ પ્રમાણે સંસારની સ્થિતિ, લીલાદેવી, તું, મરી ગયેલો તારો પતિ અને હું, એ બધું ભ્રાંતિરૂપ છે, પરંતુ આત્માની સર્વવ્યાપકતાને લીધે આ પ્રમાણે આત્મામાં તે સત્યપણાને પામેલ છે.[૩૧] એ પ્રમાણે મહાચિદ્ઘનના સર્વાત્મપણાથી આ રાજા અને આપણે એકબીજાની પ્રેરણાથી અહીં

રહેલાં છીએ.[૩૨] તે જ પ્રમાણે તે લીલારાણી માં રહેલી છે. તે રાણી પોતાના મનોહર હાસ્યથી વિલાસ કરી રહી છે, લીલાથી તેનું મુખ ચપળ છે અને નવયૌવનથી તે શોભી રહી છે.[૩૩] તે ચતુર આચારથી હૃદયહારી છે, મધુર તથા ઉદાર ભાષણ કરનારી છે, કોયલના જેવા મીઠા સ્વરવાળી છે અને મદ તથા કામદેવથી મંદ મંદ ગમન કરનારી છે.[૩૪] કાળાં કમળનાં પત્ર જેવાં તેનાં નેત્ર છે, ગોળ અને ઘટ્ટ તેનાં સ્તન છે, સોનાના જેવું તેનું અંગ ગૌર છે અને પાકેલાં ટિંડોળાંના જેવા લાલ તેના હોઠ છે.[૩૫] જ્યારે તારા સંકલ્પરૂપ પતિની મનોવૃત્તિ (વાસના) તારે વિશે થઈ, ત્યારે તે વાસનારૂપી લીલાદેવી પણ ચૈતન્યરૂપ ચમત્કારમાં તારા આકારે થઈને રહી પણ તારા પતિનું મરણ થયું, એટલે તુરતજ પછી તારા પતિએ તારા સંકલ્પથી તે લીલાદેવીને પોતાની આગળ દીઠી. જ્યારે માણસનું ચિત્ત અભ્યાસની ક વાસનાથી આધિભૌતિક વ્યવહારનો અનુભવ રે છે, ત્યારે તે અનુભવથી દૃશ્ય પદાર્થ અસત્ય ના છતાં સાચો હોય તેવો જણાય છે.[૩૬–૩૮] છી જ્યારે વિવેક અને જ્ઞાનના અભ્યાસથી આભૌતિક ભાવ ખોટો છે એમ જાણવામાં આવે , ત્યારે પ્રપંચમાં રહેલા દૃશ્ય પદાર્થો પણ બધા ટા છે એમ નિર્ણય થાય છે.[૩૯] આ પ્રમાણે રા પતિએ મરણ સમયે પુનર્જન્મમય ભ્રમમાં સનારૂપી લીલાને સાચી જાણી અને તેને રી સાથે સમાગમ થયો.[૪૦] આવી રીતે તારી ષ્ટિએ તારો પતિ આવ્યો અને પતિની દૃષ્ટિમાં આવી ચૈતન્યરૂપી આત્મા સર્વ ઠેકાણે રહ્યો તેથી તું પણ આત્મામાં રહી છે.[૪૧] બ્રહ્મ સર્વ ળે રહે છે, તેથી જે સ્થળે જેવી રીતે તેનું ધ્યાન વામાં આવે છે, તે સ્થળે તેવી રીતે તે વિક્ષેપતએ જોવામાં આવે છે.[૪૨] તેમજ સર્વ ઠેકાણે પ્રકારની શક્તિ રહી છે, તેથી જે ઠેકાણે ે શક્તિનો આવિર્ભાવ કરવામાં આવે છે, તે ઠેકાણે તેવી શક્તિ દૃઢ અભિનિવેશરૂપી વાસનાના કારણથી રહે છે.[૪૩] આ પ્રમાણે તે બન્ને દંપતી જે ક્ષણે મોહથી મરણ થાય તેવી મૂર્છાની સ્થિતિમાં હતાં, તેજ ક્ષણે તેમને વાસનાનું જ્ઞાન થયું અને તેમને પોતાની કલ્પનાથી એવો અનુભવ થયો કે, આપણા બન્નેના આ બે પિતા છે તથા આ બે માતા છે. આ આપણો દેશ છે, આ આપણું ધન છે અને આપણે પૂર્વે આવી જાતનું કર્મ કર્યું છે.[૪૪,૪૫] આપણા બેનો વિવાહ થયો તેથી આપણે એકપણાને પામ્યાં. આમ થતાં તેમને 'આ જનસમૂહ સાચો છે' એવી પ્રતીતિ થઈ.[૪૬] હવે સ્વપ્નામાં જોવામાં આવે છે, તેમ તે બધું તેને પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યુ. પછી લીલાએ ભાવથી મારી પૂજા કરીને માગ્યું કે, 'હું વિધવા ન થાઉં એવું વરદાન આપો.' મેં પણ તેને એ વરદાન આપ્યું; એટલેજ તે પતિની પહેલાં મરણ પામી.[૪૭,૪૮] તમે બધાં ચૈતન્યના અંશરૂપ છો, હું ચૈતન્યના ધર્મવાળી છું, કુળદેવી છું, સદા પૂજા કરવા યોગ્ય છું અને મારી મેળે બધું કરું છું.[૪૯] પછી પ્રાણવાયુને ધારણ કરનારો તથા મન વડે ચલાયમાન થયેલો લીલાદેવીનો તે જીવ, તેના દેહમાંથી મુખના અગ્રભાગ પાસેથી બહાર નીકળ્યો.[૫૦] હવે મરણની મૂર્છાને અંતે તેજ ઘરમાં લીલાદેવીએ પોતાની બુદ્ધિથી સંકલ્પ કરેલા આકાશમાં પોતાનો દેહ દીઠો. પછી હરિણના જેવાં નેત્રવાળી, ચંદ્રબિંબના જેવી મુખશોભાવાળી, માનવતી, પતિને સુખ આપનારી, પતિ પાસેથી સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાવાળી, મનોહર મુખવાળી અને સૂર્યનાં કિરણથી ઉદય પામેલી કમલિનીના જેવી તે લીલાદેવી, પૂર્વદેહનું સ્મરણ થવાથી પદ્મના બ્રહ્માંડમંડળની વચ્ચે જોઈને સ્વપ્નના મધ્ય સમયની જેમ પોતાના પતિને મળી.[૫૧,૫૨]

संपन्नैषा हरिणनयना चंद्रबिंबाननश्रीर्मानो-न्नद्धा दयितललिता कान्तमामोक्तुकामा। पूर्वे-

स्मृत्या सरमसमुखी संयुता मंडलांतस्त्वम्रांते चाऽप्रक्रविविमवा पद्मिनी चोदितेव ॥ ५२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પ્રતિભાવવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૫૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૩ મો*

લીલાનો માર્ગ, પતિની પ્રાપ્તિ અને અજ્ઞાનથી આકાશગમનમાં પ્રતિબંધ

॥ वसिष्ट उवाच ॥

अथ लब्धवरा देहेनानेनैव महीपतिम् ।
पतिमाप्तुं प्रयात्येषा नभोमार्गेण विष्टपम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આમ વરદાન પામેલી તે લીલાદેવી, પોતાના વાસનારૂપ દેહથી જ પતિને મળવા માટે આકાશમાર્ગે નીચે બતાવેલાં ભુવન પ્રત્યે જવા લાગી.[1] આ પ્રમાણે સ્મરણથી દેહ પામવાથી તે આનંદમાં આવી ગઈ. તેને કામદેવ જાગી ઊઠ્યો અને પક્ષિણીની પેઠે હલકા શરીરવાળી થઈને તે આકાશમાર્ગે ચાલવા માંડી.[2] તેવામાં સરસ્વતીએ પ્રેરણા કરેલી અને પોતાના સંકલ્પરૂપી અરીસાથી જાણે આગળ ગયેલી હોય, તેવી એક કુમારી પાસે તે આવી પહોંચી.[3]

કુમારી બોલીઃ–હે સરસ્વતીની સખી ! હે સુંદરી ! તમે ભલે આવ્યાં. હું તમારી દીકરી છું અને આકાશમાર્ગે તમારી વાટ જોઉં છું.[4]

લીલા બોલીઃ–હે દેવી ! હે કમળનયના ! તમે મને મારા પતિની પાસે તેડી જાઓ. મોટાઓનું દર્શન કોઈ દિવસ નિષ્ફળ જતું નથી.[5]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–'ચાલો ત્યારે ત્યાં જઈએ,' એમ કહીને તે કુમારિકા માર્ગ દેખાડવાને તત્પર થઈ અને તેની પાસે ઊભી રહી.[6] જેમ પ્રાણીમાત્રના નિર્મળ આકાશમાં તેની આગળ હાથની હથેળી, વિધાતાએ કરેલી શુભ તથા અશુભના લક્ષણની રેખાને અનુસરે છે, તેમ લીલાદેવીએ તેને અનુસરવા માંડ્યું અને તે બ્રહ્માંડના છિદ્રરૂપ એવા આકાશમાં આવી.[7] તેઓ પ્રથમ મેઘમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને વાયુના દેશમાં ગયાં અને ત્યાંથી સૂર્યમાર્ગનું અતિક્રમણ કરીને તેઓ તારામાર્ગમાં ગયાં.[8] એ પ્રમાણે વાયુ, ઇન્દ્ર, દેવતાઓ, સિદ્ધલોક તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરના લોકને ઓળંગીને તેઓ બ્રહ્માંડખર્પરમાં પહોંચ્યાં.[9] જળનો કુંભ ભાગેલો ન હોય તો પણ તેમાંથી જેમ શીતળતા બહાર નીકળે છે, તેમ સંકલ્પથી સિદ્ધ થયેલી તે લીલાદેવી બ્રહ્માંડની બહાર નીકળી ગઈ.*[10] એ પ્રમાણે પોતાના માત્ર ચિત્તરૂપી દેહવાળી તે લીલાદેવી સંકલ્પના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ દેશ વગેરેનાં નામનો અનુભવ કરવા લાગી.[11] પછી બ્રહ્માદિ સ્થાનને ઓળંગીને અને બ્રહ્માંડખર્પરમાં જઈને બ્રહ્માંડના પ[illegible] ને પામેલી તે લીલાદેવી જળાદિ આવરણનું ઉ[illegible] ઘન કરી ગઈ.[12] પછી ઘણા વેગે ચાલનાર ગ[illegible] પક્ષી પણ કરોડો કલ્પ સુધી જેનો પાર પા[illegible] નથી, તે ચિદાકાશમાં તે પહોંચી.[13] તે સ્થ[illegible] અસંખ્ય બ્રહ્માંડો રહેલાં છે અને મોટા વન[illegible] જેમ ફળો એકબીજાના જોવામાં આવતાં નથ[illegible] તેમ તે બ્રહ્માંડો પણ એકબીજાના જોવામાં આવ[illegible] નથી.[14] ઉપર કહેલાં ઘણાં આવરણને લીલા[illegible] વીંધી નાખ્યાં અને કીડો જેમ બોરમાં પ્રવેશ ક[illegible] તેમ તેણે આ બ્રહ્માંડોમાંના એક બ્રહ્માંડમાં પ્રવે[illegible] કર્યો. ત્યાં બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર અને વિષ્ણુ ઇત્યાદિ દેવોન[illegible] પ્રકાશવાળા લોકનું ઉલ્લંઘન કરીને લીલાદેવી આ[illegible] કાશમાર્ગની નીચે પદ્મરાજના મંડળને પ્રા[illegible] થઈ. ત્યાં આવીને તે નગરમાં તથા તે મંડપમ[illegible]

* આ સર્ગમાં લીલાનો ગતિમાર્ગ તથા તેને પતિની પ્રાપ્તિ થઈ તેનું અને અજ્ઞાનથી યોગસિદ્ધને આકાશમાર્ગમાં ગતિ નથી તેનું વર્ણન આવશે.

પેઠી અને પુષ્પથી રક્ષિત થયેલા પોતાના પતિના શબની પાસે ઊભી.[૧૫-૧૭] એટલી વારમાં માયા જેવી જણાયેલી તે કુમારિકા ક્યાંક અલોપ થઈ ગઈ અને સુંદરાંગી લીલાએ તેને દીઠી નહિ.[૧૮] ત્યારપછી શબરૂપે રહેલા પોતાના પતિનું મુખ જોઈને, લીલાદેવીએ પોતાના તર્કથી આ પ્રમાણે જાણ્યું.[૧૯] સિંધુરાજને હાથે રણસંગ્રામમાં આ મારા પતિ હણાયા છે અને આ વીરલોકને પામીને ક્ષણમાત્ર સુખથી નિદ્રા કરે છે. દેવીના પ્રસાદથી હું શરીર સહિત આવી રીતે આ સ્થળે આવી છું, માટે મારા જેવી કોઈ ભાગ્યશાળી નથી.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તેણે મનોહર ચમ્મર હાથમાં લીધું અને આકાશ જેમ ચંદ્રમાથી પૃથ્વીના મંડળને પવન નાખે, તેમ તે એ ચમ્મરથી, પોતાના પતિને પવન નાખવા લાગી.[૨૦-૨૨]

જ્ઞાની લીલા બોલીઃ—હે દેવી! હવે તે ચાકરો, તે દાસીઓ તથા તે રાજા કઈ બુદ્ધિથી કેવી રીતે બોલશે?[૨૩]

દેવી બોલ્યાંઃ—તે રાજા, તે ચાકરો અને તે દાસીઓ, એ બધાં પરસ્પર ચિદાકાશના એકત્વપણાથી તથા આપણા પ્રભાવથી તેમજ મહાચૈતન્યના પ્રતિભાસપણાથી અને મહાનિયતિના નિશ્ચયથી પ્રતિબિંબની પેઠે એકબીજાને જુએ છે.[૨૪-૨૫] તેઓ આ મારી સહજ સ્ત્રી છે, આ મારી સહજ સખી છે, આ મારી સહજ રાણી છે અને આ મારો સહજ ચાકર છે, એવી રીતે જાણે છે. આ આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત તું, હું તથા તે લીલાદેવી વિના બીજું કોઈ જાણશે નહિ.[૨૬,૨૭]

જ્ઞાની લીલા બોલીઃ—મનોહર ભાષણ કરનારી અને વરદાન પામેલી તે લીલાદેવી, તેના તે સ્થૂલશરીરથી પતિ પાસે કેમ ન ગઈ?[૨૮]

દેવી બોલ્યાંઃ—છાયા જેમ તડકામાં જઈ શકતી નથી, તેમ અપ્રબુદ્ધ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ પુણ્યથી મળતા સિદ્ધલોકમાં એના એ દેહથી જઈ શકતા નથી.[૨૯] વિદ્વાન લોકોએ સૃષ્ટિના આરંભથી જ એવો નિયમ કર્યો છે કે, કદી પણ સત્ય અસત્યને મળતું નથી.[૩૦] જ્યાં સુધી અમુક ઠેકાણે ભૂત છે એવી બાળકના મનમાં બુદ્ધિ હોય છે, ત્યાં સુધી ભૂત નથી એવી બુદ્ધિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય?[૩૧] જ્યાં સુધી આત્મામાં અવિવેકરૂપી તાવનો તાપ રહેલો છે, ત્યાં સુધી વિવેકરૂપી ચંદ્રમાની શીતળતાનો ક્યાંથી ઉદય થાય?[૩૨] હું પૃથ્વીમાં રહેનારો પ્રાણી છું અને આકાશને વિષે મારી ઉત્તમ ગતિ નથી, એવો જ માણસના મનમાં નિશ્ચય હોય, તે માણસના મનમાં તેથી અવળો નિશ્ચય કેવી રીતે થઈ શકે?[૩૩] આથી જ્ઞાનથી, વિવેકથી, પુણ્યથી અને વરદાનથી પુણ્યરૂપ દેહ વડે ઉભય લોકમાં જવાય છે.[૩૪] અને જેવી રીતે સુકાયેલાં પાંદડાં અગ્નિમાં પડવાથી તરત બળી જાય છે, તેવી રીતે 'હું દેહ છું તથા આ મારો દેહ છે' એવી બુદ્ધિનો નાશ થઈ જાય છે.[૩૫] આમ વરદાન તથા શાપ પણ, પ્રાણીને પોતાની પૂર્વની વાસનાના કર્મના અનુસારથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે તમે મને સ્મરણ આપ્યું, તેથી તમને બધું જ્ઞાન થયું, તેવી રીતે વિચાર કરવાથી જ્ઞાન થાય છે.[૩૬] જે દોરી વિષે સર્પની બુદ્ધિ છે, તે દોરી સર્પનું કાર્ય કરવાને સમર્થ નથી; કારણ કે જે વસ્તુ પોતાનામાં નથી તે તેનું કાર્ય કેવી રીતે કરી શકે?[૩૭] 'અમુક મરી ગયો' એવી રીતનો જે મિથ્યા અનુભવ થાય છે, તે પૂર્વકાળના દૃઢ અભ્યાસથી થાય છે.[૩૮] જગતની જાળનો પોતાને અનુભવ થયા પછી સ્મૃતિના ભ્રમો સહેજ જાણવામાં આવે છે અને પોતાના સંકલ્પનો પોતાને જેવો અભ્યાસ થાય, તેવો બીજાને તે સંકલ્પિત સર્ગાદિનો અભ્યાસ થતો નથી.[૩૯] જ્યારે ભ્રાંતિથી આકાશમાં બે ચંદ્રમા જોવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાંનું એક બિંબ સાચું છે અને બીજું જો કે તેની સાથે જ આકાશમાં દેખાય છે તો પણ ખોટું છે તથા અંતઃકરણમાં જ રહેલું છે. તે જ

પ્રમાણે અજ્ઞાની માણસને પણ ભૂતસમૂહની બહાર જે સંસાર અનુભવમાં આવે છે, તે અંતઃકરણમાં જ રહેલો છે અને બહાર નથી.[૪૦]

अंतरनुभूयमानाः संसृतयो बाह्यभूतजालानाम्। अविदितवेद्यदशामपि दूरे पुंसामिवेंदवं चिंचम् ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સંસૃતિવિદિતવેદ્ય' એ નામનો સર્ગ ૫૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો*

મરણનો ક્રમ, કર્મનાં આચરણથી ભોગ તથા આયુષ્યનું પ્રમાણ

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

तस्माद्ये वेद्यवेत्तारो य वा धर्मं परं श्रिताः।
आतिवाहिकलोकांस्ते प्राप्नुवंतीह नेतरे ॥ १ ॥

દેવી બોલ્યાંઃ–આથી જે માણસો તત્ત્વજ્ઞાની છે તથા પરમ ધર્મનો આશ્રય કરનારા છે, તેઓ જ બ્રહ્માદિના લોકને પામે છે, બીજા તેને પામતા નથી.[૧] જેમ તડકામાં છાયાની સ્થિતિ થતી નથી, તેમ મિથ્યા બ્રહ્મરૂપ આધિભૌતિક દેહની સત્યરૂપ બ્રહ્માદિલોકમાં સ્થિતિ થતી નથી. લીલાદેવીને તત્ત્વજ્ઞાન નહોતું તેમ તેણે યોગાભ્યાસના ધર્મનો પણ આશ્રય કર્યો નહોતો. તેથી તે માત્ર પોતાના પતિના કલ્પિત નગરમાં ગઈ.[૨,૩]

જ્ઞાની લીલા બોલીઃ–એ પ્રમાણે લીલાદેવી ત્યાં ગઈ. હે અંબિકા! હવે આ મારો પતિ પ્રાણત્યાગ કરવાને તત્પર થયો છે, તે જુઓ. હવે મારું શું કર્તવ્ય છે, તે કહો.[૪] દેહધારી મનુષ્યોના જીવનમાં તથા સુખ વગેરે ભાવમાં અને દુઃખ વગેરે અભાવમાં પ્રથમ કેવો નિશ્ચય હતો? પછી ફરીથી મરણ તથા જન્મથી જણાતો અનિશ્ચય કેવી રીતે થયો? તે કહો.[૫] જો નિયમ ન હોય, તો પદાર્થના સ્વભાવની સિદ્ધિ કેવી રીતે છે? તથા પદાર્થમાં સત્તા કેવી રીતે રહેલી છે? તે કહો. અગ્નિમાં ઉષ્ણતા કેવી રીતે છે? પૃથ્વીમાં સ્થિરતા કેમ છે?[૬] હિમમાં શીતળતા કેમ છે? કાળ તથા આકાશ વગેરેમાં કેવી સત્તા રહેલી છે? સાચા રૂપાનો સંગ્રહ કરવો તથા છીપમાં રૂપાની જે ભ્રાંતિ થાય છે તેનો ત્યાગ કરવો, પૃથ્વી વગેરે પદાર્થો સ્થૂલ છે તથા મન અને ઇન્દ્રિયો વગેરે સૂક્ષ્મ છે–એવી એવી બાબતો કેવી રીતે જણવામાં આવે?[૭] સાગનાં તથા તાડનાં ઝાડ જેમ ઊંચાં થાય છે, તેમ ખડ, ગુલ્મ તથા મનુષ્ય વગેરે વસ્તુઓ તેમને વૃદ્ધિ થવાનાં કારણો હોવા છતાં કેમ ઊંચાં થતાં નથી?[૮]

દેવી બોલ્યાંઃ–હે પ્રબુદ્ધ લીલા! મહા પ્રલયની સંપત્તિમાં જ્યારે સર્વ પદાર્થો અસ્ત થાય છે, ત્યારે દિશાપર્યંત અનંત આકાશ સત્ય બ્રહ્મરૂપે જ રહે છે. જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગ્રતનો તથા આકાશમાં ઊડવાનો અનુભવ થાય છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં જેમ દોરીમાં સર્પનો અનુભવ થાય છે, તેમ બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત હોવાથી 'હું સૂક્ષ્મ ભૂત છું' એવો અનુભવ કરે છે. પછી તે સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપી આત્મા પોતાની મેળે સ્થૂલપણાને પામે છે. આમ તે સ્થૂલપણું અસત્ય છતાં સત્યરૂપે જણાય છે અને તેને 'બ્રહ્માંડ' કહે છે.[૧૦,૧૧] તે બ્રહ્માંડમાં રહેલા બ્રહ્મા 'હું બ્રહ્મ છું' એમ જાણે છે. તે જે મનોરાજ્ય કરે છે, તેને 'જગત' કહેવામાં આવે છે.[૧૨] તે જગતમાં પ્રથમની સૃષ્ટિમાં જે સ્થળે જેવી જેવી સંકલ્પની વૃત્તિઓ કરેલી છે, તે સ્થળે તેવી તેવી વૃત્તિઓ આજ સુધી નિશ્ચળ રહેલી છે.[૧૩] જે જે વિચારો ચિત્તમાં સ્ફુરિત થાય છે, તે બધું આત્માનું ચૈતન્ય છે, માટે કોઈ પણ સ્વભાવ પોતાની મેળે આ જગતમાં અનિયત રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી. જેમ કનકનાં કુંડળ તથા પિંડ

* આ ચોપનમા સર્ગમાં સર્વભાવનું નિશ્ચયપણું, મરણનો ક્રમ, કર્મગુણના આચારથી, ભોગ તથા આયુષ્યનું પ્રમાણ, એટલી બાબતે લખેલી છે

વગેરે સર્વ આકારનો ત્યાગ કરીને સુવર્ણ રહેતું નથી પણ તેમાં આકાર છે એમ માનવું પડે છે, તેમ વિશ્વરૂપી બ્રહ્મને વિષે પણ સર્વ વસ્તુઓ પ્રલય વખતે પણ હોય છે એમ માનવું જોઇએ. તે કાંઈ પણ હોતું નથી, એમ માની શકાય નહિ. સૃષ્ટિના આદિમાં હિમ તથા અગ્નિ વગેરે પદાર્થમાં શીતળતા, ઉષ્ણતા વગેરે જેવા જેવા સ્વભાવનો અવિર્ભાવ કરેલ છે, તેવા તેવા સ્વભાવ ચૈતન્યની સત્તાથી આજ સુધી રહેલા છે. માટે સત્ પદાર્થમાંથી પોતાની સત્તાનો ત્યાગ થવો ઘટતો નથી અને ચૈતન્ય છે તેથી નિયતિનો પણ નાશ થતો નથી.[૧૫-૧૭] સર્ગના આદિમાં આકાશનો પાર્થિવરૂપે જે જે સ્થળે આવિર્ભાવ થયો છે, તે તે ઠેકાણેથી તે આજ સુધી જીવીને તેની સ્થીતિમાં રહ્યો છે.[૧૮] જે સ્થળે જે ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થયો હોય છે, તે સ્થળેથી તે ચૈતન્ય પોતાની મેળે જ્ઞાનના અભ્યાસથી પ્રતિપક્ષી એવા ચૈતન્યના જ્ઞાન વિના ચલાયમાન થતું નથી.[૧૯] આ જે પ્રત્યક્ષ જગતનો અનુભવ થાય છે, તે જગત તો ઉત્પન્ન થયેલું નથી; પણ સ્વપ્નમાં જોયેલી સ્ત્રી સાથેના સંભોગની પેઠે તે ચૈતન્યરૂપી આકાશનો જ આવિર્ભાવ થયો છે.[૨૦] આ પ્રકાશ પામતું જગત અસત્ય છે, છતાં સત્યની પેઠે જણાય છે; અને તે જ પ્રમાણે સ્વભાવ, સંપત્તિ તથા જીવનમરણનો અનુભવ ખોટો છે, છતાં સાચો જણાય છે.[૨૧] સૃષ્ટિના આરંભમાં ચૈતન્યના આવિર્ભાવની જે જે સંતતિ થયેલી, તે આજ સુધી તેવી ને તેવી રીતે રહેલી છે અને તેને 'નિયતિ' કહે છે.[૨૨] ચૈતન્યરૂપી આકાશને જ્યારે આકાશ થવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તે આકાશરૂપે થયું અને જ્યારે તેને કાળરૂપે થવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તે કાળરૂપે થયું. પુરુષ જેમ સ્વપ્નમાં જળને દેખે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી આકાશને જળરૂપે થવાની ઇચ્છા થઈ અને તે જળપણાને પામ્યું.[૨૩,૨૪] આ પ્રમાણે ચિત્તની સત્તાથી સર્વ સ્થિતિ રહેલી છે અને ચૈતન્યના ચમતકારરૂપી ચાતુર્યથી તે અસત્ય છતાં સત્યરૂપે જોવામાં આવે છે. સ્વપ્નમાં સંકલ્પના ધ્યાનની પેઠે, ચૈતન્ય પોતે આકાશપણું, જળપણું, પૃથ્વીપણું, અગ્નિપણું તથા વાયુપણું અસત્ય છે, તો પણ તેને જુએ છે. હવે, હું સર્વ સંદેહની શાંતિને માટે, મરણ થયા પછી કર્મફળના અનુભવનો જે ક્રમ છે તે કહું છું. તું તે સાંભળ. એ ક્રમ મરણ સમયે કલ્યાણરૂપ છે. પ્રથમ સૃષ્ટિ થઈ ત્યારથી કળિયુગમાં સો વર્ષનું, દ્વાપરમાં બસો વર્ષનું, ત્રેતામાં ત્રણસો વર્ષનું અને સત્યયુગમાં ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આવો નિયમ છે; પણ તે ન્યૂનાધિક થવાનું કારણ કહું છું, તે સાંભળ.[૨૫-૨૮] દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય તથા પોતાના કર્મની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ, એ સર્વ માણસનું આયુષ્ય ઓછું થવામાં તેમજ વૃદ્ધિ થવામાં કારણભૂત છે.[૨૯] જ્યારે માણસો પોતાનાં ધર્મકર્મો ઓછાં કરે છે, ત્યારે તેમનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે; જ્યારે તેઓ ધર્મકર્મો વધારે કરે છે, ત્યારે આયુષ્ય પણ વધે છે. તેઓ જ્યારે સમાન ધર્મકર્મ કરે છે, ત્યારે તેમનું આયુષ્ય પણ સમાન રહે છે.[૩૦] જો કોઇ માણસ પોતાનું બાળપણામાં મૃત્યુ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું બાળપણામાં મૃત્યુ થાય છે; તે જો યુવાવસ્થામાં મરણ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું યુવાવસ્થામાં મરણ થાય છે અને તે જો વૃદ્ધપણામાં મરણ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું વૃદ્ધપણામાં મૃત્યુ થાય છે.[૩૧] જે માણસ શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાના ધર્મનું આચરણ કરે છે, તે માણસ શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે આયુષ્ય મેળવી શકે છે આ પ્રમાણે જ્યારે કર્મ અનુસાર માણસને મરણનો સમય થાય છે, ત્યારે મર્મસ્થળનું છેદન થાય તેવી વેદના ઉત્પન્ન થાય છે.[૩૨,૩૩]

જ્ઞાની લીલા બોલી:–હે ચંદ્રવદના દેવી! તમે મને ટૂંકામાં મરણની વાત કહો. મરણ સમયે

કોને સુખ થાય? કોને દુઃખ થાય? અને મરી ગયા પછી શું થાય છે?[34]

દેવી બોલ્યાં:–દેહને અંતે મરણ સમયે આ ત્રણ જાતના પુરુષની જુદી જુદી રીતિ છે. પહેલો મૂર્ખ, બીજો ધારણાભ્યાસી (નાભિ, હૃદય કંઠ તથા ભ્રૂકુટીની વચ્ચે બ્રહ્મરંધ્ર સુધી પ્રાણનો રોધ કરી યોગધારણાનો અભ્યાસ કરનાર યોગી) તથા ત્રીજો યુક્તિમાન (સ્વેચ્છાથી દેહત્યાગ કરીને પોતાના ઇચ્છિત પ્રદેશમાં જનારો યોગી) આમાંથી ધારણાભ્યાસી દેહત્યાગ કરતી વખતે ધારણાનો અભ્યાસ કરીને સુખેથી દેહત્યાગ કરે છે અને યુક્તિમાન પુરુષ પણ (ધારણાનો અભ્યાસ કર્યા વિના) તેવી જ રીતે સુખથી દેહનો ત્યાગ કરે છે.[35,36] પણ જે ધારણાભ્યાસી પણ નથી, તેમ યુક્તિમાન પણ નથી; એવો મૂર્ખ પોતાના મરણ સમયે પરવશપણાથી દુઃખ પામે છે.[37] વાસનાના આવેશથી પરવશ થયેલો તથા વિષયમાં રમ્યા કરતા ચિત્તવાળો મૂર્ખ મનુષ્ય કપાઈ ગયેલા કમળની પેઠે અત્યંત દીનતા પામે છે.[38] તેની બુદ્ધિના સંસ્કાર શાસ્ત્ર વિનાના છે અને તે દુષ્ટલોકને અધીન થઈ છે. આથી તે મૂર્ખને અગ્નિમાં પડવાથી જેવો દાહ થાય, તેવો દાહ તેને મરણસમયે થાય છે.[39] તેનો કંઠ ઘોઘરો થઈ જાય છે અને તેનાં નેત્ર તથા શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય છે. તેથી અવિવેકી આત્માવાળો તે મૂર્ખ દીન થઈ જાય છે.[40] અંધપણાને લીધે તેને પ્રકાશ જોવામાં આવતો નથી, દિવસે પણ તારા ઊગ્યા હોય તેવી તેને ભ્રાંતિ થાય છે, તેને શરીર વાદળાં-વાળી દિશાના મંડળ જેવું થઈ જાય છે અને આકાશ કાળું થઈ ગયું હોય, એમ તેને જણાય છે.[41] તે મર્મસ્થળની વેદનાથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, તેનું નેત્રમંડળ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને તેને પૃથ્વી આકાશના જેવી તથા આકાશ પૃથ્વીના જેવું જણાય છે.[42] તે દિઙ્મૂઢ થઈ જાય છે અને પોતે જાણે દરિયામાં તણાઈ જતો હોય તથા આકાશમાં ઊંચકાતો હોય, તેવું તેને જણાય છે. ગાઢ નિદ્રાથી તેની વિચારશક્તિ ઊંડી ઊતરી જાય છે.[43] પોતે અંધારા કૂવામાં પડ્યો હોય અથવા શિલાની વચ્ચે પેઠો હોય, એમ તેને જણાય છે. બોલવાની ઇચ્છા છતાં તેની વાણી જડ થવાથી બોલી શકતો નથી. હૃદય જાણે કપાઈ જતું હોય એવું તેને જણાય છે.[44] કોઈ સમયે વંટોળિયામાં પરોવાઇને તે જાણે આકાશમાંથી પૃથ્વી પર પડતો હોય, તેમ તેને લાગે છે. કોઈ સમયે રથમાં બેસીને દોટ મૂકતો હોય એમ તેને જણાય છે, વળી કોઈ સમયે હિમની પેઠે પીગળી જતો હોય એવું તેને લાગે છે.[45] કોઈ સમયે તે પોતાના બંધુઓ પાસે સંસારનાં દુઃખનું વર્ણન કરે છે, તો કોઈ સમયે શિલા નાખવાના યંત્ર વડે તે ભમતો હોય એમ જણાય છે. કોઈ સમયે તે વાયુયંત્રમાં બેઠો હોય તેવું લાગે છે.[46] કોઈ સમયે ભ્રમિ-યંત્રમાં ભમતો હોય એમ જોવામાં આવે છે, કોઈ સમયે દોરીએ બંધાઇને ખેંચાતો હોય એમ જણાય છે, કોઈ સમયે પાણીના કૂંડાળામાં પડ્યો હોય એવું જણાય છે અને કોઈ સમયે શસ્ત્ર–યંત્રમાં પરોવયો હોય એમ જણાય છે. કોઈ સમયે ખડની પેઠે પવનમાં ઊડતો હોય છે અને મેઘ તથા વાયુમાં પાણીના પૂરની સાથે દરિયામાં પડતો હોય એમ જણાય છે.[48] કોઈ સમયે અનંતાકાશના કોતરમાં જાણે વંટોળિયામાં ઘુમરડી ખાતો હોય છે, તો કોઈ સમયે પૃથ્વીની અવળી દશાનો અનુભવ કરનાર સમુદ્રની પેઠે તે વારંવાર પડે છે તથા પાછો ઉછાળા મારે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસના ધ્વનિથી તેની સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્ર પૂરાઈ જાય છે.[47–50] સૂર્યાસ્તને સમયે જેમ સર્વ દિશાનો પ્રકાશ ઝાંખો પડી જાય છે, તેમ મરણ સમયે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો મલિન થઈ જાય છે. અર્થાત્ પોતપોતાન વિષયો ગ્રહણ કરી શકતી નથી.[51] પશ્ચિમદિશાની સંધ્યા થતી વેળાએ જેમ દૃષ્ટિને પૂર્વાપરનું

જ્ઞાન થતું નથી તેમ નબળી થયેલી તેની સ્મૃતિને પૂર્વાપરની ખબર પડતી નથી.[૫૨] મોહ થવાથી તેનું મન કલ્પનાશક્તિથી રહિત થઈ જાય અને તેથી તે મહામોહમાં ડૂબી જાય છે.[૫૩] આમ મહામોહ થાય છે, તેથી પ્રાણવાયુ તેના અંગની સ્થિતિને ધારણ કરતો નથી. પછી પ્રાણવાયુ ચાલવાને સમર્થ રહેતો નથી, એટલે તેને ગાઢ મૂર્છા આવે છે.[૫૪] આ પ્રમાણે મોહ, વેદના તથા શ્રમ એ ત્રણને એકઠી જાથી પોષણ થવાથી, પ્રાણી પથ્થરની જેમ જડ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં આરંભથી જ મરણનો ક્રમ ચાલ્યો આવે છે.[૫૫]

જ્ઞાની લીલા બોલીઃ–હે દેવી! દેહધારી મનુષ્યને મસ્તક, હાથ, પગ વગેરે દેહનાં આઠ અંગ છે, તે છતાં તેને વ્યથા, મોહ, મૂર્છા, શ્રમ, વ્યાધિ તથા અચેતના થાય છે તેનું કારણ શું?[૫૬]

દેવી બોલ્યાંઃ–સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ ત્યારથી જ ક્રિયાશક્તિ જેમાં પ્રધાન છે, એવા ઈશ્વરે સંકલ્પવાળા કર્મથી એવું નિર્માણ કર્યું છે કે, અમુક અમુક જીવને બાળક, યુવાન અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં અમુક કાળ સુધી અમુક પ્રકારનું દુઃખ થશે.[૫૭] આવું નિર્માણ કરવાથી સંકલ્પના સ્વભાવને લીધે, ગુલ્મની પેઠે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને, ઈશ્વર પોતે જીવભાવથી ઉપાધિમાં પ્રવેશ કરીને, તે દુઃખ જીવની પાસે ભોગવાવે છે. આ સિવાય જીવને દુઃખ થવાનું બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી.[૫૮] વ્યથાને લીધે શરીરની નાડીઓ સંકોચ પામે છે અને તેથી ખાધેલા અન્નપાનાદિ રસને તે વિષમપણાથી ગ્રહણ કરે છે; તે વખતે શરીરમાં રહેલો સમાનવાયુ રસને સમાન કરવાની પોતાની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે.[૫૯] પછી નાડી દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ થયેલો વાયુ બહાર નીકળી શકતો નથી અને બહાર નીકળેલો વાયુ શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે નાડીનો વ્યાપાર વિરામ પામે છે, એટલે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો સ્થિર થઈ જાય છે ને અંતઃકરણમાં સ્મૃતિ માત્ર રહે છે તથા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો નાશ થાય છે.[૬૦] આમ જ્યારે બહારનો પવન શરીરમાં આવતો નથી તથા શરીરની અંદરનો પવન બહાર નીકળતો નથી, ત્યારે શરીરની નાડીઓ સ્તંભિત થઈ જાય છે અને પુરુષ 'મરી ગયો' એમ કહેવાય છે.[૬૧] અમુક કાળમાં મારું મરણ થવાનું છે, એવી પૂર્વકાળમાં સંકલ્પિત કરેલી નિયતિ મરણને પ્રેરણા કરે છે.[૬૨] અને મારે અમુકરૂપે અમુક સ્થળે ઉત્પન્ન થવું છે, એવી સંવિત્‌ની બીજકળાનો કોઈ દિવસ નાશ થતો નથી; તેથી જગતની વ્યવસ્થાનો ભંગ થતો નથી. એ સંવિત્ (ચૈતન્ય–જ્ઞાન)નો સ્વભાવ જાણવાનો છે અને તે તેની સાથે જ રહેવાવાળો છે. માટે જન્મ તથા મરણ સ્વભાવસંવિત્‌થી જુદાં નથી. જેવી રીતે નદીમાંનું જળ નિર્મળ હોય છે તથા કોઈ ઠેકાણે ડહોળું હોય છે, તેવી રીતે ચૈતન્ય નિર્મળ હોય છે અને જીવના ધર્મથી રાગ–દ્વેષે કરીને કોઈ સમયે ડહોળું પણ હોય છે.[૬૪] જેવી રીતે મોટી લતામાં વચ્ચે વચ્ચે ગાંઠ હોય છે, તેવી રીતે ચેતનસત્તારૂપી લતાની વચ્ચે પણ જન્મ અને મરણરૂપી ગાંઠ હોય છે. તે ચૈતન્ય–પુરુષનું મરણ પણ થતું નથી તેમ તેનો જન્મ પણ થતો નથી; એ તો સ્વપ્નના ભ્રમની પેઠે ભ્રાંતિ થાય તેવી રીતે માત્ર જોવામાં આવે છે.[૬૭] ચેતનપુરુષનો કોઈ દિવસ ક્યાંય નાશ નથી. કદાપિ પુરુષ ચેતનથી જુદો છે એમ માનીએ, તો ચેતન વિના દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાંથી પુરુષ કોણ? તે કહો. (દેહ વગેરેને પુરુષ નામ નથી અપાતું માટે ચેતનથી પુરુષ જુદો નથી.)[૬૮] કદાપિ ચેતનનું મરણ થાય છે એમ માનીએ, તો ચેતનનું મરણ થયું એમ જોનાર કોઈ સાક્ષી આજ સુધી નથી અને સાક્ષી વિનાનું મરણ પણ ઘટતું નથી. લાખો દેહ મરી ગયા તથાપિ ચૈતન્ય એમ ને એમ અક્ષય રહેલું છે.[૬૯] જો ચૈતન્યનું મરણ માનીએ, તો ચૈતન્ય એક જ છે અને તે પ્રત્યેક

દેહમાં જુદું જુદું નથી, તેથી એકનું મરણ થવાથી સર્વનું મરણ થવું જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી, માટે ચૈતન્ય અમર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જીવને વાસનામાત્રની વિચિત્રતાનો જે અનુભવ થાય છે, તેને જ જીવન તથા મરણ નામ આપવામાં આવ્યું છે.[71] આવી રીતે વિચાર કરતાં કોઈના જન્મ થતા નથી, તેમ કોઈનાં મરણ થતાં નથી; માત્ર જીવ જ વાસનાના ફેરાના ખાડામાં આળોટ્યા કરે છે.[72] જે આ જગત જોવામાં આવે છે, તે ઉત્પન્ન જ થયું નથી; માટે વાસના છે જ નહિ એમ વિચાર કરવાથી, જે નાશ થાય છે તે માત્ર અંતઃકરણના અભિમાની આત્માનો જ નાશ થાય છે.[73] જે માણસ સંસારના ભયથી ગુરુ પાસેથી શ્રવણ વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે અને 'આ જગત ભ્રાંતિરૂપ છે. પણ વસ્તુતાએ ખરું નથી, એમ સારી રીતે નિશ્ચય કરે છે તથા દ્વૈતની વાસનાને ટાળી નાખે છે, તે મુક્ત થાય છે; અને મુક્તપુરુષ જ આ જગતમાં સાચી વસ્તુ છે.[74]

अनुदितमुदितं जगत्प्रबंधं भवभयतोऽभ्यसनैर्विलोक्य सम्यक् । अलमनुदितवासनो हि जीवो भवति विमुक्त इतीह सत्यवस्तु ॥ ७४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'મરણવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૫૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૫ મો

જીવોની વિચિત્ર ગતિ

॥ प्रबुद्धलीलोवाच ॥

यथैव जंतुर्म्रियते जायते च यथा पुनः ।
तन्मे कथय देवेशि पुनर्बोधविवृद्धये ॥ १ ॥

જ્ઞાની લીલા બોલીઃ—હે દેવેશ્વરી! જેવી રીતે પ્રાણીનું મરણ થાય છે તથા જન્મ થાય છે, તે વિષે મને વિશેષ બોધ થવા માટે ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક કહો.[1]

દેવી બોલ્યાંઃ—નાડીનો પ્રવાહ બંધ થવાથી શરીરનો વાયુ શાંત થઈ જાય છે, તેથી પ્રાણીનું ચૈતન્ય શાંત થાય છે.[2] પણ જે શુદ્ધ ચેતન છે, તે નિત્ય છે અને તેની શાંતિ પણ નથી, તેમ તેનો ઉદય પણ નથી. તે સ્થાવરમાં, જંગમમાં, આકાશમાં, પર્વતમાં, અગ્નિમાં તથા પવનમાં રહેલું છે.[3] કેવળ વાયુનો રોધ થવાથી જ્યારે સ્ફુરણા બંધ થાય છે, ત્યારે જડ થયેલો તે પુરુષ મરી ગયો એમ કહેવાય છે.[4] આ પ્રમાણે દેહ શબરૂપ થઈ જાય છે અને પ્રાણવાયુનો મહાવાયુમાં લય થઈ જાય છે, ત્યારે વાસનારહિત થયેલું ચેતન આત્મતત્ત્વમાં રહે છે.[5] પુનર્જન્મતા બીજની વાસનાવાળા તે અણુચૈતન્યને જીવ કહે છે અને તે તે જ ઠેકાણે શબના ગૃહાકાશમાં રહે છે.[6] પછી વ્યવહારી પુરુષો તેને 'પ્રેત' એવા નામથી કહે છે. પુષ્પના પરાગમાં રહેલી સુગંધને વિષે જેમ વાયુ હોય છે, તેમ તે ચેતનમાં પણ વાસના રહી હોય છે. આ દૃશ્ય દેહનો ત્યાગ કરી તે જ્યારે બીજા અદૃશ્ય દેહને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે સ્વપ્નની પેઠે પરલોકમાં ભોગવવા યોગ્ય અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણ કરે છે. તે પ્રદેશમાં પણ તેને પૂર્વના જન્મની પેઠે સ્મૃતિ થાય છે. પછી મરણની મૂર્ચ્છા મટી જાય છે, એટલે તે પોતાનું બીજું શરીર જુએ છે. તે મરનાર પ્રાણી પોતાના આત્મામાં, આકાશમાં રહેલી મેઘની ઘટાની પેઠે આકાશ, ભૂતળ તથા આખું બ્રહ્માંડ જુએ છે. પણ બીજાની દૃષ્ટિએ તો માત્ર ગૃહાકાશ જ જોવામાં આવે છે.[7-10] હવે ઉપર જણાવેલા પ્રેતના છ ભેદ છે. તેમના આ ભેદો સાંભળો; (૧) સામાન્ય પાપી, (૨) મધ્યમપાપી, (૩) ઉત્તમપાપી; (૪) સામાન્ય ધર્મ કરનાર, (૫) મધ્યમ ધર્મ કરનાર અને (૬) ઉત્તમ ધર્મ કરનાર. આ છમાંથી કોઈના

÷ આ પંચાવનમા સર્ગમાં જીવની અને સંસારની ગતિની વિચિત્રતા તથા સૃષ્ટિની આદિથી ઈશ્વરના કર્મને અનુસરીને સ્થિતિ કહેવાશે.

એક, બે અથવા ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. (એ છની ગતિ નીચે પ્રમાણે છે).[૧૨]

ઉત્તમ પાપીની ગતિ

ઉપરના છમાંથી ત્રીજો મહાપાપી એક વર્ષ સુધી મૂઢ થઇને મૂર્ચ્છાનો અનુભવ કરે છે અને તેનું હૃદય પથ્થર જેવું જડ થઈ જાય છે.[૧૩] ત્યાર પછી કાળે કરીને તે પાપી જાગ્રત થાય છે અને ઘણા દિવસ સુધી વાસનાના જઠરમાં ઊંડેલા નરકના અક્ષય દુઃખનો અનુભવ કરે છે. હજારો યોનિમાં જન્મ લઇને તે એક દુઃખ ભોગવ્યા પછી બીજું દુઃખ ભોગવે છે અને ત્યાર પછી કોઈ સમયે સંસારરૂપી સ્વપ્નસંભ્રમમાં શાંતિ પામે છે. અથવા તે મહાપાપી મરણનો મોહ મટયા પછી, જડતાનાં હજારો દુઃખોથી વ્યાકુળ થાય છે અને હૃદયમાં વૃક્ષપણાના જન્મનો અનુભવ કરે છે. આમ વાસના અનુસાર નરકમાં હજારો દુઃખનો અનુભવ કર્યા પછી તે પાછો પૃથ્વીમાં જન્મ ધારણ કરે છે.[૧૪–૧૭]

મધ્યમ પાપીની ગતિ

બીજો મધ્યમ પાપી પોતાનો મરણનો મોહ મટ્યા પછી કેટલાક કાળ સુધી પથ્થરની પેઠે જઠરની જડતાનો અનુભવ કરે છે.[૧૮] પછી કાળે કરીને જાગૃત થયા પછી તે પશુ–પક્ષીની યોનિમાં અવતાર ધારણ કરીને સંસારમાં આવે છે.[૧૯]

સામાન્ય પાપીની ગતિ

પહેલો સામાન્ય પાપી મરી ગયા પછી તરત જ પોતાની વાસના અનુસાર પ્રાપ્ત થયેલા અક્ષત દેહનો અનુભવ કરે છે. તે સ્વપ્નની પેઠે જાણે સંકલ્પ હોય તેવો અનુભવ કરે છે અને તે જ ક્ષણે પ્રથમની પેઠે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે.[૨૦,૨૧]

ઉત્તમ ધર્મ કરનારની ગતિ

જે મહાપુણ્ય કરનાર છે, તે મરણનો મોહ મટ્યા પછી પુણ્યરૂપી વાસનાની જાગ્રતિથી સ્વર્ગમાં વિદ્યાધરના નગરનો અનુભવ કરે છે. આમ પુણ્ય ભોગવ્યા પછી, તે ઈલાવૃત અથવા કિંપુરુષખંડમાં કર્મનું ફળ ભોગવે છે અને પછી મનુષ્યલોકમાં લક્ષ્મીવાન એવા સજ્જન માણસને ઘેર જન્મ ધારણ કરે છે.[૨૨,૨૩]

સામાન્ય તથા મધ્યમ ધર્મકર્તાની ગતિ

સામાન્ય તથા મધ્યમ ધર્મ કરનાર માણસ મરણનો મોહ મટ્યા પછી ઔષધિઓ તથા પલ્લવોથી ભરેલા નંદન તથા ચૈત્રરથાદિ વનમાં કિન્નર તથા કિંપુરુષના શરીરથી જાય છે. ત્યાં પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવ્યા પછી, તે વાયુ તથા વરસાદદ્વારા પૃથ્વીમાં શાળ, જવ વગેરે ઔષધિમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે દ્વારા પુરુષના વીર્યને માર્ગે તે સ્રીના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે. (સામાન્ય ધર્મ કરનારની ગતિ પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે.)[૨૫] આ પ્રમાણે, ઉપર કહેલા છ જાતના પ્રેતોની મરણની મૂર્ચ્છા મટ્યા પછી ક્રમે કરીને ઉપર પ્રમાણે ગતિ થાય છે.[૨૬]

મરણ પછી સામાન્ય સ્થિતિ

મરણ પામનાર માણસને પ્રથમ 'મારું મરણ થયું' એવું જ્ઞાન થાય છે. પછી બંધુઓએ આપેલા પિંડદાનથી 'અમારું શરીર ઉત્પન્ન થયું' એવું તેમને જ્ઞાન થાય છે.[૨૭] ત્યાર પછી, ક્રમે કરીને કાળપાશને ધારણ કરનારા યમના અનુચરો આવીને મને લઈ જાય છે અને હું તેમની સાથે યમપુરીમાં જાઉં છું, એવું જ્ઞાન થાય છે.[૨૮] ઉત્તમ પુણ્યવાન માણસ મરણ પામ્યા પછી પોતાના પુણ્યકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ દિવ્ય ઉદ્યાન તથા શોભીતાં વિમાનને પોતાની પાસે જુએ છે.[૨૯] પાપી માણસ, પોતાના પાપકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ હિમ, કાંટા તથા અસિપત્રવનને પોતાની પાસે જુએ છે.[૩૦] મધ્યમ પુણ્ય કરનાર માણસ આવું અનુભવે છે કે, 'આ મારી પાસે સુખે જવાય તેવી પગદંડી છે, આ શીતળ લીલાં ખડ ઊગ્યાં છે, આ ઘાટી છાયાવાળી સુંદર વાવ છે; હવે હું આ યમપુરીમાં આવ્યો છું, આ પ્રાણીનું પાલન કરનાર યમરાજ છે અને આ ઠેકાણે યમસભામાં ચિત્ર-

ગુપ્ત વગેરે મારા કર્મનો વિચાર કરે છે.[૩૧,૩૨] આમ આ દશ્ય થતા સંસારની જેમ રહેલો તથા સમગ્ર પદાર્થ અને તેની ક્રિયાથી શોભતો આ મરણપર્યંતનો સંસારનો ભાગ, પ્રત્યેક માણસને અનુભવવો પડે છે; પણ ખરી રીતે વિચારતાં સ્વરૂપ વિનાનો આ પ્રપંચ દેશ, કાળ અને ક્રિયાની દીર્ઘતાથી પ્રકાશમાન થાય છે, તો પણ તે શૂન્ય જ છે તેમજ વિશેષ બોધવાળા આત્મારૂપ જ છે.[૩૩,૩૪] 'યમરાજે મારાં કર્મનાં ફળ ભોગવવા માટે આ દિશામાં જવાની મને આજ્ઞા કરી છે. હું સ્વર્ગમાં જાઉં છું તથા આ બાજુએ નરક છે.[૩૫] આ મેં સ્વર્ગ ભોગવ્યું અથવા આ મેં નરક ભોગવ્યું. આ મેં અનેક પ્રકારની યોનિઓ ભોગવી અને હવે હું સંસારમાં ઉત્પન્ન થયો છું.[૩૬] હવે મારો શાળમાં જન્મ થયો અને હું ફળરૂપે થયો છું.' આવા ક્રમથી મનુષ્યનું શરીર ઉત્પન્ન થયા પછી તે જીવને શાસ્ત્ર અને પુરાણથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધ વડે ખબર પડે છે. (પણ શાળ તથા ફળમાં જન્મ હોય ત્યારે અંતઃકરણની વિચારશક્તિ હોતી નથી; તેથી તે અવસ્થામાં તેને પોતના અવતારની ખબર પડતી નથી.) આ પ્રમાણેના ક્રમથી તે જીવ પુરુષના બીજમાં આવે છે અને તે બીજ યોનિમાં પડવાથી માતાના ઉદરમાં ગર્ભ બંધાય છે.[૩૭,૩૮] તે ગર્ભ લોકમાં જન્મ ધારણ કરે છે, ત્યારે તે બાળક પૂર્વજન્મના કર્માનુસાર સારી અથવા તો વિપરીત આકૃતિવાળો થાય છે. ત્યાર પછી તેને ચંદ્રમાની કળાની પેઠે વૃદ્ધિ અને ક્ષયવાળી એવી કામાભિમુખ યુવાવસ્થા આવે છે અને પછી તેના મુખકમળમાં હિમરૂપી વજાના જેવી જરા અવસ્થા પડે છે.[૩૯,૪૦] તે વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ થાય છે, તેથી તેને મરણ અને મૂર્ચ્છા થાય છે. આમ મરી ગયા પછી પ્રથમની પેઠે બંધુઓએ આપેલા પિંડદાનથી તેનો પાછો દેહ બંધાય છે.[૪૧] ત્યાર પછી તેને પાછું યમલોકમાં જવું પડે છે અને ત્યાં અનેક પ્રકારની યોનિમાં અવતારનો અનુભવ કરવો પડે છે.[૪૨] આવી રીતે મોક્ષ થતાં સુધી એક આકાશમાં બીજા આકાશની પેઠે, વારંવાર જન્મ–મરણ થયા કરે છે.[૪૩]

જ્ઞાની લીલા બોલીઃ–સૃષ્ટિના આદિથી આ ભ્રમ કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે? તે વિશે મને બોધની વૃદ્ધિ માટે કૃપા કરીને ફરીથી કહો.[૪૪]

દેવી બોલ્યાંઃ–આ જગતમાં પર્વત, ઝાડ, પૃથ્વી તથા આકાશ એ બધું પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.[૪૫] ચૈતન્યરૂપી ઈશ્વર સર્વવ્યાપક છે. તે જે ઠેકાણે જેવી રીતે વિવર્તપણાથી ઉદય પામે છે, તે ઠેકાણે તે તેવી રીતે શુદ્ધ આત્મા પણ થાય છે.[૪૬] જેમ સ્વપ્નમાં એક પુરુષ અનેક પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તે ઈશ્વરે સૃષ્ટિના આદિમાં પ્રજાપતિરૂપે થઈને ભૂર, ભુવર, આદિ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તેણે જ સ્થિતિ બાંધી છે, તે આજ સુધી જેવી ને તેવી જ ચાલે છે.[૪૭] પ્રથમ પદાર્થમાત્રનું બિંબરૂપે સ્ફુરણ થયું અને તે બિંબનું પ્રતિબિંબ પડ્યું, તે જગતરૂપે આજ સુધી રહ્યું છે.[૪૮] દેહધારી શરીરના અંગમાં જે છિદ્રો છે, તેમાં વાયુ પ્રવેશ કરે છે અને તેના અંગને ગતિમાન કરે છે, તેથી તે જીવે છે એમ કહેવાય છે.[૪૯] સૃષ્ટિના આદિથી જંગમને વિષે એ જ પ્રમાણે સ્થિતિ રહી છે. ઝાડ વગેરેમાં ચૈતન્ય ન હોવાથી તે સ્થાવર કહેવાય છે.[૫૦] આવી રીતે ઈશ્વર ચેતનથી ઉત્પન્ન થયેલા અંશનો વિભાગ કરે છે અને તે અંશ ચેતનરૂપ છે તથા તે સિવાયનું બીજું અચેતનરૂપ છે.[૫૧] પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાધિરૂપ શરીરમાં, બુદ્ધિને નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રેરીને જીવ બહારના પદાર્થનો અનુભવ કરે છે, પણ તે નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિય પોતે ચૈતન્યરૂપ નથી. જે પ્રમાણે બુદ્ધિ આકાશને શૂન્યશક્તિવાળું જાણે છે, પૃથ્વીને સર્વને ધારણ કરવાની શક્તિરૂપે જાણે છે તથા જળને તૃપ્તિ કરવાની શક્તિરૂપે જાણે છે, તે જ પ્રમાણે તે શરીરને શરીરરૂપે જાણે છે.[૫૨,૫૩]

એ જ પ્રમાણે સર્વાત્મા ઈશ્વર શરીર વડે શરીરનો, જંગમપણાથી જંગમનો તથા સ્થાવરપણા એ કરીને સ્થાવરનો સંકલ્પ કરીને તેમાં રહેલા છે.[૫૪] જેનામાં જાણવાની શક્તિ છે, તેને જંગમ કહેવામાં આવે છે. જંગમમાં જાણવાની શક્તિ સૃષ્ટિના આરંભથી આજ સુધી રહી છે.[૫૫] ઝાડ, શિલા, તૃણ વગેરે જેને સ્થાવરરૂપે માનેલ છે, તે જડ છે. આ પ્રમાણે સ્થાવર–જંગમનો ભેદ છે.[૫૬] પણ ખરું જોતાં, સૃષ્ટિના આરંભથી જ ઈશ્વરની સામાન્ય સત્તાથી, જડપણું અને ચેતનપણું એ બે જુદાં નથી.[૫૭] ઝાડ અને પહાણા વગેરે જો કે સ્થાવરરૂપે એક જ છે, પણ તેની જડતાના ભેદનાં નામ અને રૂપ, બુદ્ધિથી કલ્પેલાં છે.[૫૮] સ્થાવરને પણ અંતઃકરણમાં જાણવાની શક્તિ હોય છે તેથી 'હું જંગમ નથી પણ સ્થાવર છુ' એવાં નામ તથા સ્થાનનાં વિષયભૂત તે સ્થાવરો ઝાડ, પર્વત, ખડ વગેરે જુદા જુદા સંકેતથી રહેલાં છે.[૫૯] તે જ પ્રમાણે કૃમિ, કીડા, પતંગિયાં વગેરે જંગમપણાથી એક જ છે, પણ બુદ્ધિથી જુદા જુદા વ્યવહાર માટે તેનાં નામ અને રૂપ કલ્પેલાં છે. તે કૃમિ, કીટ વગેરેને પણ અંતઃકરણમાં જાણવાની શક્તિ રહેલી છે. (કદાપિ શંકા થાય કે, સ્થાવર તથા જંગમ એ બન્નેમાં જ્ઞાન હોય તો પરસ્પરના વ્યવહારની પરસ્પરને ખબર કેમ પડતી નથી? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) જેમ ઉત્તરસમુદ્ર તરફનાં માણસને દક્ષિણસમુદ્ર તરફનાં માણસના વ્યવહારની પોતાના જ્ઞાન વિના કાંઈ પણ ખબર પડતી નથી, તે જ રીતે સ્થાવર અને જંગમ એ બન્ને પોતપોતાની સંજ્ઞામાં લીન છે અને એકબીજા પોતપોતાના સંકેતમાં પરાયણ છે.[૬૦–૬૨] જેમ શિવાની અંદર રહેલા દેડકાનું તથા બહાર રહેલા દેડકાનું જ્ઞાન અસત્ તથા જડ છે, તેમજ સ્થાવર અને જંગમને પરસ્પરનું જ્ઞાન રહેલું છે.[૬૩] ચૈતન્યરૂપી આકાશે પ્રેરેલું ચૈતન્ય સર્વ ઠેકાણે રહ્યું છે અને સૃષ્ટિના આરંભથી સ્ફુરણ કરવાનો ધર્મ વાયુનો છે, તે આજ સુધી તે જ પ્રમાણે ચાલે છે.[૬૪] જ્યાં છિદ્ર છે ત્યાં આકાશ રહેલું છે અને તેમાં જ વાયુ છે, તે પદાર્થમાત્રનું (સ્થાવરનું તથા જંગમનું) હલન–ચલન કરે છે.[૬૫] સ્થાવર–જંગમ એ બન્નેમાં ચૈતન્ય રહેલું છે અને તેમાં વાયુને લીધે કોઈમાં હલન–ચલન થાય છે, તો કોઈમાં થતું નથી.[૬૬] એ પ્રમાણે ભ્રાંતિરૂપ જગતમાં સૃષ્ટિના આદિથી જ પ્રમાણે પદાર્થની સ્થિતિ કરેલી છે, તે જ પ્રમાણે વર્ત્યા કરે છે.[૬૭] આ પ્રમાણે વિશ્વના પદાર્થનું સ્વભાવથી થયેલું સત્યપણું તથા અસત્યપણું મેં તને કહી સંભળાવ્યું.[૬૮] હવે મરણ પામતા આ વિદૂરથરાજાને જો તે પુષ્પથી ઢંકાયેલા શબરૂપ પદ્મરાજાના પદ્માકાશમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી જાય છે.[૬૯]

જ્ઞાની લીલા બોલી:–તે કયા માર્ગે શબમંડપમાં જાય છે? તેને જોતાં જોતાં આપણે પણ તરત જઈશું?[૭૦]

દેવી બોલ્યાં:–'આ હું ચેતન્યરૂપ બીજા દૂરના લોક તરફ જાઉં છું' એવી રીતે તે રાજા પદ્મશરીરના અહંવાસનાના માર્ગનો આશ્રય કરીને જાય છે. માટે આપણે પણ તારી સંમતિ પ્રમાણે જઈએ; કારણ કે, એકબીજાની ઇચ્છાનો કોઈ ભંગ કરે, તો તેથી સ્નેહ રહેતો નથી.[૭૧-૭૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–જેમ સૂર્યના ઉદયથી અંધકાર દૂર થાય છે, તેમ સરસ્વતી આ પ્રમાણે કથા કહીને લીલાના સંતાપને દૂર કરતાં હતાં; અને તેના ઉદાર મનમાં ઉપદેશ કરતાં હતાં, તેટલામાં વિદૂરથરાજા મરણની મૂર્ચ્છાથી જડ થઈ ગયો.[૭૩]

इति विहितकथागतक्रमायां परमदृशि प्रसृते विरोघमानौ । नृपतिवरसुतामनस्युदारे विगलितचित्तजडो विदूरथोऽभूत् ॥ ७३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ–પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સંસારમરણાવસ્થાવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૬ મો*

વાસનાથી રાજાનું યમપુરીમાં જવું અને ત્યાંથી પાછા આવવું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतस्मिन्नंतरे राजा परिवृत्ताक्षितारकः ।
बभूवैकतनुप्राणशेषः शुष्कसिताधरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એટલી વારમાં તે રાજાનાં નેત્ર ફરી ગયાં, હોઠ સુકાઈ ગયા અને દેહમાં સૂક્ષ્મ પ્રાણ માત્ર બાકી રહ્યા.[૧] જૂના પાંદડાના વર્ણ જેવો તેનો વર્ણ થઈ ગયો. તેના મોઢાની કાન્તિ ક્ષીણ તથા ફિક્કી થઈ ગઈ. ભ્રમરના શબ્દ જેવો તેના શ્વાસનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો.[૨] તેનું મન મહામરણના મૂર્છારૂપી અંધારા કૂવામાં ડૂબી ગયું. નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોની બધી વૃત્તિ લીન થઈ ગઈ.[૩] ચૈતન્ય વિનાનો તેનો આકાર ચિત્રમાં આલેખ્યો હોય તેવો દેખાવા લાગ્યો. પથ્થરની કોતરેલી પ્રતિમાની પેઠે તેના અવયવો હાલતા—ચાલતા બંધ થઈ ગયા.[૪] હું તમને વધારે શું કહું? ઝાડ જે સમયે પડવાનું થાય છે, તે સમયે તેની ઉપર રહેલાં પક્ષીઓ એ ઝાડને મૂકી દે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રાણે પણ રાજાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. નાસિકામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘ્રાણશક્તિ જેવી રીતે પવનમાં રહેલા સૂક્ષ્મ ગંધને જોઈ શકે છે, તેવી રીતે દિવ્ય દૃષ્ટિવાળી તે સરસ્વતી તથા લીલાદેવીએ આકાશમાં રહેલા તે રાજાના જીવને જોયો.[૫,૬] તે રાજાની જીવલેખા વાસનાને લીધે આકાશમાં આતિવાહિક પ્રાણ સાથે મળીને દૂર જતી જોવામાં આવી અને જેમ ભ્રમરીનું જોડું વાયુમાં લાગેલી ગંધકળાની પાછળ જાય તેમ સરસ્વતી તથા લીલાદેવીએ તેની પાછળ ચાલવા માંડ્યું.[૭,૮] પછી થોડીવારમાં મરણની મૂર્છા શાંત થયા પછી તેણે પોતાના વાસનારૂપ દેહે કરીને સ્વપ્નની પેઠે નીચે પ્રમાણે દીઠું. તે રાજાએ યમરાજાના ચાકરો જોયા અને તેઓ તેના શરીરને લઈ જતા હતા. પછી તેના બંધુઓએ પિંડદાન કર્યું તેથી તેનો દેહ બંધાયો.[૯,૧૦] તે દેહથી તે યમરાજાના અતિ દૂર રહેલા નગરમાં ગયો તે નગર ઘણાં જંતુઓથી વીંટાયેલું હતું અને પ્રાણીનાં કર્મનાં ફળને પ્રકટ કરતું હતું.[૧૧] ત્યાં ગયા પછી યમરાજાએ આજ્ઞા કરી કે, 'આ રાજાનાં કાંઈ પણ અશુભ કર્મ નથી[૧૨] નિરંતર આ રાજા નિર્મળ શુભ કર્મ કરનારો છે અને ભગવતી સરસ્વતીના વરદાનથી વૃદ્ધિ પામેલો છે.[૧૩] આ રાજાનો પ્રથમનો દેહ શબરૂપે પુષ્પમાં રહ્યો છે, તે દેહમાં જઇને આ રાજા પ્રવેશ કરે.' પછી જેમ યંત્રમાંથી પથ્થરને છોડી મૂકવામાં આવે, તેમ યમરાજાએ તરત જ તે રાજાને છોડી મૂક્યો. પછી સરસ્વતી, લીલાદેવી તથા તે રાજાની જીવલેખા એ ત્રણેએ ત્યાંથી આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું. તે જીવલેખા સરસ્વતીને તથા લીલાદેવીને દેખી શકતી નથી, પણ તે બન્ને સ્ત્રીઓ તેને દેખી શકે છે, તેથી તે બન્નેએ તેની પાછળ જવા માંડ્યું. તેઓ આકાશમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને અને લોકાન્તરોને જલદી વટાવીને જગદ્બ્રહ્માંડની બહાર ગયાં પછી બીજા બ્રહ્માંડમાં આવીને તેઓ ભૂમંડલ ઉપર આવ્યાં. આમ એ બન્ને સંકલ્પરૂપિણી દેવીઓ તે જીવલેખા સાથે પદ્મરાજાના નગરમાં આવી અને ત્યાં લીલાના અંતઃપુરના મંડપમાં ગઈ.[૧૪-૧૮] જેમ વાતલેખા પોતાની મેળે અંબુજ પ્રત્યે આવે છે, જેમ સૂર્યની કાન્તિ અંભોજ પ્રત્યે આવે છે અને જેમ સુગંધ પવનમાં આવે છે, તેમ તે સરસ્વતી તથા લીલાદેવી એ બન્ને તે રાજાના દેહની પાછળ ત્યાં આવ્યાં.[૧૯]

રામ બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન્ ! તે રાજા કેવી રીતે યમના ઘર પાસે આવ્યો ? તેના મૃતશરીરે

* આ છપ્પનમા સર્ગમા, તે રાજા વાસનાથી યમરાજાના નગરમા ગયા, લીલાદેવી તથા સરસ્વતી તેની પાછળ ગયા તથા તે ત્રણ પૂર્વના નગરમા પ્રાપ્ત થયાં એટલી વાત કહેવાશે.

કેવી રીતે માર્ગ જાણ્યો ? [૨૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રાઘવ! તે શબને પૂર્વના શરીરની વાસનાને લીધે માર્ગ વગેરે સર્વ તેના હૃદયમાં સ્ફુરેલું હતું, તેથી તે કેમ ન જઈ શકે? વડના બીજમાં જેવી રીતે ઝાડ રહેલું છે, તેવી રીતે જીવોપાધિના સૂક્ષ્મ અંતઃકરણના ઉદરમાં વાસનાથી ભ્રાંતિમાત્ર બધું રહેલું છે. તેને કોણ ન જોઈ શકે? [૨૧,૨૨] જેવી રીતે જીવતું શરીર બીજને તથા અંકુરને હૃદયમાં જુએ છે, તેવી રીતે સ્વભાવભૂત ચૈતન્યરૂપ અણુ, ત્રૈલોક્યસમૂહને પોતાના હૃદયમાં જોઈ શકે છે. [૨૩] એક દેશમાં રહેલો મનુષ્ય દૂરદેશમાં કોઈ ઠેકાણે પોતાના ધનને જોઈ શકે છે; તે જ પ્રમાણે હજારો જાતિથી યુક્ત રહેલો અને ભ્રમમાં ડૂબેલો હોય, તો પણ તે જીવ મનની ભાવના વડે વાસનાથી અંતરમાં રહેલી ઇચ્છિત વસ્તુને જોઈ શકે છે. [૨૪,૨૫]

રામ બોલ્યાઃ—હે ભગવન્! તમે પ્રથમ કહ્યું છે કે, પિંડદાનથી વાસનારૂપી દેહ થાય છે, પણ જે જીવની પાછળ પિંડદાન ન થાય, તો તે જીવને પિંડદાનની વાસના ન હોવાથી તેનું શરીર કેમ થાય છે? [૨૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—મરણ પામનાર માણસની પાછળ પિંડ આપવામાં આવે કે ન આપવામાં આવે, પણ 'બંધુઓએ મને પિંડદાન દીધું' એવી મરણ પામનારના મનમાં વાસના* થવાથી જ તેને પિંડનું ફળ મળે છે. [૨૭] કારણ કે પ્રાણીના ચિત્તમાં જેવો વિચાર હોય છે, તેવો જ તેને અનુભવ થાય છે. આ નિયમ જીવનાર તથા મરનારના વિષે વિપરીત થતો નથી. [૨૮] માટે મરણ પામનારને 'મને બંધુએ પિંડદાન કર્યું છે' એવી જે વાસના થાય, તો તે પિંડરહિત હોય તો પણ તેને પિંડનું ફળ મળે છે. પછી 'પિંડદાન કર્યું નથી' એવી જો તેને વાસના થાય, તો તેની પાછળ પિંડદાન થયું હોય તો પણ તે પિંડરહિત છે. [૨૮,૨૯] મનની ભાવનાથી પદાર્થની સત્યતા જણાય છે અને તે ભાવના, કારણભૂત પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. [૩૦] જેવી રીતે ઝેર પણ અમૃતની વાસનાથી માણસને અમૃતરૂપ થાય છે, તેવી રીતે અસત્ય× પદાર્થમાં સાચી ભાવના થવાથી તે સત્ય લાગે છે. [૩૧] કોઈ પણ માણસને કોઈ દિવસ કારણ વિના ભાવના ઉત્પન્ન થતી નથી. [૩૨] ઈશ્વર સ્વયંપ્રકાશ છે, તે ઈશ્વર વિના મહાપ્રલય થતાં સુધી કારણ વિના કોઈ કાર્ય થયું હોય એવું જોયું નથી તેમ સાંભળ્યું પણ નથી. [૩૩] માટે જે શુદ્ધચૈતન્ય છે, તે જ વાસનાથી સ્વપ્નની પેઠે કાર્ય—કારણરૂપ અર્થપણાને પામે છે. [૩૪]

રામ બોલ્યાઃ—'મેં કાંઈ પણ ધર્મ કર્યો નથી' એવી જો પ્રેત (મરનાર)ના મનમાં વાસના હોય અને તેના સંબંધીઓએ તેની પાછળ ઘણો ધર્મ કરી મરનાર પ્રેતને અર્પણ કર્યો હોય, તો તે ધર્મ સફળ થાય કે નહિ? તે કહો. [૩૫] સંબંધીઓએ ધર્મ કર્યો તે સત્ય છે, માટે તે સફળ થવો જોઈએ. હવે મરનારને 'મેં ધર્મ કર્યો નથી' એવી વાસના છે, તો તમારા કહેવા પ્રમાણે તે ધર્મ નિષ્ફળ થવો જોઈએ. માટે શું સાચું છે? [૩૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય અને સંપત્તિ એ પાંચ વડે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રેત તથા ધર્મ કરનારમાં, એ પાંચથી જેની ભાવના અધિક થાય તેનો જય થાય છે. [૩૭] જો ધર્મ કરનારની ભાવના પોતાના ધર્મને લીધે પ્રબળ થાય, તો તેને લીધે પ્રેતને,

* જીવતા પોતે, બીજા મરનારને પિંડદાન કરેલું તથા મરનારની પાછળ પિંડદાનનો રિવાજ નજરે જોયેલો હોવાથી 'મારી પાછળ પણ મરણ પછી પિંડદાન થશે' એવી માણસને દૃઢ વાસના થાય છે.

× દોરીમા સર્પ નથી, તે છતાં તેમાં સર્પની ભાવના થવાથી, તે સર્પરૂપે જેમ જણાય છે; તેમ એમાં સાચી ભાવના થવાથી તે સાચા લાગે છે.

'ધર્મ નથી કર્યો' એવી વાસના બદલાઈને ધર્મ કર્યાની વાસના થાય છે અને જો પ્રેતની વાસનાનું પ્રાબલ્ય થાય, તો તેને જેવી હોય તેવી ને તેવી વાસના રહે છે.[૩૮] આ પ્રમાણે પરસ્પર વાસનામાંથી, જેનું બળ વધે તેનો જય થાય છે; માટે સારા પ્રયત્નથી નિરંતર શુભ આચરણ કરવાનો અભ્યાસ રાખવો.[૩૯]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય અને સંપત્તિથી જો વાસના ઉત્પન્ન થતી હોય, તો મહાકલ્પની સૃષ્ટિના આદિમાં દેશકાળાદિ ક્યાં હતાં![૪૦] અને કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, ત્યારે સૃષ્ટિના આદિમાં સહકારી કારણ ન હોવાથી વાસના કેમ ઘટે? તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે મહાબાહુ! તમે કહો છો તે સાચું છે. મહાપ્રલયની સૃષ્ટિના આરંભમાં દેશ, કાળ વગેરે કાંઈ હતાં જ નહિ.[૪૨] વળી સહકારી કારણ પણ હતું નહિ. તેથી જ કાંઈ આ દેખાય છે, તે છે જ નહિ. વાસના ઉત્પન્ન જ થઈ નથી, તેમ કાંઈ સ્ફુરતું પણ નથી. દશ્યપદાર્થ માત્રનો અસંભવ છે, તેથી આ જે કાંઈ દેખાય છે, તે સાક્ષાત્ અનામય, ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મરૂપે જ રહેલું છે.[૪૩,૪૪] આ વિષે હજારો યુક્તિથી હું તમને પાછળથી કહીશ, પણ હમણાં ચાલતી વિદૂરથરાજાની કથા સાંભળો.[૪૫] ઉપર પ્રમાણે સરસ્વતીએ તથા લીલાદેવીએ ત્યાં આવીને પદ્મરાજાનું મંદિર જોયું. તે મંદિરનો મધ્યભાગ અતિ સુશોભિત હતો. તે મંદિર પુષ્પના ઉપહારથી વસંતઋતુના જેવું શીતળ હતું.[૪૬] તે શાંત આચરણવાળા રાજધાનીમાં રહેનારા માણસોથી યુક્ત હતું. તેમાં મંદાર તથા કુંદનાં પુષ્પોથી ઢંકાયેલું ને રાજાનું શબ હતું. ને શબ ઉપર બધે મંદાર અને કુંદની ફૂલમાળાઓની મોટી ચાદર હતી. તે મંદિરમાં રાજાની શય્યાના અગ્રભાગ આગળ પાણીના પૂર્ણ કુંભ ભર્યા હતા.[૪૭,૪૮] ત્યાં વાસેલાં ઘરનાં દ્વાર આગળ ગોખમાં કઠિન ભોગળ નાખેલી હતી અને શાંત થતા દીવાના પ્રકાશથી, નિર્મળ ભીંતો શ્યામળ લાગતી હતી. ઘરના એક ભાગમાં માણસો સૂતાં હતાં અને તેમના મુખનો શ્વાસ ચાલ્યો આવતો હતો. તે મંદિર સંપૂર્ણ, કળાવાળા ચંદ્રના ઉદયથી શોભતું હતું. સૌન્દર્યથી તેણે ઇન્દ્રના મંદિરની સમૃદ્ધિને પણ પરાભવ આપ્યો હતો. ભગવાનની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કમળના મધ્યભાગના જેવી, તે મંદિરની અંદરની શોભા હતી, કોઈ પણ પ્રાણીનો શબ્દ ન હોવાથી તે મંદિર શૂન્ય જણાતું હતું અને તે ચંદ્રના જેવું મનોહર જણાતું હતું.[૪૯,૫૦]

संपूर्णचंद्रसकलोदयकांतिकांतं सौंदर्यनिर्जितपुरंदरमंदिरर्धि। वैरिं च पद्मगुकुलांतरचारुशोभं निःशब्दमंदमिव निर्मलमिंदुकांतम् ॥ ५० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'મરણશયનાનંતરભેતવ્યવસ્થા' એ નામનો સર્ગ ૫૬ મો સમાપ્ત

सर्ग ५७ मो

બીજી લીલાનું દર્શન અને સ્વપ્નવિચાર

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

ો જ હતો. તેનું શરીર સર્વાંગે સુંદર હતું.[૨] તેનાં અંગોની ચેષ્ટા પણ પ્રથમના જેવી જ હતી, તેમજ આભૂષણો પણ પ્રથમનાં જ હતાં; માત્ર ફેર એટલો જ હતો કે, તે પ્રથમ વિદૂરથરાજાના ભુવનમાં હતી અને હાલમાં પદ્મરાજાના ભુવનમાં હતી.[૩] તે લીલાદેવી હાથમાં ચામર ધરીને રાજાને સારી રીતે વાયુ ઢાળી રહી હતી અને ચંદ્રના ઉદયથી અંતરિક્ષ શોભે, તેમ તે પૃથ્વીના તળને શોભાવતી હતી.[૪] મૌન રહેલી તે,પોતાના ડાબા હાથ ઉપર મુખકમળને રાખીને નમેલી હતી. ઘરેણાંનાં કિરણથી તે લતા અને પુષ્પથી પ્રફુલ્લિત થયેલી વનસ્થળીના જેવી લાગતી હતી.[૫] તે જાણે પોતાની દૃષ્ટિથી દિશામાં માલતી પુષ્પોનો તથા કમળનો વરસાદ કરતી હોય અને પોતાના લાવણ્યથી તે જાણે આકાશમાં ખંડિત થયેલા ચંદ્રમાને પાછી ઉત્પન્ન કરતી હોય એવી જણાતી હતી.[૬] તે રાજાના આત્મારૂપી વિષ્ણુની પાસે રહેલી લક્ષ્મી હતી. પુષ્પના સંભારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પુષ્પાકર શોભા જેવી તેની શોભા હતી. તેની દૃષ્ટિ પોતાના પતિના મુખ ઉપર હતી.[૭] તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતી નહોતી. મ્લાન થયેલા ચંદ્રવડે જેવું રાત્રિનું મુખ કરમાઈ જાય છે, તેવું તેનું મુખ કાંઈક કરમાયેલું જણાતું હતું.[૮] સરસ્વતી તથા લીલાદેવીએ આ પ્રમાણે રહેલી એ લીલાદેવીને દીઠી; પણ તે લીલા તે બન્ને દેવીઓને દેખી શકતી નહોતી; કારણ કે, સરસ્વતી તથા લીલાદેવી પ્રબુદ્ધ આત્માવાળાં તથા સત્યસંકલ્પવાળાં હતાં, ત્યારે આ લીલા તે પ્રમાણે નહોતી.[૯]

રામ બોલ્યાઃ–તે દેશમાં તે પ્રથમની લીલા પોતાનો દેહ રાખીને ધ્યાન વડે સરસ્વતીની સાથે ગઈ હતી, એમ પ્રથમ વર્ણન કરેલું છે.[૧૦] પણ પાછું તે લીલાના દેહનું શું થયું તે કાંઈ કહ્યું નથી. માટે તેનું શું થયું તથા તે ક્યાં ગયું, તે કહો.[૧૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–તે લીલાનું શરીર છે જ ક્યાં અને તેની સત્યતા ક્યાં છે ? માત્ર મરુદેશમાં જેમ જળની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ ભ્રાંતિ થઈ હતી. આ આખું જગત આત્મારૂપ જ છે; માટે દેહાદિ કલ્પના કેમ ઘટે ? જે આ જોવામાં આવે છે, તે આ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે.[૧૩] સૂર્યના તેજથી જેમ હિમ ગળી જાય છે, તેમ લીલાનું શરીર, પરમાત્માના બોધથી ક્રમે કરીને પરબ્રહ્મમાં પરિણામ પામી ગયું.[૧૪] (દોરીમાં જેવી રીતે સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે, તેવી રીતે આતિવાહિક દેહને, કાળે કરી ભ્રમ થવાથી, 'આધિભૌતિક દેહ છે' એવી ભ્રાંતિ થાય છે.) આતિવાહિક દેહ વડે ભૂમિ વગેરે જે જે દૃશ્ય પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેનું આધિભૌતિક નામ પાડેલું છે. પણ ખરું જોતાં પૃથ્વી વગેરે આધિભૌતિક પદાર્થ છે જ નહિ. શબ્દ નથી તથા અર્થ પણ માત્ર સસલાનાં શિંગડાંની પેઠે જ છે. માત્ર આત્મા એ જ સત્ય છે.[૧૫,૧૬] કોઈ માણસને સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતે હરિણ છે એમ ભ્રાંતિ થઈ. પછી જાગ્રદવસ્થામાં તેમનું હરિણપણું મટી જાય છે, ત્યારે તે મૃગને શોધતો નથી તેમ અસત્ય વસ્તુ ભ્રાંતિથી સાચી લાગે, પણ ભ્રાંતિ મટ્યા પછી તેમ થવા સંભવ નથી.[૧૭] જેવી રીતે ભ્રમથી દોરડીમાં સર્પબુદ્ધિ થાય છે અને ભ્રમનો નાશ થયા પછી સર્પબુદ્ધિ મટી જાય છે, તેવી રીતે સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી અસત્ય જ્ઞાન મટી જાય છે.[૧૮] આ બ્રહ્માંડમાં રહેલી સ્થૂલભ્રાંતિ અજ્ઞાની માણસના સમૂહમાં કારણ વિના માત્ર મિથ્યા પ્રસિદ્ધિ પામી છે. બાળક પોતે ફૂદડી ફરે છે, ત્યારે તેને આખી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ જણાય છે, તેમ સ્વપ્નની પેઠે સૃષ્ટિનો અનુભવ કરતો રહેલો દેહાત્મા, ઘણી વાર જન્મ–મરણ પામે છે.[૧૯,૨૦]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! જો યોગીને આધિભૌતિક દેહપણું ન હોય, તો જીવિત અવસ્થામાં તથા મરણ પછી તેનો આતિવાહિક

પણાને પામેલો દેહ કેવો દેખાય છે, તે કહો.[૨૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-સ્વપ્નમાં જે પ્રમાણે પૂર્વનો દેહ શેષ રહ્યા વિના જ એક દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે એ આતિવાહિક દેહમાં પણ એક દેહમાંથી બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે અનિત્ય છે. તડકામાં રહેલા હિમના કણો અને શરદઋતુના આકાશમાં રહેલો મેઘ જેમ દશ્ય છતાં અદશ્ય છે, તેમ યોગીનો દેહ પણ દશ્ય છતાં અદશ્ય છે.[૨૨,૨૩] આકાશમાં ઊડતા પક્ષીને જેમ તેના વેગથી બીજું પક્ષી જોઈ શકતું નથી, તેમ યોગીના દેહને બીજા યોગીઓ પણ જોઈ શકતા નથી.[૨૪] અથવા પોતાની વાસનાના ભ્રમથી જ કોઈ માણસ કોઈ સમયે, યોગીના દેહને મરી ગયેલો દેખે છે તથા જીવતો પણ દેખે છે; પણ ભ્રાંતિનો નાશ થયા પછી, જેવી રીતે દોરીમાંથી સર્પબુદ્ધિ મટી જાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી જીવિતદશામાં પણ તે દેહાદિ ભ્રાંતિમાત્ર છે એમ જાણે છે.[૨૫,૨૬] ખરું જોતાં દેહ કોણ છે? કોની સત્તા છે? અને કોનો કેમ નાશ થાય છે? પરમાર્થરૂપે જે છે, તે જ જ્ઞાન થયા પછી રહે છે; અને માત્ર અજ્ઞાનનો જ નાશ થાય છે.[૨૭]

રામ બોલ્યાઃ-હે પ્રભુ! યોગીનો આધિભૌતિક દેહ જ આતિવાહિકપણાને પામે છે કે, આતિવાહિક દેહ નવો જ ઉત્પન્ન થાય છે? કારણ કે, જાણે તે સંશયથી હું નદીના પ્રવાહમાં તણાઈ જતો હોઉં, એમ લાગે છે અને મને સ્થિરતા રહેતી નથી[૨૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે ઉત્તમ! યોગીને આધિભૌતિક દેહ છે જ નહિ, માત્ર આતિવાહિક જ છે, એ મેં તમને ઘણી વખત કહેલું છે; તો પણ તે તમે કેમ સ્મરણમાં રાખતા નથી?[૨૯] આતિવાહિકના અભ્યાસથી આધિભૌતિકપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે (આધિભૌતિકતા) શાંત થયા પછી પ્રથમની (આતિવાહિકપણાની) બુદ્ધિ પાછી પ્રવૃત્ત થાય છે.[૩૦] તે સમયે નિર્મળ બોધ થવાથી, સ્વપ્નના મનુષ્યની પેઠે દેહનું ગુરુપણું (ભારેપણું) તથા કઠિનપણું એવી રીતનો ખોટો આગ્રહ શાંત થાય છે.[૩૧] નેથી સ્વપ્નમાં આ મારું સ્વપ્નનું શરીર છે એવું જ્ઞાન થવાથી, જેમ સ્વપ્નનું શરીર હલકું થઈ જાય છે, તેમ તે યોગીનો દેહ આકાશમાં જવાને યોગ્ય થાય છે.[૩૨,૩૩] જેનો આત્મા ઘણાક દિવસના સંકલ્પરૂપ દેહને વિષે પરિણામ પામેલો છે તથા તેમાં જ જેને સ્થિતિ કરવાની ઇચ્છા છે, તે અજ્ઞાની માણસનો દેહ, શબ થઈને બળી જાય છે, ત્યારે તેને પણ પ્રથમના સૂક્ષ્મદેહની પ્રાપ્તિ થાય છે; તો પછી જ્ઞાનવાન તથા વાસના વિનાના યોગીને, અત્યંત બોધ થવાથી, જીવિતદશામાં પણ અવશ્ય થનારો તે સૂક્ષ્મદેહ પ્રાપ્ત થાય જ.[૩૪,૩૫] હું સંકલ્પાત્મા છું અને સ્થૂલાત્મા નથી એવી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે બોધ થવાથી યોગીનો દેહ સ્વેચ્છાવિહાર કરવાને યોગ્ય થાય છે.[૩૬] ત્યારે દોરીમાં સર્પની ભ્રાંતિની પેઠે આ દેહ વગેરે બધું ભ્રાંતિરૂપ જણાય છે. એ ભ્રાંતિનો નાશ થવાથી શું નાશ પામ્યું તથા તેની ઉત્પત્તિ થવાથી શું ઉત્પન્ન થયું? (સારાંશ કે જેમ છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિને નાશ થવાથી કોઇને હર્ષ-શોક થતો નથી, તેમ તે ભ્રાંતિનો નાશ થવાથી પણ હર્ષ-શોક થતો નથી.)

રામ બોલ્યાઃ-હે પ્રભુ! શબની પાસે રહેલી લીલા, આવેલી લીલાદેવીને જોઈ શકતી નથી, પણ જો ત્યાં રહેલાં માણસો તેને જુએ, તો તેઓ શું સમજે, તે તમે કહો.[૩૭,૩૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જો ત્યાં રહેલાં માણસો તે લીલાને જુએ, તો તેઓ એમ સમજે કે, 'આ દુઃખી રાણી આ ઠેકાણે રહેલી છે અને આ બીજી કોઈ તેની સખી કોઈ ઠેકાણેથી આવેલી છે. પણ આ ક્યાંથી આવી અને કોણ છે, એવો તેમના મનમાં સંદેહ થતો નથી.[૩૯] કારણ કે

ારરહિત માણસ અવિવેકી પશુની પેઠે, પ્રથમ
લા પદાર્થના અનુસારથી જ વ્યવહાર કરે
° જેવી રીતે ભૂખરો પથ્થર ઝાડમાં પછાડ-
ી ઝાડને કાપ્યા વિના જ ભૂકો થઈ જાય છે,
,ગાડરિયા પ્રવાહવાળાં અજ્ઞાની માણસો
કાંઈ વિચાર કરતાં નથી.[૪૧] સ્વપ્નમાં જોયેલું
ર અસત્ય હોવાથી, જાગ્રદવસ્થા થયા પછી તે
જાય છે, તેની જેમ ખબર પડતી નથી,
જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી; આધિભૌતિક દેહનો
નાશ થાય છે તેની પણ ખબર પડતી નથી.
રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! સ્વપ્નનું શરીર
દવસ્થા થયા પછી ક્યાં જાય છે? એ મારા
ના સંશયને, પવન જેવી રીતે શરદઋતુનાં
ાને મટાડે, તેવી રીતે તમે મટાડો.[૪૨,૪૩]
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પવનથી થયેલી સ્ફુરણા
ા મટ્યા પછી જેમ પવનમાં જ લય થાય
તેમ સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં જોયેલા પર્વ-
પદાર્થો અવિદ્યાથી થયેલા જીવના જ જ્ઞાન-
લય થઈ જાય છે.[૪૪] વાયુનું સ્ફુરણપણું
સ્ફુરણારહિત વાયુમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ
ના પદાર્થ સંવિત્‌ના મળરૂપ અજ્ઞાનમાં
ા કરે છે.[૪૫] આ પ્રમાણે કોઈ સમયે કર્મ-
ી સંવિત્ જ, સ્વપ્નના પદાર્થરૂપે પ્રકાશે છે
સ્વપ્ન દૂર થયા પછી તે એકત્વપણાને
ી જાય છે.[૪૬] દ્રવ અને પાણી એ બે જુદાં
; તેમજ વાયુ અને સ્ફુરણ એ બે જુદાં
; તે જ પ્રમાણે સંવિત્ તથા સ્વપ્નના
એ બે જુદાં નથી. પણ તેમાં જે જુદાપણું
ાય છે કે અજ્ઞાન જ છે, અને તેને સંસૃતિ
છે. એ સંસૃતિ મિથ્યા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયે-
ે.[૪૭,૪૮] કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી
અને સ્વપ્નમાં સહકારી કારણનો અભાવ
છે. આથી સંવિત્ તથા સ્વપ્નના પદાર્થનું
પણું નિરર્થક છે.[૪૯] જેવી રીતે સ્વપ્ન છે
જ રીતે જાગ્રત છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી.

કારણ કે, સ્વપ્નમાં જેવી રીતે અસત્ નગર
જણાય છે, તેવી રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં અસત્
જગત જણાય છે.[૫૦] સ્વપ્નમાં જોયેલો અર્થ
સાચો થવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે સંવિત્‌ને
નિત્ય સત્યપણું છે તથા સ્વપ્નના અર્થને નિત્ય
અસત્યપણું છે.[૫૧] જેમ સ્વપ્નમાં જોયેલો પર્વત
ક્ષણમાત્રમાં આકાશરૂપે થઈ જાય છે, પણ ક્રમે
કરીને બોધ થયા પછી, તે બધું ખોટું જણાય
છે.[૫૨] આકાશમાં પક્ષી ઊડે છે તથા અમુક માણ-
સનું મરણ થયું છે એવું પાસે ઊભેલાઓ જે
જુએ છે, તે પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેલા દેહમાં જ
જોવામાં આવે છે. આથી આ સંસારમાં જે
દ્વૈતદષ્ટિ છે તે મોહથી છે, તેથી એ સંસાર મિથ્યા
છે. ઇન્દ્રજાળ જેમ માયાથી ભ્રાંતિરૂપે જણાય છે
તથા સ્વપ્નમાં જેમ અસત્ પદાર્થનો અનુભવ
થાય છે, તેમ આ પ્રપંચ પણ ભ્રાંતિરૂપ જ
છે.[૫૩,૫૪] મરણની મૂર્છા થયા પછી ભ્રમદષ્ટિ-
વાળા પુરુષને દૃઢ થયેલા ભેદના સંસ્કારનો ઉદય
થવાથી, સ્વપ્નના અનુભવની જેમ જે જે પ્રત્યક્ષ
સર્ગનો અનુભવ થાય છે, તે તે ઝાંઝવાના
પાણીની પેઠે મિથ્યા છે અને તે આતિવાહિક
શરીરમાં મનોમય છે.[૫૫]

स्वप्नानुभूतय इमा मरणांतबोधे भ्रांत्येतर-
भ्रमदशः स्फुटसर्गभासः। भ्रांत्यातिवाहिकशरी-
रगताः समस्ता मिथ्योदितो मृगनदीसरणक्रमेण

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'સ્વપ્નાર્થવિચાર' એ નામનો
સર્ગ ૫૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૮ મો*

પદ્મરાજાનું સજીવન થવું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतस्मिन्नंतरे ज्ञप्तिर्जीवं वैदूरथं पुनः ।
संकल्पेन रुरोधाशु मनसः स्पंदनं यथा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામચંદ્ર ! જેમ મનના વેગને રોકવામાં આવે, તેમ સરસ્વતીએ વિદૂરથરાજાના જીવને, સંકલ્પ વડે રોકી દીધો.[૧]

લીલા બોલીઃ–હે દેવી ! આ રાજા શબરૂપે રહ્યા અને હું સમાધિમાં રહી, તેને કેટલો વખત થયો, તે તમે મને કહો.[૨]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–તું કહે છે તેને એક માસ થયો. આ સૃષ્ટિમાં અને આ નિવાસગૃહમાં તારા દેહની રક્ષા કરવા માટે બે દાસીઓ રહી છે. તે હમણાં સૂતેલી છે.[૩] હે સુંદરાંગીની તારા દેહનું શું થયું, તે હું કહું છું, તે તું સાંભળ. તું સમાધિમાં રહ્યા પછી પંદર દિવસે તારું શરીર પરસેવાથી ભીંજાઈ ગયું અને તે બાફના જેવું થવા લાગ્યું.[૪] ત્યાર પછી, ક્રમે કરીને સુકાયેલા પલ્લવની જેમ નિર્જીવ થઈને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયું. આમ તારું શબ કાષ્ઠ તથા પથ્થર જેવું જડ અને હિમના જેવું શીતળ થઈ ગયું.[૫] કારભારીઓએ આવી તારા શરીરને ફરીફરી જોઈને, તું મરી ગઈ છે, એવો નિશ્ચય કર્યો, અને પછી તને ઘરમાંથી બહાર કાઢી ગયા.[૬] ઝાઝું શું કહેવું ? તેમણે ચંદનના લાકડાની ચિતા ખડકી અને તેમાં ઘી સહિત તારા તે દેહનો દાહ* કર્યો.[૭] ત્યાર પછી 'રાણીનું મરણ થયું' એવ રીતે ઉંચા સ્વરથી પોક મૂકીને, તારા પરિવા આકુળતાથી તારી ઉત્તરક્રિયા કરી.[૮] હવે પાછી તું અહીં શરીર સાથે આવી, તે જોઈને 'રાણી પરલોકમાંથી આવી ' એમ જાણી લોકોને ઘણુ આશ્ચર્ય લાગશે.[૯] હે પુત્રી ! સત્યસંકલ્પથી તારુ આતિવાહિક શરીર થયું છે અને માણસો તને જોઈ પણ ન શકે. તો પણ લોકો તને આશ્ચર્યથી જોશે.[૧૦] હે બાળા ! દેહમાં તારી જેવી વાસના હતી તેવો જ તારો આકાર છે; માટે જ તારુ રૂપ પૂર્વના રૂપ જેવું જ પ્રકટ્યુ છે.[૧૧] બાળકને ભૂતની વાસના થાય છે તો તે ભૂતને દે છે, તેજ પ્રમાણે દરેક માણસ પોતાને જે વાસના થાય, તે અનુસાર જુએ છે[૧૨] તત્ત્વનિષ્ઠ સુંદરી ! તે પૂર્વનો દેહ ભુલાઈ ગ હતો, પણ તે વાસનાઓથી સંપૂર્ણ વિહીન થ નહોતો, એટલે એ વાસનાને લીધે તને આ વાહિક-શરીર ઉત્પન્ન થયું છે.[૧૩] શરદઋતુ આકાશમાં રહેલાં વાદળાં જેમ જોવામાં આવત નથી, તેમ જ્ઞાનીને આતિવાહિક શરીર થયા પછ આધિભૌતિક શરીર જોવામાં આવતું નથી.[૧] આતિવાહિકપણાને પામેલો દેહ, જળ વિનાન મેઘ જેવો તથા સુગંધી વિનાના પુષ્પ જેવો થઈ જાય છે.[૧૫] યુવાવસ્થામાં જેમ ગર્ભની સ્થિતિનુ સ્મરણ રહેતું નથી, તેમ આતિવાહિક જ્ઞાન થયા પછી દેહનું સ્મરણ રહેતું નથી.[૧૬] આજે એકત્રીસમે દિવસે આપણે આ આકાશમાં આવ્યાં છીએ અને પ્રભાતમાં મોહ પામેલી આ બે દાસીઓને હમણાં મે નિદ્રા વશ કરી છે[૧૭] માટે હે લીલા ! ચાલો, હવે આપણે સત્ય સંકલ્પના વિલાસ વડે આ લીલાને દશ્ય થઈએ અને વ્યવહાર પાછો ચાલુ થાઓ.[૧૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પછી 'અમને બન્નેને લીલાદેવી ભલે જુએ, ' એવું સરસ્વતીએ ચિંતવન કર્યું, ત્યાં તે બન્ને દશ્ય થયાં અને તે મંદિરમાં

× આ અઠ્ઠાવનમા સર્ગમા, સમાધિમા રહેલી લીલાના દેહનો નાશ, લીલાનુ ભાષણ તથા રાજા જીવતા થયા એટલી કથા કહેવાશે

* આવી રીતે લીલાના શરીરમા વિકાર થયો અને તેનુ મરણ થયુ, પણ સરસ્વતીના સંકલ્પથી તથા રાજાના અદૃષ્ટથી, વિદૂરથરાજાનાં શરીરમાં કાંઈ પણ વિકાર થયો નહિ અને તેનુ મૃત્યુ ન થયુ; તેથી તેનો એ દેહ રહ્યો તથા લીલાનો બીજો દેહ થયો.

કાશ થયો. એટલે વિદૂરથરાજાની પાસે રહેલી માકુળ નેત્રવાળી લીલા, તે તેજના પુંજથી પ્રકાશ ાભતા પોતાના ઘરને જોવા લાગી. તે સમયે મંદિર ચંદ્રકાંતમણિના દ્રવથી શીતળ થયેલી જ્વાળાની કાન્તિને લીધે, ચંદ્રબિંબમાંથી તરેલું હોય તેવું જણાતું હતું. વળી તે મંદિની ભીંતો એ પ્રભાના પ્રવાહોથી રસેલી હતી થી તે જાણે સોનાના રસથી લીંપેલું હોય તેવું ખાતું હતું. આવી રીતે તે લીલા પોતાના દિરને જોઈ રહી હતી ત્યાં તેણે પોતાની પાસે રસ્વતીને તથા લીલાદેવીને જોયાં. તે ગભરાઈ ને ભી થઈ ગઈ અને તેમના પગમાં પડી કહેવા ાગી કે, 'હે જીવન દેનારી દેવીઓ! તમારો બન્ને જય હો! તમે મારું કલ્યાણ કરવા માટે જ ાવેલાં છો અને તમારા માર્ગને શોધનારી હું હીં પ્રથમથી આવી છું.' આમ કહીને લતા મ મેરુપર્વતના શિખર ઉપર બેસે, તેમ તે બંને ાનવતી મત્ત યુવતીઓ આસન ઉપર બેઠી.[૧૯–૨૪]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હે પુત્રી! આ દેશમાં કેવી રીતે આવી? માર્ગમાં કાંઈ આશ્ચર્ય થયું ાય તો તે ક્યાં થયું અને ક્યાં જોયું ? એ બધું ારંભથી મને કહે.[૨૫]

વિદૂરથની લીલા બોલીઃ–હે દેવી! વિદૂરથરાજના ગૃહપ્રદેશમાં, બીજા ચન્દ્રની કળા વી હું, કલ્પાન્તરૂપી જ્વાળાથી હણાઈ ગઈ તી અને મને મૂર્છા આવી ગઈ.[૨૬] ચપળ પિણવાળાં નેત્ર મીંચાઈ ગયાં અને મને મારા મ–વિષમની કાંઈ પણ ખબર રહી નહિ.[૨૭] છી હે પરમેશ્વરી! મરણની મૂર્છા મટી અને યાં હું જોવા લાગી ત્યાં મેં મારો દેહ ભૂતા શમાં ઊડતો જોયો.[૨૮] તે ભૂતાકાશમાં હું વાયુપી રથમાં બેઠી અને તે રથમાં હું આ મંદિમાં ગંધલેખાની પેઠે આવી છું.[૨૯] હે દેવી! આ દિર નાયક વડે સુશોભિત છે, દીવાઓથી ઝગતિત છે, એકાંતમય છે અને મહામૂલ્યવાન શયનોથી યુક્ત છે.[૩૦] જેમ વસંત પુષ્પવનમાં શયન કરે, તેમ આ મારા પતિ વિદૂરથરાજને હું પુષ્પમાં સૂતેલા જોઉં છું.[૩૧] હે દેવેશ્વરી! રણસંગ્રામના શ્રમથી તે અહીં સુખથી સૂતા છે, એમ ધારીને હું તેમને ઊંઘમાંથી જગાડતી નથી.[૩૨] પછી મેં આમ બે દેવીઓને આ ભાગમાં આવેલાં જોયાં. હે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરનારી દેવી! આમ મારો અનુભવ મેં તમને કહ્યો.[૩૩]

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ–હંસની ગતિને પણ લજ્જિત કરનારી અને સુંદર નેત્રવાળી હે બન્ને લીલાઓ! હવે આપણે પુષ્પશય્યામાં સૂતેલા આ રાજાને ઉઠાડીએ.[૩૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–સરસ્વતીએ આ પ્રમાણે કહ્યું અને પછી પદ્મિની જેમ સુગંધનો ત્યાગ કરે, તેમ તેણે પ્રથમ પોતે રોકી રાખેલા વિદૂરથરાજાના તે જીવને છોડી મૂક્યો.[૩૫] એટલે તે જીવ વાયુના (અદૃશ્ય) આકારથી તે રાજાની નાસિકાની પાસે ગયો.[૩૫] સમુદ્ર જેમ મણિને ધારણ કરે, તેમ તે જીવ પોતાના અંતઃકરણમાં હજારો વાસનાને ધારણ કરતો હતો. પવન જેમ પોલા વાંસમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે જીવે રાજાના દેહમા પ્રવેશ કર્યો.[૩૬] તે પછી વૃષ્ટિ બંધ થવાથી કરમાઈ ગયેલું કમળ, જેમ સારી વૃષ્ટિ થવાથી પ્રફુલ્લિતપણું પામે, તેમ તે રાજાનું મુખકમળ પ્રફુલ્લિત થાય.[૩૭] અને વસંતઋતુમાં જેમ લતાઓ પ્રકાશ પામવા લાગે, તેમ તે રાજાનાં સર્વ અંગો ક્રમે કરીને પ્રકાશ પામવા લાગ્યાં.[૩૮] મુખચંદ્રના કિરણથી પૃથ્વીને પ્રકાશ પમાડતો તે રાજા, સંપૂર્ણ કળાયુક્ત રાકા* પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાની જેમ શોભવા લાગ્યો.[૩૯] વસંતઋતુ જેમ સોનાના જેવાં ઉજ્જ્વળ કાન્તિવાળાં પલ્લવોને પ્રકટ કરે, તેમ તે રાજા પોતાનાં રસવાળાં કોમળ અંગોને પ્રકટ કરવા લાગ્યો.[૪૦] સર્વ ભુવનના

* પૂનમના દિવસે ચંદ્રમાની હીનકળા હોય, તો તે 'અનુમતિ' તથા પૂર્ણકળા હોય તો તે 'રાકા' કહેવાય.

આત્મારૂપ વિરાટ ભગવાન જેમ પોતાના નેત્ર-રૂપી ચંદ્ર તથા સૂર્યનો ઉદય કરે, તેમ તે રાજાએ નિર્મળ તારકા× (કીકી)થી શોભતાં પોતાનાં મનોહર નેત્ર ઉઘાડ્યાં.[૪૧] પછી વૃદ્ધિ પામતા વિંધ્યાચળ જેવા અને શોભીતી કાયાવાળા તે રાજા ઊભા થયા અને મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી બોલ્યા કે, 'અહીં કોણ છે?'[૪૨] તે સમયે પાસે રહેલી બન્ને લીલાદેવીઓએ કહ્યું કે, 'આજ્ઞા કરો.' આમ ત્યાં રાજાએ પોતાની પાસે સમાન આચારવાળી, સમાન આકારવાળી, સમાન રૂપવાળી, સમાન સ્થિતિવાળી, સમાન વચનવાળી, સમાન ઉદ્યોગવાળી, સમાન આનંદવાળી અને સમાન ઉદયવાળી બે લીલાદેવીને જોઈ અને કહ્યું કે, 'તું કોણ છે? આ કોણ છે? અને ક્યાંથી આવી છે?' એટલે પ્રથમની લીલાએ કહ્યું 'હે દેવ! હું જે કહું છું તે સાંભળો.[૪૩–૪૫] જેવી રીતે વાણી અર્થને અનુસરીને રહે છે, તેવી રીતે તમને અનુસરનારી સહધર્મિણી એવી હું તમારી પૂર્વની સ્ત્રી છું.[૪૬] આ બીજી લીલા છે, તે શુભ મહિલા મેં રમતથી તમારા ઉપભોગ માટે પ્રતિબિંબરૂપે ઉત્પન્ન કરી છે.[૪૭] હે દેવ! રક્ષણ કરો! આ સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર અગ્રભાગ આગળ બેઠાં છે, તે ત્રૈલોક્યમાતા પરમમંગલ સરસ્વતી દેવી છે.[૪૮] તેમણે આપણા પુણ્યના યોગથી અહીં સાક્ષાત્ દર્શન દીધાં છે હે રાજન્! આ દેવી અમને બીજા બ્રહ્માંડમાંથી અહીં લઈ આવ્યાં છે.[૪૯] આ પ્રમાણે લીલાદેવીનાં વચન સાંભળીને લાંબી માળાને ધારણ કરનારા તે કમળ સમાન નેત્રવાળા રાજા ઊભા થયા અને સરસ્વતીના પગમાં પડ્યા. તેમણે પ્રાર્થના કરી કે,[૫૦] 'હે સરસ્વતી! હે દેવી! હે સર્વહિતપ્રદા! હે વરદા! હું તમને દંડવત્ પ્રણામ કરું છું. મને બુદ્ધિ આપો, દીર્ઘ આયુષ્ય આપો તથા ધન આપો.'[૫૧] રાજાના આવાં વચન સાંભળી, સરસ્વતી દેવીએ તેના ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને પછી આમ કહ્યું.

સરસ્વતી બોલ્યાં:—હે પુત્ર! તું આ લોકમાં સુખ આપનાર દીર્ઘાયુષ્યથી ઇચ્છિત ધન પામ, તેમજ બન્ને લોકમાં સુખ આપનાર પરમાર્થરૂપ બુદ્ધિથી તું યુક્ત થા.[૫૨] તારી સર્વ આપત્તિનો તથા પાપબુદ્ધિનો નાશ થાઓ, તને અનંતસુખની પ્રાપ્તિ થાઓ, દેશને વિષે મનુષ્યનો સમૂહ નિરંતર આનંદ પામો અને લક્ષ્મી નિરંતર વિલાસ પામો.[૫૩]

सर्वापदः सकलदुष्कृतदृष्टयश्च गच्छंतु व
शममनंतसुखानि सम्यक् । आयातु नित्यमुदित
जनता भवंतु राष्ट्रे स्थिराश्च विलसंतु सदै
लक्ष्म्या ॥ ५३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પદ્મજીવન' એ નામનો સર્ગ ૫૮ મો સમાપ્ત

सर्ग ५९ मो*

પદ્મરાજાના પુનર્જીવનથી શહેરમાં થયેલો ઉત્સવ અને જીવન્મુક્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

सरस्वती तथेत्युक्त्वा तत्रैवांतर्धिमाययौ ।
प्रभाते पंकजैः सार्धं बुबुधे सकलो जनः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ પ્રમાણે તે સરસ્વતી દેવી રાજાને વરદાન આપી અંતર્ધાન થઈ ગયાં અને પ્રાતઃકાળમાં કમળ પ્રફુલ્લિત થયાં એટલે સર્વ માણસો જાગ્રત થયા.[૧] રાજાએ ઘણા આનંદથી લીલાદેવીને આલિંગન કર્યું અને લીલાદેવીએ મરણની મૂર્છાથી સજીવન થયેલા રાજાને વારંવાર આનંદથી આલિંગન કર્યું.[૨] તે સમયે તે રાજાનું મંદિર મદથી કામદેવ જેવા

× આંખમાં રહેલી પૂતળી

* આ ઓગણસાઠમા સર્ગમાં રાજા સજીવન થયો, તેના હર્ષથી શહેરમાં ઉત્સવ થયો તેનું, તેના રાજ્યનું તથા જીવન્મુક્તિનું વર્ણન આવશે

મનોહર લાગતાં તથા આનંદથી પરવશ થયેલાં માણસોથી શોભવા લાગ્યું. તેમાં વાદિત્રના તથા ગાયનના શબ્દો થવા લાગ્યા.[૩] તેમાં જયજયકારના તથા મંગળકારી પુણ્યાહવાચનના શબ્દો ગાજી રહ્યા. તે રાજમહેલનું આંગણું રાજાના દર્શનની ઇચ્છાવાળા આનંદિત મનુષ્યોથી ઊભરાઈ ગયું.[૪] ત્યાં હજારો સિદ્ધો અને વિદ્યાધરો પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા અને મૃદંગ, મુરજ, કાહલાં, શંખ તથા દુંદુભિનો ઉત્તમ ધ્વનિ થઈ રહ્યો હતો. તે મંદિરમાં હાથીઓ, પોતાની સૂંઢ ઊંચી કરીને ઉત્કંઠ શબ્દો કરતા હતા અને તેના આંગણામાં ઊંચા તાલથી તાંડવ કરતી સ્ત્રીઓના સમૂહોના શબ્દો શોભતા હતા.[૫,૬] રાજાને ભેટ આપવા માટે આવતાં કેટલાંક માણસો ત્યાં ભીડને લીધે પરસ્પર અથડાઈને પડી જતાં હતાં અને તેથી તે મંદિર ચિત્રવિચિત્ર થઈ રહ્યું હતું. અનેક પ્રકારની પુષ્પોની માળાઓને ધારણ કરવાવાળાં માણસોની આવ–જાથી તે સુંદર લાગતું હતું. રાજાના કારભારી, યોદ્ધાઓ અને નગરનાં માણસોએ ત્યાં પુષ્પ વગેરે પાથર્યાં હતાં, તેથી જાણે ભૂમી વસ્ત્રો પાથર્યાં હોય તેવું દેખાતું હતું. આકાશમાં નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓના હાથ રાતા હોવાથી જાણે ઘણાંક કમળવાળું તળાવ હોય તેવી શોભા થઈ રહી હતી.[૭,૮] ત્યાં હર્ષ પામતી સ્ત્રીઓ વિલાસથી ફરતી હતી, તેથી તેમનાં કુંડળ ચપળ થઈ રહ્યાં હતાં. ત્યાં મનુષ્યના પગસંચારને લીધે ઊડેલો કર્દમરૂપ થઇને શોભતાં હતાં.[૯] શરદઋતુના મેઘની જેમ ત્યાં પટવસ્ત્રના સુંદર ચંદરવા બાંધ્યા હતા. આંગણામાં નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓનાં મુખોને લીધે, ત્યાં જાણે લાખો ચંદ્રમા નૃત્ય કરતા હોય તેમ જણાતું હતું.[૧૦] આવી રીતની તે મંદિરની શોભા થઈ રહી હતી. તે સમયે દેશાંતરમાં માણસો પ્રથમની લીલાદેવી જ લીલાદેવીને તથા રાજાને પરલોકમાંથી લઈ આવી છે, એવી વાર્તા કરવા લાગ્યાં.[૧૧] પોતાનું મરણ થયું અને પાછો પોતે સજીવન થયો, એ વિષે પદ્મરાજે સંક્ષેપથી વૃત્તાંત સાંભળ્યો. તેણે ચારે દિશાના સમુદ્રનું જળ મંગાવીને તે જળથી સ્નાન કર્યું. પછી જેમ દેવતાઓએ ઇન્દ્રને અભિષેક કર્યો હતો, તેમ કારભારી તથા બ્રાહ્મણોએ તે રાજાને અભિષેક કર્યો.[૧૨,૧૩] તે પછી રાજા તથા તે બન્ને લીલાદેવી હવે જીવન્મુક્ત થયાં હતાં અને તેમની બુદ્ધિ ઉદાર થઈ હતી. તેઓ સુરતના સુખની પેઠે પૂર્વના વૃત્તાંતની વાર્તાથી આનંદ પામવા લાગ્યાં.[૧૪] આવી રીતે સરસ્વતીદેવીના પ્રસાદથી તથા પોતાના પુરુષાર્થથી તે પદ્મરાજા, ત્રણે લોકમાં કલ્યાણને પામ્યા.[૧૫] સરસ્વતીના ઉપદેશથી આત્મતત્ત્વને જાણનાર તે રાજાએ બે લીલાદેવી સાથે એંશીહજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું.[૧૬] આવી રીતે જીવન્મુક્ત થયેલું તેમજ સ્થિર બોધ પામેલું તે યુગલ, એંશીહજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરીને અંતે જીવન્મુક્તપણાને પામી ગયું.[૧૭] તેનું રાજ્ય પ્રજામાં નિત્ય અભ્યુદયને લીધે નિર્દોષ હતું, વિદ્વાનના સમાગમથી મનોહર હતું, કુળપરંપરાને યોગ્ય હતું, પોતાને હિતરૂપ હતું, માણસને અનુરંજન કરવામાં ચતુર હતું અને સર્વ કારણથી સર્વ માણસને સંતોષકારક હતું. તે રાજ્યનું ઘણાક દિવસ પાલન કરીને, તે દંપતી વિદેહમોક્ષને પામ્યાં.[૧૮]

यदुदयविशदं विदग्धमुग्धं समुचितमात्महितं च पेशलं च । तदखिलजनतोपदं स्वराज्यं चिरमनुपाल्य सुदंपती विमुक्तौ ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પદ્મનિર્વાણ' એ નામનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો

કાળનું સમ-વિષમપણું

॥वसिष्ठ उवाच॥

एतत्ते कथितं राम दृश्यदोषनिवृत्तये ।
लीलोपाख्यानमनघं घनतां जगतस्त्यज ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આ પ્રમાણે દૃશ્યદોષની નિવૃત્તિ માટે, મેં તમને પવિત્ર લીલાદેવીનું આખ્યાન કહી સંભળાવ્યું. માટે તમે જગતની સત્યબુદ્ધિનો ત્યાગ કરો.[1] આ જગતની દૃશ્યસત્તા શાંત જ છે, માટે તેનું શમન ઘટતું નથી; કારણ કે સાચી વસ્તુને સ્વચ્છ કરવાનો ક્લેશ ઘટે છે, ખોટી વસ્તુની નિવૃત્તિ કરવાનો ક્લેશ ઘટતો નથી.[2] માટે દૃશ્યપદાર્થ અખંડ એકરસપણાને પ્રાપ્ત થયેલ છે, એમ આકાશરૂપી જ્ઞાન વડે જાણીને તત્ત્વ જાણનાર પુરુષ આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે.[3] સૃષ્ટિના આરંભમાં ચૈતન્યરૂપી સ્વયંભૂએ પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂત વિના આ દૃશ્યપદાર્થો પોતાને વિષે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટે જ્યાં સુધી મનોવૃત્તિનો રોધ કર્યો નથી, ત્યાં સુધી તેમની વૃત્તિ જેવા જેવા યત્ન કરે છે, તેવા તેવા પદાર્થો ઉત્પન્ન થયાં કરે છે. કારણ કે શુદ્ધ સંવિત્‌માં સંવેદનરૂપી નદી રહેલી છે, તેમાં દૃશ્ય જગત પણ અસત્ય છે.[૭,૮]

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! દાવાનળથી બળી ગયેલા ખડને જેમ ચંદ્રમાની શીતળ કળાથી શાંતિ થાય, તેમ સંસારના તાપથી તપતા માણસને શાંતિ આપવા માટે તમે કૃપાદૃષ્ટિ કરી છે.[૯] અહો! ઘણે દિવસે આજે મને જાણવાના પદાર્થનું પ્રકાર, સ્વરૂપ, દૃષ્ટાંત, પ્રમાણ અને કાળપૂર્વક જ્ઞાન થયું.[૧૦] હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આવી રીતે જગતનાં તત્ત્વનો વિચાર કરતાં, આ લીલાનું આખ્યાન શ્રવણ કરવાથી, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવાથી અને ઉપાધિની શાંતિ થવાથી મને શાંતિ થાય છે, તેમજ નિર્વાણસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થવાથી મને ખેદ થાય છે.[૧૧] હે સર્વવિશારદ વસિષ્ઠઋષિ! હે ભગવન્! તમારા વચનરૂપી અમૃતનું શ્રોત્ર (કાન)રૂપી પાત્રથી પાન કરતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી; માટે મારા મનનો આ સંશય મટાડો.[૧૨] તમારા કહેવા પ્રમાણે લીલાદેવીના પતિ તે રાજાને ત્રણ સર્ગનો અનુભવ થયો, તેમાં તેને વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણના જન્મમાં એક અહોરાત્ર ગયો, પદ્મરાજાના જન્મમાં એક માસ થયો અને વિદૂરથરાજાનો જન્મમાં ઘણાં વર્ષો થયાં. આવી રીતે તેને કોઈ ઠેકાણે ઘણા તો કોઈ ઠેકાણે થોડા કાળનો અનુભવ થયો, તેનું શું કારણ? તે તમે

થાય છે, તે પદાર્થમાં તેવો અનુભવ થાય છે.[૧૮] ચૈતન્યનો સ્ફુરણનો સ્વભાવ છે, તેથી તે સ્વભાવથી જ જે જે કલ્પના કરે છે, તે પ્રમાણે તેને જ્ઞાન થાય છે.[૧૯] પલકારા જેટલા કાળમાં પણ એક કલ્પનું સંવેદન થાય છે, તો તે પલકારો પણ કલ્પરૂપ થઈ પડે છે અને એક કલ્પમાં પલકારાનું સંવેદન થાય છે, તો તે કલ્પ પણ પલકારારૂપે જણાય છે. આવો ચૈતન્યનો સ્વભાવ છે.[૨૦,૨૧] જેમકે, કોઈ દુઃખી માણસને એક રાત્રિ કલ્પપ્રમાન થઈ પડે છે, તો તે જ રાત્રિ સુખિયા માણસને ક્ષણરૂપ વહી જાય છે. સ્વપ્નમાં એક ક્ષણ કલ્પરૂપ થાય છે અને એક કલ્પ ક્ષણરૂપ પણ થાય છે.[૨૨] જેમકે કોઈ માણસને સ્વપ્નમાં 'હું મરી ગયો, પાછો જન્મ્યો, મારી યુવાવસ્થા થઈ અને હું સો યોજન ચાલ્યો' એવો થોડા વખતમાં અનુભવ થાય છે.[૨૩] હરિશ્ચંદ્રરાજાને એક રાત્રિમાં બાર વર્ષનો અનુભવ થયો હતો અને લવણરાજાને એક રાત્રિમાં સો વર્ષનો અનુભવ થયો હતો.[૨૪] મનુનું સંપૂર્ણ જીવિત થાય ત્યારે બ્રહ્માનું એક મુહૂર્ત થાય છે. બ્રહ્માનું આખું જીવિત છે, તે વિષ્ણુનો એક દિવસ છે, અને હે રામ! વિષ્ણુનું જ આખું જીવિત છે, તે મહાદેવજીનો એક વાસર છે. પણ જે માણસનું ચિત્ત નિરંતર ધ્યાનમાં જ છે, તેને દિવસ પણ નથી તેમ રાત્રિ પણ નથી.[૨૫,૨૬] તેને પદાર્થ નથી તેમ જગત પણ નથી. કારણ કે, તેનું ચિત્ત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ હોય છે. પ્રત્યેક માણસને મનમાં જેવી ભાવના થાય છે, તેવો તેને અનુભવ થાય છે. મધુર પદાર્થમાં કડવાની ભાવના કરવાથી તે પદાર્થ કડવો લાગે છે અને કડવા પદાર્થમાં મધુરપણાની ભાવના કરવાથી તે કડુ છતાં મધુર લાગે છે. શત્રુમાં મિત્રબુદ્ધિ થવાથી શત્રુ મિત્ર થાય છે અને મિત્રમાં શત્રુબુદ્ધિ થવાથી તે શત્રુરૂપ થઈ પડે છે.[૨૭,૨૮] હે મહાબાહુ! એવી રીતે સંવેદનરૂપે જગત થાય છે. શાસ્ત્ર, પાઠ તથા જપ વગેરે જેનો અભ્યાસ ન થયો હોય, તેના સંવેદનથી તથા અભ્યાસથી તે શાસ્ત્ર વગેરે સ્વાધીન થઈ જાય છે. વહાણમાં બેસીને જનારને તથા ફૂદડી ફરનારને આખી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ જણાય છે અને કાંઠે ઊભેલાને તથા ફૂદડી ન ફરતા હોય તેને પૃથ્વી ફરતી હોય એવું જણાતું નથી. સ્વપ્નની પેઠે, શૂન્યસ્થાનમાં ઘણાં માણસનું સંવેદન થવાથી, તેમ જણાય છે.[૨૯–૩૧] પીળા પદાર્થમાં લીલા અથવા ધોળાનું સંવેદન થવાથી, તેને તેવો અનુભવ થાય છે અને મોહ પામેલો માણસ આનંદના વખતમાં દુઃખની પેઠે રુદન કરવા માંડે છે.[૩૨] અવિચારી માણસને ભીંતમાં પણ આકાશની ભ્રાંતિ થાય છે. ખોટો યક્ષ પણ તેવી ભ્રાંતિથી મૂઢ માણસના પ્રાણનું આકર્ષણ કરે છે.[૩૩] સ્વપ્નની સ્ત્રી પણ સંવેદનથી જાગ્રત અવસ્થાની સ્ત્રીની પેઠે પ્રીતિ આપનાર થઈ પડે છે. આવી રીતે જે માણસને મનથી જેવો આભાસ થાય છે, તેવો તેને અનુભવ થાય છે.[૩૪] પણ વસ્તુતાથી બધું ખોટું છે તથા શૂન્ય છે અને ચિદાત્માને વિષે સો હાથની મેઘની છાયામાં નૃત્ય કરતા નટની જેમ તે બધું જોવામાં આવે છે.[૩૫] બાળકને મિથ્યા જ્ઞાનથી કલ્પિત પિશાચની આકૃતિ જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે મનની સ્ફુરણાથી જગત દેખાય છે; પણ વસ્તુતાથી તે છે જ નહિ.[૩૬] આ જે જોવામાં આવે છે તે બધુ આભાસમાત્ર છે, તેનો કાંઈ આકાર નથી. તે બીજી વસ્તુનો રોધ કરી શકે તેમ નથી અને પોતાને રોધ કરનાર બીજી વસ્તુ પણ તેનામાં નથી. જે આ જગત સ્ફુટ જોવામાં આવે છે, તે માત્ર સ્વપ્નદર્શનની જેમ રહેલ છે.[૩૭] એક થાંભલામાં પ્રતિમાની કલ્પના થવાથી જેમ તે થાંભલો પ્રતિમારૂપે જણાય છે, તેમ જાગતા માણસને એ અપૂર્વ સ્વપ્નું થયું હોય તેવું છે, એમ તત્ત્વવેત્તા જાણે છે. જેવી રીતે ચિત્રકાર, કોરા થાંભલામાં પોતાના મનથી જેવા આકારની

કલ્પના કરે છે, તેવો આકાર તેમાં દેખાય છે, તેવી રીતે સંવેદનરૂપી ચિત્રકાર, ચિદાત્મારૂપી સ્તંભમાં જેવી સૃષ્ટિની ઇચ્છા કરે છે, તેવી સૃષ્ટિ તેના જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં કોઈ માણસને બીજા માણસ સાથે યુદ્ધ થાય, પણ તેની જ પાસે જાગતપણે સૂતેલો બીજો માણસ તે યુદ્ધ દેખતો નથી, તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસને સ્વપ્નના યુદ્ધની પેઠે અનેક પ્રકારના વ્યવહાર સહિત જગત જણાય છે, પણ જ્ઞાની માણસને તે જોવામાં આવતું નથી. જેવી રીતે વસંતઋતુમાં તૃણ, ગુલ્મ તથા લતાઓ રસયુક્ત જણાય છે તથા જેવી રીતે સોનામાં રહેલું દ્રવપણું અગ્નિના સંયોગથી જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે પરમાત્માને લિધે તેની સત્તાથી જગત જણાય છે. પણ ખરું જોતાં, જેવી રીતે હાથપગ વગેરે અવયવો, અવયવીથી જુદા નથી, તેવી રીતે ઈશ્વરની સત્તાથી જગત જુદું નથી, પણ જીવસમૂહના નિમિત્તથી તે પરબ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં એક માણસને બીજા માણસ સાથે યુદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે બીજા માણસને સત્ય જાણે છે, પણ ખરું જોતાં પોતા વિના બીજું કોઈ નથી, તેવી રીતે આધારરૂપી આકાશમાં રહેલું આ જગત જો કે માયિક દષ્ટિથી સાચું છે, તો પણ શુદ્ધ દષ્ટિથી ખોટું છે. કારણ કે, સૃષ્ટિના આદિમાં (મહાપ્રલય થયા પછી તથા સૃષ્ટિ થયા પહેલાં) આ જગત ચૈતન્ય સ્વભાવથી જ અવશેષ રહે છે.[૩૮–૪૪] ત્યાર પછી કાર્યવિભાગ થવાથી કારણપણું ઉત્પન્ન થાય છે તે અસત્ છે. ખરું જોતાં મહાપ્રલય થયા પછી કાર્ય તથા કારણની કલ્પના છે જ નહિ અને તે સમયે બ્રહ્માની પણ વિદેહમુક્તિ થવાથી તે પણ જગતનું કારણ ન પડે. ફરી એમ કહો કે, તેની મુક્તિ થયા પછી સ્મૃતિથી બીજા બ્રહ્મા થાય છે, તો તે સ્મૃતિ પણ જ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ જગત જ્ઞાનમાત્ર છે.[૪૫]

રામ બોલ્યાઃ—વિદૂરથરાજાનાં ગામનાં માણસોએ તથા સર્વ કારભારીએ તેના કુળનો ક્રમ એક જ જાણ્યો, તેનું શું કારણ? તે કહો.[૪૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જેમ અલ્પ વાયુની વાતલેખા મહાન વાયુને અનુસરે છે, તેમ પ્રત્યેક માણસનું સામાન્ય જ્ઞાન, મુખ્ય સંવિત્ (મુખ્ય જ્ઞાન)ને અનુસરે છે. આમ તે મુખ્ય જ્ઞાનને પરસ્પરનું એકરૂપ અદષ્ટ હોવાથી તે રાજા, પ્રજા, નગરજનો અને કારભારીઓને એકબીજાનો અનુભવ થયો. ત્યાં વિદૂરથના નગરમાં રહેનારાળા લોકોને જાણે એવું જ્ઞાન થયું કે, આ રાજા અમારા કુળમાં અમુકરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે.[૪૭,૪૮] ચિંતામણિમાંથી કિરણો પ્રકટ થવાં અને તેમાંથી મનુષ્યોના મનોરથ અનુસાર વિચિત્ર પદાર્થ ઉત્પન્ન થવા એ ચિંતામણિનો સ્વભાવ જ છે. તે જ પ્રમાણે ચિત્સ્વભાવને (મુખ્ય જ્ઞાનને) એકબીજાને જાણવાનો સ્વભાવ છે. તેમાં કારણવિચારની અપેક્ષા નથી. રત્નમાંથી જેમ કિરણો બહાર નીકળે છે, તેમ વિદૂરથરાજાના સંવિતરૂપી રત્નમાંથી, 'હું આવી રીતના કુળાચારમાં રાજા થાઉં' એવો મનોરથ થયો.[૪૯–૫૧] કોઈ સ્થળે સર્વત્ર અરીસા હોય, તો તેમાં એકબીજાનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

સમુદ્રમાં ભેળવી દે છે, તેવી રીતે વિદ્વાન આણુસ પોતાના ઈશ્વર સંબંધી મુખ્ય જ્ઞાનના વેગથી સાંસારિક જ્ઞાનને જીતે છે અને ઈશ્વરમાં મેળવી દે છે; તેજ રીતે બીજા અજ્ઞાની માણસોને પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. પણ જો બે સામાન્ય જ્ઞાનવાન હોય તો તેમાંથી, ચિત્સ્વભાવને લીધે, એકનો જય થાય છે અને બીજો ડૂબે છે.[૫૩-૫૬] આવી રીતે હજારો સર્ગમાં ઉત્પન્ન થતા, નાશ થતા તથા વર્તમાન રહેતા પ્રત્યેક માણસ પ્રત્યે વિચિત્રતા રહેલી છે. પણ ખરેખરું જોતાં કોઈ કોઈનાથી વ્યાપ્ત નથી, તેમ કોઈ કોઈને આધારે રહેલું પણ નથી; માત્ર આવરણ વિનાનું શાંત ચિદાકાશ જ રહેલું છે.[૫૭,૫૮] આ જ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, સ્વપ્નની પેઠે છે, જાગ્રત અવસ્થામાં વિવેકદૃષ્ટિ વિનાનું સ્વપ્ન છે અને અવશ્ય થવાના બોધનો જ અનુભવ થયો છે, તે પણ ખોટા જેવો છે.[૫૯] જેવી રીતે ઝાડ તેનાં પત્ર, પુષ્પ તથા ફળ વગેરે રૂપથી જણાય છે, તેવી રીતે અનંત શક્તિમાન અને સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ એવા પરમાત્મા અનેક રૂપથી જણાય છે.[૬૦] પ્રમાતા, પ્રમેય તથા પ્રમાણ (દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શન) એ ત્રિપુટી જેમાં માયારૂપે રહી છે, તે પરમાત્માના પદનું જ્ઞાન થયા પછી તે જ્ઞાન ક્યારેય કોઈને પણ વીસરાતું નથી.[૬૧] દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્યરૂપે જણાતું આ જગત, જુદાજુદા તરંગોવાળા શુદ્ધ જળની જેમ શુદ્ધચૈતન્યરૂપ જ છે. તેમાં ઉદય અને અસ્તરૂપી વિકાર જ નથી. તે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો પ્રકાશ કરે છે, અનાદિશુદ્ધ છે અને આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે.[૬૨] આકાશના કોશમાં જેવી રીતે શૂન્યતા જણાય છે, તેવી રીતે સંકલ્પ–વિકલ્પરૂપી અન વડે શુદ્ધ બોધરૂપી પરમાત્માનો પ્રકાશ અહંતા–મમતારૂપી જગતનાં સ્વરૂપરૂપે ભાસે છે.[૬૩]

अहंत्वमित्यादि जगत्स्वरूपा विशुद्धबोधैकविभा विभाति । आकाशकोशे निजशून्यतेव द्वैतैक्यसंकल्पविकल्पनाच्च ॥ ६३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પ્રયોજનવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ६१ मो*

સંસારની અસત્યતા

॥ राम उवाच ॥

अहं जगदितिभ्रांतिः परस्मात्कारणं विना ।
यथोदेति तथा ब्रह्मन् भूयः कथय साधु मे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! હું, તું વગેરે જગતની જ ભ્રાંતિ છે, તે કારણ વિના પરમાત્માથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, તે તમે મને બરાબર સમજાય એવી રીતે ફરીથી કહો.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આ જ્ઞાતા સર્વ પ્રકારની ભ્રાંતિને સદા સંવિતને વિશે જ જાણે છે. તેથી સર્વ, સર્વસ્વરૂપ છે અને તે સમતા જ છે તેથી, સર્વાત્મકતામાં વિષમતા રહેતી જ નથી. તે વિના જન્માદિ વિકારો સંભવતા નથી. (તાત્પર્ય કે, વસ્તુતઃ પરમાત્મા જ છે, એટલે 'કારણ વિનાનું જગત એ ભ્રાંતિ છે' એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.)[૨] સર્વ શબ્દ તથા અર્થનો જે બોધ જોવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મ જ છે અને તેથી તે જુદો નથી; પણ બ્રહ્મની સત્તા સર્વ શબ્દ તથા અર્થના રૂપથી જુદી છે. જેવી રીતે સુવર્ણથી અલંકાર જુદા નથી તથા જળથી તરંગો જુદા નથી, તેવી રીતે બ્રહ્મથી જગત જુદું નથી. જેવી રીતે સુવર્ણ ભૂષણરૂપ છે તથા ભૂષણ સુવર્ણરૂપ છે, તેવી રીતે જગત બ્રહ્મરૂપ છે તથા બ્રહ્મ જગતરૂપ છે. પણ સુવર્ણમાં જેવી રીતે ભૂષણ કલ્પિત છે; વસ્તુતાથી છે નહિ; તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં જગતની કલ્પના

* આ એકસઠમા સર્ગમાં પ્રયોજનની પ્રસિદ્ધિ સારુ તથા વૈરાગ્ય સારુ સંસૃતિનું અસારપણું તથા અસત્પણું યુક્તિથી વર્ણવવામાં આવશે.

છે. ખરેખરું જોતાં જગત ઈશ્વરરૂપ છે પણ ઈશ્વરમાં જગત નથી અને ઘરેણાં સોનારૂપ છે, પણ સોનામાં ઘરેણાં નથી.[૪-૫] જેવી રીતે એક અવયવીને હાથ–પગ વગેરે જુદા જુદા અવયવો છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી પરમાત્માને જગતમાં અનેકપણું છે.[૬] પરબ્રહ્મને વિષે સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં જ અજ્ઞાન રહ્યું છે, તે જ જગત તથા અહંતારૂપે જણાય છે.[૭] ચિત્રકાર જેવી રીતે શિલામાં જુદા જુદા આકારની કલ્પના કરે છે, પણ તે શિલારૂપ જ છે, તેવી રીતે મનરૂપી ચિતારાએ ચૈતન્યઘન વિષે જગતની કલ્પના કરેલી છે, પણ તે ચિદ્દ્ઘનરૂપ જ છે. જેવી રીતે જળમાં તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તરંગોનો શબ્દ તથા અર્થ જળમાં નથી, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં સૃષ્ટિ રહેલી છે, પણ સૃષ્ટિનો શબ્દ તથા અર્થ પરબ્રહ્મમાં નથી. આવી રીતે સૃષ્ટિમાં પરમાત્મા નથી તથા પરમાત્મામાં સૃષ્ટિ નથી અને બન્નેની સત્તા અવયવ અને અવયવીની પેઠે રહેલી છે[૮-૧૦] જેવી રીતે દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડેલાં પોતાનાં જ નેત્ર પોતાના મુખને જોઈ શકે છે, તેવી રીતે ચૈતન્યનું અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જગત જોવામાં આવે છે.[૧૧] તે સમયે ચિત્તમાં જેમ સંકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ સર્વ પ્રકારની શક્તિરૂપ માયાના રૂપને ધારણ કરનાર શબ્દતન્માત્રા, આકાશનો અનુભવ કરે છે, તેથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે.[૧૨] તે આકાશભૂત બ્રહ્મ, તેની અંદર સ્પર્શતન્માત્રાનો સંસ્કાર ઉત્પન્ન થવાથી, જેવી રીતે સ્થિર પવન કોઈ કાળે સ્પંદપણાનો અનુભવ કરે છે, તેવી રીતે વાયુપણાનો અનુભવ કરે છે; તેથી વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે વાયુરૂપ બ્રહ્મ, જેની અંદર રૂપતન્માત્રા રહેલી છે, તેવી પોતાની સત્તારૂપ તેજપણાનો અનુભવ કરે છે તેથી તેજની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે તેજોભૂત બ્રહ્મ, જેવી રીતે જળ દ્રવપણાનો અનુભવ કરે છે, તેવી રીતે જળ કે કરે છે, તેથી જળની ઉત્પત્તિ થાય છે.[૧૩-૧૫] તે જળરૂપ બ્રહ્મ, પૃથ્વી સ્થિરતાનો અનુભવ કરે છે તેવી રીતે, પૃથ્વી કે જેમાં ગંધતન્માત્રા રહેલી છે તેનો અનુભવ કરે છે, તેથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે.[૧૬] એવી રીતે એક નિમેષના લાખમા ભાગમાં પણ હજારો સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે.[૧૭] બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે તે નિત્ય તથા સ્વયંપ્રકાશ છે. તેમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય રહ્યાં છે. તે અનામય છે તથા ઉદય–અસ્તથી રહિત છે અને તે આધાર વિનાનું રહ્યું છે.[૧૮] તે બ્રહ્મનુ સ્વરૂપ જાણ્યુ હોય, તો તે સૃષ્ટિસહિત છે, તો પણ પરમાર્થથી સત્ય તથા વિષમપણાથી રહિત છે, અને ન જાણ્યુ હોય તો સૃષ્ટિરહિત છે, તો પણ તે સૃષ્ટિરૂપ જ છે. એટલે કે જ્ઞાનવાન મનુષ્ય જગતને આકાશરૂપ જાણે છે તથા અજ્ઞાની મનુષ્ય જગત કે જે ખોટું છે, તેને સાચુ જાણે છે.[૧૯] બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે, તેથી તે જેવ જેવા આકારની ઇચ્છા કરે છે તેવા તેવા આકાર તે માયાથી ધારણ કરે છે[૨૦] જે આ જગત જોવામાં આવે છે, તે ચૈતન્યનો વિલાસ છે. તેનો નિત્ય અનુભવ થાય છે તેથી તે સત્ય અને બ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રહ્મ પણ સૃષ્ટિમાં ભિન્ન ભિન્ન નામપણાને પામેલ છે, તેથી તે જગતરૂપ છે, કારણ કે, તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા છઠ્ઠા મનના વિષયરૂપ છે.[૨૧] જેવી રીતે વાયુને વિષે સ્પરણ રહેલું છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મને વિષે સૃષ્ટિ રહેલી છે. જેવી રીતે પ્રકાશ તેજથી જુદો ગણીએ તો અસત્ય છે અને તેમ ન ગણીએ તો સત્ય છે, તેવી રીતે જગત બ્રહ્મથી જુદું ગણીએ તો અસત્ય છે તથા તેમ ન ગણીએ તો સત્ય છે.[૨૨,૨૩] જેવી રીતે લાકડામાં તથા માટીમાં કોતર્યા વિનાની પૂતળી રહેલી છે તથા શાહીમાં જેવી રીતે અક્ષરો રહેલા છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મને વિષે સૃષ્ટિ રહેલી છે[૨૪] જેવી રીતે મરુદેશમાં ઝાંઝવાનાં જળ સાચાં

સત્ય જણાય છે. ઝાડ જેવી રીતે બીજથી યુક્ત છે, તેવી રીતે આ જગત ચૈતન્યરૂપી પરબ્રહ્મથી યુક્ત છે.[૨૫,૨૬] જેવી રીતે દૂધમાં મધુરતા છે, મરીમાં તીખાશ છે, પાણીમાં દ્રવપણું છે અને પવનમાં સ્પંદપણું છે, તેવી રીતે જગત બ્રહ્મને વિષે રહેલું છે તથા તે પરબ્રહ્મરૂપ છે.[૨૭] આ જગત બ્રહ્મરૂપી રત્નનો પ્રકાશ છે અને તે પ્રકાશ બ્રહ્મથી જુદો નથી; તેમ તે થવાનું કાંઈ કારણ પણ નથી; એટલે કે તે પ્રકાશની સત્તા જુદી નથી.[૨૮,૨૯] આ પ્રમાણે આ જગત આત્મારૂપજ છે, પણ તે ઉત્પન્ન થયું નથી અને વાસના, ચિત્ત અને જીવના સંવેદનની સ્ફુરણાથી ઉત્પન્ન થયું લાગે છે અને તેનો જ્ઞાનયોગના દૃઢ અભ્યાસરૂપી પુરુષાર્થથી નાશ થાય છે.[૩૦] આ પ્રમાણે કોઈ દિવસ કોઈનો અસ્ત તેમજ ઉદય પણ નથી અને સર્વ શાંત, અજ તથા ચિદ્ઘન બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૩૧] પણ જ્યાં સુધી ચિત્તનો લય થયો નથી, ત્યાં સુધી એક પરમાણુમાં પણ હજારો જગત જણાય છે. છતાં ખરું જોતાં તે અણુમાં જગત રહેવાં સંભવતાં નથી, માટે તે મિથ્યા છે.[૩૨] જેવી રીતે જળમાં જુદા જુદા તરંગ થાય છે, તે કોઈ ઠેકાણે ગુપ્ત તથા પ્રકટ પણ છે, તેવી રીતે જીવને વિશે જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થા ગુપ્ત તથા પ્રકટપણે રહેલી છે.[૩૩] માટે આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ ભોગવવામાંથી જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ વિરામ પામે છે, ત્યારે પરમપદને પમાય છે, એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.[૩૪] જેમ જેમ સંસારમાંથી વૈરાગ્ય થતો જાય છે, તેમ તેમ બંધન કપાતાં જાય છે; અને જ્યારે અહંભાવનો નાશ થાય છે, ત્યારે જન્મ–મરણ મટી જાય છે.[૩૫] ચિતિ બે પ્રકારની છે. એમાં ઈશ્વરચિતિ પર કહેવાય છે અને જીવચિતિ અપર કહેવાય છે. તે પરચિતિ નામરૂપથી રહિત છે અને અપરચિતિ ચરાચર જગદ્રૂપ છે, એમ જે માણસ ગુરુ, શાસ્ત્ર તથા પોતાના અનુભવથી જાણે છે, તે માણસ સંસારને તરીને મોક્ષને પામે છે.[૩૬] પરચિતિ સ્વયંપ્રકાશ છે અને સજાતીય, વિજાતીય તેમજ સ્વગત ભેદથી વર્જિત છે. જેમ જળમાં લહરી ભાસે છે, તેમ એ પરચિતિમાં જગત ભાસે છે. એ જગતને ચિતિથી ભિન્ન માનીએ તો તે અસત્ છે અને તેને તેનાથી અભિન્ન માનીએ તો તે સત્ છે.[૩૭] બ્રહ્મદેવની અહંભાવના પોતાના સંકલ્પના ભેદથી આ જુદું જુદું જગત ઉત્પન્ન કરે છે. તે બ્રહ્મા અંતર્મુખપણાથી વિષ્ણુના નિમેષના એક કરોડમા ભાગમાં પણ ઘણા યુગનો અનુભવ કરે છે.[૩૮]

अहंमयी पद्मजभावना चित्संकल्पभेदाद्वितनोति विश्वम् । अंतर्मुखैवानुभवत्यनंतनिमेषकोट्यंशविधौ युगांतम् ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'જગત્સ્વરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

सर्ग ६२ मो*

નિયતિ(પ્રારબ્ધ)ની શક્તિનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

परमाणुनिमेषाणां लक्षांशकलनास्वपि ।
जगत्कल्पसहस्राणि सत्यानीव विभांत्यलम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પરમાણુના લાખમા ભાગમાં પણ હજારો જગત સાચાં હોય તેવી રીતે જણાય છે તથા એક નિમેષના લાખમા ભાગમાં હજારો કલ્પ સત્ય હોય તેમ જણાય છે.[૧] તે પરમાણુમાંના જગતમાં રહેલા પરમાણુમાં પણ ભ્રાંતિથી હજારો જગત જણાય છે.[૨] જેમ જળની દ્રવતા પોતાને વિષે ઘૂમરીને ધારણ કરે છે, તેમ સત્તા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં રહેલી સૃષ્ટિની પરંપરાને ધારણ કરે છે.[૩]

* આ બાસઠમા સર્ગમાં જીવની મુક્તિની સિદ્ધિ સારુ મહાનિયતિની શક્તિ તથા પ્રથમ કહેલ જગતના ભ્રાંતિપણાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

જેમ કાંઠા ઉપર ઊગેલાં ઝાડ વેલાનાં ફૂલોના ઢગ-વાળી મરુદેશમાં રહેલી ઝાંઝવાના જળની નદી મિથ્યા છે, તેમ આ સર્ગની શોભા પણ મિથ્યા છે.[૪] તે સર્ગપરંપરા તો સ્વપ્નમાં જોયેલ ઇન્દ્ર-જાળની પેઠે, ગંધર્વનગરની પેઠે અને સંકલ્પિત મનોરથની પેઠે મિથ્યા જ જોવામાં આવે છે.[૪,૫]

રામ બોલ્યા:–હે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠઋષિ ! જે માણસને સારી રીતે વિચાર કરવાથી જ્ઞાન થયા પછી નિર્વિકલ્પ આત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ્ઞાનીનો દેહ રહે છે તેનું કારણ શું? અને કદાપિ પ્રારબ્ધથી જ દેહ રહેતો હોય, તો જ્ઞાન થયા પછી પ્રારબ્ધ કેમ રહે છે? તે કહો.[૬,૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–પરબ્રહ્મની સ્ફુરણરૂપી જે ચિત્શક્તિ છે, જેને નિયતિ કહેવામાં આવે છે, તે સર્વ પ્રત્યે અવશ્ય રહેલી છે અને તેની સત્તા પ્રત્યેક કલ્પમાં છે.[૮] તે નિયતિને લીધે સૃષ્ટિના આદિથી અમુક પદાર્થમાં અમુક ગુણ અમુક કાળ સુધી આ પ્રમાણે રહેશે, વગેરે જે જે નિર્માણ થયું છે, તે તેમ ને તેમ રહે છે.[૯] નિયતિને કોઈ મહાસત્તા કહે છે, કોઈ મહાચિતિ કહે છે, કોઈ મહાશક્તિ કહે છે, તો કોઈ મહાદૃષ્ટિ કહે છે.[૧૦] કોઈ તેને મહાક્રિયા કહે છે, કોઈ મહોદ્ભવ કહે છે અને કોઈ મહાસ્પંદ કહે છે. આ પ્રમાણે મહાત્માના એકપણાથી તે નિયતિ (પ્રારબ્ધ)નાં જુદાં જુદાં નામ છે.[૧૧] વાયુમાં જેવી રીતે તૃણ ભમ્યા કરે છે, તેવી રીતે નિયતિને લીધે કલ્પપર્યંત દૈત્ય, દેવતાઓ, નાગગણ તથા પર્વત વગેરેની સ્થિતિ રહેલી છે.[૧૨] જેમાં વ્યભિચાર નથી તે બ્રહ્મમાં કદાચ વ્યભિચારનું અનુમાન થાય અને જેમાં ચિત્ર નથી તે આકાશમાં કદાચ ચિત્રનું અનુમાન થાય, પણ નિયતિની અન્યથા સ્થિતિનું અનુમાન થઈ જ શકે નહિ.[૧૩] બ્રહ્મા વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, અજ્ઞાની માણસને સમજાવવા માટે બ્રહ્મ, નિયતિ અને સર્ગ એ ત્રણ એક જ છે, એમ કહે છે.[૧૪] આકાશમાં જેવી રીતે ઝાડની કલ્પના થાય, તેવી રીતે અનાદિ–મધ્યપર્યંત બ્રહ્મ કે, જે અચળ છતાં ચળ જણાય છે, તેને વ્યાપીને અજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સૃષ્ટિ રહેલી છે.[૧૫] જેમ સ્ફટિકમણિમાં વનસમૂહનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને સૂતેલો માણસ જેમ સ્વપ્નમાં સંકલ્પના આશ્રયરૂપ આકાશને જુએ છે, તેમ માયાશબલ બ્રહ્મમાં રહેનાર બ્રહ્માએ નિયતિરૂપ સૃષ્ટિ દીઠી.[૧૬] જેમ હાથ–પગ વગેરે અંગ દેહધારીના અંગને વિષે દેખાય છે, તેમ બ્રહ્માએ નિયતિ વગેરે સૃષ્ટિ પોતાનું અંગ જ છે એમ જોયું.[૧૭] આ પ્રમાણે રહેલી નિયતિને જ દૈવ કહે છે. તે દૈવ સર્વ ઠેકાણે, સર્વ કાળમાં તથા સર્વ પદાર્થમાં જગતની વ્યવસ્થારૂપે રહેલું છે.[૧૮] અમુક પદાર્થે આવી રીતે સ્ફુરણા કરવી, અમુકે આવી રીતે રહેવું અને અમુકે અમુક પદાર્થ અમુક વખતે ભોગવવો, એ બધું દૈવાધીન છે.[૧૯] તૃણ, ગુલ્મ, સર્વ ભૂત, જગત, કાળ અને ક્રિયા વગેરે સર્વ પુરુષરૂપ છે.[૨૦] એ નિયતિએ કરીને પૌરુષી સત્તા છે અને પૌરુષે કરીને નિયતિની સત્તા છે. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી જગત છે, ત્યાં સુધી એ એકબીજાની સત્તા છે. પછી પૌરુષ અને નિયતિ એ બન્ને એક જ છે. નિયતિ અને પૌરુષ એ બન્ને પ્રાણીના અદૃષ્ટને અધીન છે તથા પૌરુષ નિયતિમાં અને નિયતિ પૌરુષમાં રહેલી છે.[૨૧,૨૨] હે રામ ! હવે તમારે દૈવ અને પૌરુષનો નિર્ણય મને પૂછવાનો રહ્યો. આ પ્રમાણે શિષ્યભાવથી તમે મને પ્રશ્ન કરો તથા હું ઉપદેશ કરું અને તે પ્રમાણે તમે વર્તો, એ નિયતિને લીધે જ બને છે.[૨૩] 'આજ મને દૈવ ભોજન આપશે તો જ હું જમીશ' આ પ્રમાણે દૈવપરાયણ થઈને, કાંઈ પણ કર્યા વિના મૂંગું રહેવું, એ પણ નિયતિનો નિશ્ચય છે.[૨૪] જો પુરુષ કાંઈ પણ કાર્ય ન કરે, તો તેને બુદ્ધિ, કર્મ, વિકાર તથા આકૃતિ વગેરે કાંઈ પણ થાય નહિ. આ પ્રમાણે પ્રલય થતાં સુધી સર્વ પદાર્થની વ્યવ-

સ્થા છે.[૨૫] અમુક આ પ્રકારે અવશ્ય થાય' એવી સ્થિતિ નિયતિ કહેવાય છે; અને એવી નિયતિનું બ્રહ્મા-રુદ્ર વગેરે પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. તો પણ બુદ્ધિમાન માણસે આ નિયતિના આધારથી પુરુષાર્થનો ત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે પુરુષાર્થ વિના નિયતિ કાંઈ ફળ આપતી નથી. પુરુષાર્થ ન કરવો તેને જ 'નિયતિ' કહે છે અને તે જ જ્યારે સૃષ્ટિમાં ફળરૂપ થાય છે, ત્યારે તેને 'પૌરુષ' કહે છે. પુરુષાર્થ કર્યા વિનાની નિયતિ નિષ્ફળ છે અને પુરુષાર્થરૂપી નિયતિ સફળ છે.[૨૬-૨૮] કદાપિ એમ કહો કે, જે આગમ કાંઈ પણ

પરમ શુદ્ધ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૃથ્વીમાં રહેલા જળની સત્તા જેવી રીતે તૃણ, વલ્લીઓ અને ઝાડ વગેરે પદાર્થરૂપે જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મની સત્તા નિયતિના મહાવિલાસથી સર્વ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.[૩૦-૩૩]

एतैर्नियत्यादिमहाविलासैर्ब्रह्मैव विस्फूर्जति सर्वगात्मा । तृणादिवल्लीतरुगुल्मजालैः सत्तेव तोयस्य धरांतरस्था ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો મોક્ષના ઉપાયમાં 'દૈવ-શબ્દાર્થનિરૂપણ' એ નામને

શક્તિ હોવાથી તે જેમ કલ્પના કરે છે, તેમ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ શક્તિનાં જુદાં જુદાં રૂપ છે અને તે શક્તિ એ જ આત્મા છે. શક્તિ અને શક્તિમાનનો વિકલ્પ વ્યવહાર માટે વિદ્વાનોએ લોકમાં કલ્પેલો છે, પણ વસ્તુતાથી આત્માને વિષે કાંઈ ભેદ નથી. શક્તિ અને શક્તિમાન એ બન્ને એક જ છે, પણ જેમ સમુદ્ર અને તેનાં મોજાં, સુવર્ણ અને ઘરેણાં તથા અવયવ અને અવયવીમાં દ્વૈતપણું કલ્પિત છે, છતાં વસ્તુતાથી દ્વૈતપણું નથી પણ અભેદ જ છે, તેમ આત્માને વિષે કાંઈ પણ ભેદ નથી, માત્ર ભ્રાંતિથી ભેદ જણાય છે.[૭] જે દોરીમાં સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે, તે દોરીની અંદર પણ સર્પ નથી તથા તે ઉપર પણ સર્પ નથી તે જ પ્રમાણે જે આ જણાય છે તે બહાર પણ નથી તથા અંદર પણ નથી.[૮] આ સર્વાત્મા હોવાથી સર્વ સાધારણરૂપથી જુએ છે.[૯] જે આ બધું જોવામાં આવે છે, તે સવિકાર બ્રહ્મરૂપ જ છે. મિથ્યા જ્ઞાનવાળા માણસોએ શક્તિ અને શક્તિમાનનો તથા અવયવ અને અવયવીનો ભેદ કલ્પેલો છે, પણ પરમાર્થથી તે ભેદ નથી[૧૦] જે આ છે તે બધું સત્ હોય અથવા અસત્ હોય, પણ ચૈતન્ય પોતે જે સંકલ્પ કરે છે તથા જે અભિનિવેશ કરે છે, તે તે જોઈ શકે છે અને જે છે તે સત્, ચિત્ અને બ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે.[૧૧]

सदा भवत्त्वसदा चिद्यत्संकल्पयत्यभिनिविशति।
तत्तत्पश्यति सकला तत्सद्ब्रह्मैव चिद्भाति ॥११॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ચિત્તવિકાર' એ નામનો સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો*

ભોક્તાને જીવપણું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥
योऽयं सर्वगतो देवः परमात्मा महेश्वरः।
स्वच्छः स्वानुभवानंदस्वरूपोऽनादिवर्जितः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે, મહેશ્વર છે અને સ્વચ્છ છે. અનુભવ અને આનંદરૂપ તેનું સ્વરૂપ છે તથા તે અનાદિ છે.[૧] તે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપી પરમાનન્દમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ઉપાધિના પ્રધાનપણાથી ચિત્ત કહે છે અને એ ચિત્તથી જગત ઉત્પન્ન થયેલું છે.[૨]

રામ બોલ્યાઃ-જેનું અનુભવરૂપ પ્રમાણ છે અને જેનો અખંડ અદ્વિતીય પ્રકાશ છે, તે પરબ્રહ્મને વિષે અલ્પ જીવની જુદી સત્તા કેમ છે? તે તમે મને કહો.[૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પરબ્રહ્મને વિષે દ્વૈતની ખોટી પ્રતીતિ જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી તે દ્વૈતરહિત, સ્વચ્છ, આનંદ અને અવ્યય છે. અને જેનું સ્વરૂપ યોગીને પણ ભયજનક છે, તેનું શાંત પરમપદ સમાન, સંપૂર્ણ, શુદ્ધ અને સત્ત્વ છે, તેમજ ચિહ્નરહિત છે. વિદ્વાન માણસને પણ તે જાણવામાં આવતું નથી ઉપાધિના સ્વભાવથી મોક્ષપર્યંત ઉત્પન્ન થતું તેનું જે સ્પંદન છે, તેને જીવ કહે છે.[૪-૬] તે ચિદાકાશરૂપી મહાન અરીસાને વિષે અનુભવરૂપ અને દશ્યમાન એવી અસંખ્ય જગજ્જાલની પરંપરાનું પ્રતિબિંબ પડે છે[૭] હે રામ! પવન ન હોય તે સમયે સમુદ્રનું તથા દીવાની જ્યોતનું જેમ કાંઈક સ્ફુરણ થયા કરે છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મનું જે કંઈ સ્ફુરણ છે, તે જીવ છે એમ તમે સમજો[૮] શાંતપણું મટી ગયા પછી સ્વચ્છ ચિદાકાશનું જે સંવેદનરૂપી સ્વાભાવિક સ્ફુરણ છે, તે જીવનું સ્વરૂપ છે.[૯] જેવી રીતે

* આ ચોસઠમા સર્ગમાં ભોક્તાને જીવપણાની ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહેવામાં આવશે

વાયુમાં ચલનપણું છે, અગ્નિમાં ઉષ્ણતા છે અને હિમકણમાં શીતળતા છે, તેવી રીતે તે જીવમાં જીવપણું મોક્ષ થતાં સુધી સ્વભાવથી જ રહે છે. ચૈતન્યરૂપી આત્મતત્ત્વનું સ્વભાવને લીધે સંવેદનથી જે સ્ફુરણ થાય છે, તેને જીવ કહે છે.[૧૦,૧૧] જેવી રીતે અગ્નિના કણમાં લાકડું પડવાથી તેનો પ્રકાશ થાય છે, તેવી રીતે તે જીવ વાસનાના દૃઢપણાથી અહંકારપણાને પામે છે.[૧૨] આકાશમાં દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી વસ્તુ જોવામાં આવે છે, પણ જ્યારે દૃષ્ટિ ન પહોંચે, ત્યારે આકાશમાં શ્યામતા નથી હોતી, તો પણ ત્યાં શ્યામતા જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે જીવને જો કે અહંકાર નથી ઘટતો, તો પણ આત્માને વિષે તેમનું અજ્ઞાન હોવાથી અહંભાવના થાય છે.[૧૩] પછી આકાશ જેવી રીતે શ્યામતાને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે સંકલ્પની કળાથી વૃદ્ધિ પામેલી પોતાની વાસનાને લીધે જીવ અહંકારને ધારણ કરે છે.[૧૪] વાયુના સ્પંદની જેમ સ્ફુરીને તે અહંકાર સંકલ્પને વશ થઈને દિશા અને કાળના પરિચ્છેદવાળો તથા દેહાદિ આકૃતિવાળો થાય છે. સંકલ્પપણાને પામેલો તે અહંકાર ચિત્ત, જીવ, મન, માયા અને પ્રકૃતિ એવા નામથી રહે છે. તે સંકલ્પાત્મક ચિત્ત ભૂતતન્માત્રાની કલ્પના કરે છે, તેથી સંકલ્પે કરીને તે જડ પંચમહાભૂતપણાને પામે છે.[૧૫-૧૭] પંચતન્માત્રાના આકારવાળું તે ચિત્ત આકાશમાં સ્ફુટ પ્રકાશ ન પામતા તારાની પેઠે અસ્ફુટ જગતમાં તેજકણરૂપે થાય છે.[૧૮] વાવેલું બીજ જેમ પોતાના સ્ફુરણથી અંકુરભાવને પામે છે, તેમ ચિત્ત તન્માત્રાની કલ્પનાથી તેજ કણરૂપ થાય છે.[૧૯] જેમ દ્રવરૂપી જળ બરફરૂપ થાય છે, તેમ એ તેજ કણ બ્રહ્માંડની કલ્પનાથી બ્રહ્માંડરૂપ થાય છે અને તેમાં બ્રહ્મા રહે છે. તેમાં કોઈ દેહની કલ્પનાથી પુણ્ય કરનાર દેવતાનો દેહ પામે છે, કોઈ અહંકારરૂપી ભ્રાંતિપણાને પામે છે, તો કોઈ ગંધર્વનગરના રૂપને પામે છે.[૨૦,૨૧] તેમાં કોઈ પોતાના સ્થાવરપણાના સંકલ્પને લીધે સ્થાવર થાય છે, કોઈ જંગમ થાય છે અને કોઈ પક્ષી વગેરે આકાશમાં ફરનાર થાય છે. આવી રીતે અંડરૂપી જગતમાં સંકલ્પને લીધે વિચિત્ર સૃષ્ટિ થાય છે.[૨૨] પ્રલય થયા પછી સૃષ્ટિના આદિમાં સંકલ્પથી જે દેહ થાય છે, તેને બ્રહ્મા કહે છે. તે બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પથી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.[૨૩] તે બ્રહ્મા આત્માની ઉપાસનાને લીધે સત્યસંકલ્પ છે, એટલે તે પોતાના મનથી જેવો સંકલ્પ કરે છે, તેવા પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા જ હોય એમ તે દેખે છે.[૨૪] ચૈતન્યના સ્વભાવથી બ્રહ્મ એ જ જગતનું મુખ્ય કારણ છે અને સ્થાર પછી જન્મ–મરણ થવામાં કર્મ જ કારણરૂપે રહે છે.[૨૫] જળમાં જેવી રીતે સ્વભાવથી જ ફીણ થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યના સ્વભાવથી ચિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે. દોરીમાં ફીણ બંધાઈ જાય તથા જળ ચાલ્યું જાય, તેવી રીતે દેહને બંધનરૂપી-કર્મથી ચિત્તનું જ બંધન થાય છે, પણ ચિદાત્માનું બંધન થતું નથી.[૨૬] પદાર્થ ઉત્પન્ન થવાનું મૂળકારણ સંકલ્પ છે. તે સંકલ્પરૂપી જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી જે પ્રમાણે કર્મ કરે છે, તે પ્રમાણે તેને બંધન વગેરે થાય છે.[૨૭] બીજમાં અંકુર રહેલો છે, તેથી તેમાંથી અંકુર થયા પછી અનેક પ્રકારનાં પત્ર તથા ફળફૂલ વગેરે થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવિત ધારણ કરનાર જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી કર્મને લીધે વિચિત્રતાને પામે છે.[૨૮] અને એમ સૃષ્ટિજીવો પણ વાસન[illegible] છે. એ[illegible]ના બ્ર[illegible]દ-ને લીધે કર્મ થાય છે, તેથી જન્મ થાય છે અને ત્યાર પછી તે જીવો ઊંચા અથવા નીચા લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૯,૩૦] આમ ચૈતન્યની સ્ફુરણાથી કર્મ થાય છે કર્મ એ જ દૈવ છે અને દૈવ એ જ ચિત્ત છે. ચિત્તથી આ સંસારમાં શુભ તથા

અશુભ કર્મ થાય છે. બીજમાંથી અંકુર થયા પછી જેમ વૃક્ષની શાખા તથા પુષ્પ વગેરે વારંવાર થયા કરે છે, તેમ-આદિકારણ બ્રહ્મમાંથી ચૈતન્યની સ્ફુરણા થયા પછી શુભ–અશુભ કર્મને લીધે અનેક પ્રકારનાં જગત તથા અનેક પ્રકારનાં ભુવન ઉત્પન્ન થયા કરે છે.[૩૧]

चित्स्पंदनं भवति कर्म तदेव दैवं चित्तं तदेव भवतीह शुभाशुभादि। तस्माज्जगंति भुवनानि भवंति पूर्वं भूत्वा निजांगकुसुमानि तरोरिवाद्यात् ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'બીજાંકુરયોગનિર્ણય' એ નામનો સર્ગ ૬૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો*

મનથી ઉત્પન્ન થતું દ્વૈત અને બોધથી મનનો નાશ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

परस्मात्कारणादेव मनः प्रथममुत्थितम्। मननात्मकमाभोगि तत्स्थमेव स्थितिं गतम् ॥१

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! આદિકારણ બ્રહ્મમાંથી પ્રથમ મન ઉત્પન્ન થયું. તે મન મનનાત્મક છે, સર્વ ભોગ ભોગવનારું છે અને બ્રહ્મમાં રહીને સ્થિતિ પામેલું છે.[૧] અમુક પદાર્થ આવો છે તથા અમુક આવો નથી, વગેરે સંકલ્પ–વિકલ્પ મનને લીધે થયા કરે છે. જેમ કોઈ સ્થળે ગંધનો અનુભવ થયા પછી, ગંધ ન હોય તો પણ પૂર્વની વાસનાને લીધે ત્યાં ગંધનો અનુભવ થાય છે, તેજ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ વાસનાને લીધે સત્ તથા અસત્‌ના આભાસરૂપ જણાય છે.[૨] મનને લીધે ભેદ જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી ભેદ નથી; તથા બ્રહ્મ, જીવ, મન, માયા, કર્તા અને કર્મ વગેરે જે જણાય છે, તે જગતની દૃષ્ટિથી છે, પણ બ્રહ્મરૂપે સર્વ એક જ છે.[૩] જેમ સમુદ્રમાં અનેક પ્રકારના તરંગ ઊછળે છે અને જેમ તેનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે, તેમ ચિત્તરૂપી સમુદ્રમાં સંવેદનને લીધે આત્મા પોતે જગતરૂપે જણાય છે, પણ તે અસત્ય છે તથા સ્થિર નથી, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય જણાય છે.[૪] સ્વપ્નને વિષે જેમ સત્–અસત્ પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેમ આ જગત ચિત્તને લીધે સત્ તથા અસત્‌પણે જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી તે છે જ નહિ.[૫] જગત સત્ નથી, અસત્ નથી અને ઉત્પન્ન સુધ્ધાં થયું નથી; પણ ચિત્તના ભ્રમથી જગત જણાય છે. ઇન્દ્રજાળમાં જેવી રીતે વૃક્ષ-ઔષધિ વગેરે ભ્રમથી જણાય છે, તેવી રીતે જગત ભ્રમરૂપ જણાય છે.[૬] મનના બળથી આ જગત સ્થિતિ પામેલું દીર્ઘકાળનું સ્વપ્ન છે. જેમ ઝાડના ઠૂંઠામાં અજ્ઞાનથી પુરુષની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ ભ્રાંતિથી જગત સાચું જણાય છે.[૭] બાળકને અંધારામાં ભૂતની કલ્પના થાય છે, ત્યારે કલ્પિત ભયને લીધે તે તેના કારણનો વિચાર કરતો નથી; તેમ જીવ આત્મા વિષે પોતાનું અજ્ઞાન હોવાને લીધે સર્વ દુઃખના કારણરૂપ એવા ચિત્તભાવનો વિચાર કરતો નથી.[૮] આત્માનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય છે. તે ચૈતન્ય-

* આ પાસઠમા સર્ગમાં મનના ભોગ્યવર્ગનું તથા ભોક્તાના મૂળનું તત્ત્વ વિચારતાં ચૈતન્યમાત્ર અવશેષ રહે છે, એમ દેખાડવામાં આવશે.

એજ અહંભાવ છે અને અહંભાવ એજ જીવ છે, જીવ એજ ઈશ્વર છે, ઈશ્વર એજ ચૈતન્ય છે અને ચૈતન્ય એજ આત્મા છે. આ પ્રમાણે એક બ્રહ્મપદમાં જ સર્વનો સમાવેશ થયો છે અને સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૯-૧૩]

कर्मैव देहो ननु देह एव चित्तं तदेवाहमितीह जीवः। स जीव एवेश्वर चित्स आत्मा सर्वः शिवस्त्वेकपदोक्तमेतत् ॥ १३ ॥

श्रीयोगवासिष्ठ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'જીવવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૬૫ મો સમાપ્ત

सर्ग ६६ मो*

જગતમાં ભ્રમ વિના કાંઈ પણ નથી.[૪] જન્મ બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ, સ્વર્ગ અને નરક જે જે થાય છે, તે માત્ર ભ્રમને લીધે ચિત્તને થાય છે.[૫] મદિરા પીનાર માણસ મદિરાને લીધે આકાશમાં જુદાં જુદાં ચક્કર દેખે છે, પણ ખરુ જોતાં ત્યાં આકાશ વિના કાંઈ પણ નથી, તેવી રીતે ચિત્તને લીધે સંસારમાં અનેકપણું જોવામાં આવે છે, પણ વસ્તુતાથી બ્રહ્મ વિના કાંઈ પણ નથી.[૬] જેવી રીતે નેત્રના દોષથી આકાશમાં ચંદ્રમા એક છતાં બે જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે ભ્રાંતિથી પરવશ થયેલું જીવનું ચૈતન્ય, પરમાત્મા વિષે દ્વૈતપણું જુએ છે.[૭] મદિરા

નતાની સ્ફુરણાથી જગતમાં અનેક પ્રકારના ભ્રમ જણાય છે; તેથી જ 'જન્મ થયો,' 'હું જીવું છું,' 'જોઉં છું' તથા 'મારાં જન્મમરણ થાય છે' વગેરે વિકાર અસત્ છતાં પોતાના વિષે સાચા જણાય છે.[૧૫] જેવી રીતે સ્પંદથી વાયુ જુદો નથી, તેવી રીતે ચિત્તથી ચેતન જુદું નથી. દોરડીમાં જેવી રીતે ભ્રમથી સર્પનો આભાસ જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે ચિત્તને લીધે જ કાંઈ જોવામાં આવે છે, તે માત્ર ભ્રમરૂપ છે અને તે ભ્રમ અવિદ્યાને લીધે છે.[૧૬,૧૭] સંસારરૂપી વ્યાધિ માત્ર ચિત્તની સ્ફુરણાથી થયો છે અને તેનો જ્ઞાનરૂપી ઔષધથી નાશ થાય છે. તેમાં કાંઈ શ્રમ છે નહિ.[૧૮] જ્યારે આણસનું મન સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરીને વાસનાથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે એક ક્ષણમાં તે મુક્ત થાય છે, એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી.[૧૯] જેવી રીતે દોરડીમાં સર્પરૂપે થયેલી ભ્રાંતિ તપાસ કરવાથી મટી જાય છે, તેવી રીતે આત્મજ્ઞાન થવાથી સંસારની ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે.[૨૦] માણસમાત્રને પૃથ્વીમાં અનેક પ્રકારની અભિલાષા થાય છે, પણ જ્યારે સૌ અભિલાષાનો ત્યાગ કરીને તે સ્થિર થઈને રહે છે, ત્યારે તેનો મોક્ષ થાય છે.[૨૧] મહાત્મા પુરુષ પોતાના પ્રાણનો પણ તૃણની પેઠે ત્યાગ કરે છે, ત્યારે અભિલાષાનો ત્યાગ કરતાં કૃપણતા કેમ આવે?[૨૨] માટે તમે પણ અભિલાષાનો ત્યાગ કરી સંગમાત્રને દૂર કરીને રહો. ક્રમે કરીને જે પદાર્થ મળે તેનું ગ્રહણ કરવું તથા જે નાશ થાય તેનો શોક ન કરવો.[૨૩] જે પુરુષ આવી રીતે રહે છે તે જ્ઞાનીને, હાથમાં રહેલું બીલીનું ફળ તથા પાસે રહેલો પર્વત એ જેમ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેમ તને જન્મ-મરણ વગેરે વિકારથી રહિત એવું બ્રહ્મપણું પણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.[૨૪] જેવી રીતે કલ્પાંતનો સમુદ્ર અનેક પ્રકારના તરંગના ભેદથી જણાય છે, તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસની દૃષ્ટિએ અપ્રમેય આત્મા એજ જગતરૂપે જણાય છે. તે આત્માનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષરૂપી સિદ્ધિ થાય છે અને તેનું જ્ઞાન ન થવાથી તે મનને બંધનકારક થાય છે.[૨૫]

आत्मैव भाति जगदित्युदितस्तरंगैः कल्पांत एक इव वारिधिरप्रमेयः। ज्ञातः स एव हि ददाति विमोक्षसिद्धिं त्वज्ञात एव मनसे चिरबंधनाय॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સંસૃતિપરમયોગ' એ નામનો સર્ગ ૬૬ મો સમાપ્ત

सर्ग ६७ मो*

જીવનું વ્યષ્ટિસ્વરૂપે વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

मनस्त्वयोग्यो जीवोऽयं को भवेत्परमात्मनः। कथं वास्मिन्समुत्पन्नः को वायं वद मे पुनः ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–હે મુનિ! જીવ કે જે મનપણાને યોગ્ય છે, તે જીવ શું પરમાત્માનો અંશ છે? અથવા કાર્ય છે? કે તે પોતે જ છે? પરમાત્માને વિષે તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો, તથા તે કોણ છે? તે તમે મને ફરીથી કહો.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! બ્રહ્મમાં સમસ્ત શક્તિ રહેલી છે અને તે સર્વ કરવાને સમર્થ છે. જે શક્તિએ કરીને તે જેવી સ્ફુરણા કરે છે, તેને તે પ્રાપ્ત થયેલ જુએ છે.[૨] સર્વાત્મા ઈશ્વરની અનાદિકાળથી ચૈતન્યરૂપ સ્ફુરણા થાય છે, તેને જીવ કહે છે.[૩] આત્માને વિષે સ્વાભાવિક દ્વૈતપણું એજ સંસારની મુખ્ય પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. ત્યાર પછી પૂર્વસંકલ્પિત વાસનાને લીધે જન્મમરણનાં કારણ ઉત્પન્ન થાય છે.[૪]

રામ બોલ્યાઃ–હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જ્યારે એ પ્રમાણે છે, ત્યારે દૈવ એટલે શું, કર્મ એટલે શું તથા કારણ એટલે શું? તે કહો.[૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આકાશમાંના વાયુની પેઠે સ્ફુરણા થવી તથા ન થવી એ બન્ને ચૈતન્યનો

* આ સડસઠમા સર્ગમાં જે જીવના છે, તેનું વ્યષ્ટિરૂપે સ્વરૂપ તથા તેના કારણ વગેરેની ઉત્પત્તિ કહેવાશે.

સ્વભાવ છે. જ્યારે તેની સ્ફુરણા થાય છે, ત્યારે ઉલ્લાસ થાય છે અને જ્યારે સ્ફુરણા નથી થતી ત્યારે શાંત રહે છે.[૬] શુદ્ધ ચૈતન્યમાં સ્વાભાવિક અવિદ્યાની સ્ફુરણા થાય છે, ત્યારે તેને 'સ્પંદન (સ્ફુરણા થવી) કહે છે, એથી આ જગત જણાય છે. પછી જ્યારે જગતની દશ્યતાની શાંતિ થાય છે, ત્યારે તેને અસ્પંદન (સ્ફુરણા ન થવી) કહે છે.[૭] શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્પંદનથી સૃષ્ટિની સ્ફુરણા થાય છે અને અસ્પંદનથી શાશ્વત બ્રહ્મની સ્ફુરણા થાય છે. ચૈતન્યના સ્પંદનનાં જીવ,* કારણ× અને કર્મ÷ એવાં જુદાં જુદાં નામ છે.[૮] જે અનુભવરૂપી આત્મા છે તે જ ચૈતન્યનું સ્પંદન છે; તેનાં જ જીવ, કારણ અને કર્મ એવાં નામ છે અને તે સંસારનું બીજ છે.[૯] આ પ્રમાણે દ્વિત્વ થયેલા ચૈતન્યના આભાસથી, કર્મ અનુસાર, મરણસમયે સંકલ્પને લીધે જે પ્રકારની વાસના થાય, તેવો સૃષ્ટિમાં દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિવિધ પ્રકારના ભોગવવાના પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૦] હજારો જન્મ તથા મરણનાં કારણને પામેલો જીવ, ઘણા જન્મ થયા પછી મોક્ષ પામે છે, ત્યારે જ્ઞાની એક જ જન્મમાં મોક્ષ પામે છે.[૧૧] ચૈતન્યના સ્વભાવને જેવી ઉપાધિનો સંબંધ છે, તેવાં તેવાં કારણ બંધાય છે. તેથી કોઈ સમયે સ્વર્ગ, કોઈ સમયે મોક્ષ, કોઈ સમયે નરક તથા કોઈ સમયે બંધન પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૨] જેમ સુવર્ણમાં કડાં તથા કુંડળ વગેરે રહેલાં છે, તેમ તે કાષ્ઠ તથા લોષ્ઠ સમાન આ જડદેહમાં જન્મમરણ વગેરે વિકાર રહેલા છે.[૧૩] ઉપરના જન્મમરણ વગેરે વિકાર જો કે ખોટા છે તથા થતા જ નથી; તો પણ ભ્રમને લીધે જન્મ થયો, સ્થિતિ થઈ તથા મરણ થયું વગેરે વિકારનો અનુભવ થાય છે.[૧૪] આશાથી પરવશ થયેલું ચિત્ત પોતાને પરમાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે, હું, મારું વગેરે અસત્યરૂપ જુએ છે.[૧૫] જેવી રીતે મથુરાના રાજાને ચંડાળનો ભ્રમ થયો હતો, તેવી રીતે જીવને ભ્રમને લીધે જગતનું સ્ફુરણ થાય છે; પણ તે બધું મનોમાત્ર છે તથા ભ્રાંતિના ઉલ્લાસથી જણાય છે. હે રામ! સમુદ્રમાંના સૌમ્ય જળમાં જેવી રીતે પાણીના સ્પંદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાં ચૈતન્યરૂપી જળને વિષે કારણરૂપ શિવની સ્ફુરણાથી જીવરૂપી ચક્ર, ચિત્તરૂપી મોજાં તથા સૃષ્ટિરૂપી પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૬–૧૯] હે સૌમ્ય! માયાને નાશ કરનાર પરબ્રહ્મનું સિંહના સમું જે બગાસું તે જ જીવ છે. સંવિત્નો એ આભાસ વિષયરૂપે રહેલ છે, ચિદાભાસરૂપે બ્રહ્મ જીવ કહેવાય છે તથા સંકલ્પથી મન કહેવાય છે. વળી તેનાં બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર તથા માયા એવાં નામ પડે છે. ગંધર્વનગર અસત્ય છતાં સત્ય જણાય છે, તેમ મન તન્માત્રાની કલ્પનાપૂર્વક આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે.[૨૦–૨૨] શૂન્ય આકાશમાં, દૃષ્ટિના વિસ્તારથી મુક્તાવલિ દેખાય છે તથા સ્વપ્નમાં જેમ ભ્રમ થાય છે, તેમ તે ચિત્તને સંસૃતિનો અનુભવ થાય છે. આત્મા શુદ્ધ, નિત્યતૃપ્ત તથા શાંત છે. તે ચિત્તરૂપી સ્વપ્નના વિભ્રમને જોતો હોય એમ જણાય છે. જાગ્રત અવસ્થા એ જ સંસૃતિ છે, અહંકાર સ્વપ્ન છે, ચિત્ત સુષુપ્તિ છે તથા ચૈતન્ય એ તુર્ય (ચોથું) સ્થાનક છે.[૨૩–૨૫] આમ પ્રત્યગાત્મા (જીવ) અત્યંત શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રને વિષે પરિણામ પામે, એટલે તે તુર્યાતીત પદ કહેવાય. એ પદમાં રહેનારો ફરીથી શોકવાન થતો નથી.[૨૬] તે બ્રહ્મસત્તામાં જ આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમાં જ લય થાય છે. પણ ખરું જોતાં જેમ નેત્રદૂષણથી આકાશમાં મુક્તાવલિ દેખાય છે તે મિથ્યા છે, તેમ આ જગતની ઉત્પત્તિ નથી અને લય પણ નથી.[૨૭] પૃથ્વીમાં રહેલાં ઝાડ ઊંચાં વધે છે, તેની ઉન્નતિનું

* પ્રાણના હલન–ચલનને વિવક્ષાથી જીવ કહે છે.

× પોતાની અંદર રહેલાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કારણ કહે છે.

÷ શરીર વગેરેના હલન–ચલનથી કર્મ કહે છે.

કારણ આકાશ છે; કારણ કે તે આકાશ ઝાડને ઊંચું થતાં રોકતું નથી; તેવી રીતે આત્મા માયાથી કરેલા સર્ગને રોકતો નથી તેથી તેને વિષે કર્તાનો આરોપ છે; પણ વસ્તુતાથી આકાશ જેમ વૃક્ષની ઉન્નતિકર્તા નથી, તેમ આત્મા જગતકર્તા નથી. જેમ શુદ્ધ અરીસામાં પાસે રહેલા પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ આત્મા વિષે સંવેદનને લીધે જગત પ્રતિબિંબરૂપે જણાય છે.[૨૮,૨૯] વૃક્ષના બીજમાં અંકુર તથા પત્ર થયા પછી જેમ ફળ થાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી બીજમાંથી ચિત્ત, જીવ તથા મનની કલ્પનાથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે.[૩૦] બીજ તથા ફળથી યુક્ત મેઘના જળનું બિંદુ પૃથ્વીમાં ધાન્ય વગેરે પદાર્થમાં પ્રવેશ કરી જેમ બીજરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વાસનાથી વાસિત ચિત્ત ચૈતન્યને લીધે ચિત્ત તથા સર્ગરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.[૩૧] બીજમાં વૃક્ષ તથા બીજ બન્ને રહેલ છે. તેનો બોધ હોય અથવા ન હોય, તો પણ તેમાંથી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વૃક્ષ અને બીજમાં જેવો ભેદ છે, તેવો ચિત્તરૂપે થયેલ જગતમાં તથા બ્રહ્મમાં ભેદ નથી; કારણ કે બીજ અને વૃક્ષના બોધમાત્રથી જ તેના અખંડિત રૂપનું ભાન થતું નથી; અને બ્રહ્મના બોધમાત્રથી જ જેમ દીવો કરવાથી પદાર્થના રૂપ વગેરેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, તેમ અખંડ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.[૩૨,૩૩] પૃથ્વીમાં જેમ જેમ ખોદવામાં આવે છે, તેમ તેમ ખોદેલા ભાગમાં આકાશ થતું જાય છે; તેવી રીતે અવિદ્યા જેવો જેવો વિચાર કરે, તેવો તેવો તેને અધિષ્ઠાનની સત્તાથી અનુભવ થાય છે. શુદ્ધ સ્ફટિકમણિમાં જેમ અજ્ઞાનને લીધે વન વગેરે જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે શુદ્ધબ્રહ્મને વિષે જગત અનેક પ્રકારનું નથી, તો પણ અનેક પ્રકારનું જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ સ્ફટિકમણિ જેવું છે અને જગત તે સ્ફટિકમણિ વિષે પ્રતિબિંબ પામેલાં ફૂલ, પાંદડાં, લતા તેમજ ગુચ્છ ઇત્યાદિના જેવું છે.[૩૪-૩૬]

રામ બોલ્યા:—અહો ! આશ્ચર્ય છે કે, આ જગત અસત્ છતાં સતરૂપે જણાય છે. અહો ! તે મોટું છે, સ્વસ્થ છે, સ્ફુટ છે ને સૂક્ષ્મ છે. બ્રહ્મ વિષે પ્રતિભાસસ્વરૂપ અને વિષય તથા ગુણોના મધ્યમાં રહેલો ઝાકળની કણી જેવો જીવ જે રીતે સ્ફુરે છે, તે મેં સાંભળ્યું. પણ હે પ્રભુ ! એ ઝીણી કણી જે રીતે વિપુલતા (સમષ્ટિ–વ્યષ્ટિ સ્થૂલ દેહ)ને પામે છે અને જે રીતે સ્વાભાવિક અર્થ (બ્રહ્મ)માંથી આત્મભૂ (વિશ્વવૈશ્વાનર આત્મા—સમષ્ટિનો અભિમાની જીવ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે તમે મને કહો.[૩૭-૩૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—ભૂત જો કે પ્રફુલ્લિત અંગથી રહિત છે, તો પણ બાળકના હૃદયમાં જેમ પ્રફુલ્લિત અંગવાળા ભૂતનો ઉદય થાય છે, તેમ બ્રહ્મને વિષે જીવપણાનો અત્યંત અસંભવ છે તથા પૂર્વે તેનો અનુભવ નથી, તો પણ પ્રથમ અનુભવ થયો હોય તેવી રીતે (પરબ્રહ્મમાં જીવપણાનો) ઉદય થાય છે.[૪૦,૪૧] બ્રહ્મને વિષે બૃંહણરૂપ શક્તિ રહેલી છે, તે પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપ છે, શુદ્ધ છે, સત્ય છતાં અસત્યરૂપે જણાય છે તથા અભિન્ન છતાં ભિન્ન જણાય છે. જેવી રીતે બ્રહ્મ વિચારરૂપી જીવિતથી જીવરૂપે થાય છે, તેવી રીતે મનનના ધર્મથી તે જીવ મનરૂપે થાય છે.[૪૨,૪૩] ત્યાર પછી ચિત્ત શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને અવિચ્છિન્ન દશ્યરૂપ એ જીવ અતિ સૂક્ષ્મરૂપે આકાશમાં સ્ફુરે છે. એ જીવ સંવેદનરૂપ, કાળને લીધે પંચીકરણ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા અને સૂર્યની પેઠે પ્રકાશિત તથા

અર્થના વિભાગની ખબર પડે છે.[૪૬] પિંડમાં સ્ફુટ અહંભાવનું વેદન થવાથી, તેને મુખના એક ભાગમાં હવે પછી ઉત્પન્ન થનારી જિહ્વાઇન્દ્રિય દ્વારા રસનો અનુભવ થાય છે. તેજનું સ્ફુરણ થવાથી તેને ઉત્પન્ન થનાર નેત્ર દ્વારા પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે અને ગંધની સ્ફુરણાથી તેને નાસિકા દ્વારા ગંધનો અનુભવ થાય છે. આવી રીતે તે જીવાત્મા કાકતાલીય ન્યાયથી, પૂર્વની વાસનાથી કલ્પિત ઇન્દ્રિયોને પોતાના વિષે જુએ છે અને પછી પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.[૪૭–૫૦] શરીરના એક દેશમાં શબ્દરૂપી ગુણવાળા કાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. સ્પર્શ ગુણવાળી ત્વચા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે અને રસગુણવાળી રસના ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને રસનો અનુભવ થાય છે.[૫૧,૫૨] રૂપના ગુણવાળાં નેત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને પ્રકાશનું જ્ઞાન થાય છે અને ગંધના ગુણવાળી નાસિકા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ગંધમાત્રની ખબર પડે છે. આવી રીતે બહારના અર્થને પ્રકટ કરનાર ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્ર દેહને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. આમ હે રામ! સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિરૂપ જીવનો પ્રતિભાસ રૂપે આતિવાહિક દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મની પરસત્તાનું કોઈનાથી વર્ણન થાય તેમ નથી તે સત્તા અચળ છતાં ચળ હોય તેમ જણાય છે. એ સત્તા જ આતિવાહિક ભાવને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેમ જણાય છે. તે આતિવાહિક દેહસત્તા અજ્ઞાને કરીને જોવામાં આવે છે અને જ્ઞાને કરીને નાશ પામે છે.[૫૩–૫૬] પ્રમાણ, પ્રમેય તથા પ્રમાતા એ બધું બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આતિવાહિકના કથનનો પ્રસંગ જ શો છે? (એટલે, દેહાદિક કલ્પના વ્યવહારમાત્રથી રહેલી છે)[૫૭] આતિવાહિક દેહ આત્માથી ભિન્ન છે, એવું સંવેદન થવાથી તે ભિન્ન છે, અને બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવું સંવેદન થવાથી તે દેહ બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેમજ ભિન્નતાનું તથા એકતાનું સંવેદન થવું તે સંવેદન પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.[૫૮]

રામ બોલ્યાઃ–તમારા કહેવા પ્રમાણે પરબ્રહ્મના એકપણાથી ચિદેકરસ બ્રહ્મને વિષે અજ્ઞાનનો સંભવ નથી અને અજ્ઞાન વિના જીવ વગેરે ભેદકલ્પના પણ ઘટતી નથી. માટે, બ્રહ્મથી અતિરિક્ત (જુદો) મોક્ષ શું છે? તથા મોક્ષ માટે વિચાર કરવાનું શું કારણ?[૫૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આ તમારો પ્રશ્ન સિદ્ધાંતને સમયે શોભે તેવો છે. સમય વિના ધારણ કરેલી પુષ્પની માળા સારી હોય તો પણ શોભતી નથી.[૬૦] કાળ વિના થયેલાં પુષ્પ તત્કાળ ઉપયોગમાં આવે તેથી સાર્થક છે, તો પણ તે પુષ્પ કાળ વિના થયાં છે તેથી અનર્થરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે માણસને પરિપાકદશા ન આવી હોય, ત્યાં સુધી મોક્ષ શું છે તથા તે માટે વિચાર કરવાનું શું કારણ? એવાં વચન અનર્થરૂપ છે.[૬૧,૬૨] પદાર્થમાત્રને રોકનાર તથા મુક્ત કરનાર કાળ છે, માટે કાળે કરી સર્વ ફળ મળે છે. ઉપર પ્રમાણે તે જીવાત્મા કાળે કરીને સ્વપ્નસમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા)પણાને પામે છે.[૬૩] તે બ્રહ્મા પ્રણવના ઉચ્ચારથી અર્થજ્ઞાન થવાથી સર્વ પદાર્થને જોઈ શકે છે અને મનોરાજ્ય કરે છે, તેથી તન્મયપણું પામે છે.[૬૪] જે આ જગત પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે,–તે અસત્ તથા આકાશરૂપ છે. પર્વત વગેરે ઊંચા આકાર છે, તે પણ જ્યારે આકાશરૂપ છે, ત્યારે અલ્પ પદાર્થ આકાશરૂપ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય?[૬૫] માટે જે કાંઈ દેખાય છે તેની ઉત્પત્તિ પણ નથી તેમ નાશ પણ નથી; તથાપિ આકાશમાં ગંધર્વનગર દેખાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ જગતરૂપે દેખાય છે.[૬૬] જે પ્રમાણે બ્રહ્મા વગેરે જીવની સત્તા સત્–અસતરૂપ છે, તે પ્રમાણે પૃથ્વીમાંનાં સઘળાં પ્રાણીની તથા સ્વર્ગમાંના દેવતાની સત્તા પણ સત્ તથા અસતરૂપ છે[૬૭] બ્રહ્માથી કીડાપર્યંતની ઉત્પત્તિ સંવેદનના સંભ્રમથી થયેલી છે

અને તે મિથ્યા છે, કારણ કે સારી રીતે જ્ઞાન થવાથી તેનો ક્ષય થાય છે.[૬૮] જે પ્રમાણે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે કીડો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ કીડામાં ભૌતિક મલિનપણું અધિક હોવાથી તે તુચ્છ કર્મ કરે છે અને બ્રહ્મામાં તેમ ન હોવાથી તે તુચ્છ કર્મ કરતા નથી, એટલો માત્ર તેમાં ભેદ છે.[૬૯] જીવમાં ઉપાધિ અનુસાર જીવપણું રહેલું છે, તે જીવપણા અનુસાર પૌરુષ રહેલું છે અને તે પૌરુષ અનુસાર કર્મ રહેલા છે.[૭૦] અત્યંત સારાં કર્મના ફળની અવધિ થાય ત્યારે બ્રહ્માનું પદ મળે છે અને નઠારાં કર્મના પાપફળની અવધિ થાય ત્યારે કીડાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પછી જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી બ્રહ્મપદ તથા કીડાપણું એ બન્નેનો ક્ષય થાય છે [૭૧] પ્રમાણ, પ્રમેય તથા પ્રમાતા ચૈતન્યથી ઇતર નથી, માટે દ્વૈતવાદ માત્ર સસલાનાં શિંગડાં જેવો તથા આકાશના પુષ્પ જેવો છે, એટલે કે જેમ સસલાને શિંગડાં નથી તથા આકાશમાં પુષ્પ નથી, તેમ દ્વૈતવાદ પણ મિથ્યા છે.[૭૨] જે પ્રમાણે કોશેટો બનાવનાર કીડો પોતાનું ઘર બનાવવા સમયે પોતે જ તેમાં બંધાઈ રહે છે, તે પ્રમાણે મનની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ જગતમાં માણસો મિથ્યાબંધનનો અનુભવ કરે છે.[૭૩] બ્રહ્માએ પોતાના મને કરીને જેવું જોયું તેવી ઉત્પત્તિ કરી અને જેવી ઉત્પત્તિ કરી તેવી મનુષ્યો જુએ છે. એ જ સ્વાભાવિક નિશ્ચય છે [૭૪] જે વસ્તુ જેમાથી ઉત્પન્ન થતી હોય તે તેમાથી જ થાય છે, પણ તે વિના થતી નથી, એવો સ્વાભાવિક નિશ્ચય છે [૭૫] આ ઉત્પન્ન થયેલું જગત મિથ્યા છે, તેની વૃદ્ધિ થાય છે તે પણ મિથ્યા છે, તેનો અનુભવ પણ મિથ્યા છે અને લય પણ મિથ્યા છે [૭૬] બ્રહ્મ શુદ્ધ છે, સર્વ ઠેકાણે રહેનાર છે, અનંત છે અને અદ્વિતીય છે ભ્રાંતિથી પરવશ થયેલાં માણસો તેને અશુદ્ધ, અસત્ અનેક અને એક ઠેકાણે રહેનાર પ એમ જાણે છે બાળક પોતાની ખોટી કલ્પનાથી જળ તથા તેના તરંગ જુદા છે, એમ માને છે અને તેમાં ભેદ કલ્પે છે, પણ ખરું જોતાં ભેદ નથી. તેવી રીતે જે આ ભેદ જણાય છે, તે અજ્ઞાની માણસોએ દોરડીમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિની પેઠે ભ્રાંતિથી જ માત્ર ભેદ કલ્પેલો છે. ભેદ તથા અભેદશક્તિ એ બેને પરસ્પર વિરોધ છે અને તે બન્ને બ્રહ્મમાં રહેલી છે [૭૭,૭૮] પાણીમાં જેમ તરંગ જુદા રહેલા છે તથા જેમ સુવર્ણ અને કડાકુંડળ ભિન્ન જણાય છે, તેવી રીતે આત્મા પોતે પોતાથી જુદો હોય તેમ જણાય છે.[૭] પ્રથમ આત્માને વિષે જગતની સ્ફુરણા થાય છે, સ્ફુરણાનો વિસ્તાર થવાથી મન થાય છે ૱ તે મન વડે અહંભાવ થાય છે. આ પ્રમા નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષરૂપે જણાતું આ જગત પ્રથ મનરૂપે થયું ત્યાર પછી અહંકારની ભાવના અહંકાર ઉત્પન્ન થયો [૮૦] ત્યાર પછી મન અ અહંકાર એ બન્નેથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થઈ પ્ મન, અહંકાર અને સ્મૃતિથી અનુભવ પ્રમા તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. એ તન્માત્રાને વિષે જી ઉત્પન્ન થયા અને તેમાં શિત્તપણું આવ્યું. અ પ્રમાણે ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મમાંથી આ જગતને સન્નિવેશ કલ્પેલો છે [૮૧] આ પ્રમાણે મન જેવ કલ્પના કરે છે, તેના પદાર્થ જોઈ શકે છે અ જગત સાચું હોય અથવા ખોટું હોય, પણ ચિત્ત જેવી કલ્પના કરે છે, તેવું તે જોઈ શકે છે અને તે જોયેલું બધું સત્ય હોય એમ જાણીને તે તેમાં વ્યવહાર કરે છે.[૮૨]

एवं यदेव मनः कल्पयति तदेव पश्यति ।
सद्वा भवत्वसद्वा चित्तं यत्कल्पयत्यभिनिविष्टम्
तत्तत्पश्यति यास्यति सदिव प्रतिभासमुपगतं
सद्यः ॥ ८२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સત્યોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૬૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો

કર્કટી રાક્ષસીનું આખ્યાન-તેણે કરેલું ઉગ્ર તપ

॥ वसिष्ट उवाच ॥

अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
राक्षस्योक्तं महाप्रश्नजालमालितारिलम् ॥ १ ॥

વસિષ્ટ બોલ્યાઃ-હે રામ! આ સમયે હું તને રાક્ષસીનો કહેલો એક પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું; તે ઇતિહાસ ઘણા પ્રશ્નથી યુક્ત છે.[1] હિમાલય પર્વતની ઉત્તરદિશામાં કર્કટી નામની એક ભયંકર રાક્ષસી હતી. તે જાણે શ્યામ કાજળના પર્વતમાંથી બનાવેલી એક પૂતળી જેવી હતી.[2] 'વિપૂચિકા' તેનું બીજું નામ હતું. અન્યાય કરનારને પીડા કરનારી હતી, તેનો દેહ વિંધ્યાટવીના જેવો શુષ્ક અને દૂબળો હતો.[3] મહાબળવતી હતી અને અગ્નિના જેવાં તેનાં નેત્ર હતાં. પૃથ્વી તથા આકાશના અર્ધભાગને પૂરી દે તેવો તેનો દેહ હતો. નીલ અંબરને ધારણ કરનારી તે જાણે સાક્ષાત્ કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ હતી.[4] તે ઝાકળરૂપી વસ્ત્રથી ઢકાયેલી હતી અને તેને વાદળાંરૂપી માથાનું ઓઢણું હતું. લાંબાં થયેલાં વાદળાંની જેમ શોભતી હતી અને તેના મસ્તકના કેશ અંધકારના જેવા હતા.[5] અત્યસ્થિર રહેલી વીજળીના જેવાં તેનાં નેત્ર હતાં, તમાલના વૃક્ષ જેવા તેના ઘૂંટણ હતા, વૈડૂર્યમણિના જેવા વર્ણના અને સૂપડાંના જેવા-આકારના તેના નખ હતા અને ભસ્મ તથા ઝાકળના જેવું તેનું હાસ્ય હતું.[6] માંસરહિત મનુષ્યના હાડરૂપી પુષ્પની માળાથી તે દીપતી હતી અને તેના અંગમાં પરોવેલી શબની માળાથી તે શોભતી હતી.[7] તે ભૂતની સાથે નૃત્ય કરતી હતી અને તેનાં કાળવર્ણાં કંકાલ કુંડળો હાલતાં હતાં. તેણે સૂર્યને ઝાલવા માટે જાણે પોતાની ડોક ઊંચી કરી હોય એમ જણાતું હતું. તેના હાથ ભયંકર અને ઉગ્ર હતા.[8] તેની કાયા મોટી હતી અને તેને યોગ્ય આહાર મળતો નહોતો. આથી સમુદ્રના વડવાનલ અગ્નિની જેમ તેનો પ્રબલ જઠરાગ્નિ અતૃપ્ત હતો. તે મોટા ઉદરવાળી રાક્ષસી ક્યારે ય તૃપ્તિ પામતી નહોતી; તેથી વડવાનલના જેવી જીભવાળી તે કર્કટી એક દિવસ વિચાર કરવા લાગી કે, 'સમુદ્ર જેમ શ્વાસ ખાધા વિના શ્વાસેશ્વાસે જળના સમૂહનું ભક્ષણ કરે છે, તેમ હું જંબૂદ્વીપમાં રહેલાં સર્વ મનુષ્યને ગળી જાઉં. એટલે મેઘથી જેમ મૃગતૃષ્ણાની શાંતિ થાય છે, તેમ મારી ક્ષુધાની શાંતિ થશે. દુઃખની વેળાએ જે યુક્તિથી જીવન ચાલે તે યુક્તિ કરવામાં કાંઈ બાધ નથી.[11,12] પણ માણસો તો મંત્ર, ઔષધ, તપ, દાન તથા દેવપૂજાથી રક્ષિત થયેલા છે, એટલે હું તે સૌનો કેમ કરીને એકદમ નાશ કરી શકું?[13] હું ચિત્તમાં ખેદ કર્યા વિના પરમ તપ કરું. કારણ કે મહાઉગ્ર તપ કરનાથી દુર્લભ પદાર્થ પણ સુલભ થાય છે.'[14] આમ સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરવાની ઇચ્છા થવાથી, તે રાક્ષસીએ આ પ્રમાણે તપ કરવાનો વિચાર કર્યો અને પછી તેણે પ્રાણીઓને દુર્ગમ એવા હિમાલય પર્વતનું સ્મરણ કર્યું.[15] જાણે હાથપગવાળી શ્યામવર્ણવાળી અભ્રમંડળી હોય, તેવો તેનો દેહ હતો. સ્થિર વીજળીના જેવાં તેનાં લોચન હતાં. એવી તે રાક્ષસી, હિમાલય પર્વતના શિખર ઉપર ચડી.[16] ત્યાં જઈ તેણે સ્નાન કર્યું અને તપ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. ચંદ્ર અને સૂર્યના જેવાં પ્રકાશ પામતાં નેત્રવાળી એ રાક્ષસી ત્યાં એક પગે ઊભી રહી[17] ટાઢ તથા તડકામાં લીન થયેલી અને જાણે પર્વતમાંથી નીકળેલી હોય એવી તે રાક્ષસીને તપ કરતાં કેટલાક દિવસો, પખવાડિયાં, માસ તથા ઋતુઓ ચાલી ગઈ.[18] શ્યામવર્ણની,

*આ અડસઠમા સર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીનું આખ્યાન તથા તેણે સર્વ જન્તુનો નાશ કરવા સારુ કરેલા ઉગ્ર તપનું વર્ણન લખેલુ છે.

ઊંચે ઊડનારી અને ઊંચા કેશવાળી તે રાક્ષસી વાદળાંની માળાની જેમ સ્થિર રહી હતી અને આકાશને ગળવાને તત્પર થઈ રહી હતી. લુખ્ખા પવનોથી તેનાં અંગો ઢીલાં પડી ગયાં હતાં અને તેની ચામડી શિથિલ થઇ ગઈ હતી. એ ચામડી જાણે તેનું ચીર હતું. સેનાની જેમ શબ્દ કરતા પવનોએ અંધકારસમૂહ જેવા તેના ઊંચા કેશોને હલાવી નાખ્યા હતા અને તેથી તે જાણે નક્ષત્રો અને તારાઓરૂપી મોતીઓને ધારણ કરી રહી હોય એવી જણાતી હતી. આવી તે કર્કટીને જોઇને અજન્મા બ્રહ્મા તેને વરદાન આપવાને આવ્યા.[૨૦]

आलोक्य तां पवनजर्जरितांगकत्वक् चीरांगणाक्वणत्पवनावधूतैः । ऊर्ध्वस्थमूर्द्धजतमःपटलैर्दधानां तारौघमौक्तिकमजः समुपाजगाम ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'રાક્ષસીવર્ણન' એ નામ-

એવું વરદાન માગું કે, હું રોગરૂપી અને લોઢા[ની] જીવવાળી સૂચિકા (સોય) થાઉં.[૩] બ્રહ્માના આ વરદાનથી હું બે પ્રકારની સોય થઈશ અ[ને] સુગંધની પેઠે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં અવશ્ય રી[તે] પ્રવેશ કરીશ. પછી આ રીતે ઇચ્છા પ્રમાણે ક્ષુધાની શાંતિ કરવા માટે હું આખા જગતને ગળી જઈ[શ]. આ પ્રમાણે ક્ષુધાની શાંતિ થશે એટલે મ[ને] સુખ થશે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરતી તે રાક્ષસી હિંસા કરવામાં ઇચ્છાવાળી છે, એમ જાણીને બ્રહ્મા તેને ગંભીર ઘોષમાં કહેવા લાગ્યા.[૪-૬]

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ—હે પુત્રી! હે કર્કટિકા! હે રાક્ષસના કુળપર્વતમાં અભ્રમાળારૂપી રાક્ષસી! તું ઊભી થા. હું પ્રસન્ન થયો છું. માટે તું ઇચ્છામાં આવે તેવું વરદાન માગી લે.[૭]

કર્કટી બોલીઃ—હે ભગવન્! હે ભૂતભવ્યેશ! જો તમે વરદાન આપવા આવ્યા હો, તો હું

ચી' નામની રાક્ષસી છે.[13] તેનું 'વિપૂચિકા' નું નામ છે અને તે અન્યાય કરનાર માણ-ને દુઃખ દેનારી છે. તેની શાંતિનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે:–

ॐ ह्रीं ह्रां रीं रां विष्णुशक्तये नमः । नमो भगवति विष्णुशक्तिमेनां । ॐ हर हर नय पच पच मथ मथ उत्सादय दूरे कुरु स्वाहा हिमवंतं गच्छ जीव सः सः सः चंद्रमंडलगतोऽसि स्वाहा ॥

મંત્ર જાણનાર માણસે આ મંત્ર લખવો અને ડાબા હાથમાં રાખી વિપૂચિકા થયેલા રોગી-ને જમણા હાથથી માર્જન કરવું. પછી 'કર્કટી' નામની વિષૂચિકા રાક્ષસી મંત્રરૂપી મુદ્ગરથી ... પામીને હિમાલય પર્વતમાં ચાલી ગઈ એવી ભાવના કરવી. પછી રોગી ચંદ્રમંડળના અમૃત-માં રહેલો છે અને અજર, અમર તથા ... વ્યાધિથી મુક્ત થયો છે, એમ મનથી ... ન ધરવું.[14-16] આ પ્રમાણે પવિત્રપણાથી આચમન કરી ચિત્તમાં વ્યગ્રતા રાખ્યા વિના ... ધારણ કરનાર માણસ વિષૂચિકા રોગનો ... કરી શકે છે.[17] પછી ઉજ્જવળ કાન્તિવાળા, આકાશમાં રહેનારાવાળા અને ત્રણ લોકના નાથ ... બ્રહ્મા પોતાના લોકમાં ગયા. તે સમયે આકાશમાં રહેલા સિદ્ધગણે તેમની પાસેથી વિષૂચિકામંત્ર ગ્રહણ કર્યો અને અન્ય કાર્ય માટે ... ગયેલા ઇન્દ્રે તેમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં.[18]

इति गगनगतस्त्रिलोकनाथो गगनगसिद्ध-गणैरवसिद्धमंत्रः । गत उपगतशक्रवंचमानो निजपुरमक्षयमायमुज्ज्वलश्रीः ॥ १८ ॥

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'વિષૂચિકામંત્રકથન' એ નામનો સર્ગ ૬૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦ મો[×]

કર્કટીનું સૂચિરૂપ થવું તથા તેનાં કર્મોનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ भूधरशृंगाभा सा महाकृष्णराक्षसी ।
कज्जलांबुदलेखेव तानवं गंतुमुद्यता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–ત્યાર પછી પર્વતના શિ-ખર જેવી કાન્તિવાળી ને ઘણા જ કાળાવર્ણની તે રાક્ષસી કાજળરૂપી મેઘલેખાની પેઠે ધીમે ધીમે પાતળી થવા માંડી.[1] તે પ્રથમ વાદળાંના આકા-રની થઈ, પછી વૃક્ષની શાખાના જેવડી થઈ, પછી પુરુષના જેવડી થઈ અને પછી હાથ જેવડી થઈ.[2] ત્યાર પછી તે પ્રાદેશ- જેવડી થઈ, પછી એક આંગળી જેવડી થઈ, પછી અડદની શિંગ જેવડી થઈ અને પછી સોય જેવડી થઈ. ત્યાર પછી તે કમળના કેસરા જેવી ઝીણી સુંદર સોય થઈ. આમ પર્વતના શિખરના આકારવાળી તે રાક્ષસી સંકલ્પ વડે ક્રમે કરીને અણુ જેવડી થઈ ગઈ.[3-4] એ રાક્ષસી સૂક્ષ્મ સૂચિરૂપે (આયસી) અને જીવ સૂચિરૂપે (અનાયસી) થઈ. તે સૂચિકા ર્યુર્યષ્ટક (મહાભૂત, કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પ્રાણ, અંતઃ-કરણ, અવિદ્યા, કામ અને કર્મ) કરીને ચાલતી હતી, આકાશમાં ગમન કરતી હતી અને વ્યોમ-માં વાસ કરતી હતી.[5] તે સૂચિરૂપે દેખાય છે પણ તેમાં લોઢાનું નામ નથી. તેથી સંસાર-માંની ભ્રાંતિ માહેલી આ સૂચિ એ પણ એક જાતની ભ્રાંતિ છે.[6] સૂર્યનાં કિરણનો અંદર પ્રવેશ થવાથી તે કોમળ રત્નમય સોય જેવી સોહામણી હતી અને વૈડૂર્યમણિના કિરણની જાણે માલા

× આ સિત્તેરમા સર્ગમા તે રાક્ષસીનું શરીર ક્રમે કરીને સૂક્ષ્મ થયું તથા બે જાતનું તેનું સૂચિરૂપ થયું અને પ્રાણીના શરીરમા તેણે પ્રવેશ કર્યો, એ કથા કહેવાશે.

હોય તેમ તે શોભતી હતી. તેનામાં મનન કરવાનો ધર્મ વિશેષ હતો.[૭] તે પવનથી આવેલી કાજળરૂપી મેઘની લતાના જેવી દેખાતી હતી. તેનાં નેત્રના સૂક્ષ્મ છિદ્રમાં રહેલી કનીનિકા (આંખની કીકી) આકાશમાંનાં સૂક્ષ્મ નક્ષત્ર જેવી શોભતી હતી.[૮] તેના પૂંછડાનો અગ્રભાગ અતિસૂક્ષ્મ હતો અને તેનું મુખ સુંદર હતું. આવી રીતે વરદાનથી તેનું સૂક્ષ્મરૂપ થયું, એટલે પોતાના વિસ્તારની શાંતિ માટે તેણે મૌનવ્રત ધારણ કર્યું.[૯] તેનું સૂક્ષ્મશરીર પ્રત્યક્ષ નહોતું તેથી આકાશપણાને પામેલું તેનું રૂપ દૂરદૂરથી દીવાના જેવો પ્રકાશ પામતું હતું. વરદાનથી ઇચ્છિત દેહ પામ્યાથી પ્રસન્ન થયેલી તે રાક્ષસી મોઢાથી જાણે આકાશનું વમન કરતી હોય એમ જણાતી હતી.[૧૦] વિસ્તાર પામેલા દીવાનાં કિરણ જેવી તે કોમળ હતી, એટલે અર્ધમીંચી આંખથી જ તે દેખાય તેવી હતી. તત્કાળ સ્નાન કરાવેલા બાળકના વાળ જેવો તે રાક્ષસીનો ચંચળ વિલાસ હતો. પુષ્પના કેસરમાંથી જાણે તંતુ ઊડ્યો હોય અથવા બહાર ફરવાના કૌતુકથી જાણે સુષુમ્ણા નાડી બ્રહ્મરંધ્રમાંથી નીકળીને સૂર્યમંડળ પ્રતિ ઊંચી જતી હોય, તેમ તે જણાતી હતી.[૧૧,૧૨] નિયત ઇન્દ્રિયોની શક્તિવાળી તે રાક્ષસી લિંગદેહથી બહાર જણાતી હતી. જેમ બૌદ્ધોએ માનેલા આલયવિજ્ઞાનના પ્રવાહ અને તાર્કિકોના ધારાવાહિક પ્રવાહ પોતાના જાણવામાં આવે છે, પણ જેમ કોઈના જાણવામાં આવતા નથી, તેમ તે કોઈના જાણવામાં આવતી ન હતી.[૧૩] તે અત્યંત અલક્ષ્ય હોવાથી શૂન્યવાદને ઉત્પન્ન કરનારી હતી. આકાશના જેવો તેનો વર્ણ હતો. તે કાંઈ પણ શબ્દ બોલતી નહિ.

અદૃશ્ય તથા જીવવાળા સોયના સ્વરૂપમાં તે રહેલી હતી,[૧૪] હોલવાયેલા દીવાની આંચ જેમ જોવામાં આવતી નથી, છતાં તેને સ્પર્શ કરવાથી તાપ લાગે છે, તેમ તે અદૃશ્ય હતી તો પણ અતિ તીક્ષ્ણ હતી. તે ચિદાભાસને કલન (દબાણ) કરવાના ધર્મવાળી છે અને તેનું તત્ત્વ વાસનામાત્ર છે.[૧૫] આ પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ આખા જગતને ગળી જવા માટે સોયના રૂપનો અંગીકાર કર્યો; પણ તેનું રૂપ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે જગતને ગળવા સમર્થ થઈ નહિ. અહો ! તેની મૂર્ખતા તો જુઓ.[૧૬] તેણે મનથી જગતને ગળી જવાની ઇચ્છા કરી હતી, પ સોયના તુચ્છ રૂપનો વિચાર કર્યો નહોત આમ કેવળ સંકલ્પને જ જોતી તે રાક્ષસી તપ નિરર્થક થયું.[૧૭] અનર્થમાં બુદ્ધિવાળી રાક્ષસીએ વિચાર કર્યા વિના સોયના રૂપ અંગીકાર કર્યો. જે માણસની બુદ્ધિ અનર્થ હોય તેને પૂર્વાપરનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી. નિશ્વાસે કરીને જેમ અરીસો મલિન થઈ જાય તેમ પ્રિય પદાર્થમાં તલ્લીન થયેલું ચિત્ત, તે પદાર્થની પ્રાપ્તિના દૃઢ પ્રયત્નના સામર્થ્યને કાર ભાવનાને લીધે વિપરીત ભાવને પામે છે અ તેને પૂર્વાપરનો વિચાર સૂઝતો નથી.[૧૯] ઉપ કહેલી એ રાક્ષસીએ જગતને ગળી જવારૂપ પોતાનો અર્થ સિદ્ધ કરવા સારુ પોતાના મોટ શરીરનો ત્યાગ કર્યો અને સૂચિશરીરનો અંગીકાર કર્યો. તેણે સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે મરણતુ મહાદુઃખ પણ મહાસુખરૂપમાં માન્યું.[૨૦] અહો એક જ વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ કરનાર માણસની કેવી વિષમ ગતિ થાય છે ! કર્કટી રાક્ષસીએ એક વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ રાખીને પોતાની ઇચ્છાથી દેહનો પણ તૃણની પેઠે ત્યાગ કર્યો એક વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ કરનાર માણસને બીજી વસ્તુમાં ભાન રહેતું નથી. કર્કટી રાક્ષસીએ જગતને ગળી જવાની અતિ ઇચ્છાને લીધે પોતાના દેહના નાશનો પણ વિચાર કર્યો નહિ.[૨૧,૨૨] એક વસ્તુમાં અતિ ઇચ્છા રાખનાર માણસને તેમાં તેનો નાશ થતો હોય, તો પણ તે તેને સુખરૂપ માને છે. તે રાક્ષસીએ પોતાના દેહનો નાશ થયો તો પણ તેમાં

તેણે સંતોષ માન્યો.[૨૩] આવી રીતે પ્રાણીમાત્રને ગળી જવાની ઇચ્છાવાળી તે 'જીવવિપૂચિકા' આકારરૂપ નિરાકાર તથા આકાશની પેઠે સૂક્ષ્મ લિંગશરીરવાળી થઈ હતી.[૨૪] તેજના સૂક્ષ્મ પ્રવાહ જેવી તેની કાન્તિ હતી. તે પ્રાણતંતુરૂપ હતી અને કુંડલિની શકિત જેવો તેનો આકાર હતો. સૂર્ય અને ચંદ્રના કિરણ જેવી તે સુંદર હતી.[૨૫] એટલા માટે એ રાક્ષસીની, પાપરૂપ તલવારની ધાર જેવી ક્રૂર મનોવૃત્તિ જ, જીવસૂચિકારૂપે રહી છે. તે આયસી સૂચિથી ભિન્ન છે. પુષ્પના ગંધની પેઠે તે જીવસૂચિ સૂક્ષ્મરૂપે પ્રાણીના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે અને હિંસા આદિની ચતુરતાનાં સંપાદનરૂપે પ્રકટ રહે છે. તે પારકા પ્રાણનું હરણ કરીને પોતાનો પરમ અર્થ પૂરો કરવામાં પરાયણ રહે છે. આમ તે રાક્ષસી આયસી અને અનાયસી એમ બે સૂચિરૂપે થઈ. હવે, ઝાકળના જેવી પાતળી તથા રૂના જેવી કોમળ તે રાક્ષસીએ બે પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપથી માણસના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને શરીરને વીંધતાં દશે દિશામાં ફરવા માંડ્યું.[૨૬–૨૯] પ્રત્યેક માણસ પોતાના સંકલ્પથી લઘુ (હલકો) તથા ગુરુ (ભારે) થાય છે; તેમ જ કર્કટી રાક્ષસીએ ઉગ્ર શરીરનો ત્યાગ કરી સૂચિ શરીરનો સ્વીકાર કર્યો.[૩૦] કર્કટી રાક્ષસીએ તપ કરીને સોય સમાન પિશાચપણાની પ્રાર્થના કરી, તેવી રીતે આ જગતમાં ક્ષુદ્રબુદ્ધિવાળા માણસને તુચ્છ અર્થ પણ આનંદ ઉપજાવનાર થઈ પડે છે.[૩૧] કર્કટી રાક્ષસીએ તપ કર્યું, તેથી તેને પુણ્ય થયું, તો પણ તેનો મનોસ્વભાવ ક્રૂર રાક્ષસજાતિનો હતો, એટલે તેની માણસને ગળી જવાની પાપી ધારણા મટી નહિ. તેજ પ્રમાણે આ જગતમાં ક્રૂર અંતઃકરણવાળાં માણસો ઉત્તમ પુણ્યકર્મ કરે, તો પણ તેમનો જાતિસ્વભાવ શાંત થતો નથી.[૩૨] ઉપર પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ દશે દિશામાં ફરવા માંડ્યું, ત્યારે ભારે પવનથી તેનું શરીર શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે વીંખાઈ ગયું.[૩૩] રોગથી પરવશ થયેલા માણસના શરીરમાં તેમજ દૂબળા તથા સ્થૂલ શરીરવાળા માણસના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તે રાક્ષસી વાતસૂચિ થઈ અને તેણે વિપૂચિકાનો રોગ ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યો.[૩૪] તે કોઈ સમયે પાતળા દેહવાળાં, સ્વસ્થ તથા સુબુદ્ધિવાળાં માણસોનાં શરીરમાં જીવસૂચિપણાથી પ્રવેશ કરીને, તેમનામાં તેણે અંતર્વિપુચિકા (દુષ્ટબુદ્ધિ) ઉત્પન્ન કરી છે. આમ દુષ્ટબુદ્ધિવાળાં માણસોનાં શરીરમાં રહીને તે રાક્ષસી કદી તૃપ્ત થતી હતી અને કદી પુણ્યવાન માણસો તેને મંત્ર, ઔષધિ તથા તપના ક્રમથી કાઢી પણ મૂકતાં હતાં.[૩૫,૩૬] આ પ્રમાણે બે દેહથી આકાશમાં તથા પૃથ્વીમાં ફરતાં ફરતાં તેને ઘણાંક વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં.[૩૭] તે રાક્ષસી કોઈ સમયે પૃથ્વી વિષે ધૂળમાં સંતાઈ રહેતી, તો કોઈ સમયે હાથની આંગળીઓમાં સંતાઈ રહેતી. કોઈ સમયે તે આકાશ વિષે પ્રભામાં સંતાઈ રહેતી, તો કોઈ સમયે તે વસ્ત્રના તંતુમાં સંતાઈ રહેતી.[૩૮] કોઈ સમયે તે શરીરની અંદર સ્નાયુરૂપી નદીમાં, કોઈ સમયે વ્યભિચારાદિ દોષથી દૂષિત થયેલી ઇન્દ્રિયમાં, કોઈ સમયે ધૂળથી મેલા થયેલા અવયવોમાં, કોઈ સમયે સુકાઈ ગયેલી માણસના હાથપગની રેખારૂપી નદીના ખાડામાં અને કોઈ સમયે સૂક્ષ્મ રેખારૂપી જૂના ખડમાં તે રહે છે.[૩૯] કોઈ સમયે તે કાન્તિહીન અને સૌભાગ્યરહિત માણસોનાં અંગમાં સદ્ભાવશૂન્ય થઈને રહે છે અને ઉચ્છ્વાસ ઉપડાવે છે. કોઈ સમયે તે રાક્ષસી બણબણતી માંખવાળા, દુષ્ટ વાયુવાળા, લીલા ઘાસવાળા, બીલી અને આંબા આદિ વૃક્ષો વિનાના સ્થળમાંપણ સંતાઈ રહે છે.[૪૦] કોઈ સમયે તે એવા દેશમાં સંતાઈ રહે છે, કે જે દેશમાં સ્થૂલ પશુ તથા માણસનાં હાડકાં પડ્યાં હોય, જેમાં નિરંતર આત્મનિષ્ઠ તથા પરપીડને હરનારાનો અભાવ હોય અને જેમાં અપવિત્ર માણસો ભૂંડાં વસ્ત્રો પહેરીને ધુમાધુમ કરતાં હોય.[૪૧] કોઈ સમયે

તે મધમાખી તથા કાગડા અને કોયલને રહેવાના ઝાડના પોલાણમાં તથા ઠૂંઠામાં સંતાઈ રહે છે, તો કોઈ સમયે તે રુક્ષ શબ્દ કરતા વાયુની હાલતી અંગુલિરૂપી ઝાડની શાખામાં રહે છે.[૪૨] કોઈ સમયે તે માળારૂપી વાદળાંની લેખામાં સંતાઈ રહે છે, તો કોઈ સમયે કે ફાટી ગયેલ આંગળીઓના વ્રણ જેવા ખાડામાં સંતાઈ રહે છે. કોઈ સમયે તે ઝાકળના બિંદુમાં સંતાઈ રહે છે, તો કોઈ સમયે રાફડામાં લપાઈ રહે છે.[૪૩] કોઈ સમયે તે ઝાંઝવાના જળથી ઝગઝગતા મરુદેશમાં સંતાઈ રહે છે, તો વળી કોઈ સમયે તે નખવાળા વ્યાઘ્ર તથા અજગર આદિના કઠોર અરણ્યમાં રહે છે અને કોઈ સમયે તે ક્યાંક પાકેલી, નાસી જતી તેમજ બીધેલાઓથી પણ બીતી એવી જાઓથી ભૂંડા એવા વટેમાર્ગમાં પોતાનાં શિંગડાંથી ટિંબા ખોદી નાખે છે, તેમ તે રાક્ષસી અનેક પ્રકારના તાપથી તપતાં માણસોના દેહરૂપી અરણ્યમાં બળદની પેઠે રહે છે. તંતુ (દોરો) પરોવેલા મુખવાળી તે સૂચિકા (સોય) સીવીસીવીને થાકી જાય છે, ત્યારે આરામને માટે તે હાથમાંથી પડી જઈને લૂગડાંમાં સંતાઈ રહે છે.[૪૮,૪૯] તે સૂચિકા ક્રૂર તથા કઠિન છતાં માણસના હાથમાં વાગતી નથી તેથી લોકો તેનો ત્યાગ કરતા નથી; કારણ કે, કોઈ માણસ તીક્ષ્ણ હોય પણ જો તે પોતાની તીક્ષ્ણતા બહાર ન બતાવે, તો લોકો તેનો ત્યાગ કરે નહિ.[૫૦] આ પ્રમાણે તે આયસી સૂચિકાએ જીવસૂચિ સહિત નૌકાની સાથે વિહરતી ભારે શિલાની જેમ તેમજ વૃદ્ધ માણસના મનમાં રહેલી આશાની જેમ દિશાઓમાં ફરવા માંડ્યું.[૫૧]

કાશવાના સ્વભાવવાળી છે, તો પણ વસ્ત્રાદિ સીવ-
ા વગેરેથી વ્યાપ્ત છે.[૫૬] આમ પોતાનું ઉદર ન
ારાવાથી અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થયેલા તે સૂચિરૂપને
ાટે તે રાક્ષસીને ખેદ થવા લાગ્યો.[૫૭] તો પણ
ાક્ષસના સ્વભાવથી જ્યારે તેને વીંધવાના કામ-
ાં જોડવામાં આવે છે, ત્યારે તે નદીના પ્રવાહ-
ી પેઠે ઉતાવળથી વેધન કરે છે. સ્ત્રી-પુત્રાદિકમાં
ાસનારૂપી દીર્ઘતંતુ જેમ મરણસમયે ઉત્પન્ન
ઈને, જીવરૂપી ચૈતન્યને, વાસનારૂપી સ્ત્રીપુત્ર-
ાં ફેરવે છે, તેમ તે સૂચિ વસ્ત્રમાં સૂત્રને સંચાર
રીને ફેરવે છે. ચાડિયા તથા ચોર જેવા દુષ્ટ
ોકો બીજાને દુઃખ આપતી વખતે પોતાનું મોઢું
ખાડતા નથી, તેવી રીતે તે સોય વસ્ત્રમાં વેધન
રતી વખતે પોતાનું મુખ વસ્ત્રથી ઢાંકતી ઢાંકતી
ાગળ ચાલી જાય છે.[૫૮-૬૦] કોઈ વખતે કંઠમાં
ાખેલા વસ્ત્રમાં રાખેલી એ સૂચિ પોતાનાં છિદ્ર-
રૂપી નેત્રથી 'હું આ સ્ત્રીઓને કયા ઉપાયથી
મારું?' એવી ધારણાથી જાણે તેમનાં મુખ સામું
જુએ છે. કારણ કે, ક્રૂરજનોને આવું કામ અતિ
પ્રિય છે.[૬૧] મૂર્ખ માણસ ગુણવાન તથા દોષવાન
માણસ સાથે જેમ એકસરખી રીતે વર્તે છે, તેમ
તે સોય રેશમી તથા સૂતરાઉ લૂગડામાં એક-
સરખી રીતે વેધન કરે છે.[૬૨] મોટા દોરાને ધાર-
ણ કરનારી તથા અંગૂઠા અને આંગળી વડે પીડા
પામેલી તે સોય, દોરો પોતાના હૃદયમાં ન સમા-
વાથી જાણે આંતરડું ઓકી કાઢતી હોય તેમ
જણાય છે.[૬૩] સૂત્રમાં પરોવાયેલી તે સૂચિ તીક્ષ્ણ
છે, પણ તેનું હૃદય શૂન્ય છે. આથી તેને રસના
સ્વાદની ગમ નથી. પરિણામે, તે રસવાળા અને
રસ વિનાના પદાર્થોમાં રાક્ષસસ્વભાવે જ પ્રવેશ કરે
છે. એ સૂચિ દુર્ભાગી રાજપુત્રી જેવી છે. એ કઠોર
બોલતી નથી, છતાં એ દોરાથી મુખમાં નથા-
યેલી છે. એ તીક્ષ્ણ છે, છતાં પોતે જ સંતાપ
કરે છે. એ વીંધવાળી છે, છતાં તે હૃદયરૂપી રંધ્ર
વિનાની છે. ક્રૂર બુદ્ધિવાળી તે રાક્ષસી વિનાઅપ-
રાધે મારવાને ઇચ્છે છે (તે પાપને લીધે) અને
પોતાની બુદ્ધિથી જ સૂત્રમાં પરોવાઈને પોતાના
પાપરૂપી પાશમાં લટકી રહી છે.[૬૫,૬૬] જ્યારે તે
સોય સીવનારના હાથમાંથી પડી જાય છે, ત્યારે
તે છૂટે પડેલા કોઈ શ્યામ પદાર્થમાં મૈત્રીથી સૂઈ
રહે છે. કયો માણસ પોતાના સરખા સ્વરૂપવાળા
મિત્રની ઇચ્છા કરતો નથી? [૬૭] મૂઢ ચિત્તવૃત્તિ-
વાળા પદાર્થ સાથે મિશ્ર થયેલી તે રાક્ષસી
પ્રાકૃતમાણસમાં રહે છે. પોતાની સમાન સંગ-
તિનો ત્યાગ કરવાની કયો માણસ ઇચ્છા કરે?[૬૮]
કોઈ સમયે તે સોય લુહારની પાસે આવે અને
તેને તપાવવા માટે અગ્નિમાં નાખે, તો તે
વખતે તેની ધમણની ફૂંકથી તે ઊંચી ઊડીને
પલાયન કરી જાય છે.[૬૯] તે રાક્ષસી પ્રાણ અને
અપાન વાયુ દ્વારા હૃદયકમલની અંદર ધસે છે
અને તેનામાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાની મહા ઘોર
શક્તિ રહેલી છે. આથી તે જાણે જીવશક્તિ
ઉત્પન્ન થઈ હોય, એમ જણાય છે.[૭૦] સમાન-
વાયુના વિપરીતપણાથી તે સમાનની પેઠે ગમન
કરે છે અને ઉદાનવાયુના વિપરીતપણાથી તે
ઉદાનવાયુની સાથે ગમન કરે છે.[૭૧] વ્યાનવાયુની
સાથે રહીને તે વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સર્વ
અંગના રસમાં ફરે છે. કોઈ સમયે તે શૂળરોગ-
રૂપી વાયુમાં, હૃદયમાં તથા કંઠમાં પ્રવેશ કરે છે
અને વિવર્ણતા તથા ઉન્માદ લાવે છે. કોઈ સમયે
ભરવાડના હાથમાં રહેલી એ સોય ઊનના એકાદ
ઢગલામાં સૂઈ રહે છે, અથવા બાળકના હાથની
આંગળીરૂપી પથારીને વીંધી નાખીને એક માત્ર
વિલાસ કરે છે.[૭૨,૭૩] કોઈ સમયે તે માણસના
પગમાં પેસી જાય છે અને રુધિરપાન કરી
આશ્ચર્ય સહિત આનંદ માને છે. કોઈ સમયે
તે પુષ્પની માળા પરોવવાના કામમાં આવે છે,
ત્યારે તે પુષ્પના ગુચ્છનું ભોજન કરે છે અને એ
અલ્પ ભોજનથી તે અતિશય સંતોષ માને છે.[૭૪]
કોઈ સમયે તે ઘણી વાર સુધી નીચું માથું કરીને

ગારામાં સૂઈ રહે છે. કયો માણસ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મળેલા સ્થાનકનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે? નીચ માણસને ઉત્સવ કરતાં પણ કલહ વધારે સુખરૂપ થાય છે. તે પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ પારકાના પ્રાણ જાય ત્યાં સુધી તેને વીંધવાની ક્રૂરતા બતાવવામાં આનંદ માન્યો છે.[૭૫,૭૬] લોભી માણસને અર્ધી કોડીનો લાભ થાય તે પણ તે ઘણો માને છે. તે પ્રમાણે થોડા લોહીમાં પણ તે સોય આનંદ માનવા લાગી છે. સાચે જ માણસજાતિના અહંકારની ચમત્કૃતિ કોઈનાથી મટાડી શકાય તેવી નથી.[૭૭] આવી રીતે 'जीवसूचि' તથા 'लोहसूचि' એવા સૂચિસ્વરૂપથી તેણે પ્રાણીમાત્રના મરણની ઇચ્છા રાખી છે. મૂઢ માણસને પોતાના સ્વાર્થના આવશ્યક કામમાં કદી પોતાની મૂઢતા રહેતી નથી.[૭૮] ઘરમાં રાખેલી સોય વાપરવામાં ન આવે, તો તેના ઉપર કાટ ચઢી જાય અને માટીમાં ઘસવામાં આવે, તો તે પાછી ઉજ્જ્વળ થાય, તે જ રીતે તે સૂચિને બીજાને મારવાનું કામ ન મળે, ત્યારે તેના મનમાં દુઃખ થાય છે તથા બીજાને દુઃખ દેવાથી તે આનંદ પામે છે.[૭૯,૮૦] તે ઘણી સૂક્ષ્મ છે, અદૃશ્ય છે, ખંડન કરનારી છે, તીક્ષ્ણ વીંધનારી છે, ક્રૂર છે અને જાણે દૈવી ચેષ્ટા જેવી છે. ક્ષણવારમાં એ ભૂલી જવાય છે.[૮૧] તંતુનું વેધન કરવાથી જ બીજાનો નાશ થયો, એમ જાણી તે સંતોષ માને છે દુર્જન મનુષ્ય બીજાને હાનિ કરીને આનંદયુક્ત થાય છે.[૮૨] તે રાક્ષસી પોતાની શક્તિથી કોઈ સમયે કાદવમાં પેસી જાય છે, કોઈ સમયે આકાશમાં ઊડે છે, કોઈ સમયે આકાશના પવનની સાથે દિશાઓમાં વિહાર કરે છે અને કોઈ સમયે તે ધૂળમાં, ભૂતળમાં, વગડામાં તથા ઘરના અંતઃપુરમાં સૂએ છે. કોઈ સમયે તે હાથમાં, કાનરૂપી કોમળ કમળમાં, ઊનના સ્વચ્છ સમૂહમાં, લાકડાના છિદ્રમાં, માટીના ઢગલામાં તેમજ .. હૃદયમાં પણ સંતાઈ રહે છે. જેવી રીતે યોગી મંત્રની શક્તિથી ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરે છે, તેવી રીતે તે રાક્ષસીએ પણ ઇચ્છા પ્રમાણે ફરવા માંડ્યું. વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી, ત્યાં તો દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્યકર્મ કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠીને સ્નાન કરવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિમુનિ પાસે આવી.[૮૩,૮૪]

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ८४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સૂચિવ્યવહારવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૦ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો છઠ્ઠો દિવસ સમાપ્ત

सर्ग ७१ मो×

કર્કટી રાક્ષસીનો પશ્ચાત્તાપ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ सा बहुकालेन कर्कटीनाम राक्षसी।
सर्वेषां नरमांसानां न तु तृप्तिमुपाययौ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હવે હે રામ! તે કર્કટી રાક્ષસીને ઘણા કાળ સુધી માણસના માંસનો સ્વાદ લેતાં પણ તૃપ્તિ થઈ નહિ. એક રુધિરના બિંદુથી તેની ક્ષુધા શાંત થાય છે. કારણ કે સૂચિની અંદર તે વધારે શું સમાય? પણ એ સૂચિની તૃષ્ણા શાંત થતી નથી.[૧,૨] હવે તે રાક્ષસી વિચાર કરવા લાગી કે, 'હાય! મને કેવું સૂચિપણું પ્રાપ્ત થયું છે! હું સૂક્ષ્મ થઈ ગઈ છું. વધારે ભક્ષણ કરવાની મારી શક્તિ હરાઈ ગઈ છે. અં

× આ એકોતેરમા સર્ગમાં સૂચિરૂપ થયેલી તે રાક્ષસીએ પૂર્વના દેહનું સ્મરણ કરી, તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો તથા ખેદ કર્યો, તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

મારા પેટમાં એક કોળિયો પણ રહેતો નથી.[૩] મારાં પ્રથમનાં હાથ-પગ વગેરે વિશાળ અંગો ક્યાં ગયાં? અરે! વનમાં જેમ પાંદડાં વીંખાઈ જાય, તેમ મેઘના જેવાં મારાં વિશાળ અંગો પણ વીંખાઈ ગયાં![૪] મારાં મંદભાગ્ય છે, કારણ કે વસા-ચરબીની સુગંધીવાળો, સ્વાદુ, માંસના રસનો ઝટ ઊતરી જાય એવો એક કોળિયો પણ મારા ઉદરમાં જરા પણ માતો નથી.[૫] હું કાદવની વચમાં ડૂબી જાઉં છું અને પૃથ્વી ઉપર પડી જાઉં છું. હું માણસના પગના પ્રહારથી હણાઉં છું અને મલિન થઈ છું.[૬] અરેરે! હું મરી ગઈ. હાય! હું ધણી વિનાની! અરે મને કોઈ ધીરજ આપનાર નથી. મારે કોઈ સ્થળ નથી. દુઃખથી પણ વધારે દુઃખમાં તથા સંકટથી પણ વધારે સંકટમાં હું ડૂબી ગઈ છું.[૭] મારે કોઈ સખી નથી, દાસી નથી, માતા નથી, પિતા નથી; મારે કોઈ ચાકર નથી, કોઈ બંધુ નથી, કોઈ ભાઈ નથી અને કોઈ પુત્ર નથી.[૮] મારે દેહ નથી, સ્થાન નથી અને કોઈ આશ્રય નથી. ઠરીને બેસવાનું મારે સ્થળ પણ નથી, તેથી હું વનનાં પાંદડાંની પેઠે ચારેબાજુ ભમ્યા કરું છું.[૯] હું દારુણ દુઃખના ધૂંસરામાં જોડાયેલી છું. અરે! હું અતિ ભયંકર આપત્તિમાં આવી પડી છું. હવે તો હું મોત માગું છું; પણ તેય મને માગ્યું મળતું નથી.[૧૦] હાથમાં આવેલા ચિંતામણિને કાચનો કટકો જાણીને મૂઢ માણસ હાથમાંથી નાખી દે, તેમ મેં મૂઢ બુદ્ધિથી મારા પ્રથમના દેહનો હાથે કરીને ત્યાગ કર્યો![૧૧] માણસને જ્યારે મનમાં મોહ થાય છે, ત્યારે પ્રથમ હજારો દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી એ અનર્થના વિસ્તારથી તે પ્રકાશ પામે છે.[૧૨] કોઈ સમયે હું ધુમાડામાં રહું છું, કોઈ સમયે હું માર્ગમાં કચરાઈ જાઉં છું અને કોઈ સમયે હું ખડમાં ધકેલાઈ જાઉં છું. અરે! મારા દુઃખની પરંપરાનો પાર જ નથી.[૧૩] બીજાને પીડા કરનારી તથા બીજાના સંચારથી ચાલનારી હું પરવશતાને લીધે, પરમ કૃપણતા પામેલી છું.[૧૪] મને રુધિર વગેરેનો સ્વાદ લેવાની અભિલાષા થાય છે, પણ તે અભિલાષાનું વેધનમાત્ર ફળ છે અને મને ઉદર ન હોવાથી મારાથી સ્વાદ લઈ શકાતો નથી. આથી હું હીનભાગ્યવાળી છું. આમ દૌર્ભાગ્ય પણ દુર્ભગ છે.[૧૫] જેમ ભૂતની શાંતિ કરતાં તે શાંતિથી ભૂતની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તપ કરવાથી મારા જ નાશનો ઉદય થયો છે.[૧૬] હાય! મેં મંદબુદ્ધિથી મારા પ્રથમના મોટા શરીરનો ત્યાગ કેમ કર્યો? પણ એ તો જ્યારે નાશ જ થવાનો હોય, ત્યારે એવી અવળી જ મતિ સૂઝે. કીડી કરતાં પણ મારું શરીર સૂક્ષ્મ છે; માટે માર્ગમાં ધૂળના ઢગલામાં જ્યારે હું ડૂબી જઈશ, ત્યારે મારો કોણ ઉદ્ધાર કરશે?[૧૭,૧૮] પર્વત ઉપર રહેલાં ઝાડ જેમ ગામના માર્ગમાં પડેલાં ખડ આગળ આવે એમ નથી, તેમ એકાન્તમાં રહેનારા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા મુનિઓ, મારો ઉદ્ધાર કરવાને મારી પાસે આવે તેવો સંભવ નથી.[૧૯] હું અજ્ઞાનરૂપી સમુદ્રમાં પડી છું, માટે મારો અભ્યુદય થાય જ ક્યાંથી? આંધળો માણસ પતંગિયાંની સેવા કરે તેથી તેને કંઈ પ્રકાશ મળતો નથી.[૨૦] મારે કેટલા કાળ સુધી આ આપત્તિના ખાડામાં પડી રહેવું પડશે, તે હું જાણતી નથી. ક્યાં સુધી મારે આ ખાડમાં લોટ્યા કરવું પડશે? મારી તો દરેક ચેષ્ટા હરાઈ ગઈ છે.[૨૧] અંજનરૂપી મહાપર્વતના પુત્રરૂપ અને સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીના સ્તંભરૂપ મારો મોટો દેહ ક્યારે થશે? અહો! એ દેહમાં મને મેઘમાળાના જેવા હાથ હતા, વીજળીના જેવાં નેત્ર હતાં, ઝાકળના સમૂહ જેવાં વસ્ત્ર હતાં અને આકાશને સ્પર્શ કરે તેવા કેશ હતા.[૨૩-૨૫] લાંબા ઉદરરૂપી મેઘને જોઈને મોર નાચવા માંડતા હતા. મને શ્યામ, લંબ અને વિલોલ સ્તન હતાં અને તે સ્તનો શરીરના શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે કંપતાં હતાં હાસ્યરૂપી ભસ્મની છટાથી સૂર્યમંડળને ઢાંકી

દે તેવું મારું શરીર હતું; જાણે યમરાજાની પેઠે સર્વ પ્રાણીને ગળી જવા તત્પર થયો હોય તેવો મારો ભયંકર આકાર હતો.[૨૪,૨૫] મને અગ્નિની પેઠે પ્રકાશતી તથા ખાંડણિયાના જેવી ઊંડી આંખો હતી અને એક પર્વતના શિખર ઉપરથી બીજા પર્વત ઉપર પગ મૂકી હું વિહાર કરતી હતી.[૨૬] હવે મને ક્યારે વિશાળ કોતરની જેમ પ્રકાશતું તે મહાન ઉદર થશે? ક્યારે મને શરદઋતુના મેઘ જેવી ધાટી નખપંક્તિ પ્રાપ્ત થશે.?[૨૭] ક્યારે મને મોટા રાક્ષસોના હૃદયને પણ ચીરી નાખે તેવું હાસ્ય થશે? ક્યારે મહાઅરણ્યમાં સુંદર વાઘો સહિત હું નૃત્ય કરીશ? ક્યારે હું વસા (ચરબી) રૂપી આસવના કુંભથી તથા અમૃત જેવાં માંસથી યુક્ત હાડકાંના સમૂહથી મારા ઉદરને નિરંતર પૂર્ણ કરીશ?[૨૮,૨૯] મહાલોહીનું રુધિરપાન કરીને મહોન્મત્ત થયેલી તથા હર્ષ પામેલી હું ક્યારે સુખથી નિદ્રા કરીશ?[૩૦] સોનું અગ્નિમાં પડીને ભસ્મનો અંગીકાર કરે છે, તેમ મેં પણ દુષ્ટ તપરૂપી અગ્નિમાં મારા પહેલાંના સુવર્ણમય દેહનો ત્યાગ કરીને સોયપણાનો અંગીકાર કર્યો છે.[૩૧] અંજનના પર્વતની કાન્તિ જેવું તથા દિશાના તટને ભરી દે તેવું, મારું તે શરીર ક્યાં અને ક્યાં માખીના પગની ખરી જેવું તથા તણખલા જેવું ક્ષીણ આ સોયપણું?[૩૨] કદી સોનાનો બાજુબંધ મળે તો તેને જેમ અવિચારી માણસ 'માટીનો છે' એમ જાણીને નાખી દે છે, તે પ્રમાણે મેં આ સોય જેવા શરીરના લોભથી પ્રથમના પ્રકાશિત શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે. અરે! હે વિંધ્યાચળની ઝાકળભરી ગુફા જેવા મારા ઉદર! તું તારા સિંહના સ્વભાવથી હાથીનો નાશ કેમ કરતું નથી?[૩૩,૩૪] અરે! પર્વતના શિખરને ભાંગી નાખનારા મારા હાથ! તમે પુરોડાશ (હોમવાનો પદાર્થ) બુદ્ધિથી સસલાંને ધારણ કરનાર આકાશમાંના ચંદ્રનો કેમ નખથી બાધ કરતા નથી?[૩૫] અરે! કાચ તથા મણિમાળાથી રહિત છતાં પણ પર્વતના તટના જેવા સુંદર મારા વક્ષસ્થળ! પ્રથમ તારામાં રૂંવાડાંનું વન હતું અને તેમાં જૂનો સમૂહ સિંહની પેઠે સંતાઈ રહેતો હતો; પણ હવે તે વન જ નથી.[૩૬] અરે! કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિનાં અંધારાંરૂપી સુકાયેલાં લાકડાંને બાળી નાખનારાં મારાં નેત્ર! તમે તમારી દૃષ્ટિરૂપી જ્વાળાની માળાથી દિશાઓને કેમ ઝગઝગિત કરતાં નથી?[૩૭] અરે! મારા સ્કંધરૂપી બંધુ! તમારો નાશ થયો, પૃથ્વીમાં તમારો ત્યાગ થયો અને કાળે કરીને શિલાના તળમાં તમને ઘસીને પીસી નાખ્યા.[૩૮] કલ્પના અંત સમયના દાવાનળથી દગ્ધ થયેલા ચંદ્રના બિંબ જેવા મનોહર હે મારા મુખચંદ્ર! તું તારાં કિરણથી આજ કેમ પ્રકાશ પામતું નથી? અરે! મારા મોટા આકારવાળા હાથ! તમે ક્યાં ગયા? હું તો માખીનો પગ અડવાથી પણ હાલી જતી તુચ્છ સોય થઈ ગઈ છું.[૩૯,૪૦] અરે! કરંજના વૃક્ષથી યુક્ત મોટા ઝાડના મૂળના ખાડા જેવા સુશોભિત એવા મારા ભગ! અરે! વિંધ્યાચળના શિખરથી પણ વિશેષ શોભતા મારા નિતંબ! તમારી શી સ્થિતિ થઈ?[૪૧] આકાશમાં પુરાઈ રહે તેવો પ્રથમનો મારો આકાર ક્યાં અને હમણાં પ્રાપ્ત થયેલું આ તુચ્છ સૂચિપણું ક્યાં! આકાશના છિદ્ર જેવું પ્રથમનું સુંદર મુખ ક્યાં અને ક્યાં નવું થયેલું આ સૂચિમુખ! ઘણા માંસના ભારથી યુક્ત એવો પ્રથમનો મારો આહાર ક્યાં અને હમણાંનું પાણીના બિંદુથી ભોજન ક્યાં! અરે! મેં મારા વિસ્તારનો ક્ષય કરવા સારુ જ આ નાટક રચ્યું અને એટલે જ હું આવી સૂક્ષ્મ થઈ ગઈ છું.[૪૨]

ક્વાકારોઽમ્બરપૂરકઃ ક્વ ચ નવં તુચ્છાત્મકં સૂચીવપુઃ રોદોરંધ્રસમં ક્વ વાસ્ય મુદરં ક્વેદં ચ સૂચીમુખમ્। ક્વ ગ્રામો બહુમાંસભારબહુલઃ ક્વાદ્ય

दुना भोजनं सूक्ष्मास्म्येतदहो मयैव रचितं स्वात्मक्षयं नाटकम् ॥ ४२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સૂચિકાપરિદેવન' એ નામનો સર્ગ ૭૧ મો સમાપ્ત

सर्ग ७२ मो*

કર્કટીએ પુનઃ તપ કર્યું અને ઇન્દ્રને આશ્ચર્ય થયું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

सूची सासंभवद्वाणी चिंतयित्वेत्यकंपनम्।
पुनस्तद्देहलाभाय मवाम्याशु तपस्विनी ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! સૂચિરૂપે થયેલી તે રાક્ષસીએ 'પ્રથમનો દેહ મળવા માટે હું તપ કરું' એવો વિચાર કર્યો અને વાણીને નિયમમાં રાખીને સ્થિરપણાથી તપનો નિશ્ચય કર્યો.[1] મનુષ્યને મારવાના જે વિચારો તેના મનમાં હતા, તે વિચારોનો ત્યાગ કરીને તેણે તપ કરવા સારુ હિમાલય પર્વત ઉપર પ્રયાણ કર્યું.[2] પ્રથમ તે રાક્ષસીએ પોતાને આત્માને વિષે મનથી કલ્પિત સૂચિપણું જોયું. ત્યાર પછી પ્રાણવાયુરૂપી તે જીવસૂચિએ પ્રાણ સાથે પ્રવેશ કર્યો.[3] એ પ્રમાણે પોતાને વિષે મનોમય સૂચિપણાને જોનારી તે રાક્ષસીએ, પ્રાણવાયુરૂપી શરીરથી તપ માટે હિમાલય પર પ્રયાણ કર્યું. ઇન્દ્રનીલમણિની કાન્તિ-જેવી તે રાક્ષસીએ દૃઢ દાવાનળવાળા, ભૂતપ્રાણીમાત્રથી રહિત, રુક્ષ, ધૂળથી યુક્ત અને ખડ વિનાના હિમાલયના વિસ્તારવાળા સ્થળમાં તપ કરવા સારુ નિવાસ કર્યો. જાણે મરુદેશમાં અકસ્માત્ સૂકા ખડની શિખા ઊગી આવી હોય તેવી તે લાગતી હતી.[4–6] પોતાના સૂક્ષ્મ પગના અર્ધભાગથી જ તેણે પૃથ્વીનો આશ્રય રાખ્યો. એ પ્રમાણે એક પગે ઊભા રહી તેણે તપ કરવા માંડ્યું. પોતાનાં સૂક્ષ્મ પગનાં તળિયાંથી પૃથ્વીની રેણુને સંકટ કરનારી તે રાક્ષસી, વિષયમાંથી મન ખેંચી લઇને યત્નપૂર્વક ઊંચું મુખ રાખીને ઊભી રહી. તે રાક્ષસી કાળા લોઢાની સૂચિરૂપ હતી, હિંસા કરનારી હતી, તીક્ષ્ણ સ્વભાવની હતી અને પવનનું ભક્ષણ કરતી હતી; તેથી પર્વતની રેણુ ઉપર તથા પથ્થર ઉપર તે સ્થિર ઊભી રહેવા સમર્થ હતી.[7–9] અરણ્યમાં ભૂખી થયેલી તે રાક્ષસીએ દૂરથી ચાલ્યાં આવતાં માણસને જેવા માટે જાણે પોતાની ડોક ઊંચી કરી હોય એમ જણાતું હતું. તે પૂંછડાથી ખડ તથા પાંદડાંના અગ્રભાગ ઉપર રહેલી હતી. ખડમાંકડીની પેઠે તેણે પર્વત ઉપર સ્થિતિ કરી હતી.[10] તે રાક્ષસીના મુખના છિદ્રમાંથી બહાર નીકળેલી તેજની કાન્તિ જાણે તે સોયની સખી હોય, તેમ તેની પાછળ રહીને તેની રક્ષા કરતી હતી ![11] પોતાનો સ્વજન ક્ષુદ્ર હોય તો પણ માણસ તેના ઉપર સ્નેહ રાખે છે, તે પ્રમાણે તે રાક્ષસી જો કે ક્ષુદ્ર છે, તો પણ તેની મુખકાન્તિએ તેનું સખીપણું સ્વીકાર્યું. એ પ્રમાણે તે રાક્ષસીને તેના મુખછિદ્રમાંથી નીકળેલી કાન્તિ એક સખી હતી અને તેની પોતાની છાયા તે રાક્ષસીની બીજી સખી હતી.[12,13] છાયારૂપી સખી તે રાક્ષસીની પાછળથી રક્ષા કરનારી હતી અને તેને કાન્તિરૂપી સખી આગળથી રક્ષા કરનારી હતી. એ પ્રમાણે પોતાની બે સખી સહિત તે રાક્ષસીએ પરસ્પર અનુકૂળ રહીને તપ કરવાની દૃઢતા કરી.[14] તે રાક્ષસીનું ઉત્તમ તપ જોઈને તે સ્થળે રહેલાં ઝાડને તથા લતાને પણ સદ્બુદ્ધિ થઈ, તો પછી બીજા કોને ઉત્કંઠા ન થાય ? તપને અર્થે મનોવૃત્તિને સ્થિર રાખનારી એ રાક્ષસીને, પર્વતમાં રહેલાં ઝાડ પોતાનાં પુષ્પ તથા ફળના સુગંધથી યુક્ત એવું પવનનું ભોજન કરાવવા લાગ્યાં.[15,16] દેવોના ઉપયોગમાં ન આવે તેવાં પ્રથમ ઊગેલાં પુષ્પોથી તથા હવે પછી થવાનાં

* આ બોતેરમા સર્ગમાં રાક્ષસીનું ઉગ્ર તપ અને તેના તપથી ઇન્દ્રના મનમાં વિસ્મય થયો, તેથી નારદમુનિએ ઇન્દ્રને નિશ્ચય કરાવ્યો, એટલી કથા કહેવાશે.

પુષ્પોથી, વૃક્ષોએ તે રાક્ષસીનું મુખ પૂરી દીધું.[૧૭] ઇન્દ્રની* પ્રેરણાથી વાયુની સાથે આવેલી માંસ-ની રજ છિદ્ર દ્વારા તેના મુખમાં પેઠી, પણ તેણે તે રજ બહાર કાઢી નાખી.[૧૮] તપ કરવાનો દઢ નિશ્ચય હોવાથી, તે રાક્ષસી માંસની રજથી તપમાં વિઘ્ન થાય એમ ધારીને તે રજને ગળી ગઈ નહિ. હલકાં માણસ પણ સારું કામ કરતાં વિઘ્ન થાય તો તેને દૂર કરે છે.[૧૯] તે રાક્ષસીએ પોતાના મુખમાંની પુષ્પની રજનો પણ સ્વીકાર કર્યો નહિ. મેરુપર્વતને ઉખેડી નાખનાર પવનથી પણ તે રાક્ષસી ચલાયમાન થઈ નહિ, તેથી પવનને પણ આશ્ચર્ય થયું.[૨૦] તે રાક્ષસી કાદવથી મસ્તક સુધી ઢંકાઈ ગઈ, પાણીથી પુરાઈ ગઈ, પવનથી ચલાયમાન થઈ અને વનના અગ્નિથી દગ્ધ થઈ.[૨૧] વળી તે કરા પડવાથી ભેદાઈ ગઈ, વીજળીના ભ્રમથી ભ્રમિત થઈ ગઈ, મેઘથી ભયભીત થઈ અને અતિ ગર્જનાથી ક્ષોભિત થઈ.[૨૨] આમ છતાં, વિષની મૂર્ચ્છાથી સૂતેલો માણસ જેમ એક ડગલું પણ દૂર ખસે નહિ, તેમ તપ કરવાના દઢ નિશ્ચયવાળી તે રાક્ષસી, હજારો વર્ષ સુધી પણ ત્યાંથી જરા પણ ખસી નહિ.[૨૩] તે રાક્ષસીની સંસારની સ્ફુરણામાત્ર નિવૃત્ત થઈ, તેથી પરમાત્માનો વિચાર કરતાં તેનું મન નિર્મળ થયું અને તેને જ્ઞાનનો ઉદય થયો.[૨૪] જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી તેને કાર્યકારણની ખબર પડવા માંડી અને તેને પરમ પવિત્રપણું પ્રાપ્ત થયું. તપ કરવાથી તેના પાપનો નાશ થયો અને તેથી તેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું. તપે કરીને એનાં પાપ ઓગળી ગયાં, ત્યારે તે પોતે જ આત્મબુદ્ધિથી બ્રહ્મજ્ઞાની થઈ અને પોતાના સુખને સૂચવનારી થઈ.[૨૫,૨૬] આ પ્રમાણે તેણે ઊંચા મુખે રહીને સાત લોકને સંતાપ કરે તેવું દારુણ તપ સાત હજાર વર્ષ સુધી કર્યું.[૨૭] પ્રલયકાળના અગ્નિથી પણ ભયંકર એવા તેના ઉગ્ર તપને લીધે તે પર્વત બળવા માંડ્યો અને તેથી આખું જગત તપતું હોય એમ જણાવા લાગ્યું.[૨૮] તે જોઇને ઇન્દ્ર દેવતાના મનમાં આશ્ચર્ય થયું અને તેથી તેણે નારદમુનિને પૂછ્યું: 'કોના તપને લીધે જગતનો પરાભવ થાય છે?'[૨૯] ત્યારે નારદમુનિએ તે રાક્ષસીના તપની વાત કરી અને કહ્યું કે, 'સૂચિ નામની રાક્ષસીએ સાતહજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું છે તેથી તેનો દેહ વિજ્ઞાનરૂપી થયો છે અને તેને લીધે આ જગત તપે છે.[૩૦] હે સુરેન્દ્ર! જેમ સંહાર કરનારા રુદ્રની શક્તિને લીધે જે પ્રકારના ઉત્પાતો થાય છે, તેમ એ સૂચિના તપથી નાગગણ ફૂંફાડા મારે છે, પર્વતો પડે છે, વિમાનીઓ નીચે પડી જાય છે અને સમુદ્ર તથા મેઘ સુકાઈ જાય છે, અરે! સૂર્યદેવતા સાથે દિશાઓ પણ મલિન થઈ જાય છે.'[૩૧]

नागाः श्वसंति विचलंति नगाः पतंति वैमानिका जलधिवारिधराः प्रयांति। शोषं दिशोऽर्कसहिता मलिनीभवंति सूच्याः सुरेंद्र तपसा क्षयमाययेव ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સૂચિતપઃપ્રભાવ' એ નામનો સર્ગ ૭૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૩ મો+

વાયુદેવતાએ કર્કટી રાક્ષસીની શોધ કરી

॥ वसिष्ट उवाच ॥

कर्कटीकदुवृत्तांतं सर्वमाकर्ण्य वासवः।
नारदं परिपप्रच्छ पुनर्जातकुतूहलः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! એ પ્રમાણે કર્કટી રાક્ષસીનું કટુ વૃત્તાંત સાંભળીને ઇન્દ્ર કુતૂહલ

* પૂર્વે તપસ્વીઓના તપમાં દેવતા વિઘ્ન કરતા હતા, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રે તેના તપમાં વિઘ્ન કરવા માંસની રજ લઈ જવા પ્રેરણા કરી.

\+ આ તોતેરમા સર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીના ભોજનો વિસ્તાર તથા ઇન્દ્રની પ્રેરણાથી વાયુદેવના તેને શોધવા ગયા, એટલી કથા કહેવારો.

પામ્યો અને તેણે ફરીથી નારદમુનિને પૂછ્યું.[૧]

ઇન્દ્ર બોલ્યોઃ-હે મુનિ! કર્કટી રાક્ષસીએ તપ કરીને પિશાચની વૃત્તિનાળું સૂચિપણું મેળવીને કેવા વૈભવ ભોગવ્યા? તે તમે કહો.[૨]

નારદ બોલ્યાઃ-હે ઇન્દ્ર! પિશાચપણાને પામેલી તે જીવસૂચિને પ્રથમ કાળા લોઢાની સોયનો આશ્રય હતો. ત્યાર પછી તેનો ત્યાગ કરીને તે આકાશના વાયુરૂપી રથ દ્વારા પ્રાણવાયુના માર્ગથી દેહમાં પેઠી.[૩-૪] ત્યાં તે સ્નાયુ, મેદ, વસા, રુધિર અને આંતરડાં વગેરેના છિદ્ર દ્વારા પેસીને મલિન અંતઃકરણવાળા પાપી માણસના અંતરમાં પક્ષીની જેમ સંતાઈને રહી.[૫] શ્રીદક્ષિણામૂર્તિના સ્થૂલરૂપ એવા વડની વડવાઈના અગ્રભાગમાં જેમ ત્રિશૂલ રહે છે, તેમ માણસના શરીરની જે નાડીમાં રોગના આશ્રયરૂપ એવો બહારનો વાયુ પ્રવેશ કરે છે, તે નાડીમાં તેણે શૂળરોગની ઉત્પત્તિ કરવા માંડી.[૬] પ્રાણીના શરીરની ઇન્દ્રિયો દ્વારા તે રાક્ષસીએ પ્રાણીના માંસનો તથા પ્રાણીને ઉચિત તેવા ભોજનનો ઉપયોગ કર્યો.[૭] પતિનું આલિંગન કરવાથી જેની અનેક ફૂલમાળાનો ચોળાઈ ગઈ છે અને જેના કપોલ ઉપર કરેલી પત્રલેખા પ્રિયતમના વક્ષઃસ્થલ ઉપર લાગી છે, તે મુગ્ધા બાળાના દેહમાં પ્રવેશ કરીને તે રાક્ષસીએ મુગ્ધા બાળાના સુખનો પણ અનુભવ કર્યો છે.[૮] કોઈ સમયે પક્ષીના શરીરમાં પેસીને તેણે કલ્પવૃક્ષના પુષ્પથી બમણા સુગંધવાળી એવી કમળમાળાઓવાળી વનની નિઃશોક માળાઓમાં પણ વિહાર કર્યો છે.[૯] કોઈ સમયે ભ્રમરમાં પ્રવેશ કરીને તેણે મેરુપર્વતમાં મંદારમકરંદના કણરૂપી આસવનો અનુભવ કર્યો છે.[૧૦] રણસંગ્રામમાં ખડ્ગની ધારા જેમ વીરના અંગનું ચર્વણ કરે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ ગીધના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને શબના અંગનું પણ ચર્વણ કર્યું છે.[૧૧] જે પ્રમાણે પવનની પંક્તિ કાળા આકાશમાં ઊંચી તથા નીચી ફરે છે, તે પ્રમાણે શરીરની નાડીમાં પણ તે રાક્ષસી ફરી છે.[૧૨] જેમ સમષ્ટિ પ્રાણવાયુનો સ્પંદ સ્વેચ્છાથી સર્વ ઠેકાણે સ્ફુરે છે, તેમ તે રાક્ષસીની સ્ફુરણા પ્રત્યેક દેહ તથા ઘરમાં થઈ છે.[૧૩] જેમ ગૃહિણી દીપની પ્રભાથી પ્રકાશીને ઘરમાં વ્યવહાર કરે છે, તેમ તેણે ચિદ્‌શક્તિની પ્રભાથી પ્રકાશીને સર્વ પ્રાણીનાં શરીરોમાં વ્યવહાર કર્યો છે.[૧૪] જળમાં જેમ દ્રવશક્તિ વિહાર કરે છે, તેમ તેણે રુધિરમાં વિહાર કર્યો છે. સમુદ્રમાં જે પ્રમાણે તેની ઘૂમરી ભમ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે તે પ્રાણીના જઠરમાં ભમી છે.[૧૫] શેષના અંગ ઉપર જેમ વિષ્ણુએ શયન કર્યું છે, તેમ તેણે ચરબીમાં શયન કર્યું છે. પાનશક્તિ જેમ અમૃતનો સ્વાદ લે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ ગંધનો સ્વાદ લીધો છે.[૧૬] તે રાક્ષસીએ વાયુની સાથે વૃક્ષ, ગુલ્મ તથા ઔષધિના રસનો તથા ગુંદનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. તે જીવસૂચિ 'હું પવિત્ર થાઉં' એવા સંકલ્પથી સ્થિરતાપૂર્વક તપ કરીને, પવિત્ર અને પાપરહિત થઈ છે. અદશ્ય એવી એ જીવસૂચિએ વાયુના જેવા વેગવાળી તથા વાયુ જેવા વેગથી ગમન કરનારા વહેનવાળી અને દિશાઓમાં પ્રતિબંધ વિનાની ગતિ કરનારી આયસી સૂચિની સાથે અનેકાનેક પ્રાણીના દેહની સાથે ખાધું છે, પીધું છે, વિલાસ કર્યો છે, દીધું છે, દેવરાવ્યું છે, હરણ કર્યું છે, નાચ કર્યો છે, ગાન કર્યું છે અને નિવાસ કર્યો છે. જગતમાં એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે, જે સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ, મન તથા પવનરૂપી દેહવાળી, આકાશરૂપિણી અને અદશ્ય શરીરવાળી તે રાક્ષસીએ ન કર્યો હોય.[૧૬-૨૧] હાથણી જેમ બાંધવાના સ્તંભનો આશ્રય કરીને ભમ્યા કરે છે, તેમ પ્રાણીના રુધિરના સ્વાદથી મત્ત થયેલી તે રાક્ષસી પ્રાણીઓના આયુષ્યની નિયતિરૂપ કાળનો આશ્રય કરીને ભમી છે. હાથણી જેમ બંધાઈને થોડા ભાગમાં જ ભમે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ સર્વ પ્રાણીનો નાશ ન કરતાં, કેટલાંક પ્રાણીના

રુધિરનો સ્વાદ લીધો છે.[૨૨] મદભેર અને વેગપૂર્વક પ્રાણીના દેહનો નાશ કરનારી તે રાક્ષસી, ઘણા કલ્લોલવાળી દેહરૂપી નદીમાં મગરમચ્છની પેઠે ફરી છે.[૨૩] ધનવાન માણસ વૃદ્ધાવસ્થામાં આતુરપણાથી ધનનો બરાબર ઉપભોગ ન થવાથી જેમ રુદન કરે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ પ્રાણીની ચરબી તથા માંસ ગળી જવાને સમર્થ ન થવાથી રુદન કર્યું છે.[૨૪] નાચ કરનારી સ્ત્રી જેમ રંગમંડપમાં પોતે પહેરેલાં કંકણ તથા બાજુબંધને નચાવે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ પોતે પીડા કરેલાં બકરાં, ઊંટ, હાથી, ઘોડા, સિંહ તથા વ્યાઘ્રને નચાવ્યાં છે.[૨૫] વાયુની ગતિથી પરવશ થયેલી તે રાક્ષસીએ ગંધલેખાની પેઠે બહાર તથા અંદર સર્વ ઠેકાણે વિહાર કર્યો છે.[૨૬] મંત્ર, ઔષધિ, તપ, દાન અને દેવપૂજાથી હણાયેલી તે રાક્ષસી ઘણા ટેકરાવાળી નદીના તરંગની પેઠે બહાર ભાગી ગઈ છે.[૨૭] દીવાની કાન્તિની પેઠે જેની ગતિ કળવામાં આવતી નથી, એવી એ સૂચિ અંતર્ધાનશક્તિ વડે તત્કાળ આયસી સૂચિરૂપી માતાની સોડમાં શાંતિ પામે છે.[૨૮] સૂચિરૂપે થયેલી એ રાક્ષસીએ આશ્રય માટે આ લોઢાની સોયનો અંગીકાર કર્યો, તે પ્રમાણે પ્રત્યેક માણસ પોતાની વાસના અનુસાર આશ્રય શોધે છે.[૨૯] જીવસૂચિએ મંત્ર તથા ઔષધિથી પીડા પામીને જેમ લોઢાની સોયનો આશ્રયરૂપે અંગીકાર કર્યો, તેમ જડ માણસ પણ સર્વ દિશામાં ફરીને આપત્તિના સમયમાં પોતાના આશ્રમમાં આવીને રહે છે.[૩૦] ઉપર પ્રમાણે પ્રયત્ન કરતી અને દશે દિશાઓમાં ઘૂમતી તે રાક્ષસીને માનસીતૃપ્તિ થઈ, પણ શરીરની તૃપ્તિ થઈ નહિ.[૩૧] કેમકે જેમ ધર્મી વિના ધર્મ રહી શકતો નથી, તેમ શરીર વિના શરીરની તૃપ્તિ પણ થતી નથી. ત્યાર પછી, તૃપ્ત થયેલા પૂર્વના દેહનું સ્મરણ થવાથી, તે રાક્ષસી પેટ ભરીને સુખની ઇચ્છા કરવા લાગી અને તેને અંતઃકરણમાં અતિ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું.[૩૨,૩૩] તેથી પ્રથમનો દેહ પાછો મેળવવા માટે 'હું તપ કરીશ' એવો તેણે મનથી નિશ્ચય કર્યો. પછી પર્વત ઉપર તપ કરવા જવા સારુ તેણે આકાશમાં ઊડતા ગીધના શરીરમાં પ્રાણવાયુ દ્વારા પ્રવેશ કર્યો.[૩૪,૩૫] આ ગીધના શરીરમાં તે રાક્ષસીનો પ્રવેશ થવાથી ગીધને રાક્ષસીની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાનું મન થયું.[૩૬] પછી વાયુની પ્રેરણાથી જેમ મેઘ જાય તેમ તે ગીધ અંતર્ગત સૂચિપિશાચીની નિવૃત્તિ (રાગની શાંતિ) વખતે લોહસૂચિને તેના ધારેલ પર્વત ઉપર લઈ ગયો.[૩૭] જેમ યોગી પોતાની બુદ્ધિની વૃત્તિને સર્વ સંકલ્પથી રહિત સ્થાનકમાં એક સ્થળે સ્થાપિત કરે છે, તેમ તે ગીધે માણસ વિનાના મોટા અરણ્યમાં તે રાક્ષસીને સ્થાપિત કરી. ત્યાં પર્વત ઉપર સ્થાપેલી દેવની પ્રતિમાની પેઠે તે રાક્ષસી તે સ્થળે એકપગે ઊભી રહી. પર્વતના શિખર ઉપર ઊંચી ડોકવાળો મોર ઊભો હોય, તેવી રીતે તે રાક્ષસી અણુ જેવા સૂક્ષ્મ પગથી પર્વત ઉપર ઊભી રહી. ત્યારપછી ગીધે ઉપાડીને પર્વત ઉપર સ્થાપન કરેલી તે રાક્ષસીએ, ગીધના શરીરમાંથી બહાર નીકળવા વિચાર કર્યો.[૩૮–૪૧] જેમ નાસિકાવાયુને સન્મુખ એવી ગંધલેખા પવનમાંથી બહાર નીકળે, તેમ બહાર નીકળવાને મનમાં તત્પર રહેલી તે સૂચિ ગીધના શરીરમાંથી બહાર નીકળી.[૪૨] ભાર ઉપાડનાર મજૂર પોતાના ઉપરથી ભાર ઊતરવાથી જેમ શાંતિ પામે છે, તેમ તે ગીધ રાક્ષસી પોતાના દેહમાંથી બહાર નીકળી, તેથી વ્યાધિમુક્ત થયો, શાંત થયો અને પોતાને દેશ ચાલ્યો ગયો. એ જીવસૂચિએ તપ માટે લોહસૂચિનો આશ્રય લીધો. કેમકે બે સરખા પદાર્થોનો સંયોગ જ અત્યંત શોભે છે.[૪૩,૪૪] આધાર વિના કોઈ ક્રિયાની સિદ્ધિ થતી નથી, એમ ધારીને આધારના એકનિષ્ઠાપણાનો આશ્રય કરીને તે રાક્ષસીએ તપ કરવા માંડ્યું.[૪૫] જેમ વાયુ સુગંધી પદાર્થમાં

સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહે છે અને પિશાચી જેમ શીસમના વૃક્ષમાં વ્યાપીને રહે છે, તેમ તે રાક્ષસી લોઢાની સોયનો આશ્રય કરીને રહી છે. હે ઇન્દ્ર! ત્યારથી માંડીને દીર્ઘ તપ કરનારી તે રાક્ષસીએ મહાઅરણ્યમાં રહી ઘણાં વર્ષ સુધી તપ કર્યું છે.[૪૬,૪૭] માટે હે કર્તવ્યચતુર! તે રાક્ષસીને વરદાન મળે તેવો પ્રયત્ન કરો, નહિ તો ઘણાક કાળથી ભેગું કરેલું તેનું તપ સર્વ લોકને બાળી નાખવાને સમર્થ છે.[૪૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે નારદમુનિનાં વચન સાંભળીને ઇન્દ્રદેવતાએ તે રાક્ષસીને જોવા સારુ વાયુદેવતાને દશે દિશામાં જવાની પ્રેરણા કરી.[૪૯] વાયુદેવતાએ તે રાક્ષસીને શોધવા સારુ આકાશમાર્ગનો ત્યાગ કરીને સર્વ ઠેકાણે વેગપૂર્વક ફરવા માંડ્યું.[૫૦] જેમ બ્રહ્મજ્યોતિ નિર્વિતપણાથી અર્ધક્ષણમાં સર્વ ઠેકાણે ફરી વળે છે, તેમ વેગવાળી વાયુદેવતાની સંવિત્ તે રાક્ષસીને શોધવા માટે સર્વ દિશામાં થોડા વખતમાં ફરી વળી.[૫૧] વાયુદેવ તે રાક્ષસને શોધવા સારુ પ્રથમ પૃથ્વીમાંના સાત સમુદ્રને અંતે રહેલી અને લોકાલોક પર્વતના કંદોરા સમાન નિર્જન સુવર્ણમય ભૂમિમાં ગયા. ત્યાંથી તે મણિમય સ્થળમાં ગયા.[૫૨] પછી વાયુદેવ મીઠા જળના સમુદ્રવાળા પર્વતની સંધિમાં રહેલા દેશમાં ગયા. ત્યારપછી તેમણે તે રાક્ષસીને પુષ્કરદ્વીપમાં શોધી.[૫૩] ત્યાર પછી વાયુદેવતાએ મદિરારૂપી જળના સમુદ્રની પરિખા (કિલ્લાની આસપાસ કરેલી પાણીની ખાઈ)વાળા ગોમેદદ્વીપના મધ્યભાગમાં જલાશયોમાં રાક્ષસીને શોધી અને તેમાં રહેલા દેશોને જોયા.[૫૪] ત્યારપછી તેમણે શેરડીના રસરૂપી જળના સમુદ્રથી વીંટાયેલો ક્રૌંચદ્વીપ જોયો. તેમાં ઉપદ્રવ વિનાના પર્વતો રહેલા છે. તેમાં વાયુદેવતાએ રાક્ષસીને શોધવા માટે ફરવા માંડ્યું.[૫૫] ત્યાર પછી તેમણે ક્ષીરસમુદ્રની પરિખાવાળો 'શ્વેતદ્વીપ' નામનો ખંડ જોયો. તેમાં ત્રૈલોક્યના નાયક વિષ્ણુ રહેલા છે. તે ખંડમાં તથા તેના બીજા ભાગમાં પણ વાયુદેવતાએ તે રાક્ષસીની શોધ કરી.[૫૬] ત્યાર પછી વાયુદેવ ઘીરૂપી જળના સમુદ્ર (ઘૃતોદસમુદ્ર)થી વીંટાયેલા, 'કુશદ્વીપ' નામના ખંડમાં ગયા. ત્યાં તેમણે નગરો જોયાં, ઘરો જોયાં, પર્વતો જોયા અને ગુફાઓ જોઈ.[૫૭] પછી તે દહીંરૂપી જળના સમુદ્રથી વીંટાયેલા શાકદ્વીપ ખંડમાં ગયા. વાયુદેવે ત્યાં અવાંતર (વચમાં આવેલા) વિષયો જોયા અને આકાશના તથા ચહેરાના ભાગ જોયા.[૫૮] તેમ તે ક્ષીરસમુદ્રથી વીંટાયેલા જંબૂદ્વીપમાં ગયા. તે મેરુપર્વત જેવા પર્વતોથી સાંકડો છે. વાયુદેવે તેમાં દેશદેશનાં માણસોને અને મહામેરુને જોયા. પ્રથમ વાતાવરણથી જ વાયુની સંવિત્ ઊતરી. પછી તે જ ક્રમે વાયુ અનાયાસે ઊતર્યો.[૫૯,૬૦] જંબૂદ્વીપમાં સર્વ સ્થળે જોયા પછી વાયુદેવ હિમાલયના શિખર ઉપર ગયા. ત્યાં તે રાક્ષસી તપ કરી રહી હતી[૬૧] તે પર્વતના શિખર ઉપર મોટું અરણ્ય હતું અને તેનો વિસ્તાર બીજા આકાશના જેવો હતો. તે અરણ્ય પ્રાણીના કર્મથી રહિત હતું.[૬૨] સૂર્ય પાસે હોવાથી તે અરણ્યમાં ખડ ઊગ્યું નહોતું. રજોગુણથી યુક્ત સંસારની રચનાની પેઠે તે અરણ્યમાં ઘણી રજ ઊડી રહી હતી.[૬૩] તે અરણ્ય ઝાંઝવાના જળરૂપી નદીના સમૂહથી સમુદ્રપણાને પામેલું હતું અને ઇન્દ્રધનુષ્યના જેવી હજારો મૃગતૃષ્ણારૂપી નદીઓ તેમાં રહેલી હતી.[૬૪] આજ સુધી તે અરણ્ય ઇન્દ્રાદિ દેવતાના જોવામાં પણ આવ્યું નહોતું. તે અરણ્યની બન્ને બાજુએ પવનથી ઊડતો ધૂળનો સમૂહ કૂંડાળાના જેવો જણાતો હતો.[૬૫] તે અરણ્યમાં સૂર્યનાં કિરણરૂપી કુંકુમનો લેપ હતો અને ચંદ્રનાં કિરણરૂપી ચંદનની ચર્ચા હતી. જાણે આકાશની વિલાસિનીના જેવી ત્યાં વાયુની સુસવાટી સંભળાતી હતી.[૬૬] તે રાક્ષસીની શોધમાં એ પવને પોતાના અનંત દિ…

તોને પૂરનારા વિશાળ દેહને પાથરી દીધો હતો. સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્રોથી, એક ભાગે ઢંકાયેલી પૃથ્વીરૂપી પીઠમાં તે ચોમેર ઘૂમ્યો હતો. આમ લાંબો પંથ કાપ્યો હોવાથી તેને થાક લાગ્યો હતો. ત્યાં તેણે આકાશને આલિંગી રહ્યું હોય એવું જણાતું હિમાલયનું ઊંચું શિખર જોયું. અહીં ઊતરીને તેણે વિશ્રાંતિ લીધી.[૬૭]

सप्तद्वीपसमुद्रमुद्रणसमुच्छन्नैकदेशाश्रयं भूपीठं परितो विहृत्य पवनो दीर्घाध्वना जर्जरः। तां प्राप्योग्रगिरिस्थलीमलिपुर्व्योमांगलग्नामिव व्याप्तानंतदिगंतपूरकबृहद्देहो विशश्राम सः॥६७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સૂચિતપોવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૪ મો

કર્કટી રાક્ષસી—સૂચિકાને થયેલું જ્ઞાન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

तस्य तत्रोर्ध्वशृंगस्य तस्यां भुवि महावनौ। ददर्श मध्यमां सूचीं प्रोत्थितां सशिखामिव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! પ્રથમ વર્ણન કરેલા અરણ્યવાળી હિમાલયની પૃથ્વીમાં જાણે પર્વતના શિખરની મધ્ય શિખા હોય, તે રીતે રહેલી તે રાક્ષસીને પવને દીઠી.[૧] તે રાક્ષસી એક પગે ઊભી હતી, મસ્તકની ગરમીથી સુકાતી હતી અને અનશનવ્રતથી તેના ઉદરની ચામડી પિંડની પેઠે મળી ગઈ હતી.[૨] એક વાર તે મુખ ઉઘાડીને પવન તથા તડકા ગ્રહણ કરે છે, પણ હૃદયમાં અવકાશ ન હોવાથી પાછો તેને બહાર કાઢે છે.[૩] સૂર્યનાં કિરણોથી તે સુકાઈ ગઈ હતી, વનના વાયુથી તે જર્જર થઈ ગઈ હતી અને ચંદ્રના કિરણોથી તે નાહી રહી હતી, તો પણ તે પોતાના સ્થાનકથી ચલાયમાન થઈ નહોતી. રજ ઊડવાથી તેનું મસ્તક ઢંકાઈ ગયું હતું અને તે ઊડેલી રજ (રજોગુણ)ને પોતાની પાસે આવવા દેતી નહોતી. આથી તેને કૃતાર્થપણું જણાતું હતું.[૫] તે સ્થળે રહેલું અરણ્ય પોતાનામાં રહેલાં ઝાડ તથા ગુલ્મ વગેરે બીજા અરણ્યને આપીને, જાણે તે તાપસી રાક્ષસીની શિખારૂપે રહેલું હતું. તે રાક્ષસીએ પ્રાણ મસ્તકમાં સ્થાપન કરેલો હતો, તેથી તેનું ભેગું થયેલું તેજ જટાજૂટના જેવું જણાતું હતું.[૬] એ પ્રમાણે તપ કરતી તે રાક્ષસીને જોઈને પવનને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું તેથી તેણે ભય પામીને તેને પ્રણામ કર્યા. રાક્ષસીનાં તેજઃપુંજથી તે પરાભવ પામ્યો. 'તું શા સારુ તપ કરે છે?' એટલું પૂછી જોવાની પણ તેનામાં હિંમત રહી નહિ. તેથી 'અહો ભગવતી સૂચિકાનું કેવું આશ્ચર્યકારક તપ છે!' એવો વિચાર કરતાં કરતાં પવને ત્યાંથી પાછું આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું. આકાશમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરી, વાતસ્કંધનું અતિક્રમણ કરી અને સિદ્ધના સમૂહને પોતાની પાછળ રાખીને તે વાયુદેવ સૂર્યમાર્ગમાં થઈને નક્ષત્રના લોકની ઉપર થઈ ઇન્દ્રલોકમાં ગયા. ત્યાં તાપસી રાક્ષસીના દર્શનથી પવિત્ર થયેલા તે પવનને ઇન્દ્રદેવે આલિંગન કર્યું.[૮-૧૧] ત્યાર પછી ઇન્દ્રના પૂછવાથી તે રાક્ષસીના તપનું વૃત્તાંત જે પ્રમાણે દીઠું હતું, તે પ્રમાણે વાયુદેવે કહી સંભળાવ્યું.[૧૨]

વાયુ બોલ્યોઃ—જંબૂદ્વીપમાં 'હિમાલય' નામનો મોટો પર્વત છે. ચંદ્રમાની કળાને ધારણ કરનાર સાક્ષાત્ મહાદેવજી એના જમાઈ છે. તે પર્વતના ઉત્તરભાગમાં પરમરૂપ ધારણ કરનાર તાપસી સૂચિ દારુણ તપશ્ચર્યા કરે છે.[૧૩-૧૪] તેના તપનું વધારે વર્ણન શું કરું? અરે! વાયુ વગેરેનું પણ ભક્ષણ ન કરવા માટે તે રાક્ષસીએ પોતાનું ઉદર લોઢા જેવું કરી વાસી દીધું છે![૧૫] મુખના

* આ સૂચોતેરમા સર્ગમાં તપસ્વી રાક્ષસીને જોઈને વાયુદેવના ઇન્દ્ર પાસે ગયા, તેને વરદાન આપવા માટે બ્રહ્માની પ્રાર્થના કરી તથા સૂચિકાને જ્ઞાન થયું; એટલી વાત કહેવાઈ.

છિદ્ર દ્વારા પણ શીતળ વાયુ ખાનામાં ન આવે, એટલા માટે તે રાક્ષસીએ પોતાનું સ્વરૂપ છિદ્રાણું મોં પણ ખુલ્લું કરીને, રજથી પૂરી દીધું છે.[૧૬] તે રાક્ષસીના તીવ્ર તપથી તપી ગયેલા હિમાલય પર્વતે પણ પોતાનું હિમાલયપણું છોડીને જાણે અગ્નિમય લોહને ધારણ કર્યું છે અને તેથી દેવો પણ ત્યાં વાસ કરી શકતા નથી. માટે હે ઇન્દ્ર ! ઊભા થાઓ. તે રાક્ષસીને વરદાન આપવા સારુ આપણે બ્રહ્માની પાસે જઇએ; કેમકે તેના તપની ઉપેક્ષા કરવાથી મહાન અનર્થ થશે.[૧૭,૧૮] એ પ્રમાણે વાયુદેવનાં વચન સાંભળીને સર્વ દેવતાના સમૂહ સહિત ઇન્દ્રે, બ્રહ્મલોકમાં જઇને બ્રહ્માની પ્રાર્થના કરી.[૧૯] ઇન્દ્રનાં વચન સાંભળીને બ્રહ્માએ કહ્યું કે, 'હું તાપસી રાક્ષસીને વરદાન આપવા સારુ હિમાલયના શેખર ઉપર જાઉં છું.' બ્રહ્મનાં એ વચન સાંભળીને ઇન્દ્રદેવતા ત્યાંથી પાછા સ્વર્ગમાં ગયા.[૨૦] એટલા સમયમાં પોતાના તપના તેજથી દેવતાના મંદિર ને તપાવનારી તે તાપસી રાક્ષસી પરમપવિત્રપણાને પામી.[૨૧] તે રાક્ષસીની છાયા તેની સખીરૂપે રહેલી છે. સંકલ્પિત કાલપર્યંત ઉગ્ર તપમાં રહેલી તે સૂચિની એ છાયાએ જ મુખછિદ્રમાં રહેલા સૂર્યકિરણો રૂપી દષ્ટિથી, તપના આરંભથી તે અંત સુધી, સાક્ષીરૂપે રક્ષા કરી.[૨૨] રેશમ જેવી તે મુલાયમ સૂચિએ પોતાની સ્થિરતાથી મેરુને પણ ઝંખવી નાખ્યો હતો. આથી એ મેરુ લજવાઈને સાગરમાં તો ડૂબી જતો નથી, એ જોવા સારુ, જાણે એ છાયા વૃદ્ધિ પામીને દિવસના આદિ અને અંતભાગમાં એ સૂચિ સાથે રહેતી નહોતી ![૨૩] મધ્યાહ્ન સમયે તેની છાયા તાપના ભયથી પવનની અંદર પેસી જાય છે તેથી છાયા નથી દેખાતી અને બાકીના બધા સમયમાં તો તે સન્માનપૂર્વક તેને દૂરથી પણ જોયા કરે છે.[૨૪] તે છાયા તે રાક્ષસીને જોયા કરે છે અને તીક્ષ્ણ તાપથી તેના અંગમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રત્યેક માણસ સંકટ સમયે સત્ક્રિયા ભૂલી જાય છે.[૨૫] જેમ ગંગા, અસી અને વરણા એ ત્રણના મધ્યમાં રહેલી કાશીપુરી પવિત્ર છે, તેમ એક છાયાસૂચિ, બીજી જીવસૂચિ અને ત્રીજી લોહસૂચિ એ ત્રિકોણથી તે સ્થળ તપથી પવિત્ર થયું.[૨૬] જેમ સરસ્વતી અમૂર્ત છે, તેમ જીવસૂચિ અદૃશ્ય છે. જેમ યમુના કાળી છે તેમ છાયાસૂચિ શ્યામ છે, જેમ ગંગા ધોળી છે તેમ લોહસૂચિ ધોળી છે. એટલે ત્રણ સૂચિરૂપી ત્રિવેણીવાળા તે ત્રિકોણ વડે વાયુ અને રજકણો પણ મુક્તિ પામ્યાં, અર્થાત્ નિર્દોષ થયાં.[૨૭] હે રાઘવ ! એ પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ ચેતનરૂપી સંવિત્‌નો પોતાની મેળે વિચાર કર્યો, તેથી તેને પરમકારણ બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું. પ્રત્યેક માણસ પોતાની મેળે યુક્તિથી વિચાર કરે, એજ તેનો પરમ ગુરુ છે.[૨૮]

विदितपरमकारणाद्य जाता स्वयमनुचेतनसंविदं विचार्य । स्वमननकलनानुसार एकस्त्विह हि गुरुः परमो न राघवान्यः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સૂચિતપઃપરિપાકવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો*

કર્કટી રાક્ષસીને પૂર્વદેહની પ્રાપ્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ ।
वरं पुत्रि गृहाणेति व्याजहार नभस्तलात् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! એ પ્રમાણે જ્ઞાન થયા પછી એક હજાર વર્ષે બ્રહ્મા કર્કટી રાક્ષસીની પાસે આવ્યા અને આકાશમાંથી બોલ્યા કે, 'હે

* આ પચોતેરમા સર્ગમાં બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા તો પણ તે રાક્ષસી કાંઈ બોલી નહિ, તથાપિ બ્રહ્માના વરદાનથી રાક્ષસીને પૂર્વનો દેહ પ્રાપ્ત થયો, એટલી વાત કહેવામાં આવશે.

પુત્રી ! તું વરદાન માગ.'[1] સૂચિરાક્ષસીને કર્મેન્દ્રિયો ન હોવાથી જીવમાત્રથી રહેલી હતી; તેથી બ્રહ્માને કાંઈ પણ ઉત્તર દીધા વિના તે વિચારવા લાગી કે, [2] 'હું પૂર્ણ છું તથા સંદેહરહિત છું, માટે વરદાનને શું કરું ? હવે હું શાંતપણાથી સુખથી રહેલી છું.[3] મે જાણવાની વસ્તુમાત્રને જાણી લીધી છે, મારા સંદેહનો સમૂહ શાંત થયો છે અને મને વિવેકનો વિકાસ થયો છે. હવે બીજું શું પ્રયોજન રહ્યું ?[4] જે પ્રમાણે હમણાં મારી સ્થિતિ છે, તેજ પ્રમાણે રહે તો સારું. પરમાર્થરૂપ સત્યકળાનો ત્યાગ કરીને બીજા મિથ્યા અર્થ સંપાદન કરવામાં શું ફળ છે ? બાળક જે પ્રમાણે મિથ્યાસંકલ્પથી ભૂતની સાથે જોડાય છે, તે પ્રમાણે આટલા કાળ સુધી હું અવિવેકની સાથે જોડાઈ હતી.[5-6] હવે વિચાર કરવાથી તે અવિવેક પોતાની મેળે જ શાંત થયો છે, માટે મને જેની ઇચ્છા નથી, તેવી વસ્તુ મળવાથી શો લાભ છે ?'[7] એવા નિશ્ચયવાળી, કર્મેન્દ્રિયોથી રહિત અને મૌન રહેલી તે તાપસી રાક્ષસીને જોઇને બ્રહ્મા ઊભા રહ્યા.[8] સંસારના રાગથી રહિત તે પ્રસન્ન બુદ્ધિવાળી રાક્ષસીને બ્રહ્માએ ફરીથી કહ્યું કે, 'હે પુત્રી ! તું વરદાન માગ તું ભૂતળમાં કેટલાએક કાળ સુધી ભોગ ભોગવ્યા પછી પરમપદને પામીશ, એવો નિયતિનો નિશ્ચય છે તે નિયતિને મટાડવાને અમે પણ સમર્થ નથી.[9-10] આવા તપને લીધે તારા મનનો મનોરથ સંપૂર્ણ થાઓ. હે ઉત્તમા ! તારા શરીરની પાછી અભિવૃદ્ધિ થાઓ. તું ફરી હિમાલયના વનમાં રાક્ષસી થા. હે પુત્રી ! બીજની અંદર રહેલા વૃક્ષપણાને જેમ બહારનાં મોટાં વૃક્ષોનો વિયોગ થાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ એવી તને મેઘના જેવા તારા પૂર્વના શરીરનો જ વિયોગ થયો છે, તે શરીરનો તને પાછો સંયોગ થશે. જેમ અંકુરમાં લતા રહે છે અને તે જલસિંચનથી લતારૂપે થાય છે, તેમ તારા આ સોયરૂપી સૂક્ષ્મ બીજમાં તારું તે પૂર્વશરીર રહે છે અને તે તને પાછું મળશે.[11-13] જાણવાની વસ્તુનું તને જ્ઞાન થયું છે અને તારું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તેથી શરદઋતુની મેઘમાળાની જેમ તું લોકને પીડા કરીશ નહિ.[14] નિરંતર ધ્યાનમાં તારી પ્રીતિ રહેશે. જો ધ્યાન અને ધારણામાંથી તારી સંસારમાં બુદ્ધિ થશે, તો પણ સર્વત્ર તને આત્મસ્વરૂપની દષ્ટિ રહેશે.[15] તું વ્યવહારદષ્ટિથી ધારણા અને ધ્યાનના આધારભૂત રહીશ અને વાયુના સ્વભાવથી તું શરીરને ચેષ્ટાયુક્ત કરીશ [16] હે પુત્રી ! તે સમયમાં તું પોતાના જાતિસ્વભાવને ઉચિત (અશાસ્ત્રીય) હિંસાની વિરોધિની થઈશ અને ક્ષુધાની શાંતિ કરવા સારુ ન્યાયથી લોકોની હિંસા કરીશ લોકમાં તું ન્યાયવૃત્તિથી અન્યાયનો બાધ કરીશ અને જીવન્મુક્તપણાથી વિવેકનું પાલન કરીશ[17-18] એ પ્રમાણે ગગનતલમાંથી વરદાન આપીને બ્રહ્મા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'બ્રહ્માના કહેવા પ્રમાણે થવામાં મારે કાંઈ વિરોધ નથી, માટે બ્રહ્માના વરદાનનું શા માટે નિવારણ કરવું ?' એવો વિચાર કરીને તે રાક્ષસી પૂર્વના શરીરના આકાર જેવી થવા લાગી.[19] તેનું સૂચિસ્વરૂપ હતું, તેમાંથી તે પ્રથમ પ્રાદેશ (અંગુઠો અને તર્જની વચ્ચેનું અંતર) જેવડી થઈ, પછી તે હાથ જેવડી થઈ, પછી તે એક વામ જેવડી થઈ, પછી તે વૃક્ષની શાખા જેવડી થઈ અને પછી તે અભ્રમાળા જેવડી થઈ. અંકુરમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થાય, તેમ એક પલકારામાં તે સુંદર મોટા અવયવવાળી રાક્ષસી થઇને શોભવા લાગી. આમ તે સંકલ્પરૂપી વૃક્ષની કલિકાના અંકુરના નામથી વિકાસ પામી.[20] એ પ્રમાણે સંકલ્પિત ક્રમમાં અને વનમાં જેવી રીતે ક્રમપૂર્વક પુષ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવી રીતે પૂર્વે બીજરૂપે અદશ્ય રહેલ તેનાં અવિકળ શક્તિવાળાં ગાત્રો પાછાં દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયાં, તેમજ તેને ઇન્દ્રિયો તથા તેના

સ્થાનકો પણ ઉત્પન્ન થયાં.[૨૧]

तद्गात्राण्यविकलशक्तिमंति देहादुद्भूतान्यथ करणेन्द्रियाणि सम्यक्। संकल्पद्रुमवनपुष्पवत्समंताद्वीजौघान्यलममवांस्तिरोहितानि॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સૂચિશરીરલાભ' એ નામનો સર્ગ ૭૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૬ મો*

કર્કટીનું તપથી નિવૃત્ત થવું અને ભીલના દેશમાં જવું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथाभवदसौ सूची कर्कटी राक्षसी पुनः।
सूक्ष्मैव स्थौल्यमायाता मेघलेखेव वार्षिकी ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! વર્ષાઋતુની મેઘલેખા જેમ સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળ થાય છે, તેમ તે સૂચિરાક્ષસી સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂલ થઈ; આમ સૂચિ ફરી કર્કટી રાક્ષસી થઈ.[૧] ત્યારપછી આત્મભૂત બ્રહ્માકાશનું ધ્યાન ધરવાથી તેને આનંદ થયો અને બોધ થવાથી તેણે, જેમ સર્પ કાંચળીનો ત્યાગ કરે, તેમ રાક્ષસભાવનો ત્યાગ કર્યો.[૨] પદ્માસન વાળીને તે ત્યાં જ પરબ્રહ્મનું ધ્યાન ધરવા લાગી અને શુદ્ધ નિષ્પ્રપંચ આત્માનો આશ્રય કરીને પર્વતની જેમ ઊભી રહી.[૩] પછી વર્ષાઋતુમાં મેઘનો નાદ સાંભળી મયૂરની સ્ત્રીને જેમ કામદેવ જાગૃત થાય છે, તેમ સમાધિ કર્યા પછી છઠ્ઠે માસે તે સમાધિમાંથી જાગૃત થઈ.[૪] જ્યાં સુધી દેહ છે, ત્યાં સુધી દેહનો સ્વભાવ શાંત થતો નથી, તે પ્રમાણે તે રાક્ષસીને સમાધિ વિરામ પામ્યા પછી ક્ષુધા ઉત્પન્ન થઈ.[૫] ભૂખ લાગવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે, 'હવે મારે શાનો આહાર કરવો? કોઈ પણ પ્રાણીનો અન્યાયથી વધ કરી મારે તેનો આહાર કરવો જોઇએ નહિ.[૬] જે આહાર કરવાથી આર્યલોકો નિંદા કરે કે, જે અન્યાયથી મેળવેલો હોય, તેનો આહાર કરવા કરતાં મરવું એ વધારે સારું છે.[૭] ન્યાયથી મેળવેલ આહાર કર્યા વિના કદાપિ મારા દેહનો ત્યાગ થાય, તો તેમાં કાંઈ પણ અન્યાય નથી, પણ અન્યાયથી મેળવેલ અર્થનો ઉપભોગ કરવાથી તે અર્થ ઝેરની પેઠે અનર્થરૂપ થઈ પડે છે.[૮] જે ક્રમનો લોકોએ અંગીકાર કર્યો છે, તેવા ક્રમનો ત્યાગ કરીને મેળવેલા પદાર્થનું ભોજન કરવામાં ફળ નથી; તેમજ ભોજન કરી જીવન જાળવવામાં મારે કાંઈ ઇષ્ટ નથી, તેમ મરણ થવાથી અનિષ્ટ નથી.[૯] હું મનોમાત્ર છું, દેહાદિ માત્ર ભ્રમથી ભૂષણરૂપ છે અને તે ભ્રમ પણ જ્ઞાનથી નાશ થાય છે; માટે જીવનમરણ છે જ નહિ.'[૧૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે રાક્ષસી મૌન રહી. પોતે રાક્ષસી હોવા છતાં તેણે રાક્ષસી સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યો, તેથી વાયુદેવે પ્રસન્ન થઇને તેને કહ્યું કે, 'હે કર્કટી! તું જા, અજ્ઞાની લોકોને તું જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર; કારણ કે અજ્ઞાનીને બોધ આપવો એ જ મહાત્માનો સ્વભાવ છે. તારો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં પણ જેને જ્ઞાનનો ઉદય ન થાય, તેનો તારે નાશ કરવો, એથી તારી ક્ષુધાની શાંતિ થશે અને અન્યાય પણ ગણાશે નહિ; કારણ કે બોધ આપવા છતાં પણ જેને બોધ થાય નહિ તેનો પોતાની મેળે જ નાશ થાય છે.[૧૧–૧૩] એ પ્રમાણે વાયુનાં વચન સાંભળીને 'તમે મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો' એમ કહીને તે પર્વતના શિખર પરથી ઊભી થઈ અને ત્યાંથી ક્રમપૂર્વક નીચે ઊતરી.[૧૪] પર્વતની ઉપલી ભૂમિ વટાવી, તે પાસેના તટમાં આવી અને પછી તેણે પર્વતની સમીપમાં રહેલા ભીલના દેશમાં પ્રવેશ કર્યો.[૧૫] તે દેશમાં અન્ન, પશુ, લોક, દ્રવ્ય, કોમળ ઘાસ, ઔષધ, માંસ, મૂળ, પાન, મૃગ, કીટ

* આ છોંતેરમા સર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીને પાછો પૂર્વનો દેહ મળ્યો, ત્યાર પછી સમાધિમાંથી ૭ માસે ભૂખ લાગી અને જાગૃત થયા પછી વાયુનાં વચન સાંભળી તે રાક્ષસી ભીલના દેશમાં ગઈ, તેનું વર્ણન આવશે.

તથા પક્ષી વગેરે ઘણાં હતાં.[૧૬] કાજળથી લીંપાયેલા પર્વતની કાન્તિ જેવી તે રાક્ષસીએ, રાત્રે ઘોર અંધારાવાળા માર્ગે હિમાલયની સમીપમાં રહેલા તે દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું.[૧૭]

प्रचलितवलितांजनाचलाभा हिमगिरिपादनिवेशितं सुदेशम् । तदनुगतवती निशाचरी सा निशि सुघनांधतमिस्रमार्गभूमौ ॥ १७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'અન્યાયબાધિક' એ નામનો સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો*

રાત્રીનું વર્ણન–ભીલના રાજા તથા પ્રધાનનું દર્શન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतस्मिन्नंतरे तत्र किरातजनमंडले ।
हस्तहार्यतमःपिंडा बभूवासितयामिनी ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! તે રાક્ષસી ભીલોના દેશમાં આવી તે સમયે રાત્રી પડી હતી. તે રાત્રીમાં અંધકારના પિંડ જાણે હાથમાં આવતા હોય એમ જણાતું હતું.[૧] ત્યારે કાળો મેઘ રાત્રીના વસ્ત્રરૂપે રહ્યો હતો, આકાશ ચંદ્રથી રહિત હતું, કાળાં તમાલનાં વનથી, રાત્રી અતિપુષ્ટ તથા ઘાટી લાગતી હતી અને નેત્રમાં આંજેલું કાજળ વધારે શ્યામ જણાતું હતું.[૨] લતાની ઘટાઓને લીધે નક્ષત્રનો પ્રકાશ દેખાતો ન હતો અને અંધારામાં લોકોની ગતિ મંદ થઈ હતી. ઘર અને ચૌટાથી ભરેલા નગરમાં નવયૌવનાઓ રહેલી હતી.[૩] ચૌટા ઉપરના દીવા વાયુથી વાંકા થયેલા હતા, તેથી અંધકારની વૃદ્ધિ જણાતી હતી ઘરનાં જાળિયાંમાંથી બહાર નીકળતો દીવાનો પ્રકાશ શોભતો હતો. રાત્રિમાં નૃત્ય કરતી પિશાચિકાઓ કર્કટી રાક્ષસીની સખીઓ હોય તેવી રીતે મૌનવ્રત ધારણ કરીને રહી હતી મૃગ વગેરે પ્રાણીના સૂઈ ગયેલ સમૂહથી તથા ઝાકળથી રાત્રી મનોહર લાગતી હતી. મંદ મંદ વાયુના સ્પર્શથી ઝાકળના કણ શોભતા હતા.[૪–૬] તળાવમાંના ખાડા અને ઝાડનાં પોલાણ દેડકા તથા કાગડાથી વ્યાપ્ત હતાં. અંતઃપુરમાં–ક્રીડાના સ્થાનકમાં સ્ત્રી–પુરુષનાં સુખ દેખાતાં હતાં.[૭] જંગલમાં પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા દાવાનળથી ઉજ્જ્વળતા જણાતી હતી. ઝાડના ક્યારામાં પાણી પડવાથી પાકી ગયેલાં સાહુડીનાં પીછાં મળતાં હતાં. આકાશમાંનાં નક્ષત્રો નેત્રની પલકની જેમ પ્રકાશતાં હતાં. વનમાં પ્રસરેલા વાયુ વડે ઝાડ પરથી ફળ તથા પુષ્પ નીચે પડતાં હતાં.[૯] ઝાડનાં પોલાણમાંથી નીકળતા ઘુવડના શબ્દ સાંભળીને કાગડાના શબ્દ બંધ પડી ગયા હતા. ચોરથી પીડાતા પાસેના ગામના લોકોના શબ્દનું કઠોરપણું સંભળાતું હતું.[૧૦] ઘાટી ઝાડીમાં કોઈ પણ શબ્દ સંભળાતા નહોતા. નગરનાં માણસો નગરમાં સૂઈ રહેલાં હતાં અને વનમાં પવન ફૂંકાતો હતો. માળામાં પક્ષીઓ હાલતાં નહોતાં.[૧૧] ગુફામાં સિંહ સૂઈ રહ્યા હતા. કુંજમાં કાળિયાર મૃગોએ વિશ્રાંતિ લીધી હતી. આકાશમાં ઝાકળના કણ ચળકતા હતા. કાચના પર્વતની પેઠે કાજળના મેઘના મધ્યભાગ જેવી કાન્તિ જણાતી હતી. તે રાત્રી માટીના પિંડાના મધ્યભાગ જેવી ઘાટી હતી અને તલવારની ધારે કપાય તેવી તે ગાઢ અંધારી હતી.[૧૨,૧૩] પ્રલયના વાયુથી ક્ષોભ પામેલા કાજળના પર્વત જેવી તે ચંચળ હતી. એક અર્ણવમાં જાણે મોટો ગારો હોય તથા પર્વતનો જાણે મધ્યભાગ હોય, એવી તે રાત્રી ઘાટી જણાતી હતી.[૧૪] બળી ગયેલાં લાકડાંના પોલાણ જેવી તે રાત્રી અત્યંત કાળી હતી, ગાઢ અજ્ઞાન જેવી સુંદર હતી, મૂળ અજ્ઞાન જેવી ગાઢ હતી

* આ સિત્તોતેરમા સર્ગમાં પ્રથમ રાત્રિનું વર્ણન છે, ત્યાર પછી ભીલના રાજા તથા કારભારીને જોઈને તેમની પરીક્ષા કરવા સારુ કર્કટી રાક્ષસીને તેમને પ્રશ્ન કરવાની ઇચ્છા થઈ તેનું વર્ણન છે

અને ભ્રમરાની પાંખ જેવી તેની કાન્તિ હતી.[૧૫] ભીલના દેશમાં ઉપર પ્રમાણે ભયંકર રાત્રીમાં નગરનાં બધાં માણસો સૂઈ રહ્યાં છે, તે સમયે ધીરજવાળો તે દેશનો 'વિક્રમ' નામનો રાજા તથા તેનો કારભારી એ બન્ને જણા વીરચર્યાથી ચોરલોકોનો વધ કરવા માટે શહેરમાંથી બહાર નીકળ્યા.[૧૬,૧૭] એ પ્રમાણે ધીરજ તથા અસ્ત્રને ધારણ કરનાર તથા ગામની બહાર ગામના દેવતારૂપ વેતાલને જોવાને તત્પર થયેલા અને તે સ્થળે ફરતા રાજા તથા કારભારીને કર્કટી રાક્ષસીએ જોયા.[૧૮] એ બન્નેને જોઇને રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'અહો ! મને ભક્ષ્ય મળ્યું. એ બન્ને મૂઢ તથા આત્મજ્ઞાની ન હોવાથી તેમનો દેહ પૃથ્વીને માત્ર ભારરૂપ છે.[૧૯] મૂઢ માણસ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નાશ થવા સારુ જ જીવે છે, માટે યત્નથી એમનો નાશ કરવો; કારણ કે અનર્થનું પાલન કરવું નહિ.[૨૦] જેને આત્માનું જ્ઞાન નથી તેવા મૂઢ માણસનું મરણ, જીવિતથી વધારે સારું છે; કારણ કે મરણ થવાથી પાપ એકઠું થતું નથી અને તેથી તેનો ઉદય થાય છે.[૨૧] હિંસા કરનાર પ્રાણીના ભોજન માટે મૂઢ આત્માવાળા છે, પરંતુ આત્મજ્ઞાની નથી, એવો સૃષ્ટિના આદિથી બ્રહ્માએ નિયમ કર્યો છે.[૨૨] એટલા માટે મારા ભોજ્યપણાને પામેલા આ બન્નેનું આજે મારે ભોજન કરવું. નિર્દોષપણાથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની જે ઉપેક્ષા કરે છે, તે માણસને દુર્ભાગ્યવાળો સમજવો.[૨૩] કદાપિ આ બન્ને માણસ ગુણવાન તથા મોટા મનવાળા હોય, તો તેનો મારે નાશ કરવો નહિ. માટે હું એ બન્નેની પરીક્ષા કરીશ અને જો તેઓ ગુણવાન હશે, તો તેમનું ભોજન કરીશ નહિ; કારણ કે ગુણવાનની કોઈ દિવસ હિંસા કરવી નહિ.[૨૪,૨૫] જે માણસને અકૃત્રિમ સુખની, કીર્તિની તથા આયુષ્યની ઇચ્છા હોય, તે માણસે સર્વને પ્રિય એવા દાનથી ગુણવાન માણસની પૂજા કરવી.[૨૬] કદાપિ દેહનો નાશ થશે, તો પણ હું ગુણીનું ભોજન કરીશ નહિ; કારણ કે સાધુપુરુષ જીવવાથી પણ ચિત્તને સુખ આપે છે.[૨૭] આથી પોતાના જીવિતનું દાન કરીને પણ ગુણવાન માણસનું પાલન કરવું, કારણ કે ગુણવાનના સંગમરૂપી ઔષધથી મૃત્યુ પણ મિત્રપણાને પામે છે.[૨૮] મારો રાક્ષસ સ્વભાવ છે, તે છતાં પણ જ્યારે હું ગુણવાન માણસની રક્ષા કરું છું, ત્યારે એવો બીજો કયો માણસ હોય કે જે ગુણીની રક્ષા કરી તેને પોતાના હૃદયના હારરૂપ ન કરે ? ઉદાર ગુણવાળા જે પુરુષો પૃથ્વીમાં ફર્યા કરે છે, તેઓ ચંદ્રમાની પેઠે લોકોને શીતળ કરે છે. ગુણવાન માણસનો તિરસ્કાર કરવો એ જ મરણ છે અને ગુણવાનનો આશ્રય કરવો એ જ જીવિત છે. ગુણવાનના આશ્રયરૂપી જીવિતથી જ સ્વર્ગ તથા અપવર્ગ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૯-૩૧] આથી કેટલાક પ્રશ્નોની લીલાથી આ બન્નેની પરીક્ષા કરીશ, એટલે તેમનું કેટલું જ્ઞાન છે તેની મને ખબર પડશે.[૩૨] પ્રાણી ગુણવાન છે કે ગુણરહિત છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો, પછી પોતાનાથી અધિક ગુણવાનનો વિચાર કરવો. હવે હીન ગુણવાળાને યોગ્ય શિક્ષા કરવી અને અધિક ગુણવાળાને શિક્ષા ન કરવી.[૩૩]

आदौ विचार्य सगुणागुणलेशयुक्तिं पश्चात्स्वतोऽधिकतरं च गुणैर्यदि स्यात् । कुर्यात्ततः समुपपत्तिवशेन दंडं दंड्यस्य युक्तिसदृशं घनसंभवेन ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'રાક્ષસીવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૭૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો*

રાજા તથા મંત્રીની સાથે રાક્ષસીનો સંવાદ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ सा राक्षसी रक्षःकुलकाननमंजरी।
तमस्येवाभ्रलेखेव गंभीरं विननाद ह ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હવે રાક્ષસકુલરૂપી વનની મંજરી સમાન તે રાક્ષસીએ, જાણે અભ્રલેખાની જેમ અંધકારમાં ગંભીર નાદ કર્યો.[૧] જેમ મેઘની ગર્જના થયા પછી કરા તથા વજ્ર પડે, તેમ નાદ કર્યા પછી તે રાક્ષસીએ અકઠોરપણાથી રાજા તથા કારભારીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે,[૨] 'અરેરે! ઘોર જંગલરૂપી આકાશની પદવીને પ્રકાશ કરનારા ચંદ્ર અને સૂર્ય! અરે! મહામાયારૂપી અજ્ઞાનના આધારરૂપે રહેલી પૃથ્વીમાંના કીડાઓ![૩] તમે કોણ છો? તમે આત્મજ્ઞાની હોવાથી પૂજ્ય બુદ્ધિવાળા છો કે તેમ ન હોવાથી દુર્બુદ્ધિવાળા છો? તમે મારો કોળિયો થવા આવો છો, માટે તમે દુષ્ટ એવા મરણને યોગ્ય છો.[૪]

રાજા બોલ્યોઃ–અરે ભૂત! તું કોણ છે? ક્યાં છે? તું તારો દેહ દેખાડ; ભ્રમરીના જેવા તારા શબ્દથી કોણ બીએ છે?[૫] કાર્યસાધક માણસ પોતાના કાર્યમાં સિંહની પેઠે દોટ મૂકે છે, માટે ક્રોધથી ભયંકર ઉદ્યોગનો ત્યાગ કરી તું તારુ પરાક્રમ દેખાડ.[૬] હે સુવ્રત! તુ શુ પ્રાર્થે છે, તે કહે. હું તને તે આપીશ. અમને ક્રોધના શબ્દ સંભળાવી તું શા સારુ બિવરાવે છે? અથવા શુ તને જ ભય છે?[૭] તું તારા આકાર અને શબ્દથી અમારી સન્મુખ આવીને ઊભો રહે, કારણ કે, દીર્ઘસૂત્રીનો ક્ષય થાય છે, પણ તેનો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી.[૮]

રાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે રાક્ષસીએ વિચાર્યું કે, 'રાજાએ મનોહર વચન કહ્યાં.' પછી તેણે તેમની આગળ પ્રત્યક્ષ થવાને તેમજ તેમની અધીરતા ટાળવા માટે નાદ કર્યો તથા હાસ્ય કર્યું.[૯] ત્યાં રાજા તથા કારભારીએ નાદના શબ્દથી દિશાને પૂરનારી તથા અટ્ટહાસ્યને લીધે દાંતની કાન્તિથી પોતાના આકારને પ્રકાશ કરનારી તે રાક્ષસીને જોઈ.[૧૦] તે પ્રલયકાળે વાદળાંના વજ્ર જેવા કડાકાથી પિસાઈ ગયેલી પર્વતની તટી હોય તેવી જણાતી હતી અને તે નેત્રરૂપી વીજળીથી તથા બગલી જેવી ચૂડીઓથી આકાશને પ્રકાશિત કરતી હતી.[૧૧] તે અંધારારૂપી એક સમુદ્રમાં વડવાનળની જ્વાળા જેવી જણાતી હતી અને તેની કાંધ ગર્જના કરતા મેઘની ઘટા જેવી ધાટી હતી.[૧૨] શબ્દ કરતા દાંતના કચકચાટથી તે નિશાચરોનો નાશ કરતી હતી અને તે કાજળ જેવા આકારથી આકાશ તથા પૃથ્વીને આધારસ્તંભ સમાન હતી. વળી તે લીલા વડે શોભતી હતી.[૧૩] તેના કેશ ઊંચા હતા, તેનુ અંગ ઘણી નાડીઓવાળું હતું, તેનાં નેત્ર પીળાં હતાં અને પોતે તમોમય હતી. તે યક્ષ, રાક્ષસ તથા પિશાચને પણ અનર્થથી ભય ઉત્પન્ન કરતી હતી.[૧૪] તેના દેહના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરતા વાયુથી ભયંકર શબ્દ થતો હતો તેણે પોતાના મસ્તક ઉપર હળ, મુશળ, ખાંડણિયો, ઊંબાડિયુ તથા સૂપડું રાખેલાં હતાં.[૧૫] કલ્પના અંતે સ્ફુરતી વીખાઈ ગયેલી વૈડૂર્ય–પર્વતના શિખરની ભૂમિ હોય, તેવી તે જણાતી હતી તે હાસ્યથી દેવતાની પણ હિંસા કરનારી જાણે કાળરાત્રિ હોય તેમ દેખાતી હતી[૧૬] વાદળાંવાળી શરદઋતુની આકાશાટવી (વન) જાણે દેહ ધરીને આવી હોય અને ઘણાં વાદળાંથી યુક્ત અને પુષ્ટ શરીરવાળી જાણે રાત્રિ હોય, એવી તે જણાતી હતી. શરીરની સ્થૂલતાથી જાણે પૃથ્વીનું પીઠ ઊઠ્યુ હોય તથા ચંદ્ર અને સૂર્ય-

* આ ઇઠયોતેરમા સર્ગમાં રાક્ષસીના ભયંકર વચનથી નિર્ભય રહેલા રાજાને તે રાક્ષસીએ પોતાનુ સ્વરૂપ દેખાડ્યુ તથા કારભારીના અનુનયથી રાક્ષસીએ પ્રશ્ન પૂછવાનો આરંભ કર્યો તેનુ વર્ણન આવશે

ની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જાણે રાહુએ તેના ઙનો આશ્રય લીધો હોય, એવી તે રાક્ષસી ભાતી હતી. તેનાં સ્તન ઇન્દ્રનીલમણિના જેવાં ઙાતેજસ્વી લાંબાં વાદળાં જેવાં હતાં. તે શ્યામ તાં અને તેમના ઉપર તેણે ખાંડણિયા આદિના ારસમૂહો સજ્યા હતા.[૧૭-૧૯] તેનું શરીર બળે- ા લાકડા જેવું હતું અને તેના ઉપર એ કાષ્ઠનાં ચેહ્નો હતાં. ઝાડની કાન્તિ જેવા હલનચલન હિત તથા નાડીઓ સહિત મોટા તેના હાથ તા. આવા આકારવાળી તે રાક્ષસીને જોઇને રાજા થા કારભારી ક્ષોભ પામ્યા વિના ઊભા રહ્યા; ારણ કે સત્ય તથા અસત્યના વિવેકથી શોભતા ાણુસને કોઈ પણ પદાર્થથી મોહ ઉત્પન્ન તો નથી.[૨૦,૨૧]

મંત્રી બોલ્યોઃ–હે મહારાક્ષસી! ઇચ્છિત સ્તુ સિદ્ધ કરવા માટે, તારે આટલો મોટો ક્રોધ રવાનું કારણ શું? હલકા માણસ થોડા કામમાં ણ ઘણો ક્રોધ કરે છે.[૨૨] તું ક્રોધનો ત્યાગ કર. ાનો ક્રોધ કરવો તને શોભતો નથી. કારણ કે, બુદ્ધિમાન માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાં યુક્તિથી જ વર્તે છે.[૨૩] હે અબળા! પવન જેવી રીતે ખડ તથા પાંદડાંને ઉડાડી મૂકે છે, તેવી રીતે તારા જેવાં હજારો મગતરાંને અમે ધીરજ- રૂપી વાયુથી ઉડાડી મૂકયાં છે.[૨૪] ડાહ્યા માણસો ક્રોધનો ત્યાગ કરે છે અને સમાન તથા સ્વચ્છ બુદ્ધિથી તેમજ વ્યવહારની યોગ્ય યુક્તિથી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે છે.[૨૫] પોતાના યોગ્ય વ્યવહારની યુક્તિથી કાર્ય સિદ્ધ થાય કે ન થાય, તો પણ યોગ્ય માર્ગનો ત્યાગ ન કરવો, એવી નિયતિ છે. તો પછી, કાર્ય સિદ્ધ થવાનો નિશ્ચય હોય ત્યારે ક્રોધને અવસર જ કેમ હોય?[૨૬] માટે હે અર્થિની! કહે, તારી શી ઇષ્ટ ઇચ્છા છે? યાચના કરવા આવેલો કોઈ પણ માણસ પોતાની કોઈ પણ ઇચ્છા પૂરી કર્યા વિના સ્વપ્નમાં પણ અમારી પાસેથી પાછો ગયો નથી.[૨૭]

મંત્રીએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે એ રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'અહો! પુરુષમાં સિંહ સમાન આ બન્નેનું ધૈર્ય અને બુદ્ધિબળ કેવું શુદ્ધ છે![૨૮] આ બન્ને સામાન્ય મનુષ્ય હોય એમ હું માનતી નથી. આ ચમત્કૃતિ વિચિત્ર છે કે તેમ- નાં વચન, મુખ તથા નેત્રથી તેમના અંતઃકરણનો નિશ્ચય જણાય છે.[૨૯] જે પ્રમાણે જળ ભેગું થવા- થી એકતાને પામે છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાનનો આશય તેનાં વચન, મુખ તથા નેત્રથી એકતાને પામે છે.[૩૦] આ બન્નેએ ઘણું કરીને મારા મન- નો અભિપ્રાય જાણ્યો છે અને મેં તેમનો અભિ- પ્રાય જાણ્યો છે. માટે આ બન્ને પોતાની મેળે જ અવિનાશી છે, અને મારે તેમનો નાશ કરવો નહિ.[૩૧] આ બન્ને આત્મજ્ઞાની છે, એમ હું ધારું છું; કારણ કે જીવન–મરણનો ભ્રમ મટાડનાર આત્મજ્ઞાન વિના આવી બુદ્ધિ હોય નહિ. એમને આવી બુદ્ધિ છે, તેથી તેઓ અભયરૂપ અને અમૃતરૂપ છે.[૩૨] લાવ ત્યારે, મારા મનમાં જે કાંઈ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે હું એમને પૂછું. જે માણસ વિદ્વાન માણસ મળ્યા છતાં તેને પોતાના સંદેહ વિષે પૂછતો નથી, તેને અધમ સમજવો.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે પ્રશ્ન પૂછ- વાનો અવસર જોવા લાગી. પછી કલ્પના અંત- સમયના મેઘના શબ્દ જેવા પોતાના હાસ્યને રોકીને તે રાક્ષસીએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું:[૩૩,૩૪] હે નિષ્પાપ! હે ધીરજવાળા! તમે બન્ને કોણ છો? તે કહો. નિર્મળ ચિત્તવાળા માણસનાં દર્શન કરવાથી જ તેની સાથે મિત્રતા થાય છે.[૩૫]

મંત્રી બોલ્યોઃ–આ કિરાતદેશના રાજા છે અને હું તેમનો મંત્રી છું અને અમે આ રાત્રિ- ચર્યાથી તારા જેવા દુષ્ટનો નાશ કરવા તત્પર થયા છીએ.[૩૬] રાત્રિ–દિવસ દુષ્ટને શિક્ષા કરવી, એ જ રાજાનો ધર્મ છે. જે માણસ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તે માણસ વિનાશરૂપી અગ્નિના [illegible] છે.[૩૭]

રાક્ષસી બોલીઃ–હે રાજન્ ! તમારો કારભારી દુષ્ટ છે, જેનો કારભારી દુષ્ટ હોય તે રાજા ન કહેવાય. સારો રાજા હોય તેને જ કારભારી હોય છે અને સારો કારભારી હોય તેને જ રાજા હોય છે.[૩૮] સારા કારભારીએ પોતાના રાજાને વિવેકમાં જોડવો. એ વિવેકથી શ્રેષ્ઠપણાને પમાય છે અને જેવો રાજા તેવી પ્રજા હોય છે.[૩૯] સમસ્ત ગુણના સમૂહમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન એ જ ઉત્તમ ગુણ છે અને જેનામાં એવા ગુણ હોય તેજ રાજા ગણાય છે. તેવા ગુણની સાથે જેનામાં વિચારનાં રહસ્ય જાણવાના ગુણ હોય, તે જ કારભારી ગણાય.[૪૦] આત્મવિદ્યાથી પ્રભુપણું તથા સમદૃષ્ટિપણું મળે છે; માટે જેને આત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન નથી, તે કારભારી પણ ન ગણાય તેમ રાજા પણ ન ગણાય. જો તમને બન્નેને આત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન હોય, તો તમારું કલ્યાણ છે. પણ જો તેમ ન હોય તો તમે પ્રજાને અનર્થ કરનારા છો, માટે હું તમારું ભક્ષણ કરીશ.[૪૧,૪૨] હું તમને બન્નેને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછું છું, તેનો તમે મને બુદ્ધિથી વિચાર કરીને ઉત્તર આપશો, તો જેમ માબાપની બાળક ઉપર પ્રીતિ થાય, તેમ તમે મારા પ્રીતિપાત્ર થશો.[૪૩] હે રાજા ! તમે કે તમારો મંત્રી માગ આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો. મને એ ઉત્તર સાંભળવાની અત્યંત ઇચ્છા છે. તમે મારી તે ઇચ્છાને પૂરી કરો. આ લોકમાં એવો કોણ પુરુષ છે કે જે કહેલા પદાર્થને ન આપીને ક્ષયકારી દોષને ન પામે?[૪૪]

प्रश्नानिमान्कथय पार्थिव वा च मंत्रिस्त्वर्थिनी भृशमहं परिपूरयार्थम्। अंगीकृतार्थमददत् क इवास्ति लोके दोषेण संक्षयकरेण न युज्यते यः॥ ४४॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'રાક્ષસીવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો*

કર્કટી રાક્ષસીએ રાજાને તથા મંત્રીને પૂછેલા બોતેર પ્રશ્નો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा राक्षसी प्रश्नान् सा वक्तुमुपचक्रमे। उच्यतामिति राज्ञोक्ते तानिमान् शृणु राघव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! રાક્ષસીએ [?] પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે રાજાએ કહ્યું: 'પૂછો' એટલે તે રાક્ષસીએ પ્રશ્ન પૂછવાનો પ્રારંભ કર્યો. [?] તમને તે પ્રશ્નો કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૧]

રાક્ષસી બોલીઃ–(૧) સમુદ્રમાં જેવી રીતે લાખો બુદ્બુદ થાય છે, તેવી રીતે જેની અંદર લાખો બ્રહ્માંડનો લય થાય છે, એવો અનેક સંખ્યાવાળો કયો એક અણુ છે?[૨]

(૨) કઈ એક વસ્તુમાં આકાશ તથા અનાકાશ એ બન્ને છે?

(૩) કિંચિત્ છે તે નકિંચિત્ કેમ થાય? (अ) કાંઈ પણ નથી અને કાંઈક છે, એવી કઈ વસ્તુ છે?

(૪) त्वं પદમાં अहं પદ કેમ આવે?

(૫) अहं પદમાં त्वं પદ કેમ આવે?[૩]

(૬) ચાલતાં છતાં કોણ ચાલતો નથી?

(૭) સ્થિર ઊભો રહેતો નથી, તે છતાં કોણ સ્થિર ઊભો રહે છે?

(૮) ચૈતન્ય તથા જડ, એ બન્ને વિરુદ્ધ કર્મ કયા એક પદાર્થમાં છે? (अ) ચૈતન્ય છતાં પાષાણ જેવો ઘનરૂપ કયો પદાર્થ છે?

(૯) ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં વિચિત્રતા કરનાર કોણ છે?[૪]

(૧૦) અગ્નિપણાનો ત્યાગ ન કરે અને દાહ-

---

* આ અગણાએંસીમા સર્ગમાં જે માણસને આત્મજ્ઞાન નથી, તેવા માણસને વજ્ર સમાન લાગે તેવા તથા જ્ઞાનવાનને મનોહર લાગે તેવા (૭૨) બોતેર પ્રશ્ન કર્કટી રાક્ષસીએ રાજાને પૂછ્યા.

ન કરે એવો કયો અગ્નિ છે ?

(૧૧) હે રાજન્! અગ્નિ ન હોય તેમાંથી અગ્નિ કેમ ઉત્પન્ન થાય ?[૫]

(૧૨) ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ અને તારા વિના અવિનાશ પ્રકાશ કોનો છે ?

(૧૩) એવી કઈ વસ્તુ છે કે, જે નેત્રથી ન દેખાય અને સર્વ પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરે ?[૬]

(૧૪) એવો કયો ઉત્તમ પ્રકાશ છે કે, જે લતા, ગુલ્મ, અંકુર, જાત્યંધ તથા નેત્ર ન હોય તેના બીજાનો પણ પ્રકાશ કરે છે ?[૭]

(૧૫) આકાશ વગેરે પંચમહાભૂતનો ઉત્પન્ન કરનાર કોણ છે ?

(૧૬) સત્તાને સત્તા આપનાર કોણ છે ?

(૧૭) એવો કયો ભંડાર છે કે, જેમાં જગતરૂપી રત્ન છે ?

(૧૮) એવો કયો મણિ છે કે જેમાં જગતરૂપી કોશ રહેલો છે ?[૮]

(૧૯) એવો કયો અણુ છે કે, જે અંધકારનો પ્રકાશ કરે છે ?

(૨૦) છે અને નથી એવો કયો અણુ છે ?

(૨૧) દૂર છતાં દૂર નથી એવો કયો અણુ છે ?

(૨૨) એવું શું છે કે જે અણુ છતાં પર્વતરૂપ છે ?[૯]

(૨૩) એક નિમેષનો કાળ, એક કલ્પનો કેમ ગણાય ?

(૨૪) એક કલ્પ, નિમેષ કેમ ગણાય ?

(૨૫) પ્રત્યક્ષ છતાં અસતરૂપ છે એવું શું છે ?

(૨૬) ચેતન છતાં અચેતન છે એવું શું છે ?[૧૦]

(૨૭) વાયુ છતાં વાયુરૂપ નથી એવું શું છે ?

(૨૮) એવું શું છે કે, જે શબ્દ છતાં શબ્દરૂપ નથી ?

(૨૯) એવું શું છે કે, જે સર્વરૂપ છતાં કાંઈ નથી ?

(૩૦) જેને વિષે અહંતા છતાં અહંતા નથી એવું શું છે ?[૧૧]

(૩૧) ઘણા જન્મ સુધી પ્રયત્ન કરવાથી મળે એવી કઈ વસ્તુ છે ?

(૩૨) પ્રાપ્ત થાય તે છતાં કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું નથી એવું શું છે ? જે સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થતું નથી તે શું છે ?[૧૨]

(૩૩) સ્વસ્થપણે જીવતાં છતાં કોણે પોતાના આત્માનો નાશ કર્યો છે ?

(૩૪) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતાને વિષે મેરુ પર્વતને કરે છે ? કોણ ત્રિભુવનને તૃણરૂપ કરે છે ?[૧૩]

(૩૫) કયા અણુએ સેંકડો યોજનો પૂર્ણ કર્યાં છે ?

(૩૬) અણુ છતાં કોણ સેંકડો યોજનોમાં માતો નથી ?[૧૪]

(૩૭) દૃષ્ટિમાત્રે કરી કોણ જગતરૂપી બાળકને નચાવે છે ?

(૩૮) એવો કયો અણુ છે કે, જેના ઉદરમાં પર્વતોના સમૂહો રહેલા છે ?[૧૫]

(૩૯) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતાના અણુપણાનો ત્યાગ કર્યા વિના પણ મેરુ પર્વતના કરતાં પણ સ્થૂળ આકૃતિવાળો હોય ?

(૪૦) એવો કયો અણુ છે કે, જે મોવાળાના અગ્રના સોમા ભાગનો હોય, તો પણ પર્વતથી પણ ઊંચો હોય ?[૧૬]

(૪૧) એવો કયો અણુ છે કે, જે પ્રકાશ તથા અંધકાર એ બન્નેને પ્રકટ કરનાર દીવારૂપે હોય ?

(૪૨) એવો કયો અણુ છે કે, જેની અંદર સર્વ અનુભવરૂપી અણુ રહેલા છે ?[૧૭]

(૪૩) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતે સ્વાદરહિત છતાં બીજાને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે ?

(૪૪) એવો કયો અણુ છે કે, જે સર્વનો ત્યાગ કરવા છતાં સર્વનો આશ્રય કરે છે ?[૧૮]

(૪૫) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતાને ઢાંકવાને સમર્થ ન હોવા છતાં આખા જગતને ઢાંકે છે ?

(૪૬) એવો કયો અણુ છે કે, જેની સત્તા વડે, લયે કરીને નાશ થયેલા જગતની પાછી ઉત્પત્તિ થાય છે?[૧૯]

(૪૭) એવો કયો અણુ છે કે, જે અવયવ રહિત છે, તો પણ હજારો હાથ અને નેત્રવાળો છે?

(૪૮) એવો કયો નિમેષ છે કે જેમાં કરોડો કલ્પ રહેલા છે?[૨૦]

(૪૯) એવો કયો અણુ છે કે, જેમાં બીજમાં વૃક્ષ રહે તેવી રીતે અનંત જગત રહેલાં છે?

(૫૦) એવું શું છે કે જેમાં બીજ વગેરે ઉત્પન્ન નથી થયાં, તો પણ સ્ફુટ દેખાય છે?[૨૧]

(૫૧) એવો કયો નિમેષ છે કે, જેની અંદર બીજની અંદર રહેલાં વૃક્ષની પેઠે કલ્પ તથા પ્રલય રહેલા છે?

(૫૨) એવો કોણ છે કે, જે કાર્યનું પ્રયોજન તથા કાર્યના કર્તાપણાનો આશ્રય કર્યા વિના કાર્ય કરે છે?[૨૨]

(૫૩) એવો કયો દ્રષ્ટા છે કે, જે પોતાને નેત્ર નથી તે છતાં ભોગ્યપદાર્થની સિદ્ધિ માટે પોતાના આત્માને દશ્યપણાને પમાડે છે; તથા બહારની દૃષ્ટિથી દશ્ય પદાર્થ જોતો છતાં પોતાના આત્માને જુએ છે?[૨૩]

(૫૪) જેમાં સઘળું દશ્ય ગલિત છે, એવા આત્માને દશ્યના અભાવ માટે જોનાર–કોણ, આગળ દેખાતા દશ્યને દેખતો નથી?[૨૪]

(૫૫) ચક્ષુ દશ્ય પદાર્થનો પ્રકાશ કરે, તેની પેઠે આત્મા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રણને અપરોક્ષપણાથી કોણ પ્રકાશ કરે છે?

(૫૬) સુવર્ણથી કડાં વગેરે પ્રકટ થાય છે, તેમ કોની વિક્ષેપ–શક્તિથી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રણ પ્રકટ થાય છે?[૨૫]

(૫૭) જેમ જળથી તરંગ જુદા નથી, તેમ કયા પદાર્થથી કોઈ પણ પદાર્થ જુદો નથી?

(૫૮) જેવી રીતે જળમાં મોજાં જુદાં જણાય છે, તેવી રીતે કોની ઇચ્છાથી જગતમાં જુદાપણું જણાય છે?[૨૬]

(૫૯) એવો કયો પદાર્થ છે કે, જે દેશ, કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત સત્ તથા અસતરૂપે હોય?

(૬૦) જેમ જળથી દ્રવપણું જુદું નથી, તેમ કયા પદાર્થથી દ્વૈતપણું પણ જુદું નથી?[૨૭]

(૬૧) બીજ વૃક્ષને ધારણ કરે છે, તેની પેઠે કોણ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રણને તથા સત્–અસતરૂપ ત્રણ જગતને અદ્ભુત અવસ્થામાં તથા તિરોહિત અવસ્થામાં પોતાને વિષે રાખીને નિરંતર રહે છે?[૨૮]

(૬૨) ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં ભ્રમરૂપી મોટું જગત કોને વિશે રહેલું છે?

(૬૩) બીજમાં વૃક્ષ રહે, તેવી રીતે કોની અંદર જગત રહેલું છે?[૨૯]

(૬૪) બીજ ઝાડપણાથી ઉદય પામે છે તથા ઝાડ બીજપણાથી ઉદય પામે છે, તેવી રીતે પોતાના રૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના–કોણ ઉદય વિના પણ ઉદય થાય છે?[૩૦]

(૬૫) હે રાજન્! એવું શું છે કે, જેની અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરુના જેવો દૃઢ હોય?

(૬૬) એવો કયો દૃઢ તંતુ છે કે, જેની અંદર કરોડો મેરુ તથા મંદરપર્વતો રહેલા છે?[૩૧]

(૬૭) આ અનેક ચેતનોથી ભરેલું જગત કોનાથી વ્યાપી રહેલું છે?

(૬૮) તમે કોના આધારથી જગતમાં વ્યવહાર કરો છો?

(૬૯) કોના આધારથી તમે જેનો વધ કરવો જોઈએ તેનો વધ કરો છો?

(૭૦) કોના આધારથી તમે જગતનું પાલન કરો છો?

(૭૧) એવું શું છે કે, જેના દર્શનથી તમારો અભાવ છે?

(૭૨) એવું શું છે કે, જેના દર્શનથી તમે સદા તદ્રૂપ જ થાઓ છો?

એટલા પ્રશ્નોનો, શાંતિ થવા માટે તમે ઉત્તર આપો.[૩૨] આત્માકારવૃત્તિને આવરણરૂપે રહેલા આ મારા સંશયને તમે દૂર કરો. જે માણસની પાસેથી મૂળસહિત સંશય નથી મટતો, તે માણસ પંડિતની ગણતરીમાં આવતો નથી.[૩૩] જો મારા આ સંશયને તમે મટાડશો નહિ, તો તમે તુરત રાક્ષસના જઠરરૂપી અગ્નિના કાષ્ઠરૂપ થઈ પડશો; અને તમારા બન્નેનો નાશ કર્યા પછી હું તમારા આખા દેશને ગળી જઈશ. જો તમે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપશો, તો તમે સારા રાજા છો એમ હું માનીશ અને તમે ઉત્તર નહિ આપો, તો મૂર્ખપણાથી ક્ષય પામશો. એ પ્રમાણે વિપુલ અને ગંભીર મેઘનાદના જેવી વાણી બોલનારી તે રાક્ષસી એટલું કહી ચૂપ રહી. બહારથી તે ભયંકર આકૃતિવાળી હતી, તો પણ તે અંતઃકરણથી શુદ્ધ શરદઋતુનાં નિર્મળ વાદળાં જેવી શાંત હતી.[૩૪-૩૬]

इत्युक्त्वा विपुलगमीरमेघनादप्रोल्लासप्रकटगिरा निशाचरी सा । तूष्णीमप्यविविकटाकृतिस्त्वदासीच्छुद्धांतः शरदमलाभ्रमंडलीव ॥ ३६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'રાક્ષસીપ્રશ્ન' એ નામનો સર્ગ ૭૯ મો સમાપ્ત

सर्ग ८० मो

મંત્રીએ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

महानिशि महारण्ये महाराक्षसकन्यया ।
इति प्रोक्ते महाप्रश्ने महामंत्री गिरं ददौ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ પ્રમાણે મહાઅરણ્યને વિશે મહારાત્રિમાં મહારાક્ષસીએ મહાપ્રશ્ન પૂછયા, ત્યારે રાજાના મહામંત્રીએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર દીધો.[૧]

મંત્રી બોલ્યોઃ—હે મેઘની કાન્તિ જેવી રાક્ષસી ! જે પ્રમાણે કેસરીસિંહ મદોન્મત્ત હાથીનું ભેદન કરે છે, તે પ્રમાણે હું તારા પ્રશ્નનું ભેદન કરું છું; તે તું સાંભળ.[૨] હે કમલાક્ષી ! પ્રશ્ન જાણનારને યોગ્ય એવી વચનની આ યુક્તિથી તેં ઉપરના સઘળા પ્રશ્નોમાં કેવળ પરમાત્મા જ કહેલા છે. (તો પણ બધા પ્રશ્ન તેમાં ઘટાવીને ઉત્તર આપું છું, તે તું સાંભળ).[૩]

(૧) પ્રથમના* પ્રશ્નથી ઘણાખરા પ્રશ્નમાં અણુ શબ્દ આવેલો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે, જેનું કોઈથી વર્ણન થતું નથી, જે અગમ્ય છે તથા પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનથી જણાય છે, તે ચૈતન્યરૂપી અણુ આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે.[૪] બીજમાં જેવી રીતે ઝાડની સત્તા રહેલી છે તથા એક બીજમાં જેમ હજારો ઝાડ રહેલાં છે, તેમ તે પરમ ચૈતન્યરૂપી અણુમાં હજારો સત્ તથા અસત્ બ્રહ્માંડ રહેલાં છે.×(૪૯)[૫]

(૨) સર્વ વસ્તુની સત્તા અનુભવની સત્તાને અધીન છે, માટે તે મુખ્ય સત્તાને બીજાને અધીનપણું માનવાથી અનવસ્થા થાય. માટે સ્વતઃસિદ્ધ સત્તાના અનુભવથી જ સર્વ ભાવને સત્તા મળે છે. (૧૯)[૬]

(૩) પરમાત્મા બહારથી શૂન્ય છે, માટે તે આકાશરૂપ છે અને આકાશ જડ છે તથા પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ છે. માટે અનાકાશ પણ પરમાત્મા છે. (૨)[૭]

(૪) આત્મભાવ થાય, ત્યારે કિંચિત્ પણ

÷ આ એંસીમા સર્ગમાં મંત્રીએ સૂક્ષ્મ ઉત્પત્તિથી રાક્ષસીના પ્રશ્નનો ક્રમથી (એક પછી એકનો ઉત્તર આપવાથી) તથા વ્યુત્ક્રમથી (એક પછી એકનો ઉત્તર ન દેતાં વચમાં છૂટક છૂટક ઉત્તર આપવાથી) યથાયોગ્ય ઉત્તર આપ્યો, એ કહેવામાં આવશે.

* આ સર્ગમાં દરેક ઠેકાણે પડેલો (ઉત્તરના આરંભનો) અંક ઉત્તરના ક્રમનો છે તથા બીજો (ઉત્તરની છેવટનો) અંક રાક્ષસીના પ્રશ્નના ક્રમનો ૭૯ મા સર્ગ પ્રમાણે છે.

× આ પહેલા ઉત્તરમાં ૪૯ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી જાય છે તથા એક્યાસીમા સર્ગની ૨૨ મી કલમમાં પણ તેનો ઉત્તર છે.

નકિંચિત્ થાય. એટલે કે બ્રહ્મ કે જે સર્વાત્મા છે તથા પોતાની મેળેજ જગતનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે બ્રહ્મ જ્યારે જગતને પોતાને વિષે લય કરે છે, ત્યારે પ્રથમ કિંચિતરૂપે રહેલું જગત્ નકિંચિત્ થાય છે. (આ) પરમાત્મા અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોથી ન જણાય એવા) છે, માટે તે કાંઈ નથી અને તે જ પરમાત્મા અનંત અણુરૂપ છે, માટે કાંઈક છે. (૩)

(૫) પહેલા પ્રશ્નમાં એક અણુને અનેક સંખ્યાપણું કહેલ છે; પણ તે ચૈતન્યરૂપી અણુને અનેકતા દેખાવામાત્ર છે, વસ્તુતાથી અનેકતા નથી. સુવર્ણમાંથી જેવી રીતે કડાં વગેરે જુદાં જુદાં ઘરેણાં થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી અણુમાંથી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્યરૂપ વિચિત્ર જગતનો વિસ્તાર થયો છે.[૯] (૫૬)*

(૬) ઓગણીસમા× પ્રશ્નમાં તથા બીજા પણ પ્રશ્નોમાં વારંવાર અણુ શબ્દ છે, તેનો સારાંશ એવો છે કે, ચૈતન્યરૂપી અણુ પરમ આકાશરૂપી છે તથા તે સૂક્ષ્મ છે, માટે જાણવામાં આવે તેમ નથી; અને તે સર્વાત્મક છે, તો પણ મન તથા ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચતાં નથી. (૧૯)

(૭) વીસમા પ્રશ્નમાં 'છે અને નથી એવો કયો અણુ છે?' એમ કહેલું છે તેમાં 'નથી' એમ બોલવું તે અયોગ્ય છે; કારણ કે ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વાત્મક છે, માટે તેને શૂન્યપણું ઘટતું નથી; કારણ કે 'છે અને નથી' એવી રીતે બોલનાર તથા માનનાર જે પુરુષ છે, તે આત્મારૂપજ છે.[૧૦] વળી કોઈ પણ યુક્તિથી સત્ પદાર્થને અસત્પણું ઘટતું નથી. કદાપિ એમ શંકા થાય કે, જ્યારે તે છે ત્યારે દશ્ય કેમ નથી? તો કહેવાનું કે કપૂર ગુપ્ત રાખ્યું હોય તો પણ તે પોતાની સુગંધીથી સર્વ ઠેકાણે જણાય છે, તેવી રીતે તે ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વાત્મક છે તેથી સર્વ ઠેકાણે ગુપ્ત રહી સર્વની સત્તાથી પોતે પ્રકટ જણાય છે. (૨૦)[૧૧]

(૮) ચૈતન્યરૂપી અણુ મન–ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ વડે અનેક પ્રકારે જણાય છે તેથી તે સર્વરૂપ છે; અને મન ઇન્દ્રિયો વગેરેથી તેનું રૂપ જણાતું નથી, માટે તે કાંઈ નથી અને તે જ ચૈતન્યરૂપી અણુ એક તથા અનેક છે.(૨૯)+ (પહેલા પ્રશ્નમાં 'અનેક સંખ્યાવાળું એક કયું છે?' એમ પૂછેલ છે, તેનો ઉત્તર આથી આવી જાય છે.)

(૯) ચૈતન્યરૂપી ‡ અણુની અંદર જગત રહેલું છે. (૬૩)

(૧૦) ચૈતન્યરૂપી† અણુ જગતરૂપી રત્નને ધારણ કરે છે.(૧૭)[૧૨,૧૩]

(૧૧) આ ત્રણ જગતનો સમૂહ ચૈતન્યરૂપી મોટા સમુદ્રમાં રહેલો છે, તે ચૈતન્યરૂપ છે અને તેનાથી જુદો નથી. પણ જેમ જળમાં દ્રવપણાથી ઘૂમરી પડે છે, તે જુદી દેખાય છે, તેમ ચિત્તના વિકલ્પથી જુદાપણું જણાય છે. (૫૭,૫૮)[૧૪] §

(૧૨) ચૈતન્યરૂપી અણુ મન–ઇન્દ્રિયોથી અતીત છે માટે તે શૂન્ય છે; અને તે પોતાના સંવેદનથી જણાય છે, માટે તે આકાશરૂપી હોવા છતાં અશૂન્ય છે.[૧૫]

(૧૩) અદ્વૈતપણાથી ત્વંપદમાં અહંપદનો સમાવેશ થાય છે તથા અહંપદમાં ત્વંપદનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રમાણે ત્વંપદમાં અહંપદપણું તથા અહંપદમાં ત્વંપદપણું થવું, એ પણ

* એકયાસીમા સર્ગની ૨૭ મી કલમમા ૫૬ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજી વાર છે.

× ઓગણીસમા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૨૬ મી કલમમા ૧: આવશે.

+ એકયાસીમા સર્ગની ૩૭ કલમમાં ૨૯ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજી વાર છે.

‡ એકયાસીમા સર્ગની ૩૪ મી કલમમાં ૬૩ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર પુનઃ લખેલ છે.

† ચોવીસમી કલમમા ૧૭ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજી વાર લખ્યો છે.

§ આ બે પ્રશ્નનો ઉત્તર પુન એકયાસીમા સર્ગ- ૨૮ તથા ૨૯ મી કલમમાં છે.

.. ''ટદૃષ્ટિથી છે, પણ પરમાર્થદષ્ટિથી આત્મા-ને વિષે સર્વની એકતા છે તેથી તેમાં ત્વંપણું પણ નથી, તેમ અહંપણું પણ નથી. (૪,૫)[૧૬,૧૭]

(૧૪) ચૈતન્યરૂપી અણુ હજારો યોજન ચાલે છે. આકાશની પેઠે હજારો યોજનમાં વ્યાપી રહેલ છે, તો પણ તે અણુ ગમનનો કર્તા નથી. કલ્પનાએ કરીને તે યોજનસમૂહ એ અણુની અંદરજ રહ્યો છે. (૬)[૧૮]

(૧૫) ચૈતન્યરૂપી પુરુષ સર્વ ઠેકાણે જાય છે, (સ્થિર નથી) તો પણ જતો નથી. (સ્થિર ઊભો રહે છે) દેશ અને કાળમાં ચૈતન્યપુરુષ પોતાની સત્તાથી આકાશરૂપી કોશમાં રહેલ છે, તેથી તે પ્રાપ્ત થાય તો પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.[૧૯] ગમ્ય વસ્તુ (જવાને યોગ્ય વસ્તુ) જેના શરીરમાં રહેલ છે, તે પોતે બીજે ક્યાં જાય ? માતાએ પોતાના પુત્રને ખોળામાં તેડ્યો હોય તે પછી પુત્રને શોધવાને બીજે ક્યાં જાય ? તેવી રીતે પરમાત્માની દૃષ્ટિ રહે ત્યાં સુધી અક્ષય એવો ગમ્ય મહાદેશ જે પરમાત્માની અંદર રહેલો છે, તે પરમાત્મા કયે પ્રકારે અને ક્યાં જાય ? ઘડાને એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં લઈ જવામાં આવે છે, તો ઘડો જાય છે, પણ આકાશ જતું નથી. ત્યારે ઘટની અપેક્ષાથી 'ઘટાકાશ ગયુ' એવી પ્રતીતિ થાય છે, પણ ઘટનું મુખ બંધ કરવાથી ઘટાકાશનું પણ જવું આવવું થતું નથી. તે જ પ્રમાણે આત્મા સર્વ ઠેકાણે જાય છે તથા જતો નથી.[૨૦-૨૨]

(૧૬) જડરૂપ દેહને આત્માના તદ્રૂપપણાનો અભ્યાસ થવાથી જ્યારે ચૈતન્યપણાનો તથા જડપણાનો અંતઃકરણમાં અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે અનુભવ કરનારામાં ચેતનપણું તથા જડપણું એ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મ રહેલા છે. (અ) હે રાક્ષસી ! પારમાર્થિક આત્માનું જ સ્વરૂપ છે, તેજ ચૈતન્યઘન છે. (૮)[૨૩,૨૪]

(૧૭) આદિ તથા અંતથી રહિત એવા પરમ આકાશમાં ચૈતન્યરૂપી પરમાત્માએ વિચિત્ર ત્રણ જગતરૂપી ચિત્ર રચેલ છે. (૯)[૨૫]

(૧૮) આત્માની સત્તાથી જ અગ્નિમાં સત્તા રહી છે અને તે આત્માની સત્તા જ સર્વ ઠેકાણે રહી છે. અગ્નિની પેઠે સર્વ ઠેકાણે તેનો પ્રકાશ છે, તો પણ તે દાહ કરે તેમ નથી. (૧૦)[૨૬]

(૧૯) ચેતનરૂપી આત્માનો આકાર ઝળહળતા અગ્નિના જેવો છે અને તે આકાશથી પણ નિર્મળ છે. એ પ્રકાશ જ અગ્નિની ઉત્પત્તિ છે. (૧૧)[૨૭]

(૨૦) આત્માનો પ્રકાશ ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિને પણ પ્રકાશ કરનાર છે અને તે મહાકલ્પના જળથી પણ નાશ પામતો નથી. (૧૨).

(૨૧) અનુભવરૂપી આત્મા હૃદયરૂપી મંદિરના દીપકરૂપ છે, સર્વ સત્તા આપનાર છે અને અનંત છે, તે પરમપ્રકાશક કહેવાયો છે, અને તે નેત્રથી દેખાય તેમ નથી. તે આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે અને માણસમાત્રને અહંતાનો પ્રકાશ પણ આત્માથી જ થાય છે. કોઈ માણસ અંધારામાં ઊભો હોય તેને તું ક્યાં છે, એમ પૂછવાથી તે સ્થળે પ્રકાશ નથી, તો પણ અંતરમાં પ્રકાશ હોવાથી 'હું અહીં છું' એમ તે ઉત્તર આપે છે. એ પ્રમાણે પોતાના દેહ-ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં દશ્યચમત્કૃતિ સર્વના અનુભવથી જ પ્રસિદ્ધ છે. (૧૩)[૨૮,૩૦]

(૨૨) અનુભવરૂપી આત્માનો જ પ્રકાશ છે, તે લતા, ગુલ્મ, અંકુર તથા નેત્ર વિનાના પદાર્થને પોષણ કરનાર છે તથા તેનો સાક્ષી છે. (૧૪)

(૨૩) વ્યવહારદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં કાળ, આકાશ, ક્રિયા, સત્તા તથા જગત એ બધું ચિત્ત-અણુના સંવેદનને વિષે રહેલ છે; તથા તેના સ્વામી, કર્તા તથા ભોક્તા પણ તે જ છે. પરમાર્થદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં તે કર્તા પણ નથી, તેમ ભોક્તા પણ નથી (૧૫)[૩૧,૩૨]

(૨૪) અણુપણાનો*, ત્યાગ ન કરનાર તે

* સત્તરમા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૧૦ મી કક્ષમાં પણ

ચિત્–અણુને જગતરૂપી રત્નનો સંપુટ ઉત્પન્ન કરે છે (૧૭)

(૨૫) એ કેવલ પરમાત્મામાં પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતારૂપી જગત નથી.[૩૩] તેજ પરમાત્મા જ્યારે સર્વ જગતને વિષે સર્વત્ર સ્ફુરે છે, ત્યારે એ જગદ્રૂપી સંપુટમાં પરમાત્માજ પરમ મણિ છે. (૧૮)[૩૪]

(૨૬) ચિત્–અણુનો દુઃખે કરીને પણ બોધ થતો નથી, માટે તે તમરૂપ છે, અને તે ચૈતન્યરૂપ છે તેથી પ્રકાશકર્તા પણ છે × (૧૯)

(૨૭) ચિત્–અણુ સંવેદનરૂપ છે, માટે તે 'છે' અને ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચતી નથી, માટે તે 'નથી' (૨૦)[૩૫]

(૨૮) ચિત્–અણુની ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે તે દૂર છે તથા ચૈતન્યરૂપ છે, તેથી તે સમીપ પણ છે. (૨૧)

(૨૯) ચિત્–અણુ પોતે અણુરૂપ છે અને તે સર્વના સંવેદનરૂપ છે, માટે અણુ છતાં પર્વતરૂપ છે.[૩૬] જે આ જગત જોવામાં આવે છે, તે માત્ર સંવેદનરૂપ છે પણ સત્ય નથી, તેમજ પર્વત વગેરે પણ સત્ય નથી, તેથી સંવેદનને લીધે અણુમાં પણ મેરુપણું ઘટે છે. (૨૨)[૩૭]

(૩૦) જે કાળમાં એક નિમેષ (પલકારો)નો અનુભવ થાય છે, તેને નિમેષ માનવો તથા જેમાં કલ્પનો અનુભવ થાય તેને કલ્પ માનવો[૩૮] અનેક યોજનમાં પથરાયેલું મહાનગર પણ જેમ માણસના મનમાં રહે છે, તેવી રીતે કલ્પક્રિયાનો વિલાસ પણ નિમેષરૂપ જણાય છે.[૩૯] જે પ્રમાણે મોટા શહેરની સમગ્ર રચના એક નાના દર્પણમાં જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે એક નિમેષમાં પણ કલ્પનો અનુભવ થવા સંભવ છે[૪૦] આમ જ્યારે એક અણુમાં પણ ભ્રમથી નિમેષ, કલ્પ, પર્વત, પાણીનું પૂર તથા કરોડ યોજન રહે છે, ત્યારે તેમાં એકપણું તથા દ્વૈતપણું કેમ ઘટે[૪૧] સ્વપ્નમાં જેવી રીતે એક ક્ષણમાં સત્ તથા અસત્યનો અનુભવ થાય છે, તેવી રીતે 'મેં પ્રથમ આવી રીતે કરેલું છે' એવી બુદ્ધિનો ઉદય થાય છે.[૪૨] માણસને દુઃખના વખતમાં થોડો કાળ લાંબો થઈ પડે છે તથા સુખના વખતમાં લાંબો કાળ પણ થોડો લાગે છે. હરિશ્ચંદ્રરાજાને દુઃખના વખતમાં એક રાત્રિમાં બાર વર્ષનો અનુભવ થયો હતો.[૪૩] સુવર્ણમાંથી જેમ કડાં તથા કુંડળ થાય છે, તેમ માણસના અંતઃકરણમાં સાચો અથવા ખોટો જેવો નિશ્ચય થાય છે, તેવો ચૈતન્યમાં પ્રકાશ પામે છે પણ ખરું જોતાં, નિમેષ પણ નથી, કલ્પ પણ નથી, દૂર પણ નથી, તેમ અદૂર પણ નથી; માત્ર અન્ય વસ્તુની પેઠે ચિત્–અણુની પ્રતિભા રહેલી છે.[૪૪,૪૫] પ્રકાશ તથા અંધકાર, દૂર તથા અદૂર અને ક્ષણ તથા કલ્પ, એ સર્વ ચૈતન્યરૂપ છે, માટે તેમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી (૨૩,૨૪)[૪૬]

(૩૧) ચૈતન્યરૂપી અણુ ઇન્દ્રિયોના સારરૂપ છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ છે અને ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચતી નથી, માટે તે અપ્રત્યક્ષ છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન તથા શબ્દ એ ચાર પ્રમાણથી ચિત્–અણુમાં દૃશ્યપણાનો ઉદય થાય છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ છે[૪૭] જ્યાં સુધી સુવર્ણમાં કડાં તથા કુંડળનું સંવેદન છે, ત્યાં સુધી તેમાં સુવર્ણપણું નથી, તેમજ જ્યાં સુધી દૃશ્યપણું છે, ત્યાં સુધી વાસ્તવિક રીતે ચૈતન્યનું એકરસપણું નથી[૪૮] જેમ કડાં તથા કુંડળપણાની બુદ્ધિ મટી જાય છે, ત્યારે તે કેવળ સુવર્ણ છે, તેમજ જ્યારે દૃશ્યપણાની બુદ્ધિ મટી જાય છે, ત્યારપછી કેવળ નિર્મળ તથા શુદ્ધ પરબ્રહ્મ જ દેખાય છે[૪૯] વળી ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વરૂપ છે, માટે તે સદ્રૂપ તથા દુર્લક્ષ્ય હોવાને લીધે તે અસત્રૂપ પણ છે.

વખ્યો છે

× ઓગણીસમા પ્રશ્નનો સંક્ષેપ ઉત્તર છઠ્ઠી કલમમા આવી ગયો છે

(૩૨) ચિત્–અણુમાં ચેતનધર્મ હોવાથી તે ચેતનરૂપ છે, તથા ચેત્યપણાના અભાવથી તે અચેતનરૂપ પણ છે.[૫૦] જેનો આત્મા ચિત્તનો ચમત્કારમાત્ર છે, જે ચિતની પ્રતિભારૂપ છે અને જે પવનથી હાલતા વૃક્ષ જેવું છે, તે આ જગતમાં ચિત્ત અને ચેત્ય (દ્વૈત જગત) ની કલ્પના જ ક્યાંથી હોય![૫૧] જે પ્રમાણે ઘાટો તડકો મૃગતૃષ્ણાની નદીરૂપે જણાય છે, તેવી રીતે એક અદ્વૈત ચેતન ચૈતન્યના પ્રતિભાસથી જગતરૂપે જણાય છે.[૫૨] સૂર્યનાં કિરણથી આકાશમાં સૂક્ષ્મપદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેમાં 'अस्तिता' તથા 'नास्तिता' એ બન્ને રહેલ છે; તેવી રીતે કલ્પના આદિથી જગતની 'अस्तिता' તથા 'नास्तिता' છે.[૫૩] જેમ માયાને લીધે સૂર્યનાં કિરણવાળા આકાશમાં સુવર્ણ જોવામાં આવે છે, તેમ માયાને લીધે આ જગત જોવામાં આવે, તો તેમાં ચિત્ તથા ચેત્યની કલ્પના કેમ જ ઘટે?[૫૪] સ્વપ્નમાં નગરનો તથા જાગૃતમાં ગંધર્વનગરનો આકાર નથી, તે છતાં તેનો આકાર જોવામાં આવે છે, તે સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી; તે જ પ્રમાણે દીર્ઘ કાળના શ્રમથી આ જગત જણાય છે એમ જાણો.[૫૫] આ પ્રમાણે જ્ઞાન થવાથી તથા નિર્મળ અભ્યાસ થવાથી જ્ઞાનવાન માણસોને સંસારમાં જન્મ–મરણ થતાં નથી.[૫૬] ભીંત તથા આકાશમાં દેખાવામાત્ર ભેદ છે, પણ વસ્તુતાથી ભેદ નથી; માટે ખડતા થંભથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધી જે એક વસ્તુ સત્ય છે, તે જ સત્ય છે.[૫૭] ચિદાકાશમાં પ્રતિભાસથી ભેદ જણાય છે અને પ્રભાના પિંડની પેઠે તેની અનિર્વચનીય પ્રભા છે. (૨૬)[૫૮]

(૩૩) જુદાપણાના સંસ્કારવાળી બુદ્ધિના ચમત્કારથી બુદ્ધિને જુદાપણું જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી જુદાપણું નથી. આત્મપ્રકાશ સર્વાત્મક છે અને વૃક્ષમાં જેમ બીજ છે, તેમ તે છે.×

(૩૪) બીજ તથા તેની અંદર રહેલું વૃક્ષપણું જેમ જુદું છે તથા નથી અને જેમ બીજમાં વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ બ્રહ્મને વિષે આકાશકોષની પેઠે નિરંતર જગત રહેલું છે. જેવી રીતે બીજમાં વૃક્ષપણું છે અને તે આકાશરૂપ છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાં જગત રહ્યું છે અને તે સાક્ષીપણાથી ચૈતન્યરૂપ છે.[૫૯–૬૧]

એ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણે બ્રહ્મની સત્તા રહી છે, બીજી કોઈ પણ કળા નથી. તે બ્રહ્મસત્તા શાંત, અજ અને એક છે. તે આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે. મુમુક્ષુ પુરુષો તે બ્રહ્મને માયાના નિરાસે કરીને શોધે છે. તે એકતા ગુણે કરીને પણ શૂન્ય છે. તે માયાસંબંધથી રહિત છે, ચૈતન્યરૂપ છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે અને પરમાર્થસ્વરૂપે કરીને રહે છે.[૬૨]

शांतं समस्तमजमेकमनादिमध्यं नेहास्ति काचन कला कलना कथंचित् । निर्द्वंद्वशांतमतिरेकमनेकमच्छमाभासरूपमजमेकविकासमास्ते ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'પ્રશ્નભેદન' એ નામનો સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો*

રાજાએ બાકી રહેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા

॥ राक्षस्युवाच ॥

अहो नु परमार्थोक्तिः पावनी तव मंत्रिणः ।
राजा राजीवपत्राक्ष इदानीमेव भाषताम् ॥ १ ॥

રાક્ષસી બોલીઃ–હે મંત્રી! તમારું બોલવું પવિત્ર તથા પરમાર્થરૂપ છે. હવે બાકીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આ કમલલોચન રાજા આપે.[૧]

× સાઠમા તથા એકસઠમા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૮૧ મા સર્ગની ૩૧ મી તથા ૩૨ મી કલમમાં છે.

* આ એક્યાસીમા સર્ગમાં રાજાએ મંત્રીના ઉત્તરથી બાકી રહેલા રાક્ષસીના પ્રશ્નનો ક્રમે કરીને ઉત્તર આપ્યો તથા મંત્રીએ દીધેલ ઉત્તરમાં પણ રાજાએ કેટલીક યુક્તિ કહી.

રાજા બોલ્યોઃ–હે રાક્ષસી ! જ્યારે જગતની પ્રતીતિનો અભાવ થાય છે, ત્યારે જ આત્મપ્રતીતિ થાય છે; અને જ્યારે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ થાય છે, ત્યારે જ ચિત્ત વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.[2] આત્મસત્તામાં સંવેદનનો વિકાસ થાય છે, એટલે જગતમાં સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે. અને આત્મસત્તામાં સંવેદનનો સંકોચ થાય છે, એટલે જગતમાં પ્રલય જોવામાં આવે છે. માટે વેદાંતનાં વાક્યોની નિષ્ઠા વાણીથી પણ અગોચર છે.[3] આ ચર તથા અચર જગત આત્માની ચિત્તમય લીલા છે. તે જગત છે અને નથી એવી રીતે બે કોટી(પક્ષ)રૂપ છે, તેમજ બે કોટીની વચ્ચે રહેલું છે. (સત્ત્વ તથા અસત્ત્વ અને ભાન તથા અભાન એ બે કોટીની વચ્ચે રહેલ છે. સારાંશ કે અનિર્વચનીય છે.)[4] પરમાત્મા વિશ્વરૂપે (ભિન્નભિન્નરૂપે) છે, તો પણ તેનું અખંડિતપણું ખંડિત નથી. આમ હે ભદ્રા ! બ્રહ્મ કે જે સત્તામાત્ર છે, તેના વિષે જ તમારા બધા પ્રશ્નો છે. (તો પણ બાકી રહેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપું તે સાંભળો).[5]

(૧) બ્રહ્મરૂપી અણુ છે, તે આત્માને વિષે વાયુપણાના સંવેદનથી ભ્રાંતિએ કરીને વાયુરૂપ જણાય છે; પણ ખરું જોતાં તે વાયુરૂપ નથી; કારણ કે તે કેવળ શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે. (૨૭)[6]

(૨) બ્રહ્મરૂપી અણુમાં શબ્દનું સંવેદન થવાથી તે શબ્દરૂપ છે, પણ શબ્દપણું તેમાં ભ્રાંતિમાત્ર છે, માટે તે શબ્દરૂપ નથી, તેથી બ્રહ્મને વિષે શબ્દ તથા અશબ્દ એ બન્નેનો અર્થ દૃષ્ટિથી દૂર છે. (૨૮)[7]

(૩) બ્રહ્મરૂપી× અણુ સર્વરૂપ છે અને અદૃશ્ય હોવાથી તે કાંઈ પણ નથી. (૨૯)

(૪) પરમાત્માની સત્તાથી અહંકારને લીધે જીવને અહંતા થાય છે, તથા અહંકારનો નાશ થવાથી અહંતા મટી જાય છે. સર્વશક્તિમાન પરમાત્માની પ્રતિભા જ તેમાં કારણરૂપ છે. (૩૦)[8]

(૫) આત્મા ઘણા જન્મ સુધી પ્રયત્ન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૧)

(૬) આત્માની પ્રાપ્તિ થવાથી કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; કારણ કે પોતે જ આત્મારૂપ છે તેથી બીજી પ્રાપ્તિ નથી તથા આત્માની પ્રાપ્તિથી બીજું પ્રાપ્તવ્ય (મેળવવાનું) રહેતું નથી, તેથી સર્વ મળ્યું.[9] મૂળને કાપી નાખનાર બોધરૂપી ખડ્ગનો જ્યાં સુધી ઉદય થયો નથી, ત્યાં સુધી જન્મરૂપી વસંતઋતુમાં જન્મ–મરણરૂપી વેલની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. (સારાંશ કે, જ્યાં સુધી સંસારના મૂળરૂપી અજ્ઞાનનો નાશ થયો નથી, ત્યાંસુધી આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ તો પણ તેની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ નથી; પણ અજ્ઞાનનો નાશ થાય, ત્યારે જ સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ ગણાય છે. (૩૨)

(૭) સૂર્યના તડકામાં પાણીની બુદ્ધિવાળો માણસ સાચા પાણીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ બ્રહ્મરૂપી આત્માએ પોતે સાકારપણાથી દૃશ્યપણાને પામીને સ્વસ્થપણામાં જ પોતાના આત્માનો નાશ કર્યો છે. (૩૩)[10,11]

(૮) ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર મેરુપર્વત છે, તેમ ત્રિભુવન તૃણરૂપ છે. (કદાપિ એમ કહે કે તે અંદર છે, તે બહાર કેમ જણાય છે? તે કહેવાનું કે) વમન કરવાથી માયારૂપે તે અંદર છતાં બહાર જણાય છે જેવી રીતે વિષયી પુરુષને સ્વપ્નમાં સ્ત્રીનું આલિંગન થાય, તે તેને પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર જે વસ્તુ રહેલ છે, તે બહાર જણાય છે.[12,13] સૃષ્ટિના આદિથી ચૈતન્યને જેવી શક્તિનો સર્વ ઠેકાણે ઉદય થયો છે, તેવી શક્તિ સંકલ્પમાં જોવામાં આવે છે.[14] જેવી રીતે બાળકનું મન જે પદાર્થમાં લાગે છે, તેવું તેને જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ જગતમાં સંવિત્‌ના આશ્રયથી જેવું સંવેદન સ્ફુરે છે, તેવું જોવામાં આવે છે.[15]

× ૮૦મા સર્ગની ૯મી કલમમાં ૨૯ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર એક વાર આવી ગયો છે.

(૯) આમ અતિસૂક્ષ્મ ચૈતન્યરૂપી પરમાણુથી આખું વિશ્વ પુરાઈ રહ્યું છે. (૩૫)[૧૬]

(૧૦) ચિત્ત–અણુ સો યોજનમાં છે, તો પણ તે સંપૂર્ણ માતુ નથી; કારણ કે તે સર્વ ઠેકાણે રહેનાર છે, અનાદિ છે, અરૂપ છે તથા આકૃતિરહિત છે. (૩૬)[૧૭]

(૧૧) જેમ કોઈ ધુતારો જગ, ભમ્મર નચાવીને તથા આંખો મારીને મૂર્ખ સ્ત્રીને વશમાં લઈને રમાડે છે, તેમ શુદ્ધ ચિદાલોક (પરમાત્મા) પણ અભિનય કરીને પર્વત અને તૃણ સાથેના સર્વ જગતને નચાવે છે. (૩૭)[૧૮/૧૯]

(૧૨) લૂગડાની અંદર મેરુપર્વતનું ચિત્ર કાઢેલુ હોય, તે લૂગડાની અંદર છતાં જેમ બહાર જણાય છે, તેમ ચેતન્યરૂપી અણુ કે જે અનંતરૂપે રહેલ છે, તેની અંદર ચિત્રરૂપે રહેલા પર્વતના સમૂહો બહાર જણાય છે. (૩૮)[૨૦]

(૧૩) ચિત્–અણુ દિશા–કાળ વગેરે સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપક હોવાથી પર્વતથી પણ મોટું છે. તે વાળના અગ્રભાગના પણ સોમા ભાગરૂપે છે, તેથી તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે.[૨૧] સરસવના કણની સાથે જેમ મેરુપર્વતની સરખામણી ઘટતી નથી, તેમ અણુની સાથે શુદ્ધચૈતન્યની સરખામણી ઘટતી નથી.[૨૨] પરમાત્મામાં માયાના સંબંધને લીધે અણુપણું કલ્પેલુ છે, તેથી સુવર્ણમાં કડાંકુંડળની પેઠે શ્રુતિમાં અણુની સાથે શુદ્ધચૈતન્યની સરખામણી કરી છે; પણ ખરુ જોતાં તેમ નથી.[૨૩]

(૧૪) આ અનુભવસ્વરૂપ આત્મપ્રદીપથી સૂર્યાદિ પ્રકાશ પામેલ છે, એટલા માટે આત્માથી જુદી તે પ્રાકાશની સ્થિતિ નથી. 'કદાપિ તેની જુદી સ્થિતિ માનીએ, તો જડપણાને લીધે સૂર્ય વગેરે પ્રકાશ પામતા સર્વ પદાર્થમાંથી કોઈને પણ પ્રકાશપણું ઘટતું નથી; તેથી અપ્રકાશરૂપતાજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દોષ ચિત્–અણુમાં સંભવતો નથી, કારણ કે તે પ્રમાણથી સ્વયંપ્રકાશ સિદ્ધ થાય છે; માટે તે ચિત્–અણુ પોતામાં કલ્પેલા તમ-પ્રકાશને પોતાની મેળેજ પ્રકાશે છે. સૂર્યાદિકને તો સ્વપ્રકાશપણું સંભવતું નથી, કારણ કે તે જડ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરી શકતા નથી. ચિત્–અણુમાં તથા સૂર્યાદિમાં એટલો જ ભેદ છે કે, તેનો વર્ણ ઉજ્જ્વળતા તથા શ્યામતા સાથે સંબંધ રાખે છે. સૂર્યના વર્ણને શ્યામતા સાથે સંબંધ કહેવાનું કારણ એ કે, તેના પ્રકાશ વિના અંધકાર કાંઈ પદાર્થ નથી. વળી અંધકાર તથા પ્રકાશ કે જે જડ છે, તેની એકતામાં ચૈતન્ય સૂર્યરૂપ કારણની એકતા પણ હેતુ છે. આ જગતપ્રસિદ્ધ સૂર્યનો પ્રકાશ દિવસે હોય છે તથા રાત્રિએ હોતો નથી, તેમ તે બહારની વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે અને શરીરની અંદર રહેલા પદાર્થનો પ્રકાશ કરતો નથી. ત્યારે ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય તો રાત્રિ અને દિવસ, બહાર અને અંદર, સર્વ ઠેકાણે અસ્ત અને ઉદયથી રહિત પ્રકાશી રહેલ છે આ ચિત્પ્રકાશથી જ પ્રકાશેલી અને અનેક પદાર્થથી ભરેલી બ્રહ્માંડરૂપી ઝૂંપડીમાં જીવાત્મા પોતાને જોઇતા પદાર્થને જોઈ શકે છે.[૨૪–૩૧] જગતમાં તેજને અને તમ (અંધકાર)ને પરસ્પર વિરોધ છે, માટે ચિત્પ્રકાશ તમનો પ્રકાશ કરે છે એમ કહેવું ઘટતું નથી. તો પણ આ ઠેકાણે તમ શબ્દ વડે દેહાદિ જડ વર્ગનું ગ્રહણ કરેલ છે, માટે તેની પ્રકાશકતા ચિત્પ્રકાશમાં વિરુદ્ધ નથી.[૩૨] જેમ સૂર્ય, પોતાના જ પ્રકાશથી તથા ચંદ્રમંડળમાં પ્રતિફલિત પ્રકાશથી દિવસમાં વિકાસ પામનાર તથા રાત્રિમાં વિકાસ પામનાર બન્ને કમળનો વિકાસ કરે છે, તેમ ચિત્પ્રકાશ સ્વતંત્રપણાથી તથા અવિદ્યામાં મળીને સર્વનો પ્રકાશ કરે છે.[૩૩] સૂર્ય જેવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા રાત્રિ તથા દિવસરૂપે પોતાના આત્માને પ્રકાશે છે, તેવી રીતે ચિત્પ્રકાશ સત્ તથા અસત્ (જીવરૂપે તથા દેહરૂપે) પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશે છે. (૪૧)

(૧૫) વૃક્ષનાં પુષ્પ. પત્ર, ફળ આદિ અવ-

ચવમાંથી ભ્રમરે ગ્રહણ કરેલા સઘળા રસ જેમ મધમાં રહેલા છે, તેમ ચિત્-અણુના ઉદરમાં અખિલ અનુભવના અણુ રહેલા છે.[૩૪,૩૫] વસંતઋતુના પ્રભાવથી જેમ સર્વ વનનાં વૃક્ષમાં અંકુર આદિ અવયવો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અખિલ અનુભવના અવયવો આ ચિદ્અણુથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. (૪૨)[૩૬]

(૧૬) અત્યંત સૂક્ષ્મપણાને લીધે ઇન્દ્રિયોથી આસ્વાદ ન કરી શકાય એવો ચિદ્અણુ અખિલ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થના સ્વાદને સત્તા આપે છે.[૩૭] જેમ અરીસા વિના પ્રતિબિંબની સત્તા નથી, તેમ સમરસ ચિત્-અણુના સંબંધ વિના જળ આદિ પદાર્થમાં રહેલા સ્વાદમાં સત્તા નથી. (૪૩)[૩૮]

(૧૭) વિવર્તકારણતાને લીધે પોતાનો આશ્રય કરનાર સર્વ જગતનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરનાર એ ચિત્-અણુએ, પોતાના અસ્ફુરણથી સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે અને સ્ફુરણથી સર્વનો આશ્રય કર્યો છે. (૪૪)[૩૯]

(૧૮) પોતાનું આચ્છાદન કરવાને અશક્ત ચિત્-પરમાણુએ, પોતાની અણુતાને ચંદરવાની પેઠે વિસ્તારીને આખા જગતને આચ્છાદન કર્યું છે.[૪૦] હાથી જેમ ઘ્રો-ખડના વનમાં પોતાને ઢાંકી શકતો નથી, તેમ આકાશની ઉપમાવાળો આત્મા એક ક્ષણ પણ પોતાને ઢાંકવાને સમર્થ નથી. આમ છતાં તે આત્મા જગતને દબાવે છે અને તે જાણવામાં આવે, તો જાણનારને જન્મ-મરણથી રહિત કરે છે. બાળક જેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પોતાની ચીજનું રક્ષણ કરે છે, તેમ સુષુપ્તિઅવસ્થામાં કરી શકતો નથી. આત્મામાં આ પ્રમાણે બાળક જેવી ચેષ્ટા થવાનું કારણ માયામાત્ર છે. (૪૫)[૪૧]

(૧૯) જેમ વૃક્ષાદિકમાં વિશેષ આકારથી ન દેખાતાં નવાં અંકુર વસંતમાં પાછાં દેખાય છે, તેમ પ્રલયકાળમાં વિશેષ આકારથી નાશ પામેલું જગત ચૈતન્યનો આશ્રય કરી પાછું વિશેષ આકારને પામે છે. જો કે ચૈતન્યનો આશ્રય તો જગતને પ્રલયકાળમાં તેમ સૃષ્ટિકાળમાં પણ છે, છતાં વસંતઋતુમાં વનસમૂહની વિચિત્રતાની પેઠે જગતનો વિચિત્ર આકાર સૃષ્ટિકાળમાં દેખાય છે; તેથી પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિ વૃક્ષમાં જ વિશેષ આકારથી દેખાય છે, તે જેમ વસંતઋતુનો જ રસ છે, તેમ જગતની વિચિત્રતા પણ બ્રહ્મરસનું જ પરિણામ છે; તેથી જગત અને બ્રહ્મ એ બે વસ્તુતાથી જુદાં નથી.[૪૨-૪૫]

(૨૦) આત્માને જો કે વસ્તુતાથી એક પણ અવયવ નથી, તો પણ જગતમાં જેટલા અવયવવાળા પદાર્થ દેખાય છે, તે સર્વમાં વ્યાપકપણાને લીધે-આત્મા હજારો અવયવવાળો છે એમ કહેવામાં આવે છે. (૪૭)[૪૬]

(૨૧) સ્વપ્નમાં એક જ પુરુષને પોતાના શરીરમાં વૃદ્ધપણાના તથા બાળપણાના આભાસ થાય છે, તેમ જ્યારે નિમેષનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે અણુરૂપી ચૈતન્યને એક નિમેષમાં હજારો કલ્પ સ્ફુરે છે; પણ એ તો સર્વ સત્તાના વિલાસે કરીને ચૈતન્યની પ્રતિભા જ સ્ફુરી રહી હોય છે. જેમ કોઈ માણસે ભોજન ન કર્યું હોય, તો પણ તેને ભોજન કર્યાનું સ્વપ્નમાં ભાન થાય છે, તેમ એક નિમેષમાં કલ્પનું ભાન થાય છે. વળી મરણ ન થયું હોય, તે છતાં સ્વપ્નમાં જેમ પોતાના મરણનું ભાન થાય છે, તે જ પ્રમાણે ભોજન ન કર્યા છતાં ભોજન કર્યાનું પણ ભાન થાય છે. (૪૮)[૪૭-૫૦]

(૨૨) જગત ચૈતન્યરૂપી પરમાણુમાં રહ્યું છે અને તેથી જ જગતના પ્રતિભાસ પ્રવર્તે છે.[૫૧] જે પદાર્થ જેમાં હોય તે પદાર્થ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે પૂતળી વગેરે આકાર સ્તંભમાં રહેલા છે, તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ નિર્મળ આકાશમાંથી તે આકાર ઉત્પન્ન થતા નથી.[૫૨] બીજમાં જેમ વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં થતાં પ્રાણીમાત્ર

ચૈતન્યમાં રહેલાં છે. (૪૯,૫૦)[૫૩]

(૨૩) જેમ અન્નનો કણ ફોતરાંથી વીંટાયેલા છે, તેમ નિમેષ અને કલ્પ ચૈતન્યથી વીંટાયેલા છે. તે જ પ્રમાણે અંશની કલ્પનાવાળો આ આત્મારૂપી અણુ, નિમેષ તથા કલ્પથી વીંટાયો છે. (૫૧)[૫૪]

(૨૪) આત્મા સર્વ જગતનો કર્તા તથા ભોક્તા છે, તો પણ સ્વરૂપથી ઉદાસીનપણે રહેલો છે. શુદ્ધ ચિત્પરમાણુથી જ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે તેમાં કર્તા તથા ભોક્તાપણાનો આરોપ કરેલો છે.[૫૫,૫૬] પણ ખરું જોતાં જગત થયું નથી; તેને કોઇએ પેદા કર્યું નથી, તેમ તેનો લય પણ નથી; માત્ર વ્યવહારથી જ તેની પ્રતીતિ થાય છે. હે રાક્ષસી! 'જગત્' શબ્દથી આપણે જેને ઓળખીએ છીએ તે આકાશની પેઠે સમરસ, અનાદિ અને બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. (૫૨)[૫૭,૫૮]

(૨૫) ચિત્–અણુ ચૈતન્યરૂપી દશ્યપદાર્થની સિદ્ધિ માટે અંતરમાં રહેલી ચિત્ચમત્કૃતિને બાહ્યપણાથી ધારણ કરે છે.[૫૯] એ પ્રમાણે ચિત્સત્તાની અંદર તથા બહાર જગત રહેલું છે, એમ કહેવું તે માત્ર ત્રિલોકનાં પ્રાણીને ઉપદેશ કરવા માટે જ કહેવાનું છે; પણ વસ્તુતાથી નહિ. આત્મા અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને લીધે દ્રષ્ટાપણાને પામે છે. પછી ઘટ વગેરે વિષયની ઉપાધિથી તે વિષયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને જાણે નેત્રથી દશ્ય હોય તેમ સત્રૂપ પોતે પોતામાં ઘટાદિની પેઠે, પોતાના સ્વરૂપને દેખે છે. પણ ખરું જોતાં તો દ્રષ્ટાપણું તેમ દશ્યપણું પણ નથી.[૬૦,૬૧] દશ્ય વસ્તુતાથી પદાર્થ અસત્ અને અવાસ્તવ છે; દ્રષ્ટા તેને પામતો નથી. કારણ કે દ્રષ્ટામાં દશ્યપણું નથી. જે વસ્તુ પોતાનામાં નથી તે વસ્તુપણાને તે કેમ પામે![૬૨] સામાન્યરૂપથી સર્વનો પ્રકાશ કરનારી ચિત્શક્તિ સર્ગ વાસનાના અંતમાં પ્રકાશ પામનારા પોતાના સ્વરૂપને બાહ્યરૂપપણું આપે છે અને તેમાં ઉપજેલી દશ્યતાને લીધે પોતે દ્રષ્ટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ ખરું જોતાં દ્રષ્ટાપણું પણ તેમાં નથી.[૬૩] પુત્ર વિના જેમ પિતાપણું ઘટતું નથી, તથા એકપદ વિના જેમ દ્વૈતપણું ઘટતું નથી, તેમ દ્રષ્ટા વિના દશ્યની સત્તા ઘટતી નથી. જે દ્રષ્ટા છે તે જ દશ્યપણાને પામે છે. જેમ પિતા વિના પુત્ર નથી તથા ભોક્તા વિના ભોગ્યપણું નથી, તેમ દશ્ય વિના દ્રષ્ટાપણું નથી.[૬૪,૬૫] કડાં વગેરે ઘરેણાં ઉત્પન્ન કરવાની જેમ સોનામાં શક્તિ રહેલી છે, તેમ દ્રષ્ટા અને દશ્યના નિર્માણમાં ચૈતન્યપણાની શક્તિ રહેલી છે.[૬૬] સુવર્ણમાં કડાં વગેરે ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, પણ કડાંમાં સુવર્ણ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી; તેમ દ્રષ્ટા દશ્ય પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ દશ્ય પદાર્થ જડ હોવાથી તે દ્રષ્ટાને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. સુવર્ણ જેમ કડાં વગેરે આભૂષણના મોહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ચેતના તથા ચેત્યનો પ્રકાશ કરવાને સમર્થ એવું ચૈતન્ય તે દશ્યનું નિર્માણ તથા મોહના હેતુરૂપી અજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. સુવર્ણમાં જ્યાંસુધી કડાંની બુદ્ધિ હોય, ત્યાંસુધી તેમાં સુવર્ણ નથી અને સુવર્ણની બુદ્ધિ થયા પછી જેમ તે કડાં નથી, તેમ દશ્યપણાની બુદ્ધિ હોય ત્યાંસુધી દ્રષ્ટા નથી તથા દ્રષ્ટાની બુદ્ધિ થયા પછી દશ્યપણું નથી.[૬૭-૭૦] એક જ પદાર્થમાં એક જ સમયે બે જાતની સત્તા રહેતી નથી. દૂર રહેલા પદાર્થમાં 'તે પુરુષ છે કે પશુ છે' એવો સંશય હોય, ત્યારે જ્યાંસુધી પશુબુદ્ધિ હોય ત્યાંસુધી તેમાં પુરુષબુદ્ધિ થતી નથી તથા પુરુષબુદ્ધિ હોય ત્યાંસુધી પશુબુદ્ધિ થતી નથી.[૭૧] તે જ પ્રમાણે એક ચૈતન્યમાં દ્રષ્ટા અને દશ્ય એ બન્નેની સત્તા એક જ સમયે રહેતી નથી. દશ્યપદાર્થને જોનાર દ્રષ્ટા પોતાના આત્માને જોતા નથી અને દશ્યતાના સમયમાં દ્રષ્ટાની સત્તા અસત્ જેવી રહેલી છે.[૭૨]

(૨૬) જેને કડાં વગેરે ઘરેણાંનું જ્ઞાન નથી તે માણસની દૃષ્ટિએ સર્વ ઠેકાણે સુવર્ણ છે, પણ

કડાંપણું નથી. તે જ પ્રમાણે જે માણસને જ્ઞાન થવાથી દશ્યપદાર્થનો લય થયો છે (દશ્યપદાર્થનો અભાવ છે એમ જ જાણે છે), તે માણસને સર્વ ઠેકાણે દ્રષ્ટાની સત્તા જ જોવામાં આવે છે; એટલે કે, તે આગળ દેખાતા દશ્યને દેખતો નથી.[૭૩] જ્યાંસુધી દશ્ય હોય છે ત્યાંસુધી દ્રષ્ટા હોય છે અને દશ્યપદાર્થ દ્રષ્ટાને વિષે જણાય છે. જેવી રીતે બેની અપેક્ષાથી એકપણું છે પણ બેના અભાવથી એકપણું પણ રહેતું નથી, તેવી રીતે દશ્ય વિના દ્રષ્ટાની અપેક્ષા નથી.[૭૪] સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવાથી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ ચૈતન્યમાત્ર બાકી રહે છે અને તેનું વાણી પણ વર્ણન કરી શકતી નથી. (૫૪)[૭૫]

(૨૭) દીવાથી જેમ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેમ આત્મા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રણ પદાર્થ ચૈતન્યરૂપી પરમાણુથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ પરમાણુ તેમને પ્રકટ કરે છે અને બોધ થવાથી પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતા એ ત્રિપુટીનો પણ લય થાય છે.(૫૫)

(૨૮) સુવર્ણથી* કડાં વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય, એ ચૈતન્યની શક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે અસતરૂપ છે.

(૨૯) જળ અને પૃથ્વીથી જેમ કોઈ પણ ભૌતિક પદાર્થ જુદો નથી, તેમ કોઈપણ પદાર્થ ચૈતન્યરૂપી અણુથી જુદો નથી.[૭૮] ચૈતન્યરૂપી અણુનો અનુભવ સર્વ ઠેકાણે છે તથા તે સર્વ અનુભવરૂપ છે, આમ એકત્વના અનુભવથી તેની એકતા પ્રસિદ્ધ છે (૫૭)[૭૯]

(૩૦) જળથી જેમ તરંગ પૃથક્ નથી, તેમ ચૈતન્યની ઇચ્છાથી જગત પૃથક્ નથી. કારણ કે ઇચ્છાને અનુસરનારી ફળસંપત્તિ હોવાથી ઇચ્છા સાથે કલ્પેલા પદાર્થની એકતા જ રહેલી છે.×[૮૦]

(૩૧) પરમાત્મા જ દેશ–કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે અને તે સર્વના આત્મા તથા સર્વના અનુભવરૂપ છે.[૮૧] તે પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ છે માટે સતરૂપ છે; અને ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી તેનો બોધ થતો નથી માટે તે અસતરૂપ છે. એ સર્વરૂપ મહાત્માને વિષે દ્વૈતપણું નથી તેમ એકપણું પણ નથી.[૮૨] જ્યારે કોઈ બીજો પદાર્થ હોય ત્યારે જ એકની એકતા ઘટે છે. જેમ તડકા વિના છાંયો નથી તથા છાંયા વિના તડકો નથી, તેમ એક વિના દ્વૈત નથી તથા દ્વૈત વિના એક નથી.[૮૩] જો બીજો ન હોય તો એકની એકતા કેમ ઘટે ? માટે એકતાની અસિદ્ધિ હોવાથી દ્વૈત અને એકતા એ બન્ને નથી. (૫૯)[૮૪]

(૩૨) આ પ્રમાણે એક તથા દ્વૈતપણાની અસિદ્ધિમાં જે પદાર્થ રહે છે તેનાથી, જળથી દ્રવપણું જુદું નથી તેમ કોઈ પણ પદાર્થ જુદો નથી. (૬૦)[૮૫]

(૩૩) જેમ બીજ પોતાની અંદર વૃક્ષને ધારણ કરીને રહે છે, તેમ પરમાત્મા અનેક પ્રકારના આરંભથી પ્રકાશ પામતું આ જગત પોતાની અંદર નિરંતર ધારણ કરી રહેલા છે.[૮૬] સુવર્ણથી કડાં વગેરે જેમ જુદાં નથી, તેમ દ્વૈતપણું પરમાત્માથી જુદું નથી અને જે દ્વૈતપણું જોવામાં આવે છે, તે માત્ર અજ્ઞાનથી છે. જળથી જેમ દ્રવપણું જુદું નથી, પવનથી જેમ સ્પંદપણું જુદું નથી તથા આકાશથી જેમ શૂન્યપણું જુદું નથી, તેમ ઈશ્વરથી દ્વૈતપણું જુદું નથી. દ્વૈત તથા અદ્વૈતપણું પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ માટે કરેલું છે, તે દુઃખ માટે જ છે, પણ નિવૃત્તિ માટે નથી (૬૧)

(૩૪) પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતા તથા દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્યપણે રહેલું જગત ચિત્ અણુમાં જ રહેલું છે.[૮૯,૯૦] પવનમાંથી સ્પંદ

* એંસીમા સર્ગની ૫ મી કલમમા ૫૬ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી ગયો છે.

× સત્તાવનમા તથા અઠ્ઠાવનમા પ્રશ્નનો સક્ષેપ ઉત્તર ૮૦મા સર્ગની ૧૧ મી કલમમા છે, તથા ૬૦ અને ૬૧ મા પ્રશ્નનો સક્ષેપ ઉત્તર ૮૦ મા સર્ગની ૩૩ તથા ૩૪ મી કલમમાં છે.

ઉત્પન્ન થઈ પાછો તેમાં જ લય પામે છે, તેવી રીતે જગતરૂપી અણુ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થઈને તેમાંજ લય પામે છે.[૯૧] અહો! પરમાત્માની માયા મોહ કરનારમાં ઉત્તમ મોહ કરનારી છે; માયાથી એક પરમાણુમાં ત્રૈલોક્યની પરંપરાનો ભ્રમ થાય છે; પણ ખરું જોતાં ચિન્માત્ર પરમાણુપણાથી જ જગતની સ્થિતિ રહેલી છે.[૯૨]

(૩૫) બીજમાં વૃક્ષ× રહે, તેવી રીતે પરમાત્માની અંદર જગતજાળની સ્થિતિ છે. ફળ અને પત્રસહિત વૃક્ષનો વિસ્તાર જેમ બીજમાં છે, તેમ ચિત્–અણુના ઉદરમાં જગત રહેલું છે અને તે યોગીની દૃષ્ટિથી દેખાય છે. બીજમાં જેવી રીતે પોતાની શાખા, ફળ અને પુષ્પને ત્યાગ કરનાર ઝાડ રહેલ છે, તેવી રીતે ચિત્–અણુમાં વિકાસ પામતું જગત રહેલું છે.[૯૩,૯૬]

(૩૬) બીજના કોશમાં વૃક્ષ રહેલું છે, તેવી રીતે દ્વૈત તથા અદ્વૈતરૂપે રહેલું જગત ચૈતન્યરૂપી પરમાણુમાં રહેલું છે; અને તેને જે જુએ છે તે જ જુએ છે.[૯૭] ખરું જોતાં દ્વૈત પણ નથી, અદ્વૈત પણ નથી, બીજ પણ નથી, અંકુર પણ નથી, સ્થૂળ પણ નથી, સૂક્ષ્મ પણ નથી, ઉત્પન્ન થયું નથી અને ઉત્પન્ન નથી થયું એમ પણ નથી. અસ્તિ પણું નથી તેમ નાસ્તિપણું પણ નથી.[૯૮] અને સૌમ્ય નથી તેમ ક્ષોભવાળું પણ નથી. ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર રહેલું જગત આકાશ નથી, તેમ વાયુ પણ નથી,[૯૯] તે જગત નથી તથા અજગત પણ નથી; માત્ર ચૈતન્યની જ શુભ સત્તા સર્વ ઠેકાણે છે; અને તે સત્તા સર્વાત્મક હોવાથી જે સ્થળે જેવો તેનો ઉદય થયો છે, તે ઠેકાણે તેવી તેની સત્તા છે.[૧૦૦] પરમાત્મારૂપી અણુ સમગ્રના આત્માપણાથી ઉદય નથી પામેલ તો પણ ઉદય પામેલ છે.[૧૦૧] બીજને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષ, વૃક્ષના સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના બીજ સહિત પૃથ્વીમાં ઉદય થાય છે. તેવી રીતે પરમાત્મા જગતરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તથા જન્મ-મરણની કલ્પનાને પામે છે.[૧૦૨] વૃક્ષ બીજપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તથા વૃક્ષપણાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે; એ પ્રમાણે બન્ને રીતે તેમાં વિકાર છે; જ્યારે ચિત્અણુ નિરંતર નિર્વિકાર છે.(૬૪)[૧૦૩]

(૩૭) પરમાણુની અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરુ જેવો દૃઢ છે; કારણ કે પરમાણુથી કમળતંતુ સ્થૂળ છે.(૬૫)[૧૦૪]

(૩૮) એ પ્રમાણે અંતરાત્મારૂપી પરમાણુ કે જેની અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરુરૂપ છે, તેની અંદર ચૈતન્ય–ઘન કરોડો મેરુ તથા મંદર પર્વત રહેલા છે.(૬૬)[૧૦૫]

(૩૯) એક ચૈતન્યરૂપી પરમાણુથી જ આ જગત વ્યાપી રહેલ છે અને તેનાથી જ તે વિસ્તાર પામ્યું છે. એ ચૈતન્યરૂપી પરમાણુએ જ તે રચેલું છે, તેણે જ દેવતા, મનુષ્ય વગેરેના ભેદથી પેદા કરેલું છે અને તેણે જ દેવતા, મનુષ્ય વગેરેના ભોગ ભોગવવાના વિષયના ભેદ કરેલ છે. આકાશમાં ગંધર્વનગર દેખાય છે તે જેમ સ્વચ્છ અને શૂન્ય આકાશરૂપ છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતો પ્રપંચ પણ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.(૬૭)

(૪૦) ઉપર પ્રમાણે આખું વિશ્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને અમે પણ વિશ્વમાં જ હોવાથી તેની સત્તાથી વ્યવહાર કરીએ છીએ, વધ કરવા યોગ્યનો વધ કરીએ છીએ તથા જગતનું પાલન કરીએ છીએ.(૬૮–૭૦)[૧૦૬]

(૪૧) આત્મસ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરનાર અને અવિદ્યાથી ભરપૂર હોવાને લીધે તથા બોધનું સ્થાનક હોવાને લીધે સુષુપ્તિસદૃશ એવા દ્વૈત સાથે એકતા રાખનારું તથા જગદવસ્થામાં પણ જગતના પદાર્થોને સત્તા આપવાથી પોતાની સુંદરતાનો ત્યાગ ન કરનારું અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયથી રહિત એવું તત્ત્વ જાણવામાં આવે,

× એંશીમા સર્ગની ૯મી કલમમાં ૬૩મા પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી ગયો છે.

ત્યારે આ તુચ્છ જગત બ્રહ્મથી અભિન્ન જ હોય એમ ભાસે છે. એટલે કે જગતના દર્શનથી જે કે મારો અભાવ જણાય છે, તો પણ બ્રહ્મદર્શનથી મારો સદ્દભાવ જ છે (૭૧–૭૨)[૧૦૭]

द्वैतेन सुंदरतरं स्वमनुज्झितेन रूपं सुषुप्तसदृशेन यथावबोधात्। ऐक्यं गतं स्थितिगमागममुक्तमेवमित्थं स्थितं तनु जगत् परमार्थपिंडः

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'પરમાર્થપિંડીકરણ' એ નામનો સર્ગ ૮૧ મો સમાપ્ત+

સર્ગ ૮૨ મો×

રાજા અને રાક્ષસીનો સ્નેહ તથા રાક્ષસીનું ભોજન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति राजमुखाच्छ्रुत्वा कर्कटी वनमर्कटी।

अवबुद्धपदावं स्वं जहौ मत्सरचापलम्॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! એ પ્રમાણે વનમાં મર્કટીરૂપે રહેલી એ કર્કટીરાક્ષસીએ રાજાનાં વચન સાંભળ્યાં, તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું અને પોતાની રાક્ષસી જાતિની ચપળતાનો ત્યાગ કર્યો.[૧] વર્ષાઋતુમાં જેમ ઢેલને શીતળતા મળે અને ચંદ્રના પ્રકાશથી રાત્રિવિકાસી કમળને જેમ શીતળતા મળે, તેમ તાપરહિત વિશ્રાંતિ મળવાથી તે રાક્ષસીને અંતઃકરણમાં શીતળતા થઈ.[૨] જેમ આકાશમાં મેઘનો ગડગડાટ સાંભળીને બગલીના ગર્ભને આનંદ થાય તેમ રાજાનાં વચન સાંભળીને તે રાક્ષસીને આનંદ થયો.[૩]

રાક્ષસી બોલીઃ–જેમાંથી સારનો અસ્ત થયો નથી એવા જ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી પ્રકાશ પામતી તમારી બન્નેની બુદ્ધિ પવિત્ર જણાય છે.[૪] ચંદ્રમંડળમાંથી પ્રસરેલી ચાંદની પેઠે તમારી બુદ્ધિ શીતળ, સમરસ તથા શુદ્ધ છે. તમારા હૃદયમાંથી વાણીદ્વારા નીકળેલી વિવેકકણિકાનું શ્રવણ કરીને હું તમારા જેવા વિવેકી માણસોને જગતે પૂજવાલાયક અને સેવવાલાયક માનું છું. ચંદ્રના ઉદયથી જેમ રાત્રિવિકાસી કમળનો વિકાસ થાય, તેમ તમારા સત્સંગથી હું વિકાસ પામી છું.[૫-૬] જેમ સૂર્યના સંપર્કથી સૂર્યવિકાસી કમળનો વિકાસ થાય છે અને જેમ પુષ્પના સમાગમથી સુગંધ વધે છે, તેમ તમારા સમાગમથી મને આનંદ થયો છે.[૭] જેમ હાથમાં દીવાવાળા માણસને અંધકાર પરાભવ આપી શકતો નથી, તેમ સત્પુરુષના સમાગમથી દુઃખની બાધા રહેતી નથી.[૮] પૃથ્વીમાં સૂર્યરૂપી એવા તમે બન્ને જણ અહીં જંગલમાં મને પ્રાપ્ત થયા છો. તમે પૂજા કરવા યોગ્ય છો. આથી તમારી જે ઇચ્છા હોય તે તમે મને કહો.[૯]

રાજા બોલ્યોઃ–રાક્ષસના કુળરૂપી વનમાં મંજરીરૂપે રહેલી હે રાક્ષસી! આ દેશમાં સર્વ માણસને હૃદયના શૂળરોગની ઘણી પીડા થાય છે.[૧૦] વળી આખી જનતા વિષૂચિકાથી તપી રહી છે. એટલા માટે હું રાત્રિચર્યા સારુ બહાર નીકળ્યો છું.[૧૧] હૃદયના શૂળ વગેરે રોગની ઔષધથી શાંતિ થતી નથી. માટે મને તમારા જેવા પાસેથી મંત્રનો ઉપદેશ લેવાની ઇચ્છા છે. અજ્ઞ જનોનો નાશ કરનાર તમારા જેવાં માણસને શિક્ષા કરવા માટે મારી પ્રવૃત્તિ છે અને તે

+ રાક્ષસીએ ૭૨ પ્રશ્ન પૂછેલ છે તેમાંથી ૮૦ મા સર્ગમાં મંત્રીએ ૨૬ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો તથા ૨૭ મા પ્રશ્નથી એકાશીમા સર્ગમા રાજાએ ઉત્તર આપ્યો એંશીમા સર્ગમા–૫૬–૨૯–૬૩–૫૭–૫૮–૬૦ અને ૬૧ એટલા પ્રશ્નનો ઉત્તર મંત્રીએ સંક્ષેપથી આપેલ છે, તો પણ એક્યાશીમા સર્ગમાં રાજાએ બીજી વાર તેનો ઉત્તર આપ્યો છે એંશીમા સર્ગમા ૧૭ ૧૯ અને ૨૦ એ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર મંત્રીએ બેવાર આપેલ છે.

× આ બ્યાશીમા સર્ગમાં કર્કટીરાક્ષસીએ પ્રસન્ન થઈ રાજા તથા તેના મંત્રીને મંત્રનું દાન કર્યું; તથા સમાધિમાંથી જાગ્રત થયેલી તે રાક્ષસીને રાજાએ વધ કરવા યોગ્ય માણસનું ભોજન આપ્યું, એટલું કહેવાશે.

સ્વરૂપ છે.[૧૨,૧૩] હે શુભા ! તમારે હવેથી કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. તમે મારાં એ વચનનો અંગીકાર કરો.[૧૪]

રાક્ષસી બોલી:–હે પ્રભુ ! હું તમારાં વચનોનો અંગીકાર કરું છું અને સાચે જ આજથી હું કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ.[૧૫]

રાજા બોલ્યો:–કમળ જેવાં નેત્રવાળી હે રાક્ષસી ! મારાં વચન પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવાથી તમારા શરીરની આજીવિકા કેમ કરીને ચાલશે ?[૧૬]

રાક્ષસી બોલી:–હે રાજન્ ! પર્વત ઉપર છ માસ સુધી સમાધિ કર્યા પછી હું સમાધિમાંથી જાગી અને મને ભોજનનો સંકલ્પ થયો. આથી મને ભોજન કરવાની ઇચ્છા થઈ અને હું અહીં આવી હતી.[૧૭] હવે હું પાછી તે જ પર્વતના શિખર ઉપર જઈ ધ્યાનના નિશ્ચળપણાથી, સચેતન પૂતળીની પેઠે ઇચ્છા હશે ત્યાંસુધી સુખેથી રહીશ.[૧૮] હું મરણના સમય સુધી શરીરને ધારણાથી ધારણ કરી રાખીશ અને કાળે કરીને યથેચ્છપણે દેહનો ત્યાગ કરીશ; આવી મારી ઇચ્છા છે.[૧૯] હે રાજન્ ! હવે જ્યાં સુધી આ મારું શરીર રહેશે ત્યાંસુધી હું કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ, તેથી મારું વચન સાંભળો.[૨૦] ઉત્તર દિશાના હૃદયમાં હિમવાન નામે પર્વત છે. તે શરદ્ઋતુના ચંદ્રનાં કિરણ જેવો નિર્મલ છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના સમુદ્રોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો છે.[૨૧] તે પર્વતના સુવર્ણશિખરની ઉગ્ર ગુફામાં મારો નિવાસ છે. મેઘલેખાની પેઠે હું ત્યાં લોયના રૂપે રહું છું અને મારું નામ 'કર્કટી' છે.[૨૨] માણસમાત્રનો સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી હું સુચિરૂપ આત્માવાળી પ્રાણહારી વિષૂચિકા થાઉં એવી ધારણાથી મેં બ્રહ્માની તપથી ઉપાસના કરી હતી.[૨૩] આથી બ્રહ્માની પાસેથી વરદાન મેળવી હું વિષૂચિકાપણું પામી હતી અને મેં જીવને બાધા કરી ઘણાં ઘણાં વરસ સુધી ઘણાં ઘણાં માણસોની હિંસા કરી છે.[૨૪] ત્યાર પછી બ્રહ્માએ મને કહ્યુંઃ 'તારે ગુણવાન માણસની હિંસા ન કરવી.' વળી તેમણે મને મર્યાદાને માટે મહામંત્રનો ઉપદેશ કર્યો. હું તે મંત્રને આધીન થઈ રહી છું. આથી જે માણસ તે મંત્રથી પોતાની રક્ષા કરે છે, તેને હું બાધ કરતી નથી.[૨૫] બ્રહ્માનો બતાવેલો એ મંત્ર હું તમને આપું છું, તમે તેને ગ્રહણ કરો. એથી લોકની બાધા વિરામ પામશે અને શૂળ વગેરે રોગની શાંતિ થશે.[૨૬] મેં પ્રથમ હિંસામાં ઘણી પ્રવૃત્તિ કરી હતી અને લોકોના હૃદયના લોહીને શોષી લીધું હતું. આથી માણસની નાડી રુધિર વિનાની થઈ રહેલી છે.[૨૭] જે માણસના શરીરમાં હું પ્રવેશ કરું તેનું મરણ થાય છે. કદાપિ કોઈ ઉપાયથી તે જીવતો રહે છે, તો તેના રુધિરનું મેં પાન કરેલું હોઈને (રુધિરવાહિની નાડીઓ ખાલી પડી જવાથી) તેના વંશજોની નાડીઓ પણ લોહી વિનાની હોય છે.[૨૮] હે રાજન્ ! તે વિષૂચિકાનો મંત્ર હું તમને બતાવું છું. સત્ત્વવાળા માણસને કોઈ પણ પદાર્થ દુઃસાધ્ય નથી.[૨૯] માટે, હે રાજન્ ! દૂષિત થયેલી નાડીઓની અંદર રહેલા શૂળ રોગની શાંતિને માટે બ્રહ્માએ જે મંત્ર મને કહેલો છે, તેને તમે શીઘ્ર ગ્રહણ કરો.[૩૦] હે રાજન્ ! તમે મારી સાથે નદીને કાંઠે ચાલો. હું પ્રસન્ન થયેલી છું, તેથી તમે આચમન કરી પવિત્રપણે નિયમ ધારણ કરો, એટલે હું તમને મંત્રોપદેશ કરીશ.[૩૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–એ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિમાં તે રાક્ષસીનાં વચન સાંભળી રાજા તથા મંત્રી એકબીજાના સ્નેહથી નદીના તીર ઉપર ગયા.[૩૨] અન્વય વ્યતિરેક વડે (ભાવની પરીક્ષાના ચિહ્નથી) રાક્ષસીનો આવો અત્યંત સ્નેહ જાણીને તે બન્ને શિષ્યભાવથી આચમન કરી તેની સામા ઊભા રહ્યા.[૩૩] ત્યારપછી તે કર્કટી રાક્ષસીએ તે રાજા તથા તેના મંત્રીને બ્રહ્માએ બતાવેલ

વિષૂચિકાનો મંત્ર- સ્નેહપૂર્વક બતાવ્યો.[૩૪] પછી જેના ઉપર સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો છે, એવા તે રાજા તથા મંત્રીથી જુદી પડીને જ્યારે રાક્ષસીએ જવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે રાજાએ તે રાક્ષસીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૩૫]

રાજા બોલ્યોઃ–હે મહા દેહવાળાં રાક્ષસી! તમારી પાસેથી અમે મંત્રોપદેશ લીધો છે, માટે તમે અમારાં ગુરુ છો. આથી હે સુંદરી! અમે પ્રયત્નપૂર્વક તમને ભોજન કરવાનું નિમંત્રણ કરીએ છીએ.[૩૬] સજ્જન માણસનો સ્નેહ દર્શન કરવાથી જ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે અમારી યાચના તમે નિષ્ફળ કરવાને યોગ્ય નથી. માટે હે ભદ્રા! તમે સુંદર અલંકારવાળા અને મનોહર એવા અલ્પ દેહનો અંગીકાર કરીને અમારે ઘેર ચાલો અને ત્યાં સુખેથી રહેજો [૩૭,૩૮]

રાક્ષસી બોલીઃ–હે રાજન્! જેનું મુખ્ય સ્ત્રીરૂપ હોય છે, તેને તો તમે ભોજન આપવાને સમર્થ છો. પણ હું તો રાક્ષસના આકારને ધારણ કરનારી છું, તેથી તમે મને કેવા ભોજનથી તૃપ્ત કરશો?[૩૯] રાક્ષસોને રાક્ષસોના અન્નથી (માંસ–રુધિરાદિથી તૃપ્તિ થાય છે, પણ સામાન્ય માણસના જેવા આહારથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી. વળી જેનો જેવો સ્વભાવ હોય છે તે સ્વભાવ દેહના અંત સુધી મટતો નથી. અર્થાત્ મારો આ રાક્ષસી સ્વભાવ જ્યાં સુધી આ દેહ છે ત્યાં સુધી નિવૃત્ત થશે નહિ [૪૦]

રાજા બોલ્યોઃ–હે અનિંદિતા! સુવર્ણની માળાથી યુક્ત એવી મનોહર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરીને તમે કેટલાક દિવસ ખુશીથી મારે ઘેર રહો.[૪૧] એટલે મારા રાજ્યમાંથી દુષ્ટ આચરણવાળા અને વધ કરવાને યોગ્ય એવા હજારો ચોરોને લાવી હું તમને ભોજન માટે આપીશ [૪૨] આમ તે હજારો વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ પુરુષો ભેગા થાય, એટલે સુંદર સ્ત્રીના રૂપનો ત્યાગ

— જુઓ વિષૂચિકાનો મંત્ર, સર્ગ ૬૯ મો

કરજો અને તમે રાક્ષસીસ્વરૂપ લઇને તે દુષ્ટ પુરુષોને હિમાલયના શિખર ઉપર લઈ જઈને ત્યાં એકાંતમાં તેમનું ભોજન કરજો. કારણ કે મોટા આહાર કરનારને એકાંતમાં ભોજન કરવું એ જ સુખરૂપ છે.[૪૪] એ પ્રમાણે ભોજન કરી તૃપ્ત થઈ થોડીક વાર નિદ્રા કરી પાછી સમાધિ કરજો અને સમાધિ ઊતરી ગયા પછી બીજી વખત પણ અહીં આવી બીજા વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ લોકોને ત્યાં લઈ જઇને ભોજન કરજો. એવા દુષ્ટ લોકોની હિંસા કરવી એ હિંસા ગણાતી નથી. સ્વધર્મથી કરવામાં આવતી હિંસા પણ દયાની બરોબર છે.[૪૫,૪૬] તમારું ચિત્ત સમાધિમાંથી અવશ્ય વ્યગ્ર થશે, કારણ કે અસત્પુરુષની સાથે પણ જે સ્નેહ બંધાય છે, તે સુધ્ધાં પાછો મટતો નથી.[૪૭]

રાક્ષસી બોલીઃ–હે રાજન્! તમે યોગ્ય કહ્યું છે. હે સખા! હું એમ જ કરીશ. સ્નેહથી કહેનારનું વચન કોણ માન્ય કરતું નથી?[૪૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે કહી તે રાક્ષસીએ મનોહર સ્ત્રીનો દેહ ધારણ કર્યો. તેણે પોતાના દેહને હાર, મુકુટ, કડાં, કટિમેખળા તથા માળાથી શણગાર્યો[૪૯] પછી, તેણે રાજાને કહ્યું 'હે રાજન્ ચાલો આપણે જઈએ' તેનાં એ વચન સાંભળી રાજા તથા મંત્રી આગળ ચાલ્યા અને રાક્ષસીએ તેમની પાછળ ચાલવા માંડ્યું [૫૦] આ પ્રમાણે તે ત્રણ જણ રાજાના મંદિરમાં આવ્યાં ત્યાં, એક સુંદર ખંડમાં રહી તેમણે પરસ્પર આદરપૂર્વક વાતોચીતો કરીને તે રાત્રિ પસાર કરી.[૫૧] પ્રાતઃકાળ થયા પછી તે રાક્ષસી રાજાના અંતઃપુરમાં દાસીરૂપે રહી અને રાજા તથા મંત્રી પોતપોતાના કામમાં લાગ્યા.[૫૨] ત્યાર પછી છ દિવસમાં તે રાજાએ પોતાના દેશમાંથી તથા બીજા દેશમાંથી ત્રણ હજાર વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ ચોરોને ભેગા કર્યા અને તે રાક્ષસીને આપ્યા. આથી તેણે સાયંકાળે પાછો પોતાનો

રાક્ષસીદેહ ધારણ કર્યો. જેમ મેઘમાળા હજારો જળધારાને ધારણ કરે, તેમ તે રાક્ષસીએ ત્રણ હજાર દુષ્ટલોકોને પોતાના ભુજમંડળમાં ધારણ કર્યા.[૫૫] હવે રાક્ષસોમાં અતિ ભયંકર શરીરવાળી તે રાક્ષસી સોનું પામેલી કોઈ દરિદ્ર સ્ત્રીની જેમ રાજાની રજા લઈ તે જ હિમાલયપર્વતના શિખર ઉપર ગઈ.[૫૬] ત્યાં જઈ તેણે સુખથી ભોજન કર્યું, તૃપ્તિ મેળવી અને ત્રણ દિવસ સુધી નિદ્રા કરી. પછી તે સમાધિમાં પરાયણ થતી અને પાછી સ્વસ્થતાપૂર્વક જાગતી.[૫૭] આમ, ચાર અથવા પાંચ વર્ષે તે સમાધિમાંથી જાગી અને રાજાના સ્નેહથી પાછી તે ભીલના દેશમાં ગઈ.[૫૮] ત્યાં તે કેટલાક દિવસ સુધી વિશ્વાસપૂર્વક કથાવાર્તા કરતી રહી અને પાછું વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટલોકોનું ગ્રહણ કરીને તેણે હિમાલયના શિખર ઉપર પ્રયાણ કર્યું.[૫૯] એ પ્રમાણે વારંવાર તે રાક્ષસીએ કરવા માંડ્યું. એવી રીતે જીવન્મુક્તપણાથી ઘણા દિવસ સુધી તે રાક્ષસીએ પર્વત ઉપર સ્થિતિ કરી. કોઈ સમયે તે સમાધિમાંથી વિરામ પામી, રાજાના દેશમાં આવી, દુષ્ટલોકોને પર્વત ઉપર લઈ જઈને સુખેથી ભોજન કરે છે, તો કોઈ સમયે તે પોતાનું ચિત્ત ધ્યાનમાં જ જોડી દે છે. એ પ્રમાણે કેટલોક કાળ ગયા પછી ભીલદેશના રાજાને પણ વિદેહમુક્તિ થઈ અને તે રાજાની મુક્તિ થયા પછી તે દેશમાં જે બીજો રાજા થયો તેણે પણ તે રાક્ષસીની સાથે તેવા જ પ્રકારનો સ્નેહ તથા સંબંધ રાખ્યો.[૬૦]

जीवन्मुक्ततयैवमेव विपिने साद्यापि रक्षोंगनातस्मिन्नेव गिरौ स्थिता विचलितध्यानैकताना-शया। तस्मिन् राजनि शांतिमागतवति त्यक्तै-षणेनात्मना तद्राष्ट्राधिपसौहृदैः स्वकवलानास्वा-दयंती चिरम् ॥ ६० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'રાક્ષસીસૌહાર્દ' એ નામનો સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો[×]

કંદરાદેવીની સ્થાપના

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

किरातमंडले तस्मिन् ये भवंति महीभृतः ।
तैस्तैः सह परा मैत्री तस्याः समभिजायते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! ત્યાર પછી ભીલના દેશમાં જે જે રાજા થયા તે બધા રાજાની સાથે તે રાક્ષસીને ઉત્તમ મિત્રતા થવા લાગી. તેથી યોગથી સિદ્ધ થયેલી તે રાક્ષસીએ તે દેશમાં સર્વ મોટા મોટા ઉત્પાતનું, પિશાચ વગેરે ભયનું અને રોગનું નિવારણ કરવા માંડ્યું.[૧-૨] ઘણાં વર્ષે જ્યારે તે સમાધિમાંથી વિરામ પામતી ત્યારે તે પાછી ભીલના દેશમાં આવતી અને (તેને માટે) ભેગા કરેલા વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ ચોરલોકોનું તે ભક્ષણ કરતી.[૩] આજ સુધી તે ભીલના દેશમાં વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટલોકોને રાક્ષસીના આહાર માટે લઈ જવામાં આવે છે. સાચે જ, મિત્રનું સન્માન કરવાને માટે કોણ તત્પર રહેતો નથી?[૪] એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ ગયા પછી, જ્યારે તે રાક્ષસી કેટલાક કાળ સુધી તે દેશમાં આવી નહિ, ત્યારે ભીલદેશના માણસોએ, સર્વ દોષની શાંતિ માટે આકાશ સુધી ઊંચા મોટા મહેલમાં તે દેવીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી, અને તેનું 'કંદરાદેવી' તથા 'મંગલાદેવી' એવું નામ પાડ્યું.[૫-૬] ત્યાર પછી તે તે દેશમાં જે જે રાજા થયા તે બધા રાજા કંદરાદેવીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવા લાગ્યા.[૭] જો કોઈ અધમ રાજા કંદરાદેવીની પ્રતિષ્ઠા કરતો નથી, તો તેના દેશમાં કેટલાક ઉત્પાત થાય છે તથા પ્રજાનો નાશ થાય છે.[૮] તે દેવીની પૂજા કરવાથી

× આ વ્યાશીમા સર્ગમાં જ્યારે ઘણા કાળ સુધી સમાધિમાથી વિરામ પામી તે રાક્ષસીએ ભીલના દેશમાં આગમન ન કર્યું; ત્યારે લોકોએ શાંતિ માટે કંદરાદેવીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી [illegible]

ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેનું પૂજન ન કરવાથી અનર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે.[૯] આમ વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટલોકોના બલિદાનથી તે દેવીની પૂજા થાય છે. સમસ્ત ફળ આપનારી તે દેવીની પ્રતિમા આજ સુધી ચિત્રમાં ચીતરેલી હોય તો પણ ફલપ્રદ થાય છે.[૧૦] વધ કરવા યોગ્ય સમગ્ર દુષ્ટલોકોનો આહાર કરનારી તથા માણસમાત્રનાં બાળક તથા ધાન્ય વગેરેની રક્ષા કરી મંગળસંપત્તિ કરનારી, પરમબોધવાળી તે દેવી ભીલના દેશમાં સર્વોત્કર્ષપણે રહેલી છે.[૧૧]

सकलकोमलमंगलकारिणी कवलितारिलवध्यमहाजना। जयति सात्र किरातजनास्पदे परमबोधवती चिरदेवता ॥ ११ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'કંદરાપૂજન' એ નામનો સર્ગ ૮૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૪ મો*

રાક્ષસીનું 'કર્કટી' નામ થવાનું કારણ અને દૃષ્ટાંતની ઉપયોગિતા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतत्ते कथितं सर्वं मयाख्यानमनिंदितम्। कर्कट्या हिमराक्षस्या यथावदनुपूर्वशः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એ પ્રમાણે હિમવાનપર્વતમાં રહેનારી કર્કટીરાક્ષસીનું અનિન્દિત આખ્યાન તમને યથાવત્ અને યથાક્રમે કહી સંભળાવ્યું.[૧]

રામ બોલ્યાઃ–હે પ્રભુ ! હિમવાન પર્વતમાં ઉત્પન્ન થયેલી તે રાક્ષસીનો વર્ણ કાળો હતો તથા તેનું 'કર્કટી' નામ હતું, તેનું શું કારણ? તે તમે કહો.[૨]

*આ ચોરાશીમા સર્ગમાં રાક્ષસીનું 'કર્કટી' એવું નામ પડવાનું કારણ, ઉપદેશના અર્થની કલ્પના તથા દૃષ્ટાંતની ઉક્તિના ઉપયોગનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! શુક્લ, કૃષ્ણ, હરિત તથા ઉજ્જ્વળ એ પ્રમાણે રાક્ષસોનાં અનેક કુળ પૃથ્વીમાં રહ્યાં છે. તેમાંનાં કૃષ્ણરાક્ષસના કુળમાં કર્કટ (કરચલા) પ્રાણીના જેવો 'કર્કટ' નામનો એક રાક્ષસ હતો. તેની તે દીકરી હતી, માટે તેનું 'કર્કટી' નામ હતું. તે કૃષ્ણરાક્ષસના કુળની હતી, તેથી તેનો વર્ણ કૃષ્ણ હતો.[૩/૪] એ પ્રમાણે જગતના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરતાં અધ્યાત્મયોગના પ્રસંગમાં મેં તમારી પાસે કર્કટીરાક્ષસીનું આખ્યાન કહ્યું.[૫] પરમ કારણભૂત, આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત એક પરમપદમાંથી જગત ઉત્પન્ન થયું નથી–તો પણ ઉત્પન્ન થયું હોય એમ જણાય છે.[૬] જળમાં થતા તરંગો જેમ જળથી અન્ય નથી તે છતાં અન્ય જણાય છે, તેમ પરમાત્માને વિષે આ જગતની સ્થિતિ રહેલી છે.[૭] વનમાં રહેલું કાષ્ઠ બળતું ન હોય (તેમાં અગ્નિ ન હોય) તો પણ તે બળે છે એવું ભાન થવાથી વનમાં રહેલાં વાંદરાં તથા શિયાળ વગેરેને તે કાષ્ઠથી ટાઢ મટી જાય છે.[૮] તે જ પ્રમાણે જે બ્રહ્મ સમ છે, સૌમ્યપણાનો ત્યાગ કરતું નથી અને તેનો ઉદય તથા સ્થિતિ નિત્ય છે, તે બ્રહ્મ આ અનેક પ્રકારનું જગત રચે છે.[૯] લાકડાના થાંભલામાં પૂતળી ન હોય, તો પણ તેમ પૂતળીનું ભાન થવાથી તે પૂતળીરૂપે જણાય છે, તેવી રીતે તે ઉત્પન્ન નથી થયું તો પણ ઉત્પન્ન થયું છે એવું ભાન થવાથી આ જગત જેવામાં આવે છે.[૧૦] બીજમાં રહેલું ફળ બીજથી અન્ય નથી તે છતાં જેમ અન્ય હોય તેમ બહાર ઉદય પામે છે, તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યમાં રહેલું જગત અનન્ય (અભિન્ન) હોવા છતાં અન્યરૂપે જણાય છે.[૧૧] પણ એક સત્તાનું છેદન ન થવાથી ફળ તથા બીજ, ચિત્ તથા ચેત્ય અને વાયુ તથા ઊર્મિ, તેમાં વસ્તુતાથી કાંઈ પણ ભેદ નથી.[૧૨] વિચાર ન કરવાથી તેમાં ભેદ જેવામાં આવે છે પણ વિચાર કરવાથી ભેદબુદ્ધિનો નાશ થાય છે.[૧૩]

ત્ર. | કારણ વિના જેમ ભ્રાંતિ આવી છે તેમ માટે તેનો ત્યાગ કરો. બોધ થવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન પણ પ્રથમ તમે ભ્રાંતિમાત્રનો ત્યાગ કરો.[૧૪] રે મારાં વચનનું શ્રવણ કરવાથી ભ્રાંતિરૂપી ભેદાઈ જશે, ત્યારે જ્ઞાન, શબ્દ તથા અર્થ-ી વસ્તુનું પોતાની મેળે જ્ઞાન થશે.[૧૫] ભ્રાંતિ-અનર્થથી ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, અને વચનનું શ્રવણ કરવાથી તે અનર્થશ્રીની અવિદ્યાની શાંતિ થશે.[૧૬] બ્રહ્મમાંથી જ ની ઉત્પત્તિ છે, બ્રહ્મમાં જ સર્વનો લય છે ભેદજ નથી એ વિષે મારાં વચનથી બોધ પછી તમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થશે.[૧૭]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! તમે કહો છો રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત બ્રહ્મથી અભિન્ન પણ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः [ત]ઃ । એ શ્રુતિમાં લખ્યું છે કે, તે પરમાત્મા-આકાશ વગેરેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે; અને તે તેમાં तस्मात् એ પંચમી લખી છે તે ભેદ [જણ]ાવે છે; ત્યારે તમે સર્વ અભિન્ન કહો છો, [એન]ું શું કારણ? તે કહો.[૧૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–શાસ્ત્રમાં જે જે શબ્દો [લખ]્યા છે તે બધા અજ્ઞાનીને ઉપદેશ માટે તથા [વ્ય]વહાર માટે જ લખેલા છે, માટે તે ભેદબોધક એમ સમજવું નહિ.[૧૯] બાળકના કાર્ય માટે [જે]મ ભૂતની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ એ [ભે]દની કલ્પના કરેલી છે; માટે વ્યવહારથી જો કે [ભે]દ જણાય છે, તો પણ ખરું જોતાં તે નથી.[૨૦] [સ્વ]પ્ન તથા ગંધર્વનગરમાં દ્વૈત તથા ઐક્ય નથી, [છ]તાં તેમાં પણ ભેદની કલ્પનાનો વ્યવહાર છે; [ત્ય]ારે સત્યસંકલ્પના ઉપદેશના વ્યવહારમાં સંક-[લ્પ]નો નાશ કેમ જ થાય?[૨૧] કાર્ય તથા કારણ, [સે]વક તથા સ્વામી, હેતુ અને હેતુમાન, અવ-[ય]વ તથા અવયવી, ભેદ તથા અભેદ, પરિણામ-[વિ]ભ્રમ, ભાવ, વિલાસ, વિદ્યા તથા અવિદ્યા [અ]ને સુખ તથા દુઃખ એ સર્વમાં જે ભેદની કલ્પના કલ્પી છે તે અજ્ઞાનીના બોધને માટે જ છે અને તે મિથ્યા છે. પણ વસ્તુતાએ તો ભેદજ નથી.[૨૨-૨૪] જ્યાંસુધી જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી દ્વૈતપણું જણાય છે, પણ જ્ઞાન થયા પછી દ્વૈત-પણું મટી જાય છે તથા સર્વ શાંતપણું જણાય છે.[૨૫] કાળે કરી બોધ થયા પછી સર્વ એક આદિઅંતથી રહિત અવિભાગ અને અખંડિત એકજ વસ્તુ અવશેષ રહે છે, એમ તમારા જાણ-વામાં આવશે.[૨૬] અજ્ઞાનને લીધે અથવા અજ્ઞા-નીના ઉપદેશને માટે ભેદની કલ્પના કરી છે, પણ બોધ થયા પછી દ્વૈતપણું નથી.[૨૭] વાચ્ય તથા વાચકનો સંબંધ દ્વૈત વિના સિદ્ધ થતો નથી, પણ દ્વૈતપણું છે નહિ અને મૌનપણું પ્રાપ્ત થાય છે; માટે વચનના ભેદમાં અનાદર કરી મહાવા-ક્યના અર્થમાં નિષ્ઠા રાખી જે હું તમને કહું, તે તમે સાંભળો.[૨૯] જેવી રીતે ભ્રાંતિથી ગંધર્વનગર ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે મનને લીધે ભ્રાંતિ-માત્રથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. હે નિષ્પાપ! ચિત્તજ આ જગતની માયાનો વિસ્તાર કરે છે; તે હું તમને દૃષ્ટાંત સહિત કહું છું. તે તમે સાંભળો. હે રામ! તે સાંભળવાથી આ પ્રત્યક્ષ જણાતું જગત ભ્રાંતિમાત્ર છે એમ તમને નિશ્ચય થશે અને તમે વાસનાને દૂર ત્યજી દેશો.[૩૦-૩૨] મનના મનનમાત્રથી આ ત્રણ જગતનું નિર્માણ થયું છે, માટે સર્વનો ત્યાગ કરીને તમે શાંતપણાથી આત્મપદમાં નિવાસ કરશો.[૩૩] મારા વાક્યના અર્થમાં તમે સાવધાન રહેજો. તમે મનરૂપી રોગ-ની ચિકિત્સા કરવામાં વિવેકરૂપી ઔષધના લેશ-થી પ્રયત્ન કરજો.[૩૪] એ રીતે પ્રયત્ન કરવાથી જગ-તનું રૂપ માત્ર ચિત્તથી જ છે અને રેતીમાં જેમ તેલ નથી, તેમ શરીર વગેરે કાંઈ છે નહિ એમ તમને નિશ્ચય થશે.[૩૫] રાગદ્વેષ વગેરે ક્લેશથી દૂષિત થયેલું ચિત્ત જ સંસાર છે અને ચિત્ત-માંથી જ્યારે રાગ-દ્વેષનો વિરામ થાય છે ત્યારે સંસારનો નાશ થાય છે.[૩૬] આમ આત્મપર્વ...

ચિત્ત એ જ સાધ્ય (સાધનથી સિદ્ધ કરવા યોગ્ય) છે અને ચિત્ત એ જ પાલન કરવા યોગ્ય છે. તેજ વિચાર કરવા યોગ્ય છે અને તે જ કરવા યોગ્ય છે. તેજ આચરણ કરવા યોગ્ય છે અને તેજ વ્યવહાર કરવા યોગ્ય છે. તેજ સંચાર કરવા યોગ્ય છે અને તેજ ધારણ કરવા યોગ્ય છે.[૩૭] ચિત્ત વિના કોઈ પદાર્થ નથી. પણ ચિત્ત જગતરૂપી આકાશને ધારણ કરીને રહ્યું છે અને તે અહંકારના પ્રવાહની પેઠે કાળે કરી પ્રકાશ પામે છે.[૩૮] ચિત્તમાં પણ ચૈતન્ય તથા જડ એ બે ભાગ રહ્યા છે. તેમાં જે ચૈતન્ય ભાગ છે તે સર્વ અર્થના બીજરૂપ છે અને જે જડભાગ છે તેથી ભ્રાંતિરૂપ જગત જણાય છે.[૩૯] સૃષ્ટિના આદિમાં પૃથ્વી વગેરે કાંઈ છે જ નહિ. પણ જેમ સ્વપ્નમાં પદાર્થ નથી છતાં જેવામાં આવે છે, તેમ પૃથ્વી વગેરે સર્વ બ્રહ્માની દૃષ્ટિએ જેવામાં આવ્યું, તેથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. દીર્ઘજ્ઞાનથી સૃષ્ટિ બ્રહ્માના જેવામાં આવી, જડ જ્ઞાનથી પર્વત વગેરે જેવામાં આવ્યા તથા સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો જેવામાં આવ્યા, પણ વાસ્તવિક રીતે દેહ વગેરે સર્વે શૂન્ય છે.[૪૦,૪૧] સૂર્યના તેજથી જેમ જળ વ્યાપ્ત છે, તેમ સર્વવ્યાપી આત્માથી મન વગેરે સઘળું વ્યાપ્ત છે.[૪૨] બાળક જેવી રીતે મિથ્યા યક્ષને જુએ છે, તેવી રીતે ચિત્તરૂપી બાળક જગતરૂપી યક્ષને જુએ છે; પણ બોધ થવાથી તે નિરામય એવું પોતાનું જ રૂપ જુએ છે.[૪૩] દ્વૈત તથા એકપણાના ભ્રમને આપનારી દશ્યતાને આત્મા જે રીતે પામે છે તે પ્રકાર હવે પછીના આખ્યાનદ્વારા કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૪૪] જેમ જળમાં તેલનું ટીપુ નાખવાથી તે તેલ જળમાં ફેલાઈ જાય છે, તેમ જ કથામાં હૃદયને મનોહર લાગે તેવી યુક્તિ તથા ઉપમા હોય અને મધુરતાથી યુક્ત પદાર્થ સહિત વાણી હોય, તે કથા સાંભળનારના હૃદયમાં ફેલાઈ જાય છે તથા શંકા મટી જાય છે.[૪૫] જે કથામાં ઉપમા ન હોય, જેમાં મનોહર પદ ન હોય, જે અસ્પષ્ટ વર્ણોને લીધે બરાબર સાંભળવામાં ન આવતી હોય, જેમાં સંબંધ મળતો આવતો ન હોય અને જેમાં વર્ણ સ્પષ્ટ બોલવામાં આવતા ન હોય, તે કથા સાંભળનારના હૃદયમાં ઉતરતી નથી. જેમ રાખમાં ઘી રેડવાથી (ઘી) નિષ્ફળ જાય છે, તેમ તે કથા શ્રોતાના હૃદયમાં ન આવવાથી નિષ્ફળ જાય છે.[૪૬] જેવી રીતે ચંદ્રના કિરણથી મંદિરમાં પ્રકાશ થાય છે, તેવી રીતે પૃથ્વીમાં જે જે આખ્યાનો છે, જે જે કથાઓ છે, નાટક વગેરે જે જે મનોરંજક ગ્રંથો છે અને જે જે મનોહર શબ્દો છે, તે સર્વનો લોકપ્રસિદ્ધ પ્રમાણથી તથા દૃષ્ટાંતથી પ્રકાશ થાય છે.[૪૬]

आख्यानकानि भुवि यानि कथाश्च या या यद्यत्प्रमेयमुचितं परिपेलवं वा। दृष्टांतदृष्टिकथनेन तदेति साधो प्राकाश्यमाशु भुवनं सितरश्मिनेव ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો મોક્ષના ઉપાયમાં 'મનોંકુરોત્પત્તિ' એ નામનો સર્ગ ૮૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૫ મો*

બ્રહ્મા અને એક સૂર્યનો સમાગમ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

पुरा मे ब्रह्मणा प्रोक्तं सर्वं तत्कथयानघ।
यदिदं तत्प्रवक्ष्यामि त्वयि पृच्छति राघव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રાઘવ! આ પ્રત્યક્ષ જણાતું જગત મનોમાત્ર છે. એ વિષે મેં પ્રથમ બ્રહ્માને પૂછ્યું હતું. બ્રહ્માએ તેનો મને જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે સર્વ હું તમને પૂછવાથી કહું

* આ પંચાસીમા સર્ગમા બ્રહ્માને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે તેમની નજરે દશ બ્રહ્માંડ આવ્યાં. તેમાંના એક બ્રહ્માંડના સૂર્યની સાથે બ્રહ્માએ તત્ત્વનો નિશ્ચય કર્યો, એટલું કહેવાશે.

છું. સાથે બ્રહ્માએ જે કથાનક મને કહેલાં છે તે કથાનક પણ હું તમને કહું છું. તો તે સાંભળો. બ્રહ્માને મેં પૂછ્યું કે, હે બ્રહ્મન્! આ સૃષ્ટિના સમૂહ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા છે? તે કહો.[૧-૨] એ પ્રમાણે મારાં વચન સાંભળીને, લોકપિતામહ બ્રહ્માએ, એક ઐંદવાખ્યાન સાથે આ મહાન અર્થભર્યું વચન કહ્યું.[૩]

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ—જળમાં જળાશયના વિસ્તારથી જે પ્રમાણે અનેક પ્રકારના તરંગ તથા ચક્ર (ઘૂમરીઓ) જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત મનથી જ ઉત્પન્ન થયું છે અને મનથી જ તેનો વિસ્તાર છે.[૪] હે વસિષ્ઠ! પહેલા કલ્પમાં દિવસના આદિમાં જાગૃત થયા પછી જ્યારે મને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે શું થયું તે હું કહું છું, તે સાંભળ.[૫] કોઈ સમયે જ્યારે દિવસનો ક્ષય થયો ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિનો સંહાર કરીને મેં એકાગ્ર ભાવથી રાત્રિમાં નિદ્રા કરી.[૬] રાત વીત્યા પછી હું જાગ્યો. મેં વિધિપૂર્વક સંધ્યા કરી. પછી મેં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા સારુ વિસ્તારવાળા આકાશમાં મારી દૃષ્ટિ જોડી.[૭] ત્યાં અંત વિનાનું અને તપ તથા તેજથી રહિત એવું શૂન્ય આકાશ મારા જોવામાં આવ્યું.[૮] તે વખતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરું એવો સંકલ્પ કરી સર્ગ ઉત્પન્ન કરવાની સામગ્રી સારુ સૂક્ષ્મ ચિત્તથી જોવા માંડ્યું.[૯] ત્યારે વિસ્તારવાળા આકાશમાં મોટા આરંભવાળાં તથા પ્રતિબંધથી રહિત એવાં દશ જુદાં જુદાં બ્રહ્માંડ મારા જોવામાં આવ્યાં.[૧૦] તે દરેકમાં જાણે મારું પ્રતિબિંબ હોય, તેમ જુદા જુદા કમળકોશમાં રહેલા તથા રાજહંસ ઉપર બેઠેલા દશ બ્રહ્મા મારા જોવામાં આવ્યા.[૧૧] દરેક બ્રહ્માંડમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણીમાત્રના સમૂહ રહેલા હતા. તેમાં જગતમાં જળ આપનાર મેઘની પંક્તિઓ જણાતી હતી.[૧૨] તેમાં મહાનદીનો પ્રવાહ ચાલ્યો જતો હતો અને તેનો સમુદ્રના જેવો શબ્દ સંભળાતો હતો. ત્યાં આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હતો અને વાયુ સ્ફુરી રહ્યો હતો.[૧૩] સ્વર્ગમાં દેવતાઓ ક્રીડા કરતા હતા અને પૃથ્વીમાં માણસો ક્રીડા કરતાં હતાં. ત્યાં પાતાળમાં દાનવો તથા ફણીધર સર્પો રહેતા હતા.[૧૪] બરાબર સમયે ટાઢ, તડકો તથા વર્ષાઋતુ થવાથી ત્યાં, સંપૂર્ણ ફળથી યુક્ત એવી ઋતુઓ પૃથ્વીને શોભાવતી હતી.[૧૫] નરક તથા સ્વર્ગનાં ફળ આપનાર અશુભ તથા શુભ આચાર સર્વ સ્થળે વૃદ્ધિ પામ્યા હતા.[૧૬] ભોગ, મોક્ષ વગેરે ફળની ઇચ્છાવાળાં પ્રાણીમાત્ર કાળ પ્રમાણે ઇષ્ટવસ્તુ મેળવવા સારુ ક્રમે કરી પ્રયત્ન કરતાં હતાં.[૧૭] સાત લોક, સાત દ્વીપ, સાત સમુદ્ર તથા સાત પર્વત કલ્પના અંત સુધી સ્ફુરી રહ્યા હતા. અંધકાર કોઈ ઠેકાણે હ્રાસ પામીને રહ્યો હતો, કોઈ ઠેકાણે સ્થિરપણાથી રહ્યો હતો, તો કોઈ કુંજને વિષે તેજની સાથે મળીને રહ્યો હતો.[૧૯] આકાશરૂપી કમળમાં મેઘરૂપી ભ્રમરા તથા પ્રકાશ પામતા તારારૂપી કેશરાઓ રહ્યા હતા.[૨૦] શાલ્મલીના ફળના મધ્યભાગમાં જેવી રીતે રૂ રહ્યું હોય છે, તેવી રીતે મેરુ વગેરે પર્વતની કુંજમાં ધાટું ઝાકળ રહ્યું હતું.[૨૧] અંતઃપુરમાં રહેલી અંગનાની પેઠે તે બ્રહ્માંડરૂપી અંતઃપુરમાં પૃથ્વીરૂપી અંગના રહી હતી. તેને ઘુઘનાટી કરતા સમુદ્રના શબ્દરૂપી શબ્દવાળી લોકાલોક પર્વતરૂપી કટીમેખલા શોભતી હતી.[૨૨] તે અંધકારના ખંડો ઇન્દ્રનીલમણિના જેવી પ્રભાવાળા હતા અને તે પ્રભા પોતાની અંદર રહેલાં રત્નથી શોભતી હતી. તેને ધાન્યરૂપી અધરસુધા હતી અને તેને પ્રાણીમાત્રના શબ્દરૂપી વાણીવિલાસ હતા. અંગનાની જેમ તે જાણે ભુવનરૂપી પોતાના અંતઃપુરમાં રહી હતી.[૨૩] તેને ગૌરવર્ણના અંગની પંક્તિના મધ્યમાં રાત્રીની પંક્તિ શોભતી હતી અને પદ્મ તથા ઉત્પલના જેવી તેની વત્સરની શોભા જણાતી હતી.[૨૪] ભિન્ન ભિન્ન વિભાગમાં રહેલા લોકની કાન્તિ દાડિમની કાન્તિ જેવી

હતી.[૨૫] ત્યાં ઊંચા તથા નીચા ભાગમાં જા–આવ કરતી, ત્રણે લોકમાં જતી અને ત્રણ પ્રવાહમાં વહેતી ગંગાનદી ચંદ્રકલાની જેમ શુદ્ધ રીતે તથા જગતના યજ્ઞોપવીતની જેમ સ્ફુરી રહી હતી.[૨૬] દિશારૂપી લતામાં વીજળીરૂપી પુષ્પ તથા વાયુથી હાલતાં મેઘરૂપી પલ્લવો, આમ-તેમ જઈ રહ્યાં હતાં, ખરી પડતાં હતાં અને ઉત્પન્ન થતાં હતાં.[૨૭] ઉપર પ્રમાણે જોયેલા સમુદ્ર, પૃથ્વી તથા આકાશની પદવી ગંધર્વનગરમાં રહેલી ઉદ્યાનલતાની પેઠે શોભતી હતી.[૨૮] ઉંબરાના ફળ ઉપર જેવી રીતે મચ્છરો ગણગણે, તેવી રીતે તે બ્રહ્માંડના મધ્યભાગમાં દેવતા, અસુર, મનુષ્ય તથા ઉરગગણ રહ્યા હતા.[૨૯] યુગ, કલ્પ, ક્ષણ, લવ, કલા તથા કાષ્ઠાથી યુક્ત અને સર્વનો નાશ કરવાની વાટ જોતો કાળ પોતાનું કામ કરતો હતો.[૩૦] આ પ્રમાણે મેં (બ્રહ્માએ) પોતાના શુદ્ધ ચિત્તથી દશ બ્રહ્માંડ જોયાં અને તેથી વિસ્મય પામી વિચાર કર્યો કે, 'માંસરૂપી બહારનાં નેત્રથી આ બ્રહ્માંડ જોવામાં નથી આવતાં તથા શુદ્ધચિત્તથી અંતઃકરણમાં દેખાય છે તેનું શું કારણ?' એ પ્રમાણે ઘણી વાર સુધી વિચાર કરી મેં તે બ્રહ્માંડમાંના એક સૂર્યને પાસે બોલાવ્યો અને તેને આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે, 'હે દેવદેવેશ! હે ભાસ્કર! હે મહાકાન્તિમાન! તમે ભલે પધાર્યા! હે અનઘ! તમે કોણ છો તથા આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે' હે ભગવન્! તમને જો આ ખબર હોય તો કહો.' એવાં મારાં વચન સાંભળીને સૂર્ય દેવતાએ મને નમસ્કાર કર્યો અને સુંદર વાણીથી મને આ પ્રમાણે કહ્યું.[૩૧-૩૬]

સૂર્યદેવતા બોલ્યાઃ–હે ઈશ્વર! તમે આ દશ્યપ્રપંચનું નિત્ય કારણ છો, છતાં કેમ નથી જાણતા' અને મને કેમ પૂછો છો?[૩૭] હે સર્વસ્વામી દેનાર બ્રહ્મ! જો તમને મારું વચન સાંભળવાનું કુતૂહલ હોય, તો હું આ જગતની અચિંતિત ઉત્પત્તિ તમને કહું, તે તમે સાંભળો. હે ઈશ્વરાત્મન્! હે મહાત્મન્! આ જ સત્ તથા અસત્કળા વડે વિસ્તાર પામ્યું છે અને જે સત્ તથા અસત્‌ના બોધને મોહ આપનારી અવિરત રચનાઓ વડે વિલસે છે, તે માત્ર મનોવિલાસ છે, એમ તમે સમજો.[૩૮]

सदसदिति कलाभिराततं यत् सदसद्बोध
विमोहदायिनीभिः। अविरतरचनाभिरीश्वरात्म
न्प्रविलसतीहमनो महन्महात्मन् ॥ ३९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'બ્રહ્માદિત્યસમાગમ' એ નામનો સર્ગ ૮૫ મો સમાપ્ત

सर्ग ८६ मो

ઇન્દુબ્રાહ્મણની કથા

॥ भानुरुवाच ॥

कल्पनास्ति महादेव ह्यस्तने दिवसे तव।
वले कैलासशैलस्य जंबूद्वीपैककोणके ॥ १ ॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યાઃ–હે મહાદેવ! કલ્પના અંતે તમારો દિવસ અસ્ત થયો, ત્યારે જંબૂદ્વીપના એક ખૂણામાં કૈલાસપર્વતની તળેટીમાં 'સુવર્ણજટા' નામના એક દેશમાં મરીચિ વગેરે તમારા પુત્રોએ પ્રજાના નિવાસ માટે સુખકારી અને સુશોભિત એવા મંડળની કલ્પના કરી.[૧] તે દેશમાં અતિ ધર્માત્મા, બ્રહ્મને જાણનાર, શાંત અંતઃકરણવાળો તથા કશ્યપકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ

વિનાની તે સ્ત્રી પણ શોભતી નહોતી.[૫] તે સ્ત્રીનું અંગ સમાન હતું, તેનો વર્ણ ગૌર હતો અને પોતે શુદ્ધ હતી. તો પણ કાચની લતાની પેઠે તે ફળથી શૂન્ય હતી, ત્યારપછી પુત્રના દુઃખથી ખેદ પામી તે બન્ને સ્ત્રી–પુરુષે કૈલાસપર્વત ઉપર જઈ તપ કરવા માંડ્યું.[૬] વનમાં ઊગેલાં જાણે વૃક્ષ હોય તેવી રીતે ભૂતથી વીંટાયેલી કૈલાસ-પર્વતની તે શૂન્ય કુંજમાં તે બન્ને સ્ત્રી–પુરુષ ઊભાં રહ્યાં. દિવસના છેલ્લા ભાગમાં એક ચાંગળું પાણી પીને તેમણે ઝાડની પૂઠે ઊભાં રહીને ઘોર તપ કરવા માંડ્યું.[૭–૮] તે બન્ને એ પ્રમાણે ત્રેતાયુગ તથા દ્વાપરયુગ એ બે યુગ ગયા ત્યાંસુધી વૃક્ષના જેવી વૃત્તિનો આશ્રય કરીને હાલ્યાચાલ્યા વિના ઊભાં રહ્યાં. પછી દિવસના તાપથી તપી રહેલાં કુમુદો ઉપર જેમ ચંદ્ર પ્રસન્ન થાય, તેમ ચંદ્ર-કલાને ધારણ કરનારા તે મહાદેવ એ પતિપત્ની ઉપર પ્રસન્ન થયા. જેમ વસંતઋતુ લતા અને વૃક્ષથી ભરેલા બાગમાં આવે, તેમ તે દેવેશ એ પતિપત્ની જ્યાં તપ કરતાં હતાં ત્યાં આવ્યાં. જેમ બે કુમુદો વિકસિત મુખે ચંદ્રનાં દર્શન કરે, તેમ પ્રસન્ન વદને તે યુગલે ઉમા સાથે આવેલા તે વૃષભવાહન શશધર (શંકર)નાં દર્શન કર્યાં. જેમ આકાશ અને પૃથ્વી પરિપૂર્ણ ઉદય પામેલા ચંદ્રને પ્રણામ કરે, તેમ તે બન્નેએ હિમ જેવા ઉજ્જ્વલ તે મહેશ્વરને પ્રણામ કર્યા. હવે પવને કરીને કંપા-યમાન થયેલાં વૃક્ષો ઉપર બેઠેલા તથા શબ્દો કરતા ભ્રમર તથા કોકિલ આદિના શબ્દો કરતાં પણ મધુર શબ્દોથી શિવજીએ મંદમંદ હસીને આ વચનો કહ્યાં.[૯–૧૪]

મહાદેવ બોલ્યાઃ–હે વિપ્ર! હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. માટે તમે ઇચ્છામાં આવે તેવું વરદાન માગો.[૧૫] મધુમાસના રસથી જેમ વૃક્ષને હર્ષ થાય, તેમ તમે હર્ષ પામો.

ઇન્દુબ્રાહ્મણ બોલ્યોઃ–હે ભગવન! મને મહાબુદ્ધિમાન દશ પુત્ર થાઓ! એટલે હે દેવ-દેવેશ! પુત્રના લાભથી મને શોક રહે નહિ.

સૂર્યદેવતા બોલ્યાઃ–પછી તરંગોરૂપી મહાન શરીરવાળો સમુદ્ર જેમ શબ્દ કરીને શાંત થાય, તેમ તે મહેશ્વર 'તથાસ્તુ' કહીને આકાશમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. આમ, જ્યારે ઉમામહેશ્વર આકાશમાં ગયાં, ત્યારે શિવજી પાસેથી વરદાન પામેલાં તે દેવસમાં પતિપત્ની સંતુષ્ટ થઈને પોતાને ઘેર ગયાં. હવે ત્યાં ઘેર એ બ્રાહ્મણી ગર્ભવતી થઈ.[૧૬–૧૯] જળથી જેમ મેઘલેખા શોભે તેમ પૂર્ણ ઉદરવાળી તે શ્યામા શોભવા લાગી. પછી જેમ પૃથ્વીમાંથી નવાંકુરનો જન્મ થાય, તેમ યોગ્ય કાલે તેને પડવાના ચંદ્ર જેવા દશ કોમળ પુત્રોનો જન્મ થયો. વર્ષાઋતુથી જેમ નવા મેઘની વૃદ્ધિ થાય, તેમ જાતકર્મ વગેરે બ્રહ્મસંસ્કાર પામેલા તે મહાબળવાન બ્રાહ્મણપુત્રો વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. સાત વર્ષની અવસ્થા થઈ તેટલામાં તો તેમણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી લીધો. પોતાના તેજથી આકાશમાં નિર્મળ ગ્રહ શોભે તેમ તેઓ શોભવા લાગ્યા. કેટલાક કાળ પછી તેમનાં માત–પિતાનું શરીર પડી ગયું અને તેમને વિદેહમુક્તિ થઈ. આ પ્રમાણે માતપિતાના વિરહથી ખેદ પામેલા તે દશ ભાઇઓ પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરી કૈલાસપર્વતના શિખર ઉપર ગયા અને ઉદ્વેગથી વિચાર કરવા લાગ્યા કે,[૨૩–૨૫] 'હે ભાઈ! આ જગતમાં પરમ કલ્યાણ શું છે? પરમ ઉચિત શું છે? તથા જેથી દુઃખ ન થાય તેવું શું છે?[૨૬] મહત્ત્વ શું છે? ઐશ્વર્ય શું છે? તથા મહાન વૈભવ શું છે? એક ઘર તથા એક ગામના રાજા કરતાં ગ્રાગ્રા માણસનું ઐશ્વર્ય એ વધારે સારું છે.[૨૭] પણ ગ્રાગ્રા માણસનો ઈશ્વર હોય તો પણ એક ખંડના રાજા પાસે કાંઈ ગણ-તરીમાં નથી અને આખા દેશના રાજાની પાસે એક ખંડના રાજાની

મનાય છે, પણ ઇન્દ્રદેવતાની પાસે ચક્રવર્તી પણ હિસાબમાં નથી.[૨૮] ઇન્દ્રનું ઇન્દ્રપણું પણ બ્રહ્માના એક મુહૂર્તમાં લય થાય છે. તો કલ્પ-સુધી પણ જેનો નાશ થતો નથી, એવું શું સુખ રૂપ છે ?[૨૯] આ પ્રમાણે સર્વ ભાઈઓ વિચાર કરે છે તેવામાં 'મહામતિ' નામના તેમના મોટા-ભાઇએ, મૃગના ટોળાને ટોળામાંનો મોટો મૃગ કહે, એવી રીતે આ પ્રમાણે કહ્યું[૩૦]. 'હે ભાઈ ઓ ! સર્વ ઐશ્વર્યમાં જેનો કલ્પ સુધી પણ નાશ નથી તેવું બ્રહ્મદેવપણું એજ મને પ્રિય છે, બીજુ પ્રિય નથી.[૩૧] તેનાં એવાં વચન સાંભળીને તેના ભાઈઓએ 'સરસ' 'સરસ' કહીને તેના વચ-નનો સત્કાર કર્યો.[૩૨] તેઓ બોલ્યાઃ 'હે તાત ! સર્વ દુઃખનો નાશ કરનારું, કમળના આસનવાળું અને જગતપૂજ્ય બ્રહ્મદેવપણું કેવી રીતે મળે ?' આમ બીજા ભાઈઓનાં વચન સાંભળીને મોટા-ભાઈએ કહ્યું કે, 'અત્યંત તેજવાળા તમે બધા હું કહું તે પ્રમાણે કરો.[૩૩,૩૪] જ્યાંસુધી બ્રહ્મદેવ-પણું મળે ત્યાંસુધી હું કમળના આસન ઉપર બેસનાર બ્રહ્મા છું અને તેજ કરી જગત ઉત્પન્ન કરું છું તથા સંહાર કરું છું, એ પ્રમાણે તમે બધા ધ્યાન* કરો.[૩૫] મોટાભાઇનાં એવાં વચન સાંભળી, તેના વચનને માન્ય કરી મોટાભાઈ સહિત તે દશભાઈઓએ બ્રહ્મદેવપણું મળવાની ઇચ્છાથી ધ્યાન ધર્યું.[૩૬] ધ્યાનમાં આસક્તબુદ્ધિ થવાથી ચિત્રમાં જાણે આલેખેલી પ્રતિમા હોય તેવી રીતે ઊભા રહીને તેઓ આંતરવૃત્તિથી ચિંતવન કરવા લાગ્યા.[૩૭] 'પ્રફુલ્લિત થયેલું કમળ અમારું આસન છે. અમે જગતને સર્જનાર બ્રહ્મા છીએ કર્તા, ભોક્તા તથા મહેશ્વર પણ અમે છીએ.[૩૮] અમારી યજ્ઞમૂર્તિ છે તથા શિક્ષા વગેરે અંગ અને પુરાણ વગેરે ઉપાંગસહિત યજ્ઞ કરનાર મહર્ષિઓ તથા સરસ્વતી અને ગાયત્રિથી યુક્ત મૂર્તિમાન વેદ આ અમારી પાસે છે અને અમે તેમને ઉત્પન્ન કરેલા છે.[૩૯] લોકપાલનું આક્રમણ કરી સિદ્ધમંડળ જેમાં ફરે છે એવો અત્યંત સૌભાગ્યવાળો સ્વર્ગલોક અમારી પાસે છે.[૪૦] આ ભૂમંડળ ત્રિલોકીરૂપી સ્ત્રીના કાનના કુંડળ-રૂપ છે અને તેની અંદર પર્વત, દ્વીપ, સમુદ્ર તથા વન રહેલાં છે.[૪૧] દૈત્યગણ તથા દાનવગણ થી યુક્ત આ પાતાળલોક છે અને તેમાં મત્યંધ-મંથીરહિત અપ્સરાઓ રહેલી છે.[૪૨] પ્રજાને શોભાવનાર આ મહાબાહુ ઇન્દ્રદેવતા પણ અમારા દેહમાં છે અને પવિત્ર યજ્ઞનો ભાગ ભોગ વનાર તે ઇન્દ્ર ત્રૈલોક્યના એક નગરનું પાલન કરે છે.[૪૩] બાર સૂર્યદેવતા પોતાની કાંતિરૂપ પાશથી દિશાના સમૂહને ધારણ કરે છે અને ચૈત્ર વગેરે માસના ક્રમથી પૃથ્વીમાં તપ્યા કરે છે.[૪૪] ગાયોનું પાલન કરનાર પોતાની મર્યાદાથી જેવી રીતે ગાયોના સમૂહનું રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે લોકપાલ પણ શુદ્ધ વૃત્તિથી પોતાના લોકનું રક્ષણ કરે છે.[૪૫] જળના તરંગો જેવી રીતે જળમાં ઊંચા ચઢે છે, ડૂબી જાય છે, પાછા સ્ફુરે છે અને પાછા પડે છે, તેવી રીતે પૃથ્વીનાં માણસો અ-નેક પ્રકારના વૈભવને લીધે શોભે છે, ડૂબી જાય છે. વળી વિલસે છે અને વળી પતન પામે છે.[૪૬]

વિષે રહેલા છીએ.' આ પ્રમાણે ધ્યાનબુદ્ધિથી ઇન્દુ બ્રાહ્મણના તે દશે પુત્રો જાણે શિલામાં કોતરેલા હોય તેમ સ્થિરપણે ઊભા રહ્યા.[૫૦] એ પ્રમાણે દર્ભના આસન ઉપર બેઠેલા તે દશે ભાઈઓની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થઈ ગઈ, તેથી તેઓ કમળના આસનની કલ્પનાને લીધે તુચ્છવૃત્તિનો ત્યાગ કરી બ્રહ્માપણાના ભાવથી શોભવા લાગ્યા.[૫૧]

अधिगतकमलासनक्रमास्ते परिगलितेतरतुच्छवृत्तिजालाः । सततमवितरांकुशासनस्थाश्चिरमिति पंकजकल्पने विरेजुः ॥ ५१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ઐંદવસમાધાન' એ નામનો સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

सर्ग ८७ मो

ઇન્દુબ્રાહ્મણના દશ પુત્રોનો બ્રહ્મભાવ

॥ भानुरुवाच ॥

पितामह क्रमे तस्मिंस्तवस्ते बहुभावनात् । कर्मभिस्तैः समाक्रांतमनस्कास्तस्थुरादृताः ॥१॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યાઃ-હે પિતામહ ! એ પ્રમાણે ઇન્દુબ્રાહ્મણના તે દશ પુત્રો તમારી પેઠે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પાલનમાં પોતાનું મન રાખી રહ્યા. જ્યાં સુધી સુકાયલાં પાંદડાંની પેઠે તાપ તથા પવનથી કાળે કરી સુકાઈને તેમનો દેહ પડી ગયો નહિ, ત્યાં સુધી તેઓ આદરથી તેમ ને તેમ ઊભા રહ્યા.[૧,૨] ત્યારપછી આમતેમ પડેલાં સારાં ફળને જેમ વનવાસી વાંદરાં ખાઈ જાય, તેમ માંસનો આહાર કરનાર વનવાસી મૃગ તથા પક્ષીઓ તેમના દેહનું ભક્ષણ કરી ગયાં.[૩] એ પ્રમાણે દેહ પડી ગયા ત્યાં સુધી પણ તેમની વૃત્તિ બહારના પદાર્થમાં ન આવી; પણ તેજ પ્રમાણે બ્રહ્માના ભાવમાં સ્થિર રહી અને ચાર યુગના અંતે કલ્પનો ક્ષય થયો, ત્યાં સુધી તેઓ ઊભા રહ્યા.[૪] હે વિભુ! પ્રલયસમયે જ્યારે કલ્પનો ક્ષય થવા લાગ્યો, બાર સૂર્ય વધારે તપવા માંડ્યા, કઠિન શબ્દ કરતા મેઘ વરસવા મંડ્યા, કલ્પનો તીવ્ર વાયુ વાવા માંડ્યો અને એકાર્ણવમાં પ્રાણીમાત્રનો ક્ષય થયો, ત્યારે તમે રાત્રિસમયે સર્વનો સંહાર કરીને યોગનિદ્રામાં શયન કર્યું. ત્યાં સુધી તે ઇન્દુ બ્રાહ્મણના દશે પુત્રો બ્રહ્માપણાની ભાવનાથી તેમ ને તેમ ઊભા રહ્યા. રાત્રિના અંતે જાગૃત થઈને તમને આજે સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, પણ તે બ્રાહ્મણો તો બ્રહ્માભાવની ઉચ્ચ ભાવનામાં જ તેમના તેમ રહ્યા છે.[૫-૮] હે બ્રહ્મદેવ! તેમાં દશ બ્રહ્મા છે તથા મનરૂપી આકાશમાં રહેલા તેજ આ દશ સંસાર છે.[૯] હે વિભુ! તે દશ બ્રહ્માંડમાંના એક બ્રહ્માંડનો હું સૂર્ય છું અને કળા વડે કર્મમાં જોડાયેલો છું.[૧૦] આમ હે કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મદેવ! આ દશ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ એ તમે મને પૂછ્યું હતું, તેનો મેં તમને ઉત્તર દીધો. હવે તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો અને આ દશ બ્રહ્માંડ ગનોગાન છે, માટે તમારે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં વિરોધ નથી.[૧૧] વિવિધ કલ્પનાઓ વડે આકાશથી વ્યાપેલું એવું આ જે ઉત્તમ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તે માત્ર બહાર તથા અંતરની ઇન્દ્રિયોને જાળની પેઠે બંધનરૂપ છે અને પોતાના ચિત્તમાં ભ્રમરૂપ છે.[૧૨]

विविधकल्पनया वलितांवरं यदिदमुत्तमजागतमुत्थितम् । करणजालकमाहितमोहनं तदखिलं निजचेतसि विभ्रमः ॥ १२ ॥

સર્ગ ૮૮ મો*

ઐંદવોપાખ્યાનની સમાપ્તિ

॥ ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माणो ब्राह्मणाः भानुरित्युक्त्वा ब्रह्मणो मम ।
ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ तूष्णीमेव बभूव सः ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! હે બ્રહ્મજ્ઞાનીમાં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠઋષિ! દશ બ્રહ્માંડમાં આ જે દશ બ્રહ્મા જોવામાં આવે છે, તે ઇન્દુબ્રાહ્મણના દશ પુત્રો છે, એ પ્રમાણે કહીને સૂર્ય દેવતા ચૂપ રહ્યા. ત્યાર પછી ઘણી વાર સુધી વિચાર કરીને મેં સૂર્યદેવતાને કહ્યું કે, 'હે ભાનુ! જ્યારે આ દશ બ્રહ્માંડ રહેલાં છે, ત્યારે હું બીજું શું ઉત્પન્ન કરું ? તે તમે કહો. હે ભાસ્કર! આ દશ બ્રહ્માંડ છે, તે છતાં હું નવી સૃષ્ટિ પેદા કરું તેમાં ફળ શું ?[૨–૩] હે મહામુનિ! એ પ્રમાણે જ્યારે મેં સૂર્યદેવતાને કહ્યું ત્યારે તેમણે વિચાર કરીને આ પ્રમાણે યોગ્ય વચન કહ્યું.[૪]

સૂર્યદેવતા બોલ્યાઃ–હે પ્રભુ! તમે ચેષ્ટારહિત છો તથા ઇચ્છારહિત છો. તમારે સૃષ્ટિથી શું પ્રયોજન છે ? હે જગતપતિ! આ સૃષ્ટિ તો માત્ર તમારો વિનોદ છે.[૫] હે પ્રભુ! સૂર્યથી જળના સૂર્યરૂપી પ્રતિબિંબ પડે છે, તેવી રીતે નિષ્કામ એવા તમારાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પ્રતિબિંબરૂપે થાય છે. પણ હે ભગવન્! તમને શરીરની પ્રાપ્તિમાં તથા શરીરના ત્યાગમાં રાગ કે દ્વેષ નથી.[૬,૭] હે દેવ! તમે વિનોદને માટે આ જગતને પુનઃ ઉત્પન્ન કરો છો. હે ભૂતપાલક! સૂર્ય રાત્રિસમયે દિવસનો સંહાર કરીને જેમ પ્રાતઃકાળે પુનઃ દિવસનો ઉદય કરે છે, તેમ તમે જગતનો સંહાર કરીને પુનઃ આ જગતનો ઉદય કરો છો.[૮] તમે જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરો છો તે આસક્તિ રાખ્યા વિના માત્ર વિનોદને માટેજ કરો છો. તમે એ કર્તવ્ય છે એમ સમજીને કરો છો, પણ તેમાંથી સ્વાર્થ સાધવાની તમે ઇચ્છા કરતા નથી.[૯] સૃષ્ટિ કરવી–એ તમારું નિત્યકર્મ છે. માટે જે તમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન નહિ કરો, તો નિત્યકર્મનો ત્યાગ થવાથી તમને બીજું શું ફળ પ્રાપ્ત થશે?[૧૦] નિર્મળ અરીસો જેવી રીતે પ્રતિબિંબની ક્રિયા કરે છે, તેવી રીતે સતપુરુષે પોતાનું કર્તવ્યકર્મ તેમાં આસક્ત થયા વિના કરવું જોઈએ.[૧૧] બુદ્ધિમાન માણસને કર્મ કરવામાં જેમ કામના હોતી નથી, તેમ કર્મનો ત્યાગ કરવામાં પણ કામના હોતી નથી; માટે પરમાર્થથી તો સુષુપ્તિ જેવી અને પ્રતીતિથી તો સ્વપ્ન જેવી નિષ્કામબુદ્ધિવડે યથાપ્રાપ્ત કર્મ કરો.[૧૨,૧૩] હે સુરેશ્વર! હે જગન્નાથ! જો આ બ્રાહ્મણના દશ પુત્રોએ કરેલી સૃષ્ટિથી જ તમે સંતોષ પામશો, તો હવે પછી પણ તેઓ પોતાની સૃષ્ટિથી તમને સંતોષ પમાડશે. વળી જે આ સૃષ્ટિ થયેલી છે, તેને તમે ચિત્તરૂપી નેત્રે જોઈ શકો છો; પણ સાક્ષાત્ ચક્ષુઇન્દ્રિયથી જોઈ શકતા નથી; માટે ચક્ષુથી જોઈ શકાય તેવી સૃષ્ટિ તમે કરો.[૧૫] જે માણસે પોતાના મનથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હોય, તે જ માણસ તે સૃષ્ટિને પોતાનાં નેત્રથી જોઈ શકે છે, પણ બીજો જોઈ શકતો નથી.[૧૬] માટે બ્રાહ્મણોની કરેલી સૃષ્ટિને તમે તમારાં નેત્રથી જોઈ શકશો નહિ. તેમ બ્રાહ્મણોની કરેલી સૃષ્ટિનો કોઈનાથી નાશ પણ થાય તેમ નથી; કારણ કે તેમણે પોતાના ચિત્તના દૃઢપણાથી સૃષ્ટિ કરેલી છે.[૧૭] હે બ્રહ્મન્! કર્મેન્દ્રિયો વડે કરેલા પદાર્થનો નાશ થઈ શકે છે, પણ મનઃકલ્પિતનો નાશ કોઈથી થઈ શકતો નથી.[૧૮] જે માણસના મનમાં કોઈ જાતનો દૃઢ નિશ્ચય બંધાય છે, તે નિશ્ચય પોતાને ફેરવવો હોય તો તે ફેરવી શકે; પણ બીજા માણસથી તેના મનના નિશ્ચયનું નિવારણ થતું નથી.[૧૯] દૃઢનો નાશ થાય, તો પણ

* આ અઠ્ઠાસીમા સર્ગમાં બ્રહ્માની અનાસક્તિએ કરીને સર્ગની સિદ્ધિ કહેવાશે, તથા મને કરીને જેની દૃઢ સિદ્ધિ થઈ હોય તેનો બીજાથી નાશ થતો નથી, એમ બતાવવામાં આવશે,

ઘણા કાળના અભ્યાસથી મનમાં જે દૃઢ નિશ્ચય થયો હોય, તેનો નાશ થતો નથી વળી તેનો શાપથી પણ નાશ થતો નથી.[20] જે માણસના મનમાં જેવો દૃઢ નિશ્ચય બંધાય છે, તે નિશ્ચય રૂપ જ તે પુરુષ છે. માટે તેનો તે નિશ્ચય ફેરવવા સારુ એક માત્ર જ્ઞાન જ ઉપાય છે. પથ્થરમાંથી ફણગો ફૂટવા માટે જેમ તેની ઉપર પાણી રેડવુ વ્યર્થ છે, તે પ્રમાણે તે સિવાયના બીજા ઉપાયો પણ વ્યર્થ છે[21]

यद्यद्रूपीठमभितो मनसि प्ररूढं तद्रूपमेव पुरुषो भवतीह नान्यत् । तद्बोधनादितरमत्र किलाभ्युपायं शैलौघसेकमिव निष्फलमेव मन्ये

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ઐંદવનિશ્ચયકથન' એ નામનો સર્ગ ૮૮ મો સમાપ્ત

सर्ग ८९ मो×

ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાનું આખ્યાન-મનનો દૃઢ નિશ્ચય

॥ भानुरुवाच ॥

मनो हि जगतां कर्तृ मनो हि पुरुषः परः ।
मनःकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥१॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યાઃ-મન જ જગતનો કર્તા છે અને મન જ પરમપુરુષ (હિરણ્યગર્ભ) છે લોકમા મનથી જે કર્યું હોય તે જ કર્યું ગણાય છે, પણ શરીરનુ કરેલ એ કર્યું ગણાતુ નથી[1] ઇન્દુ બ્રાહ્મણના દશ પુત્રો સામાન્ય બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ મનની ભાવનાથી બ્રહ્માની પદવીને પામ્યા જુઓ એ મનની શક્તિ![2] મનથી ભાવના પામેલો દેહ દેહપણાને પામે છે, પણ દેહની ભાવનાથી તે જોડાયો નથી, તેથી જન્મ-મરણ વગેરે દેહના ધર્મ તેને બાધ કરતા નથી[3] બાહ્યદૃષ્ટિવાળા માણસને સુખદુઃખ વગેરે થાય છે, પણ અંતર્મુખ વૃત્તિવાળા યોગીને પ્રિય-અપ્રિય તથા સુખ-દુઃખ આવતું નથી.[4] માટે મન એ જ આ જગતરૂપી વિવિધ વિભ્રમનું મુખ્ય કારણ છે. તેમાં ઇન્દ્રનું અહલ્યા સાથેનું વૃત્તાંત આ સ્થળે દૃષ્ટાંતરૂપ છે.[5]

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ-હે ભગવન્! હે અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્યદેવતા! અહલ્યા તથા ઇન્દ્ર કોણ હતાં? તેમનુ વૃત્તાંત કહો, એટલે તેનુ શ્રવણ કરવાથી પવિત્ર જ્ઞાન થાય.[6]

સૂર્યદેવતા બોલ્યાઃ-હે દેવ! પૂર્વકાળમાં મગધદેશમાં પુરાણકાળના ઇન્દ્રદ્યુમ્નરાજાના જેવો પરાક્રમી એક બીજો 'ઇન્દ્રદ્યુમ્ન' નામનો રાજા હતો[7] જેમ ચંદ્રમાને 'રોહિણી' નામની સ્ત્રી છે, તેમ તે ઇન્દ્રદ્યુમ્ન રાજાને 'અહલ્યા' નામની સ્ત્રી હતી. તેનુ મુખ ચંદ્રબિંબ જેવુ હતું અને તેનાં નેત્ર કમળ જેવાં હતાં તે રાજાના ગામમાં 'ઇન્દ્ર' નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો તે ઘણો બુદ્ધિમાન હતો પણ વ્યભિચારી હતો[8-9] એક સમયે રાજરાણી અહલ્યાએ કથા-પ્રસંગમાં એવી વાત સાંભળી કે, ગૌતમઋષિને અહલ્યા નામની સ્ત્રી હતી અને તેને ઇન્દ્રદેવતાની સાથે પ્રેમ હતો[10] આ વાત સાંભળી તે રાજાની સ્ત્રીને પણ ઇન્દ્રના ઉપર અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો તેણે વિચાર કર્યો કે, 'હુ પણ અહલ્યા છુ, માટે ઇન્દ્ર મારી પાસે આસક્ત થઈને કેમ ન આવે?'[11] આવા વિચારથી, કપાઈ ગયેલી લતા વનમાં જેમ સુકાય છે, તેમ તે અહલ્યા કેળનાં પાદડાની પથારીમાં પણ (ઇન્દ્ર ઉપરના પ્રેમને લીધે કામજ્વરથી) તપવા લાગી[12] ગ્રીષ્મઋતુના તાપથી તપી ગયેલી પૃથ્વી ઉપર તડફડતી માછલીની પેઠે તેને તે રાજાની સમગ્ર સંપત્તિમાં પણ ખેદ થવા લાગ્યો[13] 'આ ઇન્દ્ર છે, આ ઇન્દ્ર છે' એવી રીતે તે પ્રલાપ કરવા લાગી અને પરવશપણાથી તેણે લજ્જાનો પણ ત્યાગ કર્યો[14] આ પ્રમાણે

× આ નેવ્યાશીમા સર્ગમા મનનો દૃઢ નિશ્ચય બીજા યત્નથી મટી શકતો નથી, એ વિષે ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાનુ આખ્યાન કહેવામાં આવશે.

તેનું દુઃખ દેખી સ્નેહથી તેની સખીએ તેને કહ્યું કે, 'હે પ્રિયે! હું ઇન્દ્રને તારી પાસે તેડી લાવીશ.[૧૫] સખીનાં એવાં વચન સાંભળીને તેનાં નેત્ર પ્રફુલ્લિત થયાં અને કરમાઈ ગયેલ કમલિની જેમ પ્રફુલ્લિત થયેલી કમલિનીના પગમાં પડે, તેમ તે સખીના પગમાં પડી.[૧૬] ત્યાર પછી દિવસ અસ્ત થયો અને રાત્રિ પડી ત્યારે તે સખી પ્રથમ કહેલા 'ઇન્દ્ર' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર ગઈ.[૧૭] તે તેને યુક્તિથી સમજાવીને રાત્રિએ ઉતાવળથી અહલ્યાની પાસે તેડી લાવી. પછી ચંદન તથા પુષ્પના લેપવાળા તે ઇન્દ્રબ્રાહ્મણ સાથે રાજાની રાણી અહલ્યાએ પોતાના ગુપ્ત મંદિરમાં રતિસુખ ભોગવવા માંડ્યું. વસંતઋતુ જેમ પોતાના રસથી વલ્લીને વશ કરે, તેમ હાર તથા બાજુબંધ વગેરે ઘરેણાંથી શોભતા તે બ્રાહ્મણે સુરતક્રીડાથી તે રાણીને વશ કરી લીધી. તે રાણી પણ તેમાં આસક્ત થવાથી આખું જગત બ્રાહ્મણમય દેખવા લાગી અને પોતાનો પતિ સમસ્ત ગુણથી યુક્ત હતો તો પણ તે તેનો અનાદર કરવા લાગી.[૧૮–૨૧] ત્યાર પછી, કેટલેક દિવસે રાણીના મુખરૂપી આકાશ ઉપરની ચાંદની ઉપરથી રાજાએ જાણ્યું કે તેને ઇન્દ્રબ્રાહ્મણના ઉપર સ્નેહ છે.[૨૨] સંપૂર્ણ ચંદ્રના ઉદયથી રાત્રિવિકાસી કમળને આનંદ થાય, તેવી રીતે ઇન્દ્રબ્રાહ્મણના ધ્યાનથી તે રાણીનું મુખકમળ શોભવા લાગ્યું.[૨૩] સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી આકુળ થયેલો ઇન્દ્રબ્રાહ્મણ પણ અહલ્યામાં આસક્ત હતો; તેથી એક ક્ષણ પણ તેનાથી જુદો રહેતો ન હોતો.[૨૪] આ પ્રમાણે ગાઢ સ્નેહથી પ્રત્યક્ષ રીતે ચેષ્ટા કરનાર તે બન્નેનું વૃત્તાંત રાજાએ સાંભળ્યું. તે વૃત્તાંત કટુ વ્યથા કરાવનારું હતું.[૨૫] પોતાની સ્ત્રીનો તથા ઇન્દ્રબ્રાહ્મણનો પરસ્પરનો સ્નેહ દેખી રાજાએ તે બન્નેને દંડ દઈ શિક્ષા કરી. પ્રથમ રાજાએ તે બન્નેને શીતળકાળમાં શીતળ જળાશયમાં નાખ્યાં છતાં, તે બન્ને ત્યાં ખેદ ન પામ્યાં અને આનંદ પામ્યાં.[૨૬,૨૭] પછી તે બન્નેને જળાશયમાંથી બહાર કાઢી રાજાએ પૂછ્યું કે, 'દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાં તમે ખેદ પામો છો કે નહિ?' ત્યારે તેમણે રાજાને જવાબ દીધો કે, 'અમારો બન્નેનો પરસ્પરનો ભાવ દૃઢ બંધાયો છે, તેથી એકબીજાની અનિંદિત મુખકાન્તિનું સ્મરણ કરતાં અમને દેહની પણ ખબર રહેતી નથી. તમે અમો બન્નેને સાથે શિક્ષા કરી, તેથી તો નિઃશંકપણે અમને સમાગમ રહ્યો. આથી અમને હર્ષ થયો છે. હે મહીપતિ! સ્નેહને લીધે અંગ ચિરાઈ જાય તો પણ અમને મોહ થાય તેમ નથી.' પછી તે બન્નેને (અગ્નિની) ભઠ્ઠીમાં નાખવામાં આવ્યાં. ત્યાં પણ દુઃખ થવાને બદલે તેઓ એકબીજાના સ્મરણથી હર્ષ પામીને આનંદ પામવા લાગ્યાં. રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે તેમણે 'અમને આનંદ જ છે' એવી રીતે પ્રથમની પેઠે ઉત્તર આપ્યો.[૨૮–૩૧] ત્યાર પછી તેમને હાથીના પગે બાંધવામાં આવ્યાં. ત્યાં પણ દુઃખ થવાને બદલે, તેઓ અન્યોન્યના સ્મરણથી આનંદ પામ્યાં અને 'અમને આનંદ જ છે' એમ તેમણે કહ્યું.[૩૨] પછી, તેમને ચાબખા મારવામાં આવ્યા, તો પણ તેઓ જરાય ખેદ પામ્યાં નહિ અને પહેલાંની જેમ જ બોલ્યાં. પછી રાજાએ બીજી શિક્ષાઓ કરી અને એ દરેકમાંથી મુક્ત થયા પછી એમને જ્યારે પૂછવામાં આવતું ત્યારે તેઓ એનો એ જ ઉત્તર આપતાં હતાં. પછી ઇન્દ્રબ્રાહ્મણે પ્રથમની પેઠે જવાબ દીધો કે, 'હે મહીપાલક! આ આખું જગત મારે પ્રિયા (અહલ્યા)રૂપ છે માટે મને તમે જે શિક્ષા કરો છો તેનું કાંઈ પણ દુઃખ મને બાધ કરતું નથી. હે રાજન્! તમારી સ્ત્રી (અહલ્યા)ને પણ આ આખું જગત મારામય છે, તેથી તેને પણ તમારી કરેલી શિક્ષાનું દુઃખ નથી.[૩૩–૩૫] તમે બીજી શિક્ષા કરશો તો પણ અમને બન્નેને દુઃખ થશે નહિ. હે રાજન્! હું મનમાત્ર છું; મન છે તે જ પુરુષ છે.[૩૬] આજ પ્રપંચ જોવામાં

આવે છે, તે પણ મનનોજ વિસ્તાર છે. એકદમ કરેલા દંડના સમૂહથી વીર મનનું કોઈનાથી પણ ભેદન થઈ શકતું નથી. હે મહારાજ ! કયા માણસની અને કઈ જાતની એવી શક્તિ છે, કે જે શક્તિ વડે દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનનું ભેદન થાય ? ગમે તો દેહ વૃદ્ધિ પામો અને ગમે તો દેહ વીંખાઈ જાઓ, પણ પ્રિય પદાર્થમાં અભિનિવેશવાળું મન પ્રથમની પેઠે જ રહે છે અને ઇષ્ટ અર્થમાં પ્રવેશ કરેલી મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો નથી. તીવ્ર વેગવાળા મન વડે જેની ભાવના થયેલી હોય તેનો બાધ કરવાને શરીરમાં રહેલા ભાવ તથા અભાવ પણ સમર્થ થતા નથી.[૩૭-૪૧] જે પદાર્થમાં મન બંધાયું હોય છે, તે પદાર્થને જ તે સ્થિરપણે જુએ છે. તે શરીરની ચેષ્ટાને જોતું નથી. હે રાજન્ ! વરદાન તથા શાપ વગેરે જે જે ક્રિયા છે તે પણ તીવ્ર વેગ વડે, પદાર્થમાં પ્રવેશ કરેલ મનને ચલાયમાન કરવાને સમર્થ થતી નથી. મૃગલાં જેવી રીતે પર્વતને ચલાયમાન કરવાને સમર્થ થતાં નથી, તેવી રીતે મનને ઇષ્ટ હોય એવી વસ્તુમાંથી ચલાયમાન કરવાને કોઈ પણ પુરુષ સમર્થ નથી. દેવાલયમાં જેવી રીતે દેવી ભગવતીની પ્રતિમાની સ્થાપના છે તેવી રીતે મારા મનરૂપી કોશમાં સુંદર કટાક્ષવાળી આ સ્ત્રીની સ્થાપના થયેલી છે. આમ જેને ચારે બાજુ મેઘમાળા વીંટાયેલી હોય તેવા પર્વતને ગ્રીષ્મઋતુના તાપનું દુઃખ થતું નથી, તેમ જીવની રક્ષા કરનારી આ પ્રિયાની સાથે રહીને મને કાંઈ પણ દુઃખ થતું નથી. હે રાજા ! જ્યાં જ્યાં હું રહું છું તથા પડું છું, ત્યાં ત્યાં ઇષ્ટસમાગમ વિના બીજો કાંઈ પણ અનુભવ મને થતો નથી. અહલ્યા નામની પ્રિયાની સાથે આ ઇન્દ્રનું મન બંધાયું છે, તે બીજે સ્થળે જાય તેમ નથી. હે ભૂપતિ ! મેરુપર્વત જેમ કોઈથી ચલાયમાન થતો નથી, તેમ એક કાર્યમાં પ્રવેશ થયેલું ધીરજવાળા પુરુષનું મન, વરદાન તથા શાપના બળથી પણ ચલાયમાન થતું નથી. હે રાજા ! વરદાન તથા શાપથી કદાપિ દેહની સ્થિતિ બદલાય છે, પણ ધીરજવાળું મન તો જેમનું તેમ રહે છે.[૪૨-૪૯] હે રાજન્ ! વનમાં ઊગેલાં સર્વ વૃક્ષ તથા લતાના રસમાં જળ જ મુખ્ય કારણ છે. તે જ પ્રમાણે, દેહમાં વૃથા ઉત્પન્ન થયેલા હાથ-પગ વગેરે શરીરના કટકા એ મનનું કારણ નથી, પણ મન છે તે સર્વ શરીરના અવયવનું મુખ્ય કારણ છે.[૫૦] હે મહાત્મન્ ! આ જગતમાં આદ્ય શરીર મન જ છે અને મનવડે જ જગતમાં બીજા શરીરના સમૂહો કલ્પેલા છે. આદિશરીર જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં ફળ થાય છે. એ આદિશરીર એવા મન વિના શરીરના બીજા અવયવથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.[૫૧] હે સુભાગ્યશાળી ! અંકુરમાંથી વૃક્ષ તથા પલ્લવ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે દેહરૂપી વૃક્ષનું મનજ મુખ્ય અંકુર છે અને એ મનથીજ પલ્લવરૂપે દેહના અવયવો ઉત્પન્ન થાય છે. અંકુરનો નાશ થવાથી પલ્લવ વગેરે ઉત્પન્ન થતાં નથી અને પલ્લવનો નાશ થવાથી અંકુરનો નાશ થતો નથી.[૫૨] તેજ પ્રમાણે દેહનો ક્ષય થાય તો પણ, મનરૂપી અંકુર અક્ષય હોવાથી તેમાંથી પાછા વિવિધ દેહના સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ મનનો ક્ષય થવાથી દેહથી કાંઈ પણ કાર્ય થતું નથી. આથી તમે મનરૂપી રત્નનું સારી રીતે પાલન કરો.[૫૩] હે રાજન્ ! જે જે દિશામાં હું નજર નાખું છું, તે તે દિશામાં હરિણના જેવાં નેત્રવાળી આ સ્ત્રીને જ જોઉં છું. મારું મન પ્રિયામાં હોવાથી હું નિત્ય આનંદમાં જ રહું છું. તમારા નગરનાં માણસો તથા કારભારીનાં માણસો મને જે જે દુઃખ આપે છે, તે તે દુઃખ હું થોડી કે ઘણી વાર પણ દેખતો નથી.[૫૪]

दिशि दिशि हरिणाक्षीमेव पश्यामि राजन् प्रिययुवतिमनस्त्वान्नित्यमानंदितोऽस्मि। तव पुरप्रकृतीनां यत्फलं दुःखदायि क्षणमयसुचिरं

तत्तन्न पश्यामि किंचित् ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'કૃત્રિમેંદ્રવાક્ય' એ નામનો સર્ગ ૮૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૦ મો*

દેહનો નાશ થતાં પણ માનસિક ભાવનાનો નાશ થતો નથી

॥ भानुरुवाच ॥

अथेंद्रेणैवमुक्तोऽसौ राजा राजीवलोचनः ।
मुनिं भरतनामानं पार्श्वसंस्थमुवाचह ॥ १ ॥

સૂર્ય દેવતા બોલ્યાઃ–તે ઇન્દ્રબ્રાહ્મણે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમળના જેવાં નેત્રવાળા તે રાજાએ પોતાની પાસે રહેલા ભરત નામના મુનિને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[1]

રાજા બોલ્યોઃ–હે ભગવન્ ! હે સર્વધર્મજ્ઞ ! મારી સ્ત્રીનું હરણ કરનાર આ દુષ્ટ આત્માવાળા બ્રાહ્મણના મુખમાં નિર્લજ્જપણું છે, તેને તમે જુઓ.[2] માટે હે મહામુનિ ! આ બ્રાહ્મણે કરેલા પાપને યોગ્ય એવો તમે તેને શાપ આપો. કારણ કે, જેનો વધ કરવો ન જોઈએ તેનો વધ કરવાથી જ પાપ થાય છે, તેજ પાપ જેનો વધ કરવો જોઈએ તેનો વધ ન કરવાથી પણ થાય છે.[3] એ રાજસિંહનાં એવાં વચન સાંભળીને મુનિશ્રેષ્ઠ ભરતમુનિએ તે દુરાત્માના પાપનો યથાર્થ વિચાર કર્યો. પછી તેમણે શાપ આપ્યો કે, 'આ સ્ત્રી પતિનો દ્રોહ કરનારી છે. માટે હે દુર્બુદ્ધિવાળાં ! તમારો બન્નેનો નાશ થાઓ.'[5] એટલે તે બન્નેએ તે રાજાને તથા ભરતમુનિને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'તમે તથા ભરતમુનિ દુર્મતિ છો. કારણ કે તમે અમને શાપ દીધો છે, તેથી તમારા તપનો ક્ષય થયો છે અને તમારા શાપથી અમને કાંઈ પણ થશે નહિ. કદાપિ અમારા દેહનો નાશ થશે, તો પણ અમારા મનરૂપી દેહનો નાશ થશે નહિ.[6-7] મન સૂક્ષ્મ છે, ચૈતન્યરૂપ છે તથા અલક્ષ્ય છે, માટે તેનો નાશ કરવાને કોઈ પણ માણસ સમર્થ નથી.[8]

સૂર્ય દેવતા બોલ્યાઃ–પછી ગાઢ સ્નેહથી જેમનાં મન બંધાયલાં છે એવાં તે બન્નેના જેમ વૃક્ષમાંથી ખરી ગયેલાં સૂકાં પાંદડાં, પૃથ્વી ઉપર પડી જાય, તેમ (ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાનો) દેહ શાપે કરીને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા.[9] ત્યાર પછી વિષયમાં દૃઢ આસક્તિ હોવાથી તે બન્નેનો મૃગની યોનિમાં જન્મ થયો. મૃગશરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી તે બન્નેનો પક્ષીની યોનિમાં જન્મ આવ્યો.[10] ત્યારપછી એકબીજાના સ્નેહસંબંધથી અમારી સૃષ્ટિમાં દંપતીરૂપે તે બન્નેનો મહાપુણ્યવાન બ્રાહ્મણની યોનિમાં જન્મ થયો.[11] ભરતમુનિનો શાપ તેના શરીરમાત્રનો નાશ કરવાને સમર્થ થયો; પણ તેના મનનો નિગ્રહ કરવાને મુનિનો શાપ પણ સમર્થ થયો નહિ.[12] આજ સુધી પણ મોહસંસ્કારના હેતુથી તે બન્નેનો જ્યાં જ્યાં જન્મ થાય છે, ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીપુરુષરૂપે જ તેમનો જન્મ થાય છે.[13] ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાનો સ્નેહ અકૃત્રિમ પ્રેમરસથી તરબોળ હતો. તેમનો તે સ્વાભાવિક સ્નેહ જોઈને, વનમાં રહેલાં વૃક્ષો પણ પ્રેમરસવાળાં થઈને શૃંગારચેષ્ટાઓ કરવા માટે આકુળ થઈ ગયાં.[14]

अकृत्रिमप्रेमरसानुविद्धं स्नेहं तयोस्तं प्रति वीक्ष्य कांतम् । वृक्षादपि प्रेमरसानुविद्धाः शृंगारचेष्टाकुलिता भवंति ॥ १४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'કૃત્રિમેંદ્રાહલ્યાનુરાગ' એ નામનો સર્ગ ૯૦ મો સમાપ્ત

* આ નેવુમા સર્ગમાં ભરતમુનિના શાપથી ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાના દેહનો નાશ થયો; તો પણ તેમની માનસી ભાવનાનો નાશ ન થયો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

સર્ગ ૯૧ મો

સર્વ કંઈ મનના વિલાસમાત્ર છે

॥ भानुरुवाच ॥

तेनैतद्वच्मि भगवन्यथा काल मनो मुने।
अनिग्राह्यममेद्यं च शापैरपि दुरासदैः ॥ १ ॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યા:–હે બ્રહ્મન્! ઉપર પ્રમાણે ભરતમુનિનો શાપ ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાના મનનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ થયો નહિ, તેથી હું તમને કહું છું કે, શાપથી પણ મનનો નિગ્રહ કે નાશ થતો નથી.[1] આમ હે બ્રહ્મન્! ઇન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રોની મનોમય સૃષ્ટિનો તમારાથી નાશ થાય તેમ નથી, તેમ તમારા જેવા મહાત્માને તે નાશ કરવો ઘટે પણ નહિ.[2] હે નાથ! આ વિવિધ પ્રકારનાં જગતમાં મહાત્માને 'મારો કરેલો સર્ગ વૃથા છે' એમ દીનતા પણ થતી નથી.[3] મન છે તેજ જગતનો કર્તા છે, મન છે તે જ પુરુષ છે; અને જેવી રીતે મણિના પ્રતિબિંબનો કોઈથી નાશ થતો નથી, તેવી રીતે મનથી જેનો નિશ્ચય થયો હોય તેનો દ્રવ્ય, ઔષધિ તથા દંડથી પણ નાશ થતો નથી. માટે આ પ્રકાશ પામતા સર્ગ ભલે રહ્યા અને તમે પણ બીજી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરો. બુદ્ધિરૂપી આકાશ અનંત છે. ચિત્તાકાશ, ચિદાકાશ તથા મહાકાશ, એ ત્રણ અનંત આકાશ છે. તેમાં ચિદાકાશ સર્વનો પ્રકાશ કરનાર છે. માટે હે જગતના પતિ! તમે એક, બે, ત્રણ અથવા બહુ, જેટલા તમારી ઇચ્છામાં આવે તેટલા સર્ગ કરો.[4–7] તમે સ્વેચ્છાપણાથી આત્માને વિષે રહો. ઇન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રોએ તમારું શું લીધું છે કે જેથી એમના સર્ગોના નાશ માટે વિચાર કરો છો?'

બ્રહ્મા બોલ્યા:–હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! આ પ્રમાણે સૂર્યદેવતાએ મને કહ્યું, ત્યારે મેં ઘણી વખત વિચાર કરીને આ પ્રમાણે જવાબ દીધો કે, 'હે સૂર્યદેવતા! તમે સાચું કહ્યું. આકાશ વિસ્તારવાળું છે.[9] વળી મન તથા ચિદાકાશ પણ વિસ્તારવાળું છે; માટે ઇષ્ટ સર્ગરૂપી નિત્યકર્મ હું કરું છું.[10] હે ભાસ્કર! હું પ્રાણીમાત્રના અનેક સમૂહની કલ્પના કરું છું, તેથી મારે સર્ગની ઉત્પત્તિ કરવી છે; તો હે ભગવન્! તેમાં તમે જ પ્રથમ સ્વાયંભુવ મનુ થાઓ તથા મારી પ્રેરણાથી સર્ગ કરો. મેં આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે એ પ્રભાકરે મારાં એ વચનોનો સ્વીકાર કર્યો. હે તપસ્વીશ્રેષ્ઠ! ત્યાં એ સૂર્યદેવતાએ પોતાના દેહના બે વિભાગ કર્યા. તેમાંના એક શરીરથી તે સૂર્યરૂપે પોતાના બ્રહ્માંડમાં જઈને દિવસનો પ્રકાશ કરવા લાગ્યા અને બીજા શરીરથી સ્વાયંભુવ મનુરૂપે થઈને તે બ્રહ્માની ઇષ્ટ સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.[11–15] હે મુને! હે વસિષ્ઠ! એ પ્રમાણે મનનું સ્વરૂપ તથા સર્વ કરવાનું સામર્થ્ય મેં તમારી આગળ કહી સંભળાવ્યું. મનુષ્યના મનમાં જેવા જેવા પ્રતિભાસ આવે છે, તેવા તેવા બહાર પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ઇન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રો સામાન્ય બ્રાહ્મણ હતા, તેઓ પણ મનની પ્રતિભાથી બ્રહ્માની પદવીને પામ્યા. માટે મનમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે તે તમે જુઓ. જેવી રીતે ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રો બ્રહ્માની પદવીનું ચિંતવન કરવાથી બ્રહ્માની પદવીને પામ્યા, તેવી રીતે અમે ચૈતન્યના ભાવથી ચિત્તપણાને પામી હિરણ્યગર્ભપણાને પામેલા છીએ.[16–19] ચિત્ત છે તે પ્રતિભાસરૂપ છે અને મન પણ તેજ છે; તથા દેહ વગેરેની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે ચિત્તથી ભિન્ન નથી.[20] સ્વભાવથી જ જેમ મરીમાં તીખાશ છે તથા જેમ લીમડામાં કડવાશ છે, તેમ ચિત્ત પણ સ્વભાવથી જ પોતાની મેળે ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે.[21] ચિત્તમાં જ્યારે ચૈતન્યભાવ હોય છે, ત્યારે તેનું 'આતિવાહિક' એવું નામ પડે છે

÷ આ એકાણુમા સર્ગમાં, બ્રહ્માએ પોતાની પાસે આવેલા સૂર્યને મનુ કરી સૃષ્ટિ કરી તે તથા ઇન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રોએ કરેલી સૃષ્ટિની પેઠે આખું વિશ્વ મનનો વિલાસ માત્ર છે, એમ બતાવવામાં આવશે.

ચિત્તને જ્યારે ગાઢ ભ્રમ થાય છે, ત્યારે તેનું 'દેહ' એવું નામ પડે છે.[૨૨] ચિત્તને જ્યારે સૂક્ષ્મ વાસના થાય છે, ત્યારે તેનું 'જીવ' એવું નામ પડે છે. એવી રીતે એક ચિત્તના કારણને લીધે જુદાંજુદાં નામ છે અને જ્યાં ત્રણે દેહના ચમત્કાર શાંત થયા છે, તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. હું પણ નથી, બીજું કાંઈ પણ નથી અને ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રના સવિતની પેઠે અસત્ પદાર્થ સત્તા પામેલ છે.[૨૩,૨૪] જેવી રીતે ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રો મનથી બ્રહ્મા છે, તેવી રીતે હું પણ છું. તેનો કરેલો સર્ગ જેવી રીતે ચિત્તની કલ્પના માત્ર છે, તેવી રીતે મારો કરેલો સર્ગ પણ કલ્પનામાત્ર છે.[૨૫] હું બ્રહ્મા છું એમ માનવું, એ પણ એક ચિત્તનો જ વિલાસ છે; પણ ખરું જોતાં પરમાત્મા પોતેજ શૂન્ય આકાશમાંથી દેહ વગેરેના ભાવથી ભિન્નપણે જણાય છે.[૨૬] શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમાર્થરૂપ છે, એવી ભાવનાથી જીવ કરીનાર મનરૂપે થાય છે અને વૃથા દેહપણાને પામે છે.[૨૭] પણ આ જ જોવામાં આવે છે, તે ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રના સર્ગ જેવું છે તેમજ પોતાની શક્તિથી થયેલ દીર્ઘકાળનું સ્વપ્ન છે.[૨૮] આકાશમાં ભ્રમથી બે ચંદ્ર જોવામાં આવે છે, તેમ ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રના સર્ગની પેઠે ભ્રમથી ચિત્તને લીધે અખિલ જગત જોવામાં આવે છે.[૨૯] અહંકારનું રૂપ સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી અને સત્તા તથા અસત્તા પણ તેનુંજ રૂપ છે ઉપલંભનપણાથી (પ્રાપ્તિથી) તે સત્‌રૂપ છે તથા તેના વિરોધથી (અપ્રાપ્તિથી) તે અસત્‌રૂપ છે.[૩૦] એમ મનનાં પણ જડ તથા અજડ બે રૂપ છે અને તે સંકલ્પરૂપ તથા બૃહત્ છે. મન બ્રહ્મરૂપ છે માટે અજડ છે અને તે દૃશ્યરૂપને પામે છે માટે જડ છે.[૩૧] કડામાં જ્યાસુધી સુવર્ણનુ ભાન હોય ત્યાં સુધી તે કડાં નથી તથા કડાંનુ ભાન થયા પછી તે સુવર્ણ નથી, તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી મન દૃશ્યપદાર્થનો અનુભવ કરે છે ત્યાં સુધી તે જડ છે અને જ્યારે તે સત્‌પદાર્થનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ છે.[૩૨] બ્રહ્મ સર્વ સ્થળે વ્યાપક છે, તેથી સર્વ ચૈતન્યરૂપ તથા જડરૂપ છે. ખરું જોતાં તો માણસથી આરંભીને પર્વતસુધી કોઈ પદાર્થ જડ તેમજ ચેતનરૂપ પણ નથી. પૃથ્વીમાં જે જે પદાર્થમાં ચૈતન્ય હોય છે, તેનો ચૈતન્યરૂપે અનુભવ થાય છે તથા જડ હોય છે તેનો જડરૂપે અનુભવ થાય છે.[૩૩] લાકડા વગેરેમાં ચૈતન્ય નથી, માટે તેની ચૈતન્યરૂપે પ્રાપ્તિ થતી નથી; કારણ કે સરખા સંબંધથીજ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૩૪] હવે જો ઉપલંભ પછી ચેતન જ માનો, તો બ્રહ્મના વ્યાપકપણાથી સર્વ ચૈતન્યરૂપ જ છે. કારણ કે, સરખા સંબંધથીજ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૩૫] મારવાડદેશના અરણ્યમાં લતા તથા પત્ર વગેરે નથી, તેવી રીતે પરબ્રહ્મના અનિર્દેશ્યપદમાં જડ–ચેતનભાવ તથા શબ્દ–અર્થ વગેરે નથી. ચિત્તમાંના ચૈતન્યની કલના (ભ્રમ)ને મન કહે છે અને તેમાં ચિદ્‌ભાગ તથા જડભાગ એ બન્ને ભાગ રહેલા છે. તેમાં ચૈત્યપણુ છે, તે જડનો ભાગ છે, તથા અવબોધ (જ્ઞાન) છે તે ચિદ્‌ભાગ છે. એવી રીતે જીવ જગતની ભ્રાંતિને જોઈ ચપળપણાને પામે છે ચિત્તમાં રહેલ શુદ્ધ સ્વરૂપ જ દ્વૈતપણાને પામેલ છે. ચૈતન્ય પોતે અન્યપણાથી પોતાનું રૂપ જુએ છે. દૃશ્યપણાથી વિભાગ નથી, તો પણ પોતામાં રહેલા વિભાગની પેઠે તે ભ્રમથી આતુર થઈને ભૂમિમાં ભમે છે. ખરું જોતાં ભ્રાંતિ તથા ભ્રાંતિને ભોગવનાર પુરુષ નથી, પણ પરિપૂર્ણ સમુદ્રની ઉપમાવાળું ચૈતન્ય જ ભ્રાંતિરૂપે જણાય છે. અને તે ચૈતન્યનું જે જડરૂપ છે, તે પણ ચૈતન્યરૂપ છે, કારણ કે તે જડપણામાં આત્માના વ્યાપકપણાથી ચૈતન્યપણું રહેલ છે, પદાર્થમાં જ્ઞાનભાગ છે તે ચૈતન્ય છે અને તેમાં અહંતાથી જડપણાનો ઉદય થાય છે. પણ જડમાં તરંગ વગેરે જેમ જુદા નથી, તેવી રીતે પરમતત્ત્વમાં અહંતા વગેરે

કોઈ છે નહિ.[૩૧–૪૩] આદિ તથા અંતમાં અહંતા રહેતી નથી, માત્ર તે વચ્ચે જોવામાં આવે છે; માટે ઝાંઝવાના જળની પેઠે તે છે અને નથી.[૪૪] જેવી રીતે શીતળતા ઘનરૂપ થવાથી હિમ (બરફ) રૂપે જણાય છે, તેવી રીતે વાસના વડે ઘનરૂપે થયેલું ચૈતન્યનું સ્વરૂપજ અહંતારૂપે જણાય છે.[૪૫] સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ ન થયું હોય તો પણ મરણ થયાનું ભાન થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્ય પોતેજ જડ ન હોવા છતાં જડપણાનો અનુભવ કરે છે.[૪૬] પદાર્થના આદિપણાથી મન સર્વરૂપે પ્રકાશ પામે છે; અનેકરૂપે જણાતો ચિત્તરૂપી દેહ આકાશની પેઠે નિર્મળ આકૃતિવાળો છે.[૪૭] સ્થૂળદેહ તથા દેહની પ્રતિભાનો ત્યાગ કરનાર અધિકારી પુરુષ પોતાના ચિત્તથી, ચિત્ત છે પણ તે પ્રતિભાસરૂપ છે, એમ વિચારે છે.[૪૮] ત્રાંબાનું શોધન કરવાથી જેમ તેમાંથી સુવર્ણ થાય છે, તેવી રીતે જ્યારે ચિત્તરૂપી ત્રાંબાનું શોધન કરવાથી પરમાર્થરૂપ સુવર્ણપણું પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અકૃત્રિમ આનંદ થાય છે. તો એવો આનંદ થયા પછી દેહરૂપી પથ્થરના કટકાનું શું કામ?[૪૯] જે છે અને જેની શોધ થાય છે, તેમાં બોધજ ફળવાન છે. આકાશમાં રહેલાં ઝાડનું કોઈએ શોધન કર્યું હોય એમ જાણવામાં નથી. માટે દેહ તથા અવિદ્યા જો સત્ય હોય, તો તેમની શોધ કરવાનો આગ્રહ ઘટે છે.[૫૦] જે અજ્ઞાની માણસ પોતાના અજ્ઞાનને લીધે, જે પદાર્થ છેજ નહિ તેનો ઉપદેશ કરે છે, તેમને નરપશુ સમજવા.[૫૧] ઇંદ્રદ્યુમ્નરાજાની સ્ત્રી અહલ્યાને, ઇન્દ્રદેવતા ઉપર જ્યારે આસક્તિ થઈ, ત્યારે પોતાના મનથી પોતાના નગરમાં રહેનાર ઇન્દ્રબ્રાહ્મણ પણ ઇન્દ્રદેવતા છે, એવો તેને નિશ્ચય થયો; એ જ પ્રમાણે જે માણસ પોતાના મનથી જેવી ભાવના કરે છે, તેનો–તેને દૃઢ નિશ્ચય થાય છે.[૫૨] અને પ્રતિભાસ્વરૂપ ચિત્ત જેનો જેનો જે જે પ્રકારે સંકલ્પ કરે છે, તે તે દેહાદિ પદાર્થો તેને તે તે પ્રકારે જણાય છે. પરંતુ ખરું જોતાં દેહ પણ નથી તથા પ્રત્યક્ષ જણાતો અહંકાર પણ નથી; જે છે તે એક વિજ્ઞાનસ્વરૂપજ છે. આમ જાણીને તમે ઇચ્છાનો ત્યાગ કરો.[૫૩] જેવી રીતે બાળકને અમુક સ્થળે યક્ષ છે એવી કલ્પના થવાથી ભય થાય છે અને યુક્તિથી યક્ષનું ભાન મટ્યા પછી ભય દૂર થાય છે, તેવી રીતે આત્મા પોતાની કલ્પનાના સ્વભાવથી, આ દેહ છે તથા આ દેહને ભોગવવા યોગ્ય પ્રપંચ છે, એવો અનુભવ કરે છે; અને તેથી અનેક પ્રકારનાં સુખ–દુઃખ તેને થાય છે; પણ દેહપણાનો નાશ થયા પછી સર્વનો નાશ થાય છે.[૫૪]

देहोऽमेष च किलायमिति स्वभावाद्देहोऽयमेवदखिलं वत एति नाशम्। यक्षादिकल्पनवशाद्भयमेति बालो निर्यक्षदेहगत एव कयापि युक्त्या ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ–પ્રકરણનો 'જીવાવતરણક્રમોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૯૧ મો સમાપ્ત.

सर्ग ९२ मो*

મનની અચિંત્ય શક્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्तवान् स भगवान् मया कमलसंभवः ।
रघूद्वह पुनः पृष्टो वाक्यमाक्षिप्य भूतपः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રઘુવર! કમળમાંથી પ્રકટેલા ભગવાન બ્રહ્મદેવે મને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેનાં વચનનો આક્ષેપ (શંકા) કરીને મે આ ભૂતપાલક (બ્રહ્મા)ને આ પ્રમાણે પૂછ્યું.[૧] હે ભગવન્! 'શાપ તથા મંત્રની શક્તિ અમોઘ છે' એમ તમે કહ્યું છે અને વળી પાછા 'શાપ તથા મંત્રની શક્તિ નિષ્ફળ છે' એમ

* આ બાણુમા સર્ગમાં મનની શક્તિ નિષ્ફળ નથી તથા પુરુષના યત્નના દૃઢપણાથી મનની શક્તિ ઇષ્ટ વસ્તુ આપવાને સમર્થ થાય છે, એમ કહેવામાં આવશે.

કેમ કહો છો? શાપ તથા મંત્રના પરાક્રમથી મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો પણ મૂઢ થઈ જાય છે, એમ સર્વ પ્રાણીમાં જોવામાં આવે છે.[૨-૩] (ભરતમુનિનો શાપ ઇન્દ્રબ્રાહ્મણના દેહને પરાભવ કરવા સમર્થ થયો, પણ મનને પરાભવ કરી શક્યો નહિ, એમ તમે કહ્યું)પણ પવન તથા તેનું સ્ફુરણ અને તલ તથા તેલ એ બે જેમ જુદાં નથી, તેમ મન અને દેહ એ બે પણ જુદાં નથી.[૪] કદાપિ એમ કહો કે જેમ મૃગતૃષ્ણા તથા બે ચંદ્રમા ભ્રમથી જોવામાં આવે છે, તેમ મન છે તે જ દેહરૂપે જોવામાં આવે છે.[૫] તો એકનો નાશ થતાં બેનો નાશ થવો જોઈએ; એટલે કે મનનો નાશ થાય ત્યારે દેહનો નાશ તથા દેહનો નાશ થાય ત્યારે મનનો નાશ થવો જોઈએ.[૬] માટે હે પ્રભુ! શાપ વગેરેના દોષથી મનને કેવી રીતે પરાભવ નથી થતો તથા કેવી રીતે પરાભવ થાય છે? હે પરમેશ્વર! તમે તે કહો.[૭]

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ—આ જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે શુભ કર્મને અનુસરનારા શુદ્ધ પૌરુષથી ન મળે.[૮] આ જગતમાં બ્રહ્મલોકથી માંડી ખડના તણખલા સુધી સર્વને બે શરીર હોય છે. તેમાંનું એક મનરૂપી શરીર હોય છે અને તે તરત કામ કરનાર તથા ચંચળ હોય છે. બીજું માંસનિર્મિત શરીર હોય છે અને તે કાંઈ પણ કરી શકે તેવું નથી.[૧૦] એ બે શરીરમાંથી માંસરૂપી શરીરને શાપ, અભિચાર તથા શસ્ત્ર વગેરેથી પરાભવ થાય છે.[૯-૧૧] તે મૂકપ્રાય (મૂગા જેવું) અશક્ત, દીન, ક્ષણવારમાં નાશ પામે તેવું, કમળ ઉપરનાં પાણીનાં ટીપાંની પેઠે ચંચળ અને દૈવ વગેરેથી પરવશ છે.[૧૨] ત્રણે ભુવનમાં દેહધારી માણસને મનરૂપી બીજું શરીર હોય છે તે સ્વાધીન છે, તો પણ અસ્વાધીન છે.[૧૩] જો કોઈ માણસ પોતાના મનથી ધીરજ રાખી પુરુષાર્થ કરે છે, તો તે અનિન્દિત પુરુષનો દુઃખથી પરાભવ થતો નથી.[૧૪] દેહધારી માણસ પોતાના મનરૂપી દેહથી જે પ્રમાણે યત્ન કરે છે તે પ્રમાણે તેને ફળસિદ્ધિ થાય છે.[૧૫] માંસરૂપી દેહનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી, પણ મનરૂપી દેહનું સર્વ ચેષ્ટિત સફળ થાય છે.[૧૬] મન સર્વદા પવિત્ર અનુસંધાનનું સ્મરણ કરે છે, તો પર્વતમાં નાખેલાં બાણું જેમ નિષ્ફળ જાય છે, તેમ શાપ વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ તેને વિશે નિષ્ફળ જાય છે.[૧૭] શરીર ગમે તો અગ્નિમાં પડો અને ગમે તો કાદવમાં પડો, પણ મન જેવું અનુસંધાન કરે, તે તેને એક ક્ષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૮] હે મુનિ! સર્વ દેહાદિભાવ મસળાઈ જાય, તો પણ મન વડે કરેલો પુરુષાર્થ નિર્વિઘ્ન ફળ આપે છે; કારણ કે પુરુષાર્થ પણ મનનો જ ભેદ છે.[૧૯] 'ઇન્દ્ર' નામના બ્રાહ્મણે પોતાના પુરુષાર્થના બળથી મનને પ્રિયારૂપ કર્યું, તેથી તેણે રાજાએ દીધેલું દુઃખ જરા પણ દીઠું નહિ.[૨૦] માંડવ્યઋષિને× શૂળીમાં પરોવ્યા હતા, તો પણ તે પુરુષાર્થથી પોતાના મનને રાગ તથા જ્વરથી રહિત કરીને સર્વ ક્લેશને જીતી ગયા હતા.[૨૧] 'દીર્ઘતપા' નામના એક ઋષિ* અંધારા કૂવામાં પડી ગયા હતા, ત્યાં તેમણે માનસિક યજ્ઞ કર્યો તેથી તેમને દેવનું પદ મળ્યું.[૨૨] ઇંદુબ્રાહ્મણના દશ પુત્રોએ પુરુષાર્થથી ધ્યાન વડે બ્રહ્માનું પદ સંપાદન કર્યું છે અને તે પદનું મારાથી પણ ખંડન થાય નહિ.[૨૩] બીજા પણ સાવધાન તથા ધીરજવાન

× કોઈ વખત દેશમાં ચોરલોકો ચોરી કરી ત્યાંથી નાસી જઈ માંડવ્યઋષિના આશ્રમમાં સંતાયા. ત્યાર પછી રાજાના સેવકો ચોરને શોધતા શોધતા એ ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યા અને ચોરને તથા ઋષિને પકડી ગયા. પછી, ચોરની સાથે ઋષિને પણ શૂળી ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યા. એ કથા મહાભારતમાં છે.

* દીર્ઘતપા ઋષિને યજ્ઞ કરવો હતો તેથી યજ્ઞનો સામાન ભેગો કરવા માટે ગયા, ત્યાં કૂવામાં પડી ગયા અને યજ્ઞનો ધારેલો વખત આવી ગયો તેથી કૂવામાં પડ્યા પડ્યા માનસિક યજ્ઞ કર્યો તે દેવતાઓએ માની લીધો. તેથી તેમને દેવતાનું પદ મળ્યું એ કથા મહાભારતમાં છે.

ઋષિઓ પોતાના ચિત્તથી જરા પણ અનુસંધાનનો ત્યાગ કરતા નથી.[૨૪] શિલા ઉપર કમળપુષ્પ પછાડવાથી શિલા ખંડિત થતી નથી, તેમ જે માણસનું ચિત્ત ધ્યાનમાં એકાગ્ર લાગેલું છે, તેને આધિ, વ્યાધિ, શાપ તથા રાક્ષસ, પિશાચ વગેરે પણ પરાભવ કરી શકતાં નથી.[૨૫] જે માણસ ધીરજથી મન વડે દૃઢ પુરુષાર્થ કરી શકતો નથી તથા જે જ્ઞાનમાં અસમર્થ છે, તેનો શાપથી તથા કામ–ક્રોધથી પણ પરાભવ થાય છે.[૨૬] સાવધાન મનવાળા માણસને આ સંસારમાં જાગ્રત અવસ્થામાં તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ દોષથી જરા પણ પરાભવ થતો નથી.[૨૭] એટલા માટે, દરેક માણસે પુરુષાર્થથી પોતાના જ મન વડે પોતાના મનને પવિત્ર માર્ગમાં જોડવું. હે મુનિ! જેમ બાળકને ભૂત પ્રથમ તો થોડો સરખો દેખાય છે અને પછી તે તેને મહાન ભયકારી લાગે છે; તે જ પ્રમાણે મનને થોડો જણાયેલો પદાર્થ વખત જતાં પુષ્ટ થાય છે અને પછી સત્ય હોય તેમ તેનો અનુભવ થાય છે.[૨૮,૨૯] કુંભારે માટીના પિંડામાંથી ઘડો બનાવ્યા પછી, તે ઘડો પૂર્વની માટીની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે, તેવી રીતે માણસે કોઈ વાતનો પોતાના મનથી દૃઢ નિશ્ચય કર્યા પછી તેની પ્રથમની સ્થિતિનો ત્યાગ થાય છે.[૩૦] હે મુનિ! પ્રથમ રસ દરૂપે રહેલું પાણી મોટાં મોજાંરૂપ થાય છે, તેવી રીતે પ્રથમ પ્રતિભાસરૂપે રહેલું મન તેના અર્થપણાને પામે છે.[૩૧] ચંદ્રબિંબ એક છતાં નેત્રના દોષથી જેમ બે જોવામાં આવે છે, તેમ દિવસે પણ રાત્રિ છે એવું પોતાના મનથી અનુસંધાન કરવાથી, દિવસે રાત્રિનો અનુભવ થાય છે.[૩૨] માણસ પોતાના મનથી જેવું જુએ છે, તેવું તેને ફળીભૂત થાય છે; તેમજ હર્ષ અને ખેદસહિત તેવું ફળ ભોગવે છે.[૩૩] પ્રતિભાને અનુસરનારું ચિત (ચંદ્રબિંબમાં અગ્નિ છે એમ મનમાં વિચાર કરવાથી) ચંદ્રબિંબમાં હજારો અગ્નિની શિખા દેખે છે, તેથી તેને દાહ થાય છે તથા દાહ થવાથી તાપ પણ થાય છે.[૩૪] ક્ષારપદાર્થમાં મન મધુર રસાયનપણાની ભાવના થવાથી તેનું પાન કરી તૃપ્ત થાય છે અને નૃત્ય કરે છે.[૩૫] આકાશમાં પણ વન છે, એવું મનમાં ભાન થવાથી તેમાં વન જોવામાં આવે છે અને તેથી તે વનનાં ઝાડ કાપીને પાછાં રોપે છે.[૩૬] હે તાત! એ પ્રમાણે માણસ પોતાના મનથી જેવી ઈંદ્રજાળની કલ્પના કરે છે, તેવું તત્ક્ષણ જોવામાં આવે છે પણ આ જગત સત પણ નથી તેમ અસત પણ નથી, એમ જાણીને વિવિધ પ્રકારની ભેદદૃષ્ટિનો ત્યાગ કરો.[૩૭]

इत्थं यदेव परिकल्पयतींद्रजालं क्षिप्रं तदेव परिपश्यति तात चेतः। नासज्जगन्न च सदित्यवगम्य नूनं लूनां दृशं विविधभेदवतीं जहीहि ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'મનોમાહાત્મ્યવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૯૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૩ મો×

વિશ્વોત્પત્તિનો ક્રમ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

(गद्यम्) इति मे भगवता पूर्वमुक्तं तदेतदद्य तुभ्यं कथितम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! એ પ્રમાણે મારી પાસે બ્રહ્માએ પૂર્વે જે કહેલું હતું, તે મેં તમારી પાસે કહ્યું.[૧] પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય છે અને તેનાથી સર્વ અનિર્વચનીય પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે પોતે જ ઘનપણાને પામી મનરૂપે થાય છે.[૨] તે મન તન્માત્રાની કલ્પનાપૂર્વક સ્વપ્નના શરીરની પેઠે વાસનામય પુરુષાકાર થાય છે, તેમાંથી તૈજસપુરુષ થાય છે, તેને બ્રહ્મા કહે છે. તેથી હે રામ! જે બ્રહ્મા છે

× આ ત્રાણમા સર્ગમા પ્રથમ મન થયુ, ત્યાર પછી તૈજસ બ્રહ્મા થયા, ત્યાર પછી મોહથી અહંકાર થયો અને ત્યાર પછી વિશ્વ થયું, એવો ક્રમ કહેવામા આવશે

તે મન છે, એમ તમે સમજો.[14] એ પ્રમાણે મનતત્ત્વના આકારવાળા અને સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ એવા બ્રહ્મા સંકલ્પમય છે; તેથી તે જેવો સંકલ્પ કરે છે તેવું જ તે જુએ છે.[15] તેણે અનાત્માને વિષે આત્માના અભિમાનવાળી અવિદ્યાની કલ્પના કરી; તથા પર્વત, તૃણ અને સમુદ્રમય આખું જગત ક્રમે કરીને રચ્યું. એ પ્રમાણે ક્રમ વડે બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી આવેલી આ સૃષ્ટિ અન્ય સ્થળેથી આવેલી હોય એમ જણાય છે.[16] એટલા માટે જેમ તરંગની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાંથી છે, તેમ ત્રૈલોક્યની અંદર રહેનાર સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી છે. એ પ્રમાણે તેમાંના કેટલાક જીવ વાયુથી જેમ વનનાં સુકાયેલાં પાંદડાં ભમ્યા કરે છે, તેમજ હજારો જન્મ સુધી, જગતમાં આવે છે તથા કર્મરૂપી વાયુથી ભમ્યા કરે છે.[17] અજ્ઞાનથી મોહ પામેલ કેટલાક જીવને ઘણા કલ્પ સુધી પૃથ્વીમાં જન્મમરણ થયા કરે છે.[18] કેટલાક જીવો અયોગ્ય જન્મોને ભોગવીને, હાલમાં શુભજન્મ પ્રાપ્ત કરીને પવિત્ર કર્મો કરે છે.[19] વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલાં સમુદ્રના જળનાં બિંદુઓ જેમ સમુદ્રમાં લય પામે છે, તેમ પરમ આત્મજ્ઞાનને પામેલા કેટલા જીવો થોડા કાળમાં પરમપદ (મોક્ષ) ને પામી જાય છે.[20] એ પ્રમાણે આવિર્ભાવ તથા તિરો-

सर्ग ९४ मो×

બાર જાતિના જીવોનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

उत्तमाधममध्यानां पदार्थानामितस्ततः ।
उत्पत्तीनां विभागोयं शृणु वक्ष्यामि राघव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રાઘવ ! ઉત્તમ, અધમ તથા મધ્યપદાર્થની ઉત્પત્તિનો વિભાગ હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.[1] પૂર્વકલ્પમાં છેલ્લા જન્મ સુધી જ્ઞાન થવાની શમ–દમ વગેરે સાધન-સંપત્તિ હોય, છતાં પણ કોઈ પ્રતિબંધને લીધે કોઈને જ્ઞાન ન થયું હોય; તેનો આ કલ્પમાં જન્મ થયા પછી તેને પહેલાજ જન્મમાં શમ-દમ વગેરે સાધનથી જ્ઞાનની યોગ્યતા થાય છે, તો તેને **ઇદંપ્રથમતા*** કહે છે. એ જીવજાતિને તે એકજ જન્મમાં મોક્ષ થાય છે.[2] શુભલોકના આશ્રયવાળી તથા શુભકાર્યને અનુસરનારી તે **ઇદંપ્રથમતા** જાતિને વિચિત્ર સંસારની વાસનાએ કરીને, ભોગે કરીને વાસનાનો ક્ષય થયા પછી દશપંદર જન્મ થાય અને પછી જ્યારે તેને મોક્ષ થાય છે, ત્યારે તેને **ગુણપીવરી** કહે છે. પૂર્વકલ્પમાં કરેલ પુણ્ય–પાપનું અનુમાન કરનાર સુખ–દુઃખ આ કલ્પમાં ભોગવ્યા બાદ જેનો સો જન્મ પછી મોક્ષ થાય છે, તેને **સસત્ત્વા** કહે છે. પૂર્વકલ્પમાં કરેલ ઘણાં દુષ્કર્મને લીધે કોઈમાં અત્યંત મલિનપણું હોય છે તથા તેનામાં વિચિત્ર સંસારની વાસના હોય છે; તેથી તે કલ્પમાં કરેલ ધર્મ તથા અધર્મનું અનુમાન કરનારને સુખ–દુઃખ ભોગવ્યા પછી હજારો જન્મે મોક્ષ થાય છે, તેને **અધમસત્ત્વા** કહે છે. અધમસત્ત્વાને જ્યારે અધ્યાત્મજ્ઞાનના વિમુખપણાથી ઘણા જન્મ થયા પછી પણ મોક્ષમાં સંદેહ હોય છે, ત્યારે તેને **અત્યંતતામસી** કહે છે.[3-4] પૂર્વકલ્પની વાસનાને અનુસરીને ચરિત્ર કરનારને બેત્રણ જન્મ થયા પછી જ્યારે મનુષ્યજન્મ આવે છે, ત્યારે તે સ્વર્ગ અથવા નરકની પ્રાપ્તિ થાય અને મોક્ષમાં સંદેહ રહે, એવાં કર્મો કરે છે, તો તેને **રાજસી** કહે છે. રાજસ દુઃખનો અનુભવ થયા પછી વૈરાગ્ય થવાને લીધે જેને જ્ઞાન થાય છે તથા મરણમાત્રથી જ મોક્ષને યોગ્ય થાય છે, તેને તેવા કાર્યના અનુમાનથી **રાજસસાત્ત્વિકી** કહે છે. રાજસસાત્ત્વિકીને મનુષ્યથી અતિરિક્ત એવા યક્ષ તથા ગંધર્વના જન્મ મળે છે અને ક્રમે કરીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી મોક્ષનો અધિકાર થાય છે, ત્યારે તેને **રાજસરાજસી** કહે છે. રાજસરાજસીને સેંકડો જન્મ થયા પછી મોક્ષનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તથા રાજસ અને તામસ કર્મનાં ફળ ભોગવવાં પડે એવો જે આરંભ કરે છે તેને **રાજસતામસી** કહે છે. રાજસતામસી એવાં કાર્યોનો આરંભ કરે કે જેથી હજારો જન્મ સુધી મોક્ષમાં સંદેહ રહે, ત્યારે તેને **રાજસાત્યંતતામસી** કહે છે. એક કલ્પમાં હજારો જન્મ ભોગવ્યા પછી કલ્પાંતરમાં જેનો મોક્ષ થાય તે જાતિને **તામસી** કહે છે. તામસી એવાં કાર્યનો આરંભ કરે કે જેથી તેનો એકજ જન્મમાં મોક્ષ થાય,

× આ ચોરાણુમા સર્ગમા ઉપાધિના ગુણના વૈચિત્ર્યપણાથી ચિરમુક્તિ તથા અચિર મુક્તિને પામનાર બાર જાતની જીવ જાતિનું વર્ણન કરવામા આવશે.

* સત્ત્વગુણ, તમોગુણ તથા રજોગુણના ભેદે કરીને ઉત્તમ, અધમ તથા મધ્ય પદાર્થની જીવોપાધિની ભિન્ન ભિન્ન ભુવનમાં ઉત્પત્તિ થાય છે તેના (૧) ઇદંપ્રથમતા (૨) ગુણપીવરી (૩) સસત્ત્વા (૪) અધમસત્ત્વા (૫) અત્યંતતામસી (૬) રાજસી (૭) રાજસસાત્ત્વકી (૮) રાજસરાજસી (૯) રાજસતામસી (૧૦) રાજસાત્યંતતામસી (૧૧) તામસી (૧૨) તામસસત્ત્વા (૧૩) તમોરાજસી (૧૪) અત્યંતતામસી એ પ્રમાણે ચૌદ ભેદ છે. તેમાં ૧૩ મા તથા ૧૪ મા ભેદનો પાંચમા તથા નવમા ભેદમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી મુખ્ય ૧૨ ભેદ રહ્યા એ બાર ભેદનું વર્ણન આ સર્ગમાં કર્યું છે.

ત્યારે તેને **તામસસત્ત્વા** કહે છે. રજોગુણ તથા તમોગુણના ફળથી યુક્ત જને ઘણા જન્મ થયા પછી મોક્ષ થાય છે, તેને **તમોરાજસી** કહે છે. પ્રથમ હજારો જન્મ થયા હોય તો પણ જે જાતિને શતાવધિ જન્મ થયા પછી મોક્ષની યોગ્યતા થાય, તે જાતિને **તામસતામસી** કહે છે. પ્રથમ લાખો જન્મ થયા હોય અને તે પછી લાખો જન્મ થતાં સુધી પણ જેને મોક્ષમાં સંદેહ રહે, તે જાતિને **અત્યંતતામસી** કહે છે.+[૮–૧૯] આ પ્રમાણે સર્વ જાતિ બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. કાંઈક ચલાયમાન થયેલા સમુદ્રમાંથી જેવી રીતે મોજાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે સર્વ જીવરાશિ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.[૨૦] જેમ પોતાના તેજથી સ્ફુરણાયમાન થતી દીવાની શિખામાંથી મરીચિ (કાન્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેજસ્વી અગ્નિમાંથી જેમ સ્ફુલિંગ (તણખા) ઉત્પન્ન થાય છે, ચંદ્રબિંબમાંથી જેમ મંદિર તથા મંજરીરૂપ કિરણ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ એક શાખામાંથી વિચિત્ર શાખાની શોભા ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ સુવર્ણમાંથી કડાં, બાજુબંધ તથા મુકુટ વગેરે થાય છે, જેમ નિર્મળ જળના ઝરણામાંથી જળનાં બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રાણીમાત્ર પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પરમાત્મા અજન્મા છે અને સર્વ ભૂતસમૂહની કલ્પના તે પરમાત્માની જ કરેલી છે. ઘટાકાશ તથા સ્થાલીરંધ્રાકાશ (પાત્રની અંદર છિદ્રમાં રહેલ આકાશ) એ જેમ આકાશનો ભાગ છે, તેવી રીતે સર્વ લોકની કલના બ્રહ્મના પદથી જ થયેલી છે. જળમાંથી જેવી રીતે શીતળ કણ, ઘુમરી, મોજાં તથા બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાંથી સર્વ દશ્યસૃષ્ટિ થયેલી છે.[૨૧–૨૮] સૂર્યના તેજમાંથી જેમ મૃગતૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે, ચંદ્રબિંબમાંથી જેમ જ્યોત્સ્ના ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેજમાંથી જેમ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે અને છતાં તે તેનાથી જુદાં નથી; તેમ ઉત્પન્ન થયેલ સર્વ ભૂત–પ્રાણીમાત્રનો સમુહ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારની ભૂત–પ્રાણીમાત્રની જાતિ જેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાં જ પાછી લય થાય છે. કોઈ જાતિ હજારો જન્મ ભોગવ્યા પછી બ્રહ્મમાં લય પામે છે, તો કોઈ થોડા જન્મ ભોગવી બ્રહ્મપદવીને પામે છે.[૨૯–૩૧] એ પ્રમાણે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તણખાની પેઠે, વિવિધપ્રકારનાં જગતમાં પરમાત્માની ઇચ્છાથી ઈશ્વરના વ્યવહારવાળી ઉપર લખેલી ભૂતસમૂહની જાતિ આવે છે, જાય છે, પડે છે અને ઊંચી ચઢે છે.[૩૨]

इत्थं जगत्सु विविधेषु विचित्ररूपास्तस्येच्छया भगवतो व्यवहारवत्यः। आयांति यांति निपतंति तथोत्पतंति रूपश्रियः कणघटा इव पावकोत्थाः ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'બ્રહ્મણઃસર્વમુત્પદ્યતે ઇતિકથન' એ નામનો સર્ગ ૯૪ મો સમાપ્ત

सर्ग ९५ मो+

અજ્ઞાનીને જ્ઞાન થવા માટે કર્મ અને કર્તાની સાથે ઉત્પત્તિનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अभिन्नौ कर्मकर्तारौ सममेव परात्पदात्। स्वयं प्रकटतां यातौ पुष्पामोदौ तरोरिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! કર્મ અને કર્તા એ બન્નેનું રૂપ અભિન્ન છે. જેમ વૃક્ષમાંથી પુષ્પ અને સુગંધ એ બન્ને એક જ સમયે ઉત્પન્ન થાય

+ પ્રથમ ટીકામાં બાર જાતિનું વર્ણન કરવામાં આવશે એમ લખ્યું છે, પણ ગ્રંથમાં ઉપર ૧૫ ભેદ થાય છે. ટીકામાં ૧૪ ભેદ લખ્યા છે અને ૧૩ તથા ૧૪ નો, ૫ અને ૯ માં સમાવેશ છે એમ લખ્યું છે, તેમાં પણ તામસતામસી લખેલ નથી.

+ આ પંચાણુમા સર્ગમાં અજ્ઞાની જનસમૂહને જ્ઞાન થવા માટે કર્મ અને કર્તાની એક જ સમયે ઉત્પત્તિ છે, એમ આક્ષેપથી કહેવામાં આવશે.

છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિમાં કર્મ અને કર્તા એ બન્ને પોતાના સ્વભાવથી એક જ સમયે પરમાત્માના પદથી પ્રકટ થયેલ છે.[1] આકાશમાં જેવી રીતે નીલિમા (કાળાશ) સ્ફુરે છે, તેવી રીતે સર્વ સંકલ્પથી મુક્ત તથા નિર્મળ એવા પરબ્રહ્મમાંથી જીવ સ્ફુરે છે.[2] હે રામ ! જે સ્થળે અજ્ઞાની માણસનો આચાર છે, તે સ્થળે તેમને સમજાવવા માટે, 'બ્રહ્મમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થયા છે' એમ કહેવામાં આવે છે; પણ હે રાઘવ ! જ્ઞાનવાનના આચારમાં 'બ્રહ્મમાંથી આ થયું છે, અથવા નથી થયું' એમ કહેવું શોભતું નથી.[3-4] હે રામ ! જ્યાં સુધી કોઈ બીજી કલ્પના પ્રથામાં આવી નથી, ત્યાં સુધી લોકમાં ઉપદેશ્ય તથા ઉપદેશયોગ્યતા શોભતી નથી.[5] એટલા માટે જ્યાં સુધી વ્યવહાર છે, ત્યાં સુધી ભેદદૃષ્ટિથી દ્વૈતકલ્પનાનો અંગીકાર કરી આ બ્રહ્મ તથા જીવ, એમ કહેવામાં આવે છે; પણ તે વાણીનો ક્રમ છે.[6] પરબ્રહ્મ તો અસંગ અને અદ્વિતીય છે. તેમાંથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તે રૂપ જ છે.[7] મેરુ તથા મંદરપર્વત સમાન હજારો જીવસમૂહ ઉત્પન્ન થઈથઈને તે બ્રહ્મરૂપ પરમપદમાં જ લય પામે છે. જેમ વૃક્ષમાં અનેક પ્રકારના પલ્લવો સ્ફુરે છે, તેમ દિશાઓરૂપી કુંજોમાં અનંત પ્રકારના હજારો જીવસમૂહો સ્ફુરે છે.[8,9] જેમ વસંતઋતુમાં નવા અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પરમાત્મા વિષે જીવસમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં વસંતના રસો વિલય પામે છે, તેમ તે પરમાત્મામાં જ જીવો પાછા લય પામે છે.[10] આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં જીવસમૂહો નિરંતર રહે છે, થાય છે અને લય પામે છે.[11] હે રામ ! પુષ્પ તથા સુગંધ એ જેમ અભિન્ન છે, તેમ પુરુષ તથા કર્મ અભિન્ન છે. તે બન્ને પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને વિષે જ લય પામે છે.[12] દૈત્યગણ, ઉરગગણ, મનુષ્ય તથા દેવતા વગેરે વસ્તુતાથી ઉત્પન્ન થયા નથી, તો પણ વાસનામય ઉપાધિના ભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તત્કાળ સ્ફુરણા પામે છે. એવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ વિહાર કરવામાં આત્માનું વિસ્મરણ જ એક મુખ્ય કારણ છે. તે વિના જન્માંતરનું ફળ આપનાર બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી.[13,14]

રામ બોલ્યાઃ–પ્રામાણિક દૃષ્ટિવાળા તથા રાગરહિત એવા મનુ વગેરેએ ધર્મ તથા અધર્મરૂપી અર્થમાં, અવિરુદ્ધપણાથી સ્મૃતિ–પુરાણ વગેરેમાં જે જે નિર્ણય કરેલ છે, તેને 'શાસ્ત્ર' કહેવામાં આવે છે.[15] જેઓ અત્યંત શુદ્ધ છે, સત્ત્વગુણથી યુક્ત છે, ધીરજવાન છે, સમદૃષ્ટિવાળા છે અને અનિર્વચનીય બ્રહ્મની સાક્ષાત્કાર કળાથી યુક્ત છે, તે સાધુપુરુષ કહેવાય છે.[16] જેમને તત્ત્વજ્ઞાન નથી તેમના સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ માટે ઉપર કહેલ સત્પુરુષનો આચાર તથા શાસ્ત્ર એ બે નેત્ર છે. (એટલે કે સત્પુરુષના આચાર તથા શાસ્ત્રને અનુસરીને જ માણસ વર્તે છે, તેને તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો પણ સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે.) શાસ્ત્રમાં સત્પુરુષના વ્યવહારનો અર્થ કહ્યો છે. જે માણસ તેને અનુસરીને ચાલતો નથી, તેનો સર્વ કોઈ ત્યાગ કરે છે તથા તે દુઃખમાં ડૂબી જાય છે.[18] હે પ્રભુ ! આ લોકમાં તથા વેદમાં એવી શ્રુતિ છે કે, 'કર્મ અને કર્તા એ બન્ને ક્રમે કરી સાથે રહેનાર છે.' એટલે કે કર્મે કરી કર્તા થાય છે તથા કર્તા કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે અને આ બીજાંકુરન્યાય લોકમાં તથા વેદમાં સિદ્ધ છે.[19,20] જેમ બીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કર્મમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. અંકુરમાંથી જેમ પાછું બીજ થાય છે, તેમ જીવમાંથી પાછાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે.[21] જે વાસનાએ કરીને જંતુ ભવપંજરમાં જન્મે છે, તે વાસનાને અનુસરીને તેને ફળનો અનુભવ થાય છે.[22] આ પ્રકારની સ્થિતિ છે, છતાં તમે કર્મરૂપી બીજ વિના કેવળ બ્રહ્મપદથી જ ભૂત–પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ કહી છે [illegible] હે

ભગવન્! તમારા મત પ્રમાણે જો કેવળ બ્રહ્મપદથી જ ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો ઉપર પ્રમાણે જગતમાં થતી જંતુ અને કર્મની અવિનાભાવિતાનો (પરસ્પર એકબીજામાંથી એકબીજાની ઉત્પત્તિ થાય છે એવી પ્રસિદ્ધિનો) તમે તિરસ્કાર કર્યો કહેવાય. પછી માયાશબલ બ્રહ્મમાં આકાશ વગેરે સ્થૂળ દેહરૂપી ફળ છે તથા બ્રહ્માદિમાં ભોગ–સામગ્રીયુક્ત સ્વર્ગરૂપી ફળ છે, એવી જે લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે તે પણ ધોવાઈ જાય. જો કર્મ નિષ્ફળ હોય તો નરકાદિના ભયના અભાવથી અને લોકમાં સંકર થવાને લીધે મોટાં માછલાં નાનાં માછલાંને મારી નાખે છે, તેવી રીતે (માત્સ્યન્યાયથી) લોકનો નાશ થાય.[२४–२६] માટે હે ભગવન્! કરેલ કર્મ ફળરૂપ થાય છે કે નહિ, તે તમે યથાર્થ રીતે કહો. હે શ્રેષ્ઠ વેદવેત્તા! મારા મનનો આ મોટો સંશય તમે મટાડો.[२७]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! તમે આ ઘણો સારો પ્રશ્ન પૂછયો, તમને જ્ઞાનનો ઉદય થાય એવો હું તમને ઉત્તર આપું છું, તે તમે સાંભળો.[२८] ક્રિયામાં કુશળપણાના અનુસંધાનથી માણસના મનનો જે વિકાસ છે તે જ કર્મનું બીજ છે અને તેને જ ફળ થાય છે.[२९] સૃષ્ટિના આદિમાં પરમાત્માના પદથી જ્યારે મન ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે જ જીવનું કર્મ પણ ઉત્પન્ન થયું અને જીવ પૂર્વની વાસનાના અનુસારથી દેહભાવે રહ્યો.[३०] પુષ્પ અને તેના સુગંધમાં જેમ ભેદ નથી, તેમ કર્મ અને મનમાં ભેદ નથી.[३१] આ જગતમાં ક્રિયાની સ્ફુરણા થવી તેને કર્મ કહે છે. પ્રથમ મનરૂપી દેહ છે. તેમાં કર્મના ધર્મ છે, માટે મન છે તે જ કર્મ છે.[३२] એવો કોઈ પર્વત નથી, એવું કોઈ આકાશ નથી, એવો કોઈ સમુદ્ર નથી અને એવું બીજું કોઈ પણ સ્થાન નથી કે જેમાં કર્મફળ નથી.[३३] આ જન્મમાં અથવા પૂર્વજન્મમાં કરેલ કર્મ ફળરૂપ થાય છે; કારણ કે પૌરુષયત્ન (ઉદ્યમ) કોઈ દિવસ નિષ્ફળ જતો નથી.[३४] કાજળમાં કાળાશનો ક્ષય થતાં જેમ કાજળનો ક્ષય થાય તેમ સ્પંદાત્મક કર્મનો ક્ષય થવાથી મનનો ક્ષ[ય] થાય છે.[३५] કર્મનો નાશ થવાથી મનનો ન[ાશ] થાય છે અને મનનો નાશ એ જ અકર્મતા [છે.] આ પ્રમાણે અકર્મપણું મુક્તને થાય છે, પ[ણ] અમુક્તને થતું નથી.[३६] અગ્નિ અને ઉષ્ણતા [એ] બન્ને જેમ સાથે જ રહે છે, તેમ ચિત્ત અને ક[ર્મ] સાથે જ રહે છે. એ બેમાંથી એકનો નાશ થાય [તો] તો તે બન્નેનો નાશ થાય છે. હે રામ! ચિત્ત સ[દા] સ્ફુરણવિલાસને પામીને વિહિત તથા નિષિ[દ્ધ] કર્મનું સંપાદન કરી, પુણ્ય–પાપરૂપ ધર્મ તથ[ા] અધર્મરૂપે પરિણામ પામે છે. ત્યાર પછી ચિત્તથ[ી] થયેલ કર્મ, શુભ તથા અશુભ ફળના ભોગ[ને] અનુકૂળ એવા સ્ફુરણને પામીને ચિત્તરૂપે પરિણામ પામે છે. આમ ચિત્ત અને કર્મ એ બે ધર્મ અને કર્મ એવાં નામથી લોકમાં કહેવાય છે.[३७,३८]

चित्तं सदा स्पंदविलासमेत्य स्पंदैकरूपं ननु कर्म विद्धि। कर्माथ चित्तं किल धर्मकर्म पदंगते एव परस्परेण ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ–પ્રકરણનો 'કર્મ તથા પુરુષનું ઐકયપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૯૫ મો સમાપ્ત

सर्ग ९६ मो*

મનના સ્વરૂપનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

मनो हि भावनामात्रं भावनास्पंदधर्मिणी।
क्रिया तद्भाविता रूपं फलं सर्वोनुधावति ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! મન ભાવના[…]

* આ છન્નુમા સર્ગમાં અનેક પ્રકારની આકૃતિવાળા મનની, કર્મની વિચિત્રતાથી તેના જુદા જુદા ભેદ તથા મનની શુદ્ધિ માટે તત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આ[વ્યું છે.]

છે, ભાવના સ્ફુરણધર્મવાળી છે, સ્ફુરણ ક્રિયારૂપ છે અને તે ક્રિયાના સ્ફુરણથી સર્વને મળે છે.[1]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! મન કે જે જડ અજડ આકૃતિવાળું છે, તે મનનું રૂઢ સંકલ્પ સ્વરૂપ વિસ્તારથી મને કહો.[2]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–અનંત અને સર્વશક્તિમાન માયાશબલ આત્મતત્ત્વનું સંકલ્પશક્તિએ રચેલું જે રૂપ છે તેને જ મન કહે છે. 'અમુક વસ્તુ આમ હશે કે આમ હશે' એવી રીતે માણસના ચિત્તમાં સંકલ્પ–વિકલ્પથી જે પક્ષ આવે છે, તે જ મનનું રૂપ છે.[3,4] આત્મા ચૈતન્યપણાથી સર્વદા પ્રકાશ પામે છે, તો પણ તેને 'હું નથી જાણતો,' તથા કર્તા નથી તે છતાં 'હું કરું છું,' એવો જેને લીધે નિશ્ચય થાય છે, તે મનનું રૂપ છે.[5] ગુણ વિના જેવી રીતે ગુણીનો સંભવ નથી, તેવી રીતે સંકલ્પ–વિકલ્પરૂપ કર્મશક્તિ વિના મનનો સંભવ નથી.[6] જેવી રીતે અગ્નિ અને ઉષ્ણતાની સત્તા ભિન્ન નથી, તેવી રીતે કર્મ તથા મન અને જીવની તથા મનની સત્તા ભિન્ન નથી.[7] એ મન ચિત્તરૂપી ફળધર્મવાળા કર્મરૂપ છે. એનું શરીર સંકલ્પમય છે અને તે વિવિધ વિસ્તારથી શોભે છે. આ આખું ય જગત એ મન વડે વ્યાપ્ત છે અને એ જગત દ્વૈતરૂપ છે, માયામય છે, નિષ્કારણ છે, સ્થિતિ વિનાનું છે અને વાસનાથી થતી કલ્પનાથી વ્યાકુળ છે.[8] જે માણસ વાસનાનું જેવી રીતે આરોપણ કરે છે, તે વાસના તેવી રીતે તેને ફળ આપે છે.[10] વાસનારૂપી વૃક્ષને કર્મરૂપી બીજ છે અને મનના સ્ફુરણરૂપી શરીર છે. એને અનેક પ્રકારની ક્રિયા એ શાખા છે તથા તેમાં વિચિત્ર ફળ રહેલ છે.[11] મન જેવું અનુસંધાન કરે છે તેવી રીતે કર્મેંદ્રિયો પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તે પ્રમાણે તે સંપાદન કરે છે. માટે કર્મ એ જ મન છે.[12] મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, કર્મ, કલ્પના, સંસૃતિ, વાસના, વિદ્યા, પ્રયત્ન, સ્મૃતિ, ઇન્દ્રિય, પ્રકૃતિ, માયા અને ક્રિયા–આ પ્રમાણે શબ્દની વિચિત્ર ઉક્તિ બ્રહ્મમાં સંસારના ભ્રમના હેતુરૂપ છે.[13,14] કાકતાલીયયોગથી (અકસ્માત્) ચૈતન્યને જ્યારે બાહ્યકલ્પનાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પર્યાયથી તેનાં મન–બુદ્ધિ વગેરે નામ પડે છે.[15]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! પરસંવેદનની વિચિત્ર અર્થની કલ્પનાવાળી આ મનબુદ્ધિ વગેરેની પર્યાયવૃત્તિ રૂઢિમાં કેમ આવી?[16]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પરસંવિત્ જ્યારે અવિદ્યાએ કરી કલંકપણાને પામી સંકલ્પ–વિકલ્પરૂપે અનેક પ્રકારે થાય છે, ત્યારે તેને મન કહે છે.[17] સંકલ્પ–વિકલ્પ થયા પછી અથવા પહેલાં એક જ વસ્તુનો નિશ્ચય કરી પરસંવિત્ જ્યારે સ્થિરપણે રહે છે, ત્યારે તેને બુદ્ધિ કહે છે.[18] દેહ વગેરે મિથ્યાપદાર્થમાં અભિમાને કરી જ્યારે તે પોતાની જ સત્તાની કલ્પના કરે છે, ત્યારે તેને અહંકાર કહે છે અને તેથી સંસારમાં બંધન થાય છે.[19] જ્યારે એક વિષયનો ત્યાગ કરી બીજા વિષયનું સ્મરણ કરે છે તથા પૂર્વાપર વિચારનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે સંવિત્‌ને–ચિત્ત કહે છે. સ્ફુરણ થવું એ સંવિત્‌નો ધર્મ છે, એટલે તે અસત્ સ્ફુરણાને લીધે જ્યારે કર્તાના શરીરને તથા અવયવને દેશાંતરનો સંયોગ સંપાદન કરે, ત્યારે તે સંવિત્‌ને કર્મ કહે છે.[20,21] એક ઘન રૂપ પરમાત્માના સ્વરૂપના નિશ્ચયનો અકસ્માત ત્યાગ કરી, જ્યારે સંવિત્ ઇચ્છા પ્રમાણે અન્ય વસ્તુની કલ્પના કરે છે, ત્યારે તેને કલ્પના કહે છે.[22] અમુક પદાર્થ પ્રથમ જોયેલ છે અથવા નથી જોયેલ એવી રીતે સ્મરણથી નિશ્ચય કરી જ્યારે તે ચેષ્ટા કરે છે, ત્યારે તેને સંસૃતિ કહે છે.[23] પ્રથમ અનુભવ કરેલ પદાર્થની શક્તિ જ્યારે આકાશની પેઠે શૂન્ય પદાર્થમાં કાંઈ પણ ચેષ્ટા કર્યા વિના સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે ત્યારે તેને

ાએ પોતાની કપોલકલ્પિત યુક્તિથી જુદી રીતે હેલ છે.[૪૨-૪૫] જેવો જેનો સ્વભાવ તે પ્રમાણે બુદ્ધિ રાખીને ઇચ્છામાં આવે તે રીતે મન, બુદ્ધિ ાથા ઇન્દ્રિયોના વિચિત્ર નામના ભેદો કરેલા છે.[૪૬] જીવથી ભિન્ન જ જડ પ્રકૃતિ છે તેને કેટલાક મન કહે છે, કેટલાક અહંકૃતિ કહે છે અને કેટલાક બુદ્ધિ કહે છે.[૪૭] હે રઘુનંદન! અહંકાર, મન તથા બુદ્ધિ વગેરે સૃષ્ટિની કલ્પના છે તથા તે એકરૂપ જ છે. પણ ન્યાયમતવાળાએ તેની જુદી કલ્પના કરી છે, સાંખ્યમતવાળાએ તેથી જુદી કલ્પના કરી છે અને ચાર્વાકમતવાળાએ સાંખ્યથી પણ જુદી કલ્પના કરી છે. વળી જૈમિની મતવાળાએ તેથી પણ વિચિત્ર કલ્પના કરી છે; તેજ પ્રમાણે આર્હંત, બૌદ્ધ, વૈશેષિક તથા પાંચરાત્ર–એ સર્વેએ પણ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જુદી જુદી કલ્પના કરી છે.[૪૮-૫૦] છતાં, એક નગરમાં જવાના જુદા જુદા માર્ગો હોય અને તે સર્વ માર્ગેથી તે નગરમાં જનાય, તે પ્રમાણે તે સર્વ કલ્પનાથી એક પારમાર્થિક પદને પહોંચવું એ જ સર્વનો ઉદ્દેશ છે અને તે પરમપદમાં સર્વની એકતા છે[૫૧] પણ પરમાર્થના અજ્ઞાનથી અને વિપરીત બોધને લીધે માત્ર તેઓ વિવાદ કરે છે કેટેમાગું જેમ એક નગરમા જવાના જુદા જુદા માર્ગમાથી જે માર્ગ પોતાને ઇચ્છિત હોય તે માર્ગના વખાણ કરે છે, તેમ જુદા જુદા મતવાળાઓ પોતપોતાના મતનાં વખાણ કરે છે[૫૨,૫૩] પણ હે રામ! તે સર્વનો મત મિથ્યા છે, કારણ કે કર્મમાર્ગમાં પ્રીતિ હોવાથી પોતાના વિકલ્પિત અર્થથી તેઓએ વિચિત્ર યુક્તિ કરેલી છે, પણ ખરુ જોતા સર્વ મનનો જ વિલાસ છે[૫૪,૫૫] એક માણસ સ્નાન કરતો હોય ત્યારે તે સ્નાનકર્તા કહેવાય છે તથા દાન કરતો હોય ત્યારે દાન કરનાર કહેવાય છે અને એમ કાર્ય પ્રમાણે તેનુ નામ પડે છે તેજ પ્રમાણે આ મન ક્રિયાના ભેદથી વિચિત્રતાને પામે છે વિવિધ કાર્યો કરવાને પરિણામે એ મન જીવ, વાસના અને કર્મ આદિ નામરૂપી ભેદોવાળું થાય છે. જે અખિલ અનુભવ થાય છે,તે માત્ર ચિત્તનો છે અને ચિત્ત વિનાનો માણસ જુએ છે, તો પણ જોતો નથી. શુભ તથા અશુભ સાંભળવાથી, સ્પર્શ કરવાથી, જોવાથી, ભોજન કરવાથી અને સૂંઘવાથી અંતઃકરણમાં હર્ષ થવો અથવા ખેદ થવો, એ મનવાળા માણસને જ થાય છે પ્રકાશ છે એ જ રૂપનું કારણ છે, તેવી રીતે મન છે તે જ પદાર્થોનું કારણ છે. જે માણસનું મન બધાયું છે (વાસનાવાળું છે) તેને બંધન થાય છે અને જેનુ મન મુક્ત (વાસનારહિત) છે તેની મુક્તિ થાય છે જડ બુદ્ધિવાળો માણસ મનને પણ જડ માને છે અને ચૈતન્યવાન માણસ મનને ચૈતન્યસ્વરૂપ જાણે છે, પણ વસ્તુતાથી મન જડ પણ નથી તેમ ચેતન પણ નથી; અને વિચિત્ર સુખ–દુઃખની ચેષ્ટાવાળું ઉદ્‌ભવેલું જગત પણ મનમાંથી જ ઊઠેલ છે.[૫૬-૬૧] એકરૂપ મનમાં આખા સંસારનો લય થઈ જાય છે. અજ્ઞાન વડે ચિત્ત જ્યારે મલિન થાય છે, ત્યારે ભ્રાંતિ વડે સંસારના કારણરૂપ મન વડે જગત ઉત્પન્ન થાય છે[૬૨] હે રામ! મન અજડ છે એમ માનીએ, તો પણ તે સંસારનું કારણ નથી એ પથ્થર જેવુ જડ છે એમ માનીએ, તો પણ તે સંસારનુ કારણ નથી[૬૩] એટલા માટે હે રામ! આ જગતમાં રૂપનુ કારણ જેમ પ્રકાશ છે, તેમ મન કે જે જડ નથી તેમ ચેતન પણ નથી, તે જ પદાર્થનુ કારણ છે.[૬૪] ચિત્ત વિના જગત નથી કારણ કે ચિત્તનો લય થવાથી સર્વ જગતનો લય થાય છે[૬૫] કાળ એક જ છે, પણ ઋતુઋતુને લીધે તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડે છે તેજ પ્રમાણે મનનાં કર્મને લીધે જુદાં જુદાં નામ પડે છે[૬૬] કદાપિ મન વિના અહંકાર વગેરે ક્રિયા શરીરને ક્ષોભ કરતી હોય, તો જેને મન નથી તેને પણ ક્ષોભ થવો જોઇએ, પણ તેમ થતું નથી માટે મન વિના બીજી શક્તિ નથી, એમ સિદ્ધ થાય

છે.[૬૭] ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓએ પોતપોતાના શાસ્ત્રમાં ભેદ કહેલા છે, તે પોતાના તર્કથી જ કહેલા છે; અને તેવા તર્કોને તત્ત્વજ્ઞાની માનતા નથી તથા તેનું શાસન પણ કરતા નથી. હે રામ ! અનેક પ્રકારના તર્ક–વિતર્ક થવા એ મનની સ્વાભાવિક શક્તિ છે અને તે શક્તિને લીધે જ ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓએ ભિન્ન ભિન્ન તર્ક કરેલા છે તથા સર્વની શ્રદ્ધાના જડપણાથી સર્વના તર્કમાં વિચિત્રતા રહેલી છે.[૬૮–૭૦] ચેતનરૂપ કરોળિયામાંથી જેમ જડ તંતુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ નિત્ય પ્રબુદ્ધ પરપુરુષમાંથી પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે.[૭૧] અવિદ્યાના પરવશપણાથી ચિત્તની ભાવનાઓ સ્થિરતાને પામી છે, તેથી વાદીઓના મતમાં મનના જે નામભેદ અને રૂપભેદ છે તે ભ્રાંતિ વડે કલ્પિત છે.[૭૨] મલિન ચિત્તની જીવ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકૃતિ એવી સંજ્ઞા પડેલી છે અને તે જ આ જગતમાં ચેતન, ચિત્ત તથા જીવ એવી રીતે કહેવાય છે. પણ સર્વની એકતા હોવાથી એમાં વિવાદનું કારણ નથી.[૭૩]

जीवो मनश्च ननु बुद्धिरहंकृतिश्चेत्येवं प्रथामुपगतेयमनिर्मला चित् । सैपोच्यते जगति चेतनचित्तजीवसंज्ञागणेन किल नास्ति विवाद एपः

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-

સર્વ આડંબર મનથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે, માટે જગત એ જ મનનું કર્મ છે, એમ પ્રથમ તમારા બતાવેલા વાક્યના અર્થથી મારા સમજવામાં આવે છે.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–મરુદેશનો પ્રચંડ તાપ પ્રકાશના આવરણરૂપ મૃગતૃષ્ણિકાનો*જેમ અંગીકાર કરે છે, તેમ દૃઢ ભાવથી આસક્ત થયેલું મન આત્માના આવરણરૂપ અજ્ઞાન વડે આ જગતનો અંગીકાર કરે છે.[૨] આ બ્રહ્મરૂપ જગતને વિષે તે મન એક આકૃતિપણાને પામે છે કોઈ સમયે તે મનુષ્યભાવને પામે છે અને કોઈ સમયે તે દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.[૩] કોઈ સમયે તે દૈત્યપણાથી ઉલ્લાસ પામે છે, કોઈ સમયે તે યક્ષપણાથી ઉદય પામે છે, કોઈ સમયે તે ગંધર્વપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો કોઈ સમયે તે કિન્નરરૂપે રહે છે.[૪] વળી કોઈ સમયે તે આકાશ અને નગરરૂપે પણ થાય છે એ પ્રમાણે વિસ્તારવાળી આકૃતિથી મન જ સર્વ સ્થળે વૃદ્ધિ પામે છે.[૫] શરીરનો સમૂહ તૃણ, કાષ્ઠ અને લતા જેવો છે. માટે શરીરનો વિચાર કરવાથી કાંઈ ફળ નથી. માત્ર મન છે તે જ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.[૬] મન વડે આકુળ થયેલું આ જગત વિસ્તાર પામેલું છે અને તે વિના પરમાત્મા એ જ અવશેષ રહે છે.[૭]

માણસની ત્રણ* પ્રકારની જાતિ કહી છે અને સદસદાત્મક મન છે તે જ તેમાં પ્રથમ કારણ છે એમ કહ્યું છે.[૧૨] માટે બુદ્ધિથી વર્જિત એવા શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપી તત્ત્વમાંથી, જગતરૂપી વિચિત્રતા કરનાર મન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તથા કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામ્યું ?[૧૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામચંદ્રજી! (૧) ચેત્તાકાશ, (૨) ચિદાકાશ તથા (૩) ભૂતાકાશ–એવી રીતે વિસ્તીર્ણ જઠરવાળાં ત્રણ જાતનાં આકાશ છે[૧૪] એ ત્રણ આકાશ સર્વસામાન્ય છે તથા સર્વત્ર તેમની વ્યવસ્થા છે, શુદ્ધચૈતન્યની શક્તિથી તેમને સત્તા મળેલી છે[૧૫] સઘળાં પ્રાણીમાત્રની અભ્યંતર (અંદરની) વસ્તુ તથા બાહ્ય વસ્તુની સત્તા અને અસત્તામાં જે સાક્ષી તથા વ્યાપક છે તેને ચિદાકાશ કહે છે.[૧૬] પ્રાણીમાત્રના સર્વ વ્યવહારના હેતુપણાથી જે હિતરૂપ છે, જે સર્વ કાર્ય–કારણના નિયંતાપણાથી શ્રેષ્ઠ છે અને જેણે પોતાની કલ્પનાથી આ જગતનો વિસ્તાર કર્યો છે, તેને ચિત્તાકાશ કહે છે.[૧૭] દશ દિશાના મંડળના ભાગ વડે જેનું અવિચ્છિન્ન શરીર છે તથા મેઘ વગેરેના જે આશ્રયભૂત છે, તેને ભૂતાકાશ કહે છે[૧૮] ભૂતાકાશ તથા ચિત્તાકાશ એ બન્ને ચિદાકાશના બળથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને દિવસ જેમ સર્વ કાર્યસમૂહનું કારણ છે, તેમ ચૈતન્ય સર્વનું કારણ છે[૧૯] 'હું જડ છું' 'હું જડ નથી' એવો મલિન ચિત્તને નિશ્ચય થાય છે, તે જ મન છે એમ જાણો અને તે મને આકાશાદિ ઉત્પન્ન કર્યાં છે[૨૦] આવી રીતે ત્રણ આકાશની કલ્પના કરવી, એ પણ જ્યાં સુધી વિષય (આત્મા)નું જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનીને બોધ કરવા માટે છે, તે કલ્પના જ્ઞાનીને માટે કરવામાં આવતી નથી[૨૧] જ્ઞાનીને તો નિશ્ચય થાય છે કે, એક પરબ્રહ્મ જ છે અને તે સર્વરૂપ છે, સર્વને પૂર્ણ પૂરક છે, નિત્ય છે અને અને સર્વ કલ્પનાથી વર્જિત છે.[૨૨] દ્વૈત તથા અદ્વૈતના ભેદવાળાં વાક્યના ગર્ભિત સંદર્ભથી અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, પણ જ્ઞાનીને ઉપદેશની આવશ્યકતા નથી[૨૩] હે રામચંદ્રજી! જ્યાં સુધી તમને જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી જ્ઞાન થવા માટે ત્રણ આકાશની કલ્પનાથી હું તમને ઉપદેશ કરું છું.[૨૪] દાવાનળ જેવા પ્રચંડ તાપમાંથી જેમ મરુદેશમાં મૃગતૃષ્ણિકા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ચિદાકાશમાંથી ભૂતાકાશ તથા ચિત્તાકાશ ઉત્પન્ન થાય છે[૨૫] ચિત્તપણાને પામેલું મન મલિનપણાને પામે છે, તેથી તે આકુળપણાથી ત્રણ જગતરૂપ ઇન્દ્રજાળને ઉત્પન્ન કરે છે.[૨૬] મૂર્ખ માણસને છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિ થાય છે, પણ વિદ્વાનને તેવી ભ્રાંતિ થતી નથી. તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાની માણસને મલિનપણાને લીધે આ જગત ચિત્તના કાર્યરૂપી જોવામાં આવે છે, પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તે જોવામાં આવતું નથી. એટલે કે, મૂર્ખપણાથી બંધન થાય છે અને જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે[૨૭]

चित्तत्वमस्य मलिनस्य चिदात्मकस्य तत्तस्य दृश्यत इदं ननु बोधहीनैः। शुक्तौ यथा रजतता न तु बोधवद्भिर्मौर्ख्येण बंध इह बोधबलेन मोक्षः ॥ २७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચિદાકાશમાહાત્મ્ય' એ નામનો સર્ગ ૯૭ મો સમાપ્ત

* ચોરાણુમા સર્ગમા બાર પ્રકારની જાતિ લખી છે, પણ તે સર્વનો સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણમાં અન્તર્ભાવ થવાથી મુખ્ય ત્રણ જાતિ માનેલ છે

સર્ગ ૯૮ મો-*

ચિત્તાખ્યાન-વનનું વર્ણન

॥वसिष्ठ उवाच॥

यतः कुतश्चिदुत्पन्नं चित्तं यत्किंचिदेव हि।
नित्यमात्मविमोक्षाय योजयेद्यत्नतोऽनघ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે અનઘ ! ચિત્ત ગમે તેમ ઉત્પન્ન થયું હોય તો પણ તેને નિરંતર મોક્ષ માટે આત્માને વિષે જોડવું.[1] હે રામ ! પરમાત્માના વિષે જોડેલું ચિત્ત શુદ્ધ અને વાસનારહિત થાય છે અને ત્યાર પછી તે ચિત્ત કલ્પનાથી શૂન્ય થવાથી આત્માપણાને પામે છે.[2] હે રામ ! સ્થાવર અને જંગમરૂપી આ જગત ચિત્તને અધીન છે અને બંધ તથા મોક્ષ પણ ચિત્તને જ અધીન છે.[3] હે રામ ! આ સમયે બ્રહ્માએ પ્રથમ મને કહેલું ચિત્તાખ્યાન હું તમને કહું છું, તે તમે પ્રયત્નથી સાંભળો.[4] હે રામચંદ્રજી ! શૂન્ય, શાંત અને ભયંકર એવું એક વન હતું. તેમાં સો યોજન પણ એક કણમાત્ર જણાતા હતા.[5] તે વનમાં હજાર હાથ તથા હજાર નેત્રવાળો એક પુરુષ હતો. તેની બુદ્ધિ આકુળ થયેલી હતી. તે ભયંકર અને વિશાળ આકૃતિનો હતો.[6] તે પોતાના હજાર હાથમાં પરિઘ (એક જાતનું હથિયાર) લઈને પોતાના શરીરના પાછળના ભાગ ઉપર પ્રહાર કરતો હતો અને પોતાની મેળે પલાયન થતો હતો.[7] આ પ્રમાણે પોતાના શરીર ઉપર પોતાની જાતે દૃઢ પ્રહાર કરીને, ભયભીત થઇને તેણે કેટલાક યોજન સુધી દોડવા માંડ્યું.[8] આ પ્રમાણે રાડો પાડતાં આ તરફ અને તે તરફ ઘણે દૂર સુધી દોડવાથી શ્રમને લીધે તેનું શરીર પરવશ થઈ ગયું અને તેના હાથ–પગ વીંખાઈ ગયા.[9]

* આ પ્રકરણના સર્ગમાં બોધ થવા માટે ચિત્તનું આખ્યાન કહેવાશે તથા ચિત્તના તત્ત્વનો વિચાર કરવાથી ચિત્તનો નાશ થાય છે, એમ બતાવવામાં આવશે.

ત્યાં તે પરવશપણાથી અંધારી રાત્રિના અંધકાર સમાન ભયંકર તથા આકાશ સમાન ગંભીર એવા પોલાણવાળા અંધારા કૂવામાં પડ્યો.[10] ત્યાર પછી કેટલેક કાળે તે અંધારા કૂવામાંથી બહાર નીકળ્યો અને ફરી પણ પ્રથમની પેઠે પોતાના શરીર પર પોતાની જાતે પ્રહાર કરીને તેણે ચારે બાજુ દોડવા માંડ્યું.[11] ફરીથી કેટલેક દૂર ગયા પછી, પતંગિયું જેમ અગ્નિમાં પડે, તેમ તેણે કેટલાક કાંટાથી વ્યાપ્ત એવા કરંજના વનમાં પ્રવેશ કર્યો.[12] ત્યાર પછી એક ક્ષણમાં કરંજના વનમાંથી બહાર નીકળીને પ્રથમની પેઠે તેણે પોતાના શરીર ઉપર જાતે પ્રહાર કરતાં કરતાં દોડવા માંડ્યું.[13] કેટલેક દૂર ગયા પછી તેણે ચંદ્રમાના કિરણથી શીતળ અને મનોહર એવા એક કેળના વનમાં આનંદથી પ્રવેશ કર્યો.[14] થોડી વાર પછી કેળના વનમાંથી બહાર નીકળીને પ્રથમની પેઠે તેણે જાતે પ્રહાર કરતાં દોડવા માંડ્યું.[15] ત્યાંથી થોડે દૂર ગયા પછી ફરીથી તેજ અંધારા કૂવામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે તેના અવયવો તથા આકૃતિ વીંખાઈ ગયાં હતાં.[16] પછી અંધારા કૂવામાંથી ઊઠીને તે કેળના વનમાં ગયો. એ કેળના વનમાંથી નીકળીને તે કરંજના વનની ઝાડીમાં ગયો.[17] હવે એ *કરંજના વનની ઝાડીમાંથી નીકળીને* તે કૂવામાં ગયો અને એ કૂવામાંથી નીકળી તે કેળના વનમાં ગયો. આમ પ્રથમની પેઠે પ્રહાર કરતાં રહી, તેણે તે તે સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યું.[18] તે માણસનો આવા પ્રકારનો આચાર ઘણી વાર જોયા પછી, મેં તેને બળાત્કારથી માર્ગ પર રોક્યો અને તેને પૂછ્યું કે, 'તું કોણ છે? આ તું શું કરે છે? શા માટે આવી રીતે તું પ્રહાર કરે છે? આવી રીતે પ્રહાર કરીને તું શું ઇચ્છે છે? અને શા માટે તું વૃથા ખેદ પામે છે?[19,20] હે રઘુનંદન આવી રીતે પૂછવાથી તેણે ઉત્તર દીધો કે, 'હે મુનિ ! હું કોઈ પણ નથી, હું કાંઈ કરતો પણ

નથી.[૨૧] તમે મારા કામમાં અંતરાય નાખ્યો છે માટે તમે મારા શત્રુ છો. દુઃખને માટે તેમજ સુખને માટે તમે મને જોયો છે અને મારો નાશ થયો છે.[૧-૨] એ પ્રમાણે કહીને તેણે પોતાનાં પીડાયેલાં અંગ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પૃથ્વી પર મેઘ પડતો હોય તેમ અસંતોષથી તેણે દીન થઈને રુદન કરવા માંડ્યું.[૨૩] થોડી વાર પછી રુદન કરવું બંધ કરી, પોતાના અંગ તરફ નજર કરીને તેણે હાસ્ય કર્યું તથા નાદ કર્યો.[૨૪] એવું અટ્ટહાસ કર્યા પછી તેણે મારી સમક્ષ ક્રમે કરી પોતાના અંગનો ત્યાગ કર્યો.[૨૫] પ્રથમ તેનું પરમ દારુણ મસ્તક પડી ગયું, ત્યાર પછી તેના હાથ પડી ગયા, ત્યાર પછી તેના વક્ષસ્થળનો નાશ થયો અને ત્યાર પછી તેનું ઉદર પડી ગયું.[૨૬] ત્યાર પછી ક્ષણમાત્રમાં ક્રમે કરી સર્વ અંગોનો ત્યાગ કરીને તે પુરુષ કોઈ સ્થળે જવાને તત્પર થયો.[૨૭] થોડી વાર પછી એ જ પ્રકારનો બીજો માણસ મારી નજરે આવ્યો. તે પણ પોતાના શરીર ઉપર પોતાના જ જાડા હાથથી પ્રહાર કરતો હતો અને દોડતો હતો; તે કૂવામાં પડતો હતો અને તેમાંથી બહાર નીકળી પાછો દોડતો હતો.[૨૮,૨૯] ત્યાંથી પાછો તે કૂવામાં પડતો હતો અને આતુર થઈને ફરી દોડતો હતો. ફરી તે ખાડમાં પડતો હતો અને ક્ષણવારમાં તેણે શીતળ કદલીવનમાં પ્રવેશ કર્યો[૩૦] ત્યાંથી પણ કષ્ટ પામીને પાછો પોતાના શરીર ઉપર પ્રહાર કરતો તે પલાયન કરતો હતો. આવો તેનો આચાર જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું.[૩૧] મે તેને ઊભો રાખ્યો અને પ્રથમ જોયેલ માણસને જે પ્રમાણે પૂછ્યું હતું તે જ પ્રમાણે મે તેને પૂછ્યું. ત્યારે તે માણસ પણ પ્રથમના માણસની પેઠે ક્રમપૂર્વક રુદન હાસ્ય અને પોતાનાં અંગનો ત્યાગ કરીને અદૃશ્ય થઈ ગયો. તેણે નિયતિની શક્તિનો વિચાર કરી ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.[૩૨,૩૩] થોડી વાર પછી મેં એવા જ પ્રકારના ત્રીજા માણસને જોયો. તે પણ જાતે પ્રહાર કરતો હતો અને નાસી રહ્યો હતો.[૩૪] એ પ્રમાણે પલાયન કરતાં તે માણસ એક અંધારા કૂવામાં પડ્યો. થોડી વાર સુધી તેની કૂવામાંથી બહાર નીકળવાની વાટ જોઈને હું ઊભો રહ્યો; પણ ઘણી વાર સુધી જ્યારે તે બહાર ન નીકળ્યો, ત્યારે હું તેને જોવા માટે ઊભો થઈને ત્યાં ગયો.[૩૫-૩૬] તે સમયે તેવા જ આકારનો તથા તેવી જ રીતે પડતો મેં તેને જોયો, એટલે તેને ઊભો રાખીને, મેં તેને પણ પ્રથમની પેઠે જ પૂછ્યું.[૩૭] છતાં હે કમલલોચન! તે મારું કહેવું સમજ્યો નહિ; એટલું જ નહિ પણ તે મૂઢ બુદ્ધિવાળો અવિવેકી હોવાથી મને કહેવા લાગ્યો કે, 'અરે પાપી! અરે ભૂંડા બ્રાહ્મણ! તું કાંઈ જાણતો નથી.' પછી પોતાના જ વ્યાપારમાં પરાયણ થયેલો તે માણસ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એ પ્રમાણે તે અરણ્યમાં ફરતાં, એવા જ પ્રકારના બીજા પણ ઘણા પુરુષોને મેં જોયા. તેમાંના કેટલાક તો મારો પ્રશ્ન સાંભળી સ્વપ્નના સંભ્રમની પેઠે શાંતિ પામી ગયા-[૩૮-૪૦] કેટલાક મારા વચનની ઉપેક્ષા કરી નિંદા કરવા લાગ્યા, તો કેટલાક અંધારા કૂવામાં પડી તેમાંથી બહાર નીકળ્યા.[૪૧] કેટલાકે કેળના વનમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેમાંથી ઘણી વાર સુધી બહાર ન નીકળ્યા. કેટલાક ઘોર કરંજના વનમાં જ અંતર્ધાન થયા. કેટલાક કામ્ય કર્મોમાં પરાયણ હતા તેથી ક્યાં ય સ્થિતિ ન પામ્યા. હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે તે મહાટવી વિસ્તાર પામેલી છે.[૪૨,૪૩] તે આજ સુધી છે અને તેમાં એવા જ પ્રકારના પુરુષો છે. હે રામ! તે જંગલ તમે જોયું છે, પણ તમારી બુદ્ધિ અપ્રૌઢ હોવાથી તેનું તમને સ્મરણ નથી.[૪૪] તે જંગલ અતિ ભયંકર છે, વિવિધ પ્રકારના કાંટાને લીધે સંકટવાળું છે, ઘોર છે અને ગાઢ અંધારાને લીધે ગહન છે. છતાં લોકમાં નિવૃત્તિનું સાધન મળ્યા છતાં, અજ્ઞાની માણસ આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી તે ઘોર જંગલનું, સુગંધી વાળાં પુષ્પોથી યુક્ત

એવી વાટિકા (વાડી) ની જેમ સેવન કરે છે.[૪૫]

सा भीषणा विविधकंटकसंकटांगी घोराटवी घनतमोगहनापि लोके। आगत्य निर्वृतिमलब्धपरावबोधैरासेव्यते कुसुमगुल्मकवाटिकेव ॥४५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ચિત્તોપાખ્યાન' એ નામનો સર્ગ ૯૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૯ મો×

ચિત્તાખ્યાનનો સિદ્ધાંત

॥ राम उवाच ॥

क्वासौ महाटवी ब्रह्मन् कदा दृष्टा कथं मया। के च वे पुरुषास्तत्र किं तत्कर्तुं कृतोद्यमाः ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! તમે કહેલી મહાટવી (મોટું જંગલ) ક્યાં છે? મેં તે ક્યારે અને કેવી રીતે જોયેલી છે? ત્યાં પુરુષો હતા તે કોણ હતા? તથા તેઓ શું કરવાનો ઉદ્યમ કરતા હતા?[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રઘુનાથ! હે મહાબાહુ! હે રામ! મેં તમને કહેલી મહાટવી દૂર નથી, તેમ તે પુરુષો પણ દૂર નથી.[૨] હે રામ! ગંભીર, અપાર પોલાણવાળી, શૂન્ય તથા વિકારથી યુક્ત જે આ સંસારપદવી છે તેજ મહાટવી છે, એમ તમે સમજો.[૩] વિવિકદૃષ્ટિથી વિચાર કરવાથી તે સંસાર–પદવીરૂપ મહાટવી પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યારે તે એક અદ્વિતીય વસ્તુથી પૂર્ણ છે એમ નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તે શૂન્ય છે.[૪] તે સંસાર-અટવીમાં મોટા આકારવાળા પુરુષો ભ્રમણ કરતા હતા એમ મેં તમને કહ્યું છે તે પુરુષો નહિ, પણ સંસારમાંનાં માણસોના મનરૂપી પુરુષો સમજવા અને એ મન દુઃખમાં ડુબેલાં છે. હે મહાબુદ્ધિમાન! હે નિષ્પાપ! વિવેક છે તેજ મનરૂપી પુરુષનો દ્રષ્ટા છે અને વિવેક વડે જ મેં તેને જોયેલા છે.[૫] સૂર્યદેવતા પોતાના પ્રકાશથી કમળને જાગૃત કરે છે, તેવી રીતે વિવેકથી હું મનને બોધ કરું છું.[૭] હે મહામતિમાન! મારા બોધનો અંગીકાર કરીને, મારા પ્રસાદથી કેટલાંક મન શાંતિ પામીને પરમ પદવીને પામી ગયાં છે.[૮] મોહને લીધે જ મારું અભિનંદન કરતાં નથી તથા જેઓ મારો તિરસ્કાર કરે છે, તેઓ અંધારા કૂવામાં પડે છે.[૯] હે રઘુવર! પૂર્વના સર્ગમાં જ અંધારા કૂવા કહ્યા છે, તે નરક સમજવાં. જેમણે કેળના વનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે મન સ્વર્ગના રસવાળાં છે, એમ સમજવું. જેમણે અંધારા કૂવામાં પ્રવેશ કર્યો છે અને ત્યાંથી બહાર નિર્ગમન કર્યું નથી, તે મન મહાપાપથી યુક્ત હોવાથી નરકમાંથી નીકળ્યાં નથી, એમ સમજવું.[૧૦-૧૨] હે રાઘવ! કેળના વનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી, તે વનમાંથી જેણે બહાર નિર્ગમન ન કર્યું, તે મન પુણ્યના સંભારથી યુક્ત હોવાથી સ્વર્ગમાં રહ્યાં છે એમ સમજવું.[૧૩] હે રઘુનંદન! કરંજના વનમાંથી જે બહાર ન નીકળ્યાં, તે મનુષ્યજાતનાં મન સમજવાં. જેને બોધ થયો તે બંધનથી મુક્ત થયા.[૧૪] બહુ રૂપવાળાં કેટલાંક મન એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં પ્રવેશ કરીને, નરક તથા સ્વર્ગમાં આવ–જા કર્યા કરે છે.[૧૫] પ્રથમના સર્ગમાં કરંજનું ગાઢ વન કહેલું છે, તે સંસારમાં સ્ત્રીનો રસ તથા દુઃખ અને કંટકરૂપી વિવિધ વાસનાથી યુક્ત મનુષ્યપણુ સમજવું.[૧૬] જેણે કરંજના વનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે મન મનુષ્યજાતિમાં ઉત્પન્ન થઈને સંસારના રસમાં આસક્ત થયાં, એમ સમજવું.[૧૭] હે રઘુનંદન! ચંદ્રમાનાં કિરણથી શીતળ એવું કેળનું જે વન કહેવામાં આવ્યું છે, તે મનને આનંદ કરનાર સ્વર્ગ છે, એમ સમજો.[૧૮] કેટલાંક મન પુણ્ય કરવાથી, તપ તથા ધારણા વડે શરીરને ધારણ કરીને રહેલાં છે.[૧૯] જેણે પોતાના અજ્ઞાનથી બુદ્ધિ અને ચિત્ત વડે મારો તિરસ્કાર કર્યો છે, તેણે આત્મજ્ઞાન ન

× આ નવ્વાણુમા સર્ગમા પ્રથમ કહેલ ચિત્તાખ્યાનનું ક્રમથી તથા વ્યુત્ક્રમથી રામચંદ્રજીના પ્રશ્ન દ્વારા તાત્પર્ય કહેવામા આવશે.

હોવાથી પોતાના જ વિવેકનો તિરસ્કાર કર્યો છે. તમે મને જોયો છે, મારો નાશ થયો છે તથા તમે મારા શત્રુ છો, એમ જ પુરુષે કહ્યું તે બોધ થવાથી નાશ થવા સમયે ચિત્તે પ્રલાપ કર્યો, એમ સમજવું.[૧૯-૨૧] હે રાઘવ! રાડો પાડીને પુરુષે રુદન કરવા માંડ્યું, એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે મને રુદન કર્યું, એમ સમજવું.[૨૨] અર્ધવિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય અને નિર્મળપદની પ્રાપ્તિ ન થયેલી હોય, ત્યાં સુધી સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે ચિત્તને અતિશય પરિતાપ થાય છે.[૨૩] રુદન કરતાં પોતાના અંગ ઉપર દૃષ્ટિ કરી એમ કહેલું છે, તે સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે સ્ત્રી–પુત્રના સ્નેહને લીધે તેમના પર દયાથી આ સર્વનો ત્યાગ કરી જવું, એ કષ્ટરૂપ છે, એમ વિચાર કરીને રુદન કર્યું, એમ સમજવું. અર્ધવિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય અને નિર્મળપદની પ્રાપ્તિ ન થયેલી હોય, તો સ્નેહ તથા લોભ વગેરેથી અંગનો ત્યાગ કરવા સમયે ચિત્તમાં તાપની વૃદ્ધિ થાય છે[૨૪,૨૫] હે રામ! જેમણે હાસ્ય કર્યું તેમને મારા જ્ઞાન વડે વિવેકની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેથી તેમને ચિત્તમાં સંતોષ થઈને આનંદ થયો છે, એમ સમજવું.[૨૬] વિવેકની પ્રાપ્તિ થયા પછી જેણે સંસારની સ્થિતિનો ત્યાગ કરેલો છે, એવા ચિત્તને પોતાના રૂપનો ત્યાગ કરતી વખતે આનંદની અભિવૃદ્ધિ થાય છે.[૨૭] જે પુરુષોએ પોતાનાં અંગ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં હાસ્ય કર્યું, તેમણે પોતાના મનથી એવો વિચાર કર્યો કે, 'આ મારાં અંગો, એ જ મને છેતરાવાનું સ્થાન છે! અહો! મિથ્યા વિકલ્પથી રચિત અંગો વડે હું ઘણીવાર છેતરાયો, આમ પોતાના મનથી વિચાર કરીને તેણે હાસ્ય સહિત અંગ તરફ દૃષ્ટિ કરી[૨૮,૨૯] વિવેક પ્રાપ્ત થયા પછી પરપદમાં વિશ્રાંતિ પામેલું મન, પૂર્વની દીનતાના આધારભૂત પદાર્થને કરથી હાસ્ય કરતાં કરતાં જુએ છે.[૩૦] મેં તેને માર્ગમાં રોકીને પ્રયત્નથી પ્રશ્ન કર્યો, તે વિવેક બળાત્કારથી પોતાના ચિત્તને રોકે છે, એમ બતાવવામાં આવ્યું.[૩૧] મારી આંખ આગળ તેનાં અંગો ચુરાઈને અંતર્ધાન થઈ ગયાં, તે ઉપરથી વિવેકને લીધે મનનો નાશ થતી વખતે અર્થની અનેક પ્રકારની આશાનો પણ નાશ થાય છે, એમ બતાવવામાં આવ્યું.[૩૨] પુરુષને હજાર નેત્ર તથા હજાર હાથ હતા, એમ પ્રથમના સર્ગમાં વર્ણવેલું છે, તે ઉપરથી ચિત્તને અનંત આકૃતિપણું છે, એમ સમજવાનું છે.[૩૩] પુરુષ પોતાનાં જ શરીર ઉપર પોતાની મેળે પ્રહાર કરતો હતો, એમ કહેલું છે, તે ઉપરથી અનેક પ્રકારની કુકલ્પનાથી મન પોતાના જ શરીરને પ્રહાર કરે છે, એમ સમજવું.[૩૪] પુરુષ પ્રહાર કરતાં ચારે બાજુ દોડતો હતો, એમ કહેલું છે, તે ઉપરથી માણસનું મન પોતાની વાસનારૂપી પ્રહારથી વાસના અનુસારે દોડ્યાં કરે છે, એમ સમજવાનું છે.[૩૫] મન પોતાની મેળે પોતાને પ્રહાર કરે છે અને સ્વેચ્છાથી પલાયન કરે છે. જુઓ, અજ્ઞાનનું એ કેવું કૌતુક છે![૩૬] પોતાની વાસનાથી તાપ પામેલાં સર્વ મન, સ્વેચ્છાથી પોતાના પદને પામવાને માટે પલાયન કરે છે.[૩૭] આ જગતમાં દુઃખનો જે વિસ્તાર થયો છે, તે પણ મનને લીધે જ છે અને મન પોતે ખેદ પામી ચારે બાજુ દોડ્યા કરે છે[૩૮] જેમ કોશેટો કરનાર કીડો પોતાની લાળરૂપી જાળથી બંધન પામે છે, તેમ મન પોતાની સંકલ્પિત વાસનારૂપી જાળથી પોતાની મેળે બંધન પામે છે.[૩૯] બાળક રમત કરવા સમયે પાછળથી પોતાને જ દુઃખ થાય એવી રમત પણ અજ્ઞાનથી રમે છે, તેની રીતે મન પોતાની ચંચળતાને લીધે ભાવી દુઃખનો વિચાર કર્યા વિના પાછળથી અનર્થ થાય એવી રીતે પણ ક્રીડા કરે છે.[૪૦] લાકડાંને વહેરનાર

ભાગ ચીરીને તેમાં વચ્ચે ખીલી ભરાવી ચાલ્યા જાય છે. પાછળથી કોઈ વાંદરો તે જ લાકડા પર બેસીને પોતાની ચપળતાને લીધે કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તેમાંથી ખીલી કાઢી નાખે છે; તો ચીરેલા ભાગમાં પોતાના વૃષણ દબાવાથી તેનું મરણ થાય છે. તે જ પ્રમાણે માણસનું મન પોતાની ચંચળતાને લીધે વિચાર કર્યા વિના એવાં કામ કરે છે, કે પાછળથી તેને અનર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે.[૪૧] માટે મનનું ઘણી વખત પાલન કરવું, ઘણી વખત મન વડે આત્મવિચાર કરવો અને યોગાભ્યાસથી મનને વશ કરી લેવું; એટલે ફરી વાર શોક કરવો પડે નહિ.[૪૨] મનના પ્રમાદથી દુઃખના પહાડ વધે છે. સૂર્યોદયથી જેમ હિમનો નાશ થાય છે, તેમ મનને વશ રાખવાથી દુઃખનો નાશ થાય છે.[૪૩] જે મનુષ્યનું મન ગામના અર્થથી ઉત્પન્ન થયેલી અનિંદ્ય વાસનાઓ વડે મુનિની પેઠે મૌનવૃત્તિથી સંસારના રાગમાં રમ્યા કરે છે, તે મનુષ્યનું મન પાછળથી તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે પરમ પવિત્ર થાય છે તથા જન્મ અને મરણથી રહિત એવા પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને મહાન આપત્તિમાં પણ શોચ કરવો પડતો નથી.[૪૪]

સર્ગ ૧૦૦ મો

બ્રહ્મ સર્વ શક્તિવાળું છે તથા બંધ-મોક્ષ અજ્ઞાનથી જ છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

चित्तमेतदुपायातं ब्रह्मणः परमात्पदात् ।
अतन्मयं तन्मयं च तरंगः सागरादिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! આ ચિત્ત બ્રહ્મના પરમ પદમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું છે. સાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તરંગ જેમ સાગરમય છે તથા સાગરમય નથી, તેમ તે ચિત્ત બ્રહ્મમય છે અને બ્રહ્મમય નથી.[૧] હે રામ ! સામાન્ય જનની બુદ્ધિવાળા માણસને જેમ સમુદ્રથી તરંગ જુદા

પામેલામાં આનંદશક્તિ છે, શૂરવીરમાં પરાક્રમ-શક્તિ છે, સર્ગમાં સર્ગશક્તિ છે અને આ કલ્પાંતમાં સર્વશક્તિ છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મની સર્વ શક્તિ દશે દિશામાં દેખાય છે.[૯/૧૦] વૃક્ષના બીજમાં જેવી રીતે ફળ, પુષ્પ, લતા, પત્ર, શાખા તથા મૂળવાળું વૃક્ષ રહેલું છે, તેવી રીતે બ્રહ્મને વિષે આ જગત રહેલું છે.[૧૧] બ્રહ્મને વિષે પ્રતિભાસના વશપણાથી ચૈતન્ય તથા જડના મધ્યમાં રહેલું જીવ નામનું ચિત્ત દેખાય છે.[૧૨] અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ, લતા, ગુલ્મ તથા પલ્લવની કલ્પનાની પેઠે જ્યાં સુધી તત્ત્વ જાણવામાં આવ્યું નથી, ત્યાં સુધી આ જગતની કલ્પના છે.[૧૩] હે રાઘવ ! અહં પ્રત્યયથી ભાસમાન થતું આ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે. આત્મા સર્વ સ્થળે રહેનાર છે તથા તેનું નિત્ય પ્રકાશરૂપ મહાન શરીર છે.[૧૪] આકાશમાં જેવી રીતે પીંછાની ભ્રાંતિ થાય છે તથા જળમાં જેવી રીતે તરંગની બુદ્ધિ છે, તેવી રીતે આત્માની મનન કરવાની શક્તિને મન કહે છે.[૧૫] આત્માને વિષે જીવ તથા મન પ્રતિભાસની કળા-માત્ર છે. મનનાત્મક મનના રૂપનો જ ઉદય થયો છે, તે પણ બ્રહ્મની જ શક્તિ છે; તેથી હે રિપુનાશન ! તે બ્રહ્મરૂપ જ છે, આ જે દશ્ય વિભાગ જોવામાં આવે છે, તે પણ પ્રાતિભાસિક છે, પણ વસ્તુતાથી વિભાગ નથી.[૧૬/૧૭] વળી બ્રહ્મતા અજ્ઞાનથી કામ, કર્મ, વાસના આદિ જે કાંઈ લોકમાં જીવનું કારણ કહ્યું છે, તે સર્વ મન વિશે જ સદસદાત્મક છે; એટલે, મનરૂપ બ્રહ્મની શક્તિ જ જીવનું કારણ છે. જેમ મનઃસત્તાત્મક બ્રહ્મનું રૂપ સંસર્ગના અધ્યાસથી મનમાં રહેલું છે અને જેમ વસંત વગેરે ઋતુની શક્તિ વૃક્ષમાં રહેલી છે, તેમ જીવની ચેષ્ટા વગેરે મનના ધર્મ પણ બ્રહ્મને વિષે રહેલા છે. પૃથ્વીમાં સર્વ ઋતુ તથા સર્વ પુષ્પ વગેરેની શક્તિ રહેલી છે, તે છતાં પૃથ્વી, બીજ, સંસ્કાર તથા દેશના ભેદથી વ્યવસ્થા વડે પુષ્પ વગેરેને ધારણ કરે છે: તેવી રીતે બ્રહ્મને વિષે સર્વ શક્તિ રહેલી છે, તે છતાં તે વ્યવસ્થાથી સર્વ શક્તિને ધારણ કરે છે અને પૃથ્વી જેવી રીતે પુષ્પને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે લોકના કર્તા બ્રહ્મા ચિત્તને ધારણ કરે છે. જેવી રીતે પૃથ્વીના તળમાંથી દેશકાલની વિચિત્રતા વડે શાળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાંથી પણ અનેક સ્થળે અનેક પ્રકારની શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે સંકર બ્રહ્મ અને જગતને સંકર (સેળભેળ) માનીએ, તો પણ કંઈ પ્રાતિભાસિક નથી અને તેને કોઈ પણ જોતું નથી. ભિન્નને ભિન્ન કરનાર જે સંખ્યા તથા રૂપ આદિ છે તેથી સંકર (સેળભેળ) થશે નહિ. એ ભેદ કરવાવાળાં સંખ્યા આદિ પણ મનથી જ બ્રહ્મ વિષે કલ્પાયેલાં છે, માટે તે પણ બ્રહ્મરૂપ જ જાણો.[૧૮–૨૩] ઇન્દુબ્રાહ્મણના દશ પુત્રોએ મનની કલ્પનાથી દશ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કર્યાં, તેવી રીતે પ્રત્યેક માણસ મનમાં જેવી કલ્પના કરે છે, તેવું તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે.[૨૪] પોતાની મેળે ક્ષોભ ન પામેલા નિર્મળ જળમાં જેવી રીતે સ્પંદ થાય છે, તેવી રીતે પરમાત્માને વિષે જીવ છે તે જ સંસારનું કારણ છે.[૨૫] જળમાં થતા કલ્લોલ, ઊર્મિ તથા તરંગ એ સઘળું જેમ જળરૂપ છે, તેમ જ્ઞાનવાન માણસને આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ છે.[૨૬] તરંગવાળા સમુદ્રમાં જળથી જુદી જેમ તરંગની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ નામ–રૂપ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવી છે, પણ વસ્તુતાએ એક બ્રહ્મની જ સત્તા રહેલી છે. જે ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, જાય છે તથા સ્થિતિ પામે છે, એ સઘળું વિવર્તપણાથી બ્રહ્મને વિષે જણાય છે.[૨૭,૨૮] સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ જેમ મૃગજળરૂપે જણાય છે, તેમ પરમાત્મા નામ–રૂપથી રહિત છે, તો પણ વિચિત્ર રૂપથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે.[૨૯] કરણ, કર્મ, કર્તા, જનન, મરણ તથા સ્થિતિ, એ સઘળું બ્રહ્મને આધીન છે, તે વિના કંઈ પણ કલ્પના નથી.[૩૦] લોભ નથી, મોહ નથી, [illegible]

નથી. આત્માને વિષે લોભ, તૃષ્ણા અથવા મોહ કેવો અને ક્યાં ઘટે ![31] સુવર્ણમાંથી જેમ બાજુબંધ વગેરે આભૂષણો થાય છે, તેમ આ સર્વ જગત આત્મામાંથી જ મનની કલ્પનાના ક્રમે કરીને છે.[32] અજ્ઞાનથી વીંટાયેલા ચિત્તને જીવ કહે છે. પોતાનો બંધુ હોય તેને પણ જ્યાં સુધી જાણ્યો નથી, ત્યાં સુધી તે અબંધુ છે. (તે પ્રમાણે ચિત્તને આત્મજ્ઞાન ન થયુ હોય ત્યાં સુધી તેની જીવ સંજ્ઞા કહેવાય છે.)[33] આકાશે જેવી રીતે શૂન્યતા પ્રકટ કરેલ છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી આત્માએ અજ્ઞાન વડે પોતાના સંકલ્પથી જીવપણું પ્રકટ કરેલ છે.[34] આત્મા છે તે જ અનાત્માની પેઠે જગતમાં જીવરૂપે જણાય છે. નેત્રદોષથી જેમ આકાશમાં બે ચંદ્રમા દેખાય છે, તેવી રીતે સત્–અસત્‌રૂપે આ જગત ઉત્પન્ન થયુ છે.[35] મોહના નિમિત્તરૂપ બંધ અને મોક્ષ, એ બે શબ્દનું પણ અત્યંત અસંભવપણું છે, કારણ કે આત્માને સત્યપણું હોવાથી તેને બંધન અથવા મોક્ષ કેમ જ ઘટે ? બંધ કે જેનો નિત્ય અસંભવ છે, તેનો સંભવ માની 'હું બંધાયો છું' એમ માનવું એ પણ કુકલ્પના છે, તેમજ મોક્ષ પણ કલ્પનામાત્ર છે, વાસ્તવિક રીતે નથી.[36,37]

રામ બોલ્યાઃ—હે પ્રભુ ! પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, મનમાં જેવો નિશ્ચય થાય છે, તે પ્રમાણે થાય છે, પણ તેમાં અન્યથા થતું નથી. ત્યારે જે માણસે મનથી બંધનની કલ્પના કરી છે, તેને કાલ્પનિક (કલ્પનાથી થયેલો) બંધ નથી એમ કેમ કહેવાય ?[38]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જેવી રીતે સ્વપ્નમાં થયેલી કલ્પના મિથ્યા છે, તેવી રીતે મૂર્ખ માણસને થયેલી બંધની કલ્પના પણ મિથ્યા છે અને તેવી જ રીતે મોક્ષની કલ્પના છે, તે પણ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે બંધ અને મોક્ષ એ બન્ને અજ્ઞાનથી જ થયેલ છે. હે મહાબુદ્ધિમાન ! વાસ્તવિક રીતે બંધ પણ નથી તેમ મોક્ષ પણ નથી.[39,40] જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય છે, ત્યાં સુધી દોરીમાં સર્પની કલ્પના થાય છે, પણ હે પ્રાજ્ઞ ! જ્ઞાન થયા પછી તેવી કલ્પના થતી નથી. તેજ પ્રમાણે બંધમોક્ષની કલ્પના પણ જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી છે. તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી તેવી કલ્પનાની શાંતિ થાય છે.[41] હે રાઘવ ! અજ્ઞાની માણસને બંધ–મોક્ષનો મોહ થાય છે, પણ જ્ઞાનીને બંધ–મોક્ષનો કશો જ મોહ થતો નથી.[42] હે સુભગ ! પ્રથમ મન ઉત્પન્ન થયું, ત્યાર પછી બંધ અને મોક્ષની દૃષ્ટિ થઈ અને ત્યાર પછી ભુવનરૂપ પ્રપંચની રચના થઈ. એ પ્રમાણે બાળકની આખ્યાયિકાની પેઠે દૃઢ મૂળવાળી આ સ્થિતિ પ્રતિષ્ઠા પામી છે.[43]

आदौ मनस्तदनुबंधविमोक्षदृष्टी पश्चात्प्रपंचरचना भुवनाभिधाना। इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठामाख्यायिका सुभगबालजनोदितेव ॥ ४३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ચિત્તચિકિત્સાપૂર્વક ચિત્તોત્પત્તિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૦૦ મો સમાપ્ત

सर्ग १०१ मो*

બાલક–આખ્યાયિકા

॥ राम उवाच ॥

किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ बालकाख्यायिकाक्रमः।
क्रमेण कथयैतन्मे मनोवर्णनकारणम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ—હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! બાળકની આખ્યાયિકાનો ક્રમ લોકમાં કેવી રીતે કહેવાય છે ? જે મનના વર્ણનનું કારણ છે, તે તમે મને ક્રમપૂર્વક કહો.[1]

* આ એકસો એકમા સર્ગમાં, હજારો વિકલ્પવાળા સંસૃતિમાં મનના સંકલ્પ વિના કાંઈ પણ વસ્તુ નથી, એમ બતાવવા માટે બાળકની આખ્યાયિકા દૃષ્ટાંતરૂપે કહેવાશે

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામચંદ્રજી! એક સમયે કોઈ એક મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા (યુક્ત તથા અયુક્તના વિચારથી રહિત) બાળકે પોતાની ધાવને કહ્યું કે, 'હે ધાત્રી! વિનોદ થાય એવી કોઈ પણ કથા (કહાણી) કહે.[૨] હે મહામતિમાન! બાળકનાં આવાં વચન સાંભળીને, તેણે બાળકના વિનોદને માટે નિર્મળ તથા મીઠાં વચનોવાળી આ કથા કહેવાનો આરંભ કર્યો.[૩]

ધાત્રી બોલીઃ–'અત્યંત અસત્' નામના એક નગરમાં ત્રણ સુંદર મહાત્મા રાજપુત્રો રહેતા હતા. તેઓ ધાર્મિક તથા શૂરવીર હતા.[૪] વિસ્તારવાળા તે શૂન્ય નગરમાં, તેઓ જાણે આકાશમાં જળતારકા હોય એવી રીતે રહેતા હતા. તે ત્રણમાંથી બેનો જન્મ નહોતો થયો તથા એક ગર્ભમાં જ રહેલ નહોતો.[૫] હવે કોઈ કાળે તે રાજપુત્રોના બાંધવોનું મરણ થયું, તેથી તેઓ ખેદ પામ્યા અને શોકથી તેમનું ચિત્ત હરાઈ ગયું. પછી તે ત્રણે જણ પોતાના નગરના સમાજ સાથે એકમત થઈને કોઈ ઉત્તમ નગરનો લાભ લેવા માટે તે શૂન્ય નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા. તે સમયે આકાશમાંથી બુધ, શુક્ર અને શનૈશ્ચર જાણે પ્રયાણ કર્યું હોય એવા તે જણાતા હતા. તે ત્રણે રાજપુત્રોનાં અંગ શિરીષના+ પુષ્પ જેવાં કોમળ હતાં. તેમને પાછળથી સૂર્ય તપાવતો હતો. ગ્રીષ્મઋતુના તાપથી ખેદ પામેલા પલ્લવો જેમ કરમાઈ જાય, તેમ તેઓ માર્ગમાં દિવસને વખતે કરમાઈ ગયા.[૮] માર્ગમાં તપી ગયેલી રેતીને તેમનાં ચરણકમળ દાઝી જતાં હતાં અને તેથી તેઓ યૂથમાંથી જુદા પડેલા મૃગની પેઠે 'હાય! બાપલા' એમ કહી શોક કરતા હતા.[૯] દર્ભના અગ્રભાગથી તેમના પગ વીંધાઈ જતા હતા, તાપથી તેમનાં અંગના સાંધાઓમાં દુઃખ થતું હતું અને ધૂળ ઊડવાથી તેમનું શરીર ધૂળમય થઈ રહેતું હતું. એવી રીતે તેમણે ઘણો લાંબો પંથ કાપ્યો.[૧૦] એટલે તેમણે ત્રણ વૃક્ષો જોયાં. તે ત્રણે વૃક્ષો મંજરીના સમૂહથી યુક્ત હતાં, ફળ–પલ્લવથી શોભતાં હતાં અને માર્ગમાં મૃગ તથા પક્ષીગણના આધારરૂપ હતાં.[૧૧] તે ત્રણ વૃક્ષમાંથી બે વૃક્ષ કાંઈ પણ ઊગ્યાં નહોતાં અને ત્રીજા વૃક્ષમાં સારી રીતે ઊગવાનું બીજ પણ નહોતું.[૧૨] થાકી ગયેલા તે ત્રણ રાજપુત્રોએ તેમાંના એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રાંતિ લીધી. સ્વર્ગમાં પારિજાતના વૃક્ષ તળે ઇન્દ્રલોકમાં રહેનારને જેવો આનંદ થાય, તેવો તેમને ત્યાં આનંદ થયો.[૧૩] તેમણે તે અમૃત સમાન વૃક્ષના ફળનું ભોજન કર્યું, તેના રસનું પાન કર્યું, તેની મંજરીની માળા કરી અને ઘણી વાર વિશ્રાંતિ લઈને ત્યાંથી આગળ પ્રયાણ કર્યું.[૧૪] થોડે દૂર ગયા પછી મધ્યાહ્નન સમયે ત્રણ નદીઓ તેમના જોવામાં આવી. તેમાં અનેક પ્રકારનાં મોજાં ઊછળતાં હતાં.[૧૫] તે ત્રણ નદીમાંથી એક નદી સુકાઈ ગઈ હતી અને બે નદીમાં કાંઈ પણ પાણી હતું નહિ. આથી તે આંધળાની આંખો જેવી હતી.[૧૬] તે ત્રણ નદીમાંની જે નદી સુકાઈ ગયેલી હતી, તેમાં તે રાજપુત્રોએ આદરથી સ્નાન કર્યું. ઉનાળાના તાપથી દુઃખ પામતાં માણસો જેમ નદીમાં ક્રીડા કરે છે તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ જેમ ગંગામાં જળક્રીડા કરે છે, તેમ તેમણે તેમાં ઘણી વાર સુધી જળક્રીડા કરી. પછી દૂધ જેવા જળનું પાન કર્યું અને તેમણે હર્ષ પામીને ત્યાંથી આગળ ચાલવા માંડ્યું.[૧૭,૧૮] દિવસને અંતે સૂર્ય અસ્ત થવાના સમયે ભવિષ્યમાં જેનું નિર્માણ થવાનું છે એવા અને પર્વતના જેવા ઊંચા એક નગર પાસે આવ્યા.[૧૯] તે નગરની ઉપર સુંદર પતાકા હતી અને નીચે કમલિની શોભતી હતી. તેમાં નીલ આકાશના જેવાં સુંદર જળાશય હતાં. ત્યાં નગરમાં થતા ગાયનની સ્વરમૂર્ચ્છના દૂરથી સાંભળવામાં આવતી હતી.[૨૦] તે નગરમાં તેમણે ત્રણ સુંદર

+ સરસડો.

ભવનો જોયાં. તે ઘરો જાણે મહાપર્વતનાં મણિમય તથા સુવર્ણમય શિખરો હોય તેમ શોભતાં હતાં.[૨૧] તે ત્રણ ભવનમાંથી બે ભવનનું તો નિર્માણ જ થયેલું નહોતું અને એક ભવન ભીંત વિનાનું હતું. એ ત્રણ ભવનમાં જે એક ભીંત વિનાનું સુંદર ભવન હતું, તેમાં તે ત્રણ રાજપુત્રોએ પ્રવેશ કર્યો.[૨૨] તે ભવનમાં પ્રવેશ કરી, વિહાર કરતા હતા; તેવામાં તપાવેલ સોના જેવાં ત્રણ સ્થાલીપાત્રો તેમને પ્રાપ્ત થયાં.[૨૩] તે ત્રણ પાત્રમાંથી બે પાત્ર ભાંગેલાં હતાં અને એકનો ભૂકો હતો. તેમાંથી દીર્ઘ બુદ્ધિવાળા તે રાજપુત્રેએ ભૂકારૂપી સ્થાલીનું ગ્રહણ કર્યું.[૨૪] તેમાં તે બહુ ખાનારાઓએ નવ્વાણું દ્રોણ તથા એક દ્રોણથી ન્યૂન એવા સો દ્રોણ ચોખા રાંધ્યા અને ત્રણ બ્રાહ્મણને જમવાનું આમંત્રણ દીધું. તે ત્રણ બ્રાહ્મણમાંથી બેના દેહ જ નહોતા અને એકને મુખ નહોતું.[૨૫,૨૬] તેમાંથી મુખ વિનાના બ્રાહ્મણે સો દ્રોણ ચોખાનું ભોજન કર્યું તથા અવશેષ રહેલા અન્નનું રાજપુત્રોએ ભોજન કર્યું.[૨૭] એ પ્રમાણે હે પુત્ર! ભવિષ્યમાં નિર્માણ થનાર તે નગરમાં તે ત્રણે રાજપુત્રો નિવૃત્તિ પામ્યા તથા મૃગયા રમતા આજ સુધી સુખે રહ્યા છે.[૨૮] હે અનઘ! આ પ્રમાણે એ મનોહર કથા મેં તારી પાસે કહી સંભળાવી, હૃદયમાં આ કથાનું મનન કરજે, તેથી તું પંડિત થઈશ.[૨૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આ પ્રમાણે હે રામ! ધાત્રીએ બાળક પાસે શુભ કથા કહી અને તે આખ્યાયિકા સાંભળીને બાળકને આનંદ થયો.[૩૦] કમળના જેવાં સ્વચ્છ નેત્રવાળા હે કમલલોચન રામચંદ્રજી! મેં પ્રથમ તમારી પાસે ચિત્તાખ્યાન કર્યું અને ત્યાર પછી આ બાળકની કહાણી કહી સંભળાવી.[૩૧] મે જે પ્રમાણે તમને બાળકની કહાણી કહી, તે પ્રમાણે કલ્પેલા ઉગ્ર દૃઢસંકલ્પથી આ સંસારની સ્થિતિની રચના રચાયેલી છે.[૩૨] હે અનઘ! વિકલ્પના સમૂહથી બંધન મોક્ષની કલ્પના વડે પ્રતિભાસરૂપ આ જગત જોવામાં આવે છે. સંકલ્પ વિના કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. જે કાંઈ આ જોવામાં આવે છે, તે સંકલ્પથી જ છે.[૩૩,૩૪] સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વત, નદી અને દિશાઓ એ સઘળું સ્વપ્નની પેઠે સંકલ્પથી રચાયેલું છે.[૩૫] ભવિષ્યમાં થનારા નગરમાં જે પ્રમાણે રાજપુત્રો છે તથા જે પ્રમાણે સંકલ્પની રચના છે, તે પ્રમાણે આ જગતની સ્થિતિ છે.[૩૬] જળમાં જેમ જળમય એવા ચંચળ સમુદ્રની સ્ફુરણા થાય છે, તેમ આત્માને વિ સંકલ્પમાત્રની સ્ફુરણા થાય છે.[૩૭] સૂર્યના તથ જનસમૂહના વ્યાપારથી જેમ દિવસ વૃદ્ધિ પામે તેમ પ્રથમ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ આ જગ ત પરમાત્માના વ્યાપારથી વૃદ્ધિ પામે છે.[૩૮] આ સમગ્ર જગત સંકલ્પના સમૂહની કલ્પના માત્ર છે. મનોવિલાસ તથા રાગ વગેરેની વૃત્તિઓ પણ સંકલ્પમાત્ર છે. માટે હે રામ! સંકલ્પ માત્રનો ત્યાગ કરીને તથા નિશ્ચયપણાથી નિર્વિકલ્પ પદનો આશ્રય કરીને, તમે શાંતિ પામો.[૩૯]

संकल्पजालकलनैव जगत्समग्रं संकल्पमेव ननु विद्धि विलासचेत्यम्। संकल्पमात्रमलमुत्सृज निर्विकल्पमाश्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शांतिम्॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'બાલક–આખ્યાયિકા' એ નામનો સર્ગ ૧૦૧ મો સમાપ્ત

પોતાના સંકલ્પના વશપણાથી મોહ પામે છે, પણ પંડિત મોહ પામતો નથી. અક્ષય વસ્તુમાં બાળક હોય તે જ ક્ષયના સંકલ્પથી મોહ પામે છે.[૧]

[૨]રામ બોલ્યાઃ—હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા! તમે દરેક સંકલ્પિત ક્ષય કર્યો તથા કોણે કરેલો છે! કોને લીધે આ આત્મા અસત્‌ના નિમિત્તે કરી મહામોહરૂપ સંસારના ભ્રમનું ગ્રહણ કરે છે?[૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—બાળક જેવી રીતે મિથ્યાભૂતની કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે અસત્‌ભૂત સમૂહે 'અહંકાર' નામના ક્ષયની કલ્પના કરેલી છે. સર્વ વસ્તુ એક પરમ વસ્તુને વિષે રહેલી છે ત્યારે અહંકાર કેવી રીતે અને ક્યાંથી ઉદય થયો?[૩,૪] વાસ્તવિક રીતે અભેદરૂપ પરમાત્મામાં અહંકાર છે નહિ, છતાં જેમ તીવ્ર તડકામાં મૃગજળ દેખાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી તે દેખાય છે.[૫] જેમ જળના આશ્રયથી જળ જોવામાં આવે છે, તેમ આત્માના આશ્રયથી મનરૂપી ચિંતામણિમાંથી સંસારનો આરંભ જણાય છે.[૬] માટે હે રામચંદ્રજી! આશ્રયરહિત અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને આશ્રયસહિત સત્ય આનંદરૂપ જ્ઞાનનો આશ્રય કરો.[૭] વિચાર કરવો એ બુદ્ધિનો ધર્મ છે, માટે મોહ અને સરંભનો ત્યાગ કરી સત્યવસ્તુનો વિચાર કરો અને અસત્યનો ત્યાગ કરો.[૮] બંધન નથી તે છતાં બંધન છે, એવી રીતે કહી શા માટે વૃથા ખેદ પામો છો? આત્મતત્ત્વ અનંત છે, માટે કોનું કેવી રીતે બંધન થાય છે?[૯] અવિભિન્ન મહાત્માને વિષે અનેક તથા એકની કલ્પના છે નહિ અને આ સર્વ બ્રહ્મતત્ત્વ છે, માટે તેને વિષે બંધ અથવા મોક્ષ હોય જ ક્યાંથી?[૧૦] દુઃખરહિત છતાં તે દુઃખવાળું હોય એમ જણાય છે. અંગ કપાઈ ગયા પછી શા માટે ખેદ કરવો? ભેદ તથા અભેદના વિકારરૂપી દુઃખ આત્માને વિષે નથી.[૧૧] દેહનો નાશ થયો તથા ક્ષીણના ક્ષય થયા તેમાં આત્માને શી હાનિ પ્રાપ્ત થઈ? ધમણ બળી જવાથી ધમણમાં રહેનાર વાયુનો નાશ થતો નથી, તેમ દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી.[૧૨] પુષ્પનો નાશ થાય તો પણ આકાશનો આશ્રય કરીને રહેનાર આમોદ (ગંધ)નો નાશ થતો નથી. તેમ દેહ પડી જાય અથવા દેહનો ઉદય થાય, તેમાં આપણને શી હાનિ છે?[૧૩] શરીરરૂપી કમળમાં સુખદુઃખરૂપી હિમ પડે, તેમાં આકાશમાં ઊડનારા આપણા જેવા ભ્રમરને શી હાનિપ્રાપ્ત થઈ? ગમે તો દેહ પડી જાય, ગમે તો તે ઉદય પામે અને ગમે તો તે ગગનાંતરમાં જાય, તો પણ આરું રૂપ તેનાથી વિલક્ષણ છે, માટે તેમાં અને શી હાનિ થાય?[૧૪,૧૫] હે રામચંદ્રજી! મેઘને તથા વાયુને અને કમળને તથા ભ્રમરને જેવો સંબંધ છે, તેવો જ સંબંધ તમારા શરીરને અને આત્માને છે.[૧૬] હે રામ! મન છે તે જ સકળ જગતનું શરીર છે અને મન છે તે જ આદિશક્તિ છે. ચિદાત્મા તો મનથી પણ આદિ છે, તેથી તેનો નાશ થતો નથી.[૧૭] હે પ્રાજ્ઞ! આત્માનો કોઈ દિવસ નાશ નથી, તેમ તે ક્યાં ય જતો પણ નથી. માટે તમે શા માટે વૃથા ખેદ પામો છો?[૧૮] વાદળાં વિખેરાઈ જાય છે, ત્યારે વાયુ આકાશના અનંતપદમાં પ્રયાણ કરે છે અને કમળ સુકાઈ જાય છે, ત્યારે ભ્રમર પણ આકાશમાં ઊડી જાય છે, તેવી રીતે દેહનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે આત્મા પણ આકાશનો આશ્રય કરે છે.[૧૯] આ સંસારમાં વિહાર કરતા મનનો પણ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વિના નાશ થતો નથી, ત્યારે આત્માના નાશની તો વાત પણ કેમ જ સંભવે?[૨૦] જેવી રીતે કુંડબદરન્યાય તથા ઘટાકાશનો ન્યાય છે, તેવી રીતે દેહ અને આત્માની વિનાશ અને અવિનાશમાં સ્થિતિ છે.[૨૧] હાથમાં રાખેલું કૂંડું ફૂટી જાય ત્યારે કૂંડામાં રાખેલાં બોર હાથમાં રહે છે, તેવી રીતે દેહ નાશ થાય ત્યારે આત્મા (જીવ) વાસનારૂપ આકાશમાં રહે છે.[૨૨] ઘડો જ્યારે ફૂટી

જાય છે, ત્યારે ઘટાકાશ મહાકાશમાં મળી જાય છે, તેવી રીતે દેહનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે દેહી (આત્મા) નિરામય રહે છે [૨૩] જ તુનો મનરૂપી દેહ, દેશ અને કાળથી અ તર્હિંત છે અને મરણ રૂપી લૂગડાંથી ઢંકાઈ જાય છે માટે શઠ મનને વિષે શા માટે ખેદ કરવો [૨૪] હે મહાબાહુ ! મૂઢ માણસ દેશ અને કાળના અદશ્ય થવારૂપી મરણમા શા માટે ભય રાખે છે? આત્માનો નાશ થયો એવુ કોઈએ જોયુ નથી. [૨૫] એટલા માટે હે રામચ દ્રજી ! જેમ આકાશમાં ઊડનાર પક્ષી પાંખ આવ્યા પછી ઈંડાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ તમે અહ કારરૂપી મિથ્યાવાસનાનો ત્યાગ કરો [૨૬] રાગદ્વેષ વડે માનસી શક્તિ ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટને બ ધનરૂપ છે અને તે શક્તિથી જ સ્વપ્નની પેઠે ભ્રાંતિની વૃથા કલ્પના થાય છે [૨૭] અવિદ્યા દુરત (મુશ્કેલીથી નાશ કરાય એવી) છે, દુ ખને માટે વૃદ્ધિ પામી છે અને જાણવામાં આવે તેવી નથી. તે અવિદ્યા આ અસત્ જગતનો વિસ્તાર કરે છે [૨૮] આકાશનુ મલિન દેખાવુ એ જેમ આકાશનો સ્વભાવ છે, તેમ આ અસત્ સત્ય જગત દેખાવુ એ અવિદ્યાનો સ્વભાવ છે. [૨૯] દીર્ઘકાળના સ્વપ્નની પેઠે અવિદ્યાએ આ અસત્ જગત સત્રૂપ કલ્પેલુ છે જેવી રીતે અનિર્મળ નેત્રને ભાવનામાત્રથી આકાશમાં બે ચ દ્રનુ કર્તાપણુ જણાય છે, તેવી રીતે મનને પણ ભાવનામાત્રથી જગતનુ કર્તાપણુ જણાય છે. હે રામ ! સૂર્યદેવતા પોતાના તાપથી બરફને ઓગાળી નાખે છે, તેવી રીતે તમે વિચારથી અવિદ્યાના સ્વરૂપનો લય કરો સૂર્યના ઉદયથી હિમનો નાશ ન થાય તો તેના ઉદયમાં ઇષ્ટસિદ્ધિ થતી નથી, તેવી રીતે સદ્વિચારથી મનનો નાશ ન થાય, તો ઇષ્ટસિદ્ધિ થતી નથી જેમ ઇન્દ્રજાળ રચનાર અસુર અસત્ સુવર્ણનો મેઘ વર્ષાવે છે, તેમ તત્ત્વ જાણવામાં ન આવ્યું હોય તો અવિદ્યા અનર્થનો વિસ્તાર કરે છે મન પોતાના નાશની ક્રિયા કરે છે અને 'આત્મસહાર' નામના નાટકમા મન નૃત્ય કરે છે [૩૦-૩૪] ચિત્ત પોતાના નાશ માટે જ આત્માને જુએ છે, પણ દુર્બુદ્ધિને લીધે પાસે આવેલ વિનાશને જોતુ નથી [૩૫] જે વિવેકી પોતાના મનના નાશનો ઉપાય શોધે છે, તેને સકલ્પમાત્રથી મન જ તેવો ઉપાય બતાવે છે, માટે તેમા કઈ ઘટતો નથી [૩૭] વિવેકના સંસ્કારવાળુ મન પોતાના સ કલ્પ-વિકલ્પના અંશનો ત્યાગ કરીને આત્મજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. [૩૮] મનના નાશથી સર્વ પુરુષાર્થનો લાભ તથા દુ ખનો નાશ થાય છે, માટે મનના બાહ્યવ્યાપારના પ્રયત્નનો ત્યાગ કરીને મનનો નાશ થવામાં પ્રયત્ન કરો. [૩૯] કોઈથી પણ નાશ ન થાય એવા આ સસારરૂપી મહાવનમાં સુખ–દુ ખરૂપી ધાટાં વૃક્ષોના સમૂહ છે અને તેમાં વિષમ મૃત્યુરૂપી મોટા સર્પ રહેલા છે હે સુભગ ! તેમા વિવેકહીન સમર્થ મન જ મહાન આપત્તિના કારણરૂપ છે [૪૦] વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી એટલામાં તો દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયકાળનાં નિત્યકર્મ કરવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને સ્નાન કરવા ગઈ. પછી જ્યારે રાત્રિ વીતી અને સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યા, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી [૪૧]

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ઉપદેશકરણ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૨ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો સાતમો દિવસ સમાપ્ત

सर्ग १०३ मो*

અવિવેકી મનથી થતા અનર્થોનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

परस्मादुत्थितं चेतस्तत्कल्लोल इवार्णवात्।
स्फारतामेत्य भुवनं तनोतीदमिवस्ततः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! જેમ સમુદ્રમાંથી તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાંથી ચિત્ત ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તે વૃદ્ધિ પામીને આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે.[૧] ચિત્ત હ્રસ્વ વસ્તુને દીર્ઘ કરે છે, દીર્ઘવસ્તુને હ્રસ્વ કરે છે; પોતાપણાને અન્યપણું કરે છે અને પોતે અન્યપણાને પામે છે.[૨] જે વસ્તુ પ્રાદેશ (તર્જની તથા અંગૂઠાને પહોળાં કરવાથી જે પ્રમાણ થાય તે) માત્ર હોય–તેને પોતાની ભાવનાથી તે મોટા પર્વતના જેવી પ્રકાશમાન કરે છે.[૩] આવી રીતે પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું મન તે પરમાત્માની જ સત્તાથી શક્તિ મેળવી નિમિષમાત્રમાં સંસાર કરે છે ને તેના લય પણ કરે છે.[૪] સ્થાવર તથા જંગમ જે જોવામાં આવે છે, તે સર્વ ચિત્તમાંથી જ થયેલું છે.[૫] દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્યશક્તિથી આકુળ થયેલું મન, નટની પેઠે ચપળપણાથી એક વસ્તુના આકારમાંથી બીજી વસ્તુના આકારને પામે છે.[૬] મન સત્‌વસ્તુને અસત્ કરે છે, સત્તાને અસત્તારૂપ કરે છે તથા સુખ–દુઃખને ગ્રહણ કરે છે.[૭] ચપળ મન જે સમયે જે પ્રમાણે કામ કરવાનો આરંભ કરે છે, તે સમયે હાથ–પગ વગેરે અવયવો પણ તે જ પ્રમાણે કામ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જળથી સિંચન કરેલી લતા સમય જતાં જે પ્રમાણે ફળ આપે છે, તે પ્રમાણે મન જેવી ક્રિયા કરે છે, તેવું તેને ફળ મળે છે.[૮] હે રામ! ઘરમાં રહેલો બાળક ભીના કાદવમાંથી જેવી રીતે વિચિત્ર રમકડાં કરે છે, તેવી રીતે મન પોતાના વિકલ્પથી વિચિત્ર જગતને રચે છે.[૧૦] બાળક રમતમાં જે જે રમકડાં રચે છે, તે જેમ મિથ્યા છે, તેમ મનથી કલ્પિત જગત પણ મિથ્યા છે.[૧૧] ઋતુનો વિભાગ (ફેરફાર) કરનાર કાળ જેવી રીતે કોઈ સમયે વૃક્ષનું અન્યથારૂપ કરે છે, તેવી રીતે ચિત્ત પદાર્થનું અન્યથાપણું કરે છે.[૧૨] ચિત્તના મનોરથમાં, સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં ઘણા યોજનનો સમૂહ પણ ગાયનાં પગલાં જેટલો અલ્પ જણાય છે.[૧૩] મન કોઈ સમયે એક કલ્પને ક્ષણ જેવો કરે છે તથા એક ક્ષણને કલ્પ જેવો કરે છે; તેથી દેશ અને કાળનો ક્રમ પણ મનને અધીન છે.[૧૪] તીવ્રપણું, મંદપણું, બહુપણું તથા અલ્પપણું, ઇત્યાદિ ભેદથી મનની સર્વ શક્તિનો ત્યાગ કરવાને કોઈ સમર્થ નથી.[૧૫] વૃક્ષમાંથી જેમ પલ્લવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મોહ, સંભ્રમ, અનર્થ, દેશ તથા કાળ એ સઘળું ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૬] જેવી રીતે જળ એ જ સમુદ્ર છે તથા ઉષ્ણતા એ જ અગ્નિ છે, તેવી રીતે ચિત્ત એ જ વિવિધ આડંબરવાળો સંસાર છે.[૧૭] કર્તા, કર્મ અને કરણ; ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગ; તેમજ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય; એ નવ પ્રકારનો સંસાર ચિત્તરૂપ જ છે.[૧૮] સુવર્ણની પરીક્ષા કરનાર માણસ જેમ કુંડળ, મુકુટ, કડાં તથા બીજાં આભૂષણથી શોભતા આકારનો ત્યાગ કરીને જેમ તે સુવર્ણ છે એમ જ જાણે છે, તેવી રીતે વિવેકી માણસ જગતમાં રહેલ ભુવન તથા વનની વિચિત્રતાનો ત્યાગ કરીને તે સર્વ (જગત તથા તેમાંની વસ્તુ) ચિત્તરૂપ જ છે એમ જાણે છે.[૧૯]

चित्ते जगंति भुवनानि वनांतराणि संलक्ष्यते स्वयमुपागतमात्मभेदैः। केयूरमौलिकटकैश्च लसत्स्वरूपं त्यक्त्वैव कांचनधियेव जनेन हेम॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચિત્તમાહાત્મ્ય' એ નામનો સર્ગ ૧૦૩ મો સમાપ્ત

* આ એકસોત્રણમા સર્ગમા મુમુક્ષુના વિવેક સારુ, અવિવેકી મનથી જે જે અનર્થ થાય છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

સર્ગ ૧૦૪ મો*

લવણાખ્યાન–ઇન્દ્રજાળથી થયેલી રાજાની સ્થિતિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि वृत्तांतमिममुत्तमम् ।
जागतीद्रजालश्रीश्चित्तायत्ता यथा स्थिता ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! કેવી રીતે જગતરૂપી ઇન્દ્રજાળની શોભા ચિત્તને અધીન રહેલ છે, તે વિષે હું તમને એક વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો.[1] આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર અનેક પ્રકારનાં વનોથી યુક્ત એવો 'ઉત્તરપાંડવ' નામનો એક મોટો દેશ હતો.[2] તે દેશનાં ગાઢ અને ગહન વનોમાં તપસ્વીલોકો વિશ્રાંતિ લેતા હતા. ત્યાં ઉપવન તથા નગરમાં વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓએ લતાના હિંડોળા બાંધેલા હતા.[3] વાયુને લીધે કમળના કેસરાઓ ઊડતા હતા; તેથી પર્વત પિંગળા રંગના લાગતા હતા. ત્યાં પુષ્પના સમૂહરૂપી વનમાળાનાં ઘરેણાં શોભતાં હતાં.[4] ગામની પાસેના અરણ્યમાં કરંજની મંજરીની કુંજમાં તેના ગુચ્છ લાગેલા હતા. ઊંચાં વધેલાં ખજૂરીનાં ઝાડથી ગામ ઢંકાઈ ગયાં હતાં તથા તેના શબ્દથી આકાશ શબ્દાયમાન થઈ રહ્યું હતું.[5] પાકેલી ડાંગરના ક્યારા ઉત્કૃષ્ટ પીળા મણિના વર્ણ જેવા શોભતા હતા. વન તથા જંગલમાં મયૂરોના નાદ સંભળાતા હતા.[6] સારસપક્ષીના શબ્દથી આખું વન શબ્દ કરતું હોય એમ જણાતું હતું. તમાલનાં વૃક્ષોથી કાળા લાગતા પર્વતો કુંડળરૂપે રહેલા હતા.[7] વિચિત્ર પ્રકારનાં પક્ષીઓના સમૂહ કાકલીસ્વરથી શબ્દ કરતા હતા. નદીને કાંઠે પુષ્પવાળાં પારિભદ્રનાં ઝાડથી રસ્તાઓ છવાયેલી હતી.[8] ક્યારાનું રક્ષણ કરવા રહેલી કન્યાના ગાયનથી કામદેવનું હરણ થતું હતું. પુષ્પ તથા ફળને પૃથ્વી પર પાડવા માટે ચાલતા વાયુથી પુષ્પરૂપી મેઘ કંપતા હતા.[9] મેરુ વગેરે પર્વતની ગુફા જેવા ગૃહમાંથી સિદ્ધ, ચારણ તથા બંદીગણ બહાર નીકળતા હતા, તેથી સ્વર્ગની શોભાનું પૃથ્વી ઉપર નિર્માણ કરેલું હોય એમ જણાતું હતું.[10] કેળનાં વૃક્ષોના સમૂહથી બનાવેલ મંડપમાં કિન્નર તથા ગંધર્વગણ ગાયન કરતા હતા. મંદ મંદ પવનના શબ્દથી દેશની ઉત્કૃષ્ટતા જણાતી હતી તથા પુષ્પના સમૂહથી યુક્ત ઉપવનને લીધે દેશનો પાંડુ (કાંઈક ધોળો ને પીળો) વર્ણ જણાતો હતો.[11] ઉપર પ્રમાણે શોભીતા દેશમાં પૃથ્વી ઉપર ઉદય પામેલો જાણે સૂર્ય હોય, તેની રીતે પરમ ધર્મવાળો તથા હરિશ્ચંદ્રરાજાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ 'લવણ' નામનો એક રાજા હતો.[12] તે રાજાના યશરૂપી

---

* આ એકસો ચારમા સર્ગમાં લવણરાજાનું આખ્યાન કહેવાશે; તેમાં રાજાના દેશની તથા રાજસભાની સ્થિતિ અને ઇન્દ્રજાળ જોતાં વિસ્મયની સ્થિતિનું વર્ણન આવશે.

બ્રહ્મા જેમ અક્ષમાળાને ધારણ કરે, તેમ તેણે ઉદારતાને અંગીકાર કરી હતી.[૧૮-૧૯] કોઈ એક દિવસ બે પ્રહર દિવસ ચડ્યા પછી, મોટી સભા ભરીને તે રાજા સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યો.[૨૦] તે સભામાં આકાશમાં ચંદ્રમાની પેઠે સુખાસન ઉપર રાજા શોભતો હતો. સામંતની સેના ત્વરાથી સભામાં પ્રવેશ કરતી હતી.[૨૧] સુંદરીઓ ગાન કરતી હતી, સામંતલોકો સભામાં બેઠા હતા અને વીણાના મનોહર શબ્દો માણસના મનને આનંદ ઉપજાવતા હતા.[૨૨] ત્યારે હાથમાં મનોહર ચામર ગ્રહણ કરીને, દાસીઓ રાજાને ચામર ઢોળતી હતી અને બૃહસ્પતિ તથા શુક્રાચાર્ય જેવા મંત્રીમંડળે સભામાં વિશ્રાંતિ લીધી હતી. મંત્રીલોકો રાજ્યનું કામ ચલાવતાં હતા અને કેટલાક નિપુણ માણસો દેશની વાતો કરતા હતા. એક બાજુ ઇતિહાસમય પવિત્ર પુસ્તકો વંચાતાં હતાં અને પાસે જ બંદીલોકો વિનયપૂર્વક પુણ્યકારક સ્તુતિપાઠ કરતા હતા.[૨૩-૨૫] ઉપર પ્રમાણે સભા ભરાઈ હતી તેવામાં મેઘ જેમ વરસાદ કરવા માટે મોટા ડોળથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ એક ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસ મોટા ખટાટોપથી (ઉચિત વેષ–અલંકાર અને ગુણદર્શક ચાંદ આદિને ધારણ કરતો) સભામાં આવ્યો.[૨૬] ફળવાળું વૃક્ષ જેમ પાસે રહેલા પર્વતને પ્રણામ કરે, તેમ તેણે શિખરસમાન ઉન્નત સ્કંધવાળા તે રાજાને પ્રણામ કર્યા.[૨૭] સારી છાયાવાળા, ઊંચી શાખાવાળા, ફળવાળા અને પુષ્પથી શોભતા ઝાડ પાસે આવીને જેમ વાંદરો બેસે, તેમ તે ઇન્દ્રજાળ કરનારો રાજા પાસે આવીને બેઠો.[૨૮] જેમ ભ્રમર કમળને કહે, તેમ ચપળ તથા અર્થના લંપટ તે ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસે ઊંચી કાંધવાળા તે રાજાને, આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે વિભુ! આકાશમાંનો ચંદ્ર પૃથ્વીને જુએ, તેવી રીતે હું તમને એક મિથ્યા રમત બતાવું, તે તમે તમારા આસન પર બેઠાબેઠા જુઓ.' એ પ્રમાણે કહીને અનેક પ્રકારની રચનાના બીજરૂપ જાણે પરમાત્માની માયા હોય, તેમ તેણે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર મોરપીંછની મૂઠ ફેરવી.[૨૯-૩૧] જેમ વિમાનમાં બેઠેલા ઇન્દ્રદેવતા પોતાની ધનુષ્યરૂપી લતાને જુએ, તેમ તે રાજાએ અનેક પ્રકારના વર્ણથી શોભતી તે ઇન્દ્રજાળ કરનારની મોરપીંછની મૂઠ દીઠી.[૩૨] થોડી વાર થયા પછી ત્યાં જેમ તારાના સમૂહથી શોભીતા આકાશમાર્ગમાં મેઘ આવે, તેમ તે સભામાં એક અશ્વનું પાલન કરનાર માણસ આવ્યો.[૩૩] દેવલોકમાં પ્રસન્ન થયેલ ઇન્દ્ર પાસે જેમ ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડો આવે, તેમ સૌમ્ય તથા પરમ વેગવાળો એક ઘોડો તેને અનુસરીને ત્યાં આવ્યો.[૩૪] ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડા સાથેનો ક્ષીરસમુદ્ર જેમ ઇન્દ્રને કહે, તેમ તે ઘોડાને ગ્રહણ કરીને તેનું પાલન કરનાર માણસે રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું કે,[૩૫] 'હે મહીપતિ! આ ઘોડો ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાની જેમ રત્નરૂપ છે અને એ વેગથી ચાલવામાં મૂર્તિમાન પવન જેવો છે.[૩૬] હે પ્રભુ! અમારા રાજાએ આ ઘોડો આપને ભેટ તરીકે મોકલ્યો છે, કારણ કે મોટા માણસને વસ્તુ અર્પણ કરવાથી શોભા વધે છે.'[૩૭] આ પ્રમાણે બોલ્યા પછી, જેમ મેઘની ગર્જના શાંત થયા પછી ચાતક મેઘને પ્રાર્થના કરે છે, તેમ તે ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસે રાજાને કહ્યું કે,[૩૮] 'હે પ્રભુ! જેવી રીતે પોતાના પ્રતાપથી અધિક શોભાવાળી એવી પૃથ્વીમાં સૂર્ય દેવતા ફરે છે, તેવી રીતે તમે આ સુંદર ઘોડા ઉપર બેસીને પૃથ્વીમાં વિહાર કરો.'[૩૯] તેણે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મયૂર જેમ ગડગડાટ કરતા મેઘ તરફ દૃષ્ટિ કરે, તેમ તે રાજાએ ઘોડા તરફ દૃષ્ટિ કરી.[૪૦] તેણે ક્ષણવાર ઘોડા તરફ દૃષ્ટિ કરી, ત્યાં તો ઘોડાને જોતાં જોતાં એ રાજા ચિત્રમાં આલેખેલ હોય તેવો થઈ ગયો.[૪૧] પાન કરવાને તત્પર થયેલા અગસ્ત્યઋષિને જોઇને જેમ પ્રથમ ક્ષોભ પામેલો સમુદ્ર પોતાની અંદર રહેલાં જળચર સહિત સ્થિર થઈ

રહે, તેમ તે ઘોડાને જોતાં આસન પર બેઠેલા રાજાના નેત્ર સ્થિર થઈ ગયાં [૪૨] રાગરહિત મુનિ બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન થઈને જેમ સમાધિમાં રહે, તેવી રીતે બે મુહૂર્ત સુધી તે રાજા આત્મામાં ધ્યાનથી આસક્ત હોય એવી રીતે આસન પર બેસી રહ્યા [૪૩] તે સમયે પોતાના પ્રતાપથી બીજા બળવાનને જીતનાર આ રાજા કાંઈક વિચાર કરે છે, એમ ધારી સભાના કોઈ પણ માણસે તે રાજાને જાગૃત કર્યા નહિ [૪૪] છતાં ચંદ્રમાના સ્થિર કિરણવાળી રાત્રિઓ જેવી ચામર ઢાળનારી તે સ્ત્રીઓનાં ચામરમાત્ર સ્થિર થઈ ગયાં હતાં [૪૫] જેમ માટીના કરેલા કમળકેસરાઓ સ્પન્દરહિત હોય છે, તેમ ત્યાં વિસ્મયમાં મગ્ન થયેલ સર્વ સભાસદોની ચેષ્ટા બંધ પડી ગઈ હતી [૪૬] જેવી રીતે વર્ષાઋતુ વીત્યા પછી મેઘની ગર્જના શાંત થાય, તેવી રીતે સભાસ્થાનમાં માણસોનો કોલાહલ શાંત થઈ ગયો [૪૭] દૈત્યની સાથેના સંગ્રામમાં જેમ દેવો ચિંતામાં ડૂબી ગયા હતા, તેમ સંદેહરૂપી સાગરમાં મગ્ન થયેલા રાજાના મંત્રીઓ, ચિંતામાં ડૂબી ગયા [૪૮] આમ આસન ઉપર બેઠેલા રાજાના નેત્ર સ્થિર થઈ ગયાં હતા, ત્યારે વિસ્મયના વિસ્તારથી ઉત્સાહરહિત થયેલા અને ભય તથા મોહથી ખેદ પામેલા તે જનસમૂહની કાન્તિ કરમાઈ ગયેલ કમળના વન જેવી જણાવા લાગી [૪૯]

चिततविस्मितजिह्मितया तया जनतया भयमोहविषण्णया। स्तिमितचक्षुषि भूमिपतौ स्थितेमुद्रुलिताब्जजनस्य धृता द्युतिः ॥४९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'નૃપવ્યામોહ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૪ મો સમાપ્ત

सर्ग १०५ मो

લવણરાજાનું મોહથી સ્વસ્થ થવું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

मुहूर्तद्वितयेनाथ बोधमाप महीपतिः।
प्रावृषेण्यांबुनिर्मुक्तमंभोरुहमिवोत्तमम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! ત્યાર પછી વર્ષાઋતુના જળથી મુક્ત થયેલ કમળ જાગૃત થાય, તેવી રીતે રાજા બે મુહૂર્ત પછી જાગૃત થયા જેમ ભૂકંપ થતી વખતે પર્વત સમગ્ર વન તથા શિખરસહિત, કંપવા લાગે તેમ આસન ઉપરથી આભરણ સહિત રાજાનો દેહ કંપવા લાગ્યો [૧-૨] ત્યાર પછી પાતાળના દિગ્ગજ ચલાયમાન થવાથી ક્ષોભ પામેલા કૈલાસપર્વત પડી જવા માંડે, તેવી રીતે જાગૃત થયેલો તે રાજા કંપ થયાથી આસન પરથી પડી જવા લાગ્યો તે સમયે પ્રલયથી ક્ષોભ પામેલા મેરુપર્વતને પાસેના પર્વતો ધારણ કરી રાખે, તેવી રીતે સભામાં તેની પાસે રહેલા માણસોએ રાજાને ભુજ વડે ધારણ કરી રાખ્યો આમ ચિત્તમાં વ્યાકુલ થયેલા તે રાજાને આગળ રહેલા માણસોએ ઝાલી રાખ્યો, તેથી તેની શોભા સમુદ્રતરંગથી વ્યાકુળ થયેલા ચંદ્રના જેવી થઈ રહી [૩-૫] કમળકોશમાં રહેલા ભ્રમરની જેમ રાજાએ ધીરેથી અસ્પષ્ટ અક્ષરથી કહ્યું કે, 'આ કોનો પ્રદેશ છે તથા આ કોની સભા છે?' ત્યારે જેમ ભ્રમરીથી ગુંજતી કમલિની રાહુથી મુક્ત થયેલા સૂર્યદેવતાને કહે, તેમ તે સભાએ આદરપૂર્વક રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે દેવ! આ શું?' [૬-૭] એટલે દેવો જેમ પ્રલયના ઉલ્લાસથી ત્રાસ પામેલ માર્કંડેયઋષિને પૂછે, તેમ પાસે રહેલા મંત્રીઓ તે રાજાને નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા કે, [૮] 'હે

દ્ર! તમારી આવી સ્થિતિ જોઈને અમે અસંત આકુળ થયા છીએ. મન અમેઘ છે, તે છતાં ભ્રમથી નિમિત્ત વિના પણ ભેદ પામે છે.[૯] રાગને લીધે પ્રથમ સર્વ રીતે રમણીય તથા અંતે રસ-રહિત એવા ભોગોમાં અન્ય માણસનું મન મોહ પામે, તેવી રીતે તમારું મન કયા પદાર્થમાં મોહ પામ્યું છે?[૧૦] તમારું મન નિરંતર ઉદાર આચરણવાળી કથામાં વિવેકથી શીતળ થયું છે અને નિર્મળ છે, છતાં આ સમયે તે કેમ ભ્રમમાં ડૂબી ગયું છે?[૧૧] જે માણસનું મન તુચ્છ પદાર્થમાં લાગેલું છે અને વિષયસુખ મળવાથી જેનું મન આનંદ પામે છે અને ન મળવાથી ખેદ પામે છે, તેનું મન લોકવૃત્તિમાં મોહ પામે છે. તેથી તે મહત્ત્વની ગણતરીમાં નથી ગણાતું.[૧૨] દેહના અભિમાન વડે અવિવેકદશામાં સંસારના જે વિષયમાંથી મનની વૃત્તિ છોડેલી હોય છે તે જ વિષયમાં મનોવૃત્તિ દોડ્યા કરે છે.[૧૩] તમારું મન તુચ્છ પદાર્થમાં લાગ્યું નથી, તેમ તે ધીરજવાળું, જ્ઞાનવાળું તથા સદ્ગુણનું ગ્રહણ કરનારું છે. આમ છતાં આ સમયે મોહિત થયું હોય એમ જણાય છે, એ આશ્ચર્ય છે.[૧૪] જે માણસને વિવેકનો અભ્યાસ નથી અને જે દેશ–કાળને વશ થયો છે, તેનું મન મંત્ર તથા ઔષધને વશ થાય છે; પણ ઉદાર આચરણવાળાનું મન મંત્રૌષધિને વશ થતું નથી.[૧૫] જેમ વાવંટોળ મેરુપર્વતને ધ્રુણાવી મૂકે છે, તેમ તમારા નિત્ય વિવેકસંપન્ન એવા ઉદાર મનને મોહ કેમ ધ્રુણાવી રહ્યો છે?[૧૬] ઉપર પ્રમાણે મંત્રીએ અનુકૂળ વચનોથી આશ્વાસન કર્યું, તેથી પૂર્ણિમા જેમ ચંદ્રમાને શોભાવે, તેમ રાજાની કાન્તિ તેના મુખને શોભાવવા લાગી.[૧૭] શિશિરઋતુ ગયા પછી જેમ પ્રફુલ્લિત પુષ્પથી યુક્ત થયેલી વસંતઋતુ શોભે, તેમ તે નેત્રનો વિકાસ થવાથી સૌમ્ય મુખવાળો થયેલો તે રાજા શોભવા લાગ્યો.[૧૮] ત્યાર પછી આકાશમાં અસ્ત થતાં સુધી રાહુને નજરે જોનાર ચંદ્રમાની જેમ તે રાજા ઇન્દ્રજાળ કરનાર તે માણસને પોતાની પાસે જોઈ રહ્યો. તેને અત્યંત ગભરાટ થયો, આશ્ચર્ય થયું અને તે ખેદ પામ્યો. પછી તે રાજાને પૂર્વાપરની સંપૂર્ણ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ.[૧૯] હવે ક્ષુદ્ર સર્પનો વેષ ધારણ કરનાર તક્ષકનાગ, જેમ હિંસા કરનાર નોળિયાને જોઈને બોલે, તેમ ઇન્દ્રજાળ કરનાર તે માણસને જોઈને હાસ્ય કરતાં રાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે,[૨૦] 'અરે જાલ્મ (અવિચારી)! આ માયારૂપી જાળના સમૂહથી તેં શું કર્યું, કે તેથી અરપંદથી પ્રસન્ન થયેલો સમુદ્ર એક ક્ષણમાં અપ્રસન્નપણાને પામ્યો!'[૨૧] ઈશ્વરના પદાર્થમાં હજારો પ્રકારની આશ્ચર્યરૂપશક્તિ રહેલી છે, તેથી મારું મન સમર્થ છતાં આશ્ચર્યથી મોહમાં ડૂબી ગયું.[૨૨] લોકપ્રસિદ્ધ સર્વ વ્યવહારના સિદ્ધાંતનાં રહસ્ય જાણનાર અમે ક્યાં અને મનને મોહ આપનાર આ હમણાં અનુભવી તે આપત્તિ ક્યાં![૨૩] મન મોટા જ્ઞાનના અભ્યાસવાળું હોય, તો પણ તે તુચ્છ દેહમાં રહેનાર છે તેથી વિદ્વાનને પણ કોઈ સમયે ક્ષણ વાર મોહ થઈ જાય છે.[૨૪] અરે સભાસદો! ઇન્દ્રજાળ કરનાર આ માણસે એક મુહૂર્તમાં મને જે બતાવ્યું છે, તે આશ્ચર્યકારક આખ્યાન હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૨૫] પૂર્વે ઇન્દ્રે કરેલી+ માયાની સૃષ્ટિનો નાશ ન થવાથી, બ્રહ્માએ જેવી રીતે મુહૂર્ત માત્ર માયાનું કૌતુક જોયું હતું, તેવી રીતે આ સમયે મેં પણ ઘણા પ્રકારની ચલાયમાન

+ પૂર્વે ઇન્દ્રદેવતા સહાયરહિત હતા, તે સમયે બલિરાજાએ ઇન્દ્રનો પરાભવ કરવાનો વિચાર કર્યો; ત્યારે ઇંદ્રદેવતાએ માયાથી નવું સૈન્ય ઉત્પન્ન કરી બલિરાજાને માયાના બંધનથી મોહ પમાડ્યો. તે વખતે બલિરાજાએ બંધનમાંથી છૂટવા સારુ બ્રહ્માની પ્રાર્થના કરી, તેથી બ્રહ્મા ઇન્દ્રે કરેલી સૃષ્ટિનો નાશ કરવામાં પ્રવર્ત્યા, પણ તેમનાથી નાશ ન થયો અને બ્રહ્માએ કેટલુંક માયાકૌતુક જોયું હતું; એવી પુરાણાંતરમાં કથા છે.

કાર્યદશા જોઈ છે.[૨૬] એટલું કહીને સભાસદો વૃત્તાંત સાંભળનાને ઉત્સાહવાળો હતા, તેથી રાજાએ નીચે પ્રમાણે આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંતનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો.[૨૭]

રાજા બોલ્યો:–આ સમયે અનેક પ્રકારના પદાર્થથી સાંકડી, હ્રદ, નદ, શહેર અને પર્વતથી આકુળ અને કુલપર્વત તથા સમુદ્રથી યુક્ત એવી આ પૃથ્વીમાં આ મારો દેશ વૈભવથી યુક્ત છે.[૨૮]

इह विविधपदार्थसंकुलायां ह्रदनदपत्तनपर्वताकुलायाम् । कुलशिखरिसमुद्रसंकरायां भुवि विभवावलितोऽस्त्ययं प्रदेशः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'રાજાવબોધ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૬ મો×

રાજાએ ઇન્દ્રજાળથી જોયેલું વૃત્તાંત –ચંડાળકન્યાની સાથે વિવાહ

॥ राजोवाच ॥

अस्ति तावदयं देशो नानावननदीयुतः ।
वसुधामंडलस्यास्य सहोदर इवानुजः ॥ १ ॥

રાજા બોલ્યો:–હે સભાજનો! અનેક પ્રકારનાં વન તથા નદીથી યુક્ત આ દેશ જાણે આ પૃથ્વીમંડળનો નાનો ભાઈ છે.[૧] હું આ દેશનો રાજા છું અને મારું આચરણ નગરનાં માણસોને રુચિકર છે. ઇન્દ્રદેવતા જેમ સ્વર્ગમાં બેસે, તેમ આ સભાના મધ્યભાગમાં હું બેઠો છું.[૨] તેટલી વારમાં, ઇન્દ્રજાળ કરનાર આ માણસ જેમ રસાતળમાંથી માયાવી મયદાનવ આવે તેવી રીતે અહીં આવી પહોંચ્યો.[૩] કલ્પના અંતના પવનથી યુક્ત એવાં વાદળાં જેમ ઇન્દ્રધનુષને ફેરવે, તેમ તેણે મારી પાસે મોરપીંછની તેજસ્વી મૂઠ ફેરવી. મોરપીંછની એ ચપળ મૂઠ જોયા પછી, હું આ ઘોડાની પાસે આવ્યો અને ભમેલા મનથી કોઇની સહાયતા વિના આ ઘોડા પર બેઠો.[૪,૫] ત્યાર પછી પ્રલયના ઉત્પાતથી ચલાયમાન થયેલા પર્વત ઉપર બેસીને મેઘ જેમ પ્રયાણ કરે, તેવી રીતે આ ઘોડા ઉપર બેસી મેં પ્રયાણ કર્યું.[૬] પછી વૃદ્ધિ પામેલા પ્રલયના સમુદ્રના કલ્લોલ જેમ ધાન્યયુક્ત પૃથ્વીમાં પ્રવર્તે, તેમ અતિવેગથી મેં મૃગયા કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરી.[૭] મુગ્ધ માણસને ભોગના અભ્યાસથી જડ થયેલું મન જેમ સંસારમાં દૂર લઈ જાય છે, તેવી રીતે પવનના જેવા વેગવાળો તે ઘોડો મને ઘણે દૂર લઈ ગયો.[૮] તેવામાં મારી નજરે એક વન જોવામાં આવ્યું. તે વન નિષ્કંચન માણસના મન જેવું શૂન્ય હતું, સ્ત્રીઓના ચિત્ત જેવું વિષમ હતું, પ્રલયાગ્નિથી બળી ગયેલા બ્રહ્માંડના જેવું ભયંકર હતું અને તે પક્ષી-

× આ એકસોછઠ્ઠા સર્ગમાં ઘોડા પર બેસી રાજા વનમાં ગયો, ત્યાં ચંડાળકન્યા સાથે ઠરાવ કરી, તેને ઘેર જઈ, ચંડાળકન્યા સાથે રાજાએ વિવાહ કર્યો, એટલી કથા કહેવાઈ.

ત્યાર પછી વિવેકી માણસ સંસારનો ત્યાગ કરે, તેની રીતે અતિ કષ્ટથી તે વનનું ઉલ્લંઘન કરી હું આગળ ચાલ્યો.[૧૫] તેવામાં આકાશમાર્ગમાં ભ્રમણ કરીને જેવી રીતે સૂર્યદેવતા અસ્તાચળની પાસે આવે, તેવી રીતે હું એક જંગલની પાસે આવ્યો.[૧૬] તે જંગલમાં વટેમાર્ગુના જાણે બાંધવ હોય, તેવી રીતે જાંબુ અને કદંબનાં વૃક્ષો ઉપર પક્ષીઓના મનોહર શબ્દો સંભળાતા હતા.[૧૭] અધર્મથી મેળવેલા ધન વડે કપટી માણસના મનમાં કોઈ કોઈ સમયે આનંદવૃત્તિ થઈ આવે છે, તેવી રીતે તે વનમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ક્યાંક લીલાં ઘાસની પંક્તિ જોવામાં આવતી હતી.[૧૮] અત્યંત દુઃખદાયી મરણની અપેક્ષાથી વ્યાધિ સુખરૂપ લાગે છે, તેવી રીતે પ્રથમ જોયેલા અરણ્યથી આ અરણ્ય કાંઈક સુખરૂપ લાગે એવું હતું. પ્રલયના જળમાં ફરતાં ફરતાં માર્કંડેયઋષિ વડના ઝાડ પાસે આવ્યા હતા, તેવી રીતે આ વનમાં ફરતાં ફરતાં હું એક લીંબુના ઝાડ પાસે આવ્યો.તાપથી તપી ગયેલા પર્વત જેમ શ્યામ મેઘમાળાનું અવલંબન કરે, તેમ મેં તે ઝાડની એક લતાનું આલંબન કર્યું.[૧૯–૨૧] જેમ ગંગાનો આશ્રય કરવાથી માણસનાં દુષ્કર્મ ચાલ્યાં જાય છે, તેમ તે સમયે તે ઘોડો મારી પાસેથી ચાલ્યો ગયો.[૨૨] અસ્તાચળની પાસે ઊગેલાં કલ્પવૃક્ષની નીચે સૂર્યદેવતા વિશ્રાંતિ લે છે, તેવી રીતે માર્ગમાં ઘણો લાંબો વખત ચાલવાથી ખેદ પામી મેં તે ઝાડની નીચે વિશ્રાંતિ લીધી.[૨૩] તેટલી વારમાં સૂર્યદેવતાએ પણ વિશ્રાંતિ લેવા સારુ સઘળા સંસારવ્યવહારના ભારની સાથે અસ્તાચળનો આશ્રય કર્યો.[૨૪] ત્યાં ધીરે ધીરે પૃથ્વીનો સમસ્ત અધ્યભાગ રાત્રીમાં લીન થઈ ગયો અને જંગલમાં રાત્રિનો વ્યવહાર પ્રવર્તવા લાગ્યો.[૨૫] આથી પક્ષી જેમ પોતાની પાંખમાં ચાંચ રાખીને માળામાં લીન થઇને બેસે, તેમ તે વૃક્ષની નીચે એક મનોહર પોલાણમાં હું પણ લીન થઇને બેઠો.[૨૬] ઝેર ચડવાથી જે માણસનો વિવેક નાશ પામ્યો હોય, જે માણસ મૃત્યુને વશ થયો હોય, જેની સ્મૃતિ ભ્રષ્ટ થઈ હોય, જે દીન હોય અને જે અંધારા કૂવામાં ડૂબેલો હોય, તેને એક રાત્રી કલ્પ સમાન જાય છે. વળી માર્કંડેયઋષિને કલ્પના જળમાં ફરતાં એક રાત્રિ કલ્પ સમાન થઈ પડી હતી, તેવી જ રીતે હું પણ મોહમાં મગ્ન થયો હતો, તેથી તે એક રાત્રી મને કલ્પ સમાન થઈ પડી હતી.[૨૭,૨૮] તે આખો દિવસ મેં સ્નાન ન કર્યું, દેવાર્ચન ન કર્યું અને ભોજન પણ ન કર્યું. કેવળ આપત્તિમાં જ તે રાત્રી નીકળી ગઈ.[૨૯] મને રાત્રીમાં નિદ્રા આવતી નહોતી, ધીરજ રહેતી નહોતી અને વૃક્ષના પલ્લવોની સાથે મને પણ કંપ થતો હતો. એવી રીતે તે લાંબી રાત્રી વીતી ગઈ.[૩૦] પછી પ્રભાત થવાથી તારાઓ ચંદ્રમા તથા કમળની સાથે તિમિરલેખા (અંધકાર) પણ મારી પેઠે મ્લાન થવા લાગ્યાં.[૩૧] ત્યાં અરણ્યમાં ભૂતની ક્રીડા શાંત થવા લાગી ત્યારે દુઃસહ ટાઢની પીડાથી ખડખડતા દાંતની પંક્તિના શબ્દ વડે મને મહા દુઃખમાં પડેલો જોઈ હસતી હોય અને મધુપાનથી જાણે રાતી હોય તેમ સૂર્યોદયના પ્રારંભથી રાતી થયેલી પૂર્વ દિશા મારા જોવામાં આવી.[૩૨,૩૩] ત્યાર પછી એક ક્ષણમાં અજ્ઞાનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તથા દરિદ્રીને કાંચન મળે, તેવી રીતે આકાશમાં ઉદયાચળરૂપી હાથી ઉપર આરોહણ કરવાને તત્પર થયેલા સૂર્યદેવતાનાં મેં દર્શન કર્યાં. એટલે સંધ્યાસમયે નૃત્ય કરવાને આસક્ત થયેલા મહાદેવજી જેમ હસ્તિચર્મને ખંખેરે તેવી રીતે મેં ત્યાંથી ઊભા થઈ મારું પાથરવાનું વસ્ત્ર ખંખેર્યું. પછી બળી ગયેલા ભૂતસમૂહવાળી જગતરૂપી ઝૂંપડીમાં જેમ કાળરુદ્ર વિહાર કરવા માંડે, તેમ તે વિસ્તારવાળી પૃથ્વીમાં મેં વિહાર કરવા માંડ્યો.[૩૪–૩૬] મૂર્ખ માણસના શરીરમાં ગુણનો જરા પણ અંશ ન

દેખાય, તેવી રીતે તે અરણ્યમાં કોઈ પણ પ્રાણી નજરે આવતું નહોતું.[૩૭] ત્યાં તો માત્ર નિઃશંકપણે ફરતાં પક્ષીઓના ચંચળ ચિત્કાર–શબ્દો જ સાંભળવામાં આવતા હતા.[૩૮] પછી દિનનાથ સૂર્ય આકાશમાં આઠમે ભાગે ચડ્યા, ત્યારે લતાઓ ઝાકળના જળથી નાહી રહી હતી. પછી ઝાકળ સુકાવા લાગી હતી તેવામાં, હાથમાં અમૃતનો કુંભ ધારણ કરનાર સ્ત્રીવેષધારી વિષ્ણુ ઉપર જેમ દાનવની દૃષ્ટિ પડી હતી, તેમ તે વનમાં ફરતાં, રાંધેલા ભાતનું પાત્ર ધારણ કરનાર એક કન્યા ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડી.[૩૯,૪૦] ચમકતા તારારૂપી નેત્રવાળી, શ્યામ અને શ્યામ વસ્ત્રવાળી રાત્રી પાસે ચંદ્રમા આવે, તેવી રીતે ચપળ કીકીઓવાળાં નેત્રવાળી, શ્યામ અને શ્યામ વસ્ત્રવાળી તે કન્યાની પાસે હું ગયો અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે,[૪૧] 'હે શ્યામબાળા! હું મોટી આપત્તિમાં છું, માટે તું તારી પાસેનો ભાત મને તરત આપ; કારણ કે દીન માણસના દુઃખનું હરણ કરવાથી સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે.[૪૨] હે બાળા! જેમ જીર્ણ વૃક્ષના કોટરમાં રહેલી કાળી સાપણને પ્રસવ થયા પછી પેટમાં ભૂખ વધે છે, તેમ આ સમયે મારા પેટમાં પણ ભૂખ વધી છે.'[૪૩] આવી રીતે મેં તે કન્યાની પ્રાર્થના કરી, તો પણ લક્ષ્મીજી જેમ દુષ્ટ આચરણવાળા માણસને પ્રયત્નથી પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ ધન આપતાં નથી, તેમ તેણે પણ મને કાંઈ આપ્યું નહિ.[૪૪] આમ છતાં હું તેની છાયાની પેઠે એક વનમાંથી બીજા વનમાં ઉતાવળથી તેની પાછળ ચાલ્યો.[૪૫] ત્યારે તેણે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે હારકેયૂરિન્! (હાર તથા મુકુટ પહેરનાર રાજન્!) પુરુષ, અશ્વ તથા હાથીનું ભક્ષણ કરનાર રાક્ષસીના જેવી ક્રૂર હું ચાંડાળકન્યા છું. (માટે મારું અન્ન તમારે જમવા યોગ્ય નથી.)[૪૬] હે રાજન્! જેની અભિલાષા પૂરી થઈ નથી, એવાં ગામડાનાં માણસો પાસેથી સુંદર સૌજન્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેવી રીતે માત્ર યાચના કરવાથી તમને મારી પાસેથી ભોજનની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.'[૪૭] એ પ્રમાણે કહીને તે ચાલવા લાગી. તે પગલે પગલે ખેલ કરતી હતી, તે લતાકુંજોમાં સંતાતી હતી અને કટાક્ષ આદિ લીલાઓથી પોતાનો અભિપ્રાય સૂચવતી હતી.[૪૮] તે બોલી: 'તમે જો મારા પતિ થાઓ, તો આ ભોજન હું તમને આપું; કારણ કે પામર મનુષ્ય સામાન્ય સ્નેહ વિના અર્થથી ઉપકાર કરતો નથી.[૪૯] સ્મશાનમાં જેવી રીતે ભૂત ફરે છે, તેવી રીતે ચંડાળજાતિનો મારો પિતા આ વનમાં ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો પોતાના બળદથી ખેતી કરે છે. તેને માટે હું આ અન્ન લઈ જાઉં છું. પણ જો તમે મારા પતિ થાઓ, તો આ અન્ન હું તમને આપું; કારણ કે પોતાના વલ્લભ (પતિ)નું પ્રાણથી પણ પૂજન કરવું જોઈએ.' આવાં તેનાં વચન સાંભળી મેં તેને જવાબ દીધો કે, 'હે સુવ્રતે! હું તારો પતિ થઈશ. કયો માણસ આપત્તિમાં વર્ણ, ધર્મ તથા કુળના ક્રમનો વિચાર કરે છે?'[૫૦–૫૨] મારાં આવાં વચન સાંભળીને પૂર્વે જેમ સ્ત્રીવેષધારી વિષ્ણુભગવાને અમૃતના કુંભમાંથી અર્ધ અમૃત ઇન્દ્રને આપ્યું હતું, તેમ તે કન્યાએ પોતાના ભાતમાંથી અર્ધ ભાત મને આપ્યો.[૫૩] તે ભાતનું ભોજન કરીને અને જંબુફળના રસનું પાન કરીને મેં મોહયુક્ત ચિત્તથી તે સ્થળે વિશ્રાંતિ લીધી.[૫૪] પછી વર્ષાઋતુની શ્યામ મેઘમાલા સૂર્યને ઢાંકી દે, તેમ તે શ્યામ વર્ણની કન્યાએ મને ઢાંકી દીધો; જાણે હું બહાર રહેલો પ્રાણ હોઉં તેમ તે મને હાથમાં પકડીને પોતાના પિતાની પાસે ગઈ.[૫૫] ત્યાર પછી જેમ યાતના નરક પાસે જાય, તેવી રીતે તે દુષ્ટ આકૃતિ તથા દુષ્ટ આરંભવાળા, તેમજ પુષ્ટ શરીરવાળા અને ભય આપનાર પોતાના પિતાની પાસે ગઈ. પછી ભ્રમરમાં આસક્ત થયેલી ભ્રમરી જેમ પોતાના શબ્દથી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે, તેમ મારામાં આસક્ત થયેલી તે કન્યાએ, તે ચંડાળને

માગ સંબંધી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો અને કહ્યું કે, 'હે તાત ! તમને રુચે તો આ માણસ મારો પતિ થાય. એટલે તેણે તેને કહ્યું કે, 'સારું.' પછી સૂર્યાસ્ત સમયે જેમ યમરાજ પોતાના અનુચરને રજા આપે, તેમ તેણે પોતાના બળદને ગ્રાકળથી કપિલવર્ણની તથા ધૂળવાળી દિશામાં છોડી મૂક્યા અને તે ચંડાળના વનમાંથી અમે આગળ ચાલ્યાં.[૫૩-૫૯] ભૂત એક સ્મશાનમાંથી બીજા સ્મશાનમાં જાય, તેવી રીતે એક ક્ષણમાં સંધ્યાસમયે તે લાંબા વનમાંથી અમે તે ચંડાળના ઘર પાસે આવ્યાં.[૬૦] તે ચંડાળના ઘરમાં વાંદરા, કૂકડાં તથા કાગડા વગેરે કાપી કાપીને વિભાગવાર ગખેલાં હતાં. ત્યાં લોહીથી છંટાઈ ગયેલા પૃથ્વીના ભાગમાં માખીઓ બણબણતી હતી.[૬૧] ત્યાં, સુકવવાને માટે પાથરી રાખેલાં લીલાં આંતરડાં ઉપર પક્ષીઓ પડતાં હતાં અને ઘરના બગીચામાં ઊગેલા લીંબુના ઝાડ ઉપર પક્ષીઓના શબ્દ થતા હતા.[૬૨] સુકાઈ ગયેલા ચરબીના પિંડાથી ભરાયેલી ઘરની બહારની છાજલી ઉપર બેઠેલાં પક્ષીઓ ત્યાં શોભતાં હતાં અને પાથરી ગખેલાં રુધિરવાળાં ચામડાંમાંથી ત્યાં લોહી ટપકતું હતું.[૬૩] બાળકના હાથમાં રહેલા માંસના પિંડા ઉપર માખીઓનો ગણગણાટ થતો હતો અને વૃદ્ધ તથા શ્રેષ્ઠ ચંડાળ બૂમો પાડતાં બાળકને ઠપકો આપતો હતો.[૬૪] આ પ્રમાણે પાથરેલાં શિરા તથા આંતરડાંથી ભયંકર એવા તે ચંડાળના ઘરમાં મે પ્રવેશ કર્યો માનો યમરાજાના અનુચરોનો ભૂતસમૂહ જેમાં મરણ પામેલા છે એવા જગતમાં પેઠા. પછી તે નવા સસરાના ઘરમાં કદલીદળની પીઠ ઉપર અત્યંત આદરથી પાથરી આપેલાં આસન ઉપર મેં સ્થિતિ કરી. મારી સાસુ આંખે કાણી હતી, તેણે 'આ મારો જમાઈ છે' એમ કહી મારો સત્કાર કર્યો.[૬૫-૬૭] ત્યાર પછી વિશ્રાંતિ લીધા પછી કાળિયાર મૃગ ચર્મનું આસન કરી, માણસ દુષ્કૃત ભોગવે, તેવી રીતે ચંડાળને યોગ્ય ભોજનનો મેં આહાર કર્યો.[૬૮] ત્યાર પછી અનંત દુઃખનાં બીજરૂપ તથા મનોહર ન લાગે એવાં તેમનાં સ્નેહનાં સુંદર વચનો સાંભળ્યાં.[૬૯] ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે આકાશ તથા નક્ષત્ર વાદળાંરહિત હતાં, ત્યારે ચંડાળના ઉત્સવને ઉચિત એવો મદ્ય તથા માંસનો સમારંભ કર્યો અને તેમને ઉચિત એવાં વસ્ત્ર અને વૈભવસહિત, તે ચંડાળે ભય આપનારી પોતાની કન્યાનો મારી સાથે વિવાહ કર્યો. માનો, કાળા પાપે નરકની ભયજનક યાતના આપી. આ વિવાહના ઉત્સવમાં બ્રહ્મહત્યા વગેરે દુષ્કૃત્યના સમૂહ પોતે શબ્દ કરતા હોય, તેવી રીતે મહામદિરાના આસવથી મત્ત થયેલા ચંડાળો, મનોહર રથામના શબ્દનો પણ તિરસ્કાર કરે, તેવી રીતે વિલાસથી મોટા ભયજનક શબ્દો કરતા હતા.[૭૨]

सरभसममितो निनेदुरत्र प्रसृतमहामदिरासवाः श्वपाकाः हतपटुपटहा विलासवंतः स्वयमिव दुष्कृतराशयो महांतः ॥ ७२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચાંડાલીવિવાહ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૭ મો[×]

ચંડાળદશામાં રાજાએ ભોગવેલાં દુઃખોનું વર્ણન

॥ राजोवाच ॥

बहुनात्र किमुक्तेन सोत्सवावर्जिताशयः ।
तदाप्रभृति तत्राहं संपन्नः पुष्टपुल्कसः ॥ १ ॥

રાજા બોલ્યોઃ–હે સભાજનો ! હું તમારી પાસે વધારે શું કહું ? પણ તે દિવસથી (ચંડાળકન્યાની સાથે વિવાહ થયો ત્યારથી) ઉત્સવ

× આ એકસોસાતમા સર્ગમાં, લવણરાજા ચંડાળને પેઠે સાઠ વર્ષ સુધી રહ્યો અને તેટલો લાંબો વખત ચંડાળને ઉચિત કૃત્યથી પોતાનું જીવન ગયું, એ વાત સભા સમક્ષ કહેશે.

સહિત વિવાહને લીધે મારું ચિત્ત તેમાં વશ થયું અને હું પણ એક મોટા ચંડાળ બન્યો.[૧] ઉત્સવની સાત રાત્રી ગયા પછી, તથા ક્રમે કરી આઠ માસ નીકળી ગયા પછી તે ચંડાળકન્યાને ઋતુપ્રાપ્તિ થઈ અને ત્યાર પછી તેને ગર્ભ રહ્યો.[૨] ત્યાર પછી જેમ વિપત્તિ દુઃખરૂપ ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે, તેમ તેણે એક દુઃખદાયી કન્યાને જન્મ આપ્યો અને તે કન્યા, જેમ મૂર્ખ માણસની ચિંતા દિવસે દિવસે વધે તેમ વધવા લાગી. ત્રણ વર્ષ ગયા પછી તેણે એક અસુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. માનો,દુર્બુદ્ધિને આશાનો પાશ વધારનાર 'અનર્થ' નામનો પુત્ર થયો.[૪] ત્યાર પછી એક પુત્રી આવી અને ત્યાર પછી પણ એક પુત્ર થયો. આવી રીતે તે વનમાં ચંડાળરૂપે હું મોટા કુટુંબી થયો.[૫] બ્રહ્મહત્યા કરનાર માણસ નરકમાં 'ચિંતા' નામની સ્ત્રીની સાથે ઘણી જાતની યાતના ભોગવે છે, તેવી રીતે તે વનમાં મેં તે ચંડાળકન્યા સાથે ઘણાં વર્ષ સુધી અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવ્યાં.[૬] જેમ વૃદ્ધ કાચબો પાણીના ખાબોચિયામાં લોટ્યા કરે છે, તેમ ટાઢ, તડકો તથા પવનના ક્લેશથી પરવશપણે મેં તે વનમાં ફરવા માંડ્યું.[૭] સ્ત્રીની ચિંતાથી મારી બુદ્ધિ હરાઈ ગઈ હતી, તેથી મને શરીરમાં દાહ થતો હતો. આથી બધી દિશાઓ જાણે બળતી હોય, તેવી રીતે મને કષ્ટરૂપ જોવામાં આવી.[૮] મેં ઝાડની છાલનાં જૂનાં લૂગડાં પહેરી, ઘાસની ઈંઢોણી બનાવી, માથે સાક્ષાત્ દુષ્કૃત સમો લાકડાંનો ભારો ઉપાડ્યો.[૯] જૂથી ખદબદતી, જીરણ થઈ ગયેલી, તૂટી ગયેલી અને દુર્ગંધ મારતી એક ચીંથરડીની લગોટી મારીને મેં ધવલીકાના ઝાડ નીચે આશરો લઈને કંઈ વરસો કાઢી નાખ્યાં. હેમંતઋતુમાં દેડકો વનમાં ભમે, તેમ હું કુટુંબનું પોષણ કરવા સારુ વનમાં ફરતો અને ટાઢને લીધે વનની ગુફામાં લીન થઈને બેસી રહેતો.[૧૧] આવી રીતે અનેક પ્રકારના ક્લેશરૂપી કલ્લોલથી અને તાપના વિસ્તારને લીધે જાણે ઝરતાં હોય તેમ મને નેત્રમાંથી આંસુને બહાને લોહીનાં ટીપાં પડવા માંડ્યાં.[૧૨] ભયંકર વનમાં પર્વતની તળેટીમાં કરેલી ઝૂપડીમાં મેઘને લીધે ભયંકર એવી કંઈ રાત્રીઓ વરાહના માંસનું ભોજન કરીને મેં વિતાવી. એવી રીતે સર્વ બીજની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ વર્ષાકાળ વીતી ગયા પછી, બંધુઓનો સ્નેહ ન રહ્યો, નિરંતર ક્લેશ થવા લાગ્યો, સર્વત્ર શંકા થવા મંડી, એટલે ચિત્તના કૃપણપણાથી મેં કુટુંબ સહિત બીજા ચંડાળને ઘેર સ્થિતિ કરી. રાહુના દાંતથી ચંદ્રમા જેમ જર્જરિત થઈ જાય, તેમ ચંડાળીના ક્લેશથી ઉદ્વેગ પામેલા પ્રચંડ ચંડાળના તિરસ્કારોને લીધે મારુ મુખ જર્જરિત થઈ ગયું.[૧૪–૧૬] નરકમાં રહેનાર માણસોએ લાવીને વેચેલાં આંતરડાં હોઠથી ચાવે, તેવી રીતે દીપડાએ પીસી નાખેલી માંસની પેશીનું મેં હોઠથી ચર્વણ કર્યું.[૧૭] હિમાલયની ગુફામાં હેમંતઋતુનું હિમ તથા શિશિરઋતુમાં ઝાકળના જળબિંદુના સમૂહ, વસ્ત્ર વિનાના શરીર ઉપર જાણે મૃત્યુએ મૂકેલાં બાણ હોય તેવી રીતે મેં સહન કર્યા. હું ઘરડો હતો, છતાં પુણ્યના મૂળની પેઠે માર્ગમાં ક્ષીણ થઈ ગયેલાં ઝાડનાં મૂળ, મેં ઘણી વાર ખોદી નાખ્યાં. ચંડાળપણાને લીધે કોઈ માણસ મારો સ્પર્શ કરતું નહોતું, મારી સ્ત્રી ખરાબ હતી, ચંડાળની પેઠે લોકો પાસે હું કાલાવાલા કરતો હતો તથા સંપાદન કરેલી તેજની ક્ષતિ થવા માટે અરણ્યમાં શરાવલા (માટીના પાત્ર) માં ગંધવા પદાર્થનું હું આદરથી ભોજન કરતો હતો.[૧૮–૨૧] જાણે મારું પોતાનું માંસ હોય તેમ હું બીજાઓ પાસેથી હરણ અને ઘેટાંનાં માંસ વેચાતાં રાખતો. એ પ્રાણીઓનાં શરીરમાંથી હું એ માંસ કાપીકાપીને ઉતારી લેતો અને તેમને લોઢાના પાત્રમાં પકાવતો. પછી જાણે હજારો જન્મોથી ઊભા થયેલા પાપ જેવા એ માંસને હું વધારે લાભ મેળવવા સારુ વિંધ્યપર્વતની ચાંડાલભૂમિમાં વેચતો.[૨૨,૨૩] અપવિત્ર મળમલથી

ભરેલું તથા વેચતાં બાકી રહેલું માંસ હું તે ચંડાળની ભૂમિમાં સુકવવાને માટે પાથરી રાખતો હતો. રૌરવ નરકમાં પડેલા માણસની પેઠે મારી અતિ દુર્દશા થયેલી હતી. વિંધ્યપર્વતની ગાઢ ઝાડી મારું પોષણ કરનારી હતી અને સંધ્યાકાળ એ કંદમૂળ તથા માંસ ભેગું કરવામાં વિઘ્નરૂપ છે, તો પણ હું તેનો દ્વેષી હતો. (સંધ્યાસમયે માંસ તથા કંદમૂળ ખોદવાનો નિષેધ છતાં હું સંધ્યાસમયે પણ ખોદતો હતો.) આવી જાતની સ્થિતિમાં મારી દૃષ્ટિએ કોદાળી એ મારો સાચો સ્નેહી—મિત્ર હતો.[૨૪,૨૫] હું લાકડીઓ મારી—મારીને કૂતરાં વગેરેને હાંકતો હતો અને દૈવેચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલાં સ્રીપુત્રાદિકને કોદરા વગેરે ગામઠી અન્નોથી પોષતો હતો. પવનથી યુક્ત વરસાદ ઝાપટાંથી થતા સુકાયેલાં પાંદડાંનાં ખડખડાટવાળાં ઝાડ નીચે મેં વગડાનાં વાંદરાંની સાથે રાત્રીઓ વિતાવી. તે સમયે ટાઢથી મારા દાંત પણ કડકડતા હતા અને મને સોયની અણી જેવાં રૂંવાટાં ઊભાં થતાં હતાં.[૨૬–૨૮] ભૂખને લીધે મારું પેટ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું, તેથી હું માંસના ટુકડા માટે વર્ષાઋતુમાં પડતાં મેઘનાં બિંદુનું મોતીના કણની પેઠે ગ્રહણ કરતો હતો. વનમાં ટાઢથી દાંત કડકડતા હતા, આંખ મીંચાઈ જતી હતી અને સ્રીની સાથે ભારે કજિયો થતો હતો.[૨૯,૩૦] કાળામેસના જેવા મેલા શરીર વડે હું ભૂતના બંધુના જેવું આચરણ કરતો હતો અને હાથમાં બડિશ (માછલાં પકડવાનો કાંટો) લઈને હું નદીકાંઠે ફરતો હતો.[૩૧] કલ્પાંત સમયે જગતનો નાશ કરવા માટે પાશને ધારણ કરનાર યમરાજની પેઠે, મેં ઘણા દિવસ ઉપવાસ કરીને તરતમાં મારી નાખેલા મૃગના વક્ષ સ્થળનું ભક્ષણ કર્યું.[૩૨] સ્મશાનમાં મારો વાસ હતો, રુધિરના રાગથી હું મત્ત હતો અને સ્મશાનનું બલિદાન તેમજ માંસ વગેરે અપવિત્ર પદાર્થ ખાવામાં મને પ્રેમ હતો. આથી માતાના સ્તનના દૂધ જેવું કાંઇક ઉષ્ણ અને તત્કાળ પ્રાપ્ત થયેલા રુધિરનું મેં પાન કર્યું.[૩૩] વેતાલો જેમ ચંડિકાના ભયથી નાસી જાય, તેવી રીતે તે મારા ભયથી નાસી જતાં હતાં. સ્રી—પુત્રમાંથી થતી આશા જેમ બંધનમાં વધારો કરે છે, તેમ મૃગ તથા પક્ષીઓના બંધન માટે હું વનમાં જાળ પાથરતો હતો. માયામય સૂત્રજાળથી મેં દિશાઓનાં પક્ષીને જર્જર કરી નાખ્યાં હતાં. આ મારી આવરદા દુરાચરણમાં ગઈ અને આવી જાતનાં દુષ્કર્મમાં પણ મેં મારા મનને અવકાશ આપ્યો.[૩૪–૩૬] વર્ષાઋતુની નદીની જેમ મારી આશા વૃદ્ધિ પામવા લાગી અને કરભ (સર્પનું ભક્ષણ કરનાર એક જાતનું જનાવર)ના ભયથી સર્પ દૂર નાસી જાય, તેવી રીતે મારી બુદ્ધિ ચારે બાજુ દોડવા લાગી.[૩૭] સર્પ પોતાની કાંચળીનો ત્યાગ કરે, તેવી રીતે મેં દેહમાંથી દયાનો ત્યાગ કર્યો. ઉનાળાને અંતે આકાશ કાળા મેઘનો અંગીકાર કરે, તેવી રીતે સુખેથી ક્રોધરૂપી બાણનો વરસાદ કરનાર તથા દુષ્ટ શબ્દથી નાદ કરનાર ક્રૂરતારૂપી મેઘનો મેં અંગીકાર કર્યો. મારી પાસે નિરંતર વિકાસ પામનારી તથા નાશ ન થનારી દુર્ગંધીનો લોકોએ ત્યાગ કર્યો.[૩૮,૩૯] બાબોચિયાં જેવી રીતે દુષ્ટ મંજરીનો અંગીકાર કરે છે, તેવી રીતે મેં આપત્તિનો અંગીકાર કર્યો હતો. અમુક કાળે અમુક પદાર્થ ભોગવવો એવી નિયતિરૂપ નરકની પૃથ્વીમાં વૃષ્ટિથી ધાન્ય વધે છે, તેવી રીતે મોહરૂપી વૃષ્ટિથી વૃદ્ધિ પામનારી દુષ્કર્મનાં બીજની મુઠીઓ મેં વાવી દીધી હતી. ભૂત—પ્રાણીમાત્રમાં નિર્દયપણાથી યમરાજા ફરે છે, તેવી રીતે હું હાથમાં જાળ લઈને વિંધ્યપર્વતની ગુફામાં નિર્દયપણે મૃગના સમૂહમાં ફરતો હતો. શેષનાગ ઉપર જેમ ભગવાને શયન કર્યું હતું, તેમ વિવેકનો ત્યાગ કરી, હું ચમરીના કંઠ ઉપર મસ્તકને વિશ્રાંતિ આપી શયન કરતો હતો. મારાં વસ્રો અને ચરણો ચંચળ હતાં, હું રાડો પાડતો હતો.

તથા મારું શરીર ભૂખરું હતું. આથી તે શરીર જાણે ઝાકળથી ઢંકાયેલી વિન્ધ્યાચળની કોઈ જળમય ગુફા હોય તેવું જણાતું હતું. વરાહ જેવી રીતે પૃથ્વીને ધારણ કરે, તેવી રીતે ગ્રીષ્મઋતુમાં ઘણીક જૂનાળી કંથા મેં મારી કાંધ ઉપર ધારણ કરી હતી. વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિથી પ્રાણીને દાહ થાય, તેવી રીતે હું કલ્પના અગ્નિથી જગતનો નાશ કરનાર કાળની ગતિને અનુસરીને રહ્યો હતો. વિષયી પુરુષને જેમ ક્ષય વગેરે રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા દુરાગ્રહી માણસને જેમ વૈર તથા કલહરૂપી અનર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તે ચંડાળાવસ્થામાં મારી સ્ત્રીએ સુખ–દુઃખરૂપી સંતતિની ઉત્પત્તિ કરી.[૪૦–૪૬] આવી રીતે જોકે હું રાજા (મારા પિતા) નો એકનો એક પુત્ર હતો, તો પણ સાઠ વર્ષ ચંડાળદશામાં મેં કાઢ્યાં.[૪૭] હે સભાસદો આવી રીતે કાળાંતરે દુષ્ટ વાસનારૂપી બંધનની મને પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તે ચંડાળદશામાં કોઈ સમયે હું બૂમો પાડતો હતો, વિપત્તિના સમયમાં રુદન કરતો હતો, ક્ષુદ્ર અન્ન ખાતો હતો અને એ હત્યારા ચંડાળવાસમાં રહેતો હતો.[૪૮]

आक्रुष्टमुद्धुरतरं रुदितं विपत्सु भुक्तं कदन्नमुषितं हतपक्कणेषु । कालांतरं बहु मयोपहतेन तत्र दुर्वासनानिगडबंधगतेन सम्वाः ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'આપદ્વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૦૭ મો સમાપ્ત

सर्ग १०८ मो[×]

દુષ્કાળથી થયેલી દેશની દુર્દશાનું વર્ણન

॥ राजोवाच ॥

अथ गच्छति कालेऽत्र जराजर्जरितापुषि ।
तुषारपूर्णवल्लीवममन्मश्रुमूर्ते मयि ॥ १ ॥

રાજા બોલ્યોઃ–હે સભાજનો! એવી રીતે કેટલોક સમય ગયા પછી વૃદ્ધાવસ્થાથી મારું આયુષ્ય જર્જરિત થઈ ગયું અને મુખ ઉપરના કેશ ઝાકળથી ઘાસના સમૂહની પેઠે ધોળા થઈ ગયા.[૧] સુકાઈ ગયેલાં પાંદડાં ઉપર પવન પડે, તેવી રીતે મારે માથે કર્મરૂપી વાયુથી સુખ–દુઃખરૂપી દિવસના સમૂહ પડવા લાગ્યા.[૨] રણસંગ્રામમાં જેમ બાણોનો સમૂહ આવે છે ને જાય છે, તેમ સુખ, દુઃખ, કલહ અને વધ વગેરે અયોગ્ય કાર્યો આવતાં હતાં અને જતાં હતાં.[૩] અનેક પ્રકારના વિકલ્પની કલ્પનારૂપી ધૂમરીવાળું તથા સંકલ્પ–વિકલ્પરૂપી તરંગોના ભારવાળું ચિત્ત આકાશમાં નિરાધાર પક્ષી ભમે તેવી રીતે ભમવા લાગ્યું.[૪] ભ્રાંત થયેલો આત્મા ચલાયમાન ચિંતારૂપી ચક્રની પેઠે ભમવા લાગ્યો. સમુદ્રમાં જેમ ખડ તણાય, તેમ હું કાળરૂપી સમુદ્રમાં તણાવા લાગ્યો.[૫] આમ એકમાત્ર વિંધ્યપર્વતમાં રહેતા જનાવરોનો આહાર કરીને જીવનારો હું, બે હાથવાળા ગધેડા જેવો હતો અને મારાં વર્ષોનાં વર્ષો ત્યાં એ રીતે ચાલ્યાં

× આ એકસોઆઠમા સર્ગમાં લવણરાજા તે ચંડા-

નજરે ચડી પાછાં અદશ્ય થતાં હતાં. પવનની ગતિ પણ સૂક્ષ્મ અંગારાના કણથી મિશ્ર હોય એમ જણાતી હતી.[૧૦] ત્યારે ખરી ગયેલાં પાંદડાંના ખડખડાટવાળી, દાવાગ્નિના દાહવાળી તથા શૂન્ય થયેલી વનસ્થલીએ જાણે ઘણા દિવસથી સંસારનો ત્યાગ કર્યો હોય એમ જણાતું હતું. આવી જાતના અકાળ દુષ્કાળમાં દાવાનળ બળવા લાગ્યો, વનની ઘાટી ઝાડી સુકાઈ ગઈ અને ખડમય પૃથ્વીમાં રાખમાત્ર બાકી રહી. સર્વ માણસનાં અંગ ધૂળથી ધૂસર થઈ ગયાં, ભૂખથી માણસોના છેદ ઊડી ગયા અને તૃણ, અન્ન તથા જળનો નાશ થયો.[૧૧-૧૩] આમ આખો દેશ જાણે વગડો થઈ ગયો. પ્રકાશ પામતી મૃગજળની નદીના જળમાં પાડાઓ આળોટવા લાગ્યા અને વનમાંથી વાયુથી થતા જળકણના સમૂહનો પ્રવાહ પણ હતો નહિ.[૧૪] જળનો શબ્દ સાંભળવાથી પણ માણસને આનંદ થતો હતો અને તડકાના અતિ વિસ્તારથી જનસમૂહ ખેદ પામતો હતો.[૧૫] પાંદડાંનું ભક્ષણ કરવાથી પ્રથમ ક્ષોભ પામેલુ જીવન પાછુ સજીવન થતું હતુ અને પોતાનાં જ અંગનાં બટકાં ભરવાને દાંત કડકડી ગયા હતા.[૧૬] લોકો ખેરના ઉગ્ર અગ્ગારના સમૂહનું માંસના ભ્રમથી ભક્ષણ કરતા હતા તથા મંડક (એક જાતની ભક્ષ્ય વસ્તુ) ના ભ્રમથી વનના પથરાઓનું ભક્ષણ કરતા હતા. પ્રાણીમાત્રના સમૂહમાં માતા, પુત્ર તથા પિતા ભેગાં થઈને બેઠાં હતાં અને વનમાં બોલતા ગીધના શબ્દમાં સારિકાનો શબ્દ સંભળાતો નહોતો.[૧૮] પરસ્પરનાં અંગ કપાવાથી પૃથ્વી લોહીથી છંટાઈ ગઈ હતી અને 'સિંહ ખાઈ જશે' એવા ભયથી મદોન્મત્ત હાથી પણ ભૂખ્યા ફરતા હતા.[૧૯] 'એક સિંહ બીજાને ખાઈ જશે' એવા ભયથી ગુફામાં એક સિંહના ભ્રમણથી પણ ભય જણાતો હતો અને પરસ્પરની હિંસા કરવામાં તત્પર થયેલા લોકો અણ મલ્લયુદ્ધ કરતા હતા.[૨૦] પાંદડાં વિનાના વૃક્ષ ઉપર પ્રૌઢ અંગારા જેવો વાયુ ઊડતો હતો અને લોહીનું પાન કરવાને આસક્ત થયેલા બિલાડાં આદિ ધાતુવાળી પૃથ્વીને ચાટતાં હતાં. જ્વાળારૂપી મેઘના ઘટાટોપમાં ઘૂમરીવાળો વનનો પવન ફૂંકાતો હતો અને સર્વ સ્થળમાં ઉત્પન્ન થતા અગ્નિને લીધે જંગલ પિંગળાવર્ણનું થઈ ગયું હતું.[૨૧,૨૨] બળી ગયેલા અજગરવાળી કુંજમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા અને તેથી ઝાડીમાં પુષ્ટતા જણાતી હતી. પવનથી પ્રસરેલી જ્વાળાઓને લીધે આકાશ સંધ્યાસમયનું હોય એવું જણાતું હતું.[૨૩] ચારે બાજુ ઊડતી રાખને લીધે તે જાણે દંડ વિનાનાં છત્રમંડળ હોય એમ જણાતું હતું. સ્ત્રી તથા પુરુષો પાસે તેમનાં નાનાં બાળકો રાડો પાડતાં હતાં. પુરુષના સમૂહ પોતાના દાંતથી શબનાં બટકાં ભરતા હતા અને માંસના ગંધને લીધે ઉતાવળથી ખાવા જતાં પોતાની જ આંગળી મોંમાં કરડાઈ જતી હતી.[૨૫] આકાશમાં ઊડતા ઘાટા ધુમાડાની કાન્તિમાં લીલાં પાંદડાંવાળી લતાની શંકા પ્રાપ્ત થતી હતી. આકાશમાં ઊડતાં ગીધોનાં મુખમાં રહેલાં ઊંબાડિયાં વિષે માંસનો ભ્રમ થતો હતો.[૨૬] એકબીજાએ ભાગી નાખેલા અંગવાળા લોકોની દોડાદોડથી આકુળતા જણાતી હતી. પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં લોકોનાં હૃદય તથા ઉદર ચિરાઈ જતાં હતાં.[૨૭] ત્યાં મોટી ગુફામાં પ્રવેશ કરતા પવનના શબ્દ જેવો ભયંકર દાવાનળનો શબ્દ સંભળાતો હતો. ભયભીત થયેલા અજગરના ફૂંફાડાથી અંગારાવાળાં વૃક્ષો પડી જતાં હતાં. આ પ્રમાણે તે વિંધ્યદેશની પૃથ્વીમાં અકાળ દુષ્કાળ પ્રાપ્ત થયો હતો અને સાથે તપતા બાર સૂર્યથી બળી ગયેલા જગતનું અનુકરણ કરતો હતો.[૨૮,૨૯] પ્રકાશ પામતા અગ્નિને લીધે વૃક્ષોના સમૂહ જટાવાળા લાગતા હતા અને તેમના ઉપર વ્યાપી વળેલા પવનના પ્રસરવાથી લોકો પીડા પામતા હતા. તેથી તે દેશ જાણે શનિશ્ચરને બળવાન, તપવાનં

તથા રમવાનું સ્થાન હોય, એવો જણાતો હતો.[30]

ज्वलदनलजटालधूम्रखंडप्रसरमरुत्प्रसराव-नुन्नलोकः । ज्वलनतपनभास्करात्मजानां रमण-गृहानुकृतिं जगाम देशः ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'અકાંડવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૦૮ મો સમાપ્ત

सर्ग १०९ मो

પુત્રના દુઃખથી રાજાનું ચિતામાં પડવું અને પ્રબોધ

॥ राजोवाच ॥

तस्मिंस्तदा वर्तमाने कष्टे विधिविपर्यये ।
अकालोल्बणकल्पांते नितांतं तापदायिनि ॥१॥

રાજા બોલ્યોઃ—હે સભ્યો! આવી રીતે દૈવની પ્રતિકૂળતાથી નિરંતર તાપ આપનાર પ્રલય સમાન અકાળ દુષ્કાળની પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. તે સમયે શરદ-ઋતુમાં જેવી રીતે મેઘ ચાલ્યો જાય, તેવી રીતે કેટલાંક માણસો તે દેશનો ત્યાગ કરી પોતાનાં સ્રી, ... ત પરથી પડેલા પથ્થરની પેઠે કેટલાક લોકો મોટા ખાડામાં પડ્યા.[5] તે સમયે હું મારા ચંડાળ સસરાનો તથા તે દેશનો ત્યાગ કરીને સ્રી-પુત્ર વગેરે ભાગ કુટુંબને સાથે લઈને બીજા દેશમાં જવા માટે નીકળ્યો.[6] માર્ગમાં પવન, અગ્નિ, વ્યાઘ્ર વગેરે જનાવર તથા તક્ષક વગેરે સર્પથી તેમજ મૃત્યુના ભયથી શરીરને બચાવીને, મેં સ્રી સહિત ચાલવા માંડ્યું.[7] જાણે રૌરવ નરકમાંથી બહાર નીકળ્યો હોઉં, તેમ હું તે દુષ્કાળવાળા દેશમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી મેં ભયંકર અનર્થરૂપ એવાં છોકરાંને એક તાલના વૃક્ષ તળે કાંધ ઉપરથી હેઠે ઉતાર્યાં, ત્યારે મને ઘણો થાક લાગ્યો હતો, તેથી દીર્ઘ દાવાનળથી તપી ગયેલો પાણી વિનાનો દેડકો, જેમ કમલિનીના મૂળ નીચે વિશ્રાંતિ લે, તેમ મેં તે વૃક્ષ નીચે વિશ્રાંતિ લીધી. પછી તે ચંડાળકન્યા બે છોકરાંને પોતાની બાથમાં લઈને, ઝાડની નીચે શીળી છાંયમાં વિશ્રાંતિથી સૂતી હતી. તે સમયે 'પ્રચ્છક' નામનો સૌથી નાનો પુત્ર મારી પાસે હતો.

ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી.[૧૬] તે મને વારંવાર આલિંગન કરતો હતો, તેથી સર્વ દુઃખ મટાડવા માટે સ્નેહ અને કરુણામાં હું મોહ પામ્યો હતો. એટલે તે પુત્રની આપત્તિ જોઈને મને અતિ દુઃખ થયું.[૧૭] મારાથી તેની તીવ્ર વેદના સહન થઈ નહિ, તેથી તે પુત્ર માટે મરવાનો મેં મારા અંતઃકરણમાં નિશ્ચય કર્યો.[૧૮] તે સમયે વનમાંથી કાષ્ઠ એગાં કરીને મેં ચિતા રચી અને તે ચિતા પણ 'ચટચટ' એવા શબ્દથી જાણે મારી ઇચ્છા કરતી હોય એમ બળતી હતી.[૧૯] એ ચિતામાં હું મારો દેહ નાખું છું, તેટલામાં તો આ સિંહાસન ઉપરથી હું વેગથી ચલાયમાન થયો અને તૂરીના તથા જયજયકારના શબ્દથી તમે મને જાગૃત કર્યો. આવી રીતે આ ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસે, અજ્ઞાનથી જેવી જીવની દશા થાય, તેવી રીતે ઘણી દશાવાળો મને મોહ પમાડ્યો.[૨૦,૨૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આવી રીતે ઘણા તેજથી યુક્ત તે લવણરાજા પોતાની સભામાં વાત કહે છે, એટલીવારમાં તો તે ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસ ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયો. પછી વિસ્મયથી પ્રફુલ્લિત નેત્રવાળા સભાસદોએ રાજાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૨–૨૩]

સભાસદો બોલ્યાઃ–હે દેવ! આ ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસ નથી, કારણ કે તેને ધનની ઇચ્છા નથી; પરંતુ સંસારસ્થિતિનો બોધ કરનારી આ કોઈ દેવી માયા છે, એમ તમે સમજો.[૨૪] આ માયામાં સંસાર મનના વિલાસરૂપ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. સર્વશક્તિમાન વિષ્ણુનું વિલાસરૂપી મન છે, તે જ જગત છે.[૨૫] સર્વશક્તિમાન વિધિની હજારો પ્રકારની વિચિત્ર શક્તિ છે, તેથી વિવેકવાળું મન પણ માયા વડે મોહ પામે છે.[૨૬] સર્વ લોકના વૃત્તાંતને જાણનાર આ રાજા ક્યાં અને સાધારણ માણસની મનોવૃત્તિને યોગ્ય આ હમણાંનો સંભ્રમ ક્યાં![૨૭] મનને મોહ પમાડનારી આ સર્વ માયા. ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસની ઇચ્છાથી થયેલી નથી; કારણ કે ઇન્દ્રજાળ કરનાર સર્વ માણસો પોતે ધન મેળવવા માટે સર્વ ચેષ્ટા કરે છે, પણ કેવળ લોકને ભમાવવા માટે જ ચેષ્ટા કરતા નથી.[૨૮] આવેલો માણસ જો ઇન્દ્રજાળ કરનાર હોય, તો આપણી પાસેથી તે પ્રયત્નથી દ્રવ્યની ઇચ્છા કરે, પણ તે આવી રીતે અંતર્ધાન થઈ જાય નહિ. (માટે તે શું હશે?) એવી જાતના સંદેહમાં અમે સર્વ ડૂબી ગયા છીએ.[૨૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામચંદ્રજી! આ વૃત્તાંત જ્યારે લવણરાજાની સભામાં બન્યું, ત્યારે હું પોતે તે સભામાં હાજર હતો. તેથી મેં આ જે તમારી પાસે વાત કરી છે, તે મારી નજરની જોયેલી વાત છે. પણ કોઈની પાસેથી મેં તે સાંભળીને કરી નથી. આમ હે મહાત્મન્! અનેક પ્રકારની કલ્પનાથી જેનું અંગ વૃદ્ધિ પામ્યું છે, એવું મન જ આ જગતમાં વિસ્તાર પામીને સર્વોત્કર્ષપણે રહ્યું છે. માટે એ મન શાંતિ પામીને પરમાત્મરૂપ થશે, ત્યારે તમે પરમ પવિત્ર પદવીને પ્રાપ્ત થશો.[૩૦,૩૧]

इति बहुकलनाविवर्द्धितांगं जयति चिरं विततं मनो महात्मन्। शममुपगमितेे परस्वभावे परममुपैष्यसि पावनं पदं यत्॥ ३१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ચંડાલત્વવ્યપગમ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૯ મો સમાપ્ત

सर्ग ११० मो*

મનનો વૈભવ તથા તેની શાંતિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

परमात्कारणादादौ चिचेत्यपदपातिनी।
कलनापदमासाद्य कला कलिलतां गता॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! પરમકારણ-

* આ એકસોદસમા સર્ગમાં મનોવૈભવના વર્ણનથી મનની શાંતિનો ઉપાય કહેવામાં આવશે.

રૂપ સ્વ–સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચિત્ત ચિંતવન કરવા યોગ્ય પદાર્થનું ચિંતવન કરે છે. એમ ચિંતવન કરવાથી તે કલના (કલ્પના) નામને ધારણ કરે છે. આમ એ ચિત્ત (ચૈતન્ય) અનેક પ્રકારનાં રૂપના વિચિત્રપણાથી કલુષપણાને પામ્યું છે.[૧] હવે ચૈતન્ય વસ્તુતાએ અસત્, અજ્ઞાનમાંથી ઊપજવાને લીધે સર્વથા મિથ્યારૂપ અને પ્રથમ ન હોવા છતાં પાછળથી વૃદ્ધિ પામેલા તે જુદા જુદા પદાર્થના જુદા જુદા જ્ઞાનરૂપ મોહમાં સંકલ્પ–વિકલ્પાત્મક મનરૂપ તુચ્છપણાને પામીને મૂઝાય છે. મનોવૃત્તિ અસત્ તથા મ્લાન છે; બાળક જે પ્રમાણે ભૂતનો વિસ્તાર કરે છે, તે પ્રમાણે તે હજારો દોષથી દુઃખનો વિસ્તાર કરે છે.[૨,૩] કલંકવાળી અસત્ મનોવૃત્તિ, દુઃખનો વિસ્તાર કરે છે, તો વાસના ક્ષય થયા પછી નિષ્કલંક થયેલી મનોવૃત્તિ, સૂર્યનો પ્રકાશ જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ મહાદુઃખનો નાશ કરે છે.[૪] તે દૂરના પદાર્થને પાસે લાવે છે તથા પાસેના પદાર્થને દૂર લઈ જાય છે. આમ બાળક જેમ રમકડાને વિષે નાચે છે, તેમ મન, ભૂત–પ્રાણીમાત્રમાં નાચે છે.[૫] માર્ગમાં ચાલનાર મુગ્ધ વટેમાર્ગુને દૂરથી ઝાડનું ઠૂંઠું પણ પિશાચરૂપ લાગે છે, તેવી રીતે વાસનાયુક્ત અજ્ઞાનીને અભયમાં પણ ભય લાગે છે.[૬] મદોન્મત્ત માણસ આખા ભૂતળને ભમતું જુએ છે, તેવી રીતે કલંકથી મલિન થયેલું મન મિત્રમાં પણ શત્રુની શંકા કરે છે.[૭] માણસનું મન આકુળ હોય છે, ત્યારે ચંદ્રબિંબમાં પણ વજ્રની શંકા થાય છે અને અમૃત પણ વિષના ભાવથી ભોજન કરવામાં આવ્યું હોય, તો પણ વિષનું કામ કરે છે.[૮] સ્વપ્નમાં થયેલી મૃત દશા જેમ સત્ય લાગે છે, તેમ વાસનાયુક્ત માણસનું ચિત્ત, અસત્ એવા ગંધર્વનગરને પણ સત્રૂપે જુએ છે.[૯] વાસના એ જ જંતુના બંધને મોહનું કારણ છે, માટે તે વાસનાને મૂળમાંથી કાપી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો.[૧૦] વાસનારૂપી જાળથી ખેંચાયેલ મનરૂપી હરિણ સંસારરૂપી વનની ઝાડીમાં અત્યંત પરવશપણાને પામે છે.[૧૧] વાદળાં વિનાના આકાશમાં જેમ સૂર્ય પ્રકાશ પામે છે, તેમ જે માણસે વિચાર કરીને વાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, તે માણસને વિષે આત્મા પ્રકાશે છે. એટલા માટે દેહ નહિ, પણ મન છે તે જ નર છે, એમ તમે સમજો; કારણ કે દેહ જડ છે અને મન જડ નથી, તેમ ચેતન પણ નથી.[૧૨-૧૩] મન વડે જે કર્યું તે જ કર્યું અને મન વડે જેનો ત્યાગ કર્યો તેનો જ ત્યાગ થાય છે.[૧૪] આ સમગ્ર જગત તથા ભૂમંડળ મનોમાત્ર છે. મન એ જ આકાશ, મન એ જ પૃથ્વી તથા મન એ જ વાયુ છે.[૧૫] અગ્નિમાં તેજ તથા સૂર્યમાં પ્રકાશ વગેરે જે જે ધર્મ છે, તે મનથી કલ્પિત છે. એટલે કે સૂર્ય વગેરેમાં પ્રકાશાદિ ધર્મ નથી, એમ મનમાં ભાવના થાય છે, તો તે પ્રકાશ મટી જાય છે.[૧૬] જે માણસનું મન મોહ પામે છે, તે જ માણસ મૂઢ કહેવાય છે; પણ શરીરને મોહ થયા પછી 'શબ મૂઢ છે' એમ કોઈ કહેતું નથી.[૧૭] મન જ્યારે જુએ છે ત્યારે નેત્ર થાય છે, મન જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે શ્રવણ (કાન) થાય છે, સ્પર્શ કરે છે ત્યારે ત્વચાઇન્દ્રિય થાય છે, સૂંઘે છે ત્યારે નાસિકા થાય છે અને રસ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે રસના (જીભ)ઇન્દ્રિય થાય છે. એ પ્રમાણે જેમ નાટકમાં રહેલો નટ બહુ વેષ ધારણ કરે છે તેમ દેહમાં મન વૃત્તિઓ વિષે બહુ વેષ ધારણ કરે છે મન લઘુ પદાર્થને દીર્ઘ કરે છે, સત્યમાં અસત્યપણું કરે છે, કડવા પદાર્થમાં મધુરતા કરે છે અને શત્રુમાં મિત્રતા કરે છે.[૧૮-૨૦] માણસને ચિત્તવૃત્તિમાં જેવો પ્રતિભાસ થાય છે, તેવો તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે અને પ્રતિભાસને લીધે જ સ્વપ્નથી આકુળ ચિત્તવાળા હરિશ્ચંદ્ર રાજાને એક રાત્રી બાર વર્ષની થઈ પડી હતી.[૨૧] ઇન્દ્રદ્યુમ્ન+ રાજા બ્રહ્મલોકમાં ગયા ત્યારે તેમને

+ ઇન્દ્રદ્યુમ્નરાજાને 'રેવતી' એ નામની એક પુત્રી

ચિત્તના પ્રભાવથી એક મુહૂર્તમાં એક યુગનો કાળ ચાલ્યો ગયો હતો. પ્રાતઃકાળમાં જેને રાજ્ય મળવાનું છે એવા બંધીવાનને (પ્રાતઃકાળે રાજ્ય મળશે એવી મનમાં આશા હોવાથી) બંધન પણ સુખરૂપ થાય છે, તેવી રીતે સારી મનોવૃત્તિ વડે રૌરવનરક પણ સુખરૂપ થઈ પડે છે.[૨૨-૨૪] મોતીના હારમાંથી એક દોરો બળી જાય, ત્યારે બધાં મોતી વીંખાઈ જાય છે, તેવી રીતે એક મન જિતાવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો જિતાય છે.[૨૫] બ્રહ્મ સર્વ સ્થળે રહેનાર, સ્વચ્છ, નિર્વિકાર, સર્વત્ર સમાન, સૂક્ષ્મ અને સર્વભાવમાં રહેનાર સાક્ષીભૂત ચિત્શક્તિરૂપ તે પોતાની સત્તાથી વાણી વગેરે સર્વ ક્રિયાથી શૂન્ય છે. હે રામ! તેને પણ મન દેહ સમાન જડ બનાવી, તેની અંદર કામસંકલ્પ વગેરે ભ્રાંતિની તથા બહાર પર્વત, નદી, આકાશ અને સમુદ્ર વગેરેની કલ્પના કરી વ્યર્થ ભમાવે છે.[૨૬-૨૮] મન વિવેકવાળું હોય તો પણ તે (મન) પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુ જો કે સારી ન હોય તો પણ તેને અમૃત સમાન મધુર બનાવે છે તથા સારી અમૃત સમાન વસ્તુ હોય તો પણ તેને વિષતુલ્ય બનાવે છે.[૨૯] એવી રીતે સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન ન થવાથી જેને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયેલી નથી, તેવા માણસનું મન, ઉપર પ્રમાણે પોતાની કલ્પનાથી પોતાને યોગ્ય આકાર તથા રૂપને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તત્ત્વવેત્તાનું મન એ પ્રમાણે કરતું નથી.[૩૦] ચૈતન્યશક્તિથી સ્ફુરણા પામેલું મન સ્પંદને વિષે વાયુપણાને પામે છે, પ્રકાશમાં પ્રકાશપણાને પામે છે, દ્રવપદાર્થમાં દ્રવપણાને પામે છે, પૃથ્વીમાં કઠિનતાને પામે છે અને શૂન્યદષ્ટિમાં શૂન્યતાને પામે છે. આ પ્રમાણે ચિદ્શક્તિથી ઇચ્છા પ્રમાણે મનની સ્થિતિ થાય છે.[૩૧-૩૨] દેશ—કાળ વિના પણ મન શુક્લને કૃષ્ણ કરે છે તથા કૃષ્ણને શુક્લ કરે છે; માટે આ મનની શક્તિ જુઓ.[૩૩] માણસનું મન જ્યારે બીજી વસ્તુમાં લાગેલું હોય છે, ત્યારે તે ભોજન કરતો હોય અને પીરસેલા પદાર્થનું જીભથી ચર્વણ કરતો હોય, તો પણ તે પદાર્થના સ્વાદની તેને ખબર પડતી નથી.[૩૪] મન વડે જ પદાર્થ જોયો તે જ ખરેખર જોયો કહેવાય; પણ મનથી ન જોયેલો પદાર્થ જોયો કહેવાય નહિ; કારણ કે, અંધકારમાં જોયેલા પદાર્થની પેઠે મને ન જોયેલા પદાર્થના રૂપની ખબર પડતી નથી.[૩૫] ઇન્દ્રિય વડે મન દેહવાન છે તથા મન વડે ઇન્દ્રિયો દેહવાન છે. એવી રીતે મન તથા ઇન્દ્રિયોનું પરસ્પર સરખાપણું છે. તો પણ મનમાંથી ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થયેલી છે, પણ ઇન્દ્રિયોમાંથી મન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી મનની ઉત્કૃષ્ટતા છે.[૩૬] ચિત્ત અને શરીર જો કે અત્યંત ભિન્ન છે, તો પણ જે મહાત્મા તેની એકતા (એટલે બન્ને જડ છે એમ) માને છે, તે પંડિતો નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.[૩૭] ફૂલોથી ગૂંથેલા અંબોડાવાળી અને વિલાસથી સુંદર કટાક્ષો કરતી કોઈ સુંદરી આલિંગન કરે, તો પણ મન વિનાના માણસને ભીંતની પેઠે તે કંઈ પણ વિકાર કરી શકતી નથી.[૩૮] 'વીતરાગ' નામના કોઈ મુનિ ધ્યાનસ્થ હતા, તે સમયે વનમાં રાક્ષસ તેમનો હાથ ચાવી ગયો, તો પણ મુનિને તેની ખબર પડી નહિ.[૩૯] મુનિની અભ્યાસ વડે દઢ કરેલી મનોભાવના દુઃખને સુખરૂપ કરવાને તથા સુખને દુઃખરૂપ કરવાને સહજમાં સમર્થ થાય છે.[૪૦] માણસનું મન જ્યારે

હતી. તેનું લગ્ન કરવા માટે તેનો સંબંધ કયા રાજાની સાથે કરવો, એ પૂછવા માટે ઇન્દ્રદ્યુમ્નરાજા બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ત્યાં બ્રહ્માની પાસે ગાન થતું હતું, તેથી એક મુહૂર્ત ઊભા રહી, ગાન થઈ રહ્યા પછી બ્રહ્માને પોતાની પુત્રીના લગ્નસંબંધી સલાહ પૂછી. ત્યારે બ્રહ્માએ ઉત્તર દીધો કે, 'તમે અહીં એક મુહૂર્ત ઊભા રહ્યા તેટલી વારમાં તમારા દેશમાં એક યુગનો કાળ ચાલ્યો ગયો, તેથી તમે મનમાં સંકલ્પ કરેલા સર્વ રાજાઓનો નાશ થયો છે; માટે તમારી પુત્રી હવે ભૂતળમાં બળભદ્રજીનો જન્મ થયો છે તેમને પરણાવજો.' આ કથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

અન્ય વસ્તુમાં લાગેલું હોય છે, ત્યારે તેની પાસે પ્રયત્નથી કહેવાતી કથા પણ પરશુથી કાપેલી લતાની પેઠે કપાઈ જાય છે. (એટલે કે મારી પાસે શું વાત કરી, તેની પણ તેને ખબર પડતી નથી).[૪૧] સ્વપ્નની પેઠે મન જ્યારે પર્વત ઉપર ચડે છે, ત્યારે શુભ્ર આકાશમાં પણ તેને ગુફાની ભ્રાંતિથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે.[૪૨] મનના ઉલ્લાસરૂપી સ્વપ્નમાં આકાશના જેવા વિસ્તારવાળા હૃદયને વિષે પ્રત્યક્ષ જણાતા પર્વતો પણ પોતપોતાનું કામ કરવાને સમર્થ થાય છે.[૪૩] ચલિત થયેલો સમુદ્ર મોજાંનો વિસ્તાર કરે છે, તેવી રીતે વિક્ષેપવાળું મન પોતાને વિષે પર્વત તથા નગરની પંક્તિનો વિસ્તાર કરે છે.[૪૪] સમુદ્રની અંદર રહેલા જળમાં જેવી રીતે તરંગ તથા મોજાં રહેલાં છે, તેવી રીતે દેહની અંદર રહેલા મનમાં, સ્વપ્નરૂપ પર્વત તથા નગરની પંક્તિ રહેલી છે.[૪૫] પત્ર, લતા, પુષ્પ તથા ફળ, એ જેમ અંકુરનાં છે, તેવી રીતે જાગ્રત તથા સ્વપ્નના ભ્રમો એ મનના છે.[૪૬] સુવર્ણની પ્રતિમા સુવર્ણથી જુદી નથી, તેવી રીતે જાગ્રત તથા સ્વપ્નની ક્રિયા મનથી ભિન્ન નથી.[૪૭] જળધારા, જળકણ, મોજાં તથા ફીણ એ જેમ જળમાં જણાય છે, તેમ અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાના વૈભવ ચિત્તમાં જણાય છે.[૪૮] નટ જેમ અનેક પ્રકારના વેષનો અંગીકાર કરે છે, તેમ શૃંગાર વગેરે રસના આવેશથી ચિત્તવૃત્તિ સ્વપ્ન તથા જાગ્રતદશાના વૈભવનો અંગીકાર કરે છે.[૪૯] લવણરાજાને મનના પ્રતિભાસથી ચંડાળપણું પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે આ બ્રહ્માંડ મનના મનન માત્ર છે.[૫૦] મનમાં જેવું જેવું સંવેદન થાય છે, તેવો તેવો અનુભવ થાય છે, માટે જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો.[૫૧] અનેક પ્રકારનાં નગર, નદી તથા પર્વતના રૂપને પામીને, મન જાગ્રત તથા સ્વપ્નમય એવા આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે.[૫૨] લવણરાજાની પેઠે મનના પ્રતિભાસથી દેવતામાંથી દૈત્યપણું તથા હાથીમાંથી પર્વતપણું પમાય છે.[૫૩] જેવી રીતે નરપણામાંથી નારીપણું તથા પિતામાંથી પુત્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે મન, સંકલ્પથી ઇચ્છિત પદાર્થપણાને પામે છે.[૫૪] મરણ તથા જન્મ પણ સંકલ્પથી જ થાય છે અને મનના ઘણા અભ્યાસથી શૂન્ય આકાર પણ જીવપણાને પામે છે.[૫૫] મનનથી જેમાં મોહવાળી વાસના પ્રાપ્ત થયેલી છે, એવું મન સુખ, દુઃખ, ભય તથા અભયરૂપ જન્મસ્થાનને પામે છે.[૫૬] તલમાં જેવી રીતે તેલ રહેલું છે, તેવી રીતે સુખ અને દુઃખ મનમાં રહેલાં છે અને દેશકાળને લીધે તેમાં વધઘટ થાય છે.[૫૭] તલને દબાવવાથી તેમાંથી તેલ સ્પષ્ટ જણાય છે, તેવી રીતે મનને મનનના સંગથી સુખ–દુઃખ સ્પષ્ટ જણાય છે.[૫૮] હે રામ! સંકલ્પ જ દેશકાળના નામથી વ્યવહાર કરે છે અને તે સંકલ્પ જ દેશકાળનું કારણ છે.[૫૯] શાંત થવું, ઉલ્લાસ થવો, જવું–આવવું, આનંદ થવો અને નાચવું–એ સઘળું મનરૂપી શરીરનો સંકલ્પ સિદ્ધ થવાથી જ થાય છે.[૬૦] સતી સ્ત્રી અંતઃપુરના આંગણામાં વિહાર કરે છે, તેવી રીતે સંકલ્પથી કલ્પેલા અનેક પ્રકારના તરંગોથી મન દેહમાં વિહાર કરે છે.[૬૧] જે મનુષ્ય પોતાના મનને વિષયના અનુસંધાનમાં જરા પણ અવકાશ આપતો નથી, તે માણસનું મન જેમ હાથી પોતાના બંધન સ્થાનમાં સ્થિર થઇને રહે, તેમ સ્થિર થાય છે.[૬૨] રણસંગ્રામમાં સ્તંભનાસ્રથી શત્રુ જેમ ચલાયમાન થઈ શકતો નથી, તેમ જે માણસનું મન ચલાયમાન થતું નથી, તેને જ ખરેખર પુરુષ સમજવો અને બાકીના કાદવના કીડા છે, એમ સમજવું.[૬૩] હે રામ! જે માણસનું મન ચપળ ન થતાં એક સ્થળે સ્થિર રહે છે, તે માણસ ધ્યાનથી ઉત્તમ પદવીને પામે છે.[૬૪] મંદરાચળ સ્થિર થવાથી ક્ષીરસાગર સ્થિર થયો હતો, તેવી રીતે મન નિયમમાં રાખવાથી સંસારના વિભ્રમ શાંત થાય છે.[૬૫] ભોગ

તથા સંકલ્પના વિભ્રમથી જેટલી જેટલી મનની વૃત્તિઓ છે, તે સર્વ સંસારરૂપી વિષવૃક્ષનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે.[૬૬] મદ અને મોહથી મંદ થયેલા પુરુષરૂપી દુષ્ટ ભ્રમર, સંસારરૂપી દુષ્ટ નદીમાં તણાતા ચિત્તરૂપી કમળમાં વીંટાય છે અને જડતાના પ્રવાહરૂપી જળના વેગમાં, વાયુની ઘુમરીની પેઠે, પ્રબળ ચિંતાથી વીંટાઈ જઈને, તે પોતાના દેહ સહિત ચિંતારૂપી ચક્ર સમાન ઘૂમરીમાં પડે છે.[૬૭]

चित्तं चलत्कुवलयं वलयंत एते मूढा महाजडजवे मदमोहमंदाः । आवर्तवर्तिनि विलूनविशीर्णचिंताचक्रभ्रमे पुरुषदुर्भ्रमराः पतंति ॥६७

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચિત્તવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૧ મો×

ચિત્તને જીતવાનો ઉપાય અને ચૈતન્ય સાથે એકાગ્રતા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अस्य चित्तमहाव्याधेश्चिकित्साया महौषधम् । स्वायत्तं शृणु वक्ष्यामि साधु सुस्वादु निश्चितम् ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! આ ચિત્તરૂપી મોટા વ્યાધિની ચિકિત્સાનુ સ્વાધીન તથા સ્વાદિષ્ટ ઔષધ હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૧] આહ્લવસ્તુનો ત્યાગ કરીને (નિજાત્મા આત્રાકાર વૃત્તિની ધારારૂપી) પોતાના પુરુષાર્થથી પ્રયત્ન વડે-ચિત્તરૂપી ભૂત જિતાય છે.[૨] જે માણસ મનપસંદ વસ્તુનો ત્યાગ કરીને રાગદ્વેષ-વગેરે ચિત્તના રોગથી શૂન્ય થઈને રહે છે, તે માણસ જેમ દાંત વિનાના હાથીને દાંતવાળો હાથી જીતે તેમ મનને જીતી શકે છે.[૩] એટલા માટે ચિત્તરૂપી બાળકને અવસ્તુમાંથી બહાર કાઢી પોતાના સંવેદનરૂપી પ્રયત્નથી વસ્તુમાં જોડવો તથા બોધ કરવો.[૪] હે મુનિ ! શીતળ લોઢું જેમ (તપાવેલા) લોઢાને કાપી નાખે છે, તેવી રીતે શાસ્ત્ર તથા સત્સંગથી ધીરજવાન અને શાંત ચિત્ત વડે ચિંતાથી તપી ગયેલ ચિત્તને કાપી નાખવું.[૫] બાળકને જેવી રીતે લાલન તથા ભય વગેરે ઉપાયથી સારે માર્ગે જોડવામાં આવે છે, તેવી રીતે ચિત્તરૂપી બાળકને પણ સારે માર્ગે જોડી શકાય છે. એમાં શું દુષ્કર છે ?[૬] એટલા માટે સંસારમાં આસક્ત થયેલા મનને પોતાના પુરુષાર્થથી, ઘણા ઉદયને આપનાર સત્કર્મમાં ચિદાત્માની સાથે જોડી દેવું.[૭] પોતાને સ્વાધીન, એકાંત, હિતરૂપ તથા પ્રિય વસ્તુનો ત્યાગ કરવામાં વૈરાગ્યવાળું મન જેને દુષ્કર થયું, તેના પુરુષરૂપી કીડાને ધિક્કાર છે.[૮] મલ્લ જેવી રીતે યુદ્ધમાં બાળકને શ્રમ વિના જીતે છે, તેવી રીતે વિષયમાં આસક્ત થયેલા મનને, બ્રહ્મરૂપ ભાવના કરવાથી તે શ્રમ વિના જિતાય છે.[૯] એ પ્રમાણે પુરુષાર્થરૂપી પ્રયત્નથી ચિત્ત જિતાય છે અને ચિત્ત જિતાયા પછી પ્રયત્ન વિના બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે.[૧૦] પોતાને સ્વાધીન તથા સુસાધ્ય ચિત્તને, જે માણસ જીતવાને સમર્થ થતો નથી, તેવા શિયાળ જેવા માણસને ધિક્કાર છે.[૧૧] પ્રિય વસ્તુના ત્યાગરૂપી પુરુષાર્થથી જ મનની શાંતિ સાધ્ય છે. મનની એ શાંતિ વિના શુભ ગતિ જ નથી.[૧૨] આત્મસંવેદનથી મનોમારણ સહેજે સાધી શકાય છે. એમ મનોનાશ કરવામાં આવે, તો આ જીવન્મુક્ત દેહમાં મોહ વગેરે શત્રુથી રહિત, અચળ તથા આદિઅંતથી રહિત એવા સ્વારાજ્યસુખની (બ્રહ્માનંદની) પ્રાપ્તિ થાય છે.[૧૩] મોક્ષના સાધનરૂપ મનની શાંતિ થયા વિના, ગુરુનો ઉપદેશ, શાસ્ત્રનો અર્થ, મંત્ર અને અન્ય સાધન પણ તૃણરૂપ છે.[૧૪] જ્યારે અસંકલ્પરૂપી શસ્ત્રથી મૂળ સ-

× આ એકસોઅગિયારમા સર્ગમા પ્રયત્નથી અભિમત વસ્તુનો તથા અહંતા–મમતાનો ત્યાગ કરીને, ચિત્તના જયનો ઉપાય તથા ચૈતન્યની સાથે એકાગ્રતાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

હિત ચિત્તનું છેદન થાય છે, ત્યારે સર્વ, સર્વગત તથા શાંત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનર્થનું શાસન પોતાના સંવેદનથી સાધ્ય છે. તે કરવામાં શાંતિ વગેરે સાધન સિદ્ધ છે, તો પછી આ શરીરથી જીવન્મુક્ત થવામાં પુરુષને શો કલેશ છે? માટે દૈવનો અનાદર કરો, એ દૈવ તો મૂઢોએ કલ્પી કાઢેલી કલ્પના છે. તમે પુરુષાર્થ કરીને સંકલ્પથી કલ્પિત ચિત્તને અચિત્તપણાને પમાડો. આમ પરબ્રહ્મરૂપી કોઈ પણ મહાપદવીને પામીને તથા ચિત્તને ચૈતન્યમાં લય કરીને, તમે ચિત્તથી પર થઇને રહો.[૧૫-૧૮] પ્રથમ ચૈતન્યની ભાવના કરો અને તેની સ્થિરતા માટે પરમ સાવધાનવાળી બુદ્ધિથી યુક્ત થાઓ. આમ ચિત્તનો લય થવાથી તમે અવ્યગ્રતાથી આત્માનું ધારણ કરો.[૧૯] પરમપુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને, તમે ચિત્તને અચિત્તપણાને પમાડો અને જે સ્થળે નાશ નથી એવી મહાપદવીને તમે પામો.[૨૦] હે રામ! દિઙ્મૂઢદશામાં અવળી થયેલી બુદ્ધિને પણ પુરુષ પ્રયત્નથી જીતી શકે છે, તેવી રીતે મન પણ પુરુષાર્થથી જીતી શકાય છે.[૨૧] અનુદ્વેગ (ધૈર્ય) એ મન અહીંથી પરલોકમાં જાય છે અને ત્યાં અન્યપણાથી સ્ફુરણા પામે છે તથા મોક્ષપણાને પામે છે. માટે મરણનો ભય શા માટે રાખવો! માણસનું મન આ લોકમાં આ લોકરૂપે તથા પરલોકમાં પરલોકરૂપે રહે છે. એવી રીતે મોક્ષ થતાં સુધી ચિત્ત વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી.[૨૫-૨૮] ભાઈનું અથવા કોઈ સંબંધીનું મરણ થવાથી, મનુષ્યો વૃથા કલેશ કરે છે તે પણ ચૈતન્યથી બહિર્મુખ આત્માવાળી ચિત્તની જ વૃત્તિ છે, એમ માારે માનવું છે.[૨૯] અહીંથી ઉપરના લોકમાં, નીચેના (પાતાળ) લોકમાં તથા બીજા દ્વીપાંતરમાં પણ અન્યની અપેક્ષાથી રહિત, સર્વને હિતરૂપ, માયાની મલિનતાથી શૂન્ય તથા શ્રુતિએ ઓળખાવેલ આત્માને વિષે ચિત્તની શાંતિ થયા વિના, મુક્તિનો અન્ય ઉપાય નથી, એમ તત્ત્વવેત્તા મુનિએ ઘણો ઘણો વિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો છે.[૩૦] મનની શાંતિ થયા પછી, હૃદયમાં શુદ્ધબોધ થવાથી મનના લયમાત્રથી વિશ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે વિસ્તારવાળા હૃદયાકાશમાં ચૈતન્યરૂપી ચક્રની ધારાથી મનનું મારણ કરો, તો

જે પુરુષ કોઈથી નાશ ન કરાય એવા, યુવાન અને દુઃખરૂપ સંસારને વધારનારા ચિત્તરૂપી સિંહને મારે છે, તે આ જગતમાં જય (મોક્ષ)ને પામે છે અને બીજાઓને પણ મોક્ષ અપાવે છે.[38] જેમ મરુદેશમાં મૃગજળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મનના સંકલ્પથી ભયંકર ભય ઉપજાવનાર વિપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.[39] માટે ગમે તો પ્રલય સમયનો પવન વાવા લાગે, ગમે તો બધા સમુદ્ર એક થઈ જાય અને ગમે તો બારે સૂર્ય સાથે તપવા લાગે, તો પણ મન વિનાના માણસને કાંઈ હાનિ થતી નથી.[40] મનરૂપી બીજમાંથી સુખ-દુઃખ તથા શુભ-અશુભ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ સંસારરૂપી મોટા વનસમૂહમાં સાત લોકરૂપી પલ્લવો રહેલાં છે.[41] પરમ પદવીરૂપી સિંહાસનનો આશ્રય કરીને તમે અસંકલ્પથી સાધ્ય તથા સકળ સિદ્ધિને આપનાર એવા અસંકલ્પરૂપી સામ્રાજ્ય (ચક્રવર્તી રાજ્ય)માં સુખેથી રહો.[42] કાષ્ઠનો નાશ થયા પછી ભસ્મ થયેલો અંગારો જેવી રીતે તાપની શાંતિ કરે છે, તેવી રીતે ક્રમે કરીને નાશ થયેલું મન, ઉત્તમ આનંદને આપે છે.[43] મન પોતાના સંકલ્પથી ઇચ્છા કરે, તો એક અણુમાં પણ લાખો બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કરી શકે.[44] મન સંકલ્પમાત્રના વૈભવથી અનર્થ કરે છે, તેમ જ અર્થને પણ સિદ્ધ કરે છે. એ મનને અસંકલ્પરૂપી સંતોષમાત્રના વૈભવથી જીતો અને સર્વોત્કર્ષ-પદવીને પામો.[45] જેને આત્મવેત્તાઓ માન્ય કરે છે, જેમાં સમ કે વિષમ ભાવ નથી, જે પરમ પવિત્ર છે અને જે સર્વથા અહંકારથી રહિત છે, એવી વિમનસ્તા (મનની અભાવતા) એ કરીને, જન્માદિ વિકારથી રહિત અવશેષ રહેલ પરમ પવિત્ર પદ તમને પ્રાપ્ત થાઓ.[46]

परमपावनया विमनस्तया समतया भवयात्मविदामपि । शमितयामितयांतरहंतया यद्वशिष्टमजं पदमस्तु तत् ॥ ४६ ॥

સર્ગ ૧૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૨ મો×

ચિત્તક્ષયના ઉપાયનું અને વાસના-ત્યાગનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

यस्मिंस्तस्मिन्पदार्थे हि येन तेन यथा तथा। तीव्रसंवेगसंपन्नं मनः पश्यति वांछितम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! તીવ્ર વેગવાળું મન જે જે પદાર્થમાં જેવી જેવી ઇચ્છા કરે છે, તે તે પદાર્થમાં તેવી તેવી ઇચ્છિત વસ્તુને તે જોઈ શકે છે.[1] હે સૌમ્ય! જળમાં પરપોટાની પંક્તિ નિમિત્ત વિના પણ સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થઈને પાછી નાશ પામે છે, તેવી રીતે મનનું તીવ્ર વેગપણું ઉત્પન્ન થઈ ને પાછું નાશ પામે છે. હિમમાં શીતળતાનો તથા કાજળમાં કાળાશનો ધર્મ રહેલો છે, તેવી રીતે તીવ્ર વેગવાળી ચપળતા એ મનનું રૂપ છે.[3]

રામ બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન્! મન અતિ ચપળ છે. તેના વેગનું તથા ચપળતાનું બળાત્કારથી કેમ નિવારણ થઈ શકે?[4]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—ચંચળતા વિનાનું મન ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી; ઉષ્ણતા જેમ અગ્નિનો ધર્મ છે, તેમ ચપળતા એ મનનો ધર્મ છે.[5] જગતના કારણરૂપ એવી માયાથી યુક્ત તે ચૈતન્યમાં જે ચંચળ સ્પંદશક્તિ રહેલી છે, તે જગતના આડંબરરૂપ માનસી શક્તિ છે, એમ તમે સમજો.[6] સ્પંદ તથા અસ્પંદ વિના વાયુની સત્તા નથી, તેવી રીતે ચંચળતારૂપી સ્પંદ વિના ચિત્તની સત્તા નથી.[7] જે મન ચંચળતા વિનાનું છે, તે મન મરેલું કહેવાય છે અને તેને જ તપ અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતરૂપ મોક્ષ કહે છે.[8] મનનો લય થવાથી, દુઃખની શાંતિ થાય છે અને

× આ એકસોબારમા સર્ગમાં ચિન્માત્રવાસનાના અભ્યાસથી તથા એક દૃઢ નિશ્ચય થવાથી, ચિત્તના ક્ષયનો ઉપાય તથા વાસનાનો ત્યાગ કહેવાશે.

મનનું મનન થવાથી પરમ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૯] ઉત્પન્ન થયેલો ચિત્તરૂપી રાક્ષસ દુઃખે પેદા કરે છે, માટે સુખ તથા અનંત ભોગ સારુ તેને પ્રયત્નથી પાડી નાખો.[૧૦] હે રામ ! મનની ચંચળતા છે, તેને જ વાસનારૂપી અવિદ્યા કહે છે, માટે તેનો વિચાર કરીને નાશ કરો.[૧૧] બાહ્યવિષયના અનુસંધાનનો ત્યાગ કરવાથી જ્યારે અંતરમાં ચિત્તની સત્તાવાળી અવિદ્યારૂપી વાસનાનો લય થાય છે, ત્યારે પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૧૨] હે રામ ! સત્ તથા અસત્ અને ચૈતન્ય તથા જડપણુ–એ બેના અનુસંધાનરૂપ મધ્યભાગને મન કહે છે.[૧૩] જડ વસ્તુના અનુસંધાનથી હણાયેલુ મન, જડપણાની વૃદ્ધિ વડે દૃઢ અભ્યાસને લીધે જડપણાને પામે છે.[૧૪] તે જ વિવેકના અનુસંધાનથી ચૈતન્યના અંશથી તે મન દૃઢ અભ્યાસને લીધે ચૈતન્યપણાને પામે છે.[૧૫] પુરુષાર્થના પ્રયત્નથી મન જે વસ્તુમાં પડે છે, તે વસ્તુને તે પામે છે અને અભ્યાસથી તે વસ્તુરૂપ મન થાય છે.[૧૬] માટે ફરીથી પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને, ચિત્ત વડે ચિત્તને દબાવીને, શોકરહિત પદનો આશ્રય કરીને અને શંકાનો ત્યાગ કરીને તમે સ્થિર થઈને રહો.[૧૭] હે રામ ! મનની ભાવના વડે મનને મગ્ન કરો. એથી જ બળપૂર્વક તરી જવાય છે. એ જ એક ઉપાય છે, બીજો કોઈ ઉપાય નથી.[૧૮] હે રાઘવ ! મનનો દૃઢ નિગ્રહ કરવામાં મન જ સમર્થ છે; કારણ કે જે રાજા નથી તે બીજા રાજાને કેમ શિક્ષા કરી શકે ?[૧૯] સંસારરૂપી સાગરના વેગમાં તૃષ્ણારૂપી ગ્રૂડ રહેલાં છે અને તેના વેગમાં દૂર તણાઈ જતાં મનુષ્યોને તરવાને માટે પોતાનું મન એ જ વહાણ રૂપ છે. મન વડે પરમ બંધનરૂપ મનરૂપી પાશને કાપી નાખીને, જે મનુષ્ય પોતાના આત્માને મુક્ત કરતો નથી, તેનો અન્ય ઉપાયથી મોક્ષ થતો નથી.[૨૦,૨૧] સાંસારિક વિષયથી યુક્ત મનરૂપી જે જે વાસનાનો ઉદય થાય છે, તેનો વિદ્વાન માણસ ત્યાગ કરે છે અ તેથી અવિદ્યાનો ક્ષય થાય છે.[૨૨] માટે પ્રથ ભોગના સમૂહની વાસનાનો ત્યાગ કરો, પ ભેદની વાસનાનો ત્યાગ કરો, પછી ભાવ ત અભાવની વાસનાનો ત્યાગ કરો અને એમ ત નિર્વિકલ્પ સુખને સંપાદન કરો.[૨૩] ભાવનામાત્ર અભાવન (ભાવના ન થવાપણું) એ જ વાસન નો ક્ષય છે અને તેને જ મનનો તથા અવિદ્યાને નાશ પણ કહે છે.[૨૪] સાંસારિક પદાર્થનું જ્ઞા રાખવું (તથા તેની ઇચ્છા કરવી) તેના કરત તેનું જ્ઞાન ન રાખવું (તથા ઇચ્છા ન કરવી), એ વધારે સારું છે. કારણ કે ઇચ્છા કરવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તથા ઇચ્છા ન કરવાથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે.[૨૫] એટલા માટે પ્રયત્ન વડે પ્રત્યેક પુરુષે, ભાવનું અભાવન કરવું તથા વેદ્યનું (સંસારસંબંધી જ્ઞાનનું) અવેદન (અસંકલ્પ) કરવું.[૨૬] હે રામ ! તમારા મનને વિષે જે જે ઇચ્છિત રાગ રહેલા છે, તે સર્વ અનર્થના કારણભૂત છે. એમ જાણીને, તમે તેના અંકુરનો પણ ત્યાગ કરો. એટલે આત્માના અનુભવથી તૃપ્ત થયેલા તમે હર્ષ–શોકને પ્રાપ્ત થશો નહિ ![૨૭]

रागादयो ये मनसीप्सितास्ते वृद्धेह तांस्तांस्त्वमवस्तुभूतान् । त्यक्त्वातदास्यांकुरमस्तबीजं मा हर्षशोकं समुपैहि तृप्तः ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ–પ્રકરણનો 'સુખરવેણ ઉપદેશાંશકથન' એ નામનો સર્ગ ૧૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૩ મો*

તત્ત્વબોધનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एषा हि वासना नित्यमसत्यैव यदुत्थिता।
द्विचंद्रभ्रांतिवत्तेन त्यक्तुं राघव युज्यते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રાઘવ! બે ચંદ્રની ભ્રાંતિની પેઠે મિથ્યા ઉદય પામેલી વાસનાનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે.[1] એ અવિદ્યારૂપી વાસના મિથ્યા છે, છતાં અજ્ઞાની માણસમાં સત્ય હોય તેમ રહેલી છે; પણ સારા જ્ઞાની માણસમાં તેનો સંભવ કેમજ ઘટે![2] માટે હે રામચંદ્રજી! તમે અજ્ઞાની ન થાઓ, જ્ઞાની થાઓ અને સારી રીતે વિચાર કરો. આકાશમાં બીજો ચંદ્ર છેજ નહિ પણ ભ્રાંતિથી જણાય છે.[3] મોજાંની પરંપરાથી વિસ્તારવાળા જળમાં જળ વિના બીજી વસ્તુ નથી, તેવી રીતે પરમતત્ત્વ વિના, વસ્તુ તથા અવસ્તુ કાંઈ પણ નથી.[4] ભાવ તથા અભાવ વિકલ્પ વિના થયા નથી અને તે અસતમય છે; માટે નિત્ય તથા શુદ્ધ આત્માને વિષે તેનો આરોપ કરો નહિ. તમે કર્તા નથી તે છતાં ક્રિયામાં મમતા કેમ રાખો છો? એકજ વસ્તુ સત્ય છે. માટે કોણ, કઈ વસ્તુને કેવી રીતે કરે છે? (સર્વ મિથ્યા છે, માટે કોઈ પણ કંઈ કરતું નથી.)[5,6] હે પ્રાજ્ઞ! તમે અકર્તાના પણ અભિમાની થાઓ નહિ. કારણ કે હે નિષ્પાપ! અકર્તાના અભિમાનથી પણ કોઈ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની નથી. માટે તમે સ્વસ્થ થઈને રહો.[7] હે રઘુવર! તમારામાં અભિમાનનો અભાવ છે અને તમને કાર્યમાં આસક્તિ નથી; આથી તમે અકર્તા છો (કર્તા નથી). વળી તમારામાં અકર્તાનું પણ અભિમાન નથી; તેમજ તમને અકર્તાપણામાં પણ આસક્તિ નથી, તેથી તમે કર્તા છો. આ પ્રમાણે જો કે તમને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થયું, તો પણ સાધારણ લૌકિક કર્તાને જે પ્રમાણે ભ્રમ થાય છે, તે પ્રમાણે તમને ભ્રમ થવાનો સંભવ નથી.[8] સાચી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું તથા મિથ્યા વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. હવે કર્મનાં જે જે ફળ છે, તે તે સત્ય છે, એમ માની તેમાં મનુષ્યને ગ્રહણ કરવાની આસક્તિ થાય છે. માટે મનુષ્યને કર્મમાં આસક્તિ થવી ઘટે છે.[9] પણ ખરું જોતાં આ અખિલ ઇન્દ્રજાળ માયામય તથા મિથ્યા છે, ત્યારે તેમાં આસ્થા તથા ત્યાગ કરવાની તેમજ ગ્રહણ કરવાની દૃષ્ટિ કેમજ ઘટે?[10] અવિદ્યા છે તે સંસારબીજની કણિકા છે અને તે મિથ્યા છે છતાં તે વૃદ્ધિ પામેલી છે. એ વાસનારૂપી અવિદ્યા બ્રહ્માંડપર્યંત સાર વિનાની છે તથા સંસારના આરંભના ચક્રરૂપ છે; તેમજ તે અવિદ્યા ચિત્તને મોહ પમાડનારી છે.[11,12]

અવિદ્યારૂપી વાસના મનોહર વાંસની લતાની જેમ અંદરથી પોલી છે તથા સારરહિત છે; નદીના તરંગની પંક્તિની પેઠે તેને ઉપરથી કાપી નાખવા છતાં મૂળથી કાપ્યા વિના તેનો નાશ થતો નથી.[13] કોઈ તેને હાથથી પકડવા જાય, તો પણ તેનું ગ્રહણ થતું નથી. પાણીનાં ઝરણાંનાં મોજાં કોમળ હોય છે, તો પણ કાંઠાનાં ઝાડને ઉખેડી નાખે છે, તેવી રીતે અવિદ્યા કોમળ છે, છતાં તીક્ષ્ણ અણીવાળી છે.[14] મૃગતૃષ્ણાની નદી જળથી યુક્ત તથા તરંગવાળી દેખાય છે, પણ તે સ્નાન કરવાના તથા પાણી પીવાના ઉપયોગમાં આવતી નથી; તેવી રીતે અવિદ્યા કાર્ય કરવામાં સમર્થ જણાય છે, તો પણ સત્યપુરુષાર્થમાં તે ઉપયોગી નથી.[15] અવિદ્યાના પ્રસાદથી કેટલાક વાંકા, કેટલાક સ્પષ્ટ, કેટલાક લાંબા, કેટલાક ટૂંકા, કેટલાક સ્થિર અને કેટલાક ચલ—એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો ભિન્ન ભિન્ન છે. તે અંદરથી શૂન્ય છે, તો પણ સારવાળી હોય એમ જણાય છે.

* આ એકસોતેરમા સર્ગમાં સર્વ દુષ્ટ વાસનાને કાપનાર, વિવિધ વિચારોથી યુક્ત તથા દ્વૈતનું મિથ્યાપણું દૃઢ કરનાર તત્ત્વબોધનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

તે કોઈ ઠેકાણે રહેલી નથી, તો પણ સર્વ સ્થળે દેખાય છે.[૧૬,૧૭] પોતે જડ છે, છતાં ચૈતન્યરૂપે રહીને મનને ચંચળ કરે છે. તે એક નિમેષ પણ રહેતી નથી, છતાં સ્થિર છે એવી શંકાને પેદા કરે છે.[૧૮] તેનો જ્વાળાના જેવો શુદ્ધ વર્ણ જણાય છે, તો પણ તે કાળી મેંસ જેવી મલિન છે. પરમાત્માના પ્રસાદથી જો કે તે નૃત્ય કરે છે, તો પણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેનો નાશ થાય છે.[૧૯] નિર્મળ પ્રકાશમાં તે કરમાઈ ગયેલી દેખાય છે, તો પણ તે અંધકારમાં શોભે છે. તે શુષ્ક કાન્તિવાળી છે, છતાં મૃગતૃષ્ણાની જેમ મિથ્યા પ્રતીતિવાળી છે અને અનેક પ્રકારના વર્ણવાળી છે.[૨૦] તે અવિદ્યા વાંકી છે, વિષમયી છે, પાતળી છે, કોમળ છે અને સંકટના હેતુરૂપ હોવાથી કર્કશ છે. તે સ્ત્રી જેવી ચંચળ છે, લંપટ છે, તૃષ્ણારૂપ છે અને કાળી સાપણ જેવી છે.[૨૧] સ્નેહ(તેલ)નો ક્ષય થવાથી દીવાની શિખાનો ક્ષય થાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યામાં પણ સ્નેહ (રાગ) ન રાખવાથી તેનો ક્ષય થાય છે. કોરા સિંદૂરની અર્ચા પોતે રાગવતી (રાતી) હોવાથી સ્નેહ વિના (સિંદૂરમાં ઘી અથવા તેલ મેળવ્યા વિના) પણ શોભે છે, તેવી રીતે અવિદ્યામાં સ્નેહ (રાગ) રાખવાથી તે શોભે છે વીજળીની પેઠે અવિદ્યાનો પ્રકાશ ક્ષણિક છે તથા અવિદ્યા, રમણીય હોવા છતાં પણ અનર્થરૂપ છે. શ્રમ કરનારી તે અવિદ્યાનું અત્યંત વિસ્મરણ થવાથી તે અતિ સુખરૂપ લાગે છે, પણ પાછો તેનો તર્કથી વિચાર કરવાથી દુષ્ટ સ્વપ્નની જેમ તે ભય આપે છે. અવિદ્યા પોતાના પ્રતિભાસ માત્રથી જ મુહૂર્ત માત્રમાં ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરીને ધારણ કરે છે તથા લય કરે છે.[૨૬,૨૭] અવિદ્યાએ લવણરાજાને એક મુહૂર્તમાં ઘણાં વર્ષનો અનુભવ કરાવ્યો તથા હરિશ્ચંદ્રરાજાને એક રાત્રીમાં બાર વર્ષનો અનુભવ કરાવ્યો.[૨૮] કાન્તાના સુખમાં આનંદ માનનાર માણસોને કાન્તાનો વિયોગ થાય, ત્યારે અવિદ્યાના પ્રસાદથી એક રાત્રી એક વર્ષની થઈ પડે છે.[૨૯] અવિદ્યાને લીધે જેને ભ્રમ થાય છે તેવા માણસને સુખના વખતમાં લાંબો કાળ ક્ષણ વારમાં ચાલ્યો જાય છે તથા દુઃખના વખતમાં થોડો કાળ પણ લાંબો થઈ પડે છે.[૩૦] પ્રકાશરૂપી કાર્યમાં જેવી રીતે દીવાને કર્તાપણું છે, તેવી રીતે સંસારની વૃત્તિઓમાં અવિદ્યાની સત્તાથી લોકને કર્તાપણું છે, પણ વસ્તવિક રીતે કર્તાપણું નથી.[૩૧] ચિત્રમાં રહેલી સ્ત્રી નિતંબ તથા સ્તન વગેરે અવયવથી યુક્ત હોય, તો પણ તે સ્ત્રીધર્મમાં કામ આવતી નથી, તેવી રીતે વાસનારૂપી અવિદ્યા કોઈ પણ કામમાં ઉપયોગી નથી.[૩૨] એ અવિદ્યા મનોરાજ્યની પેઠે આકાર-

જેમ પ્રસરે છે તથા કલ્પાંતના પવનની પેઠે બળાત્કારથી પૃથ્વીનું આક્રમણ કરે છે.[૩૬] ધુમાડાની પંક્તિ અંગ ઉપર લાગવાથી દાહ તથા ખેદને પેદા કરે છે, પોતે અંદર રસ (જલ) રાખે છે અને જગતમાં ઘૂમી વળે છે, તેમ અવિદ્યા પણ દાહ તથા ખેદને પેદા કરે છે; પોતે અંદર રસ (પરમાત્મા)ને રાખે છે અને જગતમાં ઘૂમી વળે છે.[૩૭] ખડના સમૂહથી દોરડું જેમ દૃઢ થાય છે, તેમ નિઃસાર સંસારના સંસ્કારથી તે દૃઢ થયેલી છે. જળથી (જડ) નિર્માણ કરેલ મેઘની ધારાની પેઠે તે લાંબી ચાલે છે.[૩૮] તરંગની પંક્તિની જેમ કવિએ કલ્પના માત્રથી તેનું વર્ણન કરેલું છે તથા કાદવમાં ઊગેલી જળમય મલિનીની જેમ ઘણાં છિદ્રોવાળી છે, તેમ પાપમાં પેદા થયેલી જડમય અવિદ્યા પણ અનર્થરૂપ છે.[૩૯] તે વૃદ્ધિ પામતી હોય એમ માણસો જુએ છે, પણ વૃદ્ધિ પામતી નથી. ઝેરનો લાડુ પ્રથમ મધુર લાગે છે, પણ પરિણામે દુઃખદાયી છે; તેવી રીતે અવિદ્યા ઉપરઉપરથી મધુર લાગે છે, પણ અન્તે અનર્થ કરનારી છે.[૪૦] દીવો હોલવાઈ ગયા પછી તેની શિખા ક્યાં ગઈ તેની જેમ ખબર પડતી નથી, તેમ તે ક્યાં જાય છે તેની ખબર પડતી નથી; ઝાકળની પેઠે તે આગળ દેખાય છે, તો પણ તે હાથમાં આવતી નથી.[૪૧] વીંખાઈ ગયેલી ધૂળની મુઠ્ઠી જેમ અણુરૂપે જોવામાં આવે છે, તેમ તે અણુરૂપ છે. આકાશમાં નિમિત્ત વિના પણ નીલિમા (કાળાશ) દેખાય છે, તેવી રીતે તે નિમિત્ત વિના પણ દેખાય છે.[૪૨] વહાણમાં બેસીને જનાર માણસને ઝાડનું ઠૂંઠું પણ હાલતું દેખાય છે અને મોહથી આકાશમાં બે ચંદ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે તે મોહથી ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વપ્નની પેઠે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે.[૪૩] જ્યાં સુધી આત્માના આવરણરૂપ અવિદ્યા અંતઃકરણમાં રહેલી છે, ત્યાં સુધી સ્વપ્નની પેઠે દીર્ઘ સંસારની કલ્પના થયા કરે છે.[૪૪] સમુદ્રમાં અનેક પ્રકારના તરંગ ઉત્પન્ન થઈને પાછા નાશ પામે છે, તેની રીતે અવિદ્યાને લીધે ચિત્તમાં ભ્રમ થવાથી વિચિત્ર વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે.[૪૫] અવિદ્યાની સત્તાથી મનોહર તથા સત્ય એવી વસ્તુ પણ અસત્ય લાગે છે તથા અમનોહર અને અસત્ય એવી વસ્તુ પણ સત્ય લાગે છે.[૪૬] પારધીની જાળ પક્ષીને મોહ પમાડીને બંધન કરે છે, તેવી રીતે અવિદ્યા અનેક પ્રકારના પદાર્થથી મનને મોહ પમાડીને બંધન કરે છે.[૪૭] કરુણા ઝરતી નેત્રવાળી ગૃહિણીની જેમ તથા દૂધટપકતાં સ્તનવાળી જનનીની જેમ એ અવિદ્યા આનંદને પણ ઉત્પન્ન કરે છે.[૪૮] અમૃતની આર્દ્રતાથી આર્દ્ર થયેલા અને અમીવર્ષાથી ત્રણે જગતને તૃપ્ત કરનારા ચંદ્રના બિંબને પણ, અવિદ્યા વિષરૂપ કરે છે.[૪૯] માણસને અંધ કરી નાખનાર આ અવિદ્યાના પ્રભાવથી, અરણ્યમાં ઊગેલાં ઝાડ જે કે કર્મેન્દ્રિયના વ્યાપારથી શૂન્ય છે, તો પણ તે ભૂતની પેઠે નૃત્ય કરતાં હોય એવો સંભ્રમ થાય છે.[૫૦] વળી અવિદ્યાના પ્રસાદથી લાકડાનો કટકો તથા પથ્થરની ભીંત પણ સંધ્યા વગેરે સમયમાં સર્પ તથા અજગર જેવાં જણાય છે.[૫૧] અવિદ્યા બે ચંદ્રના દેખાવની પેઠે એકમાં બેપણું ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ થાય છે, તેની પેઠે તે દૂરની વસ્તુને પણ સમીપમાં લાવે છે.[૫૨] કાળ (સંહાર કરનાર રુદ્ર)ને પ્રલયની રાત્રી જેમ ક્ષણરૂપ છે, તેમ અવિદ્યાના પ્રભાવથી લાંબો સમય પણ ક્ષણરૂપ જણાય છે. જેમ સ્ત્રીના વિરહવાળા માણસને એક ક્ષણ પણ વર્ષ સમાન થઈ પડે છે, તેમ અવિદ્યાને લીધે એક ક્ષણ પણ વર્ષ સમાન થઈ પડે છે.[૫૩] હે રામચંદ્રજી! એવું કાંઈ પણ નથી કે જે ઉદ્ભૂત થયેલી અવિદ્યાથી બની શકે નહિ; માટે તે (અવિદ્યા) સત્તા વગરની છતાં તેની કેટલી શક્તિ છે, તે તમે જુઓ. તમે વિવેકબુદ્ધિ વડે વિષયબુદ્ધિનો વિરોધ કરો, એટલે પ્રવાહ રોકવાથી જેમ નદી સુકાઈ

જાય છે, તેમ વિષયબુદ્ધિનો રોધ કરવાથી મનરૂપી નદી જેવી અવિદ્યાનું શોષણ થઈ જાય. [૫૪,૫૫]

રામ બોલ્યાઃ—અવિદ્યા વસ્તુતાથી છે જ નહિ, તુચ્છ છે અને મિથ્યાભાવના કરવાવાળી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે ! તે રૂપ, આકાર તથા ચારુચેતનથી હીન છે અને અસત્ય છતાં અવિનાશિની છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે ! ઘુવડની આંખોની પેઠે તે પ્રકાશ (આત્મપ્રકાશ)માં નાશ પામે છે અને અંધકાર (અજ્ઞાન)માં સ્ફુરે છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે ! તે અવિદ્યા કુકર્મ કરનારી છે, પ્રકાશ (આત્મપ્રકાશ)ને સહન કરતી નથી અને દેહને પણ જાણતી નથી. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે ! તે દીન આચારવાળી તથા પ્રાકૃત મનુષ્યની સ્ત્રીરૂપ છે અને અસત્ય તથા તમ (અંધકાર)થી પણ તિરોધાન ન થાય (ઢંકાય નહિ) તેવી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે ! તે અનંત દુઃખથી વ્યાકુળ છે, નિરંતર મરેલા જેવી છે અને બંધનરહિત છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે ![૫૬-૬૨] તે કામ અને ક્રોધથી સ્થૂળ અંગવાળી છે, તમોગુણના પ્રસારથી વાંકી છે અને જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી નાશ થાય એવી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે ! તે પોતામાં આંધળા થઈ ગયેલા મૂઢ માણસના સ્થાનકરૂપ છે, જડ છે, જડપણાથી જીર્ણ થઈ ગયેલી છે અને દીર્ઘ દુઃખનો પ્રલાપ કરનારી છે. અહો છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે ! [૬૩] વળી તે પુરુષનો આસક્તિથી સંગ કરનારી છે, અનેક પ્રકારની વિષયકલ્પનાની ક્રિયાથી પુરુષમાં અનુરાગવાળી છે અને પોતાના તત્ત્વવિચારમાં રોકાણ કરનારી છે. અહો ! છતાં એણે પુરુષને આંધળો કર્યો છે ![૬૪] પુરુષ તેના ઉપર નજર કરે, તે પણ તે સહન કરવાને સમર્થ નથી અને પોતે આવરણરૂપ છે. અહો ! છતાં એણે પુરુષને આંધળો કર્યો છે ! તેમાં ચેતન છે જ નહિ અને અનષ્ટ છતાં તે નાશ પામે છે. અહો ! એવી ક્રૂર અવિદ્યારૂપી સ્ત્રીએ પુરુષને આંધળો કર્યો છે ![૬૫,૬૬] માટે હે પ્રભુ ! અનંત દુષ્ટ ભ્રમોનો વિલાસ કરનારી તથા ક્ષય—ઉદયથી યુક્ત, જન્મ—મરણનાં દુઃખ આપનારી અને મનોગુહારૂપી ઘરમાં બંધાયેલી એ અવિદ્યારૂપી વિષમ વાસનાનો કયા ઉપાયથી નાશ થાય ?[૬૭]

अनंतदुष्प्रसरविलासकारिणी क्षयोदयोन्मुखसुखदुःखभागिनी । इयं प्रभो विगलति केन वा समा मनोगुहानिलयनिबद्धवासना ॥ ६७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'અવિદ્યાવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો

અવિદ્યાક્ષયનો ઉપાય વગેરે

॥ राम उवाच ॥

अविद्याविभवप्रोत्थं निबिडं पुरुषस्य हि ।
महदांध्यमिदं ब्रह्मन् कथं नाम विनश्यति ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન્ ! આ વિદ્યાના વૈભવથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષનો મોટો તથા ગાઢ અંધકાર કેવી રીતે નાશ પામે ?[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! સૂર્યનાં કિરણથી જેવી રીતે હિમકણનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે આત્માના અવલોકનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. જ્યાં સુધી અવિદ્યાનો નાશ કરનારી અને મોહનો ક્ષય કરનારી આત્મવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ નથી, ત્યાં સુધી અવિદ્યા દેહાભિમાની જીવને મહાન દુઃખરૂપી કાંટાઓથી ભરેલી સંસારરૂપી પર્વત-ખીણમાં ઓલાં ખવડાવે છે.[૩] હે રામ ! છાયાને જ્યારે તડકાનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે છાયાનો જ નાશ થાય છે,

---

— આ એકસોચૌદમા સર્ગમાં અવિદ્યાના ક્ષયનો ઉપાય, આત્માનું દર્શન, શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ તથા સંકલ્પથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે, એટલું કહેવામાં આવશે.

તેવી રીતે અવિદ્યાને જ્યારે પરમાત્માનાં દર્શનની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાનો જ નાશ થાય છે.[૫] જ્યારે બાર સૂર્યસમૂહનો સર્વ દિશામાં ઉદય થાય છે, ત્યારે છાયાનો લય થઈ જાય છે, તેવી રીતે આત્માનો બોધ થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાનો લય થાય છે.[૬] હે રાઘવ! ઇચ્છા છે તે જ અવિદ્યા છે અને ઇચ્છાનો નાશ એ જ મોક્ષ છે. આવી રીતે અસંકલ્પમાત્રથી સિદ્ધ થવાય છે.[૭] મનરૂપી આકાશમાં વાસનારૂપી રજનીનો નાશ થવાથી જ્યારે ચૈતન્યરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે શ્યામતા ઓછી થઈ જાય છે.[૮] સૂર્યના ઉદયથી રાત્રીનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે વિવેકના ઉદયથી અવિદ્યા ક્યાંય લય પામે છે.[૯] બાળકને ગર્ભ્યાસમયે બળાત્કારથી ભૂતનો સંકલ્પ દૃઢ થાય છે, તેવી રીતે ચિત્તને દૃઢ વાસના વડે બંધનનો દૃઢાવ થાય છે.[૧૦]

રામ બોલ્યા:–હે બ્રહ્મન્! જે કાંઈ અદશ્ય છે તે અવિદ્યા છે અને તે આત્મવિદ્યાથી નાશ પામે છે; તો તે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે?[૧૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–જેને વિષયની વ્યાપ્તિ નથી. જે સામાન્ય રીતે સર્વ સ્થળે રહેનાર છે, જે અવિદ્યાથી રહિત છે અને જેનું કોઇથી વર્ણન થતું નથી, તે આત્મા તથા પરમેશ્વર કહેવાય છે.[૧૨] હે અનઘ! બ્રહ્માથી આરંભ કરી સ્તંબ સુધી તૃણ વગેરે જગતમાં જે જે પદાર્થ છે, તે સર્વ નિરંતર આત્મારૂપ છે, પણ અવિદ્યા નથી.[૧૩] આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, નિત્ય છે, ચૈતન્યઘન છે અને અક્ષત છે, તેમાં કાંઈ પણ બીજી કલ્પના ઘટતી નથી.[૧૪] આ ત્રણે જગતમાં કોઈનો જન્મ પણ નથી, તેમ મરણ પણ નથી, તેમજ ભાવ અને વિકારની કાંઈ સત્તા પણ નથી. માત્ર પરમાત્માના આભાસરૂપ, સામાન્ય, અક્ષત તથા અવિદ્યાના આવરણથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર છે.[૧૫-૧૬] આ પ્રમાણે નિત્યશુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર, નિરુપદ્રવ, શાંત, સમાન તથા નિર્વિકાર પરમાત્માને વિષે આવરણ સહિત અવિદ્યા, સંકલ્પ કરીને દોડે છે અને તેની વિક્ષેપશક્તિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મન કહે છે.[૧૭-૧૮] જળમાંથી જેમ લહરી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સર્વ શક્તિવાળા તે મહાત્માના મનમાંથી અનેક પ્રકારના વિભાગની કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૯] પરમાત્મા એક છે, શાંત છે અને સર્વ સ્થળે વિસ્તાર પામેલા છે. તેમને વિષે આ સંસૃતિ (જન્મ–મરણ) છેજ નહિ, એ સંસૃતિ તો સંકલ્પમાત્રથી સિદ્ધિ પામી છે.[૨૦] એથી આ સંસાર સંકલ્પથી સિદ્ધ છે તથા સંકલ્પથી તેનો નાશ છે. અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વાયુથી જ નાશ પામે છે.[૨૧] શોક તથા આશાના રૂપને પામેલી તે અવિદ્યા, પુરુષના ઉદ્યોગથી સિદ્ધ થયેલા અસંકલ્પનમાત્ર (કાંઈ પણ કલ્પના ન કરવાપણું)થી લય પામે છે.[૨૨] 'હું બ્રહ્મ નથી' એવા દૃઢ સંકલ્પ થવાથી બંધન થાય છે અને 'સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે' એવા દૃઢ સંકલ્પથી મુક્ત થવાય છે[૨૩] સંકલ્પ એજ બંધન છે અને અસંકલ્પ એ જ મુક્તિ છે. માટે સંકલ્પને જીતીને જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો.[૨૪] જેમ સોનાના કમળવાળી, વિદૂર પર્વતમાંના ચપળ ભ્રમરવાળી, દિશાના મધ્યભાગને સુગંધયુક્ત કરનારી અને પોતાના મૃણાલરૂપી ભુજમંડળ વડે ચંદ્રના પ્રકાશના કિરણમંડળને પણ હસી કાઢનારી કમલિની આકાશમાં છે જ નહિ. એ અસત્ય છે, છતાં બાળક પોતાના મનના વિલાસ માટે તે સત્ય હોય તેવી કલ્પના કરે છે, તે જ પ્રમાણે સંસારરૂપ બંધનમાં બાંધનારી અવિદ્યા પણ વિકલ્પની જાળ માત્ર છે, તે અસત્ય છે છતાં અજ્ઞાની માણસ તે સત્ય હોય તેવી કલ્પના કરે છે અને તેને દૃઢ રીતે વળગી રહે છે; બાકી એ ચપળા કશું જ સુખ આપનારી નથી.[૨૫-૨૮] 'હું દૂબળો છું, દુઃખી છું અને હાથ–પગથી યુક્ત છું' એવી રીતની ભાવનાના વ્યવહારથી બંધન થાય છે.[૨૯] 'હું દુઃખી નથી,' 'મારે દેહ નથી' અને 'મને

બંધન પણ નથી ' એવી ભાવનાના વ્યવહારથી મુક્ત થવાય છે.[૩૦] 'હું દેહમાં રહેલા માંસરૂપ નથી, તેમ હાડકાંરૂપ પણ નથી અને હું દેહથી પર છું ' એવો જેને નિશ્ચય થાય છે, તેની અવિદ્યા ક્ષીણ થાય છે, એમ કહેવાય છે [૩૧] આકાશમાં શ્યામતા જોવામાં આવે છે, પણ તે વાસ્તવિક રીતે હોતી નથી. છતાં પૃથ્વીમાં રહેનાર કેટલાંક માણસો પોતાના સંકલ્પથી કલ્પના કરે છે કે, 'ઊંચાં વધેલાં મેરુપર્વતનાં નીલમણિમય શિખરોની કાન્તિ ચારે બાજુ વિસ્તાર પામી છે, તે જ આકાશમાં શ્યામતારૂપે જણાય છે. વળી બીજા કેટલાક માણસો કલ્પના કરે છે કે, આકાશ સૂર્યનાં કિરણોના વિસ્તારથી પણ ઘણે ઊંચે–દૂર છે અને ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પહોંચતો નથી, તેથી આ શ્યામતા રહે છે.' એ જ પ્રમાણે હે રાઘવ ! અજ્ઞાની માણસે આ અવિદ્યાની કલ્પના કરી છે, પણ એ જ્ઞાનીએ કરેલી કલ્પના નથી.[૩૨–૩૪]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્ ! આકાશમાં જે શ્યામતા જોવામાં આવે છે, તે મેરુપર્વતનાં શિખરોના નીલમણિની પણ છાયા નથી, તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ન પહોંચવાના કારણથી અંધકાર રહે છે એમ પણ નથી, ત્યારે તે શ્યામતા શાથી થયેલી છે ? તે કહો.[૩૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આકાશ શૂન્ય છે, તેમાં તેના ગુણની પેઠે રહેલી શ્યામતા વાસ્તવિક રીતે નથી. જો તે શ્યામતા મેરુ પર્વતમાંના નીલમણિની છાયા હોય, તો એકલી શ્યામતા જ નહિ, પણ તે સાથે પર્વતમાં પેદા થયેલાં અન્ય રત્નની પ્રભા પણ તેમાં પડવી જોઈએ; પણ શ્યામતા વિના બીજા રત્નની પ્રભા નજરે નથી આવતી; માટે તે મેરુ પર્વતની છાયા નથી [૩૬] વળી બ્રહ્માંડ તેજોમય હોવાથી તથા તેજનું વ્યાપકપણું હોવાથી અને આકાશ બ્રહ્માંડને વિષે હોવાથી ત્યાં 'સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોવાથી અંધકાર રહે છે,' એવો પણ સંભવ નથી.[૩૭] હે સુભાગી ! માત્ર તે શ્યામતા કેવળ શૂન્ય વિસ્તારવાળી તથા જાણે અવિદ્યાની સખી હોય તેમ રહેલી છે.[૩૮] જ્યારે માણસની દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી, ત્યારે નેત્રમાંથી જ અંધકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અંધકાર આકાશમાં શ્યામતા રૂપે જણાય છે.[૩૯] માટે આ પ્રમાણે મનમાં જાણવાથી આકાશમાં કાળાશ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તો પણ તે કાળાશ નથી, એવી બુદ્ધિ થાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તો પણ તે છે નહિ, એમ વિવેકથી નિશ્ચય થાય છે.[૪૦] આકાશમાં કમલિની છે એવા સંકલ્પનો જેમ ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેમ અવિદ્યાના સંકલ્પનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે જ અવિદ્યાનો નિગ્રહ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે અને આવી રીતે નિગ્રહ કરવામાં કાંઈ શ્રમ નથી.[૪૧] આકાશના વર્ણની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલા જગતના ભ્રમનું સ્મરણ ન કરવું, એ જ વધારે સારું છે.[૪૨] 'મારો નાશ થયો' એવા સંકલ્પથી દુઃખ વડે મનુષ્યનો નાશ થાય છે અને 'હું જાગ્રત છું ' એવા સંકલ્પથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. (સ્વપ્નનું દુઃખ વિરામ પામે છે)[૪૩] તેવી રીતે મૂઢપણાના સંકલ્પથી મન મૂઢપણાને પામે છે અને ઉદાર પ્રબોધના સંકલ્પથી મન ઉદાર પ્રબોધપણાને પામે છે.[૪૪] અવિદ્યાનું સ્મરણ કરવાથી તેનો ઉદય થાય છે અને તે નાશાત્મક હોવાથી તેના વિસ્મરણથી તેનો નાશ થાય છે.[૪૫] તે અવિદ્યા સર્વ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી છે, સર્વ પ્રાણીને મોહ કરનારી છે, પોતાનો નાશ થવામાં ભારવાળી છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાથી તે નાશ થનારી છે.[૪૬] જેવી રીતે રાજાની આજ્ઞાનો તેના સર્વ કારભારીઓ અંગીકાર કરે છે, તેવી રીતે મન જેવી ઇચ્છા કરે છે, તે પ્રમાણે બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રવર્તે છે.[૪૭] એટલા માટે, જે માણસ અંતઃકરણમાં બ્રહ્મભાવનાથી પોતાના મનથી વિષયો વિષે કાંઈ પણ અનુસંધાન કરતા

નથી, તે શાંતિને પામે છે.[૪૮] આ જગત પ્રથમ નહોતું, વર્તમાન કાળમાં પણ નથી, અને જે આ પ્રતીત થાય છે તે નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ છે.[૪૯] માટે મનન કરવા યોગ્ય બીજો કોઈ પણ પદાર્થ જ નથી. માત્ર નિર્વિકાર અને આદિ—અંતથી રહિત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે.[૫૦] માટે પરમ પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમે પરમ બુદ્ધિથી, ચિત્તમાંથી ભોગ તથા આશાની ભાવનાને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો.[૫૧] હજારો આશાના પાશથી ઉદય પામનાર તથા જરા અને મરણના કારણરૂપ એવો જે મોહ થાય છે, તે, માત્ર વાસનાથી જ થાય છે.[૫૨] 'મારા દિકરા, મારું ધન તથા આ હું અને આ મારું' એ પ્રમાણે ઇન્દ્રજાળની રચનાથી વાસના જ નાચ્યા કરે છે.[૫૩] જેવી રીતે વાયુ જળમાં તરંગરૂપી સર્પની કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે વાસનાએ શૂન્ય શરીરમાં અહંકારરૂપી સર્પની કલ્પના કરી છે.[૫૪] પણ હે તત્ત્વજ્ઞ ! ખરું જોતાં, આત્મતત્ત્વ વિના 'આ હું તથા મારું' વગેરે કોઈ પણ કલ્પના સત્ય નથી. દૃષ્ટિ—સૃષ્ટિથી જોવામાં આવતાં આકાશ,પર્વત, સ્વર્ગ પૃથ્વી તથા નદી વગેરે સર્વ અવિદ્યાની જ વિચિત્રતા છે. અજ્ઞાનથી દોરીમાં સર્પની બુદ્ધિનો ઉદય થાય છે તથા જ્ઞાનથી નાશ થાય છે, તેવી રીતે અજ્ઞાનથી સંસારનો ઉદય તથા જ્ઞાનથી નાશ થાય છે.[૫૫–૫૭] આકાશ, પર્વત, સમુદ્ર, પૃથ્વી તથા નદી એ સર્વ અવિદ્યાથી જ થયેલું છે અને તે અવિદ્યા અજ્ઞાનીને થાય છે, પણ જ્ઞાનીને થતી નથી. તેથી જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તો આકાશ વગેરે સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૫૮] દોરી તથા સર્પમાં વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક એમ બે જાતના વિકલ્પ અજ્ઞાની માણસે કલ્પેલા છે, પણ જ્ઞાની માણસ તો એક સ્વતઃસિદ્ધ બ્રહ્મની જ દૃષ્ટિ છે એમ નિર્ણય કરે છે.[૫૯] માટે તમે અજ્ઞાની ન થાઓ, જ્ઞાની થાઓ અને સંસારની વાસનાનો ત્યાગ કરો. દેહને વિષે આત્મભાવની ભ્રાંતિ રા[illegible]

તમે અજ્ઞાની માણસની પેઠે શા માટે રોદણાં રડો છો ![૬૦] હે રાઘવ ! દેહ જડ તથા મૂંગો છે. તેની સાથે તમારે શો સંબંધ છે ? એ દેહને માટે પરવશપણું રાખી તમે સુખ—દુઃખે કરી પરાભવ પામો છો.[૬૧] કાષ્ઠ અને ગુંદર તથા બોર અને તેનું પાત્ર, એ બે જો કે સાથે છે, તો પણ તે એક—બીજાને સંબંધ નથી; તેવી રીતે દેહ તથા દેહધારી એ બે જો કે એક જ જણાય છે, તો પણ તે બન્નેની એકતા નથી. ધમણને બાળી નાખવાથી ધમણમાં રહેલા પવનનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી. હે રામ ! હું દુઃખી છું તથા સુખી છું, એમ માનવું એ માત્ર ભ્રાંતિ છે. માટે તે મૃગતૃષ્ણારૂપ છે એમ જાણીને, તેનો ત્યાગ કરો અને સત્ય વસ્તુનો આશ્રય કરો.[૬૨–૬૪] અહો ! આશ્ચર્ય છે કે, બ્રહ્મરૂપી સત્ય વસ્તુને માણસ ભૂલી ગયાં છે અને અવિદ્યારૂપી અસત્ય વસ્તુને સ્મરણમાં લઈ આવ્યાં છે ![૬૫] માટે હે રામચંદ્રજી ! એ અવિદ્યાને તમે અવકાશ આપો નહિ કારણ કે, અવિદ્યામાં ચિત્ત હરાવાથી આ સંસાર કષ્ટે કરીને પાર કરી શકાય એવો થઈ પડે છે.[૬૬] મિથ્યા અનર્થ ઉપજાવનારી, મનના મનનથી વૃદ્ધિ પામેલી, દુઃખ દેનારી અને મહામોહરૂપી ફળ આપનારી અવિદ્યા વડે, અમૃતથી આર્દ્ર થયેલા ચંદ્રબિંબમાં પણ રૌરવ નરકની કલ્પના થાય છે અને પછી દાહ તથા શોષ વગેરે નરકના દુઃખનો અનુભવ થાય છે.[૬૭,૬૮] જળના કલ્લોલથી ભરેલા અને પુષ્પની સુગંધથી સિંચાયેલા તરંગોવાળા તળાવમાં પણ ઝાંઝવાભર્યો મરુદેશ જોવામાં આવે છે.[૬૯] આકાશમાં નૂતન નગરનું નિર્માણ થાય છે તથા સ્વપ્ન આદિ અવસ્થામાં વિચિત્ર સુખ—દુઃખ આપનાર પડવા—ચડવારૂપ ભય દેખાય છે. સંસારની વાસના જો માણસના [illegible]

સ્વપ્નનાં દુઃખ માણસને શા માટે આપત્તિમાં નાખે? મિથ્યા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાથી સ્વપ્નરૂપ સંસારની ઉપવન–ભૂમિમાં અનર્થરૂપ નરકની યાતના જેવામાં આવે છે.[૭૦–૭૨] અવિદ્યામાં વીંધાયલું ચિત્ત તો કમળતંતુમાં પણ એક ક્ષણમાં અખિલ સંસારસાગરના અનર્થના ભ્રમને જુએ છે.[૭૩] અવિદ્યામાં પરવશ થવાથી રાજ્યમાં રહેનાર માણસને પણ, ચંડાળ સરખાનેય અયોગ્ય એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે.[૭૪] એટલા માટે હે રામચંદ્રજી! સર્વ દ્વૈતના આકારને રંજન કરનાર તથા સંસારના બંધનરૂપ એવી વાસનાનો ત્યાગ કરીને તમે સ્ફટિકમણિની પેઠે સ્વચ્છ થઈને રહો.[૭૫] સ્ફટિકમણિ જેમ વિચિત્ર પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરે છે, તો પણ તે તેમાં આસક્ત નથી, તેમ તમે પણ સર્વ કાર્યમાં રહેવા છતાં રાગથી વિરક્ત રહો.[૭૬] અત્યંત આનંદરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણનાર તત્ત્વવેત્તાના સમાજમાં જશો, ત્યાં વારંવાર વિચાર કરીને બ્રહ્મભાવનો દૃઢ નિશ્ચય કરશો અને તેથી પ્રકાશ પામનારી તથા નિરંતર સારાં આચરણવાળી ઉત્તમ બુદ્ધિથી તમે વ્યવહાર કરશો, તો તમે પ્રાકૃત જન્મ–મરણરૂપ વિભ્રમનો વિરામ પામશો અને અનુપમ પદને પામશો.[૭૭]

विदितकौतुकसंघसमिद्धया यदि करोषि सदैवसुशीलया । वरधिया गतप्राकृतविक्रियस्तदसि केन सहानुपमीयसे ॥ ७७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'યથાકથિતદોષપરિહારોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૧૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૫ મો*

લવણરાજાને પડેલી આપત્તિનું કારણ

॥ वाल्मीकिरुवाच ॥

एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महात्मना ।
रामः कमलपत्राक्ष उन्मीलित इवाबभौ ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–મહાત્મા વસિષ્ઠ ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમલનયન રામ જાણે વિકસેલા કમળની જેમ પ્રસન્ન થઈને શોભવા લાગ્યા.[૧] અંધકારનો નાશ થયા પછી સૂર્યનાં દર્શનથી જેવી રીતે કમળ શોભવા લાગે, તેવી રીતે પ્રકાશિત અંતઃકરણવાળા તથા સમાધાનથી સંતોષ પામેલા રામચંદ્રજી સંપૂર્ણ શોભવા લાગ્યા.[૨] બોધથી થયેલા વિસ્મયને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા મનોહર હાસ્યથી શ્વેતમુખવાળા રામચંદ્રજી, દાંતનાં કિરણો વડે અમૃતના જેવી શુદ્ધ વાણીથી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.[૩]

રામ બોલ્યાઃ–અહો! આશ્ચર્ય છે કે, કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તંતુ વડે પર્વતનું બંધન થાય છે. અવિદ્યાનો અત્યંત અભાવ છે, છતાં સર્વ જગત તેનાથી વશ થઈ ગયું છે![૪] અવિદ્યા વડે અસત્ છતાં સત્‌ની પેઠે રહેલું આ સંસારનું દુઃખ પોતે તૃણ સમાન છે, છતાં પણ વજ્રના જેવું જણાય છે.[૫] ત્રિભુવનના આંગણામાં નદીના પ્રવાહની પેઠે રહેલી અને સંસારના મૂળકારણભૂત એવી માયાનું સ્વરૂપ તમે મને બોધ થવા માટે અનુગ્રહ કરીને કહો.[૬] બીજું લવણરાજાને ચંડાળ–અવસ્થાનું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું, તેનું શું કારણ? એ મારા મનમાં મોટો સંદેહ છે, તે તમે દૂર કરો.[૭] હે બ્રહ્મન્! દેહ તથા દેહધારી એ બન્ને પરસ્પર સાથે જ

---

* આ એકસોપંદરમા સર્ગમાં રામચંદ્રજીને બોધ થવાથી આશ્ચર્ય થયું; તેથી માયા, તેના નાશની સ્થિતિ તથા લવણરાજાની આપત્તિનું કારણ પૂછ્યું, તેનો વસિષ્ઠ ઋષિએ ઉત્તર આપો, એટલું કહેનારી

રહેલા છે, તે બેમાંથી શુભ તથા અશુભ કર્મફળનો મુખ્ય ભોક્તા કોણ છે?[૯] તે દુઃખદાયી ચંચળ આરંભ, લવણરાજાને તે ભારે આપત્તિ આપીને ક્યાં ગયો? વળી તે ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસ કોણ હતો!"

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–કાષ્ઠ તથા ભીંતની ઉપમા જેવો આ દેહ વાસ્તવિકરીતે છે નહિ, પણ સ્વપ્નની પેઠે ચિત્ત વડે કલ્પેલો છે.[૧૦] જીવપણાને પામેલા તથા ચિદાભાસના તાદાત્મ્યપણાને પામેલા ચિત્તને જ વાંદરાંના બચ્ચા જેવા ચંચળ સંસારનો સંરંભ (આડંબર) જાણવો. અનેક પ્રકારના આકારથી શરીરને ધારણ કરનાર દેહધારી, કર્મફળને ભોગવનારો છે અને તેનું અહંકાર, મન તથા જીવ એવું નામ પડે છે. તે અજ્ઞાની જીવને સંસારનાં અનંત સુખ–દુઃખ ભોગવવાં પડે છે, પણ જ્ઞાનીને તે ભોગવવાં પડતાં નથી. તેમજ શરીરને પણ સુખ–દુઃખ ભોગવવાં પડતાં નથી.[૧૧-૧૩] જેણે અનેક પ્રકારની સંજ્ઞાથી કલ્પના કલ્પેલી છે, એવું અપ્રબુદ્ધ (અજ્ઞાની) મન વિચિત્ર વૃત્તિને અનુસરીને વિચિત્ર આકૃતિપણાને પામે છે.[૧૪] જ્યાં સુધી મન અજ્ઞાની છે, ત્યાં સુધી તે મન નિદ્રાવાળું કહેવાય છે. તેથી તે સ્વપ્નમાં સંભ્રમ જુએ છે, પણ જાગ્રત થયા પછી મન તે સંભ્રમ જોતું નથી.[૧૫] અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાથી ક્ષોભ પામેલા જીવને જ્યાં સુધી બોધ થયો નથી, ત્યાં સુધી તે દુઃખથી પણ ભેદન ન થાય એવા સંસારના આરંભને જુએ છે.[૧૬] દિવસના પ્રકાશથી વિકાસ પામતાં કમળની જેમ બોધથી જાગૃત થયેલા મનનો સર્વ અંધકાર ક્ષય થઈ જાય છે.[૧૭] ચિત્ત, અવિદ્યા, મન, જીવ, વાસના તથા કર્માત્મા એવા નામથી કહેવાતો દેહધારી, દુઃખનો ભોક્તા છે.[૧૮] દેહ જડ છે, તે દુઃખ ભોગવવાને યોગ્ય નથી, પણ દેહધારી જ અવિચારથી દુઃખ ભોગવે છે. ગાઢ અજ્ઞાનથી અવિચાર થાય છે અને અજ્ઞાન છે તેજ દુઃખનું કારણ છે.[૧૯] કોશેટો કરનાર કીડાની પેઠે, જીવ એક અવિવેકરૂપી દોષ વડે શુભ તથા અશુભ ધર્મના વિપ્રયપણાને પામેલો છે.[૨૦] અવિવેકરૂપી દોરથી બંધાયેલું તથા વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિવાળું મન, અનેક પ્રકારના આકારના વિહાર વડે ચક્રની જેમ ભમ્યા કરે છે.[૨૧] આ શરીરમાં રહેલું મન ઉદય પામે છે, રાડો પાડે છે, હિંસા કરે છે, ગમન કરે છે, નાચે છે અને નિંદા કરે છે, પણ શરીર કાંઈ કરતું નથી.[૨૨] જેવી રીતે ઘરમાં રહેલો ગૃહપતિ વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટા કરે છે, પણ જડ ઘર કાંઈ કરતું નથી, તેવી રીતે દેહમાં રહેલો જીવ જ સંસારમાં ચેષ્ટા કરે છે, પણ જડ દેહ કાંઈ કરતો નથી[૨૩] સર્વ પ્રકારનાં સુખ–દુઃખમાં તથા સર્વ પ્રકારની કલ્પનામાં, મન છે તે જ કર્તા છે અને મન છે તે જ ભોક્તા છે. એ પ્રમાણે માનવમાત્ર માનસ (મનથી થયેલું) છે, એમ તમે સમજો.[૨૪] લવણરાજાને મનના ભ્રમથી ચંડાળપણું કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું, તે વિષે હું તમને ઉત્તમ વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૨૫] હે રામ! મન છે તે જ શુભ તથા અશુભ કર્મફળને ભોગવનાર છે, એ વિષે તમને બોધ થાય તેવી રીતે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૨૬] હે નિષ્પાપ! લવણરાજા હરિશ્ચંદ્રરાજાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. એક દિવસ એકાંતમાં બેઠાં બેઠાં તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે,[૨૭] 'મારા દાદાએ મોટો રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો અને હું પણ તેના જ કુળમાં જન્મેલો છું, માટે હું પણ માનસિક યજ્ઞ કરું.'[૨૮] આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને, તે રાજાએ આદરથી યજ્ઞની સામગ્રી એકઠી કરી અને રાજસૂયયજ્ઞની દીક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો.[૨૯] ત્યાર પછી તેણે ઋત્વિજોને બોલાવ્યા, સારા સારા મુનિઓની પૂજા કરી, દેવતાઓને નિમંત્રણ કર્યાં અને અગ્નિમાં હોમ કર્યો. એવી રીતે પોતાના ઉપવનમાં ઇચ્છા પ્રમાણે માનસિક યજ્ઞ કરતાં અને દેવતા, ઋષિ

તથા બ્રાહ્મણની પૂજા કરતાં, તેને એક વર્ષ ચાલ્યું ગયું.[30,31] ત્યાર પછી બ્રાહ્મણોને સર્વસ્વદક્ષિણા આપીને રાજા સૂર્યાસ્ત સમયે પોતાના તે જ ઉપવનમાં જાગ્રત થયો. એટલે તેનો મનોરથ નિવૃત્ત થયો.[32] આવી રીતે તે લવણરાજાએ માનસિક રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો અને તેનું તેને સંપૂર્ણ ફળ× મળ્યું.[33] એટલા માટે મન છે, તે જ સુખ–દુઃખને ભોગવનાર છે, એમ તમે સમજો. માટે હે રામચંદ્રજી! તે મનને સત્ય અને પવિત્ર ઉપાયમાં જોડો.[34] આ મનરૂપી પુરુષ જો કાળ વગેરે પરિચ્છેદથી રહિત એવા આત્માનું અવલંબન કરીને રહે છે, તો સંપૂર્ણ થાય છે; પણ તે જો નાશાત્મક દેહમાં પ્રતિષ્ઠા પામીને રહે છે, તો નાશ પામે છે. માટે જો મનમાં 'હું દેહ છું' એવો નિશ્ચય હોય, તો તેનો ત્યાગ કરો.[35] કમળખંડમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે, એટલે તે કમળોનો સંકોચ, તેમનું જડપણું (કરમાઈ જવાપણું) અને તેમના કોશની અંદરનો તથા બહારનો અંધકાર એ બધું નાશ પામે છે અને કમળ પ્રફુલ્લિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે સાર તથા અસારના વિવેકવાળા ચિત્તને જ્ઞાન થાય છે, એટલે એકાંતમાં જ (બ્રહ્મ) બુદ્ધિવાળા માણસને સંસારનાં દુઃખનો મૂળસહિત નાશ થઈ જાય છે.[36]

उच्चैर्विवेकवति चेतसि संप्रबुद्धे दुःखान्यलं विगलितानि विविक्तबुद्धेः । भास्वत्करप्रकटिते ननु पद्मखंडे संकोचजाड्यतिमिराणि चिरं सतानि ॥ ३६ ॥

સર્ગ ૧૧૫ મો સમાપ્ત

× રાજસૂય યજ્ઞ કરનારને બાર વર્ષ સુધી મોટું દુઃખ ભોગવવું પડે છે, એમ હવે પછીના સર્ગમાં કહેવાશે. શરીરથી રાજસૂયયજ્ઞ કરે, તેના કરતા માનસિક યજ્ઞ કરનારને પાંચગણું વધારે દુઃખ તથા પાંચગણું વધારે સુખ મળે છે. તે પ્રમાણે લવણરાજાએ માનસિક યજ્ઞ કર્યો તેથી પાંચગણું, એટલે ૬૦ વર્ષ સુધી તેને ચંડાળદશા‌ [illegible]

સર્ગ ૧૧૬ મો×

યોગભૂમિકા કહેવાનો આરંભ

॥ राम उवाच ॥

राजसूयफलं प्राप्तं लवणेन किल प्रभो । प्रमाणं किमिवात्र स्यात्कल्पनाजालशंबरे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! લવણરાજાને ઇન્દ્રજાળ કરનારની માયામાં ચંડાળદશાનું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું, તે રાજસૂય યજ્ઞના નિમિત્તનું ફળ મળ્યું, એમ તમે કહ્યું. તો તેમાં શું પ્રમાણ છે?[1]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જ્યારે ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસ લવણરાજાની સભામાં આવ્યો, ત્યારે તે સભામાં હું હાજર હતો, તેથી મેં તે પ્રત્યક્ષ જોયું છે.[2] લવણરાજા જાગ્રત થઈને પોતે અનુભવ કરેલી ચંડાળદશાનું વર્ણન કરી રહ્યો, ત્યાર પછી તે ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસ ચાલ્યો ગયો, એટલે સર્વ સભાસદોએ તથા લવણરાજાએ મને પૂછ્યું કે, 'આ ઇન્દ્રજાળ કરનાર ચાલ્યો ગયો અને મારે ચંડાળદશાનો અનુભવ કરવો પડ્યો, તેનું શું કારણ?'[3] હે રામ! તેમણે આ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે મેં સમાધિથી વિચાર કરી, યોગબળથી સઘળું નજરે જોઈને એ ઇન્દ્રજાળના સંબંધમાં જે ઉત્તર આપ્યો, તે હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો.[4] રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર માણસને બાર વર્ષ સુધી આપત્તિ ભોગવવી પડે છે અને તેમાં અનેક પ્રકારની વ્યથા રહેલી છે.[5] એટલા માટે હે રામ! આકાશમાંથી ઇન્દ્રદેવતાએ એક દેવદૂતને લવણરાજાને દુઃખ આપવા સારુ ગારુડિકના વેષમાં તેની સભામાં મોકલ્યો હતો.[6] તે દેવદૂત ઉપર પ્રમાણે રાજાને મહા આપત્તિનો અનુભવ કરાવ્યા પછી દેવતા તથા સિદ્ધગણથી

× આ એકસોસોળમા સર્ગમાં, પૂર્વના સર્ગમાં રામચંદ્રજીએ પ્રશ્ન પૂછેલો છે, તેમાંથી ચોથા પ્રશ્નનું સમાધાન કર્યું; તથા ઉપોદ્ઘાત સહિત વસિષ્ઠઋષિએ યોગભૂમિકા કહેવાનો આરંભ કર્યો એટલું કહેવાશે.

સેવાયેલા આકાશમાર્ગમાં ચાલ્યો ગયો.[૭] એટલા માટે, હે રામચંદ્રજી! આ જ મેં તમારી પાસે કહ્યું છે, તે સર્વ મારી નજરે જોયું છે. તેથી તેમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી. મન છે તે જ વિલક્ષણ ક્રિયાને કરનાર તથા ભોગવનાર છે. તડકામાં જેમ હિમકણનો લય થાય છે, તેમ મનરૂપી રત્નને હઠયોગથી ઘર્ષણ કરી, રાજયોગથી શોધન કરી અને વિવેક વડે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લય કરીને તમે પરમ કલ્યાણને પામશો. ચિત્ત છે એ જ સકળ ભૂતનો આડંબર કરનારી અવિદ્યા છે, એમ તમે સમજો. તે અવિદ્યા વિચિત્ર ઇન્દ્રજાળની જેમ રહેલી વાસનાના પરવશપણાથી આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. જેવી રીતે 'વૃક્ષ' અને 'તરુ' એ બે શબ્દના અર્થમાં કાંઈ ભેદ નથી, તેવી રીતે અવિદ્યા, ચિત્ત, જીવ અને બુદ્ધિ, એ શબ્દમાં કાંઈ ભેદ નથી. આ પ્રમાણે જાણીને તમે ચિત્તને કલ્પનારહિત કરો. ચિત્તના નિર્મળપણારૂપી એક (સૂર્ય) બિંબનો ઉદય થવાથી, કલંકસહિત વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષરૂપી અંધકારનો નાશ થશે, તે અંધકારનો નાશ થયા પછી એવું કાંઈ પણ નથી કે જે ન દેખાય, એવું કાંઈ પણ નથી કે જે પોતાનું ન થાય, એવું કાંઈ પણ નથી કે જેનો ત્યાગ ન થાય અને એવું કાંઈ પણ નથી કે જેનું મારણ ન થાય, કારણ કે સર્વ પોતાનું છે અને સર્વ પારકું છે. સર્વ વસ્તુ સર્વદા સર્વરૂપ થાય છે, એ જ પરમાર્થ છે.[૮] જેવી રીતે કાચા માટીના પાત્રના સમૂહને પાણીમાં રાખવાથી તે એકરસરૂપ થઈ જાય છે, તેવી રીતે સર્વ દશ્યપદાર્થ તથા તેનો બોધ એ સઘળું એક બ્રહ્મરસપણાને પામી જાય છે.[૯]

રામ બોલ્યા:—હે મહાત્મન્! મનનો ક્ષય થવાથી સકળ દુઃખનો અંત થાય છે, એમ આપે કહ્યું, પણ ચપળ વૃત્તિવાળા મનની અસત્તા કેવી રીતે થાય, તે કહો.[૧૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રઘુકુળચંદ્ર! મનને શાંત કરવા માટે હું તમને યુક્તિ કહું છું તે સાંભળો. તે જાણવાથી પરમાત્મામાં મનોવૃત્તિનો લય થશે.[૧૧] પ્રથમ મેં તમને કહ્યું છે કે, સર્વ પ્રાણીની સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારની જાતિ છે.[૧૨] તેમાં પ્રથમ મનની કલ્પના વડે 'હું ચતુર્મુખ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું' એ પ્રમાણે કલ્પના બ્રહ્માને થઈ. એ બ્રહ્મા સત્યસંકલ્પ હોવાથી, જે જે સંકલ્પ કરે છે તે તે જુએ છે. તેથી જ આ ભુવનાડંબરની કલ્પના થયેલી છે.[૧૩] તેમાં જન્મ, મરણ, સુખ, દુઃખ તથા મોહ વગેરેની કલ્પના થયેલી છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્માના એક દિવસ સુધી એ સર્વ રચના રહે છે. પછી જેમ તડકામાં રહેલી હિમકણિકાનો લય થાય છે, તેમ આ ભુવનાડંબરનો શેષશાયી વિષ્ણુને વિષે લય થઈ જાય છે.ફરીથી સૃષ્ટિનો સમય થાય છે, ત્યારે વિષ્ણુના નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પથી પ્રથમના જેવી જ રચના ઉત્પન્ન કરે છે. પાછો તેનો લય થાય છે અને ત્યાર પછી પણ પોતાની મેળે જ ઉત્પત્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ તે પોતાની મેળે શાંત થાય છે.[૧૪,૧૫] એવી રીતે આ બ્રહ્માંડમાં તેમજ બીજા બ્રહ્માંડમાં અનંત બ્રહ્મકોટી રહેલી છે. એવી જ રચના એમ ને એમ થઈ ગયેલી છે તથા થશે અને તેની ગણતરી પણ થતી નથી.[૧૬] ઉપર પ્રમાણે રહેલી કલ્પનામાં ઈશ્વરની પાસેથી આવેલો જીવ કેવી રીતે જીવે છે તથા મુક્ત થાય છે, એ સાંભળો.[૧૭] પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્માની મનઃશક્તિ પાસે રહેલા આકાશની શક્તિનો આધાર લે છે, આકાશમાં રહેલા પવનને અનુસરે છે અને કાંઈક ચલનરૂપ ઘાટા સંકલ્પપણાને પામે છે.[૧૮] ત્યાર પછી તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ તન્માત્રાસહિત પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પાંચ મહાભૂતપણાને પામે છે. ત્યાર પછી એ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત ઇત્યાદિ નામથી જીવોપાધિથી સ્થૂળ પ્રકૃતિરૂપ

થાય છે અને આકાશ, પવન તથા તેજના રૂપના સંકલ્પથી ક્રમપૂર્વક હિમરૂપે થાય છે. ત્યાર પછી તે શાળ વગેરે ઔષધિમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણીના ગર્ભપણાને પામે છે.[૧૯] ત્યાર પછી જન્મ થાય છે અને તે પુરુષ થાય છે.[૨૦] પોતાનો જન્મ થાય ત્યારથી એટલે બાલ્યાવસ્થામાંથી જ એ પુરુષે વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવું તથા ગુરુને અનુસરીને રહેવું.[૨૧] આ પ્રમાણે કરવાથી વિવેક–વૈરાગ્ય વગેરે સાધનસંપત્તિ તમારી પેઠે તે પુરુષને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૨] અને તેથી સ્વચ્છ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં 'સંસારના અનર્થ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તથા મોક્ષનો ઉપાય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' એવો વિચાર તે પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે.[૨૩] એ પ્રમાણે વિવેકવાળો તથા નિર્મળ સત્ત્વગુણરૂપ હું ઉત્તમ બ્રાહ્મણ વગેરેની જાતિમાં છું એવા અભિમાનવાળા અધિકારી પુરુષને, ક્રમપૂર્વક ચિત્તને પ્રકાશ કરનારી એવી સાત યોગભૂમિકા ઉત્પન્ન થાય છે.[૨૪]

तादृग्विवेकवति संकलिताभिमाने पुंसि स्थिते विमलसत्त्वमयाऽग्र्यजातौ । सप्तात्मिकावतरति क्रमशः शिवाय चेतःप्रकाशनकरी ननु योगभूमिः ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સાધકજન્માવતાર' એ નામનો સર્ગ ૧૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૭ મો+

સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકાઓનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

कीदृश्यो भगवन् योगभूमिकाः सप्त सिद्धिदाः। समासेनेति मे ब्रूहि सर्वतत्त्वविदांवर ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! હે સર્વોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની! સિદ્ધિ આપનારી સાત યોગભૂમિકા કેવી છે? તે તમે મને સંક્ષેપથી કહો.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! અજ્ઞાનભૂમિકા સાત છે, તેમજ જ્ઞાનભૂમિકા પણ સાત છે અને તેના પરસ્પર વિરોધી એવા ભેદો અસંખ્ય છે. સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રયત્ન તથા વિષયભોગમાં દઢતારૂપ રસાવેશ–એ બન્ને અજ્ઞાનભૂમિકાનાં અસાધારણ કારણ છે; અને શાસ્ત્રમાં કહેલાં સાધનચતુષ્ટય સહિત શ્ર[illegible]
રૂપ રસાવેશ [illegible]
છે. એ બન્ને [illegible]
(સંસારસુખ કે બ્રહ્મસુખ) ફળને ઉપજાવે છે. તેમાં પ્રથમ હું તમને સાત અજ્ઞાન–ભૂમિકાના પ્રકાર કહું છું, તે તમે સાંભળો. ત્યાર પછી તમે જ્ઞાન–ભૂમિકાના સાત પ્રકાર સાંભળશો.[૪] સ્વરૂપાવસ્થિતિ અને મુક્તિ એ ટૂંકામાં જ્ઞાનનું લક્ષણ છે; તથા સ્વરૂપ થકી ભ્રષ્ટતા અને અહંકારપણું એ ટૂંકામાં અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે.[૫] શુદ્ધ સન્માત્રનું જ્ઞાન થવાથી જે માણસ પોતાના સ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથી, તેને રાગ–દ્વેષનો ઉદય ન થવાથી અજ્ઞપણું થવાનો સંભવ નથી.[૬] સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થવાને લીધે અનાત્મપદાર્થમાં આત્માનું જે તાદાત્મ્ય થાય છે, એના જેવો બીજો મોહ થયો નથી અને થશે પણ નહિ.[૭] પ્રથમ થયેલા વિષયનો સંકલ્પ સમાપ્ત થયા પછી જ્યાં સુધી બીજા વિષયનો સંકલ્પ થયો નથી, ત્યાંસુધી વચગાળે જે સ્થિતિ રહે છે, તેને સ્વરૂપાવસ્થિતિ કહે છે. કારણ કે, ત્યાંસુધીની તે સ્થિતિમાં મનન કે પ્રયત્ન રહેતાં નથી.[૮] જ્યાં સર્વ સંકલ્પ શાંત થયા છે, જે પહાડના મધ્યભાગ જેવી ઘન છે અને જે જડતા તથા નિદ્રાથી રહિત છે, તે સ્થિતિને પણ સ્વરૂપાવસ્થિતિ કહે છે.[૯] અહંતાનો અંશ નાશ થયા પછી, ભેદ શાંત થયા પછી અને નિઃસ્પંદપણાને પામ્યા પછી જે અજડ ચિત્ (ચૈતન્ય) સ્ફુરે છે તેને પણ સ્વરૂપાવસ્થિતિ

+ આ એકસોસત્તરમા સર્ગમાં જ્ઞાનભૂમિના ભેદનો ઉપોદ્ઘાત તથા સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકાનું વર્ણન કરવામાં આવશે

કહે છે.[૧૦] એ સ્વરૂપાવસ્થિતિમાં અજ્ઞાનનો આરોપ કર્યો છે. તે અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા તમે સાંભળો. (૧) બીજજાગ્રત, (૨) જાગ્રત, (૩) મહાજાગ્રત, (૪) જાગ્રતસ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્ન, (૬) સ્વપ્નજાગ્રત અને (૭) સુષુપ્તક. આવી રીતે સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકા છે. એ સાતના પરસ્પર સેળભેળ થવાથી બીજા ઘણા પ્રકાર થાય છે. તેમાં એ સાત ભેદનાં લક્ષણો સાંભળો. કોઇથી વર્ણન ન થાય એવું તથા ભવિષ્યકાળમાં ચિત્ત-જીવ વગેરે નામના શબ્દ તથા અર્થને ભોગવનારું, બીજરૂપે રહેલું તથા જાગ્રત જે નિર્મળ ચૈતન્યનું પ્રથમ સ્ફુરણ છે તેને બીજજાગ્રત કહે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞપ્તિ (જ્ઞાન)ની નવી અવસ્થા છે. હવે હું તમને બીજી જાગ્રત સંસૃતિ કહું છું, તે તમે સાંભળો, બીજજાગ્રત થયા પછી 'આ હું તથા આ મારું' એવી મનમાં જે પ્રતીતિ થાય છે તેને જાગ્રત કહે છે. 'આ હું તથા આ મારું' એવી જાતના, જન્મ થયા પછી અથવા પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી જાગ્રત થયેલા દૃઢવિશ્વાસને મહાજાગ્રત કહે છે. અભ્યાસથી દૃઢ થયેલું અથવા દૃઢ ન થયેલું જાગ્રદવસ્થાનું જે મનોરાજ્ય છે, તેને જાગ્રતસ્વપ્ન કહે છે. આકાશમાં બે ચંદ્રની પ્રતીતિ, છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિ અને તડકામાં મૃગતૃષ્ણિકા વગેરે ભેદથી જાગ્રત દશામાં અભ્યાસથી અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્ન થાય છે. 'થોડીક વાર સુધી મેં આ પ્રમાણે જોયું, પણ તે ખરું નથી' એ પ્રમાણે નિદ્રાના કાળમાં અનુભવ કરેલા અર્થનો, નિદ્રા મટ્યા પછી જે વિચાર કરવો તેને સ્વપ્ન કહે છે. અને તે સ્વપ્ન મહાજાગ્રતને વિષે સ્થૂળશરીરના કંઠથી હૃદય સુધીની નાડીના ભાગમાં થાય છે.[૧૫-૨૦] સ્વપ્ન ચિરકાલ સુધી જોવામાં આવતું ન હોય, તો તેથી એનું શરીર બરાબર ખૂલતું નથી. ક્ષતદેહમાં અથવા અક્ષતદેહમાં જ્યારે જાગ્રતદશાની પેઠે સ્વપ્નમાં દૃઢનિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તેને સ્વપ્નજાગ્રત કહે છે. ઉપરની ૭ અવસ્થાનો ત્યાગ થયા પછી ભાવિ દુઃખના બોધથી યુક્ત જીવની જે જડસ્થિતિ છે, તેને સુષુપ્તિ કહે છે. આવી અવસ્થામાં ઘાસ, ઢેફાં તથા પથરા વગેરે સર્વ પદાર્થો પરમાણુ જેવા રહે છે. હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે મેં તમને અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહી.[૨૧-૨૪] એમાંની દરેક ભૂમિકાને અનેક પ્રકારના વૈભવવાળી અનેક શાખા રહી છે. જો જાગ્રતસ્વપ્નની દશા ઘણી વાર સુધી રૂઢ થાય તો તે દશા જાગ્રદવસ્થામાં મળી જાય છે.[૨૫] જાગ્રતપણાને પામેલી જાગ્રતસ્વપ્નદશામાં અનેક પ્રકારના પદાર્થના ભેદ વડે મહાજાગ્રતદશાના જેવી સ્થિતિ વિકાસ પામે છે.[૨૬] જેવી રીતે વહાણ જળની અંદર રહેલી ધૂમરીમાં ભમ્યા કરે છે, તેવી રીતે ઉપરની મહાજાગ્રતદશામાં પણ માણસ એક જાતના મોહમાંથી બીજા મોહમાં ભમ્યા કરે છે.[૨૭] એ પ્રમાણે કેટલીક સંસૃતિ સ્વપ્નની પેઠે રહેલી છે, કેટલીક જાગ્રતપણે રહેલી છે, કેટલીક સ્વપ્ન-જાગ્રતપણે રહેલી છે તથા કેટલીક જાગ્રત-સ્વપ્નરૂપે રહેલી છે.[૨૮] આ પ્રમાણે મેં તમને સાત અજ્ઞાન ભૂમિકાઓ કહી, તે અનેક પ્રકારના વિકારને લીધે તથા જગતની અંદરના ભેદને લીધે અવશ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. મનોહર વિચાર કરી અને નિર્મળ આત્માનું જ્ઞાન પામીને તમે તે અજ્ઞાનભૂમિકાને તરી જશો.[૨૯]

अज्ञानभूमिरिति सप्तपदा मयोक्ता नानाविकारजगदंतरभेदहीना। अस्याः समुत्तरसि चारुविचारणाभिर्दृष्टे प्रबोधविमले स्वयमात्मनीति ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'અજ્ઞાનભૂમિકા-વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૮ મો*

સાત પ્રકારની જ્ઞાનભૂમિકાઓનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ।
नानया ज्ञातया भूयो मोहपंके निमज्जसि ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે અનઘ! હવે હું તમને જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહું છું, તમે તે સાંભળો. એ સાત ભૂમિકાનું જ્ઞાન થયા પછી તમે ફરીથી મોહરૂપી કાદવમાં ડૂબશો નહિ. કેટલાક મતવાદીઓ યોગભૂમિકાના ઘણા પ્રકાર કહે છે. પણ હવે પછી હું જે તમને કહેવાનો છું, તે જ શુભ ફળ આપનારી સાત ભૂમિકા મને માન્ય છે.[૧,૨] અવબોધને જ્ઞાન કહે છે અને તે જ્ઞાન સાત ભૂમિકાનું છે. જ્ઞેયને મુક્તિ કહે છે અને તે સાત ભૂમિકાથી પર છે.[૩] સત્યાવબોધ અને મોક્ષ, એ બે શબ્દનો એક જ અર્થ છે અને જે જીવને સત્યાવબોધ થયો છે તેને ફરીથી જન્મ-મરણ થતાં નથી.[૪] પહેલી જ્ઞાનભૂમિકાને શુભેચ્છા, બીજીને **વિચારણા**, ત્રીજીને **તનુમાનસા**, ચોથીને **સત્ત્વાપત્તિ**, પાંચમીને **અસંસક્તિ**, છઠ્ઠીને **પદાર્થાભાવની** અને સાતમીને **તુર્યગા** એવું નામ આપ્યું છે.[૫,૬] એ સાત ભૂમિકાને અંતે મુક્તિ રહેલી છે અને તેમાં ફરીથી શોચ થતો નથી હવે તમે ઉપરની જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાનું વર્ણન સાંભળો.[૭] 'હુ મૂઢ કેમ બેઠો છુ ' શાસ્ત્ર તથા સજ્જનના સમાગમે કરી હુ વિચાર કરુ,' એ પ્રમાણે વૈરાગ્યપૂર્વક ઇચ્છા થવી તેને પંડિતો **શુભેચ્છા** કહે છે[૮] શાસ્ત્ર તથા સજ્જનના સમાગમ વડે વૈરાગ્ય તથા અભ્યાસપૂર્વક સદાચારમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવી તેને **વિચારણા** કહે છે.[૯] વિચારણા તથા શુભેચ્છાએ કરીને સૂક્ષ્મપણું થાય અને તેથી ઇન્દ્રિયોના અર્થને વિષે અનાસક્તિ થાય તેને **તનુમાનસા** કહે છે.[૧૦] ઉપરની ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી બહારના વિષયને વિષે ચિત્તમાં વૈરાગ્ય થાય અને તેથી શુદ્ધ તથા સત્ય આત્મામાં જ સ્થિતિ થાય, તેને **સત્ત્વાપત્તિ** કહે છે.[૧૧] ઉપરની ચાર દશાના અભ્યાસથી અસસંગરૂપી* ફળ થાય અને તેને ચિત્તમાં પરમાનંદ તથા નિત્ય અપરોક્ષ એવા બ્રહ્માત્મભાવના સાક્ષાત્કારરૂપી ચમત્કાર થાય છે તેને **અસંસક્તિ** કહે છે.[૧૨] ઉપરની પાંચ ભૂમિકાના અભ્યાસથી આત્મારામપણાએ કરીને બહારના તથા અંદરના પદાર્થની જે અભાવના થાય છે, તેને **પદાર્થાભાવની** કહે છે.[૧૩] આ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં, પદાર્થમાત્રની અન્ય માણસ પ્રેરણા કરે ત્યારે પણ પ્રયત્નથી ખબર પડે છે.[૧૪] આ છ ભૂમિકાના અભ્યાસથી ભેદ માત્ર ન જણાવાને લીધે એક સ્વભાવમાં જ જે નિષ્ઠા રહેલી છે, તેને **તુર્યગા** કહે છે[૧૫] આ પ્રમાણેની **તુર્યાવસ્થા** જીવન્મુક્ત વિષે રહેલી છે, આ સાત ભૂમિકાથી પર વિદેહમુક્તિનો વિષય છે અને તેને **તુર્યાતીત** પદ કહે છે.[૧૬] હે રામચંદ્રજી! જે મોટા ભાગ્યવાળા માણસો સાતમી ભૂમિકામાં આવેલા છે, તે આત્મારામ મહાત્માઓ મહત્પદને પામેલા છે[૧૭] જેઓ જીવન્મુક્તદશાને પામેલા છે, તેઓ સુખ-દુ ખમાં આસક્ત થતા નથી. કોઈ સમયે તેઓ આવી પડેલાં વ્યવહારના કાર્યો કરે છે, તો કોઈ સમયે તેઓ તે નથી પણ કરતા[૧૮] જીવન્મુક્તિ પામેલા માણસને, જ્યારે તેની પાસે રહેનાર માણસ બોધ કરે છે, ત્યારે તે પોતાના આશ્રમના આચારના ક્રમ વડે પ્રાપ્ત થયેલા સદાચારનું પ્રબુદ્ધ માણસની જેમ આચરણ કરે છે.[૧૯] છતાં, જેમ સૂતેલા માણસને સુંદર સ્ત્રી

× આ એકસોઅઢારમા સર્ગમા સાત પ્રકારની જ્ઞાનભૂમિકાનુ તથા મોક્ષ સુધીના તેના લક્ષણનુ વર્ણન કરવામા આવશે.

* સમાધિને લીધે ચિત્તને અંદરના તથા બહારના આકારનુ જ્ઞાન ન રહે એવી જાતનુ ફળ અસંસગ કહે છે

સુખરૂપ થતી નથી, તેમ તે આત્મારામ પુરુષને જગતની એક પણ ક્રિયા સુખરૂપ થતી નથી.[૨૦] આ પ્રમાણે સાત ભૂમિકાનું જ્ઞાન વિદ્વાન માણસને જ થાય છે, પણ પશુને, સ્થાવરને અથવા મલિન ચિત્તવાળાને થતું નથી.[૨૧] પશુ અથવા મ્લેચ્છને પણ જ્યારે ઉપર કહેલી જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે દેહસહિત અથવા દેહરહિત હશે તો પણ તે મુક્ત થાય છે, તેમાં કાંઈ સંશય નથી.[૨૨] જ્ઞપ્તિ (જ્ઞાન) ગ્રંથિ (સંસારની ગાંઠ)ને કાપનાર છે અને ગ્રંથિ કપાવાથી મુક્તતા થાય છે; એટલે પછી મૃગતૃષ્ણામાં જળબુદ્ધિ તથા છીપમાં રૂપાની બુદ્ધિ વગેરે ભ્રમની શાંતિ થાય છે.[૨૩] જે માણસો મોહને તરી ગયા છે તથા પવિત્ર પદને પ્રાપ્ત થયા નથી, તેઓ આ જ્ઞાનભૂમિકામાં આત્મલાભને પરાયણ રહેલા છે.[૨૪] કેટલાક સર્વ ભૂમિકામાં ગયા છે, કેટલાક એક–બે ભૂમિકામાં ગયા છે, કેટલાક છઠ્ઠી ભૂમિકા સુધી ગયા છે અને કેટલાક સાતમી જ ભૂમિકામાં રહેલા છે.[૨૫] વળી કેટલાક ત્રણ ભૂમિકા સુધી આવેલા છે, કેટલાક છેલ્લી ભૂમિકામાં આવેલા છે, કેટલાક ચોથી ભૂમિકા સુધી ગયેલા છે અને કેટલાક બીજી ભૂમિકામાં રહેલા છે.[૨૬] કેટલાક ભૂમિકાના અંશને ભોગવનાર છે, કેટલાક સાડાત્રણ ભૂમિકાને પહોંચેલા છે, કેટલાક સાડાચાર ભૂમિકા સુધી ગયા છે અને કેટલાક સાડાછ ભૂમિકા સુધી આવેલા છે.[૨૭] ઇન્દ્રિયોના વિષય તથા શરીરજન્ય તાપની નિવૃત્તિને માટે, વિવેકી માણસ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વડે લોકમાં ઉપરની સાત પ્રકારની ભૂમિકામાં ફર્યા કરે છે.[૨૮] જે ધીરજવાન માણસ આ આત્મલાભરૂપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ દશામાં રહે છે, તે ચક્રવર્તી રાજા જેવો ગણાય છે અને તે દશામાં દિગ્ગજ જેવા શત્રુઓનો પરાજય (અર્થાત્ સાત દ્વીપનું રાજ્ય) પણ તૃણસમાન ગણાય છે.[૨૯] ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુને જીતનાર જે માણસ, ઉપર કહેલી સાત ભૂમિકામાં જયજયકારભેર રહે છે, તે મહાત્મા વંદન કરવા યોગ્ય છે. તે ભૂમિમાં ચક્રવર્તીપણું તથા બ્રહ્મશરીર પણ તૃણરૂપ ગણાય છે; કારણ કે તેવા પુરુષને ચક્રવર્તી રાજ્ય તથા બ્રહ્મશરીરથી પણ ઉત્તમ એવું વિદેહકૈવલ્યસુખ આ જગતમાં જ મળે છે.[૩૦]

ये तासु भूमिषु जयंति हि ये महांतो वंद्यास्त एव हि जितेंद्रियशत्रवस्ते । सम्राड्विराडपि च यत्र तृणायते वै तस्मात्परं जगति ते समवाप्नुवंति ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો ‘જ્ઞાનભૂમિકોપદેશ’ એ નામનો સર્ગ ૧૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૯ મો×

સત્ય વસ્તુની દઢતા માટે સુવર્ણ તથા વીંટીનું દષ્ટાંત

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

ऊर्मिकासंविदा हेम यथा विस्मृत्य हेमताम् ।
विरौति नाहं हेमेति तथात्माहंतयानया ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! જેવી રીતે સુવર્ણ ત્રણે કાળમાં સુવર્ણ જ છે, તે છતાં વીંટીનું ભાન થવાથી, તે સુવર્ણ પોતાનું મૂળસ્વરૂપ ભૂલી જઈને ‘હું સુવર્ણ નથી’ એવો ખેદ કરે છે, તેવી રીતે આત્મા અહંતાને લીધે પોતાનું મૂળસ્વરૂપ ભૂલી જઈને ખેદ કરે છે.[૧]

રામ બોલ્યાઃ—હે મુનિ! સુવર્ણને વીંટીના જ્ઞાનનો તથા આત્માને અહંતાનો કેવી રીતે ઉદય થયો; તે મને યથાર્થ રીતે કહો.[૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—સત્પુરુષે સાચી વસ્તુના ઉદય તથા નાશ વિષે પ્રશ્ન પૂછવો ઘટે છે, પણ તેણે ખોટી વસ્તુના ઉદય તથા નાશ વિશે પૂછવું

× આ એકસોઓગણીસમા સર્ગમાં માયિક રૂપનું ખંડન કરી આગલા સર્ગમાં કહેલી ભૂમિકામાં, એક સત્ય વસ્તુનું દર્શન સ્થિર કરવાને, કેટલીક યુક્તિ કહેવામાં આવશે.

ઘટે નહિ. અહંતા તથા વીંટીપણું એ બન્ને વસ્તુ જ ખોટી છે.[૩] કારણ કે, કોઈ માણસને સુવર્ણની ખરીદી કરવી હોય, ત્યારે તે સુવર્ણના દલાલને કહે કે, 'મારે સુવર્ણ લેવું છે.' હવે, તે દલાલ 'તમે સુવર્ણને માટે આ વીંટી રાખો' એમ કહીને સુવર્ણના બદલે વીંટી આપે છે. ત્યારે, વીંટી એ પણ સુવર્ણ જ છે, એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી.[૪]

રામ બોલ્યાઃ–હે પ્રભુ ! તમારા કહેવા પ્રમાણે સુવર્ણ જ જો સર્વ વ્યવહારમાં આવતું હોય, તો સુવર્ણથી ભિન્ન વીંટી વગેરેનું રૂપ કેવું છે ? તે તમે મને કહો, એટલે આ અર્થના નિશ્ચયથી હું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણીશ.[૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામચંદ્રજી ! જે વસ્તુ ખોટી છે તેનું રૂપ નથી, માટે રૂપરહિત વસ્તુના રૂપનું જો નિરૂપણ થતું હોય તો વાંઝણીના દીકરાનો આકાર તથા ગુણ તમે કહો.[૬] વીંટીપણું એ માત્ર ખોટી ભ્રાંતિ છે, તે અસતરૂપવાળી માયા છે અને અવિચારથી દેખાય છે તથા સારી રીતે વિચાર કરવાથી જોવામાં આવતી નથી. એ પ્રસિદ્ધ માયનું સ્વરૂપ છે. મૃગતૃષ્ણાના જળમાં, આકાશના બે ચંદ્રની ભ્રાંતિમાં તથા અહંતામાં અવિચારથી માયાનું રૂપ દેખાય છે તથા સારી રીતે વિચાર કરવાથી નથી દેખાતું.[૭,૮] છીપમાં રૂપાનો આકાર જોવામાં આવે છે, પણ તે છીપમાંથી એક અણુ જેટલું અથવા એક કણ જેટલું રૂપું પણ એક ક્ષણ પણ મળતું નથી.[૯] એ પ્રમાણે અવિચારથી છીપમાં રૂપાપણું તથા ઝાંઝવાના જળમાં જળપણું અસત્ છતાં સત્ હોય એવું જણાય છે.[૧૦] જે વસ્તુ મૂળમાં જ નથી, તેનું નાસ્તિપણું (એ વસ્તુ નથી એવો નિશ્ચય) વિચાર કરવાથી પ્રકાશ પામે છે; તથા અવિચારથી મૃગતૃષ્ણામાં જળની બુદ્ધિની પેઠે સ્ફુરે છે, એટલે તે ભ્રાંતિ મટતી નથી. ભૂતની ભ્રાંતિનો ગભરાટ બાળકને મરણરૂપ થઈ પડે છે; તેવી રીતે અસત્ વસ્તુ પણ કોઈ સમયે સતકાર્ય કરવાને સમર્થ થાય છે.[૧૧,૧૨] રેતીમાં જેવી રીતે તેલ નથી, તેવી રીતે સુવર્ણમાં સુવર્ણ વિના વીંટી તથા કડાંપણું કાંઈ પણ નથી.[૧૩] સાચી વસ્તુથી જ વ્યવહાર થાય અને મિથ્યાવસ્તુથી ન થાય, એવો કંઈ નિયમ કર્યો નથી; કારણ કે કોઈ સમયે મિથ્યા યક્ષથી બાળકને થતા વિકારની જેમ, મિથ્યા વસ્તુ પણ સાચું કામ કરે છે.[૧૪] ઝેરમાં અમૃતની ભાવના દૃઢ થવાથી તે ઝેર પણ અમૃતનું કામ કરે છે, તેવી રીતે સાચી અથવા ખોટી જે વસ્તુનો હૃદયમાં દૃઢ નિશ્ચય થયો હોય, તે વસ્તુ તેવા અર્થવાળી ક્રિયા કરે છે.[૧૫] જે આ દેખાય છે તે પરમ અવિદ્યા છે, તે જ માયા છે અને તેથી જ સંસૃતિ છે. તેથી જ અસત તથા પ્રતિષ્ઠારહિત આ પદાર્થમાં અહંતાપણાની ભાવના થાય છે. સુવર્ણમાં વીંટીપણું આદિ ભાવ નથી તથા આત્મામાં અહંતાપણું નથી. એવી રીતે સ્વચ્છ તથા શાંત પરમાત્મામાં અહંતાનો અભાવ છે.[૧૬,૧૭] સત્ય વિચાર કરતાં પરમાત્મા વિના કોઈ સનાતનપણું નથી, કોઈ વિરંચિપણું નથી, કોઈ બ્રહ્માંડપણું નથી અને કોઈ પ્રજાપતિપણું નથી.[૧૮] તેના વિના કોઈ લોકાંતરપણું નથી અને કોઈ સ્વર્ગપણું નથી. વળી મેરુપણું નથી, અસુરપણું નથી, મનપણું, અને દેહપણું પણ નથી.[૧૯] તેના વિના કોઈ મહાભૂતપણું નથી, કારણપણું નથી, ત્રિકાળની કલ્પનાપણું નથી અને ભાવ તથા અભાવનું વસ્તુપણું નથી.[૨૦] તેના વિના ત્વંપણું, અહંપણું, સત્તાપણું તથા અસત્તાપણું નથી, તેમજ કાંઈ પણ ભેદની કલ્પનાપણું તથા કોઈ વસ્તુમાં રાગ તથા તેથી થતી પ્રીતિપણું નથી.[૨૧] સર્વ જગતનું પારમાર્થિકરૂપ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી નિરંતર સન્માત્ર છે, અનામય છે, સ્વપ્રકાશ છે, તે નામરહિત અને કારણરહિત છે, ઉત્પત્તિ તથા નાશના વિકારથી રહિત છે, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે, સર્વરૂપ નહિ તથા સર્વરૂપ

છે, મન અને વચનથી અગ્રાહ્ય (ગ્રહણ ન થાય તેવું) છે, શૂન્ય થકી શૂન્ય છે અને સુખથી પણ સુખતર છે.[૨૨,૨૩]

રામ બોલ્યાઃ—હવે બ્રહ્મનું સર્વ સ્વરૂપ મારા જાણવામાં આવ્યું; તો પણ આ સર્ગ (દશ્ય જગત) જોવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ ? તે મને ફરીથી કહો.[૨૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પરતત્ત્વ શાંત પરમપદમાં આ જ પ્રમાણે રહેલું છે, પણ તેમાં સર્ગ તથા સર્ગનું નામ પણ કાંઈ નથી.[૨૫] મહાસાગરમાં જળ છે, તેવી રીતે પરમેશ્વરમાં સર્ગ રહેલો છે, પણ જળમાં દ્રવપણું હોવાથી તેમાં સ્પંદનધર્મ છે, ત્યારે પરમાત્માનું પદ સ્પંદરહિત છે.[૨૬] સૂર્યાદિ પોતાને વિષે પ્રકાશ પામે છે, પણ પરમપદને તે પ્રકાશ કરતા નથી. પ્રકાશ થવો એ સૂર્યાદિનું તત્ત્વ છે અને પરમપદ છે તે તો પ્રકાશ વગેરે ક્રિયાથી રહિત છે.[૨૭] જેની રીતે સમુદ્રમાં ઊંચાપણું તથા નીચાપણું નથી, પણ જળ માત્ર સ્ફુરે છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાં તત્પરાયણ આ જગત અનેક પ્રકારે સ્ફુરે છે.[૨૮] જ્યાં સુધી પરિપક્વ જ્ઞાન થયું ન હોય, ત્યાં સુધી સર્ગ જોવામાં આવે છે; અને તે જ સર્ગ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી શાશ્વત બ્રહ્મસ્વરૂપરૂપે જણાય છે.[૨૯] આકાશમાં આકાશાંતર નથી, તેવી રીતે એક પરમાર્થમાં બીજું પરમાર્થ નથી આથી સર્ગ છે તે બ્રહ્મની સંજ્ઞા છે, એવો વિદ્વાન માણસનો નિશ્ચય છે.[૩૦] ચિત્તથી સર્ગ જોવામાં આવે છે અને ચિત્તથી સર્ગનો ક્ષય જોવામાં આવે છે. જેમ કડાં વગેરેનો ભ્રમ સુવર્ણમાં શાંત થાય છે, તેવી રીતે સર્ગનો ભ્રમ પરમાત્માના પરમ શાંતપદમાં નાશ પામે છે.[૩૧] ચિત્તની શાંતિ થવાથી સર્ગ જો સત્ય હોય તો પણ અસત્ય જણાય છે, તથા ચિત્તનો ઉદય થવાથી અસત્ વસ્તુમાં સાચી સત્તા મળે છે.[૩૨] અહંતાથી યુક્ત ચિત્તના સંવેદન વડે સર્ગના સંભ્રમને લીધે ભ્રમણ થાય છે તથા અસંવેદનથી પરમ શાંતપદ જણાય છે; પણ તે જડપણું નથી, એમ તમે સમજો.[૩૩] કારીગરની દૃષ્ટિએ પુરુષની ચાતુરી તથા ચાતુરીના કર્મની ક્રિયાવાળી માટીની સેના, એ માટીરૂપ જ છે; તેવી રીતે જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારે જણાતો આ સર્ગ શિવરૂપ જ છે.[૩૪] એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત તથા મધ્યમાં દોષથી રહિત, આ જગત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે અને પૂર્ણસ્વરૂપમાં પૂર્ણપણે રહેલું છે.[૩૫] જે આ સર્ગ જણાય છે, તે બ્રહ્મરૂપ જ અને બ્રહ્મને વિષે રહેલો છે. જેમ આકાશ આકાશમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ શાંત અને શિવરૂપ પરમપદમાં શાંત અને શિવરૂપ આ જગત વિશ્રાંતિ પામ્યું છે.[૩૬] નવ યોજનના વિસ્તારવાળા નગરનું અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે તેમાં દૂર તથા અદૂરપણું કાંઈ નથી, તેવી રીતે પરમાત્મામાં દૂર તથા સમીપપણાનો ક્રમ નથી.[૩૭] અસતરૂપે તથા સતરૂપે પણ આ વિશ્વ અભ્યુદય પામેલું છે. અભેદરૂપે જોવાથી આ વિશ્વ સતરૂપ તથા ભેદરૂપે જોવાથી અસતરૂપ જણાય છે.[૩૮] આ સર્ગ આરીસામાં પ્રતિબિંબિત નગર જેવો છે, મૃગતૃષ્ણાના જળ જેવો છે અને બે ચંદ્રના ભ્રમ જેવો છે, તેમાં સત્યતા ક્યાંથી ?[૩૯] ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસ માયાનું ચૂર્ણ નાખે તેથી જેમ આકાશમાં માયિક નગરની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ સાર તથા અસારરૂપ આ જગત ચિત્તમાં પ્રકાશ પામે છે.[૪૦] જ્યાં સુધી સદ્વિચારરૂપી અગ્નિથી અવિદ્યારૂપી લતાનો, જૂની લતાની પેઠે બળાત્કારે મૂળમાંથી નાશ કર્યો નથી, ત્યાં સુધી તે અવિદ્યા ઘણીક શાખાના વિસ્તારથી ગહન તથા અનેક પ્રકારનાં સુખ—દુઃખરૂપ એવા વનને ઉત્પન્ન કરે છે.

यावद्विचारदहनेन समूलदाहं दग्धा न जर्जरलतेव बलादविद्या । शाखाप्रतानगहनानि बहूनि तावन्नानाविधानि सुखदुःखवनानि सूते ॥४१॥

સર્ગ ૧૨૦ મો×

લવણરાજાના સંબંધમાં ચંડાલીનો વિલાપ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

हेमोर्मिकादिवन्मिथ्या कथितायाः क्षयोन्मुखम्।
त्वमहंत्वमविद्यायाः शृणु राघव कीदृशम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી! જેનું સ્વરૂપ મેં તમને સુવર્ણની વીંટીની પેઠે મિથ્યા કહ્યું છે, તે અવિદ્યાનું નાશાત્મક મહત્ત્વ કેવું પ્રબળ છે તે તમે સાંભળો.[1] પ્રથમ વર્ણન કરેલા લવણરાજાને ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસે ચંડાળપણાનો ભ્રમ દેખાડ્યો. એ બધું નજરે જોયા પછી બીજે દિવસે તે રાજાએ પોતે નજરે જોયેલી પૃથ્વીમાં જવાની પ્રવૃત્તિ કરી અને વિચાર કર્યો કે,[2] 'જે અરણ્યમાં મેં દુઃખનો અનુભવ કર્યો છે, તે અરણ્ય ચિત્તરૂપી અરીસામાં ઓળખાયેલું હોય તેમ મને સ્મરણમાં છે. માટે કદાચ વિંધ્યપર્વતમાં જવાથી તે અરણ્ય મને પ્રાપ્ત થાય.'[3] એ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરીને, તેણે પોતાના કારભારી સહિત દક્ષિણદિશાના માર્ગે પ્રયાણ કર્યું. ફરીથી દિગ્વિજય કરવા નીકળેલો હોય તેમ તે વિંધ્યપર્વતમાં આવ્યો. પછી જેમ સૂર્યદેવ કૌતુકથી સમગ્ર આકાશમાં ફરે, તેમ તેણે પૂર્વ દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રના કાંઠાના ભાગો પ્રત્યે ફરવા માંડ્યું. ત્યાર પછી એક પ્રદેશમાં તેણે જાણે સામે આવેલી ચિંતા હોય તેમ પરલોકની પૃથ્વી જેવું એક મહાન અરણ્ય પોતાની પાસે જોયું.[૪-૬] ત્યાં ફરતાં ફરતાં તેણે પ્રથમ અનુભવ કરેલા સર્વ વૃત્તાંતનો લોકોને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેની હકીકત જાણી અને તેથી તે વિસ્મય પામી ગયો. ત્યાં રહેનારા પારધી તથા ચંડાળને તેણે ઓળખ્યા અને તેથી વિસ્મય પામીને, તેણે આકુળબુદ્ધિથી કુતૂહલપણે ફરીથી ફરવા માંડ્યું.[૭,૮] પછી તે એક મહાટવીમાં આવ્યો. ત્યાં ધુમાડાવાળા એક ભાગમાં જે ગામમાં પોતે ચંડાળ બન્યો હતો, તે ગામ તેણે નજરે જોયું.[૯] તે ગામમાં પ્રથમ જોયેલાં સર્વ માણસો, સ્ત્રીઓ, નાની ઝૂંપડીઓ, લોકોનાં અનેક પ્રકારનાં વિશ્રાંતિનાં સ્થાનકો, પૃથ્વીના ભાગો, વૃક્ષો, દુષ્કાળમાં દુર્દશાને પામેલા પોતાના ચાકરો, તે સ્થળે રહેનાર પારધી તથા બંધુ વિનાનાં કેટલાંક બાળકો—એ બધું તેણે નજરે દીઠું.[૧૦,૧૧] ત્યાં ચંડાળદશાની પોતાની સાસુ હતી. તે બીજી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ કરતાં પણ વધારે વૃદ્ધ હતી અને તેની આંખમાંથી ઉજ્જવળ આંસુની ધારા ચાલી જતી હતી. તેનાં સ્તન સુકાઈ ગયાં હતાં અને તેનું અંગ દૂબળું થઈ ગયું હતું. દુઃખ પામતા પોતાના બંધુનાં દુઃખને લીધે દુઃખ પામતી તથા આંખમાંથી આંસુ ખેરવતી બીજી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની વચ્ચે તે બેઠી હતી. તે અનાવૃષ્ટિરૂપી ઉગ્ર વજ્રથી બળી ગયેલા દેશમાં, અકસ્માત્ દુષ્કાળને લીધે વીંખાઈ ગયેલાં પોતાના બંધુના અસંખ્ય દુઃખનું વર્ણન કરતી હતી. ત્યાં તેણે આર્તસ્વરથી આ પ્રમાણે વિલાપ કરવા માંડ્યોઃ[૧૨,૧૩] 'જેના શરીરની પાસે પુત્ર બેઠેલા છે તથા ત્રણ દિવસ સુધી ભોજન ન મળવાથી જેનું અંગ જર્જરિત થયેલું છે, એવી હે મારી પુત્રી! મ્યાનમાં તલવાર પ્રવેશ કરે, તેવી રીતે તારા દેહમાં રાજાએ પ્રવેશ કર્યા પછી તેં તારા પ્રાણનો કયે સ્થળે ત્યાગ કર્યો?[૧૪] ચણોઠીની માળા પહેરનાર તારો પતિ મેઘસમાન ઊંચા તાડના ઝાડ પર ચડ્યો હતો, તેણે તેના હાથમાં ફળ લીધાં હતાં અને ઊતરતાં મુશ્કેલી પડવાને લીધે તે ફળ દાંતમાં પકડીને ઊતરતો હતો; તે સમયે હનુમાનનું પણ હાસ્ય કરે એવું તેનું સાહસ હતું, તે મને સાંભરે છે.[૧૫] કદંબ,

× આ એકસોવીસમા સર્ગમાં લવણરાજાએ ફરીથી વિંધ્યપર્વતમાં જઈ પ્રથમ જોયેલું ચંડાળનું સ્થાનક જોયું; તથા ચંડાળની સ્ત્રી કે જે પોતાની સાસુ હતી, તેની સાથે તેણે સંવાદ કર્યો, એટલું કહેવામાં આવશે.

જંબીર, લવંગ તથા ગુંજ (ચણોઠી) ના ઝાડમાં ફરનાર 'જરખ' નામના જનાવરને પણ ભયંકર લાગે એવા અને પુત્રથી પણ અધિકપ્રિય જમાઈના આગમનને હવે ફરીથી હું ક્યારે જોઈશ ? એ મારો જમાઈ જ્યારે પોતાના મુખમાં માંસ ગ્રહણ કરીને તેનું ચર્વણ કરતો હતો, તે વખતે શ્મશ્રૂ (દાઢી-મૂછ) ને લીધે તમાલના જેવા શ્યામ મુખભાગ ઉપર જે શોભા થતી હતી તે શોભા કામદેવના મુખ ઉપર પણ થતી નથી.[૧૬,૧૭] પુષ્પના ગુચ્છ સહિત રહેલી તમાલની વેલને વાયુ જેમ વનમાં હરી જાય, તેમ યમુના નદીના વર્ણ જેવી (કાળી) મારી પુત્રીનું તેના પતિ સહિત યમરાજા હરણ કરી ગયા.[૧૮] ચણોઠીની માળાને ધારણ કરનારી, ઊંચા શરીરના ભાગમાં સુંદર સ્તનવાળી, વાયુથી શોભતા કાજળના જેવા ચપળ વર્ણવાળી, પાંદડાંરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરનારી તથા બોર અને જાંબુના જેવા દાંતવાળી હે મારી પુત્રી ! તારે માટે હું ઘણો ખેદ કરું છું.[૧૯] ચંદ્રસરખી કાન્તિવાળા હે રાજપુત્ર ! શુદ્ધ અંતઃપુરમાં વિલાસ કરનારી બીજી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને તેં મારી પુત્રીની સાથે પ્રીતિ બાંધી અને તે પ્રીતિ પણ સ્થિર રહી નહિ.[૨૦] સંસારરૂપી નદીના સુંદર તરંગરૂપ અને બીજા માણસો તરફથી ઉપહાસ (હેકડી)ને પાત્ર એવી ક્રિયાના વિલાસ વડે તેં શું નિંદિત કામ ન કર્યું ? કેમકે તું રાજા હોવા છતાં ચંડાળકન્યામાં આસક્ત થયો ![૨૧] મોટા મોટા મનોરથવાળી આશા જેવી રીતે ધનસહિત નાશ પામે, તેવી રીતે સારંગપક્ષીના જેવાં નેત્રવાળી મારી પુત્રી તથા મહોન્મત્ત સિંહના જેવાં પરાક્રમવાળો રાજા, એ બન્ને એકજ સમયે નાશ પામ્યાં.[૨૨] હવે ધણી તથા પુત્રી વિનાની, દૂર દેશમાં આવેલી, દુર્ગતિને પામેલી અને દુષ્ટ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી એવી હું, આ દુઃખમાં ભય અને મહાઆપત્તિરૂપજ છું.[૨૩] નાથ વિનાની હું, નીચના અપમાનથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધ તથા ભૂખને લીધે હેરાન થતાં બાળકની ભૂખ મટાડી શકતી નથી; તેથી શોકના પણ સ્થાનકરૂપ છું.[૨૪] દૈવને લીધે તાપ પામતા, બંધુ વિનાના તથા મોટા દુઃખરૂપી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા મૂઢ-પ્રાણીને જગતમાં જે જીવન, મરણ તથા મહા-આપત્તિ આવે છે, તેના કરતાં પથ્થર જેવી જડ વસ્તુનું જીવન વધારે ઉત્તમ છે.[૨૫] વર્ષાઋતુમાં પર્વત ઉપર હજારો શાખાથી સાંકડાં ઘાસ ઊગી નીકળે છે, તેવી રીતે સંબંધ વિનાના તથા કુદેશમાં રહેનાર માણસને માથે હજારો દુઃખ આવી પડે છે.[૨૬] આ પ્રમાણે તે વૃદ્ધ ચંડાળણી વિલાપ કરી રહી હતી ત્યારે રાજાએ તેને તેની સખીદ્વારા ધીરજ આપી અને કહ્યું કે, 'આ સ્થળે શું થયું હતું ? તારી પુત્રી કોણ હતી ? તથા તારો જમાઈ કોણ હતો ?' એટલે આંસુભરી આંખવાળી તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'પુષ્પસઘોષ' એવું આ ગામનું નામ છે. આ ગામમાં ચંડાળજાતિનો મારો પતિ હતો. તેને ચંદ્રસમાન એક પુત્રી હતી. વનમાં રહેનારી કોઈ ગરીબ ગધેડીને જેમ ખુલ્લા મોઢાવાળો મધનો ઘડો પ્રાપ્ત થાય, તેમ મારી તે પુત્રીને દૈવયોગથી આ સ્થળે આવેલો ચંદ્ર સમાન કાન્તિવાળો એક રાજા પતિરૂપે પ્રાપ્ત થયો હતો.[૨૭-૨૮] તે રાજાની સાથે ઘણા દિવસ સુખ ભોગવ્યા પછી તેણે કેટલાક પુત્રો અને પુત્રીને જન્મ આપ્યો. જેમ વૃક્ષના આશ્રયથી તુંબડીની લતા વૃદ્ધિ પામે, તેમ તે રાજાના આશ્રયથી મારી પુત્રી આ વનમાં વૃદ્ધિ પામીહતી.[૨૯]

सा तेन सार्द्धं सुचिरं सुखानि भुक्त्वा प्रसूता तनयाः सुतांश्च । वृद्धिं गता काननकोटरेऽस्मिं-स्तुंबीलता पादपसंश्रितेव ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ચંડાલીશોચન' એ નામનો સર્ગ ૧૨૦મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૧ મો

લવણરાજાનું સમાધાન

॥ चंडाल्युवाच ॥

केनचित्त्वथ कालेन ग्रामकेऽस्मिञ्जनेश्वर।
अनावृष्टिदुःखममवद्भीपर्णं भग्नमानवम् ॥ १ ॥

ચંડાળણી બોલીઃ–હે રાજન્! એ પ્રમાણે કેટલોક કાળ વીત્યા પછી આ ગામમાં અનાવૃષ્ટિને લીધે માણસોનો નાશ કરનાર એવો ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો.[1] એ દુઃખને લીધે ગામનાં સર્વ માણસો અહીંથી નીકળી દૂર દેશમાં ગયાં અને ત્યાં મરણ પામ્યાં.[2] એ પ્રમાણે બંધુના મરણથી તથા દુષ્કાળથી દુઃખ ભોગવનારાં અમે શૂન્ય થયાં છીએ અને આંખમાંથી ચાલી જતી અશ્રુની ધારા વડે શોક કરીએ છીએ.[3]

...લી હતી, તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી, તેથી મને ઘણું વિસ્મય થયું છે.[1] એ પ્રમાણે રાજાએ મને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેથી વાયુથી જેમ મેઘનો નાશ થાય, તેમ મેં તેના હૃદયના સંશયનો નાશ કર્યો.[૧૮] હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે અવિદ્યા જ મોટા ભ્રમને કરનારી છે અને તે અસત્ વસ્તુને સત્ કરે છે તથા સત્ વસ્તુને અસત્ કરે છે.[૧૦]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! એ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં જોયેલી બાબત સાચી હોય તેવી રીતે જોવામાં આવી તેનું શું કારણ, તે કહો. કારણ કે, આ સંશય મારા મનમાંથી મટતો નથી.[૧૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામચંદ્રજી! અવિદ્યામાં સર્વ વસ્તુનો સંભવ છે. સ્વપ્નમાં અવિદ્યાને લીધે ઘટમાં પણ પટ(વસ્ત્ર)ની બુદ્ધિ થાય છે.[૧૨] અવિદ્યાને લીધે અરીસામાં રહેલા પર્વતની પેઠે

એક ક્ષણ કલ્પરૂપ તથા એક કલ્પ ક્ષણરૂપ થઈ પડે છે.[૧૮] બુદ્ધિ અવળી થવાથી જંતુ પોતાના આત્માને ઘેટારૂપે જુએ છે અને વાસનાને લીધે કોઈ સમયે ઘેટો પણ પોતે સિંહપણું ધારણ કરે છે. અવિદ્યા વિષમ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે; મોહ અને અહંતા વગેરે પણ ભ્રમને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યા તથા તેથી થયેલા મોહ અને અહંતા આદિ એ સર્વ ચિત્તના અવળાપણારૂપી ફળસંપત્તિના કારણરૂપ છે. તેથી તેઓ વાસનાને લીધે અકસ્માત્ મોટા આરંભવાળા વ્યવહારનો સંવાદ કરે છે. ચંડાળના સ્થાનકમાં કોઈ ચંડાળ-કન્યાનો કોઈ ચંડાળની સાથે વિવાહ થયો અને તે સત્ હોય અથવા અસત્ હોય, તો પણ લવણ-રાજાના મનમાં તે સાચો પ્રતીત થયો.[૧૯-૨૨] જે પ્રમાણે કોઈ માણસે કાંઈ કામ કરેલું હોય અને તેનો તેને સંપૂર્ણ અનુભવ હોય, તો પણ તેને કરેલી ક્રિયાનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે તેને કોઈ સમયે ન કરેલા તથા અનુ-ભવમાં ન આવેલા વિષયનું સ્મરણ પણ આવે છે.[૨૩] સ્વપ્નમાં તો પ્રાકૃત માણસ પણ દેશાન્ત-રમાં જઈને પોતે ભોજન ન કર્યું હોય તો પણ મેં ભોજન કર્યું છે, એમ ચિત્તમાં જાણે છે.[૨૪] વિંધ્ય-પર્વતમાંના ચંડાળના ગામનો વ્યવહાર પણ આવો છે. જેમ સ્વપ્નામાં પ્રાચીન કથા જોવામાં આવે, તેમ લવણરાજાને પ્રતિભાસથી એ વૃત્તાંત અનુભવમાં આવ્યો છે.[૨૫] અથવા લવણરાજાએ સ્વપ્નમાં જે વિભ્રમ જોયો હતો, તે જ વિભ્રમ વિંધ્યપર્વતમાંના ચંડાળના ચિત્તમાં પ્રાપ્ત થયો. એટલે કે, લવણરાજાના મનની કલ્પનાનો, વિંધ્ય-પર્વતના ચંડાળના ચિત્તમાં ઉદય થયો અથવા વિંધ્યપર્વતના ચંડાળની કલ્પનાનો લવણરાજાના ચિત્તમાં ઉદય થયો.[૨૬,૨૭] જે પ્રમાણે ઘણાં માણ-સોનાં નામ, તેમનાં વચન તથા તેમણે પોતાના મનથી કરેલી કલ્પના, એ બધું કોઈ સમયે શબ્દ તથા અર્થથી મળતું આવે છે, તે જ પ્રમાણે સ્વ-પ્નમાં જુદાં જુદાં માણસે જોયેલાં કાળ, દેશ તથા ક્રિયા પણ મળતાં આવે છે.[૨૮] એવી રીતે વ્યવ-હારની ગતિએ કરીને, અધિષ્ઠાન ચૈતન્યની સત્તા-થી જ, પ્રતિભાસને લીધે, સર્વ વસ્તુની સત્તા છે અને સંવેદન વિના સર્વ પદાર્થની કાંઈ પણ સત્તા નથી.[૨૯] જળમાં તરંગ તથા બીજમાં વૃક્ષ એક છતાં જેમ ભિન્નરૂપે જણાય છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં સંવેદનની સત્તા જ સંવેદનથી ભિન્નરૂપે જણાય છે, પણ તેનું સત્-પણું અથવા અસત્પણું, સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી. સત્યદૃષ્ટિથી સંવેદનનું સત્-પણું સત્ય છે તથા અસંવેદનનું અસત્ય છે. ખરું જોતાં રેતીમાં જેમ તેલ નથી, તેમ અવિદ્યા એ કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. સુવર્ણમાંથી થયેલાં કડાંમાં સુવર્ણ વિના અન્ય વસ્તુ હોય જ નહિ.[૩૦-૩૨] અવિદ્યા વડે આત્મતત્ત્વ સાથે સંબંધ થતો નથી, કારણ કે અવિદ્યા તથા આત્મતત્ત્વને સમા-નપણું નથી અને સમાનપણા વિના સંબંધ થતો નથી. સમાન વસ્તુનો જ સબંધ થાય છે, એમ અનુભવથી સ્પષ્ટ છે.[૩૩] વળી લાખ અને કાષ્ઠ સમાન નથી તથાપિ તેનો જ સંબંધ થાય છે તે અસમાન(અવિદ્યા અને આત્મતત્ત્વના) પર-સ્પર સંબંધમાં ઉદાહરણ યોગ્ય નથી, કારણ કે લાખ અને લાકડાં વગેરેનો સંબંધ એ માત્ર એકલી અવિદ્યાનો જ વિલાસ છે.[૩૪] કદાચ એમ માનીએ કે, સર્વ જગત પરમાર્થમય છે, તેથી તૃણ-કાષ્ઠાદિ બધું ચૈતન્યની સમાન છે અને તેઓ પરસ્પર સંબંધથી ચૈતન્ય વડે પ્રકાશ પામે છે, તો જગતમાં રહેલા સર્વ ભાવ ચિ-ન્માત્રથી જ સન્માત્ર છે, તેથી તેઓ પોતાના અનુભવથી જ પરસ્પર પ્રકાશ પામે છે, એટલે તેને પ્રકાશ કરનાર અન્ય પદાર્થ ન હોવો જોઈએ. વિષમ પદાર્થનો પરસ્પર સબધ થવાનો સંભવ નથી અને સબંધ થયા વિના પરસ્પરનો અનુ-ભવ થતો નથી. સમાન વસ્તમાં બીજી સમાન

વસ્તુ સંપૂર્ણ એકતા પામીને, એકત્વપણાને લીધે તેના રૂપમાં વૃદ્ધિ પમાડે છે.[૩૫-૩૮] ચેતન પદાર્થ ચિત્ત અને ચૈત્યરૂપ દશ્યભાવથી ઉદય પામે છે. એક જડ વસ્તુ બીજી જડ વસ્તુ સાથે મળવાથી ગાઢ જડતા થાય છે; પણ ચૈતન્ય અને જડ એ બેમાં વિલક્ષણતા હોવાથી તેમની એકતા થતી નથી.[૩૯] દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રિપુટીરૂપી ચિત્રમાં પણ ચૈતન્ય અને જડ, એ બે સમાન ન હોવાથી મળતાં નથી અને સર્વ ચૈતન્યમય છે, માટે ચૈતન્યનો જ અનુભવ થાય છે, એમ માનીએ તો ચૈતન્યના અનુભવમાં 'હું જાણું છું' એમ અનુભવ થવો જોઇએ નહિ; કારણ કે ચૈતન્ય વસ્તુ એક જ હોવાથી બે ચૈતન્યનો અનુભવ કેમ જ થાય ?[૪૦] લાકડું, પથ્થર તથા માટી એ બધાં જડરૂપે સમાન છે, તો પણ તેમાં ચૈતન્યનો અંશ નથી, તેથી એ બધા જડ પદાર્થો એક સાથે મળવાથી તેમાંથી ઘરરૂપી જડ પદાર્થનો અનુભવ થાય છે, પણ તેમાંથી ચૈતન્યનો અનુભવ થતો નથી.[૪૧] તેમજ જિહ્વા અને રસ એ બન્ને જળરૂપે સમાન હોવાથી, તેના સમાગમથી જળરૂપ રસનો અનુભવ થાય છે. એ પ્રમાણે સમાન વસ્તુના સંબધથી સમાન વસ્તુનો અનુભવ થાય છે, પણ જડ અને ચેતન એ બે અસમાન હોવાથી તેનો સંબધ ઘટતો નથી. પથ્થર વગેરે જડ નથી એમ માનવામાં આવે, તો પથ્થર ભીતરૂપી ચૈતન્ય પરમાર્થથી એકપણાને પામે છે ત્યારે તે દ્રષ્ટા અને દશ્ય વગેરે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી કાષ્ઠ અને પાષાણ વગેરે પરમાર્થમય છે, તે છતાં તેનો 'આ ઘર છે' એવા ભાવે કરી જ સંબંધ દેખાય છે, તે માત્ર કાષ્ઠ-પાષાણ વગેરેના કલ્પિતરૂપ વડે જ દેખાય છે. ખરું જોતાં તો અનંત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, તે જ સર્વ પ્રકારમય છે, માટે હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા ! આ વિશ્વ બ્રહ્મમય છે, એમ તમે જાણો. આ જગત મિથ્યા છે એમ માનવું એ જ ચૈતન્યનો ચમત્કાર છે, તેથી જ આ વિશ્વ ભ્રમથી ભરપૂર નથી, તો પણ લાખો ભ્રમથી ભરપૂર જણાય છે. માણસના કલ્પેલા પુરુષો પરસ્પર સ્ફુરતા નથી અને દેશ-કાળને અટકાવ કરતા નથી. તે જ પ્રમાણે સર્ગો વિષે સ્થિતિ છે. જ્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી સર્ગપણું તથા અહંતા વગેરેના ભ્રમનો ઉદય થાય છે.[૪૨-૪૮] સુવર્ણનું જ્ઞાન મળ્યા પછી કડાં વગેરેનો ભ્રમ થાય છે, પણ સુવર્ણમાં કડાં વગેરે ભ્રમમાત્ર છે, કારણ કે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં પણ તેમાં સુવર્ણની જ સત્તા છે.[૪૯] કડાં વગેરેના ભેદનો ત્યાગ કરવાથી જેમ તે સુવર્ણથી ભિન્ન નથી, તેમ દ્રષ્ટા-દર્શનનો ત્યાગ કરવાથી અવિદ્યા પણ ભિન્ન નથી.[૫૦] માટીની બનાવેલી સેનામાં માટીનું જ્ઞાન થવાથી તે માટીરૂપ જ જણાય છે, તેમ પરમ-તત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી આ સર્ગ અસત્ય છે, એમ જાણવામાં આવે છે.[૫૧] જેમ તરંગ છે તે જળરૂપ જ છે, પૂતળી છે તે લાકડાંરૂપ જ છે તથા કુંભ વગેરે છે તે મૃત્તિકારૂપ જ છે; તેમ આ ત્રણે જગતનો ભ્રમ પણ એક બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૫૨] દશ્ય અને દષ્ટિનો સંબંધ થાય ત્યારે મધ્યમાં જે છે તે દષ્ટાનું સ્વરૂપ છે. દષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય આદિ વડે તે પરમપદ વર્જિત છે.[૫૩] જ્યારે ચિત્ત એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જાય છે, ત્યારે મધ્યમાં (એક દેશનો ત્યાગ કર્યા પછી તથા બીજા દેશમાં ગયા પહેલાં) જડતા વિનાનું તથા જ્ઞાનના મનરૂપ ચિત્તનું જ સ્વરૂપ છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો.[૫૪] જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા નિદ્રાથી રહિત તમારું જે સનાતન, ચિત્તવૃત્તિથી રહિત અને અજડ રૂપ છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. તમે સમાધિમાં હો અથવા વ્યવહાર કરતા હો, ત્યારે શિલા (પાષાણ) નું જે ચેતનપણરૂપ હૃદય છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો.[૫૫,૫૬] કોઈ પણ માણસને કોઈ પણ વસ્તુનો ઉદય પણ થતો નથી, તેમ લય પણ થતો નથી; માટે તમે સમાધિદશામાં તથા વ્યવહારદશામાં સ્વસ્થપણે

પરમાર્થ દૃષ્ટિને અનુસરો.[૫૭] દેહને વિષે કોઈ પણ આત્મા કાંઈ ઇચ્છા પણ કરતો નથી, તેમ દ્વેષ પણ કરતો નથી; માટે તમે શંકાનો ત્યાગ કરીને સ્વસ્થ પણે રહો અને દેહની વૃત્તિમાં પડો નહિ. ભવિષ્યમાં થનારા સાંસારિક વ્યવહારમાં, જેવી રીતે વ્યવસાય થતો નથી, તેવી રીતે વર્તમાન વ્યવહારમાં મિથ્યાત્વ દૃષ્ટિ રાખો અને સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈને ચિત્તવૃત્તિમાં રહો નહિ.[૫૮-૫૯] જેવી રીતે દેશાંતરમાં રહેલો માણસ પાસે ન હોવાથી કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, તેમજ કાષ્ઠ અને પાષાણ વગેરે પાસે હોય, તો પણ તે અચેતન હોવાથી કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, તેવી જ રીતે ચિત્તને પણ તમે જુઓ, કારણ કે આત્મસ્વરૂપ વડે અચિત્તપણું એ જ વિદ્વાનને અનુભવસિદ્ધ છે.[૬૦] પાષાણમાં જેમ જળ નથી અને જળમાં જેમ અગ્નિ નથી, તેમ પોતાના દેહમાં પણ ચિત્ત નથી; તો પરમાત્મામાં ચિત્ત કેમ જ હોય ?[૬૧] જે વસ્તુ નજરે જોવામાં આવતી નથી, તે વસ્તુ જે કાર્ય કરે છે, તે કર્યું એ ન કર્યા બરાબર છે; માટે ચિત્તથી પર થઈને રહેવું.[૬૨] જે માણસ અત્યંત જડરૂપ એવા ચિત્તને અનુસરીને રહે છે, તે શા માટે પોતાની પાસે રહેનાર મ્લેચ્છને અનુસરીને નથી રહેતો ?[૬૩] માટે તમે નિરંતર ચિત્તરૂપી ચંડાળનો અનાદર કરો અને માટીની કરેલી પ્રતિમાની જેમ સ્વસ્થ તથા શંકારહિત થઈને રહો.[૬૪] ચિત્ત છે જ નહિ, અથવા છે તો જડરૂપ છે; એવો નિશ્ચય કરીને, તમે શિલાની પ્રતિમાની પેઠે નિશ્ચળ થઈને રહો.[૬૫] વિચાર કરવાથી ચિત્ત છે નહિ, માટે તમે તત્ત્વતઃ ચિત્તરહિત છો. તો પણ તમે મિથ્યા ચિત્ત વડે શા માટે ખેદ પામો છો ?[૬૬] ચિત્તરૂપી અસત્ય પક્ષે જે પુરુષને વશ કર્યા છે, તેમની મૂઢ બુદ્ધિમાં ચંદ્રમાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયેલો છે.[૬૭] માટે તમે ચિત્તનો દૂરથી ત્યાગ કરી દો, જે રૂપે તમે છો તે રૂપે તમે સ્થિર થાઓ અને પરમ યુક્તિ વડે તમે ભાવનાથી મુક્ત થઈને રહો.[૬૮] ચિત્ત અસત્ય છતાં સત્ય લાગે તેવું છે. જે મનુષ્યો તેને અનુસરીને રહે છે, તેઓ તો આકાશને મારવાના કામમાં કાળક્ષેપ કરનારા મૂઢ માણસો છે. તેમને ધિક્કાર હો ![૬૯] માટે તમે પ્રથમ તત્ત્વબોધમાં કુશળતા મેળવીને અનુગ્રહિત થઈને રહો અને તત્ત્વબોધથી નિર્મળ આત્માવાળા થઈને સંસારના પારને પામીને રહો. મેં મનરૂપી તત્ત્વ મેળવવા માટે ઘણો લાંબો વખત વિચાર કર્યો, તો પણ નિર્મળ આત્મામાં મનરૂપી મેલની મને પ્રાપ્તિ થઈ નહિ.[૭૦]

व्यपगलितमना महानुभावो भव भवपारगतो भवामलात्मा । सुचिरमपि विचारितं न लब्धं मलममलात्मनि मानसात्म किंचित् ॥७०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'લવણરાજાનું સમાધાન' એ નામનો સર્ગ ૧૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૨ મો*

જ્ઞાનભૂમિના ઉદયનો ક્રમ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

(गद्यम्) प्रथमं जातमात्रेण पुंसा किंचिद्विकसितबुद्धिनैवं सत्संगमपरेण भवितव्यम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જગતમાં પ્રથમ જન્મ થતાંની સાથે જ પુરુષે પોતાની વિકાસવાળી બુદ્ધિથી સત્સંગપરાયણ થઈને રહેવું.[૧] નિરંતરના પ્રવાહમાં પડેલો તથા અવિદ્યારૂપી નદીમાં તણાતો માણસ, શાસ્ત્ર તથા સજ્જનના સમાગમ વિના તરવાને સમર્થ થતો નથી.[૨] શાસ્ત્ર અને સજ્જનના સમાગમથી વિવેકને લીધે 'અમુક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તથા અમુક વસ્તુનું

* આ એકસોબાવીસમા સર્ગમાં પ્રથમ જ્ઞાનભૂમિકાના ઉદયનો ક્રમ તથા ત્યાર પછી રામચંદ્રજીને શોક તથા મોહ વગેરેનો નાશ કરીને જ્ઞાન આપ્યું એટલું કહેવાશે.

ગ્રહણ કરવું જોઈએ' એવો વિચાર પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે.[3] તેથી તે પુરુષ શુભેચ્છા નામની પહેલી જ્ઞાનભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે.[4] ત્યાર પછી તે વિવેકને લીધે વિચારણા નામની બીજી ભૂમિકાને પામે છે.[5] ત્યાર પછી સારા જ્ઞાનને લીધે વાસનાનો સારી રીતે ત્યાગ કરવાથી તે માણસનું મન સંસારની ભાવનામાંથી ઓછું થાય છે. આથી તનુમાનસા નામની ત્રીજી યોગભૂમિકામાં અવાય છે.[6-7] જ્યારે યોગીને સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સત્ત્વાપત્તિ નામની ભૂમિકાને પમાય છે.[8] એ ભૂમિકામાં આવ્યા પછી, જ્યારે વાસનામાં ન્યૂનતા થાય છે, ત્યારે તે **અસંસક્ત** કહેવાય છે અને તેથી કર્મફળ વડે તેને બંધન થતું નથી.[9] એ પ્રમાણે વાસના ન્યૂન થવાથી અસંસક્તિને લીધે અસત્ય અપ્રાપ્ત વસ્તુને માટે શોચ થતો નથી. કેવળ ચંક્રામાત્રનો ત્યાગ કરીને, જે સમયે જેની પ્રાપ્તિ થાય, તેને તે અનુસરીને રહે છે.[14] હે રામચંદ્રજી! તમે પણ જાણવાની વસ્તુ જાણી લીધી છે તથા સર્વ ભાવમાંથી તમારી વાસના પણ ઓછી થયેલી છે.[15] તમે શરીરથી બહાર (સમાધિમાં) રહો, અથવા શરીરમાં રહો (લોકમાં વ્યવહાર કરો) પણ હર્ષ–શોક પામો નહિ; કારણ કે તમારું નિર્મળ આત્માનું સ્વરૂપ છે.[16] હે રામચંદ્રજી! તમે આત્મારૂપ, સ્વયંપ્રકાશ, નિર્મળ, સર્વ સ્થળે રહેનારા તથા સર્વદા ઉદયવાળા છો. માટે સુખ–દુઃખ તથા જન્મ–મરણ તમને કેમ જ ઘટે ?[17] તમે બંધુરહિત છો, તે છતાં બંધુના દુઃખને માટે શા સારુ શોચ કરો છો? અદ્વિતીયપણે રહ્યા પછી આત્માને વિષે બાં...

એવા આત્મા વિષે આ જગતની સર્વ શક્તિઓ રહેલી છે.[૨૫] હે રામ ! ચિત્તમાંથી જ આ ત્રિલોકીરૂપી લતાનો ઉદય થયો છે તથા તે સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણના ક્રમે કરીને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે.[૨૬] મનની શાંતિ થયા પછી વાસનાનો ક્ષય થાય છે, ત્યાર પછી ક્રિયાશક્તિના નિવાસરૂપ માયાનો નાશ થાય છે.[૨૭] હે રાઘવ ! સંસારરૂપી આ એક ઉગ્ર ઘટમાળ છે. તેમાં યંત્રને ચલાવવા માટે વાસનારૂપી દોરડી છે. તમે તે દોરડીને પ્રયત્નથી કાપી નાખો.[૨૮] એ વાસના જ્યાં સુધી જાણવામાં નથી આવી, ત્યાં સુધી મહામોહ આપનારી છે અને જાણ્યા પછી તે અનંત બ્રહ્મસુખ આપનારી છે.[૨૯] એ વાસના બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને લીલામાત્રથી સંસારનું સુખ ભોગવ્યા પછી, તે બ્રહ્મનું સ્મરણ કરીને બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. તેજમાંથી જેમ પ્રકાશ પેદા થાય છે, તેમ રૂપરહિત, અપ્રમેય તથા નિરામય એવા પવિત્ર પદમાંથી સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થયેલાં છે.[૩૧] જેવી રીતે પાંદડાંમાં રેખા છે, જળમાં તરંગ છે, સુવર્ણમાં કડાં વગેરે છે અને અગ્નિમાં ઉષ્ણતા છે, તેવી રીતે વાસનાથી યુક્ત બ્રહ્મને વિષે આ ત્રણે ભુવન રહેલાં છે અને તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે; માટે એ ત્રણ ભુવન બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૩૨,૩૩] એ બ્રહ્મ છે, તે જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મા છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી આખા જગતનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ ત્રણ ભુવનના જ્ઞાતા (જાણનાર) છે.[૩૪] પણ શાસ્ત્રના વ્યવહાર સારુ એક બ્રહ્મનાં જ ચિત્, બ્રહ્મ અને આત્મા વગેરે નામ વિદ્વાનોએ કલ્પેલાં છે.[૩૫] પ્રિય તથા અપ્રિય વિષયનો ઇન્દ્રિયોની સાથે સંયોગ થાય, તો પણ તેમાં મિથ્યાબુદ્ધિ હોવાથી, હર્ષ તથા ક્રોધ વિનાનો જે જીવન્મુક્તનો અનુભવ છે, તે જ આત્મા છે.[૩૬] આકાશની પેઠે અત્યંત સ્વચ્છ ચિદાત્માને વિષે, આ જગત ભિન્ન હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે.[૩૭] તે જગતમાં બુદ્ધિની પ્રેરણાથી લોભ–મોહ વગેરે પરસ્પર ભેદે કરીને ચિદાત્મામાં રહેલા છે, માટે તે તે રૂપ જ છે.[૩૮] પણ હે રામચંદ્રજી ! તમારે દેહ નથી તથા તમારી આકૃતિ નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યરૂપ છે; માટે લજ્જા, ભય તથા ખેદમાંથી તમને મોહ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? તમને દેહ નથી તથા લજ્જા વગેરે દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોઈ અસત્ છે; તો તમે મૂર્ખ મનુષ્યની જેમ દુર્બુદ્ધિના વિકલ્પથી કેમ પરાભવ પામો છો ?[૩૯,૪૦] તમે પોતે અખંડ ચૈતન્યરૂપ છો અને તમારો પોતાનો દેહ નાશવંત છે. જેને આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી એવા અજ્ઞાનીના આત્માનો પણ જ્યારે નાશ થતો નથી તો પછી જ્ઞાની પુરુષનો તો કેમ જ નાશ થાય ?[૪૧] સૂર્યના આધાર વિનાના માર્ગમાં પણ જે ચિત્તનો જવા–આવવાનો સંચાર થાય છે, એ ચિત્ત છે તે જ પુરુષ છે; પણ શરીર એ પુરુષ નથી.[૪૨] શરીર હોય અથવા ન હોય, તો પણ દેહનો નાશ થયા પછી ચિત્તરૂપી પુરુષ, જ્ઞાની હોય અથવા અજ્ઞાની હોય તો પણ નાશ પામતો નથી.[૪૩] આ સંસારનાં જે વિચિત્ર દુઃખ નજરે જોવામાં આવે છે, તે બધાં દેહને છે; પણ અગ્રાહ્ય એવા ચિદાત્માને નથી.[૪૪] ચૈતન્ય તો મનના માર્ગનું અતિક્રમણ કરીને શૂન્યની પેઠે રહેલું છે; તે સુખ–દુઃખ વડે કેમ વ્યાપ્ત થાય ?[૪૫] ભ્રમર કમળમાંથી ઊડીને આકાશમાં જાય છે, તેવી રીતે આ દેહપિંજરનો નાશ થયા પછી દેહમાં રહેનારો આત્મા, દેહના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને પોતાના મૂળ સ્થાનરૂપ પરમાત્મામાં જ લય પામે છે; પણ વાસનાનો અભ્યાસ હોવાથી તેની મુક્તિ થતી નથી.[૪૬] હે રામ ! જો આ જીવરૂપી આત્મતત્ત્વ મિથ્યા હોય, તો પછી આ દેહપિંજરનો નાશ થવાથી કોનો નાશ થાય છે તથા કોને માટે તમે ખેદ કરો છો ?[૪૭] માટે તમે સત્ય એવા બ્રહ્મનું ચિંતન કરો, મોહ (ભ્રાંતિથી

થયેલા અસત્ દેહ વગેરે)ની ભાવના કરો નહિ. ઇચ્છારહિત તથા નિર્મળ આકૃતિવાળા આત્માને કંઈ પણ ઇચ્છા થતી નથી.[૪૮] અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે, તેવી રીતે સાક્ષીભૂત, સમાન, સ્વચ્છ તથા નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગતનું પ્રતિબિંબ પડે છે.[૪૯] સાગ મણિમાં જેવી રીતે કિરણ દેખાય છે, તેવી રીતે સાક્ષીભૂત, સમાન, સ્વચ્છ તથા નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગત દેખાય છે.[૫૦] દર્પણને તથા પ્રતિબિંબને ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેઓનો પરસ્પર સંબંધ જેમ થાય છે, તેમ આત્મા તથા જગતનો આ જગતમાં ઇચ્છા વગર જ સંબંધ થાય છે. તેને લીધે ભેદ—અભેદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.[૫૧] સૂર્યના સાન્નિધ્યથી એટલે સૂર્યોદયથી જેમ જગતની ક્રિયાનો આરંભ થાય છે, તેમ ચૈતન્યની સત્તામાત્રથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.[૫૨] હે રામ ! આ મારા ઉપદેશ પ્રમાણે જગતની સ્થિતિના મૂર્તિમાન આકારની નિવૃત્તિ થઈ છે, માટે તમારા ચિત્તમાં પણ આ જગત આકાશરૂપ (શૂન્ય) છે, એમ સમજવામાં આવ્યું હશે. જેમ દીવાની સત્તાથી પ્રકાશ થવો એ સ્વાભાવિક છે, તેવી રીતે જગતની સ્થિતિ એ ચૈતન્યના તત્ત્વનો સ્વભાવ છે.[૫૩,૫૪] આકાશ શૂન્ય છે, તે છતાં જેમ તે આકાશ મનોહર શોભાથી યુક્ત તથા મનોહર વ્યવહારને યોગ્ય નીલિમા(આકાશમાંની શ્યામતા) ને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રથમ પરમાત્મતત્ત્વમાંથી ઉદય પામેલું મન, પોતાના અનેક પ્રકારના વિકલ્પના સમૂહથી આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.[૫૫] સંકલ્પ-વિકલ્પનો ક્ષય થયા પછી ચિત્ત ગળી જાય છે અને તેથી સંસારનો મોહ મટી જાય છે, પછી શરદઋતુમાં જેમ આકાશ સ્વચ્છ જણાય છે તેમ મોહ મટવાથી જન્મરહિત એક ચૈતન્યસ્વરૂપ જ જણાય છે.[૫૬] પ્રથમ કર્માત્મક મનનો ઉદય થાય છે, પછી તે મન સંકલ્પને લીધે બ્રહ્મા તથા મનુ વગેરે સ્રષ્ટાના શરીરરૂપે થાય છે. પછી જેમ મુગ્ધ બાળક ભૂતની કલ્પના કરે છે, તેમ તે અનેક પ્રકારના જગતનો મિથ્યા વિસ્તાર કરે છે.[૫૭] મહાસાગરમાં જેમ તેની જ સત્તાથી જળના તરંગની પંક્તિ દેખાય છે, તેમ અસતરૂપ મન, પોતે પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યમાં, ચૈતન્યની સત્તામાત્રથી જગતરૂપી મહાન શરીર ધારણ કરીને સ્ફુરે છે, અસત્ છતાં સત્ હોય તેમ દેખાય છે અને વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ પાછું લય પામે છે.[૫૮]

असन्मयं सदिव पुरो विलस्यते पुनर्भवत्यथ परिलीयते पुनः। स्वयं मनश्चितिचितिसंस्फुरद्वपुर्महार्णवे जलवलयावली यथा ॥५८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સ્વરૂપનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૧૨૨ મો સમાપ્ત

उत्पत्ति–प्रकरण समाप्त